00050673

BOMBAY BRANCH
OF THE
ROYAL ASIATIC SOCIETY.
TOWN HALL, BOMBAY.

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 18 July, 2018

00050673

LIBRARY OF THE BOMBAY BRANCH OF THE R. ASIATIC SOCIETY

"HISTORY OF ANCIENT PERSIA."

OPINIONS OF THE PRESS.

MR. JAMSHEDJEE PALLONJEE CAPADIA'S large and very valuable work has at length been published. It may be remembered that some months ago we spoke of the then probable publication of three large and valuable works connected with the Parsees. One of them was the "Laws relating to the Parsees," published some time ago, and this history of ancient Persia is the second. This book is so large and so important, that a perusal and examination of it would require some time, but, meanwhile, a cursory glance shows that it will not disappoint the expectations formed of it. * * * The preface, so called, is entitled to the name of a new history, since it is longer than Malcolm's own history and more valuable at present. A complete and authentic history of Persia, corrected in the light of recent discoveries, has not yet appreared amongst us; and, under the circumstances, Mr. Jamshedjee's book will go a long way to throw light on a history of the ancient Persian monarchy. In the preparation of the book, the author has undergone no little labour, no little study, and no little expense. When we say that Mr. Jamshedjee took ten years to prepare it; that it is of the same size as Mr. Dosabhoy Framjee's "Travels in Great Britain," but half as much more in bulk; that it contains plates of ancient Persian inscriptions, &c., then, we think its price, Rs 15 per copy, does not appear large. It deserves support from the Parsees, who ought to recompense Mr. Jamshedjee for his valuable service in giving them the first work according to recent discoveries.—*Translated from the "Rast Goftar."*

A COPY of an elegant work on the "History of Ancient Persia," just published, has been presented to us by its author, a Mr. Jamshedjee Pallonjee Capadia; and in acknowledging its receipt, we must say that books like this are very important for the Parsees. The book is divided into two parts. The second part contains a translation of seven chapters in the first volume of Malcolm's History of Persia; but the first part contains more important matter, and is more deserving of attention than the second. The author calls the first part a preface; but, strictly speaking, it is the more important part of the book, different from prefaces in the usual acceptation of the term, and is more of the nature of an "introduction." It is easy to perceive that Mr. Jamshedjee must have spent upon this preface the number of years he is said to have done; and when we consider Mr. Jamshedjee's commercial engagements—when we consider that if he was one week in London he was during the next in Liverpool or Manchester attending to the requirements of an increasing business as a merchant, and at the same time proceeding with the preparation of this book—it is not strange at all that he should have taken such a long period over the book. In the getting up of this preface, Mr. Jamshedjee studied upwards of one hundred works in different languages, and has placed before us the substance of the latest researches in Persian history. What a Parsee student, immersed in the midst of an increasing business, can do to gratify his taste in the pursuit of knowledge—how he can prosecute his studies, notwithstanding the worrying demands of his professional engagements—and how unfounded is the complaint of those who cry for want of time, Mr. Jamshedjee has abundantly shown in the preparation of this book after so much labour. In conclusion, we must say that, in the publication of the book, Mr. Jamshedjee has had no aim to make money, but, on the contrary, he has spent upon it thousands of rupees from his own pocket, and has simply gratified his zeal in the pursuit of knowledge.—*Translated from the "Lohe Mitter."*

HISTORY OF PERSIA.—This is the title of a Guzerathi work by Mr. Jamshedjee Pallonjee, which has been issued at the Union Press. The author, who was educated in the Elphinstone Institution, was till lately a partner in the London firm with which Mr. Dadabhai Naorojee was connected, and now he is principal partner in the firms of Pallonjee Hormusjee Sons and Co., Bombay, and Jamshedjee Pallonjee Brother and Co., London. It is creditable to him that in the intervals of business he has been able to prepare a work like the present, which must have demanded great diligence and research. The book is well got up and contains numerous plates. We can only give our readers an idea of the scope of the work. The first two chapters contain the history of the Aryan Migration, showing the causes of their separation and the era when the migration may have taken place. The third chapter gives the life of Zoroaster and an explanation of some of his writings. His life is given because it forms a grand epoch in the history of the Aryan race, as his monotheistic doctrine was the principal cause of the final separation of the Indian and the Iranic Aryans. After this the author gives the history of the Ancient Parsees from the time of the first Median empire to the destruction of Persipolis by Alexander the Great. Then follow chapters on the Parthean and the Sassanian periods, with a short account of the languages used formerly in the Court of Persia. Along with the work the author has given a translation of the first seven chapters of Malcolm's Ancient Persia, with explanatory notes thereon.—*Bombay Gazette, 10th Feb.* 1869.

WE take great blame to ourselves for having hitherto omitted to direct the attention of our readers to a work of very considerable merit published lately by Mr. Jamshedjee Pallonjee Kapudia. The work in question is a Goozrathi translation of Malcolm's *History of Ancient Persia*, accompanied with an original Dissertation containing the translator's researches into some of the most abstruse questions connected with the history of Persian antiquity. The Dissertation in question is as large as the work translated, and although we have no opportunities of verifying the learned translator's conclusions, yet a mere reference to the list of contents serves to show that the labours of the Parsee young antiquarian could be of no ordinary kind. Mr. Jamshedjee tells us that "it was during my college days, more "than ten years ago, that I first commenced this trans-"lation," and during all that time he has prosecuted his researches not only in Bombay but in England and Germany as well—his English preface being dated London, St. John's Wood, August, 1866. It is a thousand pities the Dissertation is not in English, as then its merits would certainly have attracted the notice of the *Savans* of Germany, France and other parts of Europe. We commend the young author very highly for his laborious work, and hope that those responsible for the distribution of the titulary patronage of our University and our learned Societies will see that it will be not said as regards Bombay that "a prophet has no honors in his own country."—*Native Opinion, 25th July* 1869.

(*Times of India, June* 3.)

IN the form of a substantial quarto volume of 400 pages, in the Guzerati language, we have been presented by Mr. Jamshedjee Pallonjee Capudia, a Parsee merchant of Bombay, with a work of considerable historical pretension, and one which must sooner or later attract the attention of competent European critics. We do not mean to imply that the

50673

writer pretends to merits not his own, but we use the term as indicative of the very extensive scope of his researches, and the remote era of hoar antiquity to which he seeks to turn the gaze of his countrymen. Nothing could be more full and explicit than the author's citation of the authorities on which he has mainly depended, and of others whom he has consulted and criticised. He acknowledges his obligations to more than two hundred writers, including French, German, Persian and Guzerati authors, a full list of whom is given in the book. The principal guides and philosophers in whom Mr. Jamshedjee seems to have reposed most confidence in his perilous researches are Bunsen, Spiegel, Haug, and MaxMuller. If we dare venture a criticism on such recondite subjects, we opine that if a failing link be found in the author's almost illimitable chain of chronological and historical argument, the fault will prove to be in those portions where it depends most exclusively on the dictum of the imaginative and fervid, but learned Chevalier. Not that the Parsee historian has followed Bunsen in a credulous spirit. The opinions that he adopts he has made his own by careful comparison, and by forming his own judgment on the questions of dates, duration, and locality, after consulting the various opposing authorities. We gather that Mr. Jamshedjee has been only gradually enticed into the path of philosophical criticism and comparative history. It is about ten years since he thought it would be a good thing to interest the Parsees in the history of their original country, and with that view resolved to translate Malcolm's History of Persia into plain vernacular Guzerati. He intended to write a modern continuation, and also to annotate his author, in order to correct the more obvious misapprehensions as to dates and names under which Sir John Malcolm necessarily wrote forty years ago. But our author being acquainted with most that has during the last twenty years been written concerning the facinating themes founded on the study of comparative philology as revealing secrets of the prehistoric period, could not rest content with the mere patriotic design of his original work. Accordingly, in this *magnum opus* he has scorned to give up to race what pertains to mankind, and he essays to lead his Parsee brethren back in fancy, through all their vicissitudes as a portion of the Persian people, to the time when they were on equal terms with the wielders of the Iranian power; and further still, to that far period when their ancestors were an undistinguishable portion of the undivided Aryan race, in times compared with which Zoroaster is but of yesterday. It is not alone want of familiarity with the vernacular Guzerati that prevents our following the author very closely to the uttermost verge of his researches. It is not easy all at once to breathe the rarefied atmosphere of the very high latitudes towards which, under the guidance of Bunsen, Mr. Jamshedjee seeks to conduct his readers. Nothing better illustrates the vast sweep of pre-historic retrospect to which these speculations invite us, than a reference to the revolution in climatic cycles or in the position of the earth itself, that must, according to these theories, be supposed to have occurred since the Golden age—the paradisaical era of the Aryan race Bunsen places these, our blessed progenitors, amongst whom not a jarring note nor a whisper of the confusion of tongues had ever been heard, in a land of perpetual summer, the geographical position of which he places where now are the frozen shores of Siberia, if not within the Arctic Circle itself. We do not gather that his Parsee disciple makes such a superhuman demand on the powers of his readers; but, following certain pregnant hints in the *Vendidad* and Avesta, he places the original home of the Aryans so far beyond the present locality of any of their branches as to allow of the immense periods required in order to account for the long story of their very gradual separation and dispersion. But we must not forestall the task of the critic; it is simply our business to describe the contents of the book, and invite attention to it as a product of the Bombay intellect, and a merchant student's research.

It is in the first and second chapters that the more speculative portions of the work to which we have just referred may be found; but it should be observed that these chapters are of most general interest, inasmuch as they relate to the *origines* and early experience of the entire Aryan race. As such, these disquisitions have equal interest for the European as for the Asiatic sons of Japheth. The few credible hints, shadowy enough at best, on which this portion of the vast retrospect is based, are derived from the first chapter of the Rig-Veda, and some sentences in the first and second chapters of the Vendidad, supported incidentally by the Shah-Nameh. Those opening chapters of the Vendidad, though the writing itself is not so ancient as the Rig-Veda, yet contains fuller and more distinct hints regarding the earliest migration, than are to be found in the original Vedic-Sanscrit records themselves.

In the first chapter the author endeavours to fix the frame-work of his vast chronology, and gives his corrected list of the Shah-Nameh kings, or rather Pesh-Dadian dynasties—of Yam, Jamshed, and Tritona, names which the writer finds little difficulty in connecting with the Hindoo mythology on one side and the Grecian on the other. In the second these enquiries are pursued up to the period assigned to Thraêtona, the Persian Feridoun, the slayer of the serpent-dragon Zohak. Our author is of opinion that up to this era there had been no division of the race, and that not until the time of the Kyanian dynasty (B. C. 4070—3500) had there been any secession of those who afterwards became the European Aryans, our own ancestors.

It is in the third chapter Mr. Jamshedjee developes his views as to the first migration and irretrievable disruption of the Aryan race. Here are discussed the questions, whether or not the Western and Eastern Aryans parted simultaneously from the central body, leaving in compact unity those afterwards known as Iranians, and under the imposing and inspired guidance of Zoroaster. Following the Vendidad, and certain portions of the Ghathas, the author does his best to fix the region—answering to the Mosaic plain of Shinar —where this dispersion commenced, and he strives to discriminate the religious and social causes of this mighty upheaval, when infant nations started on the untrodden paths which were to lead them to renown or oblivion. The scientific or literary discoverer who shall cause to move aside the cloud curtain which hides that far mysterious time, will have all the world for his audience. During the last dozen years, some of the intellectual giants of our day have made great efforts in this direction; but what has been done, though suggestive enough for the imagination, only serves to prove the impenetrability of the screen or formless mist stretched between the remotest range of archæological research and those pre-Adamite epochs where the geologist alone can read, and where no trace of human interest endures. Mr. Jamshedjee does not, as we understand his aim, attempt to do more than point to the directions in which, as he thinks, rifts in the curtain may be expected to open up after long continued inspection.

In his fourth chapter he comes on the traces of the ancient empire of Bactria (Bokhara?) still virtually in the pre-historic period, that being unknown to the Greeks. This was in the time immediately succeeding Zoroaster, and whilst the influence of his tenets would be active. It is from this scene and period that our author distinctly traces the first Aryan migration, or, rather, secession, a considerable community of whom, acquiring the designation of Hindoo by coming from beyond the Hindoo Koosh, he describes as leaving the further Bactria and settling down in the Punjab. It is in the next chapter that the writer comes within the range of admitted historical enquiry, and much of the still debateable ground traversed in this portion of the book has been rendered comparatively familiar to general readers by the survey of the same regions comprised within Professor Rawlinson's "Five Great Monarchies." That great work only bears date two years ago, so that Mr. Jamshedjee could find little to

add to the established results therein recorded. Having started, however, with a strong propulsion from certain hypotheses, and being quite ready to accept a certain class of evidence, and avail himself of suggestive hints wherever found, our Parsee historian is not hampered by the excessive caution and the critical doubts of the English interpreter of Herodotus. And we must remember that Professor Rawlinson, in his history of "the Third Monarchy (Media, Vol. III. Chap. VI.)" willingly follows the hints afforded by the Zendavesta in identifying the early Aryan history, though he is confessedly puzzled by the absence in the Aryan records themselves of anything approaching to the name Medes. That name "Madai," as he points out, occurs in "the Book of the Generation of the Sons of Noah" in the genealogy of the sons of Japheth (Genesis x. 2.); and the conquest of ancient Babylon by Medes, at a period more than 2000 years before our era, is recorded by Berosus, the Chaldæan historian.

This established testimony may be regarded as tolerably substantial foundation for the opinions developed by Mr. Jamshedjee in his fifth chapter. He there contends that the Medes were not only ancient Aryans, who conquered and reigned over Babylon for more than two centuries, from B. C. 2400, but offers a complete theory to account for that rise of the Medean power, concerning which Professor Rawlinson finds so much difficulty when describing (p. 175, Vol. III.) the consolidation of the Medes under Cyaxares, in the time of the last Assyrian monarch Saracus (B. C. 647) The former Medes, our author claims as a portion of the ancient Aryans—the result, we suppose, of a migration, but not a secession; while the Medes of history, who overthrew the Assyrian empire, and captured Nineveh in the seventh century B.C., he makes out to be the great body of the Aryan people still faithful to the creed of Zoroaster. He supposes that some time after the first Vedic secession and migration to the Punjaub, the disciples of the great teacher, still forming the main and, so to speak, imperial portion of the Aryan race, were firmly established in Balk. From thence was the last distinct migration, probably under the banners and name of Ormuzd, which resulted in the establishment of the Median Empire—the corruption of the state religion (according to Rawlinson) by contact with the nature-worshipping Magi*; followed, in less than two centuries by the vindication of the ancient faith at the hands of Cyrus, the leader of the Persian-Achæmenian branch of the Aryan race. In the admissions and contrary statement of Professor Rawlinson, there is much to afford support to the views set forth by our author as to the high ethnographical interest attaching to the first advance of the Medes into Assyria, and the long subsequent rise of the Persians, or pure Zoroastrian Aryans. Setting aside the hints of the Zendavesta and the Assyrian annals, Professor Rawlinson remarks there is—"a substantial basis to the "theories of those who regard the Medes as one of the "principal primeval races; who believe that they were "well known to the Semitic inhabitants of the Mesopo-"tamian valley as early as the twenty-third century "before Christ—long ere Abraham left Hur for Haran—"and that they actually formed the dominant power in "Western Asia for more than two centuries prior to "the establishment of the first Chaldæan Kingdom."

In this Chapter Mr. Jamshedjee also sets himself to correct the formerly received nomenclature of the Persian kings, and shows that Malcolm, for lack of cuneiform inscriptions and later discoveries, was mistaken in interpreting Cyrus as Kai Kashrao, and Darius Hystaspes as Kai Gustasp. The latter names respectively pertain to Kings of the Kyanian dynasty with the "long chronology" named above; while Cyrus and Darius Hystaspes were of the later and historical Achæmenian dynasty.

In the sixth chapter the author carries forward the Persians to the high tide of their fortunes, when Greece was subject to them, until, as told in many a famous story, the Zoroastrian invaders were driven back from European soil, and their empire was overturned by the mighty son of Philip, as he in turn rolled back the tide of conquest to this their far Eastern land. In this chapter the Greeks are far from having it their own way. Our author evidently thinks it high time to redress the balance which the literary skill of the Grecian writers has so long over-weighted in their favour; and thus we have a Parsee of Bombay come to the rescue of ancient Persian fame. When this Zoroastrian history shall be translated into the languages of the West, we know not what a shock may be given to unquestioned beliefs accepted implicitly in our school-boy days, for the writer essays to show that the victory of Marathon is a mistake, and the story of Thermopolæ little more than a myth. Here we give a translated passage which presents a summary of the author's views on these points:—

"European authors have extolled this battle of Marathon to the seventh heaven, and they are in raptures about the victories of the Greeks. From the plain description of Herodotus, after a a careful perusal, we find that if the Greeks conquered in some places, the sons of the Parsees were victorious in other places. That is clear enough. Unfortunately, some of the remaining tablets of the Behistun inscription having been effaced by the cruel hand of Time we are obliged to rely hitherto on the one-sided opinions of the Greeks who are enemies of the Parsees. Therefore, whatever has been written against the Parsees is not worthy of being entirely relied upon, for to do so would not be doing justice to the Parsees. The reader must have seen that in many different battles, according to the Greeks themselves, the Parsees were victorious; therefore, all the praise which has been bestowed on the Greeks by later European authors is, in my humble opinion, not wholly due to the Greeks. At the same time it must be borne in mind that this very Miltiades was once or twice defeated formerly by the Parsees; so even assuming it to be true that this general gained a victory over the Parsees at Marathon; still; after a careful perusal of Herodotus, excluding all his exaggerations, we can boldly repel the one-sided view of European authors, who hold that Parsee glory has suffered greatly on this field. The ancient Parsees, after having seen and known Herodotus's work, found many defects in it, which led them to instigate Ctesias to write out a work against Herodotus from all the royal archives which were placed at his disposal; but unfortunately that work being also [partially?] lost to us, we find it very difficult to get at the truth and the real facts of the case."

Herodotus and Xenophon have had a long innings; the world has become familiar with the Persian lion, as painted by the Greek, but the lion has now taken the brush, and we shall see whether the lineaments of Apollo do not become marred at the hands of a less partial painter. It gives one some assurance that our author is not entirely a partisan, for he admits that Salamis was a Persian defeat; but he points out that the invaders had then been six years away from their recruiting grounds and arsenals, and he brings into prominent notice some previous naval fights in which the Persians were victorious, but of which the world has heard little. Though the Greeks have taken good care not to enshrine those incidents in their immortal pages, our Parsee author now does his best to rescue the naval heroes of Persia from oblivion. The Greek character also fares ill at the hands of their modern assailant, for they are shown not only to have falsified history in their own favour, but in support of their craftiness to have forged treaties that were never made. This, it must be admitted, is a very sad account of our great teachers; but Mr. Jamshedjee's charges are supported by the authority of Bishop Thirwall, if not so distinctly by Mr. Grote.

Is not this rather a striking spectacle? The Parsees have no longer a country of their own, but their patriotism is rekindled while engaged in historical

* The Magi were not Medes by race. Professor Rawlinson says—"The Magi were spread from Cappadocia to the borders of Kerman, being everywhere the priest-caste of the pre-Aryan inhabitants."

retrospect, and thus, to appropriate Byron's apostrophe to their (modern) rivals, they may—

> "Snatch from the ashes of their sires
> The embers of their former fires."

Happily, this can result in no conflagration; it can only enkindle some intellectual enthusiasm of race, and this effect we trust the book may have, however its conclusions fare at the hands of the critics.

(Concluded from *Times of India* of 3rd June.)

Circumstances have caused undue delay in completing our account of this vernacular history of Persia, of which the Introduction, as it is called, is the more notable, being the original portion of the book. We followed our author up to his sketch of the Achæmenian dynasty, the period to which modern Persians of any education whether Mussulman or Zoroastrian, ever revert as the golden age of their nation, if not of their race. It will serve to indicate the patriotic enthusiasm with which this Parsee writer dwells on the proud story of his ancestral nationality if we quote his review of the deeds and character of the great Darius Hystaspes :—

"Darius Hystaspes is the second bright star of the Achæmenian dynasty, and has made his name immortal in the page of history as the one who established the Persian Empire upon a firm and solid basis. The kingdom which Cyrus and Cambyses acquired, was brought by him to a perfectly sound condition. He repressed sedition and rebellion in the kingdom and introduced new laws and regulations for the benefit of his subjects ; and was a great statesman. By his genius and shrewdness he made Persia a first-rate power in the world. Without him the empire of Cyrus could not have lasted so long ; and the star of the Parsees could not have shone over the page of history for such a long period. As good a general as he was a great statesman ; large-hearted and kind ; he was generous not only to his friends and relatives, but even to his enemies ; and he used to assist, in a delicate manner, all fallen greatness. Being brave and courageous, he never thought of danger ; and at times, if necessary, he did not hesitate to rush into the field of battle. He introduced for the first time a system of revenue and arts and sciences, and encouraged architecture on a scale till then unknown. His palaces were situated in Babylon, Susa, Ecbatana, and Persepolis. As the last resting-place of Cyrus is seen to this day near Pasargadœ, so is Darius' tower of silence observable by travellers in Persepolis near Nakhsh-i-Rustem."

Though the style of this passage invites remark, the proper place for criticism will come afterwards. As this is the monarch who has, so to speak, been immortalised by means of his own inscriptions on the rock of Behistun, which Grotefund, Burnouf, and Rawlinson have immortalised themselves by decyphering, this brings us in proper order to the seventh chapter, wherein Mr. Jamsetjee presents a full, but apparently well popularised narrative, of the interpretation of the cuneiform characters which interpretation brought about a revolution in the previously accepted history of Persia and the other ancient empires of Western Asia. We will here present a summary of Mr. Jamsetjee's sketch of the successive stages of this intellectual revolution.

The fact that such inscriptions are frequently met with in Persia by European scholars is first mentioned by Father Angelo and Pietro della Valle, Italian travellers, of the 16th and 17th centuries. Subsequently Chevalier Chardin, Kæmpfer, Le Brun, Niebuhr, Sir R. Ker Porter. Ouseley, Rask, Westergaard, and others, who had travelled into this country, gave in their works such copies of these inscriptions as could easily be reproduced Thus the attention of European scholars was more and more attracted to the need for some key to these records in cypher. At last, in the first years of this century, most of the treasure of these cabalistic signs was poured at his countrymen's feet, by a student of the Bonn University of Germany, of the name of Grotefund. After Grotefund, his method of decyphering the inscriptions was slightly altered and improved upon by Moses Shaw Morten, but the cruel hand of death cut short his investigations. The next scholar of note, who devoted his attention to the subject, was the celebrated Professor Rask, of Denmark. He shewed to the scholars of Europe the ancient origin of the Zend language, and the close connection between it and Sanscrit. He discovered two new consonants in the inscriptions, which proved of material service to his successors. He unfortunately, left his work unfinished at his comparatively early death, but it was taken up and pushed forward a short but important stage by the great French scholar, Burnouf. Mr. Jamsetjee explains how the latter was for a while unfairly, not to say dishonestly, deprived by Lassen of his credit as an original investigator, and shows how this literary fraud was ultimately exposed by some of the French journals of the time. Allusion is also made to the claim which Lassen set up to the credit of a portion of the discoveries of Rawlinson. The latter, however, has consistently denied that he owed anything to Lassen. Mr. Jamsetjee, speaking of his own enquiries into these matters, says that he was prevented while in Germany from visiting Lassen, who was then ill and blind from the effects of hard study. Lassen's attainments were highly spoken of by Professor Spiegel. From conversation with the German scholars, Bopp, Spiegel, and others, the author was deeply impressed with a sense of their genius for these studies and their penetrating intellect. He gives as the chief reason of Major Rawlinson's great progress in his work of decyphering that he got the *whole* of the inscriptions of Behistan, of which European scholars had till then no full copy. Mr. Jamsetjee avows that by universal consent Sir H. Rawlinson has been given credit for finishing the work which Grotefund commenced. He (Rawlinson) has settled 39 cuneiform consonants in all ; has proved that the language is compounded, so to speak, of Sanscrit, Zend, and ancient Persian ; and is written, like Guzeratee, from the left to the right. Before the time of Grotefund, Silva Figueroa, who was the Spanish ambassador at the Court of Persia in the 17th century, and Pietro della Valle had expressed their opinion, from a consideration of the structure of cuneiform signs, that they had been written from the right to the left. Professor Tychson had also, before Grotefund's time, devoted his attention to a study of these inscriptions. Mr. Jamsetjee says it is very diffiult at present to answer the query—when did the language of these inscriptions become extinct ? There are Pehlvi inscriptions at Persepolis or Takhte-Jamshed, of which, according to Sir Henry Rawlinson, no European scholar has yet furnished us with the key. These cuneiforms though consisting of signs that are similar, comprise inscriptions in very different languages. The Iranic characters, as our author remarks, have been easily decyphered ; but it is as yet found very difficult to decypher the Assyrian and Babylonian, which latter bear a connection, not with the Aryan family of languages, but with the Shemitic and Turanian. A recent brochure on the subject in French divides the inscriptions into two classes, the Aryan and the non-Aryan. M. Gobineau has recently undertaken the task of controverting the correctness of Rawlinson's method of decyphering, but our author does not attach any weight to the strictures in question.

Mr. Jamsetjee's reference to the yet inscrutable character of "non-Aryan" inscriptions, though correct enough when written, is already fast being superseded. We refer to the very interesting remarks made by Sir H. Rawlinson on this subject on the occasion of his recent election to the high, but well earned distinction of President of the Royal Asiatic Society. His statement may excite new uneasiness in the hearts of worshippers of the *litera scripta* and "authorised versions," but it will very appropriately find a place in this notice :—

"Sir Henry then proceeded to give a sketch of the progress which was being made in Oriental studies, referring particularly to the labours of Mr. George Smith

in collecting and arranging the fragments of the Nineveh library, and expressing his conviction of the connection subsisting between the Babylonian [lithographic?] documents in our possession and the earliest biblical notices. He had no doubt that they would be able to derive the whole of the history given in the Book of Genesis from the time of Abraham from the original documents, and it was not too much to expect that almost the same facts and the same descriptions would be found in the Babylonian documents as in the Bible. He hoped very shortly to have ready a paper on the Garden of Eden, in which he should show that that was the natural name of Babylon. The rivers bore the very same names; and it would be seen that the Babylonian documents gave an exact geographical account of the Garden of Eden. He was, of course, speaking merely of the geography, and not of the facts connected with it. The same remarks would apply to the accounts of the Flood and of the building of the Tower of Babel, which it would be found were most amply illustrated in the Babylonian documents."

Our author, still keeping this leading idea of distinct Aryan development, traces the language of the cuneiform inscriptions to the old Bactrian tongue and a blending of the Zend and Sanscrit, which one might expect follows on with the western stream of migration. Before its decypherment European linguists simply guessed it was Zend; but it is now seen to be the connecting link between that ancient (original ?*) Aryan tongue and the Persian as fixed by, or in the time of Ferdousi, and named Parsi by Spiegel. Professor Rawlinson, we observe, thinks it "probable that the Persians formed their alphabet soon after they settled in Zagros, and began at once to use it for historical purposes"; (vol. iv. p. 351); and our author shows how both the "Parsi" language and the cuneiform character were those used for historical and monumental purposes during the period of this dynasty. Professor Max Muller in his introductory lecture on the Science of Language says: "I do not wonder that the discoveries "due to the genius and the persevering industry of "Grotefund, Burnouf, Lassen, and last not least of "Rawlinson, should seem incredible to those who only "glance at them from a distance." Our author does not affect to add anything new to the researches of those eminent philologists; but it is doing an immense service to the cause of education and culture amongst his countrymen if, in any degree, he has added to its allurements in their eyes by thus telling in their vernacular the story of how the characters which were "originally a mere conglomerate of wedges" have been made to throw a flood of light on the previous fragmentary history of kings and dynasties, and through which the Science of Language has been enabled "as with the rod of the prophet to smite the rocks of the desert to call forth from them new streams of living speech." The great philologist whom we have just quoted said, "I should gladly on some future occasion give you a more detailed account of this glorious siege and victory," It is something of this kind which in a familiar and unambitious manner Mr. Jamsetjee has attempted in his seventh chapter. He describes the slow and laborious but ingenious investigations of Grotefund, who was the first effective pioneer in unriddling the then mysterious writing on the rock, having nothing to guide him but the single fact, established by one or two previous speculators, that a certain mark indicated a division into words. As Max Muller has said "he had first to prove that these scrolls were really inscriptions, and not mere arabesques or fanciful ornaments." We fancy our author has scarcely given his due to this most solitary investigator, for while he admits the value of the first firm link which Grotefund forged so long ago as 1802, when Oriental learning had barely got a foothold in Europe, he allows him to be too much eclipsed by the brilliant fame of the great Burnouf. It was the defect of the scholarship of the time that compelled Grotefund to depend so much on hypothesis and surmise, but what a fine touch the man must have had to grope his way through such a perplexing maze, and how firm a step to have reached, in the early dawn of modern philology, some of the eminences first visited by the daylight which he fully enjoyed before his death in 1853! That Burnouf applied himself to the work of cuneiform interpretation in strict analytic methods was partly due to the progress made in scientific philology, but still more to his wonderful attainments in recondite oriental learning. It is this, as much as his great service in decyphering the Darius records at Persepolis that has caused his name and labours to exercise such a fascination over our author. Not content with claiming on behalf of this splendid scholar who "perished in his prime," the heritage of fame so freely accorded to him, Mr. Jamsetjee would fain appropriate for him some of the praise due to the Rawlinsons. He tries to show that had some previous traveller anticipated Major Rawlinson in bringing to Europe the whole copy of the Behistun inscription, it would easily have been read by Burnouf. This is merely the tone of enthusiasm; but it will perhaps be generally admitted that our author has more substantial ground to go upon when he points out how deeply Lassen was indebted to Burnouf. He more than hints that the astute German took advantage of the frank communicativeness of the great French scholar by drawing from him the scheme for correction of the Darius geneology which Lassen anticipated him in compiling and publishing. Doubtless the unbounded admiration for Burnouf entertained by this Parsee writer is chiefly prompted by contemplating the large share which the French philologist has had in developing those conceptions of the original unity of the Aryan race, and in identifying the Yama of the Rig-Vida and the Yima of the Avesta —this theme being spoken of by Max Muller as "one of the last and one of the most brilliant discoveries of Eugene Burnouf." But in accordance with the subject of this seventh chapter it is chiefly of his share in unveiling the rock inscriptions that our author speaks of the French philologist, though we thus infer that Mr. Jamsetjee's enthusiastic encomiums have their origin in what we may call ethnic and national sympathies. It is not to be wondered at, therefore, that our author has here allowed himself to indulge in a sort of hyperbolic allegory by way of showing what Burnouf has done for his ancestral race. In a passage which somehow reminds us of that eloquent though somewhat rhapsodical spectre which Volney met with amidst the ruins of Bagdad, blended with reminiscences of Macaulay's ever persistent New Zealander of the future, we have Burnouf introduced to Darius—in Paris, of all places in the world. We must give a translation of this pæan and apatheosis, and though we could wish the author had chosen a wiser bird than a parrot for Burnouf's transmigration, it must be understood that this is a 'thinking' as well as a 'speaking' parrot: thus the passage runs:—

"It happened last year that as the author was passing as a humble traveller near the imperial palaces of the Tuileries in Paris, very early one morning, he perceived on the tower of a church a parrot of brilliant plumage. Below this bird on the opposite side of the way, in one of the corners of a shop, was lying an old picture of Darius Hystaspes, that had been taken from the ruined palaces of Persepolis. Gazing at that picture, with his head bent forward, the world-experienced parrot, shedding a flood of tears, was heard by me eloquently uttering in the French language, in a plaintive tone, thus:—'Arise, Oh, Achæmenian Darius Hystaspes, arise now from thy long, deep sleep of twenty-three centuries and a half; enshrine thy pious soul once again in this earthly tenement; and gaze how thy splendid palace of Persepolis, has, after thee, been dispoiled and burnt by Alexander, an Ionian robber; and how the lizard-eating, sordid Arabs under the regime of Caliph Omar, devastated thy fertile regions of Persia, so that now there is not one of the relations, nor even thy kindred Zoroastrians to adorn the throne of Persia, or to add glory to the crown of the Kaianians. In thy ruined palaces lie the ferocious beasts of the deserts and the spiders weave their webs without fear: over thy domes, the owls stand sentinel, and strut

* Max Muller says—"Zend which represented the Persian language previous to Darius."

gracefully here and there without let or hindrance. Thy once thronged palaces, where brave men and fair women were welcome, are now occupied by dogs, foxes, and wild boars, and by them only. Beneath thy Behistun inscriptions and representations—which, fortunately, have endured to our days the ravages of foreigners, the strokes of their swords and battle-axes, the marks of their arrows, and the bombarding of their cannon—forth from a nation of fishermen, unknown in thy age, and living on the eastern shores of a remote island in the Northern Sea, which was not known even to the most learned Mobeds and scholars of thy days,—comes and stands a celebrated traveller named Rawlinson ; sitting under their shade, and having decyphered thy inscriptions with great labour and skill, he makes thy glory revive again after so many centuries. Arise once more to gaze upon his successful work, and having looked round upon the vicissitudes of the world, again shuffle off thy mortal coil."

It will thus be seen that Mr. Jamsetjee does not forget to praise other discoverers than the great Burnouf. He justifies Sir H. Rawlinson's methods of decipherment, and exposes the weaknesses of M. Gobineau's attacks thereon. In his pages the rivals Professor Spiegel and Dr. Haug have justice done them, the share borne by the latter in the later development of Zend and Pehlvi literature being fully set forth in an appreciative spirit.

In the eigth chapter of the Introduction we have the history of Alexander's conquests, the Seleucian dynasty, and the Parthian invasion ; leading on in the ninth to the revival of Zoroastrian rule in the Sassanian kings under Artaxerxes the Great about A. D. 226. In tracing the footsteps of the "Great Emathian conquerer," in describing the dynasty of the soldiers of fortune when the Greeks left on the throne of Persia, and again in narrating the comparatively familiar history of the later Persian kingdom under the Sassanians until their overthrow by the Arabian kalifs, our author necessarily keeps to beaten tracks. Grecian writers have taken due care to keep the annals of the Seleucidœ who held Persia as in vassalage to Greece until their overthrow by the (Tauranians) Parthians ; and as to the history of the Sassanides—the contemporaries of Roman emperors whom they successfully repulsed—that is so commonplace and modern compared with the remoter eras over which Mr. Jamsetjee has led his readers, that these portions of his volume call for no remark. But we rather think in regard to the somewhat obscure epoch of Parthian rule in Persia, this Parsee history may afford some new hints to close enquirers. Professor H. H. Wilson, viewing this era only through the dim light thrown on it from Grecian history, somewhere speaks of the Perso-Greek and Greco-Bactrian principalities "posterior to historical identification." Our author cannot pretend to throw much new light on these comparatively neglected episodes of Persian history, but his hints and surmises taken in conjunction with recent investigations from the Indian side, may serve to raise the question whether there was much if anything of Grecian race or creed connected with those unchronicled principalities. Some of the Greek language or characters and traces of the former conquerors' laws and language might survive, and undue importance has probably been given to these circumstances. It was natural enough that Greek writers should disdain to pursue the fortunes, and illumine the long continued success of the northern barbarians, by whom the successors of Alexander were expelled from the Persian dominion. It was still less to be expected that the restored Zoroastrians—not much of a literary people at the best—would deign to chronicle the events of the long era of their national and religious humiliation. But our author is sufficiently impartial as well as patriotic to consider that the history of Persia under the Parthians is worthy of further investigation. Though confessedly unable himself to throw much new light on this clouded page, he trusts that modern researches will yet clear it up. The numismatic investigations of our citizens Mr. Justice Newton and Dr. Bhau Daji, recently published in the Bombay Asiatic Society's Journal, tend, as Mr. Jamsetjee considers, to throw a fresh gleam over the obscure story of the Parthian rulers who, under one name or other, held dominion in Persia for four or five centuries, closing in the first half of the third in our era. The learned and persevering gentlemen thus referred to have very cautiously followed the amended chronology involved by their painstaking pursuit. They have approached the historical hints supplied by the coins, as yet, only from the Indian side aided by the European classics ; but those hints accord with Mr. Jamsetjee's speculations as to the direct Parthian* origin of the dynasties of Nahapana and the Sahs as commemorated on these coins. He has accordingly, in the later touches to his work, gladly recognised the discoveries of the two gentlemen named, as forming clear additions to our knowledge of events during the interregnum of Persian power, and of which we know so little from the western side. There is one remark that is suggested to us by the fac similes of these coins in the recent number of the Society's Journal and to which we are indebted to Professor Rawlinson rather than Mr. Jamsetjee, who is perhaps scarcely prepared to admit to what a great extent Zoroastrianism was at a very early period degraded by Magism and nature worship of the Scythic tribes, towards which the Parthian monarchs would by sympathy of race instinctively revert.† On most of these coins we have the rayed sun, a crescent moon, and the fire altar, probably a relic of the oldest fire temples still to be seen in the lonely mountains of Elburz. In this chapter, the ninth, the strictly historical portion of the work closes, the narration being brought down to the final overthrow of the Persian power by the Saracens in the seventh century, the enforced conversion of the mass of the population into Shiah Mussalmans, and the exodus of the Zoroastrians who have re-appear as the Parsees of western India.

In the tenth chapter Mr. Jamsetjee gives a few passing remarks on the languages in use in Persia during the time of its two lines of Zoroastrian monarchs. Fortunately for this purpose, he says, there are three sources of information available to us—1, the books of the original Bactrian Zoroastrians ; 2, the cuneiform Persian inscriptions of the Achœmenian dynasty ; and, 3, the language of the Sassanian kings ordinarily known as the Pehlvi language. After noticing the close resemblance between Zend and Sanscrit, Mr. Jamsetjee remarks that the fact is another proof of the close relationship which, after the dispersion of the now European Aryans, existed for a long time between those that spoke the Zend and the Veda-Sanscrit languages. Both these tongues, before they spread to India and Persia, were spoken in Bactria ; and on this ground, it is the opinion of German scholars that the Veda-Sanscrit bears a closer connection to Zend than does modern Sanscrit. When the Iranic-Aryans left Bactria and settled in the Persia of modern times, they spoke a totally different language, which we are to distinguish as the language of the cuneiform inscription. The notion which at first prevailed that this language must be closely connected with Zend was afterwards dispelled, and it was believed at a later date to have originated, like the Italian from the Latin, from Zend and ancient Sanscrit. It is now proved, says the author, that the religious books of the Parsees came to be written during the reign of the kings of the Achœmenian dynasty ; and it will not surprise us if future discoveries should prove that they were written on "leather" many years previously. We next come to the language, known as Pehlvi or Hazvurus, which was spoken during the time of the Sassanian kings. Not only have the books in that language been preserved by the Parsee *dustoors*, but it is observable on the coins and architectural re-

* See Art I. by the Hon. Mr. Newton in No. XXV. Vol. IX. of Bombay Asiatic Society : p. 6 and 7. (1.) "Nahapana was either a king or the satrap of some distant monarch." (2.) "He was a foreigner, probably a Parthian." And p. 9, "But if the coin establishes the connection of Nahapana with Bactria, it supplies a further reason for concluding he was of Parthian descent, and had relations with Parthia" *et seq.* See also p. 14 and note on p. 18.

† See Rawlinson's Ancient Monarchies Vol. III. p. 123 and 134.

mains of the period. It was the opinion of Sir William Jones and other oriental scholars of his time that this language was derived, not from the Aryan, but from the Shemitic stock, and had sprang from the Chaldee language. It has now been proved, however, by Professor Spiegel and others that this language belongs to the Aryan stock, not the Shemitic; and for the admixture of foreign words with it, that authority accounts by the fact that the Persians of that period held frequent intercourse with people of the neighbouring states. The Surianee, or Syriac, language also became intermixed with the Pehlvi, and gradually many words of the Shemitic language became incorporated with the latter. Although its grammar is imperfect when compared with the Avesta, yet it is easier to handle than another language called Durree, or the Pharsee language of Firdousi. From the time of Behram Gore the "Parsee" language was spoken in Persia. All Shemitic words were excluded from it; and Professor Spiegel has published a sketch of its grammar It very much resembles the language of Firdousi, but is different from the language known in modern times as "Farsee," because in the latter we find many Arabic words, while, in the "Parsee" language, we find many Pehlvi and Zend words. The language in which Firdousi wrote is called by himself "Parsee," not "Farsee." After the fall of the Sassanian dynasty, the Hazvurus and "Parsee" languages gradually disappeared. Of these, the author refers to a graphic account by Mohul, a celebrated German scholar, in his splendid French edition of the Shaha-nameh After the conquests by the Arabs, our author speaks of the Persian nobles migrating to the eastern provinces of Persia, where they followed the Zoroastrian religion for many years, until absorbed and overborne by the cogent persuasions of the Shias or followers of the Kaliphs.

The simple intention of interpreting to his people Malcolm as the historian of their nation, would, no doubt, with our author, precede both in conception and execution the bolder design which has taken shape in the "Introduction" that we have endeavoured to describe. Were it not so, Mr. Jamsetjee would have to be an adept in the ' art of shrinking' when returning from his far flight over forgotten centuries, he settled himself to the humble though meritorious task of the translator. Something of this art has to be adopted by the reader, who, beginning the book with the earlier traces of the great Aryan mystery, comes by the artificial sequence of pages and chapters to the matter of fact history of Malcolm. It must be avowed that the two portions of the book are essentially distinct—the second part being for the many, the first for the few. Hence (though we scarcely think the suggestion will accord with the author's view) we should strongly advise a separation of the book into two detached volumes in case any further edition should be called for. But if we have divined aright as to his original design, this would be every way the wiser course. He desired to present to Parsees of all classes, including those but partially educated, a plain vernacular history of their father land. It is not likely that this could have been done better than by presenting them with Malcolm in modern (Parsee) Guzerati dress. There were certain important corrections of names, dates, and dynasties rendered necessary by Malcolm having too closely followed the Shanameh which modern discoveries have rendered obsolete as regards certain historical data. Beyond these obviously required rectifications Mr. Jamsetjee has been content to adopt his author, though he has throughout the translation done his part freely as annotator, in accordance with the object of elucidating the Persian chronicles for the benefit of those who may first become acquainted with them in this form. Therefore as the "History" is complete in itself, we think it might with great advantage be detached from the "Introduction," which more specially invites the attention of men of leisure and scholastic pursuits. This has been written, as it were, for the author's own sake, that, on behalf of the masses of his compatriots. In the interests of popular enlightenment we are glad to believe that the vernacular history will be very widely appreciated amongst these exiles of Iran who, preserving, amidst much alloy, the traditions and faith of their ancestors, have displayed a very practical turn in making the best of their privileges as British subjects in Western India, where—according to one of the *idees fixee* of our author—we, who are descended from some of the earliest seceders from the original Aryan stock, by a sort of ethnic affinity or predestination, meet with the Zoroastrian Iranians, the latest emigrants from "the first and best of regions and places created by Ahura-Mazda" (*Fargard I. of the Avesta*). But we cannot afford to let these fascinating speculations beguile us longer.

In regard to the practical question whether the translation is adapted to the capacities of those for whom it is specially intended, we should be glad to have the opinion of the more careful of the Parsee journalists who have had experience in adapting the yet unsettled Guzerati language to the familiar thoughts and phraseology of their people. It has been Mr. Jamsetjee's earnest desire to attain facility in this respect; and we believe he has succeeded, at least tolerably well, in that which in all languages may be described as "the last and greatest art, the art" of writing for the common people. It would perhaps be impossible to make an historical work as familiar and clear as a newspaper article should be; but we think his style has been somewhat diverted from its intended popular character by the influence of his recondite researches, and the predominating vein of enthusiasm which has not always been kept under the requisite restraint. In the translations we have given there would be observed some tendency to diffuseness and repetition; but these are characteristics common to most oriental writing, and in Mr. Jamsetjee's case may be attributed in great measure to his anxiety to make sure that his story should be comprehensible to all.

After all the deduction that may be found needful on the score of style or on behalf of objectors who may be unable to follow the author in the conjectural portions of his work, it will be admitted that his motives in undertaking it are praiseworthy, and his perseverance and industry afford a highly commendable example. Those who differ from the author's views must, at any rate, admit that his book is replete with the thoughts of other men, and that a harvest collected from the sheaves of two hundred writers including the fathers of history and literature and the best of their modern commentations—should form a work of very considerable value. On those grounds we think Mr. Jamshedjee's contribution to the great pyramid of historical, and ethnographical lore deserves some special recognition. A portion of the edition has, we understand, been subscribed for by the Department of Public Instruction; and if it be within the constitutional practice of our University to confer honorary degrees the author of this important and somewhat imposing book would seem to have fairly won such distinction. The frontispiece of the work presents in one plate the portraits of five noted leaders and doctors of Zend and Phelvi philology—Westergaard, with his pleasing open countenance; Martin Haug, which is rather a failure as a likeness; the venerable head of the now departed Bopp; the intent and very Tuetonic face of Spiegel, relieved by the good-humoured and gentlemanly features of Brockhaus. The volume abounds with pictures of monuments or ruins, and facsimiles of inscriptions, some of the plates being, we believe, those used in Ouseley's *Persia*. Our parting word is to wish that the large edition may shortly be disposed of, so that the original and simpler purpose of the author may be effectually carried out by the reprinting of the translated portion in a cheap form for the benefit of the masses of the Parsee people.

પ્રોફેસર હાઉગ.

પ્રોફેસર વેસ્તરગાર્ડ.

પ્રોફેસર સ્પીગલ.

પ્રોફેસર બ્રોખહૌસ.

પ્રોફેસર બૉપ.

ઇઉરોપ ખંડના દઈઆત ઝંદ પાહલવીઆરથીઓ.

તવારીખે કદીમ ઈરાન.

માલકમકૃત ઈરાનના પુરાતન ઈતીહાસનું ગુજરાતી ભાષાંતર તથા એ દેશની
કદીમ તવારીખને લગતી આજ દીન સુધી થયલી નવી નવી
શોધોનો દીબાચામાં આપેલા સંક્ષેપ હેવાલ સહીત.

બનાવનાર

જમશેદજી પાલણજી કાપડીઆ.

HISTORY OF ANCIENT PERSIA

FROM

SIR JOHN MALCOLM

WITH

LATEST MODERN RESEARCHES.

BY

JAMSHEDJEE PALLONJEE.

LIBRARY OF THE BOMBAY BRANCH OF THE ROYAL ASIATIC SOCIETY

6·33

BOMBAY:

PRINTED BY N. R. RÁNINÁ AT THE "UNION PRESS."

1868.

" J'ai dit: Je me séparerai des sociétés Corrompues; Je m'éloignerai des palais où l'ame se déprave par la satiété, et des cabanes où elle sávilit par la Misère; J'irai das la solitude vivre parmi les ruines; J' interrogerai les monuments anciens sur la sagesse des temps passés; J'évoquerai du sein des tombeaux l' esprit qui jadis, dans l'Asia, fit la splendeur des Etats et la gloire des peuples. Je demanderai á la cendre des législateurs par quels mobiles s'élèvent et s' abaissent les empires; de quelles causes naissent la prospérité et les malheurs des nations, sur quels principes enfin doivent s'etablir la paix des sociétés et le bonheur des hommes." Volney Ruines des Empires.

"મેં ખુદ મારા મનસે પોતાને કહયું જે, બીગડેલી મંડળીઓથી હું દુરદુર નાહાસતો રહીશ. મેહેલોમાં આતમા હવશોની મોજ મજાહમાં ગરક થઇ ગયાથી તથા ઝુપડીઓમાં નીર્ધન અવસ્થા ભોગવીઆથી પોતે જે કમીની હાલતમાં અવી જાએછે તેથી એવી એવી જગાઓ આગળથી હું દુરદુર જતો રહીશ. શેહેરોની તારાજ નીશાનો અંદર હું એકાંત રીતે દાખલ થઇશ. આગળા જમાનાના લોકોની બુદ્ધી કેવી હતી તે વીશે હું પુરાતન જમાનાના બોસમાર મીનારાઓથી પુછપરછ કરીશ. કબરોનાઠેઠ ઊંગરોમાં પેસી જઈ કદીમ જમાનાના એશીઆ ખંડના રાજપાટો તથા તાંહાંના લોકો જે ઉલટથી જાહોજલાલી ભોગવી ગયાછે તે ઉલટના ફરોહરને હું આરાધીશ. શા શા સબબોથી શેહેનશાહતો ઉગી અસ્ત પામતી ગઈઓછે, લોકોના સુખ તથા દુખના સબબો કીઆ કીઆછે, મંડળીઓમાં સુલેહ સંપજ તથા મનુસ જાતનું સુખ કીઆ કીઆ કાએદાઓ ઉપર આધાર રાખેછે તે વીશે ધારા બાંધનારાઓની મીત્તીથી હું પુછપરછ કરતો રહીશ." જુવો વાળનીનો "રૂઈન દેઝ આંપીર" નામનો ફ્રેંચ ગ્રંથ.

બેહેસ્તનશીન મુરબ્બી પાલણજી હોરમજજી કાપડીઆ

જેમની સુચનાથી

આ પુસ્તક રચાયુંછે

તેમના નામની યાદગારી રાખવાની ખાયેસે

આ કેતાબ જાહેર પાડીછે.

જમશેદજી પાલણજી કાપડીઆ.

TO THE MEMORY

OF MY REVERED FATHER

PÁLLONJEE HORMUSJEE KÁPADIÁ,

AT WHOSE SUGGESTION I UNDER-TOOK

THIS WORK:

JAMSHEDJEE PALLONJEE.

PREFACE.

It was during my College days, more than ten years ago, that I first commenced this translation of Malcolm's History of Ancient Persia; which might have been presented to the public ere this, had it not been for certain circumstances that compelled me to leave Bombay for England. However, the delay has been, I think, for the better; for it enabled me to study the subject on a broader basis, the result of which I have given in the shape of an introduction to this work. For the sake of students trying to acquire a command over the English and the Guzerati languages, I have tried in my translation to be as literal as possible, bearing in mind also certain idiomatic phrases, without which the translation would appear to some as insipid.

Some of my readers are aware that, since the days when Malcolm wrote his History, the decypherment of the cuneiform letters and other new discoveries have exploded most of his deductions, in trying to reconcile the contradictory records of the Greek and Persian authors. So great had been his success in this field, that not only in England, but even in Germany, he found many supporters for a time. My friend Doctor Spiegel, whom once I had the pleasure to see in Germany, writes to me on the subject, as follows:—"Had I been able to recommend you any work in French on the matter you treat of, I would have sent it before; but there exists really nothing as yet, not in French and not in German, and all I can do is to give you my own opinion. If you say that I told you that according to my opinion, the Kings of the Shah-Nameh were much older than those mentioned by the Greeks, you have understood me quite rightly. You are aware that some European authors have tried to conciliate the contradictory writings of the Greek and Persian authors. The most ingenious essay on this matter has been that of Malcolm, who has found in his time many admirers in Germany also. Still his results are far from convincing; and the decypherment of the cuneiform inscriptions has settled the question in favor of the Greeks, and shown that the list of the Achæmenian Kings they give is quite correct. On the other hand the Zendavesta knows nearly the whole line of the Paishdadian and Kaianian Kings, and herewith it is decided that these Kings are very old also, and their names cannot be invented by Firdusi, or shortly before his time. But when did they reign? It is clear there is no place left for them *after* the Achæmenian Kings; therefore, they must have reigned before them —in the time of the Assyrian sway or earlier,—and that I think can be shown by the collateral sources of Firdusi.

"We possess a little Arabic work on Oriental history by one Humzá of Isfahán, who died in the fourth century after Muhammed. His remarks on the Iranian Kings deserve much attention, for he got his knowledge, not from Firdusi, but from the old Khodai-Nameh itself, which forms the original source of Firdusi's work. The book has been published in Arabic with a Latin translation. Humzá's relations on Iranian antiquity have been nearly translated into Persian by the yet unknown author of the Mujmil-ul-Tuárikh, and have been published by T. Mohl in the *Journal Asiatique* for 1841. In these extracts (tom. xi. p. 174) you will find that Behman is made a cotemporary of the Jewish King, Rehoboam, and the Queen Hoomái is identified with Semiramis. Hence it follows that after these writers,

even the later Kings of the Kaianian dynasty are much older than the oldest King of the Achæmenians, and that there is a gap between Hoomái and Dárá, the cotemporary of Alexander the Great, in which the whole line of the Achæmenian Kings is to be inserted."

The points which I have tried to prove, and the conclusions at which I have arrived in my introduction, are as follows. Knowing the taste of the majority of my readers, I have tried to be as cursory as possible, without going too minutely into those matters which I should have done had I written the introduction in English.

1.—The time of the early Aryan separation, from the Vendidád, Vedas, and the Shah-Nameh, in the pre-historic ages. From these different sources I draw the same conclusion as Baron Bunsen in his "Egypt." All the modern Aryans meet in India, the last land of the Indian Aryan's colonization in the inverse proportion of their most early separation.

2.—That the march of civilization in a given country, like the rise of empires, reaches to a certain extent and then recedes. I think that the stage of civilization which we now enjoy, though progressive, was known to the ancients in different epochs, but in different ways.

3.—The age of the Prophet Zoroaster, I agree with Baron Bunsen, in fixing at 3,500 B. C.; consequently the Vendidád must have been compiled at least as early as 3,000 B. C.

4.—The Semitic and the Aryan history should be treated independently of each other, and not be mixed up together. The historical part of the Bible *does not* treat of any of the most early Aryan nations, but refers to the Semitic people only.

5.—The original site of the ancient Airyanemvaêjô or Aryâvarta, the primitive abode of all the Aryans, should be somewhere near the North Pole in the prehistoric period, according to the 1st and 2nd chapters of the Vendidád,—one of the most ancient documents still extant; the climate of which place since then has changed.

6.—Generally speaking, the Aryan is an original or inventive mind; the Semitic a copying or receptive mind.

7.—That in the history of mankind, as a general rule, one Aryan nation is not destroyed by another Aryan nation; but by the Semitic or Turanian nation only, and *vice versá.*

8.—Firdusi has evidently confounded, through similarity of names and incidents in the history of the Kaianian Kings of Bactria, some accounts of the Achæminian dynasty of Persia.

In some places the reader will find that I have taken pains to contrast the conditions of the Iranic Aryans in the times of the Avesta, and the Koran, shewing the superiority of the former system to the latter.

In conclusion, I have thought it advisable, in order not to disturb the attention of my readers, to give on the opposite side a separate list of the different works perused and quoted in writing this introduction, instead of giving them in the shape of notes.

13, *Upper Avenue Road,*
St. John's Wood,
London, 1*st August,* 1866.

LIST OF WORKS

Perused and quoted in writing the Introduction.

Anquetil du Perron's—Zend Avesta, Ouvrage de Zoroastre traduit en François.
——— „ ——— „ ——— „ ———Translated into German by Professor Kleuker.
Anváré Sohilee by Múllá Hoosen Kásafee.
Avesta by Messrs. Bleeck and Muncherjee Hormusjee Cama.
Arrian's Periplus of the Erythrœan Sea.
Aitareya Brahmanam by Dr. M. Haug.
Arrian's Expedition of Alexander.

Bopp's Comparative Grammer of Sanskrit, Zend &c.
Búharáné Kâté.
Burnouf's Commentaire sur le Yaçna.
— „ — Etudes sur la Langue et sur les Taxtes Zends.
— „ — Essays in the "Journal Asiatique".
Bunsen (C. C. J.) Outlines of the Philosophy of Universal History.
Bháú Dáji's (Dr.) Translation of Rudra Dámá Inscription at Junagur &c. &c.
Binning's (Robert) Travels in Persia, Ceylon &c.
Bunsen's (Ernest) Hidden Wisdom of Christ.

Cowasjee Pateel's Chronology.
Chusmuck by Kai Khosru bin Kávús Iránee.
Cobbe's, (Miss F. P.) Ethical Studies.
Chardin's (Sir John) Travels into Persia and East Indies (1686).
Chips from a German Workshop by Prof. Max Müller.

Dabistan—Text Persian. Calcutta Edition.
— „ — in English by Messrs Shea and Troyer.
— „ — in Goojratee by Furdoonjee Murazbánjee.
Desátir by Múllá Firuze.
— „ —in Goojratee.
De Sacy's Antiquites de la Perse.
Diogenes Laertius Lives of the Philosophers.
Dinkard (Pehlevi MS.) by Dustur Adarfurobúg bin Fúrookhzád.
Dadabhai Naoroji on Parsee Religion.
——— „ ——— Manners and Customs of the Parsees.
Dosabhoy Framjee's History of the Parsees.

Egypt's Place in the Universal History by Baron Bunsen.
Erskine's Essay on the Sacred Books and Religion of the Parsees.
Essays and Reviews.
Essays on the Sacred Lanquage, Writings and Religion of the Parsees by Dr. M. Haug.

Ferrier's Caravan Journeys.

Genuine and Spurious Religion by Rev. John Mühleisen.
Gibbon's Roman Empire. Dr. Smith's Edition 8 Vols.
Grote's History of Greece.

Heeren's Historical Researches. (Asiatic Nations. Vols I-II.)
—— „ ———— „ ——. (Manual of anciant History.)
Herodotus by Mr. Cary.
—— „ —— „ Mr. Beloe.
—— „ —— „ Mr. G. Rawlinson.
History of Vartan from the Arminian of Elisœus.
Humphrey's Coin Collector.
Humboldt's Cosmos.
Hunt on Pantheism,
Hurschel's Outlines of Astronomy.
Hyde's (Dr.) Historia Religionis Veterum Persarum.

Jámi Kaikhúsrú Translated into Goojratee by Moonsee Ashruf Allee.
Jarédustafsár —— „ ———— „ ——— „ Moonsee Dossabhoy Sorabjee.
Jindéhrúd———— „ ———— „ ——— „ — „ — „ ———— „ ———
Jones (Sir Wm.) Works.
Journals of the Royal Society of Great Britain and Ireland Vol. X. Parts I. II. & III.
——— „ ——— „ ———— „ ———— „ XI. Part I.
——— „ ——— „ ———— „ ———— „ XIV. Part I.
Journals of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society.
Jagut-Premi by Sorabjee Shapurjee.
Jehangir Burjorjee on Cuneiform Letters.
Journey from London to Persepolis by Mr. John Ussher.

Kennedy on the Hindu Mythology.
Khaistáb. Translated into Goojratee by Moonsee Dossabhoy Sorabjee.
Kanga's (Byramji Bhikaji) History of Ancient Persia.
Kinneir's Persian Empire.

Layard's Nineveh and Babylon.
Lassen's Essay's in the German Oriental Society's Journals.
Lectures on the Science of Language by Max Müller.
——— „ ——— „ ———— „ ——— „ ——Second series.
Lecture on the Original speech of Zoroaster by Dr. M. Haug.
Lyell's Elements of Geology.

Maltebrun's Universal Geography.
Ménant (M.) on Cuneiform Letters.
Memoires Sur Les Contrées Occidentales par Hiouen-Thsang.
Method of Reading Cuneiform Texts.
Mirkhúnd's History of the early Kings of Persia by Mr. D. Shea.
Moses Choronses History of Armenia translated into Latin.
Morier's First Journey to Persia.
„ Second——— „ ———

Niebuhr's Voyage in Arabia &c.
Nineveh and Persepolis by Vaux.
Notes on the Early History of Babylonia by Sir H. Rawlinson.

Origin and Authenticity of the Arian Family of Languages by Mr. Dhunjeebhoy Framjee.
Ockley's History of the Saracens.
Ouseley's (Sir Wm.) Travels in Persia.
—— „ —— Oriental Geography of Eben Haukal.

Palaces of Nineveh and Persepoles Restored by Furgusson.
Pehlevi Legends on the Coins of the Last Sassanian kings.
Pliny's Natural History.
Plato by Burges.
Porter's (Sir R. K.) Travels in Persia.
Prichard's Researches into the Physical History of Mankind.
„ Natural History of Man.
Plutarch's Works.
Prinsep's (James) Essays on Indian Antiquities.

Rask-Ueber das Alter und die Echtheit der Zend-Sprache und des Zend-Avesta.
„ Remarks on the Zend Language and Avesta in the Transactions of the Royal Asiatic Society of G. B. & Ireland.
Renan's Life of Jesus.
Recent Investigations in the Zend Literature by Rev. J. Murray Mitchell. Bombay Royal Asiatic Society's Journal July 1852.
Ritter's Geography of Asia.
Richardson's Persian Dictionary.
Rich's Babylon and Persepoles.
Roth (Dr.) on the Literature and History of the Vedas.
Rawlinson's (G) Ancient Monarchies.
Researches into the Origin and Affinity of the Principal Languages of Asia and Europe by Vans Kennedy.

Shah Nameh-Le Livre des Rois publié par Jules Mohl
—— „ ——in English by Mr. Aitkinson.
—— „ ——Original Persian Text. Calcutta Edition by Mr. Turner Muckan.
Shāristānee-Book of Religious and Philosophical Sects entitled the Milul ve Nahul.
Schlegel's Philosophy of History.
Shea's (D). History of the Early kings of Persia.
Shārastāné Chār Chaman edited by Shiāvux Irānee. Text Persian.
Sale's Koran.
Shamsool Lugāt.
Spiegel's Avesta, text Zend.
— „ —Grammatik der Parsisprache.
Smith's (Dr) Classical dictionary.
Student's manual of Modern History by Taylor.
Stanley's Chaldee Philosophy.
Strabo by Messrs Falconer and Hamilton.

Thirlwall's (Bishop) History of Greece.
Taylor's Students manual of Ancient History.
Tiele's (C. P.) Di Godsdunst van Zarathustra (in Dutch).
Travels in Central Asia by Arminius Vāmbéry.
Transactions of the Literary Society of Bombay Vols I & II.
Tytler's Universal History.
Travels of Zoroaster King of Bactrians published in London A. D. 1753 and dedicated to His Royal Highness George Prince of Wales.

Vendidad by Framjee Aspundiarjee Rabádee Vols I & II (original MS.) in Gujratee.
— „ —Fargard I and II by Kavasjee Eduljee Kángá.
Vincent's Voyage of Nearchus.
Voltáire's Philosophical Dictionary.
Volney Riunes des Empires.

Westergaard Zend-Avesta, text Zend Vol I.
Whitney (Prof. Wm. D.) On the Avesta.
Wilson (Dr. John) The Parsee Religion.
Wilson's Ariana Antiqua.
Wilson (H. H.) Rig-Veda-Sanhita, translated from the Sanskrit.
Windischman (F) Die Persiche Anahita oder Anaitis.
Wilkinson's (Sir Gardner) Modern Egypt and Thebes.
„ Topography of Thebes.

Xenophon's Works.

Yaçna by Ashpundiarjee Framjee Rabádee in Gujratee.

Zoroastre, Confucius et Mahomet par M. de Pastoret.
Zoroastre par M. Joachim Ménant.
Zend-Is it an Original Language? by Romer in A. D. 1855.
Zand-Pahlavi Glossary by Destur Hoshungji Jamaspji.

ooo

દીબાચાનું સાંકળીઊં.

બાબ ૧ લો.

આજ સુધી થયલી નવી નવી શોધો પ્રમાણે ઘણાજ પુરાતન એરીઅન ટોળાંની તવારીખનો છનતેખાબ.................................... ૧—૩૪

બાબ ૨ જો.

ઈમો-ખશાઈત (યમરાજા અથવા જમશીદ) તથા તેની પછીના કવી-વીસ્તાસ્પ (કએગુસ્તાસ્પ) સુધીના એરીઅનોના પાદશાહોનો હાલ જમાનાની નવી શોધો પ્રમાણેનો હેવાલ .... ૩૫—૫૩

બાબ ૩ જો.

સપેનતમાન જરતોસ્ત (જરથોસ્તર સપીતમ) ની જીંદગીનો એહેવાલ .... ૫૪—૮૪

બાબ ૪ થો.

પાદશાહ કએ-ગુસ્તાસ્પ પછી બાખત્રીઆના રાજની હાલત-ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦ થી ઈ. સ. પૂર્વે ૨૧૫૦ સુધી.................................... ૮૫—૯૧

બાબ ૫ મો.

મહાતમા-સાઇરસ (કુરઉસ અથવા ખુસરૂ) પાદશાહનો વૃતાંત ઈ. સ. પૂર્વે ૫૫૮-૫૨૯ સુધી. ૯૨—૧૧૭

બાબ ૬ ઠો.

દરાયસ-હીસ્તાસ્પીસ (દારા-ગુસ્તાસ્પ) થી તે દરાયસ-કોદોમેનસ (દારા) સુધીના હાખીઆમની (આકીમીનીસ) વંશના પાદશાહોનો ટુંક હેવાલ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૨૨-૩૩૦ સુધી ...... ૧૧૮—૧૭૯

બાબ ૭ મો.

ખીલારોકા હરફોની શોધ વીશે ટુંક હેવાલ.................................... ૧૮૦—૧૮૩

બાબ ૮ મો.

શીકંદરના રાજ પછી ઈરાનની હાલત ઈ. સ. પૂર્વે ૩૩૦ થી ઈ. સ. ૨૨૬ સુધી ...... ૧૮૪—૧૯૦

બાબ ૯ મો.

સાસાની તખક્ષના પાદશાહોનો હેવાલ ઈ. સ. ૨૨૬ થી તે ઈ. સ. ૬૫૧ સુધી........ ૧૯૧—૧૯૬

બાબ ૧૦ મો.

જરતોસ્તી પાદશાહોના જમાનામાં ઈરાન સરજમીન ઉપર વપરાતી ભાષાઓ વીશે સાધારણ ખીચાર .... ૧૯૭—૨૦૧

દીબાચાની પ્લેટોની યાદી.

	સફે.
વંદીદાદ પ્રમાણે પુરાતન એરીઅનોની વીખરાવાની ભુમીનો નકશો	૯
પુરેશપંડના હખામનેશ જંદ વીદીઆરથીઓ (ફ્રન્તીસપીસ)	૧૩
પરસીપોલીસના એક ચીતાર ઉપરથી આગળા એરીઅનોના મોહોડાંનો કલો પ્લેટ ૨	૩૩
મહાતમા-સાઈરસ	૧૧૫
મહાતમા-સાઈરસના દાખમાંનો ચીતાર	૧૧૫
તખ્તે જમશીદ અથવા પરસીપોલીસ	૧૧૬
બેહેસ્તુન પાહાડનો ચીતાર	૧૧૮
પરસીપોલીસ (ઇસ્તખર) ના કેટલાંક પુરાતન કોતરકામોના ચીતાર પ્લેટ ૨	૧૪૭
બેહેસ્તુન પાહાડ ઉપર દરાયસ-હીસ્તાસ્પીસે કોતરાવેલા ચીતાર	૧૪૮
હાખીઆમની તબક્કાના પાદશાહોની વંસાવળી	૧૬૮
પાદશાહ શાપુરની રૂમના શેહેનશાહ વેલીરીઅન ઉપરની ફતેહ	૧૯૨

તવારીખે કદીમ ઈરાનનું સાકળીઉ.

બાબ પેહેલો.

સફે.

ઈરાન અથવા પરશીઆના રાજની હદ, પાહાડો, બીઆબાનો, જંગલો, નદીઓ અને હવા વીશે સાધારણ વીચાર .... ૧— ૪

બાબ બીજો.

કઈઓમરશના જમાનાની આગમજના મેહેઆબાદ વંશના તથા બીજા કહાણી કથાના પાદશાહોનો હેવાલ .... ૫— ૮

બાબ ત્રીજો.

પેશદાદી વંશના પાદશાહો .... ૯— ૨૧

બાબ ચોથો.

કીઆંની વંશના પાદશાહ .... ૨૨— ૫૦

બાબ પાંચમો.

ફારસી સત્તાઓ પ્રમાણે શીકંદર રૂમી અથવા એલેકઝાનદર ધી ગરેટ. (માહાતમાં-એલેકઝાનદર) અને તેના પછીના તરતના ઇરાનના તખતના વારસોની તવારીખ .... ૫૧— ૫૯

બાબ છઠો.

સાસાની વંશના મુળ પુરૂશ અરદેશીર બાબેગાનથી તે એ વંશનાં સઉથી છેલ્લા પાદશાહ યઝદેઝરદ સુધીની તવારીખ. (ઈ૦ સ૦ ૨૨૫ થી તે ઈ૦ સ૦ ૬૪૧ સુધી.) .... ૬૦—૧૧૯

બાબ સાતમો.

મુસલમાનોની ફતેહ આગમજ ઇરાનના રેહેવાસીઓના ધરમ, તવારીખ, પુરાતનપણા અને આચરણ વીશે સાધારણ વીચાર .... ૧૨૦—૧૮૬

તવારીખે કદીમ ઇરાનની પ્લેટોની યાદી.

	સફે.
દખેસ્તાનમાંના એક ચીતાર ઉપરથી ઉતારેલી મુરતીઓ	૧૨૩
શાપુરની તારાજ નીશાનો આગળના એક પાહાડ ઉપરના કોતરકામો પલેટ ૨	૧૫૨
તાકેબોસ્તાનના કોતરકામોનો આગળનો દેખાવ	૧૫૩
તાકેબોસ્તાનની અંદરના ગુંબજની ઉત્તર બાજુ તરફના કોતરકામો	૧૫૩
તાકેબોસ્તાનની અંદરના ગુંબજની દખણ બાજુ તરફના કોતરકામો	૧૫૩
તાકેબોસ્તાનની આગળના એક નાહાના મેહેરાબ અંદરનાં કોતરકામો	૧૫૩
તાકેબોસ્તાનની પડોસના ખડક ઉપરના કોતરકામો	૧૫૩

OF THE BOMBAY BRANCH

દીબાચો.

બાબ ૧ લો.

આજ સુધી થયલી નવી નવી શોધો પ્રમાણે ઘણાજ પુરાતન એરીઅન ટોળાંની તવારીખનો ઈનતેખાબ.

ચાલ ! અરે ઓ ! સરસ્વતી માતા ! ચાલ આવ ! તું મારી મદદે ! જેથી હું મારી નાકેસ કલમના રખસને તવારીખના મેદાનમાં દપટાંઉ અને અતીઆર સુધી થઈ ગીએલા સખુનના બાજારના તમામ કાબેલ જહવેરીઓનાં પોએલાં બેકીમતી જહવાએરાતોની લડીઓનો ઈનતેખાબ કરી પુરાતન ઇરાની-એરીઅનોનો એક મોહોટો જબરદસત ટોળો, જેની શેહેનશાહતનો દરફસ કદીમ જમાનામાં ભુમધ્ય સમુદરના કીનારાથી તે ઠેઠ કનોજ શેહેરની ભુમી સુધી આકાસની બુલંદીપર ઉડી રહેલો હતો, અને જે ટોળો સેંકડો વરસ થઆં હાલ પાએમાલ થઈ ગીએલોછે તે નામચીન ટોળાંની તવારીખનું થોડું ઘણું બીઆન આપવા આ ઠેકાણે તું મને શકતીવાન કર.

ઈ૦ સ૦ ૧૮૧૫ માં માલકમની ઇરાનની તવારીખ ઈંગરેજી ભાશામાં પ્રગટ થયાબાદ આજ સુધી દીનપર દીન ઇરોપખંડના વીદીઆરથીઓમાં નીચલાં કારણોથી ઘણીએક નવી શોધો હાથ લાગાને લીધે એ દેશની પુરાતન તવારીખપર કેટલુંએક અજવાલું પડીઉછે ને હજુર પડતું જાએછે જેનો સારાંશ વાંચનારાઓની જાણ સારૂ આ પુસ્તક સાથે કેટલાએક દોસ્તોની ફરમાશપરથી વધારો કરી આગળ જણાવામાં આવેલોછે; જેથી આશાછે જે માલકમની કેટલીએક બાબદોનું ઓટાર જણાવીઆથી વાંચનારાઓને ગુચવારો પડી શકશે નહીં. એ બાબદ એવીછે કે જેમ જેમ નવી નવી શોધો હાથ લાગતી જશે તેમ તેમ આશાછે જે હવેપછી જે ઘણોએક ગુચવારો છે તેનો આસતે આસતે ફેશલો આવતો જશે.

૧ લું એજે ખીલારોકા હરફોની શોધ હાથ લાગા પછી તેને કોઈબી વાંચી શકતું ન હતું. તે તખતીઓ ઉકલાવવાની કુંચી સપર પેહેલાં જરમની દેશમાં પરોફેશાર ગરોટાફંદને હાથ લાગી. તારબાદ પરોફેશાર બુરનુફ તથા લાશાન અને મેજર રાલીનશને એક એક પછી એક એક એ ગુમ થઈ ગીએલી ભાશા તદન ઉકલાવી તેનો ભરમ તમામ લોકો આગળ ખુલ્લો કરી નાંખીઓ.

૨ જું એજે સંસકરૂત ભાશા તેમાં અકશાર કરી પુરાતન વેદની ભાશા, જરમન, ફ્રેંચ તથા ઇંગરેજી વીદીઆરથીઓ ઇરોપખંડમાં વીઆકરણને અરથે ઘણી બારીકીથી શીખી તપાસવા લાગા તેથી જંદ ભાશાપર કેટલુંએક વધું અજવાળું પડતું ગીઉ અને આપણા લોકોનાં ધરમનાં દફતરોમાંથી કેટલોએક ગુચવારો દુર થતો ગીઆથી પુરાતન તવારીખને લગતી નવી નવી શોધો આસતે આસતે વીદીઆરથીઓને હાથ લાગતી ચાલીછે.

દાનેશમંદ વાંચનારાઓને સારી કાંની રોશન હશે કે યુરોપખંડના વીદીઆરથીઓમાં પારશીઓનો ધરમ તથા તે ધરમનાં પુસતકો જે ભાશામાં લખાએલાંછે તે વીશેની શોધ કરવાનો શોખ શપર પેહેલાં ઓકશફરદની નાંમીચી મદરેશાના અરબી ભાશાના પરોફેશર ડાકટર હાઈડ પોતાનું "રીલીજીઓનીશ વીટરમ પરશારમ" (પુરાતન ઈરાનીઓનો ધરમ) નામનું પુસતક ઈ० સ० ૧૭૦૦ ના શાલમાં લાટીન ભાશામાં છપાવી પરગટ કરીઆ પછી ઉતપન થએલોછે. તારબાદ ઘણેએક વરશે આંકીટલ ડુ પેરોં,* નામનો એક ફરાંશીસે સુરત શેહેરમાં આવી આપણા દસતુરો શેડથી આપણા ધરમની ઘણીએક માહીતગારી મેળવીને "જંદ અવસતા" નામે ફરાંશીસ ભાશામાં એક મોહોટો ગરંથ રચી ઈ० સ० ૧૭૭૧ માં છપાવીઓ. એ પુસતક બાહેર નીકળતાંજ ઈરોપખંડનાં વીદીઆરથીઓમાં મોહોટો શોહોર થઈ રેહો ને એનકવીટલે છપાવી પરગટ કરેલાં દફતરની સચાઈ વીશે મુખતેલાફ વીચારો બાહેર પડવા લાગા. વેલાતમાં તો સર વીલીઅમ જોનશે (તે વેળાએ મી० જોનશે) ધારીઆમેલ કાંઇએક પોતાનાં છુપાં વેરને લીધે એવું સાબેત કરવા માંડીઉ જે દસતુરોએ એનકવીટલને ઠગીઓછે ને એ પુસતક હજરત જરતોસતને નામે એણે ચડાવેલુંછે. એ મતની તરફેણ ફારશી તથા ઇંગરેજી ભાશામાં શપર પેહેલીવાર મોહોટા પાયાપર કોશ રચનાર વખણાએલો ઉગમણ પરાંતનો વીદીઆરથી મી० રીચરડશનખી થઓ ને ઘણાંએક દાખલાઓ આપી એવું દેખડાવા માંડીઉ જે જંદ અને પેહેલવી ભાશા જે પરથી એ ધુંધી ફરેંચમેને પોતે તરજુમો કરીઓછે તે ભાશા પારશીઓના દસતુરોએ જોડી કાહાડેલીછે ને ઈરાન સરજમીનપર તે કોઈ કાળે પણ બોલવામાં આવતી ન હતી. તે સાથે એંકીટલે પોતાની જરા બડાઈ વધુ જણાવીઆથી તથા ડાકટર હાઈડની શોધેને હશી કાહાડીઆથી ઇંગલંદમાં તો એ દફતરને પછી પડતુંજ મેહેલવામાં આવીઉં.

ફરાંશમાં તો એનકવીટલનાં દફતરની સચાઈ એકેદમ બાહાલ રાખવામાં આવી. જરમનીમાં ફીલસુફોનાં મતોમાં ફેરફાર પડીઓ. પરોફેસર ટાઈચશન તથા મેનરસ એનકવીટલનાં દફતરની વીરૂધ ઉતરી પડીઆ અને ખુબ જોરાથી તાંહાં પછી તકરાર ચાલવા માંડી. છેલ્લે સરવાલે કોનીંગશબેરગની એક જરમન યુઉનીવરશીટીના પરોફેશર નામે કલુંકરે પોતાના "હેપાઇકા" નામના દીબાચામાં એનકવીટલનાં દફતરનો મોહોટો બચાવ કીધો. તારબાદ આપણાં ધરમ વીશેની શોધનો શુંગલ જરમન વીદીઆરથીઓમાં શહરૂ થયો. એનકવીટલનો તરજુમો બહુજ અશુધ હોવાને લીધે "કેનટ" નામના મોહોટા અરવાચીન જરમન ફીલસુફે પારશી લોકોના ધરમ તથા જરતોશતની ફીલશુફી વીશે જે વીચાર પોતે આગળ બાંધીઓ હતો તેમાં તે ઘણો નાઉમેદ થયો હતો. સારાં ભાગ્યેગે પારીશની લાઇબ્રેરીમાં એનકવીટલ પોતાનાં હાથનાં લખાએલાં પુસતકો તથા જે જે દફતરો તે જંદ, પેહેલવી, ફારશી તથા સંસકરીતના પોતા સાથે સુરતથી લઈ ગીઓ હતો તે પોતા પછીનાં વીદીઆરથીઓની ખાતરી સારૂ ભેટ કરી ગીઓ હતો જેનો શુંદર ઉપીઓગ ઈજીપટ (મીસર) ના મેમીલીઉકોના લોહીમાંથી પેદા થએલા એક જવાન ફરેંચમેને સારીકાંણી પાછળથી કરીઓ અને એનકવીટલની ઘણીએક ખાંમીઓ વીઆકરણને અરથે તેણે દેખડાવી આપી. એ જુવાન વીદીઆરથીનું નામ પરોફેશર "યુઉજેન બુરનુફ" કરી હતું જેનાં "કોમેનટેર શ્રુઆશનાં" નામનાં માહાભારત દફતર વીશે ઘણાંએક વાંચનારાઓ સારી કાણી જાણીતા હશે. એ પ્રમાણે એ શોધનો રસતો એકવાર મોકળો થયાથી એકએક પછી એકએક ઘણાંએક વીદીઆરથીઓનાં નામો હાલ આપણા દીઠામાં આવેછે;—જેવાંકે ઓળશાઉશન, બાપ, જોસફ મુલર, ફરેદરીક સપીગલ, લાસેન, હરમન બરોખાઉશ, વેશટરગારદ, વીનદીશમેન, મારટીન હાઉગ, વીગેરે.

સંસકરૂત તથા જંદ એવી પુરાતન ભાશાઓનો અભીઆશ જરમન વીદીઆરથીઓમાં વધતો ગીઆથી એ ભાશા તથા ઈરોપખંડની મુખીઅ ભાશાઓ જેવી કે ગરીક, લાટીન, શલેવોનીક, ગોથીક તથા જરમન વચે કેટલોએક અતલગનો સંબંધ દીસવા લાગો જે વીશે એક મોહોટો ગરંથ ઈ० સ० ૧૮૩૩ માં વખણાએલા પરોફેસર બાપની કલમથી બાહેર પડીઓ. આ ગરંથથી ગોયા એક નવોજ એલમ હાથ લાગો જેને "કમપેરેટીવ ફીલોલોજી" ઇઆને ભાશા શાસ્ત્ર એવું નામ આપવામાં આવેલુંછે. તીઆરબાદ એ એલમ વીશે ઘણુંએક અજવાલું વીલીઅમ વોનશેલીગલ, વીલીઅમ વોનહુમબોલત, પરોફેશર પાટ અને નાંમીચા દેન ઈરાશમશરાશકની

* એબરામ હાઆ સીન્થ આંકીટલ ડુ પેંરો પારીસ શેહેરમાં ઈ० સ० ૧૭૩૧ માં જનમીઓ હતો અને તેજ શેહેરમાં ઈ० સ० ૧૮૦૫ માં પોણોસો વરસની લાંબી જીંદગી ભોગવીઆબાદ મરણ પામીઓ હતો. હીંદુસથાનમાં કરેલી એની શોધોમાં એનાં નાહાના ભાઇ આંકીટલ દ બરાઅનકુર સોડેથી એને સારી મદદ મળી હતી. એના વડા ભાઇ લુઇ પીએર આંકીટલે ફરાંશ દેશની તવારીખનો એક મોહોટો ગરંથ રચેલોછે જે વીશે વાંચનાર સાહેબોને કદાચ રોશન હશે.

કલમથી બાહેર પડીઊં. આ પરમાણે શોધો થવા લાગાથી ગોયા એક નવીજ દુનીઆ એલમની શોધનાં શોકીઓને હાથ લાગવા માંડી. આ બાબદો મારે અતરે જણાવવાની મકશદ એ જે તેથી આગળ જતાં ઈરાનની તવારીખને લગતી કેટલીએક બીનાઓ વીશે વાંચનારાઓને ગુચવારો પડે નહીં.

હીરાડોટસ તથા તેની પછી બીજા યુઉનાંની તથા રૂમી ગરંથકારો જે ફીરદોસીની ઘણુંક પુરવે થઈ ગીઆછે તેઓ "આકીમીનીશ"નામે એક મોહોટી દબદબા ભરેલી પાદશાહત ઈરાન શરજમીન ઉપર ઈ૦ શ૦ પેહેલાં આશરે ૭૦૦ થી ઈ૦ શ૦ પૂર્વે ૩૩૮ પર થઇ ગએલીછે એમ જણાવી ગીઆછે. એ વંશમાં સાઈરસ તથા દરાએશ–હીસતાશપીશ નામે બે મોહોટા પાદશાહો થયા હતા જેઓ વીશે તફસીલવાર હેવાલ અવે પછી વાંચીઆમાં આવશે. ફીરદોસીએ જે પોતાનો ગરંથ જંદ તથા પેહેલવી દફતરોપરથી રચીઓછે તેમાં તેણે કેખુશરૂ તથા ગુસ્તાશપ નાંમનાં બે ઘણા નાંમચીન પાદશાહો વીશે જણાવેલુંછે. આગળ જતાંહું જણાવી આપસ જે નાંમોનાં આવાં એક શાનપનાંને લીધે ફીરદોસીએ તેને જે અધુરાં જુંજે મળી આવીઆ તેપરથી ગોતું બાઇ એ પાદશાહો ગોઆ તે પોતે એકજ સમજીઓ હોએ તો તે કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. હવે હીરાડોટસનો હેવાલ શાહાનાંમાં સાથે બારીકીથી સરખાવતાં તો ગુચવારો ઘણો વધતો ગીઓ. જો હીરાડોટસ ખરો ઠરેછે તો શાહનાસું ખોટું ઠરેછે. જો શાહાનાંમાંને ખરું ઠેરવીએ તો હીરાડોટસને ખોટો ઠેરવવો જોઈએ. એ પરમાણે યુરોપખંડનાં વીદીઆરથીઓ જારે બરખેલાફીમાં આવી પડીઆ તારે શારાં ભાયગે બીલારોકા હરફોની શોધ તેઓને હાથ લાગી; તે પરથી તો હીરાડોટસ ખરો ઠરતો ગીઓ; કેમકે તેણે જણાવેલાં સઘળાં નાંમો બેહેસતુંન પાહાડનાં "દરાએશહીસતાસપીસ" નાં લેખોપરથી ઉકલાવામાં આવીઆં. એપરથી કેટલાએકો શાહાનાંમાને તદનજ ખોટું સમજવા લાગા. જો શાહાનાંમાંને તદનજ ખોટું કહીએ તો જે જુંજોપરથી તે રચવામાં આવીઉછે તે જુંજોપણ ખોટાં પડવાં જોઇએ. હવે સવાલ એ ઉઠીઓ જે શાહાનામાંમાં જણાવેલા પાંદશાહોનાં નાંમો તથા તેઓનાં કેટલાંક આચરણો વીશે આપણાં લોકોનાં પવીતર પુસતકો જે થોડાંક બચી શકેળાં છે તેઓમાં પણ જાબજા ઈસારા જણાવામાં આવેલાછે; અને આગળ જણાવીઆ પરમાણે હીરાડોટસતો હવે ખરો થઈ ચુકો માટે વળી ગુચવારામાં ઓર ઉલટો વધારો થતો ચાલીઓ; તેમાં આપણાં લોકો તો જો શાહાનાંમાને તદનજ ખોટું ઠેરવેછે તો જરતોસતી ધરમપરખી તેથી શક જાએ માટે ચીંતાતુર જોવા લાગા જે આ શોધ જે અંહીઆં આવી અટકીછે તેનો જોઇએ હવે શું નીવેડો આવેછે. એટલામાં યુરોપખંડના વીદીઆરથીઓ પાછા બીજી તરફ આસપાસ ફરી જોવા લાગા એટલે વળી એક નવી તરેહની જે શોધ હાથ લાગી તે એ જે શાહાનામામાં જણાવેલા કેટલાએક પેશદાદી તથા કીઆની પાદશાહોનાં નામો તથા તેઓના આચરણો હીંદુ લોકોનાં પુરાતન પવીતર પુસતક વેદમાંથીબી મળી આવીઆં જેથી સઘળો શક હવે દુર થઇ ગીઓ ને શાબેત થયું જે ફીરદુસીનો ગુશતાસ્પ સુધીનો કીઆંની પાદશાંહોનો હેવાલ તદ્દન જુદાજ વંશને લગતોછે ને જે સાથે હીરાડોટસનાં જણાવેલા હાખીઆમની (આકીમીનીશ) વંશનાં આગળા પાદશાહ જેવા કે શાઈરસ, દરાઅસ–હીસતાંસ્પીસ, તથા જરકસીસને કસુ લાગતું વળગતું નથી; અને કીઆની કેખુશરૂ તે હાખીઆમની સાઈરિસ નહીં ને કીઆની ગુશતાસ્પ તે હાખીઆમની દરાએસ–હીસતાસ્પીસ નહીં; માત્રે નામો જરા એકસરખાં પણ માણશો તદનજ જુદાંછે.

આગળ જણાંવીઆ પ્રમાણે યુરોપખંડનાં ફીલાલોજીશતો ઈઆને ભાશા શાસતરીઓને દુનીઆની મુખીઅ ભાશાઓ તપાસતાં મોહોટો સંબંધ માલુમ પડી આવીયાથી તે સઘળીઓને તેઓએ ત્રણ મોહોટા વરગોમાં વેહેંચી નાંખીછે. પેહેલા વરગનું નામ તેઓએ એરીઅન (આરીયન) ટોળાની ભાશા; બીજાનું નામ સીમેટીક ટોળાંની ભાશા અને ત્રીજાનું નામ તુરેનીઅન (તુરાની) ટોળાંની ભાશા કરી રાખીઉછે.

એરીઅન ટોળાંની મુખીઅ ભાશા જંદ, સંસકરૂત, લાટીન, શેલટીક, ગરીક, વીનદીખ તથા ટીઉટોનીક, જેપરથી હાલ જમાંનાંની ઈરાનની ભાશા, પેહેલવી, દરી, બીલારોકા હરફોની ભાશા, અફગાંનીસથાન, કુરદીસતાન, બોખારા તથા હીંદુસ્થાન માહેલી ગુજરાતી, મરાઠી, ઉરદુ વીગેરે ભાશાઓ અને યુરોપખંડમાં હાલમાં બોલાતી ઘણીખરી જુબાંનો જેવી કે ઈંગરેજી, ફરેંચ, ઈટાલીયન, જરમન તથા રૂશીયન વીગેરે ઉતપન થએલીછે.

શીમેટીક ટોળાંની મુખીઅ ભાશા અરબી, હીબરૂ તથા શીરીઆક ઇઆને શુરીઆંનીછે,

નાo ૧.

એરીઅન ટોળાંની ભાષાઓ.

હાલ જમાનાંમાં વપરાતી ભાષા.	હાલ જમાનામાં નહીં વપરાતી ભાષા (મરણ પામેલી ભાષા)	શાખાઓ.	વરગ.	વીભાગો.
હીંદુસ્થાનમાં હાલ વપરાતી ભાષા જેવી કે ગુજરાતી, મરાઠી, હીંદુસથાની, બંગાલી તથા ઉરદુ વીગેરે.	પરાકરીત તથા પાલી-હાલની સંશકરીત-વેદની સંશકરીત.		હીંદુસ્થાનની.	દખશણ તરફનાં દેશો.
જીપશી લોકોની ભાષા.				
ઈરાનીઓની ભાષા, હાલની ફારશી, દરી...	પારસી (શાહાનામાની ભાષા)-પેહેલવી-ખીલારોકા હરફો-જંદ.		ઈરાંનની.	
અફગાંનીસ્થાનની ભાષા, પુશતુ, શીહાપોશ ટોલાંની ભાષા વીગેરે				
ખુરદીસ્થાનની ભાષા.				
બોખારાની ભાષા.				
અરમાંની ભાષા હાલની	જુની અરમાંની.			
ઓશીથીની ભાષા.				
વેલશની ભાષા.		શીમરીક.	શેલટીક.	ઉતર તરફનાં દેશો.
બરીટનીની ભાષા. +	કોરનીશ.			
સ્કોટલંડની ભાષા.		ઘાધલીક.		
આએરલંડની ભાષા...				
આઈલ ઓફ મેનની ભાષા.				
પોરટુગીઝ ભાષા.	ઓસ્કની ભાષા. ઓઈલની ભાષા. હલકે વાંધેનાં લોકોની ભાષા. { ઓશકન. લાટીન. અમબરીઅન. }		ઈતેલીક.	
શપેનની ભાષા.				
પ્રોવેંશાની ભાષા				
ફરાંશીશ ભાષા.				
ઈતાલીની ભાષા.				
વોલેશીઆની ભાષા....				
ગ્રીશોન લોકોની ભાષા.				
આલબાંનીઆની ભાષા.			ઈલીરીક.	
ગ્રીક, (ઈઉનાની ભાષા.)	દોરીક—ઈઓલીક. એટીક—આયોનીક.		હેલેનીક.	
લુથીઆંનીઆની ભાષા. +	જુની પુરૂશીઅન.	લેટીક.	વીનદીક.	
ખુરેલંદ અને લાઈવોનીઆની ભાષા અથવા લેટીશ ભાષાઓ.				
બલગારીઆની ભાષા.	ધરમ શાશતરને લગતી સ્લેવોનીક.	અગનીકોન તરફની સ્લેવોનીક.		
રશીઅન (ઉરૂસ) ભાષા.				
ઈલીરીઆની ભાષા (સ્લાવીનીઅન, કરોએશીઅન, શરવીઆન)				
પોલંડની ભાષા...	પુરાંની બોહીમીઅન.	આથમણ તરફની સ્લેવોનીક.		
બોહીમીઆની ભાષા (સ્લોવેકીઅન)	પોલેબીઆંની ભાષા.			
લુશેતીઆની ભાષા.				
જરમનીની ભાષા +	મીદલ હાઈ જરમન—પુરાંની હાઈ જરમન. ગોથીક.	હાઈ જરમન.	ટીઉટોનીક.	
ઈંગરેજી ભાષા.	એંગલો સેકશન.	લો જરમન.		
હોલંદની ભાષા (વલંદાની)	પુરાંની દચ ભાષા (વલંદાની.)			
ફરીજલંડની ભાષા.	પુરાંનો ફરીજીઅન ભાષા.			
જરમનીની ઉનર તરફનાં દેશોની ભાષા....	પુરાંની સેકશન ભાષા.			
દેનમારકની ભાષા	પુરાંની નોરશ ભાષા.	સ્કેનદી નેવીઆની ભાષા.		
સ્વીદનની ભાષા				
નોરવેની ભાષા				
આઈશલનદનાં ટાપુની ભાષા....				

ના૦ ૨.

સીમેટીક ટોળાંની ભાશાઓ.

હાલ જમાનાંમાં વપરાતી ભાશા.	હાલ જમાનાંમાં નહી વપરાતી ભાશા. (મરણ પાંમેલી ભાશા.)	વરગો અથવા વીભાગો.
અરબી ભાશા		અરબી અથવા દખણ તરફનાં મુલકોની ભાશા.
હેમેરીક ભાશા	ઇથીઓપીઆની ભાશા.	
+	હીમીરીટીક લેખો.	
યાહુદીઓની ભાશા........	બાઇબલની હીબરૂ ભાશા.	હીબરૂ અથવા મધ ભાગનાં દેશોની ભાશા.
+	સેમેરીટન (પેનટાટીઉચની ઇશુની ત્રીજી સદીની ભાશા.	
+	કારથેજીનીઅન ભાશા. ફીનીશીઆનાં લેખો.	
+	ખાલદી (મસોરા, તાલમદ, ટારગમ, બાઇબલની ખાલદી)	આરામીક અથવા ઉતર તરફનાં મુલકોની ભાશા.
નીઓ શુરીઆંની	સુરીઆંની (ઇશુની બીજી સદીની પેશુતો ભાશા)	
+	બાબેલાન તથા નીનીવીહનાં ખીલાકાર લેખોની ભાશા.	

નાં૦ ૩.

તુરાની ટોળાની ભાશાઓનો કોઠો.

હાલ જમાનામાં વપરાતી ભાશાઓ.	ઉતર તરફની હાલ જમાનામાં નહી વપરાતી ભાશાઓ.	શાખાઓ.	વરગો.	
આપોગીરીશોની ભાશા (ઉપલું તંગુશક)				
ઓરોસોંગશોની ભાશા (નીચલુ તંગુશક)...		પશ્ચમ તરફની.		
નાઓર ચીનશક લોકોની ભાશા			તગુસીક.	
બાયુતીશોની ભાશા (ઓહોતશકનો કોશતો)				
માનફશુ (ચીન)		પુરવ તરફની.		
શાહારામોંગોલ (ગોબીની દખશણ તરફની)				
ખાલખાશ (ગોબીની ઉતર તરફની)		પુરવ તરફની અથવા શુધ મોંગોલ.		
શાહારીગોલ (તીબેત તથા તાંગુત)				
ઓશોત (કોકોનુર)				
દીશંગારની ભાશા				
તોરગોદની ભાશા	ઓલોત અથવા કાલમકશ.	પશ્ચમ તરફની મોંગોલ.	મોંગોલીક.	
ફુરબેતની ભાશા				
એમેકશ નાંમનાં એક ઈરાની ભટકતાં ટોળાંની ભાશા.				
શોકપાસ (ટીબેટ)				
બુરીએતશ (લેકબેકલ)		ઉતર તરફની મોંગોલ.		
ચુઇગરશની ભાશા				
કોમેનશની ભાશા......				
આગેનીશની ભાશા		ઓગેટેક અગલીકોનની.		
ઉશબેકશની ભાશા				
તરકોમેનની ભાશા				
કાશાનના લોકોની ભાશા				
કરજીશની ભાશા				
ભાશાકરની ભાશા				
નોધેશની ભાશા...				
કુમીઅનશની ભાશા...				
કેરાએશની ભાશા		તરકીક ઉતર તરફની.	તરકીક.	તુરાંની ટોળાંની ઉતર તરફની
કેરાકાલપકેશની ભાશા				
મેશચરીઆકશની ભાશા				
શાઇબીરીઆના લોકોની ભાશા				
ઈઆકુતશની ભાશા...				
દરબન્દનાં લોકોની ભાશા				
આદર બાઈજાનનાં લોકોની ભાશા				
કરાઈમીઆંનાં લોકોની ભાશા...		તરકીક પ્રશચમ તરફની.		
એનાટોલીઆના લોકોની ભાશા...				
રુમીલીઆનાં લોકોની ભાશા...				
ઈઉરાજીશની ભાશા...				
તોજીની ભાશા...		ઉતર તરફની.		
ઈએનીશીની ભાશા				
ઓશતાએકો શેમોએદીશની ભાશા			શેમોઈદીક.	
કામાશની ભાશા		પુરવ તરફની.		
હંગેરીઅનોની ભાશા...				
વોગલની ભાશા...		ઈઉગ્રીક.		
ઉગરેઓશતીઆકની ભાશા...				
ટીચર મીશીઅનની ભાશા				
મોરદવીનની ભાશા		અલગેરીક.		
પરમીઅનની ભાશા				
શીરીઆંનીસની ભાશા...		પરમીક.	ફીનીક (ઈઉરોલીક)	
વોટીઆકશની ભાશા...				
લાપશની ભાશા				
ફીનશની ભાશા...		ચુદીક.		
ઈશથશની ભાશા...				

નાં ૪.—તુરાંની ટોળાઓની ભાશાઓનો કોઠો.—દખ્ખણ તરફની.

હાલ જમાનામાં વપરાતી ભાશા.	હાલ જમાનામાં નહી વપરાતી ભાશા.	શાખાઓ.	વરગો.	
રીઆમની ભાશા...	...		ટૈઈક.	તુરાંની ટોળાંની. દખ્ખણ તરફની.
એહોમની ભાશા ...	...			
લાઓશની ભાશા ...	...			
કામટીની ભાશા ...	...			
શાહાંનની ભાશા (ટીનેશેરીમ)	...			
મલાઈ તથા પોલીનીશીઅનના ટાપુઓની ભાશા (જેને હુમબોલટ, કાવી ભાશા એવું નામ આપેછે)	...		મેલીક (મલાઇ)	
તીબેતાંનની ભાશા (તીબેટની ભાશા) ...	...	હીમાલીઆ પરવતની પેલી પારની.	ગેનજેટીક (ગંગા નદી આગળની)	
હોરપાની ભાશા (વાવીઅખુનાનુ તીબેત, બોખારીઆ)	...			
શોચુ-શીકાંનની ભાશા (ઈશાનખુનાનુ તીબેત, ચીન)	...			
ગાઅેરંગ-શીકાનની ભાશા (ઇશાન ખુનાનું તીબેત, ચીન)...	...			
મેનીઆક-શીકાંનની ભાશા (ઈશાંનખુનાનું તીબેત, ચીન)...	...			
ઢાકપાની ભાશા (કુહુમબોની પશ્ચમ તરફ)	...			
કીનાવરીની ભાશા (શતલજની ખારી) ...	...	હીમાલાંઆ પરવતની આગળની.		
શારપાની ભાશા (ગેનદાકીઅનની ખારીની પશ્ચમ તરફ)	...			
શનવારની ભાશા (ગેનદાકીઅનની ખારી)	...			
ગરંગની ભાશા (ગેનદાકીઅનની ખારી)	...			
માંગરની ભાશા (ગેનદાકીઅનની ખારી)	...			
નીવારની ભાશા (ગેનદાકીઅન તથા કોશીઅનની ખારીની વચેની)	...			
મરમીની ભાશા (ગેનદાકીઅન તથા કોશીઅનની ખારીની વચેની,	...			
લીમબુની ભાશા (કોશીઅનની ખારી)...	...			
કૌરાનટીની ભાશા (કોશીઅનની ખારી)	...			
લેપચાની ભાશા (ટીશટીઅનની ખારી)	...			
ભુતાંનની ભાશા (મેનેશોનની ખારી) ...	...			
ચીપાંગની ભાશા (નેંપાલ-તેરાઈ)	...			
બરમીશની ભાશા (બરમાં તથા આરાકાંન)	...		લોહીટીક.	
દીમાલની ભાશા (કૌનકી તથા ધોરલાની વચે) ...	...			
કચારી-બોદોની ભાશા (ભોગરાત ૮૦° થી ૯૩° અને ૨૫° થી ૨૭° સુધી)	...			
ગારૂની ભાશા (૯૦°-૯૧° પુરવ રેખાશ ; ૨૫°-૨૬° ઉતર અક્ષાંશ)	...			
ચાંનગેલાની ભાશા (૯૧°-૯૨° પુરવ રેખાંશ)	...			
મીકરની ભાશા (નઉગાંગ) ...	...			
દોફલાંની ભાશા (૯૨° ૫૦'-૯૭° ઉતર અક્ષાંશ)...	...			
મીરીની ભાશા (૯૪°-૯૭° પુરવ રેખાંશ)...	...			
એબોર-મીરીની ભાશા	...			
એબોરની ભાશા (૯૭°-૯૯° પુરવ રેખાંશ)	...			
શીબશાગર-મીરીની ભાશા ...	...			
શીંગફોંની ભાશા (૨૭°-૨૮° ઉતર અક્ષાંશ)	...			
નગા ટોલાંઓની ભાશા (૯૩°-૯૭° પુરવ રેખાશ ; ૨૩° ઉતર અક્ષાંશ) (મીથન) શીબશાગરની પુરવે	...			
નગા ટોલાંઓની ભાશા (નામશીંગ) ...	...			
નગા ટોલાંઓની ભાશા (નાંઉગોંગ) ...	...			
નગા ટોલાંઓની ભાશા (નેંગશા)	...			
નગા ટોલાંઓની ભાશા (તેબલંગ) શીબશાગરની ઉતરે ...	...			
નગા ટોલાંઓની ભાશા (ખાઉ, જોરેત) ...	...			
નગા ટોલાંઓની ભાશા (અનગાંમી, દખ્ખણ તરફ)	...			
કુકીની ભાશા (ચીતાગોંગની ઈશાંન તરફ)...	...			
કેઆંગની ભાશા (શુહ) (૧૯°-૨૧° ઉતર અક્ષાંશ ; આરાકાંન)	...			
કાંમીની ભાશા (કુલાદાન આર આરાકાંન)...	...			
કુમીની ભાશા (કુલાદાન આર આરાકાંન)...	...			
શેનદુશાની ભાશા (૨૨°-૨૩° તથા ૯૩°-૯૪°)...	...			
મરૂની ભાશા (આરાકાંન, ચીતેગોંગ)...	...			
શાકની ભાશા (નાંફ નદીની પુરવે)	...			
લંગલકુંની ભાશા (તેનાંશરીમ)...	...			
હોની ભાશા (કોલીહાન)...	...			
શીનહબમ-કોલની ભાશા (આઈબોશા...)	...		મનદા.	
સાનતાલની ભાશા (ચાઈબોશા)...	...			
ભુમીજની ભાશા (આઈબોશા)...	...			
મનદાલાની ભાશા (છોટા નાગપુર)	...			
કનેરી ભાશા (કાંહાંનરી)	...		તામુલી.	
તામીલની ભાશા (તાંમુલી ભાશા)	...			
તલંગી ભાશા...	...			
મલાઆલમની ભાશા (મલાઈ ભાશા)	...			
ગોંદની ભાશા	...			
બરાહુવી ભાશા	...			
ટુલુવાની ભાશા	...			
તોદુવાની ભાશા	...			
ઇઉરેઓન-કોલની ભાશા	...			

તુરાની (તુરેનીઅન) ટોળાંની મુખીઅ ભાશા ટનગુશીક, મોંગોલીક, તુરકી, સાંમીઆંદીક, ફીનીક, ટાઇકિ, મલાઈ, ગેનજેટીક, લોહીટીક, મનદા તથા તામુલી જે ઉપરથી હાલ જમાનાની ભટકતાં ટોળાંની ઘણીખરી ભાશાઓ ઉતપન થએલીછે.

શીખી વાંચનારાઓ સારૂ અનુક્રમમાં એ સઘળી ભાશાઓનું લીરાટ પરોફેસર માકસમુલરપરથી જે અતરે આપીઉછે તેપરથી એ વીશેનો સઘળો ખુલાસો ધીઆનમાં આવશે.*

આ પ્રમાણે મુખીઅ ભાશાઓ વચે વીઆકરણનાં કાએદા પ્રમાણે સંબંધ માલુમ પડીઆથી એવો વીચાર ઉતપન થયો જે, જે સઘળી વરણો અને જાતો એરીઅન ટોળાંની ભાશા બોલેછે તેઓનાં ઘણાં પુરાતન નીઆએગાંનો એક વખતે કોઇએક સરજમીનપર એકએક સાથે રેહેવા જોઇએ ઇઆને એક વખત એવો હતો કે જારે પારશી, હીંદુ, ગ્રીક, રૂમી, ઇંગરેજ, જરમન, ફરેંચ, રૂશીઅન વીગેરે એ જાતની ભાશા બોલનારાઓનાં વડીલો એક દેશમાં ભાઇબંધો તરીકે સાથે રેહેતા હતા, એકજ ભાશા બોલતા હતા, એકજ ધરમ પાળતા હતા તથા એકજ તરેહની રીતભાતો તેઓમાં ચાલુ હતી. અંહીઆં સુધી સાબેત થયુંછે જે તેઓ એકએકથી છુટા પડી ગયા તે આગમજ ખેતીવાડી કરવાનો હુંનર, કપડાં વણવાનો તથા શીવવાનો હુંનર, રસતા, ઘેરો તથા વાંહાંણો બાંધવાનો હુનર પણ શીખી વાકેફ થએલા હતા, શૌ શુધી બલકે જરા તેથીબી વધારે આંકડાઓની ગણતરી કરી શકતા હતા, ગાય, ઘોડા, મેંહઢા તથા કુતરાંઓને પાળી તથા કેળવીને પોતાનાં સંસારી ઉપીઓગમાં આણતા હતા; લોહોડાંનાં હથીઆરો વીગેરે બનાવી જાણતા હતા. સગપણનાં તથા પરણવાનાં નાંતાંને સારીપેઠે સમજતા હતા. પોતાનાં પાદશાહો તથા સરદારોના હોકમોની ફરમાબરદારી કરવાનું કામ તેઓ સારી રીતે પીછાણતા હતા અને ખરા અને ખોટા વચે તફાવત રાખવા, રેવાજો અને ધારા તેઓએ મુકરર કરેલા હતા. પરમેશાવર એકછે એવો વીચાર તેઓમાં ઠસી ગીએલો હતો અને તે સાહેબની તરેહવાર નામોથી તેઓ પરશતેશ કરતા હતા. વાંચનારો તાજુબ થશે કે એ કેમ સઘણું માલુમ પડી આવીઉં? જારે આપણી શેઉ કોઇ એવા લખેલા લેખો નથી કે જારે નથી કોઇ નવી શોધો પુરાતન દેશોમાંથી હાથ લાગી તારે એ વાતો બોલવાનો આધાર તે શું? તેનો જવાબ એ જે એ મજકુર ચીજોને લગતા બોલો ઘણાખરા એક સરખા એ એરીઅન ટોળાંની ઘણી પુરાતન મુખીઅ ભાશાઓમાંથી મળી આવીઆછે અને જમાનાંના ફેરફારોથી તથા હજારો વરસો ગુજરી ગીઆછે તે છતાંબી તે શબ્દો બગડી હજુર-હાલ જમાંનાની તેઓપરથી ઉતપન થએલી વપરાતી કેટલીએક એરીઅન ભાશાઓમાંથી પણ મળી આવેછે. જેમ કે એક દાખલો લેઓ: ગ્રીક (ઇઉનાંની), લાટીન, ગોથીક, સેલટીક અથવા સલેવોનીક, સંસકરૂત ભાશાથી છુટી પડી ગયાબાદ કોઇબી રીતે સેંકડો વરસો સુધી તેઓના સંબંધમાં જોવામાં આવેલી જણાએલીજ નથી એમ તવારીખપરથી ચોકશ માલુમ પડેલુંછે. હવે એ સઘળી ભાશાઓમાં લોહોડાંનો એકજ બોલ જોવામાં આવેછે અને તેજ બોલ લોહોડાં વીશે સંસકરૂતમાંબીછે, તે પરથી શીદ્ધ થાયછે જે એ ભાશા બોલનારોના વડીલો એકએકથી છુટા પડી ગયા તે આગમજ તેઓને લોહોડું માલુંમ હોવું જોઇએ.

* હાલમાં એક નવી શોધ હાથ લાગીછે જે આગળ જતાં જો ખરી પડી તો ઇરાનની પુરાતન તવારીખ ઉપર તેથી બીજું કેટલુંએક અજવાલું વખતે પડી શકે એવુંછે. ફરેંચની સરકાર તરફથી મોસી ઊલીજેન નામના એક મુસાફરને હીંદુસ્થાન તથા ઇરાની અખાત ભણી એલમની કેટલીએક નવી શોધો સારૂ જે મોકલવામાં આવીઓ હતો તેનો એક કાગજ અબુશેહેરથી ફરેંચની સરકારને હાલ મળીઓછે. તેમાં એ મુંધી મુસાફરને ઘણાં પુરાતન કાળથી તે ઠેઠ શીકંદરના જમાના સુધી તથા આગળા ઇરાની એરીઅનોનાં દોરથી તે બુધ ધરમના ફેલાવા સુધીની કેટલીએક નવી નવી બાબદો હાથ લાગેલી જણાએછે. કાશમીર તથા અફગાનીસ્તાન વચેના કેટલાએક કોહેસ્તાની ટોળા હજુર પુરાતન સંસકરૂતને મળતી આવતી ભાશાઓ બોલેછે (langues paléo-ariennes) જેઓ અરવાચીન સંસકરૂતથાને યુરોપની ભાશાઓ સાથે વધારે અતલગનો સંબંધ ધરાવેછે એમ એ ધણી આપણને જણાવેછે. ઇસુની આસરે ૩૨૫ વરસ પુરવે શીકંદર પાદશાહનો મોહોટો નાંખોદા નાંમે નીઆરકસ જે રસતે એરીઅન નામના ગરીક ગરંથકારનાં જણાવીઆ પ્રમાંણે સીંધુ નદીથી તે ઇરાની અખાતને કીનારે છેક પાંચ મહીને જઇ પોહોંતો હતો તેજ રસતો બરોબર એ સખસે પણ પોતાની સફરમાં પકડીઓ હતો. અબુશેહેરની પડોસમાં પરસીપોલીસનાં જમાનાનાં બે તારાજ શેહેરો એનાં જોવામાં આવીઆંછે. એક રૂહીલ જેને આગળા લોકો મેસેમબરીઆ કરી કેહેતા હતા અને બીજું ધરેમીતા જેને મજકુર નીઆરકસ હાએરમીતીસ કરી લખી ગયોછે. જુઓ ૧૮૬૭ નું તા૦ ૨૪ મી જાનેવારીનું લંડન ટાઇમસ.

વંદીદાદપરમાંથી
પુરાતનએરીઅનોનીવીખરાવાનીભુમીઓનો
નકશો
એરીઅનાં-વીજો
સુઘધો
હરોયૂ
(હેરાત)
ચખ્ર
રઘ
હરખ્યીતી
ઈરાની-અખાત

હવે એ સઘળા એરીઅન લોકો યાને પારશી, હીંદુ, અંગરેજ, ગ્રીક, રૂમી, જરમન, ફરેંચ તથા રૂશીઅન † વીગેરે ટોલાંઓના ઘણાં પુરાતન નીઆંએગાનો કીઆ જમાનામાં, કાંહાં, અને શુંશું શબબોથી એક એકથી છુટા પડી વીખરાઈ ગયા એવા સવાલો જારે દરેક એ ચીજોની શોધ કરનારા વીદીઆરથીઓનાં મનમાં ઉતપન થયા તારે પુરાતન પુસ્તકો હાલ જમાનાસુધી જે બચી રહેલાંછે તે પુસ્તકો ફરીને જરમનોએ તપાસવા માંડીઆં, કે હીંદુઓનો રીગવેદ જેનો પેહેલો બાબ ઓછામાંઓછો ઈશુની પેથી હડી હજાર વરસ પુરવે લખાએલો માલુમ પડીઓછે તે માહાભારત ધરમ પુસ્તકપર તેઓની નજર પડી, જેમાં પારસીઓનો અહુરા ઈઆને ખોદા પુરાતન વેદના જમાંનાના હીંદુઓના અસુરા ઇઆને ખોદા સાથે મળતો આવેઓ. પણ બીજા બાબમાં જોતાં તો તે અસુરા તદનજ રૂપે બદલાઈ ગએલો અને ઉલટાજ અરથે લખેલો દીઠામાં આવીઓ યાને ઈશાવરનાં રૂપને બદલે દેવનું રૂપ તેને આપેલું જણાયું, જેપરથી તથા તેવાજ બીજા કેટલાએક શબદોપરથી એવું માલુમ પડી આવીઉં જે, એ વખતમાં પારસીઓ તથા હીંદુઓના વડીળો વચે ધરમ સંબંધી ચકચાર ચાલવા માંડી હતી જેથી તેઓ એકએકથી પછી છુટા પડી ગયા ને જે વાતને પછી વંદીદાદની પેહેલી તથા બીજી ફરગરદો જેબી ઘણી જુની માલુમ પડીઓછે તે ધીઆનથી વાંચતાં તો મોટો ટેકો મળીઓ એટલુંજ નહીં પણ એરીઅન ટોળો કેમ પેહેલે ઘરથી એકએકથી છુટા પડતો ચાલીઓ તે અનુકરમમાં ઘણુંજ સાફ રીતે તેમાં દેખડાવેલું માલુમ પડી આવીઉં, જે આ સાથે આપેલા નકશા ‡ તથા આગળ જતાં તે વીશે આપેલાં બીઆનપરથી વાંચનાર સાહેબો તથા બાનુઓના ધીઆનમાં ઉતરશે.

વંદીદાદની પેહેલી પરગરદ.

એરીઅન (ઈરાન) વેજની સપર પેહેલી ભુમીમાંથી કેટલાએક ખુદરતી સબબોને લીધે પુરાતન અને અશલી એરીઅન લોકોનું દુનીઆના ઘણા ઉતર તથા ઈશાનકોણ તરફના દેશોમાંથી નઈરૂતકોણ તથા દખણ દીશા ભણીના દેશો તરફ આસતે આસતે પથરાઈ જવું.

૧–હોરમજદે સપેનતમાન (ઘણાજ પવીતર) જરતોસ્તને કહ્યું જે "ઓ બેહદ પવીતર જરતોસ્ત, જે જગાઓપર હજુર તદનજ રેહેઠાણ હતુંજ નહીં તાંહાં મેં એક રામશાનીની જગા પેદા કીધી, કાંએજે ઓ ઘણાજ પવીતર જરતોસ્ત જે જગાઓ હજુર તદનજ રેહેવાઈ નહીં શકે એવી હતી તેઓને એક રામશાનીની જગા હું નહીં બનાવી શકીઓ હોત તો દુનીઆની તમામ પેદાએશ એરીઅન (ઇરાન) વેજ તરફ ઉભાઈ જાત."

૨–હું જે હોરમજદ છઉં તેણે જગાઓ તથા શેહેરોમાં સપર પેહેલું એરીઅન (ઇરાન) વેજ જે ભલી પેદાએસનું છે તે પેદા કીધું; ત્યારે તેનું ઉલટું મોત ભરેલા અહેરમને (અંગરેમેનીઉશ) એક મસ મોટો અજદાહ તથા જમેસતાન જે દેવની પેદાએશછે તે પેદા કીધો.

૩–તાંહા દશ મહીના શીઆલો અને બે મહીનાં હુંનાલો પડછે–એ દશ મહીના પાણીને થંડા, જમીનને થંડા, ઝાડપાનોને થંડા; અંહીઆં જમેશતાનનું મુખીઅ મથક તથા જમેસતાંનનું દીલ (ઈઆને મુખીઅ બીંદુ) આવેલુંછે. અંહીઆં તમામ આસપાસ બેહદ બરફ પડછે. અંહીઆં ઘણીજ સખ્ત મરકી પડછે.

૪–હું જે હોરમજદ છઉં તેણે જગાઓ તથા શેહેરમાં બીજું સઉથી સરસ શેહેર ગાઉમ જેની રાજધાની શુધધો છે તે પેદા કીધું. ત્યારે તેનું ઉલટું મોત ભરેલા અંગરેમેનીઉશ (બદવમાસનાર ઈઆને અહેરમને) મરકી પેદા કીધી જે નાનાં મોટાં ગાય ઢોરોને મોતકારકછે.

૫–હું જે હોરમજદ છઉં તેણે જગાઓ તથા શેહેરોમાં ત્રીજું સઉથી સરસ શેહેર મજબુત તથા પવીતર મર્વ શેહેરને જારે પેદા કીધું ત્યારે તેની વીરૂધ મોત ભરેલા અહેરમને ખુનરેજી તથા બેદીલપણું ઉતપન કરીઉં.

† કેટલાએક સકેનદીનેવીઅન ગરંથકારોનો એવો વીચાર છે જે જો કે રૂશીઅન લોકોની બાશા એરીઅન ટોળાંને લગતીછે તોપણ એ ટોળો ખુદ પોતે કાંઈ એરીઅન નથી પણ તુરાનીઅનછે.

‡ આ નકશો બુનસનપરથી ડાકટર પેટરમાનની રસ્તા મુજબ અતરે ચીતારવામાં આવેલોછે.

૬–હું જે હોરમજદ છું તેણે જગાઓ તથા શેહેરોમાં ચોથું સઉથી સરસ શેહેર શોહામણું તથા ઉંચા વાવટાવાલું બાખદીહ (બલખ શેહેર) જારે પેદા કીધું ત્યારે તેની વીરૂધ મોત ભરેલા અેહેરમને ભમરા તથા જેહેરી રોપા પેદા કીધા.

૭–હું જે હોરમજદ છું તેણે જગાઓ તથા શેહેરોમાં પાંચમું સઉથી સરસ શેહેર "નીશય" (જે મર્વ તથા બાખદીહ વચે આવેલુંછે તે) જારે પેદા કીધું ત્યારે તેની વીરૂધ મોત ભરેલા અહેરમને ગુનાહ ભરેલો ગુમાન (કુફરપણું) યાને શક પેદા કીધો.

૮–હું જે હોરમજદ છું તેણે જગાઓ તથા શેહેરોમાં છઠું સઉથી સરસ શેહેર હરોયું જે પાણીનું બખરાનારછે તે જારે પેદા કીધું ત્યારે તેની વીરૂધ મોત ભરેલાં અેહેરમને કરાં તથા મુંફલેશી પેદા કીધી.

૯–હું જે હોરમજદ છું તેણે જગાઓ તથા શેહેરોમાં સાતમું સઉથી સરસ શેહેર વેકેરેત જેનું પાએતખત દુઝકો છે તે જારે પેદા કીધું ત્યારે તેની વીરૂધ મોત ભરેલા અહેરમને પેરીક–ખનેથાઈતી પેદા કીધી જે ખરેશાઅશપ (કરશાસપ)ને વળગી.

૧૦–હું જે હોરમજદ છું તેણે જગાઓ તથા શેહેરોમાં આઠમું સઉથી સરસ શેહેર ઉર્વ જાંહાં નદીઓ પુશકળ આવેલીછે તે જારે પેદા કીધું ત્યારે તેની વીરૂધ મોત ભરેલા અંગરેમેનીઉસે (બદવમારાનાર યાને અેહેરમને) ગુના ભરેલો નાશ પેદા કીધો.

૧૧–હું જે હોરમજદ છું તેણે જગાઓ તથા શેહેરોમાં નવમું સઉથી સરસ શેહેર ખનેનટ જેની રાજધાની વેહેરકાંનોછે તે જારે પેદા કીધું ત્યારે તેની વીરૂધ મોત ભરેલા અેહેરમને ગુના ભરેલા પાપ નહીં નીવારણ થાએ એવાં કામો જે ગુલામબારગીનાંછે તે પેદા કીધાં.

૧૨–હું જે હોરમજદ છું તેણે જગાઓ તથા શેહેરોમાં દશમું સઉથી સરસ શેહેર શુખ ભરેલું હરખાઈતી જારે પેદા કીધું ત્યારે તેની વીરૂધ મોત ભરેલા અેહેરમને ગુનાહ ભરેલાં, પાપ નહી નીવારણ થાએ એવાં કામો જે મુરદાંને દાટવાનાછે તે પેદા કીધાં.

૧૩–હું જે હોરમજદ છું તેણે જગાઓ તથા શેહેરોમાં અગીઆરમું સઉથી સરસ શેહેર દોલતમંદ તથા ચલકાટ ભરેલું હેતુમત જારે પેદા કીધું ત્યારે તેની વીરૂધ મોત ભરેલા અેહેરમને ગુના ભરેલાં જાતુ (જાદુ) ઓ ઉતપન કીધાં.

૧૪–હું જે હોરમજદ છું તેણે જગાઓ તથા શેહેરોમાં બારમું સઉથી સરસ શેહેર ત્રણ ટોળાંઓથી વરાએલું રઘ (રએ શાહેર) જારે પેદા કીધું ત્યારે તેની વીરૂધ મોત ભરેલા અેહેરમને પરમેશાવરને નહીં માનવાનું ગુમાન પેદા કીધું.

૧૫–હું જે હોરમજદ છું તેણે જગાઓ તથા શેહેરોમાં તેરમું સઉથી સરસ શેહેર મજબુત તથા અશો "ચખ્ર" પેદા કીધું ત્યારે તેની વીરૂધ મોત ભરેલા અેહેરમને ગુનાહ ભરેલાં પાપ નહીં નીવારણ થાએ એવા કામો જે મુરદાંને બાલવાનાછે તે પેદાં કીધાં.

૧૬–હું જે હોરમજ છું તેણે જગાઓ તથા સેહેરોમાં ચઉદમું સઉથી શરસ શેહેર ચાર ખુણાવાળું વરેન જારે પેદા કીધું, જાંહાં નાશકારક અજદાહને મારનાર થરાએટોનાં (ફરેદુન) જનમીઓ હતો, ત્યારે તેની વીરૂધ મોત ભરેલા અેહેરમને કમોશામનું દશતાન તથા તે દેશનાં ખરાબીના ઢગળા (અનારીઅનરોગો) ઉતપન કીધા.

૧૭–હુંજે હોરમજદ છું તેણે જગાઓ તથા શેહેરોમાં પંદરમું સઉથી સરસ શેહેર હપ્ત હીંદુ, જે હીંદુ (શીંધુ નદી) ની પુરવે તથા પશ્ચીમે આવેલુંછે તે જારે પેદા કીધું ત્યારે તેની વીરૂધ મોત ભરેલા અેહેરમને કમોશામની ખરાબીઓ તથા ન્યમ વગરનાં તાપના રોગો ઉતપન કીધા.

૧૮–હું જે હોરમજદ છું તેણે જગાઓ તથા શેહેરોમાં શોલમી સઉથી સરસ જગા દરીઆનાં કીનારા તરફ જારે પેદા કીધી જાંહાં લોકો કીલ્લા વગર વશેછે ત્યારે મોત ભરેલા અેહેરમને તેની વીરૂધ દેવની પેદાએશનું બરફ તથા ધરતીકંપ જેથી જમીન ધ્રુજેછે તે પેદા કીધાં.

૧૯–એ શીવાએ બીજા શેહેરો તથા મુલકોબી છે જેઓ વખણાએલા, શોહામણાં, બુલંદ, આબાદ તથા ઝલકાટ ભરેલાંછે."

વંદીદાદની બીજી પરગરદ.

ઈમો–ખશઈત (ફરદુસીનો જમશીદ) તથા વેદનો યમરાજા તથા તેના જમાનાના સતજુગનો હેવાલ.

૧–જરતોસ્તે હોરમજદને પુછીઉં કે, અએ મીનો સઉથી પવીતર હોરમજદ આ ફાની દુનીઆને પેદા કરનાર, રાસ્ત સાહેબ, હું જે જરતોસ્તછું તે શીવાએ તું જે હોરમજદછે તેણે માણસોમાનાં કીઆ માણસ સાથે પેહેલવેહેલાં વાતચીત કીધી (યાને એક ખોદાને માનવાનું મારી આગમજ કીઆ શખશને તેં સીખવીઉં!)

૨–ત્યારે હોરમજદે જવાબ દીધો કે એ અશો જરતોસ્ત સુખી તથા રઈઅતની સારી કાણી પાસબાની કરનાર ઈમો (જમશેદ)ને તું જે જરતોસ્ત શીવાએ માણસોમાં પેહેલ વેહેલો હું જે હોરમજદછું તેણે તેની (જમશેદની) સાથે વાતચીત કીધી (ઈઆને એક ખોદાને માનવાનું ગ્નાન સપર પેહેલાં મેં તેને આપીઉં.)

અરે જતોરત હું જે હોરમજદછું તે મેં તેને (એટલે જમશેદને) કહ્યું જેઓ વીવનહાન (વીંધામ) નાં છોકરા સુખી ઇમો (જમશેદ) તું મારી દીનનો લઈ જનાર તથા ફેલાવો કરનાર થા; ત્યારે ઓ જરતોસ્ત, સુખી જમશેદ મને પાછો જવાબ વાળીઓ જે તારી દીનનો લઈ જનાર તથા ફેલાવો કરનાર થવાને હું (લોકોમાં) એટલો જણાએલો તથા લાએક નથી.

૪–ત્યારે ઓ જરતોસ્ત હું જે હોરમજદ તે મેં તેને (જમશેદને) કહ્યું જે ઓ જમશેદ અગર જો મારી દીનનો લઈ જનાર તથા ફેલાવો કરનાર તું નહીં થાએ તો ત્યારે મારી મીલકતો (એટલે મુલકો) ને તું વધાર તથા મજબુત કરીઓ જા જેથી તું મારી મીલકતોનો બચાવનાર તથા આબાદ કરનાર અને બરદાસ્ત લેનાર થાએ.

૫–ત્યારે ઓ જરતોસ્ત, તે સુખી જમશેદ (યમે) મને પાછો જવાબ વાળીઓ જે હું તારા મુલકોને (મીલકતોને) વધારીશ, હું તારાં મુલકોને ગોઠવીશ, હું તારા મુલકોનો બચાવનાર તથા આબાદ કરનાર થઇશ. મારી પાદશાહતમાં થંડો પવન તથા ગરમ પવન નાંહીં ફુંકતો, મરશ ના પડતો, અને તે વેળા મોત નોહોતું.

૬–[એ ફકરો જંદ શરેહ કરનારાઓનોછે અને અશાલી અવશતાવાણીમાં ઘુસારી દીધેલોછે માટે અતરે લીધો નથી]

૭–ત્યારે હું જે હોરમજદછું તે તેને વાસતે (એટલે જમશેદ સારૂ) ફતેના હથીઆરો લઇ ગીઓ. જેવી કે એક સુનેરી તલવાલ અને એક સુનેરી જડાવદાર હોર. જમશેદ હવેથી તાંહાં પાદશાહી દબદબો ધરાવનાર થયો.

૮–ત્યારે જમશેદે ત્રણશો શીઆલા (એટલે વરસો) સુધી રાજ ચલાવીઉં અને તેનો મુલક પશુઓ તથા ઢોરો, માણસો, કુતરાં, પક્ષીઓ અને રાતા બળતા આતશથી ભરાઈ ગયો જેથી બીજા પશુ, ઢોરો તથા માણસો સારૂ બાકી જગો રહી નહીં.

૯–ત્યારે મેં (હોરમજદે) જમશેદને કેહેવડાવીઉં જે વીવનહાન (વીધાંમ) નાં છોકરા ઓ સુખી જમશેદ આ ભુમી જે તારે આસરેછે તે પશુઓ, ઢોરો, માણસો, કુતરાં, પક્ષી તથા રાતા રોશન આતશોથી ભરી નાખવાનીછે.

૧૦–ત્યારે જમશેદ રોશની (શેતારા) તરફ આફતાબના રસ્તાની સામે દક્ષીણ દીશઃ ભણી આગળ વધીઓ તેણે જમીન સાથે પોતાની સુનેરી તલવાલ અડકાવી અને આ પ્રમાણે બોલી તેને ઓદી–અરે! ઓ પશુ, ઢોરો, તથા માણસોની માતા, તું પવીત્ર ભુમી, લંબાઇમાં તથા પોહોળાઈમાં તાબેદારીથી વધ.

૧૧–ત્યારે જમશેદે એ જમીનને આગળ જેટલી હતી તેના કરતાં એક ત્રતીયાંશ ભાગ વધારી અને તે તરફ (એટલે દખણ દીશા ભણી) પશુઓ તથા ઢોરો તથા માણસો હવે અમનચમનથી રેહેવા લાગાં.

જંદ.

૧૨–૨૦–જંદ શરેહ કરનાર તરફના એ ફકરાછે અને ઉપર જણાવેલા ૮ થી ૧૧ સુધીનાં ફકરાઓની એઓમાં ફરીફરીને મજમુનો લખાએલીછે. જમશેદની પાદશાહી પછી ૬૦૦ વરસ, ૯૦૦ વરસ તથા ૧૦૦૦ વરસસુધી એ ફકરાઓમાં જણાવવામાં આવેલીછે.

અવસતા.

૨૧–પેદા કરનાર હોરમજદે વખણાએલા અમશાશપંદો શહીત એરીઅન વેજમાં એક અનજુમન ભરી.

ઝંદ.

બહુ દોલતમંદ જમશીદ (યમ) રાજાએ પોતાના સઉથી સરસ માણસો સાથે એરીઅન વેજમાં એક અનજુમન ભરી. તે અનજુમનમાં પેદા કરનાર હોરમજદ પોતાનાં વખાણાએલા અમશાસપંદો સહીત આવી પોહોચીઓ.

અવસતા.

એરીઅનવેજમાં વખાણાએલો, બહુ દોલતમંદ પાદશાહ જમશીદ એ અનજુમનમાં પોતાનાં સઉથી સરસ માણસો સાથે આવી પોહોચીઓ.

૨૨–હોરમજદે જમશેદને કહ્યું ઓ વીવનહાન (વીઘાંમ) નાં છોકરા સુખી જમશીદ હાડમંદ દુનીઆમાં શીઆલાથી ખરાબી થશે જેથી શખત મોત ઉતપન કારક થંડી પડશે.

ઝંદ.

હાડમંદ દુનીઆમાં શીઆલાની ખરાબી પોહોચશે જેથી ઘણાં ઉંચા પરવતો તથા ઉંચી જગાઓને મથાલે ઘણો યખ તથા બરફ પડશે.

૨૩–ત્રણ જગાઓપરથી ગોશપંદોને ઓ જમશેદ નાહાંશી જવાદેઃ–એક તો જંગલોમાંથી, બીજું તો પાહાડોનાં શીખરોપરથી અને ત્રીજું તો બીણોની ઉંડાઇમાંથી અને નાહાશી જઇ તેઓને મજબુત બાંધેલી ઝુપડીઓમાં જઇ ભરાઈ જવા દેજે.

અવસતા.

૨૪–શીઆલાની આગમજ એ દેશમાં ઘાસ ઉગતું હતું અને બરફ પીગળીઆ પછી તે પાણી જમાવ થઈ તાંહાં યાને ખેતરોમાં જઇને શીપાતું હતું. અંહીઆં જમશીદે હાડમંદ દુનીઆં વીશે ખીઆલ કીધો અને ઢોર, બકરાં તથા મેંઢાંઓની અશાએસની જગા શોધવાના પોતે વીચારમાં પડીઓ.

૨૫–(હોરમજદ જમશેદને કેહેછે) ત્યારે એ મુલકને એક દાહાડાની મુસાફરી જેટલો લાંબો કર અને તાંહાં ઢોરો ગોશપંદો માણશો, કુતરાં અને રાતાં બળતા આતશનાં તોખમો તું પોતા સાથે લઈજા.

ઝંદ.

(હોરમજદ જમશેદને કેહેછે) ત્યારે એ મુલકને ચારે બાજુ તરફ એક દાહાડાની મુસાફરી જેટલો વધારીઓ જા, જેથી માણસો વશી શકે. ચારો બાજુ તરફ એક દીવસની મુસાફરી જેટલો વધારીઓ જા જેથી ગોશપંદોની ચરાગાહની જગા થઈ શકે.

અવસતા.

૨૬–તાંહાં તું તારી પોતાની સાથે હથ્ર (એટલે એક ફરશંગ તથા તેપર બીજાં હજાર ડગલાં વધારે) જેટલા રસતા શુધીનું પાણી સારી રીતે એકઠું કર. તેની સાથે વળી પુશકળ ખોરાક પાકે તેવીશુનેરી રંગની જમીન મુકરર કર અને તાંહાં ભોંએ, થાંમલા, દેવાલ તથા ફરતી ઝાડીદાર ઘેરો બાંધ.

ઝંદ.

૨૭–તાંહાં તું પોતાની સાથે એ જમીનપરનાં બેહદ સરશ, મોટાં તથા શોહામણાં નર નારીઓનાં તોખમો લઈજા. તાંહાં તું પોતાની સાથે એ જમીનપરનાં બેહદ સરસ મોટાં તથા શોહામણાં સઘળી જાતનાં ચોપગાં જાનવરોનાં તોખમો લઇજા.

૨૮–તાંહાં તું તારી પોતાની સાથે એ જમીનપરનાં સઉથી ઘણાંજ ઉંચા તથા ઘણાંજ ખુશબોદાર ઓરવરોનાં બીઓ લઈજા. તાંહાં તું પોતાની સાથે ખાધામાં ઘણાં આવે તથા તમામ જાતનાં સુગંધી ખોરાકોનાં બીઓ લઈજા અને એ મુલકોમાં આ માણશો વસશે તેથી એ આખાં મુલકનાં માણસોને અમર કર.

અવસતા.

૨૯–નહોતી તાંહાં મગરૂરી તથા નાહીમતપણું; નાહોતો તાંહાં જોર જુલમ તથા બેવકુફી. ગરીબાઈ તથા લુચાઈ અને નીચપણું તથા અપ્રમાણીકપણુ તાંહાં નાહોતું. નાં હોતાં તાંહાં મોટા દાંત (ખરાબ શખુનો) તથા બેડોળ શરીરો તથા બીજી ખરાબ નીશાનો જે બદ વમારાવાથી માણસજાતમાં ઉતપન થાએછે, તે સઘળું તાંહાં નહોતું.

૩૦–તે મુલકના શઉથી આગળા ભાગમાં નવ પુલો બનાવ. વચલામાં છ તથા સઉથી નીચલા ભાગમા ત્રણ. સઉથી આગળા ભાગના પુલોપર નરનારીઓનાં એક હજાર તોખમો લઈજા. મધ્ય ભાગના પુલોપર

છશો તથા સઉથી નીચલા ભાગના પુલોપર તરણશો; અને એ મુલકોની આસપાસ શુનેરી મીનારા (દેવાલ) બંધાવ તથા અંદરથી રોશની આવે એવો આગળથી એક ચળકતો દરવાજો તેને મેહેલાવ.

૩૧–ત્યારે જમશેદે પોતાનાં મનમાં વમાશીઉ જે હોરમજદે ફરમાવેલો મુલક તે હું શી રીતે બનાવું. ત્યારે હોરમજદે જમશેદને કહયું જે ઓ વીવહાન(વીધામ)ના છોકરા, શુભી જમશેદ, તારી એડીઓથી એ જમીનને વધાર. તારા હાથે કરી જેમ માણસો એડલી જમીન વધારેછે તેમ વધારીઓજા (ઓદીઆ જા.)

(૩૩–૩૮–) ત્યારે જમશીદે તે મુલક બનાવીઓ. (હવે ૨૫–૩૦ માં ફકરાની મજમુન વળી ફરીને અતરે જણાવેલીછે.)

જંદ.

૩૯–જીવજંતોથી વશાએલાં રક્ષણ કરે એવાં મુલકોના બનાવનાર સાહેબ ઓ અશો હોરમજદ, જમશેદે જે મુલકો બનાવીઆ તેઓમાં ત્યારે જે રોશની પરકાશેછે તે કેઇ તરેહની રોશની છે?

૪૦–ત્યારે હોરમજદે જવાબ આપીઓ જે, ખુદરતી અને હાથની બનાવેલી રોશની; વરસમાં એક વખત તાંહાં તારા, માહાતાબ તથા આફતાબ ઉગતા અને અસત પામતા લોકોના જોવામાં આવેછે.

૪૧–અને તેઓ (યાને તે જમાનાના લોકો) એક વરસને એક દાહાડો કરી ગણેછે. દર ચાલીશ વરસે એક ટોળાંમાંથી બે જણ જનમેછે. ઢોરોમાં પણ એવોજ સરસ્તોછે. જમશેદના બનાવેલા એ મુલકોમાં તે માણશો ઘણીજ અમન ચમનથી પોતે જીંદગી ગુજારેછે.

૪૨–જીવજંતોથી વસાએલાં રક્ષણ કરે એવાં મુલકોના બનાવનાર સાહેબ, જમશેદના બનાવેલાં મુલકોમાં એક પરમેશવર (હોરમજદ) ને પુંજવાનું ત્યારે કોણે ફેલાવીઉં? ત્યારે હોરમજદે જવાબ વાળીઓ જે, ઓ શપેનતમાન જરતોશત કરસીપ્ત નામના શખસે.

૪૩–જીવજંતોથી વસાએલાં રક્ષણ કરે એવા મુલકોના બનાવનાર સાહેબ, ત્યારે તેઓનો ધણી તથા સરદાર તે કોણ? ત્યારે હોરમજદે જવાબ વાળીઓ જે "ઉર્વતત નરો" અને તું જે જરતોસ્તછે તે.

વંદીદાદની પેહેલી પરગરદની સમજ.

એ લેખ કીઆ જમાનામાં બનીઓ તથા શું મતલબને લગતો છે તેનો ખોલાસો.

વંદીદાદ જેમાં આગળા ઘણાજ પુરાતન બાખત્રીઅનોનાં માગતાં લેહેણાં તથા ફોજદારી કાએદા કાનુન અને ક્રીઆ કરમો વીગેરેનો હેવાલ બરખેલાફ રીતે જે હાલ જમાનામાં આપણા જોવામાં આવેછે તે દફતર જેવી હાલતમાં આપણી પાસે હાલ બચી રહી શકીઉંછે તે ઉપરથી ઘણા કદીમ ઇરાની એરીઅનોની ચાલચલણ તથા રીતભાત વીગેરેથી આપણે માહીતગાર થઇ શકીએ છેઇએ. એ દફતરની બાવીશ ફરગરદો કરીછે અને એમાં જે તરેહવાર એબારતો આવેલીછે તે ઊપરથી એ દફતર સઘળું એક જમાનામાં તથા એક શખસની કલમથી લખાએલું હોએ એવું પરોફેસર સપીગલ, વેસતરગારડ તથા હાઉગ વીગેરે મોટા યુરોપીઅન જંદ વીદીઆરથીઓની શોધો ઉપરથી માલુમ પડી શકતું નથી.* એમાંનો કેટલોએક ભાગ ઘણોજ પુરાતન હોએ એમ લાગેછે અને હજરત જરતોસ્તની પછી શો દોહોડશો વરસે લખાએલો હોએ એમ માલુમ પડેછે; પણ બાકીનો મોટો ભાગ તે જમાનાની ક્રીઆ કાનુનોથી ભરપુર હોવાથી પાછળા શરેહ કરનારાઓ એ પુસ્તક યા તો હજરત જરથોસ્તનું લખાએલું હોએ યા તો તેના કોઈ શાગેરદોની કલમથી રચાએલું હોય એમ જે સમજીઆછે

* આ સઘળા હઇઆત જંદ વીદીઆરથીઓનાં શેટોગરાશે ઉપરથી આબેહુબ તેઓની તશવીરોનો એક ગુરૂપ આ ગરંથની શરૂઆતમાં આપવામાં આવેલોછે. એમાં જણાવેલા પરોફેસર બાપ, એ ગુરૂપ પડાવીઆ પછી ગયા અકટોબર માસની તા૦ ૨૩ મીએ બરલીન શેહેરમાં ૭૬ વરસની લાંબી જીંદગી ભોગવીઆબાદ સ્વરગવાસી થયો છે. બીજા બે નામચીન જંદ વીદીઆરથીઓ જેવા કે આંકીટલ દુ પેરોં તથા બુરનુફ લાંબી મુદત થઇ ગુજરી ગયાને લીધે તેઓની તશવીર મને ફરાંસ તથા જરમનીમાં કેથે ધણીએ શોધ કરી તોપણ મળી શકી નથી.

તેમાં મને ઘણું તાજુબ થવા જેવું કાંઈ દીસતું નથી. એમાં ત્રણ ભાશા એક એક સાથે મેળવી દીધેલી આપણા દીઠામાં આવેછે. એકતો એ દફતરની અસલી અવસ્તા ભાશા; બીજી તો તેપર થએલી પાછળા જમાનાની જંદ ભાશાની શરેહ અને તરીજી તો વળી પછી જંદપરથી થએલી તીઆરબાદ પાજંદ ભાશાની* શરેહ. બારીકીથી તપાસ કરતાં અશલી ધારાને લગતી અવસ્તા વાણી (ભાશા) નો ઘણોએક ભાગ એ દફતરમાંથી ખોવાઈ ગએલો દીસેછે. તેમજ બીજા કાનુનોને લગતાબી અસલી અવસ્તા એ દફતરમાંહાલ દીઠામાં આવતા નથી તેથી પાછળથી શીકંદરના જમાના પછી ચાલેલી ઈરાનની અંધાધુંધી હાલતના વખતમાં એ દફતર અફરાતફરી થયાથી તે જુજો એમાંથી ખોવાઈ ગએલા હોએ એવું ભાશા શાતરીઓએ અરવાચીન કાળમાં સાબેત કરી આપેલુંછે. એ દફતર આપણા લોકોના ઘણા કદીમ જમાનાના કેટલાએક દશતુરોની કલમથી રચાએલું દીસેછે. તેઓએ કેટલીએક અસલી બાબદો જે હજરત જરતોસ્તનાં જમાનાની પુરવેથી દંતકથાથી ચાલતી આવી હોએ તે એકઠી કરી એમાં બચાવવા પેરવી કરેલી હોએ એવું એની પેહેલી તથા બીજી ફરગરદો પરથી માલુમ પડેછે; કેમજે તેમાં એરીઅન ટોળાંને લગતી તવારીખ તથા ભુગોળ વીદીઆ સંબંધી ઘણીજ પુરાતન બાબદો અવસ્તા જુબાનમાં જણાવામાં આવેલીછે. પાછળથી તે ભાશાની રામજ કમી થતી ચાલીઆથી શરેહ કરનારાઓ પોતા તરફથી જેમ જેમ જેનાં ધીઆનમાં આવીઉં તેમ તેમ જંદ ભાશા જે, બાખત્રીઆ દેશની પુરાતન ભાશાછે એમ હાલની શોધોપરથી જે માલુમ પડીઉછે, તે ભાશામાંશરેહ કરતા ચાલીયા અને તેમ કરવામાં તેઓ કેટલીક વખતે ચુકેલા પણ છે એવું અસલી અવસ્તા ભાશા તપાશીઆથી હાલ જમાનામાં ખુલ્લી રીતે સાબેત થએલું છે. એક દાખલો લેઓ કે, પેહેલી ફરગરદમાં અસલ અવસ્તામાં એરીઅનવેજેમાં દશ મહીના શીઆલો તથા બે મહીના હુંનાલો હતો એમ તેમાં જણાવવામાં આવેલુંછે; એ ઉપર જંદ ભાશામાં શરેહ કરનારે પાછળથી રામજની ખામીથી શાત મહીના ગરમ હવા તથા પાંચ મહીના થંડી હવા કરી સાથે લાગા બીજા પોતા તરફના ફકરાબી એક એક હેઠલ જણાવેલાછે. એવા એવા ફકરા આ આખાં પુસ્તકમાં પાછળથી શરેહના કરનારાઓથી ઘણાએક દાખલ થઈ ગએલા આપણી નજરે પડેછે. એ છતાં આટલું તો દાકટર હાઉગની કલમથી સીદ્ધ થયુંછે,જે, એ દફતર માંહેલો ઘણોખરો ભાગ ઈશુની ઓછામાં ઓછો બે હજાર વરસ પુરવે બનવો જોઈએ; અને તેનો પાજંદ ભાશામાં તરજુમો ઈ° સ° પૂર્વ ૫૦૦ વરસપર થયો જોઈએ. એ વીશે મારો ખુદ પોતાનો અભીપરાએ આગળ જતાં વીસ્તારીને જણાવામાં આવેલોછે.

* એ પાજંદ ભાશાવીશે વચમાં તરેહવાર વીચારો યુરોપીઅન વીદીઆરથીઓમાં ચાલુ હતા. હાઈદનું મત એવું હતું જે એ કોઈ ભાંશાનુ નામ નથી પણ માત્ર એક ચોપડીનું નામછે. એ વીચાર એણે અરબ તથા ઈરાની મુસલમાન ગરંથકારોનાં જણાવીઆ પરથી પોતે બાંધીઓ હતો. ખુરહામે કાટેવાલો પણ એજ પ્રમાણે પોતે લખી જાએછે. આંકીટલ એથી ઉલટું એમ જણાવેછે જે, એ એક ભાશાનું નામછે. એ વીચાર આપણાં દશતુર મોબેદોનો બી હોએ એમ આપણને માલુમ પડેછે. ફુરનુફ તથા જોશફ મુલરએ તથા જંદ કોઈ ભાશા નથી પણ માત્ર ચોપડીઓનાં નામછે એમ કહી ગયા છે. દાકતર સપીગલનો વીચાર એ વીશે મજકુર દાકતર હાઉગનાં વીચાર સાથે મળતો ઉતરેછે. જંદ શબ્દની ઉતપતી સંશકરૂત જનતુ (શેહેર) શબ્દ ઉપરથી થએલી હોય એમ પરોફેસર ફુરનુફ વીચારેછે. સપીગળ એ વીશે કોઈ ખાતર ખાહી ભરેલો વીચાર પોતાની તરફથી આપી શકતો નથી માટે એ બાબદ પડતીજ મેહેલેછે અને કેહેછેકે સંશકરૂત ઉપરથી એવીશે આપણને કાંઈપણ મદદ મળી શકતી નથી. એ શબ્દ પાછળથી ઉતપન થએલોછે તે ઉપરથી કોઈ સીમેટીક ભાશામાંથી એનું મુળ મળી આવે તો કાંઇ નવાઈ જેવું નથી એવો એ વીશે પોતાનો અભીપરાએ એ ચંચળ વીદીઆરથી આપણને જણાવી જાએછે. પરોફેસર મેકશ મુલર પાનીનીની સત્તા ઉપરથી એ શબ્દ સંસકરૂત શબ્દ છંદ ઉપરથી નીકલેલોછે એવો વીચાર જે પોતે આપેછે તે વીશે આગળ જતાં વાંચનારાઓનાં જોવામાં આવશે. જંદ અવશતા જેને શપીગલ ફકત અવસતા એવું નામ આપેછે તેમાં ત્રણ ભાશા આવેલી છે એવું તે પોતે જણાવેછે. એક તો જંદ; બીજી તો હુજવરશ અથવા વીશેશ પેહેલવી અને ત્રીજી તો એક નવી ભાશા જેને એ ખુદ પોતે પારસી ભાશા એવું નવું નામ આપેછે જેમાંકે પતેત; આફરીન, મીનો ખરેદ, વીગેરે નાહાના નાહાના ફકરાઓ રચાએલાછે. એ ભાશા પેહેલવી તથા હાલની ફારસી વચે આવેલી છે અને ફીરદુસીનાં શાહાનામાંની ભાશાને ઘણું કરો મળતી આવેછે. એવીશે વીગતવાર ખુલાશો જુવો એનાં "ગરામાટીક દર પારસી શપ્રાહ" (પારસી ભાશાનું વીઆકરણ) એવે નામના એના ઘણા કાબેલીઅતથી રચાએલા ગરંથમાં જેમાં પાજંદ વીશે પણ ઘણો એક ખુલાસો કરવામાં આવેલોછે. ઈરાન શરજમીનની આગળી ભાશાઓ વીશે એક તફશીલવાર હેવાલ માલટીબ્રનની ઇઉનીવરશલ જીઓગરાફીના ૧૮૩૪ ના સાલમાં છપાએલા ગરંથનાં દફતર બીજાંને સફે ૨૯૨ મે જોવાને પણ હું વાંચનારાઓને આ ઠેકાણે ભલામણ કરવા દુરૂસત વીચારૂછું.

વંદીદાદ વીશે આટલો ઈશારો જણાવીઆ બાદ ચાલો આપણે તવારીખ તથા ભુગોળને લગતી એની પેહેલી ફરગરદની તપાસ કરીએ; જેમાં શોલ એરીઅન લોકોનાં દેશો એક એક પછી એક એક અનુકરમમાં દેખડાવી આપેલાંછે અને જેમાં પાછળથી જરતોસ્તી ધરમ પણ દાખલ થયો હતો એમ દીસેછે. બીજી ફરગરદમાં પાદશાહ જમશીદનું રાજ, ત્રીજીમાં જમીન ખોદી ખેતીવાડી કરવાનું શવાબ, ૪ થીથી ૧૭ મી ફરગરદમાં તરેહવાર કાંનુનો ક્રીરીઆકરમો ધારા વીગેરે બેફાએદે સઘળું એક એક સાથે ભેળસેળ થઈ ગયલું બેઆન અપવામાં આવેલું જોવામાં આવેછે અને ૧૮ થીતે ૨૨ મી ફરગદો તો ગોયા વધારા જેવી લાગેછે જેમાં તરેહવાર પરચુરણ બાબદો વીશે બેઆન અપાએલું આપણા દીઠામાં આવેછે. પેહેલી ફરગરદ ઘણી અગતની માલુમ પડીઆથી તેની સમજ આપવા બુરનુફ, લાશન, રીટર, રોદ, શપીગેલ તથા હાઉગે એક એક પછી એક એકે કોશેશ કરેલીછે. તોએ તેના ઘણાખરા ભાગની સમજ હજુર બરોબર રીતે પડી શકતી નથી તેનું કારણ એ જે, હજુર જંદ ભાશાની શોધ પોતાની બચગી હાલતમાં છે. બીજું એજે એ બાબમાં ઘણીખરી અઘરાઈઓ અસલી શેહેરોનાં નામોપરથી તે હાલ જમાનાના કીઆં કીઆં શેહેરો ઠરેછે તે ઓળખવા સારૂ વીદીઆરથીઓને પડેછે; ત્રીજું એજે અહેરેમનની પેદાએશ વીશે વપરાએલા શબદોની ગોઠવણ ઘણીજ દીકટ માલુમ પડેલીછે; કેટલાએક શબદો તો માત્ર એકજ વખત વપરાએલા એ બાબેની શોધ કરનાર વીદીઆરથીઓનાં જોવામાં આવેછે; તોએ જેટલું હાલ સુધી જે માલુમ પડેલુંછે તેનો ઈનતેખાબ આગળ જતાં વાંચનારાઓના જોવામાં આવશે. વંદીદાદની પાછળી ફરગરદો સાથે એ પેહેલી ફરગરદને શું સબંધ હોએ તે વાત શપર પેહેલાં ઉપર ટપકે જોતાં બરોબર રીતે આપણને સમજ પડી શકતી નથી પણ વધારે બારીકીથી તપાસતાં ગોયા દીબાચા તરીકે એ દફતરની સમજ આપવા એનાં "એડીટરે" પોતા તરફથી એ ફરગરદમાં કોશેશ કરેલી હોએ એમ જણાએછે; કેમકે એમાં માત્રે એરીઅન લોકોનાં દેશો તેમાં અકરાર કરી પાછળથી જરતોસ્તી ધરમ જે દેશોમાં ઘણું કરી ફેલાયો તેઓ વીશેનું માત્ર બેઆન આવેલું આપણી નજરે પડેછે. હવે સવાલ એ ઉઠેછે જે વંદીદાદનાં અસલી દફતરનાં એ ફરગરદ હતી કે નહીં? કે એ દફતરના શપર પેહેલા એડીટરે કોઈ બીજાં દફતરોપરથી એ માંહેલી મજમુન નકલ કરી તે પોતા તરફથી રચી; એ ફરગરદ એમાં પછી પોતે દાખલ કરેલીછે? આગળ જણાવેલુંછે જે એ દફતરમાં ઘણાએક ફેરફાર થએલોછે અને ત્રણ જુદા જુદા જમાનાની ભાશા એમાં આપણાં દીઠામાં આવેછે જેવી કે અવસ્તા, જંદ તથા પાજંદ. પણ એ ફરગરદ તથા બીજી ફરગરદ કોઈ ઘણી પુરાતન અવસતા જબાનમાં લખાએલી ઈરાની એરીઅનોની તવારીખનાં પુસ્તકમાંથી ઉતારેલી હોએ એમ મને માલુમ પડેછે; કેમકે એ માંહેલી મજમુનોની સમજ આપવા પાછળથી ઘણાં અસલી જમાનામાં એઓની જંદ ભાશામાં શરેહ આપવા તેનાં એડીટર યાને એડીટરોને તેજ વેળાએ ફરજ પડતી ગઈછે એ વાત તો બેશક એ દફતર તપાસતાં હાલની શોધોપરથી જંદ વીદીઆરથીઓને માલુમ પડેછે.

આગળ એવું જણાવામાં આવીઉંછે જે, એ વંદીદાદનો ગરંથ હજરત જરતોસ્તની ઘણુંક પછી જુદા જુદા દસતુરોની કલમથી રચાએલોછે; પણ તેઓએ કોઈ પોતાનાં જમાના સુધી બચી રેહેલી એરીઅન લોકોની તવારીખને લગતી ઘણી પુરાતન ચાલુ દંતકથા યા તો લેખોપરથી પેહેલી તથા બીજી અગતની ફરગરદો લખી કાહાડેલી હોએ તેમાં તો કાંઈ પણ શક રેહેતો નથી એવું વાંચનારાઓને આગળ જતાં માલુમ પડી આવશે. દાકતર હાઉગની શોધોપરથી આ વાત હવે તો પુરવાર થઈ ચુકીછે જે, આપણાં લોકોનાં પેગમબર હજરત જરતોસતની કલમથી ઈજશનીમાં જે ગાથાવાણી આવીછે તે શીવાએ બીજું કાંઈપણ લખાએલું આપણી પાસે હાલ મોજુદ રહું નથી. એમાં જરતોસતી ધરમનાં સઘળા મુલતતવો આવી ચુકાંછે. એ ગાથાવાણી શલોકને અરથે કહેલીછે એમ માલુમ પડેછે અને એની ભાશા ઘણીજ પુરાતન તથા દીકટ હોવાથી વીદીઆરથીઓની સમજમાં હજુર બરોબર રીતે તે ઉતરી શકતી નથી. એ વીશે હવે પછી આગળ જતાં વીગતવારે બોલવામાં આવશે. હવે એ ગરંથ (વંદીદાદ) નાં અસલી અવસ્તા એ ગાથા પછી બનીઆ, એ બોલવાનો તે આધાર શું એવા સવાલો વાંચનારાઓનાં મનમાં કદાચ ઉતપન થયા વીના રેહેશે નહીં. તેનો જવાબ એ જે, ઉપલી ગાથાવાણી યાને હજરત જરથોસ્તના કલામો થાને એમાં આપણાં લોકોનાં ધરમને તે જમાનાનાં સાધારણ લોકોની સમજમાં ઉતારવા સારૂ વધારે જીશમાનીઆત કાએદાશર બીલવી રૂપ આપવામાં આવેલું આપણાં દીઠામાં આવેછે. ગાથાવાણીમાં અહેરેમન એ નામ વીશેશનામ તરીકે આપણાં જોવામાં આવતુંજ નથી. માત્ર આદમીઓનાં બુરા હવશોએ અથવા એને લગતા બીજા શબદોથી દેખડાવેલા છે. પણ વંદીદાદની પેહેલી ફરગરદમાં આગળ વાંચ-

નારાઓનાં જોવામાં આવીઊં હશે જે હોરમજદનાં હમનબરદ તરીકે અહેરેમનને વીરોશ નામનું રૂપ આપેલુંછે જેપરથી મોઠી ચકચારો પાછળા જમાનામાં આપણાં લોકોનાં ધરમ સામે થએલી અરમાંની ગરંથકારો જેવા કે એઝનીક તથા એલીશીઅસ જે શાશાની પાદશાહતની વેળાએ થઈ ગએલાછે તેઓનાં બચી રહેલા દફતરોમાં હજુર સુધી આપણાં જોવામાં આવેછે એટલુંજ નહીં, પણ તેઓની પુરવે થઇ ગએલા કેટલાએક યુનાની તથા રૂમી ગરંથકારોના પુસ્તકોમાંબી વારંવાર એ વીશે થએલા ઈશારા આપણાં વાંચવામાં આવેછે. પેહેલી ફરગરદમાં એ હમનબરદી એટલા તો જોશથી ઉતપન કરવામાં આવેલીછે કે, એ બંનેની પેદાએશ સારૂ જુદા જુદા ચોકસ શબ્દોબી મુકરર થએલા આપણે જોઈએ છઈએ. હોરમજદની પેદાએશને તાંહાં ફરે–થવરેજ યાને ઉતપન કરેલી પેદાએશ એવું નામ આપવામાં આવેલુંછે તથા અહેરેમનની પેદાએશને ફરે–કરનંટ યાને ભાંજી (કાપી) નાખનારી પેદાએસ એવું નામ આપેલુંછે. ગાથાવાણીમાં હવે એવો કંઈપણ તફાવત જણાવવામાં આવેલો નથી તે ઉપરથી સાબેત થાએછે જે એ દફતર પાછળા જમાનામાં બનેલું હોવું જોઈએ. ગાથાવાણીમાં એ બંનેની ઉતપતી સારૂ "દા" એવો શબ્દ તથ બંનેનાં મુળતત્વો સારૂ "ઉરવદ" એવો એકજ લોગત માત્ર દીસેછે. વંદીદાદની માફક જુદા જુદા શબ્દો એ બંનેની ઉતપતી સારૂ મુકરર થએલા હાલની શોધોપરથી માલુમ પડી શકતા નથી. ગોયા આદમીઓના હરેક સારા તથા બુરા હવશો એકજ સાહેબના પેદા કરેલાછે એમ સાફ ખુલેખુલી રીતે તેમાં (ગાથાવાણીમાં) થી માલુમ પડી આવેછે.

હવે સવાલ એ ઉઠેછે જે, જારે વંદીદાદ તો ગાથાવાણીની પછી રચાયો એ વાત તો સીદ્ધ થઈ, તારે આ પેહેલી તથા બીજી ફરગદબી ઘણી પાછળથી લખાવવી જોઈએ માટે એઓનાં ઉપરથી એરીઅન લોકોની ઘણીજ પુરાતન તવારીખ મળી આવી તે બોલવાનો આધાર તે શું તથા એ ફરગરદની મજમુનો કીઆ જમાનાને લગતી હોવી જોઇએ ? એ બંને સવાલોના જવાબ આગળ જતાં એઓમાં જણાવેલી ભુમીઓ વીશે ભુગોળને અરથે જારે જણાવામાં આવશે તારે ખુલ્લી રીતે વાંચનારાઓના ધીઆનમાં ઉતરશે. એ છતાં પણ અત્રે એક ઈશારા તરીકે માત્ર આટલું તો જણાવવું જોઈએ જે, બંને ફરગરદોની ઢપછપ ઊપરથી એમ લાગેછે જે કોઇ ઘણાંજ પુરાતન કાળને લગતા લેખો યાતો પેહેડી દર પેહેડી ઉતરી આવેલી દંત કથા એઓમાં એકઠી કરી બચાવામાં આવેલી જોઇએ. હવે એ લેખો જે એ ફરગરદોમાં એકઠા કરી રચવામાં આવીઆછે તે કીઆ ચોકસ જમાનાને લગતા છે એવો સવાલ જો કદાચ પુછવામાં આવે તો તેનો જવાબ હાલ શુધી થએલી શોધો પરથી હજુર ચોકશ રીતે આપીશકાતો નથી; પણ માત્ર આટલું તો હીંમતથી કહી શકાએછે જે, ઘણાંજ પુરાતન કાળોને લગતું એ બેઆન હોવું જોઇએ કે, જે વીશેની તવારીખ આ દુનીઆની સપાટીપરનાં બીજાં કોઇપણ ઘણાં અસલી લોકો પાસે બચી રહી શકેલી હોએ એમ અતીઆર સુધી તો કાંઈ માલુમ પડતું નથી. બીજું એ જે એમાં જણાવેલા દેશો જેમાં એરીઅન લોકો પથરાયા તેઓનાં પાછળાં મોહોટાં રાજોનાં પ્રાંતોનાં નામો વીશે કાંઇપણ હેવાલ જોવામાં આવતો નથી. જેમ કે મીદીઆનું મોટું રાજ જે ઈ. શ. પેહેલાં ૭૦૮ પર "દેજોશીશ" નામનાં એક પાદશાહે સ્થાપીઊં હતું અને જેમાં કે આતરોપેટીન જેને હાલ જમાનામાં આદરબીજાન કરી કેહેછે તે મોહોટો પ્રાંત તથા ઘણાંએક અગતનાં શેહેરો જેવાં કે અકબતાંનાં જેને બીલાશેકા હરેકોમાં હગમટાનાં કરી લખેલું છે તે તથા તે શીવાએ બીજાં કેટલાંએક શેહેરો આવેલાં હતાં. જારે આવાં મીદીઆનાં પુરાતન રાજનાં શેહેરોનાં નામો એમાં દીસતા નથી તારે હાખીઆમનીવંશના પાદશાહોનાં વખતમાં હજુર તે પછી મશહુર થએલા પ્રાંતો જેવા કે ફારશ તથા સુસીઆના તથા તેઓમાંનાં મુખીય શેહેરો જેવાં કે બાબેલાન, શુશા તથા પરસીપોલીસ અથવા તખતે જમશીદના નામો જે એ દફતરમાં જોવામાં આવતાં નથી તેનું કારણ તો સેહેલથી માલુમ પડી શકેછે જે એ શેહેરો ઘણાજ પાછળના જમાનાના હોયાથી એ લેખોમાં આપણાં જોવામાં આવતાં નથી. એ લેખો ઘણાંજ પુરાતન કાળને લગતા હોવા જોઈએ તેની બીજી સાબેતી એ છે જે, બાખત્રીઆના મુલકનું બેઆન આપતી વેળાએ એમાં એરેદવો દરફશ યાને ઊંચો ઝુંડો એવો તેને એલકાબ આપવામાં આવેલોછે કે જે ઉપરથી એવું દીસેછે જે, એ બેઆન એ દેશ જારે એરીઅન લોકોની શેહેનશાહતનું મધીઅ બીંદુ ગણાતું હતું તે જમાનાને લાગુ પડેછે; કેમકે શેહેનશાહી ઝુંડો તે શાહાનામાનો જણાવેલો કાવીઆની–દરફશ યાને કાવાના ઝુંડાની વાત દેખડાવેછે. પણ બાખત્રીઆનાં રાજની સમાપ્તી મજકુર મીદીઆ દેશના રાજા દેજોશીશની પાદશાહીની પુરવે ૫૦૦ ઉપર વરસોપર એશીરીઅન લોકોએ આણી હતી ને જે ઉપરથી એ અશલીલેખ એશીરીઅન લોકોની ફતેહની ઘણોજ આગમજનો બનેલો જોઇએ; અને જે વીશે મારો ખુદ પોતાનો વીચાર હવે પછી વાંચવામાં આવશે. હવે અ-

વસ્તાઓ જંદમાં જણાવેલી ભુગોળ જોતાં તો તેમાં એ ફરગરદ થાનેબી વધારે દેશોની ગણત્રી આપેલી આપણાં જોવામાં આવેછે અને આ દુનીઆં ગેયા શાત કરશાવર (યાને એટલાં મુલકો) હફત એકલીમમાં વેંહચાઈ ગએલી જણાવેલી છે. તેઓનાં નામો કેટલીએક ઇઅસતોમાં નીચે મુજબ જણાવેલાં છે. અરીજા, સવ, ફરાદદ હફશું, વીદાદ હફશુ, વોરૂબરેશતી, વોરૂગરેશતી તથા કુઆની રથા. એ વીભાગ ઘણોજ પુરાતન હોવો જોઇએ, કેમકે ગાથાનાં પેહેલા હામાંબી એહફત એકલીમ વીશે જણાવામાં આવેલુંછે અને જે વીભાગ વીશે મુતળગ એ ફરગરદમાં જણાવેલું નથી તે ઉપરથી તવારીખને અરથે એનું વધારે પુરાતનપણું માલમ પડેછે અને એરીઅન લોકોના વીખરાવાની વાત એ ઉપરથી ચોકસ રીતે આપણને હાથ લાગેછે; કેમકે એ લેખની મજમુન ગાથાવાણીનાં પુરવેનાં જમાનાને લગતીછે એમ એ ઉપરથી આઈનાની માફક માલુમ પડી આવેછે. ફીરદુસી કેહેછે જે, ફરેદુન પાદશાહને ત્રણ છોકરા હતાઃ—એરચ, તુર તથા સલમ અને જેઓ વચ્ચે તેણે પોતાનો સઘળો મુલક પોતે વેંહચી આપીઓ હતો. એરચનાં હાથમાં તમામ એરીઅન મુલક, તુરનાં હાથમાં તુરકસ્થાન (તુરાન એટલે હાલ જમાંનાનું તાતાર) તથા ચીન અને સલમનાં હાથમાં આથમણ તરફનો મુલક યાને હાલ જમાનાનો રૂશીઆની શેહેનશાહતને તાબે આવેલો મુલક એણે સ્વાધીન કરીઓ હતો. ફરવરદીન ઇઅશતમાં દુનીઆનાં પાંચ મોટા વીભાગો જણાવેલા છે, તેઓમાં ત્રણ ઘણા મુખીય છે; જેવા કે એરીઅનામ—દખીઓનામ; તુએરીયનામ—દખીઓનામ તથા સેરેમનામ—દખીઓનામ યાને એરીઅનોનો મુલક; તુરાંનીઓનો મુલક તથા રૂશીઅનોનો મુલક કેમકે સેરેમ તે દાકતર હાઉગનાં જણાવીઆ પ્રમાણે શારમાંશીઆ ઠરેછે ને જે રૂશીઆ દેશાનું ઘણુંજ પુરાતન નામ છે એમ જણાએલુંછે. હવે એ ઉપલા વીભાગો ફીરદોસીનાં જણાવેલા વીભાગો સાથે પણ મળતા ઉતરેછે; ફરવરદીન ઇઅસતનો ચોથો મુલક દાહી જે હીરકેનીઆ યાને હાલ જમાનાના માજીનદરાનનાં પ્રાંતમાં આવેલોછે તેને આગળા ગરીકો દાહેર તથા દાએર કરી લખી ગએલાછે; પણ તે પ્રાંત કાંઈ ઘણો અગતનો નહીં હોવાથી ફીરદોસીએ તેને કાંઈ જુદો ગણેલો નથી તેમજ પાંચમાં પ્રાંત સાએને વીશેબી શાહાનામામાં કાંઈ જુદું બેઆન જોવામાં આવતું નથી. પણ તે પ્રાંત કેઆશપીઅન સરોવરની પશ્ચીમે જે મુલકને આગળા ગ્રીકો શાની કરી લખી ગયાછે યાતો કદાચ સાકીની કરી કહી ગયાછે તેને મળતો આવેછે. હવે એ મજકુર ઇઅશતમાં જણાવેલો ફકરો જંદ અવસ્તાનાં જમાનામાં જણાએલાં સઘળા ટોળાંઓને લાગુ પડેછે એમ જો આપણે વીચારીએ તો બીજી ઇશતોમાંથીબી કેટલાંએક નામો એવાં મળી આવેછે જે આ ફરગરદનાં કેટલાંક નામો સાથે વળી મળતાં ઉતરેછે. એ ઇશતોમાં જણાવેલા શેહેરો નીચે મુજબ દીસેછે:—જેવાં કે, એએસકટ, પુરૂતા, મર્વ, હરોયુ, ગાઉ, સુઘધા તથા કુઆઇરીજમ. એ સાતમાંનાં ચારતો દરેક વાંચનાર કહી શકશે કે વંદીદાદની પેહેલી ફરગરદમાંબી આવેલાં છે, બાકીનાં ત્રણની જગા ચોકશ રીતે માલુમ પડી શકતી નથી. એએશકટ કદાચ આસતાબાનનો પ્રાંત હશે. એનું પાએતખત શેહેર અસાક હીરકેનીઆં યાને માજીનદરાનમાં આવેલું છે. પુરૂતા કદાચ પારથીઆ હોએ જેને બીલારોકા હરફોમાં પારથીની કરી લએલો છે અને કુઆઇરીજમતો બેશક બીલારોકા હરફોનો ચુઆરસમીઆ યાને ઉવારજમીઆંનો મુલક દીસેછે જે કીઆશપીઅન સરોવરની પુરવ દીશા ભણી આવેલો છે એમ દાકતર હાઉગ વીચારેછે.

હવે ચાલો આપણે ભુગોળને અરથે એ શોળે દેશોની તપાસ લેઇએ કે જે ઉપરથી એરીઅન લોકોનું પોતાનાં અસલી મુલકમાંથી આબોહવામાં ફેરફાર થવાંથી તથા બીજાં ખુદરતી કારણોને લીધે આસ્તે આસ્તે ઘણું દખણ દીશા ભણીનાં દેશો તરફ ઉતરવાનું થયું. બારન બુનશન કેહેછે જે, એ પ્રમાણે શાબેત કરવા આપણી પાસે ચાર માંકુલ દલીલો જોઇએ. એકતો એજે સપર પેહેલાં આપણને એવું સાબેત કરવું જોઈએ જે, પેહેલાં જણાવેલું એરીઅન (ઇરાન) વેજ તથા છેલાં જણાવેલુ હપ્ત (સપ્ત) હીંદુ ઈઆને પંજાબ વચ્ચે જે તેર મુલકો જણાવામાં આવેલાંછે તે ભુગોળને અરથે ખુદરતથીજ અનુક્રમમાં યાને એક એક પછી એક એક ગોઠવાએલાછે કે નહીં? બીજું એજે, એ તેર દેશો ઓલંગી જીતતી વેળાએ એ એરીઅન લોકો આડા અતારા ફાટી કોઈ કોઇ વેળા જે વાવીય દીશા ભણી ઉતરી પડીઆછે તે રાજદ્વારી કાનુનો પ્રમાણે સમજમાં આવી શકેછે કે નહીં? ત્રીજું એજે, એ દેશોમાં એરીઅનોની ફતેહ તથા તેઓનાં વશાવેલાં નવાં સંસ્થાનો વીશેની કાંઇબી નીશાનો હજુર સુધી માલુમ પડી આવેછે કે નહીં? અને ચોથું એજે, તે દેશો વીશે સારી અથવા માઠી સીફત જે અસલી અવસ્તામાં જણાવવામાં આવીછે તે તેઓનાં સ્થાનને લાએક લાગતી વળગતી ઉતરે છે કે નહીં? એ ચારે સવાલોનાં જવાબ દાકતર હાઉગે ખાતરખાહી ભરેલી રીતે આપીઆછે ને જેઓનો ઇનતેખાબ હું આગળ જતાં

આપવા ધારૂછું. વાંચનારાઓ હવે કહી શકશે જે સઉથી પેહેલાં મનુશ જાતની વસ્તી એરીઅન (ઈરાન) વેજમાં હતી તાંહાંથી તે આસ્તે આસ્તે આખી દુનીઆમાં પથરાતી ચાલી. અંહીંઆં દશ મહીના શીઆલો તથા બે મહીનાં હુનાલો હતો તથા આફતાબ માહાતાબ બીજી ફરગરદમાં જણાવીઆ પ્રમાણે વરસમાં એકજવાર માત્ર લોકોના જોવામાં આવતા હતા. એ હેવાલો આ દુનીઆંના સઉથી ઘણાંજ ઉતર તરફનાં મુલકો જે ઉતરધ્રુવ આગળ આવેલા છે તેઓને લાગુ પડવા જોઈએ, કેમકે એ મુલકોમાં જેમ હાલ છે તેમ નહીં પણ એક વખતે કદાચ મનુશ જાતની વસ્તી હોવી જોઈએ અને પાછળથી કાંઈકે ખુદરતી શબબોને લીધે જારે તે દેશો નહી રેહેવાઈ શકાએ એવા થતા ગયા તારે તેમ તેમ આદમીજાતો ગરમ દેશો તરફ દખણ દીશા ભણી ઉતરતા ચાલીઆ. હાલની દાકતર રીટરની શોધો પ્રમાણે એટલાંવેર માલુમ પડીઉછે જે, એ ઉતરધ્રુવ તરફનાં બરફોમાંથી ગરમ દેશનાં વસનાર જાનવરો જેવાં કે હાથ્થી વીગેરેનાં ઘણાં પુરાતન કાળનાં હાડકાંઓ પણ મળી આવેલાંછે તે ઉપરથી એવું વખતે પુરવાર થઈ શકેછે જે એક વખતે તાંહાં આદમીઓની પણ વસ્તી હોએ તો તેમાં કાંઈ ઘણું અચરત થવા જેવું નથી*

એરીઅનવેજ જેને મળતું વેદની પુરાતન સંસકૃત ભાશામાં આરયાવ્રત એટલે જે આરીય ભુમી અથવા આરીય દેશ યાને ભલા તથા સારા કુટંબનાં લોકોનો મુલક એવું નામ આપણા જોવામાં આવેછે તે મુલક છોડી-આબાદ હારબંધ બીજાં મુલકોનાં નામો જે મજકુર ફરગરદમાં વાંચીઆમાં આવેછે તેઓની તવારીખને અરથે પણ શમજણ આપી શકાએછે. એઓનો શુમાર આપતી વેળાએ તેઓ માંહેલી અગીઆર ભુમી શુધી તો ગોયા એરીઅન લોકોનો રસ્તો ઉતર તથા ઈશાન દીશા તરફથી સલગ નૈરૂતકોણ તરફ ચાલીઓ જાએછે, અંહીઆં ઈરાની એરીઅનો આવી વશતા ચાલીઆ પણ બારમી ભુમી વીશે બેઆન આપતાં તો આપણે તે રસ્તો તદન જ ફેરફાર થઈ ગએલો જોઈએછે, અને કેટલાંએક દેશો વાવીય દીશા ભણી તથા કેટલાંએકો નૈરૂત કોણ તરફ મુકાએલાં આપણા દીઠામાં આવેછે. એ દેશોમાં જે અનુકરમે ઈરાની એરીઅનોએ શુધારો દાખલ કીધો તે અનુકરમમાં ઘણું કરી તે દેશો રચાએલાં હોએ તો કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. નાશ કરનાર પેદાએશમાં અજદાહને જે મેળવામાં આવીઓછે તેની સમજ બરોબર પડતી નથી. બારન બુનશાન એવું વીચારેછે જે એથી મકશદ કોઈ મોટા જવાલામુખી પરવતનાં ફાટવાની દીસેછે જેથી એરીઅનોની જાતો વીખરાઈ ગઈ હતી.

ખુદરતી મોટા ભઅંકાર બનાવો જેવી કે નહીં ખમી શકાએ એવી શખત તાહાડ તથા જવાલામુખીઓનાં ફાટવાને લીધે ઉતરધ્રુવ તરફની જગા જારે આદમીઓથી નહીં રેહેવાઈ શકાએ એવી થઈ ગઈ તારે એરીઅનો ઘણાં દખણ દીશા ભણી ઉતરી પડી જે બીજી ભુમીમાં આવી આશરો લીધો તેનું નામ વંદીદાદમાં ગાઉમ તથા તેની રાજધાનીનું નામ શુઘદો કરી આપવામાં આવેલું છે. પરોફેસર બુરનુફ ગાઉમથી મુરાદ જમીનની થાએછે અને કોઈ ચોકસ જગાનું તે કાંઈ નામ નથી એમ ધારેછે પણ હાઉગ વીગેરે બીજા તે મત સાથે એક મળતા થતા નથી, ને તેનું કારણ તેઓ એવું દેખડાવે છે જે બીજી ઈઅશતોમાં જાંહાં મુલકોનાં નામો આવીઆ છે તાંહાં એ દેશનું નામ પણ જાબજા જોવામાં આવેછે તથા બીજું એ જે એ ફરગરદનો ૧૦ મો તથા ૧૧ મો ફકરો ધીઆનથી તથા ઘણી બારીકીથી તપાસતાં "સાઈયનામ" આગળ ચોકસ વીશેશ નામો જેવાં કે, "દુજકોસાઈયનામ" તથા "વેરકાંનો સાઈયનામ" કરી જોવામાં આવે છે; તેથી એબી વીશેશ નામ છે એમ બરોબર રીતે શીદ્ધ થાએછે. એ શબદનો લોગવી અરથ જમીન કરી થાએછે એ'ખરૂંછે, જેમકે જરમનમાંબી ગાઉનો અરથ ભુમી તથા અરમાની ભાશામાં ગાવારનો અરથ પણ ભુમી એવો થાએ છે. એની સાથે શુઘદો શાઈયનામ કરી લખવામાં આવેલું છે તે ઉપરથી એની જગા ચોકશ માલુમ પડી આવેછે કે એ શોગદ યાને શોગદીઆના (એટલે આતશની ભુમી) હોવી જોઈએ કે જાંહાં પવીત્ર આતશને રોશન કરવામાં આવીઓ હતો. હાલમાં એ શેહેરને શમરકંદ કરી કેહેછે. પાછળથી ગોયા એ ભુમીમાંબી ખુદરતનોજ શરાપ ઉતરીઓ યાને ગાએ ઢોરોમાં મરકી પેદા થઈ જેથી તેઓ જુરાબંદ મરી જવા લાગાં માટે એરીઅનો કોઈ તરીજી ભુમી તરફ નૈરૂત દીશા ભણી ચાલીઆ. એ ભુમીનું નામ મર્વ કરી હતું જેનો ગુણ દેખડાવા તેની સાથે મજબુત તથા પવીત્ર એવાં

* આ ઘણું અજાએબ જેવું છે જે, હાલ જમાના સુધી હીંદુઓમાં પેહેડી દર પેહેડીથી ચાલેલી દંતકથાઓમાં જણાવેલું છે જે, તેઓનાં ઘણાં અસલી નીઆંએગાંનો ઠેઠ ઉતર તરફથી ઉતરી આવેલાછે, તેથી મજકુર બીનાં વીશેની પુરવારી આપણને મળી શકેછે. છ મહીના રાત ને છ મહીના દાહાડો; બીરનો દરીઆ (બરફનો દરીઆ) તથા પવનપાવરી વીશે આપણા તથા હીંદુઓનાં પુઠાં બઈરાંઓ વતીક પણ માહીતગારછે.

બે વીશેશણો મુકાએલાં આપણે વાંચીએ છઇએ. એ દેશ હાલ જમાનાનું મરવ શેહેર છે જેને રૂમી તથા યુનાની ગરંથકારો મારગીઆનાં કરી લખી ગયાછે અને બીલા રોકા હરફોમાં તેને મરગુરા યાને મુરગોની ભુમી એવું નામ આપેલું આપણે જોઇએ છઇએ. વંદીદાદમાં મુરગો, ઉરવરો, આબ તથા આતશને હોરમજદની પેદાએશ કરી ગણવામાં આવેલીછે તે ઉપરથી એ નામ વીશે આપણને કાંઇ તાજુબી ઉતપન થતી નથી. એ દેશ શોગદીઆનાંની બરોબર નૈરતકોણ તરફ આવેલાછે. અંહીઆં શરાપ એ ઊતરીઓ જે લોકોમાં ફાટાફુટ તથા મારામારી થવા લાગી તારે તે દેશ છોડી એરીઅનો ઘણી બખતાવર ચોથી ભુમી બાખદી જેને હાલ જમાનામાં બલખ કરી કેહેછે અને બીલા રોકા હરફોમાં તથા આગળા યુનાની તથા રૂમીઓનાં પુસ્તકોમાં બાકત્રા અને ગાથાવાણીમાં બરીખધ કરી લખેલું છે તાંહાં આવી પોંહોંચીઆ. શાહાનાંમામાં એ શેહેર વીશે જાબજા જણાવવામાં આવેલુંછે અને કીઆની પાદશાહો તાંહાં જઇ વારંવાર પોતે આશરો લેતા હતા. પાદશાહ કેએ લોહોરાશપ પોતાનું તાજ પાદશાહ કેએગુસ્તાસ્પને સોંપી ફીરદોસીના જણાવીઆ મુજબ એ શેહેરમાં જઇ રેહેઓ હતો.

ચું ગુસ્તાસ્પશ દાદ લોહોરાશપ તખત—ફરૂદ આંમદ અજ તખત વ બર બસત રખત.
બ બલખે ગુજીંન શુદ બરાં નુબહાર—કે ઇઅજદાં પરશતાં બુદ આં રૂઝગાર.
મરાં ખાનેરા દારાતંદી ચુનાંન—કે મર મકેરા તાઝીઆં ઈન ઝમાન.
બદાં ખાને શુદ શાહે યજદાં પરસ્ત—ફરૂદ આંમદ ઉનજા વ હએકલ બબસ્ત.

ઇઆને "પાદશાહ લોહોરાસ્પે જારે પોતાનું તખત કએ ગુસ્તાસ્પને સ્વાધીન કીધું તારે દીલ ખુશ કરે એવું જે બલખ શેહેર જાંહાં તે જમાનામાં પારશી (ઇઅજદાં પરસ્ત) લોકોનું "નુબાહાર" નામનું જે મોહું આતસ કદેહ હતું જેને જેમ હાલ (ફીરદોસીનાં) જમાનામાં મકાને અરબ લોકો પવીત્ર કરી ગણેછે તેમ તારે ગણવામાં આવતું હતું તાંહાં જઇ એ યજદાંપરસ્ત પાદશાહ પોતે ગોશેનશીન થયો અને તાર બાદ થોડુંકમાં પછી આ ફાની દુનીઆં છોડી ચાલતો થયો". ઊંચા વાવટા "એરેદવો દરફસામ" થી મોરાદ કાવીઆંની દરફશની ઉડેછે જેથી એ જમાનામાં એ શેહેર એરીઅન લોકોની બાખત્રીઆની શેહેનશાહતની પાએતખત ભુમી હોવી જોઇએ. અજાએબ જેવું એછે જે, મીદીઆનાં ઘણાં પુરાતન રાજ વીશે હજુર કાંઇપણ બઆન એ પરગરદમાં આપવામાં આવેલું જણાતું નથી; જો કે તે લોકોએ છેક ઈ૦ શ૦ પૂર્વે ૨૨૩૪ પર બાબેલાનનાં રાજની સમાપ્તી આણી હતી. એ ઉપરથી એ પરગરદ ઘણીજ તેથીબી વધારે પુરાતન કાળની લખાએલી હોએ એમ લાગેછે; અને એમાં જણાવેલું બેઆન તેથીબી વધારે કદીમ જમાનાને લગતું વળગતું છે એમ શીદ્ધ થઇ શકેછે. હવે અંહીઆં શરાપ એ ઉતરીઓ જે, ઝીણાં જાનવરો તથા જેહેરી રોપાઓથી મનુસ જાતને બહુજ ઉપદરવ થવા લાગો તારે તેઓ પાંચમી ભુમી નીશાય જેને બીલારોકા હરફોમાં નીશાઇય તથા યુનાની તથા રૂમીઓનાં પુસ્તકોમાં નીસા કરી આપણે લખેલું વાંચીએ છઈએ તે તરફ ઉતરી પડીઆ. નીસા શેહેર બે હતાં એમ યુનાની લોકો જણાવી ગયાછે. એકને તેઓ પારથીઆની ઈશાન દીશા ભણી તથા બીજાંને મીદીઆનાં રાજની અંદર મેહેલી ગએલાછે; તે ઉપરથી આ બેઆન કીઆં શેહેરને લાગુ પડછે તે વીશે જરા અડચણ નડેછે. હવે અસલી લેખમાં એ શેહેરને મર્વ તથા બખદી વચે મેહેલવામાં આવેલું છે તેથી તો આપણી અઘડાઇમાં ઓર ઉલટો બહુ વધારો થાએછે; કારણ કે આગળા યુનાની ગરંથકારો એ બંને દેશો વચે આવેલાં કોઇબી નીસા શેહેર વીશે જણાવી ગએલા નથી. હવે જે નીસા કે પોતાનાં ઊંચી જાતનાં ઘોડા સારૂ વખણાએલું છે તે તો હાલ જમાનાનું પેલું નીશાપુર શેહેર છે જે પારથીઆની ઈશાન કોણ તરફ તથા આરીય ઈઆને હેરાતની પશ્ચીમે આવેલુંછે. હવે એ શેહેર અસલથીજ ફળવંત તથા શોહામણું હોવાને લીધે મજકુર લેખનું નીશાય તે એજ હોવું જોઇએ. એનો અરથ સંસ્થાન કરી થાએછે; જેપરથી પાછળા જમાનામાં બીજાં શેહેરોને પણ એ નામો અપાએલાં આપણે ભુગોલ તથા તવારીખનાં દફતરોમાં વાંચીએ છઇએ. કુતુબુદીન નામે જે પાદશાહ આજ આસરે ૬૬૦ વરસની વાત ઉપર આ દેશમાં (હીંદુસથાનમાં) મોટો ગોલામી વંશ સ્થાપી ગયો હતો તે પાદશાહ પણ અશાલમાં એ શેહેરમાંથી આવેલો હતો. અંહીઆં શરાપ એ ઉતરીઓ જે, લોકોમાં કુફરપણું જોશથી દાખલ થતું ચાલીઊં જેથી એરીઅનો તે દેશ છોડી છઠા મુલક હરોયુમાં આવી પોહોચીઆ. કુફરપણાની મતલબ એજે એરીઅનોમાં હવે ધરમ સંબંધી ફાટફુટ શપર પેહેલીવાર થવા માંડી.

એ નવાં શેહેરનો ગુણ દેખડાવવા "પાણીનું બખશનાર" એવો જે એલકાબ એને આપેલાછે તે ઉપરથી હાલ જમાનાનું હેરાત શેહેર એ માલુમ પડછે કે, જાંહાં મીરખુનદ તથા ખુનદમીર અને રૂમની શેહેનશાહતની

પડી ભાગવાની હાલતની ફસાહત ભરેલી તવારીખ લખનાર મી૰ એદવરડ ગીબનનાં કહયા પ્રમાણે આજ આસરે છસો શાતસો વરસોની વાત ઉપર પણ જરતોસ્તી ધરમ ઘણાં જોસથી ચાલતો હતો. પણ એક ફીતનેઅંગેજ ઈમામે પોતાની વાએજમાં આપણાં લોકોનાં તાંહાં આવેલાં આતશ કદેહો ભાંજી નાખવા મજબુત ભલામણ કરીઆથી ઝનુની મુશલમાનોએ એકદમ એકઠા થઈ બે આતશ કદેઓને તરતજ સળગાવી મેહેલીઆં અને તે જગા જોર જુલમથી પોતે લઈ લીધી તથા તાંહાં ઘણી મોટી મશીદો બંધાવી. એ વીશેની ફરીઆદ પારશીઓ ખોરાશાનનાં હાકેમ આગળ લઈ ગયાથી તેણે તેઓનો ઈનશાફ કરવા પોતે કબુલ કીધું તારે હેરાતના ફીતુરી મુશલમાનોનાં ૪૦૦૦ દાઢી મુછવાળા બુજરગવાર શખસોએ આવીને હાકેમ આગળ ખોટા શપત એકમતથી ખાધા જે પારશીઓનાં આતશ કદેઓ તે જગાપર હતાંજ નહી જેથી બચારા ફરીઆદ કરનાર શખસો રડી રહયા હતા. સર વીલીઅમ ઉજ્લી પોતાની ઇબને હાકુલની ભુગોળમાં એ શેહેરને અસલ હરી કરી કેહેતા હતા એમ જણાવી જાએછે, જે નામ હજુર સુધી હરીરૂદ નામની પાણીની બખશનાર નદી જે અંહીઆં વેહેછે તેને અપાએલું આપણાં જોવામાં આવેછે. એ શેહેરને ગ્રીકમાં એરાયા, વેદમાં સરોયુ તથા બેહેસતુન પાહાડનાં દરાએસ પાદશાહનાં ખીલશેકા લેખોમાં "હરીવા" કરી લખેલું છે. અંહીઆં સરાપ એ ઊતરીઓ જે, કરાંનાં મોટાં તોફાનો થવા માંડીઆં જેથી લોકો ઘરમાંથી બાહેર નહીં નીકળી શકીઆથી ભુખમરાથી બેજાર થયા હતા.

સાતમી ભુમીનું નામ વેકેરેત દીસેછે. એનો અરથ બેડોળ તથા વીરાણ એવો થાએછે અને એના પાએતખત શેહેરનું નામ જે જણાવીઉંછે તે નામ ગોયા દોજખ લવજ સાથે મળતું ઉતરેછે. આવી પવીત્ર ભુમીને એવું નામ કેમ આપીઉં તે ઉપર ટપકે જોતાં ઘણું આશચરજ જેવું લાગે છે ખરૂં. પણ એ વીરાન મેદાનમાં બેડી શકાએ એવી જમીન અંહી તંહી થોડીજ જોવામાં આવેછે તે વીશે જારે ધીમે શાસ્તે આપણે ગોર કરીએ છઈએ તારે એ નામ બરોબર બેસતું એને આપવામાં આવેલુંછે એમ આપણને માલુમ પડેછે. હુજવરશમાં શરેહ કરનાર એ શેહેરથી મુરાદ કાબુલની છે એમ જણાવેછે. એ મત સાથે સપીગલ પણ મળતો આવેછે; પણ કાબુલ જેવી ફળવંત જમીનને એ દાશતાન લાગુ પડી શકતું નથી. બુરનુફ તથા લાશન "દુઝકો" નામ ઉપરથી સીજીસ્તાન (સીસ્તાન) યાને સાકી લોકોની ભુમી જેનાં પાએતખત શેહેરનું નામ "દુશક" કરી છે તે શાર જમીનને એ હેવાલ લાગુ પડેછે એવી અટકલ પોતે બાંધેછે જે ખરીછે એમ દાકતર હાઉગ વીચારેછે; કેમકે એ હેવાલ સીસ્તાનની વીરાન તથા રેતીની પાણી વગરની ભુમીને બેસતો ઉતરે છે. ગ્રીક લોકો એ જગાને દરેગીઆના કરી લખી ગયાછે. હવે પરીખનેથાઈતી જે ખરેશાઅરપને વળગી તેની મુરાદ હુજવરશ તરજુમો કરનાર જે બુતપરસ્તી શશામ એ પેહેલવાને તોડી તેની લેછે એમ જણાવી ગયો છે; પણ દાકતર હાઉગ તે મત સાથે એકમળતો થતો નથી અને એમ કેહેછે જે, એ એક બુતપરસ્ત જબરદસ્ત ઓરતનું નામ છે ને જેનાં ઉપર એ મજકુર પેહેલવાન આશક પડીઓ હતો. એ ખરેશસ્પ પેહેલવાનને શાહાનાંમામાં કેરશાસ્પ કરી લખેલોછે તથા વેદમાં કરીશાશ્વ યાને મુરડાલ ઘોડાઓનો સાહેબ કરી કહેલોછે. ફીરદોસી કેહેછે જે, એ પેહેલવાન ફરેદુન જેને જંદમાં થરાએટાનાં તથા બુરનુફનાં શાબેત કરીઆ પ્રમાણે વેદમાં તરેતનાં અથવા તરઇતનાં કરી લખેલોછે તેના જમાનામાં થઈ ગયેછે અને નરીમાન, શામ, જાલ તથા રૂસ્તમ જે ઈરાનનાં તાબા હેઠલ શીસ્તાનના પેહેડી દર પેહેડી હાકેમો ગણાતા હતા તેઓનાં નીઆએગાનતરીકે પોતે ઘણો વખણાએલો હતો. હવે કેટલી એક ઈબારતોમાં એ નામ નરીમાંનો (નરીમાન) તથા સામની સાથે પણ વારંવાર જોડાએલું આપણાં દીઠામાં આવેછે. એનો અરથ મુરડાળ ઘોડાઓના સાહેબો કરી થાએછે. તેની મુરાદ એ જે, જે દેશમાં એ વંશ હાકેમી ભોગવતો હતો, તાંહાં ચરાઘાહની જગા સારી નહીં હોવાથી તાંહાંના ઘોડા તથા ઢોરો મુરદાળ રેહેતાં હતાં. એ સઘળું બેઆન શીસ્તાનની ભુમીના ખુદરતી ખવાશો સાથે મળતું આવેછે જે ઉપરથી વેકેરેત તે શીસ્તાનનીજ ભુમી શીદ્ધ થાએછે. જમીઆદ ઈસતમાં એ પેહેલવાન વીશે નીચે મુજબ બેઆન આવેલુંછે. "પાદશાહ જમશેદ પછી ત્રીજો શખશ જે બુજરગી (નુરાની) અતે પુગો તે એ ખરેશાઅશપ હતો. એની સાથે એક બુતપરસ્ત ઓરત આવી વળગી પડી તેની આગમજ એ પેહેલવાન એક્કો જોરાવર ગણાતો હતો. આ જબરદસ્ત ઓરત એની પછવાડે ગોયાં ઘેલી જેવી થઇ ગઈ હતી અને એનો પીછો મુતલગ છોડતી નહતી. સશવર નામનો અજદાહા જે મનુસો તથા ઘોડાઆને ગળીજતો હતો તેનો નાશ એણે કરી નાખીઓ હતો. એણે ગંધરવ, હીતસ્પ, અરીજો શાગાન જેઓ સાથ આ ઓરત લાગુ પડી હતી તે સઘળાઓને પોતે કતલ કરી નાખીઆ હતા." એ સઘળું બેઆન ધીઆનથી જોતાં તેમાંથી સારાંશ એજ નીકલેછે જે, નરીમાનો ખરેશાઅશપને જે પરી આવી વળગી તે એ મ-

જરૂર ઓરતજ હોવી જોઈએ. વંદીદાદમાં એ ઓરતને હેરેમનની પેદાએશ કરી ગણેલીછે; પણ સદરહુ વસ્તમાં એ રૂપ એને આપવામાં આવેલું નથી. માત્રે પેહેલવાનોની રખેવાલી કરનાર કરી એને પાછળથી ગણવામાં આવેલી છે અને પેહેલવાનોને બેહદ જોર એનાથીજ મળતું હતું એમ જણાવેલુંછે. રીટર પોતાની એશીઆની ભુગોળમાં એમ જણાવેછે જે, આ ઘણું અજાએબ જેવું છે જે, હાલ જમાનામાં પીશીનની બીન (જેને કેરશાસ્પનામામાં પીસાનો કરી લખેલીછે) તેમાં એ બુરાનુમા પરીની વાતો હજુર ચાલેછે ને લોકો તેના પર પુર એતબાર રાખેછે. હવે એ બીન સીસ્તાનની પડોસમાં હરમનદ નદીની પુરબે આવેલીછે તે ઉપરથી વેકેરેત તેજ શીસ્તાન છે એ વાતની બીજી સાબેતી એ ઉપરથી આપણને મળી આવેછે; પણ કેરશાશપી વંશની હાકેમીઅત વેળાએ ઘણાંજ પુરાતન કાળમાં હાલની શીસ્તાનની જે ભુમી આવીછે તેથી વધારે પુરબે શુધીનો મુલક પણ એજ હદમાં આવવો જોઈએ. કેટલાએક અરવાચીન મુસાફરોના જોવામાં મીદીઆ તથા ગેદરોશીઆ વચે કેટલી એક ભટકતી ટોળીઓ આવીછે, જેઓ આતસને તથા પરીઓને પણ પુંજેછે. એ ભુમીમાંબી વળી ધરમ સંબંધી ફાટફુટ થઈ હોએ એવો ઈસારો એ ફકરામાં જણાવવામાં આવીઓ હોએ એમ દીશેછે. આ ઉપરથી તવારીખને અરથે એરીઅન ટોળાંઓમાં એ બીજીવારની ફાટફુટ થએલી આપણે કદાચ ગણી શકીએ.

આઠમી આશીરવાદની ભુમીનું નામ "ઉર્વ" યાને ખેતરોની જગા કરી આપણે વાંચીએ છઈએ. પરોફેસર લાસન તથા સ્પીગલ હુજવરેસ તરજુમો કરનાર એની જગા ચોકસ જણાવી જતા નથી તેથી એની શોધ પોતે પડતીજ મેહેલેછે. પણ દાકતર હાઉગ કેહેછે જે, એ ભુમીની આગળ તથા પાછળ જે મુલકો જણાવેલાછે તે ઈરાનની અગની કોણ તરફ આવેલાછે તેટલા માટે એ જગા પણ તે તરફજ કેથે આવવી જોઈએ. એનો ગુણ દેખાડવવા અંહીઆં નદીઓ ઘણી આવેલીછે એમ જે જણાવીઉછે તે ઉપરથી એ હેવાલ કોઈ ફળવંત જમીનને લગતો છે એમ જણાએ છે. તે કાબુલની ભુમીને બરોબર બેશતો ઉતરે છે ને તે સાથે એ જગા શાતમી જણાવેલી આશીરવાદની ભુમીની ઈશાન કોણની તરફ પણ આવેલીછે. હવે કાબુલ તથા ઉર્વનો અરથ પણ એકજ થાએછે. એ વીશે નીચે જોવામાં આવશે માટે એવું સીધ્ધ થયુંછે જે, એ દેશ કાબુલજ હોવો જોઈએ. જંદમાં ઉરવનો અરથ ઓરવર ઈઆને ઝાડપાન કરી થાયછે. વેદમાં ઉરવરનો અરથ ફળવંત ખેતરો એવો થાએછે. હવે જાબુલ જે શાહાનામામાં જણાવીઆ પ્રમાણે સીસ્તાનનું પુરાતન નામછે તે શબ્દ જા અને બુલ એવા બે લાગતોનો મળી બનેલોછે જેનો અરથ "માણસોનું અથવા પેહેલવાનોનું ખેતર" એમ થાએછે. તેમજ કાબુલ શબ્દ પણ કા અને બુલ એવા બે લાગતોનો મળી થએલો છે જેનો અરથ કા અથવા ઘા યાને "ઘાસનું ખેતર" એટલે ચરાગાની જગા કરી થાએછે.

નવમી આશીરવાદની ભુમીનું નામ બનેનટ એવુંછે. એ ભુમીની રાજધાની વેહેરકાંનો કરીછે. બુરનુંફ વળી એ કોઈ ચોકસ જગાનું નામ નથી એમ ધારેછે; પણ એ વીચાર આપણા ધીઆનમાં ઉતરી શકતો નથી; કેમકે અતીઆર સુધી જે જે નામો આવેલાંછે તે વાંચનારાઓએ જોયાં હશે જે ચોકસ ભુમીઓનાજ નામો ઠરેછે માટે એ નામબી કોઈ પણ ચોકસ ભુમીનુંજ હોવું જોઈએ. એ ભુમી અતીઆર સુધી ચાલતા આવેલા અનુકરમ ઉપરથી ઈરાનની અગની કોણ તરફજ આવવી જોઈએ. પણ વેહેરકાંનો સાઈએનામ લાગત પરથી એ મતને ટેકો મળી શકતો નથી; કેમકે વેહેરકાંનો ને હીરકેનીઆ નામ એકજછે એમ તેઓના અવાજ પરથી તો દીસેછે ખરું. પણ હીરકનીઆની ભુમી તો છેક કેસપીઅન સરોવરની અગની કોણ તરફ આવેલીછે તે ઉપરથી અતીઆર શુધી ચાલતા આવેલા અનુકરમમાં મોહોટો તફાવત ને ફેરફાર પડી જાએછે માટે એ જગાને ઘણાંઓ જે હીરકેનીઆ કરી ધારેછે તે વીચાર ખરો પડી શકતો નથી તેનું કારણ એ જે, આ નવમી ભુમી ઘણું ધીઆન ધરી જોતાં છેક કીઆશપીન સરોવરની પડોસમાં આવી હોએ અને એની પછીની દશમી તથા અગીઆરમી ભુમી ઈરાનની છેક નઈરત દીશા તરફ બેહદ તેથી દુર જુદાજ રસ્તા ભણી આવે એ બનવું બહુ માહાલ જેવું દીસેછે. બીજું એ જે બનેનટની ભુમીમાં વેહેરકાંનો કોઈ મોટો દેશ નહીં પણ એક શેહેર યાતો કોઈ નદી હોવી જોઈએ; કેમકે આગળા ફકરાઓમાં વાંચનારાઓએ જોયું હશે જે શાહેનામ લાગત આ પ્રમાણે બીજાં શેહેરો સાથે બી જોડાએલો આવેલોછે જેમકે ગાઉમશુધંવો સાહેનામ, વેકેરેતમ દુઝકો સાહેનામ. હવે આ ફકરામાં "બનેનટમ વેહેરકાંનો શાહેનામ" એવા શબ્દો આગળ પ્રમાણેજ ગોઠવાએલાછે તે ઉપરથી સીધ્ધ થાએછે જે વેહેરકાંનો ઈઆતો કોઈ શેહેરનું ઈઆતો કોઈ નદીનું નામ હોવું જોઈએ અને આખા મુલકનું નામ નહીં; કેમકે ગાઉ તથા વેકેરેટ મુલકોના નામ તથા શુધો તથા દુઝકો તેઓ માંહેલાં શેહેરોનાં નામ એમ આગળ આપણે

અવસ્તામાં આવેલા શબદોની ગોઠવણ ઉપરથી સાબેત કરી ચુકા છઈએ. ત્રીજું એ જે હીરકેનીઆનાં પ્રાંતમાં ખનેનટ નામની કોઈબી જગા આવેલી હોએ એમ આપણે મુતલગ જાણતાજ નથી માટે એ જગા આપણને કાબુલની કેથે દખણ દીશા ભણીજ માત્રે શોધવી જોઈએ. હવે એમ શોધતાં તો કાબુલનાં ખેતરોની નઈરૂત-દીશા ભણી તથા સીસ્તાનનાં રેતીના મેદાનોની પુરવ દીશા ભણી એક ખુશનુમા ફળવંત દેશ હાલ જમાંનામાંબી આપણા જોવામાં આવેછે; અને ભુગોળ વીદીયારથીઓ જેને ખનદાર કરી કેહેછે અને તાંહાં અરઘનદાબ નામની નદી પણ વેહેછે. હવે ખનેનટ તથા ખનદાર એ બે શબદોનો મુકાબલો કરી જોતાં તો તેઓના અરથો ઉપરથી એક એ નામો એકજ હોએ એવું ચોકસ પુરવાર થાએછે એમ વાંચનારાઓ તરત આ નીચલી દલીલો પરથી જોઈ શકશે. ખનદાર એ શબદ ખનદ તથા હાર એ બે લાગતોનો બનેલોછે. હવે ખનદ લુગત ફારસી શબદ ખનદન અથવા ખનદીદન ઉપરથી નીકળેલોછે જેનો ઈશતેલાહી અરથ ખીલી અથવા આબાદીની ભરેલુ થઈ નીકળવું એવો થાએછે; અને હારનો માએનો મોતીની લડી એમ થાએછે; જે ઉપરથી એ આખા શબદની માએની ફુલનો અથવા મોતીનો હાર એવી થવી જોઈએ ને જે નામ ઉગમણ પ્રાંતની બોલવાની ઢબ પ્રમાણે ખુશનુમા ભુમીને આપવામાં આવેછે. બેહેશતુન પાહાડનાં ખીલાશેકા લેખોમાં એ બોલ ગનદાર કરી લખેલો આપણે વાંચીએ છઈએ. એ લુગત અસલમાં ખનનટો-હાર જે ઉપરથી ખનટ-હાર પછી ખનદાર કરી ભાશાઓનાં નેમો પ્રમાણે બગડી બનવો જોઇએ, કેમકે દ અને ત અક્ષરો એકએકમાં મુબદીલ થઈ શકેછે. આ પ્રમાણે આ મુલકની ભુમીની ચોકસ જગા માલુમ પડીઆથી હવે સવાલ બીજો એ રહેઓ જે, વેકેરટ નામ જે એ મુલક સાથે સંબંધ રાખનાર કરી અવસ્તામાં જે જણાવેલુંછે તે હાલ જમાનાની કેઈજગ સાથે મળતું આવેછે. તેનો જવાબ જરમન ભુગોળવીદીઆરથી પરોફેસર રીટરની એશીઆખંડની ભુગોળનું દફતર બોલતાં તાંહાં ઉરગનદાબ નામની જે નદી વેહેછે તેપરથી મળી આવેછે. ઉરગનદાબનું હાલ જમાનાની ફારશીમાં (ગુરગન-આબ) થાએછે જેપરથી ગુરગાન શબદ ઉતપન થએલોછે અને તે મજકુર વેહેરકાન નામ સાથે મળતાબી ઉતરેછે માટે અવસ્તામાં જણાવેલું એ નામ ઊરગનદાબ નદીને કીનારે એ નામનું જે શેહેર આવેલુછે તેને લાગુ પડેછે એમ એ ઊપરથી સીદ્ધ થઈ શકેછે. એ દેશમાં શરાપ એ ઊતરીઓ જે માણસોએ કમકમાટ ભરેલાં ખુદરતથી ઉલટા બહુજ ગુનાહ ભરેલા કામો કરવા માંડીઆ જેથી એરીઅનોને આખરે એ ભુમી છોડી દસમી બહુ રલીઆમની ભુમી હરખઈતી જાંહાં પાણી પુશકળ આવેલુંછે તાંહાં જઈ વશાવા ફરજ પડી. એ મુલક કાબુલની બરોબર દક્ષણે આવેલોછે. ગ્રીક લોકો એને આરાકોશીઆ એવું નામ આપી ગએલાછે. વેદમાં એને રીટરના કેહેવા પ્રમાણે સરસવતી કરી લખેલુંછે જેનો અરથ પણ પાણીથી ભરપુર એવો ઊઠેછે. દરાએશ પાદશાહના ખીલાશેકા લેખોમાં એ દેશને હરાવતીસ કરી કહેલોછે. અંહીઆં શરાપ એ ઊતરીઓ જે, આદમીઓ મુરડાંઓને દાટવા લાગેઆ, જે તે જમાનાની રીતભાત પ્રમાણે બહુ કમકમાટ ભરેલું કામ ગણાતું હતું તથા તે જમાનાના ઈરાની એરીઅનોના ધરમથી એ રૂસમ ઊલટી જણાએલી હતી માટે વળી અંહીઆં ત્રીજીવાર એ લોકોના ધરમમાં ફાટફુટ થઈ એમ એ ઊપરથી માલુમ પડેછે.

અગીઆરમી ભુમીનું નામ હેતુમત કરીછે. એ ભુમી મજકુર દસમી ભુમીની બરોબર પશ્ચમે આવેલીછે. વેદમાં હ નો સ થઈએ નામ સેતુમત કરી થએલુંછે, જે બને શબદોના અરથ પુલ ધરાવનાર દેશ એમ થાયછે; કેમકે એ દેશ અસલના વખતમાં ઘણો નીચાણમાં આવીઆથી તાંહાં ઘણાંએક પુલો અંહીઆંનાં રેહેવાશીઓને બાંધવાની ફરજ પડી હતી. અવસ્તામાં પુલ બંધાવાનાં કામને બહુ શવાબનું કામ કરી ગણેલુંછે. હુજવરશ તરજુમો કરનાર એને ઈતોમંદ કરી લખેછે, જે બુનદેશમાં જણાવીઆ પ્રમાણે સીજીસ્તાનની એક નદીનું નામછે. ઈતોમંદ એ નામ ગ્રીક લોકોનાં ઇઠીમેનદર નામ સાથે મળતું આવેછે. એ નદી તથા તેની આગળ આવેલા મુલકને હાલમાં હેરમંદ નદી આગળની બીનનો મુલક કરી ભુગોળોમાં જણાવેલોછે. અંહીઆં શરાપ એ ઊતરીઓ જે, લોકોમાં (જાદુ) જાદુતોણાનાંના ઘણા ગુનાહ ભરેલા કામો થવા માંડીઆં.

હવે એરીઅનોનો રસ્તો બદલાએછે; કેમકે બારમી ભુમી શદરહુ અગીઆરમી ભુમી કરતાં વધારે દખણભણી આવવાને બદલે છેક વાવીય કોણ તરફ કીઆશપીઅન સરોવર તરફ ગએલી આપણે જોઈએ છઈએ. અવસ્તામાં એને રઘા એવું નામ આપેલુંછે અને એનો ગુણ દેખડાવા એની સાથે "થરી ઝાનતુ" ઈઆને ત્રણ ટોળાંવાળો મુલક એવું વીશેશણ લાગું પાડેલુંછે. અંહીઆં હોરમજદનો ધરમ યાને એક પરમેશવરને પુંજવાનું તમામ લોકો બાહાલ રાખતા ન હતા અને લોકો ત્રણ જુદા જુદા જબરદસત ટોળાંઓમાં વેહેંચાઈ ગયલા હતા. કુફરપણાની

મુરાદ એજે, એરીઅનોમાં હવે તવારીખને અરથે એ જગા ઉપર મોટી ફાટફુટ થઈ; કેટલાએકો કેશપીઅન સરોવર પસાર કરી કોકેશશનો પાહાડ મેહેલી ઉતર ગ્રીશમાં થઇ ડેનીઉબ નદી ઓળંગી જરમનીમાં દાખલ થયા, કે, જેથી એરીઅનોનો યુરોપખંડમાં શપર પેહેલો પગ પેસારો થવાની મુરાદ અત્રે જો ઉઠતી હોએ તો તેમાં કાંઈ આપણને નવાઈ જેવું લાગતું નથી. એ જગા જે કીઆશપીઅન સરોવર નજદીક આવેલીછે તાંહાંથી ઈંગરેજ, જરમન, રુશીઅન, ગરીક, રુમી તથા ફરેંચ વીગેરેના કેટલાએક વડીળો, પારશી તથા હીંદુઓનાં વડીળોથી છુટા પડી ગયા હોએ એમ અનુમાન થઈ શકેછે. એ શેહેરને ગ્રીકો રહાગા કરી લખી ગયાછે અને એ મીદીઆ પ્રાંતમાં હાલ જમાનાના તેહેરાન શેહેરની નજદીકમાં આવેલુંછે. શાહાનાંમાનું ઘણું વખાણાએલું રએનું મેદાન તે એજ જગા આગળ આવેલુંછે. એનું નામ બેહેસ્તુંન પાહાડના ખીલાશેકા હરફોમાં તથા સ્ત્રેબો અને ટોલેમીના ગરંથોમાં વારંવાર આપણા વાંચવામાં આવેછે. આપણા લોકોનો એવો એતેકાદછે જે, હજરત જરતોસ્તનો જનમ પણ એજ શેહેરમાં થયો હતો માટે આવી અગતની ખીના એ શેહેરનાં ખીઆનમાં એ પરગરટમાં જણાવેલી નથી તે ઉપરથી મારા આગળાં મતને એક બીજો ટેકો મળેછે જે, એ ફરગરદ ઇઆતો અસલમાં હજરત જરતોસ્તના જનમનીબી આગમજનાં કોઈ ઘણાં પુરાતન લેખ યા દંતકથા ઉપરથી લખાવવી જોઈએ; કેમકે ચઉદમાં શેહેરનું બીઆન આપતાં તાંહાં ફરેદુન પાદશાહનાં જનમ વીશે સાફ જણાવેલુંછે ને એ ફકરામાં જો એ ફરગરદ પાછળા જમાનાનીજ લખાએલી હોતે તો હજરત જરતોસ્તના જનમારા વીશે એમાં બીઆન બચીત આવીઆ વીનાં રેહેત નહીં ઇઆતો આપણા લોકોનો એ મજકુર વીચાર ખોટો ઠરેછે. આવીશે બધારે વીગતવાર ખુલાસો બાબ ત્રીજામાં વાંચનારાઓના જોવામાં હવે પછી આવશે.

તેરમી ભુમીનું નામ અવસ્તામાં ચખ્ર કરી આપણે વાંચીએ છઈએ. જેમ મર્વની ભુમી આગળ મજબુત તથા પવીત્ર એવા બે શબ્દો તેનો ગુણ દેખડાવવા જણાવેલાછે તેજ પ્રમાણે બે શબ્દો એ ભુમીના નામ આગળ પણ આપણા દીઠામાં આવેછે. પરોફેસર લાસન તથા સપીગલ જે મુલકને ફીરદુસી ચેહરમ કરી કેહેછે તે એજ મુલકછે એમ ધારેછે. ડાકટર હાઉગ બુલરનાં કોશની સત્તા ઉપરથી એવું અનુમાન કરેછે જે એ ખોરાશાન પ્રાંતનું નામછે અને તેમા એ નામનું એક શેહેર પણ આવેલુંછે. અંહીઆંનાં લોકો એક પરમેશ્વરને માનતા હતા તે ઉપરથી મજકુર રએ શેહેર સાથે સરખાવતાં એને પવીત્ર એવો એલકાબ અત્રે આપવામાં આવેલોછે. એ પવીત્ર ભુમીમાં સરાપ એ ઉતરીઓ જે, અંહીઆંના લોકો મુરડાંઓને બાળવા લાગા કે, જે રસમ હાલના હીંદુઓમાં હજુર સુધી આપણા જોવામાં આવેછે, અને કદાચ એ લોકો શપર પેહેલાં એ રસમ એ દેશમાંથી શીખીઆ હોએ એવો ઈસારો એ ફકરા ઉપરથી જણાએછે.

ચઉદમી સરસ ભુમીનું નામ વરેન કરી જોવામાં આવેછે. એ જગા કીએ ઠેકાણે આવેલીછે તે વીશે જરમન વીદીઆરથીઓમાં મુખતેલાફ વીચારો પડેલાછે. અંહીઆં ફરેદુનનો જનમ થયો હતો એમ જણાવેલુંછે. પરોફેસર લાશન કેહેછે જે, કાબુલના થોડાએક ભાગનું એ નામછે કે, જેને એક ચીનો ગરંથકાર નામે હીઉએન સંગજે આજ આસરે બારશે ઉપર વરશોની વાત પર ઠેઠ બલખ શુધી બુધ ધરમની શોધ માટે ફરી આવીઓ હતો અને જેના દફતરનો ફરેંચ ભાશામાં સટાનીસલેઆસ–જુલીઅને તરજુમો કરી (Memoires Sur Les Contrées Occidentales) "મેમોઅર સુર લે કોનટરે ઓકશીદેનટાળ" ઇઆને પશ્ચમ પ્રાંતના દેશોનો હેવાલ એવા નામથી છપાવેલોછે તે ગરંથકાર ફાણુ કરી લખી ગએલોછે. તુબીનગનની જરમન મદરેશાનો નામચીન પરોફેસર દાકટર રાથ એ દેશ એરીઅન લોકોની ભુમીની અગની કોણમાં કેથે આવવો જોઈએ એવું મત આપેછે. વંદીદાદનો ગુજરાતી તરજુમો કરનાર મોબેદ ફરામજી અશપંદીઆરજી રબાડી એને કેરમાન કરી લખે છે. હુજવરશ તરજુમો કરનાર પતાશકરગર નામે તબરીસ્તાનમાં જે પાહાડ આવેલોછે તેને એ નામ લાગુ પડેછે એમ જણાવેછે અને આપણાં લોકોમાં ચાલતી આવેલી દંત કથામાંબી એમજ જણાવેલુંછે જે, તબરીસ્તાનના મુલકમાંજ એ જગા કેથે આવેલીછે. શેહુદીન નામે તબરીસ્તાનની તવારીખ લખનાર એક મુશલમીન ગરંથકાર ફરેદુનનો જનમ વરકી નામના ગામડાં (બદેહે વરકી) માં થયો હતો એમ જણાવી ગયોછે. દાકટર હાઉગે એ મુલકને હાલ જમાનામાં ગીલાન કરી કેહેછે એમ શાબેત કરી આપેલુંછે, જેનો સાંરાંશ નીચે જણાવીઓછે તેથી વાંચનાર શાહેબોને રોશન થશે. અંહીઆં થરાએટોના જેને દસ્તુર નેરીઓસંગ પોતાના અવસ્તાના સંશકરૂત તરજુમામાં મેહેલવી ઢપ પ્રમાણે "પહરેદુન" કરી લખેછે તેની જનમભુમી હોવાથી એ જગાની શોધ એ બુંધી વીદીઆરથીને હાથ લાગેલીછે. શાહાનામામાં એ પાદશાહના સઘળા મહત કરમો જેવાં કે, જોહાક ઉપરની એની

ફતેહ વીગેરે કીઆસપીઅન શરોવરની દક્ષીણ તરફ જાંહાં હાલ અલબુરૂજ પાહાડ જેને અવસ્તામાં હરોબરજાએતી તથા ચીનાઇ ભાશામાં તીઆનશંગ યાને સ્વરગનો પાહાડ એવું નામ આપેલું આપણે વાંચીએ છઇએ તાંહાં આગળ યાતો વધારે ચોકસ રીતે બોલીએ તો દમાવદ પાહાડ ઉપર થયાં હતાં એમ જણાવેલુંછે. એ બેઆનને હાલમાં એ જગાઓપર તાંહાંનાં લોકો એ ફતેહની યાદગારીમાં વરસો વરસ જે મોહોટું જશન પાળતા આવીઆછે તેઉપરથી ઘણો ટેકો મળેછે. વેદમાં વરૂનનો અરથ આકાશ એવો થાએછે. હવે અવસ્તામાં એ શેહેરનો ગુણ દેખડાવવા ખથરૂગાઓશ ઇઆને ચાર ખુણાવાલું લખેલું આપણે વાંચીએ છઇએ, જે આકાશનાં ચારો ખુણાનો ઇશારો દેખડાવતું હોએ એમ જણાએછે યાને એ જગા કોઈ ઘણા ઊંચા પાહાડ ઉપર આવવી જોઇએ, જે ઉપરથી ચોતરફ આકાશ ખુલ્લે ખુલ્લું દેખાવવું જોઈએ. જારે આપણે વીચાર કરીએછે જે, એ તરફની સઘળી જમીનો ઘણુંકરી પાહાડી છે તારે એની ઘણી ઊંચાઈને લીધે આ એલકાબ એને ખુબ બેસતો આવતો આપણને માલુમ પડેછે. આંવાં યસ્ત, મેહેર યસ્ત વીગરે બીજી ઘણીખરી યસ્તોમાં માજાનીઅન તથા વરાનીઅન દેવો યાને બદકાર (બુતપરસ્ત) લોકોને તોડવા વારંવાર ઇશારા જાબજા આપેલા આપણાં વાંચવામાં આવેછે. માજાનીઅન તે માજીનદરાનનાં દેવો જેઓ શામને પાદશાહ કેકાઉશ જેને અવસ્તામાં કાવાયુશ અથવા કાવીયુશાધન તથા રીગવેદમાં કાવ્યયુશાન અથવા કાવીયુશનાં કરી લખેલોછે તે ફીરદોસીના જણાવીઆ પ્રમાણે લડાઈ કરતી વેળાએ કેદ પકડાઈ ગયો હતો, એ વાત શાહનામાંનાં વાંચનાર સરવે સાહેબોને રોશનછે. હવે અવસ્તામાં અકરાર કરી માજીનીઅન સાથે વરાંનીઅન લોગત વાંચવામાં આવેછે; જેમ કે, હાલ જમાનામાં આપણે શુરત સાથે ભરૂચ, દીલ્લી સાથે આગરા, નોશારી સાથે ગનદેવી, બેમદાબાદ સાથે અમદાબાદ, વીઆરૂ, શુનગડ એ પ્રમણે પાસે પાસેના નામચીન શેહેરો અથવા કશબાઓના નામો એક એક સાથે જોડીને બોલીએ છઇએ તેમ; એ ઉપરથી તારે માજીનદરાનની પડોશમાં એવરેનની ભુમીનબી આપણને શોધવી જોઇએ. એમ જોતાં તો આપણે એ પાહાડી મુલકની બરોબર પશ્ચીમે બીજાં એક પાહાડી મુલકની ભુમી આગળ આવી પોહોચીએ છઇએ કે, જાંહાંનાં લોકો ઘણાં બેરડા તથા બેલગામ અને ફીતુરી હજુર શુધી જોવામાં આવેછે અને જે મુલકને તાંહાંનાં રેહેવાશીઓ હાલમાં ગીલાન કરી કેહેછે. આ ઉપરથી વરેન તે ગીલાન ઠડેછે. હવે આ વાત તો ભાશા શાશત્રીઓએ શીદ્ધ કરેલીછે જે, અસલી ઇરાની ભાશાઓનો વ તે હાલ જમાનાની ફારશીમાં ગ હરફમાં મુબદીલ થએલો યાને ફેરવાએલો વારંવાર આપણા જોવામાં આવેછે તે ઉપરથી વરેન તથા ગીલાન તેઓના અવાજો સરખાવીઆ ઉપરથીબી એકજ હોએ એમ ખુલ્લી રીતે દેખાઈ આવેછે. હવે એ દેશમાં શરાપ એ ઉતરીઓ જે, તાંહાંના લોકો જેઓને ફીરદુસી વારંવાર દેવો કરી લખેછે ને અકવાન દેવના બીઆનમાં શુભાબીત રીતે પોતે તે શબ્દનું વરણન નીચે મુજબ કરેછે તેઓએ છુપી રીતે આદમીને દુખ ઉપજાવનાર જાદુઈના યાને દેવોના કામો કરવા માડીઆં જેથી કરી એરીઅનોમાં માંહોમાંહે પાછી ફાટફુટ થઇ ગઈ.

બેત.

તુ મર દીવરા મરદુમે બદ શનાશ, હરાં કો નદારદ જે યજદાન શીપાશ;
કશી કો ગુજસ્ત અજ રેહે મરદુમી, તું દીવરા શમર મશમરશ જાદમી. (શાહનામે)

"દેવોને, ઓ વાંચનાર, તારે ખરાબ માણસો કરી સમજવાં. જે શખશો પરમેશવરનાં શુકર નહીં બજાવે ને તે સાહેબની પરશતેશ નહીં કરે તે માણશો ગોયા દેવ (બુતપરસ્ત) જેવાંછે. જે શખસ ઇનશાનીઅતને જેબ આપે એવાં કામો કરવાથી પાછો હડે તેને તું દેવ કરી ગણજે, આદમી કરી સમજતો નહીં."

જે રોગથી એ ભુમી વીરાન થઇ ગઈ તે રોગ એરીઅન લોકોના અસલી મુલકોમાંબી માલુમ હતો તેની મુરાદ એજે અંહીઆં ધરતીકંપ તથા જવાળાંમુખી પરવતો જે ફાટવા માડીઆ તેથી એ જગા નહી વશી શકાએ એવી થઈ પડી માટે એનેબી પડતી મેહેલી પારશી તથા હીંદુઓના વડીલો પંદરમી સઉથી શુંદર ભુમી હપ્ત હીંદુમાં આવી પોહોચીઆ. એની મુરાદ શીંધુ નદી આગળ આવેલાં પંજાબ દેશની થાએછે. વેદમાં એ દેશને સપ્ત શીંધવસ ઇઆને શાત નદીઓનો મુલક એવું નામ આપેલુંછે. એ નદીઓના નામો નીચે મુજબછે. શીંધુ ઇઆને અટક નદી જેની પુરવે વીતસ્તા (જેને ગરીકો હાઇદાપીસ કરી લખી ગયા છે), આસીકની (ગ્રીકોની આકીસીનીસ), પરૂશની (હાઈડરા ઓરટીશ), વીપાસ (હીફાસીસ), અને સતદરૂ એટલે સતલજ (હેસીદરૂસ) નદીઓ આવેલીછે. પશ્ચીમે કુભા (કોફન) નદી આવેલીછે, જે કાબુલ તરફથી વેહેતી આવી આખરે શીંધુ નદીમાં આવી મળી જા-

એછે. હવે અંહીઆં પારશીઓના વડીળો હીંદુઓના વડીળોથી ધરમ સંબંધી વીચારોમાં ફેરફાર પડી ગયાથી છુટા પડી ગયા જેથી એ પછીનું બેઆન વંદીદાદમાં આપણાં જોવામાં આવતું નથી. હાલમાં એ દેશને જે પંજાબ (પાંચ નદીનો મુલક) કરી કેહેછે તેનું કારણ એજે, શીંધુ તથા સતલજ એ બે મોટી નદીઓને એલાહેદી ગણવામાં આવેલી નથી, કેમકે એ બે નદીઓ હાલ જમાનામાં એક એક સાથે જોડાઇ ગએલી દીસેછે. જારે હીંદુઓ સપર પેહેલા ઘણાં પુરાતન કાળમાં નજદીક કરાઈસ્ટની ત્રણથી ચાર હજાર વરશો પુરવે પારશીઓથી છુટા પડી ગયા તારે તેમ હતું નહીં ને એ બંને નદીઓ તે વેળાએ એક એકથી ઈલાહેદીજ હતી એમ માલુમ પડેલુંછે. વંદીદાદતો આવીહવે અટકી રેહેઓ માટે વેદ ઉપરથી એવુંબી માલુમ પડેલુછે કે, એ સતલજ નદી ઓળંગી હીંદુઓના વડીળો પછી હીંદુસ્થાનમાં ઘણી મુદત બાદ ઉતરી પડીઆ હતા. અંહીઆં ગરમી બહુ પડવા લાગી એમજે જણાવેલુંછે તે ઉપરથી શીંધુ નદીની દક્ષણ ભણીના મુલકોને એ હેવાલ ઘણું કરી લાગુ પડેછે.

શોલમાં મુલકની ભુમીને કાંઈ ચોકસ નામ આપેલું જણાવીઉં નથી. અંહીઆના લોકો દરીઆના કીનારા આગળ વસેછે અને કોટ તથા કીલ્લા વીના રહી શકેછે. અંહીઆં શરાપ એ ઉતરીઓ જે, શીઆળો ઘણા જોરાથી પડવા લાગો તથા ધરતીકંપ વારંવાર થવા માડીઆ. એ હેવાલ હીંદુ માહાશાગર આગળના દેશોને લાગુ પડી શકતો નથી, કેમકે તે તરફ ઉપર જણાવેલી શીઆળાની શખત મોશમ કાંઈ પડતી નથી માટે કીઆશપીઅન શરોવર આગળના દેશોથી કદાચ મુરાદ એપરથી ઉઠતી હોએ તો તેમાં કાંઇ નવાઇ જેવું નથી, પણ વધારે બની શકે એવી મુરાદ એછે જે, આ દુનીઆની આસપાશ જે તમામ દરીઓ આવેલાછે તેની નજદીકના દેશોને એ હેવાલ લાગુ પડી શકેછે; કારણકે "રનહા" શબદ જેમ શપીગલ ધારેછે તેમ વીશેશ નામ નથી પણ સામાનીય નામછે અને તેનો અરથ સરોવર અથવા માહાશાગર એવો થાએછે. વેદમાં એ શબદને મળતો બોલ રશ એવો છે, જેનો અરથ પાણી એમ થાએછે જે ઉપરથી આપણો ગુજરાતી બોલ રસ પણ ઉતપન થએલોછે.

ભુગોળને અરથે આ પ્રમાણે એ સઘળી એરીઅન લોકોની ભુમીઓની જગા મુકરર કરીઆબાદ હવે ચાલો આપણે એ ફરગરદની તવારીખને અરથે તપાસ કરીએ. એ અશલી લેખ બહુજ પુરાતન હોવો જોઇએ. જેને આવું રુપ ઇરાની એરીઅનોએ અવસ્તા ભાશામાં આપેલુંછે. હું ધારૂછું જે, રીગવેદનીબી આગમજ એ લેખ બનવો જોઇએ અને કોઇ શબબોથી હીંદુના વડીળો શોડે એ રહી શકીઆ નથી. આપણા લોકો એ લેખ બહુજ પુરાતન હોવાથી વંદીદાદ જે તેપરથી લખાયોછે તેને અતીઆર સુધી ધરમનું પુસ્તક કરી જે માન આપતા આવીઆછે તેથી કરીને પણ એનું ઘણુંજ પુરાતનપણું શાબેત થઈ શકેછે, કેમકે ઘણીજ પુરાતન ચીજોને ધરમ તરીકે માન આપવું એવો મનુશ જાતનો ગોયા જાતીજ ખવાશ હોએછે. એના ઘણા પુરાતનપણાને લીધે હજરત જરતોસ્તે તવારીખને અરથે પોતાના સાગરેદોને એને વીશે ઇશારો જણાવીઓ હોએ તો તેમાં આપણને કાંઈ નવાઈ જેવું લાગશે નહીં. જે ઉપરથી પાછળા દશતુરો જેઓએ એને આવી ટપ છપથી લખીઓછે તેઓ એને ધરમ પુસ્તક કરી સમજાવી ગયાછે તે બીનાની આપણને સેહેલથી સમજણ ઉતરી શકેછે. એમાં શેહેરોની ગોઠવણ કોઈબી પ્રકારે અકશમાત રીતે નહીં પણ જુજ ફેરફાર શીવાએ એક ચોકસ નીયમ પ્રમાણે આવેલી આપણા દીઠામાં આવેછે; જાંહાં એરીઅનો પોતાનો અસલી દેશ છોડીઆ બાદ પગ પેશારો કરતા ગયા અને તાંહાંના અશલી તુરાની લોકોને હાંકી કાહાડી સારી સારી ફળવંત જમીનો પોતાને હાથ કરતા ચાલીઆ. બારનબુનશાન એઓનો શને નીચે મુજબ મુકરર કરેછે જેથી કેટલાએક સાહેબો વખતે આશચરીય પામીઆવીના રેહેશે નહીં, કેમકે ઇશાઈ લોકોની પોથીમાં ઇશુની ૪૦૦૦ વરસ પુરવે મનુશ જાતની વસ્તી હતી નહીં એવો ઇરોપખંડના મોહોટા ભાગનો હાલ વીચાર ચાલુછે એમ આપણે સરવે કોઈ સારીકાણી જાણીએ છઇએ. પણ એલમની શોધે હવે નવોજ રસ્તો પકડીઓછે અને તાંહાંના ઘણાએક જરમન તથા ફ્રેંચ વીદીઆરથીઓ એ મતની તરફેણ ઉતરી શકતા નથી. ભુરચના શાશત્રીઓએ માકુલ દલીલો આપી એવું શાબેત કરેલુંછે જે, આ જમીનના પડ, પોપડા તથા ખડકો ધીઆનથી તપાસતાં તેઓ દરેક જુદા જુદા જમાનામાં બનેલાછે. હાલસુધી જે પડો માલુમ પડેલાંછે તેઓમાં "ટરશરી ફોરમેશન" નામનું એક પડ સઉથી ઘણુંજ પુરાતન હોએ એમ જણાએલું છે. જેને બંધાતા તથા સખ્ત થતાં આજ આસરે ઓછામાં ઓછાં બાર હજાર વરસો થવાં જોઇએ. એક દાખલો એવોબી મળી આવીઓછે જે એવાં ઘણાંજ પુરાતન પડમાંથી પણ આદમીઓનાં હાડકાંની શોધ હાથ લાગેલી છે;* એ શોધ ઉપરથી એવું માલુમ પડેછે જે મનુશ જાતની વસ્તી આજ બાર હજાર વરશો પુરવે પણ

* જુઓ એ વીશે લાઇલ કૃત "એલીમેનટસ આફ જીઓલોજી" એવે નામની ભુરચનાશાસ્ત્રને લગતી વખણાએલી ચોપડીના બીજા જીલદમાં.

હોવી જોઇએ. એ વાતને આપણા તથા હીંદુ લોકોના ધરમ પુસ્તકોપરથીબી ટેકો મળેછે. હવે બુનશાન મીશર દેશના પુરાતન લેખોની શોધો સાથે બીજા ઘણાએક પુરાતન લોકોની તવારીખો સરખાવી એ સને નીચે મુજબ મુકરર કરેછે.

૧. અસલી વતન એરીઅનવેજમાંથી હવામાં તથા જમીનની હાલતમાં મોટો ફેરફાર થયાથી ઉત્તર ધ્રૂ આગળથી એરીઅનોના નીઆએગાનોનું દક્ષીણ તરફની ભુમીઓ ભણી નીચે ઉતરવું તથા એરીઅન ભાશાઓના પ્રથમ ઝાડના થડનું બંધાવવું જેપરથી ડાખળાં તરીકે સંસકરૂત, જંદ, ગરીક, સૅલટીક, લાટીન, વીનદીક તથા ટુઉટોનીક નામની મુખીય ભાશાઓ પાછળથી ઉતપન થએલીછે.—આશરે ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦૦૦ થી ઈ. સ. પૂ. ૮૦૦૦ વરશોની વાત ઉપર–

૨. એરીઅનો વચે આસ્તે આસ્તે તડાં પડવાં તથા જરમન, સલેવશ તથા પીલાશજીઅન લોકોનાં નીઆએગાનોનું પારશી તથા હીંદુઓના નીઆએગાનોથી છુટા પડી યુરોપખંડની ભુમીઓમાં જઈ વસવું.—આસરે ઈ. સ. પૂ. ૮૦૦૦ થી ૫૦૦૦ વરશોની વાત ઉપર.

૩. પારશી તથા હીંદુઓના નીઆએગાનોનું એક એક સાથે હલીમલી ચાલવું અને આસ્તે આસ્તે એશીઆખંડના મધીયભાગના દેશો તરફ પથરાવવું........ આસરે ઇ. પૂ. ૫૦૦૦ થી ૪૦૦૦ વરસોની વાત ઉપર.

૪. સીંધુનદી આગળના દેશો તરફ આવી ધરમસંબંધી ફાટફુટને લીધે હવે પારશી તથા હીંદુઓના નીઆંએગાનોનુંબી એક એક સાથેથી છુટા પડી જવું .... આસરે ઈ. પૂ. ૪૦૦૦ વરસોની વાત ઉપર.

૫. હજરત જરતોસ્તનું પેદા થવું .... આસરે ઈ. પૂ. ૩૫૦૦ વરશોની વાત ઉપર.

હવે એ ગણત્રી શાહાનામામાં જણાવેલા પાદશાહોના રાજની ગણત્રી સાથે સરખાવતાં નજદીક જે મળતી ઉતરેછે તે નીચે જોયાથી માલુમ પડશે. હજરત જરતોસ્તનો સને મુકરર થયાથી આપણે તમામ પેશદાદીઅન તથા કીઆની પાદશાહોના રાજના સનેબી કેટલેએક દરજ્જેસુધી મુકરર કરી શકીએ છીએ. તે હવે પછી હું ચોકશ રીતે આગળ દેખડાવી આપીશ. ફીરદુસીએ કેટલાએક પાદશાહોનાં ધીઆનમાં નહીં આવે એટલાં બધાં વરસો જે જણાવેલાંછે તેની સમજ એ જે, તે દરેક પાદશાહનાં વંશે જેટલા વરસો સુધી રાજ ભોગવીઉં તેનો એકંદર જુમલો તેણે પોતે જણાવેલોછે તથા કેટલાએક નજીવા જેવા પાદશાહોનાં વરસો મોટા મોટા તેઓની આગળ પાછળ થઈ ગએલા નામચીન પાદશાહોનાં વરસો અંદર બધારી ગણેલાંછે.

હજરત જરતોસ્તના જનમારા વીશે તથા જે જે સુધારા એણે એરીઅનોના પુરાતન ધરમમાં દાખલ કીધા તે વીશે હું હવેપછી વીગતે બોલવા ધારૂંછું; તોએ આટલું તો અત્રે જણાવવા રજા લઉંછું જે, એનો સને હીસ્તાસપીસ તથા કએગુસ્તાસ્પના નામો ભુલથી એક ગણવાથી ઇ. સ. પૂ ૫૫૦ વરસોની વાત ઉપર જે મેહેલવામાં આવીઓ હતો તે ખીલારોકા હરફોની શોધ પછી તદનજ હવે ખોટો ઠડી ચુકઓછે અને હાલ વધીને દાકટર હાઉગની શોધ પ્રમાણે ઇશુની ઓછામાં ઓછો ૨૩૦૦ વરસો પુરવેનો મુકરર થઈ ચુકોછે ને એથીબી હજુર વધારે પુરાતન જતો જાએ તો કાંઇ નવાઈ જેવું નથી; કેમકે અફલાટુન (પલેટો) નો નામીચો સાગેરદ અરસ્તુ (અરસ્તાટાલીસ) છેક ઈ. સ. પૂ ૬૩૫૦ સુધી એનો શને દુર લઈ ગએલોછે. એ મત સાથે ઘણાએક પુરાતન ગરીક તથા રૂમી ગરંથકારો એક મત થએલા આપણા વાંચવામાં આવેછે. હવે ઈ. સ. પૂ. ૨૩૦૦ થી ઈ. સ. પૂ. ૬૩૫૦–૬૫૦૦ સુધીની જુદાજુદા ગરંથકારોની જે ગણત્રી એ વીશે આપવામાં આવેલીછે તેમાંથી બારનબુનશાન એનો સને ઈ. સ. પૂ. ૩૫૦૦ નો ઠેરવેછે તે કાંઈ તેણે ઘણો વધારી જણાવીઓ હોએ એવું મને કાંઇ દીસતું નથી; માટે એરીઅનોના ચોમેર પરથવી ઉપર પથરાવવાનો સને તથા પેશદાદી અને કીઆની પાદશાહોના સનેની ગણત્રી મુકરર કરવા હુંબી એ સનેપરથીજ મારી ગણત્રી મુકરર કરવા ધારૂંછું. અલબત જેમજેમ હજરત જરતોસ્તનો સને એથી આગમજ અથવા એથી પછવાડે હવેપછીની શોધોપરથી મુકરર થતો જશે તેમતેમ એ ગણત્રીમાંબી ફેરફાર પડતો જશે.

[illegible]

હજરત જરતોસ્ત અથવા પાદશાહ કએગુસ્તાશાપનો સને		ઈ. શ. પૂ.	૩૬૨૦
પાદશાહ	કએ–લોહોશશાપ (એણે ૧૨૦ વરસ રાજ ચલાવીઉં હતું તેપરથી) ..	,,	૩૭૪૦
,,	કએ–બુશરૂ (એણે શાહાનામાપ્રમાણે ૬૦ વરશ રાજ ચલાવીઉં)....	,,	૩૮૦૦
,,	કએ–કાવુશ (એણે ૧૫૦ વરસ રાજ ચલાવીઉં તેપરથી)........	,,	૩૯૫૦
,,	કએ–કોબાદ (એણે ૧૨૦ વરશ રાજ કીધું તેપરથી)	,,	૪૦૭૦
,,	કેરશાશાપ (એણે ૯ વરસ રાજ ચલાવીઉં)	,,	૪૦૭૯

તુરાની વંશ. પાદશાહ અફરાશીઆબ (એણે ૧૨ વરસ રાજ કીધું) .... ઈ. સ. પૂ. ૪૦૬૧

(એરીઅનવેજ છોડીઆ પછીની ભુમીઓના પાદશાહ.)

„ નોજર (એણે ૭ વરસ રાજ ચલાવીઉં) .... „ ૪૦૬૮
„ મીનોચેહેર (એણે ૧૨૦ વરસ રાજ કીધું) .... „ ૪૨૧૮
„ ફરેદુન (એરીઅનોનો બીજો મોટો પાદશાહ; એના વંશે ૧૦૦૦ વરસ સુધી રાજ ભોગવીઉં અને એના રાજબાદ યુરોપના કેટલાંક ટોળાંઓ છુટાં પડીગયાં)* .... „ ૫૨૧૮

(વેદમાં જોહાકને પાદશાહ કેહેલો નથી. એરીઅનોની પડતી દીશાનો એ કાળ દેખડાવેછે.)

„ જોહાક (એના વંશે ૧૦૦૦ વરસ શાહેબી ભોગવી યાતો એરીઅનો એટલી મુદતવેર ખરાબી હાલતમાં રહેઆ. ફીરદુસી એને સીમેટીક ટોળી કરી લખેછે તે વાત બનવી માંહાલછે. .... „ ૬૨૧૮

(એરીઅનવેજના પાદશાહો જેઓને ફીરદુસી પેશદાદી વંશ કરી લખેછે.)

„ જમશીદ (એરીઅનોનો મોટો પાદશાહ એના વંશના પાદશાહોનાં જમાનામાં એરીઅનો નજદીક ૧૦૦૦ વરશ અમન અમનમાં રહેઆ) .... „ ૭૨૧૮
„ તેહેમુરસ (એણે ૩૦ વરસ રાજ કીધું) .... „ ૭૨૪૮
„ હોશંગ (એણે ૪૦ વરસ રાજ કીધું). .... „ ૭૨૮૮
„ કઈઓમુરશ (એણે ૩૦ વરસ રાજ કીધું) .... „ ૭૩૧૮—૮૦૦૦

હવે એ સને બુનસનના ઈ૦ સ૦ પૂ. ૮૦૦૦ ને નજદીક મળતો આવેછે; કેમકે શાહનામામાં પાંચસો સાતસો વરસની તવારીખ પેશદાદી તથા કીઆની પાદશાહો વચેની વખતપર મેહેલી દેવાએલી હોએ તો તેમાં કાંઇ ઘણું નવાઈ જેવું લાગશે નહી.

આ પ્રમાણે એ ઘણાંજ પુરાતન એરીઅન ટોળાંના પાદશાહોના સને મુકરર કરીઆ બાદ ચાલો હવે આપણે યુરોપખંડના એરીઅનોની ભુમી વીશે કેટલાએક વીચારો સાથે લાગેયા અત્રે આપતા જઈએ. આગળ આપણે જણાવેલું છે જે, જાંહાં જાંહાં અસલી એરીઅનો પોતાનો પગ પેશારો કરતા ચાલીઆ તાંહાં તાંહાં એરીઅનવેજ નામની પોતાની અસલી ભુમીનું નામ યાદદાસત તરીકે વાપરતા ચાલીઆ હોએ એમ ખુલ્લી રીતે માલુમ પડી આવેછે. એ એરીઅનવેજ નામ ઉપથી વેદમાં આરીયવ્રત તથા ફારશીમાં ઈશાન કરી થએલુંછે કે જે નામ પાછળા જમાનામાં અસલી હીંદુ તથા પારશીઓના બચ્ચાંઓ જે ભુમીમાં કે છેલે સરવાલે પોતે દક્ષીણ ભણી જઈવાસો કરીઓ તે તરફની ભુમી આગળના મુલકોને આપી ગયાછે. એ સઘળાં નામોનું મુળ બારીકીથી જોતાં આરીય શબ્દ માલુમ પડેછે, જેનો સંસકરૂત ભાશામાં ભલાં તથા સારાં કુટુંબનાં લોકો એવો જે અરથ થાએછે તે વીશે મેં આગળ ઈશારો કરેઓછે. પણ મનુના ધારાના પુસ્તકોમાં સામાનીય નામ તરીકેબી હીંદુ લોકોને એ નામ આપેલું આપણે જોઇએ છઈએ તથા વેદનાં પુરાતન સંસકરૂત ભાશાનાં શલોકોમાં બ્રાહ્મણ લોકોના દેવતાઓને પુજનારા શખસોને માન તરીકે આરીયનામ વારંવાર આપાએલું આપણાં વાંચવામાં આવેછે તથા તે ધરમનાં દુશમનોને વેદમાં દાસીયાસ કરી લખેલાછે જે શબ્દ ગ્રીક શબ્દ ઝીયુસ તથા રોમન શબ્દ જુપીટર અને અસલી જરમન શબ્દ ટાએરને મળતો આવેછે એમ ગરીમ, મેકશ મુલર વીગેરે બીજા ઘણાએક જરમન વીદીઆરથીઓએ શાબેત કરી આપેલુંછે. ઝીયુસ તથા જુપીટર એ નામ ઘણાંજ અસલી ગ્રીક તથા રોમનોએ પરમેશ્વ-

* ઈંગરેજ, ફરેંચ તથા જરમન લોકોના વડીલો પારસી તથા હીંદુ લોકોનાં નીઆએગાંનોથી ફરેદુન પાદશાહનાં રાજ બાદ છુટા પડવા જોઇએ, કારણ કે વેદ તથા શાહાનામાંમાં જે હેવાલ એ પાદશાહ વીશે આપણાં દીઠામાં આવેછે તેવોજ ઘણો ખરો મળતો હેવાલ એ ટોળાંઓની ત્રીસ્તાનની વારતામાંથી પણ એ રાજા વીશે મળી આવેછે—એ ત્રીસ્તાન તે ડાકતર રાથની શોધોપરથી ત્રીત જેને એકવાર રીગવેદમાં ત્રાઇતન કરીને પણ લખેલોછે તે ઠરેછે; જે પરથી પછી ત્રીતવન અથવા ત્રાઇતવન થઇ જંદમાં આખરે થરેતોનાં નામ ઊતપન થએલું છે; જેનું ફારસી જેવી શીરીન ભાશામાં પછી મોશીલ ખુરનુરનાં શુદ્ધ કરી આપીઆ પ્રમાંણે ફરેદુન કરી બનેલું છે.

રને આપેલું હતું અને અસલી જરમનો ખુરશેદ ઈઅજદને ટાએર નામથી ઓળખતા હતા જે ઉપરથી હાલ જમાનાની ઇંગરેજીમાં "ટીઉશદે" (મંગળવાર) શબ્દ ઉતપન થએલોછે. અથર વેદમાં સુદ્ર તથા આરીય એ બે વીભાગોમાં તમામ આદમીઓને વેંહચેલાં છે; સુદ્ર એટલે હલકે વાધેનાં લોક અને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, અને વઇશ એ ત્રણે વરગોને આરીય એવું સાધારણ નામ આપેલું તેમાં આપણે જોઇએ છઇએ. ગ્રીક ભુગોળ વીદીઆરથીઓ એરીઆના શબ્દ જંદ અવસ્તા થાનેબી વધારે બોહોલા મુલકોને લાગુ પાડેછે. સ્ત્રેબો નામનો મોટો યુનાની ભુગોળ વીદીઆરથી જે, આજ આસરે ૧૯૨૫ વરશેની વાત ઉપર થઈ ગયોછે તે પુરવ તરફ સીંધુ નદીથી તે પશ્ચીમ દીશા ભણી છેક કેરમાનીઆની ભુમી તથા ઇરાની અખાત અને ઉત્તર તરફ હીંદુકુશ તથા પેરોપમીસસ નામના પાહાડો આગળથી તે દક્ષણ તરફ ઠેઠ હીંદુ માહાસાગાર સુધીની તમામ જમીનને એરીઆના એવું સાધારણ નામ આપી જાએછે અને બાખત્રીઆના મુલકને "તમામ એરીઆના મુલકનો શીનગાર" એવું શુભાખીત નામ તે પોતે આપેછે. હવે જરતોસ્તી ધરમ શપર પેહેલાં બાખત્રીઆની ભુમીમાં શહરૂ થયા બાદ તે આથમણ દીશા ભણીનાં મુલકોમાં ફેલાતો ગયો માટે મીદીઆ, એલીમાંઇશ તથા હાલ જમાંનાનું ઇરાન એ એરીઅન એલકાબ પોતે ધરાવવાનો દાવો કરતા ચાલીઆ. મારે અત્રે જણાવવું જોઇએ જે, આપણાં લોકોમાં જે સાધારણ વીચાર ચાલુછે જે, આપણો ધરમ ઇરાનમાં શહરૂ થયો હતો તે વીચાર તદનજ હાલની શોધોપરથી ગલત માલુમ પડેલોછે. ઇરાનમાં તો આપણા ઘણાજ અસલી નીઆએગાનો જેમ હાલ આપણે હીંદુશથાનમાં આવીવાસો કરીઓછે તેમ હાખીઆમની વંશના રાજમાં આસરે ઈ૦ સ૦ પૂ૦ ૭૦૦ પર આવી વશીઆ હતા અને તાંહાં ઇ૦ સ૦ ૬૫૨ સુધી દબદબા ભરેલી પાદશાહત ભોગવી અરબોની ફતેહબાદ પાદશાહ યઝદેઝરદના રાજ પછી તે દેશ ખોઇ, આ દેશ (હીંદુસ્થાન) તરફ નીકળી આવીઆ છેઇએ. એ સાસાની વંશનાં છેલા પાદશાહના રાજમાં ઇરાનની શેહેનશાહત એક નજીવા જેવા ટોળાંનાં હાથમાં ગઈ તેવીશે નામચીન શાહેર ફીરદુસીએ કેટલીએક આપણને લાગી આવે એવી બેતો એવી તો શીરીનીઅતથી એ કમબખ્ત પણ બાહાદુર પાદશાહના મોહોડામાં રગીન એબારતથી મેહેલલીછે જે, વાંચનાર શાહેબો સારૂ મને તે અત્રે ઉતારી લીધાવીના ચાલતી નથી. તખતનશીન થતી વેળાએ યઝદેઝરદ વીશે આ પ્રમાણે બેતો એ મુલેકુલ-કલામ (ફીરદુસી) વાપરેછે.

"ચુ બગુજસ્ત ઉં શાહ શુદ યઝદેઝરદ—બમાંહે શફનદાર મજ રૂજેઅરદ.
ચે ગોફત આં સખુન ગુએ મરદે દીલીર—કે અજ ગીરદશે રૂજ બરગસ્ત સીર.
કે બારે નજાદી મરા માંદરમ—નગશતી સપહેરે બુલંદ અજ બરમ.
ન રૂજે બુજરગી નરૂજે નીઆજ—નમાનદ હમી બર કસી બર દરાજ.
જમાંને જેમાં નીસ્ત ચું બીનગરી—નદારદ કસી આલતે દાવરી.
બયારાએ ખાંનો બ પેમાંએ જામ—જે તીમારે ગેતી મબર હીઅનામ.
અગર ચરખે ગરદુન કશદ જીનેતો—સરનજામ ખીશત અસ્ત બાલીનેતો.
અગર શાહ ગરદી સરનજામ સ્હે—જે આગાજે તખતો જે ફરજામ સ્હે.
દીલત રા બતીમાર ચંદીન મબંદ—બરા ઇઅમન મશો અજ શીપેહેરે બુલંદ.
કે બાપીલો બાશીર બાજી કુનદ—ચુનાનદાન કે અજબેનીઆજી કુનદ.
તું બીજાન શવી ઉન બમાનદ દરાજ—હદીશી દરાજસ્ત ચંદીન મનાજ.
તું અજ આફરીદુન ફજુનતર નહી—ચું પરવીજ બાતાજો અફશાર નહી.
ચું જમશીદ દીવત બફરમાન નબુદ—ચું કાવુશ જાનત બઇઅજદાન નબુદ.
બજરફી નીગેહે કુન કે બા ઇઅજદેગરદ—ચે કરદ આન બર અફશાખતે હફત ગરદ.
ચુ બર ખુશરવી તાજ બનેશસ્ત શાદ—કુલાહે બુજરગી બશાર બર નેહાદ.
ચુનીન ગોફત કેઅજ દોરે ચરખે રવાન—મનમ પાક ફરજંદે નુશેરવાન.
પીદર બર પીદર પાદશાહી મરાસ્ત—ખુશે ખુશેઓ બુરજો માહી મરાસ્ત.
નજુયમ બુલંદીઓ ફરજાનગી—હમાં રજમો તુંનદીઓ મરદાનગી.
કે બર કશ નમાનદહમી રૂજો બખ્ત—ન ગનજો ન દેહીમ શાહી નતખ્ત.
હમીનામ જાવીદ માંનદ નકામ—બેઅનદાજ કામો બર અફરાજ નામ.
જેનામસ્ત તા જાવેદાન જીનદે મરદ—કે મુરદે શવદ કાલબુદ જીરે ગરદ."

એટલેજે, "જારે આગળા પાદશાહનો વખત પુરો થયો તારે યઝદેઝરદ જે દાહાડે પાદશાહ થયો તે દાહાડે અરાપંદાદ મહીનો ને અરદીબેસ્ત રોજ હતો. (હવે યઝદેઝરદ પોતાને શરાપ દેએછે) શું ખુશનુમા કહેલુંછે જે, પેલા દીલેર મરદેકે ગોયા જમાનોજ હવે મારી સામે રૂઠીઓછે! અરે ઓ મા, તું મને જણતે નહીં તો ઘણું સારૂં થતે કે એ પ્રમાણે બુલંદ આશમાન મારી સામે રૂઠતે નહીં. બુજરગી અને નાજ નખરાનાં દાહાડા કોઇ આદમી ઉપર હમેશ ઘણુંસુધી બરકરાર રેહેતા નથી. આ જમાનો જે ધીઆનથી જોઇએછે તો આપણો નથી. કોઈના ઉપર પાદશાહી જાહોજલાલી હંમેશાસુધી ટકી રહી શકતી નથી. માટે તું આ દુનીઆમાં અમનઅમનથી પોતાનો વખત ગુજાર અને આ જાહાનમાં જે દુખ પડેછે તેનો અફશોશ અને ગમ નાખાયાકર; કેમકે અગર ફરતું આશમાન તુંને એક બારગી મોટાબી કરી નાખે તોએ યાદ રાખજે કે, આખરે તું ફના થનારજ છે. અગર તું પાદશાહ થાએ તોબી તેનો શું મુજાકોછે! કેમજે આખરે તો, તું ફના થનારોજછે; માટે દીલમાં તું ઘણો ગમ ના ધર અને બુલંદ આશમાનની બાજીથી તું બેફીહોમ નો બેશ; કેમજે પરમેશવરનાં હોકમથી હાથી અને વાઘ જેવાં જોરાવર જાનવરો સાથે પણ એ બાજી રમતો આવીઓછે. તું તો બેજાન થશે તોબી એ જમાનો તો તારી પછીબી ચાલીઓજ જશેજેનો કીસ્સોઘણો લાંબોછે માટે અએ બીરાદર તું ઘણો ના અકર. ફરેદુન પાદશાહથી તું કાંઈ વધારે બુજરગ નથી; ખુશરૂ પરવીજ જેવો મોટા દોલતમંદ તખતનો તું કાંઇ શાહેબ નથી. જમશીદનો હોકમ જે દેવોપરબી ચાલી શકતો હતો તેવી તારામાં કાંઈ કરામત નથી તથા કાવુશ પાદશાહ જેવો તું કાંઈ યઝદાનનો મોટા તપેશ્વી નથી. માટે વીચાર કર ને જો કે તેઓ સાથે એણે કેવી ચાલ ચલાવીછે; ને યઝદેઝરદ સાથેબી તે પાછળથી કેવી ચાલ ચાલીઓછે. જારે એ પાદશાહ તખતનશીન થયો અને કીઆની કુલાહ પોતાને માથે મેળી તારે કહેઉં જે ફરતાં આશમાને હવે મને પાદશાહ કરીઓછે. હું નોશારવાન જેવા પાદશાહનું પાક ફરજંદ છું; બાપદાદાઓથી મારા ઉપર પાદશાહી ઉતરતી આવેલીછે ને આ દુનીઆનો ગોયા મોહોટો ભાગ મારા સ્વાધીનમાં છે." (હવે ફીરદુસી પોતે પોતાની તરફથી બોલેછે,) "જે નહીંજોઇતી મને બુજરગી તથા નહીજોઇતી મને બુલંદી; કેમકે એ જમાનો, દોલત, એકબાલ, રાજપાટ અને તખત કોઈપર સાબેત રહી શકતું નથી; પણ માત્ર નામજ એક એખલું જીવતું રહી જાયછે. નામથી કરી આદમી ગોયા હંમેશગીસુધી જીવતું રેહેછે; કારણ કે આ પણું કાલબુદ જે છે તે મુવા પછી તો જમીનની અંદર માટી જેવી માટી થઇ જાએછે."

આ ઘણું અજાએબ જેવું છે જે, કોઇબી ફારશી ગરંથકાર હીરાદોતશનું નામ આપી જતો નથી. દબેસ્તાનનો બુંધી બનાવનાર મોબેદશાહ* એક વખત એના પુસ્તકની સત્તા જણાવતી વેળાએ આ પ્રમાણે પોતે બોલેછેઃ— "વ હીરાદુતશ શાહેમે કસસેરૂમ" ઈઆને રૂમ (ગરીસ) ની તવારીખ કરતા હીરાદોતશ, એશીવાએ બીજાં કોઈ પણ આગળાં ફારશી તવારીખના પુસ્તકોમાં એ મોટા ઇતીહાસીનું નામ આપણા દીઠામાં આવતું નથી. એની પુરવે "હેલાંનીકશ" નામનો જે ગરીક ગરંથકાર થઈ ગયોછે તે ઇરાનને એરાયા કરી લખેછે એમ જોશફ મુલરે પોતાના એક રીશાળામાં દેખડાવેલુંછે. મીદીઆના લોકો પોતાને એરાઇ કરી કેહેતા હતા એમ હીરાદોતશની સત્તા ઉપરથી આપણે સરવે કોઇ જાણીએ છઈએ અને મીદીઆના દેશની ઘણું ઉત્તરે એતરોપેટીનનો જે પ્રાંત આવેલોછે તેને સટીવનશ-બાઇજેનશીઅશ "એરીઆનીઆ" કરી લખી ગએલોછે. એલીમાઇશ દેશનું નામ આએલમ જે આઇરમ પરથી બગડી બનેલુછે તેબી એ ઉપરથી ઉતપન થએલુછે એમ જોશફ મુલર તથા લાશને શીધ્ધ કરેલુંછે અને તે ઉપરથી ઇશાઈ લોકોની જેનીસીશની પોથીમાં એ નામ એલમ કરી લખાએલુંછે. આ બીના અત્રે જાણવા લાએકછે જે હાખીઆમની વંશનાં જમાનાના બીલારોકા લેખોમાં લ અકરાર જોવામાં આવતો નથી, પણ તેને બદલે તાંહાં આપણે ર અક્ષર મેહેલાએલો જોઇએ છઈએઃ—જેમકે બાબેલાન તથા અરબેલાને બાબેરાન તથા અરબેરા કરી લખેલા આપણે વાંચીએ છઈએ. હવે સાસાની પાદશાહના લેખોમાં પાછા એ

* દબેસ્તાનનો બનાવનાર મોહશનફાંની છે એવો સર વીલીઅમ જોનસનો વીચાર હવે ગલત થઇ ચુકોછે. એ વીશે મરનાર વાનશ કેનેદીની કલમથી એક મોતેબર રદીઓ મુંબઇની લીટરરી શોસાઇટીનાં બીજાં જીલદને શફે ૩૭૪ મે આપણાં જોવામાં આવેછે. એ ઉપર વાંચનાર સાહેબોનું ધીઆન અતરે પોંહોંચાડવા હું દુરૂસ્ત વીચારૂં છું. તાંહાં શનેની ગણત્રી ઉપરથી ખુલ્લી રીતે દેખડાવી આપેલુંછે જે, એ માહાભારત ચોપડી બનાવનાર મોહશનફાંની હોએજ નહીં; શાહ મોબેદ નામનો પારસીજ હોવો જોઇએ. સર વીલીઅમ ઊઝલી પાછળથી એ મત પોતે પણ બાહાલ રાખેછે. જુઓ એની મુશાફરીના ત્રીજા જીલદને સફે ૫૬૪ મે. મોબેદ ફરદુનજી મરજબાનજીનોબી એવોજ વીચારછે. જુઓ એના દબેસ્તાનના પેહેલા ભાગના ગુજરાતી તરજુમાના પુસ્તકના દીબાચામાં.

બેહુ અક્ષરો જોવામાં આવેછે, જેમકે આએલાન તથા એએરાન અને અનીલાન તથા અનીરાન. સ્ત્રેબો એમ લખી ગએલોછે જે,ખાસ જમાનાના ઈરાનીઓ, મીદીઅનો, બાખતરીઅનો તથા શોગદીઅનો સઘળા ઘણું કરી એકજ ભાશા બોલતા હતા.* જે ઉપરથી તુરાની લોકોથી જુદા ગણાવવા તે સઘળાઓએ એ નામ પોતે સાધારણ રીતે રાખીઉં હોએ તે વાતની સમજણ શેહેલથી આપણને ઉતરી શકેછે.

હવે હાખીઆમની પાદશાહીના જમાનામાં એરીઅન નામ ઈરાનીઓ ઘણું મુબારક કરી જાણતા હતા તે દરાએશ પાદશાહના લેખો ઉપરથીબી ખુલ્લી રીતે માલુમ પડી આવેછે. તાંહાં એ પાદશાહ પોતાને આરીય અથવા આરીય ચીત્ર એટલે જે એરીઅન અથવા એરીઅનોની ઓલાદનો કરી લખેછે; અને હોરમજદ જેને પુરાતન વેદમાં અશુર-મદહાસ કરી લખેલોછે તેને દરાએશ પાદશાહના લેખમાં અઉરમજદ કરી કહેલોછે અને તેનો તુરાની ભાશામાં બીજી જાતના ખીલાશેકા હરફોની તખતીઓ ઉપર નીચે જે તરજુમો આપેલોછે તેમાં "એરીઅનોનો ખોદા" એવો અરથ કરેલો આપણાં જોવામાં આવેછે. તે જમાનાના ઈરાનીઓના ઘણાંએક વીશેશ નામોમાંથી પણ એ એરીઅન મુલતતવ આપણે શોધી કાહાડી શકીએ છઈએ જેમકે દરાએશના બપાવાના બાપનું નામ બેહેસ્તુન પાહાડનાં લેખોમાં "આરીયારામન કરી લખેલુંછે જેને હીરાદોતસ આરીયરામનીસ કરી લખી ગયોછે. આરીઓબરજાનીસ (ગરીકોનો ઇઉરગતેસ), આરીઓમાંનીસ (ગરીક ગરંથકારોનો ઈઉમીનેસ), આરીઓમરદાસ, આરીયો પઇથીસ (આરીય-પતી) તથા આરીયજનતું એ સઘળાં વીશેસનામોમાં આરીય મુળ શબ્દ આવેલો વાંચતાંને વાર આપણાં ધીઆનમાં તરત ઉતરી શકેછે

અરશાતુનો એક શાગરેદ નામે ઇઉદીમોસ જેનો દમાશીઅસ નામના એક પાછલા ગરંથકારે પોતાના પુસ્તકમાં એક ફકરો ટાંકીઓછે, તે ફકરામાં જોયા પ્રમાણે તે સખસ આ મુજબ લખી ગયોછે:—"મેજીઅનો (માંજદીઅશનાંનો) તથા બીજા તમામ એરીઅન લોકો" એ ઉપરથી જેમ અવસ્તામાં એરીઅન લોકોના તમામ દેશો વીશે જણાવેલુંછે તેવેજ અરથે એ ફકરામાંબી એ મજકુર એરીઅન શબ્દને ઉપીઓગમાં આણેલોછે એવું ખુલ્લી રીતે માલુમ પડી આવેછે.

હવે સાસાની પાદશાહોનાં શીક્કાઓપરખી "એરીઅન તથા અન-એરીઅન ટોળાંઓનાં પાદશાહો" એમ આપણે વાંચીએ છઈએ જેનું પેહેલવીમાં ઈરાન વ અનીરાન તથા ગરીકમાં આરીઆનોન તથા અનારીઆનોન કરી થાએછે.

બરનુફ તથા સપીગલ એવું ધારેછે જે, અરમીનીઆ દેશના નામમાં પણ આરીય મુળતતવ આપણાં જોવામાં આવેછે. જંદમાં આરીયમન નામ જે આવેલું છે, તે આકીટલ દુ પેરો અરમીનીઆનો મુલક અટકલે જે જણાવેછે તેની તે કોઈ મોતેબર બુરહાન દેખડાવી શકતો નથી માટે તે વીચાર આપણે એકાએક બાહાલ રાખી શકતા નથી. અરમીનીઆ એ નામ જંદમાં મુતલગ આવેલુંજ નથી, અને ખીલાશેકા હરફોમાં આરમીના નામ જે આવેલુંછે તે અરમીનીઆને લાગુ પડેછે એમ જે જણાવેલુંછે તે વીશે હજુર વીદીઆરથીઓ એકમત થતા નથી. રોલીનસન પોતાના કોશમાં બેશારતની સત્તા ઉપરથી એમ જણાવેછે જે, જરીમીઆંની પોથીનો ખીઆલદી ભાશામાં શરેહ કરનાર એ મીનાઈ નામને હાર-મીનાઈ કરી લખેછે; અને નીકલસ દેમાશીનસ નામનો ગરંથકાર એજ દેશને મીનીઆંસ કરી લખી ગયોછે માટે એ હાર શબ્દ સીમેટીક ભાશાનોછે એમ તે અનુમાન કરેછે જેનો અરથ પાહાડ એવો થાયછે. હવે અરમાની ભાશામાં એરી કરી એક શબ્દ આવેલોછે કે જે નામ ઈરાનીઓ અથવા એરીઅનો તેમાં અકશાર કરી મીદીઅનોને એ લોકોએ આપેલુંછે; અને એ શબ્દનો અરથ બાહાદુર એવો થાયછે. જોસફ મુલર કેહેછે જે, એ અરમાની ભા-

* એ શીવાએ જે બીજાં અસલી ટોળાંઓ એરીઅન ભાશા બોલતાં હતાં તેઓનાં નામો નીચે મુજબ જોવામા આવેછે:—જેવાં કે હેરાતનાં કદીમ એરીઅનો, હીરકેનીઆન, ખોરાસમીઆન, સારાંનગીઆન, સગારથીઆન, કારમાંનીઆન, આરમીનીઆન, કાપાદોશીઆન, હીંદુઓ, ગનદારીઆન, સાતાગોદીઆન અને દાદીસીઆન. જુઓ રાલીનશનની એનશીઅનટ મોનરકીનાં દફતર ત્રીજાંને સફે ૩૪ મે તથા એજ ધણીનાં હીરાદોતસના જીલદ ૧ ને સફે ૬૭૬ મે.

અફગાનીસ્થાનમાં હાલ એક ઘણો અસલી શીહાપોશ નામનું ટોળું પાહાડોમાં વસેછે. જેઓની ભાશા જંદ ભાશાને ઘણું કરી મળતી આવેછે. એ ટોળું ઘણું જબરદસત ગણાએછે અને કોઈ પણ પાદશાહની ઓહેધરી પોતે બાહાલ રાખતું નથી. એઓનો ધરમ ચોકસ રીતે માલુમ પડી શકતો નથી. જુઓ એ વીશે વીગતવાર હેવાલ ડાકતર પ્રીચરદની નેચરલ હીસતરી આફ મેનકાંઇનદ નામની ચોપડીમાં.

શામાં મીદીઆને આરીઆક તથા તાંહાંનાં લોકોને આરીબ કરી કેહેછે જે મત સાથે લાશનબી એક મળતો ઉતરેછે; માટે એ ઉપરથી આટલું તો શીદ્ધ થઈ શકેછે જે, આરમીનીઆ દેશના નામમાં જો કે એ મુળ વખતે નહીં શાબેત થઈ શકે તોબી અરમાંની ભાશામાં તો એ મુળતતવ આવેલુંછે અને માન ભરેલું ગણાએલુંછે.

આરમીનીઆની પશ્ચીમે કેશપીઅન શરોવરને કીનારે એક બીજો મુલક આવેલોછે જેને અસલી લોકો અલબાનીઆ કરી કેહેતા હતા અને અરમાનીઓ હાલ તેને અઘોવાન કરી કેહેછે. હવે અરમાની ભાશામાં ર તથા લ અક્ષરોને બદલે ઘ હરફ જોવામાં આવેછે માટે મોશીઉ બોરેએ અઘોવાન નામમાંબી એરાઈ મુળતતવ આવવું જોઈએ એવી અટકલ કરેછે. પરોફેશર મેકશમુલરને એ મોશીઉબોરેની અટકળ શક ભરેલી માલુમ પડેછે. શાઇલાકસ, એપોલોડોરશ તથા હાલ જમાનાના કેટલાએક મુસાફરો એવું જણાવી ગયાછે જે કોકેસસના પાહાડોની બીનોમાં એક એરીઅન ટોળું હજુર જોવામાં આવેછે જે "ઓસેથી" નામની ઇંદો-ઇરોપીઅન યાને એરીઅન ભાશાને મળતી એક ભાશા બોલેછે અને તેઓ પોતાને "આઇરોન" કરી કેહેછે.

કેસપીઅન સરોવરની આજુબાજુ જાંહાં આકસસ અને જકજારતીસ નદી હાલ વેહેછે તે તરફના દેશોમાં ઘણી એક સદીઓ સુધી જેમ હાલ આપણે મુંબાઈમાં તરેહવાર ટોળાંઓ જોઈએ છઇએ તેમ ઇરાની તથા તુરાની ટોળાંઓ એકએક સાથે સલાહ સંપજથી રેહેતાં હતાં. ફીરદુસીએ પોતાના માહાભારત પુસ્તકમાં તમામ એરીઅન ટોળાંની કીરતી ગાએલીછે. જાંહાંજાંહાં એરીઅન ટોળાંઓ વચે માંહોમાંહે મારામારી થએલી છે તાંહાંતાંહાં તે બીઆન પોતે જેવું તુરાનીઓ સાથની લડાઇઓનું બીઆન જેમ અલંકાર ડપછપથી જાબજા જણાવીઉછે તેમ તે પોતે હરગીજ જણાવી ગએલો નથી. અંહીઆં સુધી કે યુનાન તથા રૂમની લડાઈઓબી એ વારંવાર પોતે કોઇવાર પડતી મેહેલેછે અને શેકંદરનેબી પોતે ઇરાની ઇઆને એરીઅન ઠેઠવી જાએછે જે ઉપરથી એવું ગુમાન જાએછે જે કદાચ એ શાહેરની ખુદ પોતાની તે જમાનાના પેહેલવી લેખો ઉપરથી યુનાની તથા રૂમીઓ અસલમાં એરીઅન હતા એવી ખાત્રી થએલી હોએ. હવે શાહાનામામાં જે બીઆન શીકંદર સુધીનું આવેલુંછે તે ઉતર તરફ છેક સમરકંદ આગળની ભુમીથી તે દખણભણી છેક અફગાનીસ્તાન સુધી અને પુરવ તરફ છેક બાખતરીઆની ભુમી તથા ઊગમણ ખોરાશાનથી તે પશ્ચીમે છેક હાલ જમાનાના તુરકસ્થાન સુધીની ભુમીઓને લાગુ પડી શકેછે અને તેમાં કોઇ કોઈવાર ઇરાની પેહેલવાનો તુરાનીઓ સાથે મળીજાઇ ઇરાનપરબી હુમલા કરતા હોએ એ પ્રમાણે બીઆન આવેલું પણ આપણાં વાંચવામાં આવેછે જે ઉપરથી એ સઘળાં ભટકતાં ટોળાં એરીઅનોનાં સંસ્થાનમાં આવીવસેલાં હતાં તે તમામ તુરાની ઇઆને શીથીઅન એટલે જે તાતારી લોહીના તથા તુરાની ભાશા બોલનાર નહીંબી હોએ એવો સારાંશ નીકળી શકેછે. હવે પુરાતન વેદમાં તુરાનીઓને તશ્વસ કરી લખેલાછે અને તેઓ એરીઅનોનાં દેવતાઓની પરશતેશ કરતા હતા એમ પણ જણાવેલુંછે. વેદ પછી બનેલાં રામાએણ તથા માહાભારત નામનાં પુસ્તકોમાં તશ્વસ યાને તુરાની લોકોને ખરાબ લોક કરી કેહેલાછે કે, જેઓ પોતાનાં બદકામોને લીધે હીંદુસ્થાનની ભુમી પોતાની મીરાશમાંથી ખોઈ બેઠા હતા. હવે ગરીક ગરંથકારો કેટલાંએક સીથીઅન લોકોનાં નામો એવાં જણાવી જાએછે જે એરીઅન ટોળાંના નામો હોએ એમ દીસેછે* તેની સમજ એછે

* અસલી ગરીક ગરંથકારો તથા બીલારોકા હરશોમાં જોયા પ્રમાણે હાખીઆમની પંથનાં જમાનાના ઇરાની તથા મીદીઅન એરીઅનોના નામો નીચે મુજબ આપણા જોવામાં આવેછે. અસ્પમીત્ર (ઘોડાનો દોસત); અસ્પદાસ; અસ્પથીનીસ; પોરોઆસ્પ (પરેક્ષસપીસ); માંહાંઅસ્પી; માંહાંજારીસ—આરીયોબરજાંનીસ (આરીય બુરજીન); આરેતાબેજુસ (આદરબાદ); આરટીઉસ; આરતમબારીસ; અરબાસીસ; હારપેગસ; તીરીદેતીસ (તીરદાદ)—ઇનતાફરીસ અથવા ઇનતા ફરનીસ; આરતાંનીસ અથવા આરતાઇનીસ; પારમાંઇસ અથવા પારમીસીસ—મીત્ર ફરનીસ; સત્રા ફરનીસ (સતરોપતાસ), ઓફરનીસ; મેગાબરનીસ; આરતા ફરનીસ (આરતાપતાસ); ઓમાંનીસ (બહમન); ઓમારતીસ; બાગોફેનીસ—બગસપતી (પતી એટલે સાહેબ જેમકે પતીવરતા); પતીજાઇથીસ; પતીરામફીસ; રાંમબાકાસ; ફારનાપતી; આરીયોબએથી; ક્ષેથરીતીસ—સપીતાસસ (સપેનટો એટલે પવીતર); સપીતમ; સપીથોબેતીસ; સપીતામીનીસ (સપીત મન); સપીતાદીશ (સપીટ દાસ)—અસતીબરાસ; આરમાં મોથરીસ; પરસનદાસ; રાંમાંતીસ; સુસીકાંનીસ; તીથઇસ; જોનાંસનીસ તથા ફરેઆરતીસ (ફરેવરતીસ).

દાયોસીસ જેને લાટીન ગરંથકારો દેજોસીસ કરી લખી ગયાછે; એસતાએજીસ (અજીસ દેહાક) જેનો અરથ મોજી સખોરોનસીસ અજદાહ કરી આપી જાએછે તથા મેનદુસીસ (મન દેહાક ઇઆને ખરાબ મન) એ ત્રણે પાદશાહી નામોમાં દેહાક અથવા જોહાક નામ બારીકીથી તપાસીઆથી આપણાં જોવામાં આવેછે.

ઓરતોના નામોની પછવાડે ઇતી એવો શબદ જોવામાં આવેછે જેમ કે પરી—બનથાઇતી; અરમાંઇતી; પેરીસાઇતીસ; એમાંઇતીસ વીગેરે. જુઓ રાલીનશનની એનસંટ મોનરકીનાં ત્રીજાં દફતરને ઠરે ૧૪૦ થી ૧૪૬ સુધી.

જે, તે શીથીઅન ટોળાં એરીઅનો સાથે ઘણું સુધી આમેજ રેહેઆને લીવે એરીઅનોની રીતભાત, ભારા, ધરમ વીગેરે પાછળથી પકડી બેઠા હોએ. સંસકરૂતમાં ઘોડાને અશ્વ તથા ફારશીમાં અશ્પ કરી કેહેછે. કેટલાં એક સીથીઅન નાંમો એવાંછે જેમાં બુરનુફનાં જણાવીઆ પ્રમાણે એ મુળતતવઆવવું જોઇએ;—જેમકે અસપબોત ; અસપકર તથા અસપરથ વીગેરે. તોલોમી નાંમનો બીજો વખણાએલો ગરીક ભુગોળ વીદીઆરથી સીથીઆ દેશમાં અસપેસીઅન નામના પાહાડો આવેલાછે એમ કહી ગએલોછે. વાંચનારાઓ ઉપલી દલીલ ઉપરથી તરત કહી શકશે જે, એ નામમોબી મજકુર અશપ શબ્દ આવવો જોઇએ. હવે આકસસ નદી જેને ફીરદુસી દરીઆએ જહુન કરી લખી જાએછે તેની પેલી પાર આરીઆકા તથા અનતારીઆંની અને આરીમાંસપી તથા આરામાઇ નામના ટોળાં વસતાં હતાં એમ તોલોમી, સ્ત્રેબો, તથા પલીનીનાં દફતરોપરથી જોવામાં આવેછે. એ શબ્દોમાંબી આરીય મુળતતવ આવેલું હોએ એમ એઓના ઉચ્ચારપરથી તરત માલુમ પડી આવેછે. દરાએસ પાદશાહના જમાનામાં સીથીઅનોનો જે પાદશાહ હતો તેનું નામ આરીઅનતીસ કરી હતું. તેનો છોકરો ઝરકસીસ જેણે પોતાના લેખો હમદન તથા પરસીપોલીસ તથા વાન નામનાં સરોવર આગળ જે કોતરાવેલાછે તેમાં પોતાને અશઇઆરસા કરી લખેલાછે તેના જમાનામાબી મજકુર સીથીઆ દેશમાં આરીપીઠીસ નામે એક પાદશાહ થઇ ગયો હતો: એ નામ સંસકરૂત શબ્દ આરીય-પતી અથવા જંદ શબ્દ એરીઅ-પએતીને મળતું આવેછે. સ્પરગ-પીઠીસ એવું જે બીજું નામ સીથીઅનોનું આપણે જોઇએ છઇએ તે સંસકરૂત શબ્દ સ્વર્ગપતી અથવા સ્વર્ગનો સાહેબ એને મળતું આવેછે.

એરીઅનવેજથી તે ઠેઠ દક્ષીણની ભુમી ઇરાન તથા હીંદુસ્થાન સુધી જાંહાં જાંહાં એરીઅનો જઇવસતા ગયા તાંહાં તાંહાંની ઘણી ખરી તમામ ભુમીઓમાં એ આરીય મુળ આવેલુંછે એમ હજુર સુધી આપણે હજારો વરસ બાદ ભારાઓની બારીકીથી તપાસ કરતાં જે શોધી કાહાડી શકીએ છઇએ તે ઉપરથી એક હાથ તરફ આપણને બહુ ખુશી તથા તાજુબી ઉતપન થાએછે અને બીજા હાથ તરફ અકલનું બળ કેટલુંછે તેવીશે આપણને વધારે મોટાને મોટા ભરાંત આવતાં જાએછે કે, કોઇ નવાનવા લેખો હાથ લાગેઆ વીનાએ કેવી બારીકીથી કદીમજમાનાના ખીરામાર ઢગળાઓ વચે ફરી તેઓના જીગરમાંથી પુરાતન તવારીખના ઢગો ગોયા તે ખેંચી કાંહાડી લાવી વીદીઆરથીઓ આગળ ધરેછે અને કેહેછે જે, "લે નાંઊમેદ નાથા, કોઇ ચીજ ખોવાઇ ગએલી નથી, પણ સઘણું હજુર મોજુદછે." અરે! ઓ પારશી તથા હીંદુઓ,—તમારા ઘણાં પુરાતન નીઆએગાનો હજુર જીવતાછે. તેઓ તમોને જોએછે પણ તમોજ માત્ર ગાફેલ પડેલાછો માટે હવે ઉઠો અને તેઓની જુસતેજોમાં તમારી કલમને મેહેનત તથા જેહેમત ખેંચી કાંઇ નવુ નવું શોધી કાહાડી આગળ ચલાવો અને બીજા તમારા એરીઅન ભાઇબંધો દુનીઆના બીજા ઘણા દુરના કીનારા ભણીના સેન તથા થેમસ, રાહીન તથા ડેનીઉબ નદીની આસપાસના દેશોમાં ધીમેસાંસ્તે એલમોની શોધમાં જે હાલ ગરક થઇ ગએલાછે તેઓનો ઉતમ દાખલો પકડો અને તમારા પોતાના મુલકોમાં પણ કોઇ ઠેકાણે બુરનુફ તથા કોઇ ઠેકાણે રોલીનસન અને કોઇ ઠેકાણે ગરોટીફંદ તથા કોઇ ઠેકાણે વેશટરગારડ જેવા નામચીન વીદીઆરથીઓને તમોબી જનમ આપો. મેહેનત કરો તથા અકલને કસો તો સઘણું આપોઆપ આવી તમારી આગળ ઉભું રેહેશે. અમસથો જુઠો નશીબ ઉપર દોરા નો દ ને શઘણું ખોવાઇ ગયું એમ ખોટો ઢોંગ કરી આળસુ તથા ગાફેલ પડી નહીં રહો."

એસીઆની ભુમીની આ પ્રમાણે તપાસ લીધા બાદ આપણી મતલબ મુજબ ચાલો હવે યુરોપની ભુમીની તપાસ જારી કરીએ કે તાંહાંનાં દેશોમાંબી એ આરીય મુળ આવેલુંછે કે નહીં. અલબત અંહીઆં જરા વધારે અડચણ નડેછે ખરી પણ તોએ એ મુળ વધારે જાંખી રીતે આવેલુંબી આપણાં જોવામાં આવેછે અને મુતલગજ ગુમ થઇ ગયું હોએ એવું કાંઇ માલુમ પડતું નથી. હવે આગળ આપણે એક રસ્તો જણાવીઓછે કે જાંહાંથી યુરોપમાં જઇ શકાએ એવુંછે અને વખતે તે રસ્તે થઇને હાલ જમાનાના મોટા નામચીન એરીઅનો જેવા કે રૂશીઅન, જરમન, ફરેંચ અને ઇંગરેજના ઘણાજ કદીમ નીઆએગાનો એરીઅનવેજ છોડીઆબાદ ઘણા એક વરસે તાંહાં જઇને સંસ્થાનો કરીઆ હોએ તો તે કાંઇ નવાઇ જેવું નથી. તેનું કારણ એજે હાલ જમાનાના જરમની દેશની ઉગમણે વીશચુલા નામની નદીની પડોસમાં એક ટોળું વસતું આવીઊંછે જે, પોતાને એરાઇ કરી કેહેછે અને આગળ આપણે સીદ્ધ કરી આપેલુછે જે, જાંહાંજાંહાં એરીઅનો પોતાનો પગપેસારો કરતા ગયા તાંહાંતાંહાં આરીય નામને ઘણું મુબારક નામ જાણી પોતાના નવા સ્થાપેલા દેશોમાં તથા તાંહાં થતા ગએલા ઘણાં નામચીન પુરૂશોના નામોમાં રાખતા ગયાછે. કે જે ઉપરથી જરમન દેશની તવારીખોમાં આરીઓ વીસતસ એવાંજ કેટલાં એક

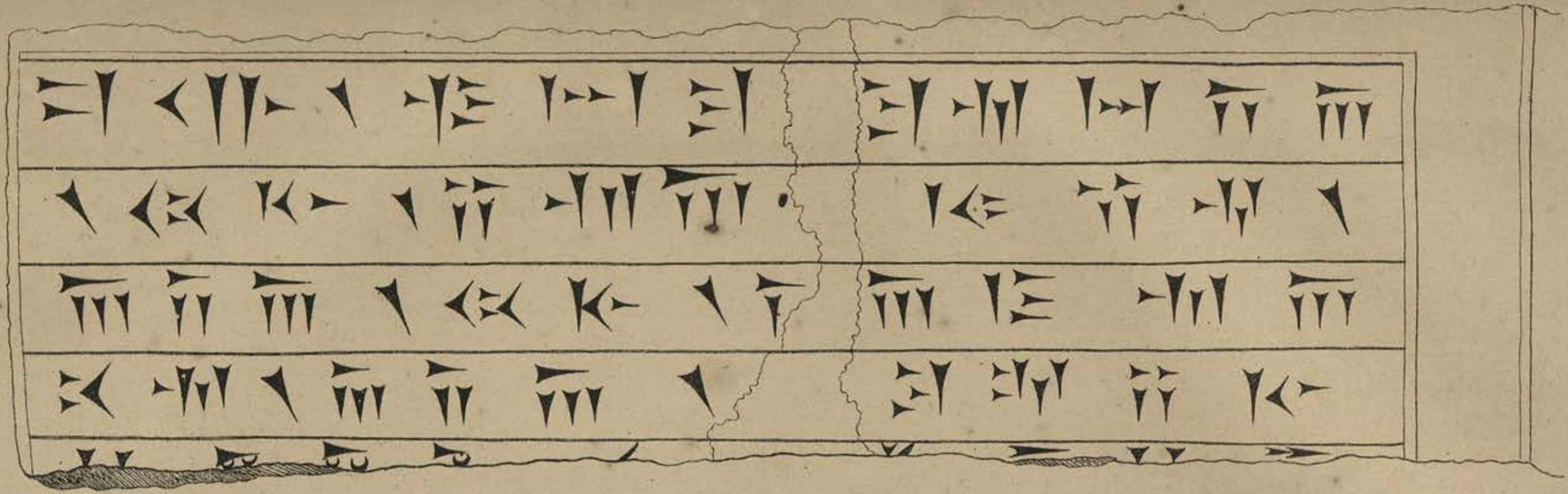

પરસીપોળીસનાં એક ચીતાર ઉપરથી આગળા એરીઅનોનાં મોહોડાંનો કલલો.

del.^t

Vincent Brooks, lith. London

H. Mutlow Sculp.^t

પરસીપોળીસનાં એક ચીતાર ઉપરથી આગળા એરીઅનોનાં મોહોડાંનો કલલો.

નામો જે જોવામાં આવેછે તેથી આપણને તાજુબી ઉપજીઆને બદલે ઓર ઉલટો આપણા આગળ જણાવેલા હેવાલોને મોટો ટેકો મળેછે.

હવે યુરોપમાં ઘણા નામચીન મુસાફરોના જણાવીઆ પ્રમાણે ઓશશાનની ઊતરે હાલ જમાનાના રૂશીઆના મુલકોમાં થઈ કાળા દરીઆ આગળના દેશો ઓલંગી થરેશમાં થઇનેબી જઇ શકાએ એવો બીજો રસ્તો પણ આવેલોછે. સતીવનસ બાઈજેનશીઅસ નામનો એક પ્રખીઆત ગરંથકાર એમ કેહેછે જે, થરેસને ઘણાંજ પુરાતન જમાનામાં આરીય કરી કેહેતા હતા જે ઉપરથી આપણી તકરારને વધારે પુષ્ટી મળતી જાએછે કે, એરીઅનો અહીઆંથી પણ આ નવા દેશોમાં દાખલ થવા જોઈએ.

અસલી ગરીક તથા રોમનોમાં એ નામ આવેલું હતું કે નહીં તે અતીઆરસુધીની શોધો ઉપરથી ચોકશ માલુમ પડી શકતું નથી, પણ યુરોપખંડની ઘણુંજ પશ્ચીમે આએરલંડ નામનું જે ટાપુ આવેલુંછે તેમાં એ મુળ આવેલુંછે એમ માકશમુલર તથા હાઉગ વીગેરે બીજા ઘણાએક જરમન વીદીઆરથીઓ ધારેછે. અસલમાં એ ટાપુને એરીઉ, તારબાદ એઇર કરી કેહેતા હતા, અને અસલી તાંહાંના સેલટીક વસનારાઓને એર અથવા ઈરી એવું નામ આપવામાં આવેલું હતું જે ઉપરથી ઈરીન શબ્દ પછી ઉતપન થએલોછે. તારબાદ જારે એનગલો–શાકશન લોકો તાંહાં આવી રહેઆ તારે ઉપલા નામ ઉપરથી એ ભુમીને આએરલંડ નામ આપીઉં યાને એર અથવા ઈરી લોકોની ભુમી જે નામ એ ટાપુનું હજુરસુધી આપણા વાંચવા તથા સાંભળવામાં આવે છે. ઓરીલી નામનો એક આઇરીશ ગરંથકાર કેહેછે જે, સંસક્રૂત માફક અસલમાં આઇરીશ ભાશામાં એર નામ તાંહાંના અમીર લોકોને આપવામાં આવતું હતું. હવે આ ટાપુ યુરોપની ઘણુંજ પશ્ચીમે આવેલુંછે માટે હું ધારૂ છુ જે ઉતરધ્રુવની અસલી એરીઅન ભુમી જારે મનુશ જાતથી નહી વસી શકાએ એવી થઈ ગઈ, તારે વાંહાંણોમાં બેસી આઈરીશ લોકોનાં સઘર પેહેલા વડીળો તાંહાંથી અફશાતા જીકાતા છેલ્લે એ ટાપુમાં આવી કદાચ વાસો કરીઓ હોએ તો તે બનાવ બની શકે એવો લાગેછે; કેમકે એરીઅનોની જાતોએ એકએકથી છુટા પડવા માંડીઉં તે આગમજ તેઓને નવકાશાસ્ત્રનો હુંનર માલુમ હતો એમ આગળ આપણે પુરવાર કરેલુંછે.

હવે વખતે સવાલ એ ઉઠેછે જે, એ યુરોપના એરીઅનો કીઆ જમાનામાં અને કાંહાં આવી ને શા સબબોથી પારશી તથા હીંદુઓથી છુટા પડી ગયા તો તેનો જવાબ હજુર સેહેલથી આપી શકાતો નથી. વખતે ઘણુંકરી ધરમ સંબંધી મતોમાં ફેરફાર થયાથી એ પ્રમાણે બનીઉં હોએ તો કાંઇ નવાઇજેવું નથી; તોએ અતીઆરસુધી તે વીશે મુકરર થએલાં કેટલાંએક કારણો આગળ જણાવેલાંછે. હીંદુઓનાં વડીળો જે આપણાથી હપ્ત હીંદુમાં છુટા પડીઆ તેનો શાને લગભગ જે માલુમ પડેલો છે તે આગળ આપીઓછે અને તેનું કારણબી ચોકસ માલુમ પડેલું છે કે હજરત જરતોસ્તના પેદા થવાથી પારશી લોકો જે ઘણીએક આગળી બુતપરસતી રસમો છોડીને હોરમજદનેજ ફકટ માનવા લાગેઆ તે વાત હીંદુઓના વડીળોને ગમી નહી ને તેઓ આગળા એરીઅનોના બુતપરશતી વેહેમોનેજ વળગી રહેઆ. હવે એરીઅનોના કેટલાએક અસલી દેવતાના નામો તથા કામો હીંદુઓ માફક પુરાતન ગરીક તથા રૂમીઓનાં ધરમમાંથીબી માલુમ પડી આવેછે તે વીશે આગળબી ઈસારો કરવામાં આવેલોછે અને હવેપછીબી હોશે તો હું જેમ જેમ જોગવાઈ બનતી રેહેશે તેમ તેમ કરતો રહીશ. હરેક ટોળું જારે નવા દેશોમાં જઈ વસેછે તારે હંમેશ પોતાં સાથે યાદદાસ્ત તરીકે પોતાના અસલી દેશના મુખીઅ શેહેરો, પરવતો, નદીઓ અને નામચીન પુરૂશોના નામો વીગેરે પેલી નવી નવી વસાવેલી ભુમીઓમાં દાખલ કરતા રેહેછે જે ઉપરથી હાલમાંબી અમેરીકામાં યુરોપનાં ઘણાએક શેહેરો વીગેરેનાં નામો જે આપણા વાંચીઆમાં આવેછે તેની સમજન સેહેલથી પડી શકેછે. એક બારગી દુનીઆના ચાલુ ફેરફારોથી આજ હજાર બે હજાર વરશોબાદ ગોયા યુરોપના તમામ લેખો ગુમ થઈ જાએ તોબી મીશીશીપી અથવા ઓહીઓ નદીને કીનારે આવેલા દેશોના નામો ઉપરથી કોઈબી તે જમાનાનો શોશીઓશ વીચારમાં પડીઆવીના રેહે નહી કે આ નામો જે યુરોપની કેટલીએક ભુમીઓને મળતાં આવેછે તે ઉપરથી આવી નામચીન પ્રજાસતાક રાજ ચલાવનારના વડીળો એક વખત એવા જોઇએ જે તેઓ યુરોપખંડની ભુમીમાંથી આવવા જોઇએ કેમકે તાંહાં વગર આ પ્રમાણે આટલો સંબંધ તેઓની ભાશામાં, નામો તથા આચરણોમાંથી મળી શકે નહીં.

પરોફેસર મેકશ મુલર એમ ધારેછે જે, મધીઅ એશીઆ ખંડના ઉંચા પાહાડો ઉપર એરીઅનોના ઘણાએક નાહાના નાહાના ટોળાં ઘણાં પુરાતન કાળમાં સાથે વસવાં જોઈએ; કે જાંહાંથી તેઓ એક એક પછી એક એક છુટાં પડી જઈ યુરોપ વીગેરે દેશોમાં આસ્તે આસ્તે પથરાઈ ગયાં હતાં.

આ પ્રમાણે વંદીદાદની પેહેલી પરગરદ તથા ભાશા શાસ્ત્રીઓ, મુસાફરો અને ઈતીહાસીઓનાં દફતરોમાંથી

મારી નાકેસ અકલ પ્રમાણે એરીઅનોનાં ચોખંડ પૃથવીપર પથરાવવાની તવારીખનો એક ટુંક ઈનતેખાબ આપીઆબાદ ચાલો હવે આપણે એ સઘળી શોધોપરથી સારાંશ શું આવીઓ તેવીશે જરા આસપાસ નીઘાહ કરી વીચાર કરીએ. આગળ આપણે એવું જણાવેલુંછે જે, હીંદુએનાં વડીલો પારસીઓનાં નીઆએગાનોથી હમ હીંદુમાં છુટા પડી ઘણેએક વરસ પછી હીંદુસ્થાનની રળીઆમણી સરજમીનમાં દાખલ થયા. મને આ ઘણું અજાએબ જેવું લાગેછે જે, હજારો વરસ સુધી એક એકથી દુર પડી ગયા બાદ પાછાં એ એરીઅન ટોળાં જે છેલા દેશમાં હીંદુઓએ આવી વાસો કીધો તેજ દેશમાં ગોયા આખરે એક એક પછી એક એક આવી પાછાં પોતે એક એક સાથે મળેછે. એ મેલાપ એ સઘળાં ટોળાંઓ વચે એક જમાનામાં તથા એકજ વખતમાં થતો હોએ એવું કાંઈ જણાતું નથી ને તેમાં પણ કોઇ ચોકસ નીયમો પરમેશ્વરે જેમ આ પૃથવી તથા ગ્રેહોની ચાલમાં મુકરર કરેલાંછે તેમજ ઠેડવેલા હોએ એમ જણાએછે જે ઉપરથી તે કીરતારના સઘળાં કામો કાએદાસર છે અને બે કાએદે નથી એવી વધુ ને વધુ આપણી ખાતરી થતી જાએછે. સપર પેહેલાં દરાએસ પાદશાહના જમાનામાં થોડું કવેર ઈરાનીઓ હીંદુસ્થાનની આથમણ તરફના દેશોના માલેક થઇબેઠેછે. તારબાદ ગ્રીક લોકો (હેલાનીક–એરીઅનો) ઈશકંદર પાદશાહનાં દોરમા ઇરાનીઓ સાથે ગ્રેનાઇકસ, ઇસસ તથા અરબેલાના લડાઈના મેદાનોમાં બાથ ભીડી હીંદુસ્થાનમાં આવી હીંદુઓ સાથે મળેછે. એ પછી નજદીક હજારથી બારસો વરસ બાદ વળી પારસી લોકો (ઇરાની–એરીઅનો) પોતાનું રાજપાઠ ખોઈ નાહાસી આવી હીંદુ ભાઇબંધોનાં આસરા હેઠલ છેક હીંદુસ્થાનની દખણે આથમણ તરફની ભુમીમાં જાથુક આસરો લઇવસેછે. એ વાત બનીઆને હજુર તો પાંચસો વરસ થયાં નથી એટલામાં તો પાછા ઇરોપના બીજાં એરીઅન ટોળાં પોતાના ઘણા અસલી હીંદુ ભાઇબંધોને તેઓની ભુમીમાં ગોયા વેપાર અરથે મળવા આવી તાંહાંના તુરાની જાલેમ હાકેમો (મોગલો)નાં હાથમાંથી તેઓને છોડવી તેઓની ભુમીના ગ્રીકો માફક પોતેબી માલેક થઇ બેસેછે. એ ટોળું એક તો રોમન યાને ઈતાલીઅન લોહી ધરાવનાર પોરતુગીજ યાતો ફરેંચ લોકોને લગતુંછે. બીજું મોટું ટોળું હાલ જમાનાનાં ઇંગરેજ લોકોનુંછે જેને આપણે ટીઉટોનીક ટોળાંઓનો પરતીબીંબ કરી કહી શકીએછે અને ત્રીજું મોટું ટોળું રૂશીઅનોનુંછે જેને આપણે સલેવોનીક અથવા વીનદીખ ટોળાંઓનો શાહેબ કરી ગણીએ છઈએ, જે મધીય એશીઆ ખંડમાં વધતો જઇ દર મંજલ હીંદુસ્થાન ભણી ચાલીઓ આવેછે. એ પ્રમાણે વાંચનારા જોશે જે તમામ એરીઅનો પાછા આવી હીંદુ–એરીઅનો સાથે મળતા જાએછે; અને એ સઘળું એક ચોકશ વખત પ્રમાણે બનતું હોએ એમ માલુમ પડેછે, જેને આપણે (Inverse proportion) ઉલટું પ્રમાણ કરી કહી શકીએ; યાને પારશીઓ જે સઉથી છેલ્લા છુટા પડીગયા તે પેહેલા આવી મળેછે અને રૂસીઅનો જે સઉથી પેહેલા છુટા પડીઆ તે સઉથી છેલા આવી મળેછે અને તે પરથી તેઓ પુરાતન કાળમાં કીઆ કીઆ જમાનામાં છુટા પડીઆ તેનો ગોયા અડશટો કહી શકાએ એવોછે. હવે એ ટોળાં કેઇ કેઈ જગાએ આવી છુટાં પડીઆં તેનીબી સમજ હું ધારંછું જે આપી શકાએ એવી છે. પારશીઓ જે ઘણાં દખણ ભણી આવી છુટા પડીઆ તેઓ પાછા હીંદુસ્થાનની ગોયા ઘણીજ દક્ષીણ દીશાના દેશોમાં આવી હીંદુઓ સાથે એકઠા થયા અને રૂશીઅનો જે ઘણાંજ ઉતર તરફનાંજ દેશોમાંથી છુટા પડી ગયા તેઓ હીંદુઓ સાથે હીંદુસ્થાનના ઉતર તરફના પ્રાંતો આગળ આવી પાછા એકએક સાથે મળતા હોએ એમ દીસેછે. એ પ્રમાણે બીજા યુરોપના ટોળાં જેમ જેમ એશીઆની ઉતરે તે જમાનાના મુખીઅ એરીઅનોથી છુટા પડતા ગયા તેમ તેમ તેજ અનુકરમમાં વધારેદખણ દીશાના મુલકોમાં આવી હીંદુ એરીઅનો સાથે તેઓનાં આ બોહોલા દેશની જુદીજુદી ભુમીઓમાં મળેછે. એમ સઘળાં ટોળાંઓ આ પ્રમાણે મળી રેહાબાદ પાછાં ગોયા ઈરાની એરીઅનો વધારે દખણ ભણી જવાને બદલે પોતાનો રસ્તો વંદીદાદમાં જેમ એરીઅનોના રસ્તા બદલાએલાછે તેજ પ્રમાણે પાછાં ઘણા દુર વાયવ્ય કોણ તરફનાં દેશો તરફ પોતાનો રસ્તો બદલી તે તરફ ફાટવાની તઈઆરી કરતા હોએ એટલે જે ઇંગલડમાં જઈ વસવાની શાહરૂઆત કરવાની પેરવીમાં હોએ એમ તેઓના જે જુજજુજ કીરણો હાલ જે ફુટવા માંડીઆંછે તે ઉપરથી માલુમ પડી આવેછે.

આ પ્રમાણે ઘણાજ અસલી એરીઅનોના રસ્તાની તવારીખ નહીં ઇરોપના એરીઅનો કે નહી હીંદુ એરીઅનો શોડે બચી શકી; પણ વંદીદાદની પેહેલી તથા બીજી પરગરદમાં આપણાજ લોકોએ માત્રે બચાવી રાખી માટે એક હાથપર તેથી સંતોશ અને બીજા હાથપર તેથી બહુજ ખુશ તથા મગરૂર રેહેવાનું એક મોતેબર કારણ આપણને મળેછે.

હવે ચાલો આપણે બીજી પરગરદની તપાસ કરીએ તથા તે ઉપરથી શાહાનામાંના પેશદાદી તથા ગુસ્તાસ્પ સુધીના કીઆની પાદશાહોની તવારીખને અરથે હાલસુધી થએલી નવી નવી શોધોપ્રમાણે જુસતેજોઇ કરીએ.

બાબ ૨ જો.

વંદીદાદની બીજી પરગરટ.

ઈમો-ખશાઈત (યમરાજા અથવા જમશીદ) તથા તેની પછીના કવી-વીસ્તાસ્પ (કએગુસ્તાસ્પ) સુધીના એરીઅનોના પાદશાહોનો હાલ જમાનાની નવી શોધો પ્રમાણેનો હેવાલ.

અતીઆરસુધી પારશીઓનાં ઘણા અસલી પુરાતન નીઆગાનોની તવારીખ ઘણી ગુંચવારામાં ચાલતી આવીછે તેના બે મુખીય સબબો છે એમ આપણાથી કહી શકાએછે.

૧. એક એ જે, બાખત્રીઆ તથા તેની ઉતર તરફની ભુમીમાં થઈ ગએલા પાદશાહો જેઓને ફીરદુસી પેશદાદી તથા કીઆંની વંશ કરી લખેછે તેઓને ઇરાની એરીઅનો એટલે જે પારસી લોકો તથા હાલ જમાનાના ઇરાની મુસલમીનો ઇરાન સરજમીનના પાદશાહો કરી જે સાધારણ રીતે લખતા આવીઆછે તેથી એક ભુમીના પાદશાહોને બીજી તેથી તદનજ દુરની ભુમીમાં ગણીઆથી ગુંચવારો પડવોજ જોઈએ એમ તરતજ સરવે કોઈ સમજીઆવીનાં રેહેશે નહીં.

૨ જું એ જે, તોરાત અને ઇનજીલ સાથે જોડાએલી સીમેટીક ટોળાંની તવારીખને તેઓથી ઇલાહીદા એરીઅન ટોળાંને લગતી તવારીખો, મુસલમાન ગરંથકારો કુરાનની તથા ઇશાઈ ગરંથકારો ઇનજીલની અને ઇયાહુદીઓ તોરાંતની આંખથી જે જોતા આવીઆછે અને એ જુદાં જુદાં ટોળાંઓની તવારીખ છુટી ગણીઆને બદલે એક એક સાથે ભેળસેળ કરી નાખી જે જણાવી ગયાછે તથા હજુર જણાવવાની પેરવી કરેછે તેથી આપણી અડચણમાં ઓર મોહોટો વધારો થઈ પડેઓ છે.

પણ સારાં ભાગ્યેગે ધન છે જરમન તથા ફરેંચ વીદીઆરથીઓને કે, તેઓએ આપણને એ અડચણમાંથી મોકલા કરીઆછે અને એ બંને મુળતતવો એક એકથી ઇલાહીદા ગણીઆથીજ માત્ર સચાઈ આપણને માલુમ પડી આવશે એવું તેઓએ દાખલા દલીલો સાથે આપણને શીદ્ધ કરી આપેલું છે; કેમકે તોરાતમાં આવેલી તવારીખ તો ઘણુંકરી સીમેતીક લોકોનેજ માત્ર લાગુ પડેછે અને તેમાં યુઉફરેટીસ તથા તાઈગરીશ નદીની પુરવે આવેલાં એસીઆ ખંડનાં બીજા પુરાતન રાજો જે વીશે જંદ અવસ્તા તથા વેદમાં ઇશારા જણાવેલાછે તેઓ સાથે કાંઈપણ સંબંધ આવેલો જણાતો નથી; અને એ સીમેટીક ઇઆહુદીઓનો મુશા જરતોશ્તની ઘણા-એક વરસો બાદ થઈ ગયો હોય તો કાંઈ નવાઈ જેવું નથી જેથી જંદ અવસ્તામાંથી આપણે નહીં એક શીમેટીક શબ્દ કે નહી એક સીમેટીક વીચાર કે નહી એક દેશ જેમાં કે સીમેટીક ટોળાં વસતાં હતાં તેનું નામ વટીક પણ જે સોધી કાહાડી શકતા નથી તેની આપણને હવે એવી ચોકશ સમજ મળી શકેછે કે હીબરૂઓનાં પુસ્તકો પાછળથી ઘણી દુરની ભુમીઓમાં બનીઆથી તથા અવસ્તાના પુસ્તકો તેઓની આગમજ તદન જુદીજ ભુમીમાં રચાયાથી એ બંને દફતરોમાં એક એક વીશે કાંઇબી ઇસારા જણાવવામાં આવેલા નથી. હીબરૂઓએ જે જે પાછળથી ઇરાનીઓ વીશે જણાવેલુંછે તે અવસ્તા પછીના જમાનામાં જારે એ બંને ટોળાં એસીઆ ખંડની પશ્ચીમ તરફની ભુમીમાં આવી મળીઆં તે વખત પછીનાં જમાનાનેજ માત્ર લાગુ પડી શકેછે. હવે એ હીબરૂઓના ધરમોપરથી ઇશાઇ તથા મહમદી ધરમ જે એક એકની પછી એક એક પેદા થઈ પથરાતો ચાલીઓ તે ધરમ પાળનારાઓ પછી હીબરૂઓનીજ જણાવેલી તવારીખ બાહાલ રાખતા ગયા અને એ મુશલમીન ટોળો વધારે જહનુની તથા એક તરફેની અને આપમતી હોવાથી કુરાન શીવાએ બીજું કાંઈ દુરસ્ત નથી એમ ફતવો આપતા જઈ જે વીચારો તથા જે પુસ્તકો કુરાન સાથે મળતાં નહીં ઉતરીઆં તેઓને યાતો તારાજ કરતા ચા-

લીઆ યાતો તેઓને તોડી તાણીનેબી કુરાનનાં વીચારો સાથે મળતા લાવી મેહેલવા લાગેઆ એટલાજ સબબો ઉપરથી આપણ વારંવાર તેઓનાં દફતરોમાં જરતોસ્તને ઇબરાહીમ લખેલો, જમસેદને સુલેમાન લખેલો તથા કાવુશને નમરૂદ લખેલો વાંચીએ છઇએ. જો કે ખરી બીના તો એ છે જે, એ તમામ નામચીન પુરૂશો તદનજ એક એકથી ઇલાહીદા તદનજ જુદી જુદી ભુમીઓમાં તથા તદનજ જુદા જુદા જમાનાઓમાં થઇ ગએલા શાખશો છે. હવે એ સઘળા મુશલમીન ગરંથકારો જેવા કે, અરબોમાં ઇમામ મહમદ બીનઇશાક, ઇમામ વાહેબ, ઇમામ વકદી તથા અરામાઈ, તબરી, અબુલફારજ, મુંકદસી, અબુહનીફા તથા મસુદી; અને ઇરાનીઓમાં અબુલ હસન મહમદ બીન સુલેમાન, અબુલ ફજલ બેહાકી, અબુલ કાસમ બીન મહમદ, અબુલ અબદુલલા મીનાજી; હમદલલા કજવીની; કાજી નશીરૂદીન બીજાવી; હાફેજઅબરૂ તથા મીરખુનદ* અને ખુનદમીર તથા એ વીગેરે બીજા ઘણાઓનાં પુસ્તકો તપાસતાં પાછો ફીરદુસી ઇતીહાસી તરીકેબી સરસ આવી નીકળેછે એવું મને દીસેછે; કેમકે એ ગરંથકાર સીમેટીક તથા એરીઅનોની તવારીખ એક એક સાથે ભેળસેળ કરી નાંખતો નથી અને એક શાહેર તરીકે એને ગમે એવું એ દફતરમાં શહરાવેલું હોએ તોબી તેમાં આવેલી સઘળી સાચી વાતોનો પાયો અવસ્તાના દફતરોમાં હજુર સુધી આપણાં જોવામાં આવેછે કે જે ઉપરથી એને પેહેલવી દફતરોની સાહેતાથી પોતાની માહાભારત હવેલી પછી રચેલીછે.† એ હવેલીને જો કે આજ આસરે નવસો ઉપર વરસ થઈ ગયાં અને હીંદુસ્તાનની સરજમીન ઉપર દુનીઆના ફેરફારોથી તારબાદ આજસુધીમાં શેંકડો રાજપાટોની એક એક પછી એક એક ઉથળપાથળબી થઇ ગઇને જેઓના નામો વટીક પણ જેમ જેમ જમાનો ગુજરતો જાએછે તેમ તેમ ભુલાતાં જાએછે તોબી ખુદરતના મોહોટા નાશકારક તતવો જેવાં કે આગ, રેળ, ધરતીકંપ, જવાલામુખી પરવતોનાં ફાટવાં તથા આફતાબની ગરમી અને જમેસ્તાનની સખત થંડી કોઇબી તરેહથી નુકસાન કરી શકી નથી અને કરી શકે એવું મુતલગ ડોળ આજસુધી તો કદી દેખડાવતી નથી. એ વીશે એ શાહેર ખુદ પોતે ગોયા નીચે મુજબ અગમચેતી તરીકે પાદશાહ મેહેમુદને જણાવી જાએછે અને પોતાનો વાજબી હક તેની પાસેથી માંગેછે કે, જે દુસમનોની નાલેસી તથા ગીલ્લાને લીધે તેની હઇઆતીમાં તે બીચારાને મળી શકીઓ નહતો.

* મીરખુનદ અથવા મહમદ અમીર ખુનદશાહ પોતે હેરાત શેહેરનો રેહેવાસી હતો. એણે ફારસી ભાશામાં દુનીઆનો પેદાએશથી તે હી. સ. ૮૭૫ અથવા ઇ. સ. ૧૪૭૧ નાં શાલસુધી ઇરાન સરજમીનની તવારીખ પોતે રચેલીછે જેનો તરજુમો ઈંગરેજી ભાશામાં મી० દેવીદશીયની કલમથી છપાઇ બાહેર પડેલો હાલ આપણા જોવામાં આવેછે. હી. સ. ૯૦૪ અથવા ઈ. સ. ૧૪૯૮ ના શાલમાં પાદશાહી કીતાબખાંનું જોવા એને પરવાનો મળીઆથી એણે પોતાનો આ ગરંથ ૭ થી ૧૨ દફતરોમાં સંપુરણ કરેલોછે; જેનો સંક્ષેપ એના છોકરા ખુનદમીરે હી. સ. ૯૨૭ અથવા ઇ. સ. ૧૫૨૦ ના સાલમાં ત્રણ દફતરોમાં કરી બાહેર પાડેલોછે કે વાંચનારાઓને તેથી કંટાળો છુટે નહીં.

† હમજા ઇશફાની નામનો એક કાબેલ અરબ ગરંથકાર જે હીજરીની ચોથી સદીની વાત ઉપર મરણ પામીઓ હતો તેનો એક નાહાનો જેવો અરબી ગરંથ સારાં ભાએગે હજુર સુધી આપણી સોડે મળી આવેલોછે. પારસીઓના ઘણાજ પુરાતન પાદશાહો વીશે જે હેવાલ એ ચંચળ પુરૂશની કલમથી લખાએલોછે તે અતીશએ ધીઆન આપી વાંચવા જોગછે; કારણ કે જે અસલી ખોદાઇનામા ઉપરથી ફીરદુસીએ પોતાનો ગરંથ રચેલોછે તેજ અસલી શસ્ત્ર એ સખસેબી પોતે કામે લગાડેલી હોએ એમ જણાએછે. એ પુસ્તકનો લાટીન ભાશામાં તરજુમો છપાઇ બાહેર પડેલોછે તથા એનો ઇનતેખાબ ફારસી ભાશામાં મજમુલ તવારીખ નામના પુસ્તકમાં આપણા દીઠામાં આવેછે જે ઉપરથી કેટલાએક ફકરાઓ ઇ.સ. ૧૮૪૧ નાં શાલના "જુરનાલ આશીઆટીક" નાંમના ફરેંચ ભાશામાં છપાઇ બાહેર પડતાં ચોપાંનીઆંનાં દફતર ૧૧ માં ને શફે ૧૭૪ મે મોશીઊ મોહોલની કલમથી છપાઇ પ્રગટ થએલાછે. ઇઆહુદીઓનાં પાદશાહ શાહાબામના જમાનામાં પાદશાહ બહમન થઇ ગએલો છે તથા એસીરીઅન લોકોની સેમીરામીસ રાણી તેજ ફીરદુસીવાલી હુમાએ છે એમ એ ફકરાઓમાં જણાવવામાં આવેલુંછે જે ઉપરથીબી આટલી વાત તો ચોકસ રીતે સીદ્ધ થઇ શકેછે જે, કીઆંની તબકાના સઊથી છેલા પાદશાહો પણ હાખીઆમીની વંશના શપર પેહેલા પાદશાહોથાને બી ઘણુંજ પુરવે થઇ જવા જોઇએ. જે કોઇ શખસે એમ કેહેવા માગેછે જે ફીરદુસીએ પોતાનો ગરંથ કલપનાથીજ માત્ર જોડી કાહાડેલોછે તો તેઓના મોહોડાં આ હમજા ઇશફાંનીનાં અસલી પુસ્તક ઉપરથી પણ બંધ થઇ શકેછે. હુમાએ રાણીનું નામ ફરવરદીન ઇઅસ્તમાં જોવામાં આવેછે માટે એ રાણી સેમીરામીસ હોએ એવાં મોસીઊ મોહોલનાં મત સાથે હું એકમત થઇ શકતો નથી; કેમકે એ રાણીના ફરોહરને એરીઅન ટોળાંની નેક બાનુઓનાં ફરોહરોને આરાધતી વેળાએ તાંહાં નોંધાએલું આપણાં દીઠામાં આવેછે અને વાંચનારાઓને સારી કાની રોશન છે જે સેમીરામીસ રાણી તો સીમેટીક ટોળાંમાંની હતી.

બેત.

એકે બંદગી કરદમ અએ શેહેરીયાર—કે માનદ જે તું દર જોહાંન યાદગાર;
બુનહાએ આબાદ ગરદદ ખરાબ—જે બારાંનો અઝ તાબશ આફતાબ;
પએ અફકંદમ અઝ નજમ કાખે બુલંદ—કે અઝ બાદો બારાન નેયાબદ ગજંદ;
મરઇન નામેએ ઉમરહા બુગજરદ—બખાંનદ હરાં કસ કે દારદ ખરદ;

"અરે ઓ પાદશાહ એક હું તુને અરજ કરૂંછું જે તારૂં નામ કીઆંમતસુધી આ દફતરને લીધે હવે જીવતું રેહેસે. મોહોટી મોહોટી ગનજાવર હવેલીઓ બાહારાન (વરસાદ)નાં ધોતોથી તથા આફતાબની ગરમીથી ખરાબ થયાવીના રેહેનાર નથી પણ મેં આ ઇમારત એવી રચીછે કે જેને નહીં પવન કે નહી બાહારાન કદી પણ ઇજા પોહોચાડી શકનાર નથી. જમાનાના જમાના ગુજરી જશે તોબી અકલમંદ શખસો એને વાંચીઆવીના રેહેનાર નથી."* એની અકલ, એની બુદ્ધી, એની કાબેલીઅત તથા એની ફશાહત "અજહરે મીનુલ શમશ" ઇઆને રોશન રોજની માફક જાહેર છે. એની તારીફ બીજા નામચીન શાહેરો જેવા કે અનવરી, જામી, નીજામી, મુલાં ફીરૂજ† વીગેરે સઘળાઓ એક આવાજથી કરી જાએછે. શેખશાદી જેવો જહનુની પણ આજેમ

* આગલા રૂમી લોકોનો નામચીન સાએર હારેસ પણ પોતાની ત્રીજી ચોપડીની આખરીમાં એવાજ વીચારો આ પરમાણે સુભાખીત રીતે લાટીન ભાશામાં આપણને જણાવી જાએછે.

"Exegi monumentum ære perennius,
Regalique situ pyramidum altius;
Quod non imber edax, non Aqrilo impotens
Possit diruere, aut inntmerabilis
Annorum series, et fuga temporam."
(Horace. Odes Book III. Ode XXX.)

"હું મારે સારૂ પીતલ થાને વધારે ટકાઊ તથા પાદશાહોનાં હુકમથી બનેલા મીસર દેશનાં પીરામીડોથાનેબી વધારે ઊંચો મીનારો બાંધી જાંઊછું; જેને નાશકારક બાહરાન તથા જબરદસત ઊતરવાયુ અને બેહદ વરશો તથા જમાનાનો દોર કદી પણ પાએમાલ કરી શકનાર નથી."

† કદીમી પારસી ટોળાંનો આ નામચીન દસતુર તથા શાએર અશલમાં ભરૂચ શરજમીનનો રેહેવાસી હતો અને ઇ० સ० ૧૭૫૭ ના સાલમાં જનમીઓ હતો. નાહાનપણથીજ એને એના બાપ કાઉસે ઇરાન શર જમીનમાં કેળવણી સારૂ મોકલીઓ હતો જાંહાં એણે ફારસી, અરબી, તુરકી તથા પેહેલવી એલમ સારીકાની હાંસેલ કરીઓ હતો. એનું નામ જારજ નામાના બનાવનાર તરીકે તમામ પરથવીપર મશહુર થઇ ચુકું છે. એ શીવાએ બીજાં ઘણાંએક નાહાના રીશાલા તથા દફતરો ફારસી બેતોમાં એણે રચેલાંછે જેઓના નામોની ટીપ હું નીચે આપુંછું અને જેઓ માહેલું મજકુર પુસ્તક દસાતીર, પંદનામું, દશતુર મોબેદોનો એહેવાળ તથા કીતાબે અવીજે દીન (ગુજરાતીમાં) છપાઇને બાહેર પણ પડેલાંછે. બાકીનાં પુસતકો છપાએલાં નથી.

૧ જારજ નામું (ફારસી બેતોમાં). ૨ બેહેદીન અને દાવરોનો હેવાલ.
૩ ઇરાનીઓની શહરૂઆતનો હેવાલ; તેઓની પાદશાહત ગઇ તેનું બીઆન તથા તેઓ હીંદુસથાનમાં આવી વશીઆ તેની હકીકત. ૪ જમાનાના દશતુર મોબેદો જેઓ જાહેરમાં શારા ને બાતેનમાં બુરા તેઓનો હેવાલ (ફારસી બેતોમાં)
૫ નવાબ બાહાદુરનો એહેવાલ. ૬ મીર આલેમ બાહાદુરનો એહેવાળ. ૭ જનરાલ જોનાંથન દનકનનો એહેવાળ.
૮ મીરજાં મહમદ ઇબરાહીમ નામનાં સરકારના એક મુનશી વીશે બીના.
૯ દુનીઆના એક નાલાએક માણસ વીશેનું બીઆન. ૧૦ મુનશી મીરજાં અહમદના જવાબમોકશીદા.
૧૧ મોનાજાતો. ૧૨ મતાબીએ મનજુમે. ૧૩ ગવરનર જનરલ મારકુવીસ આફ હેસતીંગની તારીફ.
૧૪ મુલ્લાંફીરોજનો ગસ્ત (મુસાફરી તથા જીંદેગીનો હેવાળ). ૧૫ દીને બેરદ મનજુમે. ૧૬ જરતોસતની તારીફ.
૧૭ ગુનાંહ અને તકશીરનાં ગુજારેશ. ૧૮ ગનાંમીનોના હજરતનાં દુખની ફરીઆદ.
૧૯ દસતુરાન દસતુર પેસુતનનો ખીતાબ. ૨૦ જરતોસતનાંમાં કીતાબની નજમ. ૨૧ દશાતીર.
૨૨ દશાતીરના લોગતોની ડીક્ષનરી. ૨૩ મુલ્લાંફીરૂજની ગજલો.
૨૪ દસતુરૂ ફરામજી શોરાબજી નોશારીવાળાની તારીફ. ૨૫ કીતાબે અવીજેદીન. ૨૬ એક દેશતનો જવાબ.
૨૭ રેશાલે અદલેલ કવીએ. ૨૮ બોદાતાળાની તારીફમાં રીશાલો. ૨૯ પંદ નામેએ ફીરૂજ.

મોહોટું માન આ શેહેરમાં ભોગવી આ કાબેલ શાએર તથા ઊગમણ પરાંતનો વીદીઆરથી ઇ० સ० ૧૮૩૦ ના અક્ટો ૧૨ માસની તા० ૮ મીએ ૭૩ વરસની પાકી ઊમરે આ ફાંની દુનીઆમાંથી કુચ કરી ગીઓછે.

ગરંથકાર એને "પાકઆદ" ઇઆને પવીતર બુત એટલે તાબમનો કરી બેધડક લખી જાએછે, જે એલકાબ મુશલમીન લોકોનાં એતેકાદ પરમાણે તેઓના પેગંબર મહમદ શીવાએ બીજા કોઇબી મનુશ જાતને આપવામાં આવતો નથી. મીરખુંદ એને ઇતીહાસીઓની શંફમો શપર પેહેલો દરજ્જો આપેછે અને મલેકુલ કલામ યાને સખુનનો પાદશાહ એવો નામાંકીત એલકાબ પોતાં તરફથીબી એને આપી જાયછે. કેવી રીતે અને કીઆ વખતમાં એ નામચીન શાહેર તથા ઇતીહાસી ગીજનીની દરબારમાં જઇ પોહોચીઓ તે વીશે એનાં વૃત્તાંત લખનારાઓ જેવા કે દોવલતશાહ, અલીકુલીખાન, લુટફ અલીખાન તથા શેરખાન લોદી જો કે મુખતેલાફ હેવાલો જણાવી જાએછે તોપણ આટલું તો ચોકશ છે કે જે વેળાએ સુલતાન મેહેમુદના હોકમથી સાએર ઉનસરીનાં રૂસ્તમ તથા શોહોરાબના બેતોમાં બનાવેલાં દાસતાન શારૂ ચોમેર લોકોમાં તેની ઘણી તારીફ થઇ રેહેલી હતી; જે વેળાએ કે ગીજની શેહેરના નજમના મેદાનમાં ફરેશ્ખી, અસજદી તથા બીજા વખાણાએલા સાહેરો બીરાજતા હતા; જે વેળાએ કે સોમનાથના દેહેરામાં બરાંહાંમણ લોકો પોતાના મોહોટા દેવતાનાં કીંમતી જહવાએરાતોથી શીનગારેલાં પુતળાંને શેંકડો માઇલ દુર આવેલી ભાગીરથી નદીનાં પવીતર પાણીથી કોઇપણ જબરદસત મુસલમાન પાદશાહની ધાસ્તી રાખીઆવીનાએ મોહોટો ખરચ રાખી બાઇજત તથા તવાજો તાજીમથી દરરોજ શનાન કરાવતા હતા; જે વેળાએ કે ઘણાં નામચીન મુશાફરો તથા ઈતીહાશીઓનાં જણાવીયા પ્રમાણે ઇરાન સરજમીનનાં ઘણાંએક ભાગોમાં અજુર બેહેદીનો યાને માજદીઅશનાન લોકોનું ટોળું એક સરવ શકતીવાન તથા બેનેઆજ પરવરદેગારને* આતશનો કીબલો સનમુખ ધરી હોરમજદનાં નામથી ઘણી નમનતાઇથી પુંજતું હતું; જે વેળાએ કે આ સુલતાનનાં પાએતખત શેહેરે અબુરેહાન જે શેખમકતુલ બુઅલીશેએના જેવોજ બીજો કાબેલ ઓળમાં ગણાતો હતો તે તથા તેવાજ બીજા વીદીઆરથીઓને પોતાની શરજમીન ઉપર આસરો આપી બગદાદની ખલીફાઇ જે હારૂન ઉલરશીદ તથા તેનાં વખણાએલા છોકરા અલમાંમુનની ખીલાફતનાં વખતમાં તમામ દુનીઆમાં એલમ અને હુનરમાં સુરીયની માફક જે દીપતી હતી તેને થોડાક વખતસુધી એક ગ્રહણની માફક જે ઝાંખી કરી નાખી હતી તે વેળાએ, મેહાક નામના સુલતાનના એક નોકરે ફીરદુસીની શીરીન કલમની ઢપછપની ઘણી ફશાહત તથા બલાગત જોઇને પોતાના શેઠ સાથે તેની સપર પેહેલીવાર મુલાકાત કરાવી આપી હતી; જેથી કરી એ સાહેર દરબારની અંદર પછી પોતાની જાતી હુસીઆરીને લીધે તરતજ વધતો ચાલીઓ. ત્રીસ વરસસુધી ઘણી જેહેમત તથા રંજ ખેંચીને જે અખુટ ખજાનો એકઠો કરી પોતાની હવેપછીની ઓલાદની ગમત સારૂ એ મેહેલી ગયોછે તેનો બદલો એ શું પામીઓ તે વીશે સરવે સાહેબોને રોશન હશેજ ને તે વીશે બારીકીથી જારે આપણે ગોર કરોએછે અને ધીરે શાંસ્તે મનને સથીર રાખી વીચાર કરોએછે તો તેથી એક હાથ ઉપર આપણને પુષકળ દલગીરી તથા બીજા હાથ ઉપર બહુ અચરતી પેદા થાએછે. અચરતી એટલા ઉપરથી કે આવાં સારાં માણસને તેની પોતા પછી થનારી ઓલાદ ઉપર કરેલી કરમ બક્ષીસના બદલામાં હાથ્થીના પગતળે કચડી નાખવાનું ડરામણું ફરમાન મળે અને આ પવીત્ર ભુમી જે માતા તરીકે સરવે કોઇને આસરો આપતી આવીછે તેબી એનાં ઉપર ગોયા એક મરતબે રૂઠીને એને આસરો આપવા ના પાડે, જેથી બીચારાને શેહેરે રોહેર તથા દેશોદેશ ભટકી આ ફાની દુનીઆ દેહેશત તથા ભુખમરો અને મુફલેસી પડવાથી આખરે દુખદાએક હાલતમાં છોડવી પડે અને જેના જનાજાને આદમીઓ જહનુની વેહેમોથી અવળ મંજલ પોહોચાડવાથીબી ગોયા પછાત પડે તે સરવે બીના વીઆનથી જોતાં તો આપણી આંખોમાં આંશું ભરાઈ આવેછે અને આપણે આપણા મનમાં પુછીએ છઇએ જે, અરે ઓ ખુદરતના સાહેબ, આ તે શું આફત! કે આવા સારા માણસનો શું આ તેં અંત!! ગ્રીક લોકોનો મોહોટો શાએર હોમર આજ આસરે ૨૭૭૦ વરસોની વાત ઉપર આંધળો થઇ ભીખ માંગતો માંગતો મરી ગયો તે વીશે કદાચ આપણે એમબી કહી શકીએ કે તે જમાનાના લોકો એલમના વખતે ઘણાખાં નહીં હોવાથી એમ બની શકે તો તેમાં કાંઇ ઘણું આશચરીય થવા

* મોસીઊ રેનાંનો વીચાર એવોછે જે એક ખોદાને પુંજવાનુ શપર પેહેલુ માન એરીઅન ટોળાંને નહી પણ સીમેટીક ટોળાંને ઘટેછે. એ મત સાથે ડાકટર સપીગલ પણ એક મળતો ઊતરતો હોએ એમ જણાએછે. મોસીઊ રેનાંની તકરારનો અછછો રદીઓ પરોફેસર ઇવલદ નામનાં એક મોહોટા પંડીતની કલમથી જે બાહેર પડીઓછે તે ઊપરથી સાંફ દીશેછે જે ઇરાનીઓનાં એ બાબેનાં ધરમ સંબંધી વીચારો ઓર ઊલટા યાહુદીઓએ ઘણા ખરા નકલ કરી લીધા હતા. આ છેલાં મત સાથે ડાકટર હાઊગ પણ એક મળતો થાએછે.

જેવું નથી. પણ તેજ પ્રમાણે નજદીક સઘળા જમાનાઓમાં તથા સઘળા દેશોમાં અરવાચીન કાળમાંબી બનતું આવે અને કોઈ ઠેકાણે ગેલીલીઓ, કોઈ ઠેકાણે રોજર બેકન, કોઇ ઠેકાણે કામોયન તથા કોઇ ઠેકાણે શરવાનટીસ ભુખી અને દરદી હાલતથી પોતાનો પવીત્ર આત્મા જારે બરબાદ કરે, તારે તેમાં ખુદરતનો કાંઇ મોટો સબબ હોવો જોઇએ એમ આપણી ખાત્રી થાએછે કે, તે ગોયા મનુશ જાતને તેઓપર પડતા હાદેશા તથા વીપત્તીઓની વખતમાં એવાએવા દાખલાઓ ઉપરથી સબુરી એખતીઆર કરવા શીખવેછે.

હવે એ શાહેર તથા તેની પછીના એક માત્ર પારશી ગરંથકાર લકબે મોબેદશાહ જેણે દબેસ્તાન ઉલ મજાહેબ નામનો એક ઘણો કીમતી ગરંથ ફારસી ભાષામાં રચીઓછે તે શીવાએ બીજા સઘળા ફારસી ઈતીહાસ બનાવનારાઓ એરીઅનોના સપર પેહેલાં પાદશાહી વંશનું નામ પેશદાદીઅન કરી હતું એમ આપણને જણાવી ગયા છે. એ શબદની ચાલો આપણે હવે હેઠલ તપાસ લઈએ. ફારસીમાં એ શબદનો અરથ પ્રથમ દાદના કરનારા એવો થાએછે ખરો; પણ અસલ અવસ્તાઓ જંદ તથા વેદમાં એને લગતો જે શબદ આવેલોછે તેનો અરથ એથી જુદીજ મતલબ ધરાવેછે. આંવાં ઇએસ્ત, રાંમઇએસ્ત, વીગેરે બીજી ઘણીએક યસ્તોમાં હોશીઆનો જેને ફીરદુસી હુસંગ કરી લખેછે તેને જાબજા પરધાતો એવા એલકાબથી લખવામાં આવેલોછે; જેપરથી વેદની શંસકરતમાં પુરોહીત એવો શબદ ઉતપન થએલોછે. એ શબદ પુરાસ યાને આગળ અને હીત જે ધા મુળપરથી નીકળ ઓછે અને જેનો અરથ કે મુકાએલો એમ થાએછે તે બે શબદોનો મળી બનેલોછે. હવે વેદમાં એ શબદ બરાહમણ લોકોને લાગુ પાડવામાં આવેલોછે કે, જેઓ ઘરના પંથગી તરીકે પ્રમુખ અથવા ઉપરીપણાનો ઓધો ધરાવતા હતા. આસ્તેઆસ્તે તેઓ રાજા જેવા થઈ બેઠા અને ઇશાઈ લોકોમાં જેમ પોપો અને મુશલમાનોમાં જેમ ખલીફો આ દુનીઆની તથા પેલી દુનીઆની સાહેબીનો દાવો લઈ બેઠા હતા તેમ તેઓબી પાછળથી ગણાવવા લાગેઆ. હવે એ પેશદાદી અથવા બરોબર બોલીએ તો પેરાધાતો પાદશાહોબી મોબદનો તથા પાદશાહનો દરજ્જો બંને એકજ વખતે ધરાવતા હતા માટે તેઓનેબી પરધાન કરી અવસ્તાઓ જંદમાં લખેલાછે યાને પેલી તથા આ દુનીઆના સાહેબો, જેને ઇંગરેજીમાં "લારડસ શપીરીચુઅલ એનડ ટેમપરલ" કરી કેહેછે. ફીરદુસી પાદશાહ જમશીદના મોહોડાંમાં એ વીશે આ પ્રમાણે શબદો મેહેલેછે.

મનમ ગોફત બા ફરરહે ઇઝદી—હમમ શેહેરીયારી વ હમ મુબેદી;

યાને પાદશાહ જમશીદ બોલેછે. "કે લોકો મને યજદનાં મરતબાનો કરી કેહેછે તથા તે સાથે તેઓ મને પાદશાહ તથા મોબેદ કરીનેબી ગણેછે."

આપણને આટલું તો ધીઆનમાં શખવું જોઇએ કે, જે જમાનામાં શાહાનામું બનીઉં તે જમાનામાં અવસ્તાઓ જંદ તથા પેહેલવીના ઘણાએક પુસ્તકો હાલ થાને વધુ મળી આવી શકે એવું હતું. આજ આસરે હડીસો ત્રણસો વરસોની વાત ઉપર દબેસ્તાનનો ધુંધી બનાવનાર જારે ઈરાન તથા હીંદુસ્થાનની મુસાફરી સાર બાહાર પડીઓ તારે તેના જમાના સુધીબી અવસ્તાના અઉદ જુઝો તો બચી રેહેલા હતા કેમકે, તે ગરંથકાર ખુલ્લી રીતે પોતાના પુસ્તકના પેહેલા ભાગમાં આપણને જણાવેછે જે, "અકનુન આરદે જુઝ નીઝદ દશાતુશંને ઝીરમાન મુનદેઅસ્ત" યાને "હજુર (માંશજમાના) સુધીબી અઉદ જુઝો ઝીરમાનનાં દશાતુરો શારે બચી રહેલાંછે." હાલ સુધી આપણી શોદ અવસ્તાના બચી રહેલા પુસ્તકોની તવારીખ તથા ધરમશાસ્ત્રને લગતી મજમુનો વેદ સાથે મળતી ઉતરેછે તે વાત યુરોપના વીદીઆરથીઓને માલુમ પડતાં તો ફીરદોસીની તવારીખને તેથી મોહોટો ટેકો મળતો ગયો એટલુંજ નહીં પણ એલમની નવીનવી ખાણો તાંહાંના વીદીઆરથીઓના મનશે ગોયા ઉઘડતી ચાલી. પરોફેસર બાપે સંસકરત શ્લોકોનું "નલ" નામનું જે પુસ્તક ઇ૦ સ૦ ૧૮૩૨ માં સપર પેહેલીવાર છપાવી યુરોપના વીદીઆરથીઓની જાણ સારૂ જે બાહેર પાડીઉંછે તેમાં તેણે એવો ઈશારો કરેલોછે જે, સંસકરતમાં વીવસ્વત એવું જે વીશેશનામ આવેલુંછે તે અવસ્તાઓ જંદના વીવંઘવાત તથા શાહનામાનાં વીંઘાંમ નામ સાથે મળતું ઉતરેછે. હવે બુરનુફે જારે બાપના વીઆકારણના પુસ્તકની તારબાદ પોતે તપાસ લીધી તારે તેણે તેમાંથી કીરશાસ્પ એવું ઝંદનામ કરીશાશ્વ એવાં સંસકરત નામ સાથેબી મળતું આવેછે એવો બીજો શબદ યુરોપના વીદીઆરથીઓને દેખડાવી આપીઓ; અને એ નામ શાહનામામાંબી આવેલુંછે એમ તેઓની નજર આગળ તેણે ધરીઉં, જે ઉપરથી તો પછી એ એલમનો દરીઆ ઘણી નવીનવી શોધોના મેદાનમાં ઉતરી પડીઓ; અને "જુરનાલઆશીઆટીક" નામનું જે ચોપાનીઉં ફરેંચ ભાષામાં તે વેળાએ નીકળતું હતું તેના ઇ૦ સ૦ ૧૮૪૦ થી ૧૮૪૬ ના વરસો સુધીના આંકોમાં પેદરપે એકએક પછી એકએક નવીનવી શોધો તે પોતે આપતોજ ચાલીઓ.

પછી તો જાંહાં જોએ તાંહાં બુરનુફ, બુરનુફ થઈ પડીઓ. સંસકરૂતની નવીનવી શોધોમાં જોએ તો બુરનુફ; જંદ તથા અવસ્તાની નવીનવી સોધોમાં જોએતો બુરનુફ; બુધ ધરમની શોધોમાં જોએ તો બુરનુફ; બીલારોકા હરફો ઉકળાવવાની શોધોમાં જોએતો બુરનુફ. એ પ્રમાણે એ કાબેલ ફરાંસીસ વીદીઆરથી જેના જેવો ઉગમણ પ્રાંતનાં એલમનો દરીઆ કેહેછે જે આજ સુધી યુરોપની ભુમીમા માંને પેટ અવત્રીઓ નથી તેઆ ચોખંડ પૃથવીમાં પછી વખણાતો ચાલીઓ. માઠાં ભાએગે અજલના ફરેસતાએ આ નામાંકીત પુરૂશની પુખ્ત જુવાનીની વયમાં એને દગો દીધો અને ઈ૦ સ૦ ૧૮૫૨ ના મેએ મહીનાની ૨૯ મી તારીખે જંદ ભાષા શાસ્ત્ર (ફીલાલોજી) નાં એલમનો પાયો નાખનાર આ ફરાંસીસ આલેમ પોતાની હવે પછીની ઓલાદ સારૂ નવુંનવું અધુરૂ ઘણ મેહેલી આ ફાની દુનીઆમાંથી પોતે ચાલતો થયો. પણ તેની આગમજ એણે ઘણું દેખડાવી આપીઊં હતું. મજકુર ફરેંચ ભાષામાં નીકળતાં એક ચોપાનીઆંમાં "લદીઉ હોમ" યાને હોમ ઈઅજદ એવે નામે એક મોતેબર આરટીકલ એ ચંચલ પુરૂશની કલમથી લખાએલો આપણા જોવામાં આવેછે તેમાં એરીઅનો છુટા પડી ગયા તેની આગમજ તેઓના સાધારણ ધરમ તથા દંત કથાઓનો એણે મુકાબલો કરી જણાવેલોછે; અને તાંહાં એણે એમબી સપર પેહેલીવાર યુરોપના વીદીઆરથીઓને દેખડાવી આપેલુંછે જે, શાહાનામામાં જણાવેલા ત્રણ નામચીન નામો જેવાંકે જમશેદ, ફરેદુન તથા ગેરશાસ્પ, અવસ્તામાં જણાવેલા ત્રણ જુદાજુદા જમાનામાં થઇ ગએલા મનુશ જાતના ઘણા પુરાતન કાળના રખેવાલો જેવા કે ઇમો-ખશાઈત, થરાએટોના તથા કેરસાસ્પ નામો સાથે મળતાં ઉતરેછે એટલુંજ નહી, પણ વેદમાં આવેલા યમ, ત્રેટના અથવા ત્રાઈટના અને કેરશાસ્વ એવા નામો સાથેબી તેઓ એક મળતાં આવેછે. એટલુંજ જણાવી એ વીદીઆરથી કાંઇ બેશી રેહેઓ નહીં. એણે વળી એવુંપણ દેખડાવી આપીઊં જે, વેદમાં યમ (જમશેદ) ના બાપને વીવસ્વત કરી જે કહેલોછે તેને અવસ્તામાં વીવંઘવાત તથા શાહનામાંમાં વીંઘાંમ કરી લખેલોછે. થરાએટોના (ફરેદુન) ના બાપનું નામ અવસ્તામાં જે આથવીય તથા શાહનામામાં આબતીન કરી લખેલુંછે તેમજ વેદમાં ત્રાઈટનાંનો એલકાબ વારંવાર આપતીય કરી જણાવેલો જોવામાં આવેછે. નેરીઓસંગ ધવલ જેણે અવસ્તાનો સંસકરૂતમાં તરજુમો કરેલોછે તે પુસ્તક બુરનુફને ઘણું ઉપીઓગી થઇ પડીઊં હતું. એ દસતુરે પેહેલવીમાં ફરેદુનનું પહરેદુન કરી થાએછે એમ જે જણાવીઊંછે તેપરથી બુરનુફે ભાશાઓનાં કાએદા પ્રમાણે થરાએટાન પછી ફરેટુન પછી ફરેદુન કરી બનેલુંછે એમ દાખલાદલીલો સાથે શીદ્ધ કરી આપીઊંછે. અવસ્તામાં એ થરાએટોનાંએ અજીદેહાક નાંમનો મોહોટો અજદાહ જે મારી નાખીઓ હતો (જેને વેદમાં અહી કરી કેહેલોછે) તેને ફીરદુસીએ જોહાક અથવા અરાદેહાક કરી લખેલોછે એમબી એણે જણાવીઊંછે. એરીઅન ટોળાંઓના ઈરાનીઓના આવા નામચીન પાદશાહો જેઓને વેદમાં દેવતાઓનું રૂપ આપવામાં આવેલુંછે તેઓ વચે આવો મોહોટો સંબંધ આવેલોછે એમ જણાવી આ નામચીન પુરૂશ હેઠલ મુજબ પોતાનો અભીપ્રાએ આપેછે.

"આ ઘણું અજાએબ જેવુંછે અને જેની વીરૂધ કોઇપણ મત પડી શકીઊં નથી જે, હીંદુઓના ઘણા માન પામેલા દેવતાઓપરથી ઈરાની એરીઅનોના સપર પેહેલાં પાદશાહી વંશના બાદશાહોના નામો જે જોવામાં આવેછે તે ઉપરથી આ બંને મોહોટાં વંશો ઇશુની સેંકડો સદીઓની વાત ઉપર એક હાથપર ગંગાનદીથી તે બીજા હાથપર છેક અફરાત (યુઉફરેટીશ) નદી સુધી જે પથરાઈ ગયા હતા તેઓ વચે ઘણો અતલગનો સંબંધ હોવો જોઇએ એમ રોશન રોજની માંફક શીદ્ધ થાએછે."

એ પછી તાબીનગનની જરમન યુનીવરસટીના પ્રોસફેસર રોડાલફ રાથે તથા પ્રોફેસર બેનફી જે નવા પાયા ઉપર વેદનો તરજુમો કરવા હાલ ગુંઠેલોછે તે તથા તેના પછી પ્રોફેસર વેબરે એ વીશે ઘણાએક નવા ખુલાશાઓ એકએક પછી એક એક જરમન ઓરીએનટલ શોસાએટીના ચોપાનીઆંઓમાં છપાવી પ્રગટ કરેલાછે તે ઘણા અગતના હોવાને લીધે તેઓનો ઈનતેખાબ વાંચનારા શાહેબોની હજુર નીચે ધરવા હું દુરૂસ્ત વીચારૂંછું. અવસ્તાઓ જંદ તથા વેદ વચે જે મોહોટા અતલગનો સંબંધ આવેલોછે તે સરખાવતી વેળાએ દાકતર રાથ કેહેછે જે, "વેદ અને જંદ અવસ્તા ગોયા એકજ સરચસમાંમાથી નીકળી વેહેતી બે જુદી જુદી નદીઓ જેવી છે જેઓમાંથી વેદનાં ઝરાનું પાણી વધારે નીરમળ તથા વધારે બોહોલું હોવાથી તે પોતાની અસલી ઢપ છપ પ્રમાણેજ રેહેલુંછે; પણ ઝંદ અવસ્તાનો ઝરો તરેહ તરેહવાર રીતે ગદલો થએલોછે તથા પોતાનો રસતો ફેરફાર કરતો ચાલીઓછે તેથી તે ગોયા એવો બની રહેલોછે કે તેના મુળનો ચોકશ રીતે પત્તો હાથ લાગી શકતો નથી." તમામ એરીઅનોનો મોહોટો પાદશાહ જમશીદ જેને વીશે શાહનાંમામાં તથા અવસ્તામાં જે જે જણાવેલુંછે તે વીશે વાંચનારાઓને સારીકોની

રોશનછે. વેદમાં એને વીશે શું શું હેવાલ આવીઓછે તેની ચાલો હવે આપણે હેઠલ તપાસ કરીએ. રગ વેદમાં એક ઠેકાણે આ પ્રમાણે યમ(જમ)રાજા વીશે બીઆન આવેલુંછે. "તમામ લોકોને એકઠા કરનાર રાજા યમે ઘણાઓ સારૂ એવો રસ્તો શોધી કાહડીઓછે કે, જે રસ્તેથી ઘણીજ ઉંડાઇપરથી ઘણીજ ઉંચાઇપર જઇ શકાએછે. એને મનુશ જાત સારૂ સપર પેહેલાં એવું રેહેઠાણ શોધી કાહાડીઉં કે, જાંહાંનાં રેહેવાશીઓને કોઇ હાંકી કાહાડી શકનાર નથી. એ રસ્તેથી આપણા વડીલો ગએલાછે અને એજ રસ્તો તેઓની ઓલાદ પણ પકડતી રેહેસે." એ ફકરા ઉપરથી દાકતર રોથે એવું જણાવવા વેત્રણ કરેલીછે જે, એમાં જમશીદને મનુશ જાતનો બાવા આદમ કરી ઠેરવેલોછે. એ પ્રમાણે અવસ્તામાં કેથે જણાવવામાં આવેલું નથી એમ શપીગલ તથા મેકશ મુલર ધારેછે; કેમકે વંદીદાદની બીજી ફરગરદમાં એને માત્ર સપર પેહેલો એક પરમેશ્વરને પુંજનાર પાદશાહ કરી લખેલોછે જેના જમાનામાં એરીઅનો ઘણાં અમનચમનથી રહેલા હતા. વેદમાંબી એના વીશે જે બીજા ફકરા આવેલાછે તેઓમાં એને ખુલ્લી રીતે બાવા આદમ કરીને કહેલો નથી. આ ઉપરથી ઘણી ચંચલાઇથી જે હેવાલ દાકતર રોથે કલપના તરીકે એના વીશે જે જણાવીઓછે તે મને તો કલપના જેવોજ માત્રે લાગેછે માટે તે વીશે અત્રે વધારે જગો રોકવા હું દુરૂસ્ત ધારતો નથી. ખરૂંછે કે, વેદમાં એને દેવતાઇ રૂપ આપેલુંછે અને અવસ્તામાં આ ભુમીનો પાદશાહ એને જે ગણેલોછે તેને બદલે તાંહાં બેહેસ્તનો પાદશાહ કરી એને જણાવેલોછે કે જેના સ્વરગના રાજમાં જેબી શખશો આ ફાની દુનીઆમાંથી નેક કામો કરી દાખલ થાએછે તે સઘળાઓ અમનચમન તથા ખુશી ખુશાલીથી રેહેછે. હવે વેદ પછી ઘણી મુદત બાદ બનેલા હાલનાં હીંદુઓનાં વીશ્નુ પુરાનમાં એ યમ વીશે તદનજ બરખેલાફ હેવાલ જણાવેલો આપણાં દીઠાંમાં આવેછે. એ પુસ્તક મધે એને જો કે ખુલ્લી રીતે "અદલનો પાદશાહ, હીંદુઓના નીઆએગાનોનો પાદશાહ" એમ કહેલોછે તોબી એને દોજખનો પાદશાહ કરીનબી ગણેલોછે અને એના હસ્તકમાં ઘણાંએક ડરામણા દોજખો આવેલાંછે કે, જાંહાં દોજખી આદમીઓને વવાનનાર ડરામણા હથીઆરો તથા બળતીચેહે વીગેરે આદમીઓ ઉપર કષ્ટી અને ઇજા પોહોચાડનારી વસ્તુંઓ પડેલી હોએછે. ફીરદુસી એને મોહોટો દબદબા ભરેલો, શીઆનો અને આકેલ પાદશાહ કરી લખેછે; પણ બેહદ ગરવને લીધે આખરે એનો દાહાડો બરગશતે આવીઓ અને જોહાકના હોકમથી ઘણી કમકમાટ હાલતમાં છેલ્લે સરવાલે એને મારી નાખવામાં આવીઓ હતો જે વીશે વાંચનાર શાહેબોને સારીકાની રોશન હશે. હવે એ પ્રમાણે બરખેલાફ હેવાલો વાંચતાં તો મોહોટો સવાલ આપણા મનમાં એ ઉઠેછે કે, અવસ્તામાં એને આ ભુમીનો પાદશાહ તથા વેદમાં એને સ્વરગનો પાદશાહ જે લખીઓછે અને દેવતાઇ રૂપ જે એને આપેલુંછે તેમાં ખરૂં તે આપણે કોણને કહીએ? તેનો જવાબ હું ધારૂંછું જે શેહેલથી આપી શકાએછે. પુરાતન ગ્રીસ તથા રોમ વીગેરે બીજા ઘણાંએક બુતપરસ્ત લોકોની તવારીખ વાંચતાં આપણા જોવામાં આવેછે જે તેઓમાં તરેહ તરેહવાર ચીજોના દેવતા હતા; જેમ કે, હરકીઉલીસને તેઓ જોરનો દેવતા (બળદેવ,) ઓરફીઉસને તેઓ ગાએનનો દેવતા, કીઉપીદને પીઆરનો દેવતા (કામદેવ) અને બેકશને દારૂનો દેવતા કરી તેઓ કેહેતા હતા. હવે અસલમાં એવા વખણાએલા પુરૂશો થવા જોઇએ જેઓને જુદાજુદા કસબોમાં અતીશે માહીતગારી હોવાને લીધે તેઓના નામો પાછલા લોકો, પછી તે ઉપરથી યાદદાસ્તમાં રાખતા ચાલીઆ અને જેમજેમ જમાનો ગુજરતો ગયો તેમ તેમ લોકો તેઓના મનુશજાતી રૂપો ભુલતા જઇ દેવતાઇ રૂપો તેઓને આપતા ચાલીઆ. એજ પ્રમાણે અસલમાં બુતપ્રસ્તી રસમ પણ શહેર થએલીછે એમ માલકમ, વાનશ કેનેદી વીગેરે બીજા ઘણાએક વીદીઆરથીઓ ધારેછે. મતલબ એ જે, જે જે નામચીન અને વખણાએલા પુરૂશો ઘણા બુતપરસ્ત લોકોમાં થઇ ગયાછે તેઓ આસ્તે આસ્તે તેઓમાં દેવતા બનતા ગયાછે એમ તવારીખ ઉપરથી આપણી ખાત્રી થઇ શકેછે; માટે એરીઅનોના અસલી પાદશાહો હીંદુ જેવા બુતપરસ્ત લોકોમાં પાછળથી દેવતાને રૂપે લખાએ તો મને તેમાં કાંઇ ઘણું અજાએબ થવા જેવું દીસતું નથી અને એ ઉપરથી બી મારી આગળ જણાવેલી તકરારને ટેકો મળી શકે એવુંછે કે, જે અસલી લેખ અથવા દંતકથા ઉપરથી વંદીદાદની આ બે ફરગરદો લખાએલીછે તે લેખ ઘણાંજ પુરાતન વખતમાં વેદની પણ પુરવે બનેલો જોઇએ કે જે વખતે લોકોમાં હજુર તેઓનું મનુશ જાતનું રૂપ યાદદાસ્તમાં ચાલુ રેહેલું હતું. પાછળથી જેમજેમ જમાનો ગુજરતો ગયો તેમતેમ લોકોની યાદદાસ્ત કમી થતી ચાલીઆથી એરીઅનોના આ નામાંકીત પુરૂસો હીંદુઓના ધરમના દફતરોમાં પછી દેવતાઇ રૂપે ગણાવવા લાગેઆ.*

* યુહીમીરસ નામના એક ગ્રીક ગરંથકારે આજ આસરે પોની બાવીસો વરસની વાત ઉપર પોતાના ગ્રીક દેવતાઓનો ઇનકાલ કરતી વેળાએ સાફ ખુલ્લી રીતે જણાવેલું છે જે તેઓ ફકત માણસો થઇ ગયાંછે, જેઓને પાછલા ગ્રીકોએ પછી દેવતાઇરૂપ આપીઉં હતું. એનાં ગ્રીક ગરંથનો રૂમ શેહેરની તવારીખ લખનાર કાબેલ જરમન પરોફેસર મોમસનનાં જણાવીઆ પ્રમાણે ઇનીઅસ નામના એક ચંચલ ઇતાલીઅન ગ્રીકે લાટીન ભાષામાં તરજુમો કરીઓ હતો.

પાદશાહ જમશીદ વીશે વેદ તથા અવસ્તામાં જે જે હેવાલ આપેલોછે તેનો આ પ્રમાણે મુકાબલો કરીઆ બાદ ચાલો આપણે હવે એરીઅનોના બીજા મોહોટા નામાકીંત પાદશાહ ફરેદુનની તપાસ કરીએ. આગળ મેં કહેલુંછે જે અવસ્તા તથા શાહનામામાં જમશીદે એક હજાર વરસ શુધી રાજ કીધું એમ જે જણાવેલુંછે તેની મતલબ એજે એના વંશે એટલી મુદત લગી એરીઅનોપર શાહિબી ભોગવી હતી અને એ રાજમાં એરીઅનો ઘણાં અમન ચમન તથા ખુશી ખુશાલીમો રહેલા હતા. એ પાદશાહ જમશીદ હાલના તમામ એરીઅન ટોળાંઓનો ઘણાં પુરાતન જમાનામાં પાદશાહ હતો એમ હું ધારૂંછું; કેમકે અવસ્તામાં એને એરીઅનોનો બાપ તથા એરીઅનવેજનો પાદશાહ કરી કહેલોછે અને એરીઅનો પોતાનો બાપીકો મુલક છોડી જે દખણ ભણીના દેશો તરફ ચાલીઆ તે સઘળું એની પછી ઘણી મુદત બાદ બનેલુંછે. એનાં વંશની આખર પછી ખુદરતનાં કાંઈપણ સબબો જેવા કે જવાલામુખી પરવતોનાં ફાટવા તથા નહી બરદાશત થઈ શકે એવી થંડીને લીધે એક હજાર વરસ સુધી એરીઅનોનું ટોળું હારમાર થયું. છેલ્લે સરવાળે પાદશાહ ફરેદુનના જમાનામાં તે તમામ ટોળું પાછું ગોયા એક શલતનતમાં આવીઉં હોએ એમ વેદ, અવસ્તા તથા શાહનામાં ઉપરથી દીશેછે. આ ઘણું અજાએબ જેવું છે, જે, વેદમાં તથા અવસ્તાઓ જંદમા જોહાકને પાદશાહ કરી કેથે કહેલો નથી અને મનુશ જાતનું રૂપ પણ તેને કેથે આપવામાં આવેલું નથી પણ માત્ર એક મશ મોહોટો અજદાહ કરી તેને જણાવેલોછે જે વીશે વીગતે હવે પછી વાંચનારાઓનાં જોવામા આવશે. ફીરદોસી એને મનુશનું રૂપ આપેછે અને એ અરબનાં તોખમનો હતો યાને શીમેટીક ટોળાંની પેદાએશનો હતો એમ જે જણાવેછે તે ઉપરથી ઘણાં પાછળા જમાનામાંના કોઇ એશીરીઅન પાદશાહે આવી એરીઅનોના બાખત્રીઆના રાજની જે સમાપ્તી આણી તેમાનો એ કોઈ પાદશાહ હોએતો તે કાંઇ નવાઈ જેવું નથી જેને ફીરદુસી જે જમાનામાં તે થવો જોઇએ તેની શેકડો વરસ પુરવે ભુલથી મેહેલી ગયો હોએ એમ જો હું જણાઉંતો તેમાં મને ઘણું આશ્ચરીય થવા જેવું કાંઈ લાગતું નથી. એ નામ બાબીલોનીઅન નામ મેરોદાકને ઘણું કરી મળતું આવતું હોએ એમ એના ઉચ્ચાર ઉપરથી મને ભાશેછે. એ અજદાહ બવરી શેહેરમાં હતો એમ આવાં ઇબારતમાં જણાવેલુંછે. બવરી તે બેરાક બાબેલાનછે એમ ઇસપીગલ ધારેછે. એટલો ઇશારો જણાવીઆબાદ દાક્ટર રાથની કલમથી હિંદુસ્થાન તથા ઇરાનમાં ફરેદુનની વારતા એવે નામે જે માકુલ આરટીકલ જરમન ઓરીએનટલ શોસાઈટીના એક ચોપાનીઆમાં છપાએલીછે તેનો શારાંશ વાંચનાર સાહેબો આગળ નવો જાણી હું અત્રે આપવા દુરૂસ્ત વીચારૂંછું.

આગળ મેં જણાવેલુંછે જે થરાએટોના એવા કઠણ ઉચ્ચારવાળા જંદ શબ્દ ઉપરથી ફારશી જેવી શીરીન બાષામાં ફરેદુન લુગત ઉતપન થએલોછે. હોમ યઆરાતમાં આ દુનીઆને તારાજ કરનાર ત્રણ મોહોડાં, ત્રણ પુંછડી તથા છ આંખ તથા હજાર ભીંગડા (ગોલ સરેતા) વાલો જે મશ મોહોટો અજદાહ ભલી પેદાએશનો નાશ કરતો હતો તેને આ માહા પુરૂશે કતલ કરી નાખી તમામ લોકોને તેના અજાબમાંથી છોડવીઆ હતા એવું બીઆન આપણાં વાંચવામાં આવેછે. એના બાપનું નામ આથવીય કરી હતું જેનું ફારશીમાં આટબીન કરી થાએછે અને ફીરદુસીએ ફેરવી તેનું આબટીન કરી લખેલુંછે. હવે એ સઘળું બીઆન વેદમાંથી આવેલુંછે; તાંહાં એને ત્રાઇટના અથવા ત્રેટના કરી લખેલોછે અને વારંવાર આપતીય એવા એલકાબથીબી જણાવેલોછે જેનો અરથ શંશાકરૂતમાં પાણીનો રેહેવાશી અથવા પાણીનો પાદશાહ કરી થાએછે અને એ નામ મજકુર જંદ નામ આથવીય નામને મળતું આવેછે. આ વાતમાં ગુંચવારો નહી પડે તે માટે અતરે જણાવવા જોગછે જે, વેદમાં તરીટા અથવા જંદ અવસ્તામા થરીટા એવું જે બીજું નામ એક નામચીન હકીમનું જણાવવામાં આવેલુંછે તેને મજકુર ત્રાઇટના અથવા થરાએટોનાં (ફરેદુન) નામ સાથે કાંઈપણ સંબંધ નથી. એ હકીમતો શામખાંનદાનનો હતો જેમાંથી રૂસ્તમ વીગેરે શાહનાંમાંના પેહેલવાનો પાછલા જમાનામાં પેદા થએલા હતા અને એને આપતીય અથવા આથવીય ખાનદાનવાલા ફરેદુન સાથે કશુ લાગતું વળગતું નથી, પણ એ બંને જુદાજ શખશો છે. હવે એ નામો વચે આટલો બધો શંબંધ વેદ તથા જંદ અવસ્તામાં જોવામાં આવેછે એટલુંજ નહીં, પણ તેઓનાં કામો વટીકથી એક એકના કરેલાં કામો સાથે મળતાં ઉતરેછે. ત્રાઇટનાએ જે મશ મોહોટા અજદાહનો નાશ કીધો તેને ત્રણ માથાં તથા શાત પુંછડી હતી એમ વેદના શલોકોમાથી અવસ્તા માફક જોવામાં આવેછે. તફાવત માત્ર એટલોજ દીસેછે જે, વેદમાં જણાવેલા આ અજદાને મારી નાખીઆથી ગાએ ઢોરોનેજ માત્ર આશાએશ મળી હતી અને એ મારામારી આ દુનીઆમાં નહી પણ આશમાન ઉપર થઈ હતી જેથી મુરાદ દાક્ટર રાથ એમ ધારેછે જે, ઇંદ્ર એટલે વરસાદ વાદલાઓમાંથી ગાજી ગગડી વીજલીનાં તીરથી વીંધાઇ આ દુનીઆ ઉપર-

શીહા વાદલાઓમાંથી પડી લોકોને જે રાહેત આપેછે તેની ઉઠછે. ગમે તે હોય પણ એ ઉપરથી મને તો એમ ભાશેછે જે પોતાના અસલી પાદશાહોના નેકનામો ઉપરથી આ નામો આકાશી વરાતુઓને હિંદુઓએ પાછળથી આપેલાંછે.* એજ પ્રમાણે પુરાતન ઇતાલી, ગ્રીસ તથા જરમનીના દેવતાઓની કથાઓમાંખી જુજ ફેરફારો શાથે એવાં નામો આપણાં જોવામાં આવેછે.

એ બુજરગી ભરેલા ફરેદુનનાં વંશે ૫૦૦ વરસ સુધી રાજ ભોગવીઉં હતું અને એ વંશના રાજના વખતમાં તમામ એરીઅનો ખુશી ખુશાલી હાલતમાં રહા હતા તારબાદ તેઓ પાછા વળી વીખરાઇ ગયા અને ઘણું કરી હવે યુરોપના ઘણાખરા એરીઅનો જેવા કે રૂશીઅન, ઇંગરેજ, જરમન તથા ફ્રેંચ લોકોના વડીલો જુજ જુજ સદીઓને આંત્રે એ નવી ભુમીઓપર સપર પેહેલીવાર વીખરાતા ગયા હોએ તો તે કાંઈ નવાઈજેવું લાગશે નહીં. આગળ આપણે એવું જણાવેલું છે જે, એ સઘળાં ટોળાંઓ ગેયા અરવાચીન કાળમાં પાછાં હીંદુસ્થાનની સરજમીન ઉપર આવી પોતે જેમ જેમ આગળ દુર દુર વખતોપર એક એકથી છુટા પડતા ગયાં તેમ તેમ તેથી ઉલટીજ રીતે એક ચોકશ કાએદા પ્રમાણે હાલ જમાનાની નજદીકી નજદીકીમાં આવી હીંદુઓ સાથે ફરીને મળતા ગયાછે તે કલપના જો ખરી ઠરે તો આગળા એરીઅનોનો છુટા પડવાનો સનેબી એથી મુકરર થઈ શકે એવુંછે ને એ બીના હું હવે પછીના કોઇ વીદીઆરથી સાફ અત્રે પડતી મેળવા કમ ફુરસતને લીધે દુરસ્ત વીચારૂંછું. મારી ઇઆદદાશત જો મને ભુલાવો દેતી નહી હોએ તો અવસ્તામાં ફરેદુનને પેટે શલમ, તુર અને એરચ નામના ત્રણ છોકરા હતા એમ કેથે જણાવેલું નથી. ફરવરદીન ઇઅશતમાં તમામ આગળા નામચીન એરીઅન તથા તુરાનીઅન (અન-એરીઅન) લોકોના ફરોહરોનું જે એક મોહોટું અગતનું લીસટ આપેલુંછે તેમાં ત્રણ મોહોટાં મુલકોના એ પ્રમાણે નામો માત્ર જણાવેલાં આપણાં જોવામાં આવેછે જે વીશે વીગતવાર હેવાલ બાબ પેહેલામાં આપેલોછે માટે ફરીને તે અત્રે ઉતારવા હું દુરસ્ત જોતો નથી.

એ પાદશાહના રાજબાદ ફીરદુસી પોતાની તવારીખની લડી વચે તુર, સલમ તથા એરચનો કીસ્શો એક દાસતાન તરીકે લાવી મેહેલેછે જેને ઇંગરેજીમાં આપણે એપીસોદ (Episode) યાને ઉપકથા એટલે જે એક ચાલુ વાતની વચે બીજી નવી વાત લાવી મેહેલી એમ કહી શકીએ છેઈએ. હવે શાહનામામાં વારંવાર એવા દાશતાનો જાંહાં જાંહાં ફીરદુસીને તવારીખ બરોબર મળી આવી નથી અને ગુંચવારો પડેલોછે તાંહાં તાંહાં હંમેશ આપણાં દીઠામાં આવેછે. એવાં એવાં દાસતાનો પાદશાહ કેખુશરૂના રાજમાં તથા પાદશાહ ક્એગુસ્તાસ્પના રાજમાં જોવામાં આવેછે. આ કીઆંની કેએગુસ્તાસ્પ પછીની વાત એને માલુમ નહીં પડીઆથી તાંહાં અશફંદીઆરનો કીસ્સો લાવી મેહેલી અરદેશીર દરાજદસત જે હાખીઆમની વંશનો આરટેઝરકસીસ લાંજ્જુમીનસ ઠડેછે અને ક્એગુસ્તાસ્પ પછી ઘણીએક સદીઓ બાદ થઈ ગએલોછે તેને બી કીઆંની વંશમાં ઘુસાડી દઈ એણે પોતાની તવારીખની લડીને બરોબર લાવી મેહેલી વાંચનારાઓ આગળ ધરેલીછે. એ બીઆનોને હાલની શોધોપરથી હવે જુદાં જુદાં પાડી શકાએ એવું છે. આટલો ઇશારો મને અત્રે કરવાની મકશદ એ છે જે, એ વીશે મને વારંવાર આગળ જતાં બોલવું પડશે જેથી પારશીઓનાં નીઆએગાનોની આગળી ખરી તવારીખ ઉપર આ અગતની બાબદ જણાવીઆથી ઘણીએક નવી રોશની પડી શકે એવું છે માટે વાંચનારા સાહેબોએ આ અગતનો ઇશારો ખુબ ધીઆનમાં રાખવો એવી મારી ઘણી નમનતાઈ ભરેલી એલતેમાસ છે.

મીનોચેહેર જેને ફરવરદીન યશ્તમા માનુસચીથ્ર કરી લખેલોછે તેને માલકમ ગ્રીક લોકોનો મેનદુસીસ કરી જે ધારેછે તે વીચાર હાલ તદનજ ખોટો ઠડી ચુકેલોછે અને એ બંને જુદાજ સખસો હતા તથા એ મેનદુસીસ તો ઘણાં સેંકડો વરશ બાદ મીનોચેર પછી થઈ ગયો હતો એમ હવે સીદ્ધ થયલું છે. એરીઅનોના આ પાદશાહ વીશે વેદમાં કેંઈ જણાવેલુંછે કે નહીં તે વાત હજુર સુધી ચોકસ રીતે માલુમ પડેલી નથી. એની પછી નોજર તખતનો માલેક થયો જેનાં વખતમાં તુરાનીઓનાં અફ્રાશીઆબે એરીઅનોની ભુમીને થોડુંક સુધી જીતી લીધી હતી. એ અફ્રાશીઆબ જેને આવાં ઇઅસ્ત વીગેરે બીજી ઇઅસતોમાં ફ્રંઘરસીએ કરી લખેલોછે તે મો-

* પેશદાદીઅન તબક્કાના પાદશાહો જેવા કે જમશેદ તથા ફરેદુનની હસતી વીસે કેટલાએક યુરોપીઅન ગરંથકારો એકમત થઇ શકતા નથી. પરોફેસર બરનુફ, મેકસમુલર તથા હાઊગ એવા કોઇ પાદશાહો થઇ ગએલા નથી એમ વીચારેછે. ડાકટર સપીગલ એ મતની વીરૂધ જાએછે અને અવસ્તાની સત્તા ઉપરથી સાફ જણાવેછે જે, એ કાંઇ કલપીત પુરૂસોનાં નામો નથી; જો તેમજ હતે તો અવસ્તામાં તેઓનાં ફરોહરોને અમશથી જાબજા આરાધેલાં આપણા દીઠામાં આવતે નહી. મારો ખુદ પોતાનો નાકેસ વીચાર પણ સપીગલની તકરારને મળતો આવેછે.

હોટા તુરાની થઈ ગયોછે અને તુરાની લોકોમાં એ નામ ઘણું સાધારણ હોએ એમપણ આપણને શાહનામા ઉપરથી માલુમ પડી આવેછે.

એના રાજમાં એરીઅનો તુરાનીઓનાં તાબા હેઠલ માત્ર બાર વરસ રહી પાછા પેશદાદી પાદશાહ જુના વખતમાં સ્વતંત્ર થયા હતા; જેની પછી ગેરસાસ્પ રાજનો માલેક થયો અને શાહનામામાં જણાવીઆ પ્રમાણે તે માત્ર નવ વરસ સુધી રાજ કરી મરણ પામીઓ. તબરી એ પાદશાહને જુનો વજીર કરી લખેછે. તારીખે માંજમનો ચંચળ બનાવનાર પાદશાહ જુના મરણ પછી એરીઅનોની ગાદીનો ૩૦ વરસ સુધી એ માલેક રેહેયો હતો એમ જણાવેછે. ઘણાં ખરા ફારસી ઇતીહાશ કરતાઓ એને પેશદાદી વંશનો સઉથી છેલો પાદશાહ કરી ગણેછે; કેમકે એના મોતબાદ એરીઅનો તુરાનીઓનાં આશ્રા હેઠલ પાછા આવીઆ હતા. એ પછી શું થયું તે ચોકસ રીતે માલુમ પડી શકતું નથી. અંહીઆં બી ફીરદુસી ચારસો પાંચસો વરસોની વાત પડતી મેહેલતો હોએ એવો શક એ ઠેકાંણે જે એ શાએર ગુચવારો કરી મેહેલેછે તે પરથી મને ભાસેછે. અવસ્તા તથા વેદમાં શામો-કેરેશાસ્પ ઇઆને શામ નરીમાનવાલો ગેરસાસ્પ એવો નામચીન પેહેલવાન જે જોવામાં આવેછે તે મજકુર પાદશાહથી તદનજ જુદો પુરૂસ છે એ વાત વાંચનારાઓએ ધીઆનમાં રાખવી જોઈએછે, નહીં તો કે આ એકશાન નામોપરથી તેઓનાં મનમાં વખતે ગુચવારો પડીઆ કરશે. એ પેહેલવાનની મોહોટી તારીફ જાબજા આવેલી આપણે અવસ્તાઓ ઝંદમાં વાંચીએ છઇએ. એ પેહેલવાન પાદશાહ ફરેદુનનાં જમાનામાં થઈ ગયો હતો અને એરીઅનોની આશાએશ તથા સુખચેન સારૂ એણે ઘણાંએક મોટા અજદાહ તથા બદકાર માણસોને આ દુનીઆંમાંથી બુનબેખથી ઉખેડી નાખીઆં હતાં. પાદશાહ જમયાને જમશીદ પછી બુજરગીની મોહોટી નીશાન એનાપરખી ઉતરી હતી એમ જમીઆદ યશ્તમાં આપણા જોવામાં આવેછે., જાંહાં એણે કરેલાં મહત કરમોનો જે સારાંશ આપેલોછે તે વીશે આગળ આપણે જણાવી ચુકા છઇએ. એનાં વંશમાંથી પેદા થએલા ઇરાનીઓનાં મોહોટા નામચીન પેહેલવાન રૂસ્તમ વીશે સઘળા શાહનામાંનાં વાંચનાર સાહેબો સારીકાની માહીતગાર છે અને ફીરદુસીએ ઇસુની ૧૦ મી સદીમાં એ પેહેલવાનની મોહોટી કીરતી ગાઈ એનું નામ અમર કીધું તેની આગમજબી એ પેહેલવાનનું નામ ઉગમણ પ્રાંતની કથાઓમાં ઘણું મશહુર થઈ રહેલું હતું એમ દીસેછે, કેમજે આજ આસરે ચઉદસો વરસની વાતપર થઇ ગએલો મોહોટો અરમાની ઇતીહાસી નામે મોવસેસ-ખોરેનાંટસી (મોજેસ-ખોરેનશીશ) જેની અરમાની ભાશામાં લખાએલી પોતાની આરમીનીઆની ભુમીની તવારીખનો લાટીન ભાષામાં શુભાખીત રીતે કરેલો તરજુમો ઘણાં એક વરસોની વાતપર છપાઇ બાહેર પડેલોછે તે નામચીન ઇતીહાસ કરતા રૂસ્તમને તેની પેદાએશની ભુમીનાં નામ ઉપરથી શજકી કરી લખેછે; જે જગાને ફીરદુસી સગજી કરી કેહેછે અને એ પેહેલવાનનાં જોર વીશે જે સઘળું નહીં માની શકાએ એવું બીઆન આપણે શાહનામામાં વાંચીએ છઇએ તે વીશે ઘણો ખરો ઇસારો આ મજકુર ગરંથકારનાં પુસ્તકમાં પણ આપણાં દીઠામાં આવેછે જે ઉપરથી મારા વારંવાર જણાવીઆ મુજબ વળી શીદ્ધ થઈ શકેછે જે, ફીરદુસીએ જે જે બીઆન જણાવેલુંછે તે કાંઇ પોતાની તરફની કલપનાં જેવું નથી પણ આગળાં પુસ્તકોના આધાર ઉપરથી બેતબાજીમાં તે સઘળી દાસ્તાન પોતાના માભારત પુસ્તકમાં રચેલુંછે. સર વીલીઅમ ઉઝલીએ ઇરાનીઓના આ મોહોટા પેહેલવાનને યુનાનીઓના ઘણા નામચીન પેહેલવાન હરકીઉલીસ સાથે ઘણી અછી રીતે પોતાના ઇરાનની મુસાફરીના કીંમતી પુસ્તકના દફતર બીજામાં મુકાબલો પણ કરી દેખડાવેલોછે.

પેસદાદી તબકાના સઘળા પાદશાહો વીશે ઉપર જે બીઆન આપણે મુખતેસરમાં જણાવીઉંછે તે એરીઅન (ઇરાન) વેજ તથા તેની પછીની ભુમીઓનાં બાખત્રીઆ દેશની પુરવનાં મુલકોમાં થઈ ગએલા એરીઅન ટોળાંના સપર પેહેલા પાદશાહો સમજવા. તારબાદ પારશી તથા હીંદુઓના વડીળાએ દખણ દીશા ભણી ઉતરી જે ભુમીને હાલબલખ, બોખારા, કરી લોકો કેહેછે તાંહાં આવી આશાએશ પામી એક મોહોટી દબદબા ભરેલી શલતનત સ્થાપી કે, જેને આપણે બાખત્રીઆની શલતનત કરી કહી શકીએછે અને ફીરદુસી, મીરખુંદ વીગેરે બીજા ફારસી ઈતીહાસ કરતાઓ કીઆંની વંશની પાદશાહત કરી લખી ગએલાછે. એ ટોળાંનાં પાદશાહોએ નજદીક ૭૦૦ વરસ ઉપર સુધી રાજ ચલાવીઉ હતું. તાર પછી ઘણીએક સદીઓ બાદ આખરે એશીરીઅન નામના એક જબરદસ્ત સેમેટીક ટોળાંનાં હાથમાં એરીઅનોની પાદશાહત નજદીક ૫૦૦ વરસ સુધી રહી. તેને પછી મીડ લોકોએ આવી વળી પાદશાહ દેજોસીસની સરદારી હેઠલ ઈ. સ. પૂ. ૭૦૮ વરસની વાત ઉપર છોડવી વધારે પશ્ચીમ દીશા તરફ ઉતરી અકબટાના શેહેરમાં એરીઅનોની નવી પાદશાહતની પાએતખત ભુમી નેમી. એ

શેહેરને ભુલથી હાલ જમાનામાં કેટલાકો હમદન કરી કેહેછે. હવે એ મીદીઆના રાજમાં અકબટાના નામના બે શેહેરો આવેલાં હતાં એમ તમામ યુરોપ (ફરંઘસ્તાન) ના ગરંથકારો આપણને જણાવી ગએલાછે. એક શેહેર મીદીઆ એત્રાપેતીનીના પ્રાંતમાં અને બીજું મીદીઆમેજર યાને ઇરાકેઅજમમાં આવેલું હતું. જે શેહેરને હાલ જમાનામાં હમદન કરી કેહેછે તે ઇરાકે અજમવાળું અકબટાના શેહેર છે. પાદશાહ દેજોશીશે એ નામનું જે શેહેર બંધાવીઉં હતું તે તો છેક ઉતર તરફ મીદીઆ એત્રોપેતીનીના પ્રાંતમાં આવેલુંછે જેની પડોસમાં હાલ જમાનામાં સર હેનરી રાલીનસનના જણાવીઆ પ્રમાણે તખતે સુલેમાન નામનું એક વખણાએલું શેહેર જોવામાં આવેછે. કીઆંની વંશનાં દરેક પાદશાહોને ફીરદુસી કેએ એવો એલકાબ આપેછે અને અવસ્તામાં કવી તથા વેદમાં તે સઘળાઓના નામની આગળ કાવ્ય એવો શબદ જે મેહેલાએલો આપણા દીઠામાં આવેછે તે ઉપરથી એ સઘળા પાદશાહો તરત ઓળખાઈ આવેછે. એ વંશના મુળપુરૂશનું નામ તમામ ફારસી ઈતીહાસ રચનારાઓ કએ-કોબાદ કરી લખી ગએલાછે જેને ફરવરદીન ઈઅશાતમાં કવી-કવાત કરી લખેલોછે. એ પાદશાહનું નામ વેદમાંથી અતીઆરસુધીની શોધો પ્રમાણે કાંઇ માલુમ પડલું હોએ એમ મારા વાંચવામાં કેઠે આવેલું નથી જેથી એ પાદશાહ વીશે હું કાંઇ વધારે બોલી શકતો નથી. એણે ૧૨૦ વરસ સુધી રાજ ચલાવીઉં એમ જે ફીરદુસી જણાવેછે તે ઉપરથી એની પછીના એક પાદશાહનું રાજ તેણે મેહેલી દીધું હોએ એમ દીસેછે. ફરવરદીન ઈઅસતમાં કવી-કવાત તથા કવી-ઇઉસબ્વન (કેકાઉસ) વચ્ચે "કવી-એપીવનહુ" એવું નામ જોવામાં આવેછે જેનું રાજ ઘણું અગતનું નહી હોવાથી એ શાએરે કદાચ મેહલી દીધું હોએ તો તે મનાઈ શકે એવું મને ભાસેછે. મીરખુંદ કેહેછે જે, કેટલાએક ઇતીહાસ કરતાઓ કેકાઉસને કેકોબાદનો નબીરો ઠેવેછે જે ઉપરથી મારા ઉપલા બોલવાને વધારે ટેકો મળી શકે એમ છે. એ પાદશાહ કેકાઉસ વીશે વેદમાં તથા અવસ્તામાં વારંવાર જણાવવામાં આવેલુંછે. કીઆંની વંશનો એ એક મોહોટો પાદશાહ થઈ ગયોછે. વેદમાં એને કાવ્ય-ઈઉશના યાને કાવીનો છોકરો ઇઉશનાં કરી લખેલોછે. વેદપછી બનેલાં પાછળા જમાનાના હીંદુઓના ધરમ પુસ્તકોમાં એને શુકરનો ગ્રહ કરી ઠેવી બેસાડેલોછે અને તાંહાં એમ જણાવેલું છે જે, આ પૃથ્વી ઉપરથી મરણ પામી ઉપલો અવતાર લીધો તેની આગમજ આ જાહાનમાં દાઠીયા અથવા અસુરા લોકો જેઓ હીંદુઓના દેવતાના દુશમનો થાએછે તેઓનો એ ગુરૂ હતો. અસુરા તે અહુરા યાને હોરમજદને પુજનારા પારશી લોકોછે. જંદનો હ અક્ષર શંશકૃતમાં વારંવાર સ અક્ષરમાં મુબદીલ થઈ શકેછે; આપણી ગુજરાતીમાંબી પારશી ગામડીઆઓ વારંવાર સ ને હ કરી બોલેછે જેમ કે સારાંને તેઓ હારાં કેહેછે; સારીને તેઓ હારી કેહેછે; સોરાબને તેઓ હોરાબ કેહેછે. અંગરેજ ગામડીઆઓબી સને હ વારંવાર બોલેછે. હવે રૂગવેદના સલોકોમાં એવું રૂપ એને આપવામાં આવેલું નથી. તાંહાં એનું નામ ઇંદ્ર નામના હીંદુઓના મોહોટા દેવતા સાથે જોડાએલું આપણાં દીઠામાં આવેછે અને એ દેવતાની સ્તુતી કરતી વેળાએ એને તાંહાં કાવ્ય-ઇઉશના નામથી આરાધવામાં આવેલોછે. એ કાવ્ય-ઇઉશનાંએ અગ્નીને મનુરાજાતના બ્રાહ્મણનો ઊંચો દરજો આપીઓ. એણે આશમાની ગાયો એટલે વાદળાંઓને તેઓની ચરાગાહની જગા પોતે લઈ જાંઇ દેખડાવી. એણે ઇંદ્રને મોહોટા લોહોડાંનો ગુરજ બનાવી આપીઓ જેથી તે દેવતાએ પોતાના દુશમન વરીત્રાને મારી નાખીઓ. ભગવતગીતામાં એને સપર પેહેલો કવી યાને શાએર કરી વીચારેલોછે જેથી કરીશના જે સઘળા એલમોમાં પેહેલો ગણાવવાનો દાવો રાખેછે તે પોતાને ઇઉશનાસ કરી કેહેછે. માભારતમાં એને પેટે ચાર છોકરા હતાં એમ જણાવેલુંછે જેઓ અસુરા (પારશી) લોકોની માનતા કરી તેઓને સારૂ ભોગ ચહડાવવા લાવતા હતા. હવે વેદમાં આવેલા આ હેવાલનો ઇસારો જુદી ઢપછપથી શાહનાંમાંમાંપણ આપણા જોવામાં આવેછે. તાંહાં એ પાદશાહ પોતે આ દુનીઆમાં કરેલી મોહોટી ફતેહોથી ફાટી જઇ મનમાં મોહોટો ગરવ ધરી એબલીસ (શેતાન) ના ભમાવવાથી આસમાનની પાદશાહી લેવા ગયો એમ જણાવેલુંછે અને ચાર મોહોટાં અકાબ પક્ષીઓને લાવી પોતાના તખત સાથે બાંધી આસમાન તરફ ઉડીઓ કે આકાશપર જઈ મારામારી કરી તાંહાંનું રાજપણ પોતાના તાબા હેઠલ કરી લેએ. જારે ઉડતાં ઉડતાં પેલાં પક્ષીઓ થાકી ગયાં તારે એ મગરૂર પાદશાહ જમીન ઉપર ઊંધે મસ્તકે પડીઓ. તેથી તેની શુધ પાછી ઠેકાણે આવી. એણે ૧૫૦ વરસ સુધી રાજ ચલાવીઉં એમ જે શાહનામાંમાં જણાવેલુંછે તે ઉપરથી એની પછીના ત્રણ ચાર પાદશાહોના રાજના વરસોબી સાથે લાગાં એનાજ રાજમાં ઘુસાડી દીધેલાં હોએ એમ દીસેછે. ફરવરદીન ઈઅશાતમાં એ નામ તથા કાવી હુશરવા (કેખુશરૂ) નામ વચ્ચે કાવી-અરશાન; કાવી-પીસીનો; કાવી-બીઆરશાન તથા કાવી-શીઆવરશાનો (શીઆવખશ) એવાં ચાર નામો આપણાં જે વાંચવામાં આવેછે તેઓમાંનો છેલો શખસ શીઆવખશ બાખત્રીઆની ગાદીનો માલેક થયો નહતો એમ શાહનાંમાં ઉપરથી

આપણને ચોકસ રીતે માલુમછે; પણ તેની આગળ જણાવેલાં ત્રણ નામો વીશે તાંહાં કાંઈબી આપણા વાંચવામાં આવતું નથી માટે એ ત્રણ પાદશાહોના* રાજોબી કાંઈ ઘણાં અગતના નહીં હોવાથી કેકાઉશ સાથેજ જણાવીઆ હોએ એવું વખતે એ ઉપરથી ખુલ્લી રીતે માલુમ પડી આવેછે. એની પછીના નામચીન પાદશાહ કાવી–હુશરવા જેને ફીરદુસી કેખુશરૂ કરી લખેછે તેની ચાલો હવે આપણે તપાસ લઈએ. રૂગવેદમાં એ પાદશાહને સસરવાસ કરી લખેલોછે એમ પરોફેસર સપીગલ વીચારેછે*. અવસ્તામાં એણે તુરાનીઓ સાથે પોતાના બાપના મોતના કીના સારૂ લડાઈ ઉઠાવી હતી એવો ઇસારો જોવામાં આવેછે જે ઉપરથી ફીરદુસીએ પછી એના રાજની મોટી કીરતી ગાવા પોતાની તમામ ફશાઅત તથા શાએરી કલપના ઘણી રશીલી રીતે બહુ ડાહાપણ ખરચી તથા અતીશએ મેહેનત લઈને વાપરી દેખાડાવેલીછે અને અંહીઆંજ આવી એને એક મોહોટું ગોતુબી ખાવેલુંછે જેથી ઇરાનની તવારીખ ઉપર ગોયા એક શીહાવાદળ અતીઆર સુધી પડી રેહેલું હતું. પણ સારાં ભાગ્યે સરસ્વતીમાતાએ સેંકડો વરસો બાદ એક જુવાન ગબરૂ સફેદ ચેહેરાનાને દાહાડી મુછ વગરનાં ગરોટફંડ નામનાં જરમન વીદીઆરથી ઉપર મોહીત પડી તેની આગળ બીલારોકા હરફોનો ભેદ આખરે ખોલી મેહેલીઆ જેથી એલમની ટાપોના અરાબાઓની ફેરેરીઓથી એ શીહાવાદળ પરોફેસર બુરનુફ તથા લારાન તથા તેની પછીનાં વીદીઆરથી સરં હેનરી રાલીનસનની સરદારી હેઠલ તોડવામાં આવીઊં. એ વીશે વધારે ખુલાસાથી હવે પછી આપણે આગળ જતાં બોલીશું ખરા. પણ આ જુજ ઇસારો એ વીશે અત્રે જણાવવા લાએક એ છે કે, જે લખોને આપણે સાઇરસ (સીરૂસ) અથવા કુરઉશ, દરાએશ, ઝરકશીશ, આરટેઝરકશીસ–પેહેલો જેને ફીરદુસી અરદેશીર–દરાજદશત કરી લખેછે, દરાએશ–બીજો, આરતેઝરકશીસનીમન તથા આરટેઝરકશીસ–ઓકશ એવા હાખીઆમની પાદશાહોના બીલાશેકા લેખો કરી હાલ જમાનામાં જે બોલીએ છઇએ તે અસલમાં શું હતા એવો સવાલ દરેક શોખી વાંચનારઓના મનમાં વખતે ઉતપન થયાવીના રેહેશે નહીં. આજ આસરેબસો હડીસો વરસોની વાત ઉપર ફાધર એનજીલો તથા પીએત્રોદલાવાલ નામના બે વખણાએલા ઇતાલીઅન મુસાફરો જે ઇરાનસર જમીનની સેઅલ કરી આવીઆ હતા તેઓ સપર પેહેલીવાર યુરોપના વીદીઆરથીઓને ઇરાનના કોતરકાંમોમાં જાબજા બીલા અથવા તીરરોકા ચીતારો જોવામાં આવેછે એવો ઇસારો જણાવી ગયા હતા. એ ચીતારો બુજુરગ પરશીપોલીસની બીશમાર અથવા તારાજ થઈ પડેલી હવેલીઓમાં જોવામાં આવેછે એટલુંજ નહીં પણ હાલ જમાનાના કીરમાનશાહ શેહેરની નજદીકીમાં બાગેસ્તાન અથવા બેહેશતુન નામના ખડકોપર તથા મુરગાબના મેદાનમાં કુરઉશ પાદશાહના એકાંત દુર આવેલા મીનારા ઉપર અને ઉતરમાં છેક આરમીનીઆ દેશની અંદર વાનશેહેરનાં ખડકોપરબી કોતરાએલા જેજે મુશાફરોની નજરે પડીઆ તેઓ તેના ઉતારા એક નવાઇ દાખલ પોત પોતાના દફતરોમાં જેનાથી બની આવીઊં તેઓ યુરોપખંડનાં વીદીઆરથીઓની જાણ સારૂ આપી ગયા હતા. હવે એ ચીતારોને શપર પેહેલાં ઉકલાવવાનું કામ જરમની દેશની બાન નામની યુનીવરસીટીમાંથી તરત શીખી પસાર થઈ આવેલા એક નો જવાન વીદીઆરથીએ જારે પોતાને માથે લીધું તારે તેણે ઘણી એક અડચણોની શહરૂઆતમાં ખુલાસો કરવાનો રેહેયા હતો. પેહેલાં તો તેણે એવું સાબેત કરવું પડીઊં જે એ આડાતેડા, સપેટા અને પટાપટા ઓ ચોકસ લખોજછે અને અમશથાં જેમ ચીતારાના મનમાં આવીઆં તેમ શીનગાર સારૂ માત્ર પાડેલા ચીત્રો નથી. એ શાબેત થયા પછી બીજી મોહોટી અડચણ એ આવી જે હવે એને વાંચવા તે કેમ? જમણા હાથ ભણીથી ડાબા હાથ તરફ વાંચવા, કે ડાબા હાથ તરફથી જમણા હાથ તરફ વાંચવા, કે નીચેથી ઉપર વાંચતા જવું,

* રૂગવેદમાં ઇંદ્રના મંત્રનાં નવમાં કરદામાં આપ્રમાણે આપણે વાંચીએ છઇએ.—

त्व मेतां जनराज्ञो द्विर्दशा बंधुना सुश्रवसोपजग्मुषः ।
षष्टिं सहस्रा नवतिं नव श्रुतो नि चक्रेण रथ्या दुष्पदा वृणक् ॥ ९ ॥

યાને "વગરમીત્રવાલા સુસરવાસ ઉપર મનુશ જાતના વીશ પાદશાહોએ જે સ્વારી કરીહતી, તેને તું ઓ ઇંદ્ર! તારા રથના પએડાંથી કાપી નાખીઆ અને છ હજારને નવ્વાણુ ફીલ્લાઓનેબી કીરતી ભરેલીરીતે તુંએજ ઓ ઇંદ્ર, તોડીપાડીઆ." આ ફકરામાં સુસરવાસ એવું જે વીશેશ નામ આવેલું છે તે ઝંદ અવસ્તાવાલો કએ–હુશરવ અથવા શાહનામાંવાલો કે–ખુશરૂ છે એમ પ્રોફેસર સપીગલ વીચારેછે. જુઓ એનો "ઇરાન દાસલાંડ જવીસચન દેમ ઇનદુસ" ને સફે ૨૬૯ મે. પરોફેસર માકસ મુલર પણ સપીગલનું આ મત બાહાલ રાખેછ પણ જો હું ભુલતો નહીં હોઊં તો એ મત સાથે દાકતર હાઊગ એક મળતો થઇ શકતો નથી કેમકે તેણે મને એક વેળાએ શાફ જણાવીઊં હતું જે, વેદમાં કેખુશરૂનું નામ કેથે જોવામાં આવતું નથી.

કે ઉપરથી નીચે સલગનું સલગ વાંચતા આવવું. ગ્રોતાફંડની આગમજ લીશટેનબરગ નામના એક વીદીઆરથીએ પોતાનો એવો અભીપરાએ આપીઓ હતો જે ફારશી અરબી તથા હીબરૂમાફક એઓને જમણા હાથ તરફથી ડાબા હાથ ભણી વાંચતા જવું જોઇએ. ગ્રોટાફંડે ઈ. સ. ૧૮૦૨ માં એવું ચોકસ રીતે લોકોને સાબીત કરી આપીઉં જે, એ હરફો એવી રીતે ગોઠવાએલાછે કે ગ્રીક માફક ડાબા હાથ તરફથી જેમ હાલ આપણે ગુજરાતી, ઇંગરેજી, મરાઠી, જરમન, તથા ફરેંચ વાંચીએછે અને લખીએછે તેમ જમણા હાથ તરફ વાંચતા જવું જોઇએ. ગ્રોટાફંડની પુઠે મુનટર તથા ટાઇચરાન નામના બીજા બે જરમન વીદીઆરથીએ એવુંબી દેખડાવી આપેલું હતું જે એ લેખો જોતાં અજાએબ જેવું એ માલુમ પડેછે જે, દરેક શબદો વચે જે એક ચોકસ નીશાનનો-તીર જેવો શહેરતો વારંવારઆપણા જોવામાં આવેછે તે દરેક છુટા છુટા શબદો હોએ એમ દેખડાવતો હોએ તો તેમાં કાંઈ ઘણું નવાઈ જેવું નથી. હવે એ તરક ખરો પડી ગયાથી મોહોટો ફાએદો એથી એ થયો જે, એથી હજારો હરફો અંદર આવેલા દરેક શબદો માલુમ પડવા લાગ્યા; તોબી એક લાઈન હજુરતો વંચાઈ શકાઈ નથી એટલામાં તેની અંદર તરેહ તરેહવાર વીઘ્ન પડવા લાગ્યાં. એક એક પછી એક એક સવાલ વીદીઆરથીઓના મનમાં ઉતપન થવા માંડીઆ. એ લેખની ભાષા એરીઅન (ઇરાની) ટોળાંની કે સીમેટીક ટોળાંની કે તુરાની ટોળાંની છે તે વીશે વીદીઆરથીઓ વીચારમાં પડીઆ. હજુર તો કોઈને માલુમ નથી કે એની મજમુન તે શી છે; એમાં આવેલું બીઆન કીઆ જમાનાને તથા કીઆ વખતને લગતું છે; એમાં કીઆ પાદશાહોની ફતેહની તવારીખ દેખડાવેલીછે અને કીઆ શેહેનશાહની કીરતી ગાએલીછે; કુરઉશની કે દરાયશની, અરદેશરની કે શાહપુરની, નોશીરવાનની કે ખુશરૂ પરવીજની તે તો કોઇને હજુર માલુમ ન હોતું. એ હરફો તેઓના ઉચ્ચાર પ્રમાણે જેમ હાલ ગુજરાતીમાં છે તેમ કે સીલેબલ પ્રમાણે જેમ હાલ ઇંરેજીમાં છે તેમ કે ચીનાઇ તથા મીશરદેશના હાએરોગલીફીકોમાં જેમ દરેક છુટા છુટા શબદો સારૂ માત્ર ચોકસ નીશાનો દેખડાવવામાં આવેછે તેમ લખાએલાછેકે કોઈ બીજી રીતે તે વીશે હજુર તો કોઈને ખબર નથી. એ અડચણો એક એક પછી એક એક કેમ મટવામાં આવી તે વીશે સઘળું બીઆન જો અત્રે આપીઉં હોએ તો તે લંબાણ ઘણું થઈ જાએછે માટે આટલુંજ જણાવી ખતમ કરૂંછું જે, ઘણી શખતી તથા જેહમત અને રંજ ખેંચી ગરોટાફંદે દરાએશ, ઝરકશીશ તથા હીસ્તાશપીશ એવા ત્રણ વીશેશ નામો ઉકલાવી તે ઉપરથી કેટલાએક હરફો મુકરર કીધા. એ અનઘન હરફોપરથી એ લેખોની ભાશા કદીમ ઈરાની ભાશા છે એ કેમ પછી માલુંમ પડીઉ. જંદની મદદથી પરોફેસર બુરનુંફ તથા લાશને કેવો તોપનો અરાબો એઓપર પેદરપે ચાલું રાખીઓ તથા હીંદુસ્થાનની સંસકરતના એલમની જોરાવરખાનમાંથી નવા નવા દારૂ ગોળાઓ પેદા કરી એલમના આ વીદીઆરથી સરદારોએ કેવીકેવી રીતે એની બાજુમાં આવી જાહાડવા માડીઆ કે જેથી એ અજીત બેહશે તુનનો બીલારોકા હારફોનો કીલ્લો રોલીનશન નામના એક અંગરેજ સરદારને આખરે તાબે થયો અને તેના કરેલા શુલેહના કોલકરારો મુજબ પોતાનો ભરમ તમામ દુનીઆ આગળ ખુલ્લો કરી મેહેલીઓ. તે વીશે તથા એલમની આવી આ માહાભારત અને નામકીત ફતેહ તથા તેના નજદીક ચાલીશ વરશ લગીન એ હરફોનાં કીલ્લા આગળ પડી રેહેલા ઘેરા વીશે વીગતે હું હવે પછી બોલનારછું માટે આ બીઆન અત્રે પડતું મેહેલી કેખુશરૂ પાદશાહની વારતા વળી પાછી લંબાવવા હું નીચે દુરૂસ્ત વીચારૂંછું.

મેં આગળ કેયે એમ જણાવેલુંછે જે, એ પાદશાહના રાજના બીઆનમાં ફીરદુસીએ મોહોટું ગોતું ખાધેલુંછે, કારણકે આ કીઆની વંશના પાદશાહના હેવાલ સાથે એની પછી શેંકડો વરસ બાદ જે દેશને હાલ આપણે ઈરાન કરી કહીએછે તે સરજમીનપર થઈ ગએલા એક મોહોટા નામઆીન પાદશાહ નામે સાઇરસ અથવા કુરઉશનો હેવાલ એ બંને પાદશાહો ગોયા એક સમજીને ભુલથી પોતે આમેજ કરી નાખેલાછે. ગ્રીક ગરંથકારો એ પાદશાહને કોરાસ કરી લખી ગએલાછે જે ઉપરથી પછી લાટીન ભાશામાં સાઇરસ કરી થએલુંછે. ફરેંચો એ નામનો સીરૂસ એવો ઉચ્ચાર કરેછે અને દરાએસને તેઓ દારીઉસ કરી કેહેછે. હવે એ કુરઉશ શબદ માફક અરબોમાં કસરા; રૂશીઅનો (ઉરૂસો) માં ઝાર; આસત્રીયનોમાં કએઝર; રૂમીઓમો સીઝર (કેસર) એવાએવા પાદશાહી એલકાબો નીકલેલા આપણા વાંચવામાં આવેછે, તેમ ફારસીમાં કુરૂસ અથવા ખુરૂશનો શ અક્ષર વચમાં મેહેલી રૂ અક્ષર પાછળ કાહાડીઓ હોએ તો તે ઉપરથી તેનું શેહેલથી ખુશરૂ થઈ શકેછે અને ફીરદુસીએ પોતાની શાએરી કળપનાને લીધે એ શબદ અસલી જાુજ ઉપરથી પોતાની બેતબાજીની ઢપછપને બેસતો આવે તથા કાનને સારો લાગે માટે ખુશરૂ વાંચીઓ ને લખીઓ હોએતો તેમાં કાંઇ ઘણું તાજુબ થવા જેવું નથી. ઘણાં એક વીશેશનામોમાં એવી

ઢપછપ એણે પકડેલી આપણા જોવામાં આવેછે જેમ કે ફરેદુનના બાપ આતબીનને બ ને ઠેકાણે ત; ને ત ને ઠેકાણે બ મેહેલી આબતીન કરી હમેશ પોતે લખી જાએછે. હવે એક પાદશાહનું નામ કેએખુશરૂ અને બીજા પાદશાહનું નામ ખુશરૂ એવા બે અધુરા જુજો એને મળે તેમાં જે વાંચવામાં આવે તેથી પણ વખતે કદાચ ગુંચવારો પડી શકતે નહીં; કેમકે એકના નામ સાથે કએ અને બીજા સાથે કએ મુતલગ નહીં એમ જે વારંવાર પેલા અધુરા જુજોમાં એના દીઠામાં આવેઆં હોએ તે ઉપરથી એ બંને પાદશાહો રએને જુદા હોએ એમ જરાબી શક એને ગયાવીના રેહેત નહીં; પણ માઠાં ભાએગે તેઓના કામોમાંપણ તેઓના નામો માફક ઘણોએક અતલંગનો સંબંધ દીસવા લાગેઆ જેથી એ બંનેને એ એકજ પાદશાહ કરી સમજેલો એમ મને ભાશેછે; કેમકે કેખુશરૂની પેદાએશ વીશે જે હેવાલ એ આપેછે તેનો માંચરો ઝંદ અવસ્તામાંબી આવેલો ઉપર ટપકે હજુર આપણાં દીઠાંમાં આવે છે. તેમજ હીરાદોતસ નામના ગ્રીક ગરંથકારના દફતરમાં જે હેવાલ ખુશરૂ, શીરૂશ અથવા કુરૂશ નામના હાખીઆમની વંશના ઇરાન સરજમીનના નામચીન પાદશાહ વીશે જે જણાવેલોછે તેની પેદાએશને લગતો હેવાલબી જારે નજદીક કેખુશરૂ નામના બાખત્રીઆની સરજમીનના કીઆંની વંશના પાદશાહના હેવાલ સાથે મળતો ઉતરે તારે નામો તથા કાંમોના આવા અતલગના સંબંધો ઉપરથી હરેક શખશ ગુંચવારો કરી નાખે તો તે વાત બનવી કાંઇ ગેરમુમકીન નથી. કોઇકોઇ વખત એકજ નામ ધરાવનાર માણસોની જીંદગીના કેટલાએક મુખીય કામો એકએક સાથે મળતા ઉતરે એ વાત બની શકે એવીછે એમ ઘણાંએક દાનેશમંદ વાંચાનારાઓ એકરાર કરીઆ વીના રેહેશે નહીં. ફરદુસી જે પોતાનું કીંમતી પુસ્તક લારડ બેકન માફક "નાલેડજ ઇઝ પાવર" યાને એલમ જે છે તે એક શકતીછે એવા મશહુર વાકીયથી નીચે મુજબ શહરૂ કરેછે. "તવાં નાબુવદ હરકે દાનાબુવદ" તે સાફ આપણને ખુલ્લી રીતે જણાવી જાએછે જે, જેબી અધુરા જુજો મને મળી આવીઆછે તેમાં કાંઇપણ વધઘટ મારીતરફથી કરીઆ વગર એ દફતર મેં. આદરબુરજીન; શરવ આજાદ વીગેરે બીજા ઘણાંએક ચંચલ પારસીઓની મદદથી અસલી પેહેલવી લેખો જે મારા જમાનાસુધી બચી શકીઆ હતા તેઓ ઉપરથી રચેલુંછે. હવે એનો જણાવેલો કેખુશરૂ પાદશાહનો તમામ હેવાલ ઘણી બારીકીથી શાહનામામાં તપાસતા કોઇકોઇ ઠેકાણેથી એમપણ માલુમ પડેછે જે એને ઢડપુછડાં વગરના કેટલાએક અધુરા જુજો કુરૂશ અથવા ખુશરૂ પાદશાહનાબી મળવા જોઇએ. જેઓને એણે તાણી તોડી જાંહાંજાંહાં લાગુ પડેઆ તાંહાંતાંહાં પોતાની એબારત તથા તવારીખની લડીને બેસતાલાવી મેહેલવામાં કાંઇપણ કસુર પોતા તરફથી કરી હોએ એમ મને ભાસતું નથી અને તવારીખને અરથે જેબી એને મળી આવીઊંછે તે સઘળું કાંઇપણ બાબદ પડતી મેહેલીઆવીનાએ એણે જે જણાવવા કોશેશ કરેલીછે માટે આપણો ઇતબાર તેથી એના ઉપર બહુ વધતો જાએછે. કલકતા મધે આજ આસરે પચાસ કરતાં વધારે વરસની વાત ઉપર ઘણાએક શાહનામાંઓ એકઠાં કરી મી° ટરનર મકાન નામનાં એક અંગરેજે જે ઘણું કીંમતી શાહનામું છપાવી પ્રગટ કરેલુંછે તેમાં નીચે પ્રમાણે પાદશાહ ખુશરૂવીશે બીઆન આવેલુંછે તે હું ધારૂછું જે પાદશાહ કુરૂસને લાગુ પડી શકે તેવુંછે ને કેએ-ખુશરૂને લાગુ પડી શકે એવું નથી. એબીઆન એકજ શાહનામાંમાં અને એકજ ઠેકાણે જોયામાં આવીઉ હતે તો વાત જુદી હતી પણ તમામ અસલી શાહનામાઓમાંથીબી એ બેતો જુદી જુદી જગાઓપરથી મળી આવીઆછે અને ઉપર ટપકે જોતાં એઓની મજમુન વખતે વાંચનારાઓને નજીવી જેવી લાગે તોબી મારા મનશેતો એઓમાં વધારે ભેદ આવેલાછે; કેમકે તેથી મારા આગળાં બોલવાને ઘણું મોટું વજન મળી શકેછે. એ પાદશાહના ગંગદેજથી શીઆવખશ ગુરદ નામની જગા તરફ પાછા ફરતી વેળાએ કોઇએક અધુરા જુજોપરથી એ "મલેકુલ કલામ" નીચે મુજબ બોલેછે; જો કે એને સારીપેઠે યાદ હોવું જોઇએ જે, જંદ અવસ્તા તો તેની પછી ઘણી મુદતે પાદશાહ કએ–ગુસ્તાસપનાં જમાનામાં પેગમબર હજરત જરતોસ્ત પછી ઉતપન થએલી હતી. બીજું એ જે, એ પાદશાહને એ બેતોમાં એ કએ–ખુશરૂ કરી નહીં પણ ખુશરૂ કરી લખેછે જે બે નામો એક હોવાથીએ એકજ પાદશાહ મારા ઉપર જણાવી આ પ્રમાણે સમજેલાછે. જો કે ખરી વાત તો એછેજે એ બંને એક નામ ધરાવનાર પાદશાહો જુદા જુદા વંશમા જુદા જુદા દેશોમાં તથા જુદા જુદા જમાનાઓમાં થઇ ગએલાછે. તે સાથે વધારે અગતની દલીલ એ છે જે, ગંગદેજ અથવા દજોખત ગંગ જેને અરબો બેતુલ મુકદશ તથા અંગરેજો જેરૂશાલમ કરી કેહેછે તેને કેખુશરૂ પાદશાહ સાથે શું લગતું વળગતુંછે તેની આપણને સમજ તવારીખ ઉપરથી પડી શકતી નથી. એ શેહેર કદાચ કેખુશરૂ જેવા પુરાતન એરીઅનોનાં બાખત્રીઆની ભુમીના પાદશાહના જમાનામા વખતે હઇઆતીમાંબી નહીં હોએતો કાંઇ નવાઇ જેવું નથી. યાહુદીઓની તવારીખ વાંચનાર સરવે વીદીઆરથીઓને સારી કાણી રોશન હશે જે એ શેહેર પાદશાહ કુરૂશ અથવા ખુશરૂ-

ના જમાનામાં ઘણું વખણાએલું શેહેર ગણાતું હતું અને તાંહાં એણે પોતાના આ લાડકવાયા ટોળાંને પોતાના દેહેરાં છુટથી બાંધવા તથા પોતાનો ધરમ સારીકાણી સાચવવા જે મોટી મદદ કરી હતી તે વાત તવારીખ ઉપરથી સરવે કોઈને મશહુરછે. વળી કેખુશરૂ કરતાં એ કુરૂશ પાદશાહ વધારે મોટો નામચીન પાદશાહ થઈ ગએલોછે જે વીશે હવે પછી વીગતે બોલવામાં આવશે. એણે મોટી મોટી ફતેઓ કરી ઇરાનની જાહોજલાલી તમામ દુનીઆમાં અતીશે વધારી મેહેલી હતી અને એનાં જીતી લીધેલા મુલકની હદ સારૂ ઇરાન સરજમીનના પાછળા જમાનાના શાશાની વંશના પાદશાહો રૂમીઓ સાથે પોતાનાં બાપીકા મુલકોનો દાવો કરી વારંવાર મરાતા હતા એમ ગીબનની રૂમની તવારીખ ઉપરથી આપણે સારી કાણી જાણીએ છઇએ. એ કીઆની કેએ-ખુશરૂ હાખીઆમની ખુશરૂ અથવા કુરૂશ (ખુશરૂ યાને શાઇરસ) જેવો મોટો નામચીન પાદશાહ નહીં હતો તેનું મુખીય કારણ એજે, અગરજો એ નામચીન પાદશાહજ હતે તો કેકાઉસ માફક એનું નામ વેદમાં વારંવાર આપણા જોવામાં આવીઉ હતે પણ હીંદુઓના નીઆએગાનોએ પોતાના આ અસલી પાદશાહ સારૂ અકસર કરી ચુપકીદી માત્રે અખતીઆર કરેલીછે તે ઉપરથી એ કીઆની કેખુસરૂ મોટો નામચીન પાદશાહ હોએ એમ આપણાથી કહી શકાતું નથી. ઝંદ અવસ્તામાં વારંવાર એનું નામ જોવામાં આવેછે ખરૂં, જેથી ફીરદુસીને મદદ કરનાર પારશીઓ વધારે ઠગાયા હોએ એમ મને લાગેછે; કેમકે હાખીઆમની વંશની ઘણુંએક પુરવે આપણા લોકોના મુખીઅ ધરમ પુસ્તકો બની ચુકેલા હતાં તેથી તે પછીના કોઇબી મોટા જરતોસ્તી પાદસાહોના નામો તેમાં આપણા જોવામાં આવતાં નથી તેની સમજ આપણને શેહેલથી ઉતરી શકેછે. હવે ફીરદુસી હાખીઆમની વંશ તદનજ ચુકી ગયો હોએ એમબી નથી; કેમકે અરદેસીરદરાજદસ્ત જેને તે બહમન સાથે ગુચવાવી મેહેલેછે તે હાખીઆમની વંશવાળો ગરીક ગરંથકારોનો આરતેઝરસીસ લોનજીમીનસજ છે એમ આપણને ચોકશ રીતે માલુમ પડેલુંછે અને તેના દાસતાન આગળ આવી ઘભશઠમા પડી ગયાથી તાંહાં વળી પોતાની હંમેશાની રીત પ્રમાણે રૂસ્તમ તથા અસપંદીઆરનો કીસ્શો લાવી મેહેલી એ બહમનને પછી અશપંદીઆરનો છોકરો બનાવી દઈ પોતાની તવારીખની લડી બેસતી લાવી મેહેલી દારાના વખત સુધી બરોબર ચાલતો જઈ કીઆની વંશ અને બરોબર બોલીએતો હાખીઆમની વંશની તરત પછી પોતે સમાપ્ત લાવી મેહેલેછે. આ મજકુર તકરાર ઉપરથી વાંચનાર શાહેબોની ખાત્રી થશે જે શાહનાંમાંમા કેએ-ખુશરૂના હેવાલમાં ખુશરૂ (કુરૂશ) જેવા ઘણા નામચીન પાદશાહનો હેવાલ ફીરદુસીએ એક સરખા નામો ઉપરથી મીશ્રીત કરી નાખીઆતે લીધે અતીઆર સુધી જે ગુંચવારો ચાલતો આવીઓછે તેની સમજ આપવાનો વખત હવે નજદીક આવીયોછે અને હવે પછીનો કોઇ ચંચલ વીદીઆરથી શાહનામામાથી એ બંને પાદશાહોનો મીશ્રીત કરી નાખેલો હેવાલ છુટો છુટો પાડી શકેતો તેની મેહેનત ફોકટ જશે નહી અને તેમ કરવા તેને હીરાદોટશ તથા હાલના બીજા શેકા હરફોની શોધના નવાં નવાં પુસ્તકો ઉપરથી પુષકળ સામાન સરંજામ પણ મળી આવે એવુંછે. આ ઘણું અગતનુંછે જે, આપણા આગળા હીંદુસ્થાનનાં દશાતુરો ફીરદુસીની મજકુર ચુક જોઇ શકીઆ હોએ એમ કદાચ માલુમ પડી શકેછે; કેમકે અફરગાનની અંદર આગળા જરતોસ્તી પાદશાહો તથા તેઓના નીઆએગાનોનાં નામો લેતી વેળાએ અસપંદીઆર સુધી તેઓ કએ એવો શબદ બોલતા આવેછે જેમ કે કએ-કોબાદ, કેએ-કાવુશ, કએ-શીઆવખશ, કએ-ખુશરૂ, કએ-લોહોરાસ્પ, કએ-ગુશ્તાસ્પ અને કએ-અસપંદીઆર. અરદેસર-દરાજદસ્તથી તે દારા સુધીના પાદશાહોના નામો પુરવે તેઓ કએ શબદ ઉપલા પાદશાહોના નામો માફક વાપરતા નથી જે તફાવત જો કે ઘણાંએકોને ઉપર ટપકે જોતાં તે કદાચ નજીવો જેવો લાગે તોબી તે ઉપરથી ગોયાં એમ સીદ્ધ થઈ શકેછે જે તેઓ એ બંને વંશો જુદા છે એમ કદાચ સમજી શકેઆ હોએ. આગળ આપણે જણાવેલુંછે જે, કુરૂશ (ખુશરૂ) પાદશાહ ઝંદ અવસ્તાના દફતરોને પોતે જરતોશતી હોવાથી જે માન આપતો હતો તે કેખુશરૂના હેવાલમાં ફીરદુસીએ જાબજા જણાવેલુંછે, તે બેતો નીચે પ્રમાણે આપણાં વાંચવામાં આવેછે. પરસીપોલીસના કોતર કામોમાં એ પાદશાહ તથા દરાએસહીસ્તાસ્પીસ આતસ તથા આફતાબની સનમુખ ઉભા રહી પોતાનાં કીરતાર અશો હોરમજદને પુંજતા હોય એમ પાડેલા સર વીલીઉમ ઉઝલી, સર રોબરટ્ કરપોરટર, શારદેં, ફલાનદેન વીગેરે બીજા ઘણાં એક મુસાફરોના પુસ્તકોમાં આપણાં દીઠામાં આવેછે.

જાંહાંદાર એક સબ શશોતન બશુસ્ત—બશુદ દુર બા દફતરે ઝંદ અવસ્ત.

યાને એ પાદશાહ એક રાતનાં પોતાનું સર અને તન ધોઈ દુર એકાંત જગા ઉપર ઝંદ અવસ્તાનાં દફતરો પોતા શાથે લઈ ભણાવા ગયો. વળી બીજી જગા ઉપર એજ શાએર બોલેછે જે,

ચું ખુસરૂ બઆબે મીઝે રૂખ બશુસ્ત—બર આફ્રશાંદ દીનાર બર ઝંદ અવસ્ત.

"જારે ખુશરૂ પરમેશ્વરની જનાબમાં મીનત જારી કરી રેહો તારે તે પછી તેણે ઝંદ અવસ્તા ઉપરથી દીનાશે ઓવારી ફેંકી દીધાં." પીરાન વેશાના મરણની દુઃખદાએક વાત સાંભળી અફ્રાશીઆબે કેખુશરૂ સાથે લડાઇ કરવા જે લશકર મોકલીઊં તે હેવાલનાં બીઆનમાં પણ ઝંદ અવસ્તા વીશે નીચે મુજબ આપણાં વાંચવામાં આવેછે.

બર આવુરદ દર કંદઝ આતશકદેહ—હમે ઝંદ અવસ્તા બઝરહા ઝદેહ.

"કંદેજનાં આતશકદેહમાં તમામ જંદ અવશાતા શુનાંમાં જડીને લઇ આવીઆ." આ સઘળા વાદવીવાદનો સારાંશ એ જે, મારૂં આધીન મત એવું છે જે, કે–ખુશરૂ પાદશાહના દાશતાનમાં પોતાના અસલી પેહેલવાનો તથા પાદશાહોના નામો રેહેવા દઇ કેટલીએક ખુશરૂ (કુરૂશ) પાદશાહની કારકીરદીનો હેવાલ સાથે લાગ્યા ફીરદુસીએ એકજ પાદશાહ જાણી ગોઠવી દીધેલોછે. એમાં ફીરદુસીનો ગંગદેજની જગા તથા પીરાનવેશાની મેહેનતથી અફ્રાશીઆબની ચુંગાલમાંથી સપર પેહેલાં કેખુશરૂને બચાવીઓ તે સઘળો હેવાલ પાદશાહ ખુશરૂ (કુરૂશ) ને લગતો છે અને તે કેખુશરૂને લાગુ પડી શકતો નથી એમ હીરાદોટસ ઉપરથી વાંચનારાઓની હવે પછી એનાં વૃતાંત ઉપરથી ખાત્રી થશે. એ કીઆંની કેખુશરૂએ ૬૦ વરસ સુધી રાજ ચલાવીઊં હતું. એની પછી પાદશાહ કએ–લોહોરાસપના છોકરા કએ–ગુસ્તાસપનાં જમાનામાં હજરત જરતોસ્ત પેદા થયો અને તેને આવી એક પરમેશ્વરને પુંજવાની આપણી ભલી દીનનો શપર પેહેલીવાર પાઓ નાખીઓ. અંહીઆં હવે હીંદુઓનાં વડીળો ધરમ સંબંધી વીચારોમાં આપણી સાથે એક મત નહીં થયાથી છુટા પડી ગયા માટે એ પછીની તવારીખ વેદમાંથી ઇરાની એરીઅનો વીશેની મળી શકતી નથી. દાકતર હાઉગ વીચારેછે જે, રૂગવેદમાં હીંદુઓના દેવતા ઇંદ્રનાં દુશમનનું નામ જરદશતી ફરી જે લખેલુંછે તે આપણો પેગમબર હજરત જરતોસ્તજ થઉછે. એ મત સામે પ્રોફેસર મેકશ મુલરનો વીચાર મને કાંઇ ઘણો માકુલ દીસતો નથી; કેમકે તેમ બોલવાની તે ચંચલ પ્રોફેસર કાંઇ પોતા તરફથી આપણી ખાત્રી થાએ એવી મોતેબાર સાબેતી દેખડાવી શકતા નથી.

ફીરદુસી કેહેછે જે, લોહોરાસપ તથા ગુશતાસપ એઓએ બંને મળી ૨૪૦ વરશો સુધી રાજ ચલાવીઉં હતું તેથી એ પાદશાહોના રાજની ગણત્રીની અંદર બીજા ત્રણ ચાર નજીવા જેવા પાદશાહોના રાજના વરશોબી સાથે લાગ્યાં એણે જણાવી દીધેલાં હોએ એમ માલુમ પડેછે. એ કએ–ગુસ્તાસપના મરણ પછી બાખત્રીઆના રાજમાં શું થયું તે વાત કાંઇ નવી નવી શોધો હાથ નહીં લાગે તાંહાં સુધી ચોકશ રીતે જણાવવી બહુ મુશકેલછે. એ રાજ ઘણું પુરાતન કાળમાં થઇ ગયું છે માટે ગ્રીકો એ વીશે કાંઇ પણ જણાવી ગએલા નથી કારણ કે તેઓએ પોતાના જમાનાની ઘણી પુરવેની બીજા લોકો જેઓ તેઓના સંબંધમાં મુતલગ આવીઆ નહી હોએ તેઓની તવારીખ જણાવવા જાહાજી હોશ દેખડાવી હોએ એમ તેઓના દફતરોપરથી કાંઇ માલુમ પડી શકતું નથી. એશીરીઆ (બીઆલડી–બાબેલોનીઆ) નામના સીમેટીક ટોળાંના પાછળા જમાનામાં થઇ ગએલાં એક મોટાં રાજે પાદશાહ નાઇનશના જમાનામાં બાખત્રીઆની શજની ઇ. સ. પૂ. ૨૧૫૦ માં જે સમાપ્તી આણી તેની ઓછામાં ઓછાં હજાર બારસો વરસ આગમજ એ દેશમાં કીઆની નહી તો કોઇ બીજા જરતોસ્તી વંશે રાજ કરી જવું જોઇએ; કેમકે હજરત જરતોસ્ત પછી ઝંદ અવસ્તાનો મોટો એલમ (લીટરેચર) બનતાં દાકતર હાઉગના જણાવીઆ પ્રમાણે ઓછામાં ઓછાં હજાર બારસો વરસ લાગ્યાં હોએ તો ગુસ્તાસપ પછી સો દોહોડસોજ વરસમાં બાખત્રીઆનું રાજ એશીરીઅન લોકોના હાથમાં જાએ તે બનવું બહુ માહાલ દીસેછે; કેમકે એમ બનતે તો એટલી ટુંક મુદતમાં જુદદીન લોકોનાં દોરમાં આવું મોટું ઝંદનું લીટરેચર (એલમ) કેમ રચાઇ શકે તેની સમજ મને પડી શકતી નથી. એશીરીઅન લોકો પાછળથી બાખતરીઆની ભુમીના ઇ. શ. પૂ. ૨૧૫૦ ના વરસની વાત ઉપર માલેક થયા તેની પુરવે પારશીઓનું ઘણું ખરૂં તમામ લીટરેચર તો રચાઇ રેહેલું હતું એમ આપણને ચોકશ રીતે માલુમ પડેછે; કેમકે તેમાં એશીરીઆ તથા તેની પછીના પાછળા રાજો વીશે કાંઇ પણ હેવાલ આવેલો આપણા જોવામાં આવતો નથી. આગળ આપણે એવું જણાવીઉંછે જે, ફરવરદીન ઇઅસ્તમાં એક ઘણું અગતનું લીસ્ટ પાદશાહ પેહેલવાનો તથા જરતોસ્તના ઘણાંએક શાગરેદોના નામોનું અપાએલું આપણા જોવામાં આવેછે તેમાં ગઉતમ (બુધ)નું નામ આવીઉંછે એમ જે દાકતર હાઉગ અનુમાન કરેછે તે વીશે એ ચંચળ દાકતર સાથે હું એક મત થઇ શકતો નથી; કેમકે બુધ ધરમનો આ પાયો નાખનાર ગઉતમ તો છેક ઇ. સ. પૂ. ૫૦૦ વરસની વાત ઉપર થઇ ગએલોછે અને એનો ધરમ છેક બાખત્રીઆની ભુમી સુધી પથરાતો ગયો તે વાતને તો આજ ઘણામાં ઘણાં વરસો થયાં હોએ તો સતરસો અઢારસો વરસ થયાં જોઇએ. એની સેંકડો સદી પુરવે એશીરીઅનોએ કોઇ જરતોસ્તી પાદશાહના સ્વાધીનમાંથી બાખત્રીઆની શેહેનશાહત છીનવી

લીધી હતી અને જે આગમચ્ જરતોસ્તી ધરમના ઘણાં ખરા તમામ અગલના દફતરો તો રશાઇ ચુકેલાં હતાં માટે ગઉતમ* જેવા ઘણા પાછળા જમાનાના પુરૂષનું નામ જંદ અવસ્તામાં કેમ આવે તેની મને તો સમજ ઉતરી શકતી નથી. જો ગઉતમનું નામ આવે તો મીદીઆ તથા હાખીઆમની વંશના કુરૂશ તથા દરાએશ હીસ્તાસ્પ સુધીના નામચીન જરતોસ્તી પાદશાહોના નામો ફરવરદીન ઈશતમો કાંએ નહીં આવે તેની મને સમજ પડી શકતી નથી. દાકતર સપીગલખી એ મત બાહાલ રાખી શકતો નથી, એમ તેના ફરવરદીન યસ્તનાં ઇંગરેજીમાં કરેલા મી° બલીકના તરજુમા ઉપરથી માલુમ પડી શકેછે. એ બીઆન સમાપ્ત કરીઆ આગમજ મારે આટલું અહીઆં જણાવવું જોઇએછે જે હાલ બે ચાર વરસોની વાત ઉપર એક હંગેરીઅન મુશાફર નામે આરમીનીઅશ વાંમબેરી જે બાખત્રીઆ તરફની ભુમીમાં ઘણી સખ્તીથી મુશાફરી કરી આવીઓછે તે એવું જણાવેછે જે તે તરફ એટલી તો તારાજ નીશાનો જોવામાં આવેછે કે, જાંહાં જગો જગોએ ઘણી ખોદની કીધી હોએ તો નીનીવી માફક કોઈ નવા લેખો મળી શકે તો તેમા કાંઇ નવાઇ જેવું નથી. માઠાં ભાએગે એ દેશ ઘણાં જંગલી ટોળાંઓના હાથમાં હાલ આવેલાછે કે જેઓ ફરંગી (યુરોપીઅન) લોકોનું નામ સાંભળતાંજ ખફા થઈ તેઓને તરત ઠાર કરી નાખેછે જેથી યુરોપના મુસાફરો સેહેલથી તે તરફ પોતાની શોધો કરી શકતા નથી. હાલ તરત તો આપણને સબુરી અખતીઆર કરવા દેઓ અને એવી આશા રાખવા દેવો જે, પરમેશ્વર કરે ને તે દાહાડો ક્યારે આવે કે, કોઇએક "લેઅરદ" તથા કોઈએક "બોટા" એ તરફની બીશમાર જગાઓ ખોદી નીનીવી તથા બાબેલાન, હરકીઉલેનીયમ તથા પોમપીઆઈ માફક જમીનનાં જીગરમાંથી હજારો વરસ સુધી છુપી ભરાઇ બેઠેલા લેખો ખોલ્લી આદમીઓની નજર આગળ ધરી તેઓના ભેદોનો ખજાનો રોશન રોજની માફક ઉઘાડી મેહેલે. હવે આ બાબ ખતમ કરવા આગમજ થોડાએક શબ્દો કવી, કાવા અથવા કએ એવા કીઆંની ટોળાંના એલકાબ વીશે હું બોલવા ધારૂંછું કે, વેદમાં અવસ્તામાં તથા શાહનામામાં એ શબ્દો કેવી રીતે વાપરવામાં આવેલાછે. અવસ્તાનો ઘણો પુરાનો ભાગ જેને આપણે ગાથાવાણી કરી કહીએ છઈએ તેમાં દેવ લોકોના ધરમના ઉપાધ્યાઓ તથા ગુરૂઓને કવી, કરપન અથવા કરપાનો તથા ઉશીખ્શ એવાં નામો આપેલાં જાબજા આપણે વાંચીએ છઈએ. હવે રૂગવેદમાંબી કવી બોલ વારંવાર વપરાએલો આપણાં દીઠામાં આવેછે; કરપનને મળતો કલપા અથવા કલપાયતી શબ્દ પણ વેદનાં શલોકોમાં ઘણીએક જગો પર લખાતો આવેલો આપણે જોઇએ છઇએ; કેમકે જંદ ભાષામાં લ નો ઉચ્ચાર નહીં હોવાથી તેણે ઠેકાણે હમેશ તાંહાં ર નો ઉચ્ચાર થતો આવેછે. ઉશીખ્શને મળતો શબ્દ વેદમાં કોઇ કોઇ જગ્યાઓ ઉપર ઉસીજ કરી આપણે જોઈએ છઈએ જેનો અરથ કાબેલ પુરૂષ એવો થાએછે અને એક બે જગાઓપર જેમ ઈજસનીમાં આપણે વાંચીએ છઈએ તેમજ એ શબ્દને કવી શબ્દમાંબી એ બંને લુગતોનો અરથ એક હોવાથી તરતજ બદલી નાખેલો પણછે. હાલજમાનાની ચાલુ શંશકરૂત ભાષામાં કવીનો અરથ શાએર અથવા ભાટ એમ થાએછે એ વાત તમામ ગુજરાતી ભાષા બોલનારાઓ શારીકાણી જાણેછે. રૂગવેદના શલોકોમાં એ શબ્દ ધરમના ઉપાધી આઓને લાગુ પાડેલોછે; જેઓ કે, શોમ જેને આપણા લોકો હોમશલી કરી કેહેછે તેનો રશ પી મશાત થઈ અગમચેતી કેહેવાનો દાવો લઈ બેઠેલા હતા, અને લોકો તેઓને ગુરૂ જાણી પોતાના ભેદની વાતો પુછવા આવતા હતા. અગની તથા બીજા કેટલાએક દેવતાઓનેબી એ શબ્દ વેદમાં લાગુ પાડેલોછે જેથી ખુલ્લીરીતે શાબેત થાએછે જે, હીંદુઓમાં અસલમાં એ શબ્દ મોટા બ્રાહમણો સારૂજ માત્ર વાપરવામાં કામે આવતો હતો. ગાથાવાણીમાં કાવા-યુસ નામ સાથે "કરપાનો" નામ જે જોવામાં આવેછે તેનો અરથ કીરીઆક્રમ કરનારો બરાંહમણ એમ થાએછે કે, જેને હાલજમાનાના હીંદુઓ શરોત્રીયા બ્રાહમણો કરી કેહેછે. એ શબ્દ જંદ મુળકરપ અથવા શંશકરૂત મુળ કલ્પ ઉપરથી ઉતપન થએલોછે; કે જેનો અરથ કીરીઆકરમ કરવું એમ થાએછે ને જે ઉપરથી કરપાનોનો અરથ કીરીઆકરમ કરનારો બ્રાહમણ એવો થઈ શકેછે. હવે ગાથાવાણીમાં કવી તથા કરપન શબ્દો હીંદુઓના ધરમના ઉપાધીઆઓને જે લાગુ પાડલાછે તેથી એઓના અરથ તાંહાં ખરાબ રૂપે હજરત જરતોસ્તે જે કરેલાછે તેની તો સમજ આપણને શેહેલથી પડી શકેછે; કેમકે એ પેગમબરે હીંદુઓની બુતપરસ્તી રસમ તોડી તેથી પુરાતન એરીઅનોના આ બે મોટા ટોળાંઓ વચે સપર પેહેલીવાર ફાટફુટ થઇ પડી અને દુશમની જાગી ઉઠી માટે જે ચીજોને એક ટોળું પસંદ કરવા લાગ્યું તેને

* હીંદુઓમાં એવી કેહેવાત છે જે અમારામાં ગઊતમ રૂશી નામે કોઇએક શખશ ઘણોંજ પુરાતન જમાનામાં થઇગએલોછે તે શખશ તો કદાચ એ નહીં હોએ? એ વીશે વીદીઆરથીઓને હવે પછી વીચાર કરવા [આ ઈશારો હું અતરે આ વેળાએ જણાવવા દુરૂસ્ત વીચારૂં છું.

બીજાું ધીકારની રાહે જોવા લાગ્યું. જેમકે અહુરાજેને પારશીઓએ પોતાનો ખોદા કરી પશંદ કીધો તેને હીંદુઓ અસુરા કરી ધીકારવા લાગ્યા. દેવ શબ્દ જે હીંદુઓ પરમેશાવર સારૂ વાપરવા લાગ્યા તેને પારશીઓ ધીકારથી ગણવા લાગ્યા. ઇંદ્ર જેને હીંદુઓ પોતાનો સઉથી મોટો દેવતા કરી કેહેવા લાગ્યા તેને પારશીઓ હેરેમનથી ઉતરતો દેવોનામ દેવ ઇઆને દેવોનો દેવ કરી હેકારત ઇઆને ધીકારની રાહે જોવા લાગ્યા. સીવ જેને હીંદુઓ ખોદા કરી માનવા લાગ્યા તેને પારશીઓ શુરવ દેવ એવું નામ આપી ગયા. આરીયમન નામે વેદમાં જે બીજો મોટો દેવતા કરી કહેલોછે તેણે પારશીઓ હેરેમન કરી ખરાબ અરથે વાપરવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે બીજા ઘણાએક નાગો આવેલાંછે જેઓ વીશે અત્રે બીઆન આપી શકાતું નથી. હવે કવી અથવા કરપન શબ્દો માહેલો કવી શબ્દ પુરાતન બાખત્રીઆ દેશાનું ઘણું નામચીન પાદશાહી વંશ જેને આપણે ફારશીમાં કીઆની વંશ કરી કહીજીએ છઇએ તેના પાદશાહેના નામોની આગમજ મુકાએલા જે પાછળથી બનેલાં અવસ્તાઓ જંદનાં પુસ્તકોમાં આપણે વારંવાર વાંચીએ છઇએ તેથી આપણને બહુજ અચરતી ઉતપન થાએછે; કેમકે ગુસ્તાસ્પ જે જરતોસ્તી ધરમનો મોટો દોસ્ત હતો તેણે આપણાં લોકોનાં ધરમનાં દફતરોમાં જાબજા કવી–વીશતાસ્પ કરી લખેલોછે. એ વંશનાં પાદશાહો વીશે ફરવરદીન ઇઅસ્તમાંથી જે ફકરો હું ઉતારૂંછું તે પરથી વાંચનાર શાહેબોની ખાત્રી થશે અને તેઓના મનમાં શવાલોબી ઉતપન થયાવીના રેહેશે નહીં કે આવા આવા નામચીન પાદશાહો જેઓ માંહેલા કેટલાએક પાછળા પાદશાહોએ તો માંજદીઅસનાન ધરમનો ફેલાવો પણ કરેલો હતો તેઓને કવી કરી કાંએ તારે આગળા જરતોસ્તીઓ લખી ગએલાછે? એ સવાલનો જવાબ ખાત્રી ભરેલો આપણથી નીચે આપી શકાએ એવોછે. મજકુર ઇઅસ્તમાં એ વીશે ફકરો નીચે મુજબ આવેલો આપણા જોવામાં આવેછે.“અશો કવી કવાત (કએ–કોબાદ)નાં ફરોહરને હું (અંહીઆં) યાદ કરૂંછું. અશો કવી–એપીવનહુ (કએ–આરમીન) નાં ફરોહરને હું યાદ કરૂંછું. અશો કવી–ઇઉસધન (કએ–કાવુશ) ના ફરોહરને હું યાદ કરૂંછું. અશો કવી–અરસનનાં ફરોહરને હું યાદ કરૂંછું. અશો કવી–પીસીનો (કએ પશીન) નાં ફરોહરને હું યાદ કરૂંછું. અશો કવી–બીઆરશાનનાં ફરોહરને હું યાદ કરૂંછું. અશો કવી–શીઆવરશાનો (કએ–શીઆવખશ) ના ફરોહરને હું યાદ કરૂંછું. અશો કવી–હુસરવા (કએ–ખુશરૂ) ના ફરોહરને હું(અંહીઆં) યાદ કરૂંછું.” હવે આ ફકરા માંહેલા શઘળા કવી નામ ધરાવનાર પાદશાહો જરતોસ્તની આગમજ થઇ ગએલાછે માટે તેઓ પારશી તથા હીંદુઓનાં ઘણાં અસલી નીઆંએગાનોનાબી પાદશાહો થઇ ગએલાછે એમ ચોકશ રીતે માલુમ પડી શકેછે અને તેઓના જમાના શુધી એ બંને મોટા એરીઅન ટોળાં એકજ રાજમાં વશતાં હતાં. એ પાદશાહો હીંદુઓની રીતભાત તરફ વધારે માંએલ હોએ અને તેઓની તરફેણ વધારે ખેંચી પોતાના બાપદાદાઓની અસલી રશમો પકડી બેશી ઇરાની એરીઅનો જે જરતોસ્ત આગમજ ધરમમાં શુધારો જોવા ખંતી રહેલા તેઓને તેઓએ અટકાવીઆ કીધા હોએ તેથી ગાથાવાણીમાં એ શબ્દ જે શારે અરથે વપરાએલો નથી તેની આપણને શેહેલથી સમજણ પડી શકેછે. હરેક પેગમબર અથવા ફીલશુફ આવી મોટો શુધારો હરેક ટોળાંની રીતભાત, મત તથા ધરમ સંબંધી હાલતમાં કરી નાખે તેની આગમજ તે ટોળાંના વધારે સમજુ શખશોના મનમાં પોતાના બાપદાદાઓની ખોટી રસમો વીશે કાંઇ પણ શક ઉતપન થવો જોઇએ; નહીં તો પેલી નવી રશમો કવખત સર આવીઆથી અને લોકોના મનો પર તેની આગમજ શારી અશર નહીં થઇ રહેલી તેથી પેલો શુધારો એકેદમ પ્રવેશ થઇ શકતો નથી અને પેલા શુધારા કરનાર શખશને મોહોટી વીપત્તી તથા જેહેમત ખેંચી આખરે પોતાનો વીચાર પડતો મેહેલી આ ફાની દુનીઆમાંથી કુંચ કરી જવું પડેછે કે, જે વીચાર ઘણાં પાછળા જમાનાના શખશો વખત આવીઆથી ઊંચકી લઇ તે ઉપરથી પછી ઘણીએક નવી નવી ઇમારતો પોતે રચેછે. એટલાજ શબબ ઉપરથી કમોશમ શર આવેલા પીથાગોરશ (ફીસાગુરશ) તથા શંકરાચારય, ગેલીલીઓ તથા લોરદ કાબહેમ પોતાના કીંમતી વીચારો લોકો સમજી નહીં શકીઆથી પડતા મેહેલી રવાના થાએછે અને એટલાજ સબબ ઊપરથી મોસમ સર પેદા થએલા કોનફીઉશીઅશ તથા મહમદ, લુથેર તથા કાલવીન મોહોટું નામ શંપાદન કરી મનુશ જાતના કલીઆણ કરનાર તરીકે તવારીખના શફાઓ ઉપર પોતાની હશતીનો છાપો મજબુતીથી ચોંટાડી પોતાનો વખત પોહોચેથી આ ફાની દુનીઆમાંથી પછી રવાના થાએછે. હજરત જરતોસ્તની આગમજ એરીઅનોનાં ધરમ શંબંધી વીચારોમાં આપશ આપશમાં ફેરફારો પડેલા આલીઆ કરતા હતા એમ ગાથાવાણી, વેદ, તથા વંદીદાદ ઉપરથી માલુમ પડેછે. કેએ–કાઉસને વેદમાં આરાધેલોછે તેની મતલબ એજે એ પાદશાહનું દીલ હીંદુઓ તરફ વધારે હતું અને એ નવા સુધારાના વીચારવાલા ઇરાની એરીઅનોને ઉતેજન આપતો ન હતો એમ એની તવારીખ ઘણી બારીકીથી વાંચીઆથી સારાંસ નીકળી શકેછે. મીરખુંદ કેહેછે જે, એ પાદશાહે હીંદુસ્થાન તરફ કું-

ચ કરી તે દેશ પોતાને સ્વાધીન જે કરી લીધો હતો તે ઉપરથી હીંદુ એરીઅનો સાથે એને ઘણી મોહોબત હતી એવી મતલબ કદાચ ઉઠી શકેછે; માભારતમાં કએકાવુશ પછીના એ વંશના ચાર પાદશાહો (છોકરાઓ) નો વીચાર ઇરાની એરીઅનોના મતની તરફેણ વધારે હતો એમ આગળ મેં કેથેંજણાવેલુંછે. કએ-ખુશરૂ વધારે પછવાડેથી થયાથી ઇરાનીએરીઅનોનાં મતની વધારે તરફદારી તે કરતો ગયો હોએ માટે હીંદુઓ વેદમાં ઘણું કરી તેને પડતોજ મેહેલેછે અને પારશીઓના વડીળો તેની તારીફ જાબજા અવસ્તામાં જણાવી ગએલાછે. હવે ગાથાવાણીમાં કવી શબ્દને સારૂ રૂપ હજરત જરથોસ્તથી આપી શકાઉ નહીં તોપણ એ નામ ઘણું અગતનું હોવાથી મુતલગજ બાતેલ પણ થઈ શકે તેવું નહીં હતું માટે એને બદલે તે કાવા શબ્દ વાપરી ગએલોછે; જેમકે ગુસ્તાસ્પને તે કવી-વીસ્તાસ્પ એમ નહીં પણ કાવા-વીસ્તારપ કરી પોતે જુજ ફેરફારથી બોલી ગયોછે. હવે કાવા શબ્દને હીંદુઓ જુદેજ અરથે વાપરવા લાગ્યા. વેદના સ્લોકોમાં હીંદુઓના ધરમની શામે થનાર શખ્સો (યાને જરતોસ્તીઓની ટોળકી) ને કાવાની ટોળકી એવું નામ આપેલું આપણે વાંચીએ છઈએ. જેમકે કાવા-સખ, કાવા-રી અથવા કાવા-તનું જેઓના અરથ કાવાના ચેલા અથવા કાવાના મત પ્રમાણે ચાલનારા એમ થાએછે. એ કાવા નામને "ઇંદ્રિ"નો દુશમન તથા સોમનાં પવીત્ર રશને ધીકારનાર એવે અરથ તાંહાં વાપરેલુંછે. ગાથાવાણીમાં હજરત જરતોસ્તની પ્રથમ દીન કબુલ કરનાર મુરીદો યાને શાગરેદોને મગવાસ કરી લખેલાછે કે, જે ઉપરથી પાછળા જમાનાના ગ્રીકો (યુનાનીઓ) જરતોસ્તી ધરમના ઉપાધીઆઓને મેજાઇ કરી લખતા આવેલા આપણા સરવે કોઇના વાંચવામાં આવેછે. ખીલારોફા હરફોમાં મગવાસ બોલ ઉપરથી મગુશ બોલ બનેલો આપણે વાંચીએ છઈએ કે જે ઉપરથી હાલ જમાનાની ફારશીમાં મજુસ બોલ પારશીઓ સારૂ ઇરાની મુશલમાનો ધીક્કારની શાહે જે વાપરેછે તે ઉતપન થએલો દીસેછે. હવે મજકુર "કાવા-સખ"ને રૂગવેદનાં એક ફકરામાં "મઘવા" કરી પણ કહેલોછે કે, જે શબ્દ ગાથાવાણીના સદરહુ લવજ મગવાસને મળતો આવેછે. અહીઆં હીંદુઓનો મોટો દેવતા ઇંદ્રિ, કાવાની ટોળકીવાળા મઘવા (ઇરાની જરતોસ્તી) લોકોને તેઓના સંસ્થાનોમાંથી ગોયા હાંકી કાહાડતો હોએ એમ જણાવવામાં આવેલોછે. વેદ તથા અવસ્તાઓ જેંદને અરથે એ શબ્દની આ પ્રમાણે તપાસ લીધા બાદ ચાલો હવે આપણે એ ઉપરથી નીકળેલા ફારશી કએ અથવા કેઆંની શબ્દની જુજ તપાસ કરીએ. કીઆંની શબ્દનો અરથ પુરાતન એવો ફારશી ભાશામાં થાએછે; અને જો કેહાન કરી વાંચીઓ હોએ તો એનો અરથ જાહાન એમ પેહેલવી તથા હાલની ફારશીમાં પણ થઈ શકેછે જે ઉપરથી કોહન (પુરાનો) એવો શબ્દખી ઉતપન થએલોછે; ફારણ એ જે આ જાહાન જે છે તે ઘણીજ પુરાનીછે. ફીરદુસી એ વંશના પાદશાહોના નામની આગમજ કએ એવો શબ્દ જે મેહેળેછે તે મજકુર કવી અથવા કાવા શબ્દ ઉપરથી જાવત કરવામાં આવેલોછે. હવે એ વંશના પાદશાહ કાવા-વીસ્તાસ્પનાં જમાનામાં હજરત જરતોસ્ત પેદા થયો. એણે આવી એરીઅનોના ધરમમાં જે મોટો ફેરફાર કરી નાખીઓ તેથી એ પેગમબર વીશે ટુંક હેવાલ હાલની શોધો પ્રમાણે હવે પછીના બાબમાં હું આપવા ધારૂંછું; અને તાંહાં હું અતીઆર સુધી જે ગુંચવારો એના વીશે યુરોપ તથા એશીઆના વીદીઆરથીઓમાં ચાલુ હતો તેનો સારાંશ પણ એક અચરતી દાખલ સાથે લાગ્યો જણાવતો રહીશ કે વાંચનારાઓને એ સઘળા મુખ્તેલાફ વીચારો ધીઆનમાં ધરી પોતાનો અભીપ્રાય તે ઉપરથી બાંધવા બની આવે.

બાબ ૩ જો.

સપેનતમાન જરતોસ્ત (જરથોસ્તર સપીતમ)ની જીંદગીનો અહેવાલ.

હરેક ટોળાંની તવારીખ લખતાં તે ટોળાંના પાદશાહ તથા પેહેલવાનોની તવારીખ થાને તેઓના પેગમબર, ધારા બાંધનાર તથા ફીલસુફોનો હેવાલ મનુશ જાતના સંસારી સુખ તથા નીતીશાસ્ત્ર સાથે વધારે અતલગનો સંબંધ ધરાવતો આવીઆને લીધે આપણું ધીઆન મોડે વેહેલખી પોતા તરફ ખેંચીઆવીના રેહેતો નથી. એટલાજ સબબો ઉપરથી હંમેશ જેરૂશલમની તવારીખ સાથે મુસા તથા ઈસા, ચીન સાથે કોનફીઉશીઅસ (કોનફુટજી) તથા બુધ (ફોટો અથવા ફો,) અરબસ્તાન સાથે મહમદ, હીંદુઓ સાથે વીઆસ તથા મનુ અને ઈરાન અથવા બરોબર રીતે બોલીએ તો બાખત્રીઆની ભુમીની તવારીખ સાથે હજરત જરતોસ્તનું નામ જોડાએલું આપણા વાંચવામાં આવેછે. આ મહા પુરૂશ કીઆ જમાનામાં થઈ ગયોછે તે વીશે આલમાંઓમાં હજુરે મુખતેલાફ વીચારો ચાલુછે પણ આટલું તો હવે.શીદ્ધ થઇ ચુકુંછે જે, જંદ અવસ્તાનો વીસ્તાસ્પ (ગુસ્તાસ્પ) તે હીરોદોતસનો દરાએશ-હીસ્તાસ્પીશ નથી તેથી એનો શને ઈશુની આસરે પાંચસો પચાસ વરસ પુરવે જે પાછળા જમાનાના વીદીઆસ્થીઓ ભુલથી અતીઆરસુધી ગણતા આવીઆ હતા તેને બદલે તે છેક હાલ જમાનાની દાકતર હાઉગની શોધો ઉપરથી ઇશુની ૨૩૦૦ વરસ પુરવેનો તો સાબેત થઇ ચુક્યોછે અને હજુરખી હવેપછીની શોધો ઉપરથી તેથી પણ આગળ મેહેલાતો ચાલે તો તેમાં કાંઈ ઘણું નવાઈ જેવું દીસશે નહીં એવું મેં આ દીબાચાનાં બાબ પેહેલામાં જણાવેલું છે. આગળ આપણે એમ દેખડાવી આપેલુંછે જે, ફીરદુસીએ કએ-ખુશરૂ પાદશાહના હેવાલમાં હાખીઆમની કુરૂશ (ખુશરૂ) પાદશાહનો જુજ હેવાલ મીશ્રીત કરી નાખેલોછે. હવે એ શાહેર અંહીઆંજ આવી અટકી રહો નથી. ગુસ્તાસ્પ તથા હીસ્તાસ્પીસ નામો પણ એકજ લાગ્યાથી એ બંને પાદશાહોબી એકજ છે એમ એ સમજીઓ હોએ તો તેમાંબી કાંઇ નવાઈ જેવું લાગતું નથી; કેમકે ગુસ્તાસ્પ તખત નશીન થયો તેની આગમજ એ તેણે છેક રૂમ (ગ્રીસ)ની ભુમી સુધી લઇ જાએછે કે જે ઠેકાણે દરાએશ હીસ્તાસ્પીસ પાદશાહની ગ્રીસમાં સપર પેહેલીવાર કરેલી સ્વારીનો ઈસારો વખતે આવેલો હોએ એમ હું અનુમાન કરી શકુંછું. તારબાદ જે સઘળો હેવાલ દકીકી શાએરપરથી એણે પાદશાહ ગુસ્તાસ્પ સારૂ જે ઉતારેલોછે તે તો બેશક એ કીઆંની વીસ્તાસ્પનેજ માત્ર લાગુ પડેછે. મારી આ ઇસારો અત્રે જણાવવાની મતલબ એ છે જે નામોના એકશાનપનાને લીધે ફીરદુસીએ અંહીઆ પણ વળી ગોતું ખાધુંછે અને એ ગોતાંમાં એને મોહોટો વધારે થઇ પડીઓ હતે એટલામાં સારાં ભાગ્યેગે એણે એ દકીકી શાએરના બેતોની મદદ મળી ગઈ. એ દકીકી શાએર જાતે પેહેલાં પોતે જરતોસ્તી હતો અને ફીરદુસીની આગમજ ઇશનના શામાની વંશના મુસલમાન પાદશાહોના જમાનામાં થઇ ગયો હતો. એની આગમજ ઈરાની એરીઅનોના આગળા પાદશાહોની તવારીખ નવેસરથી પેહેલવીમાં એકઠી કરવાનું માન પાદશાહ નોશેરવાન (કસરા)ને ઘટેછે. એ પાદશાહનું અસલ નામ ખુશરૂ હતું કે જે ઇરાન સરજમીનને જાહોજલાલીમાં લાવનાર હાખીઆમીની કુરૂશ (ખુશરૂ) પાદશાહની યાદગારી ઉપરથી રાખીઉં હોએ એમ મને માલુમ પડેછે. શાશાની તબકાના પાદશાહોને રૂમીઓ હંમેશ "ઈરાનના ખુશરૂઓ" કરી જે લખતા આવીઆછે તે ઉપરથી મારા ઉપલા કેહેવાને ઓર ઉલટી વધારે પુષ્ટી મળી શકેછે; કે, કુરૂશનું નામ પેહેલવી વાળાઓએ ખુશરૂ કરી વારંવાર કદાચ લખેલું હોએ. રૂમની તવારીખ વાંચનાર સરવે સાહેબોને રોશન છે કે એ તબકાના સઘળા નામચીન પાદશાહો રૂમના શેહેનશાહો સાથે પોતાના મુલકની હદ વીશે લડાઈ કરતી વેળાએ હંમેશ કુરૂશ (ખુશરૂ) પાદશાહના સઘળા મુલકોના અમે પેહેડી દર પેહેડી માલેક છઇએ અને તે મુલકો હવે મીરાશમાં અમને પોહોચેછે એવી તકરારો કરીઆ કરતા હતા. પેહેલવી ભાષામાં

ઈરાની એરીઅનોની તવારીખ રચનાર શખશનું નામ દેહેકાને-દાનેસવર કરી ફીરદુસી જણાવી જાએછે પણ એ દફતર અરબોના હાથમાં જતાં તો તેઓએ તેણે દુશમનીને લીધે તદનજ તારાજ કરી નાખીઉં; તોબી એ દફતરના કોઈ કોઈ જુઝો છેક ફીરદુસીના જમાના સુધી બચી રહેલા હોએ એમ આપણને માલુમ પડેછે; કેમકે અરબોનો જરા ડોર કમી થતાંજ ઈરાનના પાદશાહ ઈઆકુબ બીન લેસે ખલીફાના તાબામાંથી પોતે સ્વતંત્ર થઈ જઈ દાનેસવરના પુસ્તકનો થોડાએક ભાગ ઘણી મેહેનતે ઈ. સ. ૮૭૦ વરસમાં એકઠો કરાવીઓ હતો એ વાત આગળા મુસલમાન ગરંથકારો ઉપરથી ચોકસ રીતે આપણને માલુમ પડેલીછે. હવે બેરોસસ નામનો બાબેલાન શેહેરનો બીલરાના ધરમનો ઉપાધીઓ જે બીજા—એનટીઓકસના રાજમાં ઈશુની પુરવે ૨૬૧—૨૪૬ ના વરસો ઉપર થઇ ગયોછે તેણે ગ્રીક (યુનાની) ભાષામાં પોતે બાબેલાન દેશની જે તવારીખ રચીછે તેના થોડાએક ફકરા બીજા ગરંથકારોના પુસ્તકોમાં ટાંકેલા હાલ જમાનાસુધી જે બચી રહેલા જોવામાં આવેછે તાંહાં જરતોસ્ત નામના એક મીદીઆ દેશના પાદશાહે બાબેલાન સરજમીનને ઈશુની ૨૨૩૪ વરશો પુરવે જીતી લઈ તાંહાં એક જરથોસ્તી વંશ સ્થાપીઓ હતો એમ આપણને જણાવવામાં આવેલુંછે. એ વંશે તે દેશમાં ૨૦૦ વરસ સુધી તારબાદ પાદશાહત ભોગવી હતી. નીનીવી તથા બાબેલાનના નવા લેખો ઉપરથી હાલ જમાનામાં આ વાતની સચાઈને મોટો ટેકો મળી આવીઆથી હજરત જરતોસ્તનો સને મુકરર કરવા એથી કાંઇ થોડી ઘણી મદદ આપણને મળી નથી. હવે જરતોસ્ત નામ ધરાવનાર ઘણાંએક નામચીન પુરૂશો આગળા જમાનામાં થઈ ગયાછે. કાબેલ સ્ટાનલી એ નામ ધરાવનાર છ શખસો થઇ ગએલાછે એમ જણાવેછે. એકને તે બીઆલદી જરતોસ્ત, બીજાને એસીરીઅન, ત્રીજાને બાખત્રીઅન જરતોસ્ત જે પાદશાહ નાઈનસના જમાનામાં થઈ ગયો હતો તે, ચોથાને ઇરાની અથવા મીદીઅન ઈરાની જરથોસ્ત, પાંચમાને પેમફીલીઅન અને છઠાને પરોકોનીશીઅન જરતોસ્ત કરી તે લખી જાએછે. એઓમાંના છેલ્લા શખશ વીશે પલીની નામના તત્વવેત્તાએ પણ પોતાના ગરંથમાં જણાવેલુંછે. એપુલીઅસ કેહેછે જે, ફીશાગુરશ (પીઠાગોરસ) ના એ નામ ધરાવનાર ઉસ્તાદવીશે ઈતીહાસ લખનારો જે કહી ગએલા છે તે મજકુર બાબેલાનીઅન જરતોસ્ત છે. આટલો ઈસારો આપીઆ બાદ આ પ્રમાણે ઉપલો ચંચલ વીદીઆરથી દાકટર સ્ટાનલી પોતાનો અભીપ્રાય આપેછે જે, "મનુસ જાતના ખેરખાહ જરતોસ્ત જેવા એક નામચીન પુરૂશના નામ ઉપરથી પાછલા જમાનામાં એવી કારકીરદી ભોગવી ગએલા પુરૂશોનેબી એ નામ લોકો આપતા આવીઆ હોએ તો તેમાં કાંઇ ઘણું નવાઈ જેવું લાગતું નથી." આં કીટલે એ પેગમબરની જીંદગીનો જે હેવાલ પોતાના ફરેંચ ગરંથમાં આપીઓછે તેનો તરજુમો મેં આગળ જ્ઞાનપ્રસારક ચોપાનીઆંનાં એક આંકમાં આપેલોછે તેમાં તે હાઇદ તથા આપણા લોકોના તે જમાનાના મત પ્રમાણે એ પેગમબર દરાએસ હીસસ્તાસસ્પીસના જમાનામાં થઇ ગએલોછે એમ જણાવી ગયોછે કે, જે મત તારબાદ આજ સુધી ભુલથી ઘણાં એક ઉગમણ પ્રાંતના વીદીઆરથીઓ જેવા કે, કલુકર, સર વીલીઅમ જોનસ, પ્રીદો, સર વીલીઅમ ઉઝલી, પોકાક, બરંકર, વાંનસ કેનેડી તથા માલકમ વીગેરે સ્વીકારતા આવીઆછે. બુદેયુસ તથા નામચીન જરમન ઈતીહાસ લખનાર નીબર જરતોસ્ત જેવો કોઈ પુરૂશ થઇ ગએલોજ નથી એવો અભીપ્રાય પોતાના શપનાઇ બીઆલ જેવો આપી ગએલાછે. સર હેનરી રાલીનશન તો એરીઅનોના આ મોટા ખેરખાહ માહાપુરૂશનું નામ તુરાની મુળમાંથી ઉતપન થએલુંછે એવા હસવા જેવા વીચારો તથા કલપનાઓમાં ઉતરી પડેલાછે; અને "બાબેલાનની તવારીખ" એવે નામના એક નાહાના રશાલામાં સીમેટીક ટોળાંની તવારીખમાંથી કેટલીએક શાહદતો ટાંકી મોટા ગુંચવારો પોતે કરી નાખેછે. મારે અત્રે અંહીઆં જણાવવું જોઇએછે જે, જે રીત એ કાબેલ વીદીઆરથીએ પકડેલીછે તેથી આગળા એરીઅન ટોળાંની તવારીખ પર મોટી રોશની થઈ પડે એમ મને કાંઇ માલુમ પડતું નથી; પણ ઓર ઉલટો આપણી અડચણમાં તેથી વધારો થતો જાએ એવો મારો આધીન વીચાર છે. એ બંને ટોળાં એક એકથી જુદાં તથા એક એક પછી હજારો વરસ બાદ થઈ ગયાને લીધે એઓમાં જણાવેલી જુદી જુદી ભુમી તથા જુદા જુદા લોકો વીશે જણાવેલી તવારીખ ભેલશેલ કરી નાખીઆથી સચાઈ કદી આપણને હાથ લાગનાર નથી એવો મેં મારો અભીપ્રાએ આગળ પણ જણાવેલોછે. આ ઘણું અજાએબ જેવું લાગેછે કે, ઘણાં પુરાતન એરીઅનો જેમ ઉતર દીશા ભણીથી દખણ દીશા તરફના દેશો તરફ પથરાતા ગયા તેમજ તેથી ઉલટા સીમેટીક ટોળાંઓ દખણ તરફના દેશોમાંથી ઉતર દીશા ભણીના દેશો તરફ જતા જઈ આખરે યુફરેટીસ તથા તાઈગરીશ નદી આગળના ફળવંત મુલકોમાં આવી એક એક સાથે પછવાડેથી મળતા ગયા; પણ એ મેળાવડો અવસ્તા પછીના જમાનામાં થએલો હોએ એવો મારો

નાકેરા વીચારછે જેથી અવસ્તામાં નહી એક સીમેટીક શબ્દ કે એક સીમેટીક વીચાર કે સીમેટીક ટોળાંના એક દેરાનું નામપણ આપણા દીઠામાં આવતું નથી. હવે જરતોસ્ત વીશે સપર પેહેલો યુનાની ગરંથકાર તેનો અતીઆરસુધી બચી રહેલા જુઝો ઉપરથી જે હેવાલ આપેછે તે ઉપરથી આપણા વાંચવામાં આવેછે કે, તે લીદીઆ દેશવાલો પેલો જેનઠુસ નામનો શખ્સછે કે જે ઇશુની પુરવે ૫૦૦–૪૫૦ વરસોની વાત ઉપર હાખીઆમીની વંશના પાદશાહ દરાએસ તથા ઝરકશીસના જમાનામાં થઈ ગયો હતો. દાયોજીનીસ લેઅરશીઅસ નામનો બીજો એક યુનાની ગરંથકાર જે ઇશુની બીજી સદીની આખરીમાં ફીલશુફોની જીંદગી વીશે એક અગતનો ગરંથ રચી ગયોછે તે સારાં ભાએગે અતીઆરસુધી આપણી શોડ બચી રહેલોછે તેમાં તે ઘણાએક આગળા ગરંથકારેના પુસ્તકોની સત્તા ટાંકેછે કે, જેમાં મજકુર જેનઠુસની સત્તાપણ તેણે ટાંકેલી આપણા વાંચવામાં આવેછે. હવે એ ગરંથકારની સત્તા ઘણી મોતેબર ગણાએછે માટે એના દીબાચામાં આપણા લોકોના ધરમ વીશે જે જે જુદા જુદા ઇશારા આવેલાછે તેનો ઇનતેખાબ ઘણો અગતનો જાણી વાંચનાર સાહેબો આગળ હું નીચે આપવા દુરસ્ત વીચારૂંછું. એ શખ્સ પોતાનો સદરહુ ગરંથ આ પ્રમાણે શરૂ કરેછે.

"કેટલાએકો કેહેછે જે, ફીલશુફીનો શોખ પરગનીઆતોમાં સપર પેહેલીવાર ઉતપન થયો હતો. આવા સબબો ઉપરથી ઇરાનીઓમાં આપણે મેજાઇ (માંજદીએશનાન) લોકો, બાબેલોનીઅન તથા એશીરીઅન લોકોમાં ખાલદી લોકો, હીંદુઓમાં જીમનાસોફીસ્ત (નાંગાફીલશુફો યાને બ્રાહમણો,) સેલત તથા ગાલ લોકોમાં દરૂઇદ તથા સેમનોથઈ લોકો થઇ ગએલાછે એમ આપણે અરસતુ તથા સોસનનાં પુસ્તકોપરથી જાણીએ છઇએ. મેજાઇ (માંજદીઅસનાન) લોકો જેઓનો મુળ પુરૂષ ઈરાની જરતોસ્ત થઇ ગયોછે તેના જમાનાથી તે ત્રાએ શેહેરના પડી ભાંગવા શુધી પંદર હજાર વરસ ગુજરી ગયાં હતાં એવી ગણત્રી અફલાતુનની ફીલશુફી પ્રમાણે ચાલનાર હરમોદોરસ નામનો ફીલશુફ પોતાના ગણીતશાસ્ત્ર વીશે રચેલા ગરંથમાં આપી જાયછે. પણ લીદીઆ શેહેરનો જેનથુસ કેહેછે જે, જરતોસ્તના જમાનાથી તે ઝરકશીસ પાદશાહે હેલસપોનટ પસાર કરીઓ તાંહાં શુધી છ હજાર વરસ થઇ ગયાં હતાં; અને ઈરાનની શેહેનશાહતનો શેકંદર બાદશાહે નાશ કીધો તાંહાં શુધી પછી મેજાઇ લોકોમાં આસથાનીસ તથા આસતરમસીકાસ અને ગોબરાઈઅસ તથા પાઝાતાસ નામ ધરાવનાર દસ્તુરો પેદરપે એક એક પછી એક એક થતા ચાલીઆ હતા." વળી એજ ગરંથકાર આગળ જતાં બોલેછે જે, "કલીતારકસ પોતાની બારમી ચોપડીમાં એમ જણાવેછે જે, બ્રાહમણો મોતને ધીકારેછે અને ખીઆલદી લોકો ખગોળ વીદીઆ તથા જોતીશશાસ્ત્રને લગતો એલમ પોતે હાંશલ કરેછે. મેંજાઈ લોકો યઝદઅમશાંશપંદોની શેવા કરવામાં તથા તેઓને ઇજશની કરી ભોગ આપવા અથવા ચહડાવાની શહરસમોમાં ગીરફતાર થઈ ગએલા રેહેછે અને એમ સમજેછે જે ગોયા દેવતાઓ માત્ર અમો લોકોનીજ આરાધના સાંભળેછે. આતશ, ખાક તથા આબને તેઓ ફરેસ્તાઓનું રૂપ આપી તેઓની હઈઆતી તથા પેદાએશ વીશેની હકીકત પોતે લોકોને શીખવેછે અને મુરતીની શાહરસમને તેઓ ધીક્કારેછે. જે લોકો દેવતાઓને મરદ તથા ઓરતનું રૂપ આપેછે તેઓને તો તેઓ બહુજ ધીકારેછે. ઈનશાફની તેઓ કદર પીછાણેછે અને ગુજરેલા રવાનોના શરીરને આતશથી બાળવાનું મોટું પાપ કરી ગણેછે. સોશીઅનના પોતાની ત્રેવીસમી ચોપડીમાં જણાવીઆ પ્રમાણે તેઓ મરદોને પોતાના મા તથા બેહેનો સાથે પરણવાની છુટ આપેછે. તેઓ અગમચેતી કેહેવાનો તથા રમલ નાખવાનો એલમ પોતે શીખેછે અને એ હુનરોને લીધે દેવતાઓ (ફરેસ્તાઓ) પોતાની મરજી તથા બાહેરા તેઓ આગળ જાહેર કરેછે એમ તેઓ આપણને જણાવેછે. તેઓ આપણને વળી એવું પણ શીખવેછે જે, હવા જીનનાતોથી ભરપુરછે અને જેઓની બુદ્ધી તેજ હોએછે તેઓનીજ નજરે તે જીનનાતો પડેછે. તેઓ પોતાના ઉપીઓગમાં શુનનાંને કામે લાવતા નથી અને ઘણું જરજેવર પેહેરવાની મનાઈ કરેછે. તેઓનો પોશાક ઉજલો હોએછે. તેઓના બીછાંના ઝાડના પાત્રાંઓના બનાવેલાં હોયછે તથા પોતાના ખોરાકમાં ભાજીપાલો, પનીર તથા જાડા રોટલા તેઓ વાપરેછે. કાંટાતરીકે એક જાતના રોપાની ડાખલી તેઓ વાપરેછે કે જેની અણી પેલાં પનીરમાં ભોકી તેમાંનો એક કકડો ઊંચકી લઇપછી તેને પોતાના ખાધામાં લાવેછે. અરસતુની પોતાની જાદુ વીશે લખેલી કીતાબમાં તથા દીનાનની પોતાની તવારીખ વીશે લખેલી પાંચમી ચોપડીમાં જણાવીઆ મુજબ શાધુની જાતના જાદુના કામોથી તેઓ અજાણ્યાં હોએછે. આ ગરથકાર (દીનાન) કેહેછે જે, જરતોસ્તનો માએનો તારાઓનો ભોગ કરી થાએછે જે મત સાથે હરમોદોરસ પણ એક મળતો થાયછે. હવે અરસતું પોતાના ફીલસુફી વીશે રચેલા ગરંથની પેહેલી ચોપડીમાં એમ કેહેછે જે, મેજાઇ (માજદીઅસનાન) લોકો મીશરદેશના લોકોથીબી ઘણાંજ પુરાતનછે

અને તેઓમાં બે પરમેશ્વર (દેવતા) હોએછે. એકને તેઓ સારાનો પરમેશ્વર જુપીટર (જીયુસ) અથવા ઓરોમાસદી (હોરમજદ) કરી કહેછે અને બીજાને તેઓ માઠાંનો સાહેબ પલુટો અથવા આરીમાનીઉસ (એહેરેમન) કરી કહેછે. હરમીપસ પોતાના મેજાઈ લોકોની તવારીખ વીશે રચેલા ગરંથની પેહેલી ચોપડીમાંબી એમજ જણાવેછે; ઇઉદોકસસ પણ પોતાના કાળમાન પુસ્તકમાં એમજ બોલી જાએછે અને તેજ પ્રમાણે થીઓપોમપસ બી પોતાની ફીલફુસ (ફીલીપ) પાદશાહની કારકીરદીની તવારીખની આઠમી ચોપડીમાં જણાવી જઈ એમ કેહેછે જે, મેજાઈ લોકોના જણાવીઆ પ્રમાણે માણસોનો આતમા અમરછે તથા તેઓ રૂજેરીરાતાખેજને પણ માનેછે; અને જે આ પૃથવી ઉપરછે તે પેલી જાહાનમાં પણ પાછું તેજ નામ હેઠલ સઘળું સજીવન થઇ નીકળેછે એવો એતેકાદબી તેઓ ધરાવેછે. આ હકીકત સાથે રોડ શેહેરનો ઇઉદીમસ પણ એક મળતો થાએછે. પણ હેકટીઅસ એમ કેહેછે જે, તેઓના વીચાર પ્રમાણે દેવતાઓ બી મનુસજાત માફક આ દુનીઆ ઉપર જનમી હસ્તી ભોગવી ગએલાછે. કલીઆરકસ સોલીનીશીઅન પોતાના કેળવણી વીશે રચેલા ગરંથમાં એમ કેહેછે જે, બ્રાહમણ લોકો માજદીઅસનાન લોકોમાંથી ઉતપન થએલાછે અને કેટલાએક વળી એમબી કેહેછે જે, યાહુદી લોકો પણ એઓમાંથીજ પેદા થએલાછે. હવે જે ગરંથકારો માજદીઅસનાન (મેજાઈ) લોકો વીશે લખી ગયાછે તેઓ હીરાદોતસને ધીકારી કાહાડેછે અને એમ જણાવેછે જે, એ લોકો આફતાબ તથા અરદુઇશુરને દેવતા (યજદ) કરી ગણેછે તેથી ઝરકશીરા પાદશાહે હીરાદોતસના જણાવીઆ પ્રમાણે અફતાબ સામે જે તીરો ફેંકીઆ તથા દરીઆમાં જે બેડી તરીકે સાંકલો નાખી તે બીના બનવી ઘણી મુશકેલ છે; પણ એ ઝરકસીસે ગ્રીકોના (યુનાનીઓના) દેવતાઓની મુરતીઓને પાએમલ કરી નાખી તે વાત એઓના એતેકાદ પ્રમાણે બની શકે એવીછે." મજકુર ફકરા ઉપરથી વાંચનારાઓએ જોઈ લીધું હશે જે જરતોસ્ત ઇશુની આસરે ૬૫૦૦ વરશો ઉપર થઇ ગયોછે એમ જેનથુસ જેવો ઘણો પુરાતન ગરંથકાર પોતે ગણત્રી આપી જાએછે; કેમકે ઝરકસીસ પાદશાહે હેલસપોનટ ઓળંગી યુનાનદેશ ઉપર ચઢાઈ કરી તે વાત ઇશુની પુરવે આસરે ૪૮૦ વરસની વાત ઉપર બની હતી એમ સઘળા યુનાન (ગ્રીસ) દેશની તવારીખ વાંચનારાઓને સારી કાની રોશનછે. હવે જેનથુસનાજ જમાનાનો બીજો ગરંથકાર હીરાદોતસ જેનો એક મોટો કીમતી ગરંથ સારાં ભાએગે આજ સુધી બચી રહીઓછે તે જરતોસ્ત વીશે એક હરફબી જણાવી જતો નથી. એજ ઉપરથી શીદ્ધ થાયછે જે જરતોસ્તજો દરાએશ હીસ્તાસ્પીસનાજ જમાનામાં થઇ ગયો હતે તો આવા નામચીન પુરૂશનો હેવાલ એ ચંચલ ગરંથકાર પડતો મેહેલે એ વાત બનવી ઘણીજ મુસકેલ દીસેછે. પારસીઓના ધરમ વીશે જે હેવાલ એણે આપીઓછે તે હવે પછી વીગતે પાદશાહ કુરૂશ (ખુશરૂ)ના હેવાલમાં જોવામાં આવશે માટે અત્રે તે પડતો મેહેલી કીઆ મોટા નામચીન ગરીક ગરંથકાર એ પછી જરતોસ્ત વીશે લખી ગયોછે તેની ચાલો આપણે હેઠલ તપાસ લઇએ. હાખીઆમની વંશના ઇરાનસર જમીનના પાદશાહ આરટેઝરકસીસ (અરદેશીર) બીજાની દરબારમાં ઇશુની પુરવે ૪૦૦ વરસની વાત ઉપર ટીસીઅસ નામનો એક ગ્રીક હકીમ સતર વરસ સુધી રહી આવીઓ હતો. તેણે ઇરાનના પાદશાહી કીતાબખાનાની સત્તા ઉપરથી એ દેશની તવારીખનો એક મોટો ગરંથ ગરીક ભાષામાં ત્રેવીસ દફતરોમાં રચીઓ હતો. એ દફતરો માહેલાં પેહેલા છમાં એસીરીઅન લોકોનું રાજ સપર પેહેલાં ઉદય થઇ આખરે ઇરાનીઓના હાથથી કેમ અસ્ત પામીઉં તાંહાંશુધીની તવારીખ લખેલી હતી. તે પછીના સાત દફતરોમાં ઝરકશીસ પાદશાહના રાજસુધી ઇરાનસર જમીનની અસલની તવારીખ આવેલી હતી તથા બાકી રેહેલાં પછીનાં છેલાં દસ દફતરોમાં ઝરકસીસના રાજ પછી તે ઠેઠ તેણે પોતે ઇરાન છોડીઉં તાંહાં સુધીનો હેવાલ આપેલો હતો. માઠાં ભાએગે એ ગરંથ અતીઆર સુધી બચી શકીઓ નથી. એ ગરંથકાર હીરાદોતસના હેવાલની વારંવાર પોતે વીરૂધ ગએલોછે તથા ઇરાનીઓની સત્તા ઉપરથી હીંદુસ્થાન વીશે પણ એની કલમથી એક દફતર રચાએલું હતું. હવે જે ફકરાઓ એના અસલી પુસ્તક ઉપરથી પાછળા જમાનાના ગ્રીક ગરંથકારોના દફતરોમાં ટાંકેલા હાલ સુધી બચી રહ્યાછે તેઓમાં બાખત્રીઅન જરથોસ્ત નામનો એક શખશ થઇ ગએલોછે એટલુંજ માત્ર આપણા જોવામાં આવેછે કે, જે આપણો બરહક પેગમબરજ હોવો જોઈએ. એ પછીનો નામચીન ફીલસુફ જેને ગરીકો પલાટોન (પલેતો) તથા અરબો અફળાતુન કરી લખી ગયાછે તેના માહાભારત દફતરમાં આળસીબાએદીસ નામના હેવાલ હેઠલ એ વીશે નીચે મુજબ એક ફકરો આપણા જોવામાં આવેછે:—"ઇરાનીઓમાં જારે જુવાન શાહાજાદા સાત વરસની ઉમરે પોહોચેછે તારે તેઓને ઘોડા ઉપર બેસતાં તથા શેકાર કરતાં શીખવવામાં આવેછે ને જારે ચઉદ વરસની ઉમરના થાએછે તારે પાદશાહી ઉસ્તાદો એવું નામ ધરાવનાર શખશોના સ્વાધીનમાં તેઓને સોંપવામાં આવેછે. એ ઉસ્તાદો ઇરાનીઓમાંથી પુખ્ત વયે

પોહોચેલા ચાર શખસો જેઓમાંનો એક ડાહાપણમાં, બીજો ઇનસાફમાં, ત્રીજો મીતાહારપણામાં, અને ચોથો હીંમતમાં જે સઉથી સરસ ગણાતો હોય તેઓને ચુંટી કહાડી મુકરર કરવામાં આવેછે. એઓમાંનો પેહેલો ઉસ્તાદ પેલા જવાન શાહજાદાને ઓરોમાઝીસ (હોરમજદ)ના છોકરા જરતોસ્તના માજદીઅસનાન કલામ પ્રમાણે ફરેસ્તાઓની સેતાએશ કેમ કરવી તથા રાજપાટો કેમ ચલાવવાં તે વીશેની તાલીમ આપેછે. બીજો જાંહાં સુધી જીવે જાગે તાંહાં સુધી તેણે નેક ગવસની તથા નેક કુનશનીથી ચાલવા શીખવેછે; ત્રીજો ઉસ્તાદ તે સ્વતંત્ર રેહે તે સારૂ પોતાના હવસોના ગોલામ નહી થવા તથા તેઓને ખુદબખુદ પોતાના તાબા હેઠલ રાખી પાદશાહી દરજ્જો સારી કાની બજાવવા વીશેની કેળવણી આપેછે અને ચોથો સખસ તેને હીંમતવાન તથા બાહાદુર રેહેવા શીખવેછે કેમકે નાહીમત થવાથી આદમીઓ આખરે ગોલામગીરી હાલતમાં આવીજાયછે." એ પછી જે ગરીક ફીલસુફ જરતોસ્તનું નામ વાપરી અપેછે તે પેલો પાદશાહ શીકંદરનો ઉસ્તાદ રોસન મગજનો અરસતુ (એરીસટોટલ અથવા અરસતાતાલીસ) છે એમ પલીની નામના ઇશુની પેહેલી સદીમાં થઇ ગએલા રૂમી ગરંથકારના પુસ્તકો જે સારાં ભાગ્યેગે અતીઆર સુધી બચી રેહેલાંછે તેઓ ઉપરથી આપણને માલુમ પડેછે. એઓમાં જે જે ઇસારા જાબજા જરતોસ્ત વીશે જણાવેલાછે તે સઘળાંઓનો ઇનતેખાબ વાંચનાર સાહેબો સારૂ હું નીચે ધરવા દુરૂસ્ત ધારૂંછે. પોતાની કુદરતી તવારીખ એવે નામના મોટા ગરંથની સાતમી ચોપડીમાં આ તત્વવેતા આ પ્રમાણે બોલેછે. કેહેછે કે, "પેદા થતી વેળાએ જે આદમી હશીઓ તે એક માત્ર જરતોસ્તજ હતો; અને તેનું ભેજું એટલું તો જોસથી ધગ ધગ થતું હતું કે તેનાં માથાં ઉપર જો હાથ મેહેલીઓ હોએ તો તે તદનજ ઊડી જતો હતો જે ઉપરથી આગળ જતાં તે ઘણો બુદ્ધીવાન પુરૂશ નીકલશે એવી આગાહી માલુમ પડતી હતી." વળી એજ સખસ આગળ ચાલતાં આ નામચીન પુરૂશ વીશે પોતાની અગીઆરમી ચોપડીમાં આ પ્રમાણે જણાવેછે. એમ કેહેછે જે, એકાંત જગા ઉપર જરતોસ્ત ત્રીશ વરસ સુધી જઈ રહ્યો હતો અને પોતાનું ગુજરાન માત્ર પનીરજ ખાઇને કરતો હતો. એ પનીર એવી તો અજાએબ રીતે બનાવવામાં આવેલું હતું કે, આવો મોટો જમાનો એકાંત હાલતમાં કેમ નીકળી ગયો તે તેના ઉપરથી મુતલગજ (જરતોસ્તને) માલુમ પડી શકતું નહતું." વળી પોતાની ત્રીસમી ચોપડીમાં એ વીશે આ પ્રમાણે એહેવાલ આપેછે ને તે સાથે તેની આગમજ જાબજા કુદરતી બાબદો વીશે જરતોસ્તનું મત ઘણું અગતનું જાણી પોતે વારંવાર ટાંકતો પણ આવેછે. "બેશક એ જાદુઇ (ઇઆને દીન) નો હુંનર ઇરાન સર જમીન (અથવા બરોબર રીતે બોલીએ તો બાકત્રીઆની ભુમી) ઉપર જરતોસ્તના વખતથી ઉતપન થએલોછે અને તે વીશે ઘણાં ખરા ગરંથકારો એકમતબી થાએછે; પણ જરતોસ્ત એકજ થઈ ગયો છે કે કોઈબી જોબી એ નામ ધરાવનાર શખસ પાછળા જમાનામાં થઇ ગએલોછે તે વાત વીશે હજુર કાંઈ ચોકસ નીવેડો આવેલો હોએ એમ આપણને માલુમ પડી શકતું નથી. ઇઉદોકસસ નામનો ગરંથકાર જે સઘળી જાતની ફીલશુફીઓમાં જાદુઇનો હુંનર સઉથી ઘણો બુજરગ તથા સઉથી ઘણો ફાએદેમંદ છે એમ જણાવવા વેત્રણ કરેછે તે આપણને એમ કેહેછે જે, જરતોસ્ત અફલાતુન (પલેતો) ના મોતની છ હજાર વરસો આગમજ થઈ ગએલોછે. એ મત સાથે અરસ્તુ (અરસ્તાતાલીસ) પણ એકમળતો થાએછે: એજેનાસીસ (જેને સીલીંગ એગોનાસીસ કરી લખેછે તે) નાં સાગરેદ હરમીપસે આ હુંનર (દીન) વીશે ઘણો ચોકસ તપસીલવાર હેવાલ આપેલોછે તથા જરતોસ્તના ઘણાં એક પુસ્તકોનો પુરેપુરો સંક્ષેપ કરી તેનાં બનાવેલા વીસ હજાર શલોકોની શરેહ પણ પોતે જણાવેલી છે. એ ગરંથકાર આપણને એવું જણાવી ગયોછે જે જરતોસ્ત ત્રાએની લડાઈના જમાનાની પાંચ હજાર વરસો પુરવે થઇ ગયેલોછે. * * ઇરાની પાદશાહ ઝરકસીસ યુનાન દેશ ઉપર સ્વારી કરવા રવાના થયો તારે તેની સાથે ઓસથાનીસ નામે એક શખસ (દસ્તુર) હતો જેના દફતરો હજુર સુધી બચી રેહેલાંછે અને જેને સપર પેહેલીવાર એ હુંનર વીશે લખીઉં હતું એમ મારી શોધો ઉપરથી મને માલુમ પડી શકીઉંછે. દુનીઆના જે જે દેશોમાંથી ઇરાનીઓ પસાર થતા ગયા તાંહાં તાંહાં એ હુંનર (દીન) નો સલો એ શખસ પોતે અસલમાં ફેલાવતો ગયો હતો. એ બાબદ સર જે ગરંથકારોએ ઘણી ચંચલાઇથી પુછપરછ કરેલીછે તેઓ એમ જણાવેછે જે એ ઓસથાંનીસના જમાનાની થોડુંક આગમજ જરતોસ્ત નામ ધરાવનાર એક બીજો શખશ પણ થઈ ગયોછે કે જે પરોકોની (નામના ટાપુ) નો રેહેવાશી હતો." એ ટાપુ યુરોપ અને એશીઆ વચે મારમોરાના દરીઆ આગળ આવેલું હતું અને હજુર પણ તે આપણા જોવામાં આવેછે. વળી આગળ જતાં એજ ચોપડીમાં એ નામચીન રૂમી ગરંથકાર બોલેછે જે, "યાહુદીઓની પેદાએશવાલા મુશા, જાનીસ તથા લોટોપીઆએ પણ બીજી જાતની જાદુઇ (દીન) પેદા કીધી હતી પણ તે સઘળા શખસો જરતોસ્તની ઘણાં હજારો વરશ બાદ થઇ ગએલાછે. ઠેઠ હાલ જમાના

સુધી (પલીનીનાં વખતમાં) સાઇપ્રસના ટાપુમાં પણ એ એલમ શીખવવામાં આવતો હતો. ઓસથાંનીસ બીજો જે શીકંદર પાદશાહની ઓહેદારી હેઠલ મેરાક ઘણાં એક મુલકો ફરી આવીઓ હતો તેના વગ વશીલાને લીધે એ એલમ શીકંદરના જમાનામાંબી ઘણો વધી પડીઓ હતો." મજકુર ફકરાઓ ઉપરથી વાંચનારાઓ જોશે જે, અરસ્તુ તથા ઇઉદોકસસ જરતોસ્તનો સને ઇસુની ૬૩૫૦ વરસો પુરવે મેહેલી જાએછે; કેમકે અફલાતુનના મરણ પછી તે ઇસાના જનમ સુધી ૩૪૮ વરસો ગુજરી ગયાં હતાં એમ તવારીખ ઉપરથી હાલ ચોકસ રીતે માલુમ પડેલુંછે. સમરના શેહેરનો ફીલસુફ હરમીપસ જેની સત્તા ઉપર ટાંકેલીછે તે શખસ ઈસુની આસરે ૨૫૦ વરસો ઉપર થઈ ગયો હતો અને આંકીટલ દુ પેરો માફક આપણા લોકોના ધરમના પુસ્તકો વીશે એજેનાસીસ નાનામના દસ્તુર સોડથી અછી માહીતગારી મેળવી એ દફતરોનો ગરીક (યુનાન) ભાષામાં તરજુમો પોતે રચીઓ હતો. માઠાં ભાગ્યેગે એ પુસ્તકો પાછળથી તદનજ ગુમ થઇ ગયાથી એઓમાંની મજમુન વીશે આપણાંથી હાલ કાંઇબી બોલાઈ શકાતું નથી પણ જો એ દફતરો વખતની જાલેમ ચુગાલનાં હાથમાંથી અતીઆર શુધી વખતે કદાચ બચીઆં હતે તો આપણા લોકોના ધરમની શોધો વીશે તેઓ એક મોતેબર હથીઆરો જેવાં થઇ પડતે. ત્રાએની લડાઈનો સને ઈશુની પૂરવે ૧૧૮૦ વરસની વાત ઉપર મેહેલાએલોછે માટે હરમીપસના ઉસ્તાદ એજેનાસીસ (એગોનાકીસ)ના જણાવીઆ પ્રમાણે તેનો પેગમબર હજરત જરતોસ્ત ઈશુની ૬૧૮૦ વરશો પુરવે થઇ જવો જોઈએ. હવે આ વીચાર જુદા જુદા ઘણા નામચીન પુરાતન ગ્રીક (યુનાની) ગરંથકારો જેવા કે, જેનથુસ, અરસટુ, ઇઉદોકરાસ તથા હરમીપસ જરતોસ્તનો સને એક અવાજથી જુદી જુદી ગણત્રીઓ ઉપરથી ઈશુના જનમની છ હજાર વરશો પુરવે જે મેહેલી જાએછે તેથી એકેદમ એ શનેનેઇનકાર કરીઆને બદલે ઘણી ધીરેશાંરાતથી તેની આપણને તપાશ કરવી જોઇએછે. કેમકે આ ભરૂશો રાખવા લાએક ગરંથકારો જે જમાનામાં થઇ ગયાછે તે જમાનાના પુસ્તકોની સત્તા ઉપરથી એ પ્રમાણે લખી જવા જોઇએ કે, જે પુસ્તકો હાલ જમાના સુધી નહીં બચી શકીઆથી આપણને એ કાળ વખતે ઘણો વધારી જણાવેલો હોએ એમ લાગેછે. સરવે કોઇ એક આવાજથી કબુલ રાખશે જે અરસ્તુ જેવા ઉસ્તાદની સત્તા હરેક બાબદ સર કાંઇ જેવી તેવી ગણાતી નથી. તે ખુદ પોતે પણ જારે એવીજ ગણત્રી આપી જાએછે તારે આગળ જતાં નવી નવી શોધો ઉપરથી જરતોસ્તનો સને એટલો બધો દુર જતો જાએ તો તેમાં મને કાંઈ ઘણું નવાઇ જેવું લાગતું નથી. પલીની ખુદ પોતે જાદુઇના હુંનર વીશે વારંવાર પોતા તરફથી શક નાખેછે પણ જરતોસ્ત મુસાના જમાનાની ઘણાં હજારો વરસોની વાત ઉપર થઇ ગયોછે એમ જે થંડ પેટે જણાવેછે તે ઉપરથી તે પોતેબી એ વાત કબુલ રાખતો હોએ એમ ચોકસ રીતે આપણને માલુમ પડી આવેછે. એશીઆ માઈનર માંહેલા નાઇદાસ નામના વખણાએલા શેહેરનો રેહેવાસી મજકુર ઇઉદોકસસ જે ભુમીતી, ખગોળ વીદીઆ તથા હકીમાતના એલમોમાં બહુ મશહુર થઈ ગયોછે તથા ધારા બાંધનાર તરીકે બી ઘણું માન મેળવી ગએલોછે તે ઇશુની આસરે ૩૬૬ વરસોની વાત ઉપર ગુજરી ગયો હતો. તેની પછી દીનાન જે ઇશુની ૩૫૦ વરસ આગમજ થઈ ગયેછે તથા જેના ઇરાનીઓ વીશે લખેલાં પુસ્તકની સત્તા કોરનીલીઅસ નીપાસ નામનો પાછળા જમાનાનો રૂમી ગરંથકાર જે સીસરો, એટીકસ તથા કેતેલરાના જમાનામાં થઇ જઈ શેહેનશાહ ઓગસ્તશના જમાનામાં મરણ પામીઓ હતો તે પોતાના કોનનના વૃતાંતમાં બાઈજતથી વારંવાર ટાંકેછે. તે ગરંથકાર વીશે તથા તેની પછી ચીઆસ શેહેરવાલો થીઓપોમપસ જે ઈશુની ૩૦૦ વરસ પુરવે થઈ જઈ આપણા લોકોવીશે ઘણું લખી ગયોછે એ વાત તેઓના દફતરો નહી બચીઆ છતાંબી પારકી સત્તાઓ ઉપરથી આપણને સારી કાણી રોશનછે એમ મેં આગળ વારંવાર જણાવેલુંછે. એ છેલો ગરંથકાર હરમીપસ માફક પારશીઓના દસ્તુરોના સંબંધમાં આવીઆથી પોતાનાં દફતરોની મજમુન લખી ગયો હોએ એમ કેટલાએકોને શક છે. હવે એ પ્રમાણે ઈશુના જનમની પુરવે થઈ ગએલા પરકોમના ગરંથકારોની સત્તા જણાવીઆબાદ ચાલો તેની પછીના જમાનાના બીજા નામચીન ગરંથકારો જરતોસ્ત વીશે શું શું બોલી ગયાછે તેની ધીરે શાસ્તે આપણે હેઠલ તપાસ લઇએ. પલુતારક નામે ઈશુની પેહેલી સદીમાં થઇ ગએલો રૂમી ગરંથકાર પોતાની આઈસીસ તથા એસીરીસ નામની ચોપડીમાં આપણા લોકોના ધરમ વીશે નીચે મુજબ ખુલાસો કરેછે. એ ખુલાસો તેણે યા તો મજકુર હરમીપસ યા તો થીઓપોમપસ જેવા પારસીઓના ધરમથી વાકેફ થઈ ગરીક (યુનાની) ભાષામાં રચી ગએલા બીજા તેવાજ આગળા ગરંથકારોના પુસ્તકો ઉપરથી લીધેલો હોએ એમ આપણને માલુમ પડેછે. એ ગરંથકરતા બોલેછે જે, "ઓરોમાંસદીસ (હોરમજદ) ખાલેશ નુરમાંથી પેદા થએલોછે અને ઇંદરીઓથી જે જે વસ્તુઓ આપણને માલુમ પડેછે તે-

માંથી એ તત્વ (ઇઆને નુર) ઘણું કરી તે સાહેબને મળતુ આવેછે. એરાઇમાંનીઓસ (એહેરેમન) અંધારાંમાંથી પેદા થએલોછે માટે તેનો ખવાસ પણ તેવોજ છે.* જેટલો આફતાબ જમીનથી દુરછે તેટલો ઓરોમાસદીસ (હોરમજદ) આફતાબથી દુર વસેછે. તેણે છ દેવતા યાને અમશાસપંદો (અમશાસપેનટાસ)ને પેદા કીધેલાછે. પેહેલો સખાવતનો દેવતા જેને પારસી લોકો બોહમનો, બહમન યાને નેક વમારાવું કરી કેહેછે; બીજો શચાઇનો દેવતા (જેને અરદીબેસ્ત અથવા અશવહીસ્ત કરી પણ કેહેછે); ત્રીજો બંદોબસ્તનો દેવતા (જેને ખરાથરવેરીઆ યાને શેહેરેવર કરીબી કેહેછે); ચોથો ડાહાપણનો દેવતા (જેને અરમાંઇટી અથવા અશફંદાર મત કરીબી કેહેછે); પાંચમોને છઠો દોવલત અને ખુબ સુરતીથી આનંદ પામનાર દેવતા (જેને પારસી લોકો હુરવટાટ તથા અમરટાટ અથવા ખુરદાદ તથા અમરદાદ કરી કેહેછે). હવે એરાઇમાંનીઓસે (એહેરેમને) હોરમજદના દેવતાની સામે થવા એટલાજ દેવતા પોતેબી પેદા કીધા. તારે હોરમજદે આસમાનને તારાઓથી સણગારી તેઓને માથે ઉપરીતરીકે તેસત્રીય અથવા તેસ્તર (સીરીઅસ) શેતારાને નેમીઓ. એ પછી તેણે બીજા ચોવીસ દેવતા પેદા કરી તેઓને એક ઇડાંમાં સંતાડીઆ જેથી એહેરેમનેબીતે પછી એટલાજ બીજા દેવતા પોતે પેદા કીધા. તેઓએ પેલા ઇડાંને પછી ફોડી નાખીઉં કે જેથી કરી સારાં સાથે માઠું હંમેશ ભેળસેળ થએલું રેહેછે, અને સારૂં અને માઠું હંમેસ એક એક સાથે બાથ ભીડીઆ કરેછે. જાનવરો તથા ઝાડપાનોમાં કેટલીએક પેદાએસ હોરમજદની અને કેટલીએક પેદાએસ એહેરેમનની ગણાએછે. કુત્રા, પક્ષી અને કાચબા હોરમજદની પેદાએસનાં તથા પાણીના ઉંદરો એહેરેમનની પેદાએસના ધણાએછે. આખરે એક વખત એવો આવશે કે, એહેરેમનજ ફના થશે અને પોતાને હાથે કરેલી ખરાબીઓથી પોતેજનાપેકાર થઇ જશે તારે વળીઆ દુનીઆ એકસરખી હાલતમાં આવી જશે અને સુખી માણસો જે પછી એકજ ભાષા બોલશે તેઓની સ્થીતી, જુબાન, રેવાજ તથા રસમ એક સરખીજ થઇ જશે." આપણાં આગળા નીઆએગાનો મનુરો, જાતના નેક તથા બદહવસોને તે જમાનાના સાધારણ લોકોની સમજમાં ઉતારવા માટે ઉપલું રૂપ આપી જે જણાવતા હતા તેનો આ રૂમી ગરંથકારના પુસ્તક ઉપરથી એક અચરતી દાખલ એ ફકરો વાંચનારા સાહેબો સારૂ મેં અત્રે ઉતારેલોછે. એ પછી બીજો એક ગરીક (યુનાની) ગરંથકાર નામે સત્રાબો, જેનું મુસાફરી સંબંધી ભુગોળને લગતું પુસ્તક સારાં ભાએગે અતીઆરસુધી જે બચી રેહુંછે તે પોતાનાં અનુભવ ઉપરથી આપણા લોકો વીશે જે જે બીઆન આપી જાએછે તેનો પણ સારાંશ એક નવાઇ દાખલ હું અત્રે નીચે ટાંકવા દુરસ્ત ધારૂંછું. "ઇરાની લોકોની રીતભાતો સુસીઅન, મીદ તથા બીજાં ઘણાં ટોળાંઓનાં જેવી હોએછે અને જે વીશે ઘણાં ખરા ગરંથકારો લખી ગએલાછે તોપણ મારાં દાસતાન સાથે મળતો આવે એવી કેટલીક બાબદો મને પોતાને જણાવીઆ વીના ચાલતી નથી. ઇરાનીઓ દેવસ્થાન અથવા મુરતીઓ બનાવતા નથી પણ આકાશને જુપીટર (દેવતા) ગણી ઊંચી જગાઓપર જઇ તાંહાં તેઓ પોતે ભોગ આપેછે (યઆને જશનો કરેછે). તેઓ આફતાબને મીથરાસ (મેહેરયજદ) કરી કેહેછે અને તેની તથા માહતાબની અને એનાંઇટીસ (એનાંહીતા—અરદુઇશુર) ખાક, બાદ આબોઆતસની આરાધના કરેછે, પવીત્ર જગા ઉપર ઇજસની કરી ભોગ આપવાની વસ્તુને માથે તાજ પેહેરાવી તેને પછી કુરબાન કરેછે. જે મોબેદ કુરબાન કરેછે તે પેલુ ગોસ્ત સઘળા આસપાસનાઓને વેહેચી આપેછે અને ફરેસ્તાઓ સારૂ કાંઇ તેમાંથી પોતે રેહેવા દેતો નથી; કેમકે તેઓનો એતેકાદ એવોછે જે, દેવતાઓ (ફરેસ્તાઓ) પેલા જાનવરનાં અરવાહથીજ માત્ર સંતોસ પામેછે, કેટલાએક એમ જણાવેછે જે, તેઓ આતસ ઉપર તેમાંથી થોડીક ચરબી (ગોશોદો) મેહેલેછે. અકસર કરી

* રૂશીઆ દેશનાં બાળટીક સમુદ્રને કીનારે આગળના "સ્લેવોનીઅન" રેહેવાસીઓ પણ આગળા જમાનામાં હોરમજદ તથા એહેરેમન એવા બે દેવતાઓની પરશતેશ કરતા હતા. પેહેલાને તેઓ બીલ—બાગ યાને શફેદ ખોદા (સપેનતોમેનીઓસ) તથા બીજાને તેઓ ચરની—બાગ યાને કાળો ખોદા (અંગરેમેનીઓસ) કરી કેહેતા હતા. બીલ—બાગ (શફેદ ખોદા) ની મુરતને આડમીનાં મોહોડાંનું તથા ચરની—બાગ (કાળા ખોદા) ની મુરતને શીહુના મોહોડાંનું તેઓ રૂપ આપતા હતા. એમ કેહેછે જે એવીજ રસમ ઘણા પુરાતન કાળના કેટલાએક જરમન ટોળાંઓમાં પણ ચાલુ હતી— જુઓ પેનીસાઇકલોપીદીઆ તથા ફરેદરીક શેલીગલનો "મીથલેનીઅથ વરકથ" નામનો ગરંથ. બીલારોકા હરશેમાં પણ બાગનો અરથ મનજુર શબ્દ માફક દેવતા કરી થાયછે; જેમકે બાગસ્તાન (બેહસ્તુન યાને દેવતાઓનું રેહેઠાણ); બાગા વજારક હોરમજદ (યાને મોટો દેવતા હોરમજદ). અસલી સ્કાનદીનેવીઅન તથા દેન્સ લોકો હીંદુઓનાં દેવતા શીવની રૂદ્રના નામથી પરસતેસ કરતા હતા એવીપણ શોધ હાલ હાથ લાગેલીછે. યુનાનીઓની અસલી બુતપરસ્તી રસમો કેટલે એક દરજે હીંદુઓને મળતી આવતી હતી. એ સઘળી બાબદો ઉપરથી સારાંસ એવો નીકલેછે જે અસલમાં તમામ એરીઅન ટોળાં એક એકથી છુટાં પડી ગયાં તે આગમજ તેઓ એકજ દેવતાઓને પુંજતાં હતાં.

તેઓ આતસ તથા અરદુઇશુરના જશનો કરેછે. આતસ ઉપર છાલ કાહાડી લઇ તેઓ સુકાં લાકડાં મેહેલી તે ઉપર ચરબી મુકી તે ઉપર પછી તેલ નામી નીચેથી પછી તેને સળગાવેછે અને ફુંક મારી તેને રોસન કરતા નથી પણ વીનાથી વીંજીને તેને રોશન કરેછે. જે લોકો બળતાંને ફુંકથી બુજાવેછે યાતો આતસ ઉપર હરેક મુરડાળ ચીજ અથવા નજાસત નાખેછે તેને તેઓ કતલ કરેછે. સરોવર, નદી અથવા ફુવારા આગળ જઇ તેઓ અરદુઇસુરનું જારે જશન કરેછે તારે એક ખાડો ખોદી તે ઉપર એક જાનવરને કુરબાન કરી તેનું લોહી પેલા આસપાસના ઝરાના પાણીને નહીં લાગે તે વીશેની ઘણી સાવચેતી રાખેછે; કેમકે નહીં તો પેલું પાણી નાપાક થાએછે. તારબાદ પેલાં ગોસ્તને મેદી અથવા લારલના ઝાડની ડાંખળીઓપર મેહેલી પેલો મોબેદ તેણે બરસમથી અડકેછે તથા ઇજશાની કરેછે અને પાણી તથા આતસ ઉપર નહીં પણ જમીન ઉપર તેલને દુધ તથા મધ સાથે ભેળશેળ કરી નાખી છાંટતો જાએછે. હાથમાં પછી મેદીની સલીઓનો જુમખો ધરી તે ઘણોએકવાર સુધી ભણીઆં કરેછે. કાપાદોસીઆનાં પ્રાંતમાં હાલ (સ્ત્રાબોના જમાના)માંબી ઘણાં એક મોબેદો વસેછે જેઓને પીરાથી યાને આતશ રોશન કરનારા કરી કેહેછે. અંહીઆં જુદા જુદા ફરેસ્તાઓને અરપણ કરેલાં ઘણાંએક આતસકદેઓ આવેલાંછે. જશન કરતી વેળાએ જે જાનવરોનો ભોગ આપવામાં આવેછે તેઓને છરીથી અંહીઆં જબે કરતા નથી પણ લાકડાંનાં હથોડાથી તેઓના જાન લીધામાં આવેછે. ઇરાનીઓમાં કેટલીએક મોટી ઇબાદતગાહની જગા હોએછે જેને તેઓ પીરાથીયા (યાને આતસબેરામ) કરી કેહેછે. એ એબાદતગાહની અધવચમાં એક આતસનું પાત્રુ હોએછે જેમાં ઘણી સરખી રાખ ઉપર આતસને નહીં બુજાએ એવી રીતે સદા મોબદ લોકો રોશન રાખતા રેહેછે. એ પવીત્ર જગોમાં તેઓ દરરોજ જાએછે અને એક કલાકસુધી નજદીક હાથમાં સલીઓનું એક બંડલ ધરી આતસ સનમુખ ઉભારહી ભણીઆ કરેછે. માથે તેઓ મોટી ફેલતની કુલાહ પેહેરેછે જે ગાલ તથા હોટને પણ ઢાંકેછે. એનાંઇટીસ (અનાંહીતા–અરદુઇશુર) તથા ઓમાનીસ (વોહમનો એટલે બહમન અમશાશપંદ)નાં દેહેરાંઓમાંપણ એજ પ્રમાણે રીતભાત કરીઆમાં આવેછે. એ દેહેરાંઓમાં દરબાહ હોએછે તથા બહમન અમશાસપંદની એક મુરતીનો વરઘોડો કાહાડીઆમાં આવેછે. એ મુરતીઓને અમોએ ખુદ પોતે જોએલીછે*. એઓ જે બીજી રાહરસમો પાળેછે તે વીશે ઇતીહાસ કરતાઓ ઘણું વર્ણન લખી ગએલાંછે. ઇરાનીઓ નદીમાં કદી મુતરતા નથી. તેમાં કોઇ ચીજ તેઓ પોતે ધોતાબી નથી તથા નાહાતાપણ નથી અને મુરડાળ શરીરો તથા નજાસત ભરેલી ચીજોને તેમાં તેઓ નાખતા નથી. ગમે તે ફરેસ્તા સારૂ તેઓ જસન કરવાના હોએ તોપણ તેઓ આતસની નીઆએશથીજ પોતાની એબાદત શપર પેહેલાં પોતે શહરૂ કરેછે. પેહેડીદરપેહેડી ઉતરી આવેલા પાદશાહોના ફરમાનો હેઠલ તેઓ રેહેછે. હોકમથી ઉલટા ચાલનાર શખશોના હાથ માથાં કાપી નાખી તેઓના શરીરને પછી નાખી દેવામાં આવેછે. એઓના પાદશાહ ઘણી બઇરીઓ સાથે પરણેછે ને છોકરાંઓ ઘણાં થાય માટે ઘણી એક રાંડોપણ રાખેછે. દર વરસોવરસ પાદશાહ પોતાના સઘળાં છોકરાંઓ સારૂ ઇનામ આપવા બારગાહ ભરેછે તે વેળાએ ચાર વરસની

* એ ગરંથકારનાં જમાનામાં અનાદેતુસ જેને પારસી લોકો અમરદાત અથવા અમનદાત કરી કહેછે તેની પણ પરસતેસ થતી હતી. મીથરાયાને મેહેરયજદની પરસતેસ કરવાનો રસમ હાખીઆમની વંશનાં પાદશાહ આરતેઝરકસીસ–નીમનના જમાનામાં પારસીઓમાં સપર પેહેલીવાર દાખલ થઇ હતી એમ આગળા ગ્રીક (યુનાની) ગ્રંથકારોના પુસ્તકો ઉપરથી સાફ દીસેછે. એ રસમને તારબાદ પાદશાહ ઓકસે મોટું ઊતેજન આપીઊં હતું. એ જમાનાના પારસી ઇરાનીઓ, બાબેલીનીઅન, એસીરીઅન અને મીસરદેશના બુતપરસ્તી લોકોના મોટા સંબંધમાં આવીઆથી જરતોસ્તી ધરમમાં ઘણીએક બુતપરસ્તી રસમો જેમ હાલ જમાનામાં જોવામાં આવેછે તેમ દાખલ કરી બેઠા હતા. બેરોસસ કેહેછે જે, પુરાતન બાબેલોનીઅનોની દેવીનામે નનને ઇરાનીઓબી નની, અનીઆ, અનાઇતીસ અથવા તનેત (અરદુઇસુર) ના નામથી પછી પુજવા લાગ્યા અને પાદશાહ આરતાઝરકસીસનીમનેતો બલખ, પરસીપોલીસ, સુસા, સારદીસ, અકબટાના, દમાસકસ, તથા બાબેલનનાં શેહેરોમાં દેહેરાંઓ બંધાવી એ દેવીનો મુરતીને તેઓમાં મેલાવી જે વાતને હાલમાં સુસાની પડોસમાંથી જે લેખો હાથ લાગ્યાછે તે ઉપરથી મોટો ટેકો મળી શકેછે. પોલીબીઅસ કહેછે જે, 'એ દેવી સારૂ અકબટાનામાં જે દેહેરૂં બાંધવામાં આવીઊં હતું તેના સ્થંભો સઘળા સુનેરી ઘોળ (ગીલ્ત) ચહડાવેલા તથા તેની દેવાલોમાંની ઘણી ખરી ઇંટરદીઓ બટ રૂપાંની તથા થોડીએકો સોનાની અને નળીઆંઓ તો ઘણાં ખરાં રૂપાંના બનાવેલાં જોવામાં આવતાં હતાં.' દબેસ્તાનવાલોબી એ બાબદની સચાઇ વીશે કાંઇ ઇનકાર જઇ શકતો નથી ને આગળા પારસીઓમાં પેકરીઆન (મુરતીપુજક) નામે એક ટોલું હતું એમ કહી જાએછે. બુતપરસ્તી રસમ જે સઘળા જમાનામાં ઘણાં પુરાતનકાળથી તે આજ સુધી સાધારણ આદમીઓ ઉપર જે મોટો કાબુ ચલાવતી આવીછે તે આપણા જેવા એક નીરંજન, નીરાકાર પરમેશ્વરને માનનાર ટોળાંમાંબી પોતાનો કાબુ કોઇ કોઇ વેળાએ ચલાવવા ચુકી નથી.

અંદરનાં બચાંઓને તાંહાં પોતાનાં માબાપ આગળ હાજર કરવામાં આવતા નથી. જમશેદીનોરોજની શાહરૂઆતમાં લોકોને તાંહાં લગનો થાયછે. લગનને દાહાડે પેલો વરરાજા પેલી કનીઆના ઓરડામાં પસાર થાએછે તેની આગમજ આખો દાહાડો કાંઈ મેવો અથવા પેરાતરી શીવાએ બીજું કાંઈ પોતાના ખાધામાં લાવતો નથી. ચાર વરસની વયથી તે ચોવીસ વરસની વય સુધી તેઓ પોતાના બચાંઓને તીરકમાન વાપરવા, ભાલોમારવા, ઘોડા ઉપર બેસવા તથા સાચું બોલવા શીખવેછે. તેઓના ઉસ્તાદ ઘણા નીતીવાન હોએછે તથા પાઠો શીખવતી વેળાએ ઘણી એક ઉપીઓગી કથાઓ તેઓને કહી સંભળાવેછે તથા ફરેસ્તાઓ અને માહા પુરૂસોના કામોના વરણન કરતી વેળાએ કોઇ વખતે રાગ (શલોકો) થી અથવા કોઇ વખતે વગર રાગેબી તેઓને શીખવેછે. પેલાં જુવાન બચાંઓને બરી બામદાદને વખત પીતળનાં એક જાતનાં હથીઆરના અવાજથી ઉઠાડવામાં આવેછે અને તેઓ ગોયા શીકારગાહમાં જતા હોએ અથવા લડાઈમાં કુચ કરતા હોય એમ તેઓને એક જગા ઉપર પછી એકઠા કરીઆમાં આવેછે. દર પચાસ છોકરાઓની એક એક ટુકડી કરવામાં આવેછે જેઓને માથે પાદશાહના અથવા હરેક સેત્રપ (શુબા)ના છોકરાને સરદાર નેમેછે. એ સરદારોને ત્રીસથી ચાલીસ સ્તેદીઆ સુધી ધારા પ્રમાણે દોડાવેછે કે, જેઓની પછવાડે પછી પેલી ટુકડીઓ હોકમ પ્રમાણે દોડેછે. બુલંદ આવાજથી બોલાવી ફેફસાં અથવા સ્વાસને કસાવાનો માહવરો જારી રાખવા સારૂ જે જે ધડા તેઓ શીખીઆ હોએ તે ફરીને તેઓ પાસેથી બોલાવવામાં આવેછે. તેઓને ગરમી, થંડી તથા વરસાદ સોસવાની ટેવ પાડીઆમાં આવેછે. નદીઓ ઓળંગાવવી તથા પોતાનાં હથીઆરો તથા કપડાંઓને શુકાં રાખવાં, જાનવરો ચરાવવાં, ખુલી હવામાં આખી રાત પેહેરા ભરવા, બલુટનું ફળ, કાચાંપેર તથા બીજાં જંગલી ફળફુલો ખાવાનો તેઓને માહવરો રાખતા શીખવેછે. કશરત કરીઆ પછી તેઓના દરરોજનાં ખોરાકમાં રોટલી, કેક, લવંગ, નીમખ તથા રોશાત કીધેલું અથવા ભુંજેલું ગોસ્ત તથા પીધામાં પાણી આપીઆમાં આવેછે. શીકાર કરતી વેળા ગોફણ અથવા ઘોડા ઉપરથી ભાલો ફેંકવાની રીત તેઓમાં જોવામાં આવેછે. સાંહાંજના સઘળાઓને ઝાડો રોપવાં, કલમ કરવી, હથીઆરો બનાવવાં (દુરૂસ્ત કરવાં) તથા જાળ અને દોરી ગુંથવા કામે લગાડીઆમાં આવેછે. એ જુવાનીઆંઓ જે શીકાર મારેછે તે તેઓ પોતે ખાતા નથી, પણ માત્ર પોતાને ઘેર લઈ જાએછે. દોડવામાં તથા પેનટાથલા યાને પાંચ જાતની બીજી કસરતોમાં જે કોઇ સરસ નીકળેછે તેને પાદશાહ ઈનામ આપેછે. જે જવાનો પોતાના તુંદ દેખાવ સારૂ મશાહુર હોએછે તેઓને સુનાંથી સણગારવામાં આવેછે. સોનું તથા આતસને તેઓ માન આપેછે તેથી મુરડાંને તેઓ સોનાથી સણગારતા નથી તથા આતસને તેઓ સાથે અડકાવતા પણ નથી. પાએદળ તથા ઘોડેસ્વાર તરીકે તેઓ વીશથી તે પચાસ વરસની વય સુધી શીપાઈના હલકા દરજજાની યાતો સરદાર તરીકેની પોતાની ચાકરી બજાવેછે. હથીઆરમાં તેઓ પોતા સાથે બેડોળ આકારની ઢાલ, તીરનો ભાથો, બરછી તથા ખંજર રાખેછે. પોતાના માથાંઉપર તેઓ લાંબી કુલાહ પેહેરેછે. સરદારો એક એકપર એક કરી ત્રણ ઈજારો અને બેવડી ડગલી જેની બોહે ગુઠણ સુધી આવેછે તે પેહેરેછે. તેઓનો અંદરનો પોશાક સફેદ તથા ઉપરનો તરેહ તરેહવાર રંગનો હોએછે. ગરમીની મોસમ સારૂ તેઓનો ડગલો જાંબુરી અથવા વાયોલેટ રંગનો હોએછે; પણ થંડીની રૂત સારૂ તેઓ તરેહ તરેહવાર રંગનાં ડગલા વાપરેછે. મોબેદોનાજ જેવી તેઓ કુલાહ પેહેરેછે અને ઘણો જાડો બેવડી તલીનો જોડો વાપરેછે. ઘણા ખરા લોકો બેવડી ડગલી પગની અધવચ્ચ સુધી આવે એટલી લાંબી પેહેરેછે અને માથે ઘણાં બારીક લીનન જેવાં કપડાંનો ફેંટો બાંધેછે. દરેક આદમી પોતાની સાથે તીરકમાન રાખેછે. એ લોકો મેજબાની આપેછે તારે મોહોટો ખરચ કરેછે. તરેહ તરેહવાર આખાં જાનવરો તેઓની ખાનાની તેબલ ઉપર મેહેલવામાં આવેછે. તેઓના કોપો, પીવાનાં કપશારારો તથા બીજી ઘણી એક વસ્તુઓ સોનાં અને રૂપાંમાં જડેલી હોએછે જેથી તેઓ ઘણોજ ભપકો મારેછે. ઘણાં અગતનાં કામો સર જારે તેઓ સરાબબાજી કરેછે તારે એક એક સાથે મશલહતો કરેછે અને તે વેળાએ ઠેડાવ થાએછે તેનાં ઉપર બીજી વેળા કેફ વગર વીચાર કરતી વેળાએ જે ઠેડાવ થાએ તેથાને વધારે ભરોસો રાખવો જોઈએ એવો તેઓનો એતેકાદછે. રસ્તામાં પોતાની ઓળખાણના માણસો મળે અને તેઓ પોતાની બરોબરીઆ હોએ તો તેઓ એક એકની નજદીક જઇ એક એકને ચુંમી લેએછે. જો તે પોતાંથી હલકે દરજજેનો હોએ તો પેલો ઘણી પોતનો ગાળ તેની આગળ ધરેછે જેના ઉપર પેલો હલકેવાંધેનો શખસ પછી બોશોદેછે; પણ પેલો શખસ તેથીબી હલકા દરજજાનો હોએ તો પેલો શખશ તેને માત્ર સલામજ કરેછે. મુરડાળ શરીરોની આસપાસ મીણ લપેટી પછી તેઓને જમીનની અંદર દાટવામાં આવેછે. મેજાઇ લોકોને દાટવાવામાં આવતા નથી પણ પક્ષીઓ તેઓને ચીઝ કરી જાએછે." મજકુર લાં-

બો ફકરો ઇરાના જમાનાના ઇરાનીઓની રાહરશમ દેખડાવેછે માટે અત્રે લંબાણથી મેં ટાંકીઓછે વાસ્તે આશાછે જે, વાંચનાર સાહેબો મને તે વીશે દરગુજર કરીઆવીનાં રેહેશે નહીં; કારણ એજે એમાંનો ઘણો એક ભાગ અત્રે બે મેહેલપર આવેલોછે. એ પછી બીજો વખણાએલો ગ્રીક (યુનાની) મુસાફર જે આપણા લોકોના ધરમ વીશે જુજ ઇશારો જણાવી જાએછે તેનું નામ "પાઉઝેનીઅસ" કરીછે જે રૂમના શેહેનશાહ એનતોનાઇનસ તથા ઓરીલીઅસના જમાનામાં ઇ૦ સ૦ ૧૮૦ ના સાલમાં સાસાની તબકાના પેહેલા પાદશાહ અરદેશીર બાબગાનની આસરે ૩૫ વરસ પુરવે થઇ ગએલોછે. એ ભુગોળવીદીઆરથી તથા મુશાફર એમ જણાવેછે જે, "ઇરાનીઓના ઇબાદતઘાહમાં એક ઓરડો હોએછે કે, જાંહાં આતશઘાહનાં અફરગાનીઆથાને બીજાજ રંગની રાખ જોવામાં આવેછે.. અંહીઆં પેલો મોબેદ પેહેલાં જાએછે અને પેલા આતસના પાત્રાં (દાદગાહનો આતસ) ઉપર શુકું લાકડું મેહેલી માથે જાંહાંગીરી કુલાહ (ચારખુનાની) પેહેરેછે અને એક ચોપડીમાં જોઇ એક જાતની ભાષામાં ફરેસ્તાઓની સ્તુતી ગાએનનેઅરથે કરેછે. એ ભાષા (આપણા) ગ્રીક (યુનાની) લોકોને મુતલગજ માલુમ નથી. પેલી રાખપર મેહેલેલાં લાકડાંને પારકા આતસ વગર રોશન કરી તેમાંથી અતી મોટું બળતું તેઓ તે પછી ઉઠાવેછે." વાંચનાર એ બીઆન વાંચી તરત કેહેશે જે, એ રસમ હજુર સુધી આપણાં લોકોમાં ચાલુછે. દયોનક્રીશોસટમ નામનો એક યુનાની ફશાહત ભરેલી રીતે ભાષણ કરનાર જેના ભાષણની શુરીનીઅતને લીધે તેણે મજકુર નામ આપવામાં આવેલુંછે અને જેનો કે અરથ શુનાના મોહોડાંનો કરી થાએછે તેણી આપણા લોકોના ધરમ વીશે જે ભાષણો કરીગયોછે તેમાં ઇશુની પછી આસરે ૧૩૦ વરસાની વાત ઉપર જાબજા પોતાં તરફથી ઇસારા કરી ગએલોછે. તારબાદ નોશરવાનના જમાનાનો આગાથીઅસ નામનો એક ઇતીહાસ લખનાર જે ઇ. સ. ૫૩૬–૫૮૨ ની વાત ઉપર ઇશતમબોલ શેહેરમાં થઇ ગયો હતો તેના દફતરમાં નીચે મુજબ એક અગતનો ફકરો આપણાં લોકોના ધરમ વીશે જોવામાં આવેછે. "હાલ જમાનાના ઇરાનીઓ પોતાની આગળી રાહ રસમ પ્રમાણે ચાલતા નથી અને તેમાં તેઓએ ઘણાંએક ફેરફારો પણ કરેલા છે. જો કે તેઓ હોરમજદ (ઓરોમાસદીસ)ના છોકરા જરતોસ્તનો ધરમ પાળેછે તોબી તેઓ ઘણી એક અજાએબ જેવી તથા ખોટી ખોટી રસમો પાળેછે. જરતોસ્ત જેને જારાદીસ કરી પણ બોલેછે તે કીયા જમાનામાં થઇ પોતાનો ધરમ ચલાવી ગયોછે તે કાંઇ માલુમ પડી શકતું નથી. હાલ જમાનાના ઇરાનીઓ આપણને માત્ર એમ જણાવેછે જે, તે હીસ્તાસ્પીસ (વીસ્તાસ્પ–ગુસ્તાસ્પ)ના જમાનામાં થઇ ગયોછે. પણ તે હીસ્તાસ્પીસ દરાએશ પાદશાહનો બાપ કે કોઇ બીજો હીસ્તાસ્પીસ તે વીશે ઘણોએક શક ચાલુછે જેનો નીવેડો આવી શકે તેવું નથી. ગમે તે જમાનામા એ થઇ ગયો હોએ પણ આ વાત તો ચોકશ છે જે માજદીઅશની દીનનો ગુરૂ તથા ઇરાનીઓનો એ પેગંબરજ થાએછે. ઇરાનીઓના ઘણા પુરાતન ધરમમાં ફેરફાર કરી એણે ઘણાંએક અજાએબ કાનુનો નવે ધડથી એ લોકોમાં દાખલ કરીઆ હતા. હવે અસલી ઇરાનીઓ આપણે ગ્રીક (યુનાની) લોકો જે દેવતા જેવા કે ઝીયુસ તથા કરોનાસને માનીએ છઇએ તેઓને તથા બીજા ઘણાંએકોને માત્ર જુદા નામથી માનતા હતા. બાબેલાન શેહેરવાલો બીરોસસ, એથેનાકલીસ તથા સીમાકોસ જેઓ ઘણાંજ અસલી આસીરીઅન તથા મીદ લોકોની તવારીખ લખી ગયાછે તેઓના જણાવીઆ પ્રમાણે એ લોકો ઝીયુસને બેલ, હીરાકલીસને સાનદીસ, એફ્રોદાઇટને એનાઇટીસ(અરદુઇશુર)કરી આગળ કેહેતા હતા." હવે આગળ આપણે એમ કેથે જણાવેલું છે જે, એરીઅનોના સપર પેહેલા દેવતાનું નામ દાઉસ અથવાં ઝીયુસ કરી હતું જેને હીંદુઆ દેવ નામથી તથા પુરાતન ગરીકો ઝીયુસ નામથી ઓળખતા હતા અને એ શબ્દ સપેનટમાન જરતોસ્ત કે જેને પેહેલવીવાલા સપેતમાન જરતોસ્ત કરી લખી ગયાછે તેને આવી ફેરવી અહુરા (હોરમજદ)ને પોતે પેહેલીવાર આરાધીઓ તેની આગમજ એરીઅનોના ખોદા તરીકે જે વપરાતો હતો તેને એ મજકુર ફકરાથી વલી ઓર વધારે ટેકો મળેછે. હવે આગાથીઅસ એમ જે જણાવેછે જે, પુરાતન એરીઅનો બેબેલોનીઅન જેવા આશલી સીમેટીક ટોળાંના મુખીય દેવતા "બેલ" ની પરશતેશ કરતા હતા તે વાત તદનજ ગલત છે; કેમકે એ ટોળું અવસ્તાઓ જંદ પછી શેંકડો બલકે હજારો વરસ બાદ જે થઇ ગયું હતું તેથી એ દેવતાનું નામ કોઇપણ આકારમાં આપણા લોકોના પવીત્ર પુસ્તકોમાં કેથેબી લખાએલું આપણા જોવામાં આવતું નથી. એમીએનસ–મારસીલેનસ નામનો એક બીજો ગરીક (યુનાની) ઇતીહાસ બનાવનાર જે શેહેનશાહ જુલીઅનના લશકર સાથે ઇ. સ. ૩૬૩ ના સાલમાં શાહપુર જુલકતફના લશકરથી શીકસ્ત ખાઇ આવીઓ હતો તે ગરંથકારબી એમ લખી ગયો છે જે, જરતોસ્ત હીસ્તાસ્પીસ પાદશાહના જમાનામાં થઇ ગયોછે; પણ તે હીસ્તાસ્પીસ કીઓ તે ચોકસ રીતે

માલુમ પડી શકતું નથી. શાહનામાની મજમુન જોતાં ખુલ્લી રીતે સીદ્ધ થાએછે જે, શાશાની તબકાના પાદશાહોના જમાનામાં જરતોસ્ત ગુસ્તાસ્પ નામના કીઆની પાદશાહના વખતમાં થઇ ગયોછે એ વાત સારીપેઠે ઈરાનીઓમાં મશહુર હતી જેઓ શોકથી મજકુર ગ્રીક (યુનાની) ગરંથકારો પછી એ વીશે લખી ગયાછે; હવે માઠાં ભાએગે એ લોકોના આગળા ઈતીહાસ કરતા હાખીઆમની ટોળાંના નામચીન પાદશાહ દરાએસના બાપ હીસ્તાસ્પીસ જેનું નામ ફારસીમાં ગુસ્તાસ્પ કરી થઈ શકેછે તે શીવાએ બીજા કોઇ તેની પુરવે થઈગએલા હીસ્તાસ્પીસ વીશે લખી ગએલા નથી માટે એ (ગ્રીક) લોકોને ખુદ પોતાને ગુંચવારો પડે તેમાં કાંઇ ક્ષણું વીશમીત થવા જેવું નથી. હવે એ ગરંથકારોને ગુંચવારો પડીઆથી જે શક જણાવી ગયા તેથી પાછળા ગરંથકારો પછી તે ઉપરથી પોતા તરફથી જરતોસ્તને દરાએશ—હીસ્તાસ્પીસના જમાનામાં ઠોકી બેશાડતા ગયા તેથી આજ સુધી એ અગતની બાબદ ઉપર જે શીહાવાદલ ઢંકાંઇ રહ્યું હતું તે હમણાંની નવી નવી શોધો ઉપરથી આપોઆપ પોતાની મેળે હવે દુર થતું ચાલીઉછે. સઘળા જરતોસ્તી વાંચનારાઓને સારીપેઠે રોશન હશે જે, આપણા લોકોના ધરમના દફતરોમાં જરવાને કરને (બેકીનારજમોનો) એવો શબ્દ વારંવાર જોવામાં આવેછે જેની મતલબ આગળા લોકો ઊંધી સમજીઆથી દુશમનોની તાણાજનીમો આપણો ધરમ આવી પડીઓ હતો. એ બાબદ ઘણી અગતની હોવાથી પરકોમવાલા એ વીશે શું શું જણાવી ગયાછે તેનો ઈનતેખાબ ઉતારી હાલની દાકટર સ્પીગલ તથા હાઉગની શોધો ઉપરથી સાથે લાગ્યા તેનો રદીઓ પણ હું નીચે આપવા દુરસ્ત ધારૂંછું. ઈશુની પુરવેના ગ્રીક (યુનાન) ગરંથકારો એ વીશે કાંઈબી જણાવી ગયા હોએ એમ કેથે હાલ આપણા વાંચવામાં આવતું નથી. શાશાની તબકાનાં પાછલા પાદશાહોનાં જમાનાથી એ વીશેની તકરાર તથા લખાણ આવેલું આપણા વાંચવામાં આવેછે. દમાસકસ (દમસક) શેહેરવાલો એક શુરીઆની ગ્રીક ગરંથકાર નામે દમેશીઅસ જે નોશેરવાનની દરબારમાં પોતાના દેશમાં ઉઠેલી ધરમ સંબંધી ખટપટને લીધે નાહાશી ભરાયો હતો તે એ વીશે સપર પેહેલીવાર આ પ્રમાણે નીચે મુજબ પોતાના દફતરમાં જણાવી જાએછે. "ઈઉદીમોસના લખીઆ પ્રમાણે માજદીઅસનાન તથા બીજા તમામ એરીઅન (યાને મીદીઅન) લોકોમાં કેટલાએકો જગાને તથા કેટલાએકો જમાનાને સપર પેહેલું મુળ કરી ગણતા આવીયાછે કે જેમાંથી સારાં તથા માઠાંના દેવતાઓ પછી પેદા થયા હતા અથવા બીજાઓના જણાવીઆ પ્રમાણે આ બે આતમા ઉતપન થયા તેની આગમજ રોશનાઈ અને તારીકી એક એકથી ઈલાહીદી પડી હતી." થીઓદોરસમોપસુશીઆ નામનો એક બીજો ગરંથકાર જેના પુસ્તકના કેટલાએક જુઓ નવમી સદીમાં થઇ ગએલા ફોસીઅસ નામના એક વખણાએલા પાદરીએ બચાવી રાખીઆછે તે શખશ તેના પેહેલાં પુસ્તકમાં આપણાં લોકોના ધરમ વીશે જે બીઆન આવેલું હતું તે વીશે પોતાની તરફથી આ પ્રમાણે ઇનતેખાબ આપેછે. "જરાસત્રાદીસે (જરતોસ્ત) ઇરાનીઓમાં ઝરૂઆમ (જરવાને કરને)નો જે દુષ્ટ ધરમ દાખલ કરીઓ તે વીશે એ (થીઓદોરસ) પોતાની પેહેલી ચોપડીમાં તફશીલવાર રીતે આપણને સમજણ આપેછે. એ શખશ (જરતોસ્ત) એ ઝરૂઆમને તમામ દુનીયાનો શાહેબ કરી લખેછે ને એને તકદીર કરી પણ પોતે કેહેછે. હોરમીસદાસ (હોરમજદ)ને પેદા કરવા જારે એ જશાન કરતો હતો તારે એ હોરમીસદાસ(હોરમજદ) ને સેતાન એ બંને એ કજ વખતે તવલુદ થયા હતા." જેમ હાલ જમાનામાં આપણા લોકો તથા ઇશાઇ ધરમના પાદરીઓ વચે ધરમ સંબંધી તકરારો વારંવાર એકએકની ઓડખાપણ દેખડાવવા ચાલેછે તેમજ આગળા સાશાની લોકોના જમાનામાં પણ આપણા લોકો તથા તે જમાનાના અરમાની કરીશચીઅનો વચે તકરારો વારંવાર ચાલતીહતી એમ પાંચમી સદીમાં થઇ ગએલા ઇલીશીઅસ, એઝનીક, મોજેશ ખોરોનશીશ વીગેરે બીજા અરમાની ગરંથકારો જેઓનાં પુસ્તકો હાલશુધી બચી રહેલાંછે તે ઉપરથી આપણાં વાંચવામાં આવેછે. હવે એ જમાનામા પણ જરતોસ્તી લોકો બે ટોળાંમાં વેહેચાઇ ગયા હતા. એક ટોળું જંદીક યાને અવસ્તા પ્રમાણે નહીં ચાલનાર પણ જંદ ભાષામાં તેની શરેહપરખી જેમ હાલ આપણા કેટલાએક શાહેબો રવાએટોપર આધાર શખેછે તેમ આધાર રાખી ચાલનાર કરી કેહેવાતું હતું. બીજાને તેઓ મોઘ (મધવા—મેજાઇ—માજદીઅસનાન—મજુશ) કરી કેહેતા હતા અને તેઓ ફકત અવસ્તાવાણી ઉપરજ માત્ર પોતાનો આધાર બાંધતા હતા. એ બંને ટોળાં જેમ તમામ ધરમોમાં હોયછે તેમ એક એકના ઘણા કરદા શત્રુઓ ગણાતા હતા અને એકબીજાને કાફર કરી સમજતાહતા. એઓ માહેલું પેહેલું ટોળું અકસર કરી ઉગમણ તરફની બાકત્રીઆની ભુમીમાં તથા બીજું ટોળું આથમણ તરફની મીદીઆ તથા ઈરાનનીસર જમીનપર વસ્તું હતું. તે જમાનાની ચાલુ તકરારોના નમુના દાખલ આ નીચલો ફકરો મજકુર એઝનીકનાં પુસ્તક ઉપરથી હું નીચે ઉતારૂંછું. જેના જેવાં કેટલાએક જુદદીનવાલાએક તરફેણ લખનારાઓના ફકરાઓ ઉપરથી આ શેહેર

માં વખાણાએલા દાકતર (પાદરી) વીલસને પોતાનો ગરંથ આગળ આપણા લોકોના ધરમ સામે રચીઓ હતો એ વાત સરવે સાહેબોને વખતે રોશન હશે. એ પુસ્તકના રદીઆ તરીકે હાલજમાનાની દાક્ટર હાઉગ તથા સ્પીગલની શોધો તથા લખાણોજ માત્રે બસછે ખરાં; પણ મારી તરફથી આટલોતો ઈશારો અત્રે કરીઆવીના ચાલતો નથી કે, દાકટર વીલસન જેવા ચંચલ પુરૂષના હાથથી આવું નાકેરા એક તરફેની પુસ્તક લખાએ તે વાત એ સંચલ વીદીયારથીની કલમને છાજે તથા જેબ આપે તેવી નથી. મેં એ પુસ્તક ઘણાં ધીયાનથી વાંચીઊં છે ને તેમાંની તકરારો કોઈ વખતે તો ગોયા ખરી વાતો પડતીજ મેહેલી હઠીલાઈથી આંખ વીંચામણી કરવામાં આવતી હોએ એ પ્રમાણે દાકતર વીલસન જેવા સચાઈની શોધ કરનારા વીદીઆરથી તરફથી બને તેથી મને કેટલી એક વખત ઘણુંવીસ્મીત થવું પડીઊંછે. આ જગા એવીશેનો કાંઈ રદીઓ આપવાની નથી માટે એઝનીકનાં આ મજકુર ફકરાનો તરજુમો આપવા હું મારી કલમ નીચે દપતાંઊં છું. "આસમાન જમીન અથવા હરેક જાતના જીવજંતો તેમાં વસવા લાગ્યાં તેની આગમજ એ જરવાન જીવતો હતો અને એ નામનો અરથ નશીબ અથવા બુજરગી કરી પણ થાએછે. ઓરમીઝત (હોરમજદ) નામનો છોકરો જે આસમાન જમીન તથા તેમાંની સરવે વસ્તુ પેદા કરનાર હતો તે છોકરાના તવલુદ થવાની આશામાં એને એક હજાર વરસ સુધી જસન કરીઆ કીધું. એક હજાર વરસ જસનમાં ગુજારીઆબાદ એ પોતાના મનમાં અંદેશો કરવા લાગ્યો જે આ મારાં જસનોથી કાંઈ ફાએદો થશે કે નહીં અને ઓરમીઝત નામનો છોકરો મારે પેટે અવતરશે કે નહીં? એવા ખીઆલમાં જારે એ ગુંઠાયલો હતો તારે એના કરેલાં જશોનાના બદલામાં ઓરમીઝત (હોરમજદ) તથા એના શક અથવા ગુમાનના બદલામાં અરેહમેન (અેહેરેમન)નાં તેઓની માએને પેટે હુંમેલ રહ્યા. એ બાબદની જારે જરવાનને ખબર પડી તારે તેણે પોતાના મનમાં વીચારીઊં જે, બે છોકરાના હમેલ રહેલાછે માટે જે કોઈ કે મારી આગળ સપર પેહેલો આવશે તેણે હું પાદશાહ કરીશ. ઓરમીઝત (હોરમજદ)ને પોતાના બાપનો હેતુ માલુમ પડીઆથી તે વાશેની અરેહમેન (અેહેરેમન)ને તેણે ખબર કીધી અને કહ્યું જે, આપણો બાપ જરવાન જે કોઈ સપર પેહેલો જનમશે તેને પાદશાહ કરવાનો ઇરાદો રાખેછે. એ શબદ સાંભળતાં અરેહમન પોતાની માનું પેટફાડી પોતાના બાપની આગળ આવી ઉભો રહ્યો. હવે જરવાને જારે તેને જોયો તારે તે કોણછે તે પોતે તેને ઓળખી શકીઓ નહીં માટે પુછીઊં જે," તું કોણછે? તારે તેણે જવાબ વાલીઓ જે, "હું તારો છોકરો છું." જરવાને તારે ઉતરવાલીઓ જે તું તો કાળો અને બદબોથી ભરેલોછે, મારો છોકરો તો ચળકાટ ભરેલો અને ખુશબોદાર હોવો જોઈએ. એ પ્રમાણે જારે તેઓ એક એક સાથે ગોફતેગો કરતા હતા તારે હોરમજદ ચળકતો તથા ખુશબોથી આરાસ્તા થએલો જરવાનની આગળ આવી નજરે પડીઓ જેને જોતાં તે તરત પામી ગયો જે એતો મારો છોકરો ઓરમઝત છે જેને વાસ્તે હું જસન કરતો હતો. જે લાકડી (બરશમ) એ પોતે જશન કરતીવેળા પોતાના કામમાં લાવતો હતો તે લાકડી લઇ એણે પોતે હોરમજદને આપી અને કહ્યું જે, અતીઆર સુધી તો તારે વાસ્તે જશન કરવા એ બરશમ હું પોતે વાપરતો હતો. હવે પછી મારે બદલે તારે જસન કરતીવેળા એને વાપરવી. જારે જરવાને પેલી લાકડી (બરશમ) હોરમજદના હાથમાં આપી તેને આશીરવાદ દીધા તારે અેહેરેમન પાસે આવી બોલવા લાગ્યો જે, તારા બે છોકરાઓમાંનો જે છોકરો પેહેલો અવત્રી તારી આગળ સપર પેહેલો આવે તેને પાદશાહ કરવા તેં શું શોગંદ લીધેલા નથી? પોતાના શોગંદ નહીં તોડવા જરવાને અેહેરેમનને ઉતર વાલીઓ જે, અરે ઓ તું જુઠા અને બદ કરમ કરનાર! નવ હજાર વરસ સુધી તુંને પાદશાહત આપવાનીછે પણ હું તારે માથે હોરમજદને સરદાર તરીકે નેમુંછું અને એ નવ હજાર વરસનો જમાનો ગુજરીઆ બાદ હોરમજદ પાદશાહ થશે અને જે કાંઈ પોતાની મરજીમાં આવશે તે પ્રમાણે પોતે અમલ કરશે. તાર બાદ હોરમજદે ને અેહેરેમને આ દુનીઆની તમામ પેદાએશો કરવા માંડી, જેબી ચીજો હોરમજદે પેદા કીધી તે તમામ સારી અને નીતી વાળી અને જે દરેક ચીજો અેહેરેમને પેદા કીધી તે તમામ ખરાબ અને તેથી ઉળટી નીકળી." હવે જંદ અવસ્તામાં જરવાનેકરને એવો લુગત વારંવાર આપણા જોવામાં આવેછે એ વાત ખરીછે જેનો અરથ એઝનીકના ઊપર જણાવીઆ પ્રમાણે "નશીબ અથવા બુજરગી" કરી થતો નથી, પણ ફકત બેકીનાર જમાનો એમ થાએછે. એ વીશે દાકટર સ્પીગલની કલમથી એક નાદર આરટીકલ જરમન ભાષામાં લખાએલીછે જેનો ઈનતેખાબ ઈંગરેજી ભાષામાં મુંબઈની રાએલ એશીઆટીક સોસાઇટીના ૧૮૫૨ ના સાલના જુલાઈ માસના ચોપાનીઆંમાં અછી રીતે મજકુર દાકતર વીલસનના એક ભાઈબંધ પાદરી દાકતર મરે મીચલે આપેલુંછે કે, જે ઉપલા ફકરાનો તથા દાકતર વીલસનના હુમલાનો સારી રીતે રદીઓ આપી શકેછે માટે તેનો સદાબરો તરજુમો નીચે આપવા હું દુરસ્ત વીચારૂંછું. રેવરંડ

મરે મીચલ કહેછે જે, "સ્પીગલના આ પુસ્તકમાં પારસીઓના જરવાનેકરને વીશે ઘણી અગતની તકરાર આવેલીછે. વારંવાર આ પ્રમાણે તકરારો થતી ચાલતી આવીછે જે, પારસીઓ જરવાનેકરનેને એક મોટો પરમેશ્વર કે હોરમજદને સઉથી મોટો પરમેશ્વર કરી માનેછે? હવે જે પુસ્તકની આપણે હાલ ભેટ લઈએ છઈએ તેમાં જરવાનેકરને એવું કાંઈ વીશેષ નામ આપેલું નથી એવી ઘણી જોરાથી સ્પીગલ તકરાર કરેછે. વંદીદાદની ૧૯ મી ફરગરદના ૩૩ મા ફકરામાં આ પ્રમાણે એ વીશે જંદ શબદો આવેલાછે. "દાથાત સપેનટતો મેનીઉસ દાથાત જરવાને અકરને" કે જે આ સવાલનો ફેસલો લાવવા ઘણાં અગતનાં હોવાથી સ્પીગલની તકરારનો મુખીઅ આધાર તેઓ ઉપર આવી રહેલોછે. એ ફકરાનો તરજુમો આંકીટલ આ પ્રમાણે કરેછે:—L'être absorbé dan l'excellence t'a donné, le tems sans bornes t'a donné" યાને "બુજરગીમાં ગરક થઈ ગએલા શખશે તુંને આપીઉં, બે કીનાર જમાનાએ તુંને આપીઉ." હવે બીજા હાથ ઉપર સ્પીગલ એ ફકરાનો આ પ્રમાણે તરજુમો કરેછે:—"સપેનટોમેનીઉશે (એટલે હોરમજદે) તેને પેદા કીધાં. તેણે તેને (હથીઆરોને) બે કીનાર જમાનામાં પેદા કીધાં." હવે એ ફકરાની એક નોટમાં સ્પીગલ જણાવેછે જે, એનકીટલનો તરજુમો તથા તેનાં ઉપરથી તેણે તથા બીજાઓએ જેજે સારાંસ કાહાડેલાછે તે બેશક ખોટાંછે; અને જરવાનેકરને (બેકીનાર જમાના) ને જંદ અવસ્તામાં હોરમજદની ઉપર સરદારી આપવામાં આવેલીછે એવો જે કેટલાએકોનો વીચાર છે તે તદનજ આધાર નહીં હોવાથી જમીનદોસ્ત થઇ પડેછે. સ્પીગલના આ વીચાર સાથે મુલર, બરોખાઉસ તથા શથ એક મળતા થાએછે. વળી એ વીચાર સાથે હાલ જમાનાના આપણાં હીંદુસ્થાનના પારસીઓબી મળતા ઉતરેછે તે વાત સાથે લાગી અત્રે જાણાવા લાએક છે. હવે જાબની પોથીની એક સરેહમાં તથા વેબરની "ઈનદીસ સટુડીઅન" નામની એક આરટીકલમાં સલાટમાન મજકુર શખશો ઉપર ઉતરી પડેલોછે. પુરાતન બેબેલોનીઅન, ફીનીશીઅન તથા અરબો જેવાં શીમેટીક ટોળાંઓમાં ચરાનાસ નામનો દેવતા જુદાં જુદાં નામો હેઠલ જે જોવામાં આવેછે તે જરાવાનેકરને સાથે મળતો આવેછે એમ આ આરટીકલ લખનાર (રેવરંડ મરે મીચલ) ધારેછે. સ્લાટમેનના જણાવીઆ પ્રમાણે જરવાન (ગ્રીક) બીલાસ—આરચેઇઆસ તથા હોરમજદ બીલાસ—દીઉટીરાસ શબદો સાથે મળતો આવેછે; અને એ બંને એક એકથી જુદા હોવા જોઇએ એમ નથી. પેહેલો અને બીજો બીલાસ (બેલી) નામનો દેવતા કેટલીએક બાબદોમાં એકએકને મળતા આવેછે જે ઉપરથી હોરમઝને આપણે જો આપખુદી વીચારીએ તો જરવાનેકરનેને હમેશગી સુધી રેહેનાર કરી ગણવો જોઇએ એવો એનો વીચારછે. હવે સ્લાટમેનના આ પ્રમાણે લખવાનો સ્પીગલે એક મોતેબર રદીઓ તપશીલવાર રીતે આપેલોછે ને જેમાં તે મુલરના મત સાથે એક મત થઇ એમ સાબેત કરવા કોશેશ કરેછે જે, પારસી લોકોના અસલી ધરમમાં જરવાનને પરમેશવર કરી મુતલગ મુકેલોજ નથી, અને પારસીઓ બે ખોદાને માનેછે એમ બોલવું પણ બરોબર નથી, કેમકે હોરમજદને પાછી સરદારી સઘળાઓ ઉપર આપવામાં આવેલીછે. માટે જરવાનને જે આ પ્રમાણે રૂપ આપવામાં આવેલું છે તે પાછલા જમાનામાં બનેલુંછે, કે જેને અસલી ધરમ સાથે કસુંબી લાગતું વળગતું નથી. યુનાની તથા અરમાની ગરંથકારોના પુસ્તકો ઉપરથી સાફ ખુલ્લું દીસેછે જે, તેઓના જમાનામાં એવું એક ટોળું પારસીઓમાં હતું ખરૂં, પણ તે ઉપરથી એમ કાંઈ સાબેત થઇ શકતું નથી જે અસલી ધરમમાંબી એ પ્રમાણે આવેલું હતું. પાછલા વખતમાં લોકોએ એ જરવાનને દેવતાઇ રૂપ આપીઉં તથા એ વીચાર બાબેલોનીઅન લોકોના વીચાર સાથેબી જે મળતો આવેછે તે બંને વાત સ્પીગલ પોતે બાહાલ રાખેછે ખરો; જે ઉપરથી પછી સવાલ એમ ઉઠેછે જે તારે પારસીઓએ એ વીચાર પોતાના બાબેલોનીઅન પડોશીઓ શેઉથી લીધોછે કે શું? સ્પીગલ એ સવાલનો જવાબ એવો આપેછે જે, હા એમ કદાચ બની શકે તેવુંછે; પણ તે વીશે પોતા તરફથી કાંઇ ખાતરખાહ ભરેલી રીતે તે પોતે એકરાર કરી શકતો નથી. હવે આગળા પારસીઓ તથા તેઓના એસીરીઅન અને બાબેલોનીઅન પડોસીઓ વચે જે સંબંધ હતો તે વીશે જારે આપણે વીચાર કરીએછે અને આ બંને ટોળાંના ધરમોની ઘણીએક રાહ રસમો પારસીઓમાં આમેજ થઇ હતી એવું લેઅરદ તથા બીજાઓની શોધો ઉપરથી જે આપણને માલુમ પડેલું છે તે વીશે જારે આપણે ગોર કરીએછે તારે એ જરવાનનો વીચાર પારસીઓમાં અસલથી નથી પણ મીસાપોટેમીઆના લોકો શેઉથી તે જમાનામાં નકલ કરી લીધેલોછે એમ આપણાથી કહી શકીઆવીના રેહેવાતું નથી. આપણા લોકોના ધરમના દફતરોમાં જરવાનને સઉથી મોટી બુજરગી આપવામાં આવેલી નથી એમ સ્પીગલ, મુલર તથા મીચલ વીગેરેના મતો ઉપરથી આઇનાની માફક ઉપલા ફકરા ઉપરથી જે માલુમ પડી આવેછે ને તેમના સાથે દાકતર હાઉગ પણ એક મળતો થાએછે એ વાત ઘણી અગતની હોવાથી મને અત્રે જણાવીઆ વીના ચાલતી

નથી. આ ઠુંધી વીદીઆરથી એનકવીટલની મજકુર ચુક વીશે આ પ્રમાણે બોલેછે:–"આંકીટલે વીઆકરણના કાએદાથી પોતાના અજ્ઞાનપણાને લીધે જરવાનેઅકરને શબદને પ્રથમાં વીભકતીનું રૂપ આપેલુંછે. હવે જો એને જંદ તથા સંસક્રતના વ્યાકરણની થોડી ઘણીબી માહીતગારી હતે તો એ તરત કહી શકતે જે એ શબદને સપ્તમી વીભકતીમાં વાપરવો જોઈએ જેથી એનો તરજુમો બેકીનાર જમાનામાં અને નહી કે બેકીનાર જમાનાએ કરી થવો જોઇએ. એ વાકીઅમાં બરોબર જોઈએ તો સપેનતો-મેનીઓસ (શફેદ-મન યાને હોરમજદ) પ્રથમા વીભકતીની જગો ધરાવેછે. જો જરવાને અકરને પ્રથમા વીભકતીમાં આવીઓ હતે તો એ અસલી ફકરામાં એ શબદ જરવાઅકરનમ કરી વેઆકરણના કાએદાને અરથે લખાવો જોઇતો હતો પણ તેમ તો કાંઇ છે નહી માટે એ ભુલ આંકીટલની સમજવાનીછે." અસલી ફકરામાં તો બરોબર આવેલુંછે. એનો તરજુમો દાકટર હાઉગ નીચે મુજબ આપેછે:–"અરે આ બદ વમારાનાર અંગરે મેનીઉસ (અંધારૂ-મન યાને એહેરેમન) શફેદ-મને યાને હોરમજદે (બદ વમારાનારેનો વશવશીલો તેવા જે હથીઆરો જોઇએ તે આ હથીઆરોને) બેકીનાર જમાનામાં (યાને બેમાલુમ વખતમાં) પેદા કીધાં અને તેઓને બનાવવા અમર પવીત્ર દેવતાઓએ પરમેશાવરને મદદ કીધી હતી." આટલો અહેવાલ જણાવીઆ બાદ ચાલો વળી પાછા આપણે આપણી અસલી મતલબ ઉપર આવીએ. સાસાની પાદશાહતની સમાપ્તીબાદ થોડો ઘણો ભરોશો રાખવા જોગ જે અરબ ગરંથકારો કે વગર ફીનાથી જરતોસ્ત તથા તેના પુસ્તકો વીશે લખી ગયાછે તેમાં સપર પેહેલું નામ મસુદીનું જોવામાં આવેછે. એ ગરંથકાર આજ આસરે નવસો વરસની વાત ઉપર થઇ ગયોછે. એ શખસ બરોબર રીતે બોલેછે જે, "જરતોસ્તે જે સપર પેહેલી ચોપડીઓ બનાવી તે અવસ્તા ભાષામાં હતી. ઇરાનીઓ એ ભાષા નહીં સમજવા લાગ્યાથી જરતોસ્ત (યાને એ નામ ધરાવનાર પાછળા દસ્તુરો) તેની જંદ ભાષામાં સરેહ આપી ગયા. એ સરેહ ઉપરથી બીજી શરેહ પાછલથી જરતોસ્ત (યાને હજુર પછીના એ નામ ધરાવનાર દસ્તુરો) પાજંદ ભાષામાં કરી ગયા. જરતોસ્તના ગુજરવા બાદ ઇરાનીઓ (બાબત્રીઅનો) એ શરેહ ઉપરથી બીજી શરેહ તથા મજકુર ચોપડીઓનો સઘળો ખુલાસો કરી ગયા કે જેને તેઓ યઝદાહ (યાને ઇઅસ્તો) એવું નામ આપી ગયાછે." સરવે કોઇને રોશનછે જે, આપણા લોકો જે નીઆએશ તથા ઇઅસ્તો પઢેછે તે ઘણી પાછળા જમાનાના દસ્તુરોએ રચેલીછે. આગળ ચાલતાં જંદીક યાને તે જમાનાના જરતોસ્તીઓના વીચાર પ્રમાણે એ નામ ધરાવનાર કુફર ટોળાં વીશે બીઆન આપતાં આ વખણાએલો અરબ ઇતીહાસ લખનાર તથા મુસાફર આ પ્રમાણે બોલેછે:–"પરમેશાવર સોડથી અસલમાં અવસ્તાવાણી જે નાઝેલ થઈ યાને પ્રશીદ્ધ થઈ તેની જંદ ભાષામાં તો ફકત માત્ર શરેહ હોવાથી જે કોઈ શખસો અવસ્તાના કલામો સામે ધરમથી ઉલટી પોતાની મતલબ પ્રમાણે જંદની શાહદતો લાવેછે તેને ઇરાનીઓ જંદીક કરી કેહેછે." મસુદીના આ છેલ્લા ફકરાની મતલબ સાથે આગળા અરમાની ગરંથકારો પણ એકમળતા ઉતરેછે એમ જે કોઇ સાહેબો આ આરટીકલ ધીઆનથી શહરૂઆતથી વાંચતા આવીઆ હશે તેઓ તરત કહ્યા વીના રેહેશે નહીં. પેહેલા ફકરાની મતલબ સાથે દાકટર સ્પીગલ, હાઉગ વીગેરે બીજા ઘણાએક હાલ જમાનાના જરમન વીદીઆરથીઓ એકમળતા થાએછે. એ ગરંથકાર (મશુદી) વળી એમ જણાવેછે જે, મજુસી લોકોના કહ્યા પ્રમાણે શીકંદરની ૨૮૦ વરસ પુરવે એટલે જે ઇશુની ૫૧૬ વરસ આગમજ જરતોસ્ત થઇ ગયોછે. આ વીચાર હાલની શોધો ઉપરથી ખોટો ઠરેલોછે એમ આપણે આગળ જણાવી ચુકયા છઈએ. હવે મીળલુલનેહલ નામની એક ઘણી વખણાએલી પૃથવી ઉપરના સઘળા જણાએલા ધરમો વીશે શારેશતાનીની કલમથી આજ આસરે સાતસો વરસની વાત ઉપર લખાએલી અરબી ભાષાની ચોપડી જેની સત્તા દબેસ્તાનનો ચંચળ બનાવનાર શાહમુબેદ વારેવાર ટાંકતો આવેછે અને જેનો જો હું ભુલતો નહીં હોઉં તો જારે ઇ. શ. ૧૮૬૩ ના એપરેલ માસમાં ત્રીએશટને રાહે બીજીવાર વેલાત જતાં હું જરમની દેશ તરફ ફરતો ગયો હતો તારે બરલીન શેહેરનો અરબી ભાષાના પ્રોફેસર રોદીગરે જરમન ભાષામાં છપાવી બાહેર પાડેલો તરજુમો મને દેખડાવીઓ હતો તેમાં આપણા લોકોના ધરમ વીશે મોહોટો ભાગ રોકવામાં આવેલોછે. બીજા ઘણાંએક મુસલમાન અરબ ગરંથકારોની વીરૂધ જઇ એ શારેસતાની મુરતી વીનાએ એક પરમેશાવરને પુંજનાર ટોળાંઓ જેવાં કે યાહુદી, ઇશાઇ તથા ઇશલામી ધરમવાળાઓના મથાલાં હેઠલ જરતોસ્તીઓને પણ મેહેલી જાએછે. એ પુસ્તક, દબેસ્તાન તથા બીજા કેટલાએક પુસ્તકોની સાહદતો ઉપરથી આગળા જરતોસ્તી લોકોમાં ઘણાંએક તડાંઓ પડી ગએલાં હતાં એમ આપણા વાંચવામાં આવેછે ને જેઓમાંના કેટલાંએકોતો છેક દબેસ્તાનના બનાવનારના જમાનાસુધી બચી રહેલાં હતાં અને જેઓ સાથે એ ચંચળ મુસાફરને વારંવાર વાતચીતો પણ થએલી હતી

એમ એના જણાવીઆ ઉપરથી આપણે સારીકાણી જાણીએ છઇએ. હવે જરતોસ્ત નામના મીદીઆના પાદશાહે બાબેલાન શેહેરને શેકંદરની ૧૯૦૩ વરસ પુરવે યાને ઇશુની ૨૨૩૪ વરશ આગમજ જીતી લીધું હતું એમ જે ચોકશ રીતે બેરોસસ જણાવી જાએછે તે ઉપરથી સવાલ એ ઉઠેછે જે, એ નામ ધરવનાર પાદશાહ આપણે કેમ જાણીઓ જે, આપણો બરહક પેગમબરની પછીજ થવો જોઈએ અને જરતોસ્તી દીન પાળનારો જોઇએ? તેનો જવાબ સેહેલથી આપી શકાએછે. માઠાં ભાએગે એ બેરોસસનો તવારીખનો ગરંથ આજ સુધી બચી શકીઓ નથી પણ આગળા ગરંથકારો એના કેટલાક ફકરા જે પોતાના ગરંથોમાં ટાંકી ગયાછે તે હજુરસુધી આપણા જોવામાં આવેછે ને જે ઉપરથી બેરોસસ પેગમબર જરતોસ્ત ઘણો આગળા જમાનામા થઈ ગયોછે એ મત આગળા બેબેલાનીઅનોની તવારીખ ઉપરથી ખુદ પોતેબી બાહાલ રાખતો હતો એવું માલુમ પડેછે. નામીચો અરમાની ઈતીહાસ કરતા મોઝેરાખોરાનશીરા બેરોસસની ખીઆલદીઆની તવારીખમાંથી નુહની મોહોટી રેલ બાદ એ બાબેલાનીઅન ઈતીહાસ ક●નાના જણાવીઆ પ્રમાણે આ દુનીઆમાં જરવાન, ટીટાન તથા જપીતોરાથીરા જે રાજ ચલાવતા હતા તે વીશેનો ફકરો ટાંકી આ પ્રમાણે પોતે બોલેછે:–"બેરોસસ જરવાન તેજ જરતોસ્ત છે એમ કહી ગએલોછે; જે માજદીઅશનાન ધરમ પાળનારાઓનો દસ્તુર, બાકત્રીઅન લોકોનો પાદશાહ, મીદ લોકોનો મુળપુરૂષ તથા દેવતાઓનો પીતા કરી થઇ ગએલો છે." દાકતર હાઉગ એ ફકરા ઉપરથી જરતોસ્ત ઇશુની ૨૩૦૦ વરશ પુરવે થઈ જવો જોઇએ એમ જે જણવેછે તે મત સાથે હું એક-મત થઇ શકતો નથી તેનાં કારણો હું મારી નાકેસ અક્કલ પ્રમાણે નીચે જણાવવા દુરૂસ્ત ધારૂંછું. મજકુર ફકરામાં જરવાન શબ્દ તે જરવાનેઅકરને છે એમ તરતજ હર કોઇ પારસી કહ્યાવીના રેહેશે નહી. ટીટાન તે કદાચ કીકાન (કીક) લોકો હોએ જેઓ વીશે અવસ્તામાં વારેવાર ઇશારા જણાવામાં આવેલાછે અને જપીતાસ-થીસ તે કદાચ જરીતાસથીસ (જરતોસ્તી) હોએ યાને અવસ્તા વાણી પ્રમાણે ચાલનાર જરતોસ્તીઓ જેઓ કે જરવાનેકરનેને માનનાર જરતોસ્તી ટોળાંથી તદન એલાહીદા હતા એમ આગળા અરમાની ગરંથકારો તથા સારેસ્તાનીની સતા ઉપરથી આપણને સારીકાણી રોશન છે. દાકતર હાઉગ કેહેછે જે, અવસ્તા વાણીમાં આ-પણા પેગમબરને જરથોસ્તર–સપીતમ* યાને પવીત્ર જરતોસ્ત કરી બીજા એ નામ ધરાવનાર પાછળા દસ્તુરાન દસ્તુરોથી ઓળખવા જાબજા લખવામાં આવેલાછે ને જે વાત ઉપર કે તાનાજની થઈ શકે એવાં બેશક કોઈબી કારણો આપણી શોધે નથી; કેમકે છેક આજ છસો વરસની વાત ઉપર ઇરાનમાં એક બે આપણાં ટોળાંના દસ્તુરોના નામો પણ જરતોસ્ત કરી હતાં એમ આપણે સારી કાણી જાણીએ છઈએ. બેરોસસના મજ-કુર ફકરા ઉપરથી હજરત જરતોસ્ત ઇશુની માત્રે ૨૩૦૦ વરશો ઉપર થઇ ગયોછે એમ બોલવું મને તો માહાલ જેવું દીસેછે; કેમકે જે જરતોસ્ત નામના પાદશાહ તથા દસતુરે આગળ જણાવીઆ પ્રમાણે ઈસવી સને પુરવે ૨૨૩૪ વરસની વાત ઉપર બાબેલાન શેહેરને જીતો લીધું તેનો તથા પેગમબર જરતોસ્તના જમાનામાં તારે ૬૬ વરશનોજ જુજ તફાવત માત્ર પડી શકેછે જે બીના દાકતર હાઉગનીજ શોધો પ્રમાણે બનવી ઘણી માહાલ દીસેછે એમ નીચલી દલીલોથી આશાછે જે વાંચનાર સાહેબોની કદાચ ખાત્રી થયા વીના રેહેશે નહી.

૧ લું—એ જે, જરવાનેકરને વીશે સપર પેહેલીવાર વંદીદાદમાં આપણા વાંચવામાં આવેછે કે, જે પુસ્તક જર-થોસ્ત–સપીતમ પછી બીજા દસ્તુરોની કલમથી બશેથી ત્રણશે વરશ બાદ રચાવવામાં આવેલુંછે એમ આગળ આપણે દાકતર હાઉગની શોધો ઉપરથી જણાવેલુંછે.

૨ જું–એ જે, એમા જણાવેલો જરવાને અકરને શબદને મોટી બુજરગી કેટલાએક પાછળાં ટોળાંઓ અવસ્તા-વાણી બરોબર નહીં સમજી શકીઆથી બાકત્રીઆની ભુમીઉપર પાછલથી બોલાતી ભાષા જેને આપણ લોકો જંદ કહીએ છઈએ તે ભાષાના જમાનામાં આસપાસના લોકોની બુતપરસ્તી રસમો જોઇને જે આપી ગયાછે તે ધરમ અથવાબરોબર રીતે બોલીએ તો તે નવો વીચાર બીલતાં ઓછામાં ઓછાં પાંચશો છશો વરસો ગુજરવાં જોઈએ તથા અવસ્તાની ભાષા એરીઅન લોકોમાંથી આસ્તે આસ્તે ગુમ થઈ તેને ઠેકાણે જંદ ભાષા તેઓમાં દાખલ થતાંબી બહુ મોટા જમાનો ગુજરી જવો જોઇએ એમ સરવે કોઈના ધીઆનમાં તરત ઉતરીઆ વીના રેહેશે નહીં માટે બાકત્રીઆના રાજ પછીના મીદીઆની ભુમીના જે જરતોસ્તી પાદશાહે બાબેલાન શેહેરને બેરોસસના જણાવી આ પ્રમાણે જીતી લીધું તેના તથા આપણા પેગમબરના જમાનામાં માત્રે ૬૬ વરસનો જે જુજ તફાવત માલમ પડે તે ઉપલી દલીલો ઉપરથી મુતલગ બની શકે તેમ મને ભાસતું નથી. ઓછામાં ઓછાં બીહતાં બીહતાં

* આ પેગમબરની વંશાવળી જોતાં એના એક ઘણા કદીમ નીઆએગાનનું નામ પણ સપીતમ કરી જોવામાં આવેછે.

આપણે જણાવીએ તો હજાર બારશો વરશનો ફરક પડવોજ જોઇએ જેથી હું બારન બુનશાન સાથે એકમત થઈ આપણો પેગમબર હજરત જરતોસ્ત ઓછાંમાં ઓછો ઈશુની ૩૫૦૦ વરસો પુરવે થઈ જવો જોઈએ એમ જણાવવા કાંઈ પણ રીતે મારી તરફથી અંજે ડરી શકતો નથી. જેનથુસ, અરસતુ વીગેરે બીજા ઘણાં પુરાતન ગરીકો (યુનાનીઓ) જેઓ ઈરાન સરજમીનના હાખીઆમીનીસ પાદશાહોના જમાનામાં થઈ ગયાછે તે સઘળાઓ જુદી જુદી ગણત્રીઓ ઉપરથી એક અવાજે પેગમબર જરતોસ્તનો સને ઈશુની ૬૦૦૦ વરશ પુરવેનો સીદ્ધ કરી જાએછે તે સાથે અરનેસટ બુનસન તથા બીજા કોઈ કોઈ વીદીઆરથીઓ જે હાલ જમાનામાં એક મળતા ઉતરેછે તે વીશે મારો ખુદ નાકેશ વીચાર એવોછે જે, હવે પછીની ભરોસા લાએક નવી નવી શોધો ઉપરથી વખતે એ સને એટલો બધો દુર દુર જતો જાએ તો તેમાં કાંઈ ઘણું આશ્ચરીઅ થવા જેવું દીસશે નહીં; ઓર વખતે તે સને સાચોખી પડે પણ હાલમાં તે વીશે કોઈ નવા લેખો તથા જુના પુસ્તકો અથવા કોતરકામો હાથ નહીં લાગે તાંહાં સુધી હીંમતથી જણાવવા આપણું દીલ ચાલી શકતું નથી. આ પ્રમાણે હજરત જરતોસ્ત વીશે બીઆન આપ્યા બાદ ચાલો આપણે હવે એ નામચીન પેગમબરના પુસ્તકોની તપાસ લઈએ. હાલની શોધો ઉપરથી આટલું તો શીદ્ધ થઈ ચુકુંછે જે, અવસ્તાઓ જંદના પુસ્તકોમાં જે જરતોસ્તને જરથોસતર–સપીટમ કરી લખેલોછે તેજ આપણો બરહક પેગમબર ઠરેછે અને તેના એક માત્ર ગાથાવાણીના જુજ ફકરાઓ શીવાએ બીજા કોઇ પુસ્તકો આપણી સોડે બચી રહેલાં નથી. દીનકરદ નામની એક પેહેલવી ચોપડીનો બનાવનાર દસ્તુર આદરફરોબગ ઇબને ફરોખજાદ પણ ગાથા હોનવરના કલામ છે યાને પરમેશ્વરના કલામ છે એમ આજ આસરે ૧૪૦૦ વરસની વાત ઉપર આપણને જણાવી ગએલોછે.*

હજરત જરતોસ્ત પછી જે દસ્તુરાન દસ્તુરો એક એક પછી એક એક જરતોસ્તી ધરમની ગાદી ઉપર આવતા ગયા અને મુસલમાનોમાં જેમ ખલીફો તથા ઇશાઇ લોકોમાં જેમ પોપો તેમ આપણ લોકોમાં એ ઉંચો ઓધો જે ધરાવતા ગયા તે સઘળા દસ્તુરોને જરથોસ્ત (જરથોશત્રોતેમો) એવું નામ યા તો એલકાબ લોકો આપતા ચાલીઆ અને જેઓ એ પછી આપણા લોકોના ધરમના ઘણાં એક દફતરો પાછળથી રચી ગએલાછે. દાકતર હાઉગ કહેછે જે, પુરાતન વેદમાં જે મીઝાનથી સ્લોકો રચાએલાછે તેજ મીઝાનથી સ્લોકને અરથે એ ગાથાવાણી પણ પેગમબર જરથોસ્તની કલમથી રચાએલીછે અને એમાં આપણા લોકોના ધરમવીશેના સઘળા મુળતત્વો આવી ચુકેલાંછે. ઈજસની, વંદીદાદ, નીઆએશ, યશતો વગરે બીજા પાછળ જમાનાના દસ્તુરોના હાથથી લખાએલાં પુસ્તકોમાં એ ગાથાવાણીને બહુજ ઇજત આબરુ આપેલી આપણાં વાંચવામા આવેછે. આપણા લોકોએ એ ગાથાવાણીને ગાથા અહુનવએટી, ગાથા ઉસ્તવએટી, ગાથા સપેનટોમેનીઉસ, ગાથા વોહુ-ખશથરેમ, અને ગાથા વહીસતોયસતીસ એવાં નામો આપેલાંછે. એની ભાષા વધારે દીકત તથા સાધારણ જંદ ભાષાથી તદનજ એલાહેદી છે એમ પેહેલવી ભાષાના જમાનામાં આપણા દસ્તુર મોબેદો સારી રીતે જાણતા હતા, પણ પાછળથી અફરાટફરીના હાદેશાના મારીઆ આપણા લોકો એ વાત તદનજ ભુલતા ચાલીઆને જેની શોધ સારાં ભાએગે હાલ જમાનામાં પાછી આપણે હાથ લાગીછે. હજરત જરતોસ્ત એ પવીત્ર કલામો સ્લોકને અરથે કેહેતો ચાલીઓ જેને પછી પાછળા જમાનાના દસ્તુરોએ એકઠા કરી બચાવી રાખેલાછે. અજાએબ જેવું એ છે જે, એમાં કીરીઆ કરમો વીશે એક હરફ પણ આવેલો જણાતો નથી. નીતી સંબંધી મુળતત્વો જેઓ ઉપર મનુસ જાતનું આ તથા હવે પછીની દુનીઆંનું સઘળું સુખદુખ આધાર રાખેછે તે તમામ, એરીઅનોના આ મોટા પેગમબરે ઈબરાહીમ તથા મુશા, કોનફીઉશીઅસ તથા બુધ, અને ઇશા તથા મહમદના જમાનાની સેંકડો વરસ આગમજ આદમી જાતોને શીખવેલુંછે. આ ઘણું આશ્ચર્યકારક દીસેછે જે, એરીઅન તથા સીમેટીક ટોળાંની તવારીખો ઘણી બારીકીથી તપાસતાં ગોયા ઇશાવરે સઘળી બાબદોમાં એરીઅનોનેજ બુજરગી આપેલીછે અને નવી નવી શોધો તથા નવા નવા વીચારો ગોયા એ ટોળાંઓમાંથીજ સપર પેહેલીવાર ઉતપન થએલાછે જેઓ ઉપર સીમેટીક ટોળાંઓ પછી પાછળથી પોતે અમલ કરતા ગએલાછે. બીજી રીતે કહીએતો એરીઅનોને આપણે અસલી

* —એ વીશેનો અગતનો ફકરો મજકુર પેહેલવી ભાષાની કીતાબના પેહેલાં પુસ્તકની નવમી પુરસેસના જવાબમાં આ પ્રમાણે આવેલો આપણા જોવામાં આવેછે.

"હુમનદ આવાંની માંસર જવીદે મેન ગાથાન અત ધન મેન ગાથાન મેન ઇથાઅહુકવેરીઉક બરહીનથાને હમ માંસર જવીદ."—

યાને એવી રીતે ખુલાસો કરવામાં આવેલોછે જે સઘળી માંથર જુબાન ગાથાથી જુદીછે. વળી તે ગાથાની ઉતપતી ઇઅથા અહુવેરીઓથી થએલીછે તેટલાં માટે એ માથર જુબાન ગાથાથી જુદીજ ગણાએછે.

તથા સીમેટીક ટોળાંને આપણે નકલી કરી કહી શકીએ; એટલાજ સબબો ઉપરથી એરીઅનોના ઘણા નામચીન પુરૂષો જેવા કે હોમર તથા ફીરદુસી, અરસ્તુ તથા બેકન, શાંકરાચારીય તથા નીઉટન જેવા રાખરાશી અસલી મગજ ધરાવનાર શખસો સઘળા જમાનાઓમાંથી અને સઘળા સીમેટીક ટોળાંના દેશોમાંથી મળી આવવા આપણને બુહુજ મુશકેલ માલુમ પડેછે. તે સાથે વળી એશીઆ તથા યુરોપખંડનાં મુખીઅ રાજોની અતીઆર સુધીની તવારીખ ધીઆનથી જોતાં આ બીજો ઘણો અજાએબ જેવો ખુદરતનો મામલો આપણી નજરે પડછે જે, હરેક એરીઅન ટોળું બીજા એરીઅન ટોળાંને તદનજ બુનબેખથી નાબુદ કરી નાખી શકતું નથી. તે કામ હરેક સીમેટીક યા તો તુરાની ટોળાંના હાથથીજ બની શકેછે. તેમજ તેથી ઉલટું હરેક સીમેટીક ટોળું પોતાના જેવાં બીજાં સીમેટીક ટોળાંના હાથથી નહીં પણ એરીઅન યા તો તુરાનીઅન ટોળાંનાજ હાથથી પાએમાળ થઇ શકેછે. તુરાની ટોળું પણ યા તો સીમેટીક યા તો એરીઅન ટોળાંનાં જુલમથી તારાજ થઈ જાએછે. ગોયા આ દુનીઆમાં પાદશાહી ચક્કર એ ત્રણે ટોળાંઓ વચે ફરતું રહેછે. જારે સીમેટીક ટોળાં પગભર થાએછે અને પાદશાહી મીરાશે પોહોચેછે તારે એરીઅન અને તુરેનીઅન ટોળાં ઘણી બુરી હાલતમાં પડી રહેછે. જારે જમાનાના ડોરથી પાછી પાદશાહી સનતલસ કોઈ એરીઅન ટોળું યા તો ટોળાંઓને મળેછે તારે સીમેટીક અને તુરેનીઅન ટોળાં ઘણી પડતી હાલતમાં આપણા જોવામાં આવેછે. જેમ કે બાકત્રીઆનાં એરીઅન રાજની એસીરીઅન લોકો જેવા પાછળા જમાનાના એક સીમેટીક ટોળાંએ ઘણા પુરાતન કાળમાં જારે સમાપ્તી આણી તારે તેઓનો પણ પાછળા વખતમાં મીદ અને ઈરાનીઓ જેવા બીજા એરીઅન ટોળાંઓથીજ આખરે નાશ થયો. ઈરાનને ગ્રીક જેવાં બીજા એરીઅન ટોળાંએ સીકંદરની સલતનત અંદર થોડુંક સુધી જીતી લીધું ખરૂં પણ પારથીઅન જેવા તુરાની ટોળાંઓએ જારે આવી પાછું તેઓના હાથમાંથી એ રાજને છીનવી લીધું તારેજ માત્ર ઈરાની એરીઅનો બેહદ શીકસ્ત તથા બરગશતે હાલતમાં આવી પડીઆ ને જેઓને સાસાની એરીઅનોએ આવી પાછા છોડવીઆ. એ સાસાની એરીઅનોનું રાજ રૂમશામ જેવાં બીજા તે જમાનાના જબરદસ્તી એરીઅન ટોળાંથી પાએમાળ થઇ શકીઉં નહીં; પણ એક માત્ર બે માલુમ જંગલી અરબ જેવાં સીમેટીક ટોળાંના હાથથી તારાજ થઇ ગયું જે વીશે ઈરાનીઓના સ્વપનામાં પણ ખીઆલ હતો નહીં જે આવાં નજીવાં જેવાં ફવાએદ વગરના જંગલી ટોળાંના હાથથી અમો રાજ ખોઈ બેશશું. જેરૂશલમનો અંત રૂમીઓએ આણીઓ. રૂમીઓનો અંત આખરે તુરક અને અરબ લોકોએ લાવી મેહેલીઓ. હવે હીંદુસ્થાન તરફ પણ નીગાહ કરતાં એવોજ મામલો આપણા જોવામાં આવેછે. પારશીઓ જારે ઈરાનમાંથી નાહાસી જઈ ગુજરાતમાં આવી ભરાયા તારે તેઓના બે માલુમ આગળા એરીઅન ભાઈઓએ યાને હીંદુઓએ પોતાની ભુમી ઊપર ઘણી મેહેરબાની તથા કરમ બખશેશની રાહે તેઓને આસરો આપીઓ. પાછળથી ઇંગરેજોએ આવી આ દેશને જારે તુરાની મોગલોનાં જુલમ હેઠલથી છોડવીઓ તારે તેઓને માલુમ નહીં હતું જે, જે લોહી તેઓની રગોમાં દોડેછે તેજ લોહી પારસી તથા હીંદુઓનાં શરીરોમાં પણ ગોળ ફરેછે. આ ટુંક ઇશારો ઘણો આગતનો હોવાથી મેં અત્રે સપર પેહેલીવાર જણાવવા હીંમત કરેલીછે ને આશા છે જે એ વીદીઆરથીઓને પસંદ પડશે. હવે ચાલો પાછી ગાથાવાણીના કલામોની આપણને હેઠલ તપાસ લઇએ. એ શબદનો સંસકૃત તથા જંદ અવસ્થામાં વાકીય, પાંચ વાકીયઓનો સંગ્રહ એવો અરથ થાએછે. પુરાતન બ્રાહમણો તથા બુદ્ધ ધરમ પાળનાર શખસો એવા નાના નાના વાકીયો શ્લોકને અરથે ગાએન સારૂ કામે લાવતા હતા; અને બુદ્ધ અથવા ગઉતમે જારે પોતાનો ધરમ ફેલાવીઓ તારે એવા એવા વાક્યો તેણે પોતે પોતાનાં ધરમ પુસ્તકોમાં રચીઆ હતા. વરસની આખરીએ પાંચ દીવસો અધીક આપણા લોકો સુરજની ચાલની ગણત્રી લાવી મેહેલવા જે વધારીને ગણેછે તેને આપણે ગાથાના પાંચ દીવસો કરી કહીએ છઇએ ને જેને અરબો ખુમસે મુસતરેકા (કસરના પાંચ દીવસો) કરી કહેછે. વંદીદાદની દસમી ફરગરદમાં ગાથાવાણીના ઘણા એક શ્લોકો ભણવા વીશે જે ઇસારા જણાવેલાછે તે ઉપરથી ધારાનું એ અફરાતફરી થએલુ પુસ્તક પાછળથી બીજા દસ્તુરોની કલમથી જે રચ્યામાં આવેલુંછે તે વીશેની એક બીજી દલીલ આપણને વધારે મળી આવેછે. શાતની સરોસ ઇઅસ્તના ત્રીજા કરદામા આપણે પઢતી વખતે એ ગાથાવાણીની ખુબી વીશે આ પ્રમાણે શાહેર કરીએ છઇએ. "ઇઓ પોહરીઓ ગાથાઉ ફરસરાઉઆઈઅદ ઇઆપંચ સપેતામહે (અશોનો) જરથોસ્તરેહ અફસમનેઊઆન વચસતશાતુઆદ મદ આજેનતેશ મદ પેતે ફરસાઉ અમેશનામ સપેનટનામ." યાને સરોશ યજદ પેહેલા પોતે સપેનટમાન—જરથોસ્તના પાંચ ગાથાઓ, તેઓના ભીઝાન પ્રમાણે, તેઓના વાકીયો પ્રમાણે તેઓના ખુલાસા તથા શરેહ પ્રમાણે (સુધ રીતે) પઢી ગયો. એ ગાથાવાણીની ભાષા દીકત હોવાથી હજુર તેની ચોકસ સમજણ ઈરા-

પના વીદીઆરથીઓને પડી શકતી નથી. શાહાનામામાં દકીકીના જણાવીઆ મુજબ બલખ શેહેરના મેહેરબુરજીન નામના એક આતસકદેહમાં પોતાનો ધરમ સપર પેહેલીવાર ફેલાવતી વેળાએ હજરત જરતોસ્તે આપણા લોકોના ધરમના મુળતત્વો વીશે જે શુભાષીત ભાષાણ મોટી દબદબા ભરેલી અનજુમન મેળવી કરી સંભળાવીઉં હતું તેના દસ વાકયોના તરજુમાના કોઠા મોબેદ અસપંદીઆરજી ફરામજી, ડાકતર સ્પીગલ તથા ડાકટર હાઉગના પરારના સાલના સુધારીને ફરીને કરેલા તરજુમા પ્રમાણે હું નીચે જણાવવા અત્રે દુરસ્ત ધારૂંછું. એઓમાંહેથી ડાકટર હાઉગનો તરજુમો ઘણો ભરોશો રાખવા જોગછે; કેમકે તે પેહેલવી ભાષાની સાહેતા ઉપરથી નહીં, પણ વેદની અશલી, શંસકૃત ભાષાની મદદથી કરવામાં આવેલો છે. એ દરેક વાકયમાં પાંચ પાંચ સ્લોકો આવેલાછે તે શેહેજ વાંચનાર સાહેબોની જાણ સારૂ અત્રે જણાવવા હું દુરસ્ત વીચારૂંછું. સ્પીગલના જંદ પુસ્તકમાંથી એ ગાથા હું નીચે ઉતારૂંછે જેમાંથી જુદા જુદા પાંચ પાંચ સ્લોકો એક એક પછી એક એક અનુક્રમમાં હજરત જરતોસ્તના કહેલાં મીઝાન પ્રમાણે વાંચનાર સાહેબોના જોવામાં આવશે. હાલમાં બ્રાહમણ લોકો જેમ સંસકૃતના સ્લોકો બુલંદ અવાજથી રાગ કાહાડી ગાએછે તેમજ એ દરેક સ્લોકોમાંનો કોઈ શબ્દ હલવેથી તો કોઈ તેની પાસેનો શબ્દ ઘણો ભાર મેહેલીને ગાવો જોઈએ.

સ્પીગલની ઈજશનેના ૪૪ મા હામાંથી અને મોબેદ અસ્પંદીઆરજી ફરામજીની ઈજશનીના ૪૫ મા હામાંથી ઉતારેલા ગાથા:—

અદ ફ્રૂઅખશીઆ નુ ગોશો દ્રુમ નુ સરોતા. ૧.
ઈયચા અસનાદ ઈયચા દુરાદ હરાથા. ૨.
નુ ઈહમ વીસપા ચેથરેમ જી મજદાઉંઘો દ્રુમ. ૩.
નોહદ દેબેતીમ દુશાસસતેશ અહુમ મેરાંશીઆદ. ૪.
અકા વેરેના દરેગુઆ હેજુઆઉ આઉઅરેતો. ૫.

માએની.

મોબેદ અસપંદીઆરજી પ્રમાણે.

"એરવેશે બુજરગ બોલવું દીનનું અને હમણાં સાંભળવું આપે અને હમણા દીનની વાત સાંભળવામાં કાન રાખે અને દીનના સખુનોને નરમ કરે અને તેને પઢે, અગર નજદીક હોય અગર દુર હોએ તોપણ મકતબદારીની ખાહેસ કરવી (યાને અવસ્તાઓ જંદની વીદીઆ શીખવી) સાવાસ્તે જે એ શીખીઆથી પાક હોરમજદે પેદા કરેલી આ પેદાએસ જે હમણાં આપણી આગળ જાહેરછે તે હોરમજની પેદા કીધેલી તમામ પેદાએસની ખુબી જાણીઆમાં આવે—નહીં બીજા ઘણા યાને ઘણા લોકો બોદાતાલાની પેદાએસની ખુબીને સમજવાથી પાછા રેહે અને તેઓ બુરાઈ શીખવાથી બેહેસ્તના મારગને તોડનારા અને દુનીઆને ખરાબ કરનારા જે બુરી મોરાદના અને જુઠી જબાનની ખાહેસના કરનારા તે પોતાની આસાએસની જગો પામવાના મારગને ખરાબ કરનારા છે."

ડાક્ટર સ્પીગલ પ્રમાણે.

"હવે હું તમોને કહુંછું માટે જે કોઈ નજદીક હોય (યા) જે કોઈ દુર હોએ તેઓ હવે મારી તરફ કાન ધરો અને જે ઘટતુંછે તે હવે સાંભળો. આ હવે જાહેર થએલુંછે જે તમામ (ચીજો) પેલા ડાહાપણ ભરેલા (પરમેશ્વરે યાને અમેશાશપેનટાસે) પેદા કરેલીછે. ખરાબ શાસન બીજી વખત આ દુનીઆને પાએમાલ કરનાર નથી. ખરાબ મરજી (બદવમાશનાર) ની જબાન સાથે બદી રોશન થએલી રેહેછે."

ડાકટર હાઉગનાં ફરીને પરારના સાલના સુધારીને કરેલા તરજુમા પ્રમાણે.

"જે હું હમણાં જાહેર કરવા માગુંછું તે તમો સઘળા જેઓ નજદીકીમાંથી તથા દુર દુર જગાઓપરથી આવેલાછો તેઓ કાન ધરો તથા સાંભળો. આ જગતને ઇશાવરે બેરૂપમાં જાહેર કરેલીછે માટે પેલા બુરાઈ કરનારને હવે પછીની જીંદગાનીનો નાશ કરવા ના દેઓ; કારણ એજે, તે બદકારે પોતાની જીભથી દુષ્ટ શાસ્ત્રો પસંદ કરેલાંછે."

હજરત જરતોસ્તના ગાથા.

અદ ફ્રૂઅખશીઆ અંમેહુરા મેનીઉ પોરૂઈહ. ૧
હીઆઉ સપેનીઆઉ ઉહતી મરૂઅદ ઇહમ અંઘરેમ. ૨
૨ નોહદ નામનાઉ નોહદ સેંઘાઉ નોહદ ખરેતુઆ. ૩
નેદા વરના નોહદ ઉખદા નેદા શીઓથના. ૪
નોહદ દેનાઉ નોહદ ઉરૂઆનો હેચંતે. ૫

માએની.

મોબેદ અસપંદીઆરજી ફ્રૂરોમજી પ્રમાણે.

"એરવેશ દુનીઆના દરમીઆનમાં હું જાહેર કરૂંછું કે, મીનો અવસ્તાવાણી પેહેલી પેદા કીધેલીછે. તેઓમાં (યાને અવસ્તાના કલામોમાં) નેકીની વૃધીનાં કરનારે યાને રવાંને તે ગનાંમીનોને યાને બુરાઈની જડ નફસેઅમારેને એરવેશ કહેલુંછે કે, જેવી મારી મનશની તેવી તારી મનશની નથી કે હું નેક વમાંસુ અને તું બદ વમાસેછે—નહીં સીખવું તાહારૂં જેવું કે મારૂંછે યાને હું નેકી સીખેલોછું અને તું બદી શીખેલોછે—નહીં તારી અક્કલ જેવી કે મારી અક્કલછે યાને હું નેક અક્કલ રાખુછું અને તું બદ અક્કલ રાખેછે**. નહીં તારી મોરાદ જેવી કે મારીછે**. નહીં તારા સખુન જેવા કે મારાછે**. નહીં તારાં ફેલ જેવાં કે મારાંછે**. નહીં તારી દીન જેવી કે મારીછે**. નહીં તારાં રેઆન એક જગોએ જેમકે મારી દીનવાલાઓનાછે."

ડાકટર સ્પીગલ પ્રમાણે.

"આ દુનીઆની શરૂઆતમાં આકાશી બે દેવતા હતા એમ હવે હું જાહેર કરૂંછું. એ બંને માંહેલા પેલા પવીત્રે પેલા બદીવાળાને કહ્યું જે, આપણો અરવાહ, આપણો ધરમ, આપણી સમજ, આપણી મરજી, આપણાં કલામ, આપણાં કામો, આપણાં ધારા, અને આતમા એક એક સાથે મળતા આવતા નથી."

ડાક્તર હાઉગ પ્રમાણે.

"આ દુનીઆ માંહેલા બે પ્રથમ અરવાહો વીશે હું જાહેર કરવા માગુંછું. તેઓમાંના પેલા વૃધીના કરનારે પેલા નાશ કરનારને એમ કહ્યું જે, આપણી પછવાડે શું વીચારો, શું શબ્દો, શું ડાહાપણ, શું શાસ્ત્રો, શું ગોયાઈઓ, શું કામો, શું કલપનાઓ કે શું આતમાઓ દુમબાલે ચાલતા આવતા નથી?"

અસલી ગાથા.

અદ ફ્રૂઅખશીઆ અંઘેુરા અહીઆ પોરૂહીમ. ૧
ઇઆંમ મોહ વીદુઆઉ મજદાઉ વોચદ અહુરો. ૨
૩ ઇઓ ઇમ વેનોહદ હથા માથરેવ વરેશેતી. ૩
અથા ઇમ મેનાચા વોચચા. ૪
અહબીઓ અંઘેુરા અઉઓહ અંધદ અપેમેમ. ૫

માએની.

મોબેદ આસ્પંદીઆરજી પ્રમાણે.

"એરવેશ દુનીઆના દરમેઆનમાં હું જાહેર કરૂંછું કે, હોરમજદનો એશાતે છે કે, જે પોતાની ખશલતોને પ્રથમ સુધારે. હરેક કોઇએ પોતાની ખશલતોને સુધારવી જોઇએ એવી ખબર આપવાને મને હોરમજદે કહેલુંછે. એરવેશ તમારામાંથી આ માથરવાણીને જે કોઇ નહીં અખતીઆર કરે અને જેમ તેને વમારશવી તથા બોલવી જોઈએ તેમ નહીં વમાશે અને બોલે અને તેમાં ફરમાબીઆ મુજબ અમલ નહીં કરે તેઓને દુનીઆના દરમીઆનમાં (યાને જીંદગીમાં અને ગુજરવા પછે) આકેબત રંજ અને શખતીનું પોહોચવુંછે."

ડાકટર સ્પીગલ પ્રમાણે.

"દાનાવ હોરમજદ જે આ દુનીઆમાં સપર પેહેલો (પેદા થએલો)છે તેણે મને જે કહ્યું છે તે હું હવે તમોને જણાઉંછું; જે તમારામાંથી જે કોઈ આ મંતર પ્રમાણે નહીં ચાલશે એટલે જે એમાના શબદો તથા મતલબ પ્રમાણે અમલ નહી કરશે તેને આકેબત ખુવાહરીછે."

ડાકટર હાઉગ પ્રમાણે.

"આ જીંદગાની વીશેનો સપર પેહેલો વીચાર જે હોરમજદને માલુમ છે ને જે પ્રમાણે તેણે મને કહેલોછે તે પ્રમાણે હું જાહેર કરવા માગુંછું; કેમકે જે કોઈ મારા કહ્યા પ્રમાણે અમલ નહી કરશે તો જેમ હું વમાંશું છું અને બોલુંછું તેમ તેની જીંદગાનીનો છેડો આવશે."

અસલી ગાથા.

અદ ફ્રૂઅખશીઆ અંઘેઉશ અહીઆ વેહેશતેમ. ૧
અશાદ હ્યા મજદા વેદા ઈહિ ઇમ દાદ. ૨
૪ પતરેમ વંઘેઉશ વેરેજીઅંતો મનંઘો. ૩
અદ હોહ દુગેદો હુશીઓથનાં આરમેતેશ. ૪
નોહદ દેવેજેદીઆહ વીસપાહ હેશેસ અહુરો. ૫

માએની

મોબેદ અસ્પંદીઆરજી પ્રમાણે.

"એરવેશ દુનીઆના દરમીઆનમાં જાહેર કરૂંછું કે, *હોરમજદનો બુજરગ એશાતે કે જે એતુઅદથનું કામ કરે. હોરમજદે એવી ખબર આપેલી છે કે અશોઈ અને પાકીની મદદથી એતુઅદથનું કામ કરવું. બાપપણાથી ભલી મનશાની અખતીઆર કરે (યાને પેદાએસની નેક પરવરશીને વાસ્તે એતુઅદથનું કામ કરે). એરવેશ હોરમજદની દીનને જોનારા સઘળા અકલમંદોએ તે સમપુરણ મનુશાની અને નેક ફેએલની બેટીનું એતુઅદથ કરવાથી પાછું રેહેવું નહીં જોઇએ; સા વાસ્તે કે, તે કામ હોરમજદની દીનમાં પુરા ઇનશાફનું છે."

ડાકટર સ્પીગલ પ્રમાણે.

"આ દુનીઆમાં સઉથી સરસ કોણછે તે વીશે હું તમોને હવે જાહેર કરવા માગુંછું. હોરમજદે તેને પેદા કરેલોછે તેથી તે (તેને) ઓળખેછે અને તે પવીત્રાઈમાંથી (પેદા થએલો) છે. તે સારાં પરીણામ લાવનાર આતમાનો પીતા (થાએ)છે. સારાં કામ કરનારી આરમાઈતી તે તેની બેટી થાએછે. અહુરા જે તમામ વાતોનો જાણનારછે તે ઠગાએ એવો નથી."

ડાકટર હાઊગ પ્રમાણે.

"આ જીંદગાનીમાં સઉથી સરસ (ચીજ) જે છે તેને હું પ્રશીદ્ધ કરવા માગુંછું. મજદા (હોરમજદ) એકશ રીતે તેને પીછાનેછે. મનોમાં નેક વમારાવું જે કામ કરેછે તેનો હોરમજદે તેને પીતા પેદા કરેલોછે. બંદગી ગોયા તેની બેટી છે અને સારાં કામો તેમાંથી ઉતપન થએલાંછે. પરમેશ્વર જે સઘળી (સારી) ચીજો આપેછે તે ઠગાઈ શકાએ એવો નથી."

અસલી ગાથા.

અદ ફ્રૂઅખશીઆ હીઅદ મોહ મરોદ સપેંતા વેમો. ૧
વયે સરૂઅદીઆહ હીઅદ મેરેતબીઓ વેહેશતેમ. ૨
૫ ઇઓ મોહ સરોશેમ અહમાહ દાન ચીઅસચા ૩
ઉપાજેમન હુરૂઆતા અમેરેતાતા. ૪
વંઘેઉશ મેનીહઉશ શીઓથનાહશ મજદા અહુરો. ૫

માએની.

મોબેદ અસ્પંદીઆરજી પ્રમાણે.

"એશ્પેશ હું જાહેર કરૂંછું કે મને હોરમજદે એવું કહેલું છે કે, જે નેકીની ધૃધી કરનારો અને જે અવસ્તાઓ જંદને પુરી રીતે સમજતો હોએ તેને દીનનો દસ્તુર કરવો. જેઓ અવસ્તાના કલામો પઢે અને ગાએ અને તેનો સુમાર કરે તેઓને બુજરગી ચીજ હાંસલ થાએ અને તેઓના હકમાં એ ચીજ બેહેતર છે કે દીન ઉપર કાએમ રહી સવાબના કામ તેમાં ફરમાવેઆ મુજબ કરે. અને તે મારી દીનનો તે સરોસ યાને અકલમંદ દસ્તુર પોતાના તનને દીનની ફરમાબરદારીમાં આપે અને પોતે ચાબે (યાને દીનના હુકમ મુજબ અમલ કરે અને બીજા માજદીઅશનાનો પોતાના તનને તેની ફરમાબરદારીમાં આપે અને તેના ફરમાવીઆ મુજબ અમલ કરે). તે દસ્તુરને અને તે માજદીઅસનાનોને જીંદગીમાં બેરદાદ અમરદાદથી બાળાતર બદલો પોહોચે (યાને તેઓ ખાના પીનાથી મેહેજુજ રેહે) અને (ગુજરવાબાદ) પોતાની નેક મનશાની તથા કેએલ મુજબનો બદલો પામવાને હોરમજદની નજદીક પોહોચે."

ડાકટર સ્પીગલ પ્રમાણે.

"સરવેથી પવીત્ર (ઇશ્વરે) જેમને કહ્યુંછે તે હું હવે તમો આગળ જાહેર કરૂંછું. મનુસો સારૂ સઉથી સરસ (ચીજ) એછે જે મારી બંદગી કરવી: જે કોઇ મારી ફરમાબરદારી કરશે અને બીજાઓને તેમ કરવા આગળ શીખવતા જશે તેઓની સાહેતાએ નેક વમારાનાર અહુરા મજદાના કામોને લીધે હઉરવત તથા અમેરેતાત આવશે."

ડાકટર હાઉગ પ્રમાણે.

"સઘળી આબાદાનીના મુળે જે શાબુત મને કહેલાછે તે હું જાહેર કરૂંછું અને જે મનુસોને સાંભળવા ઘણાંજ લાએકનાં છે. મારા આ શાબુનો ઉપર જે કોઈ કાન ધરશે તેઓ સઘળા ખોડખાપણમાંથી મોકલા રેહેશે અને અમરપણાએ પોહોચશે. દાનાવ (હોરમજદ) નેક વમારાવાએ કરી સરદારી ભોગવેછે."

અસલી ગાથા.

અદ ફ્રૂઅખશીઆ વીશાપનામ મજેશાતેમ. ૧
સતુઅસ અશા ઇહિ હુદાઉ ઇઓહ હેતી. ૨
૬ સપેંતા મેનીઉ સરોતુ મજદાઉ અહુરો. ૩
ઇહિઓ વહમે વોહુ ફ્રશી મનંઘા. ૪
ઇહિઆ ખરતુ ફ્રોમા સાસતુ વેહેશતા. ૫

માએની.

મોબેદ અસ્પંદીઆરજી પ્રમાણે.

"એરવેશે હું જાહેર કરૂંછું કે, સરવે કરતાં તે એબલા યજદાનની ઈજશાને કરવી મોઠી (યાને બેહેતર)છે કે તે પોતે સેતાએસ અને તારીફને લાએકનો છે અને પાક અને તે નેકદાના અને તે હંમેશ રેહેનારોછે. અએ સપેનામીનો હોરમજદ મારૂં સાંભળ (યાને હું જે કહુંછું તે સાંભળ). તારી તે નીઆએશ કરૂ ભલીમનશાનીની હમપુરસેસથી (યાને ઈઆજદોને વાસ્તે જે જાદંગોઈ નેક હમપુરસેસથી જાણવી જોઈએછે) તે ખુજરગ આસનીદએરદ મને જીઆદે શીખવે (યાને ઇઅઝદોને વાસ્તેના જાદંગોઇના કામ મારી જાતી અકલથી કરૂં.)"

દાકતર સ્પીગલ પ્રમાણે.

"સઉથી ઘણી મોઠી (સરસ) ચીજ જે છે તે હું હવે તમને કહુંછું. જે દાનાવો તાંહાં છે તેઓ માંહેલા પેલા દાનાવની પાકી જેગીથી વખાણ કરો. ઓદા કરેને બેહદ પવીત્ર બેહેસ્તનો હોરમજદ જેની નેકવમાંશવાથી સ્તુતી કરવામાં આવે તે ખુદ પોતે તે સાંભળે. ઓદા કરેને તે ખુદ પોતાની સમજણથી સઉથી સરસ (ચીજ) મને શીખવે."

દાકતર હાઊગ પ્રણાણે.

"હરેક શખસે નીતીએ ચાલવું તથા સચાઈનીજ માત્રે વખાણ કરવી એ જે સઘળી ચીજોમાં સઉથી ઉતમ ચીજ છે તે હું તમને જાહેર કરૂંછું. જેઓ(સઘળાં સારાં કામોની) વરધી કરવા ખંતી હોએછે તેઓનું હોરમજદ સાંભળશે. ઓદા કરેને તે સાહેબ કે જેની નેકી નેક મન મારફતથીજ સંદેસો ચલાવેછે તે (સાહેબ) મને પોતાના સઉથી સરસ ડાહાપણ બીશેની તાલીમ આપે."

અસલી ગાથા.

ઈએહીઆ સુઆ એશાઉઅંતી રાદંદો.　૧
ઈઓએ જી જુઆ આઉંધરેચા વુઅંતેચા.　૨
૭ અમેરેતાએતી અશોનો ઉરૂઆ અએશો.　૩
ઉતીઉએતા ઈઆ નરાંસ સાદરા દરેગુઅતો.　૪
તાચા ખશથરા મજદા દામેશ અહુરો.　૫

માએની.

મોબેદ અસ્પંદીઆરજી પ્રમાણે.

"અને તે ફાયદો સખાવત આપવાથી ચાહુ (યાને હાંસેલ કરૂં) અને તે સખાવતથી જીવતાં પાક લોકો હમણાં છે અને જે થઈ ગયાં અને થશે તે સઘળાઓને રામસને મંદ કરૂં. બે મરગ ચાલવું તે અશોના રવાનનું છે તેહેને હું ચાહું (યાને અશો લોકોના રવાનો એ અમલ કીધા મુજબ હુંબી અમલ કરૂં) કે જેથી મારૂં રવાન બે મરગ થાએ અને તેવીજ કોશેશ તે આલશુ દરવંદ મરદોને આપું. કુલ પેદાએશને પેદા કરનારો તે હોરમજદ ઓદાએ છે."

ડાકતર સ્પીગલ પ્રમાણે.

"જેઓ હંમેશાગી સુધી સજીવન થનારછે અથવા હજુર સુધી જીવેછે તેઓના ફાએદા સારૂ સઘળી આપેલી (ચીજો) ખાહેશ કરેછે. પવીત્ર લોકોના આતમાની ખાહેશ હંમેશાગી છે (અને) જોર જે કે ખરાબ લોકો સામે મોટું હથીઆર છે (તે) પેલું રાજ છે કે જેનો બનાવનાર હોરમજદ છે."

ડાકતર હાઊગ પ્રમાણે.

"જે સઘળાઓ જીંદગી ભોગવી ગયાછે અને હવે પછી જીંદગી ભોગવી જશે તે (સઘળા)ઓ તે (શાહેબ)ની બક્ષીસથીજ માત્ર ગુજરાન કરેછે. અશો લોકોનો આતમા અમરપણાએ પોહોચેછે; પણ ખરાબ લોકોનો આતમા હંમેશ શુધી શીક્ષા ભોગવીઓ જાએછે. હોરમજદનું રાજ એવું છે કે, જેની આપણે સઘળાઓ એક પેદાએશ છઈએ."

અસલી ગાથા.

તેમને સતોતાએશ નેમંધો આવી વરેશો.
નુ જીદ ચશમેની વીઆદરેશેમ.
૮ વંધેુશ મેનીુશ શીઓથનહીઆ ુખ્દખ્ખીઆયા.
વીદ્દુશ અશો દ્દએમ મજદામ અહુરેમ.
અદ હોએ વેહમેંગ દેમાને ગરો ને દામા.

માએની.

મોબેદ અસ્પંદીઆરજી પ્રમાણે.

"તેની નીઆએશ, શેતાએશ આપણને શાબાશ છે કે, હમણાં આપણે જે નજરે જોઈએછે તે તમામ નેકી તે હોરમજદથી જાહેર થએલી છે. એરવેશે તે નીઆએશ, શેતાએશના બદલામાં આપણને ગરોથમાનમાં જગો આપે અને ભલી મનશાઈનાં ફલ અને શખ્ખુનની ખુબીથી આગાહ થાએ તે હોરમજદની શસ્તીથી એટલે દીનથી."

ડાકતર સ્પીગલ પ્રમાણે.

"તારીફ લાએક એબાદતોથી તેની (ચાલો) આપણે ખીદમત કરીએ; કાંએકે આપોને હવે આ તો જાહેર થએલું છે કે, જે કોઈ કે પેલા પવીત્ર અરવાહના કામો તથા શખ્ખુનો પ્રમાણે અશોઇને જાણે નહીં તેણે હોરમજદને (ગોયા) ઓળખીઓ નહીં. તેની એબાદતપણ ગરોથમાનમાં ચાલો આપણે મેહેલી આવીએ."

ડાકતર હાઉગ પ્રમાણે.

"મારાં તારીફનાં ગીતોથી જેની હું સ્તુતી કરવા ચાહુંછું તે જીવતો દાનાવ (હોરમજદ)છે તથા ભલી મનશાની ગવશાની તથા કુનશાનીનું વુજીદછે એમ હું જે ઓળખુંછું તે સાહેબને મેં હમણાંજ (મારી) આંખથી અબઘડી જોયોછે. આકાશના ગાનારા (ફરેસ્તાઓ)ના રેહેઠાણમાં ચાલો આપણને આ પ્રમાણે આપણી ઈબાદતના નજરાણાં મેહેલી આવવા દેઓ."

અસલી ગાથા.

તેમ ને વોહુ મદ મનંધા ચખ્ખશનુશો.
ઇએ ને ુસેન ચોરેદ સપેનેઆ અસપેનેઆ.
૯ મજદા ખશથ્રા વેરેજીં નાુ દીઈઆદ અહુરો.
અસુરા વીરંગે અહમાએફેંગ ફ્રદથાએ આ.
વંધેુશ અશા હુજાંથવાદ આ મનંધો.

માએની.

મોબેદ અસ્પંદીઆરજી પ્રમાણે.

"અને તેં ભલી મનશાની આપણને હરજગોમાં શમશાની ભરેલા કરવામાં મદદ કરે અને આપણને જે ખુશાલી કરવી અને કેટલીએક આશાની અને નહીં આશાનીનું પોહોંચવું તે હોરમજદથીછે કે તે સાહેબ હમારા તમામ કામ એખતીઆર કરનારો અને અમોને આપનારો યાને બક્ષનારોછે. ઢોરોની અને આદમીઓની પાસબાંની કરે, કેમકે હમો છઈએ વરધીના કરનારા તે ભલી મનશાનીનાં અને નેક બંદગીના, વાસ્તે નેક જીંદગી તે બહમનથી આપ (યાને અમારી નેક મનસની અને બંદગી મુજબ અમોને બેહેસ્તની આરાએસ આપ)."

ડાકટર સ્પીગલ પ્રમાણે.

"નેક વમાસવાંએ કરી આપણે તે સાહેબને સજી રાખીશું; જેને કે ખુશી ખુરમી તથા નહીં ખુશી ખુરમીને આપણને ઉપીઓગી કરેલીછે. મજદા અહુરા રાજો, આપણાં ઢોરો તથા આપણા માણસોને સાહેબ કરેને ઉપીઓગી કરે જેથી વેહેમનોની અશોઈને લીધે તેઓની ભલી પેદાએસની વરધી થાએ (યાને કદાચ હોરમજદ માણસો તથા તેઓના ઢોરોને સાહેબ કરેને આશીરવાદ આપે જેથી કે તેઓ માત્રે પોતે શુખ પામે એટલુંજ નહીં પણ તેઓની ઓલાદખી સાહેબ કરે ને નેક જનમે)."

ડાકટર હાઉગ પ્રમાણે.

"મારી ભલી મનસનીથી હું તે સાહેબને આરાધવા ચાહુંછું જે, પોતે પોતાની ખાહેસ પ્રમાણે આપણને નેકબખતી તથા કમબખતી આપેછે. હોરમજદ શેઠીઆઓ તથા ચાકરોની અમારી ઓલાદ(અને) ઢોરોમાં ભલી મનશાનીનાં સારા ગુણો પેદા કરી સાહેબ કરેને પોતે વૃધી કરીઓ જાએ."

અસલી ગાથા.

તેમ ને ઇઆસનાએશ આરમેતાએશ મેમગજો. ૧
ઇએ આંનમેની મજદા સરાઉઈ અહુરો. ૨
હીઅદ હોએ અશા વોહુચા ચોએરાત મનંઘા. ૩
પ્શાથરેએ હોએ હુરૂઆતા અમેરેતાતા. ૪
અહમાએ સતોદાંન તેઉઇશી ઉતીઉએતી. ૫

માએની.

મોબેદ અસ્પંદીઆર પ્રમાણે.

"હોરમજદના જે બીજાં નામો કહેલાં છે તેનીબી હમો ઇજશને સમપુરણ મનશાનીથી હમેશ વમાંશીએ (યાને હોરમજદ ખોદાએના જે શેફાતીનામો કહેલાંછે તે નામોથી તેની ઇજશને આરાધના કરીએ). અને એવું કહેલુંછે કે તે અરદીબેસ્ત અને બહમન તથા શેરેહવર અને તે ખોરદાદ તથા અમરદાદ અને સપંદારમદ કે તે તવાંનાઇ અને શકતી તથા જોર કઉઅત આપેછે તેનીબી સેતાએશ કરીએ (યાને એ છ અમશાશપંદો જે હોરમજદની હજુરના છે તેઓનીબી સેતાએશ કરીએ.)"

ડાકટર સ્પીગલ પ્રમાણે.

"અરમાઈતી જેને ડાહાપણ ભરેલો શાહેબ એવાં નામથી હાંક મારવામાં આવેલોછે તેને અરપણ કરી હું તે (હોરમજદ)ને નજદીકીમાં લાવવા ચાહુંછું. જે કોઈ કે અશોઈ અને ભલી મનશાનીથી તે શાહેબને જાહેર કરશે તેને આ રાજમાં હુરવત અને અમરતાત જોર અને કુવત લાગત આપતા રેહેશે."

ડાકતર હાઉગ પ્રમાણે.

"હોરમજદ (જે નામનો અરથ પુરેપુરો એમ થાએછે તે) નામ ધરાવનાર શાહેબને મારી ભકતીની વીનંતીઓથી હું આરાધવા ચાહુંછું; કાંએકે તે શાહેબ પોતાના સાચા અને નેક મનથી પીછાંણેછે (અને) આ દુનીઆને અમરપણું તથા ખોડખાંણથી દુર રેહેવાનું જે તેના પોતાના અખતીઆરમાં છે તે બે હંમેશ કામ ચલાઉ શકતીઓને (પોતે) આપેછે."

મજકુર દસ ફકરાઓની શરેહ—પેહેલવીવાળાઓ એ ફકરાઓની માએની તથા શરેહ જે આપી ગયાછે તે ઉપરથી આજ સુધી આપણા દસ્તુર, મોબેદો, અવસ્તાઓ જંદના જે તરજુમા આપણી ભાષામાં કરતા ગએલાછે તે વીશેની મજકુર મોબેદ અસ્પંદીઆરજી ફરામજીના તરજુમા ઉપરથી વાંચનારાઓની સારી કાણી ખાત્રી થઈ શકશે માટે એ પેહેલવીવાળાઓની શરેહ પડતી મેહેલી પુરાતન વેદ ઉપરથી એ ફકરા ઉકલાવી તેની શરેહ દાકતર હાઉગે જે આપેલીછે તેનો ઇનતેખાબ અગતનો ધારી વાંચનાર સાહેબો આગળ હું નીચે ધરવા દુરસ્ત વીચારૂંછું.

પેહેલા ફકરા ઉપરથી સરવે કોઈ તરત કહી શકશે જે, હજરત સપીટમ—જરથોસ્તે જે દાહાડે પોતાનો પવીત્ર ધરમ મોટી અનજુમન મેળવી સઘરે પેહેલીવાર આ દુનીઆમાં જાહેર કીધો અને પાક હોરમજદને ભલી મનશાની ગવશાની તથા કુનશાનીથી પુંજવાનું મનુસજાતના મોટાં એરીઅન ટોળાંને ઘણા પુરાતન જમાનામાં સપરપેહેલી વખત શીખવીઉં તે દાહાડે દેશે દેશના લોકો તે દબદબા ભરેલી અનજુમનમાં હાજર થએલા હતા; કેમકે શરૂઆતમાંજ એ પેગમબર સાહેબ અનજુમન તરફ નીગાહ કરતાંજ પોતે ખુલ્લી રીતે જણાવેછે કે, "જેઓ દુરથી તથા જેઓ નજદીકીથી આવેલાછે તેઓને મારા ભાષણ ઉપર કાન આપવા હું વીનંતી કરૂંછું." એ ભાષણ જેવું એક બીજું એવુંજ ભાષણ એ પેગમબર સાહેબે બીજા એવા એક મોટા મેલાવડા આગળ કરીઉં હતું જે ઇજશનીના ત્રીસમા હામાં ટાંકેલું આપણા જોવામાં આવેછે. તે ઘણી ખરી બાબદોમાં આ પેહેલાં સાથે એકમળતું આવેછે. સઘળા એકઠા થએલા લોકોને પોતાના ભાષણ તરફ ગોસ (કાન) કરવા અરજ કરી પોતાના ધરમના મુલતત્વો એ પેગમબર સાહેબ "દુમ" (સંસકૃત દવામ ફારસી દુ અથવા દુયુમ) યાને બે એવા શબદથી તરતજ શરૂ કરેછે એટલે જે, જે સઘળી ચીજો આ દુનીઆમાંછે તે સઘળી બેરૂપ અથવા આકારથી પેદા થએલી આપણા જોવામાં આવેછે; જેમકે સારૂં તથા માઠું, રોશની તથા અંધારૂં, આ જીંદગી તથા હવે પછીની જીંદગી, મનુસજાતનું ડાહાપણ તથા ઇશવરી ડાહાપણ, ઇતીઆદી ઇતીઆદી. એ ફકરાની મુરાદ એછે જે, હોરમજદ તથા અમશાશફંદોએ આ દુનીઆમાં બે એકએકથી ઇલાહીદા રૂપો સઘળો વસ્તુઓમાં જાહેર કરેલાંછે. પરમેશવર (હોરમજદ)ને આ ફકરામાં એક વચનમાં નહીં પણ અનેક વચનમાં લાએકીને અરથે જણાવવામાં આવેલોછે. ઇશાઈ

લોકોની જેનીસીસની પોથીમાં પણ એવા અનેક વચનના ફકરા ઇશવર વીશે આવેલા જાબજા આપણા દીઠામાં આવેછે. હવે ઇશવરે સઘળી ચીજોમાં જે બેરૂપ પેદા કરેલાંછે તેમાં આ જીંદગી તો નાશ કારનાર જેને આપણા લોકોએ પાછળથી એહેરેમનનું રૂપ આપેલુંછે તેનાથી તારાજને પાએમાલી થઇ શકેછે પણ હવે પછીની જીંદગીપર એ નાશ કરનાર મુલતત્વનો અખતીઆર કેવળ ચાલી શકતોજ નથી.

બીજા ફકરામાં આ દુનીઆમાં બે પ્રથમ પેદા કરેલાં રૂહ અથવા મુળતત્વો એક ભલી મનશાની (સપેનટો–મેનીઉસ) તથા બીજો આંધલી અથવા બદ મનશાની (અનરો–મેનીઉસ) ના વીશે જણાવવામાં આવેલુંછે. તેઓ માંહેલો પેહેલો રૂહ (દેવતા) આ દુનીઆ માહેલી સઘળી ચીજોની જીંદગીની વૃધી કરવા તથા તેઓને સારીકાણી બીલી આબાદાનીમાં રાખવા ચુહાએલો રેહેછે. બીજો તે તમામ ચીજોનો નાશ કરતો ચાલેછે. તેઓને આ દુનીશાહરૂઆતથીજ પેદા કરવામાં આવેલાછે જેથી તેઓને "પ્રથમ પેદા કરેલા" એવું નામ આપવામાં આવેલુંછે. એજ પ્રમાણે પોતાના બીજા એક ભાષણમાં પણ હજરત સપીતમ જરતોસ્ત એ બાબદ સર આ પ્રમાણે બોલેછે:—"બે પ્રથમ પેદા કરેલાં રૂહો જોડીઆં છોકરાં જેવાંછે; પણ જેઓના કામો એકએકથી ઉલટાંજ જણાએલાંછે એટલે જે એક મનશાની, ગવશાની તથા કુનશાનીમા નેક તથા બીજો (મનશાની ગવશાની તથા કુનશાનીમાં) બદ એટલે જે નાશ કરતારો હોયછે." એ બંનેના કામ પ્રમાણે ચાલનાર એ દરેકની આસપાસ એઓની આજુબાજુના કામ ચલાઉ તત્વોને દેવતાઇ શકતીઓનું રૂપ આપવામાં આવેલુંછે. આ વીચાર અફલાતુન તથા મહમદની ફીલશુફીમાંબી આપણા જોવામાં આવેછે. હવે આપણા લોકો તથા અફલાતુનની ફીલશુફીના વીચાર પ્રમાણે આ દુનીઆંમાહેલી સઘળી જીસમાની તથા રૂહાંની ચીજોનો અસલ નમુનો આકાશમાં ગોયા પડેલોછે કે જે વીચાર હું ભુલાતો નહીં હોઉં તો અરબોની ફીલસુફીમાં પણ પાછળથી આવેલો છે; માટે આ ફકરામાં વીચારો, શબ્દો, કામો વીગેરે જે પાછળ દોરીઆં જાએછે એમ જે જણાવવામાં આવેલુંછે તેની મુરાદ એ જે અફલાતુનની ફીલસુફી માફક માણસો જેબી વીચારેછે, બોલેછે અથવા કરેછે તેઓનું મુળ એ બે પ્રથમ પેદા કરેલાં મુળતત્વો (રૂહ)માં આવી ગએલાંછે એટલે જે તેઓના અસલ નમુના ઘડાએલા એઓમાં સઘળા પ્રથમથીજ બનેલા જોવામાં આવછે. સઘળાં રવાંનો (રૂઆનો) આ દુનીઆમાં ઉતરી જીસમાંની રૂપ લીધા આગમજ યાતો મોતપછી આ જીસમાની રૂપ છોડીઆ પછી આ બે મુળતત્વો (રૂહ)ની આસપાસ જઇ ભરાએછે. મુસલમાનોના એતેકાદ પ્રમાણે બે ફરેસ્તાઓ એક સારાંનો તથા બીજો માઠાંનો દરેક આદમીની આસપાસ રહી જે જે તે આ દુનીઆમાં કામો કરેછે તેની નોંધ લેતા રેહેછે કે-જે પછી તેઓ કીઆમતને દાહાડે શાખશી તરીકે પરમેશવર આગળ રજુ કરનાર છે. મહમદનો ધરમ જેમાં પારસીઓના ધરમમાંથી ઘણાંએક સારા સારા કલામો ટાંકેલા આપણા દીઠામાં જે આવેછે તેમાં ઉપલો જે એતેકાદ આવેલોછે તેબી જુજ ફેરફાર કરી આપણા અસલી લોકો ઉપરથીજ એણે લીધેલો હોય એમ મને ભાશેછે. એ ઉપરથી બીજું એટલું સાબેત થઇ શકેછે જે, હજરત જરતોસ્તનો આ કલામ શાસાની પાદશાહોના જમાનામાં જરતોસ્તી લોકોમાં સારી કાણી મશહુર હોવો જોઇએ; નહીંતો તે જમાનાના પારસીઓથી પેગમબર મહમદને પોતા તરફથી ઉપલો વીચાર આપવા બની શકતે નહી. અસલી ગ્રીકો (યુનાનીઓ)માંબી એવોજ બીઆલ હતો તે ઉપરથી મહમદને પોતાના આ કેહેવાને વધારે પુષ્ટી જેવું લાગવું જોઇએ. હવે અફલાતુન તથા તેની ટોળકીના બીજા ગ્રીકો (યુનાની) તથા યાહુદીઓમાં ફારીસીસ નામનું જે એક ટોળું હતું તે સઘળાઓનો એતેકાદ એવો હતો જે આતમા આ દેહમાં દાખલ થયો તેની પુર્વે ભવમાં પેદા થએલોછે. આ વીચાર અસલી જરતોસ્તીઓનોબી હતો એમ ઉપલા ફકરા ઉપરથી જણાએછે; પણ તે વાત હાલ જમાનામાં આપણા લોકોને મુતલગ માલુમ નથી. પેલા બે પ્રથમ પેદા કરેલા દેવતા યાને મુળતત્વો (રૂહો) જેમાના એકને સપેનટોમેનીઉસ અને બીજાને અંગરેમેનીઉસ કરી આપણે કહીએ છઇએ તે એકજ સાહેબની અંદર જોડાએલાછે યાને દાનાવ હોરમજદમાં જીંદગી આપવા તથા લેવાની બંને શકતીઓ આવેલી છે એટલે જે તેજ સાહેબ એ બંને ગુણો પોતે ધરાવેછે. આ દુનીઆમાં પાપ કેમ ઉતપન થયું તે વીશે સઘળા જમાનાઓમાં તથા સઘળા લોકોમાં તરેહ તરેહવાર વીચારો ચાલેલાછે; કેમકે રૂહાંની તથા જીશમાંની એ બંને દુનીઆઓમાં નેકી તથા બદી, રોશનાઇ તથા તારીકી વચે ગોયા હંમેસ બાથ ભીડાતી ચાલતી આવેછે; પણ ફતેહ આખરે નેકી તરફજ થાએછે તેનો ફેશલો સપટીમ જરતોસ્તે આ ફકરામાં અછી રીતે આપીઓ છે અને દાનાવ હોરમજદ પોતેજ એ મજકુર બે ગુણો ધરાવેછે અને તે બંનેઓનું મુળ પણ તે સાહેબ પોતેજ છે એમ આ ફકરામાં તેણે ખુલ્લી રીતે સાબેત કરી આપેલુંછે.

ત્રીજા ફકરાની સમજ બહુ શેહેલ છે. એમાં ઇશાવરના ફરમાનને તાબે રેહેવાની દરેક આદમીઓની આ જાહાનમાં આઇને ફરજ છે એમ જોસથી ભાર મેહલી શીખવવામાં આવેલુંછે. નાફરમાની કરનાર ગુનેહેગારોને હજરત મુરાના કલામ માફક મોતની શીક્ષા જણાવવામાં આવેલીછે. હરેક આદમીઓનું તમામ સુખ તે સાહેબના ફરમાન પ્રમાણેજ ચાલવા ઉપર આધાર રાખેછે એવું પ્રથમથીજ હોરમજદે જણાવેલુંછે.

ચોથા ફકરાની મતલબ પેહેલવી તરજુમો કરનાર તદનજ ઊંધી સમજીઓછે. હાખીઆમની પાદશાહોના જમાનામાં ઘણાં અતલગના સગાંઓમાં આગળા ઇરાનીઓમાં પરણવાની જે માઠી રસમ પડી ગએલી હતી એમ તે જમાનાના ગ્રીક (યુનાની) ગરંથકારોના પુસ્તકો ઉપરથી જે આપણાં વાંચવામાં આવેછે તે રસમને ટેકો આપવા યાતો ભુલથી યાતો જાણી જોઇએ શરેહ કરનારે એ ખોટી રસમ જેને જંદ અવસ્તા સાથે કશું લાગતું વળગતું નથી તેને તાણી તોડી ધરમનું ફરમાન છે એમ સમજાવવા એ ફકરા ઉપરથી વેતત્રણ કરેલીછે. એમાં છોકરી એવો જે શબ્દ આવીઓ છે તેનો અરથ લુગવી રીતે નહી પણ ઇસતેલાહી રીતે લેવો જોઇએ. વેહેરા તેમનો અરથ આ ઠેકાણે લગન એમ કાંઇ થતો નથી પણ સઉથી સરસ અથવા સઉથી બેહેતર એવો થાએછે. એ શબ્દ ફીલશુફી રીતે અત્રે કામે લડાવવામાં આવેલોછે. ઇશાવરે પેલી રૂહાંની દુનીઆમાં જેબી સારી ચીજો ને પેદા કરેલીછે તેઓનું આ શબ્દ ગોયા એક વુજુદ દેખડાવેછે કે, જે ઇશ્વરનું પેદા કરેલું પણ પોતાથી તદનજ ઇલાહીંદુ હોએ એમ જણાવવામાં આવેલુંછે. એમાંથી નીતીવાન શખશોમાં જે નેક મનશાની કામ કરેછે તે પેદા થાએછે જેથી એ વેહશેતેમને એ ફકરામાં નેક મનશાની (મન) નો પીતા એવું નામ આપવામાં આવેલું છે. એવાજ વીચારો અફલાતુનની ફીલસુફીમાંબી જણાવવામાં આવેલાછે તે સાથે લાગ્યા અત્રે શેહેજ જણાવવા દુરૂસ્ત ધારેલું. તેની ફીલસુફીનો ταγαθον "તાગાથોન" (the good) શબ્દ યાને "પેલો નેક" (અરવાહી મુળ) મજકુર વેહશેતેમ શબ્દની મતલબને ઘણું કરી મળતો આવેછે. એ પુરાતન ગ્રીક (યુનાની) ફીલસુફીનું રાક્ષી મગજ, સઘળા વીચારોમાં સઉથી બુલંદ વીચાર એછે એમ એને વીશે જણાવેછે અને એને પોતેબી પાછું ઇશ્વરથી તદનજ ઉપર જણાવીઆ મુજબ ઇલાહીદું રાખેછે. આરમેતેશ (અરમાઇટી) એવો મજકુર ફકરાના ચોથા સ્લોકમાં જે સઉથી છેલ્લો શબ્દ આપણાં જોવામાં આવેછે તેનો વેદ તથા અવસ્તામાંબી ભુમી, બંદગી અને અશોઇ એવા ત્રણ અરથો થાએછે માટે ડાકતર હાઉગ એ શબ્દનો આ મેહેલ ઉપર બંદગી એવો અરથ કામે લગાડેછે. અંહીઆં આરમેતેશ (બંદગી) ને વેહેશતેમ (નેક મનસનીનાં વુજુદ)ની બેટી કરી કહેલીછે જેથી મુરાદ એમ ઊઠેછે જે, મનુસજાતના દીલમાં આ નેક મનશાનીનાં રૂહાંની વુજુદમાંથી ભલી મનશાનીની મારફતથી બંદગી તથા ફરમાબરદારીનું વમાશવું પેદા થાએછે જેના પરીણામ તરીકે તેમાંથી પછી સારાં કામો ઉતપન થાએછે. હવે ગાથાવાણીના આ ફકરામાં જણાવીઆ મુજબ મનુસ જાતથી જેબી સારાં કામો થાએછે તે પોતાના ખુદરતી ખવાસોને લીધે નહીં પણ તેઓમાં ઇશ્વરનું રૂપ જે નેક મનશાની (મન) વસેછે તેને લીધે બનેછે. અહુરા (હોરમજદ) જે સઘણું જાણેછે અને સઘણું જોએછે અને દરેક આદમીઓના દીલમાં શું શું છે તે પોતે સારીકાણી પીછાણેછે માટે આદમીઓ, તમારે તેને ઠગવાની હીંમત ચલાવવી નહીં એમ હજરત જરતોસ્ત શીખવી આ આખો શલોક પોતે પછી ખતમ કરેછે.

ચાલો હવે આપણે પાંચમાં ફકરાની ભેટ લેઇએ. પેહેલવી શરેહ કરનાર એમાં જરતોસ્તી ધરમનો દસ્તુર નેમવા વીશે ઇશારો જણાવેલોછે એમ જે બોલેછે તે ડાકટર હાઉગ બાહાલ રાખી શકતો નથી. એ ફકરાની ચોકસ સમજણ એ કાબેલ વીદીઆરથી આ પ્રમાણે આપેછે:—જે આ ઠેકાણે સપીટમ જરતોસ્તે દાદાર હોરમજદ સોઉથી જે જે શખુનો સાંભળીઆ તે લોકો આગળ પોતે જાહેર કરવા માગેછે. સપેનતોતેમોનો લુગવી અરથ સઉથી ઘણોજ આબાદ અથવા સઘળી આબાદાનીનું મુળ એમ થાએછે તેથી મુરાદ માત્ર ઇશાવરનીજ ઉઠેછે એમ તરત હરકોઇ વાંચનાર સાહેબો કલાવીના રેહેશે નહીં. હવે જે કોઇ તે સાહેબના ફરમાન પ્રમાણે અમલ કરશે તેને તે સાહેબ હુરવતાત યાને તંદુરૂસ્તી આપશે અને ખોડખાપણથી દુર રાખશે તથા અમરતાત યાને અમરપણું બખસશે એટલે જે જે નીતીથી ચાલશે તે પોતાના શરીરને આ જાહાંનમાં અને પોતાના આતમાને પેલી જાહાંનમાં સુખ દેખડાવશે. હોરમજદ પોતે નેક મન યાને હરેક આદમીઓ અંદર જે ઇશાવરી રૂહ વસેછે તેની મારફતથી પોતાનું રાજ ચલાવીઓ જાયછે એમ જણાવી હજરત સપીટમ જરતોસ્ત એ ફકરો પણ પોતે ખતમ કરેછે.

છઠા ફકરાની સમજ બહુ સેહેલછે. એમાં નીતીવાન થવા હરેક આદમીને ફરજ સોંપવામાં આવેલીછે અને સઘળા લોકોએ તે ચીજનોજ યત્ન કરવો એમ શીખવવામાં આવેલુંછે. એ ચીજ દીલોજાનથી હોરમજદની બં-

દગી કરવાથીજ માત્ર હાંસલ થઈ શકેછે એમ સપીટમ જરતોસ્ત જણાવેછે. જે સખશો નેક વીચારેછે, નેક બોલેછે તથા નેક કામો કરેછે તે સઘળાઓની અરજ દાનાવ હોરમજદ પોતે સાંભળેછે એટલું જણાવી એરીઅનોનો આ મોટો નબી હોરમજદના સઉથી સરસ ડાહાપણ વીશે પોતે ગ્નાન મેળવવા વીનંતી કરી એ આખો સ્લોક પછી પોતે ખતમ કરેછે. એ ડાહાપણ જે ઇશાવરી રૂહ આપણી અંદર વસેછે તેને પુછીઆથી હાંસલ થઇ શકેછે. એ રૂહ આખાં મનુશ જાતમાં તથા ખુદરતની તમામ પેદાએસોમાં પોતાનું કામ ચલાવીએ જાએછે.

સાતમા ફકરામાં તમામ જીવજંત પરમેશાવરની મેહેરબાનીથીજ પોતાની જીંદગી ભોગવેછે એમ કેહેવામાં આવેલુંછે. આ દુનીઆમાં સારૂં તથા માઠું એવા બે રસ્તા આવેલાછે તેમાંથી લોકો ગમે તે પોતાની ખાહેસ પ્રમાણે પસંદ કરેછે અને તેમ કરવા તેઓને તદનજ છુટાપણું પણ બક્ષવામાં આવેલુંછે. હવે જે કોઈ આ જગતમાં નેક મનશની નેક ગવશની તથા નેક કુનશનીથી ઇશાવરના ફરમાન પ્રમાણે ચાલશે તે હમેશગી સુધીનું સુખ પેલી જાહાનમાં પોતે ભોગવશે તેમજ જે કોઈ પરમેશાવરના ફરમાનો બજા નહીં લાવશે તથા બદરાહ અખતીઆર કરશે તે હમેશગી સુધી પેલી જાહાનમાં અજાબ તથા સખ્ત સજા ભોગવીઆ જશે. દાનાવ હોરમજદ નેક માણશોને નેક બદલો તથા બદ માણસોને બદ બદલો આપી આ જાહાનમાં પોતાનું રાજ છુપો છુપો ચલાવીઓ જાએછે. આ મોતેબર કલામથી મુલ્લાં હુસેન કાસફી પોતાની અનવારે શોહેલીનો એક બાબ નીચે પ્રમાણે એતો જણાવી પોતે ખતમ કરેછે.

બદ અનદીશ મરદુમ શરે સર રવદ—ચું ગજદુમ કે તા ખુને કમતર રવદ
અગર બદ કુની ચશમે નીકી મદાર—કે હરગીજ નઆરદ કઝ અંગુર બાર
મપીનદાર અએ દર ખીઝાં કીશતે જવ—કે ગંદુમ સીતાંની બવખતે દરવ

યાને બદ વમાસનાર માણસનો આખરે હાલ બુરો થયા વીના રેહેતો નથી. તે સખસ ગોયા એક વીછું જેવોછે કે, જે દરમાંથી નીકળીઆ બાદ પાછો પોતાની જગા જોવા પામતો નથી; કેમકે જે કોઈ સખસ તેને જોએછે તે તેને પછી મારી નાખીઆ વીના રેહેતો નથી. અરે ઓ સખસ, તું બદકામો કરે તો નેકીની ઉમેદ કદીપણ ના રખાતો; કેમકે ભીડીનાં ઝાડમાંથી દ્રાક્ષનું ફળ કવચીતપણ મળી શકતું નથી. આ દુનીઆ જે ગોયા એક ખેતરછે તેમાં તું વાવણી કરતી વેળાએ જો જવના બીજ રોપે તો કાપવાની મોસમ આવે તારે ઘહુ મેળવવા કદી પણ ઉમેદ રખતો નહીં.

આઠમાં ફકરામાં એ પેગમબર પોતે જણાવેછે જે, હોરમજદને મેં અબધડી મારી મનની આંખથી જોયોછે. મારા મનશે તે શાહેબ તમામ નેક મનશની નેક ગવસની તથા નેક કુનશનીનું ગોયા વુજુદ છે એમ દીસેછે. એ શાહેબની ઇબાદત લાએક ગાએનોથી કરી શકાએછે જે પેલા આદમીના કીરદાર તરીકે પછી ગરોથમાનમાં એકઠાં થતાં ચાલેછે એવો આપણા લોકોનો હજુરબી એ હજરતના કહ્યા પ્રમાણે એતેકાદ ચાલતો આવેલોછે.

નવમાં ફકરામાં જરતોસ્તીઓ બે દેવતા માનેછે એમ આપણા ધરમની સામે બોલનારાઓના મોહોડાં બંધ પડે એવું ફરમાન આવેલુંછે; કેમકે અંહીઆં ખુલી રીતે જણાવેલુંછે જે, આદમી ઉપર જેબી સુખ દુખ અથવા સારૂં માઠું પડેછે તે માત્રે એખલા હોરમજદ તરફથીજ ઉતરેછે. તે સાહેબ પોતાની મરજી પ્રમાણે પોતાની બક્ષીશનો ખજાનો ગેબથી આપીઓ જાએછે. આપણે સઘળા તે દાતારનીજ મારફતથી જીંદગી ભોગવી શકીએ છઈએ અને તેની સાએતા વગર કાંઇપણ કરી શકતા નથી. આટલું જણાવી આપણા પેગમબર સાહેબ પરમેશાવર આગળ દુવા માંગેછે જે, "ઓ સાહેબ, તું તારી પેદાએસમાં ભલી મનશની વધારતો જઇ તેઓના માલ મતાની નીઘેહબાની તથાવૃધી કરતો જઈ તેઓના સુખમાં ઉમેરો કરતો જા !"

દશમા ફકરામાં હવે સપીટમ જરથોસ્ત હીંદુઓની બુતપરસ્તી રશમ તોડવા તથા ઇશાવર પોતાને શું નામથી હાંક મારેછે તે વીશે સપર પેહેલીવાર સાંભળનારાઓને કહી સંભળાવી પોતાનું ભાષણ સમપુરણ કરેછે. આગળ એરીઅનો પરમેશાવર સારૂ દેવ (દેઉસ—જીઉસ) નામ જે વાપરતા આવીઆ હતા તે નામ હવેથી એ પેગમબર બંધ કરી (અહુરા) હોરમજદ એ નામ પોતાના ધરમ માનનારાઓને હવે સપર પેહેલીવાર શીખવેછે કે, જે ઉપરથી અફલાતુન વીગેરે બીજા કેટલાએક ઘણાં કદીમ ગ્રીક (યુનાની) ગરંથકારો હજરત જરતોસ્તને "હોરમજદનો છોકરો" યાને હોરમજદની તારીફ ગાનારો કરી જે લખી ગએલાછે તે ફકરાની ચોકસ રીતે આપણને સમજણ ઉતરી શકેછે. અહુરાનો લોગવી અરથ જીવતો કરી થાએછે; પણ પુરાતન સરેહ કરનારાઓ એનો અરથ સા-

ધારણ રીતે "સાહેબ, ધણી" એમ કરી ગયલાછે. મજદાનો અરથ પેલો દાનાવ જેનો આપણા દસ્તુરો પેલો ધણો દાનાવ કરી અરથ આપી ગયલાછે. પેહેલવી શરેહ કરનાર ઉપરથી મોબેદ અસ્પંદીઆરજી અમશાશપં-દોના નામો જે જણાવેછે તેઓને જુદા જુદા દેવતા કરી નહીં પણ એકજ પરમેશાવરની શકતીના રૂપો કરી સમ-જવા જોઈએ. આ ઠેકાણે અહુરા નામ ઈશાવરનું ડાહાપણ તથા શકતી એ બંને ગુણો દેખડાવા કામે લગાડવામાં આવેલુંછે. આ દુનીઆમાં એ સાહેબ પોતાની શકતી હરેક સારી ચીજોને ખોડખાપણથી દુર રાખી તથા મોતથી આ દેહનો જે નાશ થઈ જાએછે તેમાંથી પાછો તેને સજીવન કરી શરીર તથા આતમા તેને ફરીથી બક્ષી પોતાની કુદરત તથા શકતી રોશન રોજની માફક મનુસ જાતને જાહેર કરી દેખડાવેછે.

હજરત સપીટમ જરતોસ્તના ખુદ પોતાના કલામોની આ પ્રમાણે તપાસ કરીઆ બાદ ચાલો આપણે એ પેગં-મબરની જનમ ભુમી વીશે થોડાએક શબદો બોલી હવે આ બાબ સમાપ્ત કરીએ. આ નામચીન પુરૂષની જનમ ભુમી થઇ માન મેળવવા પુરાતન કાળથી નજદીક શીતેર ઉપર શેહેરો જે દાવો કરતાં આવીઆં છે તેથી એ પેગ-મબરના ચોકસ જનમાશ વીશે જે શીહાવાદ્દલ હજુરસુધી પડી રેહેલુંછે તેમજ એની જનમ ભુમી વીશે પણ હાલ જમાનામાં ચોકસ રીતે કહી શકાતું નથી. આપણા લોકોનો સાધારણ વીચાર એવો છે જે, એ પેગમબર રએ શેહે-રમાં જનમીઓ હતો. હવે વંદીદાદની પેહેલી ફરગરદમાં બારમી ભુમી વીશે બીઆન આપતાં રએ શેહેરનું નામ આપણા દીઠામાં આવેછે. જો હજરત સપીટમ જરતોસ્ત એ શેહેરમાં જો જનમીઓ હતે તો વંદીદાદનો રચનાર આવી અગતની બાબદ પોતે પડતી મેહેલે એ વાત હરેકોઇ શાહેબના ધીઆનમાં ઉતરી શકે તેવી નથી. એ ઉપ-રથીજ મેં પેહેલા બાબમાં જણાવેલુંછે જે વંદીદાદની આ ફરગરદ યાતો કોઇ ઘણા અસલી પુસ્તક ઉપરથી સપીટમ જરથોસ્તના જનમની પુરવે રચાવવી જોઈએ કે જેને પછી જુજ ફેરફારો સાથે અસલી મતલબ ચાલું રાખી જરતોસ્ત પછીના કમપાઇલરે હાલમાં જે હાલતમાં આપણે વાંચીએ છઈએ તે હાલતમાં નવેથી લખી કાહાડેલી હોએ. જોએ મારી કલપનાને ટેકો મળી શકે નહીં અને ખોટી ઠડે તોબી તેથી જે હું નીચે બીજુ મત જણાવવા માગુંછું તેને નહીં તો પુષ્ટી મળી શકે એવુંછે. જે હજરત શપીટમ જરતોસ્ત રએ શેહેરમાં જનમીઓ હતો એ વાત તદનજ ગલત માલુમ પડી શકેછે. મીઉનીક શેહેરવાલો રોમન કાઠલીક ધરમનો એક વખાણાએલો ઉપાધીઓ નામે ડાકતર વીનદીસમાન એમ જણાવે છે જે, વંદીદાદની ૧૯ મી ફરગરદમાં એ બાબદ વીશે ઇશારો જણાવવામાં આવેલો છે. આ મત ડાકતર સ્પીગલ પણ પાછલથી પોતે બાહાલ રાખેછે. એ ફરગરદમાં હજ-રત સપીટમ જરથોસ્તના બાપના ઘેર વીશે આ પ્રમાણે એક ફકરો દીઠામાં આવેછે જે એ પોરોશાસપનું ઘેર જબ રેહે જેનું અરબીમાં જબલ એટલે પાહાડ એમ થાએછે તે પાહાડમાંથી વેહેતી દરેજય નામની એક નદીને કીનારે આવેલુંછે. રએ શેહેરમાં કોઈપણ નદી વેહેતી નથી એમ સરવે ભુગોળ વીદીઆરથીઓને સારી કાણી રોશન છે. હવે મજકુર જગા કાંહાં આવેલીછે તે ચોકસ રીતે હજુર માલુમ પડી શકી નથી. જો એ જગા રએ શેહેરજ હતે તો પેહેલવીવાળાઓના જમાનામાં આ બે વીશેશ નામોની માએની આપનાર દસ્તુરો એના એજ શબદો જુજ ફેરફાર કરી જે રેહેવા દઇ ગએલાછે તેમ તેઓ કવચીત પણ કરી શકતે નહીં પણ તેઓનેબી એ જગા ચોકસ માલુમ ન હોવાથી એ બે વીશેશ નામો વીશે પોતા તરફથી કાંઇપણ ખુલાશા કરી ગયા નથી. યાતો પેહેલવીવાળાઓના જમાનામાં એ જગા એજ અવસ્તાના નામો ધરાવતી હોયતો તેથી તેઓને એ વીશે પછી વધારે ખુલાશો કરવાનું પણ બાકી રહ્યું નહીં હોએ. આ છેલ્લો વીચાર બની શકે એવોછે; કેમકે જગા તથા નામચીન શેહેરો નદીઓ તથા પાહાડોના નામો જમાનાની નાશકારક ચુંગાલમાંથી ઘણા હજારો વરશ શુધી બચી શકે એવુંછે. ડાક-તર પેટરમેનના એક નકસામાં જણાવીઆ પ્રમાણે જકઝારટીસ નદીને તાંહાંના લોકો સીર દરાયા (દરીઆ) તથા ઓકસસ નદીને આમુ દરાયા (દરીઆ) એમ હજુર શુધી કેહેતા આવેલાછે. હવે દરેજએ નદી તે આ બંને નદી-ઓમાંની એકબી નદી ઠડે તો તે વખતે બની શકે એવુંછે. જકઝારતીસ કરતાં આકસસ નદી (આમુ દરીઆ) બલખની વધારે નજદીકીમાં આવેલીછે માટે હજરત જરથોસ્તની જનમ ભુમી એ નદી યા એની કોઈપણ શાખા આગળ આવવી જોઇએ. એ નદી બીલુરતાઘ નામના પાહાડમાંથી વેહેછે. હવે બીલુરતાઘ નામનો પાહાડ તેજ અવસ્તાનો જબરેહે પાહાડ ઠડે તો મને કાંઇ તેમાં અજાએબ થવા જેવું દીસતું નથી. બીલુરનું ફારશીમાં બાલા યાને ઉંચો એવો અરથ થઇ શકેછે. હવે ફારસીમાં બાલાને જબર કરી પણ કેહેછે માટે મારો નાકેશ વીચાર એવોછે જે, અવસ્તાનો જબરેહે પાહાડ તેજ બીલુર (જબર)તાઘ (ઘાત–ગીરી એટલે પાહાડ)હોવો જોઇએ કે, જે પુરાતન ઇરાનના ઇરાન કોનમાં ઘણો ઊંચો પાહાડ ગણાતો હતો એમ એના નામ ઉપરથી માલુમ પડેછે.

હજરત જરતોસ્તની જનમભુમી જો આ પ્રમાણે શીદ્ધ થાએ તો એક ઘણો અગતનો સવાલ એ ઉઠેછે જે, ઈજશાનીના ૧૯ માં હામાં આ પ્રમાણે જરથોસ્તના નામ સાથે રએ શેહેર જે જોડાએલું દીશેછે તેની તે સમજણ શું ?

અવસતા.

આ઼ુંધ્રામ દખીુનાંમ ઈઆ અનીઆ઼ુ રજોએદ જરથોસ્ત રોએદ ચેથરો રતોશ રગે જરથોશતરેશ.

માએની.

મોબેદ અસ્પંદીઆરજી પ્રમાણે.

"કે શેહેરો શીવાએ તે રએ (નામના) શેહેરમાં જરતોસ્ત પેદા થયો અને તે રએ શેહેરમાં જરથોસ્ત ચોથો ગુરૂ હતો."

ડાકટર સ્પીગલ પ્રમાણે.

"જરથોસ્તી દુનીઆની હદ બાહેર જે મુલકો આવેલાંછે તેમાં જરથોસ્તીઓના રાધા (રએ) શેહેરમાં ચાર અધીપતીઓ છે."

આગળ આપણે એમ જણાવેલું છે જે હજરત સપીટમ જરતોસ્ત પછી જેખી દશાતુરાન દશાતુરો માજદીઅશાની દીનનો પેસરો ઠડતા ગયા તેઓ જરતોસ્ત નામ ધરાવતા ચાલીઆ હતા માટે આ ફકરાથી મુરાદ આપણા પાક પેગમબર વીશેની નહીં પણ જરતોસ્તી ટોળાંઓના તે જમાનાના દશાતુરાન દસ્તુરોથી થાએછે કે, જેઓ જેમ જેમ જમાનો જતો ગયો તેમ તેમ પોતે ઈશાઈ ધરમના પોપો તથા મુસલમાનોના ખલીફો માફક ધરમ સાથે રાજ પણ ચલાવવા લાગ્યા હોએ એમ માલુમ પડેછે. રએ શેહેરમાં એ દસતુરો પાછળથી પોતાની ખલીફાઈ જેમ પોપોએ રોમમાં તથા ખલીફાએ બગદાદમાં સ્થાપી હતી તેમ તેઓ રએમાં સ્થાપી ગયા કે જાંહાંના એક જરથોસ્ત નામના દસ્તુર તથા પાદશાહના રાજમાં બાબેલાનની સલતનત ઈશુની પુરવે ૨૨૩૪ વરસની વાત ઉપર બેરોશાના જણાવીઆ મુજબ તે લોકોએ પોતે જીતી લઈ તાંહાંની બુતપરસ્તી ભરેલી રશમોને જોર જુલમથી તોડી પાડી હતી. પેહેલવી પછીના જમાનામાં સપીટમ જરથોસ્ત તથા પાછળા જરથોસત્રોતેમો વચે આપણા લોકો તફાવત નહીં સમજી શકીઆથી આ પેગમબરની જનમ ભુમી વીશે આ પ્રમાણે ગુંચવારો થઈ ગએલોછે જેનો આ મજકુર ખુલાસાથી હવે આશા છે જે, મનપતીજ રીતે કદાચ ફેશલો આવી શકશે.

આવા મહાપુરૂષનો વૃતાંત હાલના યુરોપખંડના વીદીઆરથીઓમાં આંકીટલ પછી પ્રોફેસર વીનદીશમાને લખવાની વેતરણ કરી હતી જે કામ અધુરૂં રહી ગયાથી તારબાદ મોશીઉ મેનાએ, ને જે પછી ડાકટરસ્પીગલે ઉચકી લીધુંછે ને ગયે સાલના શએલ અવેરીઅન એકાદમીના જરનલમાં એ વીશે એક મોટું રસીલુ દાસ્તાન લખી કાહાડેલુંછે જેમાં હજરત જરથોસ્તના નામ, કાળ, જનમભુમી ઈતીઆદી બાબદો સર અવસ્તાની સત્તા ઉપરથી ઘણુંએક વાંચવા લાએક બેયાન આપેલુંછે જે કે ઘણાંજ કદીમ જુનાની ગરંથકાર તથા ફીરદુસી ને હમજા ઇસફાનીનાં લખાણ સાથે અકસર કરી મળતું આવેછે એમ એ ધુંધી વીદીઆરથી વીચારેછે. હવે સ્પીગલનાં આ પ્રગટ થયલાં નવાં જરતોસ્ત–નામામાં એ જંદ વીદીઆરથી આ પેગમબરનો જનમ બાખત્રીઆમાં થયો હતો કે નહીં તે વીશે પોતા તરફથી જરા શક નાખેછે અને અવસ્તામાં વીનદીશમાનના કહ્યા પ્રમાણે એને "આરીયનામ વેજોમાં ઘણો વખણાએલો" કરી જે જાબજા લખવામાં આવેલોછે તે ઉપરથી હજરત જરતોસ્ત તે ભુમીમાં પણ થોડુંક સુધી વસવો જોઈએ અને એની જનમ ભુમી કદાચ બાખત્રીઆ નહી હોએ એમ એ અરલાંગન પરોફેસર વીચારેછે.* એના જમાના વીશે તો મજકુર આરટીકલમાં સ્પીગલ ખાતરખાહીથી પોતા તરફથી કાંઈપણ બોલી શકતો નથી પણ આટલું તો ચોકશ રીતે જણાવેછે જે એ માહ પુરૂશ ઘણાજ કદીમ જમાનામાં થઈ જવો જોઈએ અને કેટલાએક આથમણ તરફના ગરંથકારો એને પાદશાહ કરી પણ લખી ગયાછે તે વાત તદનજ ગલત છે એવું એ સાબેત કરી આપેછે; કારણ કે આગાથીઅસ તથા એમીઆનસ–મારસીલેનસ નામનાં આગળા બે ગ્રીક ગરંથકારો જેઓની સત્તા ઈરાનની બાબદ સર ઘણી મોતેબર ગણાએછે અને જેઓ આગળા જમાનાના ઈરા-

* અસલી બાખતરીઅન બાશા વીશે છપાવી પ્રગટ કરેલાં વેઆકરણ માટે એણે આ શાળ પારીસની ઇમપીરીઅલ આકાદમી દેઝ ઇનસકરીપશીઆં તરફથી વાળની પ્રાઇઝ મળીઊછે એમએના મારા ઊપર આવેલાં છેલાં કાગજ ઊપરથી ખુશી સાથે જોવામાં આવેછે.

નીઓ સાથે પરોતાઈ સઘળી બાબદો ઘણી તપાસ કરી લખી ગયાછે તેઓ પણ એ બોલવું તદનજ ઈનકાર કરે છે. બેરોસસ એ પેગમબરને મીદીઅન ઠેરવી ગયલોછે. હવે જેમ જરતોસ્તનો જમાનો તથા એની જનમ ભુમી વીશે હજુર મુખતેલાફ વીચારો વીદીઆરથીઓમાં જે ચાલેછે તેજ પ્રમાણે એનાં મરણ વીશેની વાતમાંપણ કેટલાએક ઉગમણ તથા આથમણ પ્રાંતના વીદીઆરથીઓ એકમત થઈ શકતા નથી. એલેકઝાનદ્રીઆ (ઈશકંદ્રીઆ)નાં પુરાતન બખરમાં એવું બીઆન જોવામાં આવેછે કે એણે હોરમજદ સોડેથી એવું માંગી લીધું હતું કે મારો જાન મારા સરીર ઉપર વીજલી પડવાથી કબજ થાએ ને જે એની મુરાદ બખશાવામાં આવી હતી એવું એ બખર ઉપરથી માલુમ પડેછે. અવસ્તા ઉપરથી એક એક પછી એક મળી ત્રણ બઈરીઓ એને થઇ હતી જેઓમાંની પેહેલી બેને પેટેથી એને ત્રણ છોકરા તથા કેટલીએક છોકરીઓ અવતરી હતી. એની છેલી બાનુ જેને હુવવ એવાં નામચીન ખાનદાન ઉપરથી હુવોવી એવું નામ આપવામાં આવેલું હતું તેને પેટેથી એને કાંઈપણ ફરજંદ થયાં ન હતાં એમ આપણા લોકોનાં ધરમનાં દફતરો ઉપરથી માલુમ પડેછે.

હવે આ બાબ ખતમ કરીઆ આગમજ આવા નામચીન પેગમબર તથાઆવા નામવર માહા પુરૂષના નામનો શો અરથ થાયછે તેની ચાલો જરા હેઠલ જાવતમાં આપણે તપાસ લઇએ. જુદા જુદા ઓળમાંઓ જરદુસ્ત નામના જે અરથો કરી ગયાછે તેનો સારાંશ આ તવારીખને સફે ૪૭ મે આપેલી ૭૯ મી નોટમાં વાંચનારાઓના જોવામાં આવશે. એ સઘળા અરથો ધીઆનથી તપાસતાં બુરનુફનો કરેલો પીલાં ઉંટોનો સાહેબ* એ અરથ આંપણાથી બાહાલ રાખી શકાતો નથી કાંરણ કે, પ્લીની તથા બીજા ઘણાએક અસલી ગરંથકારો એક અવાજે લખી ગયલાછે જે આ પેગમબરનો જનમ થતાંનેવાર તે હશીઓ હતો, જે ઉપરથી કોઈ બી હેવાનીઅત ચીજ ઉપરથી તેના બાપે તેનું નામ પાડીઉં હોએ એ વાત બનવી મુશકેલ લાગેછે. આ કારણને લીધે તેઓએ એનું નામ કોઈપણ આકાશી વસ્તુ ઉપરથી રાખવું જોઇએ કેમકે એના હસવાથી ખુલ્લી રીતે એના માબાપને માલુમ પડવું જોઈએ જે એ બચ્ચાંએ આગળ જતાં કાંઈ મોટાં પરાકરમો કરવાં જોઈએ; માટે આંકીટલનો કરેલો અરથ મને વધારે વાજબી લાગેછે. એ ચંચળ ગરંથકાર બોલેછે જે† "ઈરાનના ધારા બાંધનારનું ખરૂં નામ "જરેથોશત્રો" કરીછે જે, શબદ જંદ ભાષાનો છે. જરેથઓશત્રો એ શબદ માહેથી યુનાનીઓએ થ અકસર કાહાડી નાખી (જરેઓશત્રોનું) "જોરોઆશત્રે" કરી કરેલુંછે અને "ત્રો" એવા છેલ્લા અક્ષરો કાહાડી નાખી તેઓ તેનું જાબરાતોસ, જારાતાસ, જારાદાસ અને જારાસદેસ કરી કરેછે; કેમકે પેહેલવી અને ફારસી નામોમાં ૨ અકસર શાકેન રાખવામાં આવેછે. જોરોઆશાતર એ નામનો અરથ પારશીઓ સોડેથી માંગવો બેજાછે; કેમકે મોબેદો પોતાનું અજ્ઞાનપણું છુપાવવા હંમેશ પોતાની રીત પ્રમાણેજ એ નામનો ઉચ્ચાર કરીઆ જાએછે; પણ એનું મુળ શું તેની શોધ કરવા તેઓમાના ઘણા શકતીવાન શખશોબી કાંઈ પણ મેહેનત કરતા નથી એમ હું કહી શકુંછું. જરથોસ્ત નામામાં અને પારશી લોકોની રવાએતો તથા બીજાં પુસ્તકોમાંબી એ વીશે કાંઈ પણ જણાવામાં આવેલું નથી, એ પ્રમાણે ચુપકીદ રેહેવાના ગમેતે કારણો હોએ પણ અગર ઈરાનીઓના ધારા બાંધનારના નામનો જો કાંઈપણ અરથ થતો હોએ તો તે અરથ જે દેશમાં તે જનમીઓ હોએ તે દેશની ભાષા માંથી આપણને શોધી કાહાડવો જોઇએછે એટલે જે જંદ ભાષામાંથી તે અરથ આપણને ખોલવો જોઇએ અને સપર પેહેલાંતો હાલ જમાનાની ફારશી ભાષા તથા એ નામના ખોટા ઉચ્ચારો ઉપરથી મુસલમાન ગરંથકારો તથા મી° હાઈદ જે અરથ કરી ગયોછે તે વીશે કાંઇ પણ જગા રોકીઆવીનાં પુરાતન ગરંથ કરતાઓ એ નામની શું શું માએની કરી જાએછે તે વીશે હું બોલવા ધારૂંછું.

"દાઓજીનસ લેઅરસીઅશ"ના પોતાની ચોપડીમાં ટાંકી દેખડાવીઆ મુજબ "દીનોન" અને હરમીદોરશ" એ શબદનો અરથ "એસત્રોથુતીશ" એટલે જે "સકાલીગર" ના કરેલા તરજુમા પ્રમાણે "તારાઓને ભોગ આપનારો" કરી કરેછે. એ નામ કદાચ જોરોઆશાતરના ઘણાખરા વડીલોને લાએકનું હોએ, પણ એ સુધારો કરનાર પુરૂષનાં નામનો જો એવોજ અરથ થતો હતે તો તે ફેરવવા તેણે કાંઇ પણ સુસ્તી કરી નહતે; કેમકે તેથી "હોરમજદ" ને ખુદ પોતાને માઠું લાગુ હતે અને તેને કોઈ બીજું નામ લેવા ફરમાવીઉં હતે; કારણ કે, એક

* સ્પીગલ એનો અરથ "ઇજા આપનારાં ઊંટો" એવો કરેછે.

† જુઓ એનાં "જંદ અવસ્તા" નામના ફરેંચ ગરંથમાં; યાતો જ્ઞાનપ્રસારક ચોપાનીઆંના દફતર ૧૪ માને શફે ૪૭–૫૧ સુધી.

પક્ષી વીશેના નજીવા જેવા શબ્દનો જરથોસ્તે કેવી રીતે ઉચ્ચાર કરવો જોઇએ તબી હોરમજદે તેને શીખવીઉં હતું. એ બાબદ વીશે "મેનાજ"નો દાખલો પકડી "બોરાર્ત" એવું કેહેછે જે "એશત્રોથુઠીસ" એ શબ્દનો લુગવી અરથ "એક તારાને ભોગ આપનાર શખશ" કરી થાએછે તારબાદ તે એવી કલપના જણાવેછે જે એ લુગત આપણને "આસત્રોથેઆતીસ" યાને તારાઓ વીશે ફીઆરા કરનારો કરી વાંચવો જોઇએ કે જે અરથ આપણી મકશદને મળતો આવેછે. એ મજકુર શબ્દ "શુરોઆસતર" લોગટનો લોગવી તરજુમો છે કે, જે શબ્દ "શુર" જેનો કે યાહુદી ભાષામાં "તેણે ફીઆશ કરીઓછે" એવો માએનો થાએછે તે તથા "અરાતર" (ફારસીમાં શીતારે) એવા બે શબ્દોનો મળી બનેલો છે. પણ એ અરથ બે કારણોને લીધે હું બાહાલ રાખવા દુરૂસ્ત જાણતો નથી. પેહેલું એજે અશલી તથા હાલ જમાનાંની ફારશી ભાષામાં પણ "શુર" એ લોગતનો અરથ "તેણે ફીઆશ કરીઓછે" એવો કાંઇ ઉઠતો નથી અને જારે ઇરાનીઓના ધારા બાંધનારના નામનો તેના દેશની ભાષામાં માએનો થતો હોએ તારે "હીબરૂ"ભાષામાં તેનો અરથ શોધવામાં આવે એ વીચારથી ઉલટુંછે. એ મુળ "જરથોશતરો" શબ્દમાં આગળ જતે આપણા જોવામાં આવશે જેમાંથી "જોરોઆસતર" એ નામ ઉતપન થએલુંછે. જરતોસ્ત જેવો એક પુરૂષ જે ઇરાનમાં વખણાઈ ગયોછે તેને તારાઓ સારૂ ફીઆરા કરનારો એ નામ અથવા એલકાબ સાથે શું સંબંધછે? હું કબુલ કરૂંછું જે, કદીમ લોકો એને એક વખણાએલો ખગોળ વીદીઆરથી કરી લખી ગયાછે; પણ એની જે મોટી વખાણછે તેતો માત્ર એને જે સુધારાઓ કરીઆ તે સારૂછે. હરેક ધારા બાંધનાર પુરૂષ એક ઓદાઈ માણસ તરીકે ચાલી શકે; કેમકે તે એક એવી અકલછે જે પરમેશવરે પોતાના બંદાઓના ફાએદા સારૂ આ દુનીઆમાં મોકલાવેલી છે. જોરોઆસતર એ નામનો તારે કાંઈ એવો અરથ થવો જોઇએ, અને નહી કે એક માત્ર તારાઓ વીશે ફીઆરા કરનારો કરી; કેમકે એ નામથી તેને પોતાના જમાનાના બીજા ખગોળ વીદીઆરથીઓથી કાંઇ ત્યારે વધારે મોટો દરજજો મળતો નથી.

"રેકોગનીસીઆં" નામનું એક પુસ્તક જે "સાંકલેમાં"ની કલમથી લખાએલુંછે એમ કેહેવામાં આવેલુંછે તેમાં એ વીશે શું કેહેછે તે જણાવવા હું અત્રે થોભવા માંગતો નથી. તે ગરંથ કરતાના કેહેવા મુજબ યુનાની ભાષા બોલનાર શખશોથી "સેહામ"ને "જોરોઆસતર" એવો જે એલકાબ મળીઓ હતો તે ઉપરથી એ શબ્દ યુનાની ભાષાનો હોવો જોઇએ. "બોશારટ" જે એવું કેહેછે જે એ પ્રમાણે બોલવું યુનાની સપનાઇ કલપના જેવુંછે તે ખરૂં છે. તોપણ "રેકોગનીસીઆં" ચોપડીનો બનાવનાર પોતે જે હશી કાહાડવા જેવો ફાંકો રાખેછે તે છતાંબી જોરોઆસતર નામનો તે એવો અરથ ઉઠાવેછે કે, જે "જરથોશાત્રો" એવા જંદ શબ્દના અરથથી કાંઈ તદનજ જુદો નથી. એ લુગતનો અરથ તે "જીવતો તારો" કરી કરેછે કે, જે "જરથોસતરો" વીસે હું જે કલપના દેખડાઉછું તેને ઘણું કરી મળતો આવેછે. એ શબ્દ "જરે" અને "તહસતરે" સેતારાની જે આપણે સેતાએશ વાંચીએછે તે નામ અને એ "તેશતરે" શબ્દ વચે એક માત્ર હ નોજ તફાવત આપણે જોઈએછે. વરસાદ વરસાવા ઉપર એ શેતારો મવકલ છે અને આ દુનીઆની શહરૂઆતમાં "ઇપેઓશ" અને "ઈઅશચમે" નામના બે દરૂજોએ વરસાદ નહી વરસવા દેવા જે કોશેશ કરી હતી તેઓ ઉપર એ ફતેહ પામીઓ હતો. "જરે" એ શબ્દનો લુગવી અરથ સુનાનું અથવા સુનેરી રંગનું કરી થાએછે. એ શબ્દ પુષકળપણું તથા જહલકાટ દેખડાવેછે. હોમ જે પારસીઓનાં ધરમમાં એક વખણાએલો દરજજો ધરાવેછે અને જંદ તથા પેહેલવી પુસ્તકોમાં જણાવીઆ મુજબ જે આ દુનીઆની શહરૂઆતમાં "તેશતરે" સાથે પાણી પોહોચતું કરવા સારૂ બીરાજીઓ હતો તેને જરે એટલે શુનેરી, જરગુને યાને સુનેરી રંગનો કરી કેહેછે. જોરોએસતર એ નામનો અરથ મારી ઉપર જણાવેલી જોડણી પ્રમાણે તારે સુનેરી યાને ચલકાટ તથા સખાવત ભરેલો તેરાતર (શીતારો) કરી થાએછે કે જે અરથ "રેકોગનીસીઆં" ની ચોપડીમાં "જીવતો તારો" કરી જે માએની કરેલીછે તેને મળતો આવેછે અને એ નામ પછવાડેથી જો એને આપવામાં આવેલું હોએ તો તે એક ધારા બાંધનારને બરોબર રીતે લાગુ પડેછે; કેમકે જે પ્રમાણે પેલા બદ વમારાનાર દેવો તથા તેઓની પેદાએશથી આ દુનીઆ જે ખુરાક થઇ રહેલી હતી તેને વરસાદથી કરી જે પાછી આબાદાની ભરેલી કરી નાખવામાં આવી હતી તેમજ પારસીઓનાં એતેકાદ પ્રમાણે એના શબ્દોએ પણ આ દુનીઆને આબાદી ભરેલી કરેલીછે."

બાબ ૪ થો.

પાદશાહ કએ-ગુસ્તાસ્પ પછી બાખત્રીઆના રાજની હાલત.—
ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦ થી ઈ. સ. પૂર્વે ૨૧૫૦ સુધી.

આગળા બાબોમાં વાંચનાર સાહેબોએ જોયું હશે જે, મેં આટલી બાબદો તાંહાં સાબેત કરી આપેલી છે. પેહેલી એ જે, પુરાતન એરીઅનો અસલમાં ઉત્તર તરફની ભુમીઓમાંથી દક્ષીણ તરફની ભુમીઓ તરફ અસલ વતન એરીઅનવેજમાં આબોહવાની તાસીરમાં મોટો ફરક પડી ગયાથી દક્ષીણ તરફ આસ્તે આસ્તે પથરાતા ચાલીઆ. બીજી એ જે, એ ઘણાજ પુરાતન એરીઅનો હીંદુ તથા આગળા ગ્રીકો (યુનાનીઓ) માફક ઘણાંએક દેવતાઓને પુંજતા હતા અને તેઓને એકજ પરમેશાવર (અહુરા)ને માનવા સપર પેહેલીવાર હજરત સપીતમ જરયોસ્તે શીખવીઉં હતું. એ ધરમ હીંદુઓના અસલી નીઆએજાનોએ બાહાલ નહીં રાખીઆથી પારસીઓના વડીળો તથા તેઓ વચે બે તડાં પડી ગયાં હતાં. ત્રીજી એ જે, આપણા પેગમબર સાહેબ હજરત જરથોસ્તના કલામોમાં આપણી સોડ હાલ જમાનામાં સ્લોકને અરથે કહેલા એક માત્ર ગાથાજ બચી શકેલાછે જેઓમાં ક્રીઆ કરમ તથા અમરાસપંદો વીશે કાંઈ પણ આપણને જણાવવામાં આવેલું નથી. એક માત્ર આ જાહાન તથા પેલી જાહાનના ખાવંદ નીરંજન, નીરાકાર, પવીત્ર, અમર, પ્રથમ મુળ, પવીત્ર બાપ, સાચાઈના જીગર, અસો, ભલો, દાનાવોના દાનાવ નેક અહુરાની ભલી મનશાની તથા ભલી કુનશાનીથી સેવા બજાવવાનું ફરમાન ફકત વારંવાર આવેલુંછે. ચોથી એ જે, વંદીદાદ, ઈજશને વીગેરે જેબી દફતરોને આપણા લોકો ધરમ પુસ્તકો કરી હાલ જમાનાસુધી જે ગણતા આવેલાછે તેઓ આપણા પાક પેગમબર હજરત જરતોસ્તના ખુદ પોતાના સઘળા કલામો નથી. પાછળા દસ્તુરાન-દસ્તુરો,* જેઓ જરથોસ્ત નામ પેહેડી દરપેહેડી ધરાવતા ચાલીઆ હતા તેઓએ બુતપરસ્તી રશમોનો કાબુ સાધારણ લોકોમાં અત્યંત હોવાને લીધે જરથોસ્તી ધરમનો ફેલાવો સેહેલથી કરવા કેટલીએક ક્રીઆ કરમો આપણા ધરમમાં પણ દાખલ કરી તથા પરમેશ્વરની કેટલીએક રૂહાની શકતીઓને જીસમાની રૂપો આપી એ દફતરો રચીઆં કે, અણઘડ માણસો તેથી પરમેશાવરને ઓળખવા શકતીવાન થઈ શકે.†

હવે હજરત જરથોસ્ત પછી બાખત્રીઆની ભુમીમાં શું થયું તે વાત ચોકશ રીતે માલુમ પડી શકતી નથી; પણ આટલું તો શાહાનામા ઉપરથી રોશન છે કે, જરથોસ્તી ધરમનો ફેલાવો કરવા હીંદુઓ સાથે આપણા લોકોએ ઘણાંએક યુધો કરીઆં હતાં; કેમકે ફીરદુસી કેહેછે જે, કએ-ગુસ્તાસ્પના છોકરા કએ-અસ્પંદીઆરે બુતખાનાઓની અંદર બ્રાહમણ લોકોનો ઘણોએક નાશ કરી નાખીઓ હતો—"બ બુતખાનહા દર બરેહમન નમાંનદ." ફરવરદીન ઈઅસતમાં હજરત જરથોસ્ત પછી જેબી નામચીન પુરૂષો બાખત્રીઆની સરજમીન ઉપર થઈગયલા

* વેદના પુસ્તકો રચનાર વીઆસના નામ ઉપરથી જેમ હીંદુઓ વેદની બરોબર સમજણ આપનાર બ્રાહમણોને વીઆસજી કરી હાલ જમાના સુધી કેહેતા આવીઆછે તેમજ આપણા લોકોના ધરમ પુસ્તકોમાં જરથોસ્તી દીનની સમજ આપનાર કાએલ દસ્તુરોને જરથોસતરોતેમો એવું નામ જબજ આપેલું આપણા વાંચવામાં આવેછે.

† દએસ્તાવાલો પણ પારસીઓનાં ધરમનાં દફતરોને બે વીભાગોમાં વેહેચી નાખેછે. એકને તે મેહે-જંદ યાને કાએલ પુરૂસોની સમજણમાં આવે એવાં દફતરો અને બીજાને તે કેહે-જંદ યાને સાધારણ પુરૂસોની સમજણ સારૂ રચાએલાં પુસ્તકો એવાં બે જુદાં જુદાં નામો તે પોતે આપી જાએછે.

છે તેઓના ફરોહરોને આરાધવા વીશેનું એક મોટું લીસ્ટ આપણા જોવામાં આવેછે કે જે, તવારીખ દાખલ હવે પછી કોઈ નવી શોધો હાથ લાગ્યા ઉપરથી એલમના શોખીઓની મદદે એક મોટું હથીઆર થઈ પડે એવું છે. એ લીસ્ટ ધેઆનથી તપાસતાં હજરત જરથોસ્ત પછીનો એક મોહોટો ઓછામાં ઓછો બારશો પંદરશો વરસનો જમાનો ગુમ થઇ ગએલો હોએ એમ મને માલુમ પડેછે ને જેની તવારીખ વખતની જાલેમ ચુંગાલના હાથમાંથી આપણી શોડ માઠાં ભાએગે બચી શકેલી નથી.* અસલી બાખત્રીઆની શેહેનશાહત હાલ જમાનામાં જહનુની મુસલમાનોના હાથમાં હોવાથી તાંહાં કોઈબી લેઅરદ અથવા કોઇબી બોટાને જાબજા જમીનો ખોદી કાંઈ પણ નવા લેખો તાંહાંથી મેળવવા બની શકતું નથી. જોઇએ કીઓ માનો પુત હવેપછી તાંહાંનો હજારો વરશો સુધી દટાઇ રહેલો ખજાનો શોધી કાહાડવા શકતીવાન થાએછે? રૂશીઅન (ઉરૂશ) લોકોનું જોર તે તરફ વધારે હોવાથી એ કામ તે લોકોને હાથે હવે પછી સરણજામ પોહોચે તો તેમાં કાંઇ ઘણું નવાઇ જેવું કેહવાશે નહીં†.

આપણાં લોકોનો એતેકાદ એવોછે જે, હજરત જરતોસ્ત એકવીસનુશક પેલી જાહાનમાંથી જે પોતે લાવીઆ હતા તેમાં હકીમાત, ખગોળ વીદીઆ, ખુદરતી વીદીઆ વીગેરે તમામ એલમો આવી ગએલા હતા. હવે બારીકીથી જોતાં આગળા બાખત્રીઅન લોકોની હજરત જરથોસ્ત પછી કેવી સ્થીતી હતી તેનો ચીતાર આ દંતકથા ઉપરથી સારી કાણી માલુમ પડી શકેછે. એ નુશકો શુનાનાં હરફોથી બાર હજાર ગાએના ચાંમડાંઓ ઉપર આગળા ગ્રીક (યુનાન) તથા અરબ ગરંથકારોના જણાવીઆ પ્રમાણે લખાએલા હતા. હવે આવું મોટું લીટરેચર (એલમ અથવા ભાષાજ્ઞાનશાસ્ત્ર) બાખત્રીઆની ભુમીમાં બનતાં બારશો પંદરસો વરસ જરથોસ્ત પછી ઓછામાં ઓછાં ગુજરવાં જોઇએ એમ જે દાકતર હાઉગ જણાવેછે તે વાત બરોબર હોવી જોઈએ. એથી મારા ઉપલા જણાવવાને એક મોટો ટેકો મળી શકેછે જે, એક મોટો સુધરેલો જમાનો આગળ એ તરફ થઇ જવો જોઈએ. હાલમાં આપણા લોકોમાં તથા યુરોપના વીદીઆરથીઓમાં જે એવો વીચાર ચાલુછે જે, જેવો સુધારો હાલ આપણા જમાનામાં દીઠામાં આવેછે તેવો આગળ કોઇ કાળે પણ થઇ ગએનો નથી તે વીચાર સાથે હું એક મત થઈ શકતો નથી. મારો નાકેશ વીચાર એવોછે જે, આ દુનીઆમાં જેમ નવાં નવાં રાજપાટો એક એક પછી એક ઉગીઅસ્ત પામતાં જાએછે અને ગોળ આકારમાં વરતુલ ફરીઆ કરેછે તેમજ સુધારો અને એલમબી એક ચોકશ હદ સુધીજ વધી પાછો ગોપા ગુમ થઈ જાએછે જેને પછી કોઈ બીજું નવું ટોળું ઊંચકી લઈ એક ચોકસ હદસુધી પોહોચાડી પાછો આપો આપ આસ્તે આસ્તે જેમ અરદીબેસ્ત ખુલ્લી હવામાં આખરે બુજાઇ જાએછે તેમ પાછળથી પછી બુજાતી મેહેલેછે. એ પ્રમાણે એલમબી રાજપાટો માફક આ દુનીઆમાં ગોળ આકારમાં ફરીઆ કરેછે. પુરાતન મીશર, એશીરીઆ, બાબેલોન, ગરીસ તથા ઇરાનદેશના એલમ તથા હુંનર વીશેની જેબી ચીજો હાલ આપણી પાસે બચી રહેલીછે તે ઉપરથી કેટલીએક બાબદોની આપણ લોકોને હજુર સમજણ ઉતરી શકતી નથી માટે વીદીઆરથીઓમાં હાલબી બહુજ અચરતી ઉતપન થાએછે કે, ફલાણી ફલાણી ચીજો તે લોકોએ તે શી તરેહથી બનાવી હશે. ગેલીલીઓ, કેપલર તથા નીઉટનની સેંકડો વરસ અગમજ ભાષકરાચાર્ય તથા પીથાગોરસ (ફીસાગુરૂસ) આ પૃથ્વી ફરેછે એમ જણાવી ગએલાછે. એ ફીસાગુરૂસ જરતોસ્તનો (યાને કોઈ દસ્તુરાન દસ્તુરનો) શાગરેદ હતો એમ આગળા લોકો લખી ગએલાછે. એઓની પાસેથી અસલી બાખત્રીઅન લોકોની ફીલસુફી ઉપરથી આ જમીન ફરવા વીશેની બીના એ ગ્રીક ફીલસુફે શીખી યુનાનમાં જઈ પછી પોતે પ્રસીદ્ધ કરી હતી. હવે તે જમાનાના ગ્રીકોમાં એવો વીચાર નવાઈ જેવો તથા આંખોને જે દેખાવ માલુમ પડેછે તેથી ઉલટો

* અજંતા યાને ઇલોરાના કોતરકામો વીશે બોલતાં નામીંચો ચીનો મુસાફર હીઊઆનસંગ કેહેછે જે, "ધનકચકના પાયતખત શેહેરની પુરવ તરફ તે શેહેરની આઠમણ ભણી આવેલા એક પાહાડ ઊપર પરવસીલ સામ ધરમનું અપાસરું બાંધેલું છે જેની સામે અવરસીલ સામ ધરમનું મંદીર આવેલું છે. એ અપાસરાં હીંદુસ્થાનના આગળા એક રાજાએ બુધના સ્મરણ સારૂ બંધાવીયાંછે અને તેઓમાં તાહીઆ યાને બાખત્રીઆના મેહેલો જેવાં સઘળો રોબ તથા દબદબો દેખાડાવવામાં આવેલોછે." એ ઊપરથી માલુમ પડેછે જે, મજકુર હીઊઆનસંગના જમાનામાં આજ બારસો વરસની વાત ઊપરબી ઈલોરા તથા ધારીપોરી માફકના કોતરકામો બલખ શેહેરની આસપાસ આવેલાં હતાં કે, જેઓ હાલ જમાનાની ગીરદસથી પુષકળ વખત ગુજરી ગયાને લીધે હવે પાયમાલ થઇ ગયલાંછે.

† આ લખીઆબાદ ગયા સાલના માર્ચ મહીનાની તા૦ ૨૩ મીના ઇલસત્રેતેડ નીઊસમાં મારા વાંચવામાં આવીઊંછે જે, એરલનાં સરોવરની પડોસમાં સીર-દરાયા નામની નદીને કીનારે રૂસીઅનોએ એક ઘણુંજ પુરાતન શેહેર શોહોધી કાહાડીઊંછે કે, જે રેતીથી તદનજ ગરક થઇ ગએલું હતું. કેહેછે જે, એ શેહેર વીઆસમાં આસરે ત્રણ માઇલ છે.

લાગ્યાથી ફીસાગુરૂસના મતને તે લોકો સ્વીકારી શકીઆ નહીં. આ વાત અત્રે જણાવવા લાએકછે જે, ખુરશેદની નેઆએશમા એક ફકરો આગળા નુશકો ઉપરથી લીધેલો એમ જોવામાં આવેછે કે જેમાં સુરજ સ્થીર હોએ તથા પૃથ્વી તેની આસપાસ ગોયા ફરતી હોએ એમ ખુલ્લી રીતે જણાવવામાં આવેલુંછે. અરબોના ડારમાં એ વીચાર સાધારણ અકલમાં ઉતરી શકે એવો નહીં હોવાથી આપણા દસ્તુરો ઘભરાઈ પરકોમની તાનાજનીને લીધે પોતાની તરફથી તે જમાનાના ચાલુ વીચારો પ્રમાણે તેની સમજણ ફેરવી તોલતા ગયા કે, જરતોસ્તી ધરમ ઉપરથી નાદાન લોકોનો એતેકાદ એવા એવા ફકરાઓની ચોકસ મજમુન તે જમાનાના લોકોમાં મુતલગ જણાએલી નહીં હોવાથી રખેને કદાચ ઉઠી જાએ. હવે આપણા લોકોમાં એવી દંતકથા હજુર સુધી ચાલુછે જે, કેટલાએક બ્રાહમણો પણ જરતોસ્તના (યાને દસ્તુરાન દસ્તુરોના) સાગરેદો થઇ આગળ હીંદુસ્થાનમાં આવી એકવીશે નુશકના કલામો હીંદુઓમાં જે જાહેર કરીઆ હતા તે ઉપરથી મજકુર ભાષકરાચારયની પૃથ્વી ફરવાની વાત ફીસાગુરૂસ માફક આગળા ઇરાની દસ્તુરો મારફતથી શીખીઆ હોએતો તેમો કાંઇ ઘણું નવાઈ જેવું દીસશે નહીં. પ્લીની ખુદ પોતેખી પોતાની ખુદરતી તવારીખમાં એ નુશકોમાંથી ખુદરતી તવારીખને લગતી ઘણીએક બાબદો વારંવાર ટાંકેછે.

આ ઠેકાણે આટલો બધો પસારો જણાવવાની મારી મુરાદ એજ છે જે, હજરત જરથોસ્ત પછી બાખત્રીઆનું રાજ ઓછામાં ઓછું બારસો પંદરસો વરસ સુધી મોટી જાહોજલાલી ભોગવી ગયુંછે અને તેઓમાં હરેક સુધરેલા જમાના માફક ઘણોએક એલમ જણાએલો હતો એમ આપણા લોકોના નુશકોના કદ ઉપરથી ચોકસ રીતે માલુમ પડી શકેછે*. તીસીઅસ કેહેછે જે, એશીરીઆ દેસના નાઈનસ પાદશાહે જારે વીસ લાખ આદમીઓનું એક અતી મોટું લશકર એકઠું કરી એ રાજ ઉપર સ્વારી કરી એનો અંત આણી મેહેલીઓ તારે એ દેશનો છેલ્લો પાદશાહ આખસાથરીસ પોતાના ચાર લાખ સીપાઈઓ સાથે એસીરીઅનો સામે ઘણી બલતવારીથી લડીઓ હતો

* બુધ ધરમનો એક નાંમીચો ચીનો મુશાફર હીઊઆનસંગ આશરે ઈ○ સ○ ૬૩૪ ના સાલમાં પોતાના ધરમની શોધ સારૂ ચીન છોડી તાતાર, બાખત્રીઆ તથા કાબુલના મુલકો ઓળંગી જારે હીંદુસ્થાનમાં દાખલ થયો તારે મધ્ય એશીઆ ખંડના આ બોહોલા મુલકોમાં કેવી તરેહનો સુધારો ચાલુ હતો તેનો ચીતાર પ્રોફેસર માક્સ મુલરના જણાવેલા આ એક હેડલા ફકરા ઉપરથી અછી રીતે આપણી નજરે પડેછે. "ચીનાઓની આ અસલી મુશાફરી ઉપરથી ઘણી અગતની બીના એ માલુમ પડેછે જે, મધીય એસીઆખંડના ટોળાંઓમાં ઘણો ઊંચે દરજ્જેનો સુધારો તે વેળાએ ચાલુ હતો. અતીઆર સુધી આપણે એમ માનતા આવીઆ છઇએ જે, મીસર, બાબેલાન, ચીન તથા હીંદુસ્થાનમાંજ અસલમાં સુધારો હતો; પણ સાતમી સદીમાં જારે તાતારના રેહેવાસીઓ ઊંચે દરજ્જેના મુખીઅ હુંનર તથા એલમો ધરાવતા આ પ્રમાણે આપણા જોવામાં આવેછે તારે જંગલી લોકો એવો શબ્દ હવેથી આપણને પડતોજ મેહેલવો પડશે. બાબેલાન તથા નીનીવીના જમાનાની પુરવે કોઇ એક તુરાની અથવા સીથીઅન ટોળાંએ અવલ ખીલારોકા હરફો શોધી કાહાડીઆ હતા તથા તેઓમાં ઘણોએક સુધારો તથા એલમ હતો એવો વીચાર મોશીઊ ઓપેરત જે જણાવેછે તેને આ મજકુર હેવાલથી મોટો ટેકો મળી શકે એવું છે; કારણકે, ખીલારોકા હરફોના જમાનાથી તે ઠેક હીઊઆનસંગનાં વખત સુધી સુધારાના નવી તરેહના કોઇપણ મોજએ દેશોમાં દાખલ થએલા આપણા દીઠામાં આવતા નથી. ચીન દેશને પશ્ચીમ કાંઠે આવેલા ઓકીની પ્રાંતમાં બોહોલો રોજગાર, સુનાં, રૂપાં તથા ત્રાંબાનાં સીક્કા તથા બુધ ધરમના અપાસરાં હીઊઆનસંગના જોવામાં આવીઆં હતાં કે, જાંહાં એ ધરમના મુખીઅ પુસ્તકો તથા સંસકરત ઉપરથી ઊતપન કરેલા મુળાક્ષરોનો અભીઆસબી કરવામાં આવતો હતો. જેમ જેમ આ મુશાફર આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ ઊપધાતુ તથા ખેતીવાડીથી આબાદ થએલી જગા તેના જોવામાં આવી તથા લોકો પેર, બોર, પીચ, બદામ, દરાક્ષ, દાડમ, ચોખા, ઘંઊ પાકવવામાં મશગુલ થએલા તેના દીઠામાં આવીઆં. તેઓનો પોશાક રેશમી તથા ઊંનનાં કપડાંઓનો હતો અને મુખીચ મુખીચ શેહેરોમાં રામશગર લોકો સીતાર તથા વાંસલીના વજંતરોથી લોકોના દીલ ખુશ કરતા હતા. અંહીઆંના ઘણા ખરા લોકો જો કે બુધનો ધરમ પાળતા હતા તોપણ બાખત્રીઆની ભુમીનો અસલી આતસ-પરસ્તી (જરથોસ્તી) ધરમબી અંહીતંહી જોવામાં આવતો હતો. સમરકંદ, આથેનસ મારક ગોયા એ તરફ ગણાતું હતું અને તાંહાંની રાહરસમો આસપાસના લોકો નકલ કરીઆ કરતા હતા. આકસસ નદીને કાંઠે આવેલી બાખત્રીઆની ભુમીની પુરાતન રાજધાની બલખ શેહેર હજુર મોટું અગતનું શેહેર ગણાતું હતું. તાંહાં મજબુત કીલ્લા તથા ઘણી એક ધરમ સંબંધી ઇમારતો જોવામાં આવતી હતી અને આપણો આ મુસાફર એ દરેક શેહેરનો ઘેરાવો, વસ્તી, જમીનની પેદાએશ, વેહેપાર વનજની જનસો વીગેરે બાબદો વીશે તફશીલવાર હેવાલ જે આપેછે તે ઉપરથી આપણી ખાત્રી થઇ શકેછે જે, એ સઘળી ચીજો એને ખુદ બખુદ પોતે જોઇ તથાં સાંભળેલી હશે. દુનીઆની તવારીખનો ગોયા એક નવોજ સફો આ ઠેકાણે આપણી નજરે પડેછે તથા નવી તારાજ જગાઓ જાણે આપણને દેખડાવવામાં આવેલી દીસેછે કે જાંહાં મી○ લેઆરડ જેવો કોઇ શખસ ખોદવાનું શરૂ કરે તો તેની મેહેનત કાંઇ વીઅરથ જશે નહીં." જુઓ ચીપસ ફરામ જરમન વરકશાપ નામના પુસ્તકના વાલમ ૧ લાંને સફેર ૭○ મે.

અને તે જમાનામાં એ દેશનો વીસ્તાર ઘણો મોટો તથા એમાં ઘણાએક મોટા મોટા આબાદ શેહેરો આવેલાં હતાં. નામચીન જરમન ઈતીહાસ કરતા મેક્ષદંકર આ મોટો બનાવ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૩૦ ના સાલમાં બનીઓ હતો એમ જે જણાવી જાએછે તે મત સાથે હું એક મળતો થઇ શકતો નથી તેનું કારણ એ જે, ઇસુની પુર્વે તેરમી સદીમાં હીરદોતસ તથા બેરોસસના જણાવીઆ પ્રમાણે એશીરીઅનોની શેહેનશાહતનો જે પાયો નખાયો તે વાત તો ખીલારોકા હરફેની શોધ ઉપરથી હાલ સાબેત થઈ ચુકીછે; પણ તાંહાં જણાવેલા એસીરીઅન પાદશાહોની ટીપમાં મજકુર નાઇનસ તથા તેની નામચીન રાણી વખણાએલી સેમીરામીસનું નામ મુતલગ જોવામાં આવતું નથી પણ માત્ર એટલુંજ જોવામાં આવેછે જે, એ દેશનો પાદશાહ ઇવાલુસ ચોથો ઈ. સ. પૂર્વે ૮૧૦થી તે ઈ. સ. પૂર્વે ૭૮૧ સુધી જે રાજ કરી ગયો હતો તેની ઓરતનું નામ સામુરામીત કરી હતું ને જે ઉપરથી જારજ રાલીનસન તીસીઅસના મજકુર હેવાલને ધીક્કારી કાહાડેછે. હવે બારીકીથી બોલ કરતાં તીસીઅસનો મજકુર હેવાલ મને ઘણો ભરોસા ભરેલો લાગેછે તે નીચલી દલીલો ઉપરથી વાંચનારાઓના જોવામાં આવશે. ખીલારોકા હરફોના એસીરીઅન લેખોમાં એ દેશના સઉથી પેહેલા પાદશાહોના ડોરમાં પણ નમરૂદને (નીમરાદને) દેવતાઇ રૂપ આપેલું આપણા જોવામાં આવેછે. આગળા ઈતીહાસ કરતાઓ મજકુર નાઇનસ જેને બાખત્રીઆની ગાદીનો અંત આણીઓ તે એ નમરૂદનો છોકરો હતો એમ લખી ગયાછે. ખીઆલદીઆની શેહેનસાહતનો પાયો નાખનાર આ વખણાએલો નમરૂદ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૨૩૪ ના સાલમાં થઈ ગએલોછે એમ હાલની શોધો ઉપરથી બરોબર રીતે શીદ્ધ થઇ ચુકુંછે માટે આ ખીઆલદીઆનસીમેટીક ટોળાંની પાદશાહતને ચોતરફ વધારી નાખનાર એના છોકરા નાઇસે પોતે ગુજરી ગયો તેની થોડુંક આગમજ વંદીદાદવાળી "બાખદીમ સરીરામ એરેદવો દરફસામ" યાને બુલંદ વાવટાવાળી બાખત્રીઆની શેહેનશાહતનો જે નાશ કરી નાખીઓ તે વાત ઈ. સ. પૂર્વે ૨૧૫૦ ની આગમજ બનવી જોઇએ એમ જે મેં આ બાબની શાહરૂઆતમાં જણાવેલુંછે તે મતને વધારે પુષ્ટી મળી શકે એવુંછે. હવે ફરવરદીન ઈઅસ્તમાં નીધાહ કરતાં છવીસમા કરદાની આખરીએ "ખાખરાથરેહ અશોનો ફરૂઅશીમ ઈઅજમેદે" કરી આપણા વાંચવામાં આવેછે. એ ખાખરાથરેહ નામ તીસીઅસના જણાવેલા બાખત્રીઆની ભુમીના છેલ્લા પાદશાહ મજકુર આખશાથરીશના નામને ઘણું કરી મળતું આવેછે અને છવીસમાં કરદાની આખરીએ એ નામ જણાવવામાં આવેલુંછે તેથી એ ખાખરાથરેહ તીસીઅસનો જણાવેલો આખશાથરીસ હોવો જોઇએ એમ હું અનુમાન કરી શકુંછું. તીસીઅસના કહ્યાં પ્રમાણે સત્રેબો પણ આગળી બાખત્રીઅનોની શેહેનશાહત ઘણી મોટી હતી એમ જણાવી જાએછે અને કહેછે જે, એ લોકોએ શીકંદર કરતાં પણ વધારે મુલક હીંદુસ્થાનની સરજમીન ઊપર પોતાના તાબા હેઠલ લાવી મેહેલીઓ હતો તથા એઓના ઈઉકરાતીદાસ નામના એક રાજાએ હીંદુસ્થાનમાં નજદીક એક હજાર શેહેરો પોતાના સ્વાધીનમાં કરી લીધાં હતાં. હવે એ એસીરીઅનો કે, જેઓને બરોબર રીતે બોલીએ તો ખીઆલદી-બાબેલોનીઅનોએ મજકુર બાખત્રીઆની ગાદીને પાદશાહ નાઈનસ તથા તેની રાણી સેમીરામીસના જમાનામાં જે પાએમાલ કરી નાખી અંહીઆના જરથોસ્તી બાખત્રીઅન અસલી એરીઅન રેહેવાસીઓને દક્ષીણ તથા નૈરતકોણ તરફના હાલ જમાનાના ઈરાન તથા અફગાનીસ્થાનના દેશો ભણી હાંકી કાહાડીઆ તેની થોડુંક પુરવે આપણા કેટલાએક દસ્તુરોએ સ્વતંત્ર થઈ રએ (રઘ) શેહેરમાં પોતાની ખલીફાઈ સ્થાપી હતી કે, જે ચારસોથી પાંચસો વરસ સુધી ટકી રહી હતી. એ જગ્યા ઉપરના એરીઅનોને ગ્રીક (યુનીની) ગરંથકારો મીદ એવું નામ આપી ગએલાછે ને જેઓનો ધરમ, ભાષા, તથા પોશાક ઇરાનીઓ (પારસીઓ) ને મળતો આવતો હતો એમ સત્રેબો તથા બીજા ઘણાએક પાછળા યુનાની વીદીઆરથીઓ લખી ગયાછે.

બાખત્રીઆની ભુમી છોડી જે મોટું એરીઅન ટોળું ઈરાનની દક્ષીણે પારસીસ્તાન અથવા ફારસીસ્તાન નામના પ્રાંતમાં આવી વસીઉં અને તાંહાં સ્વતંત્ર રીતે સપર પેહેલાં એક ખંડીઆ રાજા તરીકે નાનું જેવું રાજ ચલાવવા લાગું તે ટોળાંને ગ્રીક ગરંથકારો પરસીઆન (પારસીઆન) તથા ઉગમણ પ્રાંતના ઈતીહાસ કરતાઓ પારસી એવું નામ આપી ગયાછે. આ નવી ભુમીમાં આસરો પકડી એ ટોળું પછી ઘણેએક વરસે શેહેનશાહ કુરૂસ (સીરૂસ-ખુસરૂ) ની સરદારી હેઠલ ઈ૦ સ૦ પૂર્વે ૫૫૮ ના સાલમાં ઘણું દીપી નીકળીઉં હતું અને એસીરીઅન, બાબેલોનીઅન તથા મીદીઆના મોટાં રાજોને પોતાની સાથે એકઠાં કરી નાખી ઈરાનનો ચક્રાવો એ લોકોએ ચોતરફ વધારી દઈ જરથોસ્તી દીનને ફરીને મોટી જાહોજલાલીએ પોહોચાડી દીધી હતી. એ કુરૂસ પાદશાહના વંશને ગ્રીક (યુનાની) ઈતીહાસ લખનારાઓ આકીમીનીસ વંશ કરી લખી ગયાછે કે, જેના નીઆએગાનો બાખત્રીઆમાંથી નાહાસી આખરે એસીરીઅનોને તદનજ તાબે નહીં થઈ પોતાનો દીન ધરમ તથા રીતભાત જાળવી

આ નવા સ્વસ્થાનમાં સ્વતંત્ર રીતે રાજપાટ ભોગવવા લાગ્યા હોય એમ બેહેસ્તુન પાહાડના લેખો ઉપરથી આપણી ખાત્રી થાયછે; કેમકે, તેમા સાફ જણાવામાં આવેલુંછે જે, "હચા પરૂવીઅત અમાતા અમાંહીઅ હચા પરૂવીઅત હયા અમાખમ તઉમ ખશાયથીયા આહ" યાને પુરાતન જમાનાથી અમોને કોઈએ જીતીઆ નથી તથા પુરાતન જમાનાથી અમારૂં ખાનદાન પાદશાહી ભોગવતું આવેલુંછે. હવે આ નવી મોટી શેહેનશાહતનું નામ અસલી એરીઅન (ઈરાન) વેજ નામવાળી પોતાનાં ઘણાંક કદીમ વડીલોની આગળી ભુમીના નામ ઉપરથી કુરૂસ પાદશાહે ઈરાન દેશની શેહેનશાહત એવું નામ આપીઉંછે કે, જે નામ એ દેશનું હજુર સુધી ચાલુછે. ખીલારોફા હરફોમાં એ વંશને હાખીઆમનની વંશ કરીને લખેલોછે; કેમકે કુરૂશ (સીરસ) પાદશાહના આગળા એક મોટા નીઆએગાનનું એ પ્રમાણે નામ હતું. જંદમા હાખે-મન ઈઆને દોસ્તી ભરેલું મન એવો સામાનીઅ શબ્દ આવેલોછે જે ઉપરથી મજકુર વીશેષ નામ પાછળથી બનેલુંછે. હાલ જમાનાના ઈરાન દેશમાં એ વંશ મોટી જાહોજલાલી આગળ ભોગવી ગયુંછે કે જેનો પાછળથી શીકંદર પાદશાહે દારાને હરાવી અંત આણી મેહેલીઓ હતો. આ પ્રમાણે અનુકરમમાં આગળાં એરીઅનોના રાજો વીશે ખીઆન આપી હવે ચાલો એ પછીના બાબમાં એ કુરૂસ પાદશાહનો વૃતાંત આપણે આપીએ. જંદના પુસ્તકો ઉપરથી ફીરદુસી એ હાખીઆમન વીશેસ નામને કદાચ સામાન્ય નામ કરી સમજેલો હોએ તો તેમાં કાંઈ ઘણું તાજુબ થવા જેવું નથી. એ ભુલ પડી શકે એવી છે.

બેરોસસ એમ જણાવેછે જે, મીદીઆ દેશના રાઘા (રએ) શેહેરવાળા જે જરથોસ્ત નામના પાદશાહે બાબેલાન શેહેરને ઈશુની ૨૨૩૪ વરસ પુરવે જીતી લીધું તેની ઓલાદે પછી તાંહાં બશો ઉપર વરશોસુધી રાજપાટ ચલાવીઉં હતું. અવસ્તામાં એ પાદશાહોને બાખત્રીઆના પાદશાહો માફક દનહુપતી એવા શબ્દો વાપરવામાં આવેલા નથી; કેમકે એ શબ્દનો અરથ પાદશાહ એમ થાએછે. એ લોકો ખલીફાઈનો દાવો લઈ બેશી જરતોસ્તીઓમાં નવું તડું પાડી બેઠેલા હોએ એમ દીસેછે અને પાછળથી જેમ જેમ બાખત્રીઆનું જોર કમતી થતું ગયું તેમ તેમ તેઓ પછી પોતે સ્વતંત્ર થતા ગયલા જણાએછે. એટલાજ સબબ ઉપરથી પાછળા ઈરાનીઓનો દાંત એ મીદીઅન લોકો ઉપર રેહેલો હોએ એમ દરાએશ-હીસ્તાસ્પીસ પાદશાહના બેહેસ્તુનના લેખો ઉપરથી ખુલ્લી રીતે માલુમ પડેછે. હવે મીદીઆ દેશનું નામ વતીક વંદીદાદમાંથી તથા જંદ અવસ્તાના પુસ્તકોમાંથી જે મળી આવતું નથી તેની સમજ એ જે, આપણા લોકોના તમામ ધરમ પુસ્તકો એ ઈ. શ. પૂર્વે ૨૨૩૪ વરસની ઘણુંક આગમજના રચાઇ રેહેલાં હતાં. જારે જરતોસ્તનો સને આપણે ઈશુની ૩૫૦૦ વરસ પુરવે ગણીએ છઇએ તારે વંદીદાદ આસરે ઈશુની ૩૦૦૦ વરસો આગમજ રચાવવું જોઇએ. મારો આધીન વીચાર એવો છે જે, ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૦૦ થી ઇ. સ. પૂર્વે ૨૩૦૦ વરશો સુધીમાં તો આપણા લોકોના ધરમના સઘળાં પુસ્તકો અવસ્તા વાણીમાં રચાયલાં હતાં. હવે ઈશાઈ ધરમવાળી જેનીસીસ નામની પોથીમાં ઇશુની ૧૫૦૦ વરસો પૂર્વે તો મદાઈ યાને મીદીઆન લોકો વીશે જણાવવામાં આવેલું છે. મીદીઆ નામ જંદ અવસ્તામાં કેથે જોવામાં આવતું નથી તે ઉપરથી ઓર ઉલટું વધારે ને વધારે પુરવાર થાએછે જે, જંદ અવસ્તા એથી ઘણા પુરાતન કાળમાં રચાવવી જોઈએ. મીદીઆના આ વંશે બાબેલાન શેહેરમાં ૨૨૪ વરસ સુધી રાજ ભોગવીઉં હતું અને એટલા અરશામાં તેઓના આઠ પાદશાહો થઈ ગયા હતા. હવે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૨૩૪ ના સાલથી તે ઈ. સ. પૂર્વે ૮૩૫ સુધીની મીદીઆની તવારીખ વળી પાછી ગુમ થઈ ગએલીછે જેથી એ અરસામાં એ લોકોની હાલત કેવી હતી તે હાલ આપણને મુતલગ માલુમ પડી શકતું નથી. એ પછી વળી પાછા એ લોકોએ દેજોસીસ નામના પાદશાહના વખતમાં સ્વતંત્ર થઇ જઈ ઇ. સ. પૂર્વે ૭૦૮ ના સાલમાં મીદીઆની નવી શેહેનશાહત અકબટાના શેહેર મધે સ્થાપી હતી અને જે વળી પાછી એશીઆ ખંડમાં ઘણી જાહોજલાલીથી ૧૫૦ વરસ સુધી રાજ ભોગવી આખરે કુરૂશ (સીરૂસ-ખુસરૂ) પાદશાહના વખતમાં ઈરાનીઓને તાબે થઇ ગઇ. એ ઇરાની (પારસી)ઓ બાખત્રીઆની ભુમીમાંથી પોતાનું રાજપાટ ગયા બાદ જેમ હાલ આપણા લોકો હીંદુસ્થાનમાં આવી વસીયાછે તેમ એ નવી ભુમીમાં આવી વસીયા હતા અને તાંહાં આવી એક મોટી શેહેનશાહત સ્થાપી તમામ એશીઆ ખંડના પછી પોતે માલેક થઇ બેઠા હતા એમ આગળ જતાં વાંચનારાઓના જોવામાં આવશે. હવે શાહનામા તરફ નીઘાહ કરતાં તાંહાં પાદશાહ કએ-ગુસાસ્પ પછી શાહ-બહમનનું નામ આપણા જોવામાં આવેછે. એ પાદશાહ બાખત્રીઆની ગાદી ઉપર બીરાજવો જોઇએ; પણ કએ-ગુસ્તાસ્પ પછી કેટલાં વરસ બાદ તે ચોકસ રીતે માલુમ પડતું નથી. તે સાથે એ પાદશાહ કીઆની તોખમનો હતો કે નહી તે વાત પણ બરોબર રીતે માલુમ પડી શકતી નથી; કેમકે એના નામની પુરવે કએ એવો કીઆની પાદશાહોનો એલકાબ ફીરદુસી

જણાવી જતો નથી. એની સાથે વળી અરદેશીર દરાજદસ્ત (આરતેઝરકસીસ-લાજુમીનસ) જેવા એની સેંકડો વરસ બાદ થઇ ગએલા હાખીઆમની વંશના બીજાએક તશહેત પાદશાહનો હેવાલ એ શાએર મીશરીત કરી નાખેછે જે વીશે જણાવેલી મારી દલીલ હવે પછી એ આકીમીનીસ તબકાના પાદશાહના હેવાલમાં વીગતે વાંચનાર સાહેબોના જોવામાં આવશે.* મોશીઊ મોહોલ એ પાદશાહ બહમન યાહુદીઓના પાદશાહ શાહાબામના જમાનામાં થઈ ગએલોછે એમ જણાથી જાએછે. એ મત સાથે પરોફેસર સ્પીગલ પણ એક મળતો થાએછે. એની પછી બાખત્રીઆની ગાદીના માલેક તરીકે એક ઓરતનું નામ જોવામાં આવેછે જેને ફીરદુસી હુમાએ કરી કેહેછે કે, જે એસીરીઅન લોકોની પેલી જવાં મરદ રાણી સેમીરામીસ (સામુરાંમીત-હામુરામીત) છે એમ મોશીઉ મોહોલ વીચારેછે. પોતાના ખાવંદ નાઈનસ સાથે તીસીઅસના કહયા પ્રમાણે એ રાણીએ બાખત્રીઆના પુરાના રાજની સમાપ્તી લાવી મેહેલી એ દેશને આસીરીઅનોના તાબા હેઠલ કરી લીધો હતો એમ આગળ આપણે જણાવી ચુકયા છઇએ. સઘળા પુરાતન ઇતીહાસ લખનારા એક અવાજે લખી ગયાછે જે, એ સેમીરામીસ રાણીએ પોતાના છોકરા સાથે ખટકરમ કરીઊં હતું ને જે વાત હુમાએ રાણીના આચરણ સાથે મળતી આવવાને લીધે મોશીઉ મોહોલ એ બંને રાણીઓ એકજ છે એમ જણાવેછે. એ મત સાથે હું એક મળતો થઇ શકતો નથી; કારણ એ જે, ફરવરદીન ઈઅસ્તમાં એ રાણીના ફરોહરને એરીઅન ટોળાંની નેક બાનુઓના ફરોહરોને આરાધતી વેળાએ મેહેલાએલું આપણા જોવામાં આવેછે. સેમીરામીસ રાણી સીમેટીક ટોળાંની હોવાથી એ બંને રાણીઓ એકજ હતે તો મજકુર ઇઅસ્તમાં હુમાંએ રાણીનું નામ એરીઅન ટોળાંની નેક નારીઓના નામ સાથે જોડાએલું આપણાં દીઠામાં આવતે નહીં. મારો આધીન વીચાર એવો છે જે, ફીરદુસીએ આ બાખત્રીઅન હુમાના રાજને સેમીરામીસના રાજ સાથે ગુંચવાવી નાખીઉંછે એટલુંજ નહીં, પણ ગ્રીક (યુનાની) ગરંથકારો એમ જણાવી ગયાછે કે, અરદેશીર-દરાજદસ્ત પછી ઈરાનના રાજમાં છેક શાહ દારાબ (દરાએસ-નોથસ)ના જમાના સુધી રાણીઓનો કાબુ જે પુષકળ ચાલતો હતો તે હેવાલ પણ મજકુર બાખત્રીઅન હુમાએના રાજ સાથે ભેળસેળ કરી નાખી પોતાની તવારીખની લડીને બેસતો લાવી મેહેલી પછી તાંહાં મોટી ચુક કરી હાખીઆમની દારાબને ઘુસાડી દેછે. એ હુમાએ રાણી સેમીરામીસની થોડુંક પુરવે બાખત્રીઆની ગાદી ઉપર આવવી જોઇએ. જે ઉપરથી આપણી આગળી એ તકરારને વધારે પુષ્ટી મળી શકે એવું એ છે જે, કીઆની વંશના બાખત્રીઆની ભુમીના સઉથી છેલ્લા પાદશાહો પણ હાખીઆમની વંશના સઉથી પેહેલા પાદશાહોનીબી સેંકડો વરસ પુરવે થઇ જવા જોઇએ. જારજ રાલીનસન તીસીઅસની જણાવેલી સેમીરામીસે-નાઇનસની હસ્તી વીશે જે શક નાખેછે તે વાત હું મંજુર રાખી શકતો નથી. એ નામ ધરાવનાર એક બે રાણીઓ આસીરીઆ તથા બાબેલોનીઆના રાજપાટોની ગાદીઓ ઉપર પાછલથી બીરાજીઓ હતી; પણ જે રાણીએ બાબેલાન શેહેરનો પાયો નાખીઓ તથા પોતાના વરને મદદ કરી બાખત્રીઆના કદીમ રાજની સમાપ્તી આણી તે પેલી ઘણી કીરતીવાન તથા બખતાવર ઓરત સેમીરામીસજ હોવી જોઇએ કે, જેણે હીંદુસ્થાન ઉપર પણ સ્વારી કરી હતી, પણ આખરે તાંહાંનાં પાદશાહ સતારોબાતીસથી શીકસ્તખાઇ પોતાના મુલક તરફ પાછી ફરી પોતાના ખાવંદ નાઇનસના મોત બાદ આસીરીઓ-બાબેલોનીઆના રાજની માલેક થઈ પડી હતી એમ ઘણાંખરા પુરાતન ગ્રીક (યુનાની) ગરંથકારો લખી ગએલાછે.

હવે આ બાબ આપણે અહીઆં ખતમ કરીએ તેની આગમજ આ હેઠલો હેવાલ ઘણો અગતનો હોવાથી વીદીઆરથીઓ સનમુખ અત્રે ધરવા હું દુરસ્ત વીચારૂંછું. મેજર પ્રાઇસ ફારસી તથા અરબી ગરંથકારોની સત્તા ઉપરથી એમ જણાવેછે જે, બાખત્રીઆની સરજમીનનો મજકુર ઝુંડો (દરફસ) જારે સાસાની યઝદેઝરદના ડારમાં અરબોને હાથે તારાજ થયો તારે તેની લંબાઇ ૨૨ ફીટ તથા પોહોલાઇ ૧૫ ફીટની હતી અને તરેહવાર અમુલ્ય જહવાએરાતોથી તે જડાવદાર થઈ રહેલો હતો. અસલમાં એ ઝુંડો ફરેદુન પાદશાહના જમાનામાં ફકત કાવા નામના એક દેશહીતકારી લુહારના પાએજામામાંથી બનાવવામાં આવેલો હતો જેને બાખત્રીઆની ગાદીના દરેક વારસો પાછળથી અતીઘણા કીંમતી જહવાએરાતોથી જરાજરા ચોતરફ વધારતા ચાલીઆ હતા માટે ઉ-

* જેઓ એમ કેહેવા માંગેછે જે, અરદેશીર દરાજદસ્ત તેજ બહમનછે તેઓને આ યાદ રાખવું જોઇછે જે, કોઇપણ આગળા ગરીક ગરંથકારો આરતેઝરકસીસ લાંજુમીનસ (અરદેશીર-દરાજદસ્ત)નું બીજું નામ ઓઆનીસ કરી હતું એમ જણાવી ગયા નથી. ફારસી શબ્દ બહમનને મળતો ગરીક બોલ ઓમાનીસ કરી છે એમ સત્રેબો ઉપરથી માલુમ પડેછે.

પહેલાં બીઆન પ્રમાણે યઝદેઝરદના જમાનામાં એ વાવટો ૩૩૦=(૨૨×૧૫) ઇસ્કુવેર (ચોરસ) ફીટ બની રહ્યો હતો. એ ઝુંડા કાવાના જમાનામાં ઘણો તો ૧૦ ઇસ્કુવેર ફીટ હશે અને એ સંબીઆને જો ૩૩૦ ફીટમાંથી બાદ કરી હોએ તો ૩૨૦ ઇસ્કુવેર ફીટ બાકી રહેછે. હવે જો એ દરેક પાદશાહોની આવરેજ લીધી હોએ અને એમ વીચાર કરીએ જે, એ દરેક જણ પોત પોતાના વખતમાં એક એક ઇસ્કુવર ફુટ એ વાવટો વધારતા ગયા હોએ તો ફરેદુનના જમાનાથી તે યઝદેઝરદની આખરી સુધી ઇરાની-એરીઅનોની ગાદી ઉપર ૩૨૦ પાદશાહો બીરાજવા જોઇએ અને ઓછામાં ઓછું એ દરેક પાદશાહોએ ૧૮ વરસ રાજ ચલાવીઉં હોએ એવી આવરેજ આપણે બાહાલ રાખી હોએ તો આસરે ૫૭૬૦=(૩૨૦×૧૮) વરસ એ અરસામાં ગુજરી જવાં જોઇએ. આ ગણત્રી ફીરદુસી ઉપરથી જણાવેળી ફરેદુન પાદશાહના જમાનાની આગળ જણાવેલી ગણત્રીને નજદીક મળતી આવેછે અને બાખત્રીઆની ગાદી ઉપર જરથોસ્તની પુરવે તથા પછી ઘણાંએક પાદશાહો થઇ જવા જોઇએ એ પણ આઉપરથી પુરવાર થઇ શકેછે. ફરવરદીન યશ્તમાં જણાવેલા નામોનું મોટું લીસ્ટ મારી મજકુર ગણત્રીને યારી આપી શકે એવું છે. તે મત એ છે જે, બાખત્રીઆની ભુમી તરફ એક મોટો જમાનો ગુજરી ગયોછે ને જેની તવારીખ વખતની જાળેમ ચુંગાલના હાથમાંથી આપણી પાસે હાળ બચી શકી નથી.* હવે ગ્રીક(યુનાની)ગરંથકારોના જણાવીઆ પ્રમાણે આકીમીનીસ પછી તે ઠેઠ દારા સુધી ઈરાનની ગાદીના ફકત પંદર પાદશાહોના નામ આપણા જોવામાં આવેછે તેમજ સાસાની અરદેસર પછી તે ઠેઠ યજદેઝરદની પાદશાહી ગુરૂબ થઇ તાંહાં સુધી નજદીક ૨૮ પાદશાહો ઇરાન સરજમીન ઉપર રાજપાટ ભોગવી ગયા હતા એમ ફારસી ઈતીહાસ લખનારાઓ લખી ગયાછે ને જે સાથે શીકંદર પછીના તમામ ૩૭ પારથીઆન પાદશાહોની સલતનત જોડી હોએ તો જુમલે ૮૦ પાદશાહો થાએછે કે, જેઓની પુરવે બાકી રહેલા સઘળા પાદશાહો સમાવીઆ હોએ તો એ ગુમ થઇ ગએલા ડારની ચોકસ સમજ આપણને ઉતરી શકે એવી છે.

---

* બલ્ખ શેહેરને તેના ઘણા કદીમપણાને લીધે અરબોએ ઉમીઉલબલ્લાદ યાને શેહેરોની માતા એવું નામ આપીઉં છે. હજુર સુધી એ શેહેરમાં પથ્થર જેવી મજબુત ઘણી એક પુરાની ઈંટો મળી આવેછે જેઓ ઉપર ખીલારોકા હરશે લખાએલા જનરલ ફરીએર વીગેરે બીજા ઘણાં એક યુરોપી મુસાફરોના જોવામાં આવેલાછે. સર હેનરી રાલીસન એમ વીચારેછે જે, કુશાન નામનું એક તુરાની ટોળું જેના હાથમાં બલ્ખની પાદશાહત એક વેળાએ ઘણાં કદીમ જમાનામાં હતી તેઓના કદાચ એ લેખો હશે. ઇરાની અખાત તથા સુસા શેહેરમાં એ ટોળાંના તુરાની ખીલારોકા હરફવાળા લેખોવાળી ઈંટો હજુર સુધી મુસાફરોના જોવામાં આવેછે.

બાબ ૫ મો.

મહાતમા–સાઈરસ (કુરઉસ અથવા ખુસરૂ) પાદશાહનો વૃતાંત ઈ. સ. પૂર્વે ૫૫૮–૫૨૯ સુધી.

આગળ મેં કેથે એવો ઇસારો કરેલોછે જે, પરસીઅન અથવા પારસીઅન (પારસી–ઇરાની) ટોળાંની* શેહેનશાહતનો પાયો નાખનાર આ નામચીન પાદશાહ જેનું મુબારક નામ આ બાબને મથાલે બીરાજેછે તેને લાટીન ગ્રંથકારો સીરૂસ અથવા સાઇરસ કરી લખી ગએલાછે. એ પાદશાહનું અસલ નામ કુરઉસ કરી હતું એમ ખીલારોકા હરફો ઉપરથી માલુમ પડેછે. ફારસીમાં કુરઉસ (કુરૂસ) નું ખુશરૂ કરી થઈ શકે એવું જે છે તે ઉપરથી ફીરદુસીએ આ પાદશાહનો હેવાલ કીઆની કએ–ખસરૂ નામના એકબીજા ઘણાજ પુરાતન કાળમાં થઇ ગએલા બાખત્રીઆની ભુમીના પાદશાહના હેવાલ સાથે ગુંચવાવી નાખેલોછે. હવે હીરાદોતસ નામે એક યુનાની (ગ્રીક) ઇતીહાસ લખનાર જેને સાધારણ રીતે તવારીખનો પીતા એવો મોટો એલકાબ આથમણ પ્રાંતના ગ્રંથકારોએ આપેલોછે અને જે શખસ ઇસુની આસરે ૪૪૦ વરસ પુરવે થઇ ગએલોછે તે પોતે આ પાદશાહનો વૃતાંત પોતાના દફતરના કલીઓ નામના પેહેલા બાબમાં નીચે મુજબ આપી જાએછે કે, જે ઘણો અગતનો હોવાથી હું આ ઠેકાણે સદાબરો ઉતારી લેવા દુરૂસ્ત વીચારૂંછું. એ પાદસાહે સ્થાપેલા વંશને ઈતીહાસ લખનારાઓએ આ કીમીનીસ (હાખીઆમની) વંશ એવું નામ આપેલુંછે જે, એક વેળા ઉગમણથી તે આથમણ સુધી નજદીક ત્રણ હજાર માઇલ લાંબો તથા ઉત્તરથી તે દક્ષીણ સુધી પાંચસોથી પંદરસો માઈલ પોહોળો અતી મોટો આબાદ દેશ પોતાના અરતકમાં ધરાવતો હતો. એના નામથી યુનાન સરજમીન થરથર કાંપતી હતી અને એની ધજા એશીઆ ખંડના ચોખંડ દેશોમાં ઉડી રહેલી હતી.

"અંહીઆથી હું હવે મારી તવારીખ "સાએરસ" (કોરાસ) જેને "કરીસસ" નાંમના "લીદીઆ" ની શેહનશાહતના સઉથી છેલ્લા પાદશાને હરાવીઓ તે કોણ હતો અને ઇરાનીઓ કેવી રીતે એશીઆખંડના ધણી થઇ બેઠા તેની શોધમાં આગળ જણાવુંછું. જો કે મને માલુમછે જે, એ પાદશાહની તવારીખ બીજી ત્રણ રીતે લખી શકાએછે, તોપણ એ બીનામાં જે ઇરાનીઓ સાઈરશના કામોને ઘણું સહરાવીને કેહેવાની કાંઇબી ઇચ્છા દેખડાવતા નથી પણ માત્ર સઘળું સાચુંજ બોલેછે તેઓનાજ આધાર પ્રમાણે હુંપણ ચાલતો રહીશ. એશીરી-

* જો કે મીદીઅનો જેવા પુરાતન એરીઅન (ઇરાની) ટોળાંનું નામ ઇસુની બે હજાર વરસ પુરવેના લેખોમાંથી મળી આવેછે, તોપણ પારસી (પારસીઆન) જેવાં બીજાં એરીઅન (ઇરાની) ટોળાંનું નામ ઇસુની નવમી સદીની પુરવેના કોઇપણ કદીમ લેખોમાં આપણા જોવામાં આવતું નથી. એસીરીઆ દેશના પાદશાહ સાલમનાસર–બીજાના જમાનામાં યાને ઇ૰ સ૰ પુરવે ૮૫૮–૮૨૩ના સાલમાં સપર પેહેલીવાર એ ટોળાં વીશે બેઆન આવેલું આપણા વાંચવામાં આવેછે. એ વેળાએ એ લોકો મીદીઅનોની બોએ ધરી હેઠલ આરમીનીઆની નૈરૂત કોણ તરફ પોતાની જાતનાં નાના નાના સુબાઓના તાબા હેઠલ વસ્તા હતા કે જેઓમાંના પચીસ સુબાઓતો સાલમનાસર કહેછે જે તેને ચોથાઇ આપતા હતા. એ ચોથાઇ મજકુર પાદશાહના નબીરા ઇવાલુસ ચોથાના વખત સુધી યાને ઇ૰ સ૰ પુરવે ૭૮૦ ના સાલ સુધી આપવામાં આવી હતી. તારબાદ નજદીક એક સદી સુધી વળી એ ટોળાંનું નામ એસીરીઅન લેખોમાંથી મળી આવતું નથી. જુદીઆના પાદશાહ હેઝીકીઆના જમાનામાં એસીરીઆની ગાદી ઊપર સેનાચરીબ નામે પેલો વખણાએલો રાજા ઇ૰ સ૰ પુરવે ૭૦૫-૬૯૧ સુધી જેબી રાજ્યો હતો તેના વખતમાં વળી ફરીને એ ટોળાંનું નામ આપણાં વાંચવામાં આવેછે; પણ તે વેળાએ એ લોકોએ આરમીનીઆની ભુમી છોડી જેગરાસના પાહાડો ઓલંગાવી હાલ જમાનાના ફારસીસ્તાન પ્રાંતમાં આવી વાસો કરેલો હતો એમ જણાવવામાં આવેલુંછે. એ વેળાએ મીદીઅનો એશીઆના ધણી થઇ બેસવાની તઇઆરીમાં હતા, જેથી પારસીઓએ પણ તેઓનો દાખલો પકડી સપર પેહેલાં પાદશાહ હાખામનીસ (એકીમીનીસ)ના જમાનામાં એક નાની જેવી સલતનત ફારસીસ્તાન પ્રાંતમાં સ્થાપી હતી એમ ખીલારોકા હરફો ઊપરથી આપણને માલુમ પડેછે.

અન લોકોને એશીઆખંડના ઉત્તર ભાગમાં રાજ ભોગવવાને જારે ૫૨૦ વરસ થયાં તારે પેહેલવેહેલાં મીદ લોકોએ તેઓના હાથ હેઠલથી નીકળી જવાને હુલડ કરવા માંડ્યું; અને ઘણી બાહાદુરીથી લડી આખરે તેઓના આસરા તલેથી નીકળી પોતે સ્વતંત્ર થઇ બેઠા. તીઆરબાદ બીજા લોકો પણ એ મીદ લોકોનો દાખલો પકડી આસ્તે આસ્તે એસીરીઅન લોકોના તાબામાંથી પોતેપણ નીકળતા ચાલીઆ. જારે એ પ્રમાણે આખા એશીઆખંડમાં સઘળા લોકો સ્વતંત્ર થઈ પડીઆ તારે વળી નીચે કહ્યા પ્રમાણે તેઓ પાછા એક જાલેમ રાજાના હાથહેઠળ જઈ પડીઆ. મીદ લોકોમાં દાયોસીસ નામનો એક પુરૂષ પોતાની કાબેલીઅત સારૂ વખણાએલો હતો અને તેના બાપનું નામ ફ્રેઓરતીસ કરી હતું. આ દાયોસીસે સઘળાઓ ઉપર અમલો અખતયાર મેળવવા સારૂ નીચે કહેલી યુકતી કામે લગાડી. તે વખતે મીદ લોકો ઘણાંખરાં ગામડાંઓમાં વીખરાઇ ગયલા હતા; અને જારે બધે ઠેકાણે અંધેર ચાલતું હતું, તારે એ દેજોસીસ (દાયોસીસ) ખુદ પોતે ઘણી જેહેમત ખેંચી સરવે કોઇનો બરોબર રીતે ઈનસાફ કરતો હતો તેથી તે પોતે પોતાના ગામડાંમાં ઘણોજ વખણાઈ ગયો હતો. આખરે એ ગામડાંના મીદ લોકોએ આવી એની સારી ચાલ જોઇને એને પોતાનો નીયાએધીશ મુકરર કીધો. એ ઓધો ગોયા પોતેજ પાદશાહ હોએ તે માફક ઘણી સારી રીતે એણે પોતે પછી ચલાવવા માંડીઓ. આ ચાલને લીધે એને પોતાના દેશી ભાઇબંધોથી કાંઈ થોડું માન મળીઉં નહીં. હવે બીજાં ગામડાંના લોકોબી એ દાયોસીસના ઘણા વાજબી ઇનસાફની તારીફ સાંભળી પોતાને તાંહાંના ગેરવાજબી ઈનસાફને લીધે ઘણાજ ખુશીથી પોતાની મારામારીના કજીઆબી એજ શખસ પાસે ચુકાવવા લઈ જવા લાગ્યા. આખરે વાત અંહીઆં સુધી વધી પડી કે, એ શખસ શીવાએ બીજા કોઈબી શખસ પાસે મીદ લોકો પોતાના કજીઆ લઈ જવા લાગ્યા નહી. જારે એની સોડે ઈનશાફ કરાવનાર આદમીઓની સંખીઆ આસ્તે આસ્તે ઘણી વધતી ગઈ તારે દાયોસીસે જોયું જે, સઘળું મારા ઉપરજ આવી પડેછે માટે વધારે ઇનસાફ કરવાનું પોતે હવે ના પાડીઉં; કાંએજે, પોતાનો ધંધો છોડી દઈને આખા દાહાડા સુધી બીજાઓના ઈનસાફ ચુકવીઆમાં તેણે પોતાને કાંઇ ફાએદો જોયો નહી. હવે આગળ કરતાં હમણા ગામડાંઓમાં વધારે જુલમ અને બેદાદી ચાલવા લાગી માટે મીદ લોકોએ આ ખરાબ વખતનો કાંઈપણ ઇલાજ કરવા સારૂ સઘળાઓના મત લેવા સારૂં એક નાની મોટી અનજુમન મેળવી. એ અનજુમનમાં એક શખસ જેને સારૂ મને એવો શક જાએછે જે તે દાયોસીસનો કોઈ મળતીઓ હતો તે નીચે જણાવીઆ પ્રમાણે બોલી ઉઠયો;—"આવી હાલતમાં આપણને આ દેશમાં વસવું ઘણું મુશકેલ થઇ પડીઉંછે માટે આપણને આપણા ઉપર એક પાદશાહ મુકરર કરવો જોઇએ કે, જેથી દેશમાં સારીકાણી ઇનસાફ ચાલે અને પોત પોતાનો ધંધો રોજગાર કરવા આપણને બની આવે તથા ફરીને આપણને પોત પોતાના રેહેઠાણો છોડી બેદાદીને લીધે બીજી જગાઓ ઉપર નાહાશી જવું પડે નહી." એ અને એવાજ બીજા કલામોથી તેઓને એક દાદખાહ પાદશાહના હાથ હેઠલ રેહેવાને તેણે કબુલ કરાવીઉં. હવે અગતનો સવાલ એ ઉઠીઓ જે, આપણે કોણને તારે આપણો પાદશાહ કરીએ. દાયોસીસને એકમતથી સઘળાઓએ ચુંટી કાહાડીઓ અને આખરે તેઓએ તેને ઈ૦ સ૦ પૂર્વે ૭૦૮માં પોતાનો પાદશાહ કરી બાહાલ રાખીઓ.* ગાદી ઉપર આવતાં એણે પાદશાહી દબદબા લાએક તેઓ પાસેથી પોતા સારૂ એક મેહેલ બાંધી માગીઓ અને પોતાના શરીરના બચાવ સારૂ થોડુંએક લશકર માંગી લીધું કે જે, મીદ લોકોએ તરતજ મોતે કબુલ રાખીઉં. હવે એ દેશાની જે જગા એણે પોતે પસંદ કરી ચુંટી કાહાડી તાંહાં તેઓએ એને એક મોટો અને મજબુત મેહેલ પણ બાંધી અપાવીઓ તથા એના શરીરના બચાવ સારૂ સઘળા મીદ લોકોમાંથી થોડા શખસોને ચુંટી કાહાડવાનીબી એને પરવાનગી આપી. આ પ્રમાણે અખતીઆર મળીઆ બાદ એણે મીદ લોકોને એક શેહેર બાંધવા ફરજ પાડી તથા તેને ઘણી સંભાળથી તારબાદ સણગારવામાં આવીઉં. એ પછી એણે એ લોકોને બુલંદ તથા મજબુત દેવાલો બંધાવવા પણ ફરજ પાડી કે, જેઓને તે જમાનામાં અકબતાના કરી કેહેતા હતા. એ દીવાલો એક એકની આસપાસ ગોળ આકારમાં બાંધવામાં આવીહતી અને એઓને કીલ્લાની માફક એવી ગોઠવવામાં આવી હતી જે, દરેક ગોળ દેવાલ પોતાની આસપાસની દેવાળથી ઉંચાઇમાં વધારે હતી તથા જે જગા ઉપર એ ફરતી ગોળ આકૃતીની દેવાલો બંધાવેલી હતી તે જગા જરાક ઘેરાવ ઉપર આવેલી હતી કે, જેથી તેઓનો આકાર ઘણો રલીઆમણો દીસતો હતો. એઓમાં સાત દેવાલો ઘણી ધીઆન આપવા લાએક બંધાઈ હતી કે જે માંહેલી છેક અંદરની દેવાલમાં પાદશાહનો મેહેલ તથા તીજોરીખાનું આવેલું હતું. એ દેવાલોમાંની

* એ રાજાની હસ્તી વીશે જારજ રાલીનસન શક નાખેછે પણ તે વાત આપણે બાહાલ રાખી શકતા નથી.

સઉથી મોટી દેવાલ ઘેરાવમાં આથેન્સ શેહેર જેવડી મોટી હતી અને એ ગોળાકાર કીલ્લાની પેહેલી દેવાલ સફેદ રંગની, બીજી કાળા રંગની, ત્રીજી જાંબુરા રંગની, ચોથી આસમાની રંગની અને પાંચમી ચળકતા રાતા રંગની બનાવેલી હતી. એ પ્રમાણે આ સઘળા ગોળાકાર કીલ્લાઓની બાજુ જુદા જુદા રંગોથી સણગારેલી હતી. પણ સઉથી છેલ્લી બે દીવાલો માહેલી એક ઉપર તદન રૂપાંનો તથા બીજી ઉપર તદન સોનાનો ઘોળ ચહડાવેલો હતો.

આ પ્રમાણે દાયોસીસે પોતા સારૂ પોતાના મેહેલની આસપાસ કીલ્લાઓ બાંધીઆ પછી એ કીલ્લાની આસપાસ સઘળાને પોત પોતાના ઘરો બાંધવા હોકમ કીધો અને જારે એ તમામ ઘરો બંધાઇ તઈઆર થયાં તારે એણે આ નીચે જણાવેલા ધારા સપર પેહેલીવાર પસાર કરીઆ:–હર કોઇ શખસે સપર પેહેલાં પેગામ મોકલી પાદશાહનું મત પુછાવીઆ વીના ઝડપમાં તેની હજુરમાં જવું નહી, અને કોઈએ તેને જોવો (મલવું) નહીં, તથા હર કોઇ શખસે તેની હજુરમાં હસવું અથવા થુંકવું નહીં. જે શખસો આગળ એના બરોબરીઆ હતા તથા અની સાથે સરોબર ઉધરેલા હતા અને ઇનસાનીઅતના ગુણોમાં તથા ખાનદાનમાં એનાથી કાંઇપણ હલકે દરજાના નહી હતા તેઓ પોતાને જોઇને કાંઈ દલગીર અથવા નારાજી નહી થાએ માટે એણે પોતા સારૂ આ ઉપર કહેલા ધારા બાંધીઆ હતા. આ પ્રમાણે ધારા બાંધીઆ બાદ જારે એણે જોયું જે, હવે હું તખત ઉપર ઘણો મજબુત થઈ ચુકયો છું તારે એણે પછી ઇનશાફ ઘણો સખ્ત કરવા માંડીઓ અને જે શખસો કજીઓ લડતા હોએ તેઓને પોતાનો હેવાલ એના ઉપર સઘળો લખી મોકલાવવાની ફરજ પાડવા લાગ્યો અને તે લખત ઉપરથી પોતે ઝટ તેઓનો ફેસલો કરી પાછો તેનો જવાબ તરત તેઓ ઉપર મોકલી દેતો હતો. એનો ઈનસાફ આવો હતો અને બીજી સઘળી બાબદો પણ એજ પ્રમાણે ચુકાતી હતી. અગર કોઈ શખસે કોઇને નુકશાન કીધું હોએ એમ જારે એ પોતે સાંભળતો હતો તારે એ જલદીથી પેલા શખસને પોતે બોલાવી મંગાવતો અને તેના ગુનાહ મુજબ તેને પછી પોતે સજા કરતો હતો. એ કારણ માટે એણે પોતાના રાજના દરેક ભાગમાં ભેદુઓ તથા છુપાં માણસો રાખીઆં હતાં. એ પ્રમાણે દાયોસીસે મીદ લોકોનાં ટોળાંને એકઠાં કરી તેઓ ઉપર પોતે રાજ ચલાવવા સપર પેહેલી વાર શરૂ કરીઉં હતું. હવે મીદ લોકોમાં બુસા, પરેતાસીની, સત્રુચાતીસ, અરીઝાનટી, બુદાઈ તથા મેજાઈ નામની જાતો હતી, દાયોસીસનો ફરેઓરતીસ (ફરવરતીસ) નામનો એક છોકરો હતો. તે પોતાનો બાપ જારે ઈ૦ સ૦ પૂર્વે ૬૮૬ માં મરણ પાંમીઓ તારે તખત ઉપર આવીઓ હતો. તખતનશીન થયા બાદ મીદ લોકો ઉપરજ પોતે સંતોષ નહી પામી એણે ઇરાનીઓ સાથે લડાઈ કીધી અને તેઓને મીદના રાજના તાબામાં કરી લીધા. હવે એશીઆ ખંડના આ બે જબરદસ્ત લોકો ઉપર પોતે ધણી થઈ બેઠા પછી એક એક પછી એક એક બીજી જાતો ઉપરબી એણે પોતે હુમલા કરવા માંડીઆ. છેલ્લે સરવાળે એસીરીઅન લોકો જેઓ નીનીવીમાં રેહેતા હતા અને જો કે આગળ ઘણા જબરદસ્ત ગણાતા હતા તોપણ હમણા હવે જરાક સાધારણ હાલતમાં આવી પ-ડેલા હતા તેથી એ ફરેઓરતીસે તેઓ ઉપરબી હુમલો કીધો. પણ એ લડાઈમાં તે પોતાના ઘણાએક લશકર સુધાં લડાઇનાં દરમીઆનમાંજ ઈ૦ સ૦ પૂર્વે ૬૩૩ મા મારીઓ ગયો.

જારે ફરેઓરતીસ મરણ પામીઓ તારે તેનો છોકરો કાએકસરીસ જે, દાયોસીસનો નબીરો થાએછે, તે તખત ઉપર આવીઓ. એને વાસતે એવું કેહેવાએલુંછે જે, એ પોતાના વડીલો થાને વધારે લડાએક હતો. એશીઆખંડના સીપાઇઓને લડાઇની ટુકડીઓમાં વેંહેચી નાખવાની ચાલ સપર પેહેલીવાર એણેજ દાખલ કરી. તેઓને ભાળાદાર તથા તીરઅંદાજ અને ઘોડસવાર લશકરો એવા એવા વીભાગોમાં એણેજ પેહેલ વેહેલા વેંહેચી નાખીઆ હતા. એની આગમજ લડાઈમાં એ સઘળા લોકો ભેલસેલ થઇ જઇને યૂધ ચલાવતા હતા. લીદીઅન લોકો સાથે લડાઈ કરતાં આખું સૂર્ય ગ્રહણ જે ઈ૦ સ૦ પૂર્વે ૬૧૦ માં થયું હતું તેબી એનાજ જમાનામાં બનીઉં હતું; અને એણેજ હેલીસ નદીની ઉપરના તમામ એશીઆ ખંડના લોકોને પોતાને તાબે કરી લીધાહતા. નીનીવી શેહેર ઉપર પોતાના બાપનું વેર લેવા તથા તે શેહેરનો નાશ કરવા માટે એ પાદશાહે પોતાની તમામ રૈયતોમાંથી એક મોટું લશકર ઉભું કીધું. પણ જેવી એણે એશીરીઅનો ઉપર ફતેહ મેળવી અને નીનીવી ઉપર જેવો ઘેરો ના-ખીઓ તેવામાંજ સીથીઅન લોકો પોતાના પાદશાહ પ્રોતોથાયસના છોકરા મદાયસની સરદારી હેઠલ એના મુલક ઉપર ચહડી આવીઆ. આ સીથીઅનોએ સીમીરીઅન લોકોને ઈરોપખંડ મધેથી હાંકી કાહાડીઆ હતા અને એશીઆ ખંડમાંબી તેઓની પછવાડે લાગ્યાથી આખરે તેઓ મીદ લોકોના મુલકમાં આવી પોંહોંચીઆ અને તાંહાં આવી કોકેસસ નામના પાહાડ ઉપર તેઓએ મીદ લોકો સાથે લડાઈ કીધી કે જેમાં મીદ લોકોએ મોટી શીકસત ખાઈ પોતાનું રાજપાટ ખોઈ દીધું. આથી કરીને સીથીઅનો

પછી આખ્ખા એશીઆ ખંડના માલેક થઈ બેઠા. તાંહાંથી તેઓ પછી મીસરમાં પેઠા અને જારે તેઓ છેક સીરીઆ પ્રાંતમાં પેલસ્તાઇન સુધી જઈ પોહોચીઆ તારે મીસરના પાદશાહ સીમેતીકસે તેઓ સારૂ ઘણોએક હદીઆ મોકલી કાલાવાલા કરી તેઓને પોતાના મુલકમાંથી પાછા કાહાડીઆ. પાછા ફરતી વેળાએ તેઓ સીરીઆના એસકેલુન નામના શેહેરમાં આવી પોહોચીઆ કે જાંહાંથી તેઓનો મોટો ભાગ જોકે કાંઇ પણ નુકસાન કરીઆવીનાએ ચાલીઓ ગયો તોપણ તેઓની પાછળ પડી ગએલા થોડાએક સીથીઅનોએ સીલિસચીઅલ વીનસ (યાને આસમાની સુકર ગ્રહ) એવે નામની દેવીના દેહેરાંનો મોટો નાશ કરી નાખીઓ. આ દેવી સારૂ જે જે દેહેરાંઓ બાંધીઆમાં આવીઆં હતાં તેઓમાં મારી શોધો પ્રમાણે એ દેહેરૂં સઉથી ઘણુંજ પુરાતન હતું; કાંએજે સાઇપ્રીઅન લોકો ખુદ પોતે પોતાને મોહોડે કબુલ કરેછે જે, અમારાં ટાપુમાં જે દેહેરૂં એ દેવી સારૂ બાંધીઆમાં આવેલુંછે તે એ મજકુર દેહરાં પછી બાંધવામાં આવીઉં હતું અને સીથીરામાં પણ એજ સીરીઆના પ્રાંતમાંથી આવેલા ફીનીશનોએ એ દેવી સારૂ દેહેરાં બાંધીઆં હતાં. ગમે તે હોએ પણ સીથીઅનોએ તો તે દેવીનું પેલું એસકેલુનનું દેહેરૂં જે લુટીઉં હતું તેથી તેણીએ તેના વારસો ઉપર સરાપ દઈ એક જાતનો રોગ મોકલીઓ. આ વાત પેલા સીથીઅનો ખુદ પોતે પણ બાહાલ રાખેછે. હવે જે કોઈ શખસો સીથીઆના મુલકોમાંથી પસાર થશે તેઓના જોવામાં આવશે જે, જે લોકોને એ સીથીઅનો ઇનારીશ કરી કેહેછે તેઓમાં એ રોગ ચાલુછે. અઠાવીસ વરસ સુધી એ સીથીઅનોએ એશીઆ ખંડમાં રાજ ચલાવીઉં હતું.* એઓની બેપરવાહી અને બેરાઅરારતને લીધે હરેક ચીજોને મોટું નુકસાન પોહોચતું હતું; કાંએજે લોકો પાસેથી જો કે પોતાના માગીઆ પ્રમાણે એઓ ચોથાઈ લેતા હતા, તોપણ આખા દેશમાં ભટકીને એ લોકો પછી તેઓનો સઘળો માલમતાબી લુટતા હતા. હવે કાએકસરીસ તથા બીજા મીદીઅનોએ એ લોકોના મોટા ભાગને એક મોટું જમવાનું ઇજન કીધું. તાંહાં પછી તે સઘળાઓને છાકટા કરી મારી નાખીઆ કે જેથી મીદીઅનોએ પછી ફરીને પોતાનો આગળો અખતીઆર પોતાના સઘળા આગળા દેશો ઉપર મુશાતકીમ પાયા ઉપર લાવી મેહેલીઓ ને નીનીવીબી ઈ.સ. પૂર્વે ૬૨૫ માં જીતી લઈ એક માત્ર બેબેલોનીઆના મુલક શીવાએ આખા એશીશીઆના દેશનેબી પોતાને તાબે કરી લીધો. આ સઘળું સરણજામ પોહોચીયા બાદ સઘળા મળી ચાલીસ વરસસુધી રાજ ભોગવીઆપછી એ કાએકસરીસ પોતે મરણ પામીઓ.

કાએકસરીસ (ઉવખશત્ર)ની પછી તેનો છોકરો એસતાએજીસ ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૫૯૩ માં તખતનસીન થયો. એને એક છોકરી હતી જેનું નામ તેણે મેનદેન કરી રાખીઉં હતું. એક દાહાડે એ પાદશાહે એવું સ્વપ્ન જોયું જે, પેલી છોકરીએ એટલું બધું તો પાણી પેદા કીધું કે તેથી તેનું આખું શેહેર બધું ઢંકાઇ ગયું એટલુંજ નહી, પણ તમામ એશીઆખંડમાંબી તેથી એક મોટી રેલ આવી. હવે મેજાઈ લોકો, જેઓ તે જમાનામાં ખાઆબની તાબીર કેહેતા હતા તેઓ સોડથી એ ખાઆબ વીશેની ચુનોચરા વાકેફ થયાથી એ પાદશાહ પોતે અતીશય બીધો અને જારે આ મેનદેન પછી પણવા લાએક થઈ તારે આ સ્વપાનાથી બીહીને કોઈપણ મોટે બાહાગેના મીદ સાથે તેણીને પરણવાની તેણે મનાઈ કરી અને કેમબાએસીસ નામના એક સારા આનદાનના નરમ સ્વભાવના ઇશાની સાથે તેણીને પરણાવી આપી; કેમકે એ પાદશાહ પોતે એ કેમબાઈસીસને એક વચલે વાગેનાં મીદથીબી ઘણો હલકે દરજજેનો ગણતો હતો. હવે એ મેનદેનના કેમબાઈસીસ સાથે પરણીઆની એક વરસ પછી ફરીને બીજું એવું સ્વપ્નુ એ પાદશાહે જોયું જે, પોતાની એ છોકરીના ગરભસ્થાનમાંથી એક દ્રાક્ષનાં ઝાડનો વેળો ઉતપન થયો કે, જેના છાયાથી આખો એશીઆ ખંડ ઢંકાઈ ગયો હતો. એ સ્વપ્નુ જોયા તથા એની તાબીર પુછીઆબાદ પોતાની છોકરી જે, હવે ઈરાનમાં છોકરૂં જણવાની તઈઆરીમાં હતી તેને તાંહાંથી તરત પોતે બોલાવી મંગાવી અને તેના આવીઆબાદ તેની આસપાસ એક પેહેરો રાખીઓ; કાંએકે, એ ખાઆબની તાબીર કેહેનાર મેજીઅનોએ એને એવું કહ્યું હતું જે, તારી છોકરીને પેટે જે છોકરો પેદા થશે તે તારે બદલે રાજનો માલેક થશે માટે જે કાંઇ પેદા થાએ તેનો નાશ કરવા એણે પોતે ઠરાવ કીધો. હવે એસતાએજીસે જેવો સાએરસ પેદા થયો તેવોજ પોતાના મીદીઅન સગા હારપેગસને બોલાવી મંગાવીઓ; કાંએકે તે ઘણો ઇમાનદાર તથા સઘળાં કામોનો કરવઇઓ હતો અને તેણે કેહ્યું જે, "ઓ, હારપેગશ, હું જે તુંને કામ સોંપુંછું તે, તું બજાબાવવા ચુકતો નહી. મને ઠગીને તું મારો જાન ઘાસ્તીમાં ના-

* જારજ રાલીનસન એથીબી ઘણાં ઓછાં વરસો ધારેછે અને ઇસીબીઅસની સત્તા ઉપરથી પોતે કહેછે જે ૧૧ થી વધુ વરસવેર એ લોકો એસીઆના કાંઇ માલેક રહયા ન હોય.

ખતો નહીં તથા કોઈ બીજાના સમજાવીઆથી તું તારે માથે બદલામી પણ લેતો નહીં. મેનદેને જે આ છોકરૂં જણીઉંછે તે તું તારે ઘેર લઇજા અને તેને મારી નાખી તારી ખુશીમાં આવે તાંહાં તું પછી દાટી આવજે. હારપેગસે જવાબ આપીઓ જે, "ઓ પાદશાહ, તેં હજુર સુધી મારામાં કાંઈપણ નીમખહરામી જોઇ નથી અને હવે પછીબી હું તને કદીબી નુકસાન નહીં પોહોચે એમ કરવા સંભાળ રાખીશ માટે આ કરમ કરવાની જો તારી મરજીજ હોએ તો મને એ કામ બજાલાવવા જબરીથી તાબે થવુંજ જોઇએ." આ મુજબ જવાબ આપીઆબાદ હારપેગસના હાથમાં મોતને સારૂ સણગારીને પેલું બચું સ્વાધીન કરવામાં આવીઉં. તે છોકરાને પોતાના ઘર આગળ તે રડતો રડતો લઇ ગયો, અને આવીને સઘળી એસ્તાએજીસની કહેલી વાત પોતાની બઈરી આગળ કહી સંભળાવી. પેલી બઈરીએ તેને પુછીઉં જે, "તું હવે શું કરવા માગેછે"? હારપેગસે જવાબ આપીઓ જે, "એસ્તાએજીસના કહ્યા પ્રમાણે હું અમલ કરવા માંગતો નથી અને ઘણાં એક કારણોને લીધે હું એ છોકરાના ખુનને સારૂ એ પાદશાહના કેહેવાને તાબે થનાર નથી; કાંએકે એક તો એ જે, એ મારો સગો થાએછે અને બીજું એ જે, એસ્તાએજીસ હવે ઘણો બુઢો થઇ ગયોછે અને તેને પેટે કોઇ છોકરો નથી. એ વતરોગે એના મોતબાદ અગરજો પાદશાહત એની છોકરીની હાથતલે આવે તો હું તેનો આ છોકરો મારી નાખું તો વખતે તે મારા ઉપર એ કારણ સર મોટા ગજબ પાડીઆ વીના રેહેશે નહી માટે મારી ખુદ પોતાની સલામતી સારૂ એ છોકરાને કોઈ મારા માણસ સોડ નહી પણ એસ્તાએજીસના કોઈ માણસ સોડ મરાવી નાખું. હવે એસ્તાએજીસનો એક ભરવાડ જેને વીશે તેને એવું માલુમ હતું જે, તે પોતાના ઢોરો એ કામને અમલમાં લાવવા લાએકની એક જગા ઉપર ચરાવેછે અને જે પાહાડ ઉપર જંગલી જાનવરોબી ઘણાં વસેછે તેથી તેણે કોઇ માણસ મોકલી તેને પોતાની આગળ બોલાવી મંગાવીઓ. એ ભરવાડનું નામ મીથરેદેતીસ (મેહેરદાદ) કરી હતું. તે પોતાની એક ચાકરડી સાથે પરણેલો હતો. જે બઈરી સાથે તે પરણીઓ હતો તે બઈરીનું નામ યુનાની જુબાનમાં સાઈનો તથા મીદ ભાષામાં સ્પાકો કરી હતું; કાંએકે મીદ લોકો કુત્રીને સ્પાકા (જંદમાં સપવા) કરી કેહેછે. જે પાહાડની હેઠલ પેલો ભરવાડ પોતાના ગાદ્રાં ચરાવતો હતો તે પાહાડ અકબતાનાની ઊત્તર દીશાભણી યુકસાઇન નામના દરીઆ તરફ આવેલો હતો. હવે મીદીઆના મુલકની સેસપાએરસ તરફની બાજુ ઘણી પાહાડી, ઊંચી અને જંગલોથી ભરાઈ ગએલી હોએછે અને બાકીના આખા મુલકની જગા સઘળી સપાટ છે. પેલા ભરવાડને ઘણો જલદીથી બોલાવી મંગાવીઓ તેથી તે તરત આવીઓ. જારે તે આવી પુગ્યો તારે હારપેગસે તેને કહ્યું જે, "એસ્તાએજીસે તુંને આ છોકરૂં લેવા તથા તે જલદીથી મરી જાએ માટે તેને પાહાડના ઘણાંજ થંડા ભાગ ઉપર મુકવાને કહેલુંછે અને મને એ છોકરાંને તેવી હાલતમાં મુકેલું જોવાને ફરમાવેલુંછે માટે અગર જો તું હરેક બાહાને એ છોકરાને બચાવશે તો તુંને ઘણો રીબાવી રીબાવીને મારી નાખીઆમાં આવશે." પેલો ભરવાડ એ વાત સાંભળી જે રસ્તે પોતે આવીઓ હતો તે રસ્તેથી પેલાં છોકરાંને લઇને પોતાની ઝુપડી તરફ રવાના થયો. હવે એતેફાક એવો બનીઓ જે, જારે પેલો ભરવાડ શેહેરમાં ગયો તારે તેવામાં તેની બઇરી જે જણવાની તઈઆરીમાં હતી તેણીએ તરત એક બચ્ચું જણીઉં અને દરેકજન એકએકને જોવા ઘણાં આતુર હતાં. પેલો ભરવાડ પોતાની બઈરીના જણવાની ફીકરમાં હતો અને પેલી બઇરી હારપેગસે કોઈ દાહાડે નહી ને આજે પોતાના વરને જે જલદીથી બોલાવી મંગાવીઓ હતો તેનું કારણ શું હશે તેની ફીકરમાં હતી. જારે પેલો ભરવાડ ઘેર આગળ આવી પોહોચીઓ તારે પેલીએ તેને એકાએક આવેલો જોઇને પુછીઉં જે, "તુંને હારપેગસે શાસારૂ એટલો જલદીથી બોલાવવા મોકલીઓ." પેલાએ જવાબ આપીઓ જે, "ઓ મારી ઓરત, જારે હું શેહેરમાં જઈ પોહોંચીઓ તારે મેં એવી ચીજ જોઇ અને સાંભળી કે તેવી દીકત ચીજ કદીપણ આપણાં શેઠ ઉપર આવી પડી નહીં હશે અને જે મેં નહી જોઈ અને કદીપણ નહીં સાંભળી હતે તો ઘણુંજ બેહેતર હતું. હારપેગસનું આખું ઘર માંહાતમપોશીમાં હતું જેથી હું ઘણોજ બીહીનો અને જલદીથી અંદર ગયો અને જોયું તો એક બચું સુનેરી અને તરેહ તરેહવાર રંગોનાં પોશાક પેહેરેલું રડતું અને હાંફતું તેની સોડ પડેલું હતું. જારે હારપેગસે મને જોયો તારે તેણે મને હોકમ કીધો જે, એ બચાંને તું ઉઠાવ ને જલદીથી જે પાહાડ ઉપર ફાડી ખાનારા જાનવરો ઘણાં વસતાં હોએ તે પાહાડ ઉપર લઇ જઇને તરત તેને મુકી આવ; કાંએકે, એ કામ મને એસ્તાએજીસે સોંપેલુંછે અને બીહીવડાવામાં આવેલોછે જે, અગરજો એ કામ અમલમાં નહી આવશે તો મારા ઉપર મોટામાં મોટી શીક્ષા કરીઆમાં આવશે. મેં પેલાં બચાંને તેથી તરત ઊંચકી લીધું અને જો કે તેનાં સુનેરી પોશાક અને હારપેગસનાં ઘરમાંની માંહાતમપોશીથી હું અજાએબ થયો હતો તોપણ હું એને કોઇ ચાકરનું બચું સમજી જલદીથી લઇને ચાલતો થયો. પણ જેવો રસ્તામાંથી હું ઘેર આગળ આવતો હતો,

એટલાંમાં એક ચાકર મને શેહેરની બાહેર મળીઓ. તેણે એ વીશેની સઘળી સાચી હકીકત મને કહી સંભળાવી જે, એ તો મેનદેન જે એસતાએજીસની છોકરી અને કેમબાઈશીસ જે સાએરસનો છોકરો થાયછે તેના પેટનું બચુંછે અને એસતાએજીસે એને મારી નાખવાનો હુકમ કીધેલોછે."

એવું બોલી પેલા ભરવાડે પોતાની ઓરતને દેખાડવવા સારૂ તે બચાંને જેવું ખુલ્લું કીધું તેવોજ તેનો ખુબ સુરત ચેહેરો અને અમીરી દેખાવ જોઈને પેલી ઓરતે પોતાના વરને ગુંઠણ ઉપર પડી આંખોમાં આંસુ આણી અરજ કરીને કહ્યું જે, "એ બચાંને કોઈપણ બાહાનુ લાવી પાહાડ ઉપર મુકવું નહી." તે ભરવાડે જવાબ દીધો જે, "તું જે કેહેછે તે બનવું મુશકેલછે; કાંએકે, હારપેગસનાં ભેદુઓ એ કામ કરેલું જોવા આવશે અને અગર-જો એ કામ સરંજામ નહીં પોહોચેલું જોશે તો તેથી હારપેગસને મોતની સજા કરવામાં આવશે." પેલી બઈરીએ જોયું જે, પોતાનો ખાવંદ તો ઘણોજ બજીદ થઈ રહ્યોછે તારે તેણીએ ફરીને એક નવી યુક્તી શોધી કાહડી નીચે પ્રમાણે તેને કહી સંભળાવીઊ :—"અગરજો એને મુવેલુંજ જોવાને તું ચાહાતો હોએ તો હું તને કહુંછું તે પ્રમાણે અમલ કર. મેં હમણા એક મુવેલું છોકરૂં જે જણ્યુંછે તેને બદલે તું એને તાંહાં મેહેલી આવ અને આપણને એ એસતાએજીસની છોકરીના છોકરાને પોતાના છોકરા માફક પાળવાદે કે, તેથી તેં તારા ધણીને ઠગીઓ એવો વાંક તારા ઉપર નહીં લાગુ પડે અને બીજું આપણનેબી એક મોટા ફાએદો એ થાએ જે, આપણાં મુવેલાં છોકરાંને પાદશાહી દબદબા સહીત દફનાવીયામા આવીઊ એમ ગણાએ તથા તે સાથે વળી આ જીવતા છોકરાનો જાન પણ બચશે." પેલા ભરવાડે પોતાની ઓરતની એ બીના સાંભળી તરતજ એ પ્રમાણે અમલ કરવાને પોતે કબુલ કીધું અને જે છોકરાને પોતે મારી નાખવા લાવીઓ હતો તેને પોતાની બઈરીને હવાલે કીધો અને પોતાના મુવેલાં બચાંને તેનો સઘળો પોશાક મેહેરાવીને જે ટોપલીમાં પેલાંને મુકીને લાવીઓ હતો તેમાંજ તેને મેહેલીને પાહાડના ઘણા ઉજડ ભાગ ઉપર જઈ મુકી આવીઓ. પાહાડ ઉપર નાખી આવીઆ બાદ ત્રીજે દાહાડે પેલા ભરવાડે પોતાના એક માણસને તેની રખેવાલ સારૂં તાંહાં મેહેલી આવીને શેહેરમાં જઈને હારપેગસના ઘરમાં આવી ખબર કરી જે, પેલાં બચાંને સાહેબ હું તને મુવેલું દેખાડવાને તઈઆર છું. આ ખબરથી હારપેગસે પોતાના પેહેરાનાં કેટલાએક ઘણાં વીશવાસુ માણસોને તે તરફ રવાને કીધાં. તેઓએ પેલા ભરવાડના છોકરાને મુવેલું જોઈ ઘણા તાજીમતવાજોથી પાદશાહના હોકમ પ્રમાણે પછી અવલમંજલ પોહોચાડીઊ. હવે પેલું બીજું છોકરૂં જેને સાઈરસ કરી પાછળથી લોકો કેહેવા લાગ્યા તેને પેલા ભરવાડની બઈરીએ પાળીઊ અને તેનું નામ સાઈરસ નહી પણ કાંઈક બીજુંજ તેણીએ રાખેલું હતું.

જારે પેલો છોકરો દસ વરસની વયનો થયો તારે તે નીચે કહ્યા પ્રમાણે ઓળખાઈ આવીઓ. ગામડાંની જે જગાપર તે ઢોરો ચરાવતો હતો ને જે જગાપર તે પોતાની વયના બીજા કેટલાક છોકરાઓ સાથે જારે રસ્તામાં રમતો હતો તારે જે છોકરાઓ તેની સાથે રમતા હતા તે સઘળાઓએ એ ભરવાડના છોકરાને પોતાનો પાદશાહ ઠેરવીઓ. એણે કેટલાએક છોકરાઓને ઘેર બાંધવા તથા બીજા કેટલાએકોને પોતાના શરીરને બચાવવા સારૂ પેહેરેગીરો નેમીઆ અને તેઓમાંથી એકને પાદશાહનો માનીતો તથા બીજાને પોતાની આગળ સઘળા પેગામો લાવવાનો ઓધો સોંપી આપીઓ. એ પ્રમાણે દરેકને જુદા જુદા કામો ઉપર એણે મુકરર કીધા. હવે આ બધા છોકરા રમતા હતા તેઓમાં એક છોકરો જે આરતમબેરીસ નામના એક મોટે દરજજાના મીદનો છોકરો હતો તેણે એ સાઈરસનો હોકમ માનીઓ નહી તેથી એણે તેને પકડવાને બીજાઓને હોકમ કીધો અને તેને પછી એ સાઈરસે ઘણોજ માર મરાવીઓ. પેલો છોકરો જેવો છુટયો તેવોજ પોતાની સાથે પેલા બધા છોકરાઓએ ઘણીજ ખરાબ ચાલ ચલાવી છે એમ સમજી દીલમાં ચાનક ધરી શેહેરમાં જઈ પોતાના બાપ આગળ ફરીઆદ કીધી કે, "મને એસતાએજીસના ભરવાડના છોકરાએ ઘણોજ મારીઓછે." એસતાએજીસના ભરવાડના છોકરો કેહેવાનું કારણ એ જે, તે છોકરો હજુર સુધી સાઈરસના નામથી કોઈને જણાએલો નહી હતો. આરતમબેરીસ એ સાંભળીને ઘણો ગેસ્સામાં આવી પોતાના છોકરાને સાથે લઈ જલદીથી એસતાએજીસ આગળ ગયો અને તેણે પોતાના છોકરાનો બરડો દેખાડીને કહ્યું જે, "અરે ઓ પાદશાહ, તારો ગુલામ જે એક ભરવાડનો છોકરો છે તેણે અમુને બહુ નુકસાન કીધુંછે અને જે અમારાથી ખમી શકાએ તેવું નથી." એસતા-એજીસે એ બધું જોઈ તથા સાંભળી લઈને આરતમબેરીસ જે એક મોટો ઓધેદાર માણસ હતો તેના છોકરાને આવું નુકસાન પોહોચાડીઆને લીધે પેલા ભરવાડને તથા તેના છોકરાને પોતે તેડી મંગાવીઆ. જારે એ બંને જણાઓ એસતાએજીસની હજુરમાં આવી પોહોચીઆ તારે એણે પોતે સાઈરસ તરફ જોઈને કહ્યું જે, "તું

આવા નીચ શખસનો છોકરો થઈને મારા શેહેરના એક મોટા અમીરના છોકરા સાથે આવી ખરાબ ચાલ ચલાવવા સારૂ તેં કેમ હીંમત કીધી?" સાઇરસે જવાબ વાળીઓ જે, "સાહેબ, મેં એને ધારા પ્રમાણે શીક્ષા કીધી છે; કાંએજે, ગામડાંઓના સઘળા છોકરાઓએ મને ઘણોજ લાએક ધારીને પાદશાહના ઓધા ઉપર મુકરર કીધો અને એ બધા છોકરાઓને જે હું ફરમાવતો હતો તે તેઓ બજા લાવતા હતા, પણ માત્ર એણેજ નાફરમાની કરીછે અને મારા હોકમને કાંઈ માન આપીઉં નહીં તેથી મેં એને સજા કરીછે. હવે સાહેબ, અગરજો હું એ બાબદસર શીક્ષાને લાએક હોઉં તો હું તને તાબે થવાને અંહીઆંજ હાજર છું." જેવું એ છોકરાએ બોલવા માડીઉં એટલે એસતાએજીસે એનો ચેહેરો જે પોતાને મળતો આવતો હતો તે ઉપરથી તથા એના આવા હાજરજવાબ તથા એની ઉમર એને પાહાડ ઉપર નખાવીઆના વરસો સાથે જે મળતી આવતી હતી તે ઉપરથી એને પોતે તરત ઓળખી કાહાડીઓ. આ શોધથી બીહીને કેટલોએક વાર સુધી તો પાદશાહનું મોહોડુંજ ગોયાબંધ થઈ ગયું અને છેલે સરવાલે ઘણી મેહેનતથી પાછો સુદ્ધીમાં આવીને આરતમબેરીસને કહ્યું જે, "તમારી તથા તમારા છોકરાની ફરીઆદ ઉપર હવે હું જલદીથી ધીઆન પોહોચાડીશ." મનમાં એવું જે કાહારે આરતમબેરીસ અંહીઆથી જાય કે પેલા ભરવાડને એક છુપી જગા આગળ બોલાવી એ સઘળો કેફીઅત પુછી જોઉં. એમ કહીને પોતે આરતમબેરીસને રૂખસત આપી અને એસતાએજીસના ફરમાન પ્રમાણે તેના ચાકરો ઝટ સાઇરસને એક અંદરના ઓરડામાં લઈ ગયા અને જારે ભરવાડ એખલો રહ્યો તારે એસતાએજીસે તેને પુછીઉં જે, "આ છોકરો તારે તાંહાં કેમ આવ્યો અને તુંને એ કોણના હાથમાંથી મળીઓછે?" ભરવાડે જવાબ આપીઓ જે, "એ છોકરો મારો પોતાનોછે અને જે માને પેટે એણે જનમ લીધોછે તે બઇરી પણ હજુર મારી સાથેજ રહેલીછે." એસતાએજીસે તારે પેલા ભરવાડને કહ્યું જે, "તું મોતમાંથી બચવા સારૂ તારી ખુદ પોતાની સલામતી કાંઇ જોતો નથી." એમ કહીને પોતાનાં માણસોને તરતે તેને પકડવાનો હોકમ કીધો. જારે એ ભરવાડને રીબાવીને મારી નાખવાના હથીઆર આગળ લઇ આવીઆ તારે તેણે પોતે સઘળી ખરી હકીકત પેહેલેથી તે છેલે સુધી પાદશાહ આગળ માની દીધી અને એ કામ સારૂ પાદશાહ આગળ કળવાઇ પડીને માફી માગી. જારે પેલા ભરવાડે સઘળી ખરી હકીકત એસતાએજીસની આગળ કહી દીધી તારે પાદશાહે તેને કાંઇ બીજું પોતે કહ્યું નહી, પણ બધો ડપકો હારપેગસ ઉપર મુકવા લગ્યો અને તેને પોતાના માણસોને મોકલી તરત બોલાવી મંગાવીઓ અને પુછીઉં જે, "હારપેગસ જે બચું મારી છોકરીને પેટે જનમીઉં હતું અને જેણે મેં તારા હાથમાં આપોઉં હતું તેને તેં કેવી રીતે મારી નાંખીઉંછે વારૂ"? હારપેગસે પેલા ભરવાડને તાંહાં હાજર જોઇને જોયું જે, અગર જો અંહીઆં, હું જુઠું બોલીશ તો તે જલદીથી માલુમ પડી આવશે અને મને પોતાને શીક્ષા ભોગવવી પડશે માટે તેણે કહ્યું જે, "ઓ બાદશાહ, જારે તારી પાસેથી તે બચું મને મળીઉં તારે મેં ધીરે સાંસ્તે વીચાર કીધો જે, હું કેવી રીતે તે બચાંને મરાવી નાખુ કે, જેથી તારી મરજી અને હોકમ પણ નહી તોડાય અને તારી તથા તારી છોકરીની આંખમાંથી ખુનના ગુનાહમાંથીબી હું મોકલો થઇ શકું? આવા વીચારથી મેં નીચે જણાવીઆ પ્રમાણે ઉપાયો કામે લગાડીઆ. મેં તારા ભરવાડને બોલાવી મંગાવીઓ અને તેને કહ્યું જે, પાદશાહનો હોકમ છે માટે તું આ છોકરાને ઉઠાવ ને એને મારી નાખ, અને એમ કેહેવામાં હું કાંઈ પોતે જુઠું પણ બોલીઓ નથી; કેમકે સાચું પુછાવો તો તારો તેવો હોકમજ હતો. આવી રીતે પેલા છોકરાને પાહાડના કોઈ ઘણા ઉજડ ભાગ ઉપર મુકવા તથા તાંહાં તે મરી જાએ તાંહાંસુધી તેની આગળ ઉભો રહી તેની ચોકી કરીઆ કરવા કહી, મેં તેને પછી પેલા ભરવાડને સપુરદ કીધો અને તેને મેં બીહીવાડાવીઓ જે, અગર જો તું એ બાળકને મારી નહી નાખશે તો તને મોટી સજા કરીઆમાં આવશે. હવે જારે પેલા ભરવાડે એ કામ બજાવીઉં અને પેલું છોકરૂં મરી ગયું તારે મેં મારા કેટલાએક વીશવાસુ માણસો મોકલી તેઓ પાસે પેલું બચું મંગાવીને જોયું અને પછી તેને અવલમંજલ પોહોચાડાવીઉં. અરે ઓ પાદશાહ આ તમામ હકીકત તારે સાચી સમજવી. પેલાં બાલકનો આ પ્રમાણે અંત આવીઓ છે." એ પ્રમાણે હારપેગસે સઘળી વાત માંડીને ખરેખરી કહી પણ એસતાએજીસે એ કામ બનીઉં તેનો જાણે પોતાને હવે ગોસ્સો દીલમાં છેજ નહી એવો બાહેરથી ઢોંગ કરી પેલા ભરવાડ સોડથી જે પોતે સાંભળીઉં હતું તે સઘળું હારપેગસ આગળ કહી સંભળાવીઉં અને તારબાદ પેલો છોકરો હજુર સુધી જીવતો છે તે વાત નેકજછે એમ બોલીઓ; કાંએકે "મને મારી છોકરીથી વારેઘડીએ એ બાળક વીશે ડપકો ખમવો પડતો હતો માટે ભાએગ સારાં જે, એ છોકરો હજુરસુધી જીવતો રહ્યોછે. એટલું કહી હારપેગસને કહ્યું જે, "તારા છોકરાને એની સાથે રેહેવાને મોકલ અને એ છોકરો આપ્રમાણે જીવતો રહ્યોછે માટે રાતના હું એક

માહું જસન તેની ખુશાલીમાં જે કરનાર છું તેમાં તમારે પણ જમવા આવવું." આ શબ્દો સાંભળીને હારપેગસ પોતાના આવાં કામનું સારૂં પરીણામ આવીઉં અને આવાં સુભ કામ સારૂ પોતાને હવે જમવા બોલાવીઓ માટે મનમાં પોતે ઘણો મઘન થઇ પાદશાહને સલામ કરી પાછો પોતાને ઘેર આવીઓ અને જેવો ઘરમાં પગ મુકીઓ તેવોજ પોતે પોતાના આસરે ૧૩ વરસની ઉમરના એકનાએક છોકરાને એસતાએજીસને તાંહાં જવાનો તથા જે તે કેહે તે બજા લાવવાનો પોતે તરત હોકમ કરીઓ અને બેહદ ખુશીમાં આવી સઘળી હકીકત પોતાની બઇરી આગળ કહી સંભળાવી. હવે પેનો છોકરો જેવો એસતાએજીસ સોડે જઇ પેહોચીઓ એટલે તેણે તેને જબે કરાવીઓ અને તેના સાંધે સાંધા સઘળા જુદા પડાવી તેના ગોસ્તનો કેટલોએક ભાગ પોતે રોસ્ત કરાવીઓ અને બાકીનાનો સેરવો કરાવી સારીકાણી રંધાવી પોતે તઇઆર કરાવી રાખીઓ. ડેરવેલે વખતે જારે હારપેગસ તથા બીજા મેજબાનો જમવા આવીઆ તારે બકરાંનાં ગોસ્તની તમામ વાણીઓથી તબલ ભરીને ચાકરો પેલા સઘળા મેજબાનો તથા એસતાએજીસ આગળ મુકી ગયા. પણ હારપેગસ આગળ તેના છોકરાનું માથું હાથ અને પગ જેને એક ટોપલીમાં ઢાંકી રાખીઆ હતા તે સીવાએ સઘળું રાંધેલું શરીર લાવી મેહેલીઉં. હવે જારે હારપેગસ સારી પેઠે ખાઇ રહ્યો તારે એસતાએજીસે તેને પુછીઉં જે, "કેમ તુંને આ ખાનું પસંદ પડીઉંછે?" હારપેગસે પોતાની મોટી ખુશી દેખડાવી; એટલાંમાં કેટલાંએક માણસોએ પેલા છોકરાનું માથું જેને તેના હાથ પગોથી ઢાંકેલું હતું તે તેની આગળ લાવી મેહેલીઉં અને હારપેગસ આગળ ઉભા રહી પેલી ટોપલી ઉઘાડી તેમાંથી જે પોતાને પસંદ આવે તે કાહાડી લેવા અરજ કીધી. હારપેગસે તેઓના કહ્યા પ્રમાણે પેલી ટોપલી ઉઘાડી અને જોયું તો પોતાના છોકરાનું મુવેલું શરીર માલુમ પડીઉં. એ દેખાવથી પોતે ન ડરતાં પોતાનું મન સ્થીર રાખીઉં એટલામાં એસતાએજીસે તેને પુછીઉં જે, "તેં કીઉં જાનવર હમણાં ખાધું તે તું જાણેછે?" હારપેગસે જવાબ આપીઓ જે "હા, સાહેબ હું તે સારી કાણી જાણુંછું. પાદશાહે જે કાંઇ કીધું તે મને પસંદ પડીઉંછે." એમ બોલી પોતે પોતાને ઘેર રવાના થયો.

એસતાએજીસે એ પ્રમાણે હારપેગસને શીક્ષા કરી; પણ હવે સાઇરસ સારૂ પોતે શું ઉપાઓ કરવા તે સારૂ જે મેજાઇ લોકોએ તેને આગળ પેલા ખુઆબની તાબીર કહી હતી. તેઓને પોતે પાછા બોલાવી મંગાવીઆ. જારે તેઓ આવી પોહોચીઆ તારે એસતાએજીસે તેઓને પુછીઉં જે, "તમોએ કઇ રીતે મારા સપનાંની આગળ તાબીર કહી હતી." તેઓએ આગળ મુજબજ જવાબ વાળીઓ અને કહ્યું જે, "અગર જો તે છોકરો હજુર સુધી જીવતો હોય અને મરી નહીં ગયો હોય તો તે ખરેખર પાદશાહ થશે." તારે એસતાએજીસ બોલીઓ જે, "તે છોકરો તો હજુર સુધી જીવતો છે અને જારે ગામડાંમાં રેહેતો હતો તારે તે ગામડાનાં છોકરાઓએ તેને પોતા ઉપર પાદશાહ નેમીઓ અને જે પ્રમાણે હરેક પાદશાહ કરે તે પ્રમાણે તે સઘળી તરેહના પોતે પેલા છોકરા ઉપર અમલોબી કરી ચુક્યોછે; કાંએકે તેણે પેહેરાગીરો, દરબાનો, કાસદો એ પ્રમાણે બીજી સઘળી ચીજો મુકરર કરી હતી માટે ફરીને હું જાણવા માંગુંછું જે એ સઘળી ચીજો તો તે પોતે કરી ચુક્યોછે તેથી હવે એ વીશે તમારૂં શું મતછે"? પેલા મેજાઇઓએ જવાબ વાળીઓ જે, "અગર જો એ છોકરો જીવતો હોય અને અકસમાત રીતે પોતે પાદશાહ થઇ ચુક્યો હોય તો તમારે હવે હીંમત પકડવી જોઇએ ને તમારા મનને સંતોષ રાખવો જોઇએ; કાંએકે તે બીજી વેળાએ કાંઇ પાદશાહ થઇ શકે નહી. કેટલીએક વેળાએ અમારી અગમચેતીના પરીણામો નજીવા જેવા બનાવોથી પણ ખરાં પડી શકેછે." એસતાએજીસે તેનો ઉતર એવો આપીઓ જે, "અરે ઓ મેજાઇઓ, મારૂં પણ એવુંજ મતછે, કાંએજે પેલા છોકરાને અમસથું પાદશાહનું નામ તો મળી ચુકુંછે માટે પેલા સ્વપ્નાની તાબીર પણ હવે થઇ ચુકીછે ને હવે મને એ છોકરાથી જો કે કાંઇ ધાસ્તી રહી નથી, તોપણ તમો બરોબર રીતે ફરીને ગોર કરી જુવો ને ઘણી સંભાળથી તમારાં મનમાં એ સઘળી બાબદોને વળી તોલી જુવો જે, "મારાં કુટુંબનેસારૂ તથા તમારે સારૂ સઉથી હવે વધારે સલામતી ભરેલો રસ્તો કયોછે." મેજાઇઓએ જવાબ આપીઓ જે, "અરે, પાદશાહ, તારી શેહનશાહત ઘણી મજબુત પાયા ઉપર રેહેતો અમુને પણ મોટો ફાએદોછે. પણ અગરજો તેથી ઉલટું થાય અને આ છોકરો જે પોતે પારસીછે તેના હાથમાં તે જાયતો અમો જે મીદ લોકો છઇએ તેઓને તે એક પરદેશી ગણીને ગોલામ કરી રાખે પણ તું તો જે અમારા ખુદ પોતાનાજ દેશનો પાદશાહછે તેથી અમુને રાજદરબારી કામોમાં ઘણો સારો ભાગ મળેછે અને તારા હાથ હેઠલ અમો મોટું માન મેળવીએ છઇએ માટે અમુને દરેક બાબદમાં તારો તથા તારાંજ રાજનો બચાવ કરવો જોઇએછે અને અગરજો એમાં કાંઇ એવી ચીજ જોઇએ કે, તેથી તુંને ધાસ્તી જેવું હોએ તો, અમુને તે વાતથી તુંને આગળથી તરત ખબર કરવી જોઇએછે. પણ હવે આ ખુઆ-

બની તાખીર તો એક નજીવી ચીજમાં નીકળી ગઇછે તેથી અમુને હવે પોતાનેબી હીંમત આવીછે ને તુંને ખુદ પોતાને પણ હીંમત ધરવી જોઇએછે. એ છોકરાને તારી નજર આગળથી ફારસમાં એના માબાપ આગળ મોકલી દેવાની અમો હવે તુંને મજબુત ભલામણ કરીએછે." આ વાત સાંભળી એસતાઇજીસ ખુદ પોતે અતીશય મધન થયો અને સાઇરસને બોલાવીને કહ્યું જે, "છોકરા હું એક નજીવા જેવા સ્વપ્નાથી તારી સાથે ઘણી ગેરઇનસાફી ભરેલી રીતે ચાલીઓછું, તોપણ તારાં નસીબેજ તું તો જીવીઓછે. હવે તું ખુશીથી તરત પારસ જા ને તુંને તાંહાં પેહોચાડવા સારૂ તારી સાથે હું એક પલટન પણ આપીશ. જારે તું તાંહાં જઈ પોંહોચશે તારે આ મીથરદેતીસ ભરવાડ અને તેની બઇરીથી જુદાંજ તારાં માબાપ તારાં જોવામાં આવશે."

ઉપર મુજબ કહીને એસતાએજીસે સાઇરસને રવાના કીધો ને જારે એ શાહજાદો કેમબાઇસીસનાં ઘરમાં આવી પોહોચીઓ તારે એના માબાપે એને ઘણીજ ખુશીથી પોતાના ઘરમાં દાખલ કીધો. જારે તેઓને માલુમ પડીઉં જે એ તો તેઓનો પોતાનો છોકરોછે તારે તેઓએ એને ઘણીજ મોહોબતથી પોતાની છાતી સાથે દાબીઓ અને પુછવાં લાગ્યાં જે, "તારી જીંદગી તે શી રીતે બચીછે". સાઇરસે જવાબ આપીઓ જે, "જો કે મને કાંઇ આગળ માલુમ નહીં હતું અને હું ભુલમાં રેહેલો હતો તોપણ રસ્તામાંથી આવતાં મેં એ સઘળી હકીકત સાંભળીછે અને એ વખતની આગમજ હું એસતાએજીસનાં ભરવાડનો છોકરો છું એમ જાણતો હતો. મને એ ભરવાડની બઇરીએ પાળીઓછે. તેણીની તે અતીઅંત પછી વખાણ કરવા લાગ્યો ને વારે ઘડીએ જેબી વાતચીત કરે તે પેલી સાંઇનોજ સારૂ પોતે કરીઆ કરતો હતો." એના માબાપો (એ છોકરો માત્ર જાને મોજેજાથીજ બચીઓછે એમ ઈરાનીઓને દેખડાવા સારૂ) પેલાં સાંઇનોજ નામથી એને હાંક મારવા લાગ્યાં ને તે ઉપરથી પછી એવી અફવા લોકોમાં ઉડી રહી હતી જે, એ છોકરાને જારે પાહાડ ઉપર નાખીઓ હતો તારે એને એક કુત્રીએ પાળીઓ હતો. આ વાત હજુર સુધી ઘણાં એક લોકો બાહાલ રાખેછે. જારે સાઇરસ નોજવાન થયો અને પોતાની ઉમરના શખસોમાં ઘણો મરદાંનાં (દલેર) તથા મોહોટા દીલ ગુરદાવાલો માણસ ગણાવવા લાગ્યો તારે હારપેગસ જે પોતે એક સાધારણ માણસ હતો તેણે જોયું જે મારાથી મારા છોકરાનો કીનો કાંઇ એસતાએજીસ ઉપર લઇ શકાશે નહીં માટે સાઇરસ જે પોતાનો કીનો હવે એ સખસ ઉપર લે તે જોવાનો ઈરાદો રાખી તેની સાથે પોતે જઇને મળી ગયો તથા તેને સારૂ પોતે કાંઇક સોગાતો મોકલવા લાગ્યો અને એ કીનો લેવાએ તેની આગમજ એને નીચલી ગોઠવણબી પોતે કરી રાખી હતી. હવે એ વખતે મીદ લોકો ઉપર એસતાએજીસે જે ઘણો જુલમ કરવા માંડીઓ હતો તેનો લાભ લઇ હારપેગસે શેહેરનાં એક એક પછી એક એક મુખીય માણસો સાથે સંદેસા ચલાવી પોતે ઉપરી થઇને એ પાદશાહને તખત ઉપરથી ઊઠાડી મેહેલવા તેઓને ઉસ્કેરીઆ. જારે એ પોતાની સઘળી મતલબો પાર પાડી અને સઘળી ગોઠવણો કરી રહ્યો તારે તેણે પોતાનો વીચાર સાઇરસ જે તે વખતે ફારસમાં રેહેતો હતો તેની આગળ પોતે ખુલ્લે ખુલ્લો કરી મેહેલી દેવા ઇરાદો કીધો. હવે રસ્તાઓમાં પાદશાહના જાશુસો પડેલા હતા તેથી એ શખસથી ફારસમાં જવાઇ શકાતું નહોતું માટે પોતે નીચે કહેલી યુકતી કામે લગાડી. જે બીના લખવા જોગ હતી તે તેણે એક કાગળ ઉપર લખી કાહાડી ઘણી સંભાળથી એક સસલાનું પેટ તેના એક પણ બાળને અજવળ પોહોચાડીઆ વીનાએ ચીરી પેલુ કાગજ અંદર મેહેલી શીવી લીધું ને પોતાના એક વીસવાસુ ચાકરને પારધીનો વેષ આપી તેની સાથે કેટલી એક જાલો આપી તેને પછી ફારસ મોકલીઓ અને કહ્યું જે, તું મોહોડેથી સાઇરસને કેહેજે જે, એ સસલાંને પોતે પોતાનેજ હાથે કોઇ નહી જાણે એવી રીતે ચીરે. હવે આ પ્રમાણે થયાથી સાઇરસે પેલાં સસલાંને લઇને પેટ ખુલ્લું કરીને જોયું તો તેને એક કાગજ અંદર માલુમ પડી આવીઉં. તે ઉખેડી તેને વાંચ્યું તારે તેમાં નીચે પ્રમાણે સારાંશ લખેલો હતો. "કેમબાઇશીસના છોકરા, તારો ખોદા નીઘેહબાનછે અને જેની બક્ષેસથીજ તું હજુર સુધી જે જીવીઓછે એવો મામલો જોઇને હું હવે તને પુછુંછું કે, ખુની એસતાએજીસ ઉપર તું તારો કીનો લેછે કે નહી? કાંએજે તેનાં કામોથી તું ખરેખર આજ ઘણુંક થયું મરી ગયો હતે, પણ મારી તથા ખોદાતાલાની સંભાળને લીધેજ તું અતીઆરસુધી બચીઓછે. હું ધારૂંછું જે, મે તુંને મારી નાખવાને બદલે એક ભરવાડને સપુરદ કીધો તેને સારૂ મને એસતાએજીસના હાથથી શું શું ખમવું પડીઉંછે અને તારી સાથેબી તેને શું શું કરમો કીધાંછે તે વીશેની ખબર તુંને ઘણુંક થયું પડી ગઇ હશે. માટે અગર જો તું મારી સલાહ મુજબ ચાલશે તો જે દેશો ઉપર હમણાં એસતાએજીસ રાજ ચલાવેછે તે સઘળા દેશો ઉપર તું પોતે રાજ ચલાવશે. પારસી લોકોને ઉસ્કેરીને તેઓ પાસે તું હુલડ કરાવ અને મીદીઆના મુલક ઉપર તું પોતે હુમલો કર. અગર તારી સામે થનાર લશકરનો હું અથવા નહીં તો કોઇ બીજો કીરતીવાન મીદ સરદાર

થશે તો જેપ્રમાણે સરવે મુરાદ હશે તે પ્રમાણે સઘળું બર આવીઆ વીના રેહેશે નહી; કાંએજે, સપર પેહેલા મીદ લોકો એસતાએજીસની સામે હુલડ ઉઠાવીને તારી બાજુએ થઇ જશે અને તેઓ તેને તખત ઉપરથી ઉઠાડી મેહેલવાને યત્ન કરશે. હવે અંહીઆં તો સઘળું રેંધાઈ ચુકેલુંછે તેથી કરીને હું તને સલાહ આપુંછું તે પ્રમાણે સેતાબીથી તું અમલ કર."

સાઈરસ આ ખબર સાંભળીને પારસીઓને કેવી રીતે હુલડ કરવા ઉસ્કેરવા તે વીશે પોતે વીચાર કરવા લાગ્યો અને લાંબો વખતવેર વીચાર કરીઆ બાદ નીચે કહ્યા પ્રમાણે અમલ કરવાને તેણે ઠેડાવ કીધો અને તેજ પ્રમાણે પછી પોતે ચાલીઓ. જે કાંઇ લખવા ઘટતું હતું તે પ્રમાણે પોતે એક કાગળ ઉપર લખીને પારસીઓની એક અનજુમન ભરી તાંહાં પેલું કાગળ ઉખેડી પોતે વાંચી સંભળાવીઉં અને કહ્યું જે, "એસતાએજીસે મને પારસીઓનો સરદાર ઠેરવીઓછે માટે હમણાંહું એમ ચાહુંછું જે, તમો દરેક જણ પોતે પોતાના દાતરડાંઓ લઇને મારી સાથે એકઠા થાઓ. સાઈરસના વખતમાં પારસીઓ ઘણીએક જાતોમાં પોતે વેહેંચાઈ ગએલા હતા. એ જાતોમાંની કેટલીએક મુખીઅ જાતો ઉપર બીજી જાતો આધાર રાખતી હતી કે જેઓને સાઇરસે એકઠી કરી પછી મીદ સામે હુલડ ઉઠાવવા પોતે ઉસ્કેરી. આ જાતોમાંની મુખીઅ વરણોના નામ, પેસારગેદા, મેરાફીઆન તથા માસપીઆન કરી હતાં અને એઓમાંની સઉથી પેહેલી જાત ઘણી ઉંચી જાત હતી અને તેમાંજ એકીમીનીસનું પાદશાહી કુટુંબ પણ ગણાતું હતું કે, જેમાંથી ઇરાનના પાદશાહો પેહેડી દરપેહેડી ઉતરી આવેલા હતા. બાકીની બીજી જાતોના નામ પેનથીઆલીઆન, દીરૂશીયાન, અને જરમાનીઆન (કીરમાનીઆન) કરી હતાં જેઓ સઘળી ખુરજીગરોનો પેશો કરતી હતી, અને દાઇઆન, મારદીઆન, દરોપીશીઆન, તથા સગારશીઆન એવી સઘળી જાતો ભરવાડનો ધંધો કરતી હતી. જે પ્રમાણે હોકમ આપીઓ તે પ્રમાણે જારે એ સઘળી વરણો દાતરડાંઓ લઇને આવી તારે સાઇરસે ફારસમાં એક જગા ચુંટી કાહાડી કે જેની પોહલાઈ ૧૮ થી ૨૦ ચોરસ ફરલાંગ હતી અને તેમાંની આખી કાંટાદાર વાડને એક દાહાડામાં કાપવાનો પોતે હોકમ કરીઓ. જારે આ કામ પારસીઓ કરી રહ્યા તારે તેણે તેઓને બીજે દહાડે પાછા તાંહાંજ પોતાના શરીતન ધોઇને આવવાનો હોકમ કીધો. એ વેળાએ સાઈરસે પોતાના બાપના સઘળાં ઢોરો એકઠાં કરી પારસીઓને ખાનુ આપવા સારૂ કપાવીને રંધાવીઆં અને દ્રાક્ષનો દારૂ રોટલી વીગેરે સઘળો સામન સરંજામ પોતે એકઠો કરી રાખીઓ. બીજે દીવસે જારે પારસીઓ સઘળા એકઠા થયા તારે તેઓને ભોંએ ઉપર પાટ માંડીને જમાડીઆ અને જમન થઇ રહ્યા બાદ સાઇરસે તેઓને પુછીઉં જે, "તમોને આજનું કે ગઇ કાલનું કામ ઘણું પસંદ પડીઉંછે"? તેઓએ જવાબ વાળીઓ જે, "એ બંને દીવસો વચે તવાફુત બેહદ છે; કાંએજે હમોને ગઇ કાલે તો જેહેમત ઘણી પડી હતી, પણ આજે તો બહુજ રાહત મળીછે." સાઈરસે આ જવાબ સાંભળીને કહ્યું જે, "અરે ઓ પારસીઓ, મારે આ સવાલો તમોને પુછવાની મતલબ એવીછે જે, અગરજો તમો મારા કહ્યા પ્રમાણે ચાલશોતો તમોને હરેક તરેહની ગથાઇ મેહેનતને બદલે આ અને આવાજ બીજા બેહદ ફાએદાઓ ભોગવવાનું મળશે. પણ અગરજો તમો મારા કહ્યા પ્રમાણે નહી અમલ કરશો તો તમારા ઉપર ગઇ કાલ જેવા સેતમો પડીઆ કરશે, માટે તમો મને તાબે થાઓ અને આપઅખતીઆરી મેળવવા સારૂ કોશેસ કરો; કાંએજે, એજ કામ સારૂ પરમેશવરે મને પેદા કરેલોછે એમ મને બીજા ઘણાંએક લોકો પછવાડે લાગી સમજાવેછે, અને હું તમોને ઇજતમાં તથા બાહાદુરીમાં મીદ લોકોથી કશી પાંતીએ પણ હલકે દરજેના જોતો નથી માટે હાલનો આવો મામલો જોઇને તમો બેહદ ઝડપથી એસતાએજીસ સામે હુલડ ઉઠાવો."

પારસીઓને આવો એક સરદાર મળીઆથી તેઓ આટલું સુધી મીદ લોકોના તાબા હેઠલ પડી રહ્યા એ વીચારથી ઘણાજ ગુસ્સમાં આવી જઈ પોતે પછી જલદીથી સ્વતંત્ર થયા. સાઈરસના કામની જારે એસતાએજીસને ખબર પડી તારે તેણે તેને બોલાવવા સારૂ એક પેગામ મોકલીઓ; પણ સાઈરસે પેલા પેગામ લાવનારને કહ્યું જે, "જા અને એસતાએજીને આ પ્રમાણે કેહે જે, "તું કેહેછે તે કરતાંને વધારે જલદીથી હું તારી નજદીક આવીશ." એસતાએજીસે જારે આ શબદો સાંભળીઆ તારે તેણે સઘળા મીદ લોકોને હથીઆર બંધ કીધા; અને જાણે ગોયા તેની અકલજ ખોદાતાલાના હોકમથી ગુમ થઇ ગઈહોએ તે પ્રમાણે હારપેગસને પોતે આગળ જે દુખ દીધું હતું તે વાત તદનજ પોતે ભુલી જઇ પેલાં લશકરનો તેને સેનાપતી નેમીઓ. હવે જારે મીદ લોકો પારસી લોકો સાથે લડીઆ તારે તેઓમાંના જે શખસોને આ કાવત્રાંની વાત માલુમ નહીં હતી તેઓજ માત્ર તેઓ સાથે લડીઆ પણ બાકીનાઓ તો તરત પારસીઓની બાજુએ થઈ ગયા અને તે લશકરનો ઘણો એક ભાગ પછી હાથે કરી હીચકારાઓની પેઠે નાહાસી ગયો. જારે મીદ લોકોનું લશકર આવી શરમીંદગી ભરેલી રીતે નાહાસી ગયું એવી ખબર

50673

એસ્તાએજીસને થઈ તારે તે ગોયા જાણે સાઇરસને પોતે બીહીવડાવતો હોએ તે પ્રમાણે બોલીઓ જે, "હજુર સુધી પણ સાઇરસને ખુશી થવાનું કાંઈ કારણ નથી." એમ કહીને તેણે પેલા મેજાઇ લોકો કે, જેઓએ તેને આગળ પેલા સ્વપ્નાની તાબીર કહી હતી તે સઘળાઓને લડાઈ સારૂં પોતે એકઠા કીધા ને તારબાદ સઘળા જુવાન અને બુઢા મીદ લોકો જેઓ શેહેરમાં રહી ગયા હતા તે સઘળાઓને હથીઆર બંધ કરી પારસીઓ સામે જવા પોતે હોકમ આપીઓ; પણ તે સઘળાઓબી હારખાઈ મારીઆ ગયા અને પકડાયા અને એસ્તાએજીસબી પોતે આખરે એક બંદીવાનની માફક કેદ પકડાયો. જારે એસ્તાએજીસ આવી રીતે પકડાયો તારે હારપેગસ તેની બાજુએ ઉભો રહી એ વાતથી પોતે બેહદ ખુશી થવા લાગ્યો, અને જે કડવા શબ્દો હારપેગસને તેનો છોકરો કાપીને તેને(હારપેગસને) જે ખવડાવીઓ હતો તે વેળાએ એસ્તાએજીસે જે કહ્યા હતા તેનો હવે તાનો મારી લીધો અને પછી એસ્તાએજીસને પુછીઉં જે, "પાદશાહી છોડીને તુંને ગોલામી હાલત હવે કેવી પસંદ પડેછે?" એસ્તાએજીસે હારપેગસ તરફ એફ્રીતંગરે જોઈ તેનો જવાબ પોતે એવો વાળીઓ જે, "સાઈરસની ફતેહનું શું તુંજ મુળ કારણ છે?" હારપેગસે જબાબ આપીઓ જે, "હા, મારાજ લખવાથી એ સઘળું રમખાન ઉભું થયુંછે." આ સાંભળીને એસ્તાએજીસે હારપેગસને નીચે કહ્યા પ્રમાણે સખત ઠપકો આપીઓ:—"તું ઘણોજ હીચકારો અને મનુસ જાતમાં સઉથી ઘણોજ ખરાબ માણસ છે. કારણકે રાજ પોતે લેવાને બદલે બીજાને તાબે કરાવી સઘળા મીદ લોકોને તેં એક ખુનના બદલામાં ગોલમગીરી હાલતમાં લાવી મેહેલીઆછે. અગર જો તારી એવીજ મરજી હતી જે તું પોતે એ રાજ કબુલ નહી કરે તો મને રાજગાદી ઉપરથી ઉઠાડીને તેં બીજા કોઈને તે ઉપર બેસાડયો હોત તો તે હજુર બેહેતર હતું; કારણ કે તેથી તું એક પારસીને બદલે કોઈ પણ મીદને એ દેશનો બાદશાહ કરી શકતે. આ તારાં કામને લીધે સઘળા બીચારા બેગુનાહ મીદ લોકો શેઠને બદલે હવે ગોલામ થઇ ગયાછે અને પારસીઓ જેઓ આગળ મીદ લોકોના ગોલામો હતા તેઓ પોતે તેને બદલે ધણી થઇ બેઠાછે."

આ પ્રમાણે એસ્તાએજીસ પાંત્રીસ વરસ સુધી રાજ કરીને પોતે રાજભ્રષ્ટ થયો અને તેના જુલમને લીધે મીદ લોકો આખા એશીઆ ખંડમાં હેલેસ (કીઝીલ ઇરમક) નદીની પેલી પાર સુધી સીથીઅનોના રાજનો ગાળો નાખતાં ૧૨૮ વરસ સુધી રાજ ભોગવીઆ બાદ આખરે પોતે પારસીઓના તાબા હેઠલ આવી પડીઆ. આવી તેઓની હાલત છતાં તેઓએ પછીના જમાનામાં પોતાના આ કામ સારૂ ઘણા પસતાઈને પાદશાહ દરાએસ હીસ્તાસ્પીસના જમાનામાં એક મોટું હુલડ ઉઠાવીઉં; પણ તેમાં તેઓ હારી ગયાથી પાછા પારસીઓને પોતે તાબે થઈ ગયા. હવે જારથી એસ્તાએજીસના વખતમાં પારસીઓ સાઇરસની સરદારી હેઠલ મીદ લોકોના તાબામાંથી નીકળી ગયા તારથી તે આજસુધી આખા એશીઆ ખંડના તેઓ પોતે ધણી થઇ બેઠલા છે. એસ્તાએજીસ જારે લડાઈમાં પકડાયો તારથી તે પોતે મરણ પામીઓ તાંહાંસુધી સાઈરસે તેને કશી પાંતીનું દુખ પોહોચાડીઉં નહોતું પણ તેને પોતાની સાથેજ રાખેલો હતો. હવે આ પ્રમાણે જનમી કેળવણી લીધા બાદ સાઈરસ પોતે તખત ઉપર આવીઓ. પછી તેણે ક્રીસસને જીતી લીધો કે જેથી કરી તે આખા એશીઆ ખંડનો પાછળથી પોતે માલેક થઈ પડયો હતો.

"મારી (હીરોદોતસની) ખુદ પોતાની અજમાએશ પ્રમાણે પારસીઓ આ નીચે કહેલી રીતભાતો પોતે ધરાવેછે. મુરતી, દેવસ્થાનો અથવા દેહેરાં* ઉભાં કરવાંની તેઓમાં ચાલ નથી અને જે લોકો એ પ્રમાણે કરેછે તેઓને તેઓ બેવકુફ કરી ગણેછે; કાંએજે હું એમ ધારૂંછું જે, જે પ્રમાણે યુનાની લોકો ખોદાને આદમીઓના જેવું રૂપ આપેછે તે પ્રમાણે એ લોકોનો એતેકાદ નથી. તેઓમાં પાહાડોના મથાલાં સુધી ચહડવાની ટેવ હોએછે અને તેઓ જુપીતર (હોરમજદ) ની પરશતેશ કરેછે અને આખા આશમાંનના ઘેરાવાનેબી તેઓ પોતે "જુપીતર" કરી કેહેછે. તેઓ ખુરશેદ, માહાતાબ, ખાક, બાદ તથા આબો આતસને ભોગ આપેછે (યાને બુજરગ કરી ગણે છે). પુરાતન જમાનાથી તેઓ એ ચીજોને બુજરગ કરી ગણતા આવીઆછે; પણ હાલ જમાનામાં તેઓ અરબ અને એસીરીઅન લોકો સોડથી વીનસ ઈઉરેનીઆં જેને એસીરીઅનો વીનસ માઇલીતતા, અરબ લોકો એલીતતા અને ઈરાની લોકો મીત્રા (મેહેરઈજદ) કરી કેહેછે તેની પણ તેઓ ઇબાદત કરતાં શીખીઆછે. આ મજકુર દેવતા (ફરેસ્તા)ઓને તેઓ નીચે જણાવેલી રીત પ્રમાણે ભોગ ચહડાવેછે. જારે તેઓ

* હીરાદોતસના આ બોલવાને ગ્રીકોથી જોકે ટેકો મલેછે તોપણ તેને બીલારોકા હરશીથી કશી પુસ્તી મળી શકતી નથી. પાદશાહ દરાયસ પોતાના લેખમાં એક ઠેકાણે સાફ બોલેછે જે "બંદગીની જે જગાઓને ગઊમાત મગુશે બાંજી નાંખી તેઓને મેં પાછી ફરીને બધાવી આપી હતી."

ભોગ આપેછે તારે તેઓ દેહેરાં બનાવતા નથી અથવા આતસ રોશન કરતા નથી અથવા દારૂ જમીન ઉપર ધોળતા નથી તથા વાંસલી, નાન તથા ફુલના હારો એવી એવી સઘળી ચીજો યુનાની લોકોની માફક પોતે કામમાં લાવતા નથી; પણ જારે હરેક જણ હરકોઈ દેવતાને ભોગ આપવા ચાહેછે (યાને હરેક ફરેસ્તાની બાજ કરવા માગેછે) તારે તે પેલી ભોગ આપવાની વસ્તુને એક પવીત્ર જગા આગળ લઈ જાયછે અને પેલો મોબેદ પોતાને માથે જાંહાંગીરી (તાજ રેશી) કુલાહ પેહેરી તેને મેદીના પાત્રાંથી સણગારી પછી પોતે પેલા ફરેસ્તાની ઈબાદત કરવામાં મશગુલ થાએછે. એ ઈજરાની કરનાર મોબેદ કાંઇ પોતાને એખલાનેજ સારૂ આશીરવાદ માગતો નથી પણ સઘળા ઈરાનીઓ સારૂ અને પાદશાહ પોતે પણ એક ઈરાનીજછે તેને સારૂ પણ પોતે આશીરવાદ (તંદુરસ્તી) માગે છે. જારે પેલા ભોગને કાપીને કકડે કકડા કરેછે અને તેના ગોસ્તને પકાવેછે, તારે તે ઘણું કરીને નાજુક ઘાસના તણખાઓના ત્રણ પડ કરીને તેના ઉપર પેલું સઘળું ગોસ્ત પછી પાંથરી દેછે, અને જારે સઘળી ચીજો બરોબર રીતે ગોઠવીઆમાં આવેછે તારે એક મેજાઈ (મોબેદ) તાંહાં ઉભો રહીને અફરગાન કરેછે અને ફરેસ્તાઓની ઉતપતી વીશે કાંઈક ગાએનો ગાએછે. હરકોઈ મોબેદ જો તાંહાં હાજર નહી હોએ તો પેલું બાજનું કામ થઈ શકતું નથી. ભણી રહ્યા બાદ પેલો મોબેદ જરા થોભીને પેલાં પાંથરેલાં ગોસ્તને પોતે લઈ જઈને જેમ પોતાની મરજીમાં આવેછે તેમ તેનો પોતે પછી ઉપીઓગ કરેછે. સઘળા દીવસોમાં પોતાની શીઆલગીરીના દીવસને વધારે માન આપવાની એ લોકોમાં ચાલ હોએછે અને તે દાહાડે તેઓ બીજા હરેક દાહાડા કરતાં પોતાની ખાવાની ટેબલોને જેમ જેનાથી બની આવેછે તેમ વધારે ખાનાઓથી ભરપુર કરેછે. તાલેવન લોકો તે દીવસે પોતાના ખાનાની ટેબલ ઉપર તંદુરમાં આખાને આખા રોસ્ત કીધેળા બળદ, ઘોડા, ઉંટ અને ઘોરખર લાવી મેહેલી ખવડાવેછે. ગરીબ લોકો તેથી વધારે નાના ઢોરો તે દીવસ ઉપર જમાડેછે. પારસી લોકો ખાધામાં ગોસ્તનો ખોરાક ઘણો કામે લાવતા નથી. ટેબલ ઉપર એક એક પછી એક એક પેશત્રીની' દીશો (રકાબીઓ) જેમ જેમં મેહેલાતી જાએછે તેમ તેમ તેઓને તેઓ સારીકાણી ખાઈ જાયછે. આ સબબોને લીધે તેઓ એમ કેહેછે જે, "યુનાનીઓ પોતાની ટેબલ ઉપરથી ભુખ્યા ઉઠેછે; કાંએજે ખાઈ રહી ઉઠીઆ પછી તેઓ સારૂ મોહોડું સમારવા કાંઈ સારી સારી ચીજો ટેબળ ઉપર આવતી નથી. પણ વખતે પછી જો કોઇ સારી ચીજો આવેછે તો તેઓ તેને ખાયાજ કરેછે." પારસીઓ (વાંઈન) દ્રાક્ષના દારૂના ઘણા સોખી હોયછે અને તેની જામની જામો પોતે ઉઠાવી જાએછે. તેઓને એક બીજાની હજુરમાં ઓકવા અથવા મનુસ જાતની કોઈપણ હાજતો બર લાવવાનું ફરમાન નથી. આ ચાલો હજુર સુધી તેઓમાં ચાલુછે. જારે સરાબથી મસ્ત થાએછે તારે તેઓ સઉથી ઘણાં અગતના કામો ઉપર તકરારો ચલાવેછે, અને પીધાની બાહારમાં જે ઠેરાવો પોતે કીધા હોએછે તે તેઓ બીજે દીવસે જારે સુદ્ધ હાલતમાં આવે છે તારે જે જગા ઉપર તેઓ પોતે એકમત થવા સારૂ એકઠા મળેલા હોએછે તાંહાં પછી તે મુકરર કરેલા ઠરાવો પેલા ઘેરધણીના હોકમથી લોકો આગળ મેહેલેછે; અને એવી સુદ્ધ હાલતમાંબી તેઓને પેલા ઠેરાવો જો પસંદ પડેછે તો તેઓ તેઓને તરત બાહાલ રાખેછે અને અગરજો નહીં પસંદ પડે તો તેઓને તેઓ રદ બાતેલ કરી ગણેછે. હવે સુદ્ધ હાલતમાં તેઓએ જે જે ઠરાવો પેહેલા કીધેલા હોએછે તેઓપર પણ સરાબ પીધા પછી ફરીને તેઓ વીચાર કરી જોએછે. જારે તેઓ એક એકને રસ્તામાં મળેછે તારે નીચે મુજબ તેઓ જે એકએકને સલામ અકરામ કરેછે તેથી પેલા બેહુ શખસો એકજ દરજજાનાં હોએછે કે નહીં તે આપણે શોધી કાહાડી શકીએછે. કાંએકે અગરજો પેલા બંને જણા એકજ દરજાના હોએછે તો તેઓ એક બીજાને સલામ કરીઆને બદલે એક બીજાના મોહોડાં ઉપર માત્ર બોશાઓ લેછે; પણ અગરજો તેઓ માંહેલો એકબી શખસ નીચલા દરજાનો હોએછે તો પેલા બંને જણા એક બીજાના ગાલો ઉપર ચુમીઓ લેછે અને અગરજો તેઓ માંહેલો હરેક શખસ ઘણાજ હલકાં દરજાનો હોએછે તો તે પેલા બીજા શખસ આગળ જમીન ઉપર પડી જાએછે. સઉ કરતાં તેઓ પોતાના સઉથી વધારે નજદીકનાં પડોસીઓને ઘણું માન આપેછે. એથી ઉતરતું જેઓ તેઓથી જરા દુર દુર રેહેતા હોએછે તેઓને. એ પ્રમાણે જેમ જેમ પેલા પડોશીઓ દુર દુર જતા જાએછે તેમ તેમ તેઓને તેઓ થોડું થોડું માન આપતા જાએછે અને સઉથી ઓછું માન જે કોઇ બેહદ દુર રેહેતા હોએ તેઓને તેઓ આપેછે. સઘળી બાબદોમાં તેઓ પોતાને બેહદ સારાં માણસો કરી ગણેછે અને તેઓથી જે લોકો બેહદ તફાવતે રેહેતા હોએ તેઓને તેઓ ઘણાંજ હલકા કરી ગણેછે; અને જેમ જેમ તેઓની પાસે પાસે જે લોકો રેહેછે તેમ તેમ તેઓના દરજજા પ્રમાણે તેઓ તેઓને માન આપેછે. મીદ લોકોની શેહેનશાહતના જમાનામાં દરેક ટોળું પોત પોતાની પાસેના રેહેવાસીઓ ઉપર આ મજકુર અનુક્રમમાં રાજ ચલાવતું હતું. એજ કાએદા કાનુનો પ્રમાણે

પારસીઓ પણ ચાલતા આવેલાછે. સઘળી વરણો કરતાં પારસીઓ પરકોમની રાહરસમો પોત પોતામાં તરત દાખલ કરેછે. જેમ કે વધારે શોહામણો ધારી મીદ લોકોનો લીબાસ તેઓએ પોત પોતામાં દાખળ કર્યો છે; અને લડાઈની દરમીઆન મીસર દેશના લોકો જેવાં બખ્તરો પોતે કામે લાવે છે. હરેક પરકોમના લોકોની એસ અસરતની રીતભાતો જેવી તેઓને માલુમ પડતી કે તેવીજ તેઓને તેઓ પોતાની કરી બેસાડતા હતા અને બેસાડેછે. એટલાંજ કારણોને લીધે તેઓ યુનાનીઓ સોડથી પોતાના રંડીબાજીના હવશોને પુરા પાડવા શીખેલાછે. તેઓમાંના દરેક જણ ઘણીએક બઈરીઓ સાથે પરણેછે અને તેથી પણ ઘણીએક વધારે રાંડો રાખેછે. લડાઈની બાહાદુરીથી બીજી ઉતરતી મરદાનીની નીશાંન જે કોઈ શખસને તાંહાં ઘણાએક છોકરાં થાએછે તેને ગણેછે. જેને તાંહાં ઘણાં છોકરાં હોયછે તેને સારૂં પાદશાહ દર વરસો વરસ કાંઈક હદીઓ પણ મોકલેછે; કેમજે જેમ જેમ છોકરાંઓની સંખીઆ વધારે તેમ તેમ પેલા શખસનું કઉવત પણ વધારે એમ તેઓ માનેછે. પાંચ વરસની શરૂઆતથી તે વીસ વરસ સુધી પોતાના છોકરાઓને તેઓ માત્ર ઘોડા ઉપર સ્વાર થતાં, તીરકમાન કામે લાવતાં તથા સાચું બોલતાં શીખવેછે. છોકરો પાંચ વરસની ઉમરનો થાએ તાંહાં સુધી તે છોકરાને બાપની હજુર તેઓ જવા દેતા નથી પણ તેને બઈરાંઓમાંજ માત્ર રાખી મેહેલેછે. એ રસમ પાળવાનું તેઓ કારણ એમ દેખડાવેછે જે, અગર પેલો છોકરો બચપણમાંજ મરણ પામે તો તેથી તેના બાપને વધારે દરદોગમ પેદા થાએ નહીં.

"હવે મને ખુદ પોતાને આ મજકુર રાહ રસમો તથા બીજી આ નીચે જણાવેલી ચાલચલણો પણ ઘણીજ પસંદ પડેછે અને તે એ છે જે, હરકોઈ શખસની ફકત એકુઆત તકશીરને લીધે તેને મારી નાખવાની પાદશાહને સત્તા નથી તથા હરકોઈ ધરાનીને પોતાને ઘરના માણસો ઉપર એકુઆત ગુનાહને માટે બેહદ જુલમ પાડવાનો પણ હોકમ નથી. પણ તપાસ કરીઆથી અગર જો તેણે એવુંજ માલુમ પડેછે જે, પેલા માણસનાં કામો કરતાં તેની ખામીઓ અને બદકામો ઘણાંજ વધી પડેલાંછે તો તેથી પછી પેલા ધણીને પેલા માણસો ઉપર પોતાનો ગુસ્સો કાહાડવાની છુટછે. તેઓનો એતેકાદ એવોછે જે, તેઓમાં કોઇપણ છોકરાએ હજુર સુધી પોતાના માબાપને મારી નાખેલાં નથી. પણ જારે એવા બનાવો વખતે બનેછે તારે તેઓ એમ કેહેછે જે, અગરજો બરોબર રીતે તેવી ચીજોની શોધ કરી હોએ તો તે કરમ છીનાલના પેટના છોકરાઓથીજ માત્ર બનવું જોઇએછે; કાંએકે હરેક છોકરો પોતાના ખરા બાપને મારી નાખે એ વાત બનવી ઘણી મુશકેલ છે એમ તેઓનો એતેકાદછે. જે ચીજ કરવા ના રવા તેને વીશે ગોફતેગો કરવી પણ તેઓ હરામ જાણેછે. જુઠું બોલવાને તેઓ બેહદ શરમનું કામ ગણેછે, તેથી ઉતરતું શરમનું કામ તેઓ કરજને ગણેછે. આવી રીતે ગણવાના કેટલાંએક કારણો તેઓ દેખડાવેછે. એ કારણોમાં મુખીય કારણ એ છે જે, જે કોઇ શખસ કરજમાં ડુબેલો હોએછે તેનાથી ખરેખર જુઠું બોલીઆ વીના રેહેવાતું નથી. શેહેરમાંના હરેક રેહેવાસીને જો કોહોડનો મરજ હોએછે તો તેને તેઓ શેહેરમાં રેહેવા દેતા નથી તથા બીજા ધરાનીઓ સાથે પણ તેને તેઓ વેહેવાર રાખવા દેતા નથી. તેઓ એમ કેહેછે જે, જે કોઇ શખસે આફતાબને સતાવીઓ હોએછે તેને તેના ગુનાહના બદલામાં આ મરજ લાગુ પડેછે. દરેક આવા મરજવાળા પરદેશીઓને તેઓ પોતાના દેશમાંથી હાંકી કાહાડેછે અને સફેત ખબુતરોને પણ મજકુર કારણોને લીધે તેઓ પોતાના દેશમાં રેહેવા દેતા નથી. તેઓ હરકોઇ નદી નાળાંમાં પીશાબ કરતા નથી અથવા થુંક નાખતાં નથી તથા પોતાના હાથપણ તેમાં બોળતા નથી અથવા હરેક ઝરાને પણ પીશાબથી તેઓ નાપાક કરતા નથી અથવા બીજાઓને પણ તેમ કરવા દેતા નથી. સઘળી નદીઓને તેઓ બેહદ માન આપેછે. તેઓમાં આ એક ઘણી અજાએબ જેવી બીનાછે અને જે ઉપર જો કે પારસીઓ કાંઈ પણ ધીઆન આપતા નથી તોપણ યુનાનીઓ તે વીશે બરોબર જાણેછે. તેઓના સઘળા નામો જે તેઓના શરીરના અથવા મનના સારા ગુણો ઉપરથી રાખવામાં આવેછે તે સઘળાંઓની આખરીએ સ હરફ જોવામાં આવેછે. જે કોઈ શખસ એ વાતની તજવીજ કરશે તેને મારા આ બોલવાની સચાઈ માલુમ પડી આવશે. આ સઘળી બીનાઓ વીશે હું પોતે ખાત્રીથી કહુંછું જે એ સઘળી હકીકતો મેં ખુદ પોતે તજવીજ કરીને ચોકસવાર રીતે જણાવેલીછે. હવે મરી ગયા પછી તેઓ પોતાના રૂવાંનોને કેવી રીતે અવલમંજલ પોહોચાડેછે તે વીશે તેઓ ખુલ્લી રીતે જણાવતા નથી પણ મોઘમમાં કેહેછે. એવું જણાએલું છે જે, હરેક પારસી મરદનાં મુરદાર શરીરને જાંહાંસુધી પક્ષીઓ અથવા કુત્રાંઓ ભક્ષ નહી કરતા તાંહાંસુધી તેને કદી પણ દાટવામાં આવતું નથી; પણ હું ખાત્રીથી જાણુંછુંજે, મેજાઈ લોકો એજ પ્રમાણે પોતે ચાલેછે; કેમકે તેઓ દેખાઈતી રીતે એ પ્રમાણે કરેછે. પેલા મુરદાર જીશમને મીણથી

લપેટીઆ પછી જમીનમાં દફનાવેછે. મેજાઈ લોકો બીજા સઘળા લોકોથી અને ઘણુંકરીને મીસર દેશના ધરમના ઉપાધીઆઓથી તદન જુદીજ રાહ રસમો પ્રમાણે ચાલતા આવેલાછે; કાંએજે એ મીસર દેશના ધરમના ઉપાધીઆઓ જે જાનવરનો ધરમના કામસર ભોગ આપવાનો હોએછે તે શીવાએ બીજા કોઈપણ જીવને ધરમના ફરમાનથી ઉલટુંછે એમ ધારીને મારી નાખતા નથી. હવે એથી ઉલટું મેજાઈઓ એક માત્ર માણસ અથવા કુત્રા શીવાએ બીજાં સઘળાં જીવજંતોને પોતે પોતાનેજ હાથે જબે કરેછે. કીડી, સાંપ અને બીજાં એવાંજ જીવજંતો અને પક્ષીઓને મારવાનું તેઓ ઘણું સવાબનું કામ ગણેછે." હવે પાછો હું મારી આગળી બીના ઉપર આવુંછું.

આટલું બધું એ પાદશાહની જીંદગી સારૂ હીરાદોતસના કહ્યા પ્રમાણે જણાવ્યા બાદ હવે હું પાછો એ શખસે લીદીઆ દેશના ક્રીસસ નામના પાદશાહને કેવી રીતે જીતીઓ તે બીનાનો તરજુમો એજ મોતેબર યુનાની ગ્રંથ કરતાની ચોપડીમાંથી નીચે જણાવવાની રજા લઉછું. એ નામીચો ઈતીહાસ લખનાર એ મજકુર બાબદસર આ પ્રમાણે પોતાના પુસ્તકમાં લખેછે:–"તારે ક્રીસસે દેલફીના દેવતાની બસારતને લીધે ભુલાવો ખાઈને કેપાદોસીઆ પ્રાંત ઉપર હોમલો કરી, સાઈરસને હરાવી, ઈરાની લોકોનો અખતીઆર તોડી નાખવાના હેતુથી એક મોટાં લશકરની પોતે તઈઆરી કીધી. જારે એ શેહેનશાહ પારસીઓ સામે લડાઈ ઉઠાવવાની તઈઆરી કરતો હતો તારે કોઈ એક શેનદેનસ નામના લીદીઅને એ પાદશાહને નીચે મુજબ કહ્યું હતું. તે લીદીઅન એક ઘણો મોટો આલેમ ગણાતો હતો. તેણે પાદશાહને નસીઅત આપવા ખાતર કહ્યું જે, "અરે ઓ પાદશાહ, તું એવા લોકો સાથે લડાઈ કરવાનો ઈરાદો રાખેછે કે, જેઓની ઈજાર તથા બીજો પેહરવાસ ચામડાં શીવાએ બીજી કોઈપણ ચીજોનો બનાવેલો નથી. તેઓ પોતે એક ઉજડ જગા ઉપર વસેછે અને પોતાની મરજી પ્રમાણે નહીં પણ જે કાંઈ કે તેઓને મવશર થાએછે તે ઉપર પોતાનું ગુજરાન ચલાવેછે; એટલુંજ નહી પણ તેઓને દરાખનો દારૂ વટીક પણ પીવાને મવશર થઈ શકતો નથી તેથી પાણી પીને પોતાનો અઈઆમ ગુજારેછે. એ શીવાએ શું અંજીર કે શું બીજી તેવી સારી સારી ચીજો તેઓને ખાવાને મળી શકતી નથી! માટે અગરજો તું એક બારગી તેઓ ઉપર જીતેખી તોપણ તેઓ લુખે લુખા હોવાથી તેઓ સોડથી તું લેશે તે શું? તેથી ઉલટું અગરજો તું હારીઓ તો વીચાર કર જે, તુંને કેવી કેવી સારી ચીજો ખોઈ દેવી પડશે. કાંએજે જારે તેઓએ આપણી સારી સારી ચીજોનો એક વખત સ્વાદ ચાખીઓ કે, તે તેઓને ભાવીઆ વીના રેહેશે નહીં; અને પછી કોઈપણ તરેહથી તેઓ સોઢથી તે આપણાથી મુકાવી શકાશે નહીં. અગરજો તું મારૂં મત પુછતો હોએ તો હું દેવતાઓનો ઉપકાર માનુંછું કે લીદીઅનો સાથે લડાઈ ઉઠાવવાનો ખીઆલ સપર પેહેલાં પારસીઓના મનમાં ઉપતન થએલો નથી." આ તેના કેહેવાની ક્રીસસના મન ઉપર કાંઈ પણ અસર થઈ નહી. હવે પારસીઓએ લીદીઓનોને જીતીઆ તેની આગમજ તેઓ સોડ કાંઈપણ સારી સારી વસતુઓ હતી નહી. યુનાની લોકો કેપાડોસીઅન લોકોને સીરીઅન કરી કેહેછે અને એ સીરીઅનો સાઈરસના રાજમાં પારસી લોકોના તાબા હેઠલ આવીઆ તેની આગમજ તેઓ મીદ લોકોના આશ્રા હેઠલ હતા.

"આ નીચે જણાવેલાં કારણોને લીધે કેપાદોશીઆના મુલક ઉપર ક્રીસસે હુમલો કીધો. એક તો એજે તે દેશને પોતાના સ્વાધીન કરી લેવો; કાંએજે એ કામમાં એ ફળદરૂપ થશે એવી દેવતાઓની એને બશારત હતી અને બીજું એજે મીદીઆનો માજી પાદશાહ કાએકસરીસનો બેટો એસતાએજીસ જે પોતે ક્રીસસનો બનેવી હતો તેને કેમબાઈસીસના પુત્ર સાઈરસે જે જીતીઓ હતો માટે તેથી તેનો કીનો એ સાઈરસ ઉપર લેવાની મતલબ હતી. હવે એ એસતાએજીસ પાદશાહ, આ નીચે કહ્યા પ્રમાણે શેહેનશાહ ક્રીસસનો બનેવી થતો હતો. એક ભટકતું સીથીઅન લોકોનું ટોળું પોતાના દેશમાં હુલડ કરી જારે પાદશાહ કાએકસરીસ ઈબને ફરેઓરતીસ ઈબને દાઓસીસ મીદીઆના મુલક ઉપર જારે રાજ ચલાવતો હતો તારે તે દેશમાં જઈ વસીઉં હતું. પેહેલાં તો એ પાદશાહે તેઓનો ઘણો પરેશાન હાલ જોઈને ઘણીજ માયાથી પોતાના દેશમાં પનાહ આપી તથા પોતાના દેશના કેટલાએક જુવાનોને તેઓની જુબાન તથા તીરકમાન શીશેની તાલીમ લેવાનીબી પોતે પરવાનગી આપી. થોડાંક વરસો ગુજરીઆ બાદ બનાવ એવો બનીઓ જે, આ સીથીઅનો જે વારેઘડીએ શેકાર મારવા જતા હતા અને હંમેસ કાંઈ પણ શેકાર કરી પોતા સાથે લાવતા હતા તેઓને એક વખતે કોઈપણ શેકાર હાથ નહી લાગ્યાથી ખાલી હાથે પોતાને ઘેર પાછા ફરવાની ફરજ પડી. જારે તેઓ પાદશાહ કાએકસરીસ જેનો સ્વભાવ ઘણો તાતો રેહેતો હતો તેની સોડ ખાલી હાથે આવી પોહોચીઆ તારે એ પાદશાહે તેઓને ઘણાંજ ખરાબ શબ્દો ઓચરીઆ. સીથીઅનો સાથે પાદશાહ કા-

એકસરીસે આવી ખરાબ ચાલ ચલાવી તેથી તેઓને ઘણું બુરૂં લાગ્યાથી તેઓની સંભાળ હેઠલ જે છોકરાઓ કેળવણી લેતા હતા તેઓ માહેલા એક જુવાન છોકરાને તેઓએ મારી નાખવાનો પોતે ઈરાદો કીધો અને તેના ગોસ્તને એક શેકાર હોએ તે માફક રાંધી પાદશાહ કાએકસરીશને ખવડાવી પછી સારદીશ શેહેરમાં એલાએતીસ ઈબને સેદાએતીસના આસરા હેઠલ નાંહાંશી પુસતપનાહ લેવા પોતે નીશચએ ઠેરાવ કીધો. આ પ્રમાણે તેઓએ કીધું અને પાદશાહ કાએકસરીસ તથા તેનાં મેજબાનોને પેલું ગોસ્ત ખવડાવી તેઓ એલાએતીસ પાદશાહની પનાં મેળવવા સારૂ તેના રાજમાં નાહાસી ભરાયા. આ ખીના બનીઆ બાદ પાદશાહ કાએકસરીસે પોતાના રાજમાંથી પેલા નાહાસી ગયલા સીથીઅનોને પાછા પોતાને સ્વાધીન કરવા પાદશાહ એલાઈતીસને કેહેવડાવી મોકલીઉં અને જારે તેણે તેઓને પાછા આપવા ના પાડીઉં તારે આ બંને રાજો વચે એક મોટી લડાઈ ઉઠી. એ લડાઈ નજદીક પાંચ વરસ સુધી ચાલી હતી અને તેમાં કેટલીએક વખત મીદીઅનો તથા કેટલીએક વખત લીદીઅનોની હાર જીત થયા કીધી હતી. છઠે વરસે જારે તેઓ એક એક સાથે ઘણીજ જોરાથી લડાઈ કરતા હતા તારે એક દીવસે એવો બનાવ બનીઓ જે, તે દાહાડો તરતજ શીહા થઈ ગયો યાને એક મોટું સુરીઅ ગ્રહણ થયું. આ મોટાં સુરીઅ ગ્રહણ સારૂ માઈલીતસ દેશનાં રેહેવાસી થેલીસે આયોનીઅન લોકોને અગમચેતી કરેલી હતી. હવે આ સુરીઅ ગ્રહણ થયાથી એ બંને રાજવાળાઓએ બીહીને એક એક સાથે સલાહ કરવાની પોતે હોંશ દેખાડી. એ સલાહ કરાવવા સારૂ બે શખસો નામે સાઇનનીશીશ જે સીલીસીઆના પ્રાંતનો પોતે પાદશાહ હતો અને લેબીનીતસ જે પોતે બાબેલાન શેહેરનો રાજા હતો તેઓ વચે પડીઆ અને એ બંને રાજો વચે સગાઈ કરાવવા સારૂ તેઓએ એલાઈતીસને પોતાની છોકરી એરાઈનીસને કાએકસરીસના છોકરા એસતાએજીસ સાથે પરણાવાનું નાતું કરાવી આપીઉં.

"સાઇરસે પોતાના આ મમાવા એસતાએજીસને જીતી લીધો. આ જીતનું બીઆન આગળ આવી ગયુંછે. ક્રીસસે એ બાબે પોતે પારસીઓ સાથે લડાઈ કરવી કે નહીં તે સારૂ તેને અગમચેતી કેહેનાર દેવતાને પુછાવી મંગાવીઉં અને જારે તેનો જવાબ એવો આવ્યો જે તું પારસીઓ ઉપર ફતેહ મેળવશે તારે તેણે ઇરાનદેશ તરફ લશકર મોકલીઉં. એ લશકર જારે હેલીસ નદી આગળ આવી પોહોચીઉં તારે હું એમ ધારૂંછું જે હમણા તાંહાં પુલો આવેલાછે તે ઉપરથી તે પેલી નદી ઓળંગી ગયું હતું. પણ યુનાની લોકોનું સાધારણ મત એવુંછે જે, એને માઈલીતસ દેશના થેલીસે નીચે કહ્યા પ્રમાણે રસ્તો દેખાડાવીઓ હતો. જારે ક્રીસસ એ નદી આગળ આવી પોહોચીઓ તારે પોતાના લશકરને કેવી રીતે એ નદીની પેલી પાર મોકલવાની ફીકરમાં પડીઓ; કાંએજે, એ લોકો એમ કેહેછે જે, એ પુલો તે વખતે બનેલા નહી હતા. થેલીસ એ લશકરમાં તે વેળાએ હાજર હતો. તેણે નીચે જણાવોઆ પ્રમાણે પેલી નદી તે લશકર જે જગા ઉપર છાવણી કરી પડીઉં હતું તે જગાની ડાબી બાજુ તરફ જે વેહેતી હતી તેને તેની જમણી બાજુએ પણ વેહેતી કીધી. પેહેલાં તો તેણે પેલી છાવણી જાંહાં પડેલી હતી તાંહાંથી તે પેલી નદી સુધી એક અર્ધગોળ ચાંદ શકા આકારવાળી ઘણીજ ઉંડી ખાઈ ખોદાવી અને જારે પેલી નદી પોતાની ખાઈમાંથી આ ઘણીજ નીચી ખાડમાં જઈ પડી તારે તે પછી તેથી બે ભાગોમાં વેહેચાઈ ગઈ કે જેથી પેલું લશકર તેમાંથી પસાર થઈ ગયું. બીજાઓ એમ કેહેછે જે, પેલી નદીના પાણી તે વખતે તદન સુકાઈ ગયાં હતાં; પણ આ વાત હું પોતે કબુલ રાખી શકતો નથી, કારણ કે જો એમ હોત તો તેઓ પાછા કેમ ફરીઆ તેની આપણને સમજ પડી શકતી નથી. ગમે તે હોએ પણ ક્રીસસે પેલી નદી પોતાના લશકર સહીત પસાર કીધી અને કેપાદોસીઆ પ્રાંતનો પેત્રીઆ નામની એક જગા આગળ પોતે આવી પોહોચીઓ. હવે એ આખા દેશમાં એ પેત્રીઆ નામની જગા ઘણીજ મજબુત ગણાએછે અને યુકસાઇનના દરીઆ ઉપરના સાઈનોપ નામના એક મોટાં શેહેરની સામે તે આવેલીછે. અંહીઆં આવી તેણે પોતે છાવણી કીધી અને સીરીઅન લોકોની જમીનને તારાજ કરીને પેત્રીઅન લોકોનું શેહેર પોતે લઈ મેહેલીઉ તથા આસપાસની બીજી કેટલીએક જગા જીતી લઈ તાંહાંના રેહેવાસીઓને પોતે ગોલામગીરી અવસ્થામાં લાવી મેહેલીઆ. એવો મામલો જોઇ સાઈરસે પોતાનું લશકર એકઠું કીધું અને એ જગાની આસપાસનાં રેહેવાસીઓને પોતાંની સાથે લઇને ક્રીસસની સામે લડાઈ કરવા પોતે કમર બાંધી અને પોતાના લશકર સહીત પોતે કુંચ કરવા માંડી તે આગમજ તેણે આયોનીઅન લોકોને ક્રીસસની સામે હુલડ કરવા કાહાવી મોકલાવીઉં; પણ તે લોકોએ તેમ કરવા નાપાડીઉં. જારે સાઈરસ આવી પોહોચીઓ અને પોતાના લશકરની ક્રીસસના લશકર સામે છાવણી કીધી તારે એ બંને લશકરોએ પોતાનું જોર પેલા પેત્રીઆના મેદાનમાં અજમાવી જોયું. તાંહાં એક ઘણીજ ભયંકર લડાઈ

થઈ અને તેમાં જારેબંને બોરડુનું ઘણું એક લશકર મારીઊં ગયું અને રાત પડી ગઈ તારે એ બંને લશકર એક એકથી છુટાં પડ્યાં.

"ક્રીસસે પોતાનું લશકર સાઈરસના લશકર કરતાં ઘણુંજ થોડું છે એવું બાહાનું કાહાડીને, પેલી લડાઈને બીજે દીવસે સાઈરસે તેની ઉપર હુમલો કરવા કાંઈ તજવીજ નહીં કીધી તેથી પોતે પાછો સારદીસ તરફ ફરીઓ. અને મીસરના પાદશાહ એમેસીસ તથા બાબેલાનના રાજા લેબીનીતસ તથા લેસીદીમનના રાજા સાથે આગમજથી પોતે બંદોબસ્ત કરી રાખી આ પ્રમાણે તેઓને પાંચ માસ પછી સારદીસમાં લશકર લઈ આવી તઈઆર રેહેવાના પોતે પેગામો લખી મોકલાવીઆ. સાઈરસ સાથે પછી વસંતરુતુમાં લડાઈ કરવાનો પોતે ઠેરાવ કરીને પોતાનું જે ભાડે રાખેલું લશકર હતું તેને રજા આપી તે એવા વીચારથી કે, સાઈરસ હવે હમણાં મારી સાથે સારદીસમાં કાંઈ લડાઈ કરવા આવનાર નથી. જારે લડાઈ વીશે ક્રીસસ આવો વીચાર કરતો હતો તારે બવું આખું શેહેર સાપોથી ઉભાઈ ગયું હતું જેથા ઘોડાઓ પોતાનો ચારો છોડી હવે પેલા સાંપોને આવી ખાવા લાગ્યા. જારે ક્રીસસે આવો મામલો જોયો તારે એમાં કાંઈ પણ અપસગન હોશે એવું ધારી તલમીસસ શેહેર માંહેલા ફળજોતીશીઓનું મત પુછી મંગાવવા માટે કેટલાએક માણસોને તાંહાં મોકલાવીઆ પણ તેઓ તાંહાંથી આવી પોહોચે એટલામાં તો ક્રીસસ લડાઈના દરમીઆનમાં બંદીવાન તરીકે પોતે પકડાઈ ગયો. હવે પેલા તલમીસસના જોશીઓએ ક્રીસસના મોકલેલાં માણસોને આ પ્રમાણે કહ્યું હતું. "ક્રીસસને એવી આસા રાખવી જોઈએ જે તેના દેશમાં કોઈ પરદેશીઓનું લશકર ચહડી આવી તાંહાંના સઘળા રેહેવાશીઓને પછી તેઓ જીતી લેશે;" કાંએજે, તેઓ એમ બોલીઆજે, "સાપ જે છે તે ગોયા એક જમીનનો છોકરોછે; પણ ઘોડા જેછે તે એક દુશમન તથા પરદેશીની નીશાન દેખડાવેછે." આ જવાબ પેલા ફળજોશીઓએ ક્રીસસ પકડાઈ ગયા બાદ મોકલાવીઓ હતો. પણ તે વેળાએ સારદીસનું કે ક્રીસસનું શું થયું તે વાત તેઓને મુતલગ માલુમ હતીજ નહીં.

"હવે ક્રીસસ પેત્રીઆની લડાઈમાંથી પાછો હઠીઓ અને પોતાના લશકરને હમણાં રજા આપનારછે એ વાત જારે સાઈરસને માલુમ પડી તારે તેણે વીચાર કરીને પેલું આખું લશકર સારદીસમાં બીજી વખત એકઠું થાય તેની આગમજ તાંહાં પોતાનાં લશકર સાથે જેમ બને તેમ જલદીથી જવાનો ઇરાદો કીધો અને જારે તે પોતે એવો ઇરાદો કરી રહ્યો તારે તેણે પોતાના લશકરને લીદીઆમાં કુંચ કરવા કહ્યું અને લડાઈ કરવાની ખબર ક્રીસસને આપી. આ ખબરથી ક્રીસસ ઘણા ઘભરાટમાં આવી પડીઓ અને પોતાના વીચારથી આ કામ તદન ઉલટું બનીઊં તોપણ લીદીઅનોને લડાઈ સારૂ પોતે તરત એકઠા કીધા. તે જમાનામાં આખા એશીઆખંડમાં એ લીદીઅનોનાં કરતાં બીજા કોઈપણ લોકો વધારે લડાએક અને વધારે બાહાદુર ગણતા નહી હતા. તેઓ ઘોડા ઉપર સ્વાર થઈ લડાઈ કરતા હતા અને પોતા સોડે લાંબા લાંબા ભાળા રાખતા હતા. જે જગા ઉપર આ બંને લશકરો વચે લડાઈ થઈ તે જગા સારદીસ શેહેરની થોડીક વેગળાઈએ એક ઉજડ જગા ઉપર આવેલી હતી. એ જગા ઉપર સાઈરસે જારે લીદીઅનોના ઘોડસ્વાર લશકરની સફ ખેંચેલી જોઈ તારે તેણે હારપેગસના મત પ્રમાણે આ નીચે જણાવેલી યુકતી કામે લગાડી. જે સઘળાં ઊંટો બોજો અને ખોરાકી લાવીને લશકરની પછવાડે આવેલાં હતાં તે બધાંઓને બોજામાંથી મોકળાં કરી તેઓ ઉપર પછી લડાએક માણસોને બેસાડીઆં અને તેઓને લીદીઅનોની ઘોડસ્વાર રીજમીટની સામે થવા તેઓની પછવાડે પોતાના પાએદળ સ્વારોને રેહેવાનો પોતે હોકમ આપીઓ તથા એ સઘળાઓની પછવાડે સાઈરસે પોતાના સઘળા ઘોડેસ્વારોને પછી ગોઠવીઆ. જારે એ પ્રમાણે સઘળું થયું તારે એણે પોતાના લશકરને એવો હોકમ કીધો જે, અગર જો ક્રીસસ પોતે પકડાયા પછીબી તેઓની સામે થાએ તોપણ તેને મારી નાખવો નહીં, પણ તેના શીવાએ બીજો કોઈ પણ લીદીઅન સામે થાએ તો તેને તેઓએ ઠારજ કરવો. ઊંટોને ઘોડસ્વાર લશકરની પણ આગળ કીધાં તેનું કારણ એ જે ઘોડાઓ ઊંટને જોઈ ભડકેછે તથા તેઓથી તેઓનો આકાર જોવાઈ તથા વાસ લેવાઈ શકાતો નથી; માટે આ યુકતી એણે કામે લગાડી જેથી લીદીઅનોનું નામચીન ઘોડસ્વાર લશકર તેઓને નકામું થઈ પડીઊં. એ પ્રમાણે હવે એ બંને લશકરો જારે લડાઈમાં ગુંઠાયાં તારે તે ઘોડાઓએ પેલા ઊંટોનો ચેહેરો તથા તેઓનો વાસ લીધો તેવામાંજ તાંહાંથી નાહાઠા કે જેથી ક્રીસસની સઘળી આશા ભંગ થઈ. પણ લીદીઅનો તેથી કાંઈ નાઉમેદ થયા નહીં; પણ આવો મામલો જોઈને પોત પોતાના ઘોડાઓ ઉપરથી ઝટ નીચે કુદી પડીયા ને પાંઉપીઆદા થઈ પારસીઓ સાથે લડવા લાગ્યા. આખરે જારે ઘણાં જણાંઓ બને બોરડુએ મારીયા ગયા તારે લીદીઅનોને છેલ્લે સરવાલે પારસીઓએ નસાડી મેહેલીઆ ને જે કીલ્લામાં જઈ તેઓ ભરાઈ બેઠા હતા તે કીલ્લાની આજુ બાજુ પારસીઓએ જઈને પછી પોતે ઘેરો પણ નાખીઓ.

"હવે જારે કીલ્લા ઉપર સાઈરસે ઘેરો નાખીઓ તારે ક્રીસસે જોયું જે, એ કીલ્લો કાંઇ તેઓથી જલદીથી લેવાઈ શકાશે નહીં; માટે તેણે પોતાના આગળા દોસ્તો જેવા કે લસીદીમોનીઅન યાને સ્પારટનોને તાંહાં જેમ બને તેમ જલદી પોતાની મદદે આવવા સારૂ પેગામો મોકલાવીઆ. હવે તે વખતે સ્પારટન તથા આરજીઅન લોકે વચે જો કે લડાઈ ચાલતી હતી તોપણ જારે સારદીસના એલચીઓ તાંહાં આવી પોહોચીઆ અને એવી ખબર લાવ્યા જે સારદીસનાં કીલ્લા ઉપર સાઇરસે ઘેરો નાંખેલોછે માટે હવે તમારી જલદીથી મદદ જોઈએછે તારે તેઓએ એ ખીના સાંભળીને એ લોકોની મદદે જવા પોતે જલદીથી તઇઆરી કીધી. પણ જેવા તેઓ વાંહાંણમાં બેસવાની તઇઆરી કરતા હતા તેવામાં એક બીજો પેગામ એવો આવી પોહોચીઓ જે લીદીઅનોનો કીલ્લો પારસીઓએ લઇ મેહેલીઓછે તથા ક્રીસસને પણ તેઓએ કેદ પકડીઓછે. આ માઠા સમાચાર સાંભળીને તેઓએ હવે એ કામમાં પડવાથી પોતે હાથ ઉઠાવીઓ.

"સારદીસને આ નીચે કહ્યા પ્રમાણે પારસીઓએ જીતી લીધું હતું. ક્રીસસ જે કીલ્લામાં ભરાઈ બેઠો હતો તે કીલ્લા ઉપર ઘેરો નાખીઆ પછી ૧૪ મે દીવસે સાઇરસે પોતાના લશકરમાં ઘોડસ્વારોને મોકલી એવો ઢંઢેરો ફેરવાવીઓ જે, જે કોઈ સખસ ઉઠી પેહેલ વેહેલો એ કીલ્લા ઉપર ચઢશે તેને હું મોટું ઈનામ આપીશ. આ ઉપરથી ઘણાએક શખસોએ એ કામ સારૂ કોસેશ કીધી; પણ તેઓનું કાંઇ વળીઉં નહીં. છેલે સરવાલે જારે બધા શખસો એ કામ સારૂ નીસફળ થઈ રહ્યા તારે એક મારદીઅન જેનું નામ હાઇરોદીસ કરી હતું તેણે એ કીલ્લાની જે બાજું સીધીને સીધી હોવાથી કોઈથી તે ઉપર ચહડી શકાએ એવું ન હતું માટે તે તરફ લશકર ન હોવાથી તે બાજુ તરફથી ચઢવાનો પોતે ઇરાદો કીધો. હવે એ મારદીઅન હાઈરોદીસ એ જગા ઉપર પોતે ચઢીઓ તેની એક દાહાડો આગમજ તેણે એક લીદીઅનને પોતાની કુલાહ જે તે બાજુ ઉપરથી નીચે ગગડી પડી હતી તે લેવા સારૂ નીચે ઉતરતાં અને તેને જલદીથી લઇને પેલા કીલ્લા ઉપર પાછો ચઢી જતાં ઘણાં ધીઆનથી જોયો હતો માટે તે પણ પોતે તેવીજ રીતે પેલા કીલ્લા ઉપર ચઢી ગયો અને તેની પછવાડે ઘણાંએક ઈરાનીઓ પણ ઉપર ચઢીઆ. એ પ્રમાણે સારદીસ લીધું અને પછી તે આખાં શેહેરને લુટવામાં આવીઉં હતું.

"ક્રીસસના ખુદ પોતા ઉપર આ નીચે કહેલી આફતો આવી પડી. તેને એક છોકરો હતો જે સઘળી બાબદોમાં ઘણોજ સારો હતો. પણ તે પોતે જાતે મુંગો હતો. હવે જારે ક્રીસસ આગળ પોતે ઘણીજ આબાદાની હાલતમાં હતો તારે તેણે તેને બોલતો કરવા ઘણાં ઘણાં ઉપાઓ પોતે કામે લગાડીઆ અને દેલફીના ફળજોતીશીઓનું મત પણ પોતે પુછાવી મંગાવીઉં હતું. પણ પીથીઅનોએ તેને આવો જવાબ વાળીઓ હતો જે, "અરે ઓ લીદીઅન! ઘણાએક લોકો ઉપર પાદશાહી ભોગવવા સારૂ જનમેલા ઘણા બેવકુફ ક્રીસસ, તું તારા છોકરાને તારા મેહેલની અંદર બોલતો જોવાને ખંતી ના રેહે; કાંએકે, જારે તે બોલશે તારે તુંને એવું સમજવું જે, તારો બરગસતે દાહાડો નજદીક આવીઓછે." જારે સારદીસ શેહેર પારસીઓએ લીધું તારે કોઇએક ઈરાની જે ક્રીસસને નહીં ઓળખતો હતો તે તેને મારી નાખવા ગયો. જો કે ક્રીસસે તેને પોતા તરફ આવતો જોયો તોપણ તેની કાંઇ પણ દરકાર કર્યા વીના પોતે મોતને સારૂ જરાએ બીધો નહીં. પણ આ મુંગા છોકરાએ જારે પેલાને પોતાનાં બાપને મારી નાખવા જતાં જોયો તારે તે ઘણો બીહી તથા ઘભરાઇને બોલી ઉઠીઓ જે, "અરે, ઓ માણસ, તું ક્રીસસને નોમાર." આ શબદો પેલો છોકરો પોતાની આખી જીંદગાનીમાં સપર પેહેલીવાર બોલીઓ હતો. પણ તીયારબાદ તે પછી પોતે હંમેશ બોલતોજ રહેઓ હતો. આ પ્રમાણે પારસીઓએ સારદીસ લઇને ક્રીસસને તેના રાજના ૧૫ મા વરસમાં કેદ પકડીઓ અને તેનો તમામ દેશ તેઓએ પછી પોતે લઇ મેહેલીઓ. ઈરાનીઓ એ પાદશાહને કેદ પકડીને સાઈરસ આગળ લઈ ગયા. એ રાજાએ એવું સાંભળીઉં હતું જે, એ પાદશાહ ઘણા દેવતાઓને માનેછે માટે એક મોટી ચેહે સળગાવીને તેનાં ઉપર ક્રીસસને ઉભો રાખી બાળી નાખવાનો પોતે હોકમ કીધો. એ ચેહે સળગાવવાની પોતાની મતલબ એજે, જોઇએ એણે હવે કોઈ દેવતા પેલી ચેહે ઉપરથી બચાવી શકેછે કે નહીં? એમ કહેછે જે, જારે ક્રીસસને બાળી નાખવા સારૂ પેલી ચેહે ઉપર ઉભો કરવામાં આવીઓ તારે જોકે એ ખુદ પોતે ઘણી રડમશત હાલતમાં હતો તોપણ તેને સોલનના પેલા બોલો યાદ આવીઆં કે, "હરકોઇ શખસના જીવતાં જીવત એમ નહીં કહી શકાએ કે, તે ઘણોજ સુખીછે." આ શબદો જારે તેને યાદ આવીઆ તારે તેણે પેલી ચેહે ઉપરથી રડતા જેવા અવાજથી "સોલન, સોલન, સોલન," કરી ત્રણ વખત પોકાર મારીયા. જારે સાઈરસને આ પોકાર કાને પડીયા તારે તેણે પોતાના દુભાશીઆઓને ક્રીસસ પાસે મોકલાવીને પુછાવીઉં જે, "તું શું બોલે છે?" ક્રીસસ થોડોકવાર સુધી તો પોતે ચુપ રહ્યો. પણ જારે તેને બોલવા તેઓએ ફરજ પાડી તારે તે બોલી ઉ-

ડીઓ જે, "મેં એક એવા માણસનું નામ લીધુંછે કે, જેની શીખામણ સઘળા જાલેમો ગમે એટલી દોલત પોતે ધરાવતા હોએ તોપણ તેઓને તે સાંભળવા લાએકછે." જારે તેઓને આપ્રમાણે મોઘમમાં એને જવાબ આપીઓ તારે તેઓએ એને એ વીશે ફરીને પુછીઉં અને ઘણા બજીદ થયા. તારે છેલ્લે સરવાલે તે બોલી ઉઠીઓ જે, "એથીનીઅન શેહેરનો 'સોલન' નામનો એક ફીલસુફ મારે તાંહાં આગળ આવીઓ હતો અને મારી અખુટ દોલત તેણે તે વેળાએ જોઈ હતી તોપણ તે દોલત વીશે તેણે કાંઈપણ પુછપરછ કરી નહી; અને જે તેણે મને કહ્યું હતું તે સઘળું મારા ઉપર હાલ હવે ગુજરેછે. તેણે જે જે વાતો કરી હતી તે મને તથા બીજા લોકો જેઓ ઘણું કરીને એમ વીચારેછે જે, અમો ઘણા સુખી છઇએ, તેઓને તે ઘણી લગતી વલગતીછે." કેહેછે જે, ક્રીસસે જારે એ જવાબ આપીઓ તારે પેલી ચેહેને નીચેથી સળગાવવા જે માંડી હતી એટલામાં સાઈરસ આગળ એ બાબેની પેલા દુભાસીઆએ ખબર લઈ આવીઆ જેથી તેણે એના હાલ ઉપર બહુ દયા આવી અને પોતે, એક માણસ જે પોતાના કરતાં કોઇપણ રીતે ઓછી આબાદાની હાલતમાં આગળ નહી હતો તેને જીવતા જીવત બાળી નાખવાનો હોકમ કીધો તેનો જવાબ હવે પછી ખોદાતાલાને શું આપવો પડશે તેથી પોતે બીહીને પેલી બળતી ચેહેને જલદીથી હોલવી નાખીને એ ચેહેમાંથી ક્રીસસને પાછો જીવતો કાહાડવા તરત ફરીને પોતે હોકમ આપીઓ.* પણ પેલા માણસોએ ઘણીખી મેહેનત કીધી તોપણ તેઓથી પેલું બળતું કાંઇ હોલવાઇ શકાયું નહીં. લીદીઆના લોકો એમ કેહેછે જે, જારે ક્રીસસને માલુમ પડીઉં જે, સાઇરસે પોતાનો અસલી વીચાર ફેરવીઓછે અને પેલા સઘળાં માણસોને પેલી બળતી ચેહેને હોલવી નાખવા સારૂ મેહેનત કરતાં પોતે જોયા પણ તેઓથી તે કાંઇ હોલવી શકાઈ નહી તારે તેણે ખુદ પોતે એપૉલો નામના દેવતાની, આંખોમાં આંસુ લાવીને આ મુજબ પ્રારથના કરી:—"ઓ દેવતા, તું મને બચાવ." આ પ્રારથનાને લીધે આસમાન જે આગળ ખુલ્લું હતું તે એકાએક વાદળાંઓથી ભરાઇ આવીઉં અને એક મોટું તોફાન થઇને ઘણોજ જોસમાં વરસાદ પડીઓ અને પેલી ચેહેને સઘળી બુજાવી નાખી. આથી સાઇરસને માલુમ પડીઉં જે, ક્રીસસ ઉપર દેવતાઓની મેહેરબાનીછે તથા તે એક ઘણોજ સારો માણસછે માટે જારે તેને પેલી ચેહે ઉપરથી નીચે ઉતારીઓ તારે પોતે તેને નીચે મુજબ સવાલો પુછીઆ. "ઓ ક્રીસસ! મારા દેશ ઉપર હોમલો કરવા તથા મારા દોસ્તને બદલે દુશમન થવા કોણે તુંને ઉસકેરીઓ?" આ સવાલનો જવાબ આપતાં તે બોલીઓ જે, "અરે, ઓ પાદશાહ, મેં એ કામ તારા સારાં અને મારાં પોતાનાં હીનનશીબને લીધે કીધુંછે અને મને એ કામ કરવા સારૂ યુનાનીઓના દેવતાઓએ ઉસ્કેરીઆ હતો. કોઈબી શખસ એવો બેવકુફ નહી હશે કે, જેણે સલાહ સંપજ છોડીને લડાઇ કરવા ગમતું હોએ; કાંએજે, સલાહ સંપજના વખતમાં છોકરાઓ પોતાના બાપને દફનાવેછે; પણ લડાઇના હીંગામમાં બાપો પોતાના છોકરાઓને દફનાવેછે. હવે જે બનાવ બનવાનો હતો તે બનીઓ. વખતે દેવતાઓની એવીજ મરજી હશે."

"ક્રીસસના આ બોલવા પછી સાઇરસે તેને છુટો કરી પોતાની બાજુએ ઘણા માનથી બેસાડીઓ, જેથી આસપાસના સઘળા લોકો ઘણાજ અજાએબ થવા લાગ્યા. પણ ક્રીસસ પોતે બીચારમાંનો વીચારમાં ચુપ થઇ બેઠો અને પારસી લોકોને પછવાડે ફરીને લીદીઅન લોકોનું શેહેર તારાજ કરતાં જોયા તારે પોતે કહ્યું જે, "અરે ઓ પાદશાહ, જો તારી રજા હોએ તો હું તને મારા મનમા જે કાંઈછે તે કહું." સાઇરસે તેને હીંમતથી બોલવાને પોતે રજા આપી. ક્રીસસે સાઇરસને સવાલ કીધો જે, "પેલું બધું તાંહાં ટોળું મળેલુંછે તે શું કરેછે?" સાઇરસે જવાબ વાળીઓ જે, "તેઓ તારૂં શેહેર તારાજ કરેછે તથા તારો ખજાનો લુટેછે." ક્રીસસે કહ્યું જે, "એમ નથી. તે કાંઇ ચીજો હવે મારા અખતીઆરમાં નથી માટે તેઓ મારા શેહેરને તથા મારા ખજાનાને કાંઈ હવે લુટતા નથી. પણ બરાબર જોઇએ તો તે સઘળું હવે તારૂં ખુદ પોતાનુંછે તેનો તેઓ નાશ કરેછે." ક્રીસસના આવા જવાબથી સાઈરસે એ બીના તરત પોતાના ધીઆન ઉપર લીધી અને પોતાના સઘળાં માણસોને તાંહાંથી તરત પાછા ફરવા હોકમ કીધો. પછી ફરીને એ બાબદસર ક્રીસસની પોતે મશલહત જારે લીધી તારે તેણે જવાબ આપીઓ જે, "ખોદાતાલાએ મને હવે તારો નોકર કરીઓછે તેથી મારી એઇન ફરજ છે જે, હરેક ચીજ જે કેહેવા ઘટારત હોએ તથી મને તુંને વાકેફ કરવો જોઇએ. પારસીઓ જો કે ખુદરતથીજ લડાએકછે તોપણ તેઓ ઘણાજ ગરીબી હાલતમાં હોએછે તેથી અગર જો તું તેઓને લુટવા દેશે તો તેઓ તવંગર થઈ જઈને

* કેટલાએક ગ્રંથકારો એ ચેહેની વાતનો ઇનકાર કરેછે; કેમકે એ રસમ જરથોસ્તી ધરમથી ઉલટી હોવાથી સાઇરસ આ પ્રમાણે ક્રીસસને બાળવા હુકમ આપે તે બનવું મુશકેલછે એમ તેઓ ધારેછે.

તારીજ સામે પછી હુલડ કરશે. અગર જો તુંને મારૂં મત પસંદ પડતું હોએ તો આ નીચે કહેલા ઉપાયો તું કામે લગાડઃ—"દરેક દરવાજા ઉપર તું તારા શરીરના બચાવનાર શીપાઇઓ (બાદીગારદો)માંથી એક એક શખસને ઉભો રાખ અને તેને એમ હોકમ આપજે, જે હરેક પારસી શીપાઈ પેલા દરવાજામાંથી બાહેર જાએ તેને તે એમ કેહે જે, સાઇરસનું એવું મત છે જે, જેટલી લુટ તેઓને મળી હોએ તેમાંથી દસમો ભાગ તેઓએ સાઇરસને ખોદાના નામ ઉપર આપી દેવા સારૂ આપવો જોઈએ. જેઓને વાજબી લાગશે તેઓ ખરેખર તે વાત પોતે કબુલ કરીઆ વીના રેહેશે નહી." સાઇરસે જારે એમ સાંભળીઉં તારે તે પોતે બેહદ ખુશ થયો અને પેલા પોતાના શરીરના બચાવ સારૂ રાખેલા શીપાહીઓને કહ્યું જે, "તમુને જે ક્રીસસ* કેહે તે પ્રમાણે અમલ કરો." પછી પોતે ક્રીસસને નીચે પ્રમાણે બુલંદ અવાજથી કહ્યું જે, "ઓ ક્રીસસ તેં પાદશાહતને જેબ આપે એવાં સરાં સારાં કામો કરીઆંછે માટે તારે ગમે તે મારી પાસેથી તું આ ઘડી બક્ષીસ તરીકે માગીલે." ક્રીસસે જવાબ આપીઓ જે, "સાહેબ તારી પાસેથી મને પસંદ પડે એવી બક્ષીસ એ છે જે, તું મારી આ બેડીઓને યુનાનીઓના દેવતા જેઓને હું અતીઆર સુધી ઘણુંજ માન આપતો આવીઓછું તેઓ ઉપર મોકલાવી પુછાવી જોજે જે, કોઇ શખસ તેઓ સાથે આવી સારી રીત ચલાવે તેને ઠગવો તે કાંઈ સારી વાતછે?" જારે સાઇરસે એ બીનાનો ક્રીસસ સોડથી ખુલાસો માગીઓ તારે તેણે પોતાની સઘળી હકીકત તેની આગળ માડીને કહી સંભળાવી. કેવી રીતે તેને દેલફીનાં અગમચેતી કેહેનાર દેવતાઓએ ઠગીને નાંણું કહડાવીઆ કીધું અને આવી હાલતે આખરે લાવી મેહેલીઓ કે, જેથી ક્રીસસે પેલી બેડીઓને પછી લઇને દેલફીના દેહેરાંમાં તાંહાંના નીમખ હરામ દેવતાઓને પેહેરાવવા સારૂ મોકલાવી દીધી. આ પ્રમાણે ક્રીસસનું રાજ જવાની તથા આયોનીઅન લોકોનું નીચે જણાવીઆ પ્રમાણે સપર પેહેલીવાર પારસીઓના આશ્રા હેઠલ આવવાની તવારીખ છે. લીદીઅનોની રાહરસમ ઘણી ખરી બાબદોમાં યુનાનીઓને મળતી આવેછે. તેઓએજ સઉથી પેહેલવેહેલા સોનાં તથા રૂપાંના સીક્કાઓ પાડવાનો હુંનર પોતે શોધી કાહાડીઓ હતો અને પોતાના દેશમાં સીક્કાના ચલણો સપર પેહેલીવાર એ લોકોએજ કામે લગાડીઆં હતાં." સારદીસ શેહેર જીતીઆબાદ જારે ક્રીસસને પોતા સાથે લઈએ પાદશાહ અકબતાના તરફ રવાના થયો તારે વળી અંહીઆંના લોકોએ એક મોહોટું બંડ ઉઠાવીઉં અને યુનાની લોકોની સાહેતાથી પાછું એ શેહેર તેઓએ તાંહાંનાં તાબાલુસ નામના પારસી હાકેમને કેદ પકડી પોતાના હસ્તકમાં કરી લીધું. આ ખબર સાઇરસને પડતાં તેણે તરતજ તે તરફ મજારીસ નામના એક મીદીઅન સરદારને રવાના કીધો. એ સરદારે આવી એ હુલડને જલદીથી બેસાડી દીધું અને એની સાહેતાએ આવેલા પેલા યુનાની લોકોને મોટી શીક્ષા કીધી. તારબાદ મજારીસના મરણને લીધે તેને ઠેકાણે હારપેગસ નામનો બીજો એક મીદીઅન સરદાર મુકરર થયો. આ સરદારે આયોનીયન તથા ઈઓલીઅન યુનાનીઓને ઈરાનના તાબે કરી લઈ પછી દોરીયન, કેરીયન, મીનડીઅન, હેલીકરનાંસીયન, લીદીઅન, કોનીઅન તથા લીસીઅનોને વારા ફરતી એક એક પછી એક એક પોતે જીતી લીધા.† એથી કરી એ ભુમીઓમાં જનમેલા કેટલાએક નામચીન યુનાની વીદીઆરથીઓ જેવા કે થેલીસ, એનાક્સીમાનદર, એનાકસીમનીસ તથા હીરાદોતસને આપણે પારસીઓની રઈઅત તરીકે એક બારગી કહી શકીએ.

* ક્રીસસ લીદીઆના મરમનીદા વંશનો પાંચમો અને સઉથી છેલ્લો પાદશાહ હતો, અને એના ૪ વડાવાઓનાં નામ જાઇજીસ, આરદાઇસ, સેદાએતીસ, અને એલાએતીસ કરી હતાં.

† "લીદીઅનોને આ હુલડ કરવામાં જેબી યુનાની શેહેરોએ મદદ કરી હતી તેઓપર સાઈરસનાં આ નામવર સરદાર મેઝારીસે પછી ઘેરાવો નાખવા માડીઆ અને પરાઈની શેહેરને જીતી લઇ તાંહાંના યુનાની રેહેવાસીઓને ગોલામગીરીમાં વેચી નાખીઆ. હવે એ સરદારનાં મરણ બાદ એ તરફનો ઇરાની લશકરનો શીપેહેસાલાર હારપેગસ ઠડીઓ. તેણે આવી કોશતા ઉપરનાં મુખીય આયોનીઅન શેહેરો તથા ટાપુઓ જેવાં કે માઇલીતસ, સાઈઅસ, ઇફીસસ, કોલોફાન, લીબીદસ, તીઆસ, કલેઝામીની, ફોસીઆ, સેમાસ, ચીઆસ, ઇરીથરીઆ તથા શમરનાંને ઇરાનનાં તાબા હેઠલ કરી લીધાં. તારબાદ એ તરફનાં નઇરૂત કોણ તરફનાં ઇઓનાની શેહેરો જીતવા પોતે લશકર લઇ ઊપડી ગયો અને સપર પેહેલાં કેરીઆ ઊપર ઘેરો નાંખીઓ. તે શેહેર જીતી સઘળાં દોરીઅન ગ્રીક શેહેરો જેવાં કે નીનદસ, હેલીકરનાસસ તથા નાંઇદસને ઇરાનને તાબે સેહેલથી પછી કરી લીધાં. તારબાદ કોનસ તથા ઝેનથુસપર ઘેરો નાંખીઓ. એ શેહેરનાં કોનીઆન તથા લીસીઆન રેહેવાસીઓ હારપેગસ સામે ઘણી બલતવારીથી લડીઆ અને આખરે જોયું જે હવે આપણને પારસીઓને તાબે થવુંજ પડશે તારે નાચારીએ જાનપર આવી જઇ પોતાનાં આ બંને મુખીય શેહેરોને આગ લગાડી પોતાની સઘળી માલ મીલકત તથા બચાં છોકરાં અને ઓરત તથા ગોલામોને તેમાં ભશમ કરી નાખી પછી હાથમાં સમશેર લઇ પારસી લશકર ઊપર ટુટી પડી સઘળા જવામરદ રીતે પારસી શીપાહ બચ્ચાઓને હાથે પોતે કપાઇ ગયાં.

એ પછી સાઈરસે બાખત્રીઆન તથા સાકી લોકોને પોતે જીતી લીધા. એ બાખત્રીઆનો જરથોસ્તી હોવાથી સેહેલાઈથી એ પાદશાહને તાબે થયા હતા. પણ સાકી લોકો તો તુરાની હોવાથી ઘણી બળતવારીથી એની સામે લડીઆ હતા. એ સાકી લોકોની ઓલાદ હાલ જમાનાના કારાગર તથા યારકંદ નામના પ્રાંતોમાં વસેછે. બીલારોકા હરફોમાં એઓને હુમાવર્ગ કરી કહેલાછે અને હીરદોતસ તેઓને અમારજીઆન એવું નામ પણ પોતે આપેછે. જાતે શુરા તથા લડાએક હોવાથી ઈરાની લશકરમાં પાછળથી એ લોકો ઘણો ઊંચો દરજ્જો ધરાવતા હતા અને તીસીઅસ કેહેછે જે, આ લડાઈમાં આખરે એ લોકો પારસીઓને તાબે થયા તેની આગમજ પોતાની ઓરતોને પણ લડાઈ કરવા સારૂ લશકરની દરમીઆન લાવીઆ હતા કે, જેઓએ પારસીઓને સારી કાણી હંફાવીઆ હતા તથા તેઓના ઘણાં એક અમીર ઉમરાવોને સ્પારીથ્રા નામની પોતાની રાણીની સરદારી હેઠલ કેદ પણ પકડીઆ હતા. એ પછી એની પડોસમાં આવેલા મુલકો જેવા કે, હીરકેનીઆ, પારથીઆ, ઓરાસમીઆ, સોગદીઆના, એરાયા (હેરાત), દ્રાગીઆંનાં, આરાકોસીઆ, સતાગીદીઆ તથા ગનદારીઆને પણ સાઈરસ પાદશાહે તીસીઅસ તથા હીરદોતસના કહ્યા પ્રમાણે પોતાના તાબા હેઠલ કરી લીધા. એ માંહેલાં બાખત્રીઆ, સોગદીઆંનાં, ઓરાસમીઆ, એરાયા (હેરાત), જરંગીઆ, સતાગીદીઆ તથા ગનદારીઆના મુલકોમાં તે વેળા એ જરથોસ્તી ધરમ પથરાએલો હતો એમ બીલારોકા હરફો ઉપરથી અનુમાન થઈ શકેછે.

હવે આ નામચીન શેહેનશાહે બાબેલાન દેશને કેવી રીતે પોતાને હસ્તક કરી લીધો તથા તારબાદ પોતે કેવી રીતે ગુજરી ગયો તેનું બીઆન એજ ચોપડીમાંથી નીચે આપી હું આ બાબ પણ જલદીથી ખતમ કરવા ધારૂંછું. ઝેનોફન નામનો એક બીજો યુનાની ગરંથકાર જેને સાઇરોપીદાયા યાને સાઈરસની જીંદગાનીનો હેવાલ એવે નામની એક ઘણીજ મોતેબર કીતાબ રચેલીછે તેમાંથી પણ વારંવાર એ બીઆન જણાવતી વેળા સાથે લાગ્યા કેટલીએક હકીકતતો હું વાંચનાર સાહેબો આગળ હવે પછી ધરતો રહીશ. બાબેલાન શેહેરને સાઈરસે કેમ જીતી લીધું તે વીશે આ પ્રમાણે હીરદોતસ લખી જાયછેઃ—"જારે સાઈરસ બાબેલોન શેહેર લેવા સારૂ પોતાના લશકર સુધાં જીનદીસ નામની નદી આગળ આવી પોહોચીઓ અને તે નદી ઓલંગવાની પોતે યુક્તી કરવામાં રોકાયો હતો તારે એનો એક પાખ સફેદ રંગનો ઘોડો તેમાંથી તરીને આરપાર જવાની કોશેસ કરતાં પાણીના એક મોટા ઝપાટાથી બુડી મરણ પામીઓ. આ બનાવથી સાઈરસને પેલી નદી ઉપર બહુ રીસ ચહડી અને પોતે એવો ઠરાવ કરીઓ જે, એ નદીનું પાણી એટલું બધું તો નબળું કરી નાંખવું જે તેમાંથી હવે પછી ઓરતો પણ પોતાના ગુંઠણીઆંઓ ભીંજાવીઆ વીના એ નદી પાર જઇ શકે માટે પોતે હવે બાબેલાન તરફ જવાનું મોકુફ કરી એક આખો હુનાળો પેલી નદીને પોતાના માણસો પાસે ૩૫૦ ખાડીઓમાં વેહેચી નાખવવામાં ગુજારીઓ અને એ કામ સરંજામ પોહોચોઆબાદ પોતે પોતાના લશકરને બાબેલાન તરફ કુંચ કરવાનો હોકમ આપીઓ. હવે બાબેલોનીઅન લોકો લડાઈ સારૂ એની વાટ જોતા પોતે બેઠા હતા માટે એ તાંહાં જાઇ પોહોચીઓ તેની આગમજ તેઓએ સઘળી તઈઆરી કરી રાખી હતી અને સાઈરસ જેવો તે શેહેરની નજદીક પોતે જઈ પોહોચીઓ તેવીજ એ બાબેલોનીઅનોએ ઈરાનીઓ સાથે એક સખત લડાઈ કીધી. એ લડાઈ મધે તેઓએ શીકસ્ત ખાધી જેથી તેઓ નાહાસીને શેહેરમાં જઈ ભરાઇ બેઠા. સાઈરસ લડાઈની દરમીઆનમાં પાછો હઠતો નથી એવી જે તેની ખાશીઅત હતી તે વીશે બાબેલોનીઅનોને સારી કાણા માલુમ હતું માટે તેઓએ ઘણાંએક વરસો સુધી ચાલે એવી રીતે ખોરાકી પોશાકી તથા બીજી સઘળી અગતની જનસો જે ભરી રાખેલી હતી, તેથી હવે એ શેહેર ઉપર સાઈરસના નાંખેલા ઘેરા વીશે તેઓએ કાંઇપણ પરવાહ રાખી નહીં. બીજા હાથ ઉપર જારે સાઇરસે એ શેહેર ઉપર ઘેરો નાખીઓ તારે તેને એ શેહેર લેવું ઘણું મુશકેલ થઈ પડીઊં; કાંએજે, તાંહાં પડીઆ પડીઆ ઘણાં એક દીવસો ગુજરી ગયા તોપણ તેનું ટટુ જરાએ આગળ ચાલી શકીઊં નહીં. પછી કોઈનાં કેહેવા ઉપરથી યાતો એણે પોતે પોતાની મેળે આ નીચે કહેલી યુકતી કામે લગાડી. પોતાંના લશકરના કેટલાંએક માણસોને બાબેલોન શેહેરનાં જે ભાગ આગળથી તાંહાંની નદી દાખલ થાએછે તે ભાગ આગળ અને બીજા કેટલાએક માણસોને જે જગા આગળથી પેલી નદી તે શેહેરની પેલી તરફ નીકળી જાએછે તે તરફ ઉભા રાખી પોતે તેઓને એવો હોકમ કીધો જે, જેવી તેઓ પેલી નદીને પોતે ખાલી થયેલી જોએ તેવાજ તેઓએ શેહેરની અંદર જલદીથી દાખલ થઇ જવું. એ પ્રમાણે એણે પોતાનું લશકર તાંહાં ઉભું રાખી તેઓને મજકુર હોકમ કરીને પોતે બાકીના લશકરને પોતાં સાથે લઇને તાંહાંથી પછી તરત કુંચ કરી ગયો અને તાંહાંનાં પેલા સરોવર પાસે આવીને તે સરોવર અને પેલી નદી સાથે જે પ્રમાણે આગળ એક બાબેલોન દેશની રાણીએ કીધું હતું તે પ્રમાણે પોતે કીધું એટલે જે, પેલી નદી ।। પા-

ણીને એક નેહેરને રસ્તેથી પેલું સરોવર કે જેમાં આગળ થોડુંજ પાણી હતું તેમાં તરત એણે ખાલી કરી નખાવીને પેલી આગળી ખાડીમાંથી સઘળું પાણી કાહાડી નાખી તેમાંથી પસાર થઈ શકાએ એટલુંજ પાણી માત્ર રેહેવા દીધું. જારે એમ થયું તારે પેલાં માણસો જે પેલી નદી આગળ ઉભાં રેહેલાં હતાં તેઓ પેલાં ગુંઠણવેર થઇ ગએલાં પાણીમાંથી બાબેલાન શેહેરમાં તરત દાખલ થયા. હવે એ કામની બાબીલોનીઅન લોકોને આગમજથી જો અગર ખબર પડેલી હતે અથવા સાઈરસ પોતે શું કરવા ધારેછે તે પણ જરા માલુમ હતે તો તેઓ ઇરાનીઓને કદીબી એ શેહેરમાં દાખલ થવા દેત નહી; પણ ઓર ઉલટો તેઓએ તેઓનો તદન નાશ કરી નાખીઓ હતે; કારણ કે તેઓએ એ નદીની ઉપરના સઘળાં નાહાંના દરવાજાઓ બંધ કરી નાખી પેલી નદીના કીનારા ઉપરની દેવાલો ઉપર ચઢીને જેમ જાલમાં હરેક ચીજોને પકડેછે તેમ પારસીઓને તરત પોતે કેદ પકડીઆ હતે. આ શેહેરના રેહેવાસીઓ એમ કેહેછે જે, એ શેહેરની બાહારની બાજુ લીધી તોપણ એનાં મોટા વીસ્તારને લીધે એ શેહેરના મધ્યભાગના રેહેવાસીઓને એ બાબેની કાંઇ પણ ખબર હતી નહીં અને તે દાહાડે કાંઈ તેઓનો તેહેવાર હતો તેથી તેઓ મોજમજાહમા ગીરફતાર હતા એવામાં તેઓએ ખબર સાંભળી જે, બાબેલોન શેહેર દુશમનોએ લીધુંછે. આ પ્રમાણે એ શેહેર સપરપેહેલીવાર પારસીઓના તાબા હેઠલ આવીઉં હતું.*

જારે સાઇરસે આ લોકોને જીતીઆ તારે એણે મેસાગીતા લોકોને પણ જીતવાનો પોતે ઈરાદો કીધો. એમ કેહેછે જે, એ લોકો ઘણા જબરા તથા બાહાદુર હતા અને એરાકશીસ નદીની ઉગમણ તરફ પોતે રેહેતા હતા. કેટલાએકો વળી એમબી કેહેછે જે, એ લોકો શીથીઅન ટોળામાંના હતા. હવે એ વખતે એ લોકો ઉપર એક રાંડી રાંડ ઓરત રાજકારભાર ચલાવતી હતી જેનું નામ તોમાઈરીસ કરી હતું. સાઈરસે તેની સાથે પરણવાને બાહાને તેના દેશમાં એલચીઓ મોકલીઆ; પણ પેલીએ ચેતીને તે એલચીઓને પોતાનાં મુલકમાં દાખલ થવા દીધા નહીં. સાઇરસની આ યુક્તી કંઈ ચાલી નહીં તારે તેણે તેથી એરાકશીસ નદી તરફ પોતે કુચ કીધી. જારે એ પાદશાહ એ નદી ઉપર પુલ નાખવાની વેત્રણમાં હતો તારે તોમાઈરીસે એના ઉપર આ નીચે કહેલો પેગામ મોકલાવીઓ:—"ઓ મીદ લોકોના પાદશાહ; તું મારી સાથે લડાઇ કરવાનું મોકુફ રાખ; કાંએજે તુંને કાંઇ માલુમ નથી કે એ લડાઇમાં કોણ જીતશે અથવા હારશે; માટે તું મુંગો મુંગો પાછો ફરી તારા પોતાના દેશમાં જઈને રાજ ચલાવીઆ કર અને મને પોતાને મારા દેશમાં રાજ ચલાવવાદે. પણ અગર તું મારૂં કેહેવું નહીજ બાહાલ રાખે અને જો મેસાગીતા લોકોનું જોર અજમાવવાનો તેં પકોજ ઠરાવ કીધો હોએ તો હું તને કહુંછું જે, તું એ નદી ઉપર અમસ્થો પુલ બાંધવાની મેહેનત ના કર. હમો પોતેજ એ નદી ઓલંગીને તારી સાથે લડાઈ કરવા આવીએ". જારે સાઈરસે આવો પેગામ સાંભળીઓ તારે તેણે મુખીઅ પારસીઓની એક સભા ભરી તેઓ આગળ પેલું તોમાઇરીસ રાણીનું મત મેહેલીઉં અને કહ્યું જે, હવે તમારૂં મત એ બાબદસર શું છે તે મને કહી સંભળાવો. તે સઘળાઓએ એક મતથી એવો વીચાર આપીઓ જે, તોમાઇરીસ રાણીને પોતાના લશકર સુધાં એ નદી ઓળંગીને આપણાં મુલકમાં લડાઇ કરવા સારૂ આવવા દેવી. પણ ક્રોસસ જે ખુદ પોતે પણ તાંહાં હાજર હતો તેને એ સલાહ મુતલગ પસંદ પડી નહીં અને પોતે એથી ઉલટુંજ મત આપીઉં અને કહ્યું જે; "અરે, ઓ પાદશાહ, મેં તારી આગળથીજ ખાત્રી કરી આપેલી છે જે, ખોદાતાલાએ મને તારે તાબે કીધોછે તેથી જે કાંઈ બાબદો તારા તથા તારા કુટંબના હકમા નુકસાનકારક હોય તે બાબે મારી ફરજ છે જે મારાથી જેમ બની આવે તેમ હું તને માહીતગાર કરતો રેહેવું; કારણ કે, મારી

* વચમાં એ શેહેર હુલડ કરી પાછું સ્વતંત્ર થયું હતું; પણ બીજીવાર ફરીને તેને પાદશાહ દરાયેસે પોતાને તાબે કરી લીધું હતું. યાહુદી લોકોનો એક પેગમબર દાનીઆલ એમ કેહેછે જે, જારે એ દેશનો પાદશાહ સાઈરસની લડાઈની વખતે પોતાના મેહેલમાં ભરાઇને મોજમજાહ કરતો હતો તારે કોઇએક શખસ આવીને મેહેલની દીવાલ ઉપર "મીનાઇ, મીનાઇ, તેકલ, અપારસીન" કરી લખી ગયો. એ લેખ જેવો પેલા બેલશાહઝર પાદશાહની નજરે પડીઓ તેવોજ તેણે બેબીલોનીઅન લોકોના ધરમના ઉપાધીઆઓ તથા જોતીશીઓને તરત બોલાવી મંગાવીઆ અને તેઓને તે વાંચવા પોતે હોકમ કીધો; પણ તેઓ પેલો લેખ કાંઇ વાંચી શકીઆ નહી એટલામાં દાનીઆલ પેગામબર ખુદ પોતે જે તાંહાં હાજર હતો તેણે એ છુપો લેખ ઉકલાવીઓ અને તેનો માએનો એ પાદશાહને નીચે મુજબ કહી સમજાવીઓ. "મીનાઇ એટલે જે ખોદાતાલાએ તારૂં રાજ હવે વેંહેંચી નાખીઉં છે અને તેનો અંત લાવી મેહેલીઓછે; તેકલ એટલે તુંને તરાજુમાં તોલી જોયો અને તું વજનમાં ઘણો હલકો માલુમ પડીઓછે; અને અપારસીન એટલે જે, તારા રાજના હીસ્સા કરી મીદીઆન તથા પારસીઆનોમાં હવે વેહેંચી નાંખીઆછે." એ બેલશાહજર પાદશાહને હીરાદોતસ લેખીનીતસ કરી લખેછે.

પોતા ઉપર પડેલી મુશીબતોથી હું હવે સારીપેઠે શીખ્યોછું. અગર જો તું તારા મનમાં એવોજ વીચાર કરતો હોય જે તું અને તારૂં સઘળું લશકર સલામતછે તો મને એ બાબે મારો વીચાર તને કેહેવાની કંઈ ગરજ નથી. પણ અગર જો તું જાણતો હોએ જે, તું પોતે એક આદમ જાતછે અને જે લશકર ઊપર તું હોકમ ચલાવેછે તેઓ પણ માત્ર આદમી જાતો છે તો તું મારીસોડથી આ પેહેલ વેહેલી નશીહત લે જે, મનુસ જાતના સઘળાં કામો એક ચકરની માફક ફરીઆ કરેછે તેથી હંમેશા એકનો એકજ શખસ સઘળી બાબદોમાં વારંવાર ફતેહ પામી શકતો નથી. હવે મારૂં મત આ લોકોએ જે મત આપીઉંછે તેથી તદનજ ઉલટુંછે; કાંએજે, અગરજો આપણે દુશમનોને આપણા પોતાના દેશમાં આવવા દઈએ અને અગરજો આપણે તેઓને હાથે હારી જઈએ તો એ લોકો પછી આપણી આખી શેહેનશાહતનાં માલિક થઈ બેસશે. કાંએજે, આ વાત ઉઘાડીછે જે, મેસાગીતા લોકો અગરજો આપણા ઉપર ફતેહ પામશે તો તેઓ પોતાના દેશ તરફ પાછા ફરશે નહી પણ ઓર ઊલટા આપણા દેશો ઉપર હુમલા કરીઆ જશે. એથી ઊલટું અગરજો આપણે એ લોકો ઉપર ફતેહ પામીશું તો આપણે આ નદી ઓળંગીને જાંહાં સુધી તેઓને ઠેઠ તેઓના દેશમાં જઈ હરાવીશું નહીં તાંહાં સુધી તેઓ ઉપર બરોબર રીતે આપણે ફતેહ પામી શકીશું નહીં. વળી તે સાથે અગરજો તું હારશે તો કેમબાઈસીસનો છોકરો સાઈરસ એક બઈરીને હાથે હારીઓ માટે તેથી તુંને બહુજ હીણું લાગશે તથા તને મોટી શરમીનદગી હાંસલ થશે વાસ્તે મારૂં મત તો એ છે જે, તું એ નદી ઓળંગીને એ લોકોના દેશમાં જા અને આ નીચે કહેલી યુકતી કામે લગાડીને એઓમાંથી કેટલાંએક ઘણા સારાં સારાં માણસોને પોતાની તરફ ખેંચી લે. મેં એમ સાંભળેલુંછે જે, ઈરાનીઓ સોડ જેવી નીઆમત ચીજોછે તેવી નીઆમત ચીજો એ મેસાગીતા લોકો સોડ નથી; અને તેઓમાં પોતાના જીવને અમન ચમનમાં રાખવાની ટેવ પણ નથી; માટે મારૂં મત તો એછે જે, તું આપણી છાવણીમાં એ લોકો સારૂ ઘણાં ઢોરો કપાવી એક સારૂં ખાનું તઈઆર કરાવી રાખ અને તાંહાં વાઈન દારૂ પણ પુષકળ રાખી મેહેલ તથા તે જગા ઉપર પછી તું તારૂં કમજોર લશકરને રેહેવા દઈને બાકીનાં લશકર સાથે પછી એ નદી આગળ જઈને પડી રેહે. જારે મેસાગીતા લોકો આવો સારો ખોરાક આપણી છાવણીમાં જોશે તારે હું ધારૂંછું જે, તેઓ તાંહાં જલદીથી આવી જમવા બેસી ગયા વીના રેહેશે નહીં. આ વખતે આપણને તારે તરત એ લડાઈ ઘણીજ જોસમાં ચલાવવાને પછી બની આવશે."

"હવે આ પ્રમાણે બે જુદા જુદા મતો પડીઆં. સાઈરસે પેહેલું મત રદ કરી ક્રીસસનું મત પોતે બાહાલ રાખીઉં અને તોમાઈરીશ રાણીને કેહેવડાવીઉં જે, "તું તારા પોતાનાજ દેશમાં રેહેજે, હું તારી સાથે લડાઈ કરવા એ નદી ઓલંગીને પોતેજ તાંહાં આવુંછું. પેલી રાણી પોતાની આગળી કબુલાત પ્રમાણે પોતાના મુલકમાંજ પડી રહી. હવે સાઈરસે પોતાનું રાજ પોતાના છોકરા કેમબાએશીસનાં હાથમાં આપી તેને ક્રીસસ સાથે સારીપેઠે ચાલવા અને મોટા માનથી તેને રાખવા પોતે ભલામણ કરી તેઓને પછી ફારસ તરફ મોકલી દીધા અને પોતે પોતાના લશકર સુધાં પેલી નદી ઓળંગી ગયો. જારે એણે એરેકશીસ નદી પસાર કીધી અને રાત પડી ગઈ તારે મેશાગીતાલોકોના દેશમાં એને વીસામો લીધો કે જાંહાં નીચે કહ્યા પ્રમાણે સ્વપનું એના જોવામાં આવીઉં હતું. ઉંઘમાં હીસ્તાસ્પીસના વડા છોકરાના ખભા ઉપર એને બે પાંખો જોઈ. તે બેમાની એક પાંખ એશીઆને તથા બીજી યુરોપખંડને ઢાંકી નાંખતી હતી. હમણાં દરાએસની ઉમ્મર વીશ વરસની હતી. એકીમીનીશ વંશનાં અરશાંમીશનાં છોકરા હીસ્તાસ્પીસનો એ વડો છોકરો થતો હતો ને હજુર લશકરી ચાકરીમાં રેહે તેટલી ઉમ્મરે નહી પોહોચેલો હતો તેથી તેને ફારસમાંજ મુકી આવીઆમાં આવેલો હતો. જારે સાઈરસ ઊંઘમાંથી ઉઠયો તારે તેણે એ સ્વપ્નાને ઘણુંજ ધેઆન ધરી વીચારી જોયું અને તેને ઘણું અગતનું જાણીને પોતે હીસ્તાસ્પીસને તરત બોલાવવા મોકલીઓ ને એક બાજુપર લઈ જઈને તેને કહ્યું જે, "હીસ્તાસ્પીસ તારો છોકરો મારી અને મારી શેહેનશાતની સામે હુલડ કરનારછે; પણ તે વાત મને જલદીથી માલમ પડી આવીછે અને તે કેમ માલુમ પડી તેપણ હું તને કહુંછું. ખોદાતાલા જે મારો નગેહેબાનછે તેથી તે સાહેબ જે ચીજ મારી ઉપર આવી પડવાની હોએછે તેની મને આગમજથી ખબર આપેછે. ગઈ રાતના જારે હું સુતેલો હતો તારે મેં તારા વડા છોકરાની ખાંધ ઉપર બે પાંખો જોઈ, કે; જેમાંની એકથી તેને એશીઆખંડ તથા બીજીથી તેને યુરોપખંડને ઢાંકી નાખીઆં હતાં. હવે એ સ્વપ્નાથી તારો છોકરો મારી સામે હુલડ કરવાની પેત્રણ કરેછે એમાં કાંઈપણ શક મને લાગતો નથી; માટે તું મેહેરબાની કરીને ઘણીજ ઝડપથી ફારસ પાછો જા ને જારે આ લોકો ઉપર ફતેહ મેળવી હું તાંહાં પાછો આવું તારે મારી આગળ તારા છોકરાને તપાસને સારૂ લઈ આવજે." સાઈરસની સામે હુલડ કરવાની કોશેશ દરાએસ

કરેછે એમ સમજીને તે આ સઘળું પોતે બોલીઓ હતો; પણ એ સ્વપ્નાની ખરેખરી તાસીરતો એ હતી જે, લડાઈની દરમીઆનમાં એ ખુદ પોતેજ મારીઓ જશે અને પોતાનું રાજ પાછળથી એ દરાયસના હાથમાં જશે. હવે હીસ્તાસ્પીસે આવી રીતે એનો જવાબ પાદશાહને આપીઓ જે, "અરે, ઓ, પાદશાહ હરેક પારસી તારી સામે હુલડ કરે તે વાત ખોદા કરે ને ખોટી ઠડે. પણ અગરજો તેમજ બનવાનું હોએતો તે શખસનો જલદીથી એકાએક નાશ થઈ જજો; કાંએજે તેં પારસીઓને ગોલામગીરી હાલતમાંથી સ્વતંત્ર હાલતમાં લાવી તેઓ ઉપર બીજાઓ જે રાજ ચલાવતા હતા તેને બદલે તેં તેઓને બીજાઓ ઉપર રાજ ચલવતા કીધાછે. અગરજો મારો છોકરો તારી સામે હુલડ કરવાની પેરવીમાં હોય એમ તારા સ્વપ્ના ઉપરથી જાહેર થતુંજ હોએ તો હું તેને તારી ખુશીમાં આવે તે પ્રમાણે ચાલવા તેનું મન મનાવીને તારે તાબે કરીશ." આવો જવાબ આપી હીસ્તાસ્પીસ એરાકશીસ" નદી ઓલંગી સાએરસને વાસ્તે પોતાના છોકરા દરાએસને બંદીખાનામાં નાખવા સારૂ પાછો ફારસ તરફ ફરીઓ.

"એરાકશીસ નદી આગળથી સાઈરસે એક દાહાડાની મંજલસુધી રસ્તો કાપીઆબાદ પોતે ક્રીશસનો આગળા મત પ્રમાણે ચાલવા માંડીઉં અને પોતાનું કમજોર લશકર પછવાડે રેહેવા દઈ પાછો તે જારે એરાકસીસ નદી તરફ ફરીઓ તારે મેસાગીતા લોકોના લશકરની ત્રીજી ટુકડીએ પેલા પછવાડે રહી ગએલા લશકર ઉપર હુમલો કીધો અને આમનશામણ થોડીએક મારામારી થયાબાદ તેઆએ ઈરાનીઓને મારી નાખીઆ. આ પ્રમાણે એ લોકો પારસીઓ ઉપર ફતેહ પામીઆબાદ પેલું દશતરખાન તઈઆર કરી રાખેલું જોઈ તરતજ તાંહાં પછી પોતે જમવા બેસી ગયા ને ખોરાક તથા વાઇનદારૂ સારીકાણી પીધાથી તેઓ તંદરોસ્ત થઇ ગયા તેથી તેઓ ઉપર પછી ખાશે હુમલો કીધો. પારસીઓએ તેઓ ઉપર પછી ટુટી પડી તેઓમાંના ઘણાંએકોને પોતે મારી નાખીઆ તથા બાકીનાઓને પોતે બંદીવાન્ તરીકે પકડી લીધા. એ બંધવાઓમાં પેલી તોમાઈરીશ રાણીના સ્પારગેપીસસ નામનો છોકરો જે મેસાગીતા લોકો ઉપર સરદારી ચલાવતો હતો તે પણ કેદ પકડાયો. જારે પેલીએ પોતાના લશકર ઉપર તથા પોતાના છોકરા ઉપર પડેલી મુશીબત વીશે સાંભળીઉં તારે તેણે સાઇરસ ઉપર આ નીચલો પેગામ મોકલીઓ. "લોહીના તરસીઆ સાઇરિસ,તું આ હાલમાં બનેલા બનાવથી કાંઈ ફુલાઇ જતો નહીં; કાંએજે, તેં બાહાદુરીને બદલે મારા છોકરાને દગા ફટકાથી જેહેર પાઇને પકડેલોછે; કારણ કે, સરાબ જે છે તે એક એવી વસતું છે જે, તુંબી અગર પીએ તો તારાં મોહોડામાંથીબી દુરગંધ શબદો નીકળીઆવીના રેહે નહી. તો પણ હજુરબી જે હું તને સારી શીખામણ દઉંછું તે તું કબુલ કર. મારા છોકરાને તું પાછો મારે સ્વાધીન કર અને મુગો મુગો તેં જે આ મેસાગીતા લોકોના લશકરની ત્રીજી ટુકડીને આવી ધીકાર ભરેલી રીતે બેહોરમત કરીછે તેની શીક્ષા ભોગવીઆવીના જલદીથી તારે દેશ પાછો જા. અગરજો તું આ પ્રમાણે હજુરબી નહીં ચાલશે તો મેસાગીતા લોકોનો દેવતા જે સુરીઅ છે તેના હું સોગન ખાઇને કહુંછું જે, ગમે તેવો તું જબરદસ્ત હશે તો પણ હું તને લોહીમાં બોળીઆ વીના રેહેનાર નથી." આ પેગામ ઉપર સાઇરસે કાંઇપણ ધેઆન આપીઉં નહી. હવે તોમાઇરીશ રાણીનો છોકરો સ્પારગેપીસસ જેવો સરાબની મસ્તીમાંથી હુશીઆર થયો અને પોતાને આવી હાલતમાં આવેલો જોયો તારે તેને સાઈરસ પાસે માગી લીધું જે, "મને બેડીઓમાંથી છોડવ". જેવા તેના હાથ પગ છુટા કરવામાં આવીઆ એટલે તેને પોતાને હાથે પોતાનું ખુન કીધું. આથી તોમાઈરીશ રાણીએ જોયું જે, સાઈરસે પોતાનું કાંઈ સાંભાળ્યું નહી માટે તેણીએ પોતાનું સઘળું લશકર એકઠું કીધું ને તેને સાઈરસની સામે લડાઈ કરવા સારૂ મોકલીઉં. "હું ધારૂંછું જે એ લોકો વચે જે જે લડાઈઓ આગળ થઈ હતી તેઓમાં આ લડાઇ ઘણાંજ સખત પાયા ઉપર થઇ હતી અને તે કેવી ઢપછપથી થઈ હતી તે વીશે મને નીચે પ્રમાણે ખબર મળેલી છે." કેહેછે જે, સપર પેહેલાં તો તેઓ એક એકથી દુર દુર ઉભા રહીને તીર કમાનોથી લડીઆ; પણ જારે ભાથામાંથી સઘળા તીરો ખપી ગયાં તારે તેઓ એક એકની નજદીક આવી તલવાર તથા ભાળાથી લડાઈ કરવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે ઘણીએક વાર સુધી તેઓએ લડાઇ કરીઆ કીધી; પણ બંને બોરદુઓમાંથી કોઇ પણ બોરદુ હઠી નહી. આખરે મેસાગીતા લોકો જીતીઆ ને તે લડાઇની દરમેઆનમાં પારસી લોકોનો મોટો ભાગ કપાઈ ગયો. એ લડાઇમાં સાઇરસ ઓગણત્રીસ વરસ સુધી રાજ ચલાવીઆ બાદ પોતે પણ મારીઓ ગયો. હવે તોમાઇરીસ રાણીએ એક ચામડાંની પખાલમાં માણસોનું લોહી ભરી પારસી શીપાહોના જાંહાં રૂવાનો પડેલાં હતાં તાંહાં સાઈરસના રૂવાનને શોધાવીઉં અને તે રૂવાન હાથ લાગ્યાથી પેલી પખાલમાં તેનું માથું બોળી તેના શરીરને બહુ અપમાન આપીઉં અને બોલી જે, "હું જો કે ફતેહ પામીછું તથા

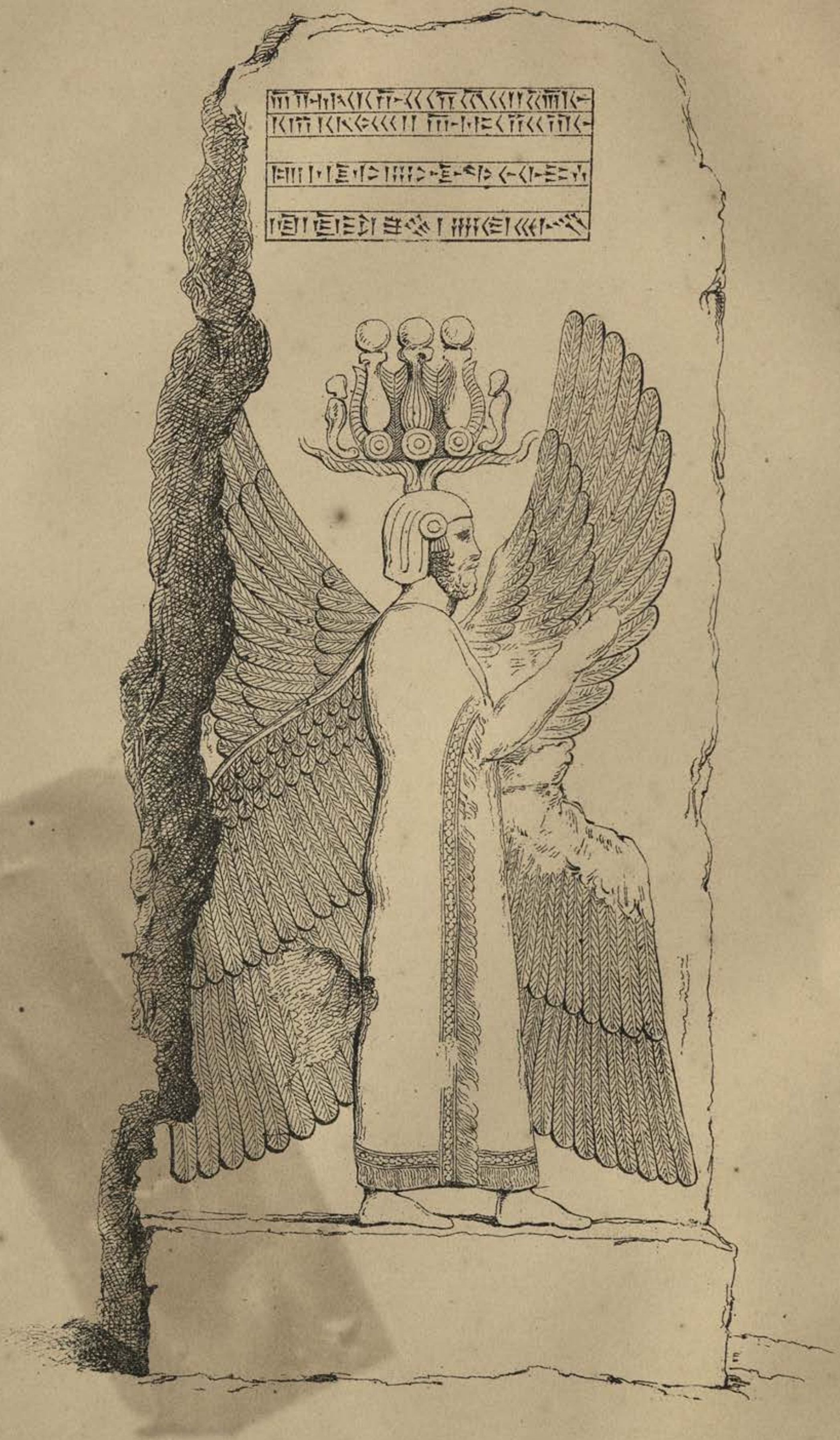

મહાનમા સાઈરસ.

Vincent Brooks, Photo-litho. London.

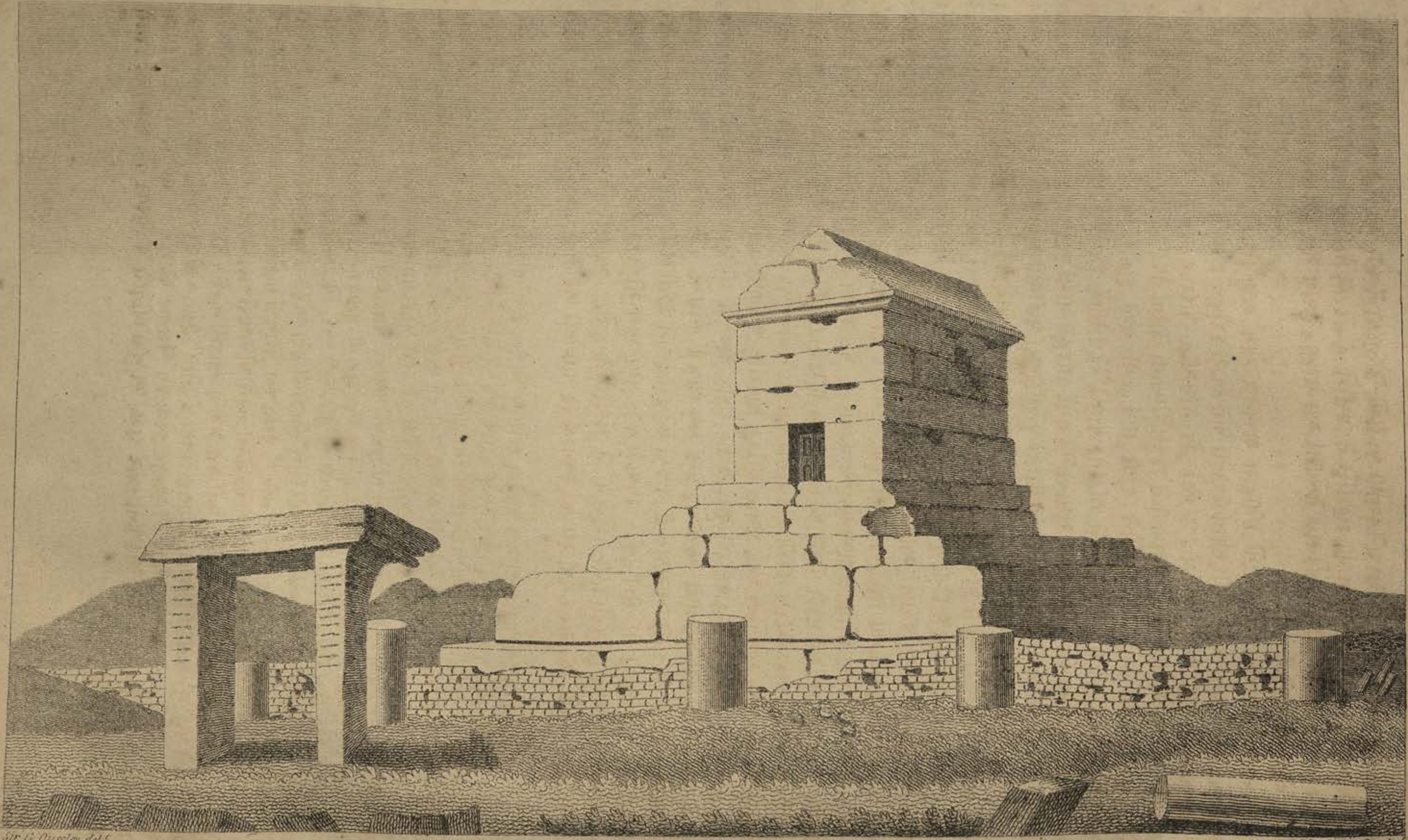

Sir G. Ousley del.[t] | Vincent Brooks lith London. | H. Mutlow Sculp.[t]

મહાતમા સાઈરસના દોખમાનો મીનાર.

હાલ હઈઆતશ્કું તોપણ જારથી તેં મારા છોકરાને દગાથી પકડીઓ છે તારથી તેં મને ખરાબે હાલ કરી નાખીછે. પણ જે પ્રમાણે મેં આગળ મોહોડાંમાંથી વાણી કાહાડીછે તે પ્રમાણે હું હવે તને લોહીમાં બોળુશ્કું." સાઇરસના મોત વીશે જે પુષકળ હેવાલો આપવામાં આવેલાછે તેઓમાં આ મજકુર હેવાલ મને (હીરાદોતસને) વધારે વીસવાસ રાખવા જોગ લાગેછે.*"

એરીઅન નામના શીકંદરના જમાનાનો ઈતીહાસ લખનાર એમ જણાવેછે જે, એ પાદશાહે આરાકોસીઆ નામનું એક મોટું મેદાન ઓળંગી હીંદુસ્થાન ઉપરબી પોતે સ્વારી કરી હતી; પણ તે વીશે તફસીલવાર હેવાલ હાલ કેથે આપણા જોવામાં આવતો નથી. જારે એ નામચીન પાદશાહ ગુજરી ગયો તારે ઇરાનના તાબા હેઠલ સીંધુ તથા ઝકઝારતીસ નદી આગળથી તે ઠેઠ સીરીઆના કોસ્તા તથા હેલેસપાન્ટના દરીઆ વેરનો અતી મોટો મુલક આવેલો હતો. બાબેલાન જીતી લીધું તેથી વળી ફીનીસીઆ તથા પાલેસ્તાઇનના મુલકોબી એના તાબા હેઠલ આવીઆ હતા અને તાંહાંના યાહુદી રેહેવાસીઓ ઉપર એને બહુ રેહેમનજર તથા ઢીલીદોરી રાખી હતી. શીઆલામાં એ પાદશાહ સુસાના મેહેલમાં તથા હુનાલામાં અકબતાનાના મેહેલમાં પોતાનો વાસો કરતો હતો. આ રેવાજ તમામ હાખીઆમની વંશનાં પાદશાહોમાં પછી સાધારણ થઇ પડ્યો હતો. ઓઆસપીસ નામની નદી જે સુસા શેહેરમાંથી વેહેછે તે પાણીનો એ પાદશાહ પોતે બહુ શોખી હતો એમ હીરોદોતસ કેહેછે અને એ જાંહાં જતો તાંહાં એના પીવા સારૂ એ નદીનું પાણી લઈ જવામાં આવતું હતું. પરસીસ તથા બાબેલોનીઆંના પ્રાંતો વચે તાઇગ્રીસ નદીની પૂર્વે આવેલો સુસીઆનીઆનો આ બોહોલો મુલક કેવી રીતે અને કીઆ વરશમાં એ પાદશાહનાં સ્વાધીનમાં આવીઓ તે વાત ચોકસ રીતે માલુમ પડેલી નથી. એ દેશના કીશીઆન નામના અસલી રેહેવાસીઓ એરીઅન નહીં પણ સીમાટીક ટોળાંની પેદાએશમાંથી જનમેલા હતા એમ હાલ જમાનાના કેટલાએક ઈતીહાસ લખનારાઓ વીચારેછે. પસારગદા તથા પરસીપોલીસના બંને નામચીન શેહેરો એના જમાનામાં પાદશાહી વંશને અવલ મંજલ પોહોચાડવાની ભુમી તરીકે ઉપયોગમાં આવતાં હતાં. સોગદીઆના પ્રાંતમાં ઝકઝારટીસ નદીને કાંઠે કાએરોપોલીસ નામનું એક આબાદ શેહેર પણ એણે વસાવીઉં હતું જેને એરીઅન તથા સત્રેબોનાં કહ્યા પ્રમાણે શીકંદર પાદશાહે પાછળથી તારાજ કરી નાખીઉં હતું.

હરેક પાદશાહના મરણ બાદ તેની કારકીરદી વીશે થોડાક શબ્દો લખવા ઈતીહાસ રચનારાઓ પોતાની એક અઇન ફરજ સમજેછે માટે સાઇરસ વીશે અત્રે થોડું ઘણું પણ બોલવું જોઇએ. તે જાતે શુરો, મેહેનતુ, તથા ખુદરતથીજ ચપળ હોવાથી પોતાની આસપાસની નબળી શેહેનશાહતોને જીતી લઇ પારસીઓના નામને ચોમેર સપર પેહેલીવાર એણે ફાહેસ કરી નાંખીઉં હતું. સ્વભાવે થંડો તથા ખુશ મીજાજી અને મગરૂર નહીં હોવાથી પોતાની આસપાસનાઓનું દીલ તરત પોતાની તરફેણમાં તે ખેંચી લેતો હતો. ખુબસુરત તથા દુશમનોને જીતી તરત તેઓને માફી બખશાતો તેથી સરવે નવી રઇઅત એના ઉપર પાછળથી બહુ મોહીત થઈ પડતી હતી. કેહેછે

* તીસીઅસ કેહેછે જે, કાકેસસના પાહાડ આગળ આવેલા દરબાઇક નામના ટોળાંના મુલક ઉપર સ્વારી કરતી વેળાએ એ પાદશાહ મારીઓ ગયો હતો; પણ એના મોતબાદ એના લશકરે આખરે તેઓનો દેશ પોતે જીતી લીધો હતો. ઝેનોફન નામનો બીજો એક પુરાતન યુનાની ઇતીહાસ લખનાર પોતાની સાઇરો-પીદાયા (સાઇરસનાં વરતાંત)માં એ શેહેનશાહ પોતાના મોતથી મરણ પામીઓ હતો એમ જણાવી જાએછે. આ મત હાલ જમાનાના કેટલાએક યુરોપીઅન તવારીખ લખનારાઓ પણ પોતે બાહાલ રાખેછે. એ શેહેનશાહનું દોખમું હજુર સુધી પસારગદા નામની જગા આગળ મુસાફરોના જોવામાં આવેછે ને જેને મુસલમાન લોકોએ હાલ જમાનામાં ભુલથી મસજીદે મદારોઉલ સુલેમાન એવું નામ ઠોકી બેસાડેલુંછે. સત્રેબો નામનો હજરત ઇસાના જમાનામાં થઇ ગએલો એક યુનાની મુસાફર એરીસ્તાબોઉલસની સત્તા ઉપરથી એ ઠેકાણે આ પ્રમાણે એક લેખ કોત્રાવેલો હતો એમ જણાવી જાએછે,—" અરે, ઓ, માણસ, હું સાઇરસછું. મેં ઇરાનની શેહેનશાહતનો પાયો નાખીઓ હતો અને હું એશીઆખંડનો ધણી હતો માટે આ થોડી મીટી જે હવે મારાં મુરદાર શરીરને ઢાંકેછે તેના ઉપર ખોદાને વાસતે હસદ મો લઇ જતો." મુરગાબના મેદાનમાં તાંહાંના બીસમાર મીનારાઓ ઉપર એ પાદશાહનો એક લેખ હજુર સુધી આપણા જોવામાં આવેછે જેની નકલ મી० મારીઅર, ઊઝલી, રીચ, સર આરકર પોરતર વીગરે બીજા ઘણાંએક મુસાફરોનાં પુસ્તકોમાં આપેલી આ પ્રમાણે આપણી નજરે પડેછે. " અદમ કુરૂશ ખશાયથીય હાખામનીશીય" યાને "હું છું સાઇરસ (કુરૂશ) પાદશાહ હાખેમની વંશનો." પુરાતન ગ્રીક (યુનાની) લોકો જે જગાને પસારગદા કરી લખી ગએલાછે તે જગા હાલ જમાનાનું એ મજકુર મુરગાબનું મેદાનજ ઠડેછે. એ પાદશાહની તસવીર તથા એના દુખમાનો ચીતાર આ ઠેકાણે વાંચનાર સાહેબોની નજરે પડશે. એ બંને ચીતારો મેં પોરતર તથા ઊઝલીનાં દફતરો ઉપરથી અતરે આબેહુબ નકલ કરેલાછે.

જે, એની યાદદાસ્ત એવી તો હાવકી હતી કે, પોતાના લશકરના તમામ મુખીય માણસોને એ નજરથી તથા નામથી પોતે પીછાણતો હતો. લડાઇના દરમીઆનમાં કાંઈબી અડચણ આવી તો તેનો તરત પોતે તોડ શોધી કાહાડતો હતો જેથી એની તીક્ષણ બુદ્ધીને લીધે દુશમનોના મોટાં લશકરો એની સામે ટકી શકતાં નહી હતાં. અસલમાં એક નજીવા જેવા કોહેશતાની સરદાર ઉપરથી વધતો જઈ આખા એશીઆ ખંડના મુખીયરાજોનો થોડાંક વરસોમાં જે શખસ પોતે ધણી થઈ બેઠો તે કાંઇ જેવો તેવો પુરૂષ નહી હોવો જોઇએ.* આ સબબો ઉપરથી આપણે એનું નામ શીકંદર તથા સીઝર (કેસર), તેમુરલંગ તથા નેપોલીઅન બોનાપારટ જેવા નામાંકીત શુપેહેશાળાર તથા રાજ અધીકારીઓના નામો સાથે વારંવાર જોડાએલું વાંચીએ છઇએ. ફારનાસપીસ (ફારનાપતી) નામના કોઇ એક હાખીઆમની વંશના શાહાજાદાની કાસાનદને નામની એક ખુશનુમા કનીઆ સાથે એના લગન થએલાં હતાં. તે ઓરત જો કે પોતાના ભરથાર આગમજ મરણ પામી હતી તો પણ એણે બીજી કોઇબી નવી બાએડી કરેલી હોએ એમ તવારીખના દફતરોમાં કેથે પણ જોવામાં આવતું નથી. આવાં એનાં પરહેઝગારપણાને લીધે એના તમામ નેક ગુણો નકલ કરવા જુનાની ગ્રંથકારો પોતાના લોકો આગળ એક ગોયા નમુના તરીકે એને ધરી ગએલાછે. એની પછી સેંકડો વરસો બાદ જે બીજો નામચીન ઈરાનનો પાદશાહ એના જેવા ગુણો ધરાવતો હતો તે પેલો શુરો પેહેલવાન અરદેશીર બાબગાન હતો જેને શાશાની વંશ સ્થાપીઓ હતો. એ બંને વચે ફરક એટલોજ માત્ર જોવામાં આવેછે કે, અરદેશીર બાબગાન જેવો પોતે શુરો સરદાર હતો તેવોજ પોતે મોટો રાજ અધીકારી તથા ધારા બાંધનાર પણ ગણાતો હતો. આ પાછળા ગુણો સાઇરસમાં નહી હોવાથી જે મોટી શેહેનશાહત એણે સંપાદન કરી હતી તે એના મરણ બાદ કદાચ પાછી તરતજ અફરા તફરી થઈ ગઈ હતે. પણ સારાં ભાએગે એના વંશમાં તે વેળાએ એક દુરઅંદેશ દાનાવ પેદા થએલો હતો જેને ઈતીહાસ લખનારાઓ દરાએસ–હીસ્તાસપીસ એવું નામ આપી ગએલાછે. બીશપ થરલવાલ વાજબી રાહે પોતાની ગ્રીસ દેશની તવારીખમાં એ દરાએસ પાદશાહને પારસીઓની શેહેનશાહતનો ખરો બાપ કરી ગણેછે; કેમકે, જે રાજ સાઈરસે તલવારથી જીતી લીધું તેજ રાજ એ નામચીન શેહેનશાહે મજબુત બંદોબસ્ત તથા કાએદાકાનુનોને રીવાજ આપી મુશતકીમ પાયા ઉપર લાવી મેહેલીઉં હતું. એ બંને પાદશાહો હુંનરના મોટા ખાંહાં હતા કે, જેથી આજ આસરે હજારો વરસની મુદત બાદ એઓનાં કામો પરસીપોલીસ તથા પસારગદા આગળ મુસાફરોને બહુ હેરતમાં નાખેછે. કેહેછે જે, દરાએસ જારે નાહાનો હતો તારથીજ ચપળ હોવાથી સાઈરસની આંખોમાં રમી રેહેલો હતો.

એ પાદશાહ પછી એનો છોકરો કેમબાઇસીસ ઈરાનની ગાદીનો માલેક થયો. બીલારોકા હરફોમાં એ પાદશાહનું નામ કબુજીય કરી લખેલું આપણા જોવામાં આવેછે. આઉપરથી ફારસીમાં કદાચ કામબખસ કરી થઇ શકે એવુછે. શેહેનશાહ સાઇરસને પેટે મજકુર કાસસેનદેન ઓરતથીજ સમરદીસ નામનો બીજો પણ એક છોકરો તવલુદ થયો હતો તથા જારે એ પાદશાહ મરણ પામીઓ તારે એતોસા તથા આરતીસતોના નામની બે છોકરીઓ પણ પોતે મેહેલી ગયો હતો જેઓ હીરાદોતસના કહ્યાપ્રમાણે પાછળથી જારે દરાયસ પાદશાહ થયો તારે તેની સાથે પરણી હતી. તખત ઉપર આવતાંજ કમબાઇસીસે મીસર દેશ ઉપર સ્વારી કરી તે દેશ પણ સપર પેહેલીવાર પારસીઓના તાબા હેઠલ લાવી મેહેલીઓ અને તાંહાંના પાદશાહ સમાનીટસ ઇબને આમાસીસને કેદ પકડીઓ. તારબાદ એણે ઈથીઓપીઆના મુલક ઉપર ચઢાઈ કરી; પણ વાટમાં ભુખમરાથી એના લશકરને બહુ હાની પુગ્યાથી આખરે એને પાછું હટવું પડીઉં. લીબીઆનું જંગલ ઓળંગી જુપીતર–આમન નામના એક મોટાં દેહેરાં ઉપર સ્વારી કરવા પોતાના લશકરની એક બીજી ટુકડી એણે તે તરફ રવાના કરી જે પણ રેતીના ભયંકર તોફાનથી અતીશય હેરાન થઇ આખરે પાછી ફરી. તારપછી એણે કારથેજ ઉપર ઘેરો નાખવાનો ઠરાવ

* જોકેસાઈરસનાં વડીલો મીદીઆની બાહેધરીમાં હતા એમ હીરાદોતસ જણાવી જાએછે તોપણ તે બાહેધરી ઘણી નામની હોય એમ દીસેછે; કેમકે બીલારોકા હરફોમાં એની આગમજનાં હાખીઆમની વંશનાં પાદશાહો પોતાને સ્વતંત્ર રાજા તરીકે ગણતા આવેલાછે અને પોતાના અસલી પડોસી કાપાડોસીઆના પાદશાહોમાં પોતાની છોકરી છોકરા આપ લે કરતા હતા. ઝેનોફન તથા મોઝીસ ખોરીનીબી સાઈરસના નીઆએગાનો એસતાએજીસના જમાનાની પુરવેથી સ્વતંત્ર રાજા તરીકે રાજ ચલાવતા હતા એમ કહી ગયાછે અને સનકીરાહની પડોસમાંથી હાલ એક ઇતરડી જે હાથ લાગીછે તેમાં કુરૂશ પાદશાહ પોતાને "જબરદસ્ત પાદશાહ કમબાએસીસ (કબુજીય)નો પુત્ર" કરી જે લખેછે તે ઉપરથીબી પારસીઓનું આ કોહેસ્તાની ટોલું અચલથીજ નાનુ જેવું પણ સ્વતંત્ર રાજપાટ પોતે ભોગવતું હતું એમ ચોકસ રીતે હાલ હવે અનુમાન થઇ શકેછે.

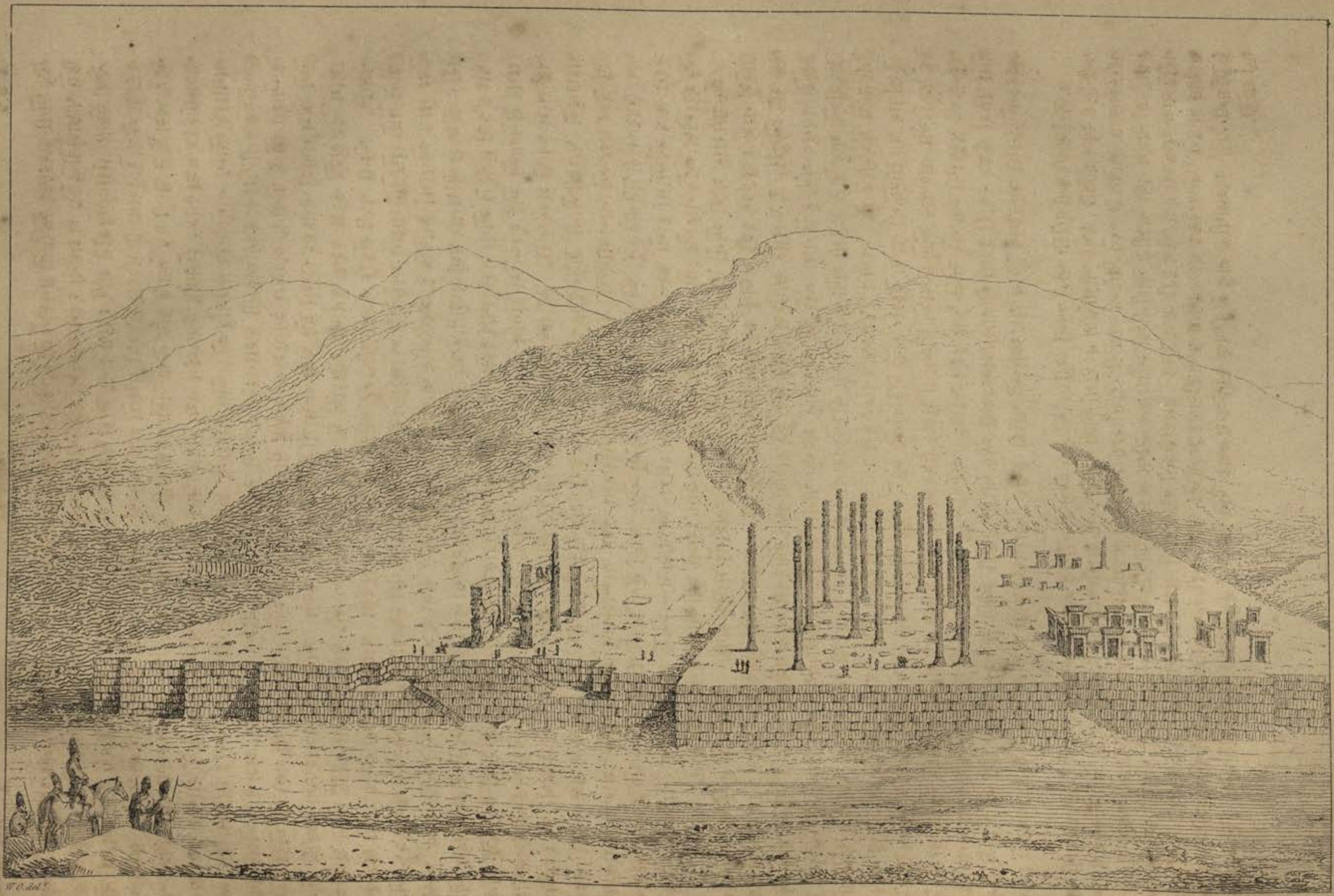

W. O. del.t

Vincent Brooks lith London.

તખતે-જમશીદ અથવા પરસીપોલીસ.

કરીઓ; પણ એના દરીઆઇ વરચી ખાતાંનાં ફીનીસીઅન ખલાસીઓ આડા થઇ બેઠાથી એણે એ કામ પણ પછી પડતું મેહેલવાની ફરજ પડી. હવે ઇરાન તરફ પાછાં ફરતાં મીસર દેશના મેમફીસ નામના શેહેરમાં જારે તે આવી પોહોચીઓ તારે મીસરના લોકોએ તરતનો એપીસ નામનો પોતાનો વરસીઓ શોધી કાહાડીઓ હતો તેથી તેની ખુશાલીમાં તેઓએ તે દીવસે મોટું જસન કરીઉં હતું. એ વરસીઆને તેઓ મોટા દેવતા કરી ગણતા હતા અને એ જાનવર જે કીસમનું જોઇએ તે કીસમનું મળવું ઘણું મુશકેલ પડતું હતું તેથી જારેબી એવાં કોઈ જાનવરની શોધ હાથ લાગતી તારે મેમફીસ શેહેરના તમામ લોકોમાં અતીઅંત ખુશાલી ઉતપન થતી હતી. તેઓના આ રેવાજની મતલબ કેમબાઈસીસ પાદશાહ ઉંધી સમજીઓ અને પોતે એવો વીચાર લઇ ગયો જે, ઇથીઓપીઆની લડાઇમાંથી નીશફૂળ થઇ હું જે પાછો ફરીઓછું તેની ખુશાલીમાં આ જસન એ લોકોએ હાથે કરી મને સતાવવા સારૂ કરીઉંછે. ઘણુંબી લોકોએ એ પાદશાહને સમજાવીઉં; પણ કોઇબી વાત એના ધીઆનમાં ઉતરી નહી ને ઘણાંએક માણસોને એણે તાંહાંજ ઠાર કરાવીઆં એટલુંજ નહી, પણ પેલા વરસીઆનેબી પોતાની આગળ મંગાવી પોતાના જંબીઆથી પોતાનેજ હાથે તેનું પેટાંખાનુ ચીરી નાખીઉં. આ કામથી મીસરના લોકોના ધરમના ઉપાધીઆઓમાં મોટો કમકમાટ ઉતપન થયો અને દેવતાનો મોટો કોપ હવે એ પાદશાહ ઉપર ઉતરીઓ એમ તેઓ માનવા લાગ્યા. એટલુંજ કરી એ પાદશાહ પોતે બેસી રહ્યો નહી; પણ પોતાનો ભાઈ સમરદીસ જેને તીસીઅસ તથા ઝેનોફન તેનીઓક્ષારકીસ કરી લખી જાએછે તેને પણ બીહીને સુસા શેહેરમાં છુપી રીતે મારી નખાવીઓ કે, પોતાની ઘેરહાજરીમાં તે ગાદીનો માલેક થઇ બેસે નહીં. એ કરમ એટલું તો છુપી રીતે કરવામાં આવીઉં હતું કે, પોતાના રાજમાં એ વીશેની ખબર ઘણાજ થોડા લોકોને પડી હતી. મીસર દેશ તરફ રવાના થતી વેળાએ ઇરાનનું રાજ કમબાઈસીસ પાદશાહે પતીજાઇથીસ નામના એક મીદીઅન–મગુસને સોંપીઉં હતું. તેનો સમરદીસ નામે એક ભાઈ હતો. કેહેછે જે, એ સમરદીસ કુરૂસ પાદશાહના મરહુમ છોકરા સમરદીસને રૂપમાં ઘણુંકરી આબેહુબ મળતો આવતો હતો; ફરક માત્ર એટલોજ હતો જે એ ધુતારા અને ખોટા સમરદીસનાં બે કાનો કાંઈ વાંક પડીઆથી કુરૂસ પાદશાહેજ પોતે કપાવી નાખીઆ હતા. હવે કમબાઈસીસ પાદશાહનાં ઘાતકીપણાથી એની રઈઅત જે એના ઉપર બેદીલ થઇ પડી હતી તે તક જોઇ મજકુર પતીજાઇથીસે પોતાના ભાઇ ખોટા સમરદીસને કુરૂસ પાદશાહનો છોકરો ઠોકી બેસાડી ગાદીનો માલેક કરી મુકીઓ. એ ફીતુરની ખબર જેવી કેમબાઇસીસને મીસર દેશથી પાછાં ફરતાં સીરીઆ (સામ)ના મુલકમાં પડી તેવાજ તે દર મંજલ ઈરાન તરફ સીતાબીથી જઈ પોહોચવા નીકળી પડીઓ. પણ માઠાં ભાગ્યેગે ગોસ્સામાં ને ગોસ્સામાંજ રસ્તામાંજ એને પોતાનો અપઘાત કરીઓ જેથી પેલો ધુતારો સમરદીસ ઇરાનની ગાદી ઉપર મુશતકીમ થઈ બેઠો. કમબાઇસીસે સાત વરસ ને પાંચ મહીના સુધી એ દેશનું રાજ ભોગવીઉં હતું. આ પ્રમાણે યુનાની ગ્રંથકારો એ પાદશાહ વીશે બીઆન આપી જાએછે, મીસર દેશના હાએરોગલીફીક નામના પુરાતન લખોમાં એને કાનબોશ કરી આ પ્રમાણે લખેલા છે.*

* આ ઘણું અજાએબ જેવું છે જે, અસલી જમાનાથીતે આજ સુધી જેબી ટોળાંઓ દુનીઆનાં ઘોહોળાં મુલકો ઊપર રાજપાટ ભોગવી ગયાંછે તેઓની સંખીઆ બહુજ નાની જેવી જોવામાં આવેછે જેથી હરેક ટોળાંની સંખીઆપર નહીં પણ તેઓના ગુણ તથા ખવાસ ઊપર રાજકારોબાર ગોયા મોટો આધાર રાખેછે એમ ચોકસ રીતે સાબેત થઇ શકેછે. એ સત્યતા વીશે હાલ જો મોજુદ દાખલો જોવો હોએ તો તે ઇંગરેજ લોકોનો છે. ઈંગરેજોની સંખીઆ બહુજ નાની હોયા છતાં દુનીઆના મોટા ભાગ ઊપર તેઓ રાજ ચલાવેછે. બીજો દાખલો પુરાતન પારસીઓનો છે. તેઓની સંખીઆ ઇરાનની મોટી જાહોજલાલીની વેળાએ હાખીઆમની પાદશાહોના ડોરમાં વીસ લાખ આદમીઓથી વધારે જોવામાં આવતી નથી. એમાંથી બચાં તથા બાનુઓની સંખીઆ જો બાદ કરી હોએ તો ભાએગે હથીઆર બાંધનાર તથા રાજકારોબાર ઊપર ધીઆન આપનાર મરદોની સંખીઆ પાંચ લાખથી વધારે નીકળી શકે. હીરાદોતસ કેહેછે જે, ફકત મીસર દેશના બંદોબસ્ત સારૂ એમાંથી એક લાખ દસ હજાર આદમીઓનું લશકર તો પારસી શીપાહોનું તાંહાં પડી રેહેતું હતું અને એ લોકોના માથાંની ખોપરી ઘણી બારીક હોવાથી તેમાં ભેજાનો અંસ જે વધુ રેહેલો હતો તેથી એ લોકોમાં વધારે ડાહાપણ તથા ખુબસુરતીની નીશાન જણાતી હતી. લડાઇની દરમીઆન પારસી શીપાહો યુનાનીઓ જેવા શુરા ગણાતા હતા જેથી ઊતરતા મીદીઆના લોકો તથા સકા લોકો દીસતા હતા એમ આગળા ગ્રીક (યુનાની) ગ્રંથકારો લખી ગયાછે.

બાબ છઠો.

દરાયસ–હીસ્તાસ્પીસ (દારા–ગુસ્તાસ્પ) થી તે દરાયસ–કોદોમેનસ (દારા) સુધીના હાખ્ખીઆમની (આકીમીનીસ) વંશના પાદશાહોનો ટુંક હેવાલ ઈ૦ સ૦ પૂર્વે ૫૨૨—૩૩૦ સુધી.

ગયા બાબમાં ગ્રીક (યુનાની) ગ્રંથકારોની સત્તા પ્રમાણે કમબાઇસીસ પાદશાહ વીશે મેં જે તફસીલવાર હેવાલ આપેલાછે તેમાં અને બીલારોકા હરફોની તખતીઓમાં એ પાદશાહ વીશે આવેલા હેવાલમાં જુજ તફાવત આગળ જતાં વાંચનાર સાહેબોના જોવામાં આવશે. ગ્રીક (યુનાની) ગ્રંથકારોના કહ્યા પ્રમાણે એ ધુતારા સમરદીસે સાત મહીના સુધી ઇરાનનું રાજ ચલાવીઆ કીધું હતું. બીલારોકા હરફોમાં એનું નામ ગોમાત-મગુસ કરી લખેલું આપણા વાંચવામાં આવેછે. આખરે પરસીસ (ફારસીસ્તાન અથવા પારસીસ્તાન) પ્રાંતના હાખ્ખીઆમની વંશના દરાયસ–હીસ્તાસ્પીસ નામના એક નામચીન હાકમે પોતાના દેશને એ ધુતારાના હાથમાંથી છોડવી મસનદની ગાદી પોતાના સ્વાધીનમાં કરી લીધી હતી. હાખ્ખીઆમની વંશનો બીજો મોટો નામાંકીત પાદશાહ એ લોંછે. એનું નામ ફારસીમાં દારા–ગુસ્તાસ્પ (પાદશાહ–ગુસ્તાસ્પ) ફીરદુસીએ કીઆની કએ–ગુસ્તાસ્પ સાથે એ દારા–ગુસ્તાસ્પનો હોને એક સમજીને વળી ભેળસેળ કરી નાખેલાછે. મીસરનાં હરફોમાં એને નદારીઓશ અથવા નતારીઓશ કરી આ હવે હીરાદોતસ એ પાદશાહ વીશે બહુ લખી જાયછે; કેમકે એ પાદશાહના જમાનામાં પારસીઓને સપર પેહેલીવાર ઓળ-

દરાયસ–હીસ્તાસ્પીસ થઇ ગય એમ થઇ શકેછે; જે ઉપરથી જુજ હેવાલ એ બંને પાદશા દેશના હાએરોગલીફીક નામ પ્રમાણે લખવામાં આવેલાછે. અસલી ગ્રીકો (યુનાનીઓ) ખવા લાગ્યા હતા.

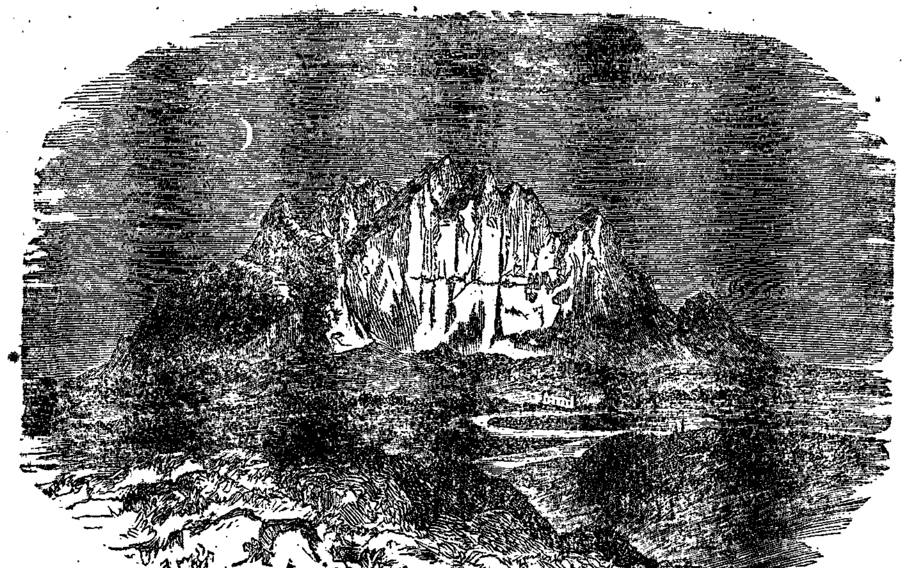

બેહેસ્તુન પાહાડનો ચીતાર.

પોતાની ફતેહના માહભારત લેખો એને બેહેસ્તુન (બાગેસ્તાન) નામના પાહાડના કોતરકામો ઉપર પોતાની પાછળી ઓલાદ સારૂ તે જમાનાના જે મોટા ધોરી રસ્તા આગળના એ પાહડની ઘણી ઊંચાઈ ઉપરના ભાગ

ઉપર જે કોત્રાવેલાછે તે હાલ સુધી રાહદારીઓના જોવામાં આવેછે અને જમાનાની જાલેમ ચુંગાલથી તથા ઝનુની મુશલમાનોના જબરદસ્ત હુમલાઓમાંથી સારાં ભાગ્યે તે અતીઆર સુધી બચી રહ્યાછે. એ લેખોનો ભેદ જે અતીઆર સુધી અંધારી હાલતમાં રહેલો હતો તેના ખજાનાની કુંચી સર હેનરી રાલીનસન જેવા એક ચંચલ વીદીઆરથીને હાથ લાગ્યાથી તે હવે સઘળા લોકો આગળ ખુલ્લો થઈ પડેલોછે. એમાં પાદશાહ દરાયસ (દારયવુશ) એક ઈતીહાસ લખનાર દાખલ પોતાના ચરીત્રો વીશે નીચે પ્રમાણે બીઆન આપેછે. જુઓ આ નામચીન પાદશાહ જેવો પોતે રાજદ્વારી હાલતમાં કાબેલ તથા લડાઇના મેદાનમાં શુરો સેવાજ એલમનો બી મોટો ખાંહાં થઇ ગએલોછે! આપણી આગળ એ હાલ એક પાદશાહ તરીકે નહી પણ એક ઈતીહાસ લખનાર તરીકે ઉભો રહી જે બીઆન પોતે પોતા સારૂ આપેછે તે વાંચનાર સાહેબો ધીઆનથી હેઠળ વાંચો—

૧. "હું છું દરાયસ (દારયવુશ) મોટો પાદશાહ, પાદશાહોનો પાદશાહ, ઈરાનનો પાદશાહ, તાબા હેઠલના મુલકોનો પાદશાહ, હીસ્તાસ્પીસનો છોકરો, આરસામીસનો નબીરો તથા હાખીઆમની વંશનો."

૨. "પાદશાહ દરાયસ (દારયવુશ) કેહેછે જે, મારો બાપ વીસ્તાસ્પ (હીસ્તાસ્પીસ અથવા ગુસ્તાસ્પ) હતો. વીસ્તાસ્પ (હીસ્તાસ્પીસ) નો બાપ અરસામ (અરસામીસ) હતો. અરસામનો બાપ એરીઆરામન (એરીઆ-રામનીસ) હતો. એરીઆરામનનો બાપ ચીસ્પ (ટીઈસ્પીસ) હતો. ચીસ્પનો બાપ હાખામનીશ (આકી-આમીનીસ) હતો."

૩. "પાદશાહ દરાયસ (દરાયવુશ) કેહેછે જે, એ સબબને લીધે અમોને હાખામનીશીયા (આકીઆમી-નીસ અથવા આખીઆમીનીસ) કરી કેહેછે. પુરાતન જમાનાથી અમોને કોઈએ જીતીઆ નથી (યાને અમો પેહેડી દરપેહેડી ઉતરતા આવેલા છઇએ), પુરાતન જમાનાથી અમારૂં ખાનદાન પાદશાહી ભોગવતું આવેલુંછે."

૪. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, મારી આગમજ મારા ખાનદાનના આઠ શખસો પાદશાહ થઈ ગએલા છે અને હું નવમો છું. ઘણાં વરસો થયાં અમો પાદશાહી ભોગવતા આવેલા છઇએ."

૫. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, હોરમજદની મેહેરબાનીથી હું પાદશાહ થએલો છું. હોરમજદે મને આ શેહેનશાહત બક્ષેલીછે."

૬. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, આ પ્રમાણે દેશો મારા હાથમાં આવેલાંછે. હોરમજદની મેહેરબાનીથી હું તેઓનો પાદશાહ થએલોછું. પાર્સ (ઈરાન), ઉવજ (સુસીઆંના), બાબીરૂસ (બાબેલોનીઆ), અથુરા (એસીરી-આ), અરબાય (અરબસ્થાન), મદરાય (મીસર), ટયીય-દરેય (દરીઆના કીનારા આગળના મુલકો), સ્પર્દ (સ્પારતા), યુના (આયોનીઆ), આરમીન (આરમીનીઆ-અરમાનીઓનો દેશ), કાતપતુક (કેપાદોસીઆ), પારથવ (પારથીઆ), ઝારક (ઝરનગીઆ), હરીવ (એરાયા), ઉવારઝમીય (ખોરાસમીઆ), બાખતરીસ (બાખ-ત્રીઆ), સુગદ (સોગદીઆના-ગંદારીઆ), સાક (સાકીલોકોનો દેશ), થાતગુસ (સાતાગીદી લોકોનો દેશ), હાર ઉવતીશ (આરોકોશીઆ), મક (મીસીઅન લોકોનો દેશ) જુમલે એકવીશ મુલકો."

૭. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, એ દેશો મારા હાથમાં આવેલાછે. હોરમજદની કરમ બક્ષીશથી તેઓ મારા તાબા હેઠલ આવેલાછે. તેઓ મારે સારૂ ચોથાઈ લાવેલાછે. શબો રોજ જેબી મેં તેઓને ફરમાવેલુંછે તે તેઓ બજા લાવેલાછે."

૮. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, આ દેશોમાં જેઓ ખરો ધરમ પાળતા હતા તેઓનો હું રખેવાલ થએ-લોછું તથા તેઓને મેં માન અકરામ આપેલાંછે. જેઓ કુફર હતા તેઓને મેં બુનબેખથી તદનજ ઉખેડી ના-ખેલાછે. હોરમજદે પોતાની કરમબક્ષીસથી જે દીવસથી એ દેશો મારા સ્વાધીનમાં આપેલાછે તે રોજથી તેઓ અમનચમનમાં રહેલાછે. જે હુકમ મેં તેઓને ફરમાવેલાછે તે તેઓએ બજા આણેલોછે."

૯. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, હોરમજદે મને એ શેહેનશાહત બક્ષેલીછે. મેં એ શેહેનશાહતો મેળવી તાંહાંસુધી હોરમજદે મને મદદ કરેલીછે. હોરમજદની કરમબક્ષીસથી હું એ શેહેનશાહતોનો માલેક થએલોછું."

૧૦. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, હું પાદશાહ થયો તેની આગમજ મેં આ આ કામો કરયાંછે. મારી આગમજ અંહીઆં અમારા ખાનદાન વાળા કુરઉશ (સાઇરસ) નો છોકરો કબુજીય (કમબાઈસીસ) પાદશાહ હતો. હવે આ કબુજીયનો બારદીય (બારદીઉસ) નામે એક ભાઈ હતો જેનાં મા અને બાપ તેજ કબુજીયના પણ મા બાપ હતાં. પાછળથી એ કબુજીયએ (કમબાઈસીસે) પેલા બારદીય (બારદીઊસ) ને કતલ કીધો. જારે કબુજીયએ (કમબાઇસીસે) બારદીયને કતલ કીધો તારે તેણે જે ફીસાદ રાજમાં ઉઠાવીઓ હતો તે તદનજ

નરમ પડી ગયો હતો. કમ્બુજીય હવે જારે મીસર (મદરાય) દેશ ગયો તારે રાજમાં વળી નાફરમાની ઉઠી અને ઇરાન (પારસીય) તથા મીદીઆ (માદઇય) ના બંને દેશોમાં તથા આખાં રાજના બીજા મુલકોમાંબી લોકો જુઠું ઘણુંજ બોલવા લાગ્યા."

૧૧. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, કોઈએક મગુશ (મેજીઅન) નામે ગોમાટ (ગોમાતીસ) કરી હતો. તે પીશીયાઉવાદા (પીસીઆચાદા) ના આરકાદરીશ નામના પાહાડમાંથી નીકળી આવીઓ અને વીયખન મહીનાની ૧૪ મી તારીખે બંડ ઉઠાવી રાજમાં તેણે આ પ્રમાણે જુઠો શોહોળો કાહાડીઓ જે, સાઇરસનો છોકરો અને કમબાઇસીસનો ભાઈ બારદીઅસ તે હું છું. એથી તમામ રાજમાં બળવો ઉઠીઓ. બંને ઇરાન તથા મીદીઆ અને બીજાં મુલકો વટીક પણ કમબાઇસીસના હાથમાંથી પેલા બારદીઅસના હાથમાં ગયા અને તે આખી શેહેનશાહતનો પછી ગરમપદ મહીનાની ૯ મી તારીખે પોતે શેહેનશાહ તથા માલિક થઈ બેઠો. હવે કમ્બુજીય (કમબાએસીસ) પોતા ઉપર આવી પડેલી જફા નહીં ખમી શકીઆથી પછી આપઘાત કરી પોતે મરણ પામીઓ."

૧૨. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, મગુશ (મેજીઅન) ગોમાટે (ગામાટીસે) કમ્બુજીયા (કમબાઇસીસ) સોડથી જે તાજ (યાને રાજ) લઈ મેહેલીઉં તે તાજ અમારા ખાનદાનમાં ઘણા અસલી જમાનાથી ચાલતું આવેલું હતું. હવે ગોમાટ મગુસે કમ્બુજીય પાસેથી ઈરાન, મીદીઆ તથા તેના તાબા હેઠલના બીજા મુલકો જીતી લીધાબાદ પોતે પોતાની મરજી પ્રમાણે ચાલવા માંડીઉં તથા તે પોતે પાદશાહ થઈ બેઠો."

૧૩. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, નહી કોઈ ઇરાની કે નહી કોઇ મીદીઅન કે નહી કોઈ અમારા ખાનદાનનો શખસ એ મગુસ ગોમાટીસ જે હવે તાજનો માલિક થઈ બેઠો તેની સામે થવા હીંમત કરી શકીઆ. આખું રાજબી તેની સામે થવા ઠરઠર કાંપવા લાગ્યું. ખરા બારદીઉસને જેઓ ઓળખતા હતા તેઓ રખેને મારે વાસ્તે એમ કેહેજે, સાઇરસનો છોકરો બારદીઅસ તે હું નથી તેથી વારંવાર લોકો આગળ એ ભાષણો એમ કરી સંભાળાવતો હતો જે, તેવા શખસોના બોલવા ઉપર તમારે કાંઇપણ ભરોસો લાવવો નહીં. જાંહાંસુધી હું આવીઓ તાંહાંસુધી એ મગુશગોમાટીસની આસપાસ સઘળાઓ તવાજો તાજીમથી ઉભા રેહેતા હતા અને કોઈ એવો હીંમતવાન શખસ નહીં હતો જે પોતે તેની સામે થઈ શકે. તારે મેં હોરમજદની સેતાએશ કીધી. હોરમજદ મને મદદગાર થયો કે જેથી મેં બાગીઆદેશ મહીનાની ૧૦ મી તારીખે મારા હમશરીકોની* સાહેતાથી એ મગુસ ગોમાટીસને તથા તેના મુખીય મદદગારોને મારી નાખીઆ. સીખતાવતીશ (સીકતાચોતીશ) નામના મીદીઆ દેશના નીસાય (નીસીઆ) નામના પ્રાંતનાં એક કીલ્લામાં મેં તેની સોડથી આ શેહેનશાહતને છીણવી લઇને તેને પછી મારી નાખીઓ. હોરમજદની કરમબક્ષીસથી હું પાદશાહ થયો હોરમજદે મને એ રાજપાટ બક્ષ્યું."

૧૪. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, જે તાજ અમારા ખાનદાન સોડથી છીણવી લેવામાં આવીઉં હતું તે મેં પાછું મારે હાથ કરી લીધું. મેં તેને મારા વડીળ (સાઇરસ) માફક વળી મજબુત પાયા ઉપર રચીઉં. મગુસ ગોમાટીસે જે કીઆ કાનુનો દાખલ કરીઆં હતાં તેઓને મેં અટકાવીઆં. રાજમાં વળી મેં પવીત્ર ગીતો (ગાથાવાણી) તથા ઇજરાનીના કામો ફરીને દાખલ કીધાં અને એ કામ જે કુટુંબો સોડથી મગુસ–ગોમાટીસે છીણવી લીધાં હતાં તેઓને ફરીને મેં સ્વાધીન કીધાં. ઈરાન તથા મીદીઆ અને બીજા મુલકોમાંબી રાજને મેં પાછું મજબુત પાયા ઉપર સ્થાપીઉં. હમારી સોડથી જેબી કાંઈ લઈ લેવામાં આવીઉં હતું તે મેં મારા નેઆએગાન (કુરઉશ) માફક આ પ્રમાણે સઘળું પોત પોતાની જગા ઉપર પાછું લાવી મેહેલીઉં અને એ સઘળું મેં હોરમજદની મદદથી કીધું. ઘણી જેહેમત ખેંચી અમારા કુટુંબને પાછું મેં પગભર કરી નાખીઉં. હોરમજદની

* જે છ પારસી ઉમરાવોએ દરાયસ સાથે મળી ગઉમાત મગુશને પદભ્રષ્ટ કરવા બંડ ઉઠાવીઉં હતું તેઓના નામો નીચે મુજબ જોવામાં આવેછે.

હીરાદોતસ પ્રમાણે.	તીશીઅસ પ્રમાણે.	ખીલારોકાહરેકો પ્રમાણે.
ઓતાનીસ.	ઓનાફીસ.	ચુતાન.
હાઇદરનીસ.	આઇદરનીસ.	વીદારન.
અસ્પથીનીસ.	નોરોન દયેતીસ.	અરદુમનીસ.
ગોબ્રાઈસ.	મારદોનીઅસ.	ગોબરૂવ.
મેગાબીજુસ.	બારીસીસ.	બગાબખસ.
ઇનતાફરનીસ.	અતાફરનીસ.	વીનદાફરાન.

કરમબક્ષેસથી એ મગુસ ગોમાઠીસ અમારા કુટુંબને મબાદા ઉઠાડી મેહલે તે સારૂ મેં મારા નીઆએગાન (કુરવીશ) માફક આ પ્રમાણે મેહેનત લીધી."

૧૫. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, આ મજકુર કામ કરી રહ્યાબાદ હું પછી પોતે પાદશાહ થયો."

૧૬. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, મગુસ ગોમાઠીસને જારે મેં મારી નાખીઓ તારે કોઇએક માણસ નામે અત્રીન ઇબને ઉપદરમાંહ ઉઠી ઉભો થઇને ઉવજ (શુશીઆનીઆ)ના લોકોને તેણે એમ કહ્યું જે, હું ઉવજ (સુસીઆનીઆ) ના મુલકનો પાદશાહ છું. તેથી ઉવજીયા (સુસીઅન) લોકોએ બળવો ઉઠાવીઓ અને પેલા અત્રીન સાથે મળી જઈ તેને તેઓએ સુસીઆના મુલકનો પછી પાદશાહ કીધો. કોઇએક ચોકસ બાબીરવીવ (બાબેલોનીઅન) નામે નદીતબીર (નદીતાબીરસ) ઇબને એઇન ઊઠી ઉભો થઈ બાબીરવ (બાબેલાન) ના રાજના લોકો આગળ પોતે એવું જુઠું બોલીઓ જે, નબુનીત (નાબોનીદસ) નો છોકરો નાબુકદરેચર (નાબોઓદરેસર) તે હું છું. આથી આખાં બાબેલાનના રાજે પેલા નદીતબીર તરફ થઈ જઇને એક મોટું હુલડ ઉઠાવીઉં અને એ (શખસ) બાબેલોનીઆના રાજનો પછી પોતે ધણી થઈ બેઠો."

૧૭. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, તારે મેં સુસીઆના (ઉવજ) તરફ લશકર મોકલીઉં. તે લશકર પેલા અત્રીનના મુશકાતાત કરી મારી આગળ બંદવા તરીકે તેને પકડી લાવીઉં. મેં પછી તેને મારી નાખીઓ."

૧૮. "પાદશાહ દારાયસ કેહેછે જે, તારે હું પેલો નદીતબીર જેને લોકો નાબુકદરેચર કરી કેહેતા હતા તેની સામે થવા બાબેલાન (બાબીરૂસ) ગયો. નદીતબીરનું લશકર તીગ્રીસ (તાઇગ્રીસ–દજલા) નદી આગળ આવી તાંહાં મજબુત રેહેઠાણ કરી પડેલું હતું. તેઓ સોડ બોટો પણ હતી. તારે મેં તરાપા (અથવા હસ્થીઓ) ઉપર લશકરની એક એક ટુકડી ગોઠવી દુશમનના લશકર ઉપર એકદમ હુમલો કરી તેઓને મેં હોરમજદની મદદથી સંકટમાં લાવી મેહેલીઆ. હોરમજદની કરમબક્ષેસથી તીગ્રીસ (દજલા) નદી ઓળંગવામાં હું ફતેહ પામીઓ. આત્રીયત મહીનાની ૨૭મી તારીખે આવી સખ્ત લડાઈ કરી મેં નદીતબીરનાલશકરને તદનજ હરાવી મેહેલીઉં."

૧૯. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, હવે મેં બાબેલાન તરફ કુંચ કીધી. જારે બાબેલાનની નજદીક હું આવી પોહોચીઓ તારે ઉફરાતોવા (યુફ્રેતીસ–અફરાત) નદી આગળના ઝાઝાન નામના શેહેરમાં પેલો નદીતબીર જેને લોકો નાબોઓદરેસર કરી કેહેતા હતા તેને આવી મારી સામે પોતાના લશકરની સંફ બેસી. આથી હમોએ એકએક સાથે લડાઈ કીધી જેમાં હોરમજદ મને મદદગાર થયો. હોરમજદની બક્ષેસથી નદીતબીરના લશકરને મેં તદન હરાવીઉં. દુશમનોને મેં પાણીમાં હાંકી કાહાડીયા કે જેની અંદર તેઓ પછી ડુબી મુવા. એ લડાઇ અનામકીય મહીનાની બીજી તારીખે અમોએ કરી હતી."

આગળ જતાં એ લેખોની બીજી હારમાં એ ઇતીહાસ લખનાર પાદશાહ વળી આ પ્રમાણે આપણને પોતાના બીજાં મહતકરમો વીશે કહી સંભળાવેછે.

૧. "પાદશાહ દરાયસ (દારયવુશ) કેહેછે જે, તારે નદીતબીર પોતાના કેટલાએક નીમબેહલાલ સ્વારો સહીત બાબેલાનમાં નાહાઠો. હું તેની પાછલ બાબેલાન ગયો અને તાંહાં જઈ મેં બાબેલાન હાથ કરી લીધું તથા પેલા નદીતબીરને પણ પકડીઓ. પછી મેં તે નદીતબીરને બાબેલાનમાંજ મારી નાખીઓ."

૨. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, જારે હું બાબીરૂસ (બાબેલાન) માં હતો તારે નીચે જણાવેલાં દેશોએ મારી સામે બંડ ઉઠાવીઆં હતાં:—પાર્સ (પરસીસ), ઉવજ (સુસીઆના), માદ (મીદીઆ), અથુરા (એસીરીઆ), આરમીન (આરમીનીઆ), પાર્થવ (પારથીઆ), મરગુશ (મારગીઆના), થતગુશ (સાતાગીદીઆ) અને સાક (સાકીઆ)."

૩. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, મારતીય (મારતીઅસ) નામે કોઇએક માણસ હતો જે ચીચીખરેશ (સીસીકરીસ) નો છોકરો હતો અને પારસીવ (ઇરાન) ના કુગનકા (સાઇગનકા) નામના શેહેરનો તે પોતે રેહેવાસી હતો. તેણે ઊઠી ઉભો થઇ ઉવજ (સુસીઆના) ના લોકોને એમ કહ્યું જે સુસીઆનાનો પાદશાહ ઉમનીશ (ઓમાનીસ–વોહોમનો–બહમન) તે હું પોતેજ છું."

૪. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, તારે હું સુસીઆનીઆ તરફ જવા નીકળી જરા આગળ વધીઓ એટલામાં એ સુસીઅન લોકોએ મારાથી ઘભરાઇને પોતાના સરદાર પેલા મારતીયને પકડી પોતેજ તેને મારી નાખીયો."

૫. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, ફરેવરતીસ (ફ્રેઓરટીસ) નામનો કોઇ એક મીદીઅન ઉઠી ઉભો થયો અને મીદીઆના લોકોને તેણે એમ કહ્યું જે, ઉવખશતર (કાએકસરીસ)ની ઓલાદનો ખશથરીત (ક્ષત્રીતીસ) તે હું પોતેજ છું. આથી મીદીઅન લશકર જે પોત પોતાને ઘેર પડેલું હતું તેને મારી સામે બંડ ઉઠાવીઉ અને પેલ ફરેવરતીશ સાથે જઇને તે મળી ગયું તેથી મીદીઆનો તે શખસ પછી પોતે પાદશાહ થઇ બેઠો."

૬. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે; પારસી તથા મીદીઅનોનું જેબી લશકર મારી સાથે નીમખહલાલ રહ્યું હતું તેને મેં પછી તાંહાં મોકલીઊં અને તેના ઉપર મારી રઇઅતમાંના વીદારન (હાઈદારનીસ) નામના એક પારસીને સરદારી સોંપી. પેલાં લશકરને મેં આ પ્રમાણે કહી સંભલાવ્યું. જાઓ ખુશી ખુરમી તમોને શાહેતા થાઓ. પેલું મીદીઆનું રાજ જે મને બાહાલ રાખતું નથી તેને તમો સજા કરો. હવે વીદારન પોતાના લશકર સુધાં તે તરફ રવાના થયો. જારે તે મીદીઆના મારસ નામના શેહેર આગળ પોતે જઈ પોંહોંચીઓ તારે તે પેલા મીદ લોકો સાથે બાહાજીઓ. જેશાખસ મીદ લોકોનો અંહીઆં હવે સરદાર હતો તે તેની સામે મુતલગ થઈ શકીઓ નહીં. હોરમજદ મારી સાહેતાએ આવીઓ. હોરમજદની કરમબક્ષીસથી વીદારનના લશકરે બળવાખોરોના લશકરને તદન હરાવીઊં. એ લડાઈ અનામક મહીનાની છઠી તારીખે થઈ હતી. એ પછી જાંહાં સુધી હું પોતે મીદીઆ ગયો તાંહા સુધી કાપદ નામના મુલકમાં મારાથી મારૂં લશકર દુર પડી રેહેલું હતું."

૭. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, દાદરશીસ નામના મારા એક અરમાની નોકરને મેં આરમીનીઆ મોકલીઓ. મેં તેને કહ્યું જે, હું તને અરજ કરૂંછું જે, જે બળવાખોર મુળક મને તાબે થતો નથી તેને તું શીક્ષા કર. દાદરશીસે તારે કુંચ કીધી. જારે તે આરમીનીઆ જઈ પોંહોંચીઓ તારે પેલા બળવાખોરોએ એકઠા થઈ તેની સામે આવી લશકરની સંફ ખેંચી. આરમીનીઆ મધેના એક ગામડાં આગળ તેઓ એક એક સાથે લડીઆ. હોરમજદ મારી મદદે આવીઓ. હોરમજદની બક્ષેસથી મારાં લશકરે બળવાખોરોના લશકરને તદન હરાવીઊં. એ લડાઈ એઓ વચે થુરવાહર મહીનાંની ૮ મી તારીખે થઈ હતી."

૮. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, બળવાખોરોએ બીજી વેળા એકઠા થઈ દાદારશીસ સનમુખ લડાઇ કરવા ફરીને સંફ ખેંચી. આરમીનીઆના તીગર નામના એક કીલ્લા આગળ તેઓ એક એક સાથે લડીઆ. હોરમજદ મારી મદદે આવીઓ. હોરમજદની મેહેરબાનીથી મારાં લશકરે પેલા બળવાખોરોના લશકરને તદનજ હરાવીઊં. એ લડાઈ થુરવાહર મહીનાની ૧૮ મી તારીખે થઈ હતી."

૯. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, બળવાખોરોએ વળી ત્રીજીવાર એકઠા થઈ દાદારશીસ સનમુખ લડાઇ કરવા ફરીને સંફ ખેચી અને આરમીનીઆમાં ઉહયામ નામનો એક કીલ્લો હતો તાંહાં તેઓ એક એક સાથે લડીઆ. હોરમજદ મારી મદદે આવીઓ. હોરમજદની બક્ષીસથી મારા લશકરે પેલાં બળવાખોરોના લશકરને તદન હરાવીઊં. એ લડાઈ એઓ વચે થાઇગરચઇશ મહીનાની ૯ મી તારીખે થઇ હતી. એ પછી હું જાંહાં સુધી મીદીઆ જઇ પોંહોંચીઓ તાંહાં સુધી એ દાદરશીસ મારેથી દુર પોતાની છાવણીમાંજ પડી રેહેલો હતો."

૧૦. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, મારો વુમીસ નામનો એક પારસી નોકર હતો. તેને મેં આરમીનીઆ મોકલીઓ. મેં તેને આ પ્રમાણે કહ્યું જે, મારા તુંને આશીરવાદ છે. જે બળવાખોર દેશ મારી સામે થયોછે તેને તું મારા તાબા હેઠલ આણ. વુમીસે પછી તે તરફ કુંચ કીધી. જારે તે પોતે આરમીનીઆ જઇ પુગ્યો તારે બળવાખોરોએ ફરીને એકઠા થઇ વુમીસની સામે લડાઈ કરવા લશકર આરાસ્તા કીધું. એસીરીઆના ······ નામના એક શેહેરમાં તેઓ એક એક સાથે લડીઆ. હોરમજદ મારી મદદે આવીઓ. હોરમજદની બક્ષીસથી મારાં લશકરે બળવાખોરોના લશકરને તદન હરાવીઊં. આ લડાઇ એઓ વચે અનામક મહીનાની ૧૩ મી તારીખે થઈ હતી."

૧૧. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, બળવાખોરો બીજીવાર એકઠા થઇને વુમીસની સામે થવા વળી લશકર આરાસ્તા કરી આવીઆ. આરમીનીઆના ઓતીઆરમો નામના એક મુલકમાં તેઓ એક એક સાથે લડીઆ. હોરમજદ મારી સાહેતાએ આવીઓ. હોરમજદની કરમબક્ષીસથી મારા લશકરે બળવાખોરોના લશકરને તદન હરાવીઊં. એઓ વચે એ લડાઈ થરવાહર મહીનાના જસનને દીને થઈ હતી. એ પછી હું જાંહાં સુધી મીદીઆ જઈ પોંહાચીયો તાંહાં સુધી મારેથી દુર વુમીશ આરમીનીઆમાંજ પડી રેહેલો હતો."

૧૨. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, તારે હું બાબેલાન છોડી મીદીઆ ગયો. જારે હું મીદીઆ જઈ પોહોચીઓ તારે મીદીઆના ગુદરૂસ (ગુદરૂસીઆ) નામના એક શેહેર આગળ પેલો ફરવરતીસ (ફરેઆટીસ) જેને લોકો મીદીઆનો પાદશાહ કરી કેહેતા હતા તેને મારી સનમુખ આવી લડાઈની સંફ ખેંચી. આથી અમોએ એક એક સાથે લડાઈ કીધી. હોરમજદ મારી સાહેતાએ આવીઓ. હોરમજદની બક્ષીસથી મેં ફરવરતીસના લશકરને તદન હરાવીઊં. આ લડાઈ અમોએ અસખાન મહીનાની ૨૬ મી તારીખે કરી હતી."

૧૩. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, તારે પેલો ફરવરતીસ (ફરેઆરટીસ) જે ઘોડસ્વાર લશકર કે તેની સાથે ઈમાનદારીથી મુરાતકીમ પાયાઉપર રહ્યું હતું તે સહીત તાંહાંથી મીદીઆના રગા (રગે) નામના શેહેર તરફ પોતે ના-

હોઠો. પાછળથી મેં તેની શોધમાં લશકર મોકલીઉં. એ લશકર ફરવરતીસ (ફ્રેઆરટીસ)ને પકડી મારી આગળ લઈ આવીઉં. મેં તેના નાક કાન કાપી નાખીઆ. મારા દરવાજા આગળ બેડી પેહેરાવી તેને ઉભો રાખવામાં આવતો હતો અને આખાં રાજના તમામ લોકો તેને જોવા એકઠાં મળતાં હતાં. પાછળથી મેં તેને હગમતાના (અકબતાના)માં ડારજીધો અને જે મુખીઅ માણસો તેની સાથે એ હગમતાના (અકબતાના)માં મળતીઆં હતાં તેઓને તાંહાંના કીલ્લામાંજ મેં કેદ કરી રાખીઆં હતાં.

૧૪. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, ચીત્રતખમ (સીત્રતાચમીસ) નામે કોઈએક અસગરતીયએ (સગારસીઅને) મારી સામે બંડ ઉઠાવીઉં અને લોકોને તેને એવો ફરેબ આપીઓ જે ઉવખસ્તર (કાએકસરીસ)ની બુનીઆદનો હું છું માટે અસગરતીયા (સગારસીઆ)ની પાદશાહત મને પુગેછે. મેં તેની સામે થવા પારસી તથા મીદીઅનોનું એક લશકર મોકલીઉં અને મારી રઈઅતમાનાં ખમસપાદ (કમાસપટીસ) નામના એક મીદીઅનને તેની ઉપર સરદારી આપી આપ્રમાણે તેઓ આગળ મેં એક ભાષણ કરી સંભળાવીઉં. તમોને મારા આશીરવાદ હોજો. જે રાજે હુલડ કરીઉંછે અને મારો હોકમ બાહાલ રાખીઓ નથી તેને પાછું મારા તાબા હેઠલ લાવી મેહેલો. તારે ખમસપાદ પોતાના લશકર સહીત કુંચ કરી ગયો. તેણે ચીત્રતખમ સાથે એક લડાઇ કીધી. હોરમજદે મને મદદ કીધી. હોરમજદની બક્ષીસથી મારા લશકરે બળવાખોરોના લશકરને હરાવીઉં અને ચીત્રતખમ (સીત્રતાચમીસ)ને કેદ પકડી તેઓ મારી આગળ લઈ આવીઆ. મેં તેનું નાક કાપી તેને મારા દરવાજા આગળ બેડી પેહેરાવી ઉભો રાખવા હુકમ કરીઓ. આખાં રાજના તમામ લોકોની તેને જોવા ઠઠ મળતી હતી. પાછળથી મેં તેને અરબીરાયા (અરબેલા)ના શેહેરમાં કતલ કીધો."

૧૫. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, મીદીઆમાં મેં આ પ્રમાણે કામો કીધાં હતાં."

૧૬. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, પારથવ (પારથીઆ) અને વરકાને (હીરકેનીઆએ) મારી સામે બળવો ઉઠાવીઓ અને ફરવતીસ (ફ્રેઆરટીસ)ને તેઓ પોતાનો પાદશાહ એકરાર કરવા લાગ્યા. મારા બાપ વીસ્તાસ્પની સામે એ પારથીઅન લશકરે બળવો ઉઠાવીઓ તેથી વીસ્તાસ્પ પોતાના નીમખહલાલ રહેલાં લશકર સહીત તેઓ સામે થયો અને બળવાખોરો સાથે પારથીઆના હીસપોસ્તીસ નામના શેહેર આગળ પોતે લડાઈમાં ગુંઠાયો. હોરમજદ તેનો મદદગાર થયો. હોરમજદની બક્ષેસથી વીસ્તાસ્પે (ફારસીમાં ગુસ્તાસ્પે) બળખોરોના લશકરને તદન હરાવીઉં. એઓ વચે એ લડાઈ વીઆખન મહીનાની ૨૨ મી તારીખે થઈ હતી."

ત્રીજી હારમાં વળી બીજા પોતાનાં નવાં નવાં મહતકરમો વીશે આ માહાતમા પાદશાહ પોતાની પછી થતી ઓલાદને આ પ્રમાણે કહી સંભળાવેછે.

૧. "પાદશાહ દરાયસ (દારયવુશ) કેહેછે જે, તારે મેં રગે શેહેરમાંથી વીસ્તાસ્પની સાહેતાએ એક પારસી લશકર મોકલીઉં. એ લશકર જારે વીસ્તાસ્પને આવી મળીઉં તારે તે એ લશકર સહીત પોતે આગળ વધીઓ. પારથવ (પારથીઆ) ના પતીગાપના નામના એક શેહેર આગળ તેણે બળવાખોરો સાથે લડાઈ કીધી. હોરમજદ મારી મદદે આવીઓ. હોરમજદની બક્ષેસથી વીસ્તાસ્પે પેલા બળવાખોરોના લશકરને તદનજ હરાવીઉં. એઓ વચે એ લડાઇ ગરમપદ મહીનાની પેહેલી તારીખે થઇ હતી."

૨. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, તારે એ મુલક પાછો મારે સ્વાધીન આવીઓ. પારથવ (પારથીઆ)માં મેં આ પ્રમાણે કામો કીધાં હતાં."

૩. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, મરગુશ (મારગીઆના)ના પ્રાંતે મારી સામે ફેશાદ ઉઠાવીઓ અને ફરાદ (ફરાતીસ) નામના કોઇએક મરગુશીને તેઓએ પોતાનો સરદાર કીધો. મારી રઈઅતમાંનો દાદરશીસ નામનો એક પારસી જે બાખત્રીઆનો છત્રપ (સુબો) હતો તેને મેં તેની સામે થવા મોકલીઓ અને આ પ્રમાણે મેં તેને કહ્યું જે, "મારા તુંને આશીરવાદ છે. પેલો દેશ જે મને બાહાલ રાખતો નથી તેના ઉપર તું હુમલો કર". આથી દાદરશીસ પોતાના લશકર સહીત તે તરફ પોતે કુંચ કરી ગયો અને મરગુશીઓ સાથે તે લડાઇમાં રોકાયો. હોરમજદ મારી મદદે આવીઓ. હોરમજદની બક્ષીસથી મારાં લશકરે પેલાં બળવાખોરોના લશકરને તદન હરાવીઉં. તેઓ વચે એ લડાઈ આત્રીયાતી મહીનાની ૨૩ મી તારીખે થઈ હતી."

૪. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, તારે એ પ્રાંત મારા તાબા હેઠલ આવીઓ. બાખત્રીઆમાં મેં આપ્રમાણે કામો કીધાં હતાં."

૫. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, વહીઅજદાત (વેસદાતીસ) નામે કોઇએક માણસ ઇરાન સરજમીનના

ક્ષુતીયા નામના પ્રાંતનાં તારવા નામના શેહેરમાં પોતે વસ્તો હતો. તેણે બીજીવાર ઉઠી ઉભો થઈ ઈરાનના લોકોને આ પ્રમાણે કહ્યું ;–ખુરૂસ (સાઈરસ)નો છોકરો બારદીય તે હું પોતે છું. આથી જે ઈરાની લશકર મારાથી એ દેશમાં દુર પડેલું હતું તેને મારી સામે બળવો ઉઠાવીઓ અને પેલા વહીઅજદાત સાથે જઇ મળી ગયાથી એ શખસ પોતે ઇરાનનો પછી પાદશાહ થઇ બેઠો."

૬. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, મારી સાથે જેબી પારસી તથા મીદીઅન લશકર હતું તેને મેં તે તરફ રવાના કીધું અને તેની ઉપર અરતવરદીય નામના એક નોકરને મેં સરદાર નેમીઓ. એક બીજું લશકર મારી પછવાડે મીદીઆ તરફ રવાના થયું. હવે અરતવરદીય (આરતબારદીસ) ઈરાન તરફ પોતાના લશકર સહીત પછી દરમંજલ રવાના થયો અને જારે તે ઈરાનના રખા (રચા)નામના શેહેર આગળ પોતે આવી પોંહોંચીઓ તારે પેલા વહીઅજદાત જેને લોકો બારદીય (બારદીઉસ) કરી કેહેતા હતા તેને અરતવરદીયની સનમુખ આવી પોતાનાં લશકરની સંફ ખેંચી. આથી એ બંને લશકરો વચે એક લડાઈ ઉઠી. હોરમજદ મારી મદદે આવ્યો. હોરમજદની કરમ બખશેસથી મારાં લશકરે વહીઅજદાતનાં લશકરને તદન હરાવીઊં. એઓ વચે એ લડાઇ થુરવાહર મહીનાની ૧૨ મી તારીખે થઈ હતી."

૭. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, તારે પેલો વહીઅજદાત (વેસદાતીસ) જે ઘોડસ્વાર લશકર કે તેની બાજુએ મજબુત રેહેલું હતું તે સુધાં તાંહાંથી પછી પોતે પોશીયાઉવાદા (પીસીઆચાદા) તરફ નાહાઠો અને તાંહાંથી એક લશકર લઈ પાછો ફરી આવી અરતવરદીય સામે વળી લશકરની સંફ ખેંચી ઉભો રહ્યો. પરગ નામના પાહાડોમાં તેઓ વળી એક એક સાથે લડીઆ. હોરમજદ મારી સાહેતાએ આવ્યો. હોરમજદની મેહરબાનીથી મારાં લશકરે વહીઅજદાતના લશકરને (ફરીને) તદન હરાવીઊં. એ લડાઇ એઓ વચે ગરપદ મહીનાની છઠી તારીખે થઈ હતી. વહીઅજદાતને તથા તેના મુખીઅ મદદગારોને પણ તેઓ કેદ પકડી લાવીઆ."

૮. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, તારે મેં પેલા વહીઅજદાતને તથા તેના મુખીઅ મદદગારોને ઈરાનના ઉવાદએદય (ચોડીદીઆ) નામના શેહેરમાં ફાંસી દીધા."

૯. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, પેલો વહીઅજદાત જેને લોકો બારદીય (બારદીઉસ) કરી કેહેતા હતા તેણે હરઉવટ (આરાકોશીઆ) તરફ એક લશકર કોઈએક ચોકસ માણસની સરદારી હેઠલ મારો એક પારસી નોકર નામે વીવાન (વીબાંનુસ) જે આરાકોશીઆનો છત્રપ (શુબો) હતો તેની સામે થવા મોકલીઊં અને તેની આગળ તેણે આ પ્રમાણે પોતે એક ભાષણ કરી સંભલાવીઉં ;–મારા તુંને આશીરવાદછે. વીવાન (વીબાંનુસ) તથા તેનો મુલક જે દરાયસ પાદશાહની તાબેદારી કરેછે તે બંનેને તું સજાએ પોહોચાડ. હવે જે લશકરને વીવાન સામે લડાઈ કરવા મોકલાવામાં આવીઊં હતું તે પછી વહીઅજદાત સાથે ઉપડી ગયું અને કાપીસકાનીસ (કાપીસકેતીઆ) નામના કીલ્લામાં જઇ પછી તે એક એક સાથે લડાઇમાં ગુંઠાયું. હોરમજદ મને મદદ થયો. હોરમજદની બક્ષીસથી મારા લશકરે પેલા બળવાખોર લશકરને તદન હરાવીઊં. એ લડાઈ એઓવચે અનામક મહીનાની ૧૩ મી તારીખે થઇ હતી."

૧૦. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, વળી બીજી વખત બળવાખોરોએ એકઠા થઈ વીવાનની સનમુખ આવી લશકરની સંફ ખેંચી અને ગાદુતવ (ગાદીતીઆ) નામના એક શેહેરમાં મોટું યુદ્ધ કીધું. હોરમજદે મને સાહેતા કીધી. હોરમજદની કરમ બક્ષીસથી મારાં લશકરે પેલા બળવાખોર લશકરને તદનજ હરાવીઊં. એઓવચે એ લડાઈ વીઆખાન મહીનાની ૭ મી તારીખે થઈ હતી."

૧૧. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, તારે વીવાનની સામે થવા વહીઅજદાતે પેલા લશકરનો જે શખસને સરદાર નેમીઓ હતો તે પોતે પોતાના નીમખહલાલ ઘોડસ્વારો સહીત નાહાઠો અને હરઉવત (આરાકોશીઆ)ના અરશાદ નામના કીલ્લાથીબી તે પોતે દુર વઠી ગયો જેથી વીવાને પોતાના લશકર સહીત નીપદીય સુધી તેનો દુંબાલો પકડીઓ અને તાંહાં તેને કેદ પકડી જે લોકો તેના મુખીઅ મદદગારો હતા તેઓને તેણે કતલ કીધા."

૧૨. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, તારે એ મુલક મને તાબે થયો. હરઉવત (આરાકોશીઆ) માં મેં આ પ્રમાણે કામો કીધાં હતાં."

૧૩. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, જારે હું ઇરાન તથા મીદીઆમાં હતો તારે બાબીરૂવીયા (બાબેલોનીઅન) લોકોએ ફરીને મારી સામે બળવો ઉઠાવીઓ. બાબીરૂસ (બાબેલાન) ના ધુબાન નામના કસબામાંથી અરખ (આરાકસ) ઈબને નાનદીત (નાનદીતી) નામનો કોઈએક ચોકસ અરમાની ઉઠી ઉભો થઇને લોકો આગળ

એવો ઢંઢેરો પોતે ફેરવીઓ જે નાબુનીત (નાબોનીદસ) નો છોકરો નબુખુદરાચર (નાબોઓદેરોસર) તે હું છું. આથી બાબેલાનના રાજે મારી સામે બળવો કરીઓ અને પેલા અરખ (આરાકસ) સાથે જઇને તે મળી ગયું. તેણે બાબેલાન શેહેર પોતાના હાથમાં લઈ લીધું અને આખાં બાબેલોનીઆના મુલકનો તે પછી પોતે પાદશાહ થઈ બેઠો."

૧૪. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, તારે મેં બાબેલાન તરફ લશકર મોકલીઊં. વીદફરા (હાઈદાફરીસ–ઈનતાફરીસ) નામના એક મારા મીદીઅન નોકરને તેઓ ઉપર સરદાર નેમી આ પ્રમાણે મેં તેઓને કહ્યું:—તમોને મારા આશીરવાદછે માટે જાઓ અને પેલું બાબેલાનનું રાજ જે મને બાહાલ રાખતું નથી તેને સજા કરો. આ ઉપરથી વીદફરા બાબેલાન તરફ પોતાનું લશકર લઇને ઉપડી ગયો. હોરમજદ મને મદદ થયો. હોરમજદની બક્ષીસથી વીદફરાએ બાબેલાન લીધું. એ લડાઇ એઓવયે....મહીનાની બીજી તારીખે થઈ હતી. પેલો અરખ પછી મારીઓ ગયો."

ચોથી હારમાં આ નામચીન પાદશાહ પોતાના મહત કરમોનો ઈનતેખાબ આપી પોતા પછી થનારી ઓલાદને આશીરવાદ દઇને એ તખતીઓને ખરાબ નહીં કરવા વીશેની તેઓ આગળ મોઠી ઉજરખાહીથી પોતે અરજ કરેછે અને જેબી પોતે પોતાના સારૂ લખેલુંછે તે સઘળું સચાઈ શીવાએ બીજું કાંઈ નથી એમ કહી સંભળાવેછે. એનો તરજુમો ચાલો આપણે સર હેનરી રાલીનસન ઉપરથી નીચે વાચનાર સાહેબો આગળ ધરીએ.

૧. "પાદશાહ દરાયસ (દારયવુશ) કેહેછે જે, બાબેલોનીઆમાં આગળ જણાવીઆ પ્રમાણે મેં કામો કીધાં હતાં."

૨. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, નીચે મુજબ આ પ્રમાણે મેં કામો કીધેલાંછે. હોરમજદની કરમ બક્ષીસથી મેં એ દરેક ચીજો કરેલીછે. મારી સામે એ દેશાવરોએ બળવો ઉઠાવીઆથી મેં ઓગણીસ લડાઈઓ કીધી હતી. હોરમજદની મેરબાનીથી મેં તે સઘળા દેશોને મારી હઠાવીઆછે અને નવ પાદશાહોને મેં બંદીવાન કરેલાછે. એક તો મગુરા નામે ગોમાતીસ (ગોમાંત) જે એક ઠગારો હતો. તેણે એમ કહ્યું હતું જે, કુરઉશ (ખુરૂશ) નો છોકરો બારદીય (બારદીઉસ) તે હું પોતે છું જેથી તેણે ઈરાનમાં હુલડ ઉઠાવીઊં હતું. બીજા એક ઠગારાનું નામ અત્રીન કરી હતું. તે એક ઉવજઈય (યાને સુસીઅન) હતો. તેણે એમ કહ્યું જે, ઉવજઇય (સુસીઆંનીઆ)ના મુલકનો હું પાદશાહ છું જેથી તેણે મારી સામે સુસીઆનામાં હુલડ ઉઠાવીઉં. ત્રીજાનું નામ નદીતબીર (નદીતબીરસ) કરી હતું. એ ઠગારો બાબેલાનનો રેહેવાસી હતો. તેણે એમ કહ્યું જે, નબુનતીય (નાબોનીદસ) નો છોકરો નબુકુદરેચર (નબોખાદેરોસર) તે હું છું જેથી બાબેલાનમાં તેણે હુલડ ઉઠાવીઊં. મારતીય (મારતીઉસ) નામે એક પારસી ઠગારો હતો. તેણે એમ કહ્યું જે, ઉવજ (સુસીઆંનીઆં)ના મુલકનો પાદશાહ ઉમનીશ (ઓમાંનીસ) તે હું છું. એથી સુસીઆનીઆમાં હુલડ ઉઠીઉં. ફરવરતીસ (ફરેઆતીસ) નામે એક મીદીઅન હતો. તેણે ખોટો વેશ લીધો અને એમ કહ્યું જે, ઉવખસ્તર (કાએકસરીસ) ની બુનીઆદનો ખશથરીત (ક્ષથરીતીસ) તે હું છું. તેણે મીદીઆને ઉસ્કેરી તાંહાં પછી પોતે બળવો કરાવીઓ. ચીત્રતખમ નામે એક અસાગરતીય (સગારશીઆ) મુલકનો રેહેવાસી ઠગ હતો. તેણે એમ કહ્યું જે, ઉવખસ્તર (કાએકસરીસ)ના ખાનદાનનો હું છું તથા અસાગરતીય (સગારશીઆ) ના મુલકનો હું પાદશાહ છું. તેણે સગારશીઆમાં પોતાના ઉપરીપણા હેઠલ બળવો ઉઠાવીઓ. ફરાદ (ફરાતીસ) નામે એક મરગવ (મારજીઅન) ઠગારો હતો. તેણે એમ કહ્યું જે, મરગવ (મારજીઆના) નો હું પાદશાહ છું. એથી મારજીઆનાના મુલકમાં હુલડ ઉઠીઉં. વહીજદાત નામે એક પારસી ઠગ હતો. તેણે એમ કહ્યું જે, ખુરૂશ (કુરઉશ) નો છોકરો બારદીય (બારદીઉસ) તે હું પોતેછું જેથી ઇરાનમાં તેની સરદારી હેઠલ એક હુલડ ઉઠીઉં. અરખ (અરાકસ) નામે એક અરમાની ધુતારો હતો. તેણે એમ કહ્યું જે નાબોનીતીય (નાબોનીદસ)નો છોકરો નાબુકુદરેચર (નાબોઓદેરોસર) તે હું પોતેછું જેથી બાબેલાનમાં હુલડ થયું."

૩. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, એ મજકુર લડાઇઓમાં આ ઉપર જણાવેલા નવ પાદશાહોને મેં કેદ પકડીઆ હતા."

૪. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, એ મજકુર મુલકોએ બળવો ઉઠાવીઓ. દરોગ દેવે રાજને ઠગવા જુઠું શોધી કાહાડીઉં. પસાવ (પ્રથમ) દેવે યાને બુજરગ ઓદાવંદતાલાએ પછી તે સઘળું મારે હાથે જેર કરાવીઉં. જે મેં ચાહ્યું તે મારી મોરાદ પરમેશ્વર બર લાવીઓ."

૫. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, હવે પછી જેબી કોઇ શખસો પાદશાહ થાએ તેઓએ જુઠાઇને નાબુદ કરવાની કોશેસ કરવી. જે માણશ કુફર હોએ તેનો તદન નાશ કરી નાખજો. જો એ પ્રમાણે કરીઆ જશો તો મારા દેશને હાની પુગશે નહીં."

૬. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, આ પ્રમાણે મેં કામો કરેલાંછે. હોરમજદની કરમબક્ષીસથી મેં એ સઘળાં કામોને સરણજામ પોહોચાંડલાછે. હવે પછી જેબી શખસ આ લેખ વાંચે તેને ખાત્રીથી જાણવું જે, મેં જેબી કામ કીધુંછે તેનો આ હેવાલ ખોટી રીતે આપેલો નથી."

"૭. પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, હોરમજદ મારો શાખસીછે. મારાં કરેલાં સઘળાં કામો વીશે આ લેખ મેં રાસ્ત વ દુરસ્ત લખાવેલોછે."

૮ "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, હોરમજદની બક્ષીસથી બીજાં ઘણાંએક કામો મેં જે કીધાંછે તે આ તખતી ઉપર કોત્રાવેલાં નથી કે મબાદા જે જે ઘણાંએક કામો મેં બીજી જગાઓ ઉપર કરેલાંછે તે વાંચીઆથી હવે પછીના આ તખતી વાંચનારને એમ શક નહીં જાએ જે મેં એ સઘળાં કામો વખતે ખોટી રીતે જણાવેલાં હશે."

૯ "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, મારી આગમજ પેહેડી દરપેહેડી જે પાદશાહો ઈરાન સરજમીન ઉપર થઈ ગએલાછે તેઓનો દાખલો પકડી મેં આ કામ કીધુંછે. હોરમજદની બક્ષીસથી મેં તે સઘળાં કામોનો તેઓની માફક આ લેખ બનાવી રાખેલોછે."

૧૦ "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, મારી પછીના તખત ઉપર આવનારે આ જાણવું જોઇએ જે, મેં આ પ્રમાણે જે જાહેર કીધુંછે તે તમારે તેથી કરી તેને છુપાવવું નહીં જોઇએ. અગર આ તખતો તમો દુનીઆમાં જાહેર કરશો તો હોરમજદ તમારો નેઘેહબાન થજો. તમોને ઘણા ફરજંદોની વૃદ્ધિ હોજો તથા તમો ઘણી લાંબી ઉમર સુધી જીવજો."

૧૧. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, અગર જો તમો આ લેખને છુપાવી રાખશો તો તમારાં આચરણોનેબી કોઈ લખી ના રાખશો. હોરમજદ તમારો દુશમન થજો તથા તમો ફરજદ વીનાના રેહેજો."

૧૨. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, આ પ્રમાણે મેં કામો કરેલાંછે. એ સઘળાં કામો હોરમજદની કરમ બક્ષીસથી મેં શરનજામ પોહોચાડેલાંછે. હોરમજદે તથા બીજા ફરેસ્તાઓએ મને આ કામ કરવામાં સાહેતા આપેલીછે."

૧૩. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, હોરમજદ તથા બીજા યઝદોએ મને આ સબબથી મદદ કીધી હતી જે હું કુફર નહી હતો. હું જુઠો નહી હતો. હું જાલેમ નહી હતો. જે શખસો ખરાબ કામના કરનારા હતા તેઓનો મેં નાશ કરીઓ હતો."

૧૪. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, જેબી શખસ હવે પછી પાદશાહ થાએ તેને જુઠાઓ તથા ખરાબ કામ કરનારાઓને પાળવા નહીં. તેઓને બુનએખથી તદનજ ઉખેડી નાખવા."

૧૫. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, હવે પછી જે કોઈબી આ મારી લખેલી તખતી તથા આ ચીતારો જોશે તેઓએ ખબરદારી રાખી એઓને ખરાબ કરવા નહીં. જાંહાંસુધી તમો એઓને ઇજત આપશો તાંહાં-સુધી તમોને ઇશ્વર જાળવી રાખજો".

૧૬. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, જાંહાંસુધી તમો આ તખતી તથા આ ચીતારોને જોઓ તથા તેઓને માન આપો તથા ખરાબ થવાથી તેઓને બચાવો તાંહાંસુધી હોરમજદ તમારો રફીક થજો. તમોને ઘણા ફરજંદોની વૃદ્ધી હોજો. તમો ઘણું સુધી જીવજો, અને જેબી તમો કરી જાઓ તેનો હોરમજદ તમારા પછીના જમાનામાં સારો બદલો આપજો."

૧૭. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, આ તખતી તથા આ આકૃતીઓ જોઇ તમો તેઓને ઈજત નહીં આપશો તથા તેઓ ખરાબ થતાં હોએ તેમાંથી તમો તેઓને નહીં બચાવશો તો હોરમજદ તમારો દુશમન થજો. તમોને ફરજંદો ના થશો અને જેબી તમો કરો તેને હોરમજદ ખરાબ કરજો.

૧૮. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, ગોમાટમગુશ જેને લોકો બારદીય કરી કેહેતા હતા તેને જારે મેં મારી નાખીઓ તારે આ માણસો માત્રે તાંહાં હાજર હતાં. એજ માણસો માત્ર મારી સાહેતાએ હતાં. વીંદફરાન (ઇનતાફરનીસ) નામે એક પારસી જે વીયસપારનો છોકરો થતો હતો. યુતાન (ઓટાનીસ) નામે એક પારસી જે થુખરનો છોકરો હતો. મારદુનીય (મારદોનીઅસ) નામના એક પારસીનો બેટો નામે ગોબરૂવ (ગોબરીઆસ). વીદારન (હીદારનીસ) નામનો બગાબીગન પારસીનો છોકરો. દાદુહય નામના પારસીનો બગાબક્ષ નામનો છોકરો. અરદુમનીશ નામનો વહુક પારસીનો છોકરો."

૧૯. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે,.......(એ સઘળી તખતી ભુરાઇ ગએલીછે.)"

પાંચમી હારમાં એ ઇતીહાસ લખનાર પાદશાહ, શુરો સરદાર તથા મોટો દુર અંદેસ રાજ અધીકારી પોતાની પછવાડેથી કરેલાં થોડાએક ચરીત્રો જણાવીઆ પછી પોતાની તવારીખને સમપુરણ કરેછે. માઠાં ભાગ્યેગે એ લેખો બરોબર હાલતમાં રહી શકીઆ નથી. એટલુંજ કરીએ દુરબીન પાદશાહ કાંઈ બેસી રહ્યો નહીં. તેણે આ લેખો તે જમાનાની ત્રણ બોલાતી ભાષાઓમાં જમીનથી ત્રણસોથી વધારે ફીટની ઊંચાઈએ કોત્રાવીઆ એટલુંજ નહીં પણ જોયું જે, વખતે એ ભાષાઓ હવે પછી ગુમ બી થઈ જાએ માટે એ સઘળા ચરીત્રોનો ચીતાર એવી રીતે કોત્રાવેલોછે જે, હરકોઈ શખસ જોતાંને વાર કહી શકે જે, આ કોઈ નામચીન પાદશાહ પોતાની ફતેહની કીરતી દુનીઆ સનમુખ ઉભો રહી પોતાની હવે પછીની ઓલાદને ગાયા કહી સંભળાવેછે. પોતાનો પગ મુસ્તકીમ રીતે ગોમાટ–મગુશને નીચે નાખી તેના પેટ ઉપર મેહેલી તેની છાતી ઉપર કમાન ધરી જમણો હાથ ઊંચકી સઘળા બંદીવાન પાદશાહોને જંજીર પેહેરાવી પોતાની સનમુખ ઉભા રાખી પોતાની હવે પછીની ઓલાદ સારૂ જે ભાષણ એ કરેછે તે ઉપરથી જો એ ભાષા ગુમ થઈ જાય તોબી સેંકડો બલકે હજારો વરસો પછી એની મતલબ લોકો એ માત્ર ચીતારો ઉપરથીબી સમજી શકે એવીબી રચના એને આ લેખો સાથે અંહીઆં રચેલી છે. વાહવાહરે દરાએસ !! શું તારી તેજ બુદ્ધી! તારી તારીફ હું મારી ખામ અકલથી ફરાહત ભરેલી આ ઠેકાણે કરી શકતો નથી. તે કોઈ હવે પછીના ગીબન યાતો તીએર, ફીરદોસી યાતો કામાયુન સારૂ પડતી મેહેલુંછું. આ લેખોની ઇબારત ટુંક પણ રસીલી, સ્પષ્ટ પણ ઘણા ભારથી લખી જણાવેલી હોએ એવી દીસેછે. જેઓ આગળા પારસીઓને જંગલી કેહેવા હીંમત કરતા હોએ તેઓના મોહોડાં બંધ કરવા આ લેખ ગોયા એક સારૂં અને મજબુત હથીઆર છે. પરસીપોલીસના મેહેલનો પાયો પણ સપર પેહેલાં એજ પાદશાહે નાખીઓ હતો. એ પાદશાહ શું કેહેછે તે હવે ચાલો વળી ફરીને સાંભળો.

૧. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, એ મજકુર કામો જે મેં કીધાં તે સઘળાંઓને હોરમજદની કરમ બક્ષીસથી મેં પાર ઉતારીઆં હતાં. તારે સુસીઆનીઆ (ઉવજ)ના પ્રાંતે ફરીને મારી સામે વળી બંડ ઉઠાવીઊં અને ઇઝીમસ નામના એક ચોકસ માણસને એ સુસીઅનોએ પોતાનો સરદાર નેમીઓ. મેં સુસીઆનીઆ તરફ તેથી એક લશકર મોકલીઊં અને તેના ઉપર ગોબરૂવ (ગોબરાએસ) નામના મારા એક પારસી નોકરને સરદાર મુકરર કીધો. ગોબરૂવ પોતાના લશકર સમેત સુસીઆંનીઆં તરફ જઈ દુશમનો સાથે જઈને તાંહાં લડીઓ અને એ બળવાખોરોના સરદારને મારી સોડ પકડી લાવીઓ. જેને મેં········ દેશમાં પછી કતલ કરાવીઓ."

૨. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછેજે, હોરમજદની કરમબક્ષીસથી આ કામ મારે હાથે પાર ઉતરીઊં."

૩. એમાં પાદશાહ દરાયસ આગળ માફક હવે પછીના શખસોને દુવા દેતો હોએ એમ લાગેછે પણ એ લેખનો મોટો ભાગ ઘસાઈ ગએલોછે માટે તેનો તરજુમો ચોકસ રીતે આપણે કરી શકતા નથી.

૪. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, હું સકા (સાકી) લોકોના મુલકમાં તાઈગ્રીસ (દજલા) નદી ઓલંગી પછી દરીઆને કીનારે જઈ પોહોચીઓ. તાંહાં મેં····મારી નાખીઆ ને દુશમનોને પકડીઆ. બીજા સરદારો સુધાં સરૂખ (સેરોકસ) નામના તે લોકોના સપેહેશાલારનેબી મેં કેદ પકડીઆ પછી········."

૫. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, હોરમજદની બખશેશથી મેં ઉપલું કામ કીધું."

૬. "પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે,—હોરમજદ·····જીંદગીનો—." એમાંબી એ તખતીને જે કોઈકે જાળવી રાખે તેના ઉપર દુવા કરેલીછે અને પછી પોતાનું ચરીત્ર એણે આ ઠેકાણે સમપુરણ કરેલું હોએ એમ દીસેછે.

નીબર નામનો એક નામચીન મુસાફર પરસીપોલીસના મેહેલના નકશામાં તાંહાંથી ઉતારેલો જે એક લેખ પોતે આપી જાયછે તેને સર હેનરી રાલીનશન આ પ્રમાણે ઉકલાવેછે. "અરદસ્તાન આથગેન દારીયવુશ નકાહીયા વીથીયા કરત"યાને અરદસ્તા નામના કારીગરે પાદશાહ દરાયસ (દારયવુશ) ના મેહેલ સારૂ એ જગા બાંધેલીછે." એ પ્રમાણે આ મહાભારત મેહેલ ઉપર જગો જગોએ પાદશાહ દરાયસ (દરયવુશ) ના લેખો હાલ જોવામાં આવેછે. એ લેખો બેહેસ્તુન પાહાડના લેખોની પછી કોત્રવવા જોઈએ; કેમકે એમાં પાદશાહ દરાયસે પાછળથી જીતેલા બીજા વધારે મુલકોના નામો જોવામાં આવેછે તે નીચલા લેખ તપાસીઆથી વાંચનારાઓની ખાત્રી થશે.

નીબરના દફતર માહેલી ૩૧ મી તખતીમાં જણાવેલા લેખોનો તરજુમો.

"પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, હોરમજદની બક્ષીસથી ઇરાનના રાજ સાથે આ પ્રમાણે બીજાં દેશો મારા સ્વાધીનમાં આવેલાંછે. એઓ મારાથી બાધેલાંછે તથા એઓએ મને ચોથાઇ આપેલીછે. ઉવજ(સુસીઆનાં), માદ(મીદીઆ),

બાબીરૂશ (બાબેલોનીઆં), અરબાઇય (અરબસ્થાન), અથુરા (એસીરીઆ), મુદરાય (મીસર), આરમીન (આરમીનીઆ), કટપટુક (કેપાદોશીઆ), સ્પાર્દ (સ્પારતા), યુનાં (આયોનીઆં), દરીઆ તથા ખુશકી એ બંનેને લગતો અનેઉગમણ તરફનાં પ્રાંતો જેવા કે અસગારત (સગારશીઆ), પારથવ (પારથીઆ), ઝરક (ઝરંગીઆ), હરીવ (એરાયા), બાખત્રીશ (બાખત્રીઆ), સુગદા (સોગદીઆનાં), ઉવારજમીય (ખોરાશમીઆ), થાતગુસ (સતાગીદીઆ), હરૂવતીશ (આરાકોસીઆ), હીંદુશ (હીંદુસ્થાન), ગદાર(ગનદારા), સકા (સાસીઆ) અને મક (મીસીઆ)."

અલવંદ પાહાડ ઉપર પણ એજ પાદશાહના આ પ્રમાણે લેખો આવેલા હજુર સુધી આપણા જોવામાં આવેછે.

"યઝદોનો યઝદ હોરમજદ કે, જેને આ ધરતી તથા પેલું આસમાન બનાવેલાંછે અને જેને મનુસજાતને પેદા કરેલાંછે તથા મનુશ જાતોને જાન બક્ષેલોછે તેણે દરાયસને લોકોનો પાદશાહ તથા લોકોનો તેને ધારા બાંધી આપનારોબી કરેલોછે."

"હું છું દરાયશ પાદશાહ, મોટો પાદશાહ, પાદશાહોનો પાદશાહ, આદમીઓથી ભરપુર થએલાં ઘણાએક મુલકોનો પાદશાહ તથા આ મોટી દુનીઆનેબી મુસ્તકીમ પાયા ઉપર લાવનારો, વીસ્તાસ્પ (હીસ્તાસ્પીસ જેનું ફારસીમાં ગુસ્તાસ્પ થઇ શકેછે તે)નો છોકરો તથા હાખામનીશીય (એકીમીનીશ) વંશનો."

નક્ષે રૂસ્તમ આગળનાં કેટલાંએક કોતરકામોબી એજ મહા જ્ઞાની પાદશાહના કોત્રાવેલાંછે તે નીચલી તખતીઓ ઉપરથી વાંચનાર સાહેબો સેહેલમાં સમજી શકશે.

"અદમ દારીયવુશ······વીસ્તાસ્પોયા પુત્ર; હાખામનીશીય પાર્સ; પારશાહીયા પુત્ર આરીય; આરીય ચીત્ર." યાને હું છું દરાયસ·······હાખામની વંશનાં ગુસ્તસ્પનો પુત્ર, પારસી લોકોનો છોકરો માટે જાતે હું છું પોતે એક પારસી અને એરીઅન ટોળાનું એક બચ્ચું માટે હું છું પોતે એક એરીઅન ટોળાંમાનો."

"પાદશાહ દરાયસ કેહેછે જે, હોરમજદની બખશેશથી ઈરાન(પાર્સ)શીવાએ બીજાં આ પ્રમાણે દેશો મને મળેલાછે. મેં મારો અખતીઆર તેઓ ઉપર મજબુત બેસાડેલોછે. તેઓ મારે સારૂ ચોથાઇ લાવેલા છે. જેબી મેં તેઓને ફરમાંવીઊ છે તે તેઓ બજા લાવેલાછે. જે તેઓને મેં આપીઉ છે તે તેઓને મળેલુંછેઃ—માદ (મીદીઆ), ઉવજ (સુસીઆના), પારથવ (પારથીઆ), હરીવ (એરાયા), બાખત્રીશ (બાખતરીઆ), શુગદ (સોગદીઆંનાં), ઉવારજમીશ (ખોરાશમીઆ), જરક (જરંગીઆ), હારૂવતીસ (આરાકોશીઆ), થાતગુસ (સતાગીદીઆં), ગદાર (ગનદારા), હીંદુશ (હીંદુસ્થાન), સકા હુમવદા (ઇમોદસવાળા સાકી લોકો), સકા તીગ્રખુદા (ટાઇગ્રીસ) નદી આગળની બીનોના સાકી લોકો),બાબીરૂસ(બાબેલોનીઆ), અથુરા (એસીરીઆ), અરબાયા (અરબસ્થાન), મુદરાયા (મીસર), આરમીન (આરમીનીઆ), કટપતુક (કાપાદોશીઆ), સ્પારદ (સ્પારતા), યૂન (આયોનીઆ), સકા તઈય પાર દરય (દરીયાની પેલી પારના સીથીયનો યાને ડાનીઉબ નદી આગળનાં યુરોપખંડના તુરાની ટોળાંઓ) સકુદ્ર (સકોદ્રા), યુના (આયોનીયન લોકો), તકબરા (તાઈબરીનીસ), પુતીયા (બુદીયન અથવા બયોશીયન લોકો), કુશીયા (કોશીઅન), માદીયા (સારોમેતાઈ લોકો), કરક (ગ્રેક–ગ્રીક યાને ઈઉનાંની લોકો)."

એમાં જે વધારે દેશો જણાવેલાછે તેથી એ લેખ આગળા સઘળા લેખો કરતાં વધારે પાછળથી બનાવવામાં આવેલો હોએ એમ દીસેછે. આગળ જતાં એ પાદશાહ આ પ્રમાણે શીખામણ દેછે.

"અરે, ઓ લોકો, હોરમજદનો ધરમ જે તમારી સોડ ફરીને આવેલોછે તેને નાબુદ થવા દેશો નહી. એ ખરો ધરમ ખબરદાર છોડશો નહીં. ખબરદાર; નહીંતો તમો તેમાં ઠોકર ખાશો."

એ સઘળા લેખો ધીઆનથી વાંચતાં એમાં કેથે એહેરેમન શબ્દ વીશેશનામ તરીકે આવેલો નથી. હોરમજદ નામ વારંવાર દીસેછે જેનો અરથ મીદીઅન ભાષામાં લખાએલી તખતીઓમાં એરીયનમ (એરીઅન, એરીયમ અથવા એરીયવ), લોકોનો ખોદા એમ કરેલો આપણાં જોવામાં આવેછે; એટલો ઇશારો અતરે કરી ગ્રીક (યુનાની) ગ્રંથકારો ઉપરથી એના રાજ વીશે થોડુંક વધારે બીઆન સાથે લાગ્યા નીચે જણાવવા હું દરૂસ્ત વીચારૂંછું.

તીશીઅસ નામનો ગ્રીક ઇતીહાસ લખનાર લખી જાએછે જે, દરાયસ પાદશાહે ૩૧ વરસ સુધી રાજ ચલાવીઊં હતું. બીજાઓ એ પાદશાહે ઈ૦ સ૦ પૂર્વે ૫૨૨ થી ૪૮૬ લેર ૩૬ વરસો સુધી રાજ કરીઊં હતું એમ જણાવેછે. એના જમાનામાં ઇરાનીઓની સંસારી હાલતમાં મોટા ફેરફાર તથા સુધારો થયો હતો તથા તેઓનો મોટો રોબ દુર દુર દેશોમાં બેસતો ગયો હતો. હીરાદોતસ એ પાદશાહ વીશે જેબી બીઆન આપી જાએછે તે સઘળા ઉપર એકદમ ભરોશો આ તખતીઓ ઉકલાવીઆ પછી હાલ જમાનામાં આપણાથી રાખી શકાતો નથી. એ છતાં પણ એ

નામચીન ગ્રંથકારની તવારીખ ઉપરથી એ તખતીઓની ઉકલાવતને પેહેલી બારીમાં જે બહુ પુષ્ટી મળેલીછે તે વાતને આપણને આ ઠેકાણે તદનજ ભુલી જવી જોઇએ નહીં. હીરોદોતસે દરાયસ પાદશાહના વડીલોના જે બી નામો આપીઆંછે તે તખતીઓ ઉપરથી હવે સીદ્ધ થઈ ચુકયાંછે. માઠાં ભાગ્યેગે મારાથાનની લડાઇમાં એ પાદશાહના લશકરે યુનાનીઓના હાથથી મીલતાઇદીસની સરદારી હેઠલ ઈ. સ૦ પૂર્વે ૪૯૦ ના સાલમાં જે હાર ખાધી હતી તેની પુરવારી એ તખતીઓ ઉપરથી મળી આવતી નથી. એમાં તો યુનાન દેશબી એ પાદશાહના તાબા હેઠલ હતો એમ નખશે રૂસ્તમના કોતરકામો ઉપરથી ખુલ્લી રીતે દીસેછે અને પાદશાહ દરાયસ પોતે જુઠાંનો બહુજ વેરી હોવાથી પોતાના ચરીત્રો કોઇબી રીતે અતીશયોકતીથી કેહે એ વાત એના લેખો ધીઆનથી વાંચીઆથી આપણા માનીઆમાં આવે એવી નથી. એ વાત ગ્રીક લોકો પોતેજ પોતાની તરફથી ઘણી સરાહવી જણાવી ગએલા હોએ એમ લાગેછે. એનો મુલક એક હાથ ઉપર સીંધુ નદીથી તે બીજા હાથ ઉપર દાનીઉબ નદી સુધી તથા ઉતરમાં છેક બાખત્રીઆની ભુમીથી તે દખણમાં છેક આફ્રીકાખંડ માંહેલા બારકાના મુલક સુધી વીસ્તારમાં અતીઘણી મોટી જગા રોકતો હતો.* એ બોહોલા મુલકમાં મુસ્તકીમ પાયા ઉપર રાજ ચલાવવા એણે તેઓના વીસ વીભાગો કરીઆ હતા. એ દરેક વીભાગને ગ્રીક ગ્રંથકારો સેત્રપી એવું નામ આપી ગએલા છે અને એ દરેક વીભાગ ઉપર સરદારી ભોગવનાર સુબાને તેઓ સેત્રપ એવું નામ આપી જાએછે. જેને બીલાસેકા હરફોમાં ખરાત્રપાવા તથા ફારસીમાં શાહતરાબ કરી લખેલાછે અને એ ઓધો હીંદુરાજમાં છત્રપતીના ઓધાને મળતો આવેછે.

હીરોદોતસ એ દરેક છત્રપી તથા તેમાંથી થતી પેદાએસ વીશે આ પ્રમાણે વીસ્તારી બીઆન આપી જાએછે. "પાદશાહ કુરૂસ તથા કમબાઈસીસ (કબુજીય) નાં જમાનામાં મેહેસુલ ઉપજાવવા વીશે કાંઈ ચોકસ ધારા મુકરર થએલા નહીં હતા. લોકો માત્ર એ પાદશાહોને હદીઆ પોહોચાડી જતા હતા; પણ દરાયસ પાદશાહે તો ચોથાઈ મુકરર કરી જેથી ઈરાનીઓએ એને સોદાગરનો એલકાબ આપ્યો; કારણ કે, એણે સરવે વસ્તુઓનો વેહેપાર કરી તેમાંથી નફો કાહાડવા માંડીઓ. કમબાઈસીસ જરા માલેતોજાર તથા આકરો હોવાથી તેઓએ તેને ધણી એવો એલકાબ આપેલોછે અને કુરૂસ (સાઇરસ) પોતે નરમમીજાજનો તથા પોતાની રઈઅતનું ભલું કરવાજ માત્ર હંમેશ ખંતી રેહેતો હતો તે ઉપરથી તેઓએ તેને પીતાનો એલકાબ આપેલો હતો. પેહેલી છત્રપીમાં આયોનીઅન, એશીઆખંડ માહેલા માગનીસીઅન, ઈઓલીઅન, કેરીઅન, લાઈસીઅન, માઇલીઅન, તથા પામફીલીઅન લોકો ગણાતા હતા. એ લોકો સઘળા મળી દર વરસે ૪૦૦ રૂપેરી તાલાંટ જેટલી ચોથાઇ એ પાદશાહને પોહોંચાડી જતા હતા. બીજીમાં માઇસીઅન, લીદીઅન, લાસોનીઅન, કાબાલીઅન તથા હાઈજીનીઅન લોકો હતા ને જેઓ સઘળા મળી ૫૦૦ તાલાંટ પોહોચાડતા હતા. ત્રીજીમાં હેલેસપોનતસ, ફ્રીજીઆ, એશીઆખંડ માહેલા થરેસીઆ, પાફલાગોનીઆ, મેરીઆનદીનીઆ અને સીરીઆના (સુરીઆની) લોકો હતા ને જેઓ ૩૬૦ તાલાંટનું મેહેસુલ આપતા હતા. ચોથીમાં સીલીસીઅનો હતા. તેઓ દર વરસ ૩૬૦ સફેદ ઘોડા યાને દરરોજ એક એક ઘોડો તથા ૫૦૦ રૂપેરી તાલાંટ પુરા પાડતા હતા ને એ મધેથી ૧૪૦ તાલાંટ એ દેશની રખેવાલી સારૂ જે ઘોડેસ્વાર લશકર રાખવામાં આવતું હતું તેમાં વપરાતા હતાને બાકીના ૩૬૦ તાલાંટ દરાયસ પાદશાહને મળતા હતા. પાંચમીમાં ફીનીશીઆ, સીરીઆ માંહેલા પાલેસતાઇનનો પ્રાંત તથા સાઇપ્રસના ટાપુ તથા પોસાઈડીઅમનું શેહેર આવેલું હતું અને એ જગાના લોકો પાસેથી ૩૫૦ તાલાંટ જેટલી ચોથાઈ મળતી હતી. છઠીમાં મીસર તથા તેની પડોસનો સીરીની તથા બારકા વચે આવેલો લીબીઆનો મુલક હતો. એ મુલકોમાંથી ૭૦૦ તાલાંટ મળતા હતા તથા તાંહાંના મેઆરીસના સરોવરમાંની માછલીની પેદાએસ વળી મળે તે જુદી. સાતમીમાં સ્તાગીદા, ગનદારીઆ, દાદીકા અને એપારીતા લોકો ગણાતા હતા ને જેઓ સઘળા મળીને ૧૭૦ તાલાંટ પોહોચાડતા હતા. આઠમીમાં સુસા તથા સીસીઅનોનો આખો

* એણે યુનાન દેશ ઉપર સ્વારી કરવા જે ફરજ પડી હતી તેમાં બરોબર જોશો તો સપર પેહેલો વાંક યુનાનીઓનો હતો; કેમકે તેઓએ ઈરાનીઓનું સારદીસ શેહેર બાળી નાખીઊં જેના બદલામાં પછી એ પાદશાહના મરણ બાદ એના છોકરા ઝરકસીસે થરમાપોલીની લડાઇ બાદ યુનાનીઓના પાએતખત શેહેર આથેન્સને બાળી ભષ્મ કરી નાખીઊં હતું. આ હાખીઆમની વંશનાં પાદશાહો રાજ દરબારી રૂકકા લખતી વેળાએ પોતાને મશરકથી મગરબ સુધીના મુલકોના તમામ મનુસ જાતના ધણી કરી લખતા હતા તથા બીજા રાજ રજવાડાઓ જવાબ વાળતી વેળાએ એજ એલકાબથી ઈરાનના પાદશાહોને પોતે આદરમાન આપતા હતા.

મુલક આવેલો હતો જેમાંથી ૩૦૦ તાલાંટની ચોથાઇ મળતી હતી. નવમીમાં બાબેલાન તથા આસીરીઆનો તમામ દેશ ગણાતો હતો જેમાંથી ૧૦૦૦ રૂપેરી તાલાંટ તથા ૫૦૦ જુવાન ગોલામ ચોથાઈમાં મળતા હતા. દસમીમાં અકબટાના તથા મીદીઆનો મુલક, પારીકેનીઅન, તથા આરથેકોરીબાનટીસ લોકોનો દેશ આવેલો હતો ને જેઓ સઘળા મળીને ૪૫૦ તાલાંટ પુરા પાડતા હતા. અગીઆરમીમાં કાસપીઅન, પોસીકા, પાનટીમેથીઅન, અને દરીતા લોક સઘળાં મળી ૨૦૦ તાલાંટ પુગાડતા હતા. બારમીમાં બાખત્રીઅનોનો મુલક હતો. તેઓ ૩૬૦ તાલાંટ આપતા હતા. તેરમીમાં પાકટાઇકા તથા અરમાંની અને તેઓનાં ઠેઠ યુકસાઇનના દરીઆસુધી આવેલા પડોશીઓ મળી ૪૦૦ તાલાંટ પોહોંચાડતા હતા. ચઉદમીમાં સગારસીઆન, સારાંગીઆન, થાંમાંનીઆંન, ઇઉટીઆન, માઈસીઆન, તથા રાતા સમુદર માંહેલાં ટાપુઓમાં વસનાર લોક ગણાતા હતા. એઓ ૬૦૦ તાલાંટ પુરા પાડતા હતા. પંદરમીમાં સકા તથા કાસપીઅનો મળી ૨૫૦ તાલાંટ પોહોચાડતા હતા. સોલમીમાં પારથીઆન, ખોરાસમીઆન, સોગદીઆન તથા આરીયનો મળી ૩૦૦ તાલાંટ આપતા હતા. સતરમીમાં પારીકાનીઅન તથા એશીઆખંડમાંના હબશીઓ (ઇથીઓપીઅનો) મળી ૪૦૦ તાલાંટ પુગાડતા હતા. અઢારમીમાં માટીએનીઅન, સાસપીર અને એલારોડીઅનો મળી ૨૦૦ તાલાંટ તથા ઓગનીસમીમાં મોસચીઆન, તાઇબરીનીઆન, માંક્રોનીઆન, મોસીનીસીઆન તથા મારસીઆનો મળી ૩૦૦ તાલાંટ પોહોચાડતા હતા. વીસમી સત્રપીમાં હીંદુઓ ગણાતા હતા કે, જેઓની સંખીઆ બોહોલી હોવાથી ૩૬૦ સુનેરી તાલાંટ જેટલી મોટી ચોથ તેઓ પુરી પાડતા હતા." જુમલે મી૦ જારજ ગરોટની ગણત્રી પ્રમાણે ૧૨૪૨૦ રૂપેરી તાલાંટ યાને આસરે રૂ ૪,૨૫,૪૦૦૦૦ નું મેહેસુલ દર સાલ પાદશાહ દરાયસના હાથમાં આવતું હતું તથા તે સીવાએ યેસીલી સુધી આવેલા યુરોપખંડનાં રેહેવાસી તથા અરબો સોડથી બીજા મોટા હદીઆ મળતા હતા તે વળી જુદા.

એ દરેક ખશાત્રપાવા (છત્રપતી) ખેતીવાડી ઉપર, મેહેસુલ ઉઘડાવવાપર તથા પાદશાહના ફરમાનો બજા લાવવા ઉપર પોતાનું ધીઆન આપતા હતા. એ છત્રપતીઓ જોર જુલમ નહીં કરે તે સારૂ પાદશાહી નવી સંદાઓ દરેક સુબાઓમાં રાખવામાં આવેલા હતા કે જેઓ સઘળી વાતની ખબર પાદશાહને કાસદોની મારફતથી પોહોચાડીઆ જતા હતા. તે સાથે પાદશાહ ખુદ પોતે યાતો પોતાના મુનીમોને દર બે બે ચાર ચાર વરસે ઉપરી તરીકે સઘળો બંદોબસ્ત અંચીતો નજરે જઇ જોઈ આવવા ફરમાવતો હતો. એના વખતમાં સોનાનાં શીક્કા રાજમાં સપર પેહેલીવાર દાખલ કરવામાં આવીઆ હતા જે હજુર સુધી કોઈ કોઈ વેળા ઇરાનમાંથી મળી આવેછે અને જેને ગ્રેકો દેરીકસ એવું નામ આપી ગએલાછે.* રાજમાં બંદોબસ્ત રાખવા પાદશાહ દરાયસને મોટું લશકર રાખવું પડતું હતું. એ લશકર ચોકસ મથકોપર છાવણી કરી પડી રેહેતું હતું અને એના પરતીપાલણ સારૂ છાપા તથા કરો મુકરર કરવામાં આવેલા હતા. જારે કોઈ મોટી લડાઈ થાય તારે રઇઅતમાંથી દર ઘેર દીઠ બી માણસો એકઠાં કરવામાં આવતાં હતાં. ખુશકી સાથે દરીઆઈ વરથી લશકરનીબી નેમણુક કરવામાં આવેલી હતી કે જેનો મોટો ભાગ ફીનીશીઅન તથા એશીઆખંડના ગ્રીકોનો હતો.†

રાજમાં આ પ્રમાણે બંદોબસ્ત તથા રોબ બેસાડીઆ બાદ એ પાદશાહે હવે પોતાના વડીળોનો દાખલો પકડી પોતાની શેહેનશાહતને ચોતરફ આગળ વધારવાનો ઇરાદો કીધો. સકાએલાકસ નામના પોતાના એક ગ્રીક ના

* મી૦ ગ્રોટ એ દરેક સુનેરી દેરીકની ગણત્રી આસરે રૂ૮)= ની આપેછે. મી૦ હસેની ગણત્રી પ્રમાણે દરેક દેરીક રૂ૧૦ાા= નો થાએછે. મી૦ જારજ રાલીનસન એ દરેક સુનેરી દેરીક રૂ૧૧ નો ને રૂપેરી દેરીક રૂ૧ાા નો ગણેછે કે જે ગણત્રી મને વધારે ચોકસ દીસેછે.

† એ પાદશાહના વીહાંણોનો એક કાફલો સકાઇલાકસ નામના એક ગ્રીક (યુનાની) કપતાનની સરદારી હેઠલ કાસ્પતાઈરી નામના શેહેર આગળથી નીકળી ઠેઠ સીંધુ નદીના મુખપર આવી તાંહાંથી હીંદુ માહાસાગરમાં દાખલ થઇ અરબસ્થાનના કોસ્તાની પ્રદક્ષણા કરી રાતો દરીઓ ઓળંગી ઠેઠ મીસર દેશ સુધીની મોટી સફર ત્રીસ મહીને કરી આવીઓ હતો. નીઆરકસ નામનો શીકંદર પાદશાહનો મોટો નાખુદા સીંધુ નદીના મુખથી તે માત્રે ઇરાની અખાત સુધી એની એકસો સીતેર વરસ બાદ જે વખણાએલી સફર કરી આવીઓ હતો તે કરતાં આ સફર વધારે વખણાએલી તવારીખના દફતરોમાં ગણાવવી જોઇએ. જુઓ મી૦ જારજ ગ્રોટની યુનાન દેશની તવારીખના દફતર ત્રીજાને સફે ૨૦૨ જે. મજકુર કાસ્પતાઈરી શેહેર કાંહાં આવેલું હતું તે વીશે તરેહ તરેહવાર વીચારો ચાલેછે. કોઇ કેહેછે કે, હાલ જમાનાનું કાબુલ તે એજ શેહેરછે. બીજાઓ એને કાશમીર ઠોકી બેસાડેછે. એ બંને મત ભરોસો રાખવા જોગ નથી; કેમકે એ બંને શેહેરો સીંધુ નદીને કીનારે કંઈ આવેલાં નથી.

ખુદાને સીંધુ નદી આગળનો તમામ કોસ્તો તપાસવા મોકળી પંજાબ તથા સીંધનો ફળવંત મુલક ઇ. સ. પૂર્વે ૫૧૫ માં પોતાને સ્વાધીન કરી લઈ યુનાનદેશ ઉપર સ્વારી કરવાના હેતુથી તે દેશના તમામ કોસ્તાની સરવે કરવા સીદાનના વખણાએલા શેહેરમાંથી વાંહાણોનો એક કાફલો દીમાસીદીઝ નામના એક યુનાની હકીમના આસરા હેઠલ તેણે રવાના કરીઓ. ભેદના ખજાનાઓના તલેરામાત ખોલનાર તથા પુરાની બાબદોની બારીકીથી ખોલ કરનાર કેટલાએક નામવર ગ્રંથકારો તવારીખના સફાઓ ઉપર આ પ્રમાણે નક્ષ ખેંચી ગયાછે જે, એ મજકુર દીમાસીદીઝ યુનાનદેશના કરોતાન શેહેરનો રેહેવાસી હતો. એનો બાપ કલીફાન સ્વભાવે તાતો હોવાથી તેનો આ છોકરો તેના આસરા હેઠલથી નાહાસી ઇજાઇનાના ટાપુમાં જઇ પોતે પોતાનો હકીમનો ધંધો ચલાવવા લાગ્યો. પેહેલેજ વરસે પોતાના ધંધામાં આ ચાતુર શખ્સ એટલો તો દીપી નીકળીઓ કે, એ ટાપુના સઘળા રેહેવાસીઓએ એને એક તાલાંટ યાને આસરે રૂ ૩૮૩૦ નું સાલીઆનું બાંધી આપીઊં. બીજે વરસે એથીનીઅનોએ રેકું તાલાંટ યાને આસરે રૂ૬૩૮૦નું સાલીઆનું આપવા કહી એને પોતાના શેહેરમાં ખેંચી લીધો. તાંહાંથી એ બે તાલાંટના વરસાને સેમાસના ટાપુના રાજા પાલીકરીતીસની ચાકરીમાં રહ્યો. ઇજીઅનના દરીઆમાં એ વેળાએ એ રાજાએ સારી લુટફાટ કરી અતીશય દ્રવ્ય એકઠું કરીઊં હતું તથા ચોમેર પોતે ત્રાસ બેસાડી દીધો હતો અને કમબાઇસીસ પાદશાહે જારે મીસરદેશ ઉપર સ્વારી કરી તારે પોતે તેને ઘણી અચ્છી મદદ આપી હતી. પણ આખરે એના જુલમથી એની રઈઅત એનાથી બેદીલ થઈ ગઇ અને પોતે જાતે લોભી તથા જરા ઘાતકી હોવાથી પઈસાની જાલમાં છેલે સરવાલે એ ફસી પડીઓ; કેમકે સારદીસના છત્રપ ઓરાતીસે હીલાબાહાનાથી એને પોતાની તરફ બોલાવી તરત એને ઠાર કરીઓ તથા એના કેટલાએક હમરાહીકોને કેદ કરીઆ જેમાં એનો મજકુર હકીમ પણ ઈરાનીઓને હાથે સારદીસના બંદીખાનામાં કેદ પડીઓ. પાછળથી ઓરાતીસને જારે કતલ કરવામાં આવીઓ તારે તેનો સઘળો ખજાનો તથા તેને પકડેલા સઘળા બંદીવાનોને સુસના પાએતખત શેહેરમાં મોકલી આપવામાં આવીઆ. અંહીઆં દીમાસીદીઝ ઘણી તંગ હાલતમાં ઘણુંસુધી કેદખાનામાં પડી રહ્યો. છેલે સરવાળે એવો બનાવ બનીઓ જે પાદશાહ દરાયસ એક દાહાડે નખચીરગાહના મેદાનમાં પોતાના ઘોડા ઉપરથી કુદતાં તેનો પગ એકાએક ઉતરી ગયો જેની કળતલથી તેને ઘણું દુખ થવા લાગ્યું. તેના મીસર દેશના હકીમોએ પેલા પગને ઘણોએ દવાઈ દારૂ ચોપડીઓ પણ પેલી કળતલ તથા બેકરારીમાં કાંઈ પણ ફરક પડીઓ નહીં. આખરે દરબારના કોઈએક શખ્સે ઓરાતીસના કેદીઓમાંના એ ગ્રીક હકીમની તારીફ કરીઆ ઉપરથી પાદશાહે તેને તરત બોલાવી મંગાવીઓ. બીથરે હાલ હાલતમાં બેડી સુધાં જારે એને લાવી પાદશાહની સનમુખ ઉભો કીધો તારે એને દવાઈ દારૂ વીશે પોતાને કાંઈ માહીતગારી નથી એવાં હીલાંબાહાના દેખડાવવા માંડીઆં; પણ દરાયસને તે તરત ઢોંગ ધતુરા જેવું લાગ્યાથી જારે તેને પોતે બાંધી મારવાને હુકમ કીધો તારે તેને પોતાની એ ધંધા વીશેની માહીતગારી વીશે એકરાર કરીઓ અને પાદશાહના પગનો પોતે ઉપાએ કરવા માંડીઓ. એના હાથથી પાદશાહનો પગ જલદી સાજો થયો તેથી દરાયસે એનો ઉપકાર માની તરત એને એક સરપાવ સહીત બે સતબટ સુનાની સાંકળીના આપીઆ. તારબાદ એને પાદશાહે પોતાની બાનુઓ સાથે મુલાકાત કરાવી આપી જેથી દરેક બાનુએ કાંસીઆ ભરી એટલાતો સુનેરી શીક્કા એને બખશેસ કરીઆ કે એની પછવાડે સકીતાન નામનો એક ગોલામ જે ચાલતો હતો તે પડીઆખરીઆ શીક્કાઓ જમીન ઉપરથી ઊંચકીઆથીજ પોતે તવંગર થઈ ગયો હતો. એટલુંજ કરી એ લોકો બેસી રહ્યા નહીં. એને એક મોટું ઘર સામાન સરંજામ સહીત પાદશાહે ભેટ આપીઊં તથા પોતાના દસતરખાનપર આવવા એને પરવાનો આપીઓ તથા એનાપર પોતે ઘણી માયા તથા મેહેરબાની દેખડાવવા માંડી. ઘણાં વરસ કેદ પડીઆને લીધે હવે પોતાને દેશ જવા આતુર હોવાથી દીમાસીદીઝે પોતાના મુલક તરફ રવાના થવા પાદશાહને અરજ કરી. પાદશાહે એવા નામચીન હકીમને મેહેલવાની નારાજી જણાવીઆ ઉપરથી એને કોઇ સારી તક મળે તાંહાંસુધી પાદશાહના પાએતખત શેહેરમાંજ પડી રેહેવું પડીઊં. આખરે પાદશાહની ઘણી પીઆરી ઓરત એતોસાની છાતીએ પાઠાં જેવો કોઈએક ઘણો બુરો મરજ થયો. આ તકનો લાભ લઇ એ રાણી સોઉથી એણે પોતાનો છુટકારો માંગી પોતે સાજી થયા પછી પાદશાહ દરાયસને સમજાવી પોતાને દેશ મોકલાવી આપવાની તેણીની સોઉથી પોતે કબુલાત લીધી. ગ્રીસ દેશની આબો હવા તથા તાંહાંની ઓરતોની એણે એ રાણી આગળ એટલી તો તારીફ કરવા માંડી કે, તેણીનું દીલ તેવી કેટલીએક બાનુઓને પકડી મંગાવી પોતાની સાહેલીઓ કરવા લલચાવવા લાગ્યું. આખરે એને હાથે તેણીને ફેર પડીયો ને તેણીનું દરદ નાપેકાર થયું. એક દાહાડે તેણીએ પોતાના ખાવંદને પોતાનો મુલક હજુર

વધારવા વીશે ભલામણ કરવા ઉપરથી પાદશાહે કહ્યું જે, હવે હું સીથીઆ (તુરાન) ના મુલક ઉપર સ્વારી કરવા ધારૂંછું. આ વાત સાંભળતાં પેલી બોલી ઉઠી જે, પેહેલાં યુનાન દેશ ઉપર સ્વારી કરી હોય તો બહુ સારૂં; કેમકે "મેં એવું સાંભળેલુંછે જે, સ્પારતા, આથેનસ, આરગાસ તથા કારીન્થની બાનુઓ બહુ રૂપાળી તથા સોહામણી હોયછે ને મારી ઘણી ખુશી છે કે, થોડીકોને તાંહાંથી પકડી લાવી મારી હજુર મારી સાહેલીઓમાં રાખે. એ યુનાન દેશ વીશે જે ગ્રીકે આગળ તમારો પગ સાજો કરીઓ હતો તેનાથી ઘણીએક ચોકસ ખબર આપણને મળી શકે તેવુંછે." આ ઉપરથી દરાયસનું દીલ એ દેશ વીશે થોડી ઘણી ખબર મેળવવા આતુર થયું. તેણે પોતે દીમાસીદીઝને બોલાવી મંગાવીઓ અને પંદર નામવર ઈરાનીઓને ઈ. સ. પૂર્વે ૫૧૮ના સાલમાં તેને સોંપી ગ્રીસ દેશના કોસ્તાની સઘળી ખબર લાવવા સીદાનના બંદરમાંથી તેઓને ઉપડી જવા પોતે હુકમ કીધો. તેઓએ પાદશાહના ફરમાન મુજબ આટીકા તથા પીલોપોનીસસના સઘળા કોસ્તાની સારીકાણી સરવે કરી તે વીશેની સઘળી અગતની નોધ લઈ પોતે છેક ઇતાલી સુધી નીકળી ગયા. જેવો એઓના વાહાણોનો કાફલો તેરનતમ આગળ આવી પુગ્યો ને તાંહાં આવી લંગર કીધું કે દીમાસીદીઝે ખુશકીપર ઉતરી પોતાના મુલક કરોતાન તરફ નાહાસવા શરૂ કીધું અને તે દેશના રાજા આરીસ્તાફીલીદીઝને તેણે એવું ભેરવી મારીઉં જે, એ પંદર ઇરાનીઓ તો ભેદુઓ તરીકે તેના મુલકની સઘળી નોધ લેવા આવેલાછે. આ ઉપરથી તે બીચારાઓને કેદ કરવામાં આવીઆ અને તેઓ સોડથી તેઓના વાહાણો છીનવી લીધાં. આ પ્રમાણે એ હકીમની નીમખ હરામી તથા ઠગબાજી એના આ ઇરાની રફીકોને માલુમ પડી આવીઆથી તેઓએ પોતાનો સઘળો હેવાલ એ રાજાને કહી સંભળાવીઓ. આ ઉપરથી તેણે તેઓને તરત છોડી દીધા ને તેઓના વાહાણો તેઓને સ્વાધીન કરી દીધાં. એથી એઓએ દીમાસીદીઝનો દુમબાળો પકડીઓ અને કરોતાન શેહેરમાં જઇ ભર મારકીટમાં તેને પકડીઓ; પણ તેના દેશીઓ તેને ઘણી મારામારી કરી ઇરાનીઓ સોડથી છુટાવી લઇ ગયા અને તેઓની ઓસકી વઠીક તેઓ વાહાણ ઉપર જઈ જબરદસ્તીથી પોતે ચોરી ગયા. આ પ્રમાણે નીરાશ થયાથી પોતાના વાહાણો તેઓએ પોતાને દેશ જવા સારૂ પાછાં ફેરવીઆં, પણ વાટમાં યાપીજીઅનના ભુશલાકા આગળ તોફાન નડીઆથી એ બારકસો ખડક ઉપર ચહડી ગયાં ને ભાંગી ગયાં જેથી આસપાસના લોકો એ શખસોને પછી ગોલામ તરીકે પકડી ગયા. અંહીઆંથી એઓને ગીલસ નામના કોઈએક દયાલુ પણ દેશનીકાલ તેરનતાઇને છોડવી સુસા શેહેરમાં પોતે પોહોચતા કરી આપીઆં. એથી પાદશાહ દરાયસે એ દયાલુ શખસનો મોટો ઉપકાર માની જે માગે તે ઈનામ તેને આપવા પોતે કબુલાત આપી. તેણે માગી લીધું કે વગર લડાઇએ પાદશાહ દરાયસે નીદીઅન લોકોનો વગ તેરનતમ શેહેરમાં ઘણોછે તેથી તેઓની મારફતથી મેહેનત કરી મને મારે દેશ પાછો મોકલી આપવો. પાદશાહના માંગવા ઉપરથી નીદીઅનોએ ઘણોએ વગ પોહોચાડીઓ ને તેરનતાઈન લોકોને ઘણુંએ સમજાવીઉં કે, એને મારેલો દેશનીકાળનો સેનતેનસ રદ કરે; પણ માઠાં ભાગ્યેગે તેઓ કોઈપણ રીતે સમજીઆ નહીં જેથી તે વાત આખરે ભાંગી પડી; કેમકે જોર જુલમ નહી વાપરવા પેહેલેથીજ પેલા દેશહીતકારી શખસે પાદશાહ દરાયસ સોડથી માગી લીધું હતું. હીરાદોતસ કેહેછે જે, દીમાસીદીઝના ભમાવીયા ઉપરથી સપર પેહેલા એ પંદર ઇરાનીઓ યુનાન દેશની આ પ્રમાણે સેહેલ કરી ગયા હતા. કેહેછે જે, એ વેળાએ યુનાન દેશ ઘણો નબળી હાલતમાં હતો અને દરાયસ પાદશાહે હઈડ ધરી સીથીઆ ઉપર સ્વારી કરવાનું કામ સપર પેહેલાં પડતું મેહેલી જો યુનાન ઉપર ઈ. સ. પૂર્વે ૫૧૪ ના સાલમાં તરત સ્વારી કરી હતે અને વીસ વરસનો જે મોટો ગાળો વચમાં કાહાડી નાખીઓ તે નહી કાહાડી નાખીઓ હતે તો એ દેશ ઘણું કરી જલદીથી ઈરાનીઓને તાબે થઈ જતે અને દીમાસીદીઝની હુલડાઈનો તેના દેશીઓ બીચારા અમસ્થો ભોગ થઈ પડતે એમ એક અરવાચીન ઈતીહાસ લખનાર (મી॰ ગરોટ) વીચારેછે.

પાલીકરેતીસના મોતબાદ સેમાસનું ટાપુ તદન ભાંગી પડીઉં. એ મરનાર રાજાનો નાનો ભાઇ સાઇકલોસન પોતાના ભાઈના જુલમથી જારે નાહાસીને મીસરમાં ભરાયો હતો તારે તેને ભાગ જોગે દરાયસ જે તે વેળા એ કમબાઇસ (કબુજીઆ) સાથે એ દેશ ઉપર હુમલો કરવા સાથે રવાના થયો હતો તેની સાથે મુલાકાત થઈ અને એ ઉમરાવના માંગવા ઉપરથી તને એક વખત ઘણી બેતંગ બખતમાં એક ઝભો એ શખસે બક્ષીસ પણ કરીઓ હતો. કેહેછે જે, એ ઉપકાર દરાયસ પછી કદીપણ પોતે ભુલી ગયો નહતો અને એવા એવા ઉમદા દાખલા એ પાદશાહની વરતણુંકમાંથી ઘણાંએક મળી આવેછે. જે વેળા પેલા ઝભો તેનેબક્ષીસ કરીઓ તે વેળાએ સાઇકલોસનના સ્વપનામાં પણ નહી હતું કે, જે શખસની હાજત તેને તેની બેતંગ હાલતની વેળાએ પુરી પાડીછે તે પાછળથી

ઈરાનના બોહોલાં રાજનો માલેક થનારછે. સમરદીસ મેગસને મારી પારસીઓની ગાદીનો દરાયસ હવે માલેક થયો. એ વાત સાઓલોસનને માલુમ પડીઆથી તે તરત ઈરાનની દરબારમાં ગયો. પાદશાહે તેને તરત ઓળખીઓ ને જે તે માંગે તે આપવા તેને પોતાની મરજી દેખડાવી. તેણે સેમાસના ટાપુનું રાજ પાછું પોતાના સ્વાધીનમાં આવે એવી માંગણી કરીઆથી પાદશાહે પોતાના સરદાર ઓતાનીસને એક મોટું લશકર આપી તે તરફ રવાના કરીઓ. કેહેછે કે, પાલીકરેતીસના મોતબાદ તેનો સુબો મેઆનદ્રીઅસ એ ટાપુનો માલેક થઈ બેઠો. પારસીઓની બાહીધરી હેઠલ માજી પાદશાહનો ભાઈ સાઓલોસન પોતાની પાસેથી રાજ છીનવી લેવા આવેછે એ વાતની મેઆનદ્રીસને જારે ખબર પડી તારે તે ઘણો ઘભરાયો અને લડાઈ કરીઆ વીનાં પોતાને જીવતો જવા દીધો હોએ તો રાજ તરત સાઓલોસનને સ્વાધીન કરવા પોતે ઓતાનીસને કહાવી મોકલીઉં. તેની માગણી એ સત્રપે તરત કબુલ રાખી પણ એ રાજાના ભાઈ ચેરીલઅસે શેહેરનો દરવાજો ખોલી કેટલાએક પારસીઓ જે બેફામ હાલતમાં તાંહાં બેઠેલા હતા તેઓને એકાએક મારી નાખીઆ. આ ઉપરથી ઓતાનીસને ઘણું શુર ચહડીઉં અને પારસી લશકરે પછી શેહેરને ધુજાવી મુકીઉં, જેમાં ઘણાં એક સેમીઅનો મારીઆ ગયા ને સાઈલોસનને પછી તેઓએ એ રાજ સોંપી પોતે પાછા પોતાના મુલક તરફ તરત રવાના થયા. ઈજીઅનના કોસ્તા ઉપર દરાયસના સરદારો જારે આ પ્રમાણે ઇરાનનો રોબ તે તરફના ટાપુઓમાં બેસાડતા હતા તારે બીજા હાથ ભણી દરાયસ પોતે સીથીઅનો ઉપર સ્વારી કરવા એક મોટું લશકર પોતે એકઠું કરીઓ જતો હતો. એ સીથીઅનોએ મીદીઆના પાદશાહ ઉવાખશત્રીઆ (કાએકસરીસ)ના ડોરમાં લુટ મેળવવા સારૂ એશીઆમાં પેસી તાંહાંના ઘણાંએક શેહેરો તેઓએ તારાજ કરી નાંખીઆં હતાં અને એ વેળાએ એ તુરાની ટોળું ડાનીઉબ તથા ડૉન નદી વચેના સપાટ મુલકોમાં વસતું હતું. તેઓ ઘણા જંગલી તથા ઘાતકી હોવાથી વારંવાર પોતાની આસપાસના દેશો ઉપર લુટફાટ કરવા સારૂ ઉતરી પડતા હતા. એ લુટફાટ તથા એઓની ધાસ્તી મટાડવા એઓને સજા કરવા દરાયસે ઘણું થયું યત્ન કરી રાખીઓ હતો કે તેથી પોતાના દેશમાં આગળ જતાં સમાધાની રેહે. એ કામ સરંજામ પોહોચાડવાને જે યુકતીઓ એ પાદશાહે આગળથી કરી રાખી હતી તે ઉપરથી એ ઘણો દુરંદેશ દાનાવ હતો તેનો એક વધારે દાખલો આપણને મળી આવેછે. સઘળાં એનાં કામો પોતાના રાજને મુસ્તકીમ પાયા ઉપર લાવવા તથા આસપાસના પડોશીઓમાં પોતાનો રોબ બેસાડવાના હેતુથી કરવામાં આવતાં હતાં કે તેથી એની રઈઅતને રાહત મળે ને રાજમાં પાછળથી સુલેહ સંપજ ચાલુ રેહે. કાપાદોકીઆના સુબા એરીઆરામનને યુકસાઈનનો દરીઓ વાંહાંણોનો થોડાક કાફલો લઇ તરત ઓલંગી જઇ સીથીઆના કોસ્તા ઉપર એકદમ ઉતરી પડી કેટલાએક સીથીઅનોને બંદીવાન તરીકે પકડી લાવવાનો હુકમ થયો. એ હુકમ પ્રમાણે એરીઆરામને તરત અમલ કરી કોઈએક સીથીઅન સુબાના ભાઈને તેના સઘળા હમસરીકો સાથ કેદ કરી તે સઘળાઓને તરત દરાયસ ઉપર મોકલાવી આપ્યા. એઓ સોડથી તેઓના દેશ વીશે સઘળી ચોકસ ખબર અંતર મેળવીઆબાદ ઈ૦ સ૦ પૂર્વે ૫૦૮ ના સાલમાં પાદશાહે સઘળાં પોતાના દરીઆઈ તથા ખુશકી લશકરને થરેસીઅન—બાસફોરસ આગળ જમાવ થવાનો હુકમ કરીઓ. હીરાદોતસ કેહેછે જે, એ વેળાએ પાએદળ તથા ઘોડેસ્વાર લશકર મળી સાત લાખ તથા તીશીઅસના કહયા પ્રમાણે આઠ લાખ આદમીઓનું અતી મોટું લશકર તે તરફ એકઠું થયું હતું. તે સાથે છસો લડાઈના બારકસોપણ પાદશાહની રાહ જોતાં તે તરફ રવાના થઈ ચુક્યાં હતાં. હીરાદોતસની કહેલી આવી બોહોલી સંખીઆ ઉપર હાલ જમાનામાં આપણે સઘળો ભરોસો લાવી શકતા નથી પણ એ ઈતીહાસ કરતા કેહેછે જે, બાઇઝેનસીઅમ શેહેરમાં એ લશકરમાં જે જે જુદી જુદી વરણો સામેલ થઈ હતી તેઓના નામો બીશબે સ્થંભો પાછળથી દરાયસના હુકમથી જે ઉભા કરવામાં આવ્યા હતા તે મેં ખુદ પોતે તાંહાં જોયા હતા. એ લેખ બીલારોકા તથા ગ્રીક એવી બે ભાષાઓમાં કોત્રાવવામાં આવેલા હતા. કેહેવાત મશહુરછે જે, હરેક માભારત કામ ઉઠાવતી વેળાએ તે કામ સરંજામ પોહોચાડનાર શક્ષી મગજના માણસો પણ તે ટોળાંઓમાં તે વેળાએ પેદા થાએછે. એ પ્રમાણે એ વખતે પાદશાહના હુકમથી સેમાસના ટાપુવાળા મેનદ્રાકલીસ નામના એક ચંચળ ઈજીનેરે બોટોનો એક મજબુત તરાપો બાસફોરસના દરીઆમાં નાખી દીધો હતો જે ઓળંગી દરાયસ પોતાના લશકર સહીત થરેસમાં પછી દાખેલ થયો. આ માભારત કામના બદલામાં પાદશાહે આ કાબેલ ઇજનેરને મોટું ઈનામ આપીઉં હતું, જેમાંથી એ બુતપરસ્ત યુનાનીએ પોતાના દેશનું હીરીનું દેહેરૂં સીનગારીઉં હતું અને તેમાં ઇરાની લશકરના એ તરાપા ઉપરથી પસાર થવાનો એક મોટો ચીતાર પડાવી મેહેલાવીઓ હતો. એના દરીઆઈ વરચી ખાતાંનાં લશકરમાં જે જે ગ્રીક ખંડીઆ રાજા એની મદદે આવીઆ હતા તેઓના નામો વીગતે

હીરાદોતસ જણાવી જાએછે. કેહેછે જે, યાલીક ગ્રીકો તરફથી કાઇમીવાલો આરીસ્તાગોરાસ તથા આયોનીક ગ્રીકો તરફથી ચીઆસના ટાપુનો સુબો સત્રાલીસ; સેમાસના ટાપુના સુબા સાઇલોસનનો છોકરો યાકીસ, ફોકીઆનો સુબો લેઆદેમસ તથા માઇલીતસનો સુબો હીસ્તીઅસ પોતાના કાફલાઓ સહીત તાંહાં બાસફોરસમાં હાજર થયા હતા. હેલેસપોનત આગળના ગ્રીકો તરફથી થરેસીઅન-કરસનીસવાલો નામીચો સપેહસાલાર મીલતાએદીસ, એબીદાસવાલો દાફનીસ, પેરીઅમવાલો હેરોફાનતુસ, લામસેકસવાલો હીપાકલુસ, પ્રોકોનીસસવાલો મેત્રોદારસ તથા કાઇઝીકુસવાલો એરીસ્તાગોરાસ કરી પાદશાહનો હુકમ બજા લાવવા બાસફોરસ આગળ સઘળા તઈઆર રેહેલા જણાતા હતા. એઓને યુકસાઇનનો દરીઓ ઓળંગી દાનીઉબ નદીનાં મુખની ટોંચ આગળ જઇ પડી રેહેવા તથા તાંહાં જઈ સઘળું ખુશકીનું લશકર આવી પોંહોચે તાંહાંસુધી બોટોનો એક તરાપો બાંધી રાખવા પોતે હોકમ આપીઓ. એ હુકમ કરીઆ બાદ તેણે થરેસમાંથી આસ્તે આસ્તે કુંચ કરવા માંડી અને તાંહાંના તમામ લોકોને પોતાના તાબા હેઠલ કરી લીધા. જારે પાદશાહ દાનીઉબ નદીના મુખ આગળ આવી પુગ્યો તારે તેને પેલો તરાપો તઈઆર થએલો જોયો જે ઉપર થઇ પછી પેલું તમામ લશકર એ મોટી નદી પસાર કરી સીથીઆમાં દાખલ થયું. જારે સઘળું લશકર એ નદી ઓળંગી રહ્યું તારે પાદશાહે એ તરાપો ભાંજી નાખવા તથા પેલા સઘળા ગ્રીકોને પોતાના લશકર સાથે સામેલ થવાનો હુકમ કરીઓ. પણ કોએસ નામના માઇતીલીનીના લશકરના એક લેસબીઅન સેનાપતીએ એ તરાપો નહીં ભાંગી નાખવાની પાદશાહને ભલામણ કીધી. તે બોલીઓ જે, "અરે ઓ પાદશાહ, જે દેશમાં તું હાલ હોમલો કરેછે તાંહાં નહીં કોઇ ખેતરો કે નહીં કોઇ વસાએલાં શેહેરો જોવામાં આવશે માટે એ તરાપો જેઓએ બાંધીઓછે તેઓને તું એની રખેવાલી સારૂ અત્રેજ મેહેલી જા કે સીથીઅનો ઉપર આપણી મરજી પ્રમાણે આપણે વખતે ફતેહ પામીઆ અથવા નહીં ફતેહ પામીઆ તો આપણને એ રસતે પાછું આપણા દેશ ભણી પાછા ફરવાને બની આવે. મારૂં મત પુછો તો હું એમ ધારૂંછું જે એ સીથીઅનો આપણા ઉપર ફાવનાર તો નથીજ પણ તેઓ કદાચ નાહાસી જાએને આપણા હાથમાં નહીંજ આવે તો આપણા લશકરને અંહી તંહી ભટકીઆથી ઘણી મુસીબત ખમવી પડે. કદાચ કોઇ એમ વીચારશે જે એમ કહી હું અત્રેજ રહી જવા માંગુંછું; પણ અરે ઓ પાદશાહ તું આ સત જાણજે, જે મેં તારા સારાં સારૂ આ પ્રમાણે મત આપીઉછે તેમ હું તો તારી ચાકરીમાં હાજરછું અને તારા હુકમ મુજબ તારી પાછળ દરમંજલ ચાલીઓ આવીશ." આ સલાહથી દરાયસ ઘણો ખુશ થયો અને બોલીઓ જે, "અરે ઓ લેસબીઅન મીત્ર, જારે હું પાછો સહીસલામત મારા મેહેલમાં જઇ પોહોંચું તારે મને મળવા આવવા તારે ચુકવું નહીં જેથી મને તારી સારી સલાહનો નેક બદલો આપવા બની આવે." હવે પાછા ફરતી વેળાએ એજ રસતો લેવો પડશે કે નહીં તે વીશે ચોકસ ન હોવાથી પાદશાહે સાહાઠ દાહાડાની મુદત બાંધીને એક ચામડાના કોરડાને સાહાઠ ગાંઠ બાંધીઆ પછી આ પ્રમાણે પોતે પોતાના પેલા આયોનીઅન લશકરને કહ્યું જે, "આયોનીઆના માણસો, મેં આ તરાપા વીશે મારો આગળો વીચાર હમણાં ફેરવીઓછે માટે આ કોરડો લેઓ અને જે દાહાડે હું સીથીઆ તરફ કુંચ કરી જાઉં તે દાહાડાથી દરરોજ એનો એક એક ગાંઠ છોડવા માંડજો. જો એ સઘળા ગાંઠો છોડાઇ રેહે એટલામાં હું પાછો નહીં આવી પોહોચું તો પછી અત્રેથી એ તરાપો ભાંજી તમો સઘળાઓ પોત પોતાને દેશ નીકળી જજો. પણ તેટલી મુદત સુધી મેહેરબાની કરી ઘણી મેહેનત જારી રાખી એ તરાપાને એજ હાલતમાં મજબુત બચાવી રાખજો." એવો હુકમ કરી દરાયસ પછી પોતે સીથીઆ દેશમાં દાખલ થયો. તાંહાં પંદર દીન સુધી એનું લશકર દરમંજળ ચાલીઉ ગયું પણ દુશમનો આમન સામન લડાઇમાં ઉતરીઆ નહીં પણ દુર દુર નાહાસતા ગયા, કારણ કે, તે સઘળાઓ એક મત નહીં થયાથી નાહાસ ભાગની રીત એ લોકોને દુરસ્ત લાગી કે દરાયસનું લશકર આખરે તેથી કંટાલી પોતાને દેશ પાછું ફરે. હીરોદોતસ સીથીઅનોના એ વેળાના રાજાનું નામ ઇનદાથરસસ કરી હતું એમ જણાવી જાએછે અને એઓમાં તોરી, આગાથીરસી, જાઉરી, એનદ્રોફેજાઇ, મેલાનચલીની, ગીલોની, બુદીની તથા સારોમેતાઇ કરી બીજી આઠ જુદી જુદી વરણો હતી એમ એના ઇતીહાસમાં લખાયલુંછે. એ સઘળી વરણો જંગલી હાલતમાં હતી. મેલાનચલીની ટોળાંનો પોશાક કાળો હોવાથી તેઓનું એ નામ પડયું હતું. બુદીની લોકો બલુ તથા રાતા રંગથી પોતાના શરીરને રંગતા હતા તથા પોતાનાં ઘરબાર તથા દેહેરાં લાકડાંનાં બાંધતા હતા. એઓના સુબાઓ જારે મસલહત કરવા એકઠા થયા તારે બુદીનીઆન, ગીલોનીઆન અને સેરોમેસીઆનોએ તો સીથીઅનોની સાહેતાએ જઇ દરાયસ સાથે આમન સામાન યુદ્ધ કરવા કબુલાત આપી; પણ બાકીની પાંચ વરણોએ એ કામમાં પોતે સામેલ નહી થવાનો પોતાનો ઠેરાવ જણાવીઓ. તેઓએ

સીથીઅનોને જણાવ્યું જે, "તમોએ આગળ લડાઇ સપર પેહેલાં શરૂ નહીં કરી હતે તથા ઇરાનીઓને ઇજા નહીં પોહોચાડી હતે તો તમારૂં આ માંગવું વાજબી કેહેવાતે અને હમોએ આ વેળાએ તમોને ખુશીથી મદદ કરી હતે પણ તમોએ તો તે વેળાએ હમારી સલાહ લીધા વીના તેઓના દેશ ઉપર હુમલો કરી થોડાંક વરસો સુધી તાંહાં સાહેબી પણ પોતે ભોગવી જેનો બદલો પારસીઓ હાલ લેવા માંગેછે માટે જેમ આગળ હમોએ ઇરાનીઓને નુકસાન પોહોચાડીઊં નથી તેમજ આ વેળાએ પણ હમો તેઓને કસી ઇજા પોહોચાડનાર નથી. અગરજો ઇરાનીઓ હમારા દેશ ઉપર હુમલો કરશે તો ખરેખર હમો તેઓની સામે થઇશું પણ હમારી તો ખાત્રીજછે જે, તેઓ હમારી તરફ નહીં પણ તમારી તરફજ ફકત લડાઈ કરવા આવેછે, કેમકે તમોએ તેઓને આગળ ઘણું નુકસાન પોહોચાડેલુંછે." પોતાની માગણીમાં આવી રીતે નીશફળ થયાથી સીથીઅનોએ પોતાના બઇરાં છોકરાં તથા માલમીલકત દુર દુર દેશોમાં મોકલી દઈ માંહેલા પ્રાંતોમાં પોતે દુર દુર નાહાસતા ચાલીઆ અને પારસીઓને હંફાવવા લાગ્યા. બે મહીના સુધી દરાયસે તેઓનો દુમબાલો પકડી રાખીઓ. એ અરસામાં તેનું લશકર તાઇરાસ (નીસતર), હાઈપાનીસ (બાગ), બોરીસ્થીનીસ (નીપર), હાઇપેકાઈરીસ, ગેરહોસ તથા તેનેસ (દાન) નદી સુધીનો અતી મોટો દેશ ઓલંગી ગયું. એ વેળાએ શીઆલાની રૂત નહી હતી કે જેથી એ નદી નાળાં બંધાઇ જાએ માટે શી પ્રકારે પારસીઓનું આ બોહોળું લશકર એટલો બધો મુલક પસાર કરી ચાલીઊં તે વીશે હીરાદોતસ કાંઈ પણ તફસીલવાર હેવાલ જણાવી જતો નથી. આખરે સીથીઆના દેશનો મોટો ભાગ તારાજ કરી બુદીની લોકોનું ગીલોનુંસ નામનુ એક મોટું મથક બાળી દરાયસ પાદશાહને સીથીઅનો હાથ નહી આવીઆથી ડાનીઉબ (ઇસ્તર) નદી ભણી પાછું હઠવાની ફરજ પડી. આવાં કઢંગાં તથા અજાણ્યા દેશમાંથી પોતાનું ઘણું ખરૂં સઘળું લશકર સહી સલામત બુખમેરો પાડીઆ વીનાં આખરે એ બાહાર કાહાડી લાવીઓ તે ઉપરથીજ દરાયસ પાદશાહની એક શીપેહેસાલાર તરીકેની તેજ બુદ્ધી વીશેનીબી આપણી ખાત્રી થાયછે. એથી નકસે રૂસ્તમના કોતરકામોમાં જણાવીઆ મુજબ "સકા તઇય પાર દરય" યાને દરીઆની પેલી પારનો સીથીઆ (સકા)નો મુલક પણ એ નામવર પાદશાહની બોહેધરી હેઠલ આખરે આવીઓ હતો.

હવે આણીગમ દરાયસને આવતાં સાહાઠ દાહાડા ઉપર થઇ ગયા ને પાદશાહના હુકમ પ્રમાણે પેલા સાહાઠે ગાંઠ તો પુરા થઇ રહ્યા જેથી ડાનીઉબ નદી આગળના પેલા તરાપાની રખેવાલવાળા આયોનીયનો હવે શું કરવું તે વીશે ઘણાં વીચારમાં પડી ગયા એટલામાં કેટલાએક સીથીઅનોએ આવી તેઓને એવું ભમાવીઊં જે, દરાયસ પાદશાહે હાર ખાઇ દરમંજલ એ તરાપા ભણી પાછું હઠવા માડીઊંછે ને પાદશાહના હુકમ પ્રમાણે હવે બે માસ તો પુરા થઈ ગયાછે માટે તમો તમારે દેશ એ તરાપો ભાંગી નાખી તરત રવાના થાઓ. દરાયસ પાદશાહે એ લડાઇમાં હાર ખાધી એમ હીરાદોતસના બોલવાને મજકુર નકસે રૂસ્તમના કોતરકામોની મજમુન જોતાં હવે હાલ જમાનામાં કશી પ્રકારની પુષ્ટી મળી શકતી નથી. તે સાથે આપણા પારસીઓમાં આજ સુધી "સાહાઠે ગાંઠ પુરો" એવી જે કેહેવાત ચાલતી આવીછે તે ઉપરથીબી કદાચ એ પાદશાહની સીથીઆનાં દેશ ઉપરની ફતેહ નકસે રૂસ્તમના ખીલારોકા હરફોમાં જણાવીઆ મુજબ ખરી દેખાઈ આવતી હોય એમ મને ભાસેછે; કેમકે, આપણા વડીળો પોતાના આવાં માભારત તથા ચબરાક કામની યાદ પેલા સાહાઠ ગાંઠ ઉપરથી રાખી ગયા હોય તો તેમાં કાંઈ ઘણું વીસમીત થવા જેવું દીસશે નહી. કેહેછે જે, સીથીઅનોના ભમાવીઆ ઉપરથી થરેસીઅન-કરસનીસના હાકેમ મીલતાએદીસે એ તરાપો ભાંગવા પેલા આયોનીઅનોને ઘણુંએ સમજાવીઊં કે તેથી સઘળા એ તરફના યુનાનીઓ પારસીઓની બોહેધરી હેઠલથી નીકળી પોતે જલદીથી સ્વતંત્ર થઇ જાએ. પણ માઇલીતસના સુબા હીસ્તીઅસે ઘણી બોહોસ કરી બાકીના સુબાઓને પોતાની તરફ કરી લીધા. તેણે તેઓને એવું સમજાવીઊં જે, આપણી રઇઅત જે આપણાથી બેદીલછે તેઓને પારસીઓની મદદથીજ આપણે તાબે કરી રાખેલીછે માટે દરાયસને આપણે તેની આવી બેતંગ હાલતની વેળાએ જો છોડી દઇશું તો તેથી આપણો પણ સાથે લાગો કુંદો થઇ જશે. એ તકરાર સઘળાઓને ઘણી વાજબી લાગી એટલામાં રાતને વખત દરાયસ પાદશાહ પોતાના સઘળા લશકર સહીત એ તરાપા ભણી આવી પોહોચીઓ અને માઇલીતસવાલા હીસ્તીઅસને નામે બુલંદ આવાંજથી પોતાના મીસર દેશના એક બાંગી મારફતે મોટેથી બુમ પડાવીઆથી બોટવાળાઓએ તેનો પ્રતીઉત્તર વાળીઓ. સહવારના પોહોરમાં પેલાં લશકરે પછી પેલો તરાપો ઓળંગવા માંડીઓ અને પછી તે થરેસમાં દાખલ થયું. તાંહાં આવીઆબાદ મેગાબીઝુસ નામના પોતાના એક દીલેર સરદારને હેંસી હજાર માણસોનું લશકર સોંપી થરેસ તથા હેલેસપાનત આગળના

જેબી ગ્રીક શેહેરોએ અતીઆર સુધી પારસીઓની બોહેધરી કબુલ નહીં રાખી હોય તેઓને જીતી પોતાના તાબા હેઠલ લાવવાનો હોકમ કરી બાકી રહેલાં લશકર સહીત હેલેશપોનત ઓળંગી પોતે પાછો એશીઆમાં દાખલ થયો અને નજદીક એક વરસ વેર પોતે સારદીસમાં પડી રહ્યો. પોતાની આગળી કબુલાત પ્રમાણે કોઆસને તેના માંગવા ઉપરથી માઈલીલીનીનો હવે સુબો બનાવીઓ અને હીસ્તીઅસને તેની નીમખહલાલ ચાલના બદલામાં સત્રાઈમાન નદી આગળનો એક મોટો પ્રાંત સ્વાધીન કીધો. અંહીઆં નદીને કીનારે માએરસીનીસ નામનું એક શેહેર તેને વેહેપારને અરથે વસાવીઉં જે કે પાછળથી ઘણું દીપી નીકલીઉં હતું. આ ઉપરથી હીસ્તીઅસે પોતાના જમાઇ આરીસ્તાગોરસને પોતાનો અસલી માઈલીતસનો મુલક સ્વાધીન કીધો.

કેહેછે જે, એ મેગાબીઝુસ ઘણો હીંમતવાન તથા ચંચળ સરદાર હતો અને જે કામ સારૂ દરાયસે તેને નેમીઓ હતો તે કામને તે ઘણોજ લાએક હતો. એકજ સ્વારીમાં તેણે ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૬ માં પ્રોપાનતીસ તથા સત્રાઇમન નદી વચેનો તમામ મુલક ઇરાનના આસરા હેઠલ લાવી મેહેલીઓ અને એ તરફની પેરીનથીઆન ગ્રીક, પતાઈ, સીકોનીસ, બીસ્તાનીસ, સેપાઇ, દરસાઈ તથા ઇદોની નામની સઘળી થરેસીઅન વરણો તથા પઓપલી, સીરીપેઓનીસ તથા પેઓનીઆંન નામની બીજી જાતોને પણ ઇરાનની બાહેધરી કબુલ રાખવા પોતે ફરજ પાડી. એક દીવસે એવો ઇતેફાક બનીઓ જે સારદીસના રસ્તામાંથીં કોઇએક ઘણીજ ખુબસુરત પેઓનીઅન ઓરતને પાદશાહે પસાર થતાં જોઈ. તેણે માથે પાણીનો એક ઘડો, એક હાથમાં ચાતરદી તથા બીજા હાથમાં ઘોડાને કેથે પાણી પાવા લઇ જતાં જોયાથી તેની આવી ઝડપને લીધે પાદશાહે તેની ઘણી તારીફ કરી તેના દેશ તથા નીઆત વીશે પુછપરછ કરી. કોઈએ કહ્યું જે, માસીડોનીઆની પડોસમાં એ ટોળું સત્રાઈમન નદી આગળ વસેછે ને પેઓનીઆન નામથી ઓળખાએછે. આ ઉપરથી પાદશાહે તરત મેગાબીઝુસને લખી મોકલીઉં જે, એવાં ચંચળ ટોળાંને જીતી લઇ એશીઆ માઇનરમાં જલદી મોકલાવી આપે. એઓને જીતી મેગાબીઝુસે એઓને જારે એશીઆ માઇનરમાં રવાના કરી આપીઆં તારે પાદશાહે તેઓના રેહેઠાણ સારૂ ફરીજીઆ દેશનો એક પ્રાંત તેઓને સોંપી આપીઓ. પેઓનીઆ જીતીઆબાદ પ્રાસીઆસ નામના તાંહાંના એક સરોવર આગળથી મેગાબીઝુસે સાત નામવર ઈરાનીઓને માસીદાનના રાજા એમીનતસ સોડે એલચી તરીકે મોકલીઆ અને તેઓ સોડે પોતાનો દેશ (ભુમી તથા પાણી) દરાયસ પાદશાહને સ્વાધીન કરવા કેહેવડાવી મોકલીઉં. એ વેળાએ એ રાજ ઘણું નાનું જેવું હતું. શીકંદરના આ નીઆએગાને બીહીને ઇરાનીઓની બોહેધરી પોતે તરત કબુલ રાખી અને ઇરાનીઓને એક મોટી જીઆફત આપી. ખાઈ પીને મસ્ત થયાથી રાતના એ ચુલબુલીઆ પારસીઓએ પાદશાહી આનદાનની કેટલીએક ઓરતોને બગાડી જેથી એમીનતસના છોકરા એલેકઝાંનદરનું લોહી ઉકળી આવીઆથી તેઓને હીલાં બાહાનાંથી તાંહાંજ સપડાવી તરત સઘળાઓને તેણે ઠાર કરીઆ. એ વીશેની તપાસ કરવા પારસીઓએ બુબારીસ નામના એક ઉંચાં આનદાનના પારસી ઉમરાવને જારે બીજી વેળા માસીદાન મોકલીઓ તારે એલેકઝાંનદરે ગઇ ગુજરી વાત ઢાંકી નાખવા એ પારસી ઉમરાવને એક મોટી લાલચ આપી તથા પોતાની બેહેન જાઇજી (ગાઇજીઆ) સાથે તેની સાદી કરાવી આપી કે પાદશાહના કાનપર એ મારામારીની વાત જાએ નહી. આ પ્રમાણે આ દેશ જેને શીકંદરના ડારમાં પારસીઓની સલતનતને પાછળથી ઊંધી વાળી તે હાલ દરાયસના તાબા હેઠલ આવીઓ અને ઈરાનના પાદશાહોને પોતાના સાહેબો કરી ગણવા લાગ્યો. આવી રીતે એક વરસમાં પારસીઓનો મુલક ચકરાવામાં ચોતરફ વધારીઆ બાદ મેગાબીઝુસે પછી રજા લીધી અને પોતે સારદીસ ગયો. તાંહાં જઈ તેણે પાદશાહને ચેતાવીઉં જે હીસ્તીઅસ પોતાના નવાં સ્થાપેલાં મુલકમાં ઘણો પગભર થતો જાએછે જેથી પાદશાહે તેને પોતાની આગળ સુસા ખાતે બોલાવી લીધો. આ વાત અત્રે આ સારૂ જણાવા લાએકછેજે, એથી એ સુબાએ છુપા પેગામો ચલાવી રાજમાં પાદશાહની હલુસે મોટા બખેડા પાછળથી કરાવી નાખીઆ હતા. હવે સારદીસ છોડી સુસા જતી વેળાએ દરાયસે પોતાના ભાઇ આરતાફરનીસને એ પાએતખત શેહેરનો સુબો નેમીઓ ને મેગાબીઝુસની જગા ઉપર ઓતાનીસ ઈબને સીસામનને કોસ્તા આગળના લશકરનો પોતે સુપેહેસાલાર કરી રવાના કરીઓ. આ નવા સરદારે પોતાનો ઓહ્દો સ્વાધીન લેતાંજ જે બાકી રહેલાં ગ્રીક શેહેરોએ ઈરાનની બોહેધરી હજુર કબુલ રાખી ન હતી તે સઘળાંઓને એક એક પછી એક એક ઈરાનના તાબા હેઠલ પોતે લાવતો ચાલીઓ અને પેરોપોનતીસ આગળના જે જે લોકોએ દરાયસ પાદશાહના લશકરને સીથીઆના મુલક તરફ કુંચ કરી જતી વેળાએ મદદ નહી આપી હતી તે સરવેને હરેક બાહાને મોટી સજાએ પોતે પોહોચાડવા લાગ્યો. બાઈઝેનસીઅમ તથા ચેલસીદન ને એનતાદ-

રૂસ તથા લેમપોનીઅમ એવાં ચાર શેહેરોને ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૫૦૫ માં જલદીથી એણે ઇરાનના તાબા હેઠલ કરી લીધાં. તારાબાદ લેમનાસ તથા ઇમબરાસના ટાપુઓને મોટી ઝપા ઝપી થયાબાદ જીતી લઈ પેહેલા ટાપુને સેમાસના હાકમ મેઆનદ્રીઅસને સપુરદ કરીઊં. એ પછી નજદીક ચારથી વધારે વરસ સુધી રાજમાં સલાહ સંપજ ચાલુ રહી ને ઇરાનના નામથી તમામ યુનાન દેશ હવે થરથર કાંપવા લાગ્યો. સીંધુ નદીના મુખથી તે છેક થેસીલી સુધીનો મોટો આબાદ અને ફળવંત મુલક દરાયસના નામનો કુતબો ભણવા લાગ્યું. ઉગમણથી તે આથમણ સુધીના તમામ સુધરેલાં દેશોમાં કાવીઆની ઝુંડો ઉડવા લાગ્યો. આવી બોહોલી સલતનત રૂમીઓએ પોતાની મોટી આબાદીના હીગામમાં પણ જોઈ નહોતી અને ઇંગરેજોએ પોતાની ભરજુવાનીનાં વખતમાં એવી મોટી શેહેનશાહત એક હારમાં આજદીન સુધી સંપાદન કરી નથી. પારસીઓ જે એક વેળાએ તમામ એશીઆખંડના ધણી થઈ બેઠા હતા તેઓનાં છોકરાંઓ જુઓ આજ પરકોમના આસરા હેઠલ કેવી બેતંગ હાલતમાં પોતાનો રોજગાર ગુજારેછે ને હજારો માઇલની ફળવંત ભુમીઓને બદલે એક મુઠીભર જમીન પણ ખુદ પોતાની કરી હાલમાં કહી શકતા નથી!! અરે ઓ જમાના! આ શું તારૂં ચકર! ને આ તે કેટલો બધો મોટો ફેરફાર!!!

હવે હું માંરી નાકેસ કલમને યુનાનની લડાઇના બીઆનમાં હેઠલ દપટાંઊંછે. અતીઆર સુધી એ બાબદ એક તરફેણ રીતે માઠાં ભાગ્યેગે પારસીઓના શત્રુ યુનાનીઓના હાથથી લખાતી આવીછે જેથી પારસીઓને ઇનસાફ મળીઓ હોય એમ હું ધારતો નથી. તોપણ આપણને દલગીર થયાને બદલે ઊલટું ખુશી રેહેવું જોઈએછે, કાંએજે પારસીઓને એ લડાઈ યુનાન દેશના દાનાવો સાથે નહીં થઈ હતે તો આજે બેશક કુરૂશ તથા દરાયસ જેવા હાબીઆમની નામવર પાદશાહોના નામ દુનીઆની તવારીખના સફાઓમાંથી બુનબેખથી ઉખડી ગયાં હતે અને પારસીઓની આ દબદબા ભરેલી શેહેનશાહત સ્થાપનાર આ જવાંમરદ શીપાહોનાં ફરેહરો ઉમર કુતુબ ઉપર લીઆનત નાખી તવારીખના દફતરેમાંથી તદનજ વીસરાઈ ગયાં હતે. કેહેછે જે, એ લડાઇ સપર પેહેલાં આપમતલબીઆ શખસોની એક બીજાની હરાદ તથા પોત પોતાની માંહો માંહેની મારામારી તથા મતલબ સાચવવાનેલીધે ઇરાન તથા યુનાનના દાનાવો વચે સળગી ઉઠી હતી. આથેન્સનો સાજી સુબો હીપીઅસ પોતાની ગાદી પાછી મેળવવા સ્પારતાના મુલકમાંથી જારે નીસફળ થઈ પાછો ફરીઓ તારે તેને સારદીસના આ નવા છત્રપ આરતાફરનીસની પુસ્તપનાહ મેળવી ને તેની આગળ પોતાનો સઘળો હેવાલ દેરોબસ્ત કહી સંભળાવીઓ જેથી તેનાં પરેશાન હાલ ઉપર દયા આવ્યાથી એ સત્રપે તેને એવો દીલાસો આપીઓ જે, જારે તક મળશે તારે તમોને તમારી આથેન્સની ગાદી પાછી સ્વાધીન કરાવીશું. આથીનીઅનોને હવે જારે માલુમ પડીઉ કે, હીપીઅસ સારદીસ જઈ ભરાઓછે તારે તેઓએ પોતાનો હેવાલ જણાવવા તથા હીપીઅસની ખરાબ ચાલ વીશે પોતા તરફનો સઘળો ખુલાસો કરવા કેટલાએક એલચીઓને સારદીસ રવાના કરી આપીઆ. આરતાફરનીસે તેઓને પોતાનો અભીપ્રાએ એવો જણાવીઓ જે, "તમો જો તમારી સલામતી ચાહાવા માંગતા હોએ તો હીપીઅસને પાછો પોતાની જગાએ નેમો." આથી એથીનીઅનોને પારસીઓ ઉપર બહુજ ક્રોધ ચહડીઓ અને છુપી દુશમની જાગી ઉઠી એટલાંમાં નેક્ષાસના ટાપુમાં તાંહાંના ઊંચે તથા વચલે વાગેના માણસોમાં માંહોમાંહે મારામારી શરૂ થઈ અને વચલે વાગેના પુરૂશોએ પેલા ઉંચે દરજજેના માણસોને એ ટાપુ છોડી જવાની ફરજ પાડી. એ વેળાએ એ જજીરો પારસીઓની બોહેધરી હેઠલ નહીં હતો; પણ ઘણો ફળવંત તથા દોલતમંદ હોવાથી સાઇકલેદીસના તમામ ટાપુઓમાં એ ટાપુ ઘણો ઊંચો દરજજો ધરાવતો હતો. પેલા દેશનીકાળ શખસોએ આરીસ્તાગોરસની મદદ માંગી; પણ તેણે પોતાનું કઉઅત ઘસ્સું નહીં લાગ્યાથી પારસીઓની પોતે મદદ લીધી. એ કારણસર તે ખુદ પોતે સારદીસ ગયો ને તાંહાંના સત્રપ આરતાફરનીસને એવું સમજાવીઊં જે, એ ટાપુ જો પારસીઓની બોહેધરી હેઠલ આવશે તો સાઇકલેદીસ માહેલાં પેરાસ, એનદ્રાસ તથા તીનાસ નામના બીજા સઘળા ટાપુઓ પારસીઓને સ્વાધીન થશે એટલુંજ માત્ર નહીં, પણ ઇઉબીઆનું ઘણું મોહું તથા કીંમતી ટાપુબી દરાયસના આસરા હેઠલ આવશે. તે સાથે જો આરતાફરનીસ લડાઇના સો બારકસો આપવા કબુલ થાએ તો લડાઇનો સઘળો ખરચબી તેને પોતે પોતાની ગીરોથી આપવા કહ્યો. આ વાત આ પારસી ઉમરાવને પસંદ પડીઆથી તરત તેણે પોતે દરાયસના હોકમ સારૂ સુસા તરફ કાસદો દોડાવીઆ ને પાદસાહને પણ એ વાત મનપતીજ લાગ્યાથી બીજી વસંતરૂતની મોસમ બેસતાં તો મેગાબેતીસ નામના એક પારસી ઉમરાવની સરદારી હેઠલ બસો વાંહાણોના એક મોટો કાફલો માઇલીતસ તરફ ઉપડી ગયો. તાંહાંથી આરીસ્તાગોરસ તથા પેલા દેશનીકાળ થએલા નીક્ષીઆનોને સાથે લઈ પેલો કાફલો હેલેસપાનત જવાને મસે ચીઆસના ટાપુ આગળ જઈ પડી રહ્યો;—એવા વીચારથી કે, જેવો

પોઠનો પવન નીકળે એટલે તરત નેકસાસના ટાપુભણી ઉપડી જઈ તાંહાં પછી એકદમ હલ્લો કરવો. જારે એ સઘળા બારકસો પવનની વાટ જોતાં આ બારાંમાં પડી રહેલાં હતાં તારે પારસી આદમીરલ પોતાની કાલજીથી એ સઘળાં બારકસોની સરવે કરવા પોતે બાહેર પડીઓ. તેણે જોયું જે, હેલીકરનાસસના શેહેરની પડોસના મીનદસ શેહેરના એક વાંહાંણ ઉપર કોઇ મળે નહીં. આવી ગફળતીને લીધે તેણે તરત તે વાંહાંણના સરદાર સકાઈલાક્ષને ગોસ્સે થઈ બોલાવી મંગાવીઓ ને તરત તેને બેડી પેહેરાવી તેનું માથું વાંહાંણનાં એક બગાડાંની બાહેર કાહાડી પડી રેહેવા હુકમ કીધો. કેહેછે જે, એ સકાઈલાક્ષ એરીસ્તાગોરસનો જીવેજાનનો દોસ્ત હતો માટે તેને જેવી આવી હીનપરતી ભરેલી શીક્ષા વીશેની ખબર પડી તેવોજ તે પોતે વચે પડી સકાઈલાક્ષને છોડાવવા મેગાબેતીસ પાસે ગયો. પણ પેલા પારસી એદમીરલે તેની માંગણી બાહાલ નહીં રાખીઆથી તેણે જોર જુલમથી તેને છોડવીઓ અને પેલા એદમીરલને પોતે ભર લોકોમાં એવું અપમાન આપીઉં જે, આરતાફરનીસના હુકમ મુજબ લશકરનો સુપેહેશાલાર તો હું છું, તું તો ફકટ મારા હાથ હેઠલ છે. આથી મેગાબેતીસને બહુજ માઠું લાગ્યું ને રાત પડતાંનેવાર તરત તેને એક એલ્ચીઓ નેકસાસ તરફ રવાના કરીઓ ને તાંહાંના લોકોને ખબરદાર રેહેવાની પોતે ચેતવણી આપી. આથી તે લોકોએ એ કાફલો આવી પુગે તે આગમજ પોતાના બચાવ સારૂ સઘળી તરેહની ગોઠવણો કરી રાખી. થોડાક દીવસ પછી જારે પારસી કાફળો તેઓના બારામાં પેઠો ને લડાઈ સારૂ સંફ ખેંચી ઉભા તારે એ ટાપુના રેહેવાસીઓ તેઓ સામે ઘણાં બળતવારીથી થયા. નજદીક ચાર મહીના થઈ ગયા ને એરીસ્તાગોરસની બધી દોલત પણ ખવાઈ ગઇ તોપણ પેલા ટાપુના રેહેવાસીઓ હઠીઆ નહીં જેથી છેલ્લે સરવાલે એ ઘેરો પડતો મેહેલી પેલું સઘળું લશકર આયોનીઆના કોસ્તાભણી પાછું ફરીઉં. આ માઠા પરીણામથી એરીસ્તાગોરસ ખુવારેહાલ થઈ ગયો. તેણે જોયું જે, મેગાબેતીસ મારો દુશમનછે તથા આરતાફરનીસ મારે હાથે ઠગાયોછે તેથી તે હવે સઘળા લડાઇના ખરચના જલદી મારી સોરેથી દામ માગશે. એ ખરચ આપવાની પોતામાં તાકાત નહીં હોવાથી પેલા પારસી ઉમરાવ સઘળો ખરચ માગે તે આગમજ તેણે પોતે રાજમાં ફીતુર ઉઠાવવાનો ઇરાદો કીધો. હવે પેલી ગમ સુસામાં હીસ્તીઅસ જારે દરાયસની નજદીક નજર કેદ જેવો થઇ પડીઓ તારે તેણે જોયું જે, આયોનીઆમાં જો વખતે હવે પછી ફીતુર ઉભું થાયે તોજ મને મારે દેશ જવાની તક મળે માટે તેણે પોતાના એક વીસવાસુ ગોલામનું માથું બોડાવી તેપર બળતાં લોહોડાંથી કાંઈક અક્ષરો લખી કાહાડીઆ. જારે પેલો ગોલામ સાજો થયો ને તેના માથાઉપર પાછા બાળો ઉગી નીકળીઆ તારે તેને તરત પોતે પોતાના સગા એરીસ્તાગોરાસ તરફ પેલા લેખો વાંચવા મોકલાવી દીધો. આ બંને ચોઘડીઆં આ પ્રમાણે એકઠાં મળી ગયાંથી એરીસ્તાગોરસને હવે એ કામ કરવાની ઘણીજ ઉલટ છુટી. તેણે પોતાનો સઘળો પલાન બાંધીમાઇલીતસના તમામ મુખ્ય માણસો આગળ દરાયસના રાજ સામે બંડ ઉઠાવવાનો વીચાર જણાવીઓ. કેહેછે જે, એ સઘળા લોકોને તેનો પલાન ઘણો પસંદ પડીઓ ; પણ હેકતીઅસ નામનો એ શેહેરનો એક ચંચલ ઇતીહાસ કરતા જે ઘણાંએક દેશો ફરી આવીઓ હતો અને દરાયસનાં લશકરની તથા તેના વગવસીલા તથા બળ વીશેની સારી માહીતગારી પોતે ધરાવતો હતો તેણે તરત પોતાનો અભીપ્રાએ એવો આપીઓ જે, પારસીઓ જેવા ચુંદા સીપાહો સામે બંડ ઉઠાવવું તે સર્ફ હેમાકત જેવુંછે; કેમકે તેમાં આપણે આખરે ફાવનાર નથી. આવી તેની ઉમદા સલાહ સઘળાઓએ ટેકમાંને ટેકમાં ધીકારી કાહાડી. તેણે વળી કહ્યું જે અગરજો તમારે સ્વતંત્ર થવુંજ હોય તો પેહેલાં દરીઆઇવિરધી ખાતાંનું લશકર વધારીઆ જાઓ અને તે ફામસર બ્રાંચાઈદીનાં આફતાબના દેહેરાંમાં જે ધન એકઠું થએલુંછે તે સઘળું ખરચી મોટું દરીઆઈવરધી લશકર જમાવ કરો કે, તેથી આખરે આપણે પારસીઓ સાથે બળતવારીથી સામે થઇ શકીએ. આ પણ સલાહ તેઓએ ધીઆનમાં લીધો નહીં ને હુલડાઈના મારીઆ પોતાની કુમક મજબુત કરીઆ વીનાએ ઝડપમાં ને ઝડપમાં સ્વતંત્રપણાનો ઝુંડો ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૧ માં ઉરાડીઓ અને આસપાસના તમામ ગ્રીકોને પણ ચોતરફ બંડ ઉઠાવવા ઉસ્કેરતા ચાલીઆ. નેકસાસના ટાપુ આગળથી જે સઘળા વાંહાંણોનો કાફલો સીકસ્ત ખાઈ હાલ માઇઅસના બંદરમાં જે આવીને હજુર પડી રહેલો હતો તે સઘળો પોતાની તરફ કરી લેવા યાત્રાગોરસને એ શેહેરના રેહેવાસીઓએ તરત તે તરફ રવાના કરીઓ. તેણે તેઓને સમજાવી પતાવી જોર તથા હીલાથી પોતાની તરફેણ કરી લીધા અને કેટલાએક ગ્રીક સુબાઓને પકડીઆ. એ સુબાઓમાં પેલો નીમખહલાલ માઈતીલીનીવાળો કોએસ પણ પકડાઈ ગયો. તેને આ દેશાની ફીતુરી રઈઅતે પછી સંગસાર કરી ઘણી ધીકાર ભરેલી રીતે મારી નાખીઓ. આટલુંજ કરી આ નીમખહરામ તથા પારસીઓની કરમ બખ્શેશથી પરવરસ થએલો મુજી તથા બદમાસી આરીસ્તાગોરસ બેસી રહ્યો નહીં. તે

તરત પોતે સ્પારટા ઉતરી પડીઓ, કે જાંહાં તે વેળાએ આનાકસાનદ્રીદાસનો છોકરો કલીઆમીનીસ પોતે રાજ ચલાવતો હતો. તેની આગળ એક પીતલના પત્રાં ઉપર દુનીઆનો એક નકસો સપર પેહેલીવાર એ દેશમાં એ રાજાની આગળ પાડી સનમુખ ધરી દેખડાવીઓ અને પોતાના હેલાનીક ભાઇબંધોએ સવતંત્રપણાનો જે ઝુંડો હાલ એશીઆમાં ઉડાવીઓછે તેમાં તેઓને મદદ કરવાની ઘણી મીનતજારીથી પોતે એલતેમાસ કીધી. પારસીઓની તેણે પોતે અદેખાઇના મારીઆ તેની આગળ ઘણીએક નાલેસી કીધી અને તેઓનું જોર કુચ ખીસા-દમાં નથી એમ સમજાવી કહ્યું જે, સુસા લઈશું તો યુનાનીઓને હાથ મોટું દ્રવ્ય આવશે. આવાં એનાં ખુશામતી આં બોલવાથી રાજાનું દીલ જરા લલચાયું તેથી પોતે ત્રણ દીવસ લગી વીચાર કરી એને હા કે નાનો જવાબ આપવાની પોતે કબુલાત આપી. ત્રીજે દીવસે જારે આરીસ્તાગોરસ રાજાની સનમુખ જવાબ સાંભળવા જઈ ઉભો રહ્યો તારે કલીઆમીનીસે તેને એવો સવાલ પુછીઓ જે, ઈજીઅનના દરીઆથી તે ઠેઠ સુસા સુધી કેટલા દીવસનો રસ્તોછે? તારે આરીસ્તાગોરસે જવાબ વાલ્યો જે ત્રણ મહીના. પણ એ રસતો ઘણો સેહેલછે એમ શાહરાવી જેવું તે કેહેવા જાએછે તેવોજ તેણે તેને અટકાવીઓ ને બોલીઓ જે, "અરે ઓ માઈલીસીઅન પરોણા આફતાબ અસ્ત પામે તે આગમજ તરત તું આજને આજ સ્પારટા છોડીને રવાના થા. દરીઆથી ત્રણ માસ સુધી દુર જો તું અમો લોકોને લઈ જવા માગતો હોય તો તું કાંઈ અમારા લોકોનો દોસ્ત હોય એમ મને કાંઈ ભાસતું નથી." આ પ્રમાણે નીશફળ થયાથી એક બે દીવસ વચમા ગાલી નાખી વીનંતી કરવાને મસે એ હુલડ કરાવનાર સુબો કલીઆમીનીસને ઘેર ગયો. એ વેળાએ એ રાજા પોતાની આઠ વરસની ગોરગો નામની એક બાળક છોકરી સાથે રમતો હતો. તેણે તેને આ કામ માથે ઉઠાવે તો પચાસ તાલાંટની લાંચ પણ આપવા કહી જેથી પેલું બાળક એકાએક બોલી ઉઠીઊં જે, "બાવા! બાવા! જો તમો તરત આ પરોણા આગળથી જતા નહીં રેહેશો તો વખતે એ તમોને ફસાવશે." આ બોલવાથી એટલી તો અસર કલીઆમીનીસના મન ઉપર થઈ કે તેને આ પરોણા સાથે વધુ વાત કરવાનું મોકુફ કીધું જેથી નાસીપાસ થઈ એરીસ્તાગોરસ આથેન્સ ગયો. એ વેળાએ યુનાન શેહેરની આ બે હમનબરદ ટોળીઓ વચે કાંઇક ઘેરસમજુતી ચાલતી હતી; જેથી આથીનીઅનોએ એક વેળાએ સારદીસ એલચીઓ મોકલી ઈરાનની મદદ માંગી. આરતાફરનીસે એવો જવાબ વાળીઓ જે, "તમો જો હમારા પાદશાહની બોહેધરી કબુલ કરો અને અમોને તમારી ભુમી તથા પાણી સ્વાધીન કરી શરણ થાઓ તો અમો તમોને સ્પારટનો સામે મદદ કરવાને ખુશી છઇએ." પેલા એલચીઓએ આ વાત કબુલ રાખી; પણ જારે તેઓ આથેન્સ પાછા ફરીઆ તારે તેઓને ઠપકો આપી તેઓની આપેલી કબુલાત આથીનીઅનોએ પોતે પાળવા સાફ ના પાડી. આથી આથેન્સનો માજી સુબો હીપીઅસ જે હાલ આગળ જણાવીઆ મુજબ સારદીસમાં આવી ભરાઓ હતો તેને પારસીઓને આથીનીઅનો સામે ઉસકેરવા માંડીઆ જેથી આમણ સામણ એક એક સામે ખુબ જોસથી તકરાર ચાલવા લાગી. આખરે આથીનીઅનોએ હીપીઅસના મામલા વચે નહીં પડવા બીજા ફરીને એલચીઓ ઇરાન મોકલીઆ જેઓને હવે આરતાફરનીસે ધમકાવીને કહ્યું જે, "તમો જો તમારા આ માજી સુબાને પાછો તમારે દેશ બોલાવી તેની ગાદી તેને ફરીને સ્વાધીન નહીં કરશો તો વખતે રમખાન ઘણું વધી પડશે." આથેન્સના લોકોનું દીલ પારસીઓ સામે જારે આ પ્રમાણે કચવાએલું હતું તારે એ હીગામમાં આરીસ્તાગોરસનું તાંહાં આવવું થયું. તેને આવી એકજ ફશાહત ભરેલાં ભાશાણમાં ત્રીસ હજાર આથીનીઅનોના દીલ પોતાની તરફેણ કરી લીધાં. આથી બળવાખોર આયોનીઅનોની મદદે મીલાનથીઅસ નામના એક આથીનીઅનની સરદારી હેઠલ વીસ વાંહાંણોનો એક કાફલો એશીઆ તરફ રવાના થયો. હીરાદોતસ કેહેછે જે, આ પ્રમાણે આથીનીઅનોએ ને કદાચ બરોબર રીતે બોલીએ તો, યુનાનીઓએ ઇરાનીઓ સાથે લડાઈનું બી હુલડાઈથી યાતો ઠગાઇને સપર પેહેલું વાવીઊં જેથી યુનાન દેશને પાછળથી કાંઈ થોડું ઘણું દુઃખ ખમવું પડીઊં નથી અને એ બાબદની તવારીખ પારસીઓ સોઉ નહી બચી રેહેવાથી દુશમનોના એક તરફી લખાણથી યુનાન દેશ પોતાની જાહોજલાલી તથા બાહાદુરીનું બાકું આજ સુધી ફુંકતો આવીઓછે. આ છતાં પણ જારે આપણે સઘળાં કારણો ધીઆનમાં લઈ ધીરે સાંસતે અપક્ષપાત રીતે ગોર કરીએછે તારે ઈરાનની કીરતીમાં એ લડાઈઓથી કાંઇ ઝાંખ લાગી હોય એમ મને કાંઇ ભાશતું નથી; કેમકે, આપણને આ યાદ રાખવું જોઈએ જે, એ સઘળી લડાઈઓ યુનાનની ભુમી ઊપર થઈ હતી અને એ દેશના નકશા તથા રસ્તાથી પારસીઓ તે જમાનામાં ઘણા માહીતગાર હોએ એમ આપણાથી કહી શકાતું નથી. વળી યુનાનીઓનાજ કહ્યા પ્રમાણે કેટલીએક લડાઇઓમાં તો તોફાનથી પારસીઓના લશકરમાં જે હાની પુગી તેનો યુનાનીઓને આપોઆપ અકસમાત

રીતે લાભ મળ્યો હતો જેથી જીતનાર શખ્સો પોતાને હાથે પોતાની તારીફનું તથા બાહાદુરીનું બાંકુ ફુંકે તો તે અપક્ષપાત નેઆએધીસો આગળ હાલ જમાનામાં ઘણું વજનદાર થઈ પડનાર નથી.

હવે પેલી તરફ એથીનીઅન વાહાણોના કાફલા માઇલીતસ જઇ પોહોચે તે આગમજ તો તે શેહેર ઉપર પારસીઓએ ઘેરા નાખીઓ એટલામાં, એરીસ્તાગોરસખી તાંહાં આવી પોંહોંચીઓ. તેને આવી પેલા દેશનીકાળ પેઓનીઅનોને કાગળ લખી દરાયસની સામે બંડ ઉઠાવવા તથા કોસ્તાભણી મારફાર કરતા નીકળી આવંવા કાહાવી મોકલીઉં. તે ઉપરથી તેઓ પોતાનો સઘળો સામાન સરંજામ લઇ ઈરાની ઘોડસ્વાર લશકરની કાંઇ પણ દરકાર ન રાખતાં કોસ્તા ભણી નાહાસી આવીઆ કે, જાંહાંથી તેઓને આયોનીઅન વાહાણોમાં બેસના કોસ્તા ભણી મોકલાવી આપીઆમાં આવીઆ. એ બનાવ બની રહ્યો એટલામાં મીલાનથીઅસની સરદારી હેઠલનો પેલો એથીનીઅન વાહાણોનો કાફલોબી માઈલીતસ આવી પુગ્યો. વાટમાં તેઓને પાંચ ઈરીત્રીઅન વાહાણોનો બીજો કાફલોબી બળવાખોરોની મદદે જતો મળીઓ; કાંએકે, આગળા વખતમાં એ લોકોને તેઓના પડોશી ચાલકીશ દુશમનો સામે એ માઇલીશીઅનોએ મોઠી મદદ કરી હતી. એકસંપી બળવાખોર લશકરનું માઈલીતસ પુગી જવાનું થયાથી તે સઘળા વાહાણોને ઇફીસસ તરફ હંકારી જવાનો આરીસ્તાગોરસે હોકમ કરીઓ અને કોરીસસનું બંદર જે ઈફીસસથી પાંચ માઇલ દુરછે તાંહાં આવી સઘળાં વાહાંણોએ પછી લંગર કરીઆં અને આયોનીઅનોનું એક મોટું લશકર આરીસ્તાગોરસના ભાઇ ચારોપીનસની સરદારી હેઠલ જે ઈફીસીસ આગળ છાવણી કરી પડીઉં હતું તે તરફ એ સઘણું એથીનીઅન લશકર પોતાના વાહાંણો છોડી જઈ પોહોચીઉં. આ પ્રમાણે એ સઘણું લશકર એકઠું થયાબાદ કેટલાએક એ શેહેરના ભોમીઆઓના આસરા હેઠલ એ લશકરે મજકુર ચારોપીનસની સરદારી હેઠલ તાંહાંથી તરત કુંચ કરવા માંડી અને વાટમાં કેસ્તર નદી પસાર કરી તમોલસનો પાહાડ ઓળંગી લીદીઆના પાએતખ્ત શેહેર સારદીસ ઉપર તેઓએ એકાએક જોસમાં હલ્લો કરીઓ. તાંહાં આરતાફરનીસ તે વેળા ખુદ પોતે હાજર હતો; પણ પોતાં સોડે પુરતું લશકર ન હોવાથી તરત તે પોતાના કેટલાએક ચુંદા સરદારો સહીત કીલ્લામાં જઈ શેહેરનો બચાવ કરવા મંડી ગયો અને કાગળો લખી માઇલીતસ આગળનું પેલું લશકર તથા આસપાસના બીજો મથકો ઉપરથી પોતાની સાહેતાએ બીજા પારસી તથા લીદીઅન સીપાહીઓને પણ બોલાવી મંગાવીઆ. કેહેછે જે, એ શેહેરના ઘરો તકલીદી બાંધણીના હોવાથી લડાઈના હીંગામમાં કોઇએક એથીનીઅનને અકસમાત રીતે એક ઘર બાળીઆથી આખાં શેહેરમાં પછી મોઠી આગ લાગી ઉઠી. આ પ્રમાણે એ એથીનીઅનોએ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૯૯ માં ઇરાનીઓના એક પાએતખ્ત શેહેરને બાળીભશમ કરી નાખીઉં જેનું દુઃખ હઇડે ધરી પારસીઓએ પણ તેના બદલામાં યુનાનીઓના શેહેરોને પણ બાળી નાખવાનો પછી પોતે મજબુત ઠેડાવ કીધો હતો. હવે શેહેરમાં જારે આવી મોઠી ચોતરફ આગ લાગી અને અંધાધુંધી થઈગઈ તારે તે માંહેલા સઘળા રેહેવાસીઓ હાએ મારતા ને કકળાટ કરતા તાંહાંના મોટા મેદાનમાં એકઠા થયા ને બળવાખોરો ઉપર ઘણા રીસે ચહડીઆ એટલામાં તો તેઓની સાહેતાએ આસપાસના ગામોમાંથી સઘણું મોટું લશકરબી આવી લાગ્યું જેથી એ બળવાખોરો બીહીને જે રસ્તે આવીઆ તેજ રસ્તે પાછા હઠી નાહાસવા લાગ્યા. પારસી સીપાહોએ એઓનો કુમબાલો મજબુત પકડ્યો અને એઓના સરદાર આરતાફરનીસે ઇફીસસના શેહેર આગળ તે સઘળાઓને નાહાસ્તા અટકાવી એક મોઠી ખુનરેજી ભરેલી લડાઈમાં તમામ બળવાખોરોને હરાવી તેઓને વીખરી નાખીઆ અને તેઓના નામવર ઈરીત્રીઅન સરદાર યુઆલકીદીઝને ઘણાએક બળવાખોર સીપાહીઓ સુધાં કતલ કરી નાખીઆ. આ ખુનરેજીથી પેલા એથીનીઅનો એટલા તો ઘભરાટમાં પડી ગયા કે, પોતાના હમશારીકોને છોડતા તરત પોતાનાં શેહેર તરફ ઊપડી ગયા. એરીસ્તાગોરસે તેઓને પોતા સાથે હજુર રેહેવા માટે ઘણુંએ સમજાવીઉં, પણ પારસીઓનું બળ મજબુત જોઈ તેઓએ પોતાના દેશ ભણી નાહાસવાનું ઘણું દુરસ્ત વીચારીઉં. હવે આણીગમ આ બળવાખોર સરદારે પોતાની હારની વાત છુપી રાખી સારદીસના બાળવા વીશેની વાતનો ચોતરફ મોટો હોહો કરી મેહેલીઓ જેથી કેરીઅન, કેઓનીઅન તથા સાઈપ્રસના ટાપુના લોકોએ પણ પારસીઓની બાહેધરી હેઠલથી નીકળી જઈ સ્વતંત્રપણાનો ઝુંડો ઉડાવ્યો અને આવો મામલો જોઇને સીથીઅનો પણ ઈરાનના તાબા હેઠળના થ્રેસના મુલક ઉપર પોતાની આગળી હારનું વેર લેવા સારૂ એકાએક ઉતરી પડીને લુટફાટ કરવા મંડી ગયા. મીલતાએદીસે પણ પોતાના મુલકમાં આપઅખતીઆરીનું બાંકું ફુંકવા માંડીઉં જેથી બળવાખોરોનું જોર હવે ચોમેર ઘણું વધી પડીઉં.

સારદીસના બાળવાની વાત દરાયસને માલુમ પડતાંજ તેને એથીનીઅનો ઉપર ઘણોજ ગુસ્સો ચહડીઓ

અને હીસ્તીઅસને બોલાવી મંગાવી તેના જમાઇની માઠી ચાલ વીશે પોતે સખ્ત ટીકા કીધા. આ માજી દેશની-કાળ સુબો જાણે પોતે કશામાં નથી તેમ દરાયસ આગળ જઈ કળવાઇ પડીઓ અને પાદશાહને અરજ કરી જે, જો સાહેબની મરજી હોય તો હું ખુદ પોતે આયોનીઆ જઈ એ સઘળો બળવો બેસાડી મેહેલું તથા સારદીની-આનો ઘણો દુરનો ટાપુબી ઇરાનના તાબા હેઠલ કરી લાવવાની પોતે પોતાના મુરબીને લાલચ દેખડાવી. કેહેછે જે, આથી તેનો જલદીથી છુટકારો થયો અને તે પોતાની આગળી મકસદ મુજબ બળવો બેસાડી દેવાને બાહાને સુસાથી નીકળી સારદીસ આવીયો ને આરતાફરનીસને જઇને તે મળીઓ અને પોતે ગોયા કાંઇ જાણતોજ નહીં હોય તે પ્રમાણે જાણે બેહેલીગુરદો થઈ જઈ આ પારસી શાહાજાદાને એ બળવો કેમ ઉતપન થયો તે વીશે સવાલો પુછવા લાગ્યો. જો કે દરાયસ તેના હીલા બાહાનાથી ઠગાઓ હતો તોપણ આ ચપળ શાહાજાદો સઘળા તેના ઢોંગ ધતુરાની વાત સારી કાણી પોતે પામી ગયો હતો. તેણે જવાબ આપીઓ જે, “અરે ઓ હીસ્તીઅસ, આ માઠા બનાવ વીશેની સઘળી ખરી હકીકત જોતું સાંભળવા માંગતો હોય તો તે એછે જે, એ જોડો સપર પેહેલાં તુંએ શીવી કાહાડી ઓછે જેને એરીસ્તાગોરસે પછી લટકાવીઓછે.” આવો જવાબ સાંભળતાંજ આ નીમખહરામ યુનાની રાતો રાત તાંહાંથી સેલારસ લઇ ચીઆસ જઈ ભરાયો જાંહાં એ ટાપુના રેહેવાસીઓએ એને સપર પેહેલાં તો પનાહ આપવા જરા નામરજી દેખડાવી પણ એણે તેઓને એમ જુઠા ભમાવીઆ જે પાદશાહ દરાયસ આયોનીયનોને ફીનીશીઆ મોકળાવી આપી તેઓનો મુલક ફીનીશીઅનોને આપવા જે પોતે હેતુ રાખ્તો હતો તે ઉપરથી આ સઘણું રમખાન મને ઉભું કરવાની ફરજ પડીછે. આથી આ ટાપુના લોકોએ એને પોતાની ભુમી ઉપર ઉતારો આપી તાંહાંથી પછી એને માઇલીતસ પોહોચતો કીધો; પણ તે તરફ એ પોતે રવાના થયો તે આગમજ હરમીપસ નામના એક કાસદને એણે સારદીસ મોકલીઓ અને કેટલાએક નામવર પારસીઓ ઉપર દરાયસ સામે ફીતુર ઉઠાવવા તેની મારફતથી છુપા સંદેસા ચલાવીઆ. સારદીસ પોહોચતાં એ જાસુસ પેલા સઘળાં કાગળો એને દગો દઇ આરતાફરનીસ પાસે લઈ ગયો. એ છત્રપે એ સઘળાં કાગળો ધણી ધણીઓને પોહોચતાં કરવા તેને ભલામણ કરી; પણ તેના જેબી જવાબો તેઓ વાળે તે સઘળા પોતાને પોહોચાડવા સારૂ તેની સાથે ગોઠવણ કરી રાખી. એ જવાબો મળતાંજ તેને શક ગયાથી તેઓમાંનાં કેટલાએક પારસીઓને તરત પોતે ઠાર કરાવીઆ જેથી આ પાએતખ્ત શેહેરમાં ફીતુર થતું બંધ થઈ ગયું ને પેલો મુજી હીસ્તીઅસ પોતાના શેહેતાની કામોમાં નીરાફળ થયો.

આ ફીતનેઅંગેજ બળવાખોર જારે માઇલીતસ ગયો તારે તાંહાંના રેહેવાસીઓએ પોતાના આ માજી સુબાને પોતાની જમીન ઉપર ઉતરવા નહીં દીધો. તોપણ જોર જુલમથી રાતના તે શેહેરમાં પોતે પેઠો પણ શેહેરનાં રેહેવાસીઓએ તેને મારી ઘાએલ કરી પાછો વાંહાંણ ઉપર ચહડાવી મેહેલીઓ જેથી તે પાછો ચીઆસ ગયો પણ તાંહાંના રેહેવાસીઓએ પણ તેને કાંઇ દાદ નહી આપીઆથી આખરે એ લેસબાસ ગયો અને તાંહાંના રેહેવાસીઓને સમજાવી પતાવી આઠ વાંહાંણોનો એક કાફલો લઇ પોતે ઇસતમબોલ તરફ રવાના થયો અને પોતેજ જાણે આયોનીઆના તમામ મુલકોનો રાજા હોય તે પ્રમાણે યુકરાઇનના દરીઆ ભણી જતાં સઘળા વેહેવારીઓના બારકસોને લુટવા લાગ્યો તથા તે તરફના કોરતા ઉપર પોતે ઘણી મારફાર કરતો ચાલ્યો.

હવે આણીગમથી બળવખોરોના દાહાડા પણ ગણાતા ચાલીઆ. એક ગમથી સારદીસમાં દરૂસીસ, હીમીઅસ તથા બીજા નામવર પારસીઓની સરદારી હેઠલ જે બીજુ મોટું લશકર આવી પોહોચીઉં તે સઘણું બળવાખોરોના મુલકો ભણી ઉપડી ચાલીઉં ને બીજીગમથી મીસર તથા ફીનીસીઆના ખલાસીઓનું એક મોટું દરીઆઇ વરધી લશકર આરતીબીઉસ નામના એક પારસી ઉમરાવની સરદારી હેઠલ જઇ સાઇપ્રસના ટાપુને આખું ઘેરી લીધું. આ પ્રમાણે આવું મોટું દરીઆઈ વરધી લશકર પારસીઓએ ઝડપમાં એકઠું કરીઆથી બળવાખોરો ઘણાં ઘભરાટમાં પડીઆ; કેમકે તેઓનાં સ્વપનામાંબી નહી હતું કે, એ લોકો આટલી ટુંક મુદતમાં આવું નવું સુંદ લશકર લાવી દરીઆમાંબી તેઓની સામે થઇ શકશે. સાઇપ્રસના ટાપુવાળાઓએ આવો મામલો જોઈ તરત આયોનીઅન વાંહાંણોની મદદ માગી અને ઓનીસીલસની સરદારી હેઠલ ખુશકી તથા દરીઆ ઉપર પારસીઓ સાથે તેઓએ એક મોટું જબરદસ્ત યુદ્ધ કીધું. એમાં જો કે, બળવાખોરોએ થોડાકવાર સુધી પારસીઓને ખુબ હંફાવીઆ ખરા તોબી લડાઈની ગીરદીમાં આખરે ઓનીસીલસ તથા બીજા ઘણાએક બળવાખોર સરદારો માર્યા ગયાથી પારસીઓએ આ ટાપુ ફરીને પોતાને હાથ કરી લઈ સઘળો બળવો જોર જુલમથી તાંહાં બેસાડી મેહેલીઓ. આરતાબીઉસનો રખસ જે લડાઈ કરતી વેળાએ પોતાના પાછળના પગ ઉપર ઉભો રહી આગળા પગોથી દુશમનોને ચાંપી નાંખવાની તાલીમ શીખેલો હતો તે મારીઓ ગયાથી એ પારસી ઉમરાવ પણ જંગની દરમીઆનમાં ઘાહેલ થઈ

મારીઓ ગયો; પણ એના લશકરે નાહીમત નહીં થઈ આખરે પોતાની મકશદમાં ઉપર જણાવીઆ મુજબ ફતેહમંદી હાંસલ કીધી.

પેલી ગમ હેલેસપાંટ આગળના એબીદાસ, પરકોતી, લામસેકસ તથા પેશાસ શેહેરો ઉપર ઘેરો નાખવાની ધમકી આપી દરૂસીસે તરત તે શેહેરો પાછાં પારસીઓના તાબા હેઠલ આણીઆં ને તાંહાંથી તે દક્ષીણભણી કેરીઆ તરફ ઉતરી પડીઓ એટલામાં હીમીઅસે પ્રોપોનતીસ તરફનું કીઆસ શેહેર જીતી લઇ હેલેસપાંટ તરફ ઉતરી પડી ત્રાદ જીતી લઈ આઇદાના મુલકનાં તમામ ઇઆલીક–ગ્રીકોને પાછા પારસીઓના સ્વાધીનમાં લાવી મેહેલીઆ. કોસ્તા તરફના કલેઝાંમીની શેહેરપર સખ્ત મારો ચાલાવી એજ વેળાએ આરતાફરનીસે આયોનીઅનોનું જોર તરત તોડી નાંખી તેઓને શરણ થવા ફરજ પાડી અને ઓતાનીસે એજ તરફનું કાંઇમી શેહેર જીતી લઇ યાલીકગરીકોનો કાબુપણ ચોતરફ પોતે તોડી નાખીઓ. આ પ્રમાણે ઘણાંખરાં બળવાખોર શેહેરો પારસી સરદારોએ પાછાં હાથ કરી લીધાં. હવે કેરીઆ તથા એ સઘળાં ફીતનાનું મુખીઅ મથકમાંઇલીતસ શેહેરને જીતી લેવાનુંજ માત્ર બાકી રહ્યું. દુરીસસે જઈ કેરીઆ શેહેર ઉપર ઘેરો નાખીઆથી તે લોકોએ લડાઈ સારૂ મીઆનદર તથા મારસીઅસ નામની નદીઓના સંગમ આગળ સફેદ મીનારા નામના મેદાનમાં પોતાના સીપાઈઓની સફ સમારી ઇરાનના સીપાહ બચ્ચાઓ સાથ એક મોટી ખુનરેજી ભરેલી લડાઈ કીધી. એ લડાઈમાં કેહેછે જે, બે હજાર પારસી તથા દસ હજાર ઉપર કેરીઅનો મારીઆ ગયાથી આખરે પારસી સીપેહેશાલાર દુરીસીસે એક મોટી ફતેહ એ બળખોરો ઉપર મેળવી. એથી એ બળવાખોરો ઘણાં નાહીંમત થઇ ગયાથી પારસીઓને હવે શરણ થવું કે નહીં યાતો પોતાનો દેશ છોડી બીજે દેશ નીકળી જવું કે નહીં તે વીશે વીચારમાં મશગુલ થએલા હતા એટલામાં માઇલીતસથી તેઓની સાહેતાએ બીજું યુનાની લશકર આવીઆથી તેઓએ ફરીને પોતાનો નસીબો લડાઇની દરમીઆનમાં અજમાવવાનો મજબુત ઠરાવ કીધો. એ બીજી વારની સખ્ત લડાઈમાંબી પારસીઓજ પાછા ફતેહ પામીઆ અને માઈલીતસ શેહેરના બળવાખોર શીપાહીઓનો તેઓએ એ જંગના મેદાનમાં મોટો ઘાંન કાહાડી નાખીઓ. આ ફતેહથી કેરીઆમા દરેક શેહેરોને એક એક પછી એક એક જીતી લેવાનો દરૂસીસે ઠેરાવ કરીઓ; પણ વાટમાં તેને તેના કેટલાએક હમરાહીકો સહીત બળવાખોરોઓ પોતાની એક છુપી જગા આગળથી નીકળી આવી એકાએક જારે તેઓ બેફીકર રેહેલા હતા તેવામાં ઠાર કરી નાખીઆ. આછતાં પણ થોડુંએકે તે શેહેરોનેબી બીજા પારસી સરદારોએ આવીને લડાઈ કરી પાછા પારસીઓની બોહેધરી હેઠલ આખરે લાવી મેહેલીઆ. ખુશકી ઉપર પેદરપે ચોતરફથી બળવાખોરો હારતા ચાલીઆ તેથી નાહીંમત થઈ માઈલીતસ છોડી આરીસ્તાગોરસ હવે યુરોપમાં નાહાઠો જાંહાં તેને કોઇએક યુનાનીએ તેના કેટલાએક ચુંદા સીપાહીઓ સહીત ઠાર કરીઓ. આ પ્રમાણે આ ફીતનેઅંગીજ મુજી બળવાખોરનો આખરે અંત આવીઓ અને એના મોતથી યુનાન દેશમાંપણ તાંહાંના સમજુ લોકોમાં કસીબી દલગીરી ઉતપન થઈ નહી.

પારસી લશકરના શીપેહેશાલાર આરતાફરનીસે હવે માઇલીતસ ઉપર બંને ખુશકી તથા દરીઆ તરફથી પણ મજબુત મારો ચલાવવાનો હુકમ બીજા સરદારો ઉપર મોકલીઓ જેથી ફીનીસીઆ, મીસર, સીલીસીઆ તથા સાઇપ્રસના ટાપુથી સઘળું દરીઆઇવરચી લશકર તે તરફ ઉપડી ગયું. બળવાખોરોને આ વાત માલુમ પડતાંજ તેઓએ પોતાનું સઘળું જોર એકઠું કરી પોતનો નસીબો એક જબરદસ્ત દરીઆઇવરચી લડાઇમાં અજમાવવાનો ઠેરાવ કીધો. આ કામ માટે લાદે નામનું એક નાનું ટાપુ જે માઈલીતસની સનમુખ આવેલું હતું તાંહાં તમામ યુનાની વાંહાંણોને જઇ એકઠા થવાનો પરવાણો મળીઓ જેથી ચીઆસના ટાપુ તરફથી સો વાંહાણો, લેસબાસના ટાપુમાંથી હીસ્તીઅસની સરદારી હેઠલ સીતેર વાહાણો, સેમાસના ટાપુમાંથી શાહાઠ, ફોશીઆમાંથી ત્રણ અને બાકી રહેલા બળવાખોર શેહેરોમાંથી એકસોવીસ વાંહાંણોનો કાફલો મળીજુમલે ૩૫૩ બારકસો એ બંદરમાં આવી ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૪૯૪ માં એકઠાં થયાં. કેહેછે જે, આ કાફલો સાલામીસની હવે પછીની લડાઈમાં યુનાનીઓના જેટલાં વાંહાંણો હતાં તેથી કસીપણ પાંતીએ બળ તથા સંખીઆમાં ઉતરતો નહી હતો. એઓનો દુમબાલો પકડી એજ જગા આગળ પારસી વાંહાંણોનો કાફલો પણ આવી લંગરીયો. એ કાફલામાં ૬૦૦ બારકસો હતાં એવું જે યુનાની ગ્રંથકારો જણાવી ગયાછે તે સંખીઆમાંથી આપણે પાથી અરધી સંખીઆ જો બાદ કરી હોય તો તે વખતે ઘણી ગેરવાજબી કેહેવાશે નહીં. જારે બંને લશકરો એક એક સામે આવી આ પ્રમાણે લશકરની સફ સમારી ઉભાં તારે તેને બીજે દીવસે બુલંદ આફતાબે જારે પોતાના સુનેરી કીરણો ઉગમણ તરફના શીહા વાદળાંઓમાંથી ફરીને બાહેર કાહાડવા માંડીઆં એટલે પારસી શીપાહોએ બળવાખોરોના વાંહાંણો ઉપર પેદરપે મોટો મારો

શહેર કરીઓ. એ મારા સામે બળવાખોરોના વાંહાંણનો કાફલો ઘણો બળતવારીથી થયો, અને આખા દાહાડાવેર ઘણી ખુનામરકી ભરેલી લડાઇ કરીઆબાદ આખરે પારસીઓને હાથે શીકસ્ત ખાઈ નાહાઠો. એમાં ચીઆસના વાંહાંણો તો તદન અશક્ત થઈ પડીઆં તેથી તે માહેલા ખલાસીઓ ખુશકીપર થઇ માંહેલા પ્રાંતોમાં નાહાસી તાંહાંથી પોતાના શેહેરો ભણી પાછા હઠીઆ.

લાદેની આ વખણાએલી લડાઇથી અયોનીઅન બળવાખોરોના નસીબાનો હવે ચુકાદો થયો. એ લડાઈ પછી માઇલતસ શેહેર ઉપર પણ પારસીઓએ તરત ઘેરો નાખી બળવાખોરોની આ છેલ્લી ભુમીને પણ પોતાના સ્વાધીનમાં કરી લીધી અને તાંહાંના રેહેવાસીઓને જુહડાબંધ કતલ કરી તેઓનું પેલું વખણાએલું બરાનચીદાનું દેહરૂં પણ લુટીઉં અને તાંહાંનું સઘળું ધન સારદીસ તરફ રવાના કરી આપીઉં. કતલમાંથી જેબી રેહેવાસીઓ બચીઆ તે સઘળાઓને બંદીવાન કરી ઇરાન મોકલી આપીઆ જાંહાંથી પાદશાહના હોકમથી તેઓને તાઈગ્રીસ નદીના મુખ આગળ આમપી નામના શેહેરમાં દેશનીકાળ કરવામાં આવીઆ હતા. આ પ્રમાણે આ સઘળો બળવો બેસાડી મેહેલતાં કેહેછે જે છ વરસ લાગ્યાં હતાં. એને બીજે વરસે ચીઆસ, લેસબાસ, તેની દાસ તથા મીલતાઈદીસની સલતનત હેઠલનાં કરસનીસ માંહેલાં સઘળાં શેહેરો જીતી તાંહાંનાં રેહેવાસીઓને મોટી શીક્ષાએ પોહોચાડીઆં. આથી આ યુનાની સરદાર પોતાનો મુલક છોડી આથેન્સ તરફ નાહાઠો ને વાટમાં પારસીઓના હાથમાં કેદ પકડાતો પોતે જો કે સારાં ભાગ્યગે જરાકમાં બચી ગયો તોબી તેના છોકરા મેતીઓકસને કેદ પકડી સુસા લઈ ગયા. પણ દરાયસે તેના ઉપર કરમ બખશીશ કરી તેના ગુજરાન માટે કેટલીએક જાગીર આપી તેને એક પારસી ઓરત સાથે શીઆદી પણ કરાવી આપી. હીસ્તીઅસ પણ પારસીઓને શરણ થયો અને એક પારસી શીપાહે જેવો તેનો દુમબાલો પકડીઓ તેવો તે પોતે ઇરાની ભાષામાં બોલી ઉઠીઓ જે, "હું હીસ્તીઅસ પોતે છું માટે મને પુસ્તપનાહ આપી દરાયસ આગળ મોકલી આપો." એ પાદશાહના ઉદાર દીલ વીશે એટલો તો મોટો બીઆલ આ બળવાખોર સરદારને હતો જે, એની પુર ખાતરજમા હતી જે, હજુર મને એ નામવર પાદશાહ આગળ જો મોકલી આપશે તો ઘણું કરી તે સાહેબ મને માફી બક્ષ્યા વીનાં રેહેશે નહીં. પેલા શીપાહે તેથી તેને પોતાના સરદાર હારપેગસને સ્વાધીન કીધો જેણે લઇ તેને આરતાફરનીસ આગળ સારદીસ મોકલી આપીઓ. આ સુબાએ તેને જોતાંજ પોતે જોયું જે, આ સઘળી મારામારીનો પાયો નાખનાર તો એ શખસ છે માટે તરત એને લટકાવી દેવાનો પોતે હોકમ આપીઓ અને એનું માથું દરાયસ ઉપર સુસા મોકલી આપીઉં જેથી કેહેછે જે, એ પાદશાહ પોતે બહુ ગમગીન થયો હતો અને આરતાફરનીસને તેની ઉતાવલ માટે સખ્ત ઠપકો આપીઓ હતો. આથી સઘળું સમાધાનીપર આવી ગયું. બાકી રહેલા બળવાખોર શેહેરો પણ પાછાં એકદમ ઇરાનને શરણ થઇ તમામ આયોનીઆએ પોતાને લગતા વળગતાં શેહેરો સહીત પોતાની ડાંડીઓ ઉપર હવે ફરીને પાછો ઇરાની ઝુંડો ઉરાડવા માંડીઓ અને ઇજીઅનના દરીઆ આગળથી તે ઠેઠ પ્રોપાનતીસ સુધીનો આખો કીનારો તે માહેલા સઘળા ટાપુઓ સહીત દરાયસને નામની પાછી તંદુરસ્તી ભણવા મંડી ગયો.

આથીનીઅનોએ સારદીસ શેહેરને જે બાળીઉં હતું તેનું વેર લેવાનુંજ હવે બાકી રહ્યું. એ કારણ સર ગોબરૂવ (ગોબરીઆસ)ના છોકરા મરદુન (મારદોનીઅસ) નામના પોતાના એક જમાઇની સરદારી હેઠલ બીજે વરસે એક મોટું લશકર થ્રેસ, માસીદાન તથા થેસીલીની રાહે થઇ ઇરીત્રીઆ તથા આથેન્સ જીતવા જવા સારૂ પાદશાહ દરાયસે રવાના કરીઉં. આ સરદાર યુરોપમાં જઈ પોહોચે તે આગમજ પેલીગમ આરતાફરનીસે ઘણું ડાહાપણ ખરચી સઘળાં જીતેલાં આયોનીઅન મુલકોની એક નાની મોટી અનજુમન સારદીસમાં ભરી જાંહાં દરેક શેહેરમાંથી એક એક વકીલ બોલાવવામાં આવીઓ હતો. એ વકીલોને સુલેહ સંપજથી ચાલવા તથા માંહોમાંહે પોતાની ઘેરસમજુતીનો લડાઇથી નહીં પણ લવાદીથી ફેસલો લાવવા વીશેના એકડા કરાવીઆ અને ઇરાનની રીત પ્રમાણે દરેક શેહેરોની ભુમીને ફરસંગ (યાને ૩॥ માઇલ અથવા ૩૦ સ્તેદીઆ)માં વેહેચી નાખી. તેમાંથી એક ચોકસ નીયમ પ્રમાણે મેહેસુલ લેવાનો કાએદો કાહાડીઓ. આથી કેહેછે જે, એ સઘળાં શેહેરો પાંચ છ વરસનાં અરસાંમાં ઘણીજ આબાદ હાલતમાં આવી ગયાં હતાં. હીરોદોતસ જે એમ કેહેછે જે, સઘળાં જીતેલાં શેહેરો ઉપર મારો ચલાવી તેઓને પારસીઓએ તદન તારાજ કરી નાંખીઆં હતાં તે બીના આ મજકૂર હેવાલ સાથે એક મળતી આવતી નથી માટે તે ઉપર હવે ભરોસો રાખી શકાતો નથી; કેમકે તે શેહેરોને જો તારાજ કરી નાખીઆં હતે તો આ ગુણકારક નવા ધારાથી તેઓ પાંચ છ વરસમાં આગળ થાનેબી વધારે આબાદ તે

કેમ થઇ શકે તેની આપણને સમજ પડી શકતી નથી માટે હીરોદોતસનો એ ઠપકો હસદથી યાતો ખોટી ખબર ઉપરથી લખાયો હોય એમ હાલ આપણા માનવામાં આવેછે. એશીઆમાઇનર થઇ હેલેસપાંટ આગળ પારસી લશકર આસ્તે આસ્તે આવી પોહોંચે તે આગમજ મારદોનીઅસ સીલીસીઆ આવી પોહોચીઓ અને તાંહાંથી એક કીસ્તીમાં સ્વાર થઈ પોતે આયોનીઆ ઉપડી ગયો અને પાદશાહ દરાયસના ફરમાન મુજબ તમામ યુનાની સુબાઓને પદભ્રષ્ટ કરી દરેક શેહેરોમાં પ્રજા સત્તાકરાજનો તે પાયો નાખતો ચાલીઓ:—બાશારતે કે તેઓ પારસીની બોહેધરીમાં ચાલુ રહી દર વરસે વરસ પાદશાહી તીજોરીમાં ખંડણી પોહોચાડતા રેહે. આ-પ્રમાણે કરવાની મતલબ એ જે, એ તરફના લોકો પ્રજાસત્તાક રાજને ઘણું ચાહાતા હતા તેથી દરાયસે જોયું જે તેઓ ફરીને હુલડ નહી કરે તથા તેની આ પણ ખાત્રી થઇ હતી જે, એ સુબાઓથી ઇરાનને મજબુતી મળવાને બદલે તેઓનાજ ઉસકેરવાથી રાજમાં ઓર ઉલટો ટંટો ફીસાદ જે ચાલુ રેહેતો હતો તેથી હવે એવા સુબાઓ નહી હોય તો સલતનતમાં સમાધાની રાખવાનો તે એક સારો એલાજછે. એ સઘળું સરંજામ પોહો-ચાડીઆબાદ તરત એ શીપેહસાલાર હેલેસપાંટ આગળ આવી પોતાના લશકરમાં પાછો સામેલ થઇ તે સઘળી ફોજ લઈ યુરોપમાં પોતે દાખલ થયો અને થ્રેસના મુલકમાંથી કુચ કરવાનું શરૂ કીધું. એ મુલકને આગળ આપણે જણાવી ચુક્યા છઇએ જે, મેગાબીજસે ઇરાનની બોહધરી હેઠલ આણીઓ હતો અને બળવાના હીંગામમાં કસી પ્રકારનું ફીતુરખી અંહીઆં જાગીઉ નહોતું. વાટમાં થ્રેસસનું ઘણું માતબર ટાપુ તરત એ સરદારને શરણ થયું અને ખુશકીનું સઘળું લશકર હવે સત્રાઇમન નદી પસાર કરી આકીનથસ નામના એક યુનાની શેહેરમાં પેઠું; જાંહાંથી મારદોનીઅસે માસીદાનમાં દાખલ થઈ તાંહાંની જેબી ટોળીઓ આગળ ઇરા-નને શરણ થઈ નહી હતી તે સઘળીઓને ઇરાનની બોહેધરી હેઠલ લાવી મેહેલી અને પોતાના દરીઆઈ વરઘી લશકરને એથાસના પાહાડ આગળનો સઘળો દીકટ કોસ્તો, ઓળંગી આવી થરમાના અખાત આગળ હવે સઘળા ખુશકી પારસી લશકરે આવી જે છાવણી કરી હતી તેઓ સાથે તાંહાં મળી જોડાઇ જવાનો પોતે હોકમ મોકલીઓ કે તેથી પછી દરાયસના ફરમાન પ્રમાણે આથેન્સ તથા ઇરીત્રીઆ ઉપર ચોતરફથી પોતાને ઘેરો નાખવા બની આવે. પણ કેહેછે જે, માઠાં ભાગ્યે એ કોસ્તો ઓળંગતી વેળાએ વાટમાં મોટું તોફાન નડી-આથી ત્રણસો ઉપર વાહાણો બુડી ગયાં ને વીસ હજાર ઉપર માણસો દરીઆમાંજ બુડી મુવાં અને જેબી રાખ સો આ જાલેમ તોફાનની સુંગાળમાંથી બચીઆં તેઓમાંના ઘણાંખરાંઓ કીનારા ઉપરના ફાડીખાનારા જાન-વરો તથા સખ્ત થંડીથી મરણ પામીઆં. આ પ્રમાણે પોતાના હેતુમાં નીશફળ થયાથી બાકીના સઘળા લશકરને પાછું એણે હેલેસપાંટ તરફ મોકલી આપીઉં ને તે રસ્તે થઈ પેલું લશકર પાછું એશીઆમાં દાખલ થયું. જારે એ સઘળું દરીઆઇ વરઘી લશકર તોફાનની હેરાનગતી ભોગવી પડીઉં હતું તે વેળાએ મારદોનીઅ-સના લશકર ઉપર બ્રાઇજાઈ નામના એક સ્વતંત્ર થરેસીઅન ટોળાંએ એક રાતના એકાએક શબે ખુન કરીઉં જેમાં એ સરદાર પોતે જરા ઘાહેલ થયો તથા એના લશકરમાંના ઘણાએક નામવર સીપાહો મારીઆ ગયા. આથી એણે એ લોકો ઉપર પછી હુમલો કરી તેઓને મોટી સજાએ પોહોચાડીઆ; પણ એટલામાં આ તોફા-નની વાત એને માલુમ પડી ગયાથી ઉપર જણાવીઆ પ્રમાણે બાકીનું લશકર પોતે એશીઆ તરફ મોકલી આપીઉં. હવે થેસીઆના ટાપુવાળાઓએ પારસી લશકરનો આવો મામલો જોઇ પોતે પાછું સ્વતંત્ર થઈ જવા સારૂ લડા-ઇના વાહાણો બાંધવા માંડીઆં તથા પોતાનાં કીલ્લાઓને ધીમે ધીમે મજબુત કરતા ચાલીઆ. એ જમા-નામાં એ ટાપુમાં સોનાં તથા રૂપાંની ખાણો હોવાથી અંહીઆંનાં લોકો એટલા તો દ્રવ્યવાન ગણાતા હતા કે તેઓ પોતાના પડોસીઓની બત્રીસીએ ચહડી રહ્યા હતા. તેઓના કામો વીશે એજ પડોસીઓએ પારસીઓ આગળ ફોડી મારીઆથી તેઓએ તેઓને પોતાના સઘળાં વાહાણો ઇરાનને સ્વાધીન કરવા તથા પોતાના કીલ્લા-ઓને તોડી પાડવા ફરજ પાડી.

હવે દરાયસને મારદોનીઅસની બાજગસ્તની વાત માલુમ પડીઆથી પોતે પોતાના જમાઇથી સઘળી તેહેકીક કરી ફરીને એક બીજું નવું લશકર એકઠું કરવાનો દેશેદેશ હોકમ મોકલીઓ તથા જેબી યુનાન શેહે-રોએ હજુર સુધી ઈરાનની બાહેધરી કબુલ નહી રાખી હતી તેઓપર પોતાને શરણ થવા વીશે એલચીઓ મોકલાવીઆ. ઘણાં ખરા યુનાની પ્રાંતો જેવાં કે થીબ્સ, થેસેલી, ઇકજાઇનાનો સપર પેહેલો દરજો ધરાવનાર યુનાની ટાપુ વટીક પેલા એલચીઓને મોટાં આદરમાનથી પોતાના મુલકોમાં દાખલ કરી ઈરાનની બાહેધરી પોતે તરત બાહાલ રાખી; પણ આથેન્સ તથા સ્પારટાના રેહેવાસીઓએ સઘળા રાજદરબારી કાએદા કાનુ-

નોને તોડી પોતાની સભ્યતા તથા ઇનશાનીઅતને જેબ નહીં આપે એવી રીતે પેલા બીચારા એલચીઓને કુવામાં નાખી વવાની વવાનીને મારી નાખીઆ. આ ગુનાહ ભરેલા કામ સારૂ પછી તેઓને પાછળથી ઘણુંજ પસ્તાવવું પડીઉં હતું. જો તેઓને દરાયસની માગણી બાહાલ નહીં રાખવી હતી તો સાફ ના કહી પેલા એલચીઓને પાછા રવાના કરવા જોઈતા હતા; પણ તેમ નહીં કરતાં તેઓએ આ પ્રમાણે જે ઘણી બીકાર તથા અપમાન ભરેલી ચાલ ચલાવી તેથી દરાયસને ઘણો ગુસ્સો ઉતપન થયો અને તે કાંઈજ નહીં પણ ઘણોજ વાજબી હતો. આવો મામલો જોઇ હીપીઅસ જે હાલ પાદશાહની નજદીકીમાં પડેલો હતો તેણેબી પાદશાહના ગુસ્સાને ઉસકેરવા પોતાની તરફથી પણ કાંઈ કસુર રાખી નહી. એમાં હીપીઅસનો આપણે કાંઇ વાંક પણ કાહાડી શકતા નથી. કેમકે તેના દેશીઓની આ ચાલ ખરેખર ઇનસાનીઅતને છાજે નહી તેવી હતી. હવે એજ હીંગામમાં સ્પારટનોએ પોતાના પાદશાહ દીમરેતસ ઉપર ખોટું તોહોમત ઉભું કરી તેને રાજભ્રષ્ટ કસ્યો જેથી આ હીંમતવાન તથા મોટાઈ મેળવવાની ઇછા રાખનાર રાજાએ તાંહાંથી નાહાસી ઈરાનની દરબારમાં જઈ પાદશાહ દરાયસનો આશરો પકડીઓ હતો. આ પ્રમાણે એ વેળાએ બંને આથેન્સ તથા સ્પારટાના માજી પાદશાહો ઈરાનના શેહેનશાહની પનાહ મેળવી પડેલા હતા.

મારદોનીઅસના લશકરને તોફાનથી હાની પુગવાને હજુર તો ત્રીજું વરસ થયું નથી એટલામાં બીજું મોટું લશકર દરાયસના આગળ માંગીઆ મુજબ સીલીસીઆના મેદાનમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૪૯૦ માં એકઠું થયું. એ સઘળા લશકર ઉપર દેતીસ નામના એક મીદીઅન ઉમરાવને તથા લીદીઆના માજી દુરઅંદેશ સત્રપ આરતાફરનીસના છોકરા આરતાફરનીસને શીપેહસાલાર નેમીઆ પછી રસ્તો દેખડાવવા માટે માજી રાજા હીપીઅસ પણ એ કાફલા સાથે સામેલ થયો હતો. છસો વાહાણો ભરી એ સઘળું લશકર એ જગા ઉપરથી ઉપડી જઈ સેમાસના ટાપુમાં આવી છાવણી કરી પડીઉં. જાંહાંથી તે સાઇકલેદીઝના ટાપુઓ વટાવી નેકસાસને હવે આ વેળાએ ઈરાનના તાબા હેઠલ કરી લઈ દીલાસના પવીત્ર ટાપુ આગળ આવી પોહોચીઉં. એ ટાપુના લોકો એ કાફલો જોતાંનેવાર પોતાની માલ મીલકત છોડી જેમ નહસાએ તેમ તીનાસ તરફ નાહાસવા લાગ્યા; પણ દેતીસે તેઓને એલચીઓ મોકલી પાછા બોલાવી મંગાવીઆ અને તેઓને કાંઈ પણ નુકસાન કરીઆવીના યુબીઆના પ્રાંત તરફ એ સઘળો કાફલો ઉપડી ગયો અને તાંહાંના કાઇસ્તસ નામના દખણ ભણીના બંદરમાં જઇ પછી તે છાવણી કરી પડીઓ. પેહેલાં તો એ લોકોએ શરણ થવા ના પાડીઉં જેથી દેતીસને એઓ સાથે લડાઈ કરી એઓને જીતી લેવા ફરજ પડી. એ શેહેર જીતીઆબાદ પાદશાહના ફરમાન મુજબ પારસી લશકરે પોતાનું આગળું વેર લેવા હવે ઇરીત્રીઆના શેહેર ઉપર ઘેરો નાખીઓ. એ શેહેરના રેહેવાસીઓ પોતાના કીલ્લામાંથી છ દીવસ લગી ઈરાનીઓ સામે ઘણી બળતવારીથી લડીઆ પણ છેલે સરવાળે પારસીઓના બળ આગળ તેઓનું કાંઇ પણ ચાલીઉં નહી અને તેઓને પોતાની "ભુમી તથા પાણી" પારસીઓને સ્વાધીન કરવાની આખરે ફરજ પડી*. સારદીસને આગળ બાળવાનાં બદલામાં હવે પારસીઓએ દરાયેસના હુકમ પ્રમાણે એ શેહેરને લુટી તાંહાંના સઘળાં દેહેરાંઓ બાળી પછી જમીનદોસ્ત કરી મેહેલીઆં અને તાંહાં પારસીઓનો મોટો રોબ તથા દેહેસત બેસાડી એ કાફલો પછી એતીકાના કોસ્તા ભણી આથેન્સ શેહેર લેવા સારૂ હવે ચાલતો થયો અને હીપીઅસના કેહેવાથી મારાથાનની ખાડીમાં જઇ લાંગરીઓ.

ઈરાનીઓ આ પ્રમાણે દરમંજલ યુનાન ભુમીના પાએતખત શેહેરની નજદીકીમાં ચાલતા આવીઆથી એ દેશમાં હવે ભારે ગભરાટ થઈ રહ્યો અને મીલતાએદીસની સરદારી હેઠલ એક મોટું લશકર પારસીઓની સામે હવે જાનપર આવી લડવા માટે એ મારાથાનનાજ મેદાનમાં એઓએ એકઠું કરીઉં. આ વખણાએલા મેદાનમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૪૯૦ માં પારસી તથા યુનાની શીપાહો વચે જે મોટું જંગ થયું હતું તે વીશે હીરાદોતસનાં પુસ્તક ઉપરથી આ પ્રમાણે ઇનતેખાબ ઉપજાવી શકાએછે. મારાથાનના મેદાનમાં એ લડાઇ ઘણોકવાર સુધી ચાલુ

* આ શેહેર જીતીઆ બાદ અંહીઆના રેહેવાસીઓને જારે દરાયસ સનમુખ લાવી ઊભા રાખવામાં આવીઆ તારે આ મોટા મનવાલા તથા ઊદાર દીલના પાદશાહે એઓની આગલી ખાંડી ચાલ ઊપર નીઘાહ નહીં રાખી બલકે ઊલટી એઓપર પોતે મોટી રેહેમ નજર દેખડાવી અને એઓને તેણે સુસાની પડોશનાં અરદેરીકા નામનાં એક ગામડાંમાં જઇ વસવા પોતે હોકમ કરીઓ. અંહીઆં તેઓ છેક હીરાદોતસના જમાના સુધી વસેલા જોવામાં આવતા હતા અને ખુદ ઘોત પોતામાં પોતાના અસલી વતનની ભાષા બોલતા હતા.

રહી હતી. ઈરાની લશકરની વચોવચમાં પારસી તથા સકા ટોળાં માહેલા ચુંદા નામચીન શીપાહો ઘણી બજાતવારીથી સંફ ખેંચી ઉભા રહેલા હતા તેથી તેઓએ યુનાની લશકરના વચલા ભાગને મારી હઠાવીઓ. એ લડાઇ મધે થેમીસ્તાકલીસ તથા આરીસ્તાઇદીસ પણ હારીઆ અને લીઆનીતીસ તથા એનતીઓકીસ નામના બે યુનાની ટોળાં મોટી શીકસ્ત ખાઈ નાહાઠાં, પણ બંને બોરદુઓ તરફ આથીનીઅનો તથા પલાતીઅનોએ પોતાના સરદાર મીલતાઇદીસના ઉશ્કેરવાથી જાનપર આવી તે તરફના ઈરાની લશકરને હરાવીઉં. એ પછી એ બંને બોરદુઓનું યુનાની લશકર એકઠું થઇ જઈ પેલા મજકુર ફતેહમંદ પારસી તથા સકા (તુરાની) સીપાહો સામે થવું. ઘણીક વાર સુધી જબરદસ્ત લડાઈ થયાબાદ પેલું ઈરાની લશકર હારીઉં અને પોતાના વાહાણોનો જે તરફ કાફલો પડેલો હતો તે તરફ પાછું હઠી ગયું. આથીનીઅનોએ તેઓનો દુંબાલો પકડીઓ પણ કીનારા આગળથી ઈરાનીઓએ તેઓને જોરથી મારી હઠાવીઆ. એ લડાઇમાં કોઈ નામચીન ઈરાની મારીઓ ગયો હોએ એવું આપણાં જોવામાં આવતું નથી. કાલીમેકસ, સ્તેસીલાસ તથા એસચીલીસ શાહેરનો ભાઈ નામે કાઈનીગાઇરસ કરી યુનાનીઓના ત્રણ મોટા સરદારો એમાં મારીઆ ગયા હતા. હવે જો કે મારાથાનનું મથક છોડી દેવા ઈરાનીઓને ફરજ પડી તોપણ તેઓ નાહીંમત થયા વીના ફરીને પોતાનો નસીબો આતીકાના કોસ્તા ઉપર અજમાવવા પોતાના વાહાણોનો કાફલો સુનીઅમના ભુરલાકા તરફ ફેરવીઓ કે તે મારગે થઇને આથેન્સ શેહેરઉપર ઘેરો નાખે. વાટમાં તેઓને રસ્તો દેખડાવવા એક ચોકસ નીશાન કરવામાં આવી હતી કે એ દરીઓ ઓળંગી યુનાની લશકર હાલ જે મારાથાન આગળ પડી રહેલું હતું તેનો લાભ લઈ ઈરાનીઓને તરત આથેન્સ ઉપર હુમલો કરવા સવલપડે. આ નીશાન જેમ ઈરાનીઓએ જોઇ તેમજ મીલતાઇદીસના પણ જોવામાં આવીઆથી આ શુરો સરદાર તેની મતલબ ચેતી પેલા મારાથાન આગળ પડેલાં પોતાના લશકરને તરત દરમંજલ ઇરાનીઓ આથેન્સ તરફ આવી પુગે તે આગમજ તાંહાં બેહદ ઝડપથી પોતે રવાના કરી દીધું. ઈરાની લશકરનો સેનાપતી નામે દેતીસ જારે પોતાના કાફલા સહીત તે તરફ આવી પુગો તારે પેલાં લશકરને તાંહાં જોઈ વીસમીત થઇ લડાઈ કરીઆવીના સાઇકલેડીઝના ટાપુ તરફ નીકળી જઇ એશીઆ ખંડમાં પોતે દાખલ થયો. આ પ્રમાણે આવેલા એ આથેન્સ શેહેર ઈરાનીઓનાં હાથથી પાએમાલ થતું બચી ગયું હતું.

યુરોપના ગ્રંથકારોએ આ લડાઇને છેક સાતમા આસમાનવેર પોહોચાડી દીધેલીછે અને યુનાનની ફતેહ વીશે તેઓ ગોયા બાગબાગ થઈ જાએછે. હીરદોતસનો મજકુર સેહેલ અને સુત્રો હેવાલ ધીઆનથી વાંચતાં એ જંગના મેદાનમાં કોઇ ઠેકાણે યુનાનીઓ તો કોઇ ઠેકાંણે પારસાયા પુત્રો (પારસી બચ્ચાઓ) ફતેહ પામીઆ હતા એમ સાફ જોવામાં આવેછે. માઠાં ભાએગે બેહેસ્તુનની કેટલીએક બાકી રહેલી તખતીઓ વખતની જાલેમ ચુંગાળના હાથથી ખરાબ થઈ ગયાથી એ લડાઈ વીશેનો એક તરફેની ને તેબી પારસીઓના ખાસ દુશમનોના લખાણ ઉપરજ આપણો આજવેર આધાર રેહેતો આવીઓછે તેથી જેબી પારસીઓની વીરૂધ લખાણ થવું હોએ તે ઉપર એકદમ ભરોસો લાવીઆથી પારસીઓને ઇનસાફ મળીઓ એમ કોઈથી હાલ કેહેવાઇ શકાશે નહીં. વાંચનારાઓએ આગળજ જોવું હશે જે, એવી એવી તો ઘણીએક ફતેહઓ પારસીઓએ યુનાનીઓ ઉપર તેઓનાજ ગ્રંથકારોના જણાવીઆ મુજબ જુદાં જુદાં જંગના મેદાનોમાં મેળવી હતી માટે આ લડાઇને પાછલા યુરોપના ગ્રંથકારો જેટલી ચહડાવી મેહેલેછે તેટલું બધું માન યુનાનીઓને મળવું જોઈએ એ વાત મારા નાકેસ વીચારમાં તો દુરસ્ત લાગતી નથી. તે સાથે આ પણ બીના ધીઆનમાં રાખવી જોઈએ જે, એજ મીલતાએદીસે આગળ પારસીઓને હાથે એકબેવાર શીકસ્ત પણખાધી હતી માટેબખતાબાજીને લીધે આ લડાઈમાં એ શીપેહેસાલાર પારસીઓ ઉપર ફતેહ પામીઓ એ વાત ખરીછે એમબી આપણે એક બારગી કબુલ રાખીએ તોબી હીરાદોતસનો હેવાલ ધીઆનથી વાંચતાં ને તેમાંનું સઘળું સહુરાવેલું ખીઆલ ન લેતાં પારસીઓની કીરતીને એથી મોટી ઝાંખ લાગીછે એમ જે, યુરોપનાં ગ્રંથકારો એક બાજુનું સઘળું સાંભળી આજ સુધી જે લખતા આવીઆછે તે આપણે ઇનસાફની રાહે હાલ જમાનામાં ઘણી હીંમતથી ઈનકાર કરી શકીએ છઇએ. આગળા પારસીઓને હીરાદોતસનું દફતર માલુમ પડતાંજ તેમાંની ઘણીએક બાબદો તેઓને ગલત લાગી હતી જેથી તેઓએ તીસીઅસને પછી પોતાનું દફતર હીરાદોતસની વીરૂધ લખી કાહાડવા માટે ઈરાનની દરબારમાં ઉસકેરીઓ હતો અને તેની આગળ સઘળું પાદશાહી કીતાબખાનું પણ ખુલ્લું મુકવામાં આવીઉં હતું એમ અસલી ગ્રંથકારો લખી ગયાછે; પણ તેબી આખું દફતર માઠાં ભાએગે આજવેર બચી રહીઉં નથી માટે સઘળી તેહેકીક વાત મેળવવા અને સચાઈનેજ ફકત શોધી કાહાડવા આપણને હાલ ઘણીજ અડચણ નડેછે.

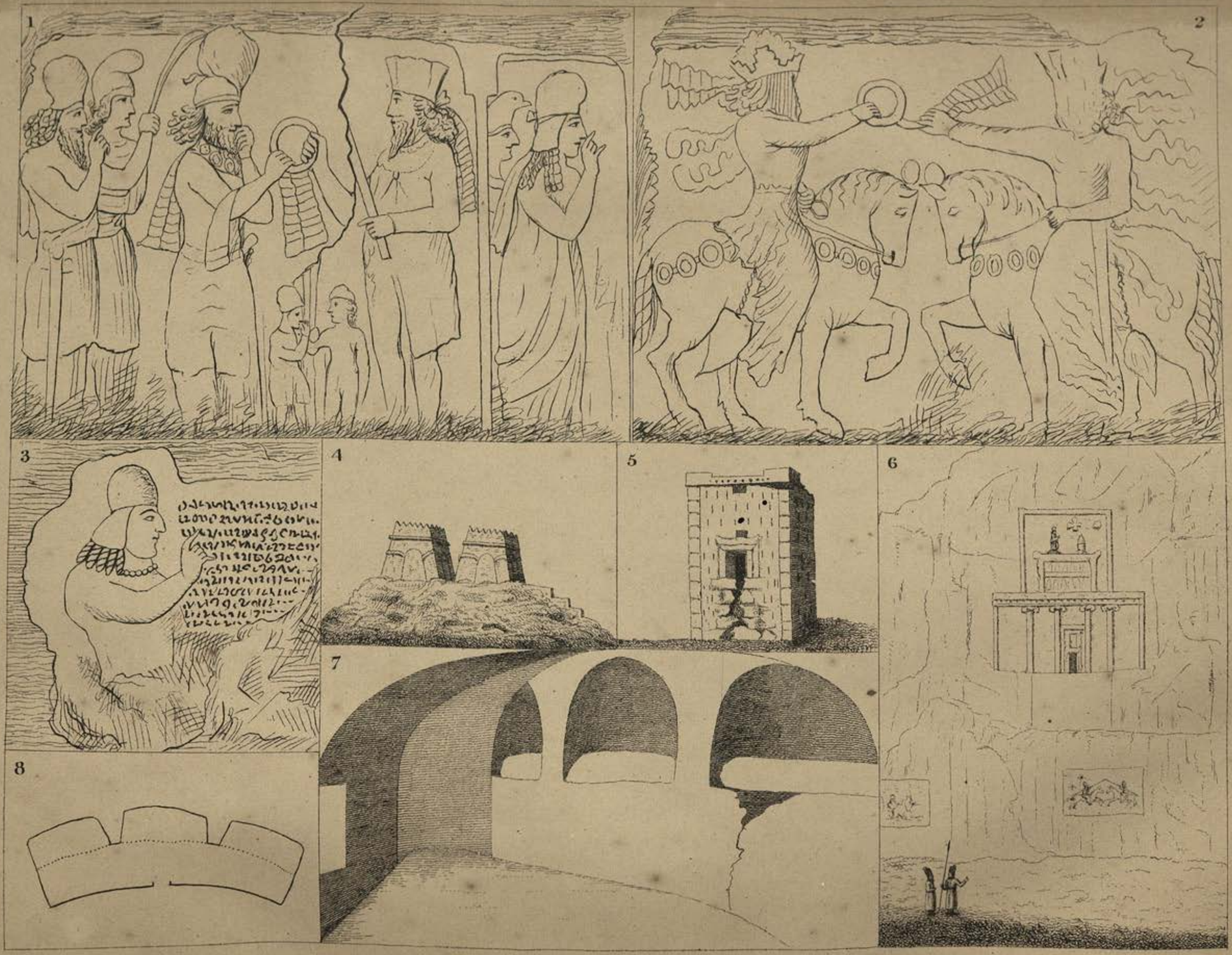

Vincent Brooks, lith. London.

પરસીપોલીસના કેટલાંએક પુરાતન કોતરકામોનાં ચીતાર.

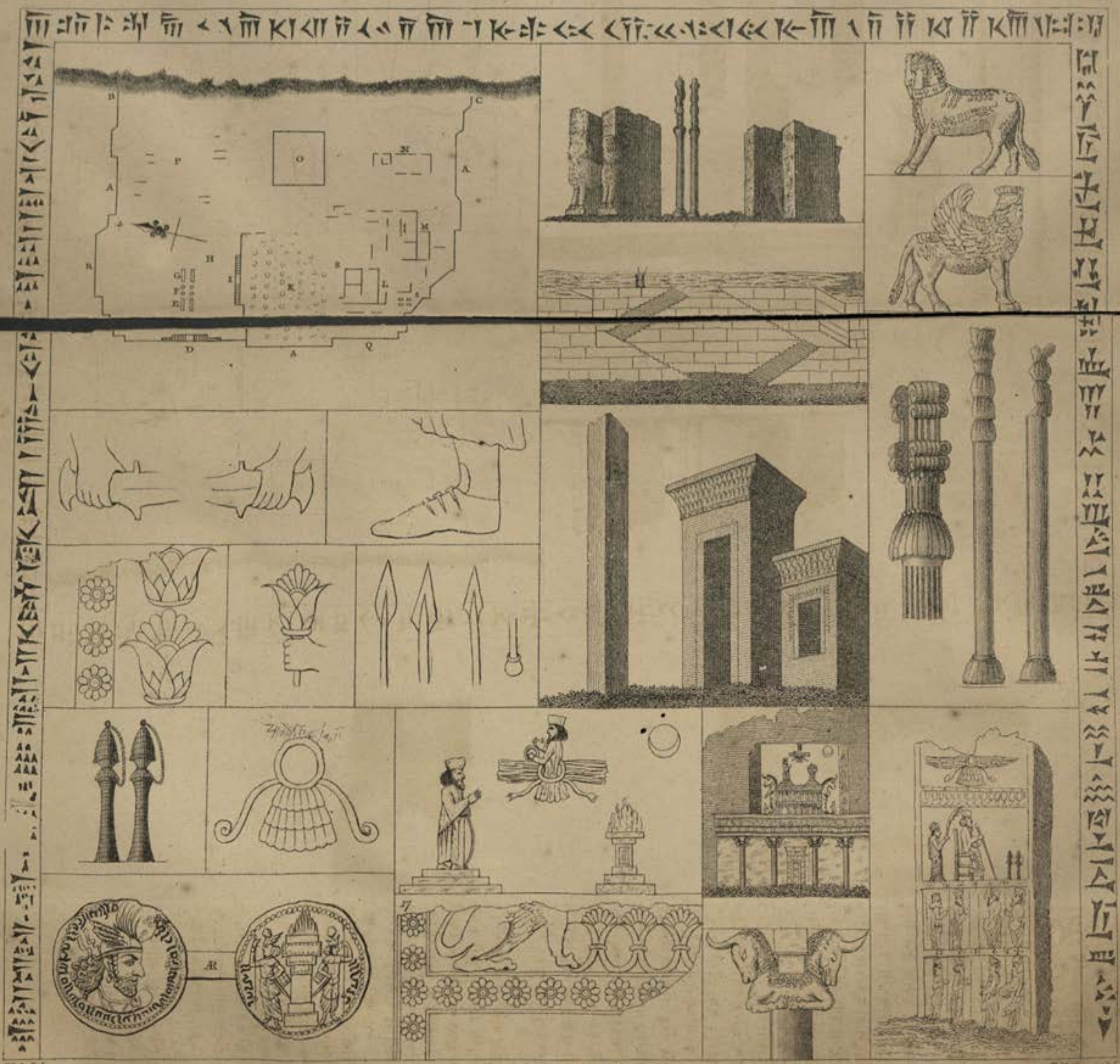

W. O. Del. Vincent Brooks, lith London. H. Moulin sculp.

પરસીપોલીસના ખંડેરાંઓનું પુરાતન કોતરકામોનાં ચીતાર.

મારાથાનની લડાઈ પછી મીસર દેશના લોકો હુલડ કરી ઈ. સ. પૂર્વે ૪૮૭ માં ઇરાનની ખોહેધરીમાંથી નીકળી ગયા હતા. તેને તથા આથેન્સને જીતવા નવા પાયા ઉપર બીજું લશકર એ પાદશાહે એકઠું કરવા સઘળા સત્રપો ઉપર કાસદો મોકલીઆ; પણ એ કામ સરંજામ પોંહોંચે તે આગમજ ત્રેહસઠ વરસની વયમાં પાંત્રીસ વરસવેર ઇરાન સરજમીન ઉપર મોટું જાહોજલાલી ભરેલું રાજ ભોગવીઆબાદ એ નામવર પાદશાહ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૮૬ માં આ ફાની દુનીઆ છોડી ચાલતો થયો.* હાખીઆમની તબકાનો એ શેહેનશાહ બીજો એક મોટો ચળકતો સેતારો ગણાએછે અને ઈરાનની શેહેનશાહતને મજબુત પાયા ઉપર રચનાર તરીકે તવારીખના દફતરોમાં આ મહા પુરૂષ પોતાનું નામ જાવેદાન લગી અમર કરી ગયોછે. જેબી રાજ સાઇરસ તથા કમબાએસીસે સંપાદન કરીઊં તેને એણે મુસતકીમ પાયા ઉપર લાવી મેહેલીઊં અને રાજમાં સઘળાં બંડ તથા ફીતુરો બેસાડી દઈ રઇઅતની પાસબાની સારૂ નવા નવા કાએદા કાનુનો એણેજ સપર પેહેલીવાર ઈરાનમાં સ્થાપીઆ અને એક મોટા રાજકારભારી માફક પોતાની તેજ બુદ્ધી તથા હુશીઆરી અને ડાહાપણથી ઇરાનનો રોબ તથા દબદબો પૃથ્વી ઉપર એણે ચોમેર ફેલાવી મુકીઓ. એની હઇઆતી વીના કુરૂશનું રાજ લાંબા દાહાડાવેર ટકી શકતે નહીં અને પારસીઓનો શીતારો ઘણું સુધી તવારીખના સફાઓ ઉપર દીપી રેહેતે નહીં. જેવો એ ઉમદા રાજ કારભારી હતો તેવોજ એ પોતે સરદારના મોટા ગુણો પણ ધરાવતો હતો. દીલનો મોટો તથા દયાલુ હોવાથી પોતાના દોસ્તો તરફ જેવો મોટી મોટી મોહોબત તથા પીઆર દેખાડાવતો તેવોજ પોતાના દુશમનો તરફ પણ ઘણી રેહેમ નજર તથા ઉદાર દીલથી જોતો હતો અને પડી ભાંગેલી મોટાઈને ઘણા માન અકરામથી આસરો આપતો હતો. બાહાદુર તથા હીંમતવાન હોવાથી ભય તથા વીપત્તીને પોતે કુચ્ય ગણત્રીમાં ગણતો નહોતો અને અગત પડે તો લડાઈના દરમીઆનમાં પોતે ધસવા કશી પાંતીએ આચકો ખાતો નોહોતો. દેશમાં મેહેસુલ ખાતાં, એલમ તથા હુંનર અને તરેહ તરેહવાર ઉમદા બાંધકામો એના જમાનામરૂસપર પેહેલીવાર દાખલ થવા માંડીઆં હતાં.

એ પાદશાહના મેહેલો બાબેલાન, સુસા, અકબટાના તથા પરસીપોલીસ આગળ આવેલા હતા. જેમ કુરૂશ (ખુરૂશ) પાદશાહનું દુખમુ પસારગદા આગળ જોવામાં આવેછે તેમજ એ પાદશાહનું દુખમુ પરસીપોલીસ આગળ નકસે રૂસ્તમ નામની જગા ઉપર હજુર મુસાફરોની નજરે પડેછે,—ઇત્તેફાક એવો બનીઓ જે ગયે સાલ આ ફીદવી મુસાફરનું એક ખરી બામદાદને વખત પારીસ શેહેરના તીઉલરી નામના મોટા શેહેનશાહી મેહેલ આગળથી ગુજરવાનું થયું. તાંહાં એક દેવલના કંગુરા ઉપર બીશજેલો એક રંગીન લીલો પોપટ એકાએક મારા જોવામાં

* ફારસ યાને ફારસીસ્તાનનો અસલ પ્રાંત જો કે ૫૦૦ માઇલ કરતાં પણ ઓછો લંબાઇમાં હતો તોપણ તાંહાંના પારસી રેહેવાસીઓએ હાખીઆમની પાદશાહોના દોરમાં જે મોટી શેહેનશાહત પોતાના ઘણા કદીમ નીઆએઆનોના દેશના નામ ઉપરથી ઇરાનને નામે હવે જે સ્થાપી તેની હદ માહાતમા દરાયસ જારે ગુજરીઓ તારે આ પ્રમાણે જોવામાં આવતી હતી. ઊત્તરે ડાનીઊબથી તે જકઝારતીસ નદી ને કાલા દરીઆથી તે કીઆસપીઅન શરોવર અને કાકેસસનો પાહાડ; દખણે ઇરાની અખાત તથા હીંદુ માહાસાગર અને અરબસ્થાન તથા નીઊબીઆનો મોટાં જંગલો; પુરવે સીંધુ તથા સટલદજ (સટદરૂ) નદી ને તીબેટનું મોટું રણ અને પશ્ચમે મોટું સીરતીસ, ઇજીઅન તથા ભુંમધ્ય સમુદ્ર અને સત્રાઇમાન નદી કરી હતાં. આ બોહોલાં મુલકમાં ત્રીસ ઊપર મોટા પ્રાંતો આવેલા હતા જેવા કે ફારસ, સુસીઆના, બાબેલોનીઆ, મીદીઆ, એસીરીઆ, કીઆસપીઅન સરોવરની આસપાસનો કોસ્તો, સગારશીઆનું મોટું રણ, પેઓનીઆ, થરેસ, એશીઆ માઇનર, સીરીઆ (શામ), આરમીનીઆ, ફીનીસીઆ, આઇબીરીઆ, પાલેસ્તાઇન, સીરીનાઇકા, મીસર, હીરકેનીઆ (માંઝીનદ્દાન), પારથીઆ, એરાયા (હેરાત), બેરાશમીઆં, બાખત્રીઆ, સોગદીઆના, ગનદારીઆ, સતાગીદીઆ, સીથીઆ, (તુરાન), પરીકેનીઆ, હીંદુસ્થાન, ભીસીઆ તથા ઊગમણ તરફનો ઇથીઓપીઆ. શેહેરોના નામોમાં આરમુજા (હોરમજ બંદર), સીસીદોન, અપાસ્તાન, ગોગન (હાલ જમાનાનું કંગુન), તેઓસે (દાલકીની પડોશમાં), પરસીપોલીસ, પસારગદા, સુસા, ગબા, મુકસીઆ, એબરોએતીસ, ત્રેગોનીસે, આરદીચ, પોરતોસપન, (કીરમાન પ્રાંતમાં), હીરબ (મીદીઆમાં), બાબેલાન, અકબતાના, રએ (રાધીસ અથવા રઘા), જંદ્રા કારતા, બાકત્રા (બલ્ખ), મરકંદ (સમરકંદ), સાએરોપોલીસ, એરીયા અથવા આરતાકોએન (હેરાત), કાસપેતાઇરીસ (સીંધુ નદીની ઊતરે), તેકસીલ્લા (અટક), પુર (બમપુર), કરમન(કીરમાન), અરબેલા, નીસબીસ, અમીદા (દાએરબેકર), મઝક (કાપાદોકીઆમાં); ત્રપીજુસ (ત્રેબીઝોન્દ), સીનાપે, દેસીલાયમ, સારદીસ, ઇફીસસ, ગોરદીઅમ, માઇલીતસ, તારસસ અને પરગ (એ નવે એસીઆ માઇનરનાં પ્રાંતમાં); તાયર, સીદાન, દેમાસકસ (દમસ્ક), જેરૂસલમ, આઝોતસ (અશદાદ અને ગાઝા (એ છએ સામ યાને સીરીયાનાં પ્રાંતમાં); મેમફીસ અને થીબ્સ (મીસરમાં); સીરીની અને બારકા (સીરીનાઇકામાં) એ પ્રમાણે જોવામાં આવેછે.

આવીઓ. એ પોપટની સામે એક ખુણામા પરસીપોલીસની તારાજ નીશાનો ઉપરનો માહાતમા પાદશાહ દારા–ગુસ્તાસ્પનો એક પુરાનો ચીતાર પડેલો હતો.* તે ચીતાર તરફ નજર કરી પોતાનું ધડ ડોક નાખી દઇ નીચલી મુડીએ પેલા જાંહાંદીદે પોપટ પોતાની આંખોમાંથી નવધાર આંસુઓનો વરસાદ વરસાવી આ પ્રમાણે ફરાંસીસ ભાષામા બુલંદ આવાજથી રૂદન કરતો મારે કાને પડીઓ. "ઉઠ! અરે, ઓ હાખીઆમની દારા-ગુરતાસ્પ! ઉઠ! હવે તારી સાહાડી ત્રેવીસો: વરસ ઉપરની ભર ઉંઘમાંથી અને તારા પવીત્ર ફરોહર ઉપર ફરીને એક-વાર આ ખાકદાની કાલબુદી પેહરનનું જુસ્સ્રે ઓળવી લે અને નીઘાહ કર કે, તારો પરસીપોલીસનો બુલંદ મેહેલ ઇશકંદર નામના એક યુનાની (આયોનીયન–યવન)† ચોરે કેવો પાછળથી બાળી લુટીએઃછે અને ધ્રીજોડીઓર નજીસ અરબોએ ઉમરની ખલીફાઇ ડારમાં તારો રંગીન ઇરાન મુલક કેવો બુનબેખથી તારાજ કરી નાખીઓછેઃ જેથી હવે નથી તારો કોઈ એશી કે નથી તારો કોઇ જરથોસ્તી હમજાત એ દેશની ગાદીને હાલ આરાસ્તાનો આપનાર તથા કીઆની કુલાહ ને જેબનો દેનારઃ–તારા બીશમાર મેહેલ અંદર જંગલના દરંદા જાનવરો હવે અરડાએછે અને કરોલીઆઓ બેધડક પોતાના સફેદ પડા બાંધીઆ જાએછે ને તારા ગુંબજો ઉપર ઘુવડો પેહેરો ભરેછે અને નાજ નખરાંથી આણીગમ પેલીગમ બીન દેહેશતે લટક મટક ચાલેછે. જે ઠેકાણે નર નારીઓના મુબારક કદમો એક વેળાએ ઉભાઈ જતાં હતાં તાંહાં હાલ કોહેલાં કુત્રાં તથા જંગલી ભુંડો શીવાએ બીજું કાંઇ આપણાં જોવામાં આવતું નથી. તારા બેહેસ્તુન પાહાડ ઉપર કોતરાવેલા ઉમદા ચીતારો તથા લેખો જેઓને અતીઆરસુધી સારાં ભાએગે પરકોમોની સમશેરના ચલકવાથી તથા ગુરજોના ધપકારાથી, તીરોના જખમોથી તથા ટોપોના અરાબાઓથી કશી પણ જીઆંકાર હરખત પુગેલી નથી, તે ચીતારો હેઠલ, તારા જમાનામાં ઘણું દુર ઠેઠ આથમણ પ્રાંતના કીનારા તરફ આવેલું એક જંગલી મછીમાર ટોળું જેનું નામ વઠીક પણ તારા સાંભળીઆમાં આવેલું નહી હશે અને જેનો દેશ તારા વખતના પુરૂવીન મોબેદ વીદીઆરથીઓને કદાચ માલુમ પણ નહી હશે; તે દેશમાંનો મેજર રાલીનસન નામનો એક ધુંધી મુસાફર, આવી બેસી, પોતાની આસપાસ ઘણી બારીકીથી બોલ કરી, તારી શાન તથા તારી શોકટ, તારી જાહોજલાલી તથા તારો દબદબો આજ સેંકડો વરસની લાંબી મુદતબાદ પાછો લોકોમા તારા લેખો ઉકલાવી ફરીને નવેસરથી જાહેર કરવા કેવી જેહેમત તથા રંજ ખેંચેછે તેપર જરા ઉઠી નેઘાહ કરી આ ફાની દુનીઆનું ચકર જોઈ તારો ખાકી જીસમાંની લીબાસ ગમે તો તરતજ પછી ફરીને ફેંકી દે."‡

એની પછી એનો છોકરો ઝરકસીસ જેને બી હાએરોગલીફીકોમાં ખુશીઅરશા કરી આ પ્રમાણે શાહની માં એટોસા તે કુરઉશ (ખુશરૂ) પાદશાહની લીધે એના વડા પીત્રાઇ ભાઈ આરતોબજાનીસ આગમજ પરણેલી હતી અને ગોબરૂવ (ગોબરી આસ) નામના એક પારસી ઉમરાવની બેટી લારોકા હરફોમાં ખશાયારશા તથા મીસર દેશના લખેલાછે તે તખતનો માલેક થયો. એ પાદ-બેટી હતી. માટે તેણીનાં મોટા વગવસીલાને જેની માં દરાએસ સાથે તે પાદશાહ થયો તે

* એ ચીતાર સર આરકર પોરતરના પુસ્તક ઉપરથી ઉતારેલું સામેની બાજુએ વાંચનાર સાહેબોનાં જોવામાં આવશે.

† જેમ પારસ ઉપરથી ઇરોપીઅનોએ આખા ઇરાનને પરશીઆ એવું નામ આપીઉછે તેમજ આયોનીઆ ઉપરથી તમામ એશીઆખંડના રેહેવાસીઓ ગ્રીક દેશને યુનાન કરી કેહેતા આવીઆછે. યાહુદીઓ ગ્રીક લોકોને જવન અથવા જવનીમ કરી કેહેછે ને જેને લગતો સંસ્કૃત શબ્દ યવન અસલમાં ગ્રીકો (યુનાનીઓ) સારૂ હીંદુઓ વાપરતા હતા. અસલી બાબેલોનીઅનો યવનુ તથા આસીરીઅનો યવનાન અથવા યુનાન કરી ગ્રીકોને કેહેતા હતા એમ ખીલારોકા હરફો ઉપરથી માલુમ પડેછે.

‡ કેહેછે જે, તુરાની ટોલાંનેઃ મોટો નામચીન અરવાચીન પાદશાહ તેહેમુરલંગ મોટી મોટી ફતેહો કરીઆ બાદ હકીમ ફીરદુસી તુસીની કબર આગળ જારે પોતે આવી પોંહોંચીઓ તારે તાંહાં ઉભો રહી તુરાની ટોળાંની હવે જાહોજલાલી દેખડાવવા પોતાના લશકર સનમુખ પેલી કબર આગળ આ પ્રમાંણે તેણે એક બેત કહી સંભળાવી.

સર અઝ કબ્ર બરદાર વ ઇરાન બબીન—જવાંનીએ શીરાને તુરાન બબીન.

યાને "અરે ઓ ફીરદુસી તુસી, તારા સરને હવે આ કબર અંદરથી બાહેર કાહાડ અને ઇરાનની હાલત ઉપર નીગાહ કર તથા અમારા જેવા તુરાની દલેર મરદોનો જવાંમરદીને હવે તું પોતે જોઇ લે?" આ તાનાના જવાબમાં કેહેછે જે, આ નીચળી બેત ઇતેશાક એ પાદશાહના પછી જોવામાં આવી.

ગુજશતંદ શીરાં અઝીન મરગજાર—કુનદ રૂબેએ લંગ ઇનજા શીકાર.

યાને "ઇરાની શેર દલેરો જારે આ ફાની દુનીઆંમાથી ઉઠી ચાલતા થયા તારે તમારા જેવા લંગડાં કોહેલાં હવે આ દેશમાં આવી શીકાર કરેતો તે વાતનો અમોને હવે શો અચંબોછે."

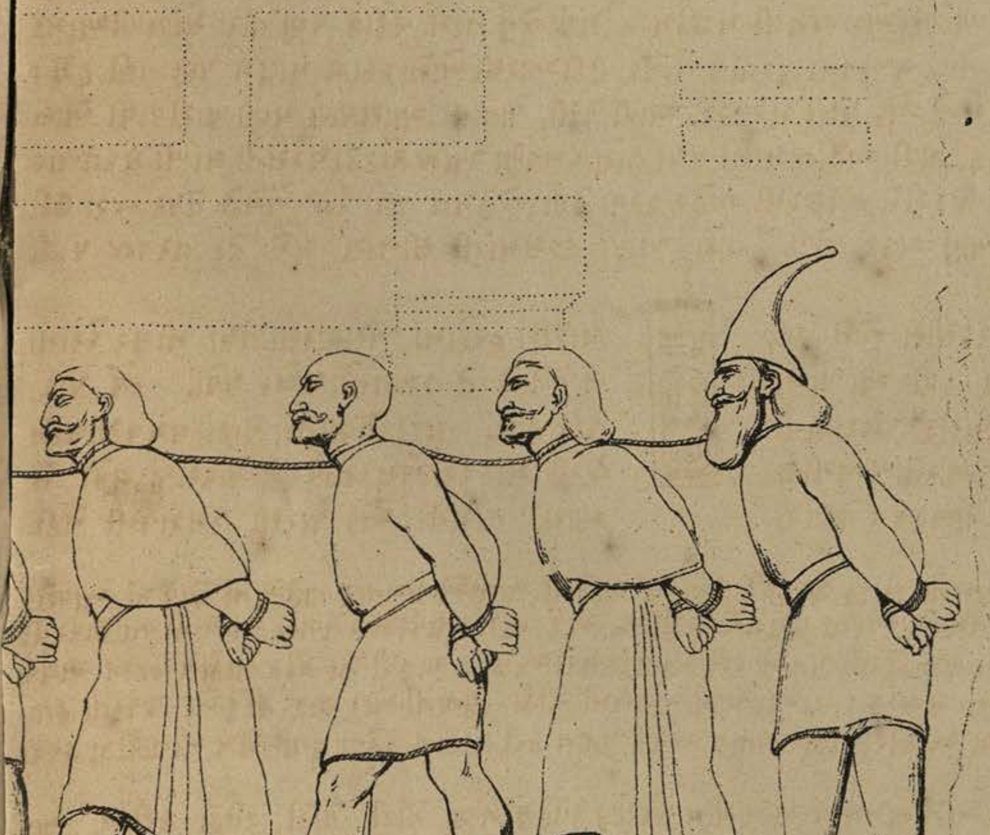

…-હીસતાસપીસે કોતરલેઆ ચીતારો.

થતી હતી તેથી તેનો હક આંખ વીચાંમની કરવામાં આવીઓ હતો અને ઝરકસીસ જે દરાયસ પાદશાહ થયો તારબાદ જનમીઓ હતો તથા ખુશરૂ જેવા નામદાર પાદશાહનું લોહી પોતે ધરાવતો હતો તેથી તેને આ મરનાર પાદશાહે પોતાની ગાદીનો માલેક કરવા દુરસ્ત વીચારીઊં હતું. કેહેછે જે, એ પાદશાહ શરીરે ઘણો મજબુત તથા બેહદ શરૂપવાન હતો. પલુતારક કેહેછે જે, એનાજ જેવો બીજો સરૂપવાન તથા ખુબસુરત પાદશાહ દરાયસ–કોદોમેનસ (દારા) પણ હતો. રાજ ઉપર આવતાંજ એણે બીજે વરસે યાને ઈ૦ સ૦ પૂર્વે ૪૮૫ ના સાલમાં મીસર દેશના લોકોએ જે આગળ ફીસાદ ઉઠાવીઓ હતો અને આપઅખતીઆરીનો ઝુંડો જે ઉરાડીઓ હતો તેઓને ફરીને ઈરાનને તાબે કરી નાખી પોતાના ભાઈ હાખેમન (આકીમીનીસ) ને તાંહાંનો છત્રપ નેમી તે દેશમાં જોર જુલમથી પાછો પારસીઓનો ત્રાસ બેસાડી મેહેલીઓ. તારબાદ બાબેલાનના લોકોએ પોતાના દેવતાઓને પારસીઓથી અપમાન મળીઊં તેથી રીસમાં આવી જઈ બંડ ઉઠાવી પોતાના સત્રપ જોપાઈરસને મારી નાખી સ્વતંત્રતાનું રણસીંગડું ફુંકીઊં જેથી એ મરનાર સુબાના છોકરા મેગાબીઝુસને પાદશાહે તે તરફ લશકર શીખે રવાના કીધો. તેણે આવી એ શેહેર ઉપર ઘેરો નાખી જલદીથી તેને પાછું ઈરાનને સ્વાધીન કરી લીધું અને તાંહાંના ઘણાં ખરાં દેહેરાંઓને બાળી ભસમ કરી નાખી તાંહાંનું મોટું વખણાએલું મુખ્ય દેહેરૂં લુટી તેને પાએમાલ કરી નાખીઊં.

આ કામ સરંજામ પોહોચાડીઆબાદ મારદોનીઅસના ઉસકેરવાથી હવે એ પાદશાહે પોતાના બાપના આગળાં ફરમાનને લીધે ગ્રીસ દેશ ઉપર હોમલો કરી આથેન્સ શેહેરને બાળી સારદીસની આગનો કીનો લેવાનો ઠેડાવ પોતે મુકરર કીધો અને એક મોહોટું લશકર જમાવ કરીઊં જે વીશે સહરાવીને ગ્રીક ગ્રંથકારો એક મોટું દાસ્તાન આપી ગયાછે પણ તે સઘળો હેવાલ એકતરફી હોવાથી તથા દરાયસ માફક એ પાદશાહના કોઈબી અગતના લેખો આપણી પાસે બચી ગયલા નથી તેથી તેમાંનો કેટલો ભાગ ખરોછે અને કેટલો ભાગ ફકત યુનાનીઓએ પોતાની ફુકરાજીથી અતીશયોકતી કરી જણવેલોછે તે વીશે ચોકસવાર રીતે હાલ આપણાથી કાંઈ કહી શકાતું નથી. કેહેછે જે, એ કામ માથે લીધા આગમજ ઝરકસીસે પોતાના અમીર ઉમરાવોની એક ખાસ સભા ભરી તેઓના અભીપ્રાયો લીધા જેમાં એના કાકા આરતાબેનસે એ કામ માથે નહીં ઉઠાવવા પોતાના વીચારો છુટથી જણાવીયા હતા એમ હીરોદોતસ જણાવી જાયછે. એના લશકરની જે સંખીઆ એ ગ્રંથકાર લખી જાએછે તે કાંઈ માનવામાં આવી શકતી નથી. જુદા જુદા સુબાઓએ સ્વારી સારૂ જે લશકર એકઠું કરતા જતા હતા તેઓની ખોરાકી પોશાકી સારૂ વાટમાં ઠેકાણે ઠેકાણે આગમજથી અનાજના કોથારો ભરાવી રાખવામાં આવીઆ હતા. તે સાથે બીજાં બે માભારત કામો ઉઠાવવા પણ એણે આ વેળાએ ફરજ પડી હતી; કેમકે મારદોનીઅસે જે રસ્તે આગળ પકડીઓ હતો તે તરફનો દરીઓ હંમેશ તોફાની હોવાથી તે દરીઓ પડતો મેહેલી બીજો નવો રસ્તો શોધી કાહાડવા એણે ડાહાપણ ભરેલું વીચારીઊં કે વળી તોફાનથી દરીઆઈ વરઘી લશકરને ફરીને મોટી હાંની ખમવી પડે નહીં. એકતો હેલેસપાંટ ઉપર એક માઇલ સુધીનો મોટો બેવડો પુલ નખાવીઓ જે ઉપરથી એસઆીલીસ કેહેછે જે, માણસ, ઘોડા તથા ગાડાં સેહેલથી જેમ મોટા રસતાઓ ઉપર આવજા કરેછે તેમ ઘણી ઝડપથી હીલચાલ કરી શકતાં હતાં. એથી પારસીઓ કેવા માભારત કામો ઉઠાવી સરંજામ પોહોચાડી શકેછે તે વીશે સારો વીચાર યુનાનીઓના મનમાં ઠશીઓ હતો. સન તથા પેપાઇરસ નામના એક મીસરી સાખાવાળા રોપાને મીશારીત કરી મોટાં જાડાં દોરડાં તરાપાઓને મજબુત બાંધવા સારૂ બનાવવામાં આવીઆં હતાં. આ તરાપાઓને આ પ્રમાણે ઘણા મકમ રીતે શીકરી લઈ તે ઉપર પછી મટોડું તથા લાકડાંના પાટીઆંઓ જડી લઈ તે ઉપર સલગને સલગ મોટો પુલ નાખી ગયા હતા અને દરીઆનું પાણી જાનવરોનાં નહીં જોવામાં આવે માટે એ પુલની બંને બાજુએ ઊંચી ઊંચી લાકડાંની દેવાલો બાંધી લેવામાં આવી હતી. કેહેછે જે, આ પુલનું કામ દરાયસે જે આગળ બોટોનો મોટો તરાપો થ્રેશીઅન–બાસફોરસ ઉપર જે નખાવીઓ હતો તેના કરતાં ઘણું મજબુત રીતે સરંજામ ઉતારવામાં આવીઊં હતું. હવે એથાસના પાહાડ આગળનો રસ્તો તોફાની હોવાથી આજ પણ તેમી પરદક્ષણા કરી તે તરફ વાંહાણો લઈ જવાનું કામ ઘણું દીકત ગણાએછે માટે તાંહાં આગળ એક મોહોટી નેહેર ખોદી કાહાડવાનું બીજું માભારત કામ પણ એ પાદશાહે ઉઠાવીઊં અને બુબેરીસ તથા આરતાચીઉસ નામના બે પારસી ઇજનેરોના તેહાથમાં આપીઊં. એ નેહેર દોહોડ માઇલ લાંબી તથા એમાંથી બે મોટાં બારકસો એકજ વખતે સેહેલથી જઈ શકે એટલી અને પોહોલી ખોદી કાહાડવામાં આવી હતી અને એના બંને તરફના મોહોડાં બે મજબુત મટોડાંની દેવાલોથી ચીની લેવામાં આવીઆં હતાં. એજ વેળાએ સત્રાઇમન નદી ઉપર પણ બોટોનો એક બેવડો તરાપો નાખી લીધો હતો. આ પ્રમાણે સઘળું નકી થયા બાદ ઈ૦ સ૦ પૂર્વે ૪૮૧ માં સુસા

શેહેર છોડી પાદશાહી રસ્તે થઇ સારદીસમાં જઈ એક આખો શીઆલો ઝરકસીસ પોતે તાંહાં જઈ પડી રહ્યો અને વસંત રૂતુ બેસે એટલામાં તો તેનું સઘળું લશકર ચોતરફના દેશાવરોથી તાંહાં પછી આવી તેનાં હુકમ મુજબ સઘળું એકઠું થયું. સારદીસમાં આવીઆ બાદ સ્પારટા તથા આથેન્સ શીવાએ બીજાં યુનાન ભુમીના સઘળાં શેહેરોમાં ઇરાનની બાંહેધરી કબુલ રાખવા માટે વળી એલચીઓ મોકલાવીઆ અને માસીદાન તથા થરેશના બંદરોમાં પોતે આવી પોહોચે તારે પોતાને તથા પોતાના લશકર સારૂ મોટું જમન તઇઆર રાખવા માટે કાહાવી મોકલાવીઉં. એની આવી મોટી સ્વારીથી યુનાનમાં સઘળે ધાસ્તી પેઠી અને યુનાનીઓ પણ તેની સામે થવા મોટી તઈઆરીઓ પોતા તરફથી પોતે પણ કરવા મંડી ગયા. બીજે વરસે એ તમામ લશકર સહીત ઝરકસીસ પાદશાહે પછી સારદીસ છોડીઉં. એના આ બોહોલાં લશકરમાં જે છેંતાલીસ જુદી જુદી વરણો હતી તે વીશે હીરોદોતસ તેઓના લેબાસ સીએ નીચે મુજબ આ પ્રમાણે વીસતારી બેયાન આપી જાયછે. એ બીયાન ઘણું અગતનું હોવાથી સદાબરૂ અત્રે ઉતારી લેવા હું દુરૂસ્ત વીચારૂંછું. "પારસીઓને માથે ઢોલી જાંગીરી રેશ્મી તોપી જોવામાં આવતી હતી. તેઓના શરીરે માછલીના ભીંગડાં રોકાં બોહેવાળાં રંગબેરંગી બખતરોથી ઢંકાએલાં હતાં તથા પગમાં ઢીલી ઇજાર ને મોટી ઢાલને બદલે તેઓ વાલંજનાં લાકડામાંથી બનાવેલાં ઢાલના અરધીઆં વાપરતા હતા ને જેઓ હેઠલ તીરના ભાથા લટકતા હતા. તેઓના ભાલા ટુંકા; કામઠાં લાંબાં ને તીરો નેતરમાંથી બનાવેલાં હતાં. વળી તે સાથે તેઓની જમણી જાંગ ઉપર ખંજરો બી લટકતાં દીસતાં હતાં. ઝરકસીસની બઈરી અમીસત્રીસના બાપ ઓતાનીસને તેઓની સરદારી આપવામા આવેલી હતી. અસલતો એ લોકો પોતાને આરતીઆન કરી કેહેતા હતા અને એજ નામથી પોતાના પડોસીઓમાં પણ જણાએલા હતા. ગ્રીકો (યુનાનીઓ) એઓને પ્રથમ સીફીનીસના નામથી પીછાણુતા હતા; પણ જારે જુપીતર તથા દનાઇનો છોકરો પરસીઉસ બીલસના છોકરા સીફીઉસ સોડ જઇ તેની છોકરી એનદરાસીદા સાથે પરણીઓ તારે તેને પેટે પરસીસ નામે એક છોકરો તવલુદ થયો હતો અને એ મજકુર સીફીઉસને છોકરો નહતો તેથી એ છોકરાને એના બાપે આ દેશમાં રેહેવા દીધો હતો. જેનાં નામ ઉપરથી ઇરાનીઓ પોતાને હાલ પરસીઆન (પારસીઆન) કરી કેહેછે. મીદ લોકો પણ પારસીઓ માફકજ આરાસ્તા થએલા હતા; કેમકે એ મજકુર પેહેરવાસ એ મીદ લોકો સોડથી અસલમાં પારસીઓએ નકલ કરી લીધેલો હતો. હાખીઆમની વંશના તીગરાનીસ નામના એક ઉમરાવને તેઓનો સરદાર નેમવામાં આવેલો હતો. એ મીદ લોકોને અસલમાં સઘળા લોકો આરીયન કરી કેહેતા હતા પણ જારથી કાલચીસવાલી મીદીઆ આથેન્સ શેહેર છોડી એ લોકો સોડ આવીઓ તારથી એ લોકો કેહેછે જે, અમોએ આપ્રમાણે અમારા નામમાં ફેરફાર કરેલોછે. સીસીઆન નામના ટોળાંનો પેહેરવાસબી પારસીઓજ જેવો હતો; પણ જાંગીરી રેશ્મી ટોપીને બદલે (હાલના રોમન કાથેલીકના ધરમના ઉપાધીઆઓ જેવી) કુલાહ તેઓને માથે દીસતી હતી અને ઓતાનીસના છોકરા આનાફીસને તેઓનો સીપેહેસાલાર નેમેલો હતો. હીરકાનીઅન (માઝીનદ્રાની) લોકોનો પોશાક પણ પારસીઓ માફક હતો અને તેઓનો સરદાર મીગાપેનસ કરી હતો જે પાછળથી બાબેલાનનો હાકેમ થયો હતો. આસીરીઅન લોકોને માથે આડા અતાડા આકારની પીત્તળની બનાવેલી લડાઇની કુલાહ જોવામાં આવતી હતી કે, જેની બનાવટ વીશે સેહેલથી બીઆન આપી શકાએ તેવું નથી. તેઓ સોડ ઢાલ, ભાલા અને ખંજર મીસર દેશના લોકો જેવાં હતાં. તેઓના બખતરની બનાવટ સનની તથા તેઓ સોડ લોહોડાંના ગુરૂજો પણ હતા. એ લોકોને ગ્રીક લોકો સીરીઅન પણ બીજી વરણો આસીરીઅનને નામે ઓળખેછે. લશકરની એ ટુકડીમાં બીઆલદીઅનોને પણ આમેજ કરવામાં આવેલા હતા અને એ સઘળાઓને માથે આરતાચીઉસના છોકરા ઓતાસપીસને સરદાર નેમેલો હતો. બાખત્રીઅનોને માથે મીદ લોકો જેવી મળતી પાઘડી તથા એક જાતની નેતરમાંથી બનાવેલી કમાન તથા ટુંકા ભાલા જોવામાં આવતા હતા. સાકી નામના એક તુરાની (સીથીઅન) ટોળાંના લોકો પડા રોકી ઉંચી કુલાહ તથા ઢીલી ઇજારથી ઓળખાતા હતા. તેઓ સોડ તેઓના દેશની બનાવટની કમાન તથા ખંજર અને સગારીસ* નામના ગુરૂજો જોવામાં આવતા હતા.

* હીરોદોતસ અત્રે એ શબ્દથી કદાચ રૂસ્તમી ગુરૂજનો ઇસારો કરતો હોય તો તેમાં કાંઇ ઘણું નવાઇ જેવું લાગશે નહીં; કેમકે રૂસ્તમને તેની જનમ ભુમીના નામ ઉપરથી સગઝી કરી પણ આગલા લોકો કેહેતા હતા એમ બુરહાને કાતે વાલો જણાવી જાએછે. મોઝીસખોરોની એ જાંહાંપેહેલવાનને સઝકી એવા એલકાબથી લખી ગયોછે. આ ઉપરથી હાખીઆમની પાદશાહોનાં દોરમાં પણ રૂસ્તમની ગોથા આગલી કીરતી માલુમ હોય ને તેની ઠપછપનો ગુરૂજ રીવાજમાં હોય એમ વખતે સાબેત થઇ શકેછે.

સીથીઅનોનું એ ટોળું અમાઇરજીઆન (હુમાવર્ગ) નામ ધરાવતું હતું પણ ઇરાનીઓ તમામ સીથીઅનોને સાકી કરી કેહેછે તેથી એ ટોળું પણ એ લશકરમાં ફક્ત સાકી નામથીજ ઓળખાતું હતું. એ તથા બાખત્રીયન લશકરની સરદારી સાઇરસની છોકરી એતોસાને પેટે દરાયસથી તવલુદ થએલા હીસ્તાસ્પીસ નામના શાહાજાદાને આપવામાં આવેલી હતી. હીંદુઓએ રૂની બનાવટનો પોશાક પેહેરેલો હતો. તેઓના તીરકામઠાં નેતરના બનેલાં હતાં તથા પોત પોતાના તીરોને તેઓએ લોહોડાંની અણી જડેલી હતી. આરતાબાતીસનો છોકરો ફરનાજાથરીસ તેઓનો સરદાર હતો. એરીયનો (હેરાતના લોકો)ની કમાન મીદીઅનો જેવી તથા બીજી સઘળી બાબદોમાં બાખત્રીઅનો જેવો તેઓનો લીબાસ હતો. હાઇદરનીસનો સીસામનીસ નામનો છોકરો તેઓનો સરદાર હતો. પારથીઆન, ખોરાસમીઆન, સાગદીઆન, ગનદારીઆન તથા દાદીકા નામના ટોળાં પણ લશકરમાં બીરાજતાં હતાં. તેઓનો લીબાસ બાખત્રીઅનો જેવો હતો અને ફારનાસીસના છોકરા આરતાબેજસને હાથ એ પારથીઆન તથા ખોરાસમીઆનોની સરદારી તથા આરતાબેનસના છોકરા આરતીફીઉસને હાથ એ ગનદારીઆન તથા દાદીકાઈ લોકોની સરદારી હતી. કાસપીઆનો બકરાના ચામડાંની ઢાબલી ઓઢી આવેલા હતા. તેઓ સોડે નાહાની તલવાલ તથા તેઓના દેશમાં થતી નેતરોમાંથી બનાવેલી કમાનો જોવામાં આવતી હતી અને તેઓને માથે આરતીફીઉસનો ભાઈ આરીઓમરદાસ સરદાર તરીકે નેમવામાં આવેલો હતો. સરાંગાઈ લોકો પોતાના રંગીન પોશાક ઉપરથી ઓળખાઇ આવતા હતા. તેઓ છેક ગુંઠણ સુધી ઉંચાં બુટ પેહેરતા હતા તથા મીદીઅનો જેવા પોતે ભાલા તથા કમાન વાપરતા હતા. મેગાબીઝસના છોકરા ફરનદાતીસને તેઓનો સરદાર નેમણુક કરવામાં આવેલો હતો. પાકતાઈ લોકો પણ બકરાંના ચામડાંની ઢાબલી ઓઢી આવેલા હતા. તેઓ સોડે હથીઆરમાં ખંજર તથા કમાનો જોવામાં આવતાં હતાં અને તેઓને માથે ઇથામેત્રીસનો છોકરો આરતાંઇનતીસ સરદાર તરીકે ઠેડવેલો હતો. યુતીઆન, માઇસીઆન, અને પરીખાનીઅન નામના ટોળાં પણ પાકતાઈ માફક લીબાસ પેહેરી આવેલાં હતાં. દરાયસના છોકરા અરસામીસને મજકુર યુતીઆન તથા માઇસીઆન ટોળાંની તથા ઉબાજુસના છોકરા સીરોમેત્રીને એ પરીખાનીઅન ટોળાંની સરદારી બક્ષવામાં આવેલી હતી. અરબોએ ઝભા પેહેરી તે ઉપર કમરબંદ બાંધેલા હતા તથા પોતાના જમણા હાથમાં તેઓએ લાંબી કમાનો ધરેલી હતી જે ઊંધી પણ વળી શકતી હતી. ઇથીઓપીયનો ચીતા તથા સીંહુનાં ચાંમડાં પેહેરી ખજુરાની ડાળીઓમાંથી ચાર કીઉબીક ફુટ જેવડી લાંબી કમાનો બનાવી પોતા સાથે લઈ આવીઆ હતા. એ કમાનો સાથે તેઓ નેતરના બનાવેલા નાહાના તીરો વાપરતા હતા કે જેઓની અણી લોહોડાંની નહી પણ એક જાતના પથ્થરમાંથી ઘણી તીણી બનાવવામાં આવેલી હતી અને એ લોકો પોતાના સીલો પણ એજ જાતના પથ્થરોમાંથી કોત્રાવી રાખતા હતા. એ શીવાએ તેઓ સોડે નસતર જેવાં તીક્ષ્ણ સાબરના સીંગડાંના અણીદાર ભાલા તથા ગુરજોબી જોવામાં આવતા હતા. જારે એ લોકો પોતે લડાઇમાં જતા તારે પોતાના અરધાં શરીરને ચાકથી તથા બાકીના અરધાંને ગેરૂથી રંગતા હતા. મીસરની ઉત્તર તરફના અરબ તથા ઈથીઓપીયન રેહેવાસીઓની સરદારી સાઇરસની છોકરી આરતાઈસતોનને પેટે દરાયસ પાદશાહથી અરસામીસ નામનો જે છોકરો પેદા થયો હતો તેને સોંપવામાં આવેલી હતી. એ રાણી ઉપર દરાયસનો પીઆર પોતાની સઘળી બાનુઓ કરતાં વધુ હતો એટલા સબબ ઉપરથી એણીનું સોનાનું બાહાવલું પણ એ રાજાએ પોતે બનાવી રાખીઊ હતું. હવે પૂર્વ તરફના બીજી જાતનાં ઈથીઓપીયનોને હીંદુઓના લશકરમાં દાખલ કરેલા હતા; કેમકે એ બંને ટોળાં માત્ર ભાષા તથા બાળ વતરોગે બીજી સઘળી બાબદોમાં એક એકને મળતા આવતા હતા. આ ઈથીઓપીયનોના બાળ સીધા પણ લીબીઅન ઇથીઓપીયનોના બાળ ગુચ્છાદાર રેહેતા હતા. તેઓ ઘોડાના કાન તથા યાળ કાહાડી નાખી તે તરફનું ચામડું પોતે પોતાને માથે પેહેરતા હતા અને પછી પેલા કાનોને તેપર સીધા મેહેલી પેલી યાલને કલગીર તરીકે કામે લાવતા હતા તથા ઢાલને બદલે પોતાના બચાવમાં ચામડાંઓ ઉપીયોગમાં આણતા હતા. લીબીઅનો ચામડાંનો પોશાક પેહેરી આગથી પાણી પાઈ મજબુત કરેલા ભાળા હથીઆર તરીકે વાપરતા હતા. તેઓને માથે ઓઆરજુસનો છોકરો માસાજીસ સરદાર તરીકે મુકરર કરવામાં આવેલો હતો. પાફલાગોનીઅન ટોળાંને માથે રૂપેરી ધોળ ચહડાવેલી લડાઇની કુલાહ દીસતી હતી. તેઓ નાહાની ઢાળ, ટુંકા ભાલા તથા ખંજરથી તતારબંદ થએલા હતા અને તેટાં સુધી પોતાના દેશની બનાવટના ઊંચા જોડા પેહેરતા હતા. લાઇજાઇ, માતીઇનીઆન, માંરીઆનદીનીઆન તથા સીરીઅનોએ પણ પાફલાગોનીઅનો જેવો લીબાસ પેહેરેલો હતો. એ સીરીઅનોને ઇરાનીઓ કાપાદોસીઅન કરી કેહેતા હતા. મજકુર પાફલાગોનીઆન તથા માતીનીઆનોની સરદારી દોતુસ ઇબને મગાસીદરૂસ તથા મારીઆનદીનીઆન, લીજાઈ અને સીરીઅ-

નોની સરદારી દરાયસથી આરતાઇસ્તોન રાણીને પેટે પેદા થએલા ગોબરીઆસ નામના શાહાજાદાને સોંપી હતી. ફ્રીજીઅનોનો પોશાક પાફ્લાગોનીઅનોથી જુજ ફેર હતો. એ લોકો યુરોપમાં જારે માસીડોનીઅનો સાથે વસતા હતા તારે બ્રાઈજીસના નામથી પોતે ઓળખાતા હતા; પણ એશીઆમાં જારથી ફ્રીજીઆ દેશમાં આવી વસીઆ તારથી તેઓ ફ્રીજીઅન કરી કેહેવાવા લાગ્યા. આરમાનીઓ એ ફ્રીજીઅન લોકોના તાબા હેઠલ હતા તેથી એ લોકો માફકજ એઓનો પણ પેહેરવાસ હતો અને એ બંને ટોળાંની સરદારી આરતોખમીસ નામના દરાયસના એક જમાઇને આપવામાં આવેલી હતી. લીદીયનો યુનાનીઓ માફક હથીઆરબંધ થએલા હતા. અસલમાં એ લોકો મયોનીઅન કરી કેહેવાતા હતા પણ અતાઇના છોકરા લાઈદસ ઉપરથી એ લોકોએ પોતાનું નામ પાછળથી ફેરવીશ હતું. માઈસીઅન લોકો પોતાને માથે એક જાતની લશકરી કુલાહ પેહેરતા હતા અને ઢાલ તથા આતસથી પાણી પાએલા સખ્ત ભાલા તેઓ વાપરતા હતા. એ લોકો લીદીઅનોના તાબા હેઠલ ગણાતા હતા અને ઓલીમપસ નામના પાહાડ ઉપરથી ઓલીમપાઈની નામથી પણ ઓળખાતા હતા. આરતાફ્રનીસ ઇબને આરતાફ્રનીસ જે દેતીસ સાથે આગળ મારાથાનની લડાઇમાં હતો તે આ લીદીઅન તથા માઇસીઅન લોકોનો સીપેહસાલાર હતો. થ્રેસીઅનોએ પોતાના માથાં ઉપર કોહોલાંના ચામડાં ઓઢેલાં હતાં અને ઢીલો પોશાક પેહેરેલો હતો કે, જેની ઉપર તરેહ તરેહવાર રંગના ડગળા પછી ઓઢી લઈ તેટાંસુધી મેઢાંનાં ચામડાંમાંથી બનાવેલા જોડા પેહેરી લીધેલા હતા. હથીઆરમાં તેઓ સોડે ભાલા, હલકી ઢાલ, તથા નાહાના ખંજરો દીસતાં હતાં. એશીઆ ખંડમાં આવી વસેલા થ્રેસીઅનો પોતે બીથનીઆન નામથી ઓળખાતા હતા અને અસલમાં સત્રાઇમન નદીના નામ ઉપરથી સત્રાઇમોનીઅન કરી પણ કેહેવાતા હતા. તોકરીઅન તથા માઈસીઅન નામના ટોળાંઓએ એ લોકોને પોતાના અસલી વતનમાંથી અત્રે હાંકી કાહાડીઆ હતા. આ થ્રેસીઅનો ઉપર આરતાબેનસનો છોકરો બાસાસીસ સરદારી ભોગવતો હતો. * * * * એ ટોળાં સોડે કાચાં ચામડાંમાંથી બનાવેલી નાહાની ઢાલ તથા દરેક માણસના હાથમાં વરૂઓના શીકાર સારૂ બબે ભાલા જોવામાં આવતા હતા. તેઓને માથે પીત્તળની કુલાહ તથા પીત્તળમાં જડાવદાર બેલના શીંગડાં તથા કાન તે પર કલગીર સીએ જોવામાં આવતાં હતાં અને પોતાના તેટાં આસપાસ તેઓ જાંબુરી રંગના કપડાનાં કકડા વીટાળી લેતા હતા. એ લોકોમાં મંગળનું એક દેહેરૂંછે. કબાલી-માઓનીઆન જેઓને લાસોનીઆન કરી પણ કેહેછે તેઓનો પોશાક સીલીસીઅનો જેવો હતો. માઇલાઇ લોકો સોડે ટુંકા ભાલા જોવામાં આવતા હતા તથા તેઓનો લીબાસ હુકથી ટાઇટ કરેલો દીસતો હતો. તેઓમાંના કેટલાએકો સોડે લીશીઅનો જેવી કમાન તથા તેઓના માથાં ઉપર પકાવેલાં ચામડાંની કુલાહ જોવામાં આવતી હતી. હીસ્તાસ્પીસનો છોકરો બાદરીસ એ સઘળા ટોળાંનો સરદાર હતો. મોસચીઅનો લાકડાંની કુલાહ પેહેરતા તથા નાહાની ઢાળ અને લાંબી અણીવાળા ભાલા પોતા સોડે રખતા હતા. તાઇબરનીઆન, માકરોનીસ અને મોસીનોસાઇ ટોળાંઓનો પણ મોસચીઆનો માફક પેહેરવાસ હતો. સાઈરસના છોકરા સમરદીસની છોકરી પારમાઇને પેટે દરાયસથી થએલો આરીઓમરદુસ નામનો શાહાજાદો એ મજકુર માસચીઆન તથા તાઈબિરનીઆનો ઉપર સરદાર નેમવામાં આવેલો હતો અને હેલેસપોનટ માહેલા સીસ્તાસ પ્રાંતના હાકેમ આરતાઈકતીસ ઇબને ચીરાસમીસને એ મજકુર માકરોનીસ તથા મોસીનોસાઈ ટોળાંનો સરદાર મુકરર કરેલો હતો. મેરસ નામના ટોળાંને માથે રંગીન કુલાહ તથા ચામડાંની બનાવેલી નાહાની ઢાલ અને ભાલા દીસતા હતા. કોલચીઅનો લાકડાંની કુલાહ તથા કાચાં ચામડાંમાંથી બનાવેલી નાહાની ઢાલ, ટુંકા ભાલા અને તલવાલ સાથે જોવામાં આવતા હતા. એમેરસ તથા કોલચીઅન ટોળાંઓ ઉપર તીઆસપીસના છોકરા ફરનદાતીસને સરદારી આપવામાં આવેલી હતી. અલારોદી (આરારાતના પાહાડી) તથા સાસપાઈરીસ (આઈબીરીઆન) ટોળાંઓને કોલચીઅનો માફક કવાએદ આપવામાં આવેલી હતી અને તેઓને માથે સીરોમીત્રીનો છોકરો માસીસ્તીઉસ સરદાર હતો. ઇરીથ્રીઆના દરીઆ માંહેલા ટાપુના રેહેવાસીઓ તથા જે ટાપુઓમાં પાદશાહ બંદીવાનોને મોકલેછે તે ટાપુના રેહેવાસીઓખી મીદીઅનો જેવો લબાસ તથા હથીઆર સીએ દીસતા હતા અને તેઓને માથે બાગીઉસનો છોકરો મારદોનતીસ જે પાછળથી માઇકેલીની લડાઇમાં મારીઓ ગયો હતો તેને સરદાર તરીકે નેમવામાં આવેલો હતો." એ શીવાએ ઝરકસીસ પાદશાહના દરીઆઈ વરૂી લશકરમાં ફીનીસીઆન, મીસરી, સાઈપરીઅન, કીલીકીઅન, પામફીલીઅન, લાઇકીઅન, કેરીઅન, આયોનીઅન-ગ્રીક, ડોરીક-ગ્રીક, ઇઓલીક-ગ્રીક, હેલેસપાનતીક-ગ્રીક તથા ઇજીઅન નામના દરીઆ માહેલા ટાપુઓનાં યુનાની રેહેવાસીઓના નામો

જોવામાં આવેછે. એ લશકર ઉપર આરીઓબીગનીસ, પેરેક્ષસપોસ(પેરીરાસ્પ),મેગાબીઝુસ તથા આકીમીનીસ (હાખેમન) નામના પારસી ઉમરાવોને સરદારી આપવામાં આવેલી હતી.

ઈરાની લશકરની કુંચ કરવાની રીતભાત વીશે આ બાબની આખરીએ હું વીગતે બીઆન આપનાર છું માટે ઝરકસીસનું આ બોહોલું ખુરાકીનું લશકર કઈ પ્રકારે સારદીસથી નીકળી હવે હેલેસપાંટ ઓળંગવા સારૂ વાટમાં ઘણાંએક શેહેરો પસાર કરી ઠેઠ એબીદાસ આગળ આવી પુગ્યું તે વીશે ફરીને જણાવવા અત્રે હું દુરૂસ્ત જોતો નથી. આ બંદરમાં આવીઆબાદ અંહીઆંની એક ટેકડી ઉપર અંહીઆંના રેહેવાસીઓએ પાદશાહ સારૂ એક સંગેમરમરનું તખત જે બનાવીઉં હતું તાંહાં બેસી એક દીવસે પોતે પોતાના દરીઆઈ વરઘી લશકરની એણે રીવીઉ લીધી. બીજે દીવસે બરી બામદાદ પછી જારે બુલંદ આફતાબે ફરીને ઉગમણ તરફથી પ્રકાશવા માંડી પોતાના કીરણો બાહેર કાહાડીઆં કે લોબાન ધુપાવી ખુરશેદ ને મેહેર (મીથ્રા) યજદની નેઆએશ મોબેદોએ શરૂ કીધી અને દસતુરાન દસતુરે પછી આવાં અરદુઇસુરની નેઆએસ માંડી એક સોનેરી કાસીઆમાંથી હોમસલીનું પાજેવું પાણી દરીઆમાં છાંટી દાદાર હોરમજદની પછી બુલંદ આવાજે મદદ માંગી. "ઓ સાહેબ, આ સ્વારીમાં તું અમોને ફતેહ બક્ષ." એ કીરીઆમાં ઝરકસીસ પણ પોતે સામેલ થયો હતો અને બંદગી કરી રહ્યા બાદ તેણે એક ખંજર, એક સોનેરી કાંસીઓ તથા એક સોનેરી વાસણ આવાંયજદને ચહડાવી પોતાના પેલા દસ હજાર સુંદા "અમર" નામ ધરાવનાર પારસી સીપાહોને પેલો પુલ ઓલંગી એશીઆની ભુમી છોડી યુરોપની ભુમીમાં જઇ પગ મેહેલવાનો સપર પેહેલો હોકમ કીધો. પાદશાહના ફરમાનને તાબે રહી તેઓએ પોતાને માથે ફુલોની જાળી પેહેરી પેહેલેજ દીવસે હેલેસપાંટ પસાર કરીઓ. એ વેળાએ એ બધો આખો પુલ મંતલીની ડાંખળીઓથી સીનગારવામાં તથા અગર અને લોબાનની ધુંઈઓથી સુગંધ કરવામાં આવીઓ હતો. બીજે દીવસે પાદશાહ પોતે પોતાના પવીત્ર રથમાં ઉભી તોખમના નીશીઅન ઘોડા જોડી એ પુલ પસાર કરી ગયો. તેની પછી સઘળું આખું લશકર એજ પુલને રસ્તે તથા સઘળા ખાન સામાનો તથા ભાર બરદારી જાનવરો પેલો બીજો પુલ ઓળંગી યુરોપની ભુમીમાં દાખલ થયા. કેહેછે જે, એ આખાં લશકરને એ પુલ ઓળંગી જતાં એક આખું અઠવાડીઉં લાગ્યું હતું.

એ પછી એ સઘળાં લશકરે પાછી કુંચ કરવા શરૂ કીધી અને થ્રેસના મુલકના ડોરસીકસ નામના શેહેરમાં જાંહાં આગળ દરાયસે એક મજબુત કીલો બાંધીઓ હતો તાંહાં આવી તેના બોહોલાં મેદાનમાં તે પછી છાવણી કરી પડીઉં. અંહીઆં ઝરકસીસે એ સઘળાં લશકરની પોતે રીવીઉ લીધી અને પાદશાહી નવીસંદાઓ મારફતથી જે તરેહવાર દેશોનું માણસ અંહીઆં એકઠું થયું હતું તેઓનું એક લીસ્ત પોતે કરાવી લીધું. કોઈબી પાદશાહ આ રીવીઉથી ઘણો મઘન થાય તો તેમાં કાંઇ પણ નવાઈ જેવું નથી. એમાં દેશદેશના લોકો પોતાના અજાએબ જેવા પેરવાસો સહીત એકઠા થયલા હતા. અંહીઆં કોઇ ઠેકાણે હીંદુઓ તથા શીખ લોકો, તો કોઇ ઠેકાણે અરબો તથા હબસી લોકો ને કોઇ ઠેકાણે તુરાનીઓ તો કોઈ ઠેકાણે ઈરાની સીપાહો પોતાની સંક સમારી જે સીઆન શોકતથી ઉભા હતા તેથી ઈરાનનો ગોયા દબદબો તથા દમામ માલુમ પડતો હતો ને પારસીઓની સેહેનશાહત તે જમાનામાં ઉગમણથી તે આથમણ સુધીનો અતી મોટો ચકરાવો જે ઘેરતી હતી તેનું આ લશકર ગોયા એક જીવતો જેવો નમુનો હતો.* પણ અફસોસ કે આપણ લોકોની એ સઘળી જાહોજલાલી હવે નાબુદ થઇ ગઈ છે ને અફસોસ કે ઈરાન સરજમીનના સઘળા અરવાચીન મુસલમાન ઈતીહાસ લખનારાઓ જે અસલી પારસીઓનું લોહી ધરાવવાનો ફાંકો રાખેછે તેઓ ઝરકસીસનું નામ વટીક પણ પોતાના દફતરમાં લખી ગયા નથી. જો હેરોડોટસ નહી પેદા થયો હોત તો હવે આસ્તે આસ્તે ઝરકસીસ પાદશાહની હસ્તી વીશે પણ લોકો કદાચ શક નાખવા ચુકતે નહીં; કેમકે જારે એનું નામ પોતાના દેશના બખરમાંથી મુતલગ મળી શકે નહી તારે યુનાનીઓ જેવા એના દુશમનોના લખાણ ઉપર તે ક્યાંવેર લોકો ધીઆન આપીઆ કરતે. એ રીવીઉ પછી આ છાવણી છોડીઆબાદ પારસી લશકરે ત્રણ ભાગમાં હવે વેહેંચાઈ જઇને પોતાની કુંચ પાછી આથમણ ભણી શરૂ કીધી. વાટમાં દરેક શેહેરે લશકરની તથા પાદશાહની ઘણી માહાવજત લીધી અને પોતાની તાકાત પ્રમાણે ખાનપાન પોહોચતું કરવા માંડીઉં. તારબાદ એ સઘળાં લશકરે સેહેલથી સ્ત્રાઈમન નદી ઉપરનો પેલો તરાપો ઓળંગીઓ. એ વેળાએ મોબેદોએ સફેદ

* ડોરસીકસના મેદાનમાં ઓગણપચાસ જુદી જુદી વરણો જે એકઠી થઇ હતી તેઓની સંખીઆ કુલે મળી ૫૨,૮૩,૨૨૦ આદમીની થઇ હતી એમ થંડે પેટે જણાવવા હીરાદોતસને કાંઇ પણ બાડો બખેડીઓ નડતોજ નથી!

ઘોડાઓ જમે કરી એક મોટું હવન (હોમ)* કીધું. તારબાદ બીસાલતી ટોળાંના મુલકમાં તે પેહું જાંહાંના પાદશાહે ઇરાનની ઓહેધરી કબુલ રાખવા ના કહી પોતે રોદોપે નાહાઠો અને પોતાના ચાર છોકરાઓને ઝરકસીસના લશકરમાં સામેલ નહી થવાનો હોકમ કરીઓ. તેઓની આ આપખુદીને લીધે પછી તેઓને સખત શીક્ષા કરવામાં આવી હતી. વાટમાં સઘળાં ગ્રીક શેહેરો જાંહાં જાંહાંથી આ લશકર કુંચ કરતું ગયું તે સઘળાં ઇરાનને શરણ થતાં ચાલીઆં. આખરે તેઓએ આકાનથસ શેહેરમાં આવી વળી છાવણી કીધી. એ શેહેર આગળથી પેલી નેહેર બંધાવવા શરૂ થએલી હતી માટે ઝરકસીસે અંહીઆં જરા વીસામો લઇ એ સઘળી નેહેરની પોતે જાતે જઇને તપાસ (સરવે) કરીને એ કામ સરંજામ પોહોચાડનાર શખસોની વખાણ કરી તેઓને તેઓના કામ પ્રમાણે પોતે ઇનામો વેંહેચી આપીઆં. અંહીઆંના આગળા બીચારા ગરીબડા રેહેવાસીઓ પારસીઓના આ માથે ઉહાવેલા મશભારત કામથી જે ઘણા દ્રવ્યવાન થયા હતા તેથી તેઓએ આ સઘળાં લશકરને તથા પાદશાહને મોટી ધામધુમથી ઉતારો આપીઓ તથા હવે અંહીઆંથીજ એ બંને ખુશકી તથા દરીઆઇ વરઘી લશકરખી એક એકથી પછી છુટાં પડી ગયાં હતાં; કેમકે પાદશાહે હવે પેલા પોતાના દરીઆઇ વરઘી લશકરને એ નેહેર ઓળંગી ચાલકીદીના દવીપકલ્પની પ્રદક્ષણા કરી થરમીક અખાતમાં દાખલ થઇ પોતે ખુશકીની રાહે થરમી શેહેરમાં જઇ જે છાવણી કરનાર છે તાંહાં આગળ આવી પોતાના ખુશકીના લશકર સાથે એકઠા થઇ જવાનો હોકમ કરીઓ. હવે વાટમાં આ ચાલકીદીનો દ્વીપકલ્પ પગરસ્તે પસાર કરતાં તાંહાંના એક જંગલમાંથી સંહી તથા જંગલી ઘોધાઓએ ભાર બરદારી ઉંટોપર એકાએક નીકળી હોમલો કરી કેટલાંએક ઓપગાં જાનવરોને મારી નાખીઆં. એ છતાં પણ એ સઘળું લશકર આખરે સહી સલામત થરમી શેહેરમાં આવીને છાવણી કરી પડીઉં. એટલામાં પેલા ગ્રીસ દેસ મોકલેલા એલચીઓ પણ તાંહાં આગળ પાછા ફરીઆ અને પાદશાહ સારૂ એવી ખુશ ખબરો લાંવીઆ જે, પીરાખીઆન, થેસેલીઆન, દોલોપીઆન, એકીઆન, મેગનીશીઆન, મીલીઆન, ઇનીઆનીઆન, લોકરીઆન, તથા થીબન અને ઘણાખરા બેઓસીઆનોએ ઇરાનની ઓહેધરી કબુલ કરી પોતાની "ભુમી તથા પાણી" પાદશાહને સ્વાધીન કરીઆંછે. આથી ગ્રીસ દેશની સઘળી વરણોનો ત્રીજો હીસ્સો તો આટલામાંજ ઇરાનના તાબા હેઠલ આવીઓ. અંહીઆં હવે ખુશકીના લશકર સાથે પેલું દરીઆઇ વરઘી લશકર પણ ફરીને એક એક સાથે આવી મળ્યું.

હવે પેલી તરફ યુનાનીઓએ જોયું જે, ઇરાનીઓનું લશકર તો દરમંજલ પોતાના દેશમાં ચાલીઉં આવેછે માટે સઉપર પેહેલાં આથીનીઅન, સ્પારટન, પલાતીઅન તથા થેસપીઅનોએ મળી મરવું નહી તો પારસીઓ સામે ઘણી બલતવારીથી થવું એવા માહોમાહે એકડા કીધા. બાકીના બીજાં સઘળાં ગ્રીક સંસ્થાનોએ હીલાંબાહાના બતાવી એ લડાઇમાં સામેલ થવા સારૂ આથીનીઅનોના પુછવા ઉપરથી પરતીઉત્તરમાં નાના જવાબો પોતે મોકલી આપ્યા. પેહેલાં તો સઘળું યુનાની લશકર ટેમપીની ખીનમાં યુનીતસ નામના એક સ્પારટન તથા થેમીસ્તાકલીસ નામના એક એથીનીઅન શીપેહેસાલારની સરદારી હેઠલ એકઠું થયું; પણ તરતજ તેઓને માલુમ પડીઉં જે, એ જગા ઉપર આપણે પારસીઓના હલ્લા સામે ઉભા રહી શકીશું નહીં માટે એ ખીન છોડી થરમાપેલી નામની એક બીજી ઘણીજ સાંકડી ગળી આગળ આવી તે છાવણી કરી પડીઉં. કેહેછે જે, એ રસ્તો એટલોતો સાંકડો હતો કે, તાંહાં આગળ જો થોડુંજ લશકર ઉભું રાખીઉં હોએ તો દુશમનોને દેશમાં દાખલ થતા સેહેલથી અટકાવી શકાએ તેવું હતું. હીરાદોતસના કહ્યા મુજબ લીઆનીદસ નામના સ્પારતાના પાદશાહની સરદારી હેઠળ આ ઠેકાણે નવ હજાર માણસોનું જે લશકર એકઠું થયું હતું તેમાં ફકત ત્રણસો સ્પારતનો હતા. આ ઘણું હસવા જેવુંછે જે, હીરોદોતસ તથા બીજા યુનાની ગ્રંથકારો જો કે પારસીઓના લશકરની સંખ્યા ઉપર મીડાંના મીડાંઓ ચહડાવીયા જાયછે તો તેમજ પોતાના દેશીઓનાં લશકરની ટીપમાંથી તેથી ઉલટું તેઓ મીડાંના મીડાંઓ ગેપ કરી જાએછે. ત્રણસો સ્પારતનોને બદલે ત્રણ હજાર સ્પારતનોખી કહ્યા હોત તો વાત જરા માનવામાં પણ આવત ખરી. તકરારને માટે એ સંખીઆખી આપણને બાહાલ રાખીઆ વીના છુટકો નથી; કેમકે કોઇપણ પારસી લેખેં એ વીશેનો આપણી સોડ નહીં હોવાથી એ સંખીઆ ખરીછે કે ખોટી તે વીશે આપણાથી આવાં એકતરફી લખાણને લીધે હવે હાલ ખાત્રીથી તપાસ થઇ શકતી નથી. એજ વેળાએ યુના-

* ઘોડાઓનો હવન કરવાની ક્રીયા પ્રાચીન કાળમાં ઘણા બળવાન હીંદુ રાજાઓ કરતા હતા અને તેને અશ્વમેદ કરીને કેહેતા હતા.

નીઓનું ૨૭૧ વાંહાંણોનું દરીઆઈવરધી લશકર યુરીબાએદીસ નામના સ્પારતન તથા થેમીસ્તાકલીસ નામના એથીનીઅન નૌકાસૈનાધીપતી (આદમીરલ) ની સરદારી હેઠલ આરતીમીસીઅમ નામના બંદર આગળ પારસીઓના વાંહાંણોના કાફલાને પેગેસીઅન અખાતમાં દાખલ થતો અટકાવવા સારૂ પડી રહ્યું હતું.

થરમીનું બંદર છોડીઆને બારમે દીવસે માસીદોનીઆ, પીરહાબીઆ, થેસેલી તથા એકીઆફથીઓતીસના મુલકો પસાર કરી જઈ મીલીઆનોના મુલકમાં શરમાપોલીની પડોસમાં ઝરકસીસે સઘળું પોતાનું ખુશકી લશકર લાવી સહીસલામત રીતે આવો બોહોલો દેશ પસાર કરી આવી દુશમનો સામે હવે જંગ કરવાની સઘળી તઈઆરી કરી લશકરની સંફ આરાસ્તા કીધી. બીજીગમથી એના દરીઆઈવરધી લશકરે મેગાબેતીસ નામના એક પારસી ઉમરાવ એદમીરલની સરદારી હેઠલ, સઘળો દરીઓ વાટમાં ઓળંગી થરમાપોલીની નજદીક આવી પડી રેહેવા સારૂ, એ બારૂં છોડી રવાના થયા આગમજ દખણ ભણી સકીઆથાસના ટાપુવેર રસ્તામાં કાંઈ અડચણ છે કે નહીં, તેની તલાસ કરવા માટે ફકત દસ ચુંદાં વાંહાંણોનો કાફલો રવાના કીધો. એ નાના કાફલાને વાતમાં ત્રણ એથીનીઅન વાંહાંણો સાથે અઠડા અઠડી થયાથી તેઓએ યુનાનીઓના આ બારકસો પકડી તેમાંના સેલરોને ઠાર કરીઆ. આથી આરતીમીસીઅમ આગળના યુનાની કાફલામાં ભારે ભય પેદા થયું અને તેઓએ આ મથક છોડી ચાલકીસ તરફ નાહાસવા માંડીઉં. આ દસ બારકસોએ પાછાં ફરી પોતાના સરદારને સઘળું સમાધાન છે એવો હવે રીપોરટ કરીઆથી આ સઘળા કાફલાએ આ બંદર આગળથી ખુશકીના લશકરને ઉપડી ગયાને અગીઆરમે દીવસે પોતાની કુંચ શાહરૂ કીધી. ઉપડીઆને બીજે કે ત્રીજે દીવસે તેઓને માઠાં ભાગ્યે રસ્તામાં એક મોટું તોફાન નડીઉં. એ તોફાન ત્રણ દીવસ સુધી રાત દીન ચાલુ રહ્યું હતું. આથી પારસીઓના નજદીક ચારસો ઉપર બારકસો તથા ઘણો મોટો સામાન સરંજામ તથા ઘણાએક માણસો વઠીક ગરક ગયાં. ચોથે દીવસે જારે તોફાન નરમ પડીઉં તારે બાકી રહેલાં વાંહાંણોએ ફરીને સઢ ચહડાવીઆ અને આખરે નાહીંમત નહી થઈ આરતીમીસીઅમની સામે પેગાસીના અખાતના દખણ તરફના દરવાજા ભણી આફતેનું બંદર જે આવેલુંછે તાંહાં આગળ આવી લંગરો નાખીઆં. અગરજો આ સઘળો ઈરાની કાફલો સહીસલામત પોતાના આફતેના મથક ઉપર પોંહોતો હતે તો ઝરકસીસના ખુશકીના લશકરને થરમાપીલી આગળ તે ઘણો મદદગાર થઈ પડતે અને લીઆનીદસના લશકરના પાછલા ભાગને તે ઘણો સતાવીઆ વીના રેહેતે નહી. આ તોફાનની વાત દુશમનોના દરીઆઈવરધી લશકરમાં ફેલાયાથી તેઓને પાછી ઘણી હીંમત આવી અને તેઓને કોઈએ એમ ભમાવીઆ જે ઈરાની તમામ કાફલો ડુબી ગયોછે તેથી ચાલકીસ છોડીને પાછા પોતાના આગળનાં મથક આરતીમીસીઅમ આગળ તેઓ આવી પડીઆ, આવતાંને વાર સામેના કીનારા ભણી આવું તોફાન થયા છતાંબી બાકીનું આટલું બધું દરીઆઈવરધી લશકર જે સહીસલામત આવી પુગ્યું હતું તે જોઈને પણ તેઓ પાછા ઘણા ઘભરાટમાં પડીઆ અને ફરીને તાંહાંથી નાહાસવાની તઈઆરીમાં હતા એટલામાં થેમીસ્તાકલીસે મુખ્ય મુખ્ય સરદારોને લાલચ આપી તેઓને તાંહાંથી હવે નહી ખસવા સારૂ લાલચમાં નાખ્યા.

થરમાપોલીની નજદીકીમાં ચાર દીવસવેર ઝરકસીસનું લશકર પડી રહ્યું તોબી દુશમનોએ મુગા મુગા શરણ થવાનું કાંઈ પણ ડોળ દેખડાવીઉં નહી તેથી પાંચમે દીવસે પોતાના મીદીઅન તથા કીસીઅન સીપાહોની ઝરકસીસે સંફ સમારી તેઓને લીઆનીદસ સામે થવા આ સાંકડી ગલી આગળ રવાના કીધા. તેઓએ દુશમનો ઉપર મોટો મારો આવી સાંકડી જગાની દરકાર ન કરતાં પેદરપે ચાલુ રાખીઓ તોપણ તેઓને પાછા હઠવાની ફરજ પડી જેથી બીજે દાહાડે પાદશાહે પોતાના કેટલાએક પેલા અમર પારસી સ્વારોને તે તરફ રવાના કીધા પણ તેઓથીબી પેલું યુનાની લશકર હઠીઉં નહી. આખરે ઈફીઆલતીસ નામના કોઈએક શખસે એ રસ્તેથી નહી પણ બીજે રસ્તે થઈને પણ લીઆનીદસના આ લશકરને ઘેરી શકાશે એવી વાત પાદશાહ આગળ કહ્યાથી રાતના તરતજ વીદારન (હાઈદરનીસ) નામના એક પારસી ઉમરાવની સરદારી હેઠલ કેટલુંએક ચુંદું લશકર એસોપસ નદીની આગળથી થઈ એનોપીઆનો પાહાડ ચહડી બીજા એક બે આડા તેડા રસ્તા લઈ બરી બામદાદ પડ એટલામાં તો યુનાની લશકરનો જઈને તેઓએ દુમબાલો પકડીઓ. અંહીઆં એક હજાર ફોસીઅનો સંફ સમારી પડેલા હતા. આ પ્રમાણે દુશમનોને વગર ધારેલા પોતાની સનમુખ આવેલા જોઈ એ ફોસીઅન સીપાહો ઘણી બળતવારીથી લડીઆ પણ આખરે પારસીઓના તીરના અરબાઓથી મોટી શીકસ્ત ખાઈ તેઓ નાહાઠા જે વાતની ખબર લીઆનીદસને પડતાંજ દુશમનોના આખાં લશકરમાં મોટો ઘભરાટ મચી રહ્યો કે, પારસી સીપાહો તો આગળ તથા પાછળ બંને તરફ ફરીવળીઆછે. આથી એ જવાં-

મરદ સરદારને પોતાના દરમાંથી હવે પોતાના ચુંદા સરદારો સહીત નીકળી આવી આમણ સામણ બાથ ભીડવાની ફરજ પડી. એ વેળાએ એની સાથે બાકી રહેલું સઘળું લશકર વીદારનના મજબુત મારાથી નાહાસી ગયાથી ફકત ત્રણસો સ્પારતનો તથા તેઓના નોકરો સાતસો થેસપીઅનો અને આરસો થીબનો હતા એમ યુનાની ગ્રંથકારો પોતાની શરમ ઢાંકવા સારૂ લખી ગયાછે. ગમે તે હોએ પણ આખરે એ લશકરખી પારસીઓથી હારીઉં અને એ લડાઇના દરમીઆનમાજ લીઆનીદસ પોતે મારીઓ ગયો તથા થીબનોએ વખતસર પારસીઓની પનાહ માગી તેથી તેઓ શીવાએ બીજું એક પણ માણસ યુનાન સરજમીન તરફ એ જંગી મેદાનમાંથી સહી સલામત જઇ શકીઉં નહીં. આ વખાણુએલી લડાઇ જે ઈ. સ. પૂર્વે ૪૮૦ માં થઇ હતી તેમાં યુનાનીઓ ખુદ પોતે પોતાની હાર એકરાર કરેછે અને કેહેછે જે, યુનાનીઓનું ચાર હજાર તથા ઈરાનીઓનું વીસ હજાર આદમી મારીઉં ગયું હતું. પણ પારસીઓના લશકરની સંખીઆ જે વધુ જણાવેલીછે તેમાંથી અલબત પા ભાગ ખરો માનીઓ હોય તો તે વધારે વાજબી ગણાશે; કેમકે સંખીઆની ગણત્રીમાં હીરોદોતસ પારસીઓ સામે પોતાના દેશની કીરતીમાં ઉમેરો કરવાના હેતુથી હંમેશ આવી રીતે લખીઓ જાએછે અને એ બાબદસર પોતે કાંઇ પણ બખીલી કરી જતો નથી. ખુશકી ઉપર તો આ પ્રમાણે યુનાનીઓનું જોર ટુટવું અને પારસીઓ પોતાની મુરાદમાં ફતેહ પામીઆ તેથી થેસેલી તથા લોકરીસના મુલકો વચે આવેલું આ મજબુત નાકું તેઓના હાથમાં આવ્યું. આથી આથેન્સ શેહેર ઉપર જલદીથી પોતાનું આગળું વેર લેવા તેઓને હવે બની આવીઉં.

હવે પેલીગમ આરતીમીસીઅમ તથા એફાતી આગળ યુનાની તથા ઈરાની વાંહાણોનો કાફલો જે ગુરકા ગુરકી કરી રહ્યો હતો તેઓને આખરે લડાઇનું રણશીંગડું વગાડવાની ફરજ પડી. પેહેલાં તો આગળ જણાવીઆ પ્રમાણે જારે યુનાનીઓએ જોયું જે, ઇરાનીઓને તોફાનથી આટલું નુકસાન થયા છતાંબી તેઓ સોડ આટલું બધું સૈન્ય હજુર બાકી રહ્યુંછે તારે બીહીને સ્પારતન સરદાર યુરીબાએદીસે પાછું ચાલકીસ તરફ જવાનો ઠેરાવ કીધો. એ વાતની ખબર અંહીઆંનાં રેહેવાસીઓને પડતાંજ તેઓએ એ કાફલો એ જગા આગળ થોડું મુદત રાખવા એ આદમીરલ આગળ ઘણી મીનતજારી કીધી કે તેટલી મુદતમાં તેઓને પોતાના માલ મીલકત તથા બચાં છોકરાંઓને બીજે કેથે મોકલાવી આપવાને બની આવે. આ તેઓની અરજ એ સરદારે ના પાડીઆ ઉપરથી તેઓએ થેમીસ્તાકલીસ આગળ તરત એલચી મોકલાવી તેને ત્રીસ તાલાંટની લાંચ આપી. એ લાંચમાંથી તેણે પાંચ તાલાંટ યુરીઉબાએદીસને આપ્યા અને કોરીનથીઅન વાહાણોના કાફલાનો એદાઈમેનતસ નામના સરદારે જે એવી ધમકી આપી હતી કે, જો તમો લોકો આ બંદર આગળથી પાછા નહી હઠશો તો હું ફકત મારો કાફલો લઇને પાછો જતો રહીશ તેનેબી ત્રણ તાલાંટ આપી તરત તેણે થંડો પાડી મેહેલીઓ. બીજી તરફ મેગાબેતીસે જારે પોતા કરતાં યુનાની બારકસો થોડાં દીઠાં તારે તેણે બસો વાંહાણોના એક કાફલાને યુબીઆના ટાપુની દક્ષીણ ભણી ઉતરી પડવા હોકમ કીધો કે, તેથી દુશમનોના આ કાફલાને આગળ તથા પાછળ એ બંને તરફથી ઘેરીને સતાવવામાં આવે. આ વાતની ખબર કોઇએક ભેદુએ આવી યુનાની લોકોને કહી તેથી તેઓ પોતે ઘણી સાહુચેતીમાં રહ્યા. કેહેછે જે, એ વેળાએ વખત ગાળી કાહાડવાને બદલે મેગાબેતીસે આરતીમીસીઅમ ઉપર એકાએક હોમલો હીંમતથી કરીઓ હતે તો થેમીસ્તાકલીસ તથા યુરીબાએદીસમાં પણ તે વેળાએ ઈરાની કાફલાની સામે થવાની તાકાદ નહી હતી. પણ વખત ગયાથી તથા ઇરાનીઓનો મતલબ પેલા ભેદુએ થેમીસ્તાકલીસને કહી હતી તેથી તેણે તરત પેલાં બસો વાહાણો સામે થવા એક નાનો કાફલો તે તરફ રવાના કીધો તથા એક બીજો કાફલો એફતી તરફબી મોકલીઓ. આ છેલા બે કાફલાઓ વચે જુજ મારામારી થઇ જેમાં ઇરાની કાફલાથી પેલા યુનાની કાફલાને જરા દુખ ખમવું પડયું પણ તેવામાં રાત પડી ગયાથી એ બંને કાફલાઓ પોત પોતાના મથકો તરફ પાછા નીકળી ગયા. રાતના હુનાળાના દીવસો હોવા છતાં એક બીજું મોટું તોફાન જે જગા આગળ ઈરાની વાંહાણોનો કાફલો પડેલો હતો તાંહાં થઇ આવ્યું. આ તોફાનમાં વળી ઇરાનીઓને પાછી ઘણી મોટી નુકસાની પોંહોંચી અને પેલાં બસો વાંહાણોનો કાફલો તો યુબીઆના ટાપુની પુરવે એક મોટા ખરાબા ઉપર ચહડી ખડક સાથે અફડીઆથી તદન નીરૂપીયોગી થઇ પડીઓ. આવો મામલો જોઇ યુનાનીઓને હીંમત છુટી. બીજે દાહાડે સાંજના તેઓએ ફરીને પોતાનો કાફલો લડાઇ કરવા સારૂ આફતી ખાતે રવાના કીધો. પણ રાતના તોફાનને લીધે ઇરાનીઓ તેઓ સામે થયા નહી તેથી તેઓએ આગળ ધસી કેટલાંએક કીલીકીઅન વાંહાણો જે લંગર નાખી પડેલાં હતાં તેઓ પર હોમલો કરી તેઓને ડુબાડી મેહેલીઆં. આથી ઈરાની એદમીરલને બહુ રીસ

ચહડી અને બીજે દીવસે બપોરના પોતાને આટલું બધું તોફાનથી નુકસાન પોંહોંચીઆ છતાંબી નાહીંમત નહીં થઇ પોતાના સઘળા કાફલાને આરતીમીસીઅમ તરફ રવાના કીધો. આખો દીવસ સુધી એ બંને લશકરોમાં પછી મોટું યુદ્ધ ચાલીઊં. એમાં ઈરાની સેલરોમાં મીસરીઓએ તથા યુનાનીઓમાં આથીનીયનોએ ઘણી જવાંમરદી દેખડાવી અને ઈરાનીઓનેબી એમાં સારો માર પડીયો. આ છતાં પણ ઈરાનીઓએ આથીનીયનોના અરધો અરધ વાંહાણો નીરૂઉપયોગી કરી નાખી તેઓના પાંચ છ વાંહાણો તો તમામ ખલાસીઓ સાથ તેઓ પકડી ઈરાની છાવણીમાં લઇ ગયા. આથી આ જગા ઉપર મથક રાખવા યુનાનીઓને દરૂસ્ત ભાસીઊં નહી તેથી એ જગા છોડી બીજાં વધારે મજબુત બારાં ભણી જવું કે નહીં એવી માંહોમાંહે તેઓ પોતે મશલેહત કરતા બેઠા હતા એટલામાં એબરોનીકસ નામના એથીનીઅન એદમીરલે આવી તરત તેઓને ખબર કીધી જે, ઝરકસીસના લશકરે થરમાપોલીને આખરે પોતાના સ્વાધીનમાં લીધુંછે અને યુનાનીઓ નાહાસ ભાગમાં પડીઆછે. આ ખબર સાંભળતાંને વાર તરતજ એ તમામ કાફલો સાલામીસના બંદર ખાતે ઝડપમાં ઉપડી ગયો. એણે બીજે દીવસે જારે ઈરાની આદમીરલને ખબર પડી જે, આરતોમીસીઅમ છોડી યુનાનીઓ નાહાસી ગયાછે તારે તેણે યુબીઆની ઉત્તર તરફનો સઘળો કોસ્તો તથા હીસ્તીઆનો પ્રાંત ઇરાનને તાબે કરી લઇ તે નવે રસ્તેથી થઇ થરમાપોલીની ગળી ભણી પોતાના શીપાહોની જવાંમરદી જોવા ઝરકસીસના હોકમથી તે જંગનું વખણાએલું મેદાન પોતે પોતાના હમરાહીકો સાથે જઇને જોઈ આવીઓ.

હવે આણીગમ ઝરકસીસનું લશકર આવી મોટી ફતેહથી ઘણું મગન થઇ થરમાપોલી છોડીને દર મંજલ આગળ ધસીઊં અને ફોસીસના પ્રાંતમાં તે પછી દાખલ થયું. તાંહાં જઈ એ ઝરકસીસે એ પ્રાંતના દસ બાર શેહેરોને જીતી તાંહાંના લોકોને તાબે કરી યુનાની લોકોનું દેલફીનું મોટું નામીચું દેહેરૂં લુટવા લશકરની એક ટુકડી તે તરફ રવાનાં કરી પોતે હવે બેઓસીઆના પ્રાંતમાં ઉતરી પડી થેસપીઆ તથા પલાતીઆ નામની જગાઓને તારાજ કરી નાખી એતીકાના પ્રાંતમાં હવે સપર સેહેલીવાર પારસી લશકરે દાખલ થઇ તાંહાંના પાએતખ્ત શેહેર આથેન્સ ઉપર આખરે ઘેરો નાખીઓ. અંહીઆંના લોકો પારસીઓને આવતા જોઈ આગળથી શેહેર છોડીને ઘણા ઘભરાટમાં નાહાસી ગયા હતા પણ બાકી રહેલા થોડાક સખસો પોતાના કીલ્લામાંથી પારસીઓ સામે થયા. આખરે ઘણી બલતવારીથી શેહેરના દરવાજા ખોલી પારસી લશકર એ શેહેરમાં દાખલ થયું ને તાંહાંના ઘરો, દેહેરાંઓ વીગેરે સઘળું બાળી ભસમ કરી નાખીઊં અને તાંહાંનો કીલ્લો વઠીક ઝરકસીસને પછી સ્વાધીન થયો. આથેન્સને બાળી તારાજ કરી નાખવાની આ ખુશ ખબર ઝરકસીસે તરતજ પોતે સારદીસ મોકલી આપી. આખાં યુનાનમાં આ પરીણામથી મોટો ઘભરાટ મચી રહ્યો અને ઝરકસીસની યુનાન દેશ ઉપરની સ્વારીનું આ પ્રમાણે મન માનતું પરીણામ ઉપજીઊં. યુનાની ગ્રંથકારો હસદને માર્યા આ વાત ગોયા નજીવી જેવી દેખડાવી સાલામીસની પોતાની હવે પછીની ફતેહ વીશે મોટું દાસ્તાન આપેછે ને તારબાદ ઝરકસીસ પોતાને દેશ ફરીઓ તેથી તે ગોયા નાહાઠો હોય એવું તેઓ ડોળ ઘાલેછે, પણ આપણને આ વાત તો ધીઆનમાં રાખવી જોઇએ જે, આ દેશ ઉપર સ્વારી કરવાની મુળ મતલબ આથેન્સ શેહેરને પાએમાલ કરવાની હતી અને તે કામ આ પ્રમાણે મનમાનતી રીતે હવે સરંજામ પોંહોંચીઊં એટલે ઝરકસીસ પાદશાહ પોતાના દેશ ભણી પાછો ફરીઓ તેમાં તે નાહાઠો એમ બોલવું સરફ હેમાકત જેવુંછે અને યુનાનીઓએ ફકત દુશમનીથી તે જોડી કાહાડેલુંછે, માટે તેવું એકતરફી લખાણ આપણે હાલ બાહાલ રાખી શકતા નથી.

યુનાનીઓનું દરીઆઈલશકર જારે સાલામીસ આગળ જઈ પુગ્યું તારે તાંહાં સરદારોના મતોમાં ફેરફાર પડીઆ. કોઈ કેહેકે, પારસીઓનું જોર ઘણું છે તેથી અંહેથી પણ મથક કાહાડી નાખી બીજે કેથે લઈ જવું જોઇએ. થેમીસ્તાકલીસ એ મતની વીરૂધ હતો અને એજ મથક પોતાના બચાવ સારૂ ઘણુંજ સરસ છે એવો તેનો વીચાર હતો. એટલામાં ઇરાની વાંહાણોનો કાફલો પણ ફેલીરમના અખાતની પડોશમાં આવી લાંગરીઓ અને સાલામીસ આગળના યુનાની કાફલાને આથેન્સ શેહેરનાં બાળવાની પણ ખબર પડી ગઇ. એથી તેઓ ઘણાજ નીરાશ થઇ ગયા હતા અને હવે શું કરવું તેની તેઓને સમજ પડતી ન હતી. એટલામાં થેમીસ્તાકલીસે પોતાના એક નોકર સાથે ઇરાની ભાષામાં ઝરકસીસ ઉપર પેગામ મોકલીઓ જે, યુનાનીઓ સાલામીસ છોડી નાહાસી જવાની તઇઆરીમાં છે. આ ખબરથી સઘળો ઇરાની કાફલો તરત તેઓની આસપાસ ફરી વળીઓ. એ વેળાએ સઘળો યુનાની કાફલો ઘણો જાન પર આવી પારસીઓ સામે થયો. સાલામીસની આ લડાઈની વેળાએ યુનાનીઓ સોડે ૩૬૬ બારકસો હતાં એમ હીરાદોતસ જણાવેછે; પણ તીસીઅસ લખી જાએછે જે, એ વેળાએ

યુનાનીઓના ૭૦૦ વાંહાંણો હતાં. આવાં મોટાં જાન પર આવી ગએલાં લશકર ઉપર એકદમ નહી ધસવા. હેલીકરનાસસની રાણી આરતીમીસીઆએ ઝરકસીસને ઘણી મજબુત ભલામણ કરી; પણ તે વાત એ પાદશાહને તથા તેના બીજા સરદારોને પસંદ નહી પડી ને આ સાંકડી જગા ઉપર જઈ તરત તેઓએ લડાઈ શરૂ કીધી. એમાં ફીનીસીઅન, સાઈપ્રીઅન, સીલીસીઅન, પારસીઆન તથા મીદીઆન અને મીસરી ખલાસીઓ ઘણી બાહાદુરીથી લડીઆ; પણ રસ્તો સાંકડો હોવાથી ઇરાની વાંહાંણો એક એકમાં ગુંચવાઈ ગયાં જેથી થેમીસ્તાકલીસે તેઓનો હાલ હાલ જોઈ પેદરપે તેઓ પર મોટો મારો જારી રાખી આખરે તેઓએ પારસી કાફલાને હરાવીઓ.

પોતાની મુળ મખસદમાં હવે પાર પડીઆથી આ હારથી પારસીઓ કાંઇ નાહીંમત થયા નહીં. ઝરકસીસને હવે નજદીક ચાર વરસ આ દેશમાં થઈ ગયાં તેથી મારદોનીઅસ નામના એક પારસી ઉમરાવને એ તરફના લશકરની સરદારી સોંપી પોતે હેલેસપાંટ પસાર કરી પાછો ઇરાન દેશમાં દાખલ થયો. એ વેળાએ રસ્તામાં એણે ઘણી વીપત્તો પડી હતી એવું જે બીયાન કેટલાએક યુનાની ગ્રંથકારો આપો જાએછે તે તદન ખોટું તથા દાવાદુશમેનીથી જોડી કાહાડેલુંછે. હવે મારદોનીઅસ પોતાના ચુંદા લશકર સહીત થેસીલીના પ્રાંતમાં પછી એક શીઆળો ગુજારીઆબાદ ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૪૭૯ નાં સાલની આખરીમાં એક લડાઇ પલાતીઆ નામના શેહેરની નજદીકીમાં યુનાનીઓ સાથે કીધી. એ લડાઈમાં એણે યુનાનીઓના કહ્યા પ્રમાણે એક મોટી શીકસ્ત ખાધી અને જે લશકર બાકી રહ્યું તે આરતબેજસની સરદારી હેઠલ હેલેસપાંટ તરફ પાછું ફરીઉં. એજ દીવસે એશીઆમાઈનરના કોસ્તા ઉપર પારસીઓના એક થોડાએક કાફલાએ માઇકેલી નામના એક બંદર આગળ યુનાનીઓના ઝાન્તીપસ તથા લીઆતીચાઈદીસ નામના સરદારોના હાથથી હાર ખાધી હતી એમ યુનાની ગ્રંથકારો લખી ગયાછે. તકરારને ખાતર એકબારગી આ બંને પાછલી લડાઈઓમાં પારસીઓએ શીકસત ખાધી એ વાત આપણે કબુલ પણ રાખીએ તોપણ ઝરકસીસના દોરમાં યુનાન દેશનો નજદીક સઘળો ભાગ એક વેળા એ ઇરાનની બાહેધરી હેઠલ પેહેલાં આવીઓ હતો એમ હીંમતથી કેહેવા કશી ખાંતીએ આપણને અત્રે આચકો લાગી શકતો નથી. એ ઉપરથી યુનાનીઓએબી જોઇ લીધું જે, ઇરાનના પાદશાહોને અમસ્થુ સતાવવું તે કાંઈ જેવું તેવું કામ નથી.

ઇરાન આવીઆ બાદ બાકીના દીવસો સુલેહ સંપજ ભરેલી રીતે રાજ ચલાવવામાં એ પાદશાહે ગુજારીઆ હતા. હવે એ પાદશાહના લેખો વધતા ઓછા એળવનદ પાહાડ આગળ તથા હમદન, પરસીપોલીસ તથા આરમીનીઆના પ્રાંત માહેલા વાન નામના શેહેર આગળ હજુર સુધી મુસાફરોના જોવામાં આવેછે; પણ તેમાંથી પાદશાહ દરાયસના લેખો માફક તવારીખ લગતા કાંઈબી અગતના દસ્તાવેજો મળી આવી શકતા નથી. એલવંદ પાહાડ આગળ આ પ્રમાણે એ પાદશાહનો એક લેખ કોત્રાએલો આપણી નજરે પડેછે.

"બગ વજરક અઉરમજદા; હીય મથીસ્ત બગાનામ; હીય ઇમામ બુમીમ અદા; હીય અવમ અસમાનમા અદા; હીય મરતીયમ અદા; હીય શીઆટીમ અદા મરઠીય હયા; હીય ખશાયારશામ ખશાયથીઅમ અકુનઉશ, અએવમ પરનામ ખશાયથીયમ અએવમ પરૂનામ ફરમાતારમ અદમ ખશાયારશા ખશાયથીય; વજરક ખશાયથીય; ખશાયથીયાનામ ખશાયથીય; દાહીઉનામ પરૂજનાનમ ખશાયથીય અહીયાયા બુમીયા વજરકાયા દુરીય અપીય, દારીયવુશ ખશાયથીયહીયા પુત્ર; હખામનીસ્ય."

એટલેજે, "મોટો દેવતા હોરમજદ જે યઝદાનો સરદારછે તેણે આ દુનીઆ પેદા કરેલીછે. તેણે પેલું આસમાન બક્ષેલુંછે. તેણે મનુસજાત પેદા કરેલીછે તથા તેણે એ મનુસ જાતને જીંદગી પણ પોતે બખશેલીછે. તેણે ઝરકશીસને પાદશાહ કરેલોછે. લોકોનો પાદશાહ તથા લોકોને ધારા બાંધી આપનાર એ બંને (ઓધા) તેણે તેને આપેલા છે. હું છું પાદસાહ ઝરકશીશ (ખશાયારશા), મોટો પાદશાહ, પાદશાહોનો પાદશાહ (મલકાંને મલકા), આદમીઓથી આરાસ્તા થએલી ઘણીએક ભુમીઓનો પાદશાહ તથા આ મોટી દુનીઆનેબી ટેકાના આપનારો ને પાદશાહ દરાયસનો છોકરો તથા હાખીઆમની વંસનો."

પરસીપોલીસના મેહેલ ઉપરબી એજ ઢપના લેખો આપણને શાહરૂઆતમાં નજરે પડેછે. લાસનના પુસ્તકમાં નંબર ૧૫ વાલો જે મોટો એ મેહેલના દરવાજા ઉપરનો લેખ ઉતારેલો આપણે જોઇએછે તેમાં મજકુર લેખ પ્રમાણે સપર પેહેલાં તો તમામ ઇબારત આવેલીછે જે પછી બીજું વધારે આપ્રમાણે એ પાદશાહ બોલેછે.

"* * * થાતીય ખશાયારશા ખશાયથીય વજરક; વશના અઉરમજદાહા ઇમામ દુવરથીમ વીસદહીઉમ અદમ અકુનવમ વીશીય અનીયશચીય નીબમ કરતમ અના પારસા; તીય અદમ અકુનવમ; ઉટમઇય તીય

પીતા અકુનુરા; તીયપતીય ફરતમ વઇનિતીય નીબમ; અવ વીસમ વરાના અઉરમજદાહા અકુમાન થાતીય ખશાયારશા ખશાયથીય; મામ અઉરમજદા પાતુવ; ઉટમઇય ખશતરમ; ઉટાટીય મના કરતમ ઉતા તઇઅ મઇય પીત્ર કરતમ; અવરાચીય અઉરમજદા પાતુવ."

યાને "* * * પાદશાહ ઝરકસીસ કેહેછે જે, હોરમજદની કરમબખશેસથી મેં આ મોટો દરવાજો બનાવેલો છે. મેં તથા મારા બાપે આ પરસીપોલીસ શીવાએ બીજાં ઘણાંએક નામચીન બાંધકામો બંધાવેલાંછે. જેબી ઉમદા બાંધકામો હાલ જોવામાં આવેછે તે હોરમજદની બખશેશથી અમે (બંને બાપ દીકરાએ મળી) બનાવેલાંછે. પાદશાહ ઝરકસીસ કેહેછે જે, મારો તથા મારી શેહેનશાહતનો હોરમજદ રખેવાલ હોજો. મેં તથા મારા બાપે જેબી કામો કરેલાંછે તે બંનેઓનો આ હોરમજદ તું નીગેહબાન થજો."

વાન શેહેરના ખડક ઉપરના જે લેખને પ્રોફેસર લાસન નાં° ૧૬ આપેછે તેની મજમુન પણ પેહેલા ઉપર જણાવેલા લેખ મુજબ શરૂ થઇ નીચે પ્રમાણે તે પછી ખતમ થાએછે.

"* * * થાતીય ખશાયારશા ખશાયથીય, દારીયવુશ ખશાયથીય, હઇય મના પીટા, હઉવ વશના અઉરમજદાહ વસીય તઇય નીબમ અકુનઉશ, ઉતા ઇમ સતાનમ હઉવ નીયશતાય, વીટનીય યનીય દીપીમ નીય નપીશત આમ અકુનઉશ પસાવ અદમ ની યશતાયમ ઇમામ દીપીમ નીપ ઇશતન. . . . ."

એટલે જે "* * * પાદશાહ ઝરકસીસ કેહેછે જે, મારા બાપ પાદશાહ દરાયસે હોરમજદની કરમ બખશેશથી ઘણાએક ઉમદાં કામો કરેલાંછે. આ જગા ઉપરબી તે પોતે આવી ગએલોછે કે જેની યાદદાસ્તમાં શાસારૂ તેણે આ ઠેકાણે એક તખતી કોત્રાવી નહીં? પાછળથી જારે હું અંહીઆં આવીઓ તારે મેં આ તખતી કોત્રાવીછે. . . . ."

એ પાદશાહ ઘણો બાહાદુર તથા હીંમતવાન પુરૂષ હતો. પોતાના બાપ જેવો એકખાલનો મોટો બુલંદ નહીં હોવાથી એના કેટલાંએક કામોમાં એને પાછળથી જરા મળીઓ નહીં. એ જરા નીરદએ તથા ઘાતકી પોતે હતો ખરો, પણ પોતાના દેશની કીરતી પરકોમોમાં વધારવા તથા પોતાનો ત્રાસ તેઓપર બેસાડવા એણે પોતે ઘણી મેહેનત કરી હોય એવું દીસેછે. એટલાજ સબબો ઉપરથી આપણે એનું નામ ગ્રીકોની લડાઇમાં એક સરદાર તરીકેબી વાંચીએ છઇએ. એની ચઢાઇથી ગ્રીસ દેશને કાંઇ થોડું ખમવું પડીઉં નથી; જોકે છેલ્લેસરવાલે એ પાદશાહ તાંહાંથી પોતે પાછો ફરીઓ તોબી તે દેશના ઘણાંએક નામચીન શેહેરોને એણે પોતે તારાજ તથા પાએમાલ કરી નાખીઆં હતાં. યાહુદીઓની ઇસ્થરની પોથી માંહેલો અહુશુએરસ (અખશ ઝવરોશ યાને બાહદુર પેહેલવાન) તે એજ પાદશાહછે એમ ધારવામાં આવેલુંછે. એણે તથા એના બાપે તથા એના મમાવા (ખુરૂશે) એ યાહુદી લોકો ઉપર બહુ પ્રીતી દેખડાવી હતી તથા તેઓને પોતાનો ધરમ છુટથી પાળવા સરવે પાંતીની પરવાનગી આપી એટલુંજ નહીં પણ તેઓના દેહેરાં પણ જેરૂશલમમાં પોતે બંધાવી આપીઆં હતાં. એટલાજ સબબોને લીધે ઇશાઇ તથા મુશાઇ પોથીઓમાં આપણે હાખીયામની વંશના એ નામચીન પાદશાહોની બહુ તારીફ ગવાએલી જોઇએ છઇએ. પેહેલવીમાં એ જેરૂશલમને દજહોખતગંગ તથા અરબીમાં બેતુલમુકદસ યાને પાક–ઘેર કરી કેહેછે. પાદસાહ દરાયસ તથા કુરૂસના રાજમાં એ જગો બહુ વખણાએલી હતી. ફીરદુસીએ એ પાદશાહો વીશે ભુલાવો ખાઇને એઓના આ નામચીન જગા ઉપર કરેલાં ચરીત્રોને કીઆંની વંશનાં એ નામ ધરાવનાર બીજા પાદશાહોના વૃતાંતમાં પોતે ચલાવી દીવેલાંછે. ખરી વાતતો એછે જે, એ કીઆની કેખુશરૂ તથા કીઆંની કએ–ગુસ્તાસ્પના જમાનામાં જેરૂસલમ તથા યુનાન દેશ મુતલગ ઇરાની એરીયનોને માલુમબી હતુંજ નહીં તથા તે દેશો હઇઆતીમાંબી તે વેળાએ હતાં કે નહીં તે વાત પણ બહુ શક જેવી મને દીસેછે. ઇ° સ° પૂર્વે ૪૭૦ ના સાલમાં ઝરકસીસ પાદશાહને તથા તેના વડા છોકરાને આરતાબેનસ નામના એક સરદારે મારી નાખી તેના ત્રીજા છોકરા આરતેઝરકસીસને પછી તખત ઉપર બેસાડીઓ.

હવે ફીરદુસીએ આ ઝરકસીસ પાદશાહનું રાજ કોઇબી બાખત્રીઆ દેશની ભુમીના આગળા પાદશાહના રાજમાં સારાં ભાએગે ચલાવી દીવેલું નથી. હાખીઆમની વંશના આ નવા તખતનશીન થનાર પાદશાહને ગ્રીક ગ્રંથકારો આરતેઝરકસીસ–લાંજીમીનસ (માકરોચેર) યાને લાંબા હાથવાળો આરતેઝરકસીસ એવું નામ આપી ગએલાછે. બીલારોકા હરફોમાં એ પાદશાહનું નામ અરતખશાત્રા કરી લખાએલું પરસીપોલીસનાં દરાયસ પાદશાહના મેહેલ ઉપર હાલબી આપણાં જોવામાં આવેછે. ફારસીમાં એનું અરદેશીર–દરાજદસ્ત

એમ થઈ શકેછે કે, જે પાદશાહ બહમનનો એલકાબ હતો એમ ફીરદુસી આપણને જણાવી જાએછે. વળી અંહીઆં પણ આ કોઈ બાખત્રીઅન બહમનને હાખીઆમની આરતેઝરકસીસ-લાનજુમીનસ સાથે એ શાહેર પોતાની તવારીખની લડી બેસતી લાવી મેહેલવા સારૂ ગુંચવારો કરેછે. આગળ આપણે દેખાડતા આવેલા છઈએ જે કીઆંની કેખુશરૂ આગળથી એ સાહેર ગુંચવારામાં પડેલોછે અને પોતાની તવારીખની લડી બેસતી લાવવા તરેહવાર નવાં નવાં દાસ્તાનો શાહનામામાં તે પોતે દાખલ કરીઓ જાએછે. એટલાજ સબબો ઉપરથી એના કીઆની કએ-ખુશરૂ તથા કીઆંની કએ-ગુસ્તાસ્પ વીશે આપેલા હેવાલમાં હાખીઆમની ખુરૂશ (ખુશરૂ) તથા હાખીઆમની દરાયસ-હીસ્તાસ્પીસ (દારા-ગુસ્તાસ્પ)નો જુજ હેવાલ મીશ્રીત થઈ ગએલો બારીકીથી તપાશીઆથી માલુમ પડતો જાએછે. હવે સવાલ એ ઉઠેછે જે, શાહનામામાં જે હેવાલ પાદશાહ બહમન વીશે જણાવેલાછે તે ગ્રીક ગ્રંથકારોના આરતેઝરકસીસ-લાનજુમીનસ (અરદેશર દરાજદસ્ત)નાં હેવાલ સાથે ઘણોખરો મળતો ઉતરતો નથી અને બહમન વીશેનું એ દાસ્તાન તદનજ ગળત હોએ એમબી આપણાંથી કહી શકાતું નથી. એ હેવાલ કોઈબી આગળાં પુસ્તકની સત્તા ઉપરથી એ ઇતીહાસ લખનાર તથા શાહેરની કલમથી રચાવવો જોઇએ. એની સાબેતીમાં ફરવરદીન યસ્તમાંથી એક ફકરો કદાચ મારા મજકુર બોલવાને ટેકો આપે એવાછે; કેમજે તાંહાં અવરોસ્ત્રીના છોકરા વોહુનેમોના ફરોહરને આરાધેલું આપણા વાંચવામાં આ પ્રમાણે આવેછે—"વોહુનેમંઘો અઉઆરોસતરોએસ અશોનો ફરૂઅશીમ યજમેદે." એ વોહુનેમો પાદશાહ કએ-ગુસ્તાસ્પ પછી બીજી પેહેડીએ થવો જોઈએ; કેમકે એની ઉપર ફરશોરતર તથા જામાસ્પના નામો આપણે લખેલાં જોઈએ છઈએ. ફારસીમાં એ વોહુનેમોનું બહમન થઈ શકેછે માટે આ કોઈ બહમન નામ ધરાવનાર ઘણો અસલી બાખત્રીઅન પાદશાહ યાતો સુબો થઈ જવો જોઈએ. એને અરદેશીર દરાજદસ્ત એવો એલકાબ આપી ફીરદુસી હવે કંટાળી એ કીઆની વંશની સમાપ્તી લાવી મેહેલવા જે પેરવી કરેછે તેમાં વળી એને ગોતું ખાધેલું દીસેછે અને હાખીઆમની વંશના અરદેશીર દરાજદસ્ત નામ ધરાવનાર પાદશાહને કોઈ બહમન નામના ઘણા કદીમ શખસ સાથે વળી ભુલથી એ ગુંચવાવી મેહેલેછે. આ બોલવાની સાબેતીમાં હું મારી તરફથી નીચે મુજબ દલીલ દેખડાવી શકુંછું. શાહનામા ઉપરથી આ કોઈ બાખત્રીઅન બહમન જરતોસ્તી ધરમનો મોટો પેરાસે પાછળથી થએલો હોએ એમ જણાએછે. ફરવરદીન યસ્ત માંથી તેથીજ વખતે એ શખસનું નામ જરતોસ્તના સાગેરદો સાથે જોડાએલું આપણી નજરે પડેછે. એણે ધરમ સંબંધી યાતો કોઈ નવા ધારા બાંધી આપવા સંબંધી કાંઇક મોટાં કામો કીધેલાં હોએ એમ એનું ફરેહાર આરાધતી વેળાએ એના કામોનું જે બીઆન તાંહાં આવેલુંછે તે ઉપરથી સાફ ખુલી રીતે માલુમ પડી આવેછે. એને અવરોશત્રી નામના કોઇ શખસનો બેટો કરી એ મજકુર યસ્તમાં લખેલોછે. હવે અવરોશત્રીનું ખીલારોકા હરફોમાં અશતખશત્રા તથા ફારસીમાં અરદેશીર કરી કદાચ બની શકે એવુંછે, આપણાં કેટલાએક મોબેદોને આફરગાન કરતી વેળા મેં "બહમન અરદેશીર એદરી ઇઆદ બાદ" કરી બોલતા સાંભળેલાછે યાને અરદેશીરના બેટા બહમનની અંહીઆં યાદ હોજો જે મજમુન મજકુર ફરવરદીન યસ્તની મજમુન સાથે મળતી ઉતરેછે. આગળ મેં સીદ્ધ કરી આપેલુંછે જે, જે જગોએ ફીરદોસી ગુંચવારામાં પડેલે છે તાંહાં તાંહાં તેણે પોતાની તવારીખની લડી બેસતી લાવવા નવાં નવાં દાસ્તાનો દાખલ કરેલાંછે એટલાજ સબબો ઉપરથી વળી અંહીઆં એ અસફંદીઆર તથા રૂસ્તમની લડાઈનો કીસ્સો દાખલ કરી બહમનને અસફંદીઆરનો છોકરો કરી પોતે પોતા તરફથી ઠોકી બેસાડેછે, પણ તેમ કરીઆથીબી તેની તવારીખનો શીલશાલો બેસતો આવતો નથી; કેમકે એ બહમનને અવસ્તામાં તો અરદેશીરનો છોકરો કરી કહેલોછે માટે એ અરદેશીર નામ ઉપરથી હાખીઆમની અરદેશીર-દરાજદસ્ત નામના બીજા ઘણાં પાછળા જમાનાના પાદશાહનું નામ એલકાબ તરીકે પોતે તેને આપી વાંચનારી આલમને આજ સુધી મોટું ગોતું એ નામચીન પુરૂષ ખવાડી ગએલોછે. આ ખુલાસો હું અગતનો જાણી વીદીઆરથીઓ આગળ આ ઠેકાણે સપર પેહેલીવાર ધરવા દુરસ્ત વીચારૂંછું અને તેની મુનશફી હવે પછીના ગ્રંથકારોને સોંપુંછું. એ પાદશાહના નામ પછી મનથરવાક યાને મંત્ર બોલનાર એવે નામના કોઇએક નામચીન પુરૂષનું યાતો દસ્તુરાન દસ્તુરનું ફરોહર આરાધવામાં આવેલુંછે કે, જે દસ્તુરે બાખત્રીઆન રાજમાં હવે પાદશાહી તથા મોબેદી એવા બંને દરજાઓ સપર પેહેલીવાર ચલાવવા લાગ્યા હોએ એવો મને ખીઆલ ઉત્પન્ન થાયછે. આટલી સઘળી તકરારનો સરાંસ એછે જે એ બાખત્રીઅન વોહમનો (બહમન) તે હાખીઆમની અરદેશીર દરાજદસ્ત નથી. એ બંને પાદશાહો વચે બહુ મોટો જમાનો ગુજરી ગએલોછે. ફીરદુ

સીએ ભુલથી એ બંને શખસોને જોદાજીદા ગણેલા નથી. હવે ચાલો એ અરદેશીર દરાજદસ્ત (આરતેઝરકસીસ–લાનજીુમીનસ) જેને મીશર દેશના હાએરોગલીફીક નામના હરફોમાં અરતખશીશીસ કરી આ પ્રમાણે લખેલોછે—

તેના રાજની ગ્રીક (યુનાની) ગ્રંથકારો પ્રમાણે આપણે હેઠલ તપાસ લઇએ. ઇરાન સરજમીનના આ પાદશાહને મજકુર નામ શીવાએ બીજું કોઇબી નામ ગ્રીક (યુનાની) ગ્રંથકારો આપી જતા નથી અને બીલારોકા હરફોમાંબી એકજ નામ એ પાદશાહનું આપણાં દીઠામાં આવેછે. ગાદી ઉપર આવતાંજ એણે પોતાના બાપના ખુની પેલા આરતાબેનસને કતલ કરાવીઓ અને ખુરશ (સાઇરસ) પાદશાહના રાજમાં યાહુદીઓને પોતાનું જેરૂશલમ (દજોખતગંગ) નું દેહરૂં ફરીને બાંધવાનો પરવાનો જે મળીઓ હતો તે પરવાનો હવે પુરતી રીતે અમલમાં લાવવા હીઝડા અને નીહીમાયા નામના બે જહુદો (યાહુદીઓ) ને તે તરફ પોતે રવાના કીધા.

આગળ આપણે વારંવાર જણાવી ચુકયા છઇએ જે, યુનાનીઓના એકતરફી લખાણ ઉપર ભરોસો રાખતી વેળાએ આપણને બહુ સાઉચેતી રાખવી જોઇએછે. એ બોલવાની સાબેતીમાં આ એક નીચલો દાખલો ઘણો અગતનો જાણી, નામચીન અરવાચીન ઇતીહાસ લખનાર બીશપ થરલવાલના પુસ્તક ઉપરથી હેઠલ ઉતારવા હું દુરૂસ્ત વીચારૂંછું. આ ફકરાથી વાંચનારાઓના જોવામાં આવશે જે, યુનાનીઓ કેટલીકએકવાર પોતાની અમસથી ફુકરાજી દેખડાવવા તદનજ જુઠાં દસ્તાવેજો વટીક પણ બનાવવા ચુકીઆ નથી. તેઓ લખી ગયા છે જે, એ પાદશાહના રાજમાં મીલતાએદીસના છોકરા સાઇમને પોતાની સાથે બસો વાંહાંણોનો કાફલો લઇ સાઇપ્રસના ટાપુ આગળ પારસીઓના એક મોટાં દરીઆઇવિરધી લશકરને હરાવી એથીનીઅનો સાથે એને સુલેહ કરવા ફરજ પાડી હતી, ને જેથી ઇરાનના રાજને ઈ. સ. પૂર્વે ૪૪૯ ના સાલમાં એશીઆખંડના ગ્રીકોનું સ્વતંત્રપણું બાહાલ રાખવાને ફરજ પડી હતી એટલુંજ નહીં, પણ ઇજીઅનના દરીઆમાં પારસી વાંહાંણોનો કાફલો તથા ઇરાની લશકર એ કોસ્તા આગળથી ત્રણ દાહાડાથી વધારે છેટેબી જઇ શકે નહી એવા ઇરાનની કીરતીને ઝાંખ લાગે તેવા કોલકરારો વટીક એ પાદશાહને કબુલ કરવા ફરજ પડી હતી. હવે બીશપ થરલવાલ કેહેછે જે, "આવા અગતના કોલકરારો વીશે થીઉસીદીદીઝ કાંઇપણ પોતે બોલી જતો નથી તેથી એ સઘળો હેવાલ અતીશય શક ભરેલો લાગેછે અને એ કોલકરારની તારીખ તથા એની કલમો વીશે જે મુખતેલાફ હેવાલો પાછલા ગ્રંથકારો જણાવી ગયાછે તેથી આપણા સંદેહમાં ઓર ઉલટો ઘણો વધારો થાએછે. હવે આ વાત તો જાહેરછે જે, એ વેળાએ ઇરાનની હાલત કાંઇપણ વાતે નબળી નહી હતી અને ઇરાનની દરબારમાં એશીઆના યુનાનીઓ સોડથી ચોથાઇ લેવાની વાત તો જેમની તેમજ ચાલુ હતી તથા સાઇમનના મોત બાદ તે ઠેઠ શીકંદરની ફતેહ સુધીના સઘળા પાદશાહી દસ્તાવેજોમાં એ બાબદસર કાંઇપણ ઇસારો કરવામાં આવેલો નથી તથા ઇરાને કોઇપણ દાહાડે એશીઆના ગ્રીકો ઉપર પોતાનો કાબુ નથી એવો કશી પ્રકારનો એકરાર પણ પોતે કરેલો નથી. ખરેખર એ કથા એથીનીઅનોની જોડી કાહાડેલીછે અને સરકારી દસ્તાવેજો ઉપરથી ગ્રંથો રચનાર કરેતરસ નામના એક એથીનીઅને પોતાના ગ્રંથમાં એ એહદનામાનો થોડોક ભાગ દાખલ કરવા કાંઇપણ આચકો ખાધો નથી અને તેને વાસ્તે પોતે એવો ઢોંગ કરીઓછે જે, સાઇમનના કરેલા કોલકરારો ઉપરથી તે ઉતારો કરવામાં આવેલોછે." કાબેલ દહલમાને આ સઘળું ખોટાઇ રોશન રોજની માફક ઘણાએક દાખલા દલીલો સહીત જાહેર કરી આપીઊંછે. આ ઉપરથી મજકુર કરેતીરસ આ દસ્તાવેજ તરકઢથી બનાવટ કરવાના વાંકમાં ખાસો સપડાઇ જાએછે.

રાજપર આવતાં આ પાદશાહને હજુર તો ઘણો વીલંબ થયો નહી એટલામાંજ, એના વડા ભાઇ વીસ્તારપે (હીસ્તાસપીસે) બાખત્રીઆમાં હુલડ ઉઠાવીઊં. એ હુલડ બેસાડવા એણે બે સખ્ત લડાઇઓ કરવી પડી એટલુંજ નહીં, પણ મીસરના લોકો સાથેબી વળી એને લડાઇમાં ગુંઠાવવું પડીઊં હતું; કેમકે તેઓએ ફરીને બીજીવાર ઇરાનીઓ સામે લીબીઆના ઇનારસ નામના પાદશાહના ઉસ્કેરવાથી તથા એમીરતેઅસ નામના એક મીસરી સરદારના ભમાવવાથી ઈ૦ સ૦ પૂર્વે ૪૬૩ ના સાલમાં પોતે પાછા સ્વતંત્ર થઇ જવા સારૂ એક મોટું બંડ ઉઠાવીઊં કે જેમાં તેઓને એથીનીઅન લોકોના લડાઇના એક કાફલાની મદદબી મળી હતી. દુશમનોના એકઠાં થએલાં લશકરે મીસર દેશના મેમફીસ શેહેર ઉપર ઘેરો નાખીઓ કે જેમાં પાદશાહનો ભાઇ હાખેમન (આકીમીનીસ) લડાઇની દરમીઆનમાં મારીઓ ગયો એટલામાં સીરીઆ (સામ) ના મુલકનો માગાબીઝસ નામનો ઇરાની સુબો આવી પોંહોંચીઓ. તેણે એ એકઠાં થએલાં દુશમનોના લશકરને મારી હઠાવીઊં એટલુંજ નહીં પણ

બીબલસ નામના શેહેર પર ઘેરો નાખી સઘળા દુશમનોને ઈ૦ સ૦ પૂર્વે ૪૫૬ ના શાલમાં શરણ થવા ફરજ પાડી. આથી ઈનારસ પોતાના તમામ લશકર સાથે ઈરાનીઓને તાબે થયો તથા એમીરતેઅસ તાંહાંથી આફ્રીકાના દખણ તરફના જંગળોમાં નાહાસી ભરાયો અને ઈરાનીઓને તાંહાંથી પોતે વારંવાર સતાવવા લાગ્યો. હવે મરહુમ પાદશાહ ઝરકસીસની વીધવા નામે એમીસટરીસ તથા રાજઅધીકારી પાદશાહ આરતેઝરકસીસની ઓરત આમાઈતીસ જેઓનો કાબુ આ પાદશાહ ઉપર બહુ ચાલતો હતો તેઓએ ઘેરમાં પાંચ વરસ સુધી ફેસાદ ટંટો કરી પાદશાહના ભાઈ આકીમીનીસનું વેર લેવા પેલા ઈનારસ પાદશાહને તેના કેદ પકડાએલાં લશકર સહીત પોતાના સ્વાધીનમાં લઈ તે સઘળા કેદીઓને પછી પોતે ઘણી ઘાતકી રીતે જબે કરાવીઆ. એ કામથી રાજમાં વળી ઈ૦ સ૦ પૂર્વે ૪૪૭ માં બળવો ઉઠીઓ; કારણકે મેગાબીઝસે જારે મજકુર ઈનારસને પોતાને શરણ થવા ફરજ પાડી તારે તેની સાથે પોતે તેને જીવતદાન બક્ષવાનો કોલકરાર કરેલો હતો, જે કોલકરાર આવી રીતે તુટો તેથી તેને ઘણી રીસ ચઢી અને સુરીઆની લોકોનું એક મોટું લશકર જમાવ કરી પાદશાહના લશકરને તેણે પોતે વારંવાર હરાવીઆ કીધું. આખરે કાંઇક દગા ફટકાથી એ શુરો સરદાર પકડાઈ ગયો જેથી પાદશાહે તેને તેની બાકી રહેલી આખી જીંદગી સુધી કેદ કરી રાખીઓ. એથીબી ફીશાદ કાંઈ નરમ પડીઓ નહીં; કેમકે પછી મજકુર મેગાબીઝસના લાગતા વળગતાઓ તથા છોકરાઓએ આખાં રાજને ધુજાવીઆ કીધું હતું. એ પાદશાહે ૪૦ વરસ સુધી રાજ ભોગવી પોતાના એકના એક વાજબી રીતે પેદા થએલા છોકરા ઝરકસીસ બીજાને પોતા પછી રાજનો માલિક નેમી ઈ૦ સ૦ પૂર્વે ૪૨૪ના સાલમાં મરણ પામીઓ. એમાં ઘણાએક સારા ગુણો હતા એમ પલુતારક તથા દાયોદારસ જણાવી જાએછે. પણ હીંમતમાં પોતે જરા કાચો હોવાથી ઈરાનના રાજમાં હવે સપર પેહેલીવાર સળો લાગવા માંડીઓ કે જેનું પરીણામ આખરે માઠુંજ નીપજીઊં હતું. એની એકની એકજ રાણી દામાસ્પીઆ, તીસીઅસના કહ્યા પ્રમાણે, જેદીવસે આરતેઝરકસીસ મરણ પામીઓ તેજ દાહાડે પોતેબી ગુજરી ગઈ હતી. ઝરકસીસ–બીજાએ હજુરતો દોહોડ મહીનો સુધી રાજ ભોગવીઊં નથી એટલામાં તેણે તેના બાપની રખેલી રાંડના એક છોકરા સોગદીઆનસે (સીસીદીઆનુસે) મારી નખાવી રાજનો તે પોતે ધણી થઈ બેઠો કે જેને આકસ નામના બીજા એક તેના હરામજાદા પીત્રાઈ ભાઈએ છ માસમાં મારી નખાવી તાજ તેની સોડથી ખુંચી લઈ દરાયસ–બીજાના નામથી પોતે ઈ. સ. પૂર્વે ૪૨૩ માં રાજનો અધીકારી થયો. હવે બારીકીથી જોતાં ફીરદોસીનો દારાબ તે આ પાદશાહ ઠરેછે; કેમકે એ શાહેર જેબી હેવાલ એના વીશે જણાવેછે તે ગ્રીક (યુનાની) ગ્રંથકારોના હેવાલની મજમુન સાથે ઘણુંકરી મળતો આવતો હોએ એમ મને લાગેછે. ગ્રીક ગ્રંથકારો એને નોથસ યાને હરામજાદો એવો એલકાબ આપી ગએલાછે. મેનીથો એને દરાયસ–ઓકસ કરી પણ લખેછે. એ પાદશાહ દારાબના જમાનામાં સઈબ નામના એક અરબ સરદારે એના મુલક ઉપર હુમલો કીધો એમ શાહનામામાં જે હેવાલ આપણા વાંચવામાં આવેછે તે આગળ જણાવેલા એમરીતેએસના ફરીને બીજીવાર મીશર દેશમાં ઉઠાવેલાં હુલડની મજમુન સાથે આકસર કરી મળતો આવતો હોએ એમ દીસેછે. એ મીશર દેશના સરદારે આ વેળાએ જો કે પોતાના દેશને ઈરાનીઓના હાથમાંથી છોડવીઊં તોપણ ઈરાનના રાજની પોતે ઓહેધરી કબુલ રાખી હતી. યુનાનમાંબી એના છોકરા સાઈરસે ગ્રીક લોકોમાં આ વેળાએ આપસ આપસમાં પીલોપોનીસીઆની લડાઇની જે મોટી આગ સળગી રહેલી હતી તેમાં સપારટન લોકો સાથે મળી જઇ એથીનીઅન લોકોને હરાવવામાં પોતે સારો ભાગ લીધો હતો. ફીરદુસી એના રાજમાં ફીલકુસ (ફીલીપ) સાથની મારામારી વીશે જે હેવાલ આપેછે તે એ પાદશાહને નહી પણ એની પછી થઇ ગએલા એજ નામ ધરાવનાર દરાયસ–ઓકાસ નામના બીજા એક પાદશાહને લાગુ પડેછે. એ બંને પાદશાહો એક સમજી એઓની કારકીરદીનો હેવાલબી એ સાએર ભેલસેલ કરી નાખેછે. તીઆરબાદ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૮ ના સાલમાં મીદ લોકોએ જે બંડ ઉઠાવીઊં તે એણે બેસાડી મેહેલીઊં અને તે પછી કાદુસીઅન લોકોના કરેલાં હુલડનો પણ એણે પોતે અંત લાવી મેહેલીઓ હતો. એને પેટે તીસીઅસના કહ્યા પ્રમાણે પેરીસાટીસ રાણીથી તેર છોકરા તવલ્લુદ થયા હતા જેઓમાંના બે મોટા છોકરા આરતેઝરકસીસ તથા સાઈરસ શીવાએ બાકીના સઘળા નાહનપણમાંજ મરણ પામીઆ હતા. એ રાણીનો પીઆર પોતાના નાહાના છોકરા સાઈરસ ઉપર વીશેષ હતો માટે તેને ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૭ ના સાળમાં હજુરતો તે અઢાર વરસની વયનો થયો હતો એટલામાંજ એશીઆમાએનર માંહેલાં લીદીઆ, ફરીજીઆ તથા કાપાદોસીઆના પ્રાંતોનો તેને છત્રપ નેમીઓ હતો. એ નામચીન શાહજાદાને ગ્રીક ગ્રંથકારો નાનો-સાઈરસ કરી લખેછે. તેણે એશીઆમાએનર માંહેલાં મજકુર પ્રાંતોની હાકેમી મળતાંજ તાંહાંના પાએતખ્ત

શેહેર સારદીસ તરફ તે પોતે તરત રવાના થયો ને તાંહાં જઈ પોતાના બાપના હુકમ પ્રમાણે મોટું દ્રવ્ય ખરચી મજકુર પીલોપોનીસીયન લડાઈમાં સપારટન લોકોને શાહય થઈ એથીનીયન લોકોને હરાવવામાં મોટી બાહાદુરી દેખડાવી હતી.* એ લડાઈમાં પોતે ઘણુંકસુધી ગ્રીક લોકોમાં પળોટાયાથી એ શાહાજાદાની હીંમત તથા તીક્ષણબુદ્ધી અતીશ વધી પડી હતી. એટલામાં પાદશાહ દરાયસનું શરીર લડડીયાથી તેણે સાઈરસને પોતાની આગળ મીદીઆમાં બોલાવી લીધો. ઓગણીસ વરસ સુધી રાજ ભોગવી એ પાદશાહ પછી ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૪ માં મરણ પામ્યો. એના મોતના બીછાના પર પેરીસાતીસ રાણીએ ગાદીનો માલિક સાઇરસને નેમવા ઘણીએ મેહેનત કરી પણ તે સઘળી ફોકટ ગઈ ને આખરે એનો વડો છોકરો આરતેઝરકસીસ (અરદેસર) બીજો લકબે નીમન (મજબુત યાદદાસ્તવાળો) ઈરાનના તખત ઉપર આવીઓ અને તે દાહાડાની રસમ પ્રમાણે ક્રીઆ કરમ કરી તાજ પોતાને માથે મેહેલવા પસારગદા શેહેર તરફ પોતે તરત રવાના થયો. આ પ્રમાણે નીષફળ થયાથી સાઈરસના દીલમાં છુપા કીનાનો આતસ સળગીઓ અને કોઈબી પ્રકારથી પોતાના ભાઈ સોડથી હવે પછી રાજ છીણવી લેવાના હેતુથી તે પોતે સારદીસ તરફ પાછો ફરીઓ. જે વેળાએ એ સારદીસ શેહેરમાં ફરીને આવી પુગીઓ તે વેળાએ પીલોપોનીસીઅન લડાઈનો તરતજ અંત આવી રહ્યો હતો જેથી ઘણુંએક ગ્રીક લશકર બેરોજગાર થઈ પડીઉં હતું. એ લશકર સઘળું એક હાથ કરી લેવા એણે હમણાં સારી તક મળી હતી; પણ તેને જમાવ કરીઆથી પોતાના ભાઈના મનમાં કાંઈ શક ઉતપન થાએ માટે એણે એવો સોહોલો ઉઠાવીઓ જે પડોસનો સુબો તીસાફરનીસ પોતાનું છુપું વેર લેવા મને સતાવવા માંગેછે માટે મેં મારા બચાવમાં આ યુકતી કરી રાખીછે અને એ સુબાના જોર જુલમથી કંટાલી એની યુનાની રઈઅતે જે હાલ બંડ ઉઠાવીઉં હતું તે બંડ બેસાડી દઈ તેઓને પોતાની છત્રપી હેઠલ આણી મેહેલવા પોતાની માની મારફતથી છેક પોતાના ભાઈ સુધી વગ પોહોચાડીઓ હતો કે પાદશાહ એમ સમજે કે, એ બંને છત્રપો ફકત પોતપોતામાંજ માત્ર માંહોમાંહે મરાઈ મરેછે. માઇલીતસ ટાપુના રેહેવાસીઓએ પોતાના મજકુર સુબા તીસાફરનીસ સામે બંડ ઉઠાવીઆથી તે બંડ તતકાળ બેસાડી દેવા એ સુબાએ જોસ ભરેલા ઉપાયો કામે લાવી ઘણાંએક તાંહાંનાં સારાં સારાં માણસોને જે દેશનીકાળ કરીઆ હતા તેથી પણ એને વળી એક નવું બાહાનું હાલ પોતાના લશકરને તરત કામે લગાડી દેવા મળીઉં હતું. પેલા દેશનીકાળ થએલા માઇલીટસના રેહેવાસીઓની જાણે ગોયા દયા ખાઈ એણે તેઓની સાહેતાએ લશકરની એક મોટી ટુકડી તેમાસ નામના એક મીસરી સરદારને એક મોટા લશકરી વાંહાંણોનો કાફલો સાથે આપી તતકાળ રવાના કીધી. એટલુંજ કરી એ શુરો પણ ફીતુરી શાહાજાદો બેસી રહ્યો નહીં; પણ કલીઆરકસ નામના એક લડાએક લાસીડીમોનીઅન સરદારને મોટી લાંચ આપી દુર દુર છુપું છુપું તેની મારફતથી ગ્રીક (યુનાની) લશકર એકઠું કરતો રહ્યો. તેમજ મેનન, આરીસતીપસ તથા પ્રોકસીનસ નામના બીજા વગવસીલાવાલા સરદારોને પણ પોતાના હાથ હેઠલ કરી લઈ થીસીલી વીગેરે બીજા આસપાસના ગ્રીક કોસ્તા આગળ લશકર જમાવ કરી રાખતોજ ગયો કે જારેબી કામ પડે તારે તરત તેઓની પોતાને મદદ મળી શકે.† આથેનસનું જોર તોડવા એણે પોતાના બાપના વખતમાં પીલોપોનીસીઆની મોટી લડાઈમાં આગળ સપારટન (લાસીડીમોનીઅન) લોકોને જે મોટી મદદ કરી હતી તેના બદલામાં તેઓએ પણ એના માગવા ઉપરથી એની મદદે આવવા કબુલાત આપી હતી. એ પ્રમાણે સઘળું નકી કરી એશીઆમાઇનરના પ્રાંતની અગની કોણ તરફ પીસીદીઅન નામના રાહજન લડાએક ટોળાંનો જુલમ તથા તેઓથી થતી લુટફાટનો અટકાવ કરવાને

* એ શાહાજાદો ચાલચલણનો મીઠો તથા બોલનો ઘણો સાચો હતો તે સાથે લોકોને આપવે લેવે હાથબોથી અતીઅંત છુટો હતો તેથી આખાં લશકરનો તે બહુ માનીતો થઈ પડીઓ હતો. એ વખતના ઈરાનીઓમાં માનને ખાતર પાદશાહ આગળ પોતાના બંને હાથો પોતાના પોશાકની બંને બોરદુઓનાં ગજવામાં ચાતો ડગલીની મોહોટી બાહુથી ઢાંકવાનો રીવાજ હતો કે જે માંહેલો છેલ્લો રેવાજ બંદગી કરતી વેળાએ હજુર સુધી આપણાં પારસી લોકોમાં ચાલુછે. એની ફુઈના બે છોકરાઓ એક વેળાએ એની આગળ આ પ્રમાણે અદબ આદાબથી ઊભા રેહેવાને આનાકાની કરી એને અપમાન આપીઉં તેથી ગુસ્સે થઇ એણે તેઓને તરતજ તાંહાં ઠાર કરાવીઆ હતા.

† પાછલથી લડાઇ થઇ રહયા બાદ પાછા હઠતી વેળાએ રસ્તામાંજ કીલીઅરકસ, પરાકસીનસ, આગીઅસ, સાકરાતીસ તથા મીનાન નામના આ સઘળા યુનાની સરદારોને હીલાં બાહાનાથી પકડી પાદશાહ આગળ તીસાફરનીસે મોકલી દીધા હતા કે જેણે તેઓને તરતજ ઠાર કરાવી નાખીઆ હતા. એથી કરી એ લશકરની સરદારીની જુસરી ઝેનોફન નામના એક નોજુવાન ગબરૂ સરદારને હાથ આવી હતી.

બાંહાંને સારદીસમાં એણે મોટું લશકર જમાવ કરીઉં જેમાં પેલા વખણાએલા ઈતીહાસી ઝેનોફને પણ પેલા વખણાએલાં દશ હજાર ચુંદાં ગ્રીક લશકર સહીત એની ચાકરી કબુલ કરી હતી. એ પછી માઈલીતસ ટાપુ ઉપરનો પેળો ઘેરો કાહાડી નાખી તાંહાંનું લશકર પાછું બોલાવી લઈ ઈ○ સ○ પૂર્વે ૪○૧ ના સાલના મારચ યા એપરેલમાં એ સઘળાં લશકરે સાએરસની સરદારી હેઠલ સારદીસ શેહેર છોડી લીદીઆ તથા ફરીજીઆના પ્રાંતમા કુંચ કીધી. એથી તીસાફરનીસ નામના આગળ જણાવેલા સુબાને મોટા શક ઉતપન થયાથી તરત પોતે આરતેઝરકસીસ પાદશાહને ખુદબખુદ જઈ મળી લશરકરની તેની તરફથી પણ પોતે મોટી તઈઆરી કરાવી રાખી અને છુપા છુપા ભેદુઓ સાઈરસના લશકર તરફ તેની ચોકસ મતલબ સમજવા સારૂ રવાના કીધા. પેલી તરફથી સાઈરસ દર મંજલ એક એક પછી એક એક શેહેર પોતાનાં બોહોલાં લશકર સહીત ઓળંગતો ચાલીઓ. જારે તેનું લશકર પીસીદીઆની હદ ઓલંગી છેક તારસસ નામના શેહેર આગળ આવી પોહોચીઉં તારે એની ચોકસ મતલબ તમામ ગ્રીક લશકરને માલુમ પડી ગયાથી તરતજ તે લસકર તાંહાં ફરી બેઠું અને હવે આગળ નહી વધવા સારૂ એક સંપ થઈ પડીઉં. પણ આગળથીજ તેઓના સરદાર કલીઆરકસને સાઈરસે પોતાના હાથમાં લઈ મેહેલયો હતો તેથી લાંચ રૂસવત તથા નવી નવી આશાઓથી પેલું તમામ લશકર પાછું સમજીઉં અને પેદરપે આગળ વધી છેલ્લે સરવાલે કીઉનાકસા નામની જગા આગળ આવી પુગ્યું કે જાંહાં આરતઝરકસીસ પાદશાહનું મોટું લશકર તીસાફરનીસ તથા આબરાકોમાસ નામના સુબાઓની સરદારી હેઠલ પડેલું હતું. અહીંઆં એ બંને લશકરો વચ્ચે મોટું યૂદ્ધ ચાલીઉં જેમાં સાઈરસ ઘણી બલતવારીથી લડીઆબાદ લડાઈની દરમીઆન મારીઓ ગયો અને તેનું દસ હજાર આદમીઓનું ગ્રીક લશકર પોતાની આશામાં ભંગ થઈ ઝેનોફન નામના પેલા નામચીન ઈતીહાસીની સરદારી હેઠલ પોતાના દેશ તરફ પાછું હઠીઉં. તવારીખના દફતરોમાં આ બાઝગસ્ત (રીત્રીત) ઘણી વખણાએલી ગણાએલીછે. કેહેછે જે, જો આ સાએરસ ઇરાનનો પાદશાહ થયો હતે તો એની તીક્ષણ બુધ્ધીને લીધે એ રાજને એને મોટી જાહોજલાલીએ પોહોચાડી દીધું હતે અને ગ્રીક લોકોની લડાઈની કુનેહોથી પણ એ સારીકાણી પોતે માહીતગાર હોવાથી યુનાન દેશને આખરે ઘણું હંફાવી કદાચ ઈરાનના તાબા હેઠલ એણે લાવી મેહેલીઉં હતે, કેમકે જે રીત એ પોતે કામે લગાડતો હતો તેજ રીત એની પછી શીકંદર પાદશાહે કામે લગાડી તમામ યુનાન દેશને એખલો પોતાને તાબે કરી લીધો હતો. આ મરનાર શાહાજાદાના ગમમાં એની મા પેરીસાતીસે (પરીજાદેએ) પાદશાહી કુટુંબમાં એની ઓરત રાણી સતાતીરા (સીતારા)ની અદેખાઈ કરીઆ કરી બહુ ખુનરેજી કરાવીઆ કીધી હતી. દરબારમાં આ પ્રમાણે માહોમાહે ફીસાદ ચાલુ જોઈ સપારટા દેશના એગીસીલેઅસ નામના રાજાએ ઈરાનીઓના આથમણ પ્રાંતના મુલકો ઉપર સખ્ત મારો ચલાવવા માંડીઓ જેમાં સઘર પેહેલાંતો તે ઘણો ફતેહ પામતો ચાલીઓ, પણ આખરે કોનન નામના ઈરાનીઓની ચાકરીમાં આવેલા આથીનીઅન સરદારે એ સપારટન લોકોનો કાબુ બહુજ તોડી નાખીઓ જેથી એનતાલસીદાસ નામના સુલેહના કોલકરારો થવી વેળાએ ઈ. સ. પૂર્વે ૩૮૭ ના સાળમાં એશીઆમાઈનર પ્રાંત માહેલા સઘળા ગ્રીક સંસ્થાનો અને સાઈપ્રસ નામનું ટાપુ તથા કલાજોમીનાઆ નામનું એક ઘણું અગતનું શેહેર પણ ઈરાનીઓના સ્વાધીનમાં પાછું આવીઉં. મીસર દેશ પાછું તદનજ પોતાને હાથ કરી લેવા એ પાદશાહે વળી ઘણી પેત્રણો કીધી, પણ તેમાં તે ફતેહ પામીઓ નહીં. ત્રણ શાહાજાદાઓ એની પછી ગાદીના માલેક થવા હવે આપસ આપસમાં મશાવવા લાગ્યા અને પોતાના મોટા ભાઈ દરાયસને મારી નાખી રાજમાં તેઓએ મોટું ફીતુર ઉઠાવીઉં. એ ફીતુર છેલ્લે સરવાલે મટાડવામાં આવીઉં ખરૂં, પણ તે દુખમાંને દુખમાં એ પાદશાહ આખરે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૬૨ ના સાલમાં મરણ પામીઓ. એની પછી એનો નાહાનો છોકરો ઓકસ જેને ગ્રીકો દરાયસ–ઓકસ એવું નામ આપી ગયા છે તે રાજનો માલેક થયો અને આરતેઝરકસીસ–ત્રીજો એવો પોતે એલકાબ લીધો. ગાદી ઉપર આવતાંજ એ નવા પાદશાહે ૮૦ ઉપર પોતાના બેશીઓને મારી નાખીઆ કે રાજમાં વારંવાર ટંટા ફીસાદ ઉઠીઆ કરે નહીં. આવાં એના ઘાતકી કામથી રઈઅતને મને એ ઘણો અકારો થઈ પડીઓ જેનો લાભ લઈ આરતાબેજસ નામના એશીઆમાઇનરના પ્રાંતના એક ઈરાની સુબાએ (સેત્રપે) થીબન તથા એથીનીઅન લોકોની સાહેતાથી રાજનો પોતે માલેક થવા એક મોટું ફીતુર ઉઠાવીઉં. આ પાદશાહ જેવો ઘાતકી તેવોજ પોતે શુરો પણ હોવાથી આખરે આરતાબેજસને હરાવી તેને ઠેઠ પોતે યુનાન દેશમાં નહસાડીઓ. સાઇપ્રસના ટાપુના રેહેનારાઓએ તથા મીસરના લોકોએ ફીનીસીઅન લોકોને ફીતુર કરવા ઉસકેરીઆથી તેઓ સામેબી એને લડાઈ કરવાની ફરજ પડી. એ લડાઈમાં પણ આખરે એજ પાદશાહ ફતેહ પામીઓ અને તેઓના સી-

દાન નામના વખણાએલા શેહેરનો તદનજ પોતે ધાન કાહાડી નાખીઓ. એટલુંજ કરી એ શુરો પણ બુની પેહેલવાન બેસી રહ્યો નહી. સાઇપ્રસના ટાપુનેબી વળી ફરીને એક વેળાએ ઇરાનીઓના તાબા હેઠલ એણે કરી લીધું તેમજ મીસર દેશનેબી વળી ઇરાનના તાબા હેઠલ પોતે આણી મેહેલીઊં અને તાંહાંના પાદશાહ નીકટાંનીબસ-બીજાને પોતે જાતે મારી હઠાવીઓ. આ પ્રમાણે આ નામચીન પાદશાહે ઇરાનને પોતાની આગળી જાહોજલાલી હાલતે પોહોચાડી મેહેલીઉં. એ પછી પાછી રાજમાં વળી થોડું-કવેર સમાધાની ચાલી. પણ આખરે બેગોઆસ નામના એક એના નોકરે વીખ દઇ એને મારી નખાવી એના નાહાના છોકરા આરસેસને તખતનશીન કીધો. પરસીપોલીસના પાદશાહ દરાયસના મેહેલ ઉપર એ ધાતકી પણ શુરા શેહેનશાહનો એક લેખ હજુરસુધી આ પ્રમાણે આપણી નજરે પડેછે. એ લેખમાં જે વંશાવળી એણે પોતાવીશે આપીછે તે મજકુર ગ્રીક ગ્રંથકારોની વંશાવળીને બરોબર રીતે મળતી ઉતરેછે અને તે નીચલો લેખ તપાસીઆથી વાંચનારાઓની પુરતી રીતે ખાત્રીબી કરશે એવી મને પુર ઉમેદ છે.

"બગ વજરક અઉરમજદ; હીય ઇમામ બુમામ અદા; હીય અવમ અસમાનામ અદા; હીય મરટીઅમ અદા; હીય શાયતામ અદા મારતીહયા; હીય મામ અરતખશાત્રા ખશાયથીય અકુનઉશ; અએવમ પરૂવનમ ખશાયથીયમ; અએવમ પરૂવનામ ફરમતારમ થાતીય અરતખશાત્રા ખશાયથીય વજરક; ખશાયથીય ખશાયથીયનામ; ખશાયથીય દાહીઉનાંમ; ખશાયથીય અહયાયા બુમીયા—અદમ અરતખશાત્રા ખશાયથીય પુત્ર; અરતખશાત્રા દારીયવુશ ખશાયથીય પુત્ર; દારીયવુશ અરતખશાત્રા ખશાયથીય પુત્ર; અરતખશાત્રા ખશાયારશા ખશાયથીય પુત્ર; ખશાયારશા દારીયવુશ ખશાયથીય પુત્ર; દારીયવુશ વીશતાસપહઇયા નામ પુત્ર; વીશતાસ પહઇયા અરશામ નામ પુત્ર; હખામનીશીય. થાતીય અરતખશાત્રા ખશાયથીય; ઇમમ ઉસતશનામ આથગનામ મામ અપા મામ કરતા. થાતીય અરતખશાત્રા ખશાયથીય; મામ અઉરમજદા ઉતા મીથ્ર બગ પાતુવ; ઉતા ઇમામ દાહીયૂમ ઉતા તીય મામ કરતા."

એટલે જે "મોટો યઝદ જે હોરમજદછે તેણે આ જાંહાંન પેદા કરેલી (આપેલી) છે. તેણે પેલું આસમાન પેદા કરેલું (આપેલું) છે. તેણે મનુસજાત પેદા કરી (આપી) છે, અને એ મનુસ જાતોને તેણે જીંદગીબી જે બખશેલી છે તેજ સાહેબે આરતેઝરકસીસનેબી લોકોનો ધારા બાંધી આપનાર તથા લોકોનો પાદશાહ એ બંને ઓધા સોપેલા છે. મોટો પાદશાહ, પાદશાહોનો પાદશાહ (મલકાંને મલકા), લોકોનો પાદશાહ, આ દુનીઆનો પાદશાહ આરતેઝરકસીસ (અરતખસત્રા) કેહેછે જે, હું આરતેઝરકસીસ પાદશાહનો બેટોછું. આરતેઝરકસીસ પાદશાહ દરાયસનો છોકરો થાયછે. દરાયસ પાદશાહ આરતેઝરકસીસનો બેટો થાયછે. આરતેઝરકસીસ પાદશાહ ઝરકસીસનો બેટો થાએછે. ઝરકસીસ (ખશયારસા) પાદશાહ દરાયસ (દારયવુ) નો બેટો થાએછે, દરાયસ કોઇ હીસ્તારપીસ (ગુસ્તારપ-વીસ્તારપ) નામ ધરાવનાર શખસનો બેટો થાએછે. હીસ્તારપીસ (વીસ્તરપ) કોઇ અરસામીસ (અરશામ) નામના શખસનો છોકરો થાએછે કે, જે હાખીઆમની વંશનો હતો. પાદશાહ આરતેઝરકસીસ (અરતખશાત્રા) કેહેછે જે, મારે વાસ્તે આ સુંદર કોતર કામ મેં બનાવેલુંછે. પાદશાહ આરતેઝરકસીસ (અરદેશીર) કેહેછે જે, અરે, ઓ, હોરમજદ અને મેહેર (મીથ્ર) યઝદ મારો નીગેહબાન થા. આ મુલક તથા જે કામો મેં કરીઆંછે તે બંનેઓનો તું રખેવાલ થા." એ પાદશાહનું રાજ ફીરદુસીએ તદનજ પાદશાહ દારાબ (દરાયસ-નોડસ) ના રાજ સાથે ભેલશેલ કરી નાખેલુંછે. એની પછી એના છોકરા આરસસનોબી પોતાના બાપનાજ જેવો જલદીથી હાલ થયો અને પેલા મુજી બેગોઆસે દારાયસનોથસ (દરાબ) ના વંશના દરાયસ-કોદોમેનસ નામના શાહજાદાને ઇરાનની ગાદીનો ઇ. સ. પૂર્વે ૩૩૬ ના શાલમાં માલેક કીધો. એ પાદશાહને ફીરદુસી તથા બીજા તમામ ઉગમણ પ્રાંતના ઇતીહાસ લખનારાઓ દારા એવું નામ આપી ગએલાછે. રાજ ઉપર આવતાંજ પેલો નાપાક બેગોઆસ હજુર પોતાની ધારણામાં પાર નહી પડીઆથી વળી તેણે એનેબી વીખ દેવાનો મનસુબો કરીઓ; પણ તે પોતે આ વેળાએ ફાવી શકીઓ નહીં, કેમકે તેના આવાં પાપી કરમોનો હવે ઘડો પુરુ થાથી પેલું જેહરનું પીઆલું દારાએ તેનેજ તાંહાં તરત પાઇ તેને ઘટતી શીક્ષાએ પોતે પોહોચાડીઓ. તવારીખના સફાઓમાં આ હીન નસીબ પણ બાહાદુર પાદશાહનું નામ વધારે મજબુતીથી ચોટેલું રહી ગએલું છે; કેમકે એના વખતમાં શીકંદર પાદશાહે હાખીઆમની વંશની સમાપ્તી આણી મેહેલી હતી જેથી કરીને ઇરાની-એરીઅન ટોળું વળી પાછું પાંચસો ઉપર વરસો સુધી બીશમાર હાલતમાં અફલાતું છુટું પડી રહેલું હતું. ગ્રીસદેશના માસીદોન પ્રાંતના ફીલકુસ (ફીલીપ)ના નામચીન છોકરા શીકંદરે હવે ઇરાન ઉપર સ્વારી કરવા

એક મોટું લશકર એશીઆ માઇનરના પ્રાંતમાં મોકલીઉં. એ લશકરની સામે નહીં થવા આરતાબેજસ નામના હેઠલાં-ફરીજીઆના મુલકોના આગળા ઇરાની સુબાના સાલા મેમને એ તરફના ઇરાની છત્રપતીને ઘણી અગતની મજબુત ભલામણ કરી અને કહ્યું જે તમો એ સઘળા પોતાના દેશોને વીરાન કરી દુર દુર નીકળી જાઓ કે, ભુખ મરાનાજ સબબથી યુનાનીઓને પાછું પોતાને વતન ફરવું પડે. આ અગતની સલાહ ઇરાનીઓનો દાહાડો ખરગશ્તે હોવાથી કોઇના ધીઆનમાં ઉતરી નહી. જો એ સલાહ પ્રમાણે ઇરાનીઓએ તે વેળાએ અમલ કરીઓ હતે તો શીકંદર વખતે એશીઆ ખંડનો ધણી થઈ બેસત નહીં; પણ તેઓએ ગરવ ધરી ગ્રેનાઇકસ નામની નદી આગળ એક મોટું લશકર જમાવ કરી શીકંદર સાથે યુદ્ધ કરીઉં.* એમાં ઇરાનીઓએ મોટી શીકસ્ત ખાધી અને એશીઆ માઇનરના સઘળા મુલકોનો હવે આ ફતેહમંદ પાદશાહ પોતે માલેક થઇ બેઠો. બીજાં યુદ્ધમાં એને ફરીજીઆનો મુલક પોતાને તાબે કરી લીધો અને તીઆરબાદ માસીદોન દેશનો આ શુરો શીપેહેસાલાર શીલીસીયાના પ્રાંતમાં થઇને સીરીઆ (સાંમ) ના દરવાજા નામની એક સાંકડી જગામાંથી પસાર થઈ જઈ ઈસસની ખાડી આગળ આવી પોતે પાદશાહ દારા સામે થવા પોતાના લશકરની સંફ ખેંચી. હવે શાહ દારાને તેના કેટલાએક ખુસામતીઆઓએ એમ ભમાવીઓ જે, શીકંદરબીહીને આ ખાડીમાં ભરાઈ બેઠેલોછે માટે તેના ઉપર હલ્લા કરવાની આ ઘણી સારી જોગવાઇછે માટે ઇરાનીઓએબી તાંહાં આવી પોતાનાં લસકરની સંફ સમારી જેથી આંમણ સાંમણ મોટી લડાઇ થઇ જેમાં આખરે ઇરાનીઓજ હારીઆ અને તેઓનું સઘળું લશકર મારખાઇ પરાગંદે થઈ ગયું. એ ઇસસની ખુનામરકી ભરેલી લડાઈમાં ઘણીએક ઈરાની શાહાજાદીઓ પણ દુશમનોના હાથમાં પકડાઇ ગઈ હતી કે, જેઓ તરફ માંહતમાં શીકંદરે પોતે મોટો દીલગુરદો દેખડાવીઓ હતો. હીન નસીબવાળો પણ શુરો સરદાર શાહા દારા પોતાના લશકરનો આવો હાલ જોઈ લડાઈના મેદાનમાંથી નાહાઠો અને પોતાનો નશીબો વળી ત્રીજીવાર અજમાવવા બીજે વરસે યાને ઇ० स० પૂર્વે ૩૩૧ ના શાલમાં એસીરીઆ દેશમાં એક મોટું લશકર ગાગમેલા નામના ગામડાંની પડોસમાં શીકંદર સાંમે થવા જમાવ કરી રાખીઉં. પેલી ગમથી શીકંદરને પણ યુનાન, માસીદોન તથા થરેશમાંથી શીઆલાનાં હીંગામમાં બીજું નવું લશકર મદદે આવી મળીઉં જેથી તેને યુફરેટીસ તથા તાઇગરીસ નદી ઓળંગાવી એસીરીઆના મેદાનમાં પોતે દર મંજલ ચાલીઓ આવીઓ. અંહીઆં આવતાં એને એમ માલુમ પડીઉં જે, શાહ દારા પણ એ ઠેકાણે કેથે મોટું લશકર લઇ પોતાના આવવાની રાહ જોતો બેઠોછે જેથી એને પોતેબી તે તરફ કુંચ કીધી અને પોતાના લશકરને થોડા દીવસો સુધી વીશામો આપી એક બરીબામદાદને વખત દુશમનો ઉપર હલ્લો કરવા તેઓને આગળ વધવા હુકમ આપીઓ. દારાએબી પોતાના લશકરની તઈઆરી કરી રાખી હતી; પણ તે લશકર ઘણું ખીચોખીચ આવી ઉભું રહ્યાથી ઘોડાના પગો માઠાં ભાએગે એક એકમાં ગુંચવાઈ ગયા કે, જે છુટા પાડવા જતાં તો લશકરની સંફ તુટી ગઇ. આવો મામલો જોઈ શીકંદરે તરત પોતાના લશકરને પડારોકા આકારમાં ગોઠવાઇ જવા તથા એકદમ દુશમનના લશકરની અંદર જોરથી તુટી પડવા હોકમ આપીઓ. આથી ઇરાની લશકરમાં મોટો ઘભરાટ થઇ ગયો અને જોકે એ ઘોડસવાર લશકર ઘણું બાહાદુરીથી લડીઉં તોપણ આખરે મોટી શીકસ્ત ખાઈ મોટી ખુનામરકી ભરેલી આ ત્રીજી લડાઈમાંથી પણ તે નાહાઠું. કેહેછે જે, ચાલીસ હજાર ઇરાનીઓ આ લડાઈ જેને યુનાનીઓ અરબેલાની લડાઈ એવું નામ આપી ગએલાછે તેમા મારીઆ ગીઆ અને ઈરાન દેશ ઇ० स० પૂર્વે ૩૩० ના શાલમાં હવે શીકંદરના હાથમાં આવીઓ. ફીરદુસી પણ આ ત્રણ નામચીન લડાઇઓ વીશે બીઆન આપી જાયછે. શાએર નીજાંમીબી એ વીશે પોતાના શીકંદર નામામાં ફશાહત ભરેલા કલામોથી ફારશી જેવી શીરીન જુબાનમાં વરણન આપી પોતાની કાબેલીઅત પોતા પછી થનારી ઓલાદને દેખડાવી જાયછે. ઇરાન દેશ શીકંદરના હાથમાં આવીઆબાદ એક રાતના જારે આ નામચીન પાદશાહ શરાબની મસતીમાં હતો તારે એક એથીનીઅન રાનના ભમાવવાથી પરસીપોલીસનું નામીચું શેહેર તેણે પોતે સળગાવી દેવા હુકમ આપીઓ કે જેમાં જરથોસ્તી ધરમનું સુનાના લેખોથી લખાએલું એક મોહોટું પાદશાહી કીતાબખાનું જે પેહેડી દરપેહેડી એકઠું કરી સાચવી રાખવામાં આવીઉં હતું તે તદનજ બળી ગયું

* એ લડાઇમાં ઘણાંએક નામચીન ઇરાની સુબાઓ મારીઆ ગયા હતા :—જેવા કે મીથરીદાતીસ (મેહેરદાદ), સ્પીથ્રીદાતીસ, રેસાકીસ, મીથ્રીબરજાનીસ (મેહેર-બુરજીન), પતાઇનીસ તથા નીશાતીસ. શીકંદર પાદશાહ પણ યુદ્ધની દરમીઆન મજકુર સ્પીથ્રીદાતીસને હાથે મરતો મરતો કલાઇતસ નામના પોતાના એક સરદારની સાહેતાથી બચી ગયો હતો.

હતું. એ પછી એ પાદશાહ મીદીઆ દેશના અકબતાના શેહેરમાં થઇ હીરેકેનીઆ પ્રાંતમાં જાંહાં શાહ દારા નાહાસી ભરાઓ હતો તે તરફ તેની શોધમાં રવાના થયો. અંહીઆં આવતાં એને માલુમ પડીઉં જે, બીસસ નામના એક ઘાતકી છત્રપતીએ પાદશાહ દારાને ખંજર મરાવી રસ્તાની બાજુએ મોતના બીછાના ઉપર અટોપાટ નખાવેલો છે. આ સાંભળતાં શીકંદરના મન ઉપર આ દુનીઆની બાજીની વાતે સખ્ત અસર કરીઆથી પોતે તરતજ તે તરફ દોડી ગયો અને આંખમાં આંસું લાવી હાખીઆમની વંશનાં આ નામદાર છેલ્લા શેહેનશાહનું માથું જમીન ઉપરથી ઊંચકી પોતાના ખોલા ઉપર મેહેલી તેના મોતનાં બીછાના ઉપર તેના કુટુંબની સંભાળ લેવા વીશે પ્રીતે બહુ દીલાસો આપીઓ. એટલી ગોફતેગો થએઆ બાદ પાદશાહ દારાએ ઘણી કષ્ટ હાલતમાં પોતાનો જાન પોતાના પેદા કરનારને સ્વાધીન કીધો અને શીકંદરે પેલા નીમખહરામ બીસસ તથા તેના હમરાસીકોને તેઓના આવાં મુજી કામના બદલામાં ફાંશીની ઘટતી સજાએ પોંહોચાડીઆ. એ પછી બીજા ચાર વરસોમાં બાખત્રીઆ, સોગદીઆના, ખોરાશાન, કાબુલ તથા તાતાર દેશના દખણ તરફના મુલકોબી શીકંદરના સ્વાધીનમાં આવ્યા.* પણ આવી મોટી ફતેહોથીબી એ પાદશાહ કાંઇ ધરાયો નહીં તેથી હીંદુસ્થાનનો મુલકબી પોતાના હાથમાં લાવવા ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૭ ના સાળમાં ખનદારને રસ્તે પોતે પંજાબમાં પેઠો અને તાંહાંના પાદશાહ પોરસને હરાવી તેનો ઘણોખરો મુલક પણ પોતે પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો. રસ્તામાં જારે એ પાદશાહને હવે પશારગેદા નામની જગા આગળથી પસાર થવું પડીઉં તારે તાંહાં ખુરૂશ (સાઈરસ) પાદશાહ જેને યાહુદી લોકો ખોરીસ એવું નામ આપી ગએલાછે તેનું જે દુખમુ આવેલુંછે તે પોતે પોતાના કેટલાએક સરદારો સાથે જઇને જોઈ આવીઓ અને પોતાના લશકરને આ બીજા પોતાના જેવા માહાતમા પાદશાહની છેલ્લી મઠીને લશકરી કવાએદના ધારા પ્રમાણે અદબ આદાબથી માન આપવા હોકમબી એક વેળાએ એણે પોતે કરીઓ હતો. પોતાના દેશ તરફ પાછાં ફરતાં વાટમાંજ એ શુરો માહાતમા શીકંદર પોતાની ભરજુવાનીમાં એકાએક ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૪ ના સાલમાં બાબેલાન શેહેરમાં મરણ પામીઓ.† એને કાંઈ છોકરાં નહીં હતાં તેથી એનો ખોહોળો મુલક એના સરદારોએ આપસ આપસમાં વેંહેંચી લીધો જેથી ઈરાનનો મુલક એના સીલુકસ નામના એક સરદારને હીસ્સામાં આવીઓ હતો.

હીન નસીબના દારા સાથે હાખીઆમની વંશનો ઝળકતો શીતારો ગુરૂબ થયો માટે એ પાદશાહની કારકીરદી વીશે આ બાબની આખરીએ થોડાએક શબદો બોલવા હું અગતના વીચારૂંછું. ઘણાખરા આથમણ પ્રાંતના ઈતીહાસ લખનારાઓમાં હરેક પાદશાહ પડીઓ કે પછી તેના નબળા ગુણો દેખડાવવાની જે બહુજ માઠી તબે પડી ગએલીછે તેમાંથી ઉગમણ પ્રાંતના ઈતીહાસ રચનારોને ઈલાહીદા રહેલા જોઈ આપણને જરા કાંઈક સંતોષ ઉપજેછે. તેઓ એકદમ પેલા બીચારા હેઠલ પડેલા પાદશાહને માથે રાજ ખોવાનો સઘળો ટોપલો મેહેલી દેતા નથી; પણ ઉલટી દયા આણી તેને ઈનસાફની રાહે જરા સારી મેહેતલ આપેછે. ઘણીએક વેળા સારા સારા પાદશાહો તથા માણસો બીજાઓના ઘાતકીપણા તથા નબળાઈ અને ગુનાહ ભરેલાં કામોને લીધે પોતે બેગુનાહ હોયા છતાં પણ સપડાઇ જાએછે એવો આ ફાની દુનીઆનો શીરસ્તોછે માટે તેવા પાદશાહોની ચાલ તરફ જરા રેહેમ નજરથી દરગુજર કરવી ઇતીહાસ રચનારાઓને મુનાસેબ છે. એવા ફકત હીન નસીબવાળા પાદશાહોના લીસ્ટમાં મજકુર દારા તથા સાસાની યઝદેઝરદના નામો આપણે મેહેલીએ છઇએ. જેઓ પોતાની આગમજ થઇ ગએલા નબળા પાદશાહોના ગુનાહ તથા જુલમના બદલામાં પોતે ભોગ થઈ બેઠાછે. જાતે શુરા તથા સાધારણ હોંસીઆરી ધરાવીઆ છતાં પણ માએ તેઓને જરા પાછળથી આ દુનીઆમાં ગોયા જનમ આપીઆથી પોતાની આગમજના એશ આરામ તથા નાજ નખરામાં ઉછરેલા નબળા અને ઘાતકી નીઆમે-

* શીકંદર પાદશાહે જારે ઇરાન દેશ જીતી લીધો તારે તેના હાથમાં પુશકલ દ્રવીય આવીઉં હતું. પલુતારક, એરીઅન તથા બીજા ઇતીહાસ કરતાઓના કહેઆ પ્રમાણે એક ફકત સુસા શેહેરમાંથી તેણે પચાસ હજાર ટાલાંટ યાને આસરે અગીઆર બાર કરોડ રૂપીઆ મળીઆ હતા. એ શીવાએ પસારગદામાંથી છ હજાર ટાલાંટ તથા પરસીપોલીસમાંથી એક લાખ વીસ હજાર ટાલાંટ યાને આસરે સતાવીસ અડાવીસ કરોડ ઊપર રૂપીઆનો અતી મોટો પાદશાહી ખજાનો તેના સ્વાધીનમાં આવીઓ હતો.

† શીકંદર પાદશાહ જો કે, પોતે યુનાની હતો, તોપણ ઇરાનીઓની રાહ રસમ તેણે ખુદ પોતાને બહુજ પસંદ પડતી હતી. તે પોતે ઇરાનીઓની માફક લીબાશ પેહેરતો હતો તથા પોતાના સરદારોને ઇરાની બાનુઓ સાથે જરથોસ્તી ધરમની ક્રીરીઆ કરમ મુજબ પરણી ઇરાની અમીરોની રીતભાત પ્રમાણે ચાલવા બહુ ઊતેજન આપતો હતો.

ગાનોની ચાલ ચલણોથી શેહેનશાહતમાં જે સળો પડી ગએલા હોએછે તે સળો ઘણું મોડું થઈ ગયાને લીધે પોતે જે રૂજવી નહી શકીઆથી પોતાનું નામ તથા પોતાનું રાજપાટ પાએમાલ કરી નાખી મુગે મોહોડે તે કીરતારના હુકમને તાબે થઈ બેહદ ગમના મારીઆ આ કાલબુદી જીરામ છોડી ચાલીઆ જાએછે તેની આગમજ તેઓને મારફતે રોશન હોએછે કે, ઇતીહાસ કરતાઓની સખ્ત તાનાજનીમાં આપણે હવે પછીની ઓલાદની નજરમાં આવી પડીશું. દરાયસ (દારા) પાદશાહને કેટલાએકો હીચકારો, નાહીંમતવાન તથા એશઆરામી અને નબળો કરી તેના પડી ભાંગવાને લીધે જે લખેછે તે એના કામો તરફ નીઘાહ કરતાં વાજબી રાહે એને લાગુ પડી શકતાં નથી. બબે વખત મોટી શીકશતો ખાધાં છતાં તેણે હીંમત છોડી દીધાને બદલે ત્રીજી વખતે ફરીને શીકંદર જેવા શુરા પેહેલવાન સાથે અરબેલાના જંગી મેદાનમાં પોતે બાથ જે ભીડી તે ઉપરથીજ એનું પાણી જણાઈ આવેછે. કેહેછે કે, એ યુદ્ધના મેદાનમાં પોતાના સારા સારા સરદારોના આસરા હેઠલ એક મોટું લશકર એણે જમાવ કરીઉં હતું. એ લશકરને નવી નવી તરેહના લાંબા લાંબા ભાળા તથા સમશેરોથી આરાસ્તા કરી રાખીઉં હતું. એરીઅન તથા કવીનતસ–કરસીઅસ કેહેછે કે એનાં મોહોટાં લશકરમાં એ વેળાએ જુદી જુદી મળીને નજદીક પચીસ વરણો હતી જેવી કે પારસી, મીદ, સુસીઆનીઆન, આરમીનીઅન, કાપાદોસીઅન, બાબેલોનીઅન, કાદુસીઅન, સીતાસીની, આલબેનીઅન, સાસીસીના, સીલી–સીરીઅન, મેસાપોતેમીઅન–સીરીયન, તેપાઈરી, હીરકેનીઆન, આરીઆન, પારથીઆન, સોગદીઆન, બાખત્રીઆન, સકા, હીંદુઆન (પંજાબના), દાન, આરાકોસીઆન, કેરીઆન, મારદીઆન તથા લાલ સમુદ્રમાં વસ્તી કેટલીએક જાતો જેવીકે મેસાગીતા, ફીઆસપીઅન, કોસીઆન, બીલાઇતા, ગોરતાઇઆ, ફરીજીઅન તથા કાર્તોનીઆન–જે સઘળી વરણો ઘણી બાહાદુરીથી લડી હતી પણ ઇરાનીઓનો દાહાડો બરગસ્તે હોવાથી તથા તેઓની પાદશાહતના દીવસો ગણાઇ રહ્યાથી હુશીઆરી તથા હીંમત કશુ કામ કરી શકી નહીં, અને દરાયસે પોતે લડાઇના દરમીઆનમાં જેઉસ નામના પોતાના શીપેહેસાલાર સાથે ઘણીએ જવાંમરદી તથા હીંમત દેખડાવી તોએ તકદીર આગળ કોઈનું ચાલી શકીઉં નહીં ને તમામ લશકર મોટી શીકસ્ત ખાઈ નાહાઠું જે, સાથે દરાયસને પણ ઘભરાટની અંદર પછી નાહાસી જવા ફરજ પડી હતી. આથી ઇતીહાસ રચનારાઓ તે બીચારા ઉપર બહુ ખફા થએલા દીસેછે*. લડાઈના દરમીઆનની વેળાએ થતો ઘભરાટ અને ભયંકાર ખુનરેજીઓને લીધે નેપોલીઅન જેવો શુરો શીપેહેસાલાર વાતરલુના મેદાનમાંથી નાહાસી જએ તારે બીચારો દારા શીકસ્ત ખાઈ નાહાઠો ને દુશમનોના હાથમાં નહી પકડાયો તેથી તેની કીરતીમાં કાંઇ ઘણો ઘટાડો થયો જોઈએ નહી. તેની એવી એક ખામી ઉપર ઇતીહાસ લખનારાઓને જરા દરગુજર કરવું તથા રેહેમ નજરથી જોવું મુનાસેબછે. ઇરાનની ગાદીનો માલેક થયા તેની પુરવે કાદુસીઅન લોકોને મારી હઠાવવા એણે પોતે તેઓ સાથની લડાઇની દરમીઆનમાં ઘણી જવાંમરદી દેખડાવી હતી એમ જસ્તીન તથા દાયોદોરસ જણાવી ગએલા છે. તે શરીરે ઉંચો તથા ઘણો ખુબસુરત, મીજાજનો મીઠો તથા અતીઅંત મેહેનતુ હતો અને સરદારીના પણ ઠીક ગુણો એ પાદશાહમાં જોવામાં આવતા હતા એમ આગળા ગ્રીક ગ્રંથકારો લખી ગએલાછે. એ વંશની વંશાવળીનો કોઠો સામેની બારુએ અત્રે જે જણાવેલો છે તે ઉપરથી વાંચનારાઓને ઘણીએક આ બાબમાં જણાવેલી બીનાઓ સેહેલથી સમજવામાં આવશે.

હવે આ બાબ ખતમ કરીઆ આગમજ હાખીઆમની પાદશાહતના ડોરમાં ઈરાની–પારસીઓની હાલત, રીતભાત, લડાઇની કુનેહ, ગુણ ઇતીઆદી ઇતીઆદી બાબદો સર થોડું ઘણું બોલવું આરાછે જે અત્રે વીઅરથ જેવું ગણાશે નહીં.† એ લોકો તથા એઓનું લોહી ધરાવનાર એઓના બીજા પડોસી ભાઇબંધ મીદીઅન–એરીઅનોનાં મોહોડાંના ફક્ત ચીતાર પરસીપોલીસના એક બે કોતરકામો ઉપરથી મેં કેથે આ દફતરમાં આપેલાછે.

* આ લડાઇની દરમીઅનમાંથી સઉપર પેહેલાં દારાએ નાહાસી પોતે હીચકારો દાખલો પોતાના લશકરને દેખડાવીઓ હતો એવો જે હુમલો એ પાદશાહની પ્રતીષ્ઠા ઉપર એરીઅનનો એક ફકરો ઘણી બારીકીથી નહી સમજીઆને લીધે મી૦ ગ્રોતે જે કરેલોછે તેનો મી૦ રાલીનસને કરસીઅસ તથા દાયોદોરસની સત્તા ઉપરથી જે અચ્છો રદીઓ આપીયોછે તેને ફીરદુસી ઉપરથી પણ મોટો ટેકો મળી શકેછે; કેમકે એ શાહેર આ જંગના બીઆનમાં એક ઠેકાણે એમ કેહેછે જે, "સીપાહસ ગુરીઝાન વ દારા બ જંગ" યાને એના લશકરે જો કે સઉપર પેહેલાં નાહાસવા માંડીઉં તો પણ દારા લડાઇની દરમીઆન ખુદ પોતે ગુંથાએલોજ રહેલો હતો.

† આ સઘળો હેવાલ મી૦ જારજ રાલીનસનની એનશનટ મનારકીઝના દફતર ચોથાના ત્રીજા બાબમાંથી અત્રે સંક્ષેપ કરી જણાવવામાં આવેલોછે.

ની વંશાવળી.

૭૦૦

ન (એરીઆરામનીસ).

અરસાંમીસ).

ગુસ્તાસ્પ અથવા હીસ્તાસ્પીસ.)

૫ એતોસા નામની છોકરી જે કાપાદોસીઆના રાજા ફારનાસીસ સાથે પરણી હતી.

૧૧ ગાલુસ.

૧૨ બરદીય (સમરદીસ).

૧૩ અરતામનીસ.

૧૪ યૂતાન (ઓતાનીસ અથવા અનાફીસ.)

ને

૨૧ ફીદાઈમાં જેના ખાવંદનાં નામો.
૧ કંબુજીય.
૨ ગઉમાત.
૩ દારયવુશ.

૨૨ એમીસત્રીસ જે ખશેયારશા (ઝરકસીસ) સાથે પરણી હતી.

૨૩ પતીરમફીસ.

૨૪ અનાફીસ.

નીસ. ૩૦ છોકરી જે ગઉબરૂવ (ગોબરીઆસ) સાથે પરણી હતી.

૩૧ છોકરી જે ચીસપાઈસ સાથે પરણી હતી.

ીસ. ૩૫ મરદુનીય (મારદોનીઅસ) જે આરતાજોસત્રા સાથે પરણીઓ હતો.

૩૬ સતાસપીસ.

૪૦ બાગાસીસ.

૭ બીજી બાનુઓ જેઓના નામ માલુમ નથી.

૪૬ અરસામીનીસ.

૪૧ ૪૭ કેટલીએક છોકરીઓ.

૫૭ દારય
આર

રા) ઈસ. પૂર્વે
શની તાખરી

જાણ

વધારે
ગાં જે
નામનો
હતો તે
તથા
હોવા
લડા-
પેક જે
નામુ-
માર-
કરોમાં
લડા-
હીંમત
ના હુંન-
કરનાર
ઇરા-
નેકોમાં
એ જે
રીઆ-
પર કરી
લોકો
એતેકાદ
નથી.
તેઓના
ખમાશ
રસીઓ
ના હતા.
પીરને
પોતાનો
માફક
ર કરી
હે વાળો
કટ ધા-
દેસાલાર
લ તરફ
ઉરામી
ન માટે
ખાંનની
પકવાનો
તગારી
વેળાએ

હાખીઆમની ટમકાના પાદશાહોની વંશાવળી.

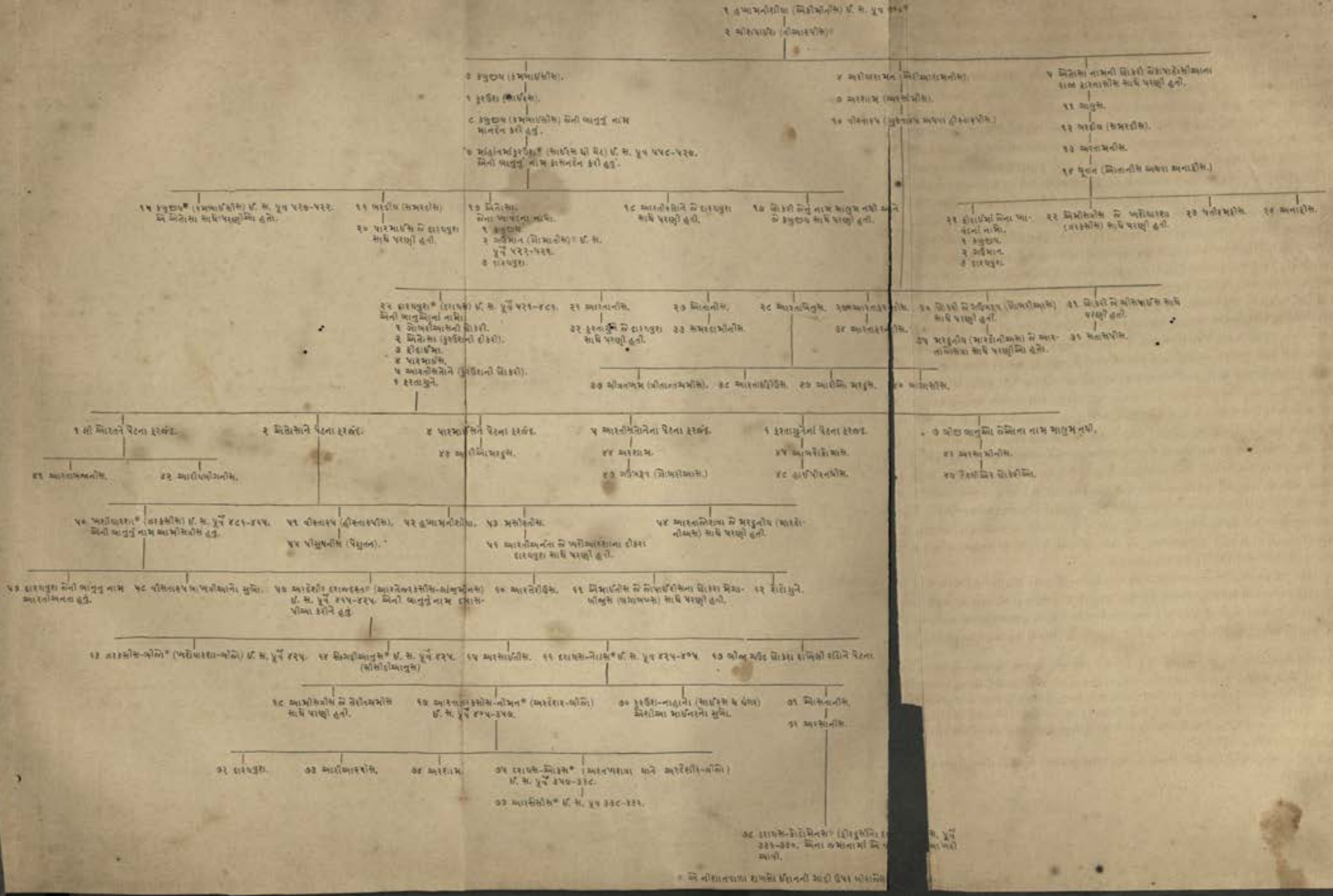

એ જમાનાના સઘળાં એરીઅન ટોળાંઓમાં આ બંને ટોળાં પોતાના લડાએક ગુણોથી તથા સુધારાના વધારે શોખી હોવાથી અતીશય શ્રેષ્ઠપણું ધરાવતાં હતાં. એઓ હીંમતવાન, સાહશીક તથા સાચાનાં ઘણાં જ હીમાએતી હતા તે વાત એઓના ગ્રીક દુશમનો વઠીક પણ ઇનકાર કરી જતા નથી. એસચીલીસ નામનો એક યુનાની શાહેર જે પાંદશાહ ઝરકસીસના લશકર સામે એકવાર પોતે ઘણી જવાંમરદીથી લડીઓ હતો તે કેહેછે જે, એ લોકો જેવા બાહાદુર તેવાજ ઉદાર દીલના તથા મોટાં મનવાળા પણ હતા.* પલાતી તથા થરમાપોલીના જંગી મેદાનોમાં એ લોકો સોડ ગ્રીકો જેવા લડાઇના મજબુત હથીઆરો તથા બખતર ન હોવા છતાં એઓના શીપાહો જે હીંમતથી સ્પારતન જેવા શુરા શીપાહો સોડથી મોટા મોટા ભાલા તથા બીજા લડાઈના હથીઆરો હીંમતથી આગળ ધસી તેઓના હાથમાંથી જે ઝુટી લઈ તેઓને એક એક પછી એક જે જમીનદોસ્ત કરી નાખીઆ હતા તે વાત એઓનો દુશમન ઈતીહાસ લખનાર હીરાદોતસ વઠીક પણ નામુકર જતો નથી. જાતે શુરા તથા હીંમતે પુરા, ચુંદા તીરઅંદાજો તથા લડાઈના દરમીઆનમાં હઠીલા ને મારખાએ તોપણ નાહીંમત નહી થઇ આગમજ ધસીઆ જવાની એઓમાં ટેવ હોવાથી દુશમનોના લશકરોમાં એઓના નામથીજ ગોયા હંમેશા શોહોર ઉઠી રેહેતો હતો અને એશીઆ તથા આફ્રીકામાંના કોઈ પણ લડાએક ટોળાં એઓના આ બાહાદુર ગુણોવીશે માહીતગાર હોવાથી એઓની સામે ખીંડુ ઝડપવા જાહાજી હીંમત તથા હોંસ દેખડાવતા નહીં હતા. કોઇ કોઈ વખતે ગ્રીક લોકો પોતાની સારી કળા કૌશળ તથા લડાઇના હુંનરથી તથા પોતાના દેશની ભુગોળથી વધારે માહીતગાર હોયાથી એ લોકોના તેઓના દેશ ઉપર હુમલો કરનાર લશકરો ઉપર ફતેહ પામીઆ હતા એ વાત ખરીછે, પણ તોબી હીંમત તથા લડાઈના ગુણોમાં ગ્રીકોથી ઇરાનીઓ જરાએ ઉતરતા નહોતા એમ હીરાદોતસ તથા ઝેનોફન વારંવાર પોતે જણાવી જાએછે. એ લોકોમાં ગ્રીકો જેવાં બુતપરસ્ત ટોળાં થાને સચાઇના ગુણો વધારે હતા ને પાદશાહે એક ફરમાન આપીઉં હોએ જે પાળીઆથી પછી ગમે તેવું નુકશાન જતું માલુમ પડીઉં હોએ તોબી પેલાં ફરમાન મુજબ અમલ કરીઆવીના એ લોકો કદી પણ ચુકતા નહી હતા. પોતાના કોલથી ફરીઆ એવો હુમલો પરરાજો વઠીક એઓ ઉપર કરી શકતા નથી એમ ગ્રીક ગ્રંથકારોના પુસ્તકો ઉપરથી સીદ્ધ થઈ શકેછે. જાુઠાંના હરરતા શત્રુ હોવાથી એ લોકો વેપાર વનજને ઘણો ધીકારતા હતા તથા કરજ કરવાથી ઘણી પરહેજ રાખતા હતા; કેમકે એ લોકોનો એતેકાદ એવો હતો જે, કરજદાર તથા ધંધારોજગારી માણસથી કોઈ કોઇ વેળાએબી જુઠું બોલીઆવીના ચાલતુંજ નથી. જે સખાવતના ગુણો હાલના મુંબઇના પારસીઓમાં જોવામાં આવેછે તેવાજ સખાવતના ગુણો તેઓના આગળા નીઆએગાનની ચાલચલણમાંથી પણ મળી આવેછે. ગ્રીક લોકો કહી ગયાછે જે, અમારા જમાનાના પારસીઓ માયાલુ તથા મેહેમાનો અને દુશમનો વઠીકની પણ મદારા કરે તેવા હતા. હાલના પારસીઓ જેમ પોતાના પાદશાહોને માન આપેછે તેમ એ લોકો ઘણુંજ માન અકરામ પોતાના પાહાદશાહોને આપતા હતા. આ ગુણ એ ટોળાંમાં ગોયા ખુદરતીજ હોએ એમ દીસેછે. લડાઈના દરમીઆનમાં પોતાના પાદશાહના શીરીરને કાંઈ પણ ઇજા પોંહોંચે એવું હરેક ઇરાની શીપાહના જો જોવામાં આવીઉં હોએ તો તે પોતે વચે પડી પોતાનો જાન બરબાદ કરવા કાંઇ પણ દરકાર કરતો નહી હતો. એ લોકો લડાઈના દરમીઆનમાં મીદીઅનો માફક પાએદલ તથા ઘોડેસ્વાર લશકર કામે લાવતા તથા હીંદુ અને એસીરીઅનો માફક જુદ્ધનાં રથો અકસર કરી પોતે ઉપીઓગમાં આણતા નહી હતા. એઓના પાએદળ સીપાઈઓ ગુંઠણવેર આવે એવો લાંબી બોંહે વાળો ચામડાંનો તંગ ઝભો તથા તેની હેઠળ ગુંઠી વેર આવે એવી ચામડાંની સુરવાલ પેહેરી લેતા તથા પગમાં બુટ ઘા-

* આગળા પારસીઓના ઉદાર દીલનો એક ઘણો વખણાએલો દાખલો જોવો હોય તો તે પેલા નામચીન શીપેહેસાલાર થામીસતાકલીસનો છે. એ સરદારે કાવાદાવાથી ઇરાનીઓના લશકરને આગળ જે હાની પુગાડી હતી તે ચાલ તરફ નીધાહ ન કરતાં જારે એણે ઇરાનીઓની આરતેઝરકસીસ—લાનજુમીનસના વખતમાં પોતાના દેશીઓની નીમખહરામીને લીધે આખરે પુસ્તપણાં માંગી તારે થીઉસીદીદીઝના કહેયા પ્રમાણે ત્રણ શેહેરોની મેહેસુલ તેના ગુજરાન માટે મુકરર કરી આપવામાં આવી હતી. મેગનીસીઆ શેહેરની પચાસ તાલાંટની ઉપજમાંથી કેહેછે જે એના દસતરખાંનની રોટલીઓનો, લાંમસેકસની ઉપજમાંથી એના દારૂનો તથા માઇઅસની ઉપજમાંથી એની મેજ ઉપરના તમામ પકવાનોનો ખરચ નીકળી આવતો હતો. કેહેછે જે, ઇરાનીઓની ભાષા તથા રાહ રસમોથી એ સરદાર પોતે બેહદ માહીતગારી ધરાવતો હતો. વખણાએલો ઈતીહાસ કરતા થીઉસીદીદીસ કેહેછે જે, ઇરાનની દરબારમાં એનો વગ વસીલો એ વેળાએ પુષકળ વધી પડીઓ હતો.

લતા હતા અને કમરે કમરબંધ લપેટતા હતા, કે જેની સાથે ખંજર લટકાવવાંમાં આવતું હતું. દરેક શીપાઈ સોડ એક તલવાર, ભાલો તથા કમાન જોવામાં આવતાં હતાં. એ તલવાર જેને તેઓ એકીનાકીસ કરી કેહેતા હતા તે આસરે સોલ ઇંચથી વધુ લાંબી ન હતી એમ હીરાદોતસ તથા ઝેનોફન જણાવી જાએછે. બીઆનની દરમીઆન એ તલવારો દરેક સીપાઇની જમણી બોરદુએ લટકતી દીસતી હતી. તલવાલની માફક એ લોકોના ભાલા પણ ટુંકા જોવામાં આવતા હતા. પરસીપોલીસના કોતરકામો તરફ નીઘાહ કરતાં એ ભાલા ઘણામાં ઘણા સાત ફીટથી વધુ લાંબા નહીં હતા એવું માલુમ પડેછે. હવે ગ્રીક શીપાઇઓના ભાલા એથી ત્રણ ઘણા લાંબા હતા એમ પોલીબીઅસ તથા ઇલીઅન નામના બે નામચીન ગ્રંથકારો લખી ગયાછે. ઝેનોફન કેહેછે જે, ગ્રીકો થાને ઇરાની સીપાઇઓ ઘણી મોટી કમાન લડાઇની દરમીઆનમાં કામે લાવતા હતા. જો કે આ મત સાથે હીરાદોતસબી મળતો આવેછે, તોપણ પરસીપોલીસના કોતરકામો ઉપરથી એ બોલવાને કાંઇપણ ટેકો મળી શકતો નથી. એ કોતરકાંમો તરફ જોતાં તો એ કમાનો ચાર ફીટથી વધારે મોટી ન હોએ એમ જણાએછે. આ હથીઆરો શીવાએ દરેક પાએદલ સીપાઇઓ સોડ કોઇ કોઈવાર ગોફણ, છડી તથા ગુરજ પણ જોવામાં આવતા. ઝેનોફન કેહેછે જે, "એ ગોફણે કરી પથ્થરાઓ ફેંકી અમો લોકોને અમારી બાઝ-ગશ્ત (રીત્રીત) ની વેળાએ ઇરાનીઓએ વારંવાર ઘણા હંફાવીઆ હતા." સત્રેબો તથા કુવીનતસ-કરશીઅસ પણ ઈરાની સીપાહો ગોફણ વાપરતા હતા એમ ઝેનોફન માફક પોતે પણ એકરાર કરી જાએછે. તીર તથા સમશીરના જખમોમાંથી પોતાના શરીરને બચાવવા દરેક ઈરાની સીપાઈ મજબુત ભીંગડાંરોકી ઢાલ પોતાના વાપરવામાં લાવતા હતા.

ઘોડેસ્વાર પારસી શીપાઈઓનો પોશાક પણ પાદશાહ દરાયસ તથા ઝરકસીસના જમાનામાં મજકુર પાએદલ શીપાઈઓના લીબાસ જેવોજ જોવામાં આવતો હતો. પાછળથી નાહાના-સાઈરસના ડારમાં એ લીબાંસમાં ઘણોએક સુધારો કરવામાં આવીઓ હતો ને દરેક શીપાઇને માથે લોહોડાંની કુલાહ તથા શરીરમાં મજબુત બખતર જોવામાં આવતું હતું. ઘોડાઓને પણ તેઓના સ્વારો કાણી બખતરમાંજ તદન ગરક કરી નાખવામાં આવતા હતા. ખાશ એ કારણ સર એવા ઘોડાઓને ઉધારવામાં આવતા હતા ને એ ઘોડાઓ નીશીઅન તોખમના કરી કેહેવાતા હતા. બોજો ઊચકવા સારૂ અરબેલાની લડાઈમાં એરીઅનના જણાવીઆ પ્રમાણે પંદર હાથ્થીઓ કામે લગાડેલા જે જોવામાં આવ્યા હતા તે શીવાએ બીજી કોઇપણ વેળાએ હાથ્થીઓનું નામ લડાઈના દાસ્તાનમાં કેયે આપણાં વાંચવામાં આવ્યું નથી. પરસીપોલીસના કોતરકામો ઉપર નીઘાહ કરતાં લડાઈના દરમીઆનમાં પાદશાહ કોઈ કોઈ વેળાએ રથોમાં પણ સ્વાર થતા માલુમ પડેછે અને એવા એવા રથો કેહેછે જે કીઉનાકસા તથા અરબેલાનાં જંગી મેદાનોમાં ઘણા વચી પડેલા હોય એમ જણાએછે. એરીઅન, દાયોદોરસ, તથા કુવીનતસ-કરશીઅસના કહ્યા પ્રમાણે અરબેલાના મેદાનમાં પાદશાહ દારાએ બસો રથો તઈઆર કરવાનો પોતે હુકમ આપીઓ હતો; પણ તેઓથી સારાં પરીણામો ઉપજેલાં હોય એમ આપણા જોવામાં કાંઈ આવતું નથી. એ દરેક રથને કેહેછે જે, બે ઘોડા જોડી તેઓના બંને પઈડાંઓ સાથે તેજ દાતરડાંઓ બાંધીપછી ઈયાહોમ તેઓને દુશમેનોના લશકરમાં હોમાવી દેવામાં આવતા હતા. દરેક રથમાં એક શીપાઈ, એક હાંકનાર તથા એક ઘોડાવાલો મળી ત્રણ જણ હંમેશા સ્વાર થતા હતા અને આંબો શીવાએ પોતાનાં તમામ શરીરને બખતરમાં તેઓ ગરક કરી નાખતા હતા.

લશકરની સંફ ખેંચવાની રીત નીચે મુજબ જોવામાં આવેછે. લડાઈના દરમીઆનમાં જો રથોને કામે લગાડેલા હોય તો સપર પેહેલાં પેલા સઘળા રથોને હારેદાર ગોઠવી જતા અને તેઓની પાછળ ઘોડેસ્વાર તથા પાએદલ શીપાઈઓની હારોની હાર ગોઠવાએલી દીસતી હતી. એ લશકરની બંને બોરદુએ ઘોડેસ્વાર તથા વચોવચમાં પાએદલ શીપાઈઓને ચોરસ આકારમાં તેઓની વરણો પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવતા હતા. એ જુદી જુદી વરણો પોત પોતાના લીબાસો ઉપરથી તરત ઓળખાઈ આવતી હતી. સઉથી ઘણાંજ બાહાદુર તથા લડાએક શીપાહોને હેરોલમાં રાખવામાં આવતા હતા અને જે શીપાઇઓમાં ઘણો જીવ નહીં લાગે તેઓને સઉથી છેલ્લા રાખવામાં આવતા હતા. પાએદલ શીપાઈઓ પોતાની ઢાલોને જમીનમાં મજબુત ઘાલીને પછી દુશમનોના લશકરો ઉપર પોતે તીરોનો મોટો વરસાદ વરસાવતા તથા ગોફણો યાતો પથ્થરો ફેંકતા હતા. જો દુશમનો આગળ આવી જતા તો પછી બંને બોરદુઓના લશકરોમાં આમન સામન હાથોહાથ લડાઈ ચાલતી ને તેમાં જો હેરોલના શીપાઈઓએ માર ખાધો તો પછી લશકરમાં ધબરાટ (પાનીક) થઈ પડતો જેને કોઇવાર આજુબાજુના ઘોડેસ્વાર શીપાઇઓ મદદ આવી અટકાવતા હતા કે, લશકર નાહીંમત થઈને નાહાસી જાએ નહી. પાએદલ થાને એ

લોકોનું ઘોડેસ્વાર લશકર ઘણું દીલાવર ગણાતું હતું. દરેક ઘોડેસ્વાર શીપાઈ નાહાસ્તી વેળાએ પણ પાછળ ફરી પોતાની પછવાડે લાગેલા દુશમનો તરફ આબાદ નીશાનો કરી જે ઝડપથી તીરો ફેંકી શકતા હતા તે લડાઈની કુનેહ ઘણી ઉમદા ગણાતી હતી અને જે કુનેહ પાછળથી પારથીઅનોમાં પણ જોવામાં આવતી હતી. એથી આ બંને ટોળાંના ઘોડેસ્વાર લશકર વીશે ગ્રીક તથા આગળા રૂમી શીપાઈઓમાં ગોયા એક જાતનું ભય પેસી ગયું હતું. તમામ લશકરના શીપેહેસાલાર તરીકે પાદશાહ ખુદ પોતે યાતો કોઇએક પારસી નહીં તો મીદીઅન સુબાને મુકરર કરવામાં આવતો હતો ને એ શખ્સ ચોતરફ લશકરને હુકમ આપતો રેહે માટે લશકરની અધવચમાં હંમેશા પોતે પડી રેહેતો હતો. આ સીપેહેસાલારો ફકત હુકમ આપતા એટલુંજ માત્ર નહીં, પણ જો ગરજ પડે તો પોતે વારંવાર લડાઇના દરમીઆનમાં પણ ઝોકાવતા હતા. એથી કોઈ કોઈવાર માઠાં પરીણામો નીપજતાં હતાં. જો શીપેહેસાલાર મારીઓ જતો તો લશકર પછી નાહીંમત થઇ નાહાસી જતું હતું. દર દસ, સો, હજાર, દસ હજાર શીપાઇઓને માથે એક એક સરદાર નેમવામાં આવતો હતો.

અકસર કરી જમેશાતનની મોસમમાં એ લોકો દુશમનો ઉપર હુમલો કરતા નહી હતા અને લડાઈની તઈ-આરી હંમેશા વસંત રૂતુમાં શાહરૂ કરવામાં આવતી હતી. જે મોટું લશકર એ લોકો એકઠું કરી શકતા હતા તેમાં સારીકાણી કવાએદ તથા બંદોબસ્ત જોવામાં આવતો હતો. જારે લશકર કુંચ કરી જતું તારે સપર પેહેલાં તમામ ભારદાર જાનવરો તથા સામાન સરંજામ આગળથી રવાના કરી આપવામાં આવતો હતો અને તેની પછવાડે પછી અરધું એક લશકર રવાના થતું હતું. એ પછી એક હજાર ઘોડેસ્વારો તથા એક હજાર ચુંદા પારસી પાએદલ સીપાહીઓ ચાલતા હતા. એઓની પછવાડે એક પવીત્ર રથમાં આતસનું રૂપાનું પાત્રું ઘોડાઓ ઘસડી જતા હતા. તે પછી તેંજ ચાલના નામીચા નીસીઅન ઘોડાઓ એક મોટી ગાડી ઘસડી રવાના થતા હતા જેમાં પાદશાહ ખુદ પોતે બીરાજતો હતો અને તેની આસપાસ તેના હમસરીકો તથા બેશાકુટુંબના માણસો જોવામાં આવતાં હતાં. એ લશકર પાછલ વળી પાદશાહના એક હજાર પાએદળ તથા ઘોડેસ્વાર બાદીગારડ ચાલતા હતા. એ ઘોડેસ્વારની પાછળ પેલા વખાણાએલા ચુંદા દસ હજાર પાએદલ શીપાહીઓ તથા તેઓ પાછળ તેટલાજ બીજા ચુંદા ઘોડેસ્વાર પારસી સીપાઇઓ સંફ ખેંચી ચાલતા દીસતા હતા. એ પછી પાએક માઇલનો ગાલો મેહેલી દેવામાં આવતો હતો. જેની પછવાડે પેલું બાકી રેહેલું સઘળું લશકર પછી રવાના થતું હતું. હવે એ સઘળું લશકર જેવું દુશમનોના મુલકમાં દાખલ થતું તેવામાંજ પેલા આગમજથી રવાના થએલા સઘળા ભારદાર જાનવરોને આજુબાજુ કરી નાખી સપર પેહેલાં ઘોડેસ્વાર કાસદોને રસ્તો મોકલો કરી આપવામાં આવતો હતો કે, દુશમનો વીશે દોડધામ કરી તેઓના હેતુની તેઓ ઝડપમાં ખબર અંતર વારંવાર પોતાના લશકરમાં પોહોચાડતા રેહે. એ પ્રમાણે દુશમનોની હીલચાલ માલુમ પડીઆબાદ તરતજ પેલો શીપેહેસાલાર લશકરની વચોવચમાં પોતાની મુકરર કરેલી જગા ઉપર આવી હાજર રેહેતો હતો કે, એકાએક જો હલ્લો થાએ તો પોતે તરત લશકરને હુકમ આપવામાં પછાત પડી જાએ નહીં. સુર્ય ઉદય થતો તે અસ્ત પામે તાંહાંસુધી એ લોકોમાં લશકરને કુંચ કરાવવાની રીત હતી અને ભર બપોરના તે સઘળાં લશકરને પછી જરા આસાએસ આપવામાં આવતી હતી. રાતને સમય કુંચ કરવાની રીતભાત એ લોકોમાં જોવામાં આવતી નથી. દરરોજ લશકર વીસથી પચીસ માઇલવેર કુંચ કરી જતું હતું અને ભાર ઉપાડનારા જાનવરો જેવાં કે ગધેડાં, ઘોડા, ખચ્ચર, ઊંટ, સાંહાનસી તથા બળદોની ધીમી ચાલને લીધે એઓથી એથી વધુ મંજળ કાપી શકાતી નહોતી. મુખ્યમુખ્ય સરદારોની આરતો, બાંદી તથા કનીજકોને પણ લશકર સાથે પાલખીઓમાં ઊંચકી લઈ જવાની ટેવ એ લોકોમાં જાએજ હતી એમ આગળા ગ્રીક ગ્રંથકારો લખી ગયાછે. નદી નાળાં ઝડપમાં ઓળંગી જવાની માહીતગારી દરેક શીપાઈ ધરાવતો હતો. રાત પડતી તારે કોઈક નદીને કાંઠે યાતો મોટાં ખુલ્લાં મેદાનોમાં સઘળું લશકર તંબુ મારી છાવણી કરી પડતું હતું. ઝેનોફનના જણાવીઆ પ્રમાણે એ તંબુના મોહોડાં હંમેસ ઉગમણ તરફ રાખવામાં આવતાં હતાં. જો દુશમનો નજદીક હોયતો સબેખુન નહી થાય માટે તેઓ તરત પોતાની છાવણીની આસપાસ ચર ખણી રાખતા ને જો જગા રેતીની હોય તો રેતીનાં કોથલા ભરી તેની હાર બનાવી લેતા હતા ને ચુંદા પારસી શીપાઈઓને મોટી ઢાલ સાથ પોહોરેગીર તરીકે જાગૃત રાખવામાં આવતા હતા. દુશમનોના લશકરથી હંમેશા સાતઆઠ માઈલ દુર છાવણી કરી પડવાની એ લોકોમાં ટેવ હતી કે રખેને વખતે શબેખુન થાય તો ઘોડેસ્વાર લશકરને તેથી મોટી ઈજા તથા હાની પોહોચી શકે નહીં. કેહેછે કે, એ લોકોના કામીસેરીઅતખાતાંની ખુબી ઘણી વખાણવા લાયક હતી. લશકર રવાના થાય તેની આગમજ વાટમાં મુખ્

મુખ્ય મથકો ઉપર આગમજથીજ સઘળો અનાજ ભરાવી રાખવામાં આવતો હતો એટલુંજ માત્ર નહીં, પણ લશકર કુંચ કરી જાય તેની પુરવેથી અનાજનો બીજો જથ્થો પણ મોકલાવી આપવામાં આવતો હતો અને વાહાણોનાં વાહાણો ખોરાકી પોશાકી ભરીને લશકરી કાફલા સાથે રવાનાબી કરી આપવામાં આવતાં હતાં. કોઇ-કોઇવાર જાણીતાં શેહેરોમાં જો લશકર વાટમાં છાવણી કરી પડતું તો તે શેહેરનાં સઘળા રેહેવાસીઓ પેલા બોહેલાં લશકરને તથા તે સાથે આવેલા પોતાના પાદશાહને મોટી જીઆફત આપતા હતા. એ ખાનામાં તરેહતરેહવાર જાનવરો, મુરગો બતીઆદી પકવાનોનો ખરચ હીરાદોતસના જણાવીઆ પ્રમાણે દસ લાખ રૂપીઆ સુધીનો અંકાએલોછે. લડાઇમાં પકડાએલા બંદીવાનો તરફ એ લોકો સારી માયા દેખડાવતા હતા. પરકોમોના કેદ પકડાએલા પાદશાહો તરફ પણ પારસી શેહેનશાહો ઘણી રેહેમ નજરથી જોતા હતા. તેઓને પાદશાહની દરબારમાં આવજા કરવાની છુટ હતી તથા ખાનાની મીજલસમાં પણ ઇરાનના શેહેનશાહના દશતરખાન ઉપર તેઓ વારંવાર સાથે બીરાજતા હતા. હલકે દરજજેનાં કેદ પકડાએલા સરદારો તથા સુબાઓ ઉપર પણ ઘણી ઢીલી દોરી રાખવામાં આવતી હતી અને તેઓને છુટાછુટા માહેલા પ્રાંતોમાં જાગીરદાર તરીકે મુકરર કરવામાં આવતા હતા. આ પ્રમાણે જોકે બીચારા કેદ પકડાએલા પરરાજના સરદારો તરફ રેહેમ નજરે જોવામાં આવતું હતું તોપણ કેદ પકડાએલા બળવાખોર સરદારો અથવા સુબાઓ તરફ એ લોકો ઘણો કરડો ડોળો રાખતા હતા અને તેઓ તરફ ઘણી જુલમ જાસતી ચલાવવામાં આવતી હતી. એવા કેદીઓને પાદશાહના દરવાજા આગળ બાંધી રાખી તમામ લોકોને દેખડાવવામાં આવતા હતા. પછી તેઓને શુલીએ ચહડાવતા યાતો દેશનીકાળ કરવામાં આવતા હતા.

ઇરાની પારસીઓનું દરીઆઇ વિરધી ખાતાંનું લશકર પણ બોહોલું જોવામાં આવતું હતું અને એ લોકોના વાહાણોનો કાફલો ઠેઠ પાદશાહ દારાના જમાનામાં ભુમધ્ય સમુદર કે જેને ફારસી ભુગોળ વીદીઆરથીઓ દરીઆએ રૂમ કરી કેહેછે તેનાં ગોયા માલેક જેવા થઇ પડીઆ હતા. એઓની ઘણીખરી મનવારોમાં ખલાસીઓ સારૂ હલેસાં મારવા ત્રણ બેઠકો એક એકની ઉપર કરી રાખવામાં આવતી હતી અને તેઓમાં બસો ત્રીસ દીલાવર મરદો હંમેશ હથીઆરબંધ સાગેલ થતા હતા. જારે જોસમાં હલેસાં મારી એ મનવારોને દુશમનોના વાહાણો તરફ ઝોકાવતા તારે કેહેછેકે, હાલની ઇસતીમરો જેવા બળથી તેઓ પેલા દુશમનોના બારકસો સાથે અઠડાઇ તેઓને તરત પાણીમાં ડુબાવી મેહેલતા હતા. લડાઇના આ બારકસોને ત્રીરામ કરી કેહેતા હતા. તેમાં એક ડાળ તથા એક ચોરસ અને તેના ઊબ ભુમ આગળ મજબુત લોહોડાંની ધાર યાતો જાનવરોના માથાં બનાવી મેહેલવામાં આવતાં હતાં જેથી જારે એ બારકસો દુશમનોના વાહાણો સાથે જોસથી અઠડાતાં તારે લોહોડાંના આ હથીઆરોને લીધે પેલાં વાહાણોના ચુરેચુરા થઇ જતા હતા. લશકર લઇજવા તથા પુલો નાખવાસારૂબી એ ત્રીરામોને વારંવાર કામે લગાડવામાં આવતાં હતાં અને એઓમાં ખલાસીઓ તરીકે ફીનીશીઆન, સીરીઆન (સુરીઆની), સાઇપ્રીઆન, પામફીલીઆન, લીસીઆન, કેરીઆન, એશીયા માઇનર માંહેલા યુનાનીઓ તથા મીસરના લોકોનો મોટો ભાગ જોવામાં આવતો હતો. એઓમાં સીદાન શેહેર વાલા ફીનીશીઆન ખલાસીઓ પોતાની બાહાદુરી સારૂ ઘણા વખણાએલા હતા.

ખુશકી તથા દરીઆઇ ખાતાંના લશકરની આ પ્રમાણે અત્રે ટુંકમાં તપાસ લીધા બાદ ચાલો હવે આપણે લડાઇનો હીંગાંમ છોડી સુલેહસંપની વેળાએ ઇરાનીઓની રીતભાત તથા વરતણુક કેવી જોવામાં આવતી હતી તે વીશે થોડું ઘણું બીઆન સાયેલાગ્યા અત્રે આપતા ચાલીએ. હાખીઆમની પાદશાહો ગરદન આગળથી તે ઠેઠ ગુંટણ વેર આવે એવો લાંબો જાંબુરી રંગનો અતી કીંમતી રેસમનો એક મોટો સુનેરી કોરનો સાહયો પોતે પેહેરતા હતા જેને કેનદાઇસ કરી કેહેતા હતા. એવા કીંમતી સાહયાઓ બાર હજાર તાલાંટ યાને રૂ ૨૯૨૫૦૦૦૦ ની કીંમત વેરનાં અંકાએલાછે એમ પલુતારક ઉપરથી માલુમ પડેછે. એ સાહયાઓની અંદર એજ રંગની ગુડણવેર આવે એવી સફેદ સરેતાવાળી ડગલી તથા પગમાં કીરમજી રંગની ઇજાર તથા મીદીઅનો માફક કેસરી રંગના જોડા અને માથાં ઉપર કીતારીસ અથવા કીદારીસ નામની સુનાં તથા જહવાએરાતોમાં જડાવદાર તરેહ તરેહવાર રંગની કુલાહ પેહેરતા હતા. અમીર ઉમરાવો પણ પોત પોતાની શકતી મુજબ પોતાના પેહેરવાસો માટે આ લીબાસોનીજ નકલ કરતા હતા. પરસીપોલીસના એક ચીત્ર તરફ નજર કરતાં પાદશાહના જમણા હાથમાં આસરે પાંચ ફીટ લાંબો એક આસો તથા તેના માથાં ઉપર પાછળ ઉભા રહી ખીદમતગારોએ એક છત્ર ધરેલું પાડેલું આપણા દીઠામાં આવેછે અને ખાલેસ સોનાનાં બનાવેલાં હાથા વગરના એક તખત ઉપર પાદશાહ ખુદ

પોતે દરબાર ભરતી વેળાએ બીરાજતો હતો એમ જણાએલુંછે. ધરમની છીટને લીધે હાથીદાંતનો કસોબી અંશ એ તખતની આજુબાજુએ વાપરવામાં આવતો નહી હતો એવું આગળા ગ્રીક ગ્રંથકારો લખી ગયાછે. એ પાદશાહોના શરીર ઉપર જર જહવાએરાતો પણ પેહેરેલાં જોવામાં આવતાં હતાં. કાનમાં ઘણાં કીમતી જહવાએરાતોના એરીંગ, ગલાંમાં સાંકલી, હાથમાં વાળા તથા કમરે સોનાનાં કમરબંદો લટકાવવામાં આવતા હતા અને તે કમરબંદની અંદર તેઓ ઊંચાં જહવાએરાતોમાં જડેલું એક ખંજર પોતે ખોસતા હતા.

લડાઈના હીંગામની વેળાએ પાદશાહના અતલગના હમસરીકો તરીકે ઊંચી બુનીઆદ વાળા પારસી અમીરોમાંથી એક ગાડી હાંકનાર, બીજો ઈસતુલ ઉઠાવનાર, ત્રીજો કમાન ધરનાર તથા ચોથો તીરોનો ભાથો ઉઠાવનાર એવા ચાર જણ એ ઊંચા ઓધાઓ માટે મુકરર કરવામાં આવતા હતા. જારે પાદશાહ થાકી જાય તારે પેલી ગાડીમાંથી ઉતરતી વેળાએ પેલો ઈસટુલ ધરનાર ઉમરાવ તેના પગ આગળ એક સોનેરી ઈસટુલ ધરતો જે ઉપર થઈ પાદશાહ કોઈ કોઈવાર પછી પાલખીઓમાં પણ બેસતો હતો. પાદશાહની પછવાડે પેલો કમાન–બરદાર ઉમરાવ પોતાના ડાબા હાથમાં પાદશાહની કમાન ધરી, જરા ઓછી કીંમતનો સાહેબો પેહેરી હંમેશ દરબારની વેળાએ હાજર રેહેતો હતો. એની પછવાડે પેલો તીર–બરદાર ઉમરાવ તેવોજ લીબાસ પેહેરી પોતે ઉભેલો દીસતો હતો. હીરોદોતસ કેહેછે જે, પાદશાહ ખેશીઆરશાની રથનો હાંકનાર પતીરામફીસ નામનો એક ઉમરાવ હતો. એના બાપ ઓતાનીસે દરાયસ–હીસ્તાસ્પીસ સાથે મળી જઈ એક મોટું બંડ ઉઠાવીને પેલા ગોમાત મગુસને રાજભ્રષ્ટ કરાવીઓ હતો. બીલારોકા લેખોની મજમુન જોતાં માહાતમા–દરાયસની કમાનબરદાર ઉમરાવનું નામ ગોબરવ કરી જોવામાં આવેછે. એ શખસ પેલા નામીચા શીપેહેસાલાર મરદુન (મારદોનીઅસ)નો પીતા થાયછે ને એ નામચીન પાદશાહના તીરબરદાર અમીરનું નામ અસ્પચાન કરીને જોવામાં આવેછે. ઈલીઅન કેહેછે જે, દરાયસ પાદશાહ ખુદ પોતે પણ એક વેળાએ કુરઉશ (સાઈરસ) પાદશાહનો તીરબરદાર હતો. હવે છત્ર ધરનાર ઉમરાવો પણ મજકુર કમાનબરદાર ઉમરાવ માફકજ પોતે લીબાસ પેહેરતા પણ સુલેહના અમલદારો હોવાથી તેઓ સોડે હથીઆરો જોવામાં આવતાં નહી હતાં. અત્તર, ચંબર (પંખો) તથા ટુવાલ ધરનાર ઉમરાવ નોકરો પણ પાદશાહની ખીદમતમાં રાખવામાં આવતા હતા એમ બુજરગ પરસીપોલીસ ઉપરના ચીત્રો ઉપરથી રોશન રોજની માફક માલુમ પડેછે. પાદશાહના પોતાના ખાસ ઉપીઓગ માટે તરેહ તરેહવાર ઊંચી કીસમના સુગંધી વસાણા તથા અત્તરો બનાવવામાં આવતાં હતાં જેઓને અબરખના સીસાઓમાં ભરી રાખતા હતા."

આથી ઉતરતે દરજ્જેના પાદશાહી નોકરોમાં એક ખાનસામાન, એક ઘોડાઓનો ઉપરી, એક નવીસંદો, એક શાહબબરચી, એક ખાનું તેસ્ત કરનાર (કે તેમાં કોઈએ વીખ ભરેલું નહીં હોય તેની તપાસ રાખે), એક સરાબ ધરાવનાર શાકી, એક કાસદ, એક ગવઈઓ એવા એવા શખસો તથા તેઓના હાથ હેઠલ બીજા બેહદ નોકરો જોવામાં આવતા હતા. પાદશાહી દસ્તરખાન ઉપર કોઈ કોઈ વેળાએ ઘણાંએક અમીર ઉમરાવો, મુસાફરો, એલચીઓ, કેદ પકડાએલા પાદશાહો તથા પરરાજના સરદારો મેજબાનો તરીકે બીરાજતા હતા. તીસીઅસ કેહેછે જે, આ પાદશાહોના મેહેલોમાં નાના મોટા મળી દરરોજ પંદર હજાર માણસો સારૂ જમણ થતું હતું ને જે ખાધ ખોરાકી સારૂ ચારસો તાલાંટનો ખરચ થતો હતો. દરેક મોટાં ખાનાની વેળાએ એક હજાર મોટાં જાનવરો જેવાં કે બકરાં, મેંઢા, બળદ, ગોરખર, હરણ, ઘોડા તથા ઊંટો વઠીક પણ જબે કરવામાં આવતાં હતાં તથા પરંદાંઓમાં, મરઘાં, બટકાં, શીકાર તથા શાહમુરગના તરેહ તરેહવાર ઉમદા પકવાનો બનતાં હતાં. કેહેછે જે, પાદશાહ સઘળા પોતાના મેજબાનો સાથે કવચીતજ પોતે સાથે જમતો. ઘણીવાર તેના એખલાને સારૂ જુદોજ દસ્તરખાન પથરાતો હતો. તાંહાં કોઈ કોઈવાર રાણી તથા બે ત્રણ શાહાજાદાઓ તેની સાથે એકજ સફરા ઉપર બીરાજતા હતા. કોઈ કોઈ વેળાએ સરાબબાજી કરતી વખતે ખાસ અતલગના સોબતીઓ તથા અમીર ઉમરાવો પાદશાહની હજુર બેસી તરેહ તરેહવાર જાતના સરાબોના પીઆલાં પેદરપે પોતે નોસ કરતા હતા. સુનેરી પગથીવાળા કોચો ઉપર આરામ કરી પાદશાહ એ વેળાએ પોતાના ખાસ ઉપીયોગ માટે બનાવેલો ઘણી ઊંચી જાતનો પેલો હેલબનનો સરાબ જરા જરા નોશ કરતો તથા જમીન ઉપર બેસી પેલા સઘળા મેજબાનો તેથી ઉતરતી જાતનો વાઈન પીતા હતા. મોટાં જમનોની વેળાએ તમામ મેજબાનોને કોઈવાર બે તબકાઓમાં વેહેંચી નાખવામાં આવતા હતા કે જેમાં હલકે દરજ્જેના માણસો આગળા ઓરડાઓમાં તથા ઊંચે દરજજેના પુરૂષો પાદશાહની પાસેના ઓરડાઓમાં બીરાજતા હતા. અંહીઆં પાદશાહના દીવાનખાનાની સામેના ઓરડામાં પેલા ઉમરાવો સારૂ દસ્તરખાનો નખાએલાં દીસતાં હતાં અને આ બંને ઓરડાઓ વચે એક આડો પડદો

નાખી લેવામાં આવતો હતો કે જેમાંથી પાદશાહ પોતાના ઓરડામાં શું શું કરેછે તે પેલા અમીર ઉમરાવોને નજરે પડતું હતું. ધહમબાર તથા પાદશાહની સાલગીરી જેવા તેહવારો ઉપર પોતાના અમીર ઉમરાવો સાથે પાદશાહ એકજ દસ્તરખાન ઉપર બીરાજતો હતો અને એ વેળાએ તે તેઓ સાથે પોતે ભોજન તથા સરાબબાજી કરતો તથા તરેહવાર ગોફતેગોમાં તેઓ સાથે મશગુલ રહેલો પોતે જોવામાં આવતો હતો. એ વેળાએ એકજ દીવાનખાનામાં સઘળા મેજબાનો સારૂ સોના તથા રૂપાંના કોચો બીછાવવામાં આવતા હતા અને તાંહાં સુનેરી પીઆલાંઓમાં પાદશાહના ખાસ ઉપોઓગ માટે બનાવેલા પેલા અતી કીંમતી વાઈનો સઘળા અમીર ઉમરાવોનેબી પુછવામાં આવતા હતા. હરેક ખાનાની મીજલસમાંથી કોઈ કોઈ મેજબાન પોતાના કુટુંબ સારૂ હરેક સારી સારી વાણી બાંધી પોતાને ઘેર લઈ જાએ તો તેમ કરવાની તેઓને છુટ હતી.

સુસા, પરસીપોલીસ તથા અકબતાના માહેલા પાદશાહી બુલંદ મેહેલોની ફરસબંદી તરેહ તરેહવાર રંગના પથ્થરોની બનાવેલી જોવામાં આવતી હતી તથા કેટલાએક ઓરડાઓમાં તો સારદીસના નામચીન કારખાનાઓમાં બનાવેલા અતી કીંમતી ગાલીચાઓ પથરાએલા દીસતા હતા. દીવાનખાનાના હરેક મોટા સ્થંભો વચે તરેહ તરેહવાર રંગની અતી કીંમતી ઝાલનો તથા દીવાલો ઉપર સોનેરી ઘોળ તથા સઘળો કીમતી સામાન સરંજામ તાંહાં ઘણી સારીકાણી ગોઠવાએલો હોય એમ જણાતો હતો. જમરૂદ તથા ઇઆકુતમાં જડાવદાર ચાર સોનેરી સ્થંભોની વચે પાદશાહનું સોનેરી તખત મુકેલું હતું ને જેની આસપાસ સોનાં તથા રૂપાંમાં ગરક થઇ ગયલા ઘણાએક કોચો નજરે પડતા હતા. તરેહ તરેહવાર કારીગરી તથા હુંનરોની ચીજો પાદશાહના સુવાના ઓરડાઓમાં પણ દીસતી હતી. તાંહાં પાદશાહના એક પલંગ ઉપર પેલા સેમાસ શેહેરવાળા વખણાએલા કારીગર થીઓદોરસની બનાવતનો દ્રાક્ષોનો એક સોનાનો રોપો ટાંગેલો નજરે પડતો હતો કે જેમાંની દરેક દ્રાક્ષ કેહેછે જે, અતીકીમતી જહવાએરાતોમાંથી બનાવવામાં આવેલી હતી. તેની પાસે તમામ ખાલેસ સુનાંમાથી ઓતી કાહાડેલું એક ચુનારનું ઝાડ હતું. એ ઝાડની કારીગીરી પણ ઘણીજ ઉમદા કેહેવાતી હતી તથા તે જોવા દેશ દેશના લોક તાંહાં એકઠા થતા હતા. એ શીવાએ એક બદ સુનાનું બનાવેલું મજકુર થીઓદોરસનીજ હાથકારીગીરીનું એક ઊંચું બોલ્બી તાંહાં નજરે પડતું હતું. એની કારીગીરી વીશે આગળા ઈતીહાસ લખનારાઓ ઘણી ખુબી ગાઈ ગયાછે. જો કે ઈરાની પાદશાહો પારસી લોકોના તે જમાનાના ફકત સાત ઊંચાં અમીરી ખાનદાનોમાંજ પરણતા હતા અને તેજ કુટુંબની છોકરીઓનો રાણી થવાનો તથા પાદશાહ માફક પોતાના શીર ઉપર તાજ મેહેલવાનો હક હતો તોપણ એ પાદશાહોમાં ઘણીએક બાએડીઓ કરવાની માઠી રસમ પણ પાછળથી પડી ગયલી હતી એમ આગળા ગ્રીક ગ્રંથકારો એક અવાજે લખી ગયલાછે.* એ રાણીઓનો કાબુ પોતાની સઘળી સાહેલીઓ તથા પાદશાહો ઉપર પણ બેહદ ચાલતો હતો. તેઓના ભરણ પોષણ સારૂ જાગીરો મુકરર કરવામાં આવતી હતી. તેઓનો પોશાક ઘણો ઉમદા તથા જર જહવાએરાતોથી બેહદ આરાસ્તા થએલો તથા તેઓનો કાબુ વટીક પણ પોતાની રઇએત ઉપર ચાલતો હતો. એ રાણીઓથી ઉતરતી બઈરીઓનો વગવસીલો તથા કાબુ જાહજો ન હોએ એમ જણાએછે. એ શીવાએ એ પાદશાહોની રાખેલી રાંડોની સંખીઆ પણ મોટી હોય એમ કુવીનતસ–કરશીઅસ ઉપરથી માલુમ પડેછે. પાદસાહોની ગમત સારૂ એ રાંડો ઘણુંકરી દર રાતના ગાયન તથા નાચ રંગ સારૂ મશગુલ રેહેતી હતી અને અકસર કરી તેઓ સુનાની ઓરતો હતી. એઓના જનાનખાના પાદશાહી મેહેલની પડોસમાં જોવામાં અવતા હતા. કેહેછે કે, એક જનાનખાનું તો સુસાના મેહેલની પડોસમા હતું. એ જનાનખાનામાં ત્રણ તબકાઓ કરવામાં આવેલા હતા. પેહેલા તબકામાં તમામ કુમ્રારી કનીઆઓને એકઠી કરવામાં આવેલી હતી. બીજા તબકામાં સઘળી રાખેલી રાંડો વસતી હતી જેઓની તકેદારીમાટે એક એક આબરૂદાર હીજડો મુકરર કરવામાં આવતો હતો અને ત્રીજા તબકામાં રાણી ખુદ પોતે તથા પાદશાહની બીજી અમીરી ખાનદાનવાલી બાઇઓ રાણીના અખતીઆર હેઠલ સુલેહસંપજથી રેહેતી હતી. એ શીવાએ માજી પાદશાહની બુઢી રાણી જો હઈઆત હોએતો દરબારની અંદર

* કુરૂશના રાજસુધી પારસી પાદશાહોમાં એકજ બાએડી પરણવાનો સપર પેહેલોતો રવઇઓ હતો એમ જણાએછે પણ તેનો છોકરો કબુજીય ઘણો વીબીચારી હોવાથી હીરાદોતસના કહેઆ પ્રમાણે તેણે દશાતુરો સોરેથી જોરજુલમથી ઘણાં અતલગના સગાંઓમાં પરણવા તથા એકથી વધુ બાએડીઓ કરવાનાં રતવાવટીક પણ પોતે મેલવીઆ હતા. એટલાજ સબબો ઊપરથી પાછળા હાખીઆમની પાદશાહોના દોરમાં ગાથાવાનીના એક ફકરાની અસલી મતલબ ઊલતાવવાની કોશેસ પણ થએલી હાલ આપણાં જોવાંમાં આવેછે. જુઓ આ દીબાચાને સફે ૭૩ મે.

રાણીથાને પણ તેનો કાબુ વધારે ચાલતો હતો અને તેનો ઓધો વધારે ઊંચો ગણાતો હતો. પાદશાહ અને રાણી જે ટેબલ ઉપર પોતે સાથે ખાવા બેસે તાંહાં હેદપર આવી બેસવાની એ બુઢી રાણીને પરવાનગી હતી. તેના ચાકરનફરો જુદા તથા તેના પાળણપોષણસારૂ બીજી તહરેતહરેવાર ઇલાહેદી ઉપજ મુકરર કરવામાં આવતી હતી. તેઓનો કાબુ પોતાના રાજ ચલાવનાર છોકરાઓ ઉપર બેહદ હોયાને લીધે તેઓ જેને ચાહે તેને કતલ કરાવતા તથા જેને ચાહે તેને માફી બખશતા હતા, પાલખીઓના પડદા નાખી એ રાણીઓ બાહેર આવજાવ કરતી રઈઅતના જોવામાં આવતી હતી. કેહેછે કે, રાણી સતાતીરા (સીતારા) એ પોતાની પાલખીઓના પડદા ઉઘાડા રાખી છડેછોક જારે ખુલ્લી રીતે બાહેર ફરવા માંડીઊં તારે પલુતારકના જણાવીઆ પ્રમાણે તમામ લોકો તેથી ઘણા વીરામીત થવા લાગ્યા હતા. પાદશાહી ખાનદાનથી ઉતરતા બીજા છ ખાનદાનો ઘણાં નામચીન ગણાંતાં હતાં, કારણકે તેઓના વડીળોએ દારા-ગુસ્તાસ્પને મદદ થઈ ગોમાતમગુસને પદભ્રષ્ટ કરાવીઓ હતો. આ નામચીન સાત ખાનદાનના ઉપરીઓને “સાત શાહાજાદા” અથવા “સાત કાઊનસીલરો” કરી કેહેવામાં આવતા હતા. સઘળાં મોટાં જમણોની વેળાએ એ શાહાજાદાઓ પાદશાહની આસપાસ બીરાજતા હતા, રાજના બંદોબસ્ત તથા બીજી પરજા સંબંધી બાબદોસર પાદશાહને સલાહ આપવાનો પોતે હક ધરાવતા હતા તથા જારે ચાહે તારે પાદશાહ સોડે તેના મેહેલમાં જઈ તેની સનમુખ પોતે ઉભા રેહેતા હતા. પરસીપોલીસના એક ચીતાર ઉપર નીઘાહ કરતાં આપણે એક પાદશાહને તાંહાં તખ્ત ઉપર એક હાથમાં આસો ને બીજા હાથમાં કોઈ જાતની ફુલની કળી લઈ બેઠેલો જોઈએ છઇએ અને તેની આસપાસના ખીદમતગારોના હાથમાં પણ આશો ધરેલા જોવામાં આવેછે. હવે પોતાનો દરજ્જો દેખડાવાની આવી કોઇપણ નીશાન આ સાત નામચીન કુટુંબોના મુખીઅ શખસોમાં જોવામાં આવતી નથી. દરબારના માણસો પોતાની મરજી મુજબ કોઈવાર મીદીઅનસાહ્યો તેઁ કોઇવાર પારસી લોકો સહી તંગ ડગલી ને સુરવાળ કરીને પેહેરી લેતા અને કમરે કમરબંધ બાંધતા હતો જેની અંદર કોઇ કોઈ વેળાએ તેઓ ખંજર પણ બોસતા હતા. તેઓ કાનમાં સોનેરી એરીંગ તથા ગલાંમાં સોનેરી સાંકલી પેહેરતા હોય એ પ્રમાણે પણ પાડેલા પરસીપોલીસના ચીતારો ઉપર આપણને દેખાયછે. મીદીઅન સાહ્યાઓનો રંગ આતશીઆ, જાંબુરી, કીરમજી તથા બળી એવો જોવામાં આવેછે. એ લોકો ડગળી ઉપર કોઈ કોઈવાર જામો પણ પેહેરી લેતા કે જે ગુંઠણવેર આવતો અને જેને કસથી કરી બાંધવામાં આવતો તથા તેની બંને બાંહે ખાલી બંને બોરદુએ લટકતી રાખવામાં આવતી હતી. દરબાર ભરતી વેળાએ પેલા સાત શાહાજાદાઓ શીવાએ બીજા હરેક તરાહિત અમીર ઉમરાવો નકીબે ઓળખાણ કરી આપીઆ વીનાએ પાદશાહની સનમુખ પોતે જઈ શકતા નહી હતા. જેવી પાદશાહ સાથે તેઓને ઓળખાણ કરાવી કે જમીન ઉપર તેઓને પડી જવું પડતું તથા પોતાના બંને હાથો બાંહે અંદર ઢાંકવા પડતા હતા અને પાછા ફરતી વેળાએ પોતાના પગલાં પાદશાહને ચાલવાની સેત્રંજી ઉપર નહીં પડે તે વીશેની તેઓને ઘણી સંભાળ રાખવી પડતી હતી. બોલાવીઆ વીના પાદશાહની સનમુખ જઈ ઉભા રેહેવાના બેઅદબી ભરેલાં કામને માટે પેલા શખસને તરતજ તાંહાંને તાંહાં દરબારનાં હજુરીઆ માણસો જો પાદશાહ પોતાનો સુનેરી આસો દેખડાવી તેને માફી નહી બક્ષે તો થાર કરવામાં આવતો હતો. પાદશાહના તખ્ત ઉપર અણજાણપણેબી બેસી જવાનું કામ ઘણું ગુનાહભરેલું ગણાતું હતું જેને વાસ્તે પેલા બેઅદબ માણસને પછી મોતની શીક્ષા થતી હતી અને પાદશાહે બાતલ કરેલા લીબાસો પેહેરવા તેબી ઘણું બેઅદબ કામ કેહેવાતું હતું. પાદશાહો સારૂ પણ એવાજ સખ્ત ધારા મુકરર કરવામાં આવેલા હતા. તેને હંમેશા એકાંત હાલતમાં રેહેવા ફરજ પડતી હતી અને અકસર કરી ભોજન કરતી વેળાએ પોતાના દસ્તરખાન ઉપર તેને એખલુંજ પોતાને બીરાજવું પડતું હતું. મેહેલની દેવાલોની બાહાર પગે ચાલી જવાની તેને મનાઇ કરવામાં આવેલી હતી અને પોતે એક હોકમ આપીઓ તે પાછો ફેરવવા ગમે તેવો તે પોતે બંતી હોએ ને તેના પરીણામ ગમે તેવાં ખરાબ નીપજતાં હોય, તોપણ તે ફરમાનથી તેનાથી પાછું ફરાતું નહોતું અને હરેક કબુલાત તેનાથી ગમે તેવી ખરાબ અપાઈ ગઇ હોય, તોબી તે પોતાથી પાછી તોડી શકાતી નહી હતી. તેના ઘર ખરચ સારૂ એસાસની ઘણી રસીલી જમીનમાં ખાસ ઊંચી કીંમતના ઘઊંનો પાક કરવામાં આવતો હતો. એમાંથી ફકત પાદશાહી નાનો બનતાં હતાં. હેલબનની તોફો દરાક્ષોમાંથી તેને સારૂ તરેહ તરેહવાર ઉંચી કીસમનો દારૂ ગાળી કાહાડવામાં આવતો; ચોઆસપીસ, ડાનીઉબ તથા નીલ (નાઈલ) નદીના મધુર પાણીઓ સુસાના મેહેલમાં પાદશાહને પીવા સારૂ ભરી રાખવામાં આવતાં હતાં તથા એમનના નામચીન અગરોમાંનું ઊંચી જાતનું નીમખ તેનું ખાનું પકાવવા માટે વાપ-

રવામાં આવતું હતું. એ પાદશાહો શીકારના ઘણા શોખી હતા. દરાયસ પાદશાહ રથમાં બેસી સીંહનો શીકાર કરતો હોય એ પ્રમાણે એક ચીત્રમાં પાડેલો આપણી નજરે પડેછે. એમાં તીરોના અરાબાઓથી જાનવરોનાં આ પાદશાહને તે જમીનદોસ્ત કરતો હોય એમ માલુમ પડેછે. કેહેછે જે, શીકારી કુત્રાંઓની મદદથી આ જાનવરોને તેઓના રેહેઠાણોમાંથી બાહર હાંકી કાહડાવામાં આવતાં હતાં અને પાદશાહો પછી તેઓનો દુમબાલો પકડી તેઓનો શીકાર કરતા હતા. નાહાસવાને બદલે વખતે એ જાનવરો પેલા શીકારી પાદશાહની સામે થતા તો તેઓને પછી ભાલા તથા તીરોના જરબોથી દોદરાં કરી નાખવામાં આવતાં હતાં. આ ગમત જોવા સારૂ પાદશાહના જેબી અતલગના દોસ્ત આશનાઓ તેની સાથે રથમાં સ્વારો થતા હતા તેઓ પાદશાહના તીર ફેંકી રહ્યા વીના પોતાના તીર ફેંકવાની તાકાત ધરાવતા નહી હતા. આ રસમ પાદશાહ અરદેશીર-દરાજદસ્તના હુકમથી પાછળથી ભાંગી પડવામા આવી હતી. તેની પુરવે જો બેઅદબી કરી પેલો હમનશીન ઉમરાવ પાદશાહના તીર આગમજ પોતાના તીરો ફેંકવાની હીંમત કરતો તો તેને મોતની યાતો દેશનીકાળની શીક્ષા થતી હતી. તીસીઅસ કેહેછે જે, એ રસમ પ્રમાણે અમલ નહીં કરીઆથી એક વખતે તો મેગાબીઝસને પાદશાહે ખફા થઇને પોતે આગળ રહીને તેને દેશનીકાળ કરાવીઓ હતો. નખચીરગાહના મેદાનમાં સીંહ શીવાએ ઘોરખર, ચીત્તા, સાબર, હરણ, ભુંડ વીગેરે જાનવરોનો પણ શીકાર કરવામાં આવતો હતો. એક ઘોરખરનો શીકાર કરતી વેળાએ સાસાની તબકાનો નામવર પાદશાહ વેહેરામ એક મોટા ચસમામાં ડુબી મુવો હતો, અને દારા-ગુસ્તાસ્પ એજ જાતના એક જાનવરનો દુમબાલો પકડી તેને શીકાર કરવાની ગમતમાં પોતે એટલો તો ગરક થઇ ગયો હતો કે તેનો એક વખતે ગુંડણ પણ ઉતરી ગયો હતો. કેહેછે જે, ઘોડાઓની ઝડપ તથા સ્વારોની ધડપકડ તથા દોડધામના અવાજોથી એ વેળાએ આખું બીઆબાન ગોયા હળીમળી રેહેતું હતું. ઘોરખરો અકસર કરી ઘણીજ સીતાબ ચાલના રેહેછે તેથી ઘોડાઓ તેઓનો દુમબાલો જાહાજું સુધી પકડી રાખતા નથી માટે તેઓને ઠકાવવા સારૂ સપર પેહેલાં એક સ્વાર પોતાનો ઘોડો નખચીરગાહના મેદાનમાં તેઓની પુઠે દપટાવતો જે થાકી ગયા પછી બીજો, તારબાદ ત્રીજો એમ એક એક પછી એકએક સ્વારો નીકળી આવી આખરે પેલાં જાનવરને હંફાવી તીરો ફેંકી શકાએ એટલું દુર લાવી મેહેલી તેનો પછી ભાલાથી શીકાર કરતા હતા.* જારે જંગલોમાં શીકાર નહી મળે તારે મોટા બાગબગીચા જેઓને ફીરદુસ યાને બેહેસ્ત કરી કેહેવામાં આવતા હતા તાંહાં એ કારણસર હરણ, ઘેટાં વીગેરે તરેહ તરેહવાર ચોપગાં જાનવરો જે પાળવામાં આવતાં હતાં તેઓના શીકારથી પાદશાહઓને ગમત ઉપજતી હતી. એ બાગોમાં તરેહવાર ઝરાહ તથા ઝાડપાન અને તેઓની આસપાસ સારી મજબુત ઝાડીઓ કરી લેવામાં આવતી હતી. ઘરમાં પાદશાહ પોતે પેતાના અતલગના સગાં જેવા કે મા અથવા પોતાની ઓરત (રાણી) સાથે પાસાદાવ રમતા જેમાં કોઇ કોઇ વેળાએ દસદસ અગીઆર અગીઆર હજાર રૂપોઆની હારજીત થતી હતી પણ અકસર કરી એ હારજીતની વેળાએ પોતાના ગોલામો અથવા બાંદીઓને તેઓ એકએકમાં પોતે આપ લે કરતા હતા. તીસીઅસ તથા ઇલીઅનના જણાવીઆ પ્રમાણે મજકુર ગમતો શીવાએ નકસી કામ અથવા લાકડાં ઉપર કોતર કામો પણ ફુરસદને વખત કરવાનો એ પાદશાહોમાં રવઇઓ હતો. ઇરાનના એ તબકાના પાદશાહો એલમના શોખી નહીં હોવાથી સેનીકા તેઓને જંગલી એવા એલકાબ આપેછે અને કેટલાએક આથમણ પ્રાંતના ગ્રંથકારો તો એવોપણ શક નાખેછે જે, તેઓને મુતલગ લખતાં વાંચતાં પણ આવડતું નહતું; પણ એ બાબદસર ઝેનોફન તથા પલેતો કાંઇબી જણાવી જતા નથી તે ઉપરથી એ વીચાર મુતલગ બાહાલ રાખી શકાતો નથી. ઇસ્થર કેહેછે જે, તેઓ સનમુખ કોઇકોઇ વેળાએ ફુરસદને વખતે મીદીયા તથા ઇરાનના આગળા પાદશાહોની બખર વાંચી સંભળાવવામાં પણ આવતી હતી ને એજ ગ્રંથકારનાં જણાવીયા પ્રમાણે પાદશાહોના ફરમાવીયા મુજબ દરબારના નવીસંદાઓ પછી સઘળાં ફરમાનો પોતે ચામડાનાં કકડાઓ ઉપર પોતે ઘડી કાહાડતા જેઓ ઉપર પછી પાદશાહના નામના સીક્કો ચોંટાડવામાં અવતાં હતાં. એ ઉપરથી કેટલાએકો જે એવો સારાંસ લાવવા માંગેછે જે, એ પાદશાહોને લખતાં વાંચતાં આવડતું નહતું તે વાત કાંઇ ધીયાનમાં ઉતરી શકતી નથી. આજે પણ મોટાં રાજદરબારી કામોમાં સઘળા દેશોમાં પાદશાહી નવીસંદા તથા વજીરો પાદશાહી ફરમાનો તથા ખત ખતુતો લખી કાહાડેછે જેઓ ઉપર પાદશાહ ફકત પોતાની સહી કરેછે અથવા સીક્કો મારેછે.

* નખચીરગાહના મેદાનમાં રાની ભુંડોને પોતાના ઘોડાઓ ઉપરથી ઊતરી આવી પારસી ઊમરાવો ભાલાથી તેઓની કોઇ કોઇ વેળા પાઊપીઆદાબી સામે થતા હતા એમ એ ઉપર કહેલા ચીત્રો ઊપરથી આપણી નજરે પડેછે.

વારેવાર એ પાદશાહો દરબાર ભરતા, લશકરોની શીલીઉ લેતા તથા અરજદારોની અરજ સાંભળતા અને તેઓના પોતે ફેસલા કરતા તથા રાજના કારોબાર ઉપર પોતે ધીઆન પણ આપતા જોવામાં આવતા હતા. જોસીફસ કેહેછે જે, રઇઅતના માગતાં લેહેણા તથા ફોજદારી ગુનાહાઓની તપાસ સારૂ નીઆએચીસો ઈનસાફની ખુરસીએ બેસી તેઓના ચુકાદા કરતા હતા અને તીસીઅસ તથા હીરાદોતસના જણાવીઆ પ્રમાણે રાજની સામે બંડ અથવા ફીતુર ઉઠાવનાર ગુનેગારોને દેશનીકાળ કરવામાં આવતા હતા. જીવતા જીવત એ વંશના પાદશાહો પોતાના દોખમા પાહાડો ઉપર બંધાવી રાખતા હતા. એક સોનાની પેટીમાં મજબુત રીતે ઢાંકણાને બંધ કરી પાદશાહના ગુજરી જવાબાદ તેના રૂવાનને તેમાં મેહેલી પછી પેલા દોખમામાં તેને અવલ મંજલ પોહોચાડવામાં આવતું હતું. એવાં પાદશાહી દુખમા હજુરસુધી પસારગદા આગળ પરસીપોલીસની નજદીકીમાં મુસાફરોના જોવામાં આવેછે. એ દુખમા પાહાડો ઉપર બાંધવામાં આવતાં યાતો બદ્દ પથ્થરના પાહાડોની ઘણી ઊંચે આવેલા કોઈ ખડકોમાંથી કોત્રી કાહાડવામાં આવતાં હતાં. દોખમાની અંદર મરનાર પાદશાહનો સઘળો પોષાક તથા હથીઆરો પેલાં મુરડાંની પેટી સાથે રેહેવા દઈ તેના બારણાઓને પછી બાહેરથી ચણી લેવામાં આવતાં અને તેની બાહેરની બોરદુએ કોતરકામો તથા પાદશાહની નામનીશાનનો એક લેખ કોત્રાવતા હતા અને તેની રખેવાલીસારૂ થોડેક દુર એક ઘરમાં કેટલાએક મોબેદો પછી પડી રેહેતા હતા. એરીસતાબ્યુલસના કહ્યા પ્રમાણે પેલા દોખમા જો પાહાડોમાંથી કોત્રી કાહાડેલાં ન હોય અને ફકત ઇંટ તથા ચુનાથી બનાવવામાં આવીઆં હોએ તો પછી તેઓ આસપાસ મસ મોટો બાગ બનાવવામાં આવતો હતો ને તેમાં તરેહ તરેહવાર ફુલ ફળો તથા સુગંધી રોપાઓ રોપતા હતા.*

પાદશાહોની રીતભાત વીશે આ પ્રમાણે ટુંક હેવાલ આપીઆબાદ ચાલો હવે આપણે તે જમાનાના સાધારણ પારસીઓની રાહ રસમ વીશે થોડુંક અત્રે સાથે લાગ્યા બોલતા આવીએ. હીરાદોતસના જણાવીઆ પ્રમાણે જુદા જુદા મળી દશ ટોળાં એ જમાનાના પારસીઓમાં હતાં. એઓમાંના ત્રણ ખુરજીગરનો પેસો કરતાં તથા ચાર ટોળાં હાલ જમાનાના ઇલીઆતો માફક ભટકી પોતાની જીંદગી પુરી કરતાં હતાં. એ ખુરજીગરનો પેસો કરનાર ટોળાંઓનાં નામો પાનથીઈલાઇ, દરૂસાઈ, તથા જરમેનાઈ યાને કીરમાનીઆન કરીને જોવામાં આવેછે. ભટકતાં ટોળાંઓના દેઈ, મરદી, દરોપીસી તથા સગારસાઈ એવાં ચાર નામો એ ઈતીહાસ કરતા જણાવી જાએછે. બાકી રહેલાં ત્રણ ટોળાંઓના પેસા વીશે હીરાદોતસ કાંઈપણ હેવાલ આપી જતો નથી; પણ તેઓમાંનું એક ટોળું જેને પસારગદાઈ કરી કેહેતા હતા તેઓ રાજદરબારી સઘળા મોટા ઓધા ધરાવતા તથા દેશમાં તેઓ મોટા જાગીરદારો જેવા હોવાથી બીજાઓને ભાડે આપી પોતાની જમીન ખેડાવી તેનું મેહેસુલ પોતે જમાવ કરતા હતા. હલકે વાંધેના ખુરજીગરો તથા ભટકતાં ટોળાંઓ ગુંટણ વેર આવે એવી ડગળી તથા તેની હેઠલ ચામડાંની સુરવાલ તથા માથે નમદાની કુલાહ પેહેરી કમરે કમરબંધ બાંધતા તથા પગમાં મોટા જોડા પેહેરી લેતા જેઓને આગળથી એક દોરીથી બાંધી લેવામાં આવતા હતા. પાછળથી એ લોકો નમદાને બદલે મઝલીનનો ફેંટો માથે લપેટવા લાગ્યા અને ગુંટણ તથા એડીની અધવચ સુધી આવે એવી લાંબી ડગળી બનાવી પેહેરતા હતા. ઊંચે વાધેનાં લોકો તરેહ તરેવાર રંગના ઝુલતી બાંહેદાર મીદીઅન સાહયા ઓઢી લેતા હતા. એ સાહયા જસતીન તથા પ્રોકોપીઅસના કહ્યા પ્રમાણે રેસમના બનાવવામાં આવતા હતા. તેઓ પગમાં ચીકનની ઈજાર, તથા ખુબસુરત રોનકદાર બુટો અને માથે જાંગીરી રોકી કુલાહ તથા હાથે પગે મોજાં લટકાવતા હતા અને બાજુએ સુનેરી બાજુબંદ તથા ગલાંમાં સુનેરી હાંસડી તથા કાનમાં બાલી પેહેરતા હતા. પોતાના ઘોડાઓના થથારા પણ તેઓ રોનકદાર રાખતા તથા તેઓની લગામ જરીની ચકચકીત બનાવતા હતા. તેઓમાં બચાંઓને પણ ઘરેણાઓ પેહેરાવવાનો રાબેતો હતો ને જેમ જેમ એ ઘરેણાઓનો રંગ રાતો તેમ તેમ તેઓને ઘણાં પસંદ કરવામાં આવતાં હતાં. સારા સારા લોકો પોતાના ઘરોમાં ઊંચી ઊચી જાતનાં ફરનીચરો વાપરતા હતા. તેઓના દીવાનખાના હાલના ઊંચે વરગના પારસીઓ માફક સેત્રંજી, ગાલીચા, કમાનના ઊંચી જાતના કોચો

* એશીઆમાઇનરની દક્ષણે લીસીઆના પ્રાંત માહેલા તેલમીસસ નામના શેહેરમાં જે પાહાડ આવેલોછે તાંહાં શોઆસેલગોરીએ તથા વાનહેમર નામના બે ચંચળ અરવાચીન મુસાફરો કેહેછે જે, ચેહેલ મીનારની ઢપછપ પ્રમાણે કેટલાંએક દોખમાંની તારાજ નીશાનો હાલ જોવામાં આવેછે. અંહીઆં પુરાતન જમાનામાં તાંહાંના પારસી સુબાઓ તથા અમીર ઊમરાવોને અવલમંજલ પોહોંચાડવામાં આવતા હતા. એ શેહેર અસલમાં ગ્રીક લોકોએ બાંધીલું હતું જેઓ સોડેથી તેને પારસીઓએ પાછળથી જીતી લીધું હતું.

તથા સોનાં રૂપાંની જડાવદાર મેજો (ટેબલો) થી આરાસ્તા થએલાં દીસતાં હતાં. જેમ જેમ હરેક ઘરધણીના ઘરમાં વધારે જર જહવાએરાત તથા સોનાં તથા રૂપાંનાં વધારે વાસણો તેમ તેમ લોકોમાં તેની વધારે તારીફ થતી હતી તથા તે શખસ પોતાને મનસે અતીઅંત તેથી મગરૂર રેહેતો હતો. સઘળી જાતના જહવાએરાતોમાં મોતીને તેઓ ઘણું પસંદ કરતા હતા અને તેમાંથી હાર, બાજુબંદ તથા બાંગડીઓ બનાવતા હતા. કેહેછે જે, અસલમાં ઉંચે દરજ્જેના પારસીઓ વઠીક પણ પોતાના ખાનપાનમાં ઘણા મીતહાર રેહેતા હતા. અકસર કરી તેઓ ઘઉંની રોટલી, જવનાં કેક તથા રાઈ ને નીમખના વઘારથી રોસ્ત યાતો બાફેલ કરેલું ગોસ્ત પોતે ખાતા હતા ને પીધામાં ફકત સ્વચ્છ પાણી વાપરતા હતા. દરરોજ તેઓમાં એકજ વખત ભોજન કરવાનો રવાજ હતો ને ગરીબ લોકો તો બદામ, પસતાં, ખજુર, અંજીર, પેર, દુધ, પનીર તથા બીજી જાતના તરેહ તરેહવાર મેવા ખાઈ પોતાનું ગુજરાન કરતા હતા કે જેથી દમાસકસ (દમસ્ક) વાલા નીકળસના જણાવીઆ પ્રમાણે મીદીઅનો કોઈ કોઈવાર પારસીઓને ઘણા નીચ લોક કરી ધીકારતા હતા અને પાદશાહોને તખતનશીન થતી વેળાએ પોતાની અસલી હાલતની ગોયા યાદદસ્ત તરીકે દંહીનું એક પીઆલું બદામ, પસતાં તથા અંજીરનું એક કેક ખાવાની પોતાને ફરજ પડતી હતી. આસ્તેઆસ્તે પારસીઓ જેમ જેમ ઘણાં દોલતમંદ થતા ચાલીઆ તેમ તેમ પોતાના પડોસી મીદીઅનોની માફક તેઓ પણ પછી ઘણા લખલુટથી ખરચ કરવા લાગ્યા અને અસલી રેવાજ પ્રમાણે તેઓએ પોતાનું ભોજન જોકે એકજ વખત ચાલુ રાખીઊં તોપણ તેહેવારોના દીવસો ઉપર તે છેક સહવારના શરૂ થાએ તે રાતસુધી પેલો સફરો બીછાવેલોજ પડી રેહેવા લાગ્યો અને ખાનાના દસતરખાનો ઉપર એકએક પછી એકએક તરેહવાર પકવાનો જવા લાગ્યા અને ભુખની ફરીને સારી ઈસતેહા થાએ તે સારૂ વચમાં કલાકના કલાકો તેઓ પોતે ગાલી કાહાડવા લાગ્યા. સ્વચ્છ અને નીરમળ પાણીને ઠેકાણે સરાબની જામો તેઓ પેદરપે ઉઠાવવા લાગ્યા અને દરેકજણ જેમ જેમ ઘણો દારૂ પીએ તેમતેમ પોતાને ઘણા જવાંમેરદ કરી ગણવા લાગ્યા. આથી કરીને રાત પડે તેટલામાંતો તેઓમાંના ઘણાખરાઓ તો પછી લોહપોઠ થઈ સરાબની નીશામાં ને નીશામાં ચકચુર થઈ પડવા લાગ્યા. કેહેછે જે, મેહેર-યઝદના જસનને દીને પાદશાહોને પણ વરસમાં એકવાર ખાનાની મોટી મીજલસમાં છાકટ જેવા બની જવાની ફરજ પડતી હતી અને દરેક કુટુંબમાં જારે કાંઇપણ કજીઓ કંકાસ થાએ તારે સરાબની ઝુંમમાં સઘળા સગાંઓ એકઠાં મળી તાંહાં પોતે જે નીવેડો લાવે તે પછી બીજે દીવસે સરવે કોઈને બાહાલ રાખવાની ફરજ થઈ પડતી હતી. મીદીઅન લોકોમાં અકસર કરી હાથે ખાવાનો રીવાજ હતો. આ ઉપરથી આગળા જમાનાના પારસીઓપણ જેમ હાલમાં કરેછે તેમ ઘણુંકરી હાથેજ ખાતા હતા અને તેઓના દસતરખાનો ઉપર બકરાં તથા મેંઢાંનુંજ ફકત ગોસ્ત નહી પણ મોટાં ગોસપંદો જેવાં કે ગાએ, ઘોડા, રાનીગુંડ, ઉંટ તથા ગોરખરના ગોસ્તોમાંથી બનાવેલા તરેહતરેહવાર જાતના પકવાનો પણ આવતાં હતાં એમ કદીમ યુનાની ગ્રંથકારો એક આવાજે લખી ગયાછે. કેહેછે જે, એ સઘળાં પકવાનોમાં ઊંટની ખુંધમાંથી બનાવેલાં પકવાનો ઘણાં લેહેજતદાર ગણાતાં હતાં. તે સાથે તરેહતરેહવાર શીકારો જેવા કે હરણ, તીતડ, તરકી, હંસ, મરઘાં, બતકાં, તરેહતરેવાર જાતની માંહીઓ તથા કાલુઓનાં સાસપણ તેઓની તેબલો ઉપર આવતા હતા એમ આગળા જમાનાના ગ્રીક લોકો જણાવી ગયાછે.

ઉંચે દરજ્જેનાં લોકો પોતાના છોકરાઓની કેળવણી ઉપર જે ઘણું ધીઆન આપતા હતા તથા તેઓને કેવી તરેહની અદબ આદાબ રાખવા વીશે જે તાલીમ આપવામાં આવતી હતી તે વીશે વીગતે આ દીબાચાને સફે ૬૨ મે આપણે જણાવી ચુકયા છઇએ. એ લોકોની ઓરતોમાં જો કે સારૂં છુટાપણું જોવામાં આવતું હતું તોપણ ઉંચે દરજ્જેની ઓરતો પરદેપોશ પાલખીઓમાં પોતાના દોસ્ત આસાનાઓને તાંહાં આવજા કરતી હોય એમ આગળાં યુનાની પુસ્તકો ઉપરથી માલુમ પડેછે. કેહેછે જે, વેપારવનજને એઓના મોટે વાંધેના લોકો જાહાજું ઉત્તેજન આપતા નહીં હતા; કારણ કે તેઓનો એતેકાદ એવો હતો જે વેપારીઓને પોતાનો માલ ખપાવવા જુઠું બોલવાની ફરજ પડેછે. વચલા વાંધેનાં લોકો માલ ખરીદતા પણ વેચવાના ધંધાને પોતાના દરજ્જાથી તેઓ હેઠલ ગણતા હતા જેથી મોટો રોજગાર હલકે વાંધેના લોકોના હાથમાં રેહેતો હતો. ઝેનોફન કેહેછે જે, શેહેરના ધોરી રસ્તાઓ ઉપર દુકાનદારોને દુકાનો માંડી બેસવાની પણ મનાઈ કરવામાં આવતી હતી. એ ઉપરથી એ લોકો સાચાંના મોટા હીમાએતી હોવાથી મજકુર કારણને લીધે વેહેપાર વનજને ઘણા ધીકારતા હોય એમ જણાએછે. ઝેનોફનના કહ્યાપ્રમાણે જેમ મીદીઅન ઓરતો પોતાની ખુબસુરતી તથા સરોકદને લીધે ઘણી વખણાએલી હતી, તેમ એમીઆનસ-મારસીલીનસ તથા પલુતારકના જણાવીઆ

માણે પારસી બાનુઓબી પોતાની ખુબસુરતી સારૂ મશહુર હતી અને મરદો જેમ વેપાર વનજને ધીકારતા હતા તેમજ તે જમાનાની ઊંચી તોખમની પારસણો પણ કુવીનતસ-કરશીઅસના કહ્યા મુજબ ઘરમાં શીવવા સાંધવા તથા ચીકનો ભરવાની ગમતને પોતાના દરજજાથી ઘણી ઉતરતી ગણતા હતા. તીસીઅસ કેહેછે જે, પારસી ઉમરાવ આઈદરનીસની છોકરી રોશનક (રોક્ષાના) તીરકમાન તથા ભાલો સારીકાણી પોતે જે વાપરી જાણતી હતી તેથી લોકોમાં તેની ઘણી વાખવાખી થતી હતી. પાદશાહ ખસેઆરશાના ડોર બાદ ઈરાન પઈસેટકે ઘણું ભરપુર થઈ ગયાથી પારસી ઉમરાવોમાં એસઆરામ પણ તેથી ઘણો વધી પડીઓ હતો. પુરાતન જમાનાથી પોતાની દાઢી તથા બાળોને ગુચ્છદાર રાખવાની તથા તેઓની ઘણી સંભાળ લેવાની તેઓમાં જે ટેવ હતી તેમાં પછી તરેહવાર સુગંધો માંલેશ કરવાની તથા કલબો લગાડવાની પણ લઢણો પડી ગઇ. એટલુંજ કરી એ લોકો બેસી રહ્યા નહીં, પણ ખોટા બાળો પણ માથે મેહેલવા લાગ્યા અને આંખ તથા ચેહેરાને ઘણી ખુબસુરતી આપવા તેઓપર પાઉદર તથા રંગોપણ છાંટવા લાગ્યા. ઘરમાં તેઓ ઘણા ભપકાથી રેહેવા લાગ્યા. ઘોડાઓ ઉપર ઉમદા ઉમદા નરમ જીનો વાપરવા માંડીઆં તથા પોતાની આસપાસ ઘણા ચાકરનફરો તથા બાંદીઓ રાખવા લાગ્યા.

હવે એ લોકોમાં ગુનેગારોને સજા કરવાની રીતભાત જરા ઘણી કરડી હોય એમ માલુમ પડેછે અને હાલમાં જેમ ચીનાઓ તકસીરવાર શખસોના હાથપગ કાપી રાજમાં રોબ તથા દેહેસ્ત બેસાડવા તેઓને જેમ ઘણાં વવાનીવવાની મારેછે તેમજ એ લોકોપણ તેવીજ રીતભાત અમલમાં લાવતા હતા એમ ઝેનોફન વીગેરે બીજા ઘણાએક આગળા જુનાની લખનારાઓ પોતાના પુસ્તકોમાં જણાવી ગયાછે.

અકસર કરી ફકત પારસી દસ્તુરોનેજ ન્યાયાધીશોના ઊંચા ઓધા સોપવામાં આવતા હતા. આ જોખમ ભરેલા ઓધાઓ માટે તેઓ જીવે જાગે તાંહાંસુધી મુકરર રેહેતા પણ હરેક ન્યાયાધીશ કદાચ હરેક બેઈનસાફી તથા વાંકમાં સપડાતા તો પછી એ ઓધો તેની સોડથી છીનવી લેવામાં આવતો હતો. પુરાતન બાખત્રીઅનોનાં કાએદા કાનુનો મુજબ પોતાની ઈરાની રઈઅતનો તેઓ ઈનસાફ કરતા તથા હરેક બાબદોનાં પોતે ફતવા આપતા તથા ચુકાદાઓબી કરતા હતા. એ ન્યાયાધીશો લાંચ રૂસવત નહી લેએ તે સારૂ ઘણા કરડા ધારા મુકરર કરવામાં આવેલા હતા. કેહેછે જે, સેનદાસીસ નામના દારા-ગુસ્તાસ્પના એક ન્યાયાધીશે લાંચ લઈ કોઈને ખોટી શીક્ષા કરી તે ઉપરથી તેને ફાંસીની સજા સપર પેહેલાં તો કરવામાં આવી હતી પણ તેમાંથી તે પછી પોતે ઘણી મેહેનતે છુટો થયો હતો. હીરાદોતસ કેહેછે જે, પાદશાહ કમ્બુજીયનાં જમાનામાં એક ન્યાયાધીસની ઉપલીજ કીસમના વાંકસર એક વેળાએ ખાલ પણ કાહાડી નાખવામાં આવી હતી કે આવી કરડી શીક્ષાઓથી ન્યાયાધીશોમાં ભય પેથાથી લાંચ રૂસવતને લીધે રઈઅતને પછી બેઇનસાફી મળે નહીં.

બાબ ૭ મો.

ખીલારેકા હરફ્રોની શોધ વીશે ટુંક હેવાલ.

હાખીઆમની વંશની તવારીખ સાથે એ લેખો બહુ અતલગનો સંબંધ ધરાવેછે માટે આ ઠેકાણે એ વીશેનો ટુંક હેવાલ વાંચનાર સાહેબોને પસંદ પડશે એવી મને પુર આશાછે. યુરોપ ખંડના વીદીઆરથીઓને ઈરાન શરજમીનમાં આ પ્રમાણે જગો જગોએ એવા આકારો (લેખો) કોત્રાએલા આવેલાછે એમ ઈસુની સોલમી તથા સતરમી સદીના ઈતાલીઅન મુસાફરો જેવા કે ફાધર એનજીલો તથા પીએટરો દલાવાલ વીગેરે સપરપેહેલી વાર જણાવી ગયા હતા. તારબાદ શીવાલીએ સારદેં, કેમફર, દુલીએ દેઝલાંદ, લબ્રન, નીબુહર, સર આરકર પોરટર, ઉઝલી, રાસક, વેસટર ગારદ તથા ઉજીનબોર્ને વીગેરે ઘણાએક એ દેશમાં ફરી આવેલા મુસાફરો એ લેખોની જે જે સેહેલાઈથી બની આવી તેવી તેવી નકલો પોતાના દફતરોમાં જણાવતા ગયા. આ ઉપરથી યુરોપના વીદીઆરથીઓનું ધીઆન પછી એ લેખો ઉકલાવવા ઉપર દીનપર દીન વધારે ને વધારે ખેંચાતું ચાલીઉં. આખરે એના ભેદનો ખજાનો આ સદીની શાહરૂઆતમાં જરમની દેશની વખણાએલી બોન નામની યુનીવરસીટીમાંથી તરત ઉઠી આવેલા એક દાઢી મુછ વગરના ગ્રોટફંદ નામના ઉગતા વીદવાને પોતાના દેશીઓ આગળ સપર પેહેલીવાર ખુલ્લો મેહેલીઓ એટલાજ સબબ ઉપરથી વાજબીની રાહે ખીલારેકા હરફોની ઉકલાવતના બીઆનમાં એ પ્રોફેસરનું નામ સપર પેહેલું વપરાએલું આપણા જોવામાં આવેછે. ઘણાએક વરસો સુધી મેહેનત કરીઆ બાદ એને કુરશ (સાઈરસ), દારીયવુશ (દરાયસ), ઝરકસીસ (ખશયારશા) તથા હીસ્તાસ્પીસ (વીસ્તાસ્પીહા) એવાં ચાર વીશેષ નામો તરફથી ઉકલાવીઆં જેથી ઈરાની ખીલારેકા હરફોના નજદીક એક ત્રતીઆંઉસ ભાગ મુળાક્ષરોના ઉચ્ચાર તો એને પોતેજ સાબેત કરી આપીઆ. તોબી એને જે રીત પકડી તે ખરીછે કે ખોટી છે તે વીશે હજુર લોકોના મનમાં શક રહ્યો. એ શક પાછળથી સુવેજમાંથી જે એક ત્રણ લેખવાળો પથ્થર મળી આવીઓ તેથી આખરે દુર થએલછે. એ લેખમાં મજકુર ઝરકસીસનું નામ ખીલારેકા હરફોમાં, હાઈરોગ્લીફીકસ નામની મીસર દેશની બીજી પુરાતન ભાષામાં તથા ત્રીજું ગ્રીક ભાષામાં લખાએલું મળી આવીઉં. હવે ગ્રીક ભાષા સરવે કોઈને માલુમ હોવાથી ગ્રોટફંદની આગળી રીત ઉપર આ નવા લેખ ઉપરથી વીદીઆરથીઓના મનમાં કશો શક રહ્યો નહીં અને તેને વાપરેલી રીતો ખરીજ હોવી જોઈએ એમ લોકોની પછી ખાત્રી થતી ગઈ. ગ્રોટફંદ પછી મોશીઉ સાં મારટેને જુજ ફેરફારો મજકુર જરમન પ્રોફેસરની રીતભાતમાં કરી દેખડાવીઆ પણ અજલના ફરેસ્તાએ એકાએક આવી એનો પવીત્ર જાન બરબાદ કીધો તેથી એનાથી લોકો જે મોટી આશા રાખતા હતા તેમાં તેઓ સઘળા માઠાં ભાએગે નીશફળ થયા. એની પછી પેલા ડેનમારકના વખણાએલા પ્રોફેસર રાસ્કનું નામ આપણા વાંચવામાં આવેછે. એણે બુરનુફની પૂર્વે ઝંદ ભાષાના પુરાતનપણા વીશે તથા એ ભાષા અને સંસકૃત ભાષા વચે જે મોટો અતલગનો સંબંધછે તે વીશે કેટલાએક દાખલાદલીલો યુરોપના વીદીઆરથીઓને દેખડાવી આપીઆ. એને મ અને ન એવા બે નવા મુળ અક્ષરોબી શોધી કાહાડીઆ. એ અક્ષરોથી પાછળા વીદીઆરથીઓને મોટી મદદ થઈ પડી હતી. એ દેનીશ પ્રોફેસરબી તારબાદ જલદીથી માઠાં ભાએગે મરણ પામીઓ. આ કામ એ શખસ અજલના ફરેસ્તાના જુલમથી અધુરૂં મુકી જે મરી ગયો તે મોસીઉ બુરનુફ જેવા ચંચળ વીદીઆરથીને હાથે કેટલેએક દરજજે પછી પાર ઉતરીઉં. ખીલારેકા હરફો ઉકલાવવાના કામમાં ગ્રોટફંદની માફક પ્રોફેસર બુરનુફ પણ માનને લાએકછે. માઠાં ભાએગે વાજબીની રાહે જે કીરતી એક અસલી મગજ તરીકે ગ્રોટફંડને મ-

બલી જોઈએ તે પ્રોફેસર લાસન બંધાઈની રાહે એની સોડથી ખુંચી લઈ ગયોછે એ વાત ઘણાખરા સાહેબોને માલુમ નથી તેથી વીસ્તારીને તે વીશેનો ઇસારો વીગતે આ ઠેકાણે નીચે જણાવવા હું દુરસ્ત વીચારૂંછું. ઈ. સ. ૧૮૩૬ ના સાલની શહરૂઆતમાં એવો બનાવ બનીઓ જે, પ્રોફેસર બુરનુફ એક દીવસે બાન શેહેરમાં પ્રોફેસર લાસનને મળવા ગયો. તાંહાં કેટલીએક વાતચીત થયાબાદ બુરનુફે લાસનને કહ્યું જે, "મેં કાંઇક નવી શોધો કીધીછે." લાસને પુછીઊં કે, "શું"? તારે બુરનુફે કહ્યું જે, "હીરાદોતસની આપેલી વંશાવળી પ્રમાણે દરાયસ પાદશાહનો જે થોડાઘણો લેખ ખીલારોકા હરફોમાં મારી સોડછે તેમાંના મારી ઉકલાવત પ્રમાણે નામો ચોકસ રીતે એક એક સાથે મળતાં ઉતરેછે." આટલો ઇસારો લાસેનને જણાવી બુરનુફ તે પછી પારીસ જતો રહ્યો. આ પ્રમાણે લાસનને ચેતવણી મળીઆથી તરતજ બીજે દાહાડે તેણેબી પેલા લેખો ઉકલાવવા માંડીઆ. આ કામમાં તેણે બુરનુફ થાને થોડુંઘણું વધારે ઉકલાવી જલદીથી બે મહીનાની અંદર બુરનુફનું પુસ્તક બાહેર પડે તેની આગમજ તો પોતાની શોધ યુરોપના વીદીઆરથીઓ આગળ તરતજ ફાહેશ કરી નાખી. પેલીગમથી બુરનુફનાં પુસ્તકને નીકળતા જરા એક બે માસનો વધારે વીલંબ લાગ્યો ને વળી તેની સાથે તે પુસ્તકમાં પાછળના લેખો ઉકલાવામાં બુરનુફ થાને લાસન વધારે ચોકસ અને સહી માલુમ પડીઆથી લોકોને ઉપર જણાવેલી અંદરખાંનેની ખબર નહીં હોવાથી લાસનને મોટું માન યુરોપખંડના વીદીઆરથીઓમાં મળ્યું. એ બીનાની ખબર પડતાંજતે વેળાના ફરેંચ પેપરોમાં લાસન સામે મોટી તકરાર ઉઠી જેમાં લાસનને બુરનુફથી જે મદદ મળી હતી તે વાતની તે અખાડા કરવા લાગ્યો અને આખરે જારે બુરનુફને નામે તેને પાધરો સવાલ પુછવામાં આવીઓ તારે તે વાતનો જવાબ પોતે આજસુધી ખાઈ ગએલોછે. હવે લાસનને માલુમ હતું જે, ફીરમાનશાહની પડોસમાં મેજર રાલીનસન નામનો એક અંગરેજ પણ તાંહાં એ લેખોને ઉકલાવવાની શોધમાં ગુંઠાએલોછે તેથી તેણે પોતે પોતાની ચોપડીની એક નકલ બગદાદ યાતો તેહેરાન તરફ આ ખુંચી વીદીઆરથી સારૂ તરતજ મોકલી. એ પુસ્તકમાં પાછળથી રાલીનસનના નામથી કેટલીએક શોધો જે બાહેર પડેલીછે તે લાસને આગમજથી ઉકલાવેલી હતી. રાલીનસન કેહેછે જે, મને તે ચોપડી પુગી તેની આગમજ મેંબી લાસનની માફક કાંઈપણ તેની મદદ વીનાએ મારી તરફથી તે લેખો તેજ પ્રમાણે ઉકલાવેલા હતા. લાસન કેહેછે જે, ગમે એટલી મારી ચોપડી અવારી પુગે તોબી રાલીનસનને મારા ઉપરથી કાંઈબી થોડી ઘણી પણ મદદ મળવી જોઈએ કે જે વાત રાલીનસન ઇનકાર જાએછે. એ વાત મેં ડાકટર હાઉગને મોહોડથી સાંભળેલીછે. એ ડાકટરને એ વીશે લાસન સાથે આગળ હરૂબરૂ વાતચીત પણ થઈ હતી. મેં જારે જરમનીમાં બાપ, સ્પીગલ, રૂકરત, હેનરી બારથ, રોદીગર, બારનરાબાઈબતા, હરમન બરોખાઉશ તથા પેટરમેનની મુલાકાત લીધી હતી તારે આ નામચીન જરમન પ્રોફેસરનેબી બાન શેહેરમાં જઈ મળી આવવાની ઘણી ખાહેશ કરી હતી; પણ તે વેળાએ એ વીદીઆરથીની તબીઅત ઘણી બીમાર હોવાથી મજકુર પ્રોફેસરોમાંના કોઈએકે મને તે તરફ જવાની મનાઈ કરીઆથી મારાથી એ શખસને જોવાઇ શકાયો નહીં. પ્રોફેસર સ્પીગલને મોહોડથી મેં એની ઘણી તારીફ સાંભળી હતી. ઘણું વાંચીઆને લીધે હાલમાં એ શખસ આંખે અપંગ થયોછે. પ્રોફેસર બાપ જો કે બુઢો ને નજદીક પોનોસો વરસની તે વેળાએ ભરતીમાં હતો તોબી સંસકૃત ભાષાનું નવું વીઆકરણ રચવામાં પોતે બરલીન શેહેરમાં ગુંઠાયલો હતો. ઇંગ્રેજી ભાષામાં તેણે રોડીગર, લાસન તથા સ્પીગલ માફક ઘણી સ્પષ્ટ રીતે મારી સાથે વાતચીત કરી હતી. સ્પીગલની ઉમર જો કે અધેર છે તોબી તે મીજાજનો ઘણોજ થંડો અને દાકતર હાઉગ જેમ જરા ઉતાવલો તેમ તે વધારે થંડો મને દીસતો હતો. એ પ્રોફેસર તથા રૂકરટે મળી મોહલના શાહનામાની બારીકીથી મારા દેખતાં તપાસ કરી હતી. એ બંનેઓની મુલાકાત મને રૂકરટનાજ ઘરમાં કોબુરગ શેહેરમાં થઈ હતી. એ સઘળા જરમનોની વાતચીત ઉપરથી મને તેઓની તીક્ષણ બુદ્ધી વીશે મોટો બીઆલ ઉત્પન્ન થયો હતો. હવે રાલીનસનને બુરનુફ તથા લાસન થાને વધારે મદદ મળી તેનો સબબ એ જે, એના હાથમાં બેહેસ્તુનનો આખો લેખ આવીઓ હતો. આ લેખની નકલ યુરોપના વીદીઆરથીઓને આગળ મુતલગ માલુમ ન હતી એટલાજ સબબોને લીધે આગળા મુસાફરોના આપેલા નાહાના નાહાના લેખો જે બુરનુફ તથા લાસનને માલુમ હતા તેમાંના કેટલાક શબ્દો એને પેલા મોટા લેખ સાથે મેળવવા બની આવીઊં જે પેલાઓને મુતલગ મયસ્સર થઈ શકીઆ નહીં તેથી તેઓ ગુંચવાડામાં પડયા હતા. રાલીનસને તો આવી હવે ગોયા આખો કીલ્લોજ પોતે ફતેહ કરી ખીલારોકા હરફોનો ભેદ લંડનની રાયલ એશીઆટીક સોસાઈટીની મારફતે પછી તમામ લોકો આગળ જાહેર કરી નાખીઓ.*

* જુઓ એ વીશે થોડોક હેવાલ આ દીબાચાના બાબ ૨ જાને સફે ૪૬—૪૭ મે.

આ બનાવથી આ માભારત કામ જે ગ્રોટીફંદે ઉઠાવીઉં હતું તેને સમપુરણ કરવાનું મોટું માન આ ઈંગ્રેજ વીદીઆરથીને સઘળા લોકો એકમતથી આપી ગએલાછે. એને સઘળા મળી ઈરાની ખીલારીકા હરફોના ૩૯ મુળાક્ષરો મુકરર કરેલાછે. એની ભાષા સંસકૃત, ઝંદ તથા પુરાની ફારસીને અકસર કરી મળતી ઉતરેછે તથા આપણી ગુજરાતી માફક જમણી બોરદુથી ડાબી બોરદુ ભણી લખાતી જાએછે. હવે ગ્રોટીફંદની બી પૂર્વે સીલવા ફીગુરા નામનો સ્પેન દેશના રાજા ફીલીપ-ત્રીજાનો ઈરાનની દરબાર ખાતેનો એલચી જે સતરમી સદીમાં ઈરાન રહી આવીઓ હતો તે તથા પીએત્રો દલાવાલ ખીલારીકા હરફોની બાંધણી ઉપરથીજ એવો અભીપરાએ પોતે જણાવી ગયા હતા જે, એ લેખો ડાબા હાથ તરફથી જમણાં હાથ ભણી લખાવવા જોઈએ. તારબાદ સારદેંએ આ મજકુર ફીગુરાના અભીપ્રાએ ઉપર પોતા તરફથી ટીકા કરતી વેળાએ એમ જણાવીઉં હતું જે, દરાયસના મેહેલ ઉપરના ખીલારીકા લેખો એવી ઢપછપથી ગોઠવાએલાછે કે, તેઓ ચીનાઈ ભાષા માફક ઉપરથી તે નીચેવેર વાંચી શકાએ તેવુંછે. પ્રોફેસર તાઈચસને એ લેખોની ઉકલાવત ઉપર ગ્રોતોફંદની પુરવે ઘણું સારૂં ધીઆન આપીઉં હતું અને પોતે નીબુઅર તથા લાબ્રનની તખતીઓ માહેલા કેટલાએક સરખા જાવત શબદો પણ દેખડાવી આપ્યા હતા જેઓને તે વીશેશ નામ કરી સમજીઓ હતો. ગ્રોટીફંડ કેહેછે જે, એ શબદોને એ ધુંધી વીદીઆરથી વીશેશ નામને બદલે પાદશાહના એલકાબ તરીકે જો સમજીઓ હતે તો મારી પુરવે એ લેખો એ પ્રોફેસરે ઉકલાવી ચુક્યો હતે. એ ખીઆલ તેને નહીં આવ્યો ને ગ્રોટીફંદને દસાસીના સાસાની લેખોની એબારત ઉપરથી સપર પેહેલાં આવ્યો તેથી એ જુવાન વીદીઆરથી ઉગમણ પ્રાંતની ભાષાઓથી પોતે માહીતગાર ન હોયા છતાં અકસમાત રીતે આ કામમાં પોતે ફતેહ પામીઓ. વરોખ્રશ એવાં જંદ શબદમાંથી પેહેલો અક્ષર વ કાહાડી નાખીઓ હોય તો ગ્રીકમાં તેનું એરાકસીસ કરી સેહેલથી થઈ શકેછે અને જંદ અક્ષર ક્ષ(ક્ષ) ગ્રીક ξ(ક્ષી) તથા અંગ્રેજી X માં સહેલથી મુબદીલ થઈ શકેછે એમ આંકીટલ પોતે પોતાના એક રીસાલામાં જણાવી ગયોછે.* એ ઉપરથી ગ્રોટીફંદ કેહેછે જે, ગ્રીક ઝરકસીસ વીશેશ નામને મેં ખશીઆરશા કરી વાંચીઉ ને હીસ્તાસ્પીસનું આંકીટલના જણાવીઆ પ્રમાણે વીસ્તાસ્પ કરી વાંચી નીબર તથા લાબ્રનની તખતીના પેલા અક્ષરો સાથે સરખાવીઆં તો એ નામો તેને બરોબર બેસતાં ઉતરીઆં; કેમકે આરતેઝરકસીસ, કમબાઈસીસ તથા સાઈરસના નામો માહેલા અક્ષરો પેલા અક્ષરોની સંખીઆ સાથે સરખાવતાં તો વધતા ઓછા દીસવા લાગ્યા માટે તે નામો પડતાં મેહેલી આ મજકુર ઝરકસીસ તથા હીસ્તાસ્પીસ નામો મેં સપર પેહેલાં શોધી કાહાડી ઉકલાવ્યાં.†

હવે સવાલ એ ઉઠેછે જે, એ ભાષા પાછી કીઆ જમાનામાં ગુમ થઈ ગઈ? મુસલમાનના ડોરમાં યઝદેઝરદી પાદશાહી ગુરૂબ થઈ તારે આપણા લોકોના વીદવાન શખ્સો એ લેખો સમજી શકતા હતા કે નહીં? એનો જવાબ ચોકસ રીતે હાલ આપણાથી આપી શકાતો નથી; પણ આ ઘણું અજાએબ જેવુંછે જે, હમજા ઈશફાની જેની સત્તા ઘણી માકુલ ગણાયછે તેના કેહેવા પરથી મજમુલ તવારીખ લખનાર એમ જણાવી જાયછે જે, હીજરી સને ૩૪૪ (ઈ. સ. ૯૫૫) ના સાલમાં એક મોબેદને પરસીપોલીસના પેહેલવી લેખો ઉકલાવવા સારૂ બોલાવી મંગાવીઆથી પેલા લેખોની સમજ તેને આ પ્રમાણે આપી હતી:—"પાદશાહ જમે (જમશીદે) એ આ કામો ફલાણા ચોકસ મહીના ને ફલાણે ચોકસ દાહાડે કરેલાં હતાં." જો આ ઠેકાણે બેહેસ્તુનના લેખ વીશે હમજા ઈસફાનીની કેહેવાની મતલબ હોય તો તેથી ઉપલા સવાલનો જવાબ કદાચ સેહેલથી આપણાથી આપી શકાએ તેવોછે; કેમકે તાંહાં પાદશાહ દરાયસના કરેલાં કામો એવીજ ઢપછપથી લખાએલાંછે એમ આગળો બાબ વાંચીઆથી વાંચનારાઓ તરત કહી શકશે. પરસીપોલીસ અથવા તખતે જમશીદ આગળ જે પેહેલવી લેખો આવેલાછે તેઓની યુરોપના કોઈપણ વીદીઆરથીએ હજુર સમજ આપેલી નથી એમ સર હેનરી રાલીનસન આપણને જણાવેછે.

હવે ખીલારીકા હરફો કાંઈ એક જાતના આવતા નથી. ઈરાની અક્ષરો તો સેહેલથી ઉકલી શકીઆ પણ બીજા બે વરગના લેખો જેઓને એસીરીઅન તથા બાબેલોનીઅન કરી કેહેછે તે ઉકલાવતાં યુરોપના વીદીઆરથીઓને અતીશએ મેહેનત પડેલીછે. પણ તે બાબદ આપણી અત્રેની મતલબ સાથે ઝાઝો સંબંધ ધરાવતી નથી માટે તે વીશે અંહીઆં વીસ્તારી આપણે લખી શકતા નથી. એ બીજી જાતના લેખોની ભાષા ઈરાની

* જુઓ આ ચંચલ ફરેંચમેનની કલમથી મેમાયર દ લકાદમી રોયાલ દેઝ અંસકરીપસીઆંનાં દફતર ૭૧ માને સફે ૭૬૭ મે લખાએલી આરટીકલ.

† જુઓ એ વીશે વીગતે હેવાલ હીરીન હીસતારીકલ રીસરચીઝના વાલમ ૨ જાને સફે ૭૧૯–૭૪૯ મે.

બીલારોકા હરફોની ભાષા માફક એરીઅન ટોળાંની કોઈ ભાષાઓને મળતી આવતી નથી પણ સીમેટીક તથા તુરાની (તાતારી) ટોળાંની ભાષાઓ સાથે સંબંધ ધરાવેછે. મોશીઉમેના જેના જરતોસ્તી ધરમ વીશે લખાએલા કેટલાએક રીસાલા વીશે ઘણાંએક વાંચનાર સાહેબોને વખતે રોશન હશે તેણે હાલમાં બીલારોકા હરફો સારૂ એક મોટું ચોપાનીઉં ફ્રેંચ ભાષામાં રચીઉંછે. તેમાં એ લખોને તેણે વીભાગોમાં વેંહેંચી નાખેછે. એકને તે આરીઅન લેખ અને બીજાને તે અન-આરીઅન (નહીં-એરીઅન) લેખ એવું નામ આપેછે. હીરોદોતસ જે લખોને એસીરીઅન લેખને નામે ઓળખેછે તે એ બીલારોકા લખો હોય એમ હીરીન વીગેરે કેટલાક અરવાચીન ઈતીહાસીઓ વીચારેછે. રોલીનસને બીલારોકા હરફો ઉકલાવવાની જે રીત પકડીછે તેની સામે હાલ મોશીઉ ગોબીનોનું નામ જોવામાં આવેછે; પણ ઈરાનની દરબારના ફ્રેંચ શેહેનશાહતના આ માજી એલચીના ટીકા ઘણા મોતબર હોએ એમ કેહેવા હું અત્રે હીંમત ચલાવી શકતો નથી. એ ગોબીનો હાલ મારસેલસની પડોસના કોઈએક કસબામાં રેહેછે તથા આપણા ઘણાએક પારસીઓને તે પોતે નામથી ઓળખેછે તેનો સબબ એછે જે, તેણે ઈરાનમાં એ સાહેબો વીશે ભાઈ માણેકજી લીમજી આંતરીઆ સેઠથી તેહેરાન શેહેરમાં વારંવાર સાંભળીઉં હતું. મારે અત્રે જણાવવા ભુલી જવું નહી જોઈએ જે, જારે મેં પ્રોફેસર પેટરમેનને બરલીન શેહેરમાં જોયો હતો તારે તેણે એ ભાઈ માણેકજી આંતરીઆ વીશેબી મને સવાલ કરીઆ હતા; કેમકે એ બંને મુસાફરોની શીરાજ શેહેરમાં આગળ એક મેક સાથે ભેટ થએલી હતી એમ તેણે મને જણાવીઉં હતું. એ તથા હેનરી બારબ જેને મેં વીએના શેહેરમાં જોયા હતા તે બંને જરમનો ફારસી ભાષા ઘણીજ સુંદર રીતે બોલતા હતા. તેઓનાં ફારસી તલફુજ એવા હતા કે આપણે એમ નહીં એકાએક કહી શકીએ કે, આ કોઈ પર કોમના લોકો ફારસી જુબાન બોલેછે. એ બંને સાહેબો ઈરાન સરજમીનમાં કાંઈકિ શોધો સારૂ ફરી આવેલા હતા. સ્પીગલ, રૂકરટ, રોડીગર તથા બરોખાઉસના ફારસી ઉચ્ચારો સારા નહીં હતા; કારણ કે, તેઓ એ ભાષા ચોપડીઓનીજ મદદથી માત્રે પોતે શીખેલા હતા. ફીરદુસી, હાફેજ તથા મીરજાં સફીના પુસ્તકો એ જરમનો ઘણા શોખથી વાંચેછે એવું મેં ઘણાએક જરમનોને મોહોડથી માનચેસટરમાં સાંભળીઉં હતું. આટલો ઈસારો આ ઠેકાણે જણાવી આ બાબ હું ઘણો લંબાણ કરીઆ વીના અત્રે ખતમ કરવા દુરૂસ્ત વીચારૂંછું.

બાબ ૮ મો.

શીકંદરના રાજ પછી ઈરાનની હાલત ઈ. સ. પૂર્વે ૩૩૦ થી ઈ. સ. ૨૨૬ સુધી.

પાદશાહ દારાના મરણ પછી જે અંધાધુંધી હાલત ઈરાન સરજમીનમાં ચાલી હતી તેનો આખરે પંદર સોળ વરસમાં શીકંદર પાદશાહના એક નામચીન સરદાર શીલીઉકસ લકબે નીકેતોરે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૬ ના સાલમ અંત આણીઓ. એ પાદશાહના રાજથી યાને ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૨ ના સાલથી એનો સને ઉગમણ પ્રાંતના લોકોમાં ચાલવા લાગ્યો. એ સનેને વીદીઆરથીઓએ સીલુકસનો સને (સીલુસીદા) કરીને નામ આપેલું છે. એજ સાલમાં હીંદુસ્થાનમાં ચંદ્રગુપ્તનો સનેબી ચાલુ થયો હતો એમ તવારીખ ઉપરથી માલુમ પડે છે. સીંધુથી તે યુફ્રેતીસ વચેનો તથા ઉત્તરમાં ઠેઠ ઓકસસ (જહુન) નદી સુધીનો બોહોળો મુલક એ સરદારના હાથમાં આવીઓ હતો તોબી તેથી પોતે સંતોષ પામીઆને બદલે એણે હીંદુસ્થાનનો મોટો મુલક પણ પોતે જીતી લેવાનો ઠેરાવ કીધો. આ કારણસર એક મોટું લશકર જમાવ કરી તેણે ઠેઠ ગંગાનદી સુધી જઈ ચંદ્રગુપ્ત નામના તાંહાંના વખણાએલા હીંદુ રાજા સાથે પોતે સુલેહના કોલકરારો કીધા. આ કોલકરારોથી તે રાજાએ પોતાના દેશ સાથે એની રઇઅતને વેહેવાર ચલાવવાનો પરવાનો આપીઓ તથા દર સાલે પચાસ હાથીઓ પુરા પાડવાની એણે બોહેધરી આપી ચોથાઈ પોતે કબુલ કીધી. ગ્રીક ગ્રંથકારો એ રાજાને સેનદ્રાકોતાસ એવું નામ આપી ગએલા છે. એની રાજધાની પલીબોથ્રા (પટન)માં મેગાસથીનીસ નામનો એક યુનાની એલચી સીલીઉકસની દરબાર તરફથી ઘણાંએક વરસોસુધી રહી આવીઓ હતો. એ ચોથાઈમાં મળેલા હાથીઓની સાહેતાથી સીલુકસને પછી ઈપસસની લડાઈમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૩૦૧ ના સાલમાં પોતાના દુશમનો ઉપર મોટો ફાએદો એ મળીઓ હતો જે, એ સરદારના હાથમાં સીરીઆ (સામ)નો આખો મુલક આવીઓ અને તાંહાંના એનટીઆક શેહેરને બહુ આરાસ્તા કરી રાજની ગાદી તાંહાંજ એ વંશના પાદશાહોએ મુકરર કીધી. એ શીવાએ સીલુસીદા નામના બે શેહેરો પણ એણે પોતે વસાવીઆં હતાં. એ બેમાંનું એક તાઈગ્રીસ (દજલા) નદીને કીનારે તથા બીજું ઓરાનટીસ નદીને કાંઠે આવેલું હતું. કાપાદોસીઆ, મીસાપોટેમીઆ તથા આરમીનીઆના પ્રાંતોબી એ મજકુર લડાઈથી એ સરદારના હાથમાં આવીઆ હતા. આટલું છતાં પણ સંતોષ નહીં પામી માસીદોન દેશનેબી પોતાના સ્વાધીનમાં કરી લેવા માટે હવે યુરોપખંડમાં એ પોતે દાખલ થયો. વાટમાં એને એશીઆ–માઈનરને પ્રાંતબી પોતાના હસ્તકમાં કરી લીધો અને જેવો યુરોપમાં આગળ વધવા ગયો તેવોજ તોલોમી–સીરાયુનસ નામના કોઈએક શખસે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૮૧ ના સાલમાં એને મારી નાખીઓ. આ બનાવથી એનો બોહોળો મુલક એના છોકરા એનટીઓકસ લકબે સોટર યાને રખેવાળના હાથમાં આવીઓ. એ મરનાર સરદાર ઘણો શુરો તથા પોતાના રાજમાં વેપારવનજ વધારવાને ઘણો ખંતી હતો એમ એની કારકીરદી ઉપરથી આપણને માલુમ પડે છે. પોતાનો બોહોળો મુલક એણે ૭૨ છત્રપીઓમાં વેહેંચી નાખીઓ હતો. પણ શીકંદર પોતે મરતી વેળાએ જે માયાકુલ વશીહત કરી ગયો હતો જે, "જીતેલા દેશોના છત્રપતીઓ તાંહાંનાંજ રેહેવાસીઓને કરવા" તે પ્રમાણે નહી ચાલીઆથી એના વારસોને પાછળથી બહુ ખમવું પડીઉં હતું.

એનટીઓકસ સોતરમાં પોતાના બાપ જેવા બાહાદુર ગુણો નહીં હોવાથી જેબી કામો તેને નવા દેશો જેવા કે બીથનીઆ, મીસર તથા પરગેમસની પાદશાહતનો મુલક જીતવાની જાંહાં જાંહાં પોતે કોશેશો કીધી તાંહાં તાંહાં સઘળે ઠેકાણે તે નીરાફળ થયો અને ગાળ લોકો સાથે લડાઇ કરતાં ઈ. સ. પૂર્વે ૨૬૨ ના સાલમાં હાર ખાઈ તેઓથી લડાઇની દરમેઆનમાં તે પોતે મારીઓ ગયો. આ બનાવથી એનો મુલક એના કમકુવત તથા લાડમાં ઉછરેલા

છોકરા એનટીઓકસ–બીજા લકબે દેવતા (ડીઆસ) ના હાથમાં આવીઓ. રાજપર આવતાંજ ગાળ લોકો સોડથી પોતાના બાપના મોતનો એણે કીનો લીધો. પણ જોર જુલમથી યુનાની રસમો પોતાના દેશોમાં દાખલ કરવા એણે હુકમ આપીઆથી આરસેસીસ નામના કોઈએક તાતારી શખસે પોતાના ભાઈને અપમાન મળીઆથી આગાથાકલીસ નામના એ પાદશાહના સુબાને મારી નખાવી એશીઆખંડના ઉપલા ભાગમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૬ ના સાળમાં એક સ્વતંત્ર રાજ પોતે સ્થાપ્યું. તવારીખના સફાઓમાં એ રાજને પારથીઆનું આરસેસીસ વંશાનું રાજ એવું નામ મળેલુંછે. એ સ્વતંત્ર રાજાઓ પાછળથી આખા ઇરાનના રાજના માલેક થયા હતા.

હવે અંહીઆંથી હું સીલુકસના વંશને પડતો મેહેલી પારથીઅન વંશાની તવારીખનો સારાંસ ગ્રીક ગ્રંથકારો પ્રમાણે નીચે જણાવવા દુરૂસ્ત વીચારૂંછું. આરસેસીસે આઠ નવ વરસ ઉપર રાજ ભોગવીઆબાદ પોતાના ભાઇ તીરીદતીસ (તીરદાદ) ને ઈ. સ. પૂર્વે ૨૪૨ ના સાલમાં રાજ બક્ષું. રાજ ઉપર આવતાંજ આ નવા પાદશાહે આરસેસીસ–બીજાનો એલકાબ ધારણ કીધો અને હીરકેનીઆનો મુલક પણ પોતાને સ્વાધીન કરી લઇ એનટીઓકસ–બીજાના છોકરા સીલુકસ–બીજા (કેલીનીકસ) ને હરાવી તેને ઇ. સ. પૂર્વે ૨૩૬ ના સાલમાં કેદ પકડી પારથીઆની ગાદીને પોતે વધારે મજબુતી આપી. એની બાહાદુરીનેજ લીધે વખતે એને આ તીરદાદનો એલકાબ કદાચ આપોઆમાં આવીઓ હશે. કેટલાએક ઇતીહાસ રચનારાઓ કેહેછે જે, એણે ૩૭ વરસ સુધી રાજ ચલાવીઉં હતું. એની પછી એનો છોકરો આરતેબેનસ–પેહેલો અથવા આરસેસીસ–ત્રીજો ઈ. સ. પૂર્વે ૨૧૬ યા ૨૧૪ ના સાલમાં તખતનશીન થયો. એણે સીલુકસ–કેલીનીકસના નબીરા મહાતમા એનટીઓકસ–ત્રીજાને પોતાના દેશ ઉપરથી હાથ ઉઠાવવા ફરજ પાડી હતી. એની પછી એનો છોકરો આરસેસીસ–ચોથો (ફ્રીઆપેતીઅસ) ઈ. સ. પૂર્વે ૧૯૬ થી ૧૮૧ સુધી રાજનો માલેક રહ્યો. એના જમાનામાં કાંઇબી નોંધી રાખવા જોગ બનાવો બનીઆ નથી. તારબાદ એનો છોકરો આરસેસીસ–પાંચમો લકબે ફ્રાતીસ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭૭ ના સાલ સુધી રાજનો માલેક થયો. એણે કાસપીઅન સરોવરના કીનારા આગળના મારદીઅન લોકોને પોતાના તાબા હેઠળ તેઓનો દેસ જીતી લઈ આણી મેહેલીઆ હતા. એ પાદશાહના શીક્કા હજુર સુધી પારથીઆની ભુમીમાંથી જે મળી આવેછે તેમાં પોતાના નીઆએગાનો માફક, હાખીઆમની વંશના પાદશાહ દરાયસ હીસ્તાસપીસના દેરીકસ નામના શીક્કા પ્રમાણે એક તરફ તીરઅંદાજ શખસ પાડેલો જોવામાં આવેછે અને " નામદાર આરસેસીસ મોટો, પાદશાહોનો પાદશાહ" એવો લેખ ગ્રીક ભાષામાં કોત્રાવેલો આપણી નજરે પડેછે. એની પછી એનો ભાઇ આરસેસીસ–છઠો લકબે મીથ્રેદતીસ (મેહેરદાદ) પેહેલો તખતનશીન થયો. એ નામદાર શાહે મીડીઆ, ઇરાન, બાબેલાન તથા હીંદુસ્થાન તરફનો થોડોક મુલકબી પોતાના પારથીઆના રાજ સાથે જીતી લઈ જોડી નાખી પોતાનાં મુલકનો વીસ્તાર બહુ વધારી મેહેલીઓ હતો. એનું રાજ એક તરફ હીંદુકુશ તથા સીંધુની પલી તરફની હાઇદાસપીસ નામની નદી આગળથી તે આથમણ તરફ છેક યુફ્રેતીસ નદી સુધી ચકરાવો ઘેરી રહ્યું હતું અને પારથીઆના રાજને એણેજ પોતે શેહેનશાહી દરજજાએબી સપર પેહેલીવાર પોંહોંચાડી મેહેલીઉં હતું. સીલુકસના વારસ દેમીત્રીઅસ–બીજા (નીકેટર) ને હરાવી એણે કેદ પણ પકડીઓ હતો પણ તેના ઉપર ઘણી દયા આણી એણે તેને પછી પોતાનો જમાઈ પણ કરીઓ હતો. એ પાદશાહના શીક્કા ઉપર "મોહોટો પાદશાહ આરસેસીસ ગ્રીક લોકો ઉપર પ્રીતનો રાખનાર" એવો લેખ હાલબી આપણા વાંચવામાં આવેછે. એની પછી ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૧૩૬ ના સાલમાં એનો છોકરો આરસેસીસ–સાતમો લકબે ફ્રાતીસ બીજો ગાદીનો માલેક થયો. એ પાદશાહે સીલુકસના વારસ એનટીઓકસ–સીદતીસને આખરે હરાવી લડાઈની દરમીઆનમાં તેને મારી નાખી એ લોકોના હુમલામાંથી પોતાના મુલકને હવે આખરે છોડવીઓ. એના શીક્કા ઉપર આગળા ઈરાની પાદશાહોના જેવું તાજ સપર પેહેલીવાર આપણા જોવામાં આવેછે. એના મરણ પછી ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૧૨૬ ના સાલમાં આરસેસીસ–આઠમો ગાદીનો માલેક થયો. એને આરતેબેનસ–બીજો કરી પણ ઇતીહાસ લખનારાઓ લખી ગયાછે. સીથીઅન (તુરાની) લોકો સાથેની એક લડાઈમાં એ પાદશાહ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૧૫ ના સાલમાં પોતાના બાપની માફક મારીઓ ગયો હતો. પારથીઆની ગાદી ઉપર હવે મીથ્રેદતીસ (મેહેરદાદ) બીજો લકબે મહાતમા આરસેસીસ–નવમો તખનશીન થયો. એના વખતમાં રાજમાં થોડુંકવેર સમાધાની ચાલી હતી; પણ એજીસ નામના સીથીઅન (તાતારી) સરદારે અફગાનીસ્થાન તથા બાખત્રીઆનો મુલક એની સોડથી જુટાવી લઇ બલખ શેહેરમાં પોતાના રાજની નવી ગાદી સ્થાપી. એજ પાદશાહના જમાનામાં રૂમી લોકો હવે પારથીઅન લોકોને સપર પેહેલીવાર ઓળખવા લાગ્યા તથા કપાપાદોસીઆના તખત ઉપર એરીઓ–બર-

જાનીસ (આરીયબુરઝીન)ને ફરીથી બેસાડવા માંહોમાંહે તેઓએ પોતે બંદોબસ્ત કીધો. ત્રીસ વરસ સુધી રાજ કરીઆબાદ ઈ. સ. પૂર્વે ૮૫ ના સાલમાં જારે આ મહાતમા પાદશાહ મરણ પામીઓ તારે આરસેસીસ–દસમો લકબે મનાસસીરાસ તખત ઉપર આવીઓ. લુસીઅન કેહેછે જે, એ પાદશાહ જારે મરણ પામીઓ તારે એની ઉમર ૯૬ વરસની હતી. એના વખતમાં આરસેસીસ–ફરાતીસ નામના પાદશાહી ખાનદાનના કોઈ શાહજાદાએ ગાદીનો માલેક થવા પોતાના હકનો દાવો કીધો હતો અને જરતોસ્તીઓ સાથે મળી જઈ એક મોટું હુલડ તેણે ઉઠાવીઊં હોય એમ દીસેછે; કેમકે તેના શીક્કાઓ જે હાલ મળી આવીઆછે તેઓ ઉપર ગ્રીક ભાષામાં "સાઈનેગોરાસ જરેઓસત્રીઓસ" યાને જરતોસ્તી ધરમનો બચાવનાર એવો લેખ આપણા વાંચવામાં આવેછે. ગ્રીક લોકોના બુત પરસ્તી ધરમ તોડવાના હુલડમાં આ નામચીન યઝદાં પરસ્ત શાહજાદો કેટલે દરજજે સુધી ફતેહ પામીઓ હતો તે વાત હાલ ચોકસ રીતે આપણને માલુમ પડી શકતી નથી પણ જે હુલડનું બીજ દીનનો ઝુંડો હાથમાં ધરી એ શાહજાદાએ સપર પેહેલીવાર રોપોઊં તેના ફળ આખરે અરદેશીર બાબગાનના જમાનામાં ખીલી નીકળીઆં એમ હમફરી વીગેરે કેટલાએક ગ્રંથકારો વીચારેછે. એની પછી આરસેસીસ અગીઆરમો ઈ૰ સ૰ પૂર્વે ૭૭ ના સાલમાં પારથીઆની ગાદીનો માલેક થયો. એ વેળાએ એની ઉમર ૮૦ વરસની હતી. એને સાનાત્રોસીસ કરીને પણ કેહેછે. આરમીનીઆના પાદશાહ તીગ્રાનીસ સાથની લડાઈમાં પારથીઆના રાજને એણે ઘણું નબળું કરી નાખીઊં હતું. એની પછી એનો છોકરો આરસેસીસ બારમો (ફરાતીસ ત્રીજો) લકબે દેવતા (થીઓસ) ઈ. સ. પૂર્વે ૭૦ ના સાલમાં રાજનો માલેક થયો. એણે પાછું રાજને ઘણું સુસ્તકીમ પાયા ઉપર લાવી મેહેલીઊં. રૂમીઓ એની સામે થવા સારૂ થરથર કાંપતા હતા. પોમપીએ "પાદશાહોનો પાદશાહ" એવો એલકાબ એને આપવા નાકબુલ કીધાથી રૂમ શેહેર ઉપર ચહડાઈ કરવા એણે મોટી ધમકી રૂમીઓને આપી અને લશકરની પોતે તઈઆરી કેરવા લાગ્યો એટલાંમા એને એના મુજી છોકરા મેહેરદાદ (મીથ્રેદેતીસ) ત્રીજાએ મારી નાખીઓ અને પોતે આરસેસીસ તેરમાના નામથી ઈ.સ. પૂર્વે ૫૫ ના સાલમાં પછી મસનદ ઉપર આવીઓ. તેને એક વરસમાં તેના નાહાના ભાઈ ઓરોદીસે નસાડીઓ. પછી બાબેલાન શેહેરમાંથી તેને પકડી મંગાવી પોતાના બાપના ખુનના બદલામાં આખરે પોતે કતલ કીધો અને ઈ. સ. પૂર્વે ૫૩ ના સાલમાં ઓરોદીસ પેહેલો અથવા આરસેસીસ ચઉદમો એવાં નામથી પોતે હવે રાજ અધીકારી થયો. પારથીઆની ગાદી ઉપર એના જેવા શુરા તથા દીલાવર પાદશાહો થોડાજ જોવામાં આવેછે. એને સપર પેહેલીવાર પોતાના પડોશી રૂમી લોકો સાથે હવે લડાઈ ઉઠાવવાને ફરજ પડી, કેમકે ક્રાસસે એના મુલક ઉપર પોતે હુમલો કરીઓ હતો, પણ આખરે તે રૂમી સરદાર આ પાદશાહના નામચીન સરદાર સુરીનાને હાથે ત્રીસ હજાર રૂમી શીપાહો સાથે મારીઓ ગયો. આ મોટી ફતેહથી પારથીઅન લોકો વીશે મોટો રોબ રૂમીઓમાં પેઠો. પોમપી તથા સીઝર (કેસર) વચેની મારામારીમાં એ લોકોએ પોમપીને મદદ આપીઆ કીધી હતી જેથી આ શુરો શીપેહેશાલાર સીઝર (કેસરે રૂમ) એઓ ઉપર ઘણોજ ચીરડાઈ રેહેલો હતો અને લડાઈ કરવાની એઓ સાથે છેડતી શોધીઆ કરતો હતો એટલામા ઈ. સ. પૂર્વે ૪૪ ના સાલમાં એ સીઝર (કેસર) ને એના ખુદ પોતાનાજ ભત્રીજા બરૂતસે મારી નાખીઓ. બરૂતસ તથા કેસીઅસ સામે રૂમીઓને જારે લડાઈ ચાલી તારે એ લોકોએ વળી રૂમની પરજાસત્તાક રાજની તરફેણ ખેંચ્યા કીધી હતી. છેલે સરવાલે એ બરૂતસ અને કેસીઅસ જારે હારીઆ તારે લેબીઇનસ નામના રૂમી સરદારે આ પાદશાહના વડા છોકરા પેકોરસને સમજાવી આખા એશીઆ માઈનર તથા સામ (સીરીઆ) ના મુલકોમાં પોતે ઉતરી પડીઓ. અંહીઆં મોટી ખુનામરકી ભરેલી લડાઈ થયાબાદ આખરે મારક એનટનીના સરદાર વેનટીદીઅસે એ પારથીઅનોને તાંહાંથી મારી હઠાવીઆ એ લડાઈમાં પેકોરસ મારીઓ ગયો ને તેના મરણના ગમથી તેનો બુઢો બાપ પછી જલદીથી મરણ પામીઓ. એ ઓરોદીસને પેટે ત્રીસ ઉપર છોકરાં થયાં હતાં. એના શીક્કાઓ ઉપર ગરૂડ પક્ષીની નીશાનો જે જોવામાં આવેછે તે વીશે વીસકોનટી એમ વીચારેછે જે, ક્રાસસના હારીઆથી રૂમી ઝુંડો એ પાદશાહના હાથમાં જે આવીએ હતો તેની યાદગારીમાં તે નીશાનો એણે પછી પોતાના શીક્કાઓ ઉપર કોત્રાવ્યાં હતાં. એને ઘણી ઓરતો હતી એમ ઇતીહાસ લખનારાઓ લખી ગએલાછે. એની પછી એનો છોકરો ફરાતીસ ચોથો ઇ. સ. પૂર્વે ૩૬ ના સાલમાં મસનદ ઉપર આવીઓ. ગાદી ઉપર આવતાંજ એ મુજી પાદશાહે પોતાના ત્રીસ ભાઈઓને તથા પોતાના વડા છોકરાને પણ મારી નખાવીઆ કે, રાજમાં ફીસાદ ઉતપન થાએ નહીં. એને આરસેસીસ પંદરમાના નામથી ઈતીહાસ લખનારાઓ ઓળખેછે. એના વખતમાં તાઈગ્રીસ નદીને કીનારે જે સીલુસીઆ નામનું શેહેર

આવેલું હતું તાંહાં પાદશાહી દરબાર લઈ જવામાં આવી હતી. મારક એનતની એ પાદશાહના જમાનામાં પારથીઆના મુલક ઉપર ચઢી આવીઓ હતો અને એ લડાઇમાં તે હાર ખાઈ પાછો હઠીઓ ને તેના ઘણા ખરાં લશકરનો ક્રાસસના લશકર જેવોજ હાલ થયો હતો. એ પછી ગાદીનો માલેક થવા તીરીદતીસ નામના શાહજાદાએ રાજમાં બંડ ઉઠાવીશે પણ તેમાં તે કાંઈ ફાવી શકીઓ નહીં અને આખરે નાહાસી રૂમના શેહેનશાહ આગસ્તસની દરબારમાં ઈ.સ. પૂર્વે ૨૫ ના સાલમાં તે જઈ પોતે ભરાયો જેથી આગસ્તસે ધમકી દેખડાવી ક્રાસસના વખતમાં જે રૂમી ઝુંડો પારથીઅનોએ લઇ મેહેલીઓ હતો તે પોતે તેઓ સોડથી પાછો કહડાવી લીધો. પછી નજદીક બાવીસ વરસ સુધી રાજમાં વળી સમાધાની ચાલી. છેલ્લે સરવાળે ઇ. સ. ૨ ના સાલમાં આરમીનીઆની ગાદી વીશે વાંધો ઉઠીઆથી કેઅસ સીઝર નામના એક રૂમી સરદારને રૂમના શેહેનશાહે એશીઆમાં રવાના કીધો. એ સરદારે સુલેહ સંપજથી આખરે એ ફેસલાનો પોતે નીવેડો આણીઓ. શેહેનશાહ આગસ્તસે પારથીઆના રાજા સારૂ થરમુસા નામની એક ઘણીજ ખુબસુરત ઈતાલીયન ઓરતને ભેટ મોકલી. એ ઓરત આખરે એ પાદશાહની રાણી થઇ પોતાનો કાબુ તેના ઉપર અતીશએ ચલાવવા લાગી. રાજમાં ટંટો ફીસાદ નહીં થાએ તેવાં બાહાનાથી એ રાણીએ પોતાના છોકરાને ગાદી ઉપર બેસાડવાની મતલબથી રૂમ શેહેરમાં પાદશાહને સમજાવી તેના આગળી બઇરીને પેટના ચાર છોકરાઓને હેરોલમાં મોકલાવી આપીઆ. આ રીત એક વખત શહર થયાથી પારથીઅન લોકોમાં પછી ચાલુજ રહી; કેમકે તેમાં બંને બાજુવાળાઓની મુતલબ હતી. પારથીઆના પાદશાહોએ જોયું જે, રાજમાં એથી ફીસાદ તથા બળવો થતો અટકેછે અને રૂમીઓએ જોયું જે, એથી તેઓને પોતાનો કાબુ ચલાવવા સવલ પડેછે. બ્રીટીશ મીઉજીઅમમાં એ પાદશાહનો એક શીક્કો હજુર આપણા જોવામાં આવેછે તે મધે ગ્રીક ભાષામાં આ પ્રમાણે શબ્દો કોત્રાએલાછેઃ—" આકાશી દેવી, રાણી થરમુસાનો" (શીક્કો). એ ઈતાલીઅન ઓરતના પેટનો છોકરો ફરાતેસીસ જારે પુખ્ત વયે પોહોચીઓ તારે એ બંને મા દીકરાએ મળી પાદશાહને ઝેર પાઇ ઇ. સ. ૪ ના સાલમાં મારી નાખીઓ. આ શાહાજાદો પછી આરસેસીસ સોલમાને નામે પાદશાહી તખત ઉપર આવીઓ. તેના આવાં કમકમાટ ભરેલાં કામને લીધે પારથીઅન લોકોએ તેને તરતજ મારી નાખી પાદશાહી વંશના ઓરોદીસ બીજાને આરસેસીસ સતરમાના નામથી પોતે ગાદી ઉપર બેસાડીઓ. એ પાદશાહ ઘાતકી નીકળીઆથી લોકોને પછી તેને મારી નાખવાની ફરજ પડી અને રૂમ શેહેરમાંથી હાલ આરસેસીસ પંદરમાના છોકરા વોનોનીસ પેહેલાને લોકોએ બોલાવી મંગાવીઓ અને આરસેસીસ અઢારમાના નામથી તેઓએ તેને તરત સીંહાસન ઉપર બેસાડીઓ. એ શાહાજાદાની રીતભાત રૂમીઓ જેવી એસઅસરત ભરેલી હતી તેથી ઈ. સ. ૧૪ ના સાળમાં લોકોએ એને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મેહેલીઓ. આરતાબેનસ ત્રીજાને મીદીઆના તખત ઉપરથી બોલાવી તેઓએ આરસેસીસ ૧૯ માના નામથી તખતનશીન કીધો. એ આરતાબેનીસ (અરદવાન) ત્રીજાના જમાનામાં હજરત ઈશા વીશે લોકોમાં બહુ ચરચા થઈ રહેલી હતી; કેમકે એ શખસે જારે પોતે પેગમબરી દાવો ઉઠાવીઓ, તારે એશીઆમાં મોટા પાદશાહ એ અરદવાન ત્રીજો ગણાતો હતો. એની નજદીક બસો વરસ બાદ અરદવાન ચોથો જે પારથીઆના રાજનો સઉથી છેલ્લો માલેક થયો હતો તે બંને પાદશાહના એકજ નામ હોવાથી ઉગમણ તરફના કોઈ કોઈ ગ્રંથકારોએ ગુંચવારો ખાઈ પેગમબર ઇસાનો જનમ છેક અરદેશીર બાબગાનના જમાનામાં જણાવેલોછે. પણ આ વાત ભુલ ભરેલીછે. રાજ ઉપરથી હાંકી કાહાડીઆ બાદ પેલા માજી પાદશાહ વોનોનીસે આરમીનીઆની ખાલી પડેલી ગાદી પોતે લઇ મેહેલી પણ તાંહાંથી તેના આ નવા હમનબરદ પાદશાહે તેને તરત મારી હઠાવીઓ. આથી તે સામના મુલકમાં પોતે જઇ ભરાયો. સુઇટોનીઅસ કેહેછે જે, પારથીઆના મુલકમાંથી એ માજી પાદશાહ બહુ દ્રવ્ય લઈ ગયો હતો તેથી શેહેનશાહ તાઇબીરીઅસે પેલાં ધનની લાલચથી એ કમબખ્ત પાદશાહને સામના મુલકમાંજ થાર કરાવી નાખીઓ અને પેલું ધન પોતે પોતાને સ્વાધીન કરી લીધું કે જેથી આરતાબેનસ તથા તાઈબીથીઅસ વચે ઝઘડો ઉઠીઓ. આરમીનીઆની ગાદી તથા એ ધન ઉપર રૂમીઓનું કાંઇ લાગી શકતું નથી એવી તકરાર આરતાબેનસે (અરદવાને) ઉઠાવી; કારણ એ જે રાજમાં ટંટો ફીસાદ જોઈ તાઇબીરીઅસે હવે તીરીદતીસ નામના કોઇએક શખસને આરમીનીઆની ગાદી સારૂ ઉઠી ઉભો કીધો અને જરમનીકસ નામના પોતાના એક શુરા સરદારને ઉગમણ પ્રાંતો તરફ રવાના કીધો. એટલાંમાં શેહેનશાહ તાઈબીરીઅસના મરણ પામવાથી આરતાબેનસે પેલા તીરીદતીસને આરમીનીઆની ગાદી ઉપરથી હાંકી કાહાડીઓ એટલુંજ નહીં પણ વીટેલસ નામના એક રૂમી સરદારે જો તરત ચંચલાઇ નહીં દેખડાવી હતે તો સામ (સીરીઆ) ના મુલક ઉપરથી એણે પોતે ઘેરો નાખીઓ હતે. તે

સરદારે આવી તરતજ એ પાદશાહ સાથે સુલેહના કોલકરારો કરીઆ. આટલું કરીઆ છતાં પણ પારથીઅન અમીર ઉમરાવો એના જુલમને લીધે ઘણા એની સાથે નારાજી હોવાથી વળી એને રાજમાંથી નસાડી મેહેલીઓ; પણ ઇજાલીસ નામના આદીઆબીની નામની કોઈ જગાના રાજાની મદદથી પાછો આવી એ રાજનો ફરીને તે ધણી થઈ બેઠો ને પછી જલદીથી ઈ. સ. ૪૪ ના સાલમાં આ જાહાનમાંથી પોતાનો વાસો ઉઠાવી ચાલીઓ. એના મરણ પછી રાજના માલેક થવાને એના છોકરાઓ આપસ આપસમાં ઘણા મરાયા. આખરે વારદાનીસ (બારદાનીસ) બીજો આરસેસીસ વીસમાના એલકાબથી ગાદીનો માલેક થયો અને ઉત્તર મીદીઆ (એતરોપેતીન) નો પ્રાંત પોતાના સ્વાધીનમાં કરી લઈ પોતાનો પાદશાહી દાવો મકકમ કરી બેઠો. નજદીક ત્રણ વરસ સુધી રાજ ચલાવીઆ બાદ એનો મોટો ભાઇ ગોતારજીસ (આરસેસીસ ૨૧ મો) એની પછી સીંહાસન ઉપર બેઠો. એનો હમનબરદ થવા રૂમના શેહેનશાહ કલાદીઅસે પોતાની દરબારમાં કેળવણી પામેલા મેહેરદાદ નામના શાહાજાદાને ઉઠી ઉભો કીધો. પણ તેમાં તે કાંઇ ફાવી શકીઓ નહીં અને આખરે એ નવો શાહાજાદો લડાઇના દરમીઆનમાંજ પોતે મારીઓ ગયો. ઇ. સ. ૫૦ ના સાલમાં જારે આ રાજા મરણ પામીઓ તારે થોડુંક સુધી ગાદી ઉપર વોનોનીસ બીજો (આરસેસીસ બાવીસમો) આવી બેઠો. એ પાછળા રાજાએ ઘણાજ થોડા મહીના સુધી રાજ ભોગવીઉં હતું તેથી ઇતીહાસ કરનારાઓ તેને વીશે કાંઇપણ લખી ગયલા નથી. એની પછી તાસીતસ નામના વખણાએલા ઇતીહાસ લખનારના જણાવીઆ પ્રમાણે, એક ગ્રીક રાંડને પેટથી અવતરેલો એનો એક છોકરો પેલો વખણાએલો વોલોગીસીસ પેહેલો (આરસેસીસ ત્રેવીસમો) ગાદીનો માલેક થયો. જોસીફસ નામનો નામચીન યાહુદી ગ્રંથકાર એથી ઉલટું એમ જણાવેછે જે, એ પાદશાહ આરતેબેનસ ત્રીજાનો છોકરો હતો. પારથીઆની ગાદી ઉપર એ પાદશાહ ઘણો નામચીન થઇ ગયોછે. રૂમની શેહેનશાહતની ગાદી ઉપર હવે સતર વરસની વયનો નીરો નામનો એક ગબરૂ શાહાજાદો તરતનો આવીઓ હતો. આથી કરીને આરમીનીઆની ગાદી વીશે ફરીને ભાંજગડ ઉઠી ને તેથી એ શેહેરમાં બહુ ધભરાટ મચી રહયો. એ લડાઇમાં રૂમીઓપર એ વોલોગીસીસ એટલો તો ફતેહ પામીયો કે, આખરે રૂમીઓ સોડથી આ દેશાનું તખત પોતાના ભાઇ તીરીદેતીસનેજ અપાવીઉં હતું. શેહેનશાહ નીરોના મોતબાદ વેસપેસીયનને ચાલીસ હજાર પારથીયન શીપાહોની મદદ આપવા એને કેહેવડાવી મોકલીઉં હતું. આ મદદ રૂમીઓએ મોટાં માનથી ના પાડી. એ વેળાએ એ બંને રાજ અધીકારીઓ વચે જે લખાણો થયાં હતાં તેમાં વોલોગીસીસે પોતાને પાદશાહોનો પાદશાહ એવો એલકાબ છુટથી વાપરીઓ હતો. તાઇતસે એ પછી જારે જેરૂશાલમની ગાદીનો ઈ. સ. ૭૦ મા નારા કરી નાખીઓ તારે તેને મુબારકબાદી આપવા એણે પોતે રૂમની દરબારમાં એલચીઓ મોકલીઆ હતા. આ બનાવથી જેમ યઝદેઝરદની શેહેનશાહતબાદ આપણા પારસી લોકોનો હાલ થયો તેવોજ હાલ યાહુદીઓનો થએલોછે અને તે લોકો પોતાનો દેશ છોડી ચોતરફ પૃથ્વી ઉપર તે પછી આજની ઘડી સુધી પથ્રાઇ ગએલાછે. આ વખણાએલા રાજાએ યુફ્રેતીસ નદીને કાંઠે વોલોગીસોસરતા નામનું એક શેહેર પણ પોતે વસાવીઉં હતું. શેહેનશાહ ડોમીશીઅન રૂમની ગાદીનો માલેક થયો તેના જમાનાસુધી પારથીઆની ગાદી ઉપર એજ પાદશાહ પોતે રાજ ભોગવતો હતો. એના જમાનામાં પારથીઅનો છેક હીંદુસ્થાન ઉપર ઉતરી પડીઆ હતા તથા કાબુલ, કંદાર અને કદફીસીસ નામના તાતારી શાહજાદાઓનો બલખ સુધીનો મુલક પણ એણે પારથીઆની ગાદી સાથે મેળવી દીધો હતો એમ પ્રોફેસર લાસન વીચારેછે. નજદીક ચાલીસથી વધારે વરસો સુધી રાજ ભોગવીઆ બાદ એ પાદશાહ ઈ. સ. ૯૦ તથા કેટલાએકોના જણાવીઆ પ્રમાણે ઈ. સ. ૯૯ ના સાલમાં મરણ પામીઓ. એનો છોકરો પેકોરસ, આરસેસીસ ચોવીસમાના નામથી હવે એ દેશાની રાજ ગાદીનો માલેક થયો. એના વીશે આપણને એટલુંજ માલુમછે જે, એને તીસફુનના શેહેરને મોટું વધારી ગેહેલી ઘણું આરાસ્તા કરી નાખીઉં હતું. એ પાદશાહ જારે ઇ. સ. ૧૦૭ ના સાલમાં મરણ પામીઓ તારે એનો ભાઈ ખુશરૂ, આરસેસીસ પચીસમાના નામથી તખતનશીન થયો. આરમીનીઆની ગાદી વીશે એના જમાનામાં વળી રૂમના શેહેનશાહ ત્રેજન સાથે પારથીઅન લોકોને મોહોટો ઝગડો ઉઠીઓ હતો; કારણ એ જે, એને પોતાના ભત્રીજાને એ ગાદી આપવાના હેતુથી, તાંહાંના રાજા તીરીદેતીસના છોકરાને હાંકી કાહાડીઓ જેથી રૂમીઓને અપમાન પોંહોંતાથી તેઓ મોટું લશકર એકઠું કરી એ પાદશાહના મુલક ઉપર ચઢી આવી મેસાપોતેમીઆ તથા એસીરીઆના મુલકો તરત પોતાને સ્વાધીન કરી લઇ તીસફુનના શેહેરને જીતી લીધું અને એ રાજાને પદભ્રષ્ટ કરી પારથેમસપતીસ નામના કોઈ શખસને રાજગાદી ઉપર બેસાડીઓ તથા એ પાદશાહનું જે સોનાનું તખત હતું તે પોતે ફતેહની યાદગારી દેખડાવવા સારૂ રૂમ

શેહેર લઈ ગયો. શેહેનશાહ ત્રૈજન જારે મરણ પામીઓ તારે તેના વારસ હેદરીઅનના જમાનામાં ખુશરૂએ પોતાનું તખત પાછું પોતાને સ્વાધીન કરી લીધું જેથી એ બંને રાજો વચે સમાધાની થઈ અને યુફરેતીસ નદી સુધીનો એનો મુલક રૂમીઓએ પાછો એને સ્વાધીન કીધો. પારથેમસપતીસને આરમીનીઆની ગાદીનો માલેક ઠેહેરાવામાં આવીઓ અને ખુશરૂએ પછી ઈ. સ. ૧૨૧ ના સાલ સુધી સુલેહસંપજથી પોતાનું રાજપાત ભોગવીઆ કીધું. એની પછી પારથીઆના મસનદ ઉપર વોલોગીસીસ–બીજો (આરસેસીસ છવીસમો) ઈ. સ. ૧૪૯ ના સાલ સુધી સુલેહસંપજ ભરેલું રાજ પોતે ભોગવી ગયો. એના જમાનામાં પારથીઅનો તથા રૂમના શેહેનશાહ પવીત્ર (પાયસ) એનટોનાઈનસ વચે મીત્રાચારી ચાલુ રહી હતી. એને પોતાનું સોનાનું તખત રૂમીઓ સોડથી પાછું માગીઉં પણ રૂમીઓઓ તે આપવા ના પાડીઆથી લડાઈ ફરીને ઉઠવાની લોકો જે ધાસતી રાખતા હતા તેમાં સારાં ભાએગે તેઓ નીષફળ થયા હતા. એની પછી વોલોગીસીસ–ત્રીજો (આરસેસીસ સતાવીસમો) તખ્તનશીન થયો. એ પાદશાહના વખતમાં એ દેશને રૂમી લોકો સાથે મોટી લડાઈઓમાં વળી ગુંઠાવવું પડીઉં હતું. એ વેળાએ રૂમની ગાદી ઉપર મારકસ–ઓરીલીઅસ તથા લુસીઅસ–વીરસ નામના બે શેહેનશાહો સાથે એકઠા મળી રાજ ચલાવતા હતા. એ લડાઇની દરમેઆન સપર પેહેલા બખતે પારથીઅનોને યારી કરી હતી જેથી તેઓ આરમીનીઆ તથા તમામ સામ (સીરીઆ)નો મુલક પોતાના સ્વાધીનમાં કરી બેઠા હતા. પણ લુસીઅસ–વીરસ જારે ખુદ પોતે એનટીઓકના શેહેરમાં આવી પોહોચ્યો તારે તેણે કેસીઅસ નામના એક શુરા સરદારને રૂમી લશકરનો શીપેહેશાલાર નેમીઓ. એ સરદારે તરત વોલોગીસીસના લશકરને પાછું મારી હઠાવીઉં એટલુંજ નહીં, પણ એસીરીઆ તથા મીસાપોતેમીઆના મુલકો ઉપર હલ્લા કરી તાંહાંના પાએતખત શેહેર તીસેફન (ટીસફુન) તથા સીલુસીઆનેબી જીતી લઇ તાંહાં થોડો ઘણો પોતે નાશ કરી નાખીઓ. આરમીનીઆનો તમામ મુલકબી એ શુરા રૂમી સરદારે જીતી લઈ તાંહાંના પાએતખત શેહેર અરતક્ષતાને પણ પોતાને સ્વાધીન કરી લીધું. ઈ. સ. ૧૯૧ ના સાલમાં જારે એ પાદશાહ મરણ પામીઓ તારે એની પછી એનો છોકરો વોલોગીસીસ–ચોથો (આરસેસીસ અઠાવીસમો) રાજની ગાદી ઉપર આવીઓ. રૂમ શેહેરમાં એ વેળાએ પેસેનાઇનસ–નાઈજર તથા સેપટીમસ–સીવીરસ વચે તાંહાંની ગાદીના માલેક થવા સારૂ જે ઝઘડો ચાલતો હતો તેમાં એ પાદશાહે પેહેલા શેહેનશાહને મદદ કરીઆથી એની તથા સેપતીમસ સીવીરસ વચે દુશમની થઈ. જારે સેપટીમસે આખરે પોતાના હમનબરદને હરાવી રૂમની શેહેનશાહત પોતાના તાબા હેઠલ કરી લીધી તારે પોતાના આગળાં વેરનો બદલો લેવા એકાએક પારથીઆના મુલક ઉપર તે પોતે ચહડી આવીઓ અને પાદશાહના ભાઈની છુપી મસલહત એ શેહેનશાહને મળીઆથી દુશમનોના લશકરને એક સખ્ત લડાઈમાં તેણે મારી હાઠાવીઉં તથા ઇ. સ. ૧૯૯ ના સાલમાં તીસફન શેહેરને તેણે જીતી લઈ જમીનદોસ્ત કરી નાખીઉં. એ પછી રૂમના શેહેનશાહ ક્રાકલાના રાજમાં ઈ. સ. ૨૦૭ ના સાલમાં એ પાદશાહ મરણ પામીઓ. આથી એના છોકરાંઓ વચે રાજના માલેક થવા વીશે માંહોમાંહે મોટી ખુનામરકી ભરેલી લડાઇઓ ચાલી જેથી એ રાજ હવે ઘણું નબળું થઇ ગયું. આખરે વોલોગીસીસ–પાંચમો ઇ. સ. ૨૧૨ ના સાલમાં પારથીઆની ગાદીનો માલેક થયો. તેણે ચાર વરસ સુધી રાજ ભોગવીઆબાદ પોતાનું તાજ એ વંશના છેલ્લા પાદશાહ આરતાબેનસ–ચોથા અથવા આરસેસીસ ત્રીસમાને ઈ. સ. ૨૧૬ ના સાલમાં સ્વાધીન કરી પોતે મરણ પામીઓ. એ પાદશાહને ઉગમણ તરફના ગ્રંથકારો અરદવાન કરી લખી ગએલાછે. રાજ ઉપર બેસતાજ એણે રૂમીઓ સાથે એક સખ્ત લડાઈ નીસબીસના શેહેર આગળ કરવી પડી. એ લડાઈ મધે એ લોકોની બાજી જરા ચહડતી હોવાથી રૂમીઓએ તરતજ એની સાથે સુલેહ કરી નાખી હતી. એ પછી આરમીનીઆની ગાદીઉપર એણે પોતાના ભાઈ તીરીદતીસને નેમીઓ. એ રાજ હવે જે વારંવાર લડાઇઓથી તદનજ અંદરખાનેથી પોકલ થઈ રહ્યું હતું તેનો ફાએદો લઈ ઇરાની–એરીઅનોએ જરતોસ્તી ધરમની બાંહેધરી હેઠલ એક શુરા સરદારના આશ્રા નીચે મોટું બંડ ઉઠાવીઉં. એ શીપેહેશાલારનું નામ અરદેશીર–બાબગાન કરી હતું. એણે અરદવાનને ત્રણ સખ્ત લડાઇઓમાં હારાવી ઈ. સ. ૨૨૬ ના સાલમાં એક નવો જબરદસ્ત વંશ ઇરાનની ગાદી ઉપર સ્થાપ્યો. એ વંશને ઈતીહાસ લખનારાઓએ સાસાની વંશનું નામ આપેલુંછે. આ પ્રમાણે પારથીઅન (અસકાની) વંશ ૪૭૧ વરસ સુધી રાજ ભોગવી પાછો ઇરાનીઓનેજ તેઓનો દેશ સ્વાધીન કરી પોતે આખરે નાબુદ થઈ ગયો.

હવે એ વંશના રાજાઓના વધતાઓછા શીક્કા આજ લગી ઈરાન તથા હીંદુસ્થાનમાંથી પણ હાથ લાગી શકેછે જે ઉપરથી એઓ માહેલા કોઇકોઇ પાદશાહોના હાથમાં કચ્છ, કાઠીઆવાદ તથા માલવા વેરના પ્રાંતો એક

વેળાએ આવેલાં હતાં એવું ચોકસ રીતે હાલમાં અનુમાન થઇ શકેછે. નાસીકની પડારાના એક લેખ ઉપર નાહપાન નામના એ વંશના એક રાજાના જમાઈ ઉશ્વદાતના ચરીત્રો વીશે બેઆન આપવામાં આવેલુંછે. એ પારથીઅન પાદશાહ ગ્રીક લોકોમાં કીયા નામથી જણાએલો હતો તે ચોકસ રીતે હજુરવેર માલુમ પડીઉં નથી; પણ આ લેખોની મજમુન ધીઆનથી તપાસતા એ પાદશાહ પારથીઆ દેશાની ગાદી ઉપર કદાચ ઇ. સ. ૭૮ ના સાલમાં થઇ ગયો હોય એમ વખતે અટકલ થઇ શકેછે. જુનાગઢના એક ખડક ઉપરના કોતરકામો ઉપર તાંહાંના રાજા રૂદ્રદામની જે કીરતી ગાએલીછે તેમાં તેને માહાં ક્ષત્રપ કરી લખેલોછે અને તેના બપાવા ચસ્તાનને પણ એજ અલકાબથી તાંહાં લખવામાં આવેલોછે. એ ક્ષત્રપ (રાજા) પારથીઅનોની બોહેધરી હેઠલ ઇ. સ. ૨૦૦ ની પછી થઈ જેવો જોઇએ. એના એક વજીરનું નામ પલહવેન (પેહેલવી–પારસી) સુવીસાખ (શીઆવક્ષ) બીન કુલૈપ (पल्हवेन कुलैप पुत्रेणामात्येन सुविसाखेन) કરીને જોવામાં આવેછે જેણે પોતાની હોશીઆરી તથા ડાહાપણથી અનારત (કચ્છ) તથા સૌરાષ્ટ્ર (કાઠીઆવાડ) ના પ્રાંતોમાં રઇઅતની પાસબાની સારૂ બંદોબસ્તો નેમી તથા ઇનસાફની અદાલતોને રીવાજ આપી લોકો સોડથી પોતે ઘણું માન મેળવી લીધું હતું.*

* જુઓ દાકતર ભાઊદાજીએ ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૨ ના આગસ્ટ માસની તા૦ ૧૪ મીએ મુંબઇની રાએલ એશીઆટીક સોસાઇટી આગળ વાંચેલો નીબંધ.

બાબ ૯ મો.

સાસાની તબક્કાના પાદશાહોનો હેવાલ ઈ. સ. ૨૨૬ થી તે ઈ. સ. ૬૫૧ સુધી.

અરદેશીરે રાજ ઉપર આવતાંજ ઇરાનીઓના કાએદાકાનુન, ભાષા, ધરમ તથા રીતભાતમાં મોટા ફેરફાર કરી નાખીઓ. એ ફેરફાર વીશેનો વીગતવાર હેવાલ આગળ જતાં વાંચનાર સાહેબોના જોવામાં આવશે. એની આગમજના પારથીઅન વંશના તાતારી (સીથીઅન) પાદશાહો જો કે બાહેરથી જરતોસ્તી ધરમ પાળતા હતા તોબી તેમાં તેઓએ ગ્રીકલોકોની ઘણીએક ધરમસંબંધી રસમો પોતે એટલી તો આમેજ કરી નાખી હતી કે, તેઓ જરતોસ્તી હતા એમ કેહેવા લોકો તેથી વખતે આચકો ખાયા વીના રેહે નહી. અરદેશીરે જરતોસ્તી ધરમને પાછો તરો તાજગી હાલતમાં આણીઓ અને ગ્રીક લોકોની ફીલસુફીને પાછી એશીઆખંડ માહેથી હાંકી કાહાડી. આથી એનો કાળ તવારીખના સફાઓમાં ગોયા એક નવાજ સને દાખલ ગણાએછે. ગ્રીક લોકોની બુતપરસ્તી રસમોને નાબુદ કરી એખલા એકજ પરમેશવરને અહુરાના નામથી મુરતી વગરે પુંજવાનું ઇરાન સરજમીનમાં ફરીથી એણે તાજુ કીધું માટે આપણી તરફથી આ નામચીન પાદશાહ કાંઇ થોડાં માનને લાએક થએલો નથી.* એના શીક્કાઓ ઉપર ગ્રીક એલકાબ "બસીલીકસ બસીલીઓન" (પાદશાહોનો પાદશાહ)ને બદલે "મલકાને મલકા" એવો પેહેલવી શબ્દ સપર પેહેલીવાર આપણાં દીઠામાં આવેછે. ખુરૂશ (સાઇરસ) તથા ખશાયાર્શા (ઝરકસીસ) પાદશાહનું રાજ સઘળું હવે મને પુગેછે અને એ મુલકો મીરાસમાં મને મળવા જોઇએ એવો એને રૂમના શેહેનશાહ સાથે દાવો ઉઠાવીઓ, અને શેહેનશાહ એલેકઝાનદર–સીવરસ સાથે એક મોટું યુદ્ધ કીધું જેમાં કેહેછે જે, ૭૦૦ હાથ્થી, ૧૮૦૦ રથ તથા ૧૭૦,૦૦૦ ઘોડસ્વાર આદમીઓનું એક મોટું લશકર એણે પોતે જમાવ કરીઉં હતું. એથી એણે રૂમીઓને એશીઆમાં પગ પેસારો કરવાથી ઘણાં અટકાવીઆ હતા. એનાં શીક્કાઓ હજુર અફગાનીસ્થાન તથા કાબુલમાંથી મળી આવેછે. તેઓં ઉપર આતસના પાત્રાંની જે નીશાનો આવેલીછે તેથી તેઓ તરત ઓળખાઈ શકાએછે અને એ નીશાન સઘળા યઝદઝરદ સુધીના સાસાની પાદશાહોના શીક્કાઓ ઉપર એકસરખી રીતે પછી આપણા જોવામાં આવેછે. એ શીક્કાની એક બાજુએ એ પાદશાહનો ચીતાર તથા "માંજદીઅશાન બેહ અરતે ચીત્ર મલકાંને એરીયન" યાને "હોરમજદને પુંજનાર, બેહેતર અરદેશીર ઈરાન સરજમીનનો યાને એરીયનોનો પાદશાહ" એવો લેખ આપણા વાંચવામાં આવેછે. બીજી તરફ "અરતેચીત્ર યઝદાની" યાને યઝદાની અરદેશીર એવો ટુંક લેખ આપણી નજરે

* દીન કરદમાં આ બાબદને લગતી પેહેલવી ઇબારત નીચે મુજબ આવેલી આપણે જોઇએ છઇએ.

"શસે અશકાંનાંન અવસ્તાઓ જંદ ચેગુન અવીજગીહા દર જાતુનત જકનીમોનાદ હમુકચ અવશકના મેમન મેન જંદ આશ્રુરતકારીએ અલેકજીઅંદર વઅદવાર રનીજંદ અરૂમાંઇઆન દેન ઈરાન શતુન પોરીઓદકેશ મદમ નવેશતે-વદ મેમન હુજુઆન અવસ્પારશનીક પવન દશતોબર કતરૂનત જકનીમોનાદ દર સતુન ચેગુન ફનાજ મદ જકનીમોનાદ નકાસ દાશત વર શતુનીહા અઇબાદગાર કનતન ફરમુદ વરમન અનતશતર મલકાંને મલકાએ પાપકાન."

એટલે જે "અશકાનીઅન ટોળાંના ડોરમાં અવસ્તાના તરજુમા જેવી તરતીબથી મળી આવીઆ (જે કે ઇરાન શેહેરમાં શીકંદર રૂમીના આશોબથી પોરીઓ દકેશી લોકોનાં લખેલાંઓમાંથી કેટલાએક ખરાબ થઇ ગએલા હતા) તેવી તરતીબથી જે કાંઇ કે શેહેરમાં દસ્તુરોની જુબાન ઉપર રહી ગએલું જેમ મલી આવીઉં તેમ સંભાળ રાખીને સઘળાં શેહેરોમાં નકલ કરી લેવા સારૂ પાપક (બાબક) ના છોકરા શેહેનશાહ અનતસ્તરે (અરદેશીરે) ફરમાંવીઉં."

પડેછે. ચઉદ વરસ સુધી મોટું દબદબા ભરેલું રાજ ભોગેવીઆબાદ શાહપુરને પોતાનો વારસ નેમી એ પાદશાહ આ ફાની દુનીઆમાંથી ઇ. સ. ૨૪૦ ના સાલમાં ચાલતો થયો. એ શાહપુર–પેહેલો જેને રૂમીઓ સાપોર કરી લખી ગયાછે તે પોતાના બાપનાજ જેવો સકરમી નીકળીઓ હતો. એણે રૂમીઓને ઇદેસાના શેહેર આગળ એક મોટી લડાઈમાં હરાવી તેઓના શેહેનશાહ વેલીરીઅનને પોતે ઇરાનમાં કેદ પકડી લઇ ગયો. આ બનાવથી જે મુલકો વીશે એના બાપે દાવો ઉઠાવીઓ હતો તે સઘળા એશીઆ ખંડના રૂમી પ્રાંતો સપર પેહેલીવાર એ પાદશાહી ખાનદાનના હાથમાં વળી આવીઆ અને ઓદીનેથસ તથા જીનોબીઆ નામના રાજા રાણીઓએ એને પલમાએરાના મેદાનમાં જો હફાવીઓ નહીં હતે તો રૂમ શેહેરનું નામ પણ દુનીઆની સપાટી ઉપરથી કદાચ એ નાબુદ કરી નાખતે એવું ઇતીહાસ બનાવનારાઓ લખી ગએલાછે. એ પાદશાહના કોતરકામો ઇરાન સરજમીનના કેટલાએક પાહાડોમાં હજુર સુધી આપણાં જોવામાં આવેછે. એ કોતરકામોમાં એ નામચીન પાદશાહ વેલીરીઅન ઉપરની પોતાની ફતેહ પોતાની પછીની ઓલાદને ચીતારને રૂપે દેખડાવી જાએછે.* એના શીક્કાઓ ઉપર કાંઇપણ ગ્રીક નીશાન જોવામાં આવતી નથી. તાજ, પોશાક, શુરવાલ વીગેરે સઘળો લેબાશ હાખીઆમની પાદશાહોની ઢપછપ ઉપરથી નકલ કરેલો હોએ એમ આપણને લાગેછે. એની પછી એનો છોકરો હોરમજદ મસનદ ઉપર આવીઓ. હોરમજદ પછી બેહેરામ–પેહેલો, બીજો તથા ત્રીજો એકએક પછી એકએક સીંહાસન ઉપર બેઠા હતા. બેહેરામ–ત્રીજા પછી નારસી તથા હોરમજદ–બીજો ઇરાનની ગાદીના માલેક થયા. એ સઘળાઓ વીશે વીગતવાર હેવાલ માલકમકૃત છઠા બાબમાં આગળ જણાવેલોછે તેથી ફરીને બીજીવાર આ ઠેકાણે લખવા હું દુરૂસ્ત વીચારતો નથી. હોરમઝદના મોત બાદ શાહપુર–બીજો જેવો જનમીઓ તેવોજ પોતે પાદશાહ ગણાવવા લાગ્યો. સાસાની તબક્કાના પાદશાહોમાં આ પાદશાહ પણ ઘણોજ નામચીન પુરૂષ ગણાએછે. એણે રૂમના શેહેનશાહ કોનસ્તેનશીઅસ, જુલીઅન તથા જોવીઅન એ ત્રણેને એકએક પછી એકએક લાગત હરાવીઆ કરી પાછા એશીઆમાઇનરના સઘળા પ્રાંતો રૂમીઓ સોડથી પોતે ખુંચી લીધા હતા. એણે મહાતમા–શાહપુર એવો નામચીન એલકાબ પણ કેટલાએક ઇતીહાસ લખનારાઓ આપી ગએલાછે. અરબો એને જુલકટફ યાને ખભાંઓનો તોડનાર એવાં નામથી ઓળખેછે. એકોતેરે વરસ સુધી ઘણી ઝાહોઝલાલી ભરેલી શેહેનશાહત ભોગવીઆબાદ ઇ. સ. ૩૮૧ ના સાલમાં એ પાદશાહ મરણ પામીઓ. એની પછી અરદેશીર–બીજો, શાહપુર–ત્રીજો, બેહેરામ–ચોથો, યઝદેઝરદ–પેહેલો, બેહેરામ–પાંચમો લકબે ઘોર, યઝદેઝરદ–બીજો, હોરમજદ–ત્રીજો, પાલાસ, તથા કોબાદ કરી એકએક પછી એકએક ઇરાનની ગાદીના માલેક થતા ગયા. આ છેલ્લા પાદશાહ કોબાદ જેને રૂમી ગ્રંથકારો કાબેદીસ એવું નામ આપી ગએલાછે તેના મરણબાદ ઇ. સ. ૫૩૧ ના સાલમાં સાસાનની ગાદી ઉપર એક ઘણોજ નામવર પાદશાહ આવી બીરાજીઓ હતો જેને અરબો કસરા, રૂમીઓ ખોસરોઝ તથા આપણા લોકો અનુશેરવાન–આદેલ એવું નામ આપી ગએલાછે. એ પાદશાહની ખુબી તમામ લોકોમાં રોશન રોજની માફક જાહેરછે. જેમ શેકંદરને અરસ્તુ તેમજ એ પાદશાહને બુજરગ ચેહેરમેહેર જેવો કાબેલ વજીર મળીઓ હતો. એણે રૂમના શેહેનશાહ જસ્તીનીઅન સોડથી ખરાજ (ચોથાઇ) લેતી કરી હતી. એનો ઝુંડો એક હાથ ઉપર કનોજથી તે બીજા હાથ ઉપર ઠેઠ રાતા દરીઆ સુધી હવાની દરમીઆન કોઇપણ જબરદસ્ત શેહેનશાહની ધાસ્તી રાખીઆવીના એ ઘણો દબદબા ભરેલી રીતે ઉડતો હતો.† મુસલમાન લોકોનો પેગમબર મહમદ પણ એનાજ રાજમાં તવલુદ થયા હતા જેથી તે નામચીન પુરૂષ પોતાને મોટો એકબાલી કરી સમજતા

* પાદશાહ શાહપુરની રૂમના શેનહેશાહ વેલીરીઅન ઉપરની ફતેહ વીશે ફીરદુસી જો કે, કાંઇપણ જણાવી જતો નથી તો પણ તે વીશે જુજ ઇસારા તારીખે–તબરીમાં આપણા જોવામાં આવેછે. બીનાકતી પોતાની બેહેરૂલ–ઇનસાબ નામની તારીખમાં આજ આસરે સાહડીપાંચશો વરસની વાત ઉપર એ ફતેહ વીશે તપશીલવાર હેવાલ આપી ગએલોછે. એ ફતેહનો ચીતાર આ ઠેકાણે સર વીલીઅમ ઊઝલી ઉપરથી વાંચનાર સાહેબોનો જોવામાં આવશે.

† આ નામચીન પાદશાહના જમાનામાં વેહેપારને અરથે ઇરાની વાહાણોનો કાફલો છેક ભરૂચની ખાડી સુધી આવી પડી રેહેતો હતો. આ પુરાતન શેહેર વીશે સ્ત્રેબો તથા એરીઅન પણ લખી ગએલાછે. તેઓના દફતરોમાં એ શેહેરનું નામ ગ્રીક (યુનાની) ભાષામાં બારગોજા અથવા બારીગાજા કરી લખેલું આપણા વાંચવામાં આવેછે. તોલોમી નામનો એક બીજો નામચીન યુનાની ભુગોળ વીદીઆરથી જે ઇ. સ. ૧૫૦ ની વાત ઉપર થઇ ગયોછે તે આપણી તરફનાં દક્ષણના કોસ્તા ભણીના ઘણાએક શેહેરો વીશે ચોકસવાર બીઆન આપી જાએછે જેમાં આપણી પડોસના ગોરબંદર નામના ગામડાંનું નામ પણ આપણા જોવામાં આવેછે

W. C. delt. Vincent Brooks lith. London H. Mutler Sculpt.

પાદશાહ શાહપુરની રૂમના શેહનશાહ વેલેરીઅન ઉપરની ફતેહનો ચીતાર.

હતો. એનું અદલપણું, એની હીંમત, એની કાબેલીઅત તથા એની બુજરગી હજુર ગોયા હમણા એ શેહેનશાહ થઈ ગયો હોએ તેમ સરવે કોઈની જુબાન ઉપર મસહુરછે. ગોનદેશાહપુર નામની જગો ઉપર એણે એક મોટી મદરેસા સ્થાપી હતી.* એના છોકરા હોરમજદ-પાંચમાના રાજ પછી જે મોટો કીરતીવાન પુરૂષ ઈરાનના તાજનો માલેક થયો તેને રૂમીઓ ખુશરોઝ-બીજો એવું નામ આપી ગએલાછે. આપણા લોકો એને ખુશરૂપરવીજના નામથી ઓળખેછે. સાસાની તબકાના પાદશાહોમાં આ શેહેનશાહ નેપોલીઅન-બોનાપારટ જેવો મોટો બુલંદ એકબાલનો થઈ ગએલોછે. એના નામથી રૂમીઓ થરથર કાંપતા હતા. એની ધજા છેક કનોજથી તે રૂમીઓના પાએતખત શેહેર ઈસ્તમબોલની વાવટા ડાંડીની નજદીકીવેર ઠેઠસુધી એક વેળાએ ઉડી રહી હતી. એનું દ્રવ્ય તથા એનો પાદશાહી ખરચ અને દમામ એટલો હતો કે તે પ્રમાણે કોઈ બીજા પાદશાહ વીશે તવારીખના દફતરોમાં આપણા વાંચવામાં આવતું નથી. એના જમાનામાં સાસાને-પંજુમ નામનો એક નામચીન દસ્તુર થઈ ગયોછે. માઠાં ભાએગે એની તવારીખ એના દુશમનોના હાથમાં રહી ગયાથી એ પાદશાહને ઇતીહાસ લખનારાઓથી જેવો બરોબર ઇનસાફ મળવો જોઇએ તેવો બરોબર ઈનસાફ મળીઓ હોએ એવું મને લાગતું નથી. મુસલમાનો એના ઉપર ખફાછે તેનું કારણ એ છે જે તેઓના પેગમબરના ફરમાનને ઘણાં અપમાનથી એણે ફાડી નાખીઉં હતું. કરીશચીઅનો એના ઉપર ગુસ્સેછે તેનો સબબ એ જે, ઈસ્તમબોલની ગાદીને એણે બહુ હાની પોહોંચાડી તેઓના પેગમબરને જે કુરૂસ ઉપર ફાંસી દીધો હતો તે કુરૂસ એ પોતાને દેશ લઇ ગયો હતો. જરતોસ્તી ધરમનો એ પાદશાહ મોટો પેરારો થઈ ગએલોછે. ફીરદોસી પોતાના દફતરનો મોટો ભાગ એના બીઆન વીશે રોકેછે અને એની શાન તથા એની બુજરગી વીશે જે રસીલું દાસ્તાન એ શાહેરની કલમથી લખાએલુંછે તે ફારસી ખાંહોને ધીઆનથી વાંચવા હું આ ઠેકાણે એલતેમાસ કરવા દુરૂસ્ત વીચારૂંછું. એ પાદશાહ એલમનોબી બેહદ શોખી હતો એવું એના જમાનામાં એના આસરા હેઠલ રચાયલાં પુસ્તકો ઉપરથી માલુમ પડી આવેછે. માઠાંભાએગે એક બે રીસાલાઓ શીવાએ બાકીના પુસ્તકો આપણા જમાનાસુધી બચી શકેલા નથી માટે આપણાથી અત્રે લંબાણથી તે વીશે બીયાન આપી શકાતું નથી. એને એના મુજી છોકરા શીરોએએ ઇ. સ. ૬૨૮ ના સાલમાં મારી નખાવીઓ જેથી ઇરાનમાં પાછો ઘભરાટ ઉઠીઓ. આખરે યઝદેઝરદ-ત્રીજો ઈ. સ. ૬૩૨ ના સાલના જુન મહીનાની સોલમી તારીખે ઈરાનના તાજનો માલેક થયો. એ દીવસે અસપંદાદ મહીનો ને અરદીબેહેસ્ત રોજ હતો એમ ફીરદુસી પોતાનાં માહાભારત દફતરમાં જણાવી ગયોછે. બ્રીતીશ મીઉઝીયમ માહેલા પુરાતન જમાનાના ઈરાની શીકાઓની બારીકીથી બોલ કરતાં તથા કદીમ તવારીખોનાં સફાઓ ધીયાનથી ઉઠલાવતાં હાલ એવું માલુમ પડેછે જે ઈરાનની ગાદી ઉપર જે દીવસે હરેક નવો પાદશાહ બીરાજતો તે દીવસથી તેનો સને આખાં રાજમાં પછી ચાલુ થતો હતો. આ રીવાજ પ્રમાણે યઝદેઝરદ જે હવે સાસાનની ગાદીનો છેલો માલેક થઇ ગયો તેથી હજુરસુધી એનો સને આપણાં લોકોમાં ચાલુ રહી ગયલોછે. એ પાદશાહના જમાનામાં અરબો ઇરાન ઉપર "અલાહ વ અકબર" પોકારતા એક હાથમાં કુરાન તથા બીજા હાથમાં નાગી તલવાલ પકડીને ચઢી આવી આખરે નાંહાંવંદની લડાઈમાં ઈ. સ. ૬૪૧ ના સાલમાં સાસાની તબકાના પાદશાહોની તથા જરતોસ્તી ધરમની બુજરગીની આખરી લાવી મેહેલી.† એટલાજ સબબો ઉપરથી

* ઇરાનની બખર પેહેલવી ભાષામાં બેત રૂપે એ પાદશાહનાજ જમાનામાં દેહેકાને દાનેશવરની મોતેબર કલમથી રચાઇ હતી જેમાંના કેટલાએક બચીરહેલા જુઝો ઉપરથી ફીરદોસીનું શાહનામું પાછળથી ફારસી ભાષામાં બનીઉં હતું. દાનીશવરના આ પુસ્તકનો સરજીઅસ નામના કોઇએક યુનાની ફીલસુફે ગ્રીક ભાષામાંથી તરજુમો કરીઓ હતો પણ તે પુસ્તકબી જમાનાની જાલેમ સુંગાલનાં હાથમાંથી માઠાં ભાએગે અરવાચીન કાળવેર બચી શકીઉં નથી.

† તુસ શેહેરનો પેલો અમર નામવર દાનાવ મરદ, દરૂદ હોજો જેનાં પાખ-ઝાદ રૂવાન ઉપર તથા હજારો હજાર અફરીન હોજો જેનાં કે પવીત્ર ફરોહર ઉપર કે તે શીરીન જુબાનનો બુલબુલી મધુર સરોદવાલો સાએર અરબો જેવા નજીસ સીમેટીક ટોળાંને હાથે ઇરાની ઝુંડો જારે પાયમાલ થયો તારે તે વીશે જણાવેળાં પોતાનાં અસરકારક બીઆનમાં પોતા તરફથી આ કમકમાટ ભરેલા બનાવ વીશે આ પ્રમાણે ધીકાર જણાવી જાએછે—

ઝ શીરે શુતર ખુરદનો સુસમાર—અરબરા બજાએ રસીદસ્ત કાર

કે તખ્તે કેયાંરા કુનદ આરઝુ—તુફ બાદ બર ચરખે ગરદાન તુફ

એ મજકુર યઝદેઝરદને સાસાની વંશનો છેલ્લો પાદશાહ કરી તવારીખ લખનારાઓ ગણી ગએલાછે. એ લડાઈ બાદ બીચારા યઝદેઝરદને છેક ઉત્તરમાં જહુન નદી સુધી નાહાશી જવું પડીજ હતું. તાંહાંથી તે સીહુન (ઝકઝાર-તીસ) નદીને કીનારે આવેલાં ફરગાનાના ફળવંત દેશમાં જઈ ભરાયો જાંહાંના પાદશાહ તારખાને એ હીન નશીબવાળા પાદશાહની બહુ મદારા કરી હતી. એનો આવો હાલ જોઈ સમરકંદના પાદશાહનું દીલ પણ ભરાઈ આવીઉં અને તેણે વગ ચલાવી એલચીઓ મોકલાવી એ પાદશાહની ચીનના શેહેનશાહ ટએટસોંગ સાથે દોસ્તી કરાવી આપી. એ શેહેનશાહ એ વેળાએ મોટો નાંમાંકીત પુરૂષ ગણાતો હતો. ચુમાલીસ ઉપર જંગલી તાતારી ટોળાંઓએ એને પોતાનો શેહેનશાહ કરી બાહાલ રાખીઓ હતો. જરતોસ્તી ઈરાનીઓનું એક ટોળું એ વેળાએ ચીન તરફ નાહાસી ભરાઈ ચીનાઓને જેસોઉઈટો માફક ખગોળ વીદીઆનો એલમ શીખાવીઓ હતો. તાંગ વંશના આ નામચીન તથા નીતીવાન ટએટસોંગે તાતારી લશકરની મદદ આપીઆથી પાછો પોતાનો બાપીકો મુલક સ્વાધીન કરવા યઝદેઝરદ ઈરાન તરફ પાછો ફરીઓ પણ માઠાંભાગે પોતાની છેલ્લી મુરાદમાં એ પાદશાહ ફાવી શકીઓ નહી. એને રસ્તામાં કોઈએક આસીઆબાને ઈ. સ. ૬૫૧ ના સાલમાં મારી નાંખી એના દુખી શરીરને પાસેના ઝરામાં ફેંકી દીધું. જમાનાના ડોરે નોશેરવાન (કસરા)ની ગાદીના વારસનો આખરે આવો બુરો હાલ કરીઓ. !!!* એનો છોકરો ફીરોજ ચીનના શેહેનશાહની ચાકરીમાં લશ-કરી અમલદારની એક હલકી પદવીએ રહ્યો હતો અને જરતોસ્તી ધરમ પછી ઘણાંએક વરસો સુધી એ તર-ફના બોખારીઆના પ્રાંતમાં પણ જઈ ભરાયો હતો એમ ઈતીહાસ લખનારાઓ જણાવી ગએલાછે. ફીરોજનો બેહેરામ નામે એક ભાઈ હતો તથા નારસી નામે એક છોકરો હતો જેને ચીનાઓ નીનીચા એવું નામ આપી ગએલાછે. એણે પાછો પોતાના બાપાવાની ગાદી મેળવવાનો યત્ન કીધો પણ તેમાં તે કાંઈ ફાવી શકીઓ નહીં તેથી ચીન તરફ પાછો ફરી સીગાનના મેહેલમાં પોતાની બાકીની જીંદગીના દાહાડા તેણે ગુજારીઆ હતા. અરબ ગ્રંથકારો જુઠી રીતે પોતાની બડાઈ વધારવા એમ લખી ગયાછે જે, યઝદેઝરદની બે છોકરીઓ અબુ-બેકર તથા અલીના છોકરા મહમદ તથા હસન સાથે પરણી હતી પણ હાલની ભાઈ માણેકજી આંટરીઆની શોધો ઉપરથી એ વાત તદનજ ખોટી તથા ગલત માલુમ પડેલીછે. એ વીશે વીગતવાર ખુલાસો આ પારસી મુસાફરની કલમથી પરારને સાલ પ્રગટ થએલાં જરતોસ્તીઓના એહેવાલની ચોપડીને સફે ૨૨૧-૨૩૬ મે વાંચનારાઓના જોવામાં આવશે. દહરબીજોની સત્તા ઉપરથી ગીબન આપણને એમ જણાવેછે જે, "છેલ્લો નામચીન અને બળવંત જરતોસ્તી પાદશાહ દાઈલીમાઈત વંશનો મારદેવીજ નામનો પુરૂષ જોવામાં આવેછે. એ ઈશુની દસમી સદીની શરૂઆતમાં કીઆસપીઅન સરોવરની પડોશના ઈરાન સરજમીનની ઉતર તરફના મુલકોમાં પોતે રાજ ચલાવતો હતો. પણ એની પછી એના સરદારો જે તાંહાંની ગાદીના બોવાઈદ વંશના નામથી (ઈ. સ. ૯૩૩-૧૦૨૦ ના સાલમાં) જે માલીક થયા તેઓએ મુસલમાની ધરમ અખતીઆર કીધો. આ બનાવથી તેઓના વંશથી જરતોસ્તી ધરમના પડી ભાંગવાનો સન ગણવા હું દુરસ્ત વી-ચારૂંછું." એ સાસાની પાદશાહોના જમાનામાં પેહેલવી દરી તથા પુરાની ફારસી એવી એરીઅન ટોળાંની ભાષા ઈરાનીઓમાં બોલાતી હતી. એ વંશની વંશાવળીની સાંકળી (ટેબલ) આ સામેને સફે વાંચનારાઓના જોવામાં આવશે.

યાને "ઉંટનું દુધ પીનાર તથા સુસમાર નામની એક હલકી જાતની માછલી ખાનાર નજીસ અરબ લોકોનો શું દાહાડો હવે ફરી ગયોછે કે તેઓ કીઆનીઓનું તખ્ત લેવાની પોતે ચાહેશ કરેછે. અરેઓ ! ફરતા આસમાન લીઆનત હોજો તારી ઉપર કે, કીઆનીઓનું આવું જાહોજલાલી ભરેલું તખ્ત તું કોણને હાથે હવે બરબાદ કરેછે" ! ! !

* યઝદેઝરદના જમાનામાં ઈરાનની આવી મોટી જાહોજલાલી છતાં અરબો એકાએક એ દેશ ઉપર જે ચહડી આવીઆ તે વીશે ઈરાનના પારસીઓમાં આજવેર એવી દંતકથા ચાલતી આવેલીછે જે અરબોને પારસી ઉમરાવોની છુપી મદદ હતી. કેહેછે જે એ ઉમરાવો મોબેદોના જુલમથી ઘણાં કંટાળી ગયા હતા માટે તેઓએ ઉમરને છુપા છુપા સંદેસાહો મોકલી ઈરાન ઉપર હોમલો કરવા ઉશકેરીઓ હતો.

સાસાની વંશના પાદશાહોની વંશાવળી.

૧ અરદેશીર બાબગાન (મહાતમા-આરતેઝરકસીસ.*) ઈ. સ. ૨૨૬માં તખતનશીન થયો.

૨ શાહપુર (સાપોર) પેહેલો ઈ. સ. ૨૪૧માં તખતનશીન થયો.

૩ હોરમજદ (હોરમીસદાસ) પેહેલો ઈ. સ. ૨૭૨માં તખતનશીન થયો.

૪ બેહેરામ (વેરાનીસ) પેહેલો ઈ. સ. ૨૭૩ માં તખતનશીન થયો.

૫ બેહેરામ બીજો ઈ. સ. ૨૭૬ માં તખતનશીન થયો.

૭ નારસી (નારસીસ) ઈ. સ. ૨૯૩　　　　૬ બેહેરામ ત્રીજો ઈ. સ. ૨૯૩

૮ હોરમજદ બીજો ઈ. સ. ૩૦૧

૯ શાહપુર બીજો ઈ. સ. ૩૦૯

૧૦ અરદેશીર બીજો ઈ. સ. ૩૭૯.　　૧૧ શાહાપુર ત્રીજો ઈ. સ. ૨૮૩.　　૧૨ બેહેરામ ચોથો ઈ. સ. ૨૮૮.

૧૩ યઝદેઝરદ (ઇઝદીજરતીસ) પેહેલો ઈ. સ. ૩૯૯.

૧૪ બેહેરામ (વેરાનીસ) પાંચમો ઈ. સ. ૪૨૦.　　મોરસા.

૧૫ યઝદેઝરદ બીજો ઈ. સ. ૪૪૦.

૧૬ ફીરૂઝ (પેરોસીસ) ઈ. સ. ૪૫૮.　　હોરમજદ.

૧૯ જામાસ્પ ઈ. સ. ૪૯૭.　　૧૮ કોબાદ (કાબાદીસ) ઈ. સ. ૪૮૬.　　૧૭ પલાસ (વિલનસ) ઈ. સ. ૪૮૨.

૨૦ મહાતમા ખુશરૂ (નોશીરવાન-આદેલ) ઈ. સ. ૫૩૧.

૨૧ હોરમજદ ત્રીજો ઈ. સ. ૫૭૯.

૨૨ ખુશરૂ પરવીજ ઈ. સ. ૫૯૦.

શેહેરીઆર.　　૨૩ શુરૂયા ઈ. સ. ૬૨૮.　　૨૫ પુરાનદોખ્ત ૬૨૮.　　૨૬ અરજમદોખ્ત ૬૩૨.　　૨૭ ફરૂખઝાદ ઈ. સ. ૬૨૨.

૨૪ અરદેશીર ઈ. સ. ૬૨૮.

૨૮ યઝદેઝરદ છેલ્લો ઈ. સ. ૬૩૨-૬૫૧ સુધી
પછી એ વંશની સમાપ્તી થઈ.

* એને અરબો અઝદેશીર કરી લખી ગયા છે.

ચાલો હવે આપણે ઇરાન સરજમીનની હાલત પારસી લોકોના જમાનામાં કેવી હતી તથા મુસલમીન લોકોના જમાનામાં કેવી છે તે વીશેની આ ઠેકાણે જરા ટુંકમા તપાસ લઇએ. ઇતીહાસ કરતાઓ એક આવાજથી કબુલ કરી ગએલાછે જે, આગળા ઇરાનીઓ સાચા, તીરઅંદાજ તથા જુઠાંનાં કટ્ટા વેરી હતા. હાલના ઇરાનીઓમાંના ઘણાએક શખસો જુઠાના એટલાતો શોખીછે કે તેઓની આબરૂ સચાઈ વીશે કાંઇપણ વજનદાર ગણાતી નથી. જારેથી એ દેશ જરતોસ્તી સલતનત હેઠલ આવતો ગયો તારે પાછો પૃથ્વીના રાજોમાં સહુથી જબરદસ્ત રાજ એ દેશની શેહેનશાહત ગણાતી હતી. કુરાન બાહાલ રાખીઆપછી અંહીઆં જો કે અંહીઆંના વતનીઓજ પાછા પાછળથી રાજઅખીકારી થયા તો પણ અવસ્તાઓ ઝંદ બાહાલ રાખનાર પાદશાહો જેવા કે, ખુશરૂ તથા દરાયસ–હીસ્તાસ્પીસ (દારા–ગુસ્તાસ્પ), શાહપુર તથા નોશેરવાનના વખતમાં જેવી જાહોજલાલી, બુજરગી તથા દબદબો એ રાજનો જોવામાં આવતો હતો તેવો પાછળા જમાનાઓમાં મુસલમીન લોકોની સલતનતની વેળાએ મુતલગ આપણાં જોવામાં આવી શકતો નથી. એ ઉપરથી એવો સારાંશ નીકળી શકેછે જે, એ દેશ કુરાન થાને અવસ્તા વાણી સાથે પોતાની બેહેતરી સારૂ ઘણો અતલગનો સંબંધ ગોયા ખુદરતથીજ ધરાવતો આવેલોછે.

હવે આવા જે પુરાતન ધરમે કે એક વેળાએ વેદ–વ્યાસના કાવાદાવાવાલાં પેચ ભરેલાં શાસ્ત્રોનો ઇનકાર કરી તેને બાખત્રીઆ તથા સપ્તસીંધવ (હપ્ત–હીંદુ)ના પોતાના અસલી બાપીકા દેશોમાંથી ઘણો દખણ તથા અગ્નીકોણ ભણી હાંકી કાહાડી ગંગા અને જમના નદી આગળના દુરના મુલકોમાં જઇ ભરાઇ બેસી તીરથ કરવા ફરજ પાડી, જે ધરમે ગઉતમ (બુધ)ના બોહોલા મજહબને તીબબટ (તીબેત)ની પાહાડી ભુમીની પરાચમે પરસાર થતાં અટકાવીઓ, જે ધરમે અફલાતુનની નામચીન ફીલસુફીને એશીઆ ખંડના અતી મોટા દેશોમાં પેરાવા નહીં દેવાની ધમકી આપી, જે ધરમે ઘણી બળતવારીથી ઇશાઇ ધરમને ફુફરેતોસ નદીની પુરવે આવેલા બોહોલાં મુલકોમાંથી તકરારના બળથી દાખલ થતાં હાંકી કાહાડીઓ, તે ધરમનો અરબોના ઝનુની ડારમાં થંડ પેટની આમનસામન સ્વભાવીક તકરારોને લીધે નહીં, પણ હેવાનીઅત જોરજુલમથી ફકત સમશેહેરને હાથે જો કે આપ્રમાણે શેહેનશાહ યઝદેઝરદ પછી ઇરાન સરજમીનમાંથી નાશ થતો ચાલીઓ તોપણ આટલું તો હાલ ચોકશ રીતે અવલોકન થઇ શકેછે જે, હાખીઆમની પાદસાહ ખશયારશાના જમાનામાં જો પારસી બચ્ચાઓ સાલામીસ તથા પલાટીઆની લડાઇઓમાંથી પાછા નહી હઠીઆ હતે અને ઇશકંદરના ડારમાં ગ્રેનાઇકસ, ઇસસ તથા અરબેલાના જંગી મેદાનોમાં ઇરાની–એરીઅનોનો ઝુંડો યુનાનીઓને શરણ નહી થએ હોત તો આજ તમામ યુરોપખંડના નામચીન એરીઅન દેશોમા જીહોવાને બદલે અહુરાના નામની પરસતસ ચોતરફ પથરાઇ ગઇ હતે અને દેવલોને બદલે આતસ કદેઓમાં લાકડાંના કીબલાને બદલે પવીત્ર રોશન આતસનો કીબલો જાબજા કદાચ બીરાજી નીકલીઓ હતે.*

* પુરથવીના સઘળા ધરમોનો ઇરોપના વીદીઆરથીઓ હાલ આ પ્રમાણે વીભાગ કરેછે.

એરીઅન ધરમ	૩૧. ૨૦ ટકા	બુધ તથા જઇન	સીમેટીક ધરમ	૩૦. ૭૦ ટકા	કરીશચીઆન
	૧૩. ૪૦ ,,	હીંદુ		૧૫. ૭૦ ,,	મુસલમાન
	૦. ૦૧ ,,	જરથોસ્તી		૦. ૩૦ ,,	યાહુદી
	૪૪.૬૧			૪૬.૭૦	

૮.૬૯ ટકા બીજા બુતપરસ્ત ટોળાં.

આ ઊપલા કોઠા ઊપરથી વાંચનાર સાહેબોના જોવામાં આવશે કે તમામ મનુસ જાતો એરીઅન તથા સીમેટીક ધરમોમાં એકસરખી રીતે વેહેંચાઇ ગએલાછે.

બાબ ૧૦ મો.

જરતોસ્તી પાદશાહોના જમાનામાં ઈરાન સરજમીન ઉપર વપરાતી ભાષાઓ વીશે સાધારણ વીચાર.

ઈ. સ. ૧૮૫૫-૧૮૫૬ સુધીના ગ્નાનપ્રસારક મંડળીના કેટલાંએક ચોપાંનીઆંઓમાં ઈરાન તથા એ દેશની પુરાતન ભાષાઓ વીશે મેં થોડુંએક બીઆન "જ. પા." એવી સહીથી જરતોસ્તી આલમની ખીદમતમાં આગળ ધરીઉં હતું તારબાદ ઘણીએક નવી શોધોના પુસ્તકો ઉપરથી એ દેશની કદીમ ભાષાઓ વીશે એક ટુંક એહેવાલ કરીને વાંચનાર સાહેબોની જનાબમાં ધરવા આ ઠેકાણે હું દુરસ્ત વીચારૂંછું. સારાં ભાગે આપણી એ મતલબ પાર ઉતારવા અતીઆરસુધી ત્રણ તરેહના લેખો આપણી સોડે બચી રહેલાછે. એકતો આગળા બાખ્ત્રીઅન જરતોસ્તીઓના પુસ્તકો, બીજું તો હાખીઆમની વંશના ઈરાની ખીલારોકા લેખો, ત્રીજું તો સાસાની તબકાના પાદશાહોના જમાનાની ભાષા જેને આપણા લોકો પેહેલવીના નામથી ઓળખેછેતે. જારે યુરોપના કેટલાએક વીદીઆરથીઓએ આજ આસરે ત્રીસથી ચાલીસ વરસની વાત ઉપર ઝંદ અવસ્તાની ભાષા પુરાતન નથી એવો શોહોર ઉઠાવીઓ તારે ખુરનુકની પણ આગત્રજ કોપનહેગનની મદરેસાના નામચીન પ્રોફેસર ઈરાસમસ રાસકે અવસ્તાની ભાષાની વીદીઆને અરથે તપાસ કરી આ નીચે જણાવેલી ત્રણ બાબદો તેણે ઘણી ઉમદા તકરારોથી તાંહાંના વીદીઆરથીઓને સાબેત કરી દેખડાવી હતી.

૧. મુંબાઈની સીવીલ સરવીસવાલો વખણાએલો ઉગમણ પ્રાંતનો વીદીઆરથી મી૰ વીલીઅમ અરસ્કીન એમ જણાવી ગયોછે જે, ઝંદ ભાષા બીગડેલી સંસકૃતછે તે મત એને ખોટું પાડી એવું જણાવીઉં હતું જે, જેમ ગ્રીક, લાટીન તથા લુથીએનીઅન ભાષા એક એકથી એલાહીદી તથા સંસકૃતથી જુદીછે તેમજ ઝંદ જો કે સંસકૃત સાથે અતલગનો સંબંધ ધરાવેછે તોપણ તે જુદીજ એક ભાષાછે.*

૨. હાલ જમાનાની ફારસી ભાષા ઝંદમાંથી ઉતપન થએલીછે; જેવી કે ઈતાલીઅન ભાષા લાટીનમાંથી નીકળેલીછે.

૩. અવસ્તાવાણી અથવા જરતોસ્તના પુસ્તકો ઓછાંમાંઓછાં શીકંદરની પુરવે લખાણ ઉપર આવવાં જોઈએ. સર વીલીઅમ જોનસનના જણાવીઆ મુજબ ઝંદ ભાષા પારસીઓના દસ્તુરોએ હીંદુસ્થાનમાં જોડી કાહાડેલીછે તે મત મુતલગ ધીઆન આપવા લાએક નથી એવો પોતાનો અભીપ્રાય એણે જણાવીઓ હતો.

આગળ આપણે જણાવેલુંછે જે, ઝંદમાં હ તે વેદની સંસકૃતમો સ થાએછે, જેમકે ઝંદ અહુરા-મજદા તે ઘણીજ પુરાની સંસકૃતમાં અસુરા-મદહા યાને પેલો ડાહાપનનો બક્ષનાર અમર સાહેબ એમ થાએછે. અવસ્તાનું હરોઉ (હેરાત) તેનું સંસકૃતમાં સરોઉ, અવસ્તાનું હરખઈતી (આરાકોશીઆ) તેનું વેદની સંસકૃતમાં સરસ્વતી, અવસ્તાનું હોમ તેનું સંસકૃતમાં સોમ, અવસ્તાનું હપ્ત-હીંદુ (હીંદુસ્થાન-પંજાબ) તેનું સંસકૃતમાં સપ્ત-સીંધવ એમ મુબદીલ થઈ શકેછે. હવે સંસકૃત ભાષા યુરોપખંડની મુખીય એરીયન ભાષાઓ સાથે શબ્દો અથવા વ્યાકરણમાં જાંહાં જાંહાં મળતી આવતી નથી તાંહાં તાંહાં બારીકીથી તપાસતાં તે ઝંદ સાથે મળતી ઉતરેછે. આ ઉપરથી પણ એમ શીદ્ધ થઈ શકેછે જે, યુરોપના એરીઅનો ઈરાની એરીઅનો કરતાં હીંદુઓથી ઘણાં આગળા જમાનામાં છુટા પડી જવા જોઈએ. જેમ કે, સઘળી મુખીઅ એરીઅન ભાષાઓમાં એકથી તે સો સુધીના આંકો વીશેના શબ્દો એકસરખાજ ઉતરેછે પણ હજારનો આંક જેને સંસકૃતમાં સહસર કરી કેહેછે તે શબ્દ બીજી ઇંડો-યુરોપીઅન એરીઅન ભાષાઓમાંથી એકસરખો મળી આવતો નથી; પણ ઝંદમાંથી

* પાછળથી મી૰ અરસ્કીને પણ એ બાબદસર પોતાનો વીચાર ફેરવીઓ હતો. જુઓ મુંબઇની રાએલ એશીઆટીક સોસાઇટીના ૧૮૬૨ ના સાલના જુલાઇ માસના ચોપાનીઆમાં દાકતર વીલસનને હાથની એ વીશેની લખાએલી આરટીકલ.

તે લુગત સંસકૃતને લગતો મળી શકેછે; કેમકે ઝંદવાળાઓ હજારના આંકને હજાનરા એવું નામ આપી ગએલાછે. ઉપર ટપકે તપાસ કરનારને એ વાત કદાચ નજીવી જેવી લાગે પણ બારીકીથી જોનારને મનસે ઝંદ તથા વેદની સંસકૃત ભાષા બોલનાર ટોળાંઓ એક એક સાથે ઇરાપના એરીઅનોનાં છુટાં પડીજવાબાદ ઘણુંક સુધી જે સાથે રહેલાં હતાં તે વીશેની બીજી શાહદત એ ઉપરથીબી મળી શકેછે. ઈરાન તથા હીંદુસ્થાનમાં જઇ વસી તેની અગમજ એ બંને ભાષાઓ બાખત્રીઆની સરજમીનમાં બોલાતી હતી જે ઉપરથી વેદની સંસકૃત અરવાચીન સંસકૃત થાને ઝંદ સાથે વધારે અતલગનો સંબંધ ધરાવેછે એમ હવે જરમન વીદીઆરથીઓની કલમથી શીદ્ધ થઇ ચુકેલુંછે. પાનીની નામનો પેલો મોટો વખણાએલો હીંદુ વીઆકરણી ઝંદને છંદ એવું નામ આપી જાએછે; કેમ જે એ છંદ ભાષા વીશે જેજે કાએદા તે દેખડાવી ગયોછે તે અવસ્તાની ભાષા સાથે એક મળતા ઉતરેછે એમ દાકતર માકસ મુલરની શોધો ઉપરથી આપણને માલુમ પડી ચુકેલુંછે. અવસ્તાની ભાષા પણ કાંઇ એક નથી એમ આપણે આગળ જણાવી ચુકયા છઈએ. ચંચલ દાકતર સ્પીગળ એ વીશે આ પ્રમાણે પોતાનો અભીપ્રાય જણાવેછે.

“ઝંદ અવસ્તાના જુદા જુદા ભાગોને તેઓના કદીમપણના અનુક્રમમાં ગોઠવવા હવે આપણે શકતીવાન થએલા છઇએ. પેહેલા આપણે ઇજરાનીના બીજા ભાગને સપર પેહેલી જગો આપી શકીએ છઇએ; કાંએજે તેની ભાષા ઝંદ અવસ્તાની ભાષાથી જુદીછે એટલુંજ નહીં પણ તે ભાગ જરતોસ્તની ખુદ પોતાની કલમથીબી રચાએલો નથી; કાંએજે તેમાં તેનું નામ તૃત્ય પુરૂષમાં વપરાએલું આપણાં દીઠામાં આવેછે અને તાંહાં આવેલા દરેક બીઆન ઉપરથી એવું સીદ્ધ પણ થઈ શકેછે. એ ભાગ જારે રચાયો તારે એ પેગમબર ખુદ પોતે તથા તેનો સાગરેદ ગુસ્તાસપ (કએ-ગુસ્તાસપ) જીવતો હોએ એવું કાંઈબી આપણને માલુમ પડતું નથી. બીજી જગો બેશક આપણે વંદીદાદને આપી શકીએ છઈએ. હું નહીં ધારતો જે, જે હાલતમાં હાલ એ પુસ્તક આપણાં જોવામાં આવેછે તે હાલતમાં અસલ એ ગ્રંથ રચાએલો હોએ. એમાં આગળા જમાનામાં તથા પાછળા વખતમાં પણ નવાં નવાં વાકીઓ ઘુસાડી દીધેલાં હોએ એમ આપણે જોઈ શકીએ છઇએ, તોપણ એ પુસ્તક જેવી હાલતમાં હાલ આપણી સોડ બચી શકીઉંછે તેવી તેની હાલત ઘણાંજ કદીમ જમાનાથી હોવી જોઇએ એવો આપણને પત્તો મળી શકેછે. એનું પુરાતનપણું એની મજમુન ઉપરથી માલુમ પડેછે; કેમકે એ પુસ્તક જેવારે રચાયું તેવારે જરતોસ્તીઓના ધરમના પુસ્તકો હજુર તો સમપુરણ હાલતમાં આવીઆ નહી હતાં એમ ખુલ્લી રીતે એમાં આવેલી બીનાઓ ઉપરથી શીદ્ધ થઈ શકેછે.

“ઇજિસનીનો પેહેલો ભાગ તથા સઘળી યસ્તો સઉથી પાછળથી બનીઓછે એમ હું વીચારૂંછું. તેઓની ઢપછપ જુદીજ તરેહની માલુમ પડેછે. તેઓમાં દેવજ્ઞાનને લગતાં નીશાનો ખુલ્લી રીતે જોવામાં આવેછે. દરેક જુદા જુદા ફરેસ્તાઓના એલકાબ તથા ખવાસ ધરમ તરીકે એ ઠેકાણે મુકરર કરી દેખડાવેલાછે.”

“પારસીઓના પુસ્તકો ઉપરથી તેઓનો ધરમ કેમ તરકકીપર આવી ખીલતો ગયો તે વીશેનો પત્તો મેળવવાનું કામ બહુ ખુશી ઉતપનકારક આપણને લાગેછે. આ વાત ચોકસછે જે, ઘણાં અસલી લખાણ યાને ઇજસનીના બીજા ભાગમાં પરમેશવર વીશે કાંઈ પણ ધરમનું રૂપ મુકરર કરવામાં આવેલું નથી. તે પછીના લખાણો યાને વંદીદાદમાં દેવજ્ઞાની રૂપ એ ધરમને આપેલું આપણે જોઇએ છઇએ જેથી નરમ શાસ્ત્રી રૂપનો તેમાંથી આપણને પત્તો મળી શકેછે કે, જેમાંથી પછી છેલ્લે સરવાલે સાસાની લોકોના જમાનાનો કઠણ તથા બીજો કોઈબી મજહબ પોતાની આસપાસ શોસી નહી શકે એવો તુંદ ધરમ ઉતપન થયો હતો.”

બાખત્રીઆની ભૂમી છોડી ઇરાની એરીઅનો જારે હાલ જમાનાના ઇરાન દેશમાં સપર પેહેલા આવી વસીઆ તારે તેઓ એક જુદીજ ભાષા બોલવા લાગ્યા. એ ભાષાને આપણે હાલ બીલારોકા હરફોની ભાષા એવાં નામથી ઓળખીએ છઈએ. એ લેખો ઉકળાવવામાં આવીઆ તે આગમજ યુરોપના વીદીઆરથીઓને એવી ભ્રાંત હતી જે, એ લેઓની ભાષા ઘણું કરી ઝંદ અવસ્તાનીજ ભાષા હશે; કેમકે ઝંદ અવસ્તાનો ગુસ્તાસ્પ તેજ યુનાનીઓનો દરાએસ હીસ્તાસ્પીસ છે એવો ખોટો વીચાર લોકોમાં સાધારણ રીતે તે જમાનામાં ફેલાએલો હતો. પાછળથી જારે હરફો મુકરર થયા તારે એ લેઓની મજમુન જોતાં તો એ ભાષા ઝંદ અવસ્તાથી ઘણી જુદીજ માલુમ પડવા લાગી અને જેમ લાટીનમાંથી ઇતાલીઅન ભાષા ઉતપન થએલીછે તેમ ઝંદ તથા પુરાની સંસકૃતમાંથી એ ભાષા ઘણીએક સદીઓ બાદ ઉતપન થએલી હોએ એવો તફાવત જણાવવા લાગ્યો. અવસ્તાનું વીઆકરણ વધારે બોહોલું તથા તેમાનાં શબ્દોની બાંધણી એ લેઓની ભાષા થાને વધારે અસલી હોએ એમ વીદીઆરથીઓ પ્રથમ તો વીચારવા લાગ્યા પણ જેમ જેમ એ લેઓની ભાષાની વધારે ને વધારે

તપાસ થતી ગઇ તેમ તેમ એ માહેલા શબ્દોના ઉચ્ચારો અવસ્તાના અસલી ભાગો થાનેબી વધારે અસલી તથા ફાએદાસર માલુમ પડવા લાગ્યા. તેનું કારણ દેખાઈતું છે કે, પારસીઓનાં પુસ્તકો ઘણીક સદીઓ સુધી લખાણપર આવીઆં તે આગમજ તેઓને લોકો અમસેથા મોહોડેથીજ પેહેડી દર પેહેડી યાદ રાખતા આવીઆ હતા જેથી આસ્તે આસ્તે તેઓના તલફુજોમાં આખરે ફેરફારો પડતા ગયા. એજ સબબ ઉપરથી ઝંદ ભાષાના વીઆકરણના ઉચ્ચારની રીતભાતોમાં કોઈ વેળા ગુંચવારો પડેછે એમ પ્રોફેસર મેકસ મુલર વીચારેછે. હાલ હવે શીદ્ધ થયુંછે જે, હાખીઆમની વંશના પાદશાહોના જમાનામાં આપણા લોકોના ધરમના દફતરો લખાણ ઉપર આવેલાં હતાં. હવે પછીની શોધો ઉપરથી તેથીબી ઘણાં પૂર્વે તેઓ દફતરોના આકારમાં ચામડાંઓ ઉપર લખાયાં હોએ એમ માલુમ પડતું જાએ તો તે કાંઇ ઘણું વીસ્મીત થવા જેવું આપણને લાગશે નહી. પણ માઠાં ભાએગે એવી કોઈ ચોકસ પુરવારી હજુર આપણને હાથ લાગેલી નથી. જોઇએ એલમના ભંડારમાંથી હવે પછી શું શું નવી નવી બાબદો માલુમ પડતી જાએછે.

શીકંદર પછી ઈરાન સરજમીનમાં કેઈ ભાષા બોલાતી હતી તે વીશે ગ્રીક ગ્રંથકારો કાંઇ વીગતવાર બીઆન આપી જતા નથી માટે એ જમાનો પડતો મેહેલી ચાલો આપણે સાસાની તબકાના પાદશાહોના જમાનાની વપરાતી ભાષાઓની હેકલ એકવાર ફરીને તપાસ લઇએ. એ ભાષાને પેહેલવી અથવા હુજવરસ* કરી આપણે કહીએ છઇએ. એ ભાષાના પુસ્તકો હજુરસુધી આપણા લોકોના દસ્તુરો સોડે બખી રહેલાંછે એટલુંજ નહીં, પણ સાસાની પાદશાહેના શીક્કાઓઉપર તથા તેઓના કોતરકામોમાંબી હાલસુધી એ ભાષા આપણા દીઠામાં આવેછે. સર વીલીઅમ જોનસ વીગેરે કેટલાએક ઉગમણ પ્રાંતની ભાષા વીગરે બાબદોમાં કુશળ વીદીઆરથીઓનો પ્રથમમાં એવો વીચાર હતો જે, એ ભાષા એરીઅન ટોળાંની નહીં પણ સીમેટીક ટોળાંની હોવી જોઇએ ને બીઆલદી ભાષામાંથી એ ઉતપન થવી જોઈએ; કેમકે એમાં ઘણાંએક શબ્દો બીઆલદી ભાષામાંથી બેફાએદાસર આવેલાછે. આ મતને હાલ દાખલા દલીલોથી પ્રોફેસર સ્પીગલે ખોટું પાડી એ ભાષા સીમેટીક ટોળાંની બેફાએદાસર બનેલી ભાષા નહીં પણ એરીઅન ટોળાંની ભાષાછે એમ સાબેત કરી જણાવેલુંછે. એનું વ્યાકરણ તથા એ ભાષાના શબ્દોના મુળો ફારસી નામની એરીયન ટોળાંની બીજી એક ભાષાને ઘણાંખરાં મળતા આવેછે. એમાં જુદી જુદી ભાષાઓના જે શબ્દો જોવામાં આવેછે તેનું કારણ સ્પીગળ એમ જણાવેછે જે, એ વેળાએ ઇરાનીઓ આસપાસના લોકો સાથે વારંવાર વેહેવારમાં આવતા હતા તેથી તેઓની ભાષાના શબ્દો આસ્તે આસ્તે એ ભાષામાં દાખલ થઇ આમેજ થતા ગયાછે. બાબેલોનીઅન લોકોની સીમેટીક ભાષા તથા હીઆઉબી લોકોની હીબરૂ ભાષા જે છે તે હાખીયામની પાદશાહોનાજ જમાનાથીજ ઇરાનીઓ સાથેના સંબંધમાં આવીયાથી તેઓના વીચારો તથા શબ્દો તથા તેથી ઉલટું ઇરાનીઓના વીચારો તથા શબ્દો પણ એકએક ઉપર અસર કરવા લાગ્યા; જેની અસર સાસાની પાદશાહોના જમાનામાં અતીશએ પછી વધી પડી હતી. તે સાથે સુરીયાની ભાષાબી પેહેલવી સાથે આમેજ થતી ચાલી જેથી આસ્તે આસ્તે સીમેટીક ભાષાના ઘણાએક શબ્દો પેહેલવીમાં દાખલ થયાથી એ જબાનનો હાલ હાલ જમાનાની ફારસી જેવો થઈ રહેયો એટલુંજ નહી, પણ સીલુસીદી પાદશાહોના જમાનાનાં પુસ્તકો, અફલાતુન તથા અરસ્તુની ફીલસુફી વીશે રચાએલાં ગ્રંથો છેક યુફરેતીસ નદીની પડોશના એદેસા શેહેરની મદરેસામાં ઈરાની બાળકો શીખવા લાગ્યાથી તથા બુધ, હીંદુ, ઇસાઇ, મુસાઇ તથા જરતોસ્તી ધરમની શોધોમાં મશગુલ થયાથી તથા એકએક સાથે વાદવીવાદ ઉઠાવીઆથી પેહેલવીનો એલમ પછી પુખ્ત હાલતમાં આવતો ગયો. સુરીઆંની (સીરીઅન) ભાષામાં અવસ્તાને અપેસતાકો તથા જરતોસ્તને જરથુશત્રા કરી લખી ગએલાછે. કેટલાએક વીદીઆરથીઓનો એવો વીચારછે જે, પેહેલવી ભાષા સામના મુલકની હદ આગળ ઇરાનની આથમણ દીશા તરફ બોલાતવી જોઇએ જેથી પડોસના સંબંધને લીધે એમાં ઘણાંએક સુરીઆની બોલી આવેલાછે. સ્પીગળ એ મત બાહાલ રાખતો નથી અને આસપાસના સંબંધને લીધે નહીં, પણ એલમની તકરારોને લીધે દુરથીબી સુરીઆની બોલી પેહેલવીમાં આમેજ થતા ગયા હોએ તો તે કાંઇ નવાઇ જેવું નથી એવો પોતાનો અભીપ્રાએ જણાવેછે. અવસ્તા સાથે સરખાવતાં એનું વીઆકરણ જો કે અધુરૂં લાગેછે ખરૂં, તોપણ દરી અથવા ફીરદૂસીની પારસી ભાષા સાથે સરખાવતાં એ ભાષામાં વધારે છુટથી પોતાના વીચારો

* દસ્તુર હોસંગજી હુજવારસ ભાષા તે એસીરીઅન લોકોની ભાષા એવું અનુમાન કરેછે અને હાખીઆમની પાદશાહોના જમાનાથી તે ઇરાન સરજમીનમાં દાખલ થઇ હતી એમ વીચારેછે. દાકતર હાઊગ એ મત સાથે કેટલેએક દરજજે મળતો આવેછે પણ એ વીચાર હજુર નવોજ ઇરોપખંડના વીદીઆરથીઓ આગળ મેહેલાએલોછે તેથી ચોકસ રીતે આપણે હજુર એ કલપના વીશે વીચાર આપી શકતા નથી.

જાહેર કરવાની કુનેહ જોવામાં આવેછે. બેહેરામગોરના જમાનાથી પારસી ભાષા ઈરાનમાં બોલાવવા લાગી. એ ભાષામાંથી સઘળા સીમેટીક શબ્દોને બાતેલ કરવામાં આવીઆ હતા. એ ભાષાનું વ્યાકરણ સ્પીગલની કલમથી છપાએલું આપણે હાલ જોઇએ છઇએ. એ ભાષા ફીરદુસીની ભાષાને ઘણું કરી મળતી આવેછે અને હાલ જમાનામાં જે ભાષાને ફારસી કરી કેહેછે તેથી ઘણેએક દરજજે તે વેગલીછે; કેમકે હાલની ફારસીમાં અરબી શબ્દો મીશ્રીત થયલાછે તેમજ એમજકુર પારસીમાં પેહેલવી તથા ઝંદ શબ્દો આમેજ થયલા આપણા દીઠામાં આવેછે. ફીરદુસીએ જે ભાષામાં પોતાનો ગ્રંથ રચીઓછે તેણે તે પોતે પારસી (અને નહી કે ફારસી) એવું નામ આપેછે. પાદશાહ મેહેમુદની કરેલી નાલેસીના બીઆનમાં આ નામચીન ઉસ્તાદ આ પ્રમાણે એ બીશે બોલેછે-"અઝમ જીનદે કરદમ બદીન પારસી" યાને આ પારસી ભાષાથી મેં ઇરાન સરજમીનને જીવતી કરેલીછે.

સાસાનીઓના પડી ભાંગવા બાદ હુજવરસ તથા પારસી ભાષા આસ્તે આસ્તે નાબુદ થતી ચાલી ને જે વીશેનો ચુનોચરા હેવાલ મોહલ નામના વખણાએલા જરમનના ફ્રેંચ શાહનામામાં આપણા વાંચવામાં આવેછે. અરબોની ફતેહ બાદ ઘણુંએક સુધી બગદાદ, કુફા તથા મોસલ નામની તેઓની સલતનતની જગા આગળથી દુર દુર ઇરાની ઉમરાવો ઇરાનના ઉગમણ તરફના પ્રાંતોમાં પોતાનો જરતોસ્તી ધરમ પાળ્યા જતા હતા.* ફીરદોસી તેઓને દેહેકાન એવું નામ આપી જાએછે અને તેઓના હાથમાં પોતાના વડીલોની કારકીરદી

* સાસાની તબક્કાના પાદશાહોની આખરીબાદ ઘણીએક સદીઓ સુધી યઝદ, કીરમાન, ઇશફહાન (અસ્પદાન) વીગેરે મુલકોના પરગણાંઓમાં જરતોસ્તી ધરમ સારીકાણી ચાલતો હતો અને લાખો ઇરાનીઓ પોતાનો આ બાપીકો મજહબ પુરવે મુજબજ પાળીઆ જતા હતા. જે બી નાશ જરતોસ્તી ધરમનો એ દેશમાં હાલ આપણા જોવામાં આવેછે તે ઘણોખરો આજ શો દોડશો વરસ થયાં થએલો માત્રે માલુમ પડેછે. એ મુદતમાં આપણા લોકોની સંખીઆ દીનપર દીન તાંહાં ઘણી કમતી થતી ચાલીછે. તેમુરલંગે જારે હીંદુસ્થાન ઊપર સ્વારી કરી તારે મુલતાનથી દીલી તરફ જતા વાટમાં રોજતુલ સફામાં જણાવીઆ પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૩૯૯ ના સાલમાં ટોકલગપુરના કીલ્લામાં વસનારા સઘળા પારસીઓનો તેણે નાશ કરી નાખીઓ હતો. નાદીરશાહ (કુલીખાન) ના જમાનામાં (ઇ. સ. ૧૭૪૦ ના સાલમાં) ઇરાન સરજમીનમાં નજદીક પાંચ લાખ ઊપર પારસીઓની વસ્તી કેહેવાતી હતી. આજ આસરે શાહાડ પોનોશો વરસની વાત ઊપરબી યઝદ તથા કીરમાન વીગેરે શેહેરોમાં નજદીક એક લાખ તથા ફતેહઅલીશાહના વખતમાં શાહાડ હજાર પારસીઓની વસ્તી હતી એમ મુસાફરોના દફતરો ઊપરથી ચોકસ રીતે માલુમ પડી આવેછે ને જે ઘટીને હાલ હવે માત્ર સાતથી તે આઠ હજાર માણસોની થઇ રહેલીછે. ઇરાનની દરબારનો માંજીફરાંસીસ એલચી મોશીઊ ગોબીનો મી૰માણેકજી લીમજી આતરીઆની સત્તા ઊપરથી તેઓની ટીપ આ પ્રમાણે નીચે મુજબ આપી જાએછે. જુઓ એનો "ત્રોઆઝાં-અન-આઝી" યાને એશીઆમાં ઇ. સ. ૧૮૫૫ થી ૧૮૫૮ સુધી કાહાડેલા.ત્રણ વરસનો હેવાલ એવે નામના ફરેંચ પુસ્તકને સફે ૩૭૩ મે.

	મરદ	છોકરા	ઓરત	છોકરી	જુમલે
યજદ	૨૮૯	૩૭૩	૪૧૨	૩૦૫	૧૩૭૯
મુરીઆબાદ	૧૧૫	૧૫૫	૧૪૨	૧૦૯	૫૨૧
નવીમાંબાદ	૧૮	૧૭	૨૩	૨૪	૮૨
હાજીઅબુલકાસમ રીજકીની બેતી	૩૩	૬૪	૩૭	૩૮	૧૭૨
ખરમશાહ	૧૪૪	૨૩૪	૩૩૫	૧૫૪	૮૬૭
કુતજક બુજક	૯૨	૧૦૩	૧૧૮	૧૦૪	૪૧૭
નસીરાબાદ	૯૦	૧૩૦	૧૧૭	૧૦૨	૪૩૯
અહેરસ્તાન	૮૭	૧૧૨	૧૦૩	૭૯	૩૮૧
બેરાબાદ	૪૦	૬૫	૫૫	૪૯	૨૦૯
રેહેમતાબાદ	૮	૬	૮	૧	૨૩
હાજીસઇઅદ મીરજાની બેતી	૨	૮	૩	૧	૧૪
વહનુ	૪	૫	૬	૪	૧૯
જેનઆબાદ	૪૯	૭૦	૫૭	૫૩	૨૨૯
શાસ્મ	૩૨	૫૨	૪૭	૩૨	૧૬૩
મહમદાબાદ	૧૪	૨૩	૧૫	૧૨	૬૪
હુસીનઆબાદ	૪૬	૬૨	૫૩	૫૪	૨૧૫
જફરઆબાદ	૪૭	૬૯	૫૯	૫૪	૨૨૯
તફત	૯૦	૧૩૧	૧૨૧	૧૧૦	૪૫૨
રફીઆબાદ	૩	૧૦	૪	૬	૨૩
કલનતર	૨૮	૩૯	૩૫	૨૮	૧૩૦
સરફઆબાદ તથા એહેમદાબાદ મલી	૬૯	૬૮	૮૭	૪૮	૨૭૨
કેરમાન	૧૭૮	૧૮૯	૨૩૯	૨૧૯	૮૨૫
જુમલે	૧૪૭૮	૧૯૮૫	૨૦૭૬	૧૫૮૬	૭૧૨૫

વીશેના કેટલાએક ગ્રંથો જે બચેલા હતા તેમાંથી શાહનામું રચવામાં કાંઇ થોડી મદદ ફીરદુસીને મળેલી નથી. નોશેરવાને જેમ સંસકૃતનો એલમ પોતાના દેશમાં દાખલ કીધો તેમજ પોતાના નીઆએગાનોની બુજરગીનો હેવાલ બેતના આકારમાં પેહેલવી ભાષામાં રચાવવાનું કામબી પોતે શરૂ કરીઉં. આ માહાભારત પુસ્તક એ શેહેનશાહના જમાનામાં દેહેકાને–દાનેશવર નામના એક નામચીન ઉસ્તાદે પછી સમપુરણ કરીઉં હતું. માઠાં ભાએગે ઓમરના નાલાએક હોકમથી એ ગ્રંથનો થોડોક ભાગ અરબીમાં ઉતારી લઇ આખરે એ પુસ્તકબી બીજાં ઘણાંએક પુસ્તકો માફક તારાજ કરી નાખવામાં આવીઉં હતું. હવે ખલીફાનો ડોર પાછળથી જેમ જેમ નરમ પડતો ગયો તેમ તેમ ઇરાનની ઉગમણ તરફના ખંડીઆ રાજાઓ પોતે વળી સ્વતંત્ર થતા ચાલીઆ અને જોકે જોરજુલમને લીધે તેઓ વટલીઆ તો ખરા, તોપણ પોતાના આગળા નીઆએગાનોની કીરતી વીશે રચાએલાં પુસ્તકોની શોધમાં તેઓ પોતે મશગુલ થતા ચાલીઆ. ઇશાનીઓના ઓલાદમાંથી પેદા થએલા જેકુબ ઇબને લએસે સપર પેહેલાં અરબોના હાથમાંથી ઇરાનને ઈ. સ. ૮૭૦ ના સાલમાં છોડવીઉં. એજ પાદશાહે ઘણી જેહેમત ખેંચી દાનેશવરના પુસ્તકનો કેટલોક ભાગ શોધી એકઠો કરાવીઓ હતો એમ પણ કેહેવાએલુંછે. એની પછી સામાની વંશ જે સાસાની ટોળાંમાંથી પેદા થવાનો દાવો કરતો હતો તે વંશના પાદશાહોએ પણ એજ દાખલો પકડી બેસી દકીકી નામના એક નોજવાન શાએરની મારફતે કએ–ગુસ્તાસપથી તે અરજાસપ સુધીનો થોડોક ભાગ બેત રૂપમાં પોતે રચાવીઓ. એ ભાગ ફીરદુસીએ સદાબરો પોતાના ગ્રંથમાં દાખલ કરી દીધેલોછે. સાસાનીઓએ જે કામ આરંભીઉં તેને મહમદ ગીઝનવીએ સમપુરણ હાલતે પોહોચાડીઉં અને એ નામચીન પાદશાહની હોંસને લીધે શાહનામાનું પુસ્તક રચાએલુંછે માટે જરતોસ્તી ટોળાંએ એ પાદશાહના કાંઇ થોડા ઘણા આભારી થવું જોઇતું નથી. માઠાં ભાએગે એને અને ફીરદુસી વચે દુશમનોના ભમાવવાથી ગેરસમજુતી થઇ અને એ દુશમેનાઇથી જેટલી કીરતી શાહનામાના રચાવનાર તરીકે એને વાજબીની રાહે મળવી જોઇએ તેટલી પાછળા વીદીયારથીઓની કલમથી એને મળી નથી. એ પાદશાહની બુજરગી, એની જાહોજલાલી, એની ફતેહ અને એનો ખજાનો કાંહાંનો કાંહાં હવે અટવાઇ ગયોછે! એની માટી કોણ જાણે કઇ ઇંટરડીના આકારમાં જમીનની યા ઘેરોની દેવાળોમાં ચણાઇ ગઈ હશે! આ વીશેનો ખીઆલ કરવા મુસાફરો તથા ઇતીહાસ કરતાઓનું દીલબી એક બારગી કંટાલેછે પણ એનું નામ આ માહાભારત કામને સમપુરણ લાવનાર તરીકે દુનીઆની કીતાબના દફતરના એક સફામાં મજબુતીથી નોધાઇ રેહેલું આજ સુધી વીદીઆરથીઓની નજરે પડેછે ને તેથી ફીરદુસીની એ વીશે કરેલી અગમચેતી પુરી પડેલી આપણાં દીઠામાં આવેછે એમ આપણે હીંમતથી હાલબી કહી શકીએ છઇએ. આટલો પ્રસારો જણાવી આ રળીયામની બાબદ હવે પછીના કોઇ પારસી વીદીયારથીની કલમથી મોહોટા પાયા ઉપર રચાવવાની ઉમેદથી અને કમફુરસદને લીધે સમપુરણ કરવા હું દુરસત વીચારૂંછું. એ બાબદ એવીછે કે, એ વીશેનો ગ્રંથ મારા જેવા એક નાકેસ શખસની કલમથી સારા પાયા ઉપર રચાએ તેવો અમરાથો ફાંકો હું રાખી શકતો નથી માટે હવે પછીના કોઇએક પારસી ગીબન યાતો નીબહર, ઇીએર યા સોગીઓ સારૂ હું આ ઠેકાણે પડતી મેહેલુંછું.

REGISTERED UNDER ACT XX. OF 1847.

સને ૧૮૪૭ ના ૨૦ મા આક્ટ મુજબ આ પુસ્તક રેજીસ્ટર કરાવ્યું છે.

RIGHT OF TRANSLATION RESERVED.

તરજુમો કરવાનો હક પુસ્તક કર્ત્તાએ રાખ્યો છે.

તવારીખે કદીમ ઈરાન.

બાબ પેહેલો.

ઈરાન અથવા પરશીઆના રાજની હદ, પાહાડો, બીઆબાનો, જંગલો, નદીઓ અને હવા વીશે સાધારણ વીચાર.

હરેક લોકોની તવારીખનું બીઆન આપવા આપણે શરૂ કરીએ તેની આગમજ જે દેશમાં તે લોકો રેહેતા હોએ તેના વીસ્તાર અને જમીનની ખાસીઅત ઉપર થોડું બોલવું અગતનુંછે. ઈરાન જેને ઈરીપીઅન (ફરંગસ્તાનના) લોકો પરશીઆ[1] કરી કેહેછે તેની હદમાં ઘણાએક ફેરફાર થએલાછે. એ દેશના ઘણાજ આબાદ જમાનામાં જે હદ હતી તે વીશે સેહેલથી બીઆન આપી શકાએછે. દખશણ દીશાએ ઈરાની અખાત અને હીંદુમાહાસાગર,[2] ઉગમને અને ઈશાન કોને સીંધુ અને ઓકસસ (જહુન) નદીઓ, ઉતર દીશાએ કેસપીઅન સરોવર અને કોકેશશનો પરવત અને આથમને ઈઉફ્રેટીશ (ફ્રોરાત) નદી. આ મોહોટા દેશમાં ઘણું કરી ઘણાએક સલગ પાહાડો અને મોહોટાં બીઆબાનો આવેલાંછે, જે તરત જોતાંને વાર આપણા મનપર અસર કરેછે અને તેઓ વચે ખુશનુમાં ખીણો અને ઘણી સારી પઠે ખેડી શકાએ એવી જમીન આવેલીછે. સીંધુ નદીનાં મુખથી તે કારૂન અને ફ્રોરાત નદીઓનાં મુખ સુધીનો સુકો અને સપાટ સાંકડો મુલક જે પાહાડો અને દરીઆ વચ્ચે આવેલોછે તે ઈરાન કરતાં અરબસ્તાનની જમીન અને હવાને વધારે મળતો આવેછે. જો કે જમીનનો એ મોહોટો કકડો લંબાઈમાં ૨૦ અંશ કરતાંબી વધારે મોહોટો છે તોપણ તેમાં એવી એકબી નદી[3] આવી નથી કે જેમાં છેક હેઠ સુધી માઈલોના માઈલવેર વાંહાણો ફરી શકે. એ કોરસ્તાનો દેખાવ બધે ઠેકાણે ઘણું કરી એકજ સરખો હોયછે. એક રેતીનું મેદાન મુકીઆ પછી બીજાં રેતીનાં મેદાન જોવામાં આવેછે, જેઓ વચ્ચે ખજુરનાં ઝાડોની મોહોટી વાડો અને કુવાઓ તથા તાજાં પાણીના ઝરા (જે એ મોહોટાં પણ ઉજડ મુલકમાં છુટા છવાયા પંથરાએલા હોએછે તેઓ) પાસેની ખેડાણની જમીનના કકડાઓથી વારંવાર આંખને થંડક લાગેછે, હીંદુમાહાસાગર અને ઈરાની અખાતના સઉથી પાસેના સલગ પહાડોથી તે એક બાજુએ જેહુન નદી અને બીજી બાજુએ કેસપીઅન સરોવર સુધીના માહેલા પ્રાંતો-

ની ભુમીનો આકાર ઘણું કરી એક સરખો હોએછે. તે એ જે જુદી જુદી ઊંચાઈ અને વીસ્તારના પહાડો અને ખીણો એક એક પછી એક એક અંહીંઆં અનુક્રમમાં ગોઠવાએલા હોએછે. જો કે ઘણાએક પાહાડોનાં શીખરો ઉપર બારે માસ બરફ પડી રેહેછે તોપણ બેહદ ઊંચાઈવાળા થોડાજ પરવતો તાંહાં છે. કોઈ પણ ખીણ ઘણી પોહોલી નથી પણ કેટલી એક ઘણું કરી ૧૦૦ માઇલેથી પણ વધારે લાંબી છે. એ શેહેનશાહતમાં જે ઘણાંએક નીમકનાં મેદાનોછે તેઓનેજ સપાટ જમીન કરી કહી શકીએ, કેમકે તાંહાં પાહાડો હોતા નથી; સઉથી ઘણુંજ વખણાએલું નીમકનું મેદાન શીસ્તાનમાંની હરમંદ નદીના[૪] કીનારા પાસેથી તે જે સલગ પાહાડો જે એ પ્રાંતને મકરાનની નીચલી ભુમીથી જુદો પાડેછે તાંહાં સુધીનું છે ને તે આસરે ૪૦૦ માઈલ સુધી લંબાઈમાં આવેલુંછે. આ મેદાન ઘણુંજ લાંબુંછે એમ આપણે કહી શકીએ. "શરાવનમો" [૫]"નુશકી" નામનું જે ગામડુંછે તાંહાંથી તે ઉતર મકરાન માહેનાં જાક સુધીનાં ગામડાંવેર એની પોહોલાઈ આસરે ૨૦૦ માઈલછે. કુમ અને ગશાંન શેહેરો પાસેથી તે છેક માજીનદરાન અને ખોરાશાનના પ્રાંતો સુધી જે નીમકનું મેદાન આવેલુંછે તે શીસ્તાનનું જંગલ જેની સાથે તે પછી મળી જાએછે તેના જેટલુંજ લાંબું પણ પોહોલાઈમાં તેનાથી તે થોડાક માઈલ વધારે છે. એ બોહોલાં મેદાનની ભુમીની ચોકસ ખાશીઅત હજી માલુમ પડેલી નથી. એમાં નીમકનાં ઘણા સરખાં ખબોચીઆંઓ આવેલાંછે અને જીરાહનો દરીઓ અથવા શીસ્તાનનાં સરોવરને એ મેદાન ઘેરી લેછે. આ જંગલના ઘણાએક સુકા ભાગોમાં ભાંગી જાએ એવી માટીના પોપડા અથવા નહીંતો રેતીની એકએક પછી એકએક ટેકરીઓ નજરે પડતી જાએછે. એ રેતીની ટેકરીઓનો આકાર ઘણું કરી મોજાઓ જેવો આડો અટારો હોએછે; તેઓમાં રાતી રેતીની કરચો હોયછે, જે એટલી તો હલકી હોએછે કે જો તેને હાથમાં પકડી હોએ તો જરાએ માલુમ પડતી નથી અને હુંનાલાના મહીનાઓમાં જારે વાઅવીઅ દીશાનો જોસ ભરેલો પવન ફુકેછે તારે તેનો વંટોળીઓ થઈ જાએછે જે જાનવરો અને ઝાડ પાનોનો વારંવાર ઘણો નાશ કરી નાખેછે.

એ મોહોટાં મેદાનોની અસર તેઓની પડોસના એકજ સપાટીપર આવેલા મુલકોપર બેહદ જોવામાં અવેછે. એ જગાઓપર બેહદ ગરમી હોએછે; કાશાનની હવાની હાલત ફેરનહાઇટની પારાની સીસીથી તપાસીઆ પ્રમાણે "કોહરૂદ" થી આસરે ૨૦ અંશ વધારે ગરમ માલુમ પડેલીછે તથા એ ગામડું તાંહાંથી ૨૫ માઈલ દુર એક સલગની સલગ ટેકરીના શીખર ઉપરની એક નાહાની ખીણમાં આવેલુંછે, કે જે ઊંચાઈ કાંઈ એટલી નથી કે તેથી હવામાં એટલો બધો ફેરફાર પડી જવો જોઈએ. હીંદુ માહાસાગર અને ઈરાની અખાત આગલ દરીઆઈ મુસાફરોને જેવી દુરથી ઉજડ ટેકરીઓ નજરે પડેછે તેવીજ કાંઈ તદનજ ઉજડ ટેકરીઓ ઈરાનના માહેલા પ્રાંતોમાં નથી. માજીંદરાન અને જીઓરજીઆની ટેકરીઓ શીવાએ બીજી કોઈ પણ ટેકરીઓપર મોહોટાં બીઆબાંનો આવેલાં નથી. કુરદીસ્તાનનાં વાઅવીઅ ખુણા તરફનાં ફારશ અને ખોરાશાનના ભાગોમાં એવાં જંગલોછે કે જાંહાં મોહોટાં મોહોટાં ઝાડો આવેલાંછે ખરાં, પણ ઈરાનના ઘણા ખરા પાહાડો તો ઉજડ અથવા છુટી છવાઈ નાહાની ઝાડીઓથી ઢંકાઈ ગએલાછે. ઈરાનના મધીઅ પ્રાંતો માંહેની ખીણોમાં અછત અને સઉથી ઘણીજ કીંમતી વનસપતીઓ ઉગેછે; અને હરેક હદ સુધી તેઓ બેદી શકાએછે. એ દેશની ઢોરોને ચરાવાની જગા ઘણી સરસ છે અને એથી વધારે સારી જગા દુનીઆનાં કોઈ પણ દેશમાં દીઠામાં આવતી નથી. શેહેરો અથવા ગામડાંઓની પડોસમાંની જગાઓ શીવાએ બીજે કેથે ઝાડો કદાચજ મળેછે, પણ તેઓને જાંહાં રોપીઆં હોએ તાંહાં ઉગી નીકળેછે તેથી એવું માલમ પડેછે કે અંહીઆંની હવા તેઓને તદનજ

માફક છે. ઈરાનના માંડવાઓમાં સમસીતોશ્ણ કટીબંધ માંહેલા સઘળી જાતના મેવાઓ ઉગેછે અને તાંહાંની પડત જમીનપર ફુલો એટલાં બધાં તો આપોઆપ ઉગી નીકળેછે કે તેવાં ઈરોપખંડના બાગોમાં ઘણી સંભાળ અને ખેડણીથીજ માત્ર ઉગી શકે. એ રાજની સપાટીપરના મુખીઅ દેખાવો જો કે એક એકને મળતા આવેછે ખરા, તોપણ એના કેટલાએક મુલકોમાં જુદાજ દેખાવો આપણી નજરે પડેછે. ફારસ ઈરાક અને ખોરાસાન માંહેની ખીણો ઘણું કરી સપાટ હોએછે. આજરબીજાન માંહેની ખીણો ટેકરીઓની વચ્ચે જાણે એક એક પછી એક એક ઉપસી આવેલીઓ હોએ એવી દીસેછે; અને કુરદીસ્તાનને તો નાંહાંના પાહાડોનો એક મોહોટો જુમખો કરીનેજ કહીશકીએતો ચાલે, કારણ કે એમાંથી અંહી તંહી વારેઘડીએ વધારે ઉંચી ટેકરીઓ નીકળી આવેલી નજરે પડેછે, અને જેમ ઈરાનના બીજા ઘણાએક ભાગોમાં "ટેબલ લેનડો" (ઉંચી સપાટ જમીનો) છે તેવી ઉંચી સપાટ જમીન તેના શીખરો ઉપર છે; એ "ટેબલ લેનડો" ઘણીજ ઉંચી હોવાને લીધે તાંહાં બેહદ થંડી હોયછે*. ફોરાત અને દજલા નામની નદીઓને ઈરાનની શેહેનશાહતમાંની નદીઓ કરી આપણે જો ગણીએતો તેઓ શીવાએ બીજી કોઈબી એવી મોહોટી નદી એ દેશમાં નથી કે જેમાં મોહોટાં બારકશો રેહે તથા આવ જા કરી શકે. ખુજીસ્તાન માંહેની કારૂન, આદરબીજાનમાંની આરાસ અથવા એરાકશીશ અને હરમંદ જે શીસ્તાનનાં પ્રાંતમાં વેહેછે તેઓ એ દેશની હદમાં સઉથી મોહોટી નદીઓ ગણાએછે. માજીનદરાન શીવાએ બીજે કેથે વરસાદ વારેઘડીએ આવતો નથી તથા ઘણો જોશમાં પડતો નથી તેથી જે પાણીની તાણ તાંહાં પડેછે તેથી કરી બેશક એ દેશની આબાદાનીને ઘણી મોહોટી હાંની પુગેછે. એ ખુદરતી ખામી મટાડવાસારૂ એ દેશના વધારે આબાદાની ભરેલા અઈઆમમાં "અંહીઆંનાં રેહેવાસીઓએ અજાએબ કોશેશો કરી હતી; પણ ઈરાન દેશ ઘણો કઢંગી રીતે આવેલોછે તેથી પારકાં દેશના જંગલી હુમલા કરનારાઓ ઘણીવાર એક સદીની મેહેનતને એક દાહાડામાં પાએમાલ કરી નાખતા હતા, જેથી સુધરાઈની અંદર આગળ વધવાને બદલે એ લોકોને નાસીપાસ થઈ પછાત રહી જવું પડતું હતું. એ રાજની હવા તરેહ તરેહવાર છે. અખશાંઉશમાં તફાવતને લીધે હવામાં જે ફેરફાર પડેછે તે કરતાં એ જમીનની બરખેલાફ ખાશીઅતો તથા ઘણું કરી બધાંજ એનાં પ્રાંતોની સપાટીમાં જે અજાએબ જેવું ગેરસરખાપણું દીસેછે તેથી કરી વધારે તફાવત માલુમ પડેછે. આગળ કહયા પ્રમાણે એ દેશનો ઘણો ખરો ભાગ તો પાહાડોનીસલગ હારો નીચે મેદાન અથવા ઉંચી જગા જેવો હોએછે. નીચેની ખીણ પરથી તે વધારે ઉંચેની ખીણ પર ચહડવું તે ગોયા હુનાલાની રૂતુ બદલી શીઆળાની રૂતુમાં ગયા બરોબરછે. પણ હવા જોકે તરેહ તરેહવારછે તોપણ તે તનદુરૂસ્તી ભરેલીછે અને તેથી વધારે મકમ મેહેનતુ અને સારી બાંધણીનાં માંણસોનાં ટોળાં દુનીઆંની સપાટીપરનાં બીજાં થોડાંજ મુલકોમાં મળી આવી શકશે. અંહીઆંનાં જાનવરો (ઘણુંકરી ઘોડા અને કુતરા) ઘણાજ મોહોટા કદના, જોરાવર, અને ખુબસુરત હોએછે. અંહીઆંની વનસપતીની પેદાએશ વીશે બીઆન આગળ આવી ગીઉ. અંહીઆનાં પહાડોમાંથી ઘણીક કીમતી કેટલીએક ઉપધાતુઓ મળેછે, પણ તેઓમાંની કોઈબી જનશ જથાબંધ મળતી નથી; તેથી સીસાં, લોહોડાં, રૂપાં, અને સોનાં સારૂ ઈરાન હંમેશ પારકા દેશોપર આધાર રાખેછે.

બાબ પેહેલાની નોટ.

[૧]–ફારશ અથવા પારશ નામનાં ઈરાનની શેહેનશાહત માંહેલા એક પ્રાંતનાં નામ ઉપરથી અકરાર કરી એ શબ્દ ઉતપન થએલોછે એવો સાધારણ વીચારછે અને યુરોપીઅનોએ એ શબ્દ એ આખા મુલુકને લાગુ પાડએોછે. આપણ (અંગરેજ) લોકો જેવી રીતે વાપરવામાં લાવીએછે તેવી રીતથી બેશક ઈરાનના હાલ જમાંનાના રેહેવાસીઓને એ લુગત માલુમ નથી, પણ કેટલાએક એશીઆખંડના ગરંથકરતાઓ એવી તકરાર કરેછે જે આગળા વખતમાં પારશ કરી એ સઘળા દેશને કેહેતા હતા. એ વાતની સાબેતીમાં તેઓ કુરાનનો એક ફકરો ટાંકેછે જેમાં મહમદનો એક દોસ્ત જે ઈશફાનની પડોસનાં ગામડામાંથી આવીઓ હતો તેને ફારશ અથવા પારશનો "સલમાન" કરી કેહેવામાં આવેલોછે! આ રાજનું નામ પારશ (કેમકે દાનીઆલ, ઈસદરાશ વીગેરેની પોથીઓમાં એ પ્રમાણે નામ લખેલુછે) અથવા ફારશ કરી હતું તે વીશે આપણી પાસે ઈશાઈ લોકોનાં ધરમ પુસ્તકોની પણ સતા છે. દુનીઆના ઘસળા દેશો તથા જમાનાઓની તવારીખ લખનાર કેટલાએકો હું નહીં જાણતો જે કીયા આધાર ઉપરથી એમ કેહેછે કે, ઈરાન એ નામ કાંઈ આખા મુલકનું સાધારણ નામ નથી પણ એ દેશના એક ભાગનું નામછે. એ મત ખરેખર ચુક ભરેલુંછે; ઘણાજ પુરાતન વખતથી તે છેક હાલના જમાનાં સુધી ઈરાનીઓ પોતાના દેશને ઈરાન કરી કેહેતા આવીઆછે અને તેઓ તાઈગરીશ (દજલા) નદીની પુરવેના બધા પ્રાંતો, ખુદ એશીરીઆ, મીદીઆ, પારથીઆ, પરસીઆ, અને હીરકેનીઆ અથવા માઝીનદરાન એ બધાં પ્રાંતો ઈરાનમાં આવેલાં ગણેછે. બાઈબલ (ઈનજીલ) માં એ આખા દેશને ઘણુંકરી પારશ અથવા પરશીઆ કરી લખવામાં આવેલુંછે અને સાઈરસ પછીના સઘળા ઈઉનાંની તથા રૂમી ગરંથકારો પણ એજ નામથી એ દેશાનું બીઆન કરેછે.

[૨]–ફારશી ભુગોળ વીદીઆરથીઓ પોતાની કદીમ શેહનશાહતની હદ વીશે ઘણોજ મોહોટો વીસ્તાર આપેછે. તેઓ એવું જણાવેછે જે એ હદમાં ચાર દરીઆ હતા જેવા કે કાળો, રાતો, કીયાશપીઅન અને ઈરાની અખાત, અને છ મોહોટી નદીઓ આવી હતી, જેવી કે ફોરાત (ઈઉફરેતીસ): દજલા (તાઈગરીસ): એરાશીશ; ફાશીશ; શીંધુ; અને જહુન (ઓકશશ).

[૩]–જાબ નદી જે ફારસનાં પ્રાંતને ખુઝીસ્તાન પ્રાંતથી જુદો પાડેછે તેમાં "ઈનદીઅન" શેહેર સુધી ઠેઠ દરીઆથી ૧૬ માંઈલની વેગળાઈ વેર બેસી જવાઈ શકાએછે.

[૪]–મેં એનું નામ હેરમનદ કરી લખેલુંછે કાંએકે ફારશી ગરંથકરતાઓ એને એવી રીતે અકરાર કરી લખી ગયાછે પણ એને હેલમંદ કરીખી કેહેછે. આ ખુરાનુમાં નદી (જેને પુરાતન લોકો "ઈટીમાનદર" કરી કેહેતા હતા તે) કાબુલની ઉતર દીશા તરફ હીજરાના પરવતમાંથી નીકળી શીસ્તાનમાંથી વેહેછે અને પાછી તેનાં ઉજડ પ્રાંતનો થોડાક ભાગ પોતાનાં ઝરાથી ફલવંત કરી જીરાનાં સરોવરમાં એ નદી પોતે ખાલી થાએછે.

[૫]–એ મકરાન માહેલું એક પરગણુંછે.

[૬]–ઈ. સ. ૧૮૧૦ ના વરશામાં કુરદીસ્તાનમાં "હુબાતું"નાં મેદાંનમાં જારે અમો છાવણી કરી પેડલા હતા તારે ૧૭ મી આગસ્ટને દીને અમારા તંબુમાં પાણી અરધો ઈંચ જાડાઈમાં બંધાઈ ગીઉં હતું. ઉતર અકશાંઉશ ૩૬ અંશ હતો અને સહવારના પોહોરમાં ૬ કલાકને અમલ ફરેનહાઈતની પાશની સીસીમાં પારો ૩૪ અંશ પર હતો.

[૭]–ખોરાશાન પ્રાંતનાં નીશાપુર નામનાં એક નાહના પણ સુંદર કશબા મધે પાણીની ૧૨ હજાર નેહેરો આગળા વખતમાં હતી એવું કેહેવાએલુંછે.

બાબ બીજો.

કઇઓમરસના જમાનાની આગમજના મેહઆબાદ વંશના તથા બીજા કહાણી કથાના પાદશાહોનો હેવાલ.

હરેક લોકોની તવારીખની જો આપણે બધી ચોકસ ખબરો મેલવવા ચહાઈએ તો આપણને તેઓની કહાણી, જેમાં તેઓની ઉતપતીની કેટલીએક ખરી વાતો છુપી પડી રેહેલી હોએછે, તેને તદનજ ધીકારી કાહાડવી નહી જોઈએ. ગમે એવી તે કહાણી ખોટી અને અલંકારરૂપ દીસતી હોય તોપણ તેપર હંમેશ ધીઆન પોહોચાડવું જોઈએછે, કારણ કે જે લોકો વીશે તેમાં બેઆન આવેલું હોએછે તે લોકોની હાલત ઉપર તેની અસર રેહેછે. તે કહાણીઓ, તેઓની ચાલચલણો, એલમ અને કોઈ વખતે તેઓના મજહબ સાથે પણ આમેજ થઈ ગએલી હોએછે. ટુંકામાં કહીયે તો તેઓ, તે લોકોની એક કથા થઈ પડેછે અને જેમ મજહબ ઉપર શક લઈજવોએ એક ગુનાહનું કામ ગણાએંછે તેવુંજ ગુનાહનું કામ તેઓની દંતકથા ઉપર શક લઈ જવામાં ગણાએછે; અને રૂસતમનાં કામોપર હરફ લઈ જવો તે ગોયા જે પ્રમાણે કોઈ પારકાં દેશનો માણસ "આલફ્રેદ" નાં મોહોટાં નામપર હરફ લઈ જતો એક ઇંગરેજના સાંભલવામાં આવે તો તેથી તેને જે જોશ ચહડેછે તેવોજ હરકોઈ ઈરાનીની છાતીમાંબી તેથી ગોસાનો આતસ સલગેછે. એવા પેહેલવાનો, જેઓની ખરી તવારીખ ખોટા સાથે અંધારામાં વારેઘડીએ ગુંચવાઈ ગીએલી હોએછે તે જાંહાંસુધી તેઓના દાખલા કીમતી થઈ પડે તાંહાંસુધી લોકોમાં વધારે અગતના ગણાતા જાએછે; તેઓના દેશનાં ચીતારા અને શાએરો તેઓને નકલ કરવા જોગ નમુનાં તરીકે ઉપીઓગમાં લાવેછે; આદમી જાતના દરેક નેકીના ગુણો તેઓમાં હતા એવું તેઓ જણાવેછે; અને લોકો પોતાની જોહોલીમાંથી કેહાણીથી સણગારેલાં જે નામોને પોતે માન આપાએલાં સાંભળતા આવીઆ હોએ તેઓને માન આપવું ગોઆ પોતાની ફરજ સમજેછે અને પોતાનાં ટોલાંની મગરૂરી જોશથી દેખડાવા તે નામોપર તેઓ હંમેશ પીઆર જારી રાખતા આવેછે. ઘણુંકરી બધા હાલ જમાનાના ઈરાન દેશનાં હેવાલો જેઓ મુશલમીન ગરંથકરતાઓનાં પુસ્તકોમાંથી તરજુમો કરી લીધેલાછે તેઓમાં કઈઓમરસ એ દેશનો સપર પેહલો પાદશાહ હતો એવું જણાવામાં આવેલું છે પણ દબેસ્તાન [1] નામની એક ચોપડી જે તેનાં મુશનનફના કહા પ્રમાણે પુરાતન ગબર અથવા આતશપસત લોકોનાં પુસતકોપરથી બનાવામાં આવેલીછે તેમાં એક એવો બાબ આપણી નજરે પડેછે કે જેમાં કઈઓમરશની આગમજનાં પાદશા અને પેગંબરો અનુકરમમાં અકએક પછી એક જણાવામાં આવેલાછે. એ ગરંથકારના જણાવીઆ પ્રમાણે કઈઓમરશનાં રાજની અને તેથી કરી જોરોએસતર [2] (જરતોસત)ની પેગંબરીની ઘણાએક વરશો આગમજ ઈરાનીઓ મેહેઆબાદ (ઈઆને મોહોટો આબાદ) એવે નાંમના એક પેગંબરને માનતા હતા જેને તેઓ માણસજાતની ઉતપતીનો મુળપુરૂશ કરી ગણતા હતા. દબેસ્તાનમાં આપણને એવું જણાવવામાં આવેલુંછે કે પુરાતન ઈરાનીઓ, માણસજાતનાં શપર પેહલા માબાપ કોણ હતાં, તે

શોધી કાહડવું માહાલછે, એવું સમજતા હતા. તેઓ એવું કેહેતા હતા જે આદમીજાતનું જ્ઞાન એવી શોધ કરવા તદનજ અશકતછે પણ તેઓ પોતાની કીતાબોની સાહદતો ઉપરથી એવું માનતા હતા જે છેલા દોર [3] ની આખરીએ જે શખશ બચીને રહી ગીઓ તે મેહેઆબાદ હતો જેથી કરી હાલની સરૂષ્ટીનો તે શપર પેહેલો પીતાછે. તેને વીશે જે ખબર તેઓ આપેછે તે માત્ર આ પ્રમાણેછે.—તે અને તેની ઓરત આગળા દોર-માંથી સલામત બચીઆં હતાં અને તેઓને તાંહાં ઘણાંક બચાં પેદા થયાં જેઓ ડુંગરોના ખોહો અને ગોફા-ઓમાં રેહેતા હતાં અને જીંદગીના સુખ અને મોજ મજાહથી તદનજ અજાણા હતાં: પેહેલા તો તેઓમાં રાજ અને સમાધાણી કાંઈ હતી નહીં પણ મેહેઆબાદપર વહી ઈઆને બશારત ઉતરી અને પરમેશવરની મદ-દથીતેઓની હાલતમાં ફેરફાર કરવા તેણે ઠેડાવ કરીઓ; તે કામ કરવા સારૂ તેણે બાગબગીચા બનાવીઆ, ઘરેણાં શોધી કાહાડીઆં અને હથીઆરો બનાવીઆં. મેંઢાઓ ઉપરથી ઉન કાતરી લઈ તેનાં કપડાં વણવાનું પણ તેણેજ શીખવીઊં; તેણે શેહેરો બાંધીઆં, મેહેલો બનાવીઆ; શેહેરોને કીલલાઓથી મજબુત કીધા અને પોતાની ઓલાદમાં હુંનર અને વેપારની સઘળી ખુબીઓ દાખલ કરી.

મેહઆબાદનાં પોતાનાંજ વંશનાં ૧૩ વારસો હતા જે બધાઓને આબાદ કરી કેહેતા હતા અને તેઓને પેગમબરો કરી ગણતા હેતા. તેઓ એ દેશના પાદશાહો અને દસતુરો એ બને ગણતા હતા અને તેઓનાં રાજમાં આપણને જણાવીઆ પ્રમાણે દુનીઆમાં બધું જેજેકાર હતું; "આજરઆબાદ" જે મેહેઆબાદના વંશનો સઉથી છેલો પાદશાહ હતો તેણે પોતાનું તખ્ત છોડી ગોશેનશીની અખતીઆર કરી તેથી રાજમાં સળો પેઠો ને સુખનો ઘટાડો થયો. એની ગેરહાજરીને લીધે એની રઈઅત પોતાના હવશોને જેમ બને તેમ મોજ મજામાં વાપરવા લાગી જેથી બધી તરેહની ખરાબી તેમાંથી ઉતપન થઈ, શેહેનશાહતમાં લુટફાટ અને ખુનો થવા લગાં. આપણા ગરંથકાર [4] નાં અતીશએ શહરાવીને કહા પ્રમાણે આદમીઓનું ખુદ ચલાવનાર ઘટીનાં પઈડાંઓ, પોત પોતાનાં ભાઈબંધોની નેશોમાંથી જે લોહીની નદીઓ વેહેવા લાગી તેથી, ફરવા લાગાં; દર-એક હુનર અને વીદીઆ અંધારામાં ગુમ થઈ ગઈ; આદમજાંત શેકારી જાનવર જેવી થઈ પડી અને પોતાનાં આગળા ખોહો અને પાહાડોનાં જંગલી રેહેઠણોમાં આવી વસી: કેટલાએક ડાહાઆ પુરૂશો જેઓને શેહેનશા-હતની આવી માઠી હાલત જોઈ દયા આવી તેઓ "જેઅફ્રરામ [5]" નામના એક ગોશેનશીન ઓલીઆ પાસે આવીઆ અને તખતપર આવવા તેની ઘણીએક મીનતજારી કીધી. આ પરહેજગાર માણસ જેને તેની નેક ખશલતતોને લીધે "જે [6]" નો ખેતાબ મળઓ હતો તેણે તેઓની આ અરજ સપર પેહેલાં તો ના પાડી પણ શરોશફ્રરેશતાની [7] મારફતથી તેનાપર પરમેશવરનો હુકમ આવીઆથી રાજમાં સમાધાણી લાવવા અને મેહે-આબાદનાં ભુલાઈ ગએલા ધારા અને કાંનુનોને ફરીથી તાજા કરવા તેણે કબુલ કરીઊં. "જેઅફ્રરામે" એક નવો વંશ સ્થાપીઓ જેને "જેઆનીઅન" કરી કેહતા હતા. આ ટોલાંનાં સઉથી છેલા પાદશાહનું નામ "જી-આબાદ" કરી હતું જે ઘણુંસુધી આબાદાની ભરેલું રાજ ચલાવી એકાએક ગુમ થઈ ગીઓ જેથી એ શેહન-શાહત પાછી અંધાધુંધી હાલતમાં આવી પડી. એનો છોકરો "શાહકલીવ" જેને રાજપાઠ પોતાના હાથમાં લેવા અને પોતાની ગોશેનશીની છોડી દેવા સારૂ ઘણી મેહનતથી મનાવામાં આવીઓ હતો તેણે ફરીથી પાછી સમાધાણી કરી. એની ઓલાદ જાહાંસુધી એના વંશનો છેલો પાદશાહ "માહબુલ" [8] તખત નશીન થઓ તાંહાં સુધી આબાદાની ભરેલી હાલતમાં હતી. પોતાની રઇઅતની દુશટ ચાલો વધતી ગઈ તેથી એ પાદશાહે પોતાનું રાજ છોડીઊં એવું આપણને જણાવામાં આવેલુંછે. એની પછી એનો વડો છોકરો "ઈઆસાન" તખ્તપર

આવીઓ જેણે પરમેશવરની કુરપાથી જે ખરાબ ચાલોને લીધે તેના બાપે રાજ છોડી દીધું હતું તે ખરાબ ચાલોનો નાશ કરાવીઓ. એ પાદશાહે એક નવો વંશ સથાપીઓ જેની આખેરી એની ઓલાદનાં "ઈઆસાન આ જામ" નામના પાદશાહના વખતમાં આવી. એનાં રાજની આખરીએ આદમીઓનું દુશટપણું એટલું બધું તો વધી પડીઉં કે તેથી પરમેશવરનો કોપ થયો અને તેઓ આપશ આપશમાં જે મારામારી ચલાવવા લાગીઆ તેથી આદમીનું ટોલું જાણે ઓએ નાબુદ થઈ જાએ એવી હાલતમાં આવી પડીઉં. થોડાએકો જેઓ બચીઆ તેઓ જંગલો અને પાહાડોમાં નાહાસી ગઆ; સરવે દઆવન પરમેશવરે પછી "કયોમરશ" અથવા "ગીલશાંહ" ને તખતપર બોલાવીઓ. પણ એનાં રાજનું બીઆન આપવાં હું શહરૂ કરૂં તેની આગમજ મેહેઆબાદ અને તેનાં વારેશો વીશે થોડાક શબદો બોલવા અગત ધારૂંછું. હાલ સુધી છપાએલી ઈરાનની સઘળી તવારીખો એ "કઈઓમરશ" નાં રાજથી સહરૂ થાએછે. આ દરેક વંશો ચલાવેલાં રાજ વીશે[૬] જેટલાં વરશો જણાવામાં આવીઆંછે તે વીશે મેં આગળ જતાં બીઆન આપીઉંછે પણ તે માની શકાએ એવાં નથી અને ખરી તવારીખનાં સને થાને આશમાનના શીતારાઓની ગતીની ગણતરીને તેઓ વધારે મળતાં આવેછે એવું માલુમ પડેછે. અગર જો આપણે દબેસ્તાનની સતા ઉપર આધાર રાખીએ ને એ પુસ્તકમાંનો ઈરાની લોકોને લગતો ભાગ એ ગરંથકારનાં વારેઘડીએ જણાવીઆ પ્રમાણે જો પુરાતન પેહેલવી પુસ્તકોપરથીજ લીધો હોએ તો તે ઉપરથી કાંઈપણ તકરાર વગરે સાબેત થઈ શકશે કે હીંદુ લોકોની માફક લોકોને વરણોમાં વેહેચી નાંખવાની ઘણીજ અસલ અને પવીત્ર રસમ જો કે ઈરાનમાં ઉતપન થઈ નહી તોપણ એ દેશમાંબી એ રસમ જરતોસતના ધરમની આગમજ જણાએલી હતી. પણ એ બાબદ તથા મેહેઆબાદ અને તેની ઓલાદવાળા જે મજહબ પાળતા હતા તે બીના હવે પછી જાહેર કરવામાં આવશે. આ ઘણાજ પુરાતન જમાના વીશે અતીઆર સુધી જે આપણને માલુમ પડેલુંછે તે તદન અંધારામાંછે અને ઉપર ટપકે ટુંકમાં બીઆન આપવા લાએકછે. હરેક ટોલાંની તવારીખના પુરાતન અઈઆમો જેઓમાં સચાઈ અને કહાણી એક એક સાથે ગુંચવાઈ ગઈ હોએછે તે વખતની બીનાઓથી આપણને વારેઘડીએ ગમત અને કોઈ કોઈ વખતે શીખામણ પણ મળેછે; પણ તેવા અઈઆમો થાનેબી એ બીઆનો તો બેહદ ગુચપુચછે તેથી તે વાંચવા કાંઈ ઘણી હોંશ થતી નથી,

બાબ બીજાની નોટ.

૧–આ પુસ્તકની સતાવીશે જે શક હતો તેને દસાતીર અથવા તમર વાતસીર નામની એક પુરાતન પેહેલવી ભાશામાં લખાએલી ચોપડી જેની સતા એ ગરંથકરતા આપી જાયછે તેની હમણા થોડુંક પર જે શોધ લાગીછે તેથી ટેકો મળેછે.

૨–ગબર (પારશી) લોકોના આ પેગમબરનું ફારસી નામ "જરતુશટ" કરીછે. અંગરેજો "જોરોએશટર" કરી કેહેછે તેથી ઉપર એ નામ વાપડીઉછે કે વાંચનારાઓને ગુંચવાશ પડે નહીં.

૩–તેઓ વખતને દોરમાં વેહેચી નાંખેછે અને એ દરેક દોરમાં માણશો વસેછે; દરેક દોરની આખરીએ એક મરદ અને ઓરત રહી જાએછે જે તે પછી થતા દોરનાં લોકોમાં શપર પેહેલાં માંબાપ ગણાએછે. એ હીંદુ લોકોનાં ઈઓગની નકલછે એવું દીસેછે.

૪–દબેસ્તાનનાં.

૫–જે અફરામને આજરઆબાદનો છોકરો કરી જે લખવામાં આવેછે તે પાદશાહ સાથની તેની સગાઈને લીધે નહી પણ દયા અને સારા ગુણોમાં તે તેને મળતો આવતો હતો તે ઉપરથી લખવામાં આવેલોછે.

૬–આ લુગતનો અરથ પેહેલવી તથા સંશકુરત ભાશામાં ચોખ્ખો (પવીત્ર) કરી થાએછે.

૭–આ ગરંથકાર મુશલમાનછે અને તેની સતા ઉપરથી હું અત્રે લખુંછું; એણે એ પુસ્તક પેહેલવી પુસ્તક પરથી રચીઉંછે તેથી જીબરાઈલ (શરોશ) ફરેશતાને જે અત્રે દાખલ કરેલોછે તે ઉપરથી એ આખાં પુસ્તકપર ભરોશો નહી લાવવા જેવું આપણને લાગેછે.–[આ વીચાર સાથે તરજુમો કરનાર એક મળતો થઈ શકતો નથી. એક બે બાબદોને લીધે આખું પુસ્તક ખોટું કરી કેહેવું વાજબી દીસતું નથી. ત૦ ક૦]

૮–મીશર દેશનાં બીલસ અને હીંદુ લોકોનાં માંહાબાલી ઈઆને મોહોટાં બાલી એ નામ સાથે એ નામ જે સંબંધ દેખડાવેછે તે દરેક ચંચળ વાંચનારને તરત ધીઆનમાં આવીઆ વીના રેહેશે નહીં; દબેસ્તાનનાં બનાવનારની સચાઈ વીશે ઇતબાર લાવવા અથવા નહી લાવવવા જેવું જેનું ધીઆન તે પ્રમાણે આવા નામોનાં સંબંધો ઉપરથી તરફેણ અથવા વીરૂધ મતો પડી શકે. અગરજો એ પુસ્તક એણે પેહેલવી સતાઓ પરથીજ લખીઉં હોએ તો હીંદુ અને ઇરાનીઓની તવારીખ વચે ઘણો સંબંધછે એવું સાબેત થઈ શકેછે; પણ અગરજો પુરાતન ઈરાન અને હીંદુસ્તાનની તવારીખને એક એક સાથે સંબંધ દેખડાવાની કલપનાથી એ ગરંથને રચીઓ હોય તો નામોના આવા સંબંધો પરથી આપણને એનાં કેહેવા પરથી ઈતબાર ઉઠાવવો જોઈએ.

૯–જીઆનીઅન વંશ એક અસપાર વરશો સુધી ચાલીઓ હતો એમ કેહેવામાં આવેલુંછે. એક પેહેલવી પુસ્તકમાં જણાવીઆ મુજબ એક અબજ વરશનો એક અશપાર થાએછે.–

બાબ ત્રીજો.

પેશદાદી વંશના પાદશાહો.

દબેસ્તાન બનાવનાર સીવાએ બીજા સઘળા મુસલમીન ગરંથ કરતાઓનાં જણાવીઆ પ્રમાણે ઈરાનનો સપર પેહેલો પાદશાહ કઈઓમરસ[૧] હતો. તે સઘળા ઈતીહાસ લખનારાઓ ઈઆહુદી લોકોની તવારીખની સતા પ્રમાણે ચાલેછે, અને એની નસલ છેક "નુ" (નોહા) સુધી પોહોચાડેછે. આ પાદસાહ[૨] વીશે એવું કેહેવાએલુંછે જે એણે પોતાની રઈઅતને ઘણીજ જંગલી હાલતમાંથી સુધરાઈ હાલતમાં આણી હતી. એક ગરંથકાર[૩] એને ઈઆસાન આજમનો છોકરો કરી કેહેછે અને બીજાઓ[૪] એને "નુહ" નો નબીરો કરી લખે-છે; પેશદાદીઅન ઈઆને પ્રથમ દાદ કરનારા કરી તવારીખમાં જે વંશ જણાએલોછે તે એણે સથાપીઓ હતો એવું એ બધા ગરંથકરતા એક મતથી બાહાલ રાખેછે.

આદમજાતને સુધારવાની કઈઓમરસની કોસસ સપર પેહેલાં તો માત્ર તેનાં પોતાનાંજ કુટુંબમાં ફતેહ પામી; બાકીનાઓ તો પોતાની જંગલી હાલતમાંજ રહા અને એ પાદસાહ સાથે લડાઈ ચલાવી જેમાંની એક મારામારીમાં એ પાદસાહનો છોકરો "સીઆમક" મારીઓ ગયો. ઈરાનના સાહેરોમાંના સપર પેહેલા સા-હેરે[૫] આ લડાઈનું બીઆન જે પુસ્તકમાં આપેલુંછે તે પુસ્તક બેશક ઘણીજ પુરાતન તવારીખ અને દંતક-થાઓપરથી રચાએલુંછે પણ તેમાં એ સાહેરના ખુદ પોતાના કીમતી વીચારો અને હજારો કેહાણીઓ આ-મેજ થઈ ગીએલીછે. એ ગરંથકારની ચોપડીના સફાઓમાં "કઇઓમરસ" ના જંગલી હરીફોને દેવ[૬] અથવા જાદુગરો કરી કહેલાછે અને જારે એ પાદસાહે શીઆમકના નાહના છોકરા "હોશંગ" ને પોતાના દુશમનો ઉપર કીનો લેવા સારૂ પોતા સાથે લીધો હતો તારે એના લશકરમાં આ સાહેરના[૭] કહા પ્રમાણે એના મુલકના બધા સીંહો, વાઘો અને ચીતાઓ સામેલ થયા હતા; અને દેવ લોકો જેવા નાહાસવા લાગા તેવામાં આ જાન-વરો જે પોતાના જંગલનાં રેહેઠાણો છોડી આવા દાદવન પાદસાહની[૮] મદદે આવીઆં હતાં તેઓએ તેઓના કટકે કટકા કરી નાખીઆ. એ ફતેહબાદ કઈઓમરસ પોતાના પાએતખત શેહેર બલખમાં[૯] ગયો; જાંહાં એક ગરંથકારના જણાવીઆ પ્રમાણે એણે પોતાનું તાજ પોતાના નબીરા હોશંગને શોંપીઉં; બીજો એક ગરંથકાર[૧૦] એવું કેહેછે જે એ તાંહાં ગુજરી ગયો અને એની પછી આ સાહજાદો તખતપર આવીઓ, પણ એ બંને ગરંથકારો એક મતથી કબુલ કરેછે જે એણે ૩૦ વરસ સુધી રાજ ચલાવીઉ હતું. પેશદાદી વંશનો બીજો પાદસાહ "હુશંગ" પોતાના ઈનસાફ અને ડાહપણ સારૂ વખણાએલો હતો: પણ એના રાજમાં બનેલી હકીકતો અને એના રાજના વરશો વીશે આપણે ફારસી ગરંથકારોમાં ઘણા બરખેલાફ હેવાલો વાંચીએ છ-ઈએ. એને વાસતે એવું કેહેવાએલુંછે જે એણે કેટલાંએક નામીચાં શેહેરો બંધાવીઆં હતાં તથા ઘણાએક અગત જોગ હુંનરો શોધી કાહાડીઆ હતા;[૧૧] ઈરાનમાં સપર પેહેલાં પાંણીની નેહેરો[૧૨] એણે બંધાવી હતી તેથી એનું નામ બહુ મસહુરછે. એક સેહેજ સાજ ધીઆન આપવા લાએક પુસ્તક[૧૩] જેમાંથી ઈરાની ગરં-

3

થકારો ફુકરાઓ ટાંકેછે તે પુસ્તક આ પાદસાહે બનાવીઉ હતું એવું કેહેવાએલુંછે. એણે ૪૦ વરસ સુધી રાજ કરીઉ અને એની પછી એનો છોકરો તેહમુર જેને દેવબંદ ઈઆને જાદુગરોને બાંધનારો[૧૪] કરી સાધારણ રીતે કેહેછે તે તખતપર આવીઓ; એ ખેતાબ, એણે પોતાના વંશના દુસમનો સાથે લડાઈઓમાં જે ફતેહ મેળવી તેથી કરી તેને મળીઓછે. ઈરાનની કહાણીઓમાં જણાવીઆ પ્રમાણે એ લડાઈઓમાં એના વજીર "સીશસપનાં" બસારત ભરેલાં ડાહાપણથી એને મદદ મળી હતી; આપણને એવું જણાવામાં આવેલું છે જે એ વગરે દેવોને પકડવા સારૂ બધી જાતનાં મંતરો અને કોટલો એણે કામે લગાડીઆં હતાં. એ દેવો પોતાપર ફતેહ મેળવનારાઓ કરતાં એલમમાં વધારે હુશીઆર હોવા જોઈએ; કાંએજે આ વાત તો બાહાલ રખાએલીછે જે[૧૫] તેઓ જે કેદ પકડાયા હતા તેમાંથી ઘણા ખરાઓએ તો તેહેમુરસ પાદશાહને લખતાં વાંચતાં શીખવી પોતાનો છુટકારો કરીઓ હતો. એજ ગરંથકાર એવું પણ જણાવેછે જે મુરતીપુજવાનું કામ એ પાદશાહાના વખતમાંજ સપર પેહેલાં દાખલ કરવામાં આવીઉં હતું; એની ઉતપતી વીશે જે હેવાલ એ આપેછે તે ઘણુંકરી બની શકે એવો લાગેછે. ઈરાનમાં ઘણાંક વરશો સુધી એક દુશટ રોગે એટલો તો નાશ કરીઆ કીધો હતો જે આદમીઓ પોતાના ઘણાખરા પીઆરા દોસતો અને સગાંઓ ખોવાથી એટલા બધા તો નાશીપાસ થઈ રેહેઆ હતા કે તેઓએ તેઓની ઈઆદદાસત રાખવા સારૂ પોતાના ઘરોમાં તેઓનાં પુતલાં અને બાવલાંઓ બનાવી મુકીઆં હતાં કે જેથી એ દુખમાંથી તેઓને કાંઈ ધઈરીઅ મળે. આ મુરતીઓ તેઓ પોતાની ઓલાદ સારૂ મુકી ગીઆ, જેઓ તેઓને તેઓ કરતાં પણ વધારે માન આપવા લાગા અને આસતે આસતે પીઆરથી ઈઆદ રાખવાની વસતુઓને પુજવાનું કામ સહરૂ થઈ ચાલીઉં.[૧૬]

તેહેમુરસે ઈરાનમાં ૩૦ વરસ સુધી રાજ ચલાવીઉં. તેની પછી તેનો ભતરીજો વખણાએલો જમશીદ[૧૭] તખતપર આવીઓ. એ પાદશાહ, પરશીપોલીશ[૧૮] જેને આજ લગીન તખતે જમશીદ ઇઆને જમશીદનું તખત કરી કેહેછે, તેનો પાયો નાખનાર તરીકે વખણાએલોછે. ઘણાએક ઉપીઓગી હુંનરો એ પાદશાહે શોધી કાહાડીઆ હતા એવું ફારશી ગરંથકારો લખેછે; અને પોતાના દેશીઓની રીતભાત અને કાનુનોમાં સપર પેહેલાં જે મોહોટો સુધારો કીધો હતો તે એણે કીધો હતો એવું તેઓ કેહેછે. તેઓ આપણને જણાવેછે જે એણે પોતાની રઈઅતને ૪ વરગોમાં વેહેંચી નાખી હતી. પેહેલા વરગમાં કાબેલ અને પરહેજગાર શખશો હતા જેઓને પરમેશવરની પુજા સારૂ મુકરર કરવામાં આવેલા હતા અને તેઓનો પેશો કઈ ચીજો હલાલ અને કઈ ચીજો હરામછે તે બીજાઓને જાહેર કરવાનો હતો. બીજા વરગમાં મેહેતા મુસદીઓ હતા જેઓનો ધંધો રાજનો હેવાલ અને હીસાબ રાખવાનો હતો. ત્રીજા વરગમાં સીપાહીઓ હતા જેઓનો ધંધો લશકરી કવાએદ શીખવાનો હતો જેથી લડાઈમાં તેઓ કામ આવે. ચોથા વરગમાં કારીગરો, ખેડુતો અને વેપારીઓ હતા.[૧૯] જમશેદે શમસી ઈઆને આફતાબી વરસ પણ દાખલ કરીઉં હતું અને જે દાહાડે આફતાબ મેશના બુરૂજમાં સપર પેહેલો દાખલ થાએ તે દાહાડે એક મોહોટું જશન[૨૦] કરવાનું ફરમાવીઉં હતું. આ પાદશાહનાં રાજના પેહેલા દાહાડા બેહદ આબાદાની ભરેલા ગયા; પણ એસ અશરતમાં પડીઆથી તે, છેલે સરવાલે જે મુલમાંથી તેનું સારૂં નસીબ બીરાજી નીકલીઉ હતું, તે મુળ, ભુલી ગીઓ અને પોતે ખુદાઈ દાવો લઈ બેઠો તથા પોતાનાં પુતલાંઓ વધારતા જવાનો હુકમ કરીઓ કે જેથી ઈરાનીઓ આ દુનીઆનું બધું સુખ આપનારા પોતાના આ પાદશાહની મુરતીઓની પુજા કરે. આ નાપાકી કામપર આવી હીંમત દોડાવીઆથી એની રઈએત એનાથી નાખુશ થઈ ગઈ અને સીરીઆના પાદશાહ જોહાકને[૨૧] ઈરાનપર હોમલો કરવા હીમાએત

થઈ. માઠાં ભાગ્યેગનો જમશીદ આ ફતેહમંદ પાદશાહથી નાહાસી ગયો અને બધાઓ એનાપર પરમેશવરનો કોપ ઉતરીઓ એવું ગણવા લાગા. આ દેશનીકાલ થએલા પાદશાહપર નાહાસતી વેળાએ પડેલી આફતોની ફારસી ભાશામાં એક કહાણી રચાએલીછે જે લોકોમાં બહુ મસહુરછે. પેહેલ વેહેલી આફત સીસ્તાન[૨૨] પ્રાંતની પડોસમાં એનાપર પડી હતી. તાંહાં રાજ ચલાવનારા પાદશાહની એકની એકજ છોકરી પોતાની આયાની અગમચેતીને લીધે એનાપર મોહીત થઈ પડી અને એની સાથે છુપી રીતે લગન કરવાની પોતે કબુલાત આપી; પણ કમનશીબ જમશીદની પછવાડે શીસ્તાન, હીંદુસ્તાન અને ચીન સુધી કીનાખોર જોહાકના માણસો પુઠે લાગાં અને છેલે સરવાલે એને એક બદકાર માણસ માફક એના ઘાતકી દુશમનની હજુર તેઓ પકડી લાવીઆ. અંહીઆં એનાપર પડતી જફાઓની આખર આવી; કાંઅજે પડી ભાગેલી મોહોટાઈને મગરૂરી ભરેલા ધીક્કારથી જેટલું બધું ખમવું પડેછે તે સઘળું ખમીઆ બાદ એને બે પાટીઆંઓ વચે મુકી[૨૩] એક માછલીના કાંટાથી વેહેરી નાખીઓ.[૨૪]

જોહાક જે અવે ઈરાનનો પાદશાહ થયો તે કોણની ઓલાદથી ઉતરેલો હતો તે વીશે તરેહ તરેહવાર મતો છે. કેટલાએક ઈતીહાસ લખનારા, એ[૨૫] અરબ હતો એમ કેહેછે; પણ કઈઓમરસની ઓલાદથી ઉતરેલો હતો; બીજાઓ એનો સીલસલો છેક "શેદાદ" સુધી પોહોચાડેછે અને એ સીરીઅન (સુરીઆની) હતો એમ બોલેછે. ઈઆહુદી લોકોનો નમરૂદ (નીમરાદ) તે એજ શંખસછે એવુંબી વીચારાએલુંછે; પણ બધાઓ એક મતથી કબુલ કરેછે જે એ ઘણો ખુની અને ઘાતકી સવંભાવનો હતો. એના ખભાપર બે દેહસતનાક ખરપસાં હતાં એવું બીઆન આપવામાં આવેલુંછે જેને ફારસી કહાણી લખનારાઓએ સાંપ[૨૬] બનાવી દીધાછે, અને જેઓની ભુખ માત્ર આદમીઓના ભેજાં ખાધાથીજ મટતી હતી. આ કમકમાટ ભરેલા ખોરાક સારૂ જોહાકની રઈઅતમાંથી દરરોજ બે માણસો કાપવામાં આવતાં હતાં; છેલે સરવાલે ઈશફાન શેહેરના કાવા નામના એક લુહારના બે છોકરાઓબી કપાઈ જાએ એવી હાલતમાં આવી પડીઆ તેથી તેને ઘણો ગોશો ચહડીઓ અને એ શેહેનશાહાતને આ જાલેમના હાથમાંથી છોડાવી પેશદાદી વંશના એક ફરેદુન નામના પાદશાહને તખતપર બેસાડીઓ.

ફરેદુન આબતીનનો છોકરો હતો જે તેહેમુરસના ઘણા નજદીકના સીલસીલામાંથી પેદા થાએલો હતો. જોહાકે જારે આબતીનને પકડી મારી નાખીઓ તારે ફરેદુન ઘણું કરી એક મોજેજા જેવી રીતે નાહાસી ગીઓ હતો.[૨૭] કાવાએ પોતાના દેશના લોકોનું એક મોહોટું લશકર જમાવ કરીઉ જેમાં ૧૬ વરસની વએનો એ જવાનબી દાખેલ થયો હતો; એ લશકર એ લુહારના પાએજામામાંથી બનાવેલા વાવટા હેઠલ[૨૮] ઘણી બાહાદુરીથી જોહાક સાથે લડીઉં હતું: અને એ વાવટાની નજરથી પોતાના હકવાજબીપણા વીશે વારંવાર ઉસકેરાતું હતું, તે સાથે આ જવાન પાદશાહની હાજરીથી તેમાંનાં માણસો ગોથા નહી જીતી શકાએ એવાં બની રહાં હતાં. ઘણી સરખી સીકશતો ખાધા પછી જોહાક કેદ પકડાયો અને તેનાં મોહોટાં પાપોની થોડીક શીકસા દાખલ તેને વવાંની વવાંનીને મારી નાખવામાં આવીઓ હતો. એક ફારસી શાએર,[૨૯] ફરેદુને જોહાકપર જે ફતેહ મેળવી તથા જોહાક જે જાદુથી બચાવામાં આવીઓ હતો તેપર નેકી ભરેલો ફરેદુન આખરે ફતેહ પાંમીઓ તે વીશે બીઆન આપતી વેળાએ ખુશનુમા ભરેલી રીતે આસચરીઅ પામી આવી રીતે કેહેછે જે[૩૦] "મુબારક ફરેદુન કાંઈ ફરેશતો નહી હતો; મુસક અને અંબરનોબી કાંઈ તે બનેલો નહી હતો; ઈનશાફ અને દયાથી તે બધાં મોહોટાં કામોમાં ફલદરૂપ થયો, તુંબી દાદ અને દયા કર કે તુંબી એક ફરેદુન થાએ." ફરેદુનના વડા

છોકરાના ગુનાહથી એના બુઢાપાના વખતમાં એને ઘણું દુખ ખમવું પડીઉ હતું; જે ઉપરથી આપણને ઘણું લાગી આવે એવી એક કથા ફારસી ભાશામાં લખાએલીછે અને એ હકીકતની જેબી નીસાન રહીગએલીછે તે માતરે એ કથાપરથીજ માલુમ પડેછે. આ નેકી ભરેલા પાદશાહના સલમ, તુર અને એરજ નામના તરણ છોકરા હતા એવું કેહેવામાં આવેલું છે. પેહેલા બે એકજ માને પેટે અવતરીઆ હતા અને તે જોહાકની છોકરી હતી; છેલો ઈસનની કોઈ શાહજાદીને[31] પેટે જનમીઓ હતો. અરબસ્તાનના એક પાદશાહાની તરણ છોરીઓ સાથે આ શાહજાદાઓને પરણાવીઆ બાદ ફરેદુને પોતાનું બોહોલું રાજ તેઓ વચ્ચે વેહેચી નાખવાનો ઠેડાવ કીધો. તેણે અરવાચીન તુરકસ્તાનમાં જે મુલકો આવેલાછે તે સલમને સવાધીન કીધા, તુરને[32] તાતાર અને ચીનનો થોડોક ભાગ આપીઓ અને એરજને[33] ઈરાન સવાધીન કીધું. પોત પોતાને આપેલાં મુલકો તરફ એ શાહજાદાઓ રવાના થયા; પણ બધી ભુમીઓમાંની સઉથી સુંદર ઈરાનની ભુમી અને રાજની જગા નાહાનાને આપીઆથી પેહેલા બે ભાઈઓ નારાજી થયા અને પોતાના ભાઈને અદેખાઈનેમારે તારાજ કરી નાખવા તેઓએ સંપ કરીઓ. પેહેલાં તો તેઓએ પોતાના બાપપર તેની કરેલી ગેરઈનસાફી અને રાખરખાવત વીશે એક ઠપકો મોકલાવીઓ[34] અને કેહેવડાવીઉં જે અગરજો તું ફરીથી તારાં કરેલાં આ કામો સુધારશે નહી અને અમારી આ અરજ બાહલ રાખશે નહી તો અમો તારાપર તરત હુમલો કરીશું. આ જઈફ પાદશાહ ઘણોજ ગમગીન થયો. તેણે તેઓને એવું જણાવીઉ જે મારી જીંદેગીના દાહાડા અવે નજદીક આવી પુગાછે તેથી મને આ દુનીઆમાંથી અવે સલાહ સંપજ ભરેલી રીતે મરવા દેઓ. જે જે બાબદો બની હતી તે એરજને માલમ પડીઆથી પોતાના બાપને કજીઆ કંકાસથી ગમગીની ઉતપન થાએ તે કરતાં પોતે પોતાના ભાઈઓ પાસે જાઈ તેઓના પગપર પોતાનું તાજ મુકવા તેણે ઠેડાવ કરીઓ. આ વીચાર સાથે એક મત થવા તેણે પોતાના જઈફ બાપને સમજાવીઉ અને તેની શોડેથી સલમ અને તુરપર પોતેભલામણનો કાગજ લઈ ગીઓ જેમાં તેઓ બધા એક એક સાથે સલાહ સંપજ ભરેલી રીતે ચાલે એવી મીનતજારી કરવામાં આવી હતી. આ અરજીથી કાંઈ વળીઉ નહી અને માઠા ભાએગના એરજને પોતાના બીરાદરોએ[35] મારી નાખીઓ[36] તથા એ ઘાતકી ભાઈઓએ તેનું માથું સળો નહી લાગે તેવી રીતે દરૂસત કરી ફરેદુનપર મોકલાવીઉં. આ દેખાવથી તે જઈફ માણસ બેશુધ થઈ ગીઓ. જારે તે પાછો હુસીઆર થયો તારે તેણે ઘણીજ દલગીરીથી પોતાના પીઆરા છોકરાનું માથું હાથમાં પકડી પરમેશવર શોડે ઉચું કરી એવી દુવા માગી કે આવું ઘાતકી અને ખુદરતથી ઉલટું કામ કરનારા મુજીઓને તે સાહેબ શીક્ષા કરે. તેણે હાએ મારી જે "તેઓ એકપણ ખુસનુમા દીવસ કદી પણ ભોગવતા ના; અને તેઓની જંગલી છાતીઓને રાખશશી પસ્તાવો[37] એવી તો રીતે ફાડી નાખજો કે તેથી જંગલના જાનવરોને પણ દયા ઉપજીઆ વના રહે નહી." આ ગમગીન થએલાં બુઢાં માણસે કહું જે "મારે વાસ્તે તો માતર એટલુંજ ચાહાંઉંછું કે પરમેશવર જેણે મને જીવતદાન બખશીઉંછે તે એરજના તોખમમાંથી એવો એક વારસ જાંહાંસુધી પેદા કરે કે જે તેનો કીનો એ લોકોપર લેએ તાંહાં સુધી મને જીવતો રાખે; અને તાર બાદ આ માથું જે જગાપર રેહેવા સરજીઉ હશે તાંહાં ખુશીથી પડશે." એરજની છોકરી[38] ફરેદુનના ભતરીજા સાથે પરણી હતી અને તેઓનો છોકરો મીનોચેહેર પોતાના બપાવા જેવોજ માલુમ પડતો હતો. આ છોકરાપર એ જઈફ બાદશાહે સઘળી આશા બાંધી હતી અને જારે એ જવાન શાહાજાદો પુખ્ત વયનો થયો તારે તેણે "એરજ" ના ખુનનું વેર લેવા સઘળી તરેહની બાજી બાંધી રાખી હતી. પોતાના કરેલાં ખુનનો બદલો વાળવાનો દાહાડો નજદીક આવેલો

જોઈ સલમ અને તુર ઘણા ઘભરાટમાં આવી પડીઆ અને ઘણા કીમતી હદીઆ સાથે પોતાના બાપ પર એલચીઓ મોકલીઆ તથા અરજ કીધી કે મીનોચેહરને અમારી પાસ મોકલો કે અમો તેની આગળ ગોલામો માફક ઉભા રહી પોતાના આગળા ગુનાહની ઈઆદદાસતને પસતાવાના આંસુથી ધોઈ નાખીએ. ફ્રેદુને તેઓનો હદીઓ પાછો મોકલીઓ અને તેઓના પેગામના જવાબમાં પોતાનો ગોસો ઘણા કડવા શબદોમાં તેઓ પર કેહેવડાવી મોકલાવીઓ. તેણે કહું જે "કહો તે ઘાતકી માણસોને કે તમો મીનોચેહરને લશકર તથા બખતરના પોસાક વગરે કબુ જોનાર નથી."[39] લડાઈ ઉઠી અને પેહેલીજ મારામારીમાં મીનોચેહરના ભાલાથી તુર મારીઓ ગીઓ. સલમ એક કીલામાં ભરાઈ બેઠો, જાંહાંથી આ જવાન પેહેલવાને તેને ખેંચી કાહાડી તેની સાથે લડાઈ માગી, જે લડાઈમાંથી તે પોતે ફતેહ પામીઓ અને એ ફતેહથી શેહેનશાહતમાં પાછી સમાધાની થઈ. ફતેહમંદીથી જારે મીનોચેહર પાછો ફરીઓ તારે માન પામેલો ફ્રેદુનં પાંઉ પીઆદો તેને ઈશતેકબાલ ગીઓ; અને જારે તે નજદીક આવી પોહોચીઓ તારે આ શાહાજાદાએ પોતાના ઘોડા ઉપરથી તરત નીચે ઉતરી જમીનને બોશા[40] દઈ તેની મુબારકબાદી મોહાટા માનથી કબુલ કીધી. તીઆરબાદ થોહુંકમાંજ ફ્રેદુનતો ગુજરી ગયો; પણ પોતે મરણ પામીઓ તેની આગમજ તેણે એરજના નબીરાનાં માંથાંપર પોતાનું તાજ મુકીઉં અને તેને શામ[41] નામનો એક ઘણો કાબેલ અને ઉંચાં ખાનદાનનો અમીર જે શીસ્તાનનો બાપદાદેથી પાદશાહ હતો તેની શીખામણ પ્રમાણે ચાલવા ભલામણ કરી. ઈરાની ગરંથકારો આપણને એવું જણાવેછે જે ફ્રેદુને ૫૦૦વરસ સુધી રાજ ચલાવીઉં હતું. તેઓ એવું કેહેછે જે હાથીઓપર શપર પેહેલો એજ પાદશાહ સ્વાર થયો હતો તથા તે જાનવરને લશકરમાંથી [42]શપર પેહેલાં એણેજ દાખલ કરીઆં હતાં. એનું ડાહાપણ તથા એની નેકી સરવે લોકોમાં મશાહુર છે. પોતાના વારેસોને જે એણે નશીઅત આપી હતી તેમાં પાદશાહોને નકળ કરવા જોગ આ એક ઉમદા ધડો આવેલોછે. "તારી તવારીખનાં દરેક પાનાં દાખલ તું તારી જીંદગીના દરેક દાહાડાને ગણજે, અને તેથી સંભાલ રાખજે કે જેબી ચીજ તેપર લખાએ તે એવી નહીં હોએ કે હવે પછીની ઓલાદને તેથી શરમાવવું પડે."

મીનોચેહેર[43] ઘણો સારો અને પરેહજગાર પાદશાહ હતો; એના વજીર સામનાં ડાહાપણ તથા હીંમતને લીધે એનું રાજ મોહોટી આબાદાની હાલતમાં ચાલીઉં હતું; એ સામનાં વારસો એ પાદશાહનાં વખતથીજ વખણાએલા હતા; કેમકે ફારશી શાહેરો ને ઈતીહાશીઓ તેઓની જીંદેગીનાજ માતરે બીઆનો આપી જાએછે. કેહેછે જે સામનો વડો છોકરો જારે જનમીઓ તારે તેનાં ઉપર સફેદ બાળ હતા જેથી તેના બાપને ઘણી ગમગીની ઉતપન થઈ અને તેણે તેનું નામ જાલ, ઈઆને બુઢો કરી રાખઉં. એના જનમ પછી જલદીથી સામને એવું માલુમ પડીઉં જે એ બચું મારૂં પોતાનું નથી પણ કોઈ દેવ અથવા જાદુગરનું છે તેથી તેણે એ ખોટા ખીઆલથી તેને અલબરૂજનો[44] મોહોટો પાહાડ જેનું ઈરાની તવારીખ લખનારાઓ એવું બયાન આપેછે જે તે "સુરજ પાસછે તથા આદમજાતથી ઘણોજ દુરછે" તેનાંપર નખાવીઉં. કથા લખનારાઓ એવું જાહેર કરેછે જે જુવાન જાલને અંહીઆં શામુરગે[45] પાળીઓ. પણ પોતાની આ ખુદરતી ઉલટી ચાલને લીધે સામને જલદીથી પસતાવું પડીઉં. કાંએજે તેણે આસમાનપરથી એવો અવાજ સાંભળીઓ; "જે બચાંને તેના બાપે છોડીઉંછે તે હાલ તે સરવેના નીગેહબાન[46] સાહેબની સંભાળ હેઠલછે." તે અલબુરૂજના પાહાડપર ગીઓ અને તાંહાં જઈ પોતાના કીરતાર શોડે ઘણી મીનતજારી કીધી જેથી તેનો છોકરો પાછો તેને સ્વાધીન કરવામાં આવીઓ. તેઓ એકએકને ગલે વળગી પડીઆ અને જાલ તેની સાથે મીનોચેહેરની દરબારમાં ગીઓ; જેણે

4

સામને જલદી તેના આવીઆબાદ સીસ્તાન, કાબુલ અને સીંધુનદીની[47] ઉતરના બધા દેશોનો હાકમ કીધો; અને એ દેશાવરો તરફ સામ જલદીથી પોતાના નવા શોધી કાહાડેલા છોકરાને સાથે લઈ રવાના થયો. જાલનાં સપર પેહેલાં મોહોટાં કામ વીશે જે આ શાએર[48] બીઆન આપેછે તે એછે જે તેનાથી એ દેશનો મોહોટો પેહેલવાન રૂસતમ જનમ પાંમીઓ હતો, જેથી તેની કીરતી ઘણી વધી ગઈછે; આ પેહેલવાનનું નામ ઉગમણ પ્રાંતની તવારીખ અથવા બરાબર કેહીએતો કહાણીઓમાં એટલું બધુંતો આમેજ થઈ ગીએલુંછે કે તેથી એના જનમ ચરીત્ર વીશેની કહાણીઓનો હેવાલ અતરે આપીઓ હોએ તો વાંચનારો મેહેરબાનીની રાહે માફ કરીઆવીનાં રેહેશેનહીં! એવું કેહેછે જે એક વખતે જાલ જારે શેકારગાહમાં હતો તારે તે એક મીનારા હેઠલ આવી પોંહોંચીઓ, જેની એક અગાસી ઉપર તેણે એક બેહદ ખુશનુમાં જવાન ઓરતને જોઈ. તેઓએ અરસપરસ એકએકપર નજર કરીઆ કીધી તથા પીઆર દેખડાવીઓ; પણ તે અગાસીપર ચહડવાની કોઈ પણ રીત નજરે પેડી નહી. ઘણી ચટાપટ મનમાં થયાબાદ[49] એ ખુશનુંમાં કનીઆને એક રીત માલુમ પડી. તેણે પોતાનો કાળો અને ખુસનુમાં ગુંથેલો ચોટલો છોડીઓ કે જે વળદાર તે મીનારા હેઠલ છેક આવી પોહોચીઓ અને તેથી પેલો આશક પડેલો શાહાજાદો ઉપર ચહડવા શકતીવાન થયો. એ ઓરતનું નામ રોદાબે કરી હતું જે જોહાકનાં વંશથી ઉતરી આવેલા એક કાબુલના પાદશાહ મેહેરાબની દીકરી હતી. આ અજાએબ જેવી મુલાકતથી જે પીઆર ઉતપન થયો તેથી તેઓ એક એક સાથે પરણીઆં ને જે લગન શામે અને એ શાહજાદીના બાપે કબુલ રાખીઆં; એ પછી એ જોડું અમન ચમનમાં રહું; છેલે સરવાલે રોદાબે જણતી વેળાએ ઘણી કશટાઈ તેથી પોતાની પેઆરી બાનું અવે ખોઈ બેસવાની ધાસતી જાલમાં પેઠી. જે શીમુરગે જાલને અલબુરૂજના પાહાડ ઉપર પાળીઓ હતો તેણે જારે તે તેનાથી છુટો પડીઓ તારે પોતાનાં પીછો આપીઆં હતાં અને એવો હોકમ કરીઓ હતો કે જારેબી તું કોઈપણ મુશકેલીઅતમાં આવી પડે તારે તેમાંનું એક પીછ બાળજે. આ વખતે તેણે તે પ્રમાણે કીધું અને તેની આ આગળી માયા ભરેલી દાઈ તાંહાં આવી પોંહોંચી—તેણે એવું કહું જે રોદાબેની એક બાજુ ચીરવી જોઈએ; અને તેને દુખ લાગતું માલુમ નહીં પડે તે સારૂ તેને ઘેન આવે એવું એક ઓશડ[50] આપીઊં—જે પ્રમાણે જાલને હોકમ કરવામાં આવીઓ તેમ તેણે કીધું અને પેલા રાખશસી બચાંને તેની માની બાજુમાંથી કાપી કાહાડીઊં અને તે પછી તેની માબી પાછી તરતજ જલદીથી સાજી થઈ ઉઠી. એ બચાંનું નામ રૂસ્તમ કરી રાખીઊં. તેને ધવડાવવા સારૂ, ૭ આયાઓ[51] રાખી પણ તેબી તેને બસ પડી નહી તેથી તેને દરરોજ ધવડાવવા સારૂ બીજી એટલીજ બકરીઓ વધારવામાં આવી. ઈરાનના પેહેલવાનની જીંદગીનો આ પ્રમાણે કેહાણી ભરેલો હેવાલછે. એનાં કામો વીશે જે સાહેરે બીઆન આપેલાંછે તે તેણે મોજેજા જેવાં બનાવી મુકેલાંછે તેથી એની તવારીખ કહાણી સાથે ભેળસેળ થઈ ગએલીછે. મીનોચેહેરનાં રાજમાં એનું સઉથી માહાભારત કામ એ હતું જે એણે ફારસના પરગણામાંનો "કીલેસફીદ"[52] નામનો એક કીલલો જીહીતી લીધો હતો. આ કીલલો શીરાજ શેહેરની વાઅવીઅ દીશા તરફ આસરે ૭૬ માઈલ દુર એક સલગ ઊંચી ટેકરીપર આવેલોછે. એનો આકાર ચોખંડછે પણ તે પોહોલાઈ કરતાં લંબાણમાં વધારેછે અને પાહાડનાં શીખરપરની એક એવી સપાટ જગા એ ઘેરી લેએછે કે જેમાં ખુશનુમાં લીલોતરી ઉગેછે અને ઘણાંક ઝરાહોનું પાણી તાંહાં સીપાએછે, નજદીક ૩ માઈલથાને વધું ઉપર ચહડવાનુંછે અને શીખર આગળના છેલા ૫૦૦ કે ૬૦૦ વારતો ચહડવું એટલું તો બીકટ પડેછે કે કુલાકઉસલથી જરા એ હરખત આડી નાંખી હોય તો તે કીલલો દુશમેનોથી કબુબી જીતી શકાએજ નહી.[53] લડા-

ઈનાં હુંનરની બચગી હાલતમાં જોરથી આવો કીલો લેવામાં રૂસ્તમની મેહેનત ફોકટ જાય તેમાં અજાએબ થવા જેવું કાંઈ નથી. હુંમલો કરતાં કરતાં થાકી છેલે સરવાલે કંટાલી તેણે એક યુકતી શોધી કાહાડી; કીલાના લશકરમાં નીમક ઘણું ઘટી ગીઉછે એ વાત તેને માલમ પડતાંજ તરતજ પોતે નીમકનાં વેપારીનો વેશ લીધો અને પોતાનાં ઊંટોપર કોથળાઓ લાધી જે વસતુનો વેપાર કરવા તેણે ઢોંગ કરીઓ હતો તેને બદલે તે દરેક કોથળામાં એક એક હથીઆરબંધ માણસ છુપાવીઊં; એથી દુશમનોમાં કાંઈપણ શક ઉતપન થયો નહીં. અંધારૂ થયા પછી હોમલો ફરી સરૂ થયો. દુશમનનાં લશકરપર જો કે આ એકાએક હોમલો થયો તોપણ તેઓએ જાનપર આવી ઘણી બાહાદુરીથી પોતાનો બચાવ કરીઓ; આખરે લડતાં લડતાં છેક બામદાદની વેળાએ રૂસતમે એ કીલો જીતી લીધો ને જેમાંથી કેહેછે જે તેને અતીશય દરવીઅ મળીઊં હતું.[૫૪]

એકશો વીસ વરસ સુધી રાજ ચલાવીઆ બાદ મીનોચેહેર ગુજરી ગીઓ. પોતાના મોહોતનાં બીછાના પર તેણે પોતાના છોકરા નોજર[૫૫] ને શામ અને તેના વારશો તખતના સઉથી સરસ બચાવ કરનારાછે તેથી તેઓ પર હંમેસ વીસવાસ રાખવા ભલામણ કરી. જેવું એ શાહાજાદાને તાજ મળીઊં તેવુંજ જલદીથી તે પોતાના બાપની કરેલી નસીઅત ભુલી ગીઓ અને પોતાના બાપને સલાહ આપનારાઓથી, તેના ઘાતકી અને જાલેમ કાએદાઓને લીધે જારે પોતાની રઈઅતને પોતાપર હુલડ કરવા જેવી જોઈ તાર સીવાએ બીજી કોઈબી વખતે આગળ તેણે તેઓની સલાહ લીધી નહીં. આફ્રતે આવી તારે તેણે શામને બોલાવવા મોકલીઓ. જેવો તે દરબારમાં આવી પુગો કે તેવુંજ તેને એ દેશનું રાજ પોતાના હાથમાં લેવા અરજ કરીઆમાં આવી.[૫૬] એ અરજ તેણે નાપાડી પણ એ નાલાએક પાદશાહને સુધારવા પોતે કોશેશ કરશે એવી કબુલાત આપી કાંએજે એની બદી અને કમ કુવતને લીધે તુરાનના[૫૭] પાદશાહ પસંગે પોતાના છોકરા અફ્રાશીઆબને ૩૦ હજાર આદમીની સરદારી આપી ઈરાનપર હોમલો કરવાની ધાસતી બતાવી હતી. આ લડાઈ, ઈરાનીઓ ઉપર શલમ અને તુરનાં મોહોતનું વેર લેવા સારૂછે એવું પેહેલાં બાંહાનુ કાહાડીઆમાં આવીઊં હતું; પણ તેનું બરોબર કારણ તો એ દેશની નબળી હાલત હતી; તુરાનનું લશકર જેમ જેમ આગળ વધતું ગીઉ તેમતેમ તે શામનાં મોહોતની વાત સાંભળી ઉસકેરાંતું ગીઊં અને એ બાબદથી તેઓ ફતેહ પામશે એવી પકી આશા રાખી બેઠું હતું. એ વીચારમાં તેઓએ કાંઈ ચુક કરી ન હતી; બે મારામારી અને બે લડાઈઓ થઈ, જેમાંની એક મારામારીમાં વખણાએલા કાવાનો છોકરો કોબાદ મારીઓ ગીઓ, અને બીજીમાં નોજરે અફ્રશીઆબથી શેકશત ખાધી; અને ઈરાનનું તાજ પછી અફ્રાસીઆબનાં માથાપર મેળવામાં આવીઊં, જેણે તારબાદ જલદીથી નોજરને કેદ પકડી મારી નખાવીઓ. એ બદ બખત પાદશાહના રાજનાં, ૭ માં વરસમાં એવી બીના બની હતી પણ એણે એ તાતાર દેશના પાદશાહ સાથે લડાઈમાં પોતાની બાહાદુરી દેખડાવી હતી તેથી એ બનાવથી એનાપર કોઈ ધીકારની નજરે જોતું નથી.

નોજરનાં મોહોત બાદ અફ્રાશીઆબે ઈરાનમાં ૧૨ વરસ સુધી રાજ ચલાવીઊં. એ દેશના બધા મુખીઅ ઉમરાવોને પકડીઆ પછી તેણે તેઓને ઠાર કરવા ઠેડાવ કરીઓ. પણ એ વીચારથી એના ભાઈ અગરેરસે એને પાછો ફેરવીઓ[૫૮] અને તે.સઘળાઓને માજીનદરાન માંહેલા શારીનાં[૫૯] કીલ્લામાં માતરે કેદ રાખવાની ભલામણ કરી. આ વખતે શામનો છોકરો જાલ જે પોતાના સસરા કાબુલના પાદશાહ મેહેરાબનાં લશકરનો સરદાર હતો તેણે અફ્રાશીઆબ તરફ લશકર દપટાવીઊં અને પોતાની તરફ અગરેરસને લેવા કીધો અને તેણે એવું કેહેવડાવીઊં કે જો ઈરાનના અમીરોને તું છોડવશે તો તુંને ઈરાનના તખતપર બેસાડશું. એવું કેહે

છે જે નોજરના બે છોકરા[૬૦] નાતવાનીને લીધે એ શેહેનશાહનું રાજ ચલાવવા તદન અશકત હતા તેથી જાલે આ કબુલાત આપી હતી, પણ વધારે ચોકસ રીત તો એમ દીસછે જે દુશમનો મજબુતછે તેથી જેમ તેમ કરી તેઓનાં લશકરમાં ફાટફુટ કરાવીઆ સીવાએ પોતાનો આ દેશ તેમના હાથમાંથી પાછો લઈ શકાએ નહીં તે જાણી એણે આવી ઈઉકતી ચલાવી હશે. આ કબુલાત પેલા તાતારી શાહાજાદાએ બાહાલ રાખી અને પોતા-પર ઘણું જોરાવર લશકર મોકલવા જાલને ભલામણ કરી જેથી એ રાજની રાજધાની રેએ[૬૧] શેહેરનો બચાવ કરવા સારૂ પાછું હટવા તેને બાહાનુ મળે. એજ વખતે એવું પણ ઠેડાવવામાં આવીઊં હતું કે લશકરની એક ટુક-ડી સારી તરફ પણ રવાના કરવી. આ પ્રમાણે ઈઉકતી ચલાવીઆથી જે ઈરાનીઓની નાહાની ટુકડી સારી પર ચહડી તેણે ઈરાની અમીરોનો છુટકારો ફતેમંદીથી કરીઓ. અગરેરસનું કાવતરૂં માલુમ પડી આવીઊં અને તેને જે શીક્ષા થઈ તે જાણવા લાએકછે. વાજબી રીતે ગોસ્સે થએલા એના ભાઈએ તુરાનના એકઠા મળેલા સરદારોની હજુર પોતાના જંબીઆથી એને મારી નાખીઓ. [૬૨]આ બીના જેવી જાલે સાંભળી તેવોજ તેણે જુ:[૬૩] અથવા જુવાહ નામના એક શખસને તખતનસીન કીધો. કેટલાએક ગરંથકારોની સતા પ્રમાણે તે જુ સલમની ઓલાદથી ઉતરેલો હતો. બીજાઓ એનો સીલસલો મીનોચેહેર સુધી પોહોચાડેછે. ફારસ જીતીઆ પછી એ પોતેબી મરણ પામીઓ અને એના પછી એનો છોકરો કેરસાસપ[૬૪] સીંહાશન ઉપર બેઠો. આ પાદશાહને તેની ગેરકાબેલીએતને લીધે જાલે તે ઘડીજ પદભરશટ કીધો; ઈરાની ગરંથકારો એને પેશદાદી વં-શનો સઉથી છેલો પાદશાહ કરી કેહેછે; એ વંશે એ ગરંથકરતાઓની ગણત્રી પ્રમાણે ઈરાનમાં ૨૪૫૦ વરસ રાજ કરીઊં હતું. આ તબકાના માતરે બારજ પાદશાહોનાં નામો બચીઆછે અને તવારીખના સફાઓમાં કાવા[૬૫] ના હુલડની વાત ખરી ઠડેલીછે તે સીવાએ બીજી કોઈબી વાત ખરી હોએ એવું આપણને ઘણું કઠ-ણાઈથી એ સઘળાં બીઆન ધીઆનથી વાંચતાં નજરે પડેછે.

બાબ ત્રીજાની નોટ.

[૧]–ગીલશાહ ઈયાને જમીનનો બાદસાહ એવા એલકાબથીબી એ જણાયલોછે.

[૨]–ફીરદોશી. [૩]–દબીસ્તાન, જીનતુલ તવારીખ.

[૪]–જીનતુલ તવારીખ. એ પુસ્તક બનાવનાર એવું કેહેછે જે કઈઓમુરરા એ શબદ શીરીક (શુરી-આની) ભાશાનો છે અને તેનો અરથ હએનાટક ઈઆને જીવતો શબદ કરી થાએછે. આ લુગત કેવી રીતે ઉતપન થએલોછે તે વીશે હું મારૂં તદનજ અગ્નાનપણું કબુલ કરૂંછું.

[૫]–ફીરદોશી.

[૬]–દીવનો અરથ જાદુગર કરી થાએછે અને સંશકરૂત ભાશામાં એનો માએનો બરાહમણ એવો થા-એછે જે કદાચ એ લોકોમાંના કેટલાએકો જાદુઈ દાવો લઈ બેઠા હતા તે ઉપરથી ઉતપન થયો હશે; પણ સાધારણ રીતે બોલતાં એ શબદ સઘળા જમાનામાં જંગલી લોકો પોતાનાં દુશમનો અથવા પડોશીઓ જેઓ એલમ અને હુંનર વધારે પોતાથાને જાણતા હોએ તેઓને આપતા આવીઆછે. હમણાંના વખતમાં તાતારના જંગલી રેહેવાસીઓ ઘણી ગંભીરાઇથી તમુને એવી ખાતરી કરી આપશે કે ચીનાઓ દેવો અ-થવા જાદુગરોછે. [૭]–ફીરદોશી.

[૮]–આ લડાઈ વીશે બીજા એક ગરંથકરતાના જણાવીઆ પ્રમાણે જે દેશમાં એણે કુચ કરી હતી તે દેશની હવા તંદુરૂસતી ભરેલી નહી હતી તેથી એનાં લશકરને ઘણું દુઃખ ખમવું પડીઉં હતું, પણ ઈશ-વરી એક અવાજ એક પાહાડમાંથી તેને કાને પડીઓ કે તારા દુશમનો પડાશનાં એક બીઆબાનમાં સુતેલાછે તે સાંભળતાંને વાર તે તરતજ તે તરફ કુચ કરી ચાલીઓ અને તેઓને તાંહાં તારાજ કરી ના-ખીઆ.–જુઓ જીનતુલ તવારીખ.

૯–આ શેહેર જે ૩૬° ૨૮′ ઉતર અખશાંશ અને ૬૫° ૧૬′ પુરવ રેખાંશપર આવેલુંછે, તે ધણુંક સુધી ઇરાનનાં કદીમ પાદશાહોનું પાએતખત શેહેર હતું એમ જણાએછે.

૧૦–જીનતુલ તવારીખ.

૧૧–ફીરદોસી કેહેછે જે ચકમકના પથરને એક એક સાથે અફડાવીઆથી તેમાંથી આતસ ઉતપન થાએછે તે શપર પેહેલું એ પાદશાહે શોધી કાહાડીઉ હતું અને આતશને "નુરે ખોદા" ઇઆને પરમેશવરનાં નુર તરીકે એબાદત કરવા એણેજ ફરમાવીઉ હતું.

૧૨–આ પાણીની નેહેરો, એકએકથી થોડે થોડે વાર દુર, પેલી જમીન અને સપાટીને વાસતે, જેટલી ઊંડાઇની જોઇએ તેટલી ઊંડાઇના નાહાનાં નાહાનાં કુવાની હારોથી બનેલીછે. નીચેથી એ નેહરોને એક મોહોટા નળથી જોડી લીધેલી હોએછે ને જે નળ એવો તો મોહોટો હોએછે કે તેને સાફ કરવા તેમાં એક માણસ જઇ શકેછે. એક ઝરા આગળથી એ કુવાઓ પેહલા શરૂ થાએછે અને એ ઝરાનું પાણી તે પોતા સાથે ઘસડી લઇ જાએછે એટલુંજ નહીં પણ તેનાં રસતામાં જેબી ઝરાં આવીઆ હોએ તેઓનું પાણીબી તે પોતાસાથે ખેંચી જાએછે. એવા કુવા આખા ઇરાનમાં ઘણાં સાધારણછે અને જે પાણી તેઓમાંથી પસાર થાએછે તે ખેતીવાડી માટે ઉપીઓગમાં આવેછે.

૧૩–જાવીદાંને ખેરદ ઇઆને હંમેશગી સુધીની અકલ.

૧૪–ઇઉનાનીઓ પારકા દેશના રેહેવાશીઓને બારબેરીઅન (જંગલી) કરી લખેછે અને એશીઆખંડના ઘણાએક ટોળાંઓ પોતાના દેશના કદીમ વખતનાં દુશમનોને દેવ તથા રાખશશનાં રૂપમાં દેખડાવેછે. બુધ અને તેના વારશોએ જારે શીલોન (લંકા) ફતેહ કરીઊં તારે સીંગાલી લોકોના ઇતીહાશોમાં જણાવીઆ પ્રમાણે તેઓએ જે રાખશશો તાંહાં તે વેળાએ વસતા હતા તે સઘળાઓને તારાજ કરી નાખીઆ હતા.

૧૫–જીનતુલ તવારીખ.

૧૬–ફરાંસ દેશનો ૯ મો લુઇ જેને સાધારણ રીતે સેંત લુઇ કરી કેહેછે તેણે ઇ° સ° ૧૨૫૩ માં ચંગીજના નબીરા મનગુખાનની દરબારમાં વીલીઅમ. દ. રૂબરૂ કોવા નામના એક દરવીશને મોકલીઓ હતો તેની સતા ભરેલી મુસાફરીનાં પુસતકમાંથી ઉતારેલો નીચલો ફકરો આ વાકીઆ વીશેની ઘણી સારી સમજ આપેછે. તાતારના કઇલાક શેહેરમાંથી એ ગરંથકાર લખેછે જે "થોડોકવાર સુધી એ ધરમના ઉપાધીઆઓ સાથે બેઠા પછી હું તેઓના દેહેરાંમાં દાખલ થયો, અને તેઓની નાહાની તથા મોહોટી સઘળી મુરતીઓ જોયા બાદ મેં તેઓને પુછીઉં કે તમો પરમેશવર વીશે શું સમજોછો ? તેઓએ જવાબ વાળીઓ કે અમો પરમેશવર માતરે એકજછે એમ માનીએ છેઇએ. તમો તેને શું નીરઆકાર કે આકારવાળો ગણોછો ? તેઓએ જવાબ વાળીઓ કે અમો તેને એક નીરઆકાર ગણીએ છઇએ. તારે વળી મેં પુછીઉં કે શું તમો એવું માનોછો કે પરમેશવરે કદી પણ આદમીનો આકાર લીધો હતો ? તેઓએ જવાબ વાળીઓ કે નહીં. ફરીથી મેં તેઓને સવાલ કરીઓ, જારે તમો એવુંજ માનોછો કે પરમેશવર નીરઆકાર છે તારે તેનું રૂપ દેખડાવા સારૂ આટલી બધી મુરતીઓ શા સારૂ બનાવી રાખોછો? અને વળી જારે તમો એવુંજ માનોછો કે તેણે કદી આદમીનો આકાર લીધો ન હતો તારે બીજાં હરેક કોઇ પ્રાણી કરતાં આદમીનીજ મુરતથી કાંએ તેનું રૂપ દેખડાવોછો ? તારે તેઓએ જવાબ વાળીઓ કે પરમેશવરનો આકાર દેખડાવા સારૂ આ મુરતીઓ અમો કાંઇ બનાવતા નથી; પણ અમારામાં જારે કોઇ દોલતમંદ માણસ, અથવા તેનો છોકરો, અથવા તેની ઓરત અથવા તેનો હરેક દોસત મરણ પામેછે તારે પેલાં મરહુમ માણસની મુરતી બનાવી તેને અંહીઆં મેળાવેછે, અને તે ગુજરનારની ઇઆદદાસત તરીકે અમો તે મુરતીને માન આપીએ છઇએ. મેં તેઓને પુછીઉં કે તારે તમો શું માણસની દોસતી તથા તેને તારપર ચહડાવાની વેતરણ સારૂજ માત્ર એવી ચીજો બનાવોછોની ? જવાબ દીધો કે નહીં. તેઓની માત્ર ઇઆદદાસત તાજી રાખવા સારૂજ અમો એવી ચીજો બનાવીએ છઇએ."

વળી એ ગરંથકાર લખેછે જે "મોઆલ (મોગલ) અથવા તાતાર લોકોબી એજ પ્રમાણે કરેછે ઇઆને તેઓ પણ ખોદા એકછે એવું જોકે માનેછે તોબી તેઓ પોતાના મરી ગીએલા દોસતોની ઇઆદગારીમાં નમદા (ફેલટ) ની મુરતો બનાવેછે અને તેઓને પાંચ છ ઘણા કીંમતી અને ખુશનુમા પોશાકો પેહેરાવી એક ઇઆ બે ગાંડાંઓમાં મુકેછે જે ગાંડાંઓને અડકવા કોઇબી માણસ હીંમત કરી શકતું નથી

અને તે ગાડાંઓને પછી તેઓ પોતાના ધરમનાં ઉપાધીઆઓ જેઓ અગમચેતી કેહેવાનો ફાંકો રાખેછે તેઓના સવાધીનમાં આપેછે. એ ધરમના ઉપાધીઆઓ સારૂ તમો નામદાર પાદશાહને અવે પછી લંબાણથી હું બીઆન આપીશ." જુઓ "ફેરીસ" ની મુસાફરીનાં દફતર ૧ લાને સફે ૫૭૦ મે.

૧૭–જમશીદ પાદશાહે સપર પેહેલો વાઈન (દરાખનો) દારૂ શોધી કાહાડીઓ હતો. દરાક્ષનો તે હદથી જીઆદા શોખી હતો અને કેટલીએકોને એક મોહોટાં વાસણમાં પોતાના હવે પછીના ઉપીઓગ સારૂ તેણે ભરાવી રાખી હતી. જારે પેલાં વાસણને પછી ખુલવામાં આવીઉં તારે તેમાં પેલી દરાક્ષો ગળાઇ રહેલી હતી તેથી તેઓનો રસ એટલો બધો તો ખાટો થઈ રહો હતો કે પાદશાહે ધારીઉં કે એ હવે જેહેર થઇ ગયું હશે; કેટલાંએક વાસણો તેમાંથી ભરાવી તે દરેક પર જેહેર કરી લખાવી પોતાના ઓરડામાં તેઓને અનામત રાખી મુકાવીઆં. એવું બનીઉં જે તેની એક પીઆરી બાનુને કાંઈ માથાનું દરદ થયું. એ દુખથી તેને એટલી તો બેકરારી ઉપજતી હતી કે તેથી તે બીચારી પોતે મોત માંગતી હતી; જેહેર એવા હરફો એક વાસણપર લખેલા જોઇ તેણે તે ઉખેડીઉં અને તેમાંનો રસ પોતે પીધો. એ દરાક્ષનો દારૂ બની રહો હતો તેથી એ બાનુને તે પોધાથી કેફ આવી જેથી તે ભર ઊંઘમાં પડી અને ઉઠી તારે ઘણીજ સારી હાલતમાં ઉઠી. એ ઇલાજથી ખુશ થઈ તેણે તેમાંની દવાઈ વારે ઘડીએ એટલી બધી તો લેવા માંડી કે પાદસાહનું બધું જેહેર આખરે પીવાઇ ગીઉં. પાદશાહને એ વાત જલદીથી માલુમ પડી અને એ બાનુએ પોતાની સઘળી હકીકત એની આગળ એકરાર કરી. વાઈનનો થોડાક જથો ફરીને બનાવીએ અને જમશીદ અને તેના બધા દરબારના માણસોએ એ નવી વસતુ પીધી; એ વસતુની આવી રીતે શોધ લાગી તેથી અતીઆર સુધી ઈરાનમાં જેહેરે ખુસ ઇઆને ખુસ જેહેર એવાં નામથી એ રોશન છે. જુઓ હા૦ લ૦ મુલાં અકબરની ચોપડી.

૧૮–એ શેહેરને ઈરાનીઓ ઈસતખર અને તખતે જમશીદ કરી પણ કેહેછે.

૧૯–જે સતા પરથી જમશીદની તવારીખ મેં અતરે આપીછે તેઓમાં મેહાબાદ વીશે કાંઈ બીઆન આપવામાં આવેલું નથી. પણ દબેસતાનની સતાપર જો આપણે કાંઈબી ભરોસો રાખીએ તો જમશીદના સથાપેલા કાએદા પેલા ધારા બાંધનાર (મેહાબાદ) ના ધારાઓપરથી માત્ર ફરીને નવેસરથી એ પાદશાહના વખતમાં તાજા થયા હોએ એવું આપણે ધારી શકીએ.

૨૦–એને નોરોજ ઈઆને નવાં વરસનો દીવસ કરી કેહેછે અને હજુર સુધી ઈરાનમાં એ દીવસ સઉથી મોહોટા તેહેવારનો દીવસ ગણાએછે. પરશીપોલીશ માહેલાં કેટલાંક કોતરકામોપર એ જશનની વેળાએ જે વરઘોડા નીકળતા હતા તેના ચીતારો દેખાડવેલાછે એવું વીચારાએલુંછે.

૨૧–આ પાદશાહ શેદાદના વંશમાંથી ઉતપન થએલો હતો અને કેટલાએક ગરંથકારોના કહ્યા મુજબ એ જમશીદનો ભતરીજો હતો.

૨૨–એને જાબુલીસ્તાન કરી પણ કેહેછે જે એ પરાંતનું પુરાતન નામછે.

૨૩–જીનતુલ તવારીખ.

૨૪–આ પાદશાહના રાજ વીશે ઘણા ખરાઓ આવાં બીઆનો આપેછે પણ બીજા કેટલાએકો ઘણા જુદા જુદા હેવાલોબી જણાવેછે. ફીરદોસી આપણને એવું કેહેછે જે એણે ૭૦૦ વરશ સુધી રાજ ચલાવીઉં હતું. *એજ ગરંથકાર એમ જણાવેછે જે એના મોતની વાત જારે શીસતાનની દરબારમાં જઇ પોહોચી તારે એની ગમગીન થએલી ઓરતે જેહેરથી પોતાની જીંદગીની આખેરી આણી મેળી હતી પણ તે એક છોકરો મેહેલી ગઈ હતી જેની ઓલાદમાંથી રૂસતમ જનમીઓ તેથી તેના સવદેશની બાહાદુરી તથા કીરતીમાં ઘણોક વધારો થએલોછે.

૨૫–જીનતુલ તવારીખ.

૨૬–જોહાકની સઘળી તવારીખ એક કથા કહાણી જેવીછે અને અજદાની વાત તો ખરેખર કાંઇક ભેદ જેવી લાગેછે; ખરાબ હવશોને તાબે થવાનાં માઠા પરીણામો વીશેનો ચીતાર દેખડાવા સારૂ એ કથા જોડી કાહાડેલી હોએ એમ દીસેછે. ફીરદોસી આપણને એમ જણાવેછે જે શેતાને જોહાકને સપર પેહલાં તો તેના નેકી ભરેલા પીતા મરદાસને મારી નાખવા ઉલટ પાલટ સમજાવીઉં અને તાર બાદ તેને ગોશત ખા-

વાની લાલચ દેખડાવી જે તે દાહાડાઓ પર એક મોહોટું પાપ ગણાતું હતું. જે મોજ મજાહ જોહાકને ઇબલીશે દેખડાવી આપી તેના બદલામાં એનાં ખભાપર ચુમીઓ લેવા તેણે માગી લીધું અને જેવી ચુમીઓ લીધી કે તેવાજ દરેક ખભાપર એક એક સાંપ નીકલી આવીઓ. એ સાંપોથી તેનું તરતજ મરણ થશે એવી આશા રાખવામાં આવતી હતી પણ ઇબલીશે હકીમનો વેશ લઈ એ પાદશાહની એવી ખાતરી કરી આપી કે અગરજો તું આદમીઓના ભેજાંઓનો ખોરાક એ સાંપોને આપશે તો તુંને કાંઈ ધાસતી જેવું નથી. એ ઇલાજ કામે લગાડવામાં આવીઓ અને એથી તેને આરામ માલુમ પડીઓ અને અગરજો "કાવા"એ હીંમત નહી દેખડાવી હતે તો આવા શેહેતાની ફતવાથી ઈરાન બધું વસતી વગરનું આસતે આસતે થઇ પડીઉં હતે—ફીરદોસી.

[અવસતામાં દેહાક નામે એક હજાર ભીંગડાં (વરસ) નો સાંપ હતો એટલુંજ માત્ર જણાવેલુંછે. વેદમાંબી એને સાંપજ કરી લખેલોછે, પાદશાહ કરી કહેલો નથી. ત૦ ક૦]

૨૭–જે ભરવાડે ફરેદુનને પાહાડમાં બચાવી રાખીઓ હતો તથા જે ગાએ તેને પોતાના દુધથી ઉછારીઓ હતો તે બન્નેને એણે કતલ કરાવીઆં હતાં. એ ગાએનું નામ "પુરમાઈઆ" કરી હતું અને તેની ઈઆદગારીમાં ફરેદુને પોતાનાં લડાઈનાં હથીઆર ગુરજને મથાલે એ ગાએનું માથું પડાવીઉ હતું. એ ગુરજને ગુરજેગાવસીર ઇઆને ગાએનાં માથાનો ગુરજ કરી કેહેતા હતા.

૨૮–ફરેદુને સપર પેહેલાં તો આ વખણાએલા પાએજામાનો ઇરાનનો પાદશાહી ઝુંડો બનાવીઓ. એક ઝુંડા તરીકે જહવાએરાતોથી એને કીંમતી રીતે સણગારવામાં આવીઓ હતો; અને ફરેદુનથી તે પેહેલવી પાદશાહોના સઉથી છેલા પાદશાહનાં રાજ સુધી દરેક જણુ એના ઉપર જહવેરાતો ઘણાંજ વધારતા આવીઆ હતા. એને દરફસેકાવાની (કાવાનો ઝુંડો) કરી કેહેતા હતા અને મુસલમીન લોકોની ફતેહ સુધી ઇરાનમાં એજ ઝુંડો રહો હતો; છેલે સાદવકાશે લડાઇમાં એ ઝુંડો પોતાને સવાધીન લઈ ખલીફ ઉમરપર મોકલાવીઓ હતો.

૨૯–શાદી.

૩૦–"ફરીદુને ફરરોખ ફરીશતે ન બુદ—જે મુશકો જે અંબર સરેશતે ન બુદ;
"બ દાદો દેહશ ઈઆફત આં નીકુઈ—તું દાદો દેહશ કુન ફરેદુન તુંઈ." ..સતાન.

૩૧–એનું નામ ઈરાન દોખ્ત ઈઆને ઇરાનની છોકરી કરી હતું અને એનો બા" ..શાહે મરદ" નામે હતો.

૩૨–આ શાહાજાદાનાં નામ ઉપરથી તુરાન એ નામ નીકલેલુંછે એમ ફારશી ગરંથ કરતાઓ કહી ગયા છે; અને ઈરાનનાં રેહેવાસીઓમાં આગળા વખતમાં એક દીશાએ જકજારતીસ અને જહુન (ઓકસસ) નદીઓ તથા બીજી દીશાએ કેઆસપીઅન સરોવર અને ચીનની હદ સુધીનો મુલક એ નામથી જણાએલો હતો.

૩૩–ઘણાએક ફારશી ઇતીહાશીઓ આ શાહાજાદાનાં નામ ઉપરથી ઇરાન એ નામ નીકળેલુંછે એમ જણાવેછે. મુલાંફીરૂજ જે એક ઘણો કાબેલ પેહેલવી વીદીઆરથીછે તેણે મને એમ કેહેલુંછે જે ઇરાન એ ઇર શબદનો અનેક વચનછે અને તેનો અરથ ઈમાનદારોનો મુલક કરી થાએછે; એરજનું નામબી એજ શબદપરથી પાડવામાં આવીઉં હશે. ઇરાન અથવા એરાનનો હીબરૂ ભાશામાં પાહાડોથી ભરેલો એવો અરથ થાયછે એવું મને જણાવવામાં આવેલુંછે અને એ દેશ પાહાડીછે તેથી એ શબદપરથી એ નામ નીકલીઉં હોએ તો નવાઈ જેવું નથી; ઓર તેને ટેકો મળે એવુંછે.

૩૪–ફીરદોસી. ૩૫–ફીરદોસી.

૩૬–એરજનાં ભાઇઓએ જારે તેને કતલ કરવાનો ઇરાદો કીધો તારે તેના કરેલા કાળાવાળા આપણુને લાગી આવે એવા મધુર શબદોમાં ફીરદોસીએ કેહેલાછે. એ શાહેર આ પ્રમાણે એ શાહાજાદા શોડે બોલાવેછે.

"પસંદી, વ હમ દાસતાંની કુની—કે જાનદારી ઉ જાન સેતાની કુની;
"મઆજાર મુરી કે દાંનાં કશ અસ્ત—કે જાન દારદો જાને શીરીન ખુશ અસ્ત."

(માએની) "તમો પોતે જાનદાર થઈ બીજાઓનાં જાન લઇ મેલવા માંગોછો એ શું તમો પસંદ કરો છો! એક કીડી જે દાણો ખેંચેછે તેને પણ તું ઇજા નાં દે કેમકે તે જાન ધરાવેછે, અને તેને પણ પોતાનો જાન પીઆરોછે!" આ બે બેતામાંની સઉથી છેલી બેતનો તરજુમો ઈંગરેજી બેત ૩૫માં સર વીલીઅમ

જોનશ આપેલોછે અને એ સાહેરની તારીફ કરતી વેળાએ સાદીએખી એ બેત પોતાનાં પુસતકમાં દાખલ કરેલીછે. એક વખણાએલાં ફારસી ભારાનાં પુસતક (આતસ કદહે) માં આપણને એવું જણાવામાં આવેલુંછે કે એક સખશે ખુઆબ દીઠો તેમાં તેણે ફીરદોસીને બેતો જોડતો અને એક ફરેશતાને તેની કલમ ચલાવતો દીઠો તેથી તેણે આગળ જઈ જોયું તો તરતજ લખાએલી આ બેત તેની નજરે પડી જેમાં આ દુનીઆંની પેદાયસમાનાં સઉથી ઝીણાં પ્રાણીપરખી દયા લાવવા એ પરમાણે એ શાહેર જોસથી બોલી જાએછે.

૩૭–ફીરદોસીના સફાઓમાંથી આ ફકરો બારીકીથી બરોબર લાગવી રીતે તરજુમો કરી મેં ઉપર જણાવેલોછે.

૩૮–એ બાંનુનું નામ પરીચેહરે યાને પરી જેવાં મોહોડાંની અને તેનાં ખાવંદનું નામ પસંગ કરી હતું.

૩૯–ફીરદોસી.

૪૦–જમીનને બોસા દેવાની ચાલ ઘણી પુરાતન જમાનાથી ઇરાનમાંછે એમ દેખાએછે. શાહનામાંમાં એક નખચીર ગાહના બીઆનમાં રૂસતમ અને તેની સાથના પેહેલવાનો તે વખતના પાદશાહ કેકાઉસની તંદુરસતી લેતી વેળાએ શેકાર શરૂ થયો તેની આગમજ જાબુલનો વાઈન પીઆલાંનાં પીઆલાં પીતા હતા એ પ્રમાણે જણાવેલુંછે. એ શાહેર કેહેછે જે "તેઓએ સપર પેહેલાં તો પોતાનાં પાદશાહનું નામ લીવું અને તાર બાદ સરાબ પીધો પછી ઊંધા પડી જમીનને બોસા દીધા."

૪૧–સીસતાનની ખુશાનુમાં પાદશાહજાદીનાં પેટથી જમશીદને જે છોકરો થયો તેનું નામ અતરૂટ કરીને હતું. તેનો છોકરો ગરસાસપ; તેનો છોકરો નરીમાન જે શામનો બાપ થાએ, જેનો છોકરો જાલ તે રૂસતમનો પીતા થાએ.

૪૨–ફીરદોસી.

૪૩–ઈઉનાની લોકોનો માનદુસીસ (મન દેહાક) તે એજ પાદશાહછે એમ વીચરાએલુંછે. [એ વીચાર પાછળી શોધોથી ખોટો પડી ચુકોછે. જુઓ દીબાચો ત૦ ક૦]

૪૪–ફીરદોસી. આ પાહાડ (અથવા બરોબર બોલીએતો પાહાડોની હારની હાર) હાલ જમાનાના તેહરાન શેહેર પાશે આં વેછે.

૪૫–યુઉનાની [illegible]કાશીઓ જે એમ જણાવી જાએછે કે એકામીનીસને એક ગરૂડ પક્ષીએ ઉછેરીઓ હતો તે વાત કદાચ આ [illegible] ઉપરથી લખી હોએ એવો ઈસારો માલુમ પડેછે. ઈરાનની અંદર એ "એકામીનીશે" એક મોહોટો નામદાર વંશ સથાપીઓ હતો એવું જણાવામાં આવેલુંછે, કેટલાએક ગરંથકારો એવું જણાવેછે જે એ મોહોટાં સથાપેલાં વંસનો બીજો પાદશાહ "એકામીનીસ" નામે હતો. શામ જેણે ઈરાનીઓનાં જણાવીઆ મુજબ પોતાના દેશમાં એક મોહોટો વંશ સથાપીઓ હતો તે ઈઉનાની ગરંથ કરતાઓનો પરસીસછે એવું જો આપણે ખાહાલ રાખીએ તો જાલ તેનો છોકરોજ થાએ જેને શીમુરગ નામનાં એક કહાણી કથામાં જણાવેલાં પક્ષીએ ઉછેરીઓ હતો; આ ચોકસછે કે બધા પેહેલવાનો ઘણાંક નામો તથા અલકાબો ધરાવતા હતા. પરસીસ અને એકામીનીસ જેવા કોઈક શબ્દો શામ અને જાલના બીજા નામો હોએ તો કાંઈ નવાઇ જેવું નથી પણ આવા બોહોલાં કીઆસનાં મેદાનમાં હું હીંમતથી મારી કલપના જણાવા દુરૂસત ધારતો નથી.

[દબેસતાનવાળો એમ જણાવેછે જે "શીમુરગ" કરીને તો માત્ર એક હકીમનું નામ હતું. ત૦ કરનાર.]

૪૬–ફીરદોસી.

૪૭–સીંધુ નદીને પેલી તરફ ઈરાનના પાદશાહોનું રાજ જાથુક સુધી વધીઉં હોએ એવું અનુમાન કરવાને આપણને કંઈ સતા દેખાતી નથી.

૪૮–ફીરદોસી. ૪૯–ફીરદોસી.

૫૦–એક નકલ પ્રમાણે તેઓએ તેણીને દારૂ આપીઓ. ૫૧–ફીરદોસી.

૫૨–આનો અરથ સફેદ કીલો થાયછે; ખરેખર એ નામ તેના દેખાવ ઉપરથી આપેલું છે. હજુર પણું તેનું તે નામ છે.

૫૩–આ બીઆન વીશે હું લફટનંટ મેકડાનલડનો આભારી છું. તે ઈ. સ. ૧૮૧૦ માં એ કીલો પોતે જોઈ આવીઓ હતો. મુમાસની નામનાં એક ઘણાંજ કદીમ ટોળાંના અખતીઆરમાં એ કીલો તે

વેળાએ હતો. હાલના વખતમાં એ ટોલું પોતાના બચાવમાં જે ઉપાએ રૂસ્તમના જમાનામાં કામે આવતા હતા તેવાજ પોતે હજુર પણ કામે લાવેછે એમ દીસેછે. તેઓ એ ટેકરીના કીનારાની આસપાસ મોહોટા મોહોટા પથરોની એક લાઇનને લાઈન બરોબર હારેદાર ગોઠવી રાખેછે અને દરેક પથર વચે નાહાનાં પથરના કકડા ખુંટી માફક અંદર દાટેછે. પેલા નાહાના ખુંટી માફક કામે લગાડેલા કકડાઓને જારે પછી ખેંચી કાહાડવામાં આવેછે તારે પેલા મોહોટા પથરો નીચે ગગડી પડી બેહદ જોશથી જે કોઈ તેઓ સામે આવેછે તેઓનો તદનજ નાશ કરી નાખેછે.

૫૪–ફીરદોસી.

૫૫–ઈઉનાનની તવારીખનો સોસારમીરા.—[એ વીચાર પાછલી શોધોથી ખોટો પડી ચુકોછે. જુઓ દીબાચો ત૦ ક૦]

૫૬–ફીરદોસી. ૫૭–સીથીઆ (સકુથી લોકોનો મુલક. ત૦ ક૦)

૫૮–જીનતુલ તવારીખ.

૫૯–માઝીનદરાનની હાલ રાજધાની. ઇ. સ. ૧૭૪૭ માં આ શેહેર ખાતે જાનારા હાનવે ગયો હતો; અને તાંહાં તે વખતે ચાર પુરાતન દેહેરાં હતાં જેઓ ગોળાકાર બાંધેલાં હતાં અને જેઓનો વીઆસ આસરે ૩૦ ફીટ અને જેઓની ઉંચાઈ આસરે ૧૨૦ ફીટ હતી.

૬૦–તેઓના નામ તુસ અને ગુશતાશેમ કરી હતાં.

૬૧–પુરાતન વખતનું રાહાગીસ (રઘા). ૬૨–જીનતુલ તવારીખ.

૬૩–ઇઉનાની લખનારાઓનો આરતીઆ. [એ વીચાર પાછળી શોધો પ્રમાણે ગલત માલુમ પડેછે. ત૦ ક૦]

૬૪–ટીશીઅસ એનેઅરબીઆનીસ તથા મોઝીસ ખોરાનસીસ કારદીશીઅસ કરી લખેછે.

૬૫–એ લુહારના ચણીઆમાંથી જે શેહેનશાહી ઝુંડો બનાવીઆમાં આવીઓ હતો તે વીશે આગળ જણાવવામાં આવેલું છે. ખળીફ ઉમરનાં હાતમાં એ ઝુંડો ગયો હતો એ વાતતો બેશકછે અને ઈરાનની પુરાતન તવારીખમાં આ ખીનાની સચાઈને તેથી ટેકો મળેછે.

બાબ ચોથો.

કીઆંની વંશના પાદશાહો.

કીઆની વંશના પાદશાહોનો મુળ પુરૂસ કૈકોબાદ, મીનોચેહેરનાં વંશામાંથી પેહેડી દર પેહેડી ઉતરી આવેલો હતો. કેટલાએક ગરંથોમાં એવું જણાવીઉછે જે એ પાદશાહ મીનોચેહેરના નબીરાનો છોકરો હતો. એ પાદશાહે અલબુરૂજના પાહાડમાં ગોશેનસીની અખતીઆર કરી હતી; પણ તે વીશે લોકોને માલુમ હતું અને એમ કહેછે[1] જે જારે જાલને માલુમ પડીઉં કે કેરસાસપ રાજ ચલાવવાને લાએક નથી તારે તેણે પોતાના છોકરા રૂસ્તમને એ ખાલી પડેલાં તખતપર બેસાડવા કૈકોબાદને શોધવા મોકલીઓ હતો. આ જુવાન પેહેલવાનને આ પાદશાહ સાથે અલબુરૂજ પાહાડ હેઠલ મુલાકાત થઈ. એનો પેગામ સાંભળી કૈકોબાદે એને કહીઉં જે મેં મારા સપનામાં એવું જોયુંછે જે બે સફેદ બાજોએ[2] મારાં માંથાપર ઈરાનનું તાજ મેળીઉંછે તેથી હું એ પાહાડ ઉપરથી હેઠલ આવેલોછું. રૂસ્તમે આ જવાન પાદશાહ સાથે પછી ખાનું ખાધું અને તે દાહાડાની રીત પ્રમાણે સરાબનાં પીઆલાં પોત પોતામાં તેઓ છુટથી ઉઠાવવા લાગા. તેઓ જાલનાં રેહેઠાણ આગળ આવી પોહોચીઆ જેણે એ શેહેનસાહતના સરદારોને એકઠા કરી તેઓના મત લઈ કૈકોબાદને[3] પછી ગાદીપર બેસાડીઓ. જારે તેને માથે તાજ મુકવાની ક્રીઆ પુરી થઈ તારે તે આશા બાંધીઆ પ્રમાણે પોતાના રાજનું કામકાજ સરવે જાલને સોંપી પોતે મેહેલમાં નીકળી ગીઓ અને જબરદસત અફ્રાસીઆબે ફ્રીથી ઓકસસ (જાહુન) નદી પસાર કરી ઈરાનપર હોમલો કરીઓ, તારે તેથી તેની સામે થવા જાલના છોકરા રૂસ્તમને લશકરનો સેનાપતી મુકરર કરીઓ. રૂસ્તમની આ સપર પેહેલી લડાઈથી એના દેશીઓને ઘણું માન મળીઉં હતું. આ જવાન પેહેલવાને પોતાના વડાવા શામનો ગુરૂજ પોતાના બાપ શોડેથી મેળવીઓ હતો. આ મોહોટું હથીઆર જેની ધાસતીથી આ દેશના દુસમનો ઘણું સુધી દબી રેહા હતા તે તાતારી[4] લોકોની જલદીથી નજરે પડીઉં અને દુશમનના લશકરમાં એનાથી થતી ખરાબીને લીધે જારે અફ્રાસીઆબે પુછીઉં કે આ છોકરો કોણછે તારે તેનાં માણસોમાંથી એકે તેને કહું જે, "તું જોતો નથી કે જબરદસત શામનો ગુરૂજ એ પોતાના હાથમાં કેવો ફેરવેછે! એ જવાન એવોછે કે જેના આતમાની ઈચ્છા કીરતી મેળવવાનીછે."[5] અફ્રાસીઆબ એની બચગી જોઈ એ કુચ ચીજ નથી એમ સમજી જલદીથી એનાપર હોમલો કરવા ધસીઓ. રૂસ્તમ એનો વીચાર જોઈ ઘણું કરી એ હથીઆર વીના હતો તેથી પોતાનો ગુરૂજ એક બાજુએ નાખી કુસતી સારૂ આગળ વધીઓ. એક ટુંક પણ જોસ ભરેલી મારામારી થયાબાદ[6] આ ઈરાની પેહેલવાને આ શાહજાદાને પકડીઓ અને તેને ઘોડાની જીન ઉપરથી પોતે ઉઠાવી ચાલીઓ પણ જે કમરબંદથી તેને પકડી રાખવામાં આવીઓ હતો તે કમરબંદ ટુટી ગયાથી અફ્રાસીઆબ જમીનપર પડીઓ; એટલામાં તેનું લશકર તેના બચાવમાં આવી તેની પાસે એટલું બધું તો એકઠું થઈ ગીઉં કે આ બંદવાને પાછો કેદ પકડવાને રૂસ્તમથી બની શકેઉં નહી. પણ આ તાતારી શાહજાદાનો કમરબંદ અને કીંમતી તાજ આ ફતેહમંદ પેહેલવાનના, હાથમાં રહી ગયાં અને એની

આ ફતેહથી દુશમનોને તદન મારી હઠાવીઆ; ઈરાની ગરંથકારોના[૭] જણાવીઆ પ્રમાણે રૂસ્તમે પોતાને હાથે આ લડાઈમાં ઓછામાં ઓછાં તેઓનાં ૧૧૬૦ માણસો મારી નાખીઆં. લડાઇ પુરી થયા પછી અફ્રાસીઆબ તરતજ જહુન નદી પસાર કરી પાછો હઠીઓ અને પોતાના બાપને ઈરાનીઓને જીતવાની આશા રાખવી નહીં એવી સલાહ આપી તથા તેઓ સાથે પોતે સુલેહ કરવાની ભલામણ કીધી. સુલેહના કોલકરારો કરવાનું નાતું શરૂ થયું અને જોકે રૂસ્તમ સુલાહ કરવાની વીરૂધ હતો તોપણ સલાહ થઈને જેથી એવી કબુલાત કરવામાં આવી હતી જે જેમ આગળ હતું તેમજ આ બે રાજો વચે જહુન નદીને એક હદ તરીકે રાખવી. આ સલાહ થયા બાદ થોડુંક સુધી કેકોબાદ જીવીઓ. એણે ૧૨૦ વરસ[૮] સુધી રાજ ચલાવીઉં હતું એવું કેહેછે.[૯] આ પાદશાહ પોતાના ઈનસાફ સારૂ ઘણો વખણાએલો હતો અને એટલો બધો તો દાદખાહ હતો કે એના નેકી ભરેલા વડાવા ફરેદુનનેબી એણે વીસરાવી મુકીઓ હતો. કેકાઉસ; અરીસ; રૂમ અને અરમન એ નામના ચાર છોકરાઓ એ મેહેલી ગયો. તેઓમાંના સપર પેહેલા છોકરાને એણે પોતાનું તખત સોંપીઉં અને બાકીનાઓને તેને તાબે રેહેવા પોતે હોકમ કરી ગયો હતો!

કેકાઉસનાં[૧૦] રાજની સહરૂઆત ઘણી આબાદાની હાલતમાં ચાલી; પણ તેની એક પીઆરી માશુકે માજીનદરાનની જમીનનું ફુલવંતપણું તથા તાંહાંની ખુશનમાં હવા વીશે તારીફ કરી સંભળાવી તેથી તે પ્રાંત પોતાને હાથ કરી લેવા એ ઠગાયો. બધા એના અમીરો એ લડાઈ કરવાની વીરૂધ હતા કાંએજે આ મુલક જેને પુરાતન વખતમાં હીરકેનીઆ કરી કેહેતા હતા તાંહાંના લોકો જંગલી હતા[૧૧] તેથી તેઓને સતાવવા અથવા ઉસકેરવા તેઓ નામુનાશેબ ગણતા હતા. તેઓએ જાલને અરજ કરી કે તું દરબારમાં જઈ પાદશાહને સમજાવી એ વીચારથી પાછો ફેરવ;[૧૨] પણ આ બુજરગ વજીરની ડાહાપણ ભરેલી સલાહ સઘળી ફોકટ ગઈ. કેકાઉશે પોતાની ગેરહાજરીમાં જાલને રાજ ચલાવવા ડાહાપણ ભરેલું જાણી અરજ કરી, પણ એ સરદારે "મીલાદ" નામના એક ઉમરાવને આ મોહોટા ઓધાપર મુકરર કરાવી તેને પોતાની સલાહ આપવાજ માતર કબુલ કરીઉં અને કોઈબી અગતના કામની વેળાએ આ સીસ્તાનના શાહાજાદાની સમજુતી વીનાએ આગળ ચાલવું નહી એવો તેને હોકમ કરવામાં આવીઓ હતો. માંજીનદરાનના પાદશાહે જેવું સાંભળીઉં કે કેકાઉસ તેની તરફ આવેછે તેવીજ તેણે "દેવેસફીદ" ઈઆને સફેદ દેવ[૧૩] પાસેથી મદદ માગી; અને તેઓનાં એકઠાં થએલાં લશકરોએ એક મોહોટી લડાઈમાં કેકાઉસને હરાવીઓ—જે વેળાએ આ પાદશાહ અને તેનું લશકર એકાએક આંધળું થઈ ગયું[૧૪] અને મરતાં જે બચીઆ હતા તેઓ કેદ પકડાયા જેઓમાં કેકાઉસ પણ પકડાયો. અરજંગ નામના સરદારના હાથ હેઠલ એને એક મજબુત કીલ્લામાં બંધ કરીઓ. આ મુલકની ઘણી ખશુનમાં હવા જે એ પાદશાહ પોતે ભોગવવા આતુરમંદ હતો તે વીશે તેનો હવે શું વીચારછે તે આ બીચારા કેદ પકડાએલા પાદશાહને ઘણી તુંદીથી એ શખસ વારે ઘડીએ પુછીઆ કરતો હતો![૧૫] આ મોહોટી હારની ખબરથી ઈરાનમાં ઘણી ગમગીની ઉતપન થઈ. પોતાના આ પાદશાને છોડવવા જાલે જલદી પોતાના છોકરા રૂસ્તમને મોકલીઓ; એ પેહેલવાને જોર અને હીલાથી પોતાના રસતામાં ઈરાની[૧૬] કહાણી લખનારાઓના જણાવીઆ પ્રમાણે દુશમનોની બાહાદુરી તથા કોટલ કામોથી જે જે હરખતો આડી આવી તે સઘળીઓને જીતી તેનો છુટકારો કરીઓ હતો; અને એ ભારે કામનું સેવટ એ મારામારીમાં રૂસ્તમે જે દેવેસફીદ (સફેદ દેવ) ને મારી નાખીઓ તેથી જલદીથી આવી ગીઉં. આ દેવની સઘળી રઈઅત તેનાં મોહોતબાદ જે રેહી ગઈ તે કેકાઉસને તાબે થઈ, અને તેઓએ એ પાદશાહને સુનેરી તખત નજર કરીઉ જેપર એ પાદશાહ ખુદ

પોતે બીરાજીયો અને તેના જમણા હાથપર એક સુનેરી કુરસી ઉપર તેનો આ બાહાદુર છુટકારો કરનાર શખસ બેઠો હતો. માંઝીનદરાનના પાદશાહે થોડુંક સુધી પોતાનો બચાવ કરીઆ કીધો પણ છેલે સરવાલે તેબી હારીઓ અને રૂસતમનાજ[17] ભાલાથી મારીઓ ગીઓ. તેનો મુલક ઇરાનના રાજના તાબામાં આવીઓ અને “ઓલાદ” નામનો એક દેવ અથવા જંગલી સરદાર જે પેહેલ વેહેલો રૂસ્તમની સામે થયો હતો, પણ પછવાડેથી તેણે કેકાઉસ પાદશાહને છોડવવા મદદ કરી હતી તેથી તેના બદલામાં તેનેજ તાંહાં મુકરેર કરી તેની પાસેથી ચોથાઈ લેતી કરી! કેકાઉસ ઇસફ્રાહાનમાં પાછો આવીઓ જાંહાં થોડુંક સુધી તે લડાઇવીના સુસ્ત પડી રેહો; પણ હમાવેરાનના પાદશાહની છોકરી પરણવા જે તેણે કોશેશ કરી તેમાં વલી તે ફ્રંસી પડીઓ કાંજે તે પાદશાહે તેને એક ખાંનુ આપવાના બાહાનાથી બોલાવી દગલબાજીથી તેને તાંહાં કેદ કરી લીધો. એ બાબદથી ઇરાનમાં બધે હો હો થઈ રહી અને તે દેશ[18] જીતવા અફ્રાસીઆબે જલદી ઓકસસ નદી ઓળંગી. પોતાના દેશની આવી હાલત જોઈ રૂસ્તમ ગમગીન થયો; અને પોતાના પાદશાહને છોડવવા જલદીથી તેણે મેહેનત લઈ એક મોહોટું લશકર એકઠું કરીઊં. તે પછી પોતે હમાવેરાનનો પાદશાહ[19] જેને મીસર અને બારબરી (બરબરા)ના પાદશાહાએ મદદ કરી હતી તેની સામે કુચ કરી ચાલીઓ. એ બેઉ પાદશાહો રૂસ્તમને હાથે કેદ પકડાયા જેને હમાવેરાનના પાદશાહ પાસેથી કેકાઉસને છોડાવીઓ એટલુંજ માત્ર નહી પણ અફ્રાસીઆબને ઇરાનમાંથી હાંકી કાહાડવા સારૂ તેને. તથા તેની મદદે આવનારા પાદશાઓનેબી કેકાઉસને મદદ કરવા કબુલ કરાવીઊં હતું. તાતારના શાહાજાદાને તેઓના એકઠાં થએલાં લશકરના બળથી નાહાસી જવા ફ્રરજ પડી અને જે પેહેલવાને એ તાતારના પાદશાહને આગળ પણ હરાવીઓ હતો તેજ હમણાબી એ લશકરનો સરદાર હતો. એમ કેહેછે જે કેકાઉસ પતરાજખોર અને મગરૂર[20] પાદશાહ હતો અને લોભને મારે જે જે માહાભારત કામો ઉભાં કરીઆં કરતો હતો તે સરંજામ પોહોચાડવાની શકતી તેનામાં ન હતી તેથી માંઠાં પરીણામો જે ઉપજતાં તેને લીધે એ હંમેસ દરદમંદ જણાતો હતો. આ પાદશાહને હાથે કરી એ શાહેર આવી હાલતમાં લાવી મુકેછે જેથી પોતાના દફ્તરના પેહેલવાનોને તેને છોડાવવા સારૂ અંહીઆં દાખલ કરવા તેને બની આવે; એની જીંદગીની સાથે હજારો કહાણી લાગુ કરેલીછે જે વીશે અતરે બીઆન આપવા મને નાદુરૂસત લાગેછે પણ તેથી ફ્રીરદોસીને ઘણી સુંદર બાબદો લખવા બની આવેલુંછે. પોતાની તવારીખના આ ભાગમાં તેણે આપણાં દીલપર અસર કરે એવી રૂસ્તમ અને તેના બેમાલુમ છોકરા શોહોરાબની[21] લડાઇનું દાસતાન આપેલુંછે જેમાં આ ઇરાની પેહેલવાને એક એવી ફ્રતેહ મેળવી હતી કે જેથી તેની પછીની જીંદગાનીની મજાહ તેને કડવી જેહેર જેવી થઈ પડી હતી. કેકાઉશના વખતમાં એક બીના એવી બની કે જેથી ઇરાની અને તાતારીઓ વચે ખુનામરકી જેવી લાંબી લડાઇઓ જે ઘણી ચાલી તે માટે તે વીશે અતરે બીઆન આપવા લાએકછે. ઇરાનનો આ પાદશાહ[22] અફ્રાશીઆબની એક ભતરીજી[23] સાથે પરણીઓ હતો જેને પેટે તેને શીઆવખસ નામનો એક છોકરો તવલુદ થયો કે જેને એ પાદશાહે કેલવણી લેવા રૂસ્તમને સવાધીન કરીઓ હતો. આ શાહાજાદો જેવો પોતાની મનશકતી સારૂ પ્રસીધ હતો તેવોજ પોતે શરીરેબી રૂપાલો હતો. હમાવરાનના પાદશાહની છોકરી ખુબસુરત શોદાબે જે કેકાઉસ સાથે પરણી હતી તે શીઆવખસ પર આશક પડી અને આ જવાન શાહાજાદાને લલચાવા પેલીએ ઘણીબી ઇઉકતી કરી પણ તે સધળી વીઅરથ ગઈ. એની નેકીને લીધે તેની પોતાની ચાલ પર જે ઠપકો આવી પડીઓ તેથી ગોસે થઈ તેણે પોતાને બગાડવાની શીઆવખશે કોશેશ કરી એવું તેના પર કેકાઉસ આગળ બોહોતાનું જોડી કાહાડીઊં. એઓના દેખાવનો ફ્રરક જોઈ એ જઈફ્ર પાદ-*

શાહે એ ફ્રીઆદ સાંભળવા ના પાડી, કાંએજે એ રાણીએ ઘણા કીંમતી અને ઉડાઉ રીતે કપડાં તે વેળાએ પેહેરેલાં હતાં અને એ શાહાજાદાએ તો પોતે પોતાની હંમેશની રીત પ્રમાણે સાદો પોશાકજ પેહેરેલો હતો માટે લલચાવાનો વાંક ઓર પેલી પર સાબેત થયો. ગોસ્સામાં આવેલી શોદાબેએ એ શાહાજાદાને તારાજ કરવા સારૂ જલદીથી એક બીજી વાર ઈઉકતી ચલાવી અને કહું જે એ શાહાજાદાએ પોતાના બાપની એક ઓરત સાથે ખરાબી કરી બધાં જનાનખાનાને એબ લગાડીછે. આ બીજા વાંકમાંથી શીઆવખશે આતસમાંથી પસાર થઈ જઈ[24] પોતાને મોકળો કીધો હતો. આ દેહેશતનાક આતશની ચેહેમાંથી એ કાંઈ પણ નુકશાન ખમીઆવીનાએ પોતે બાહેર નીકળી આવીઓ એટલુંજ માત્ર નહી પણ પોતાના ઉપર વાંક મુકનાર આ ગુનેહગાર ઓરતની તરફેણમાંબી સખાવત ભરેલી રીતે પોતાના બાપની વચે એ પછી પડીઓ હતો! અફ્રાસીઆબ બીજીવાર ઈરાનપર હોમલો કરવા જે ઘણું થઉ ધાસ્તી આપીઆ કરતો હતો તે હવે પોતાનીજ સલામતી સારૂ બીહવા લાગો. ઈરાનીઓનું એક મોહોટું લશકર જમા થયું અને એક મોહોટા ભએભરેલા સપનાથી અફ્રાશીઆબને ઘણી ધાસ્તી ઉતપન થઇને જેપર ધીઆન નહીં રાખવા કેટલાએક જોશીઓએ તેને ભલામણ કીધી; કેમકે તેઓ એવો વાદવીવાદ લાવીઆ જે એવા સપનાઓની સમજ એછે જે ચીજ સપનામાં જોઈ હોએ તેથી હંમેશ ઉલટું બનવું જોઈએ;[25] પણ બીજાઓ જેઓ તેપર વધારે ઈતબાર રાખતા હતા તેઓએ કાંઈબી માઠો બનાવ બનવો જોઈએ એવું તેને જણાંવીયું અને એ લડાઈ નહીં આગળ ચલાવવા સારૂ તેને આતુરતાથી ભલામણ કીધી. એઓની ભલામણ એણે બાહાલ રાખી અને સલાહ સારૂ કાહાવી મોકલાવીઉં જે વાત રૂસ્તમ અને શીઆવખસ જેઓના હાથમાં એ પાદશાહ સામે ઉભાં કરેલાં લશકરની સરદારી હતી, તેઓએ બાહાલ રાખી; પણ તેઓએ ઘણા સખત બંદોબસત કરાવીઆ તથા પોતાના ઘણાએક શોહેરો છોડી દેવા એને ફ્રજ પાડી[26] અને આ કોલકરારોને ઈમાનદારીથી પાળવા તેઓએ એની શોડેથી ૧૦૦ શખશો ઓલમાબી લીધા. કેકાઉશે અફ્રાશીઆબના સપના વીશે સાંભળીઉં હતું[27] અને તે પાદશાહના માથાં શીવાએ કાંઈ પણ બીજી ચીજ મેળવવાની પોતે હોંસ રાખતો ન હતો તેથી આ સલાહના કોલકરારથી તે રંજીદા થયો અને શીઆવખશે જે માણસોને ઓલમાં લીધાં હતાં તેઓને દરબારમાંથી પાછા મોકલી દેવા તેને હુકમ કરી પોતે પોતાના લશકરની સરદારી તુસને આપી ફ્રીથી એ લડાઈ ચલાવવા તેને આગ્ના કરી. આ બેહુરમત ભરેલી ચાલથી શીઆવખસ એટલો તો ગુસ્સે થયો કે તેણે પેલાં બધાં ઓલમાં લીધેલાં માણસોને અફ્રાશીઆબપર મોકલાવી દીધાં ને હું આવાં બેઈમાનદાર ને શરમ ભરેલાં કામમાં પોતે સામેલ થનાર નથી એવું કહી પોતે પણ એ પાદશાહ સાથે જઈ મલયો. આ જુવાન શાહાજાદાને તાતારના આ પાદશાહે ઘણી ખુશીથી લીધો; તેને પોતાનો છોકરો કરી બેસાડીઓ ને જાલેમ કેકાઉસ સાથે હંમેશાસુધી લડાઈ ચાલુ રાખવા પોતે સોગન લીધા. શીઆવખશે પોતાના બાપ ઉપર એક કાગજ લખીઉં ને તેમાં એવું જણાવીઉં હતું જે મેં મારી મતરાઈ શુદાબેના કાવતરાંથી બીહને એ કામ કરીઉંછે ને એ વેર લેવા સારૂ ખંતી દીસેછે તેથી હું મારી આબરૂ અને જીંદગી ઈરાનની દરબારમાં સંભાળી રાખવી ઘણું મુશકેલ સમજુંછું. આ ખુદ પોતે દેશનીકાળ થએલો પાદશાહ સપર પેહેલાં તો અફ્રાસીઆબના વજીર પીરાનવેસની[28] છોકરી સાથે પરણીઓ અને તીઆરબાદ એ પાદશાહની ખુશનુમાં છોકરી ફ્રહંગીજ સાથે તેણે લગન કીધાં. આ શાહાજાદીના પલ્લાંમાં ચીન[29] અને ખુતનનો મુલક તેના સવાધીનમાં મલેઓ તેથી તે દેશોમાં પછી પોતે જઈ વસીઓ કે જોઈએ હવે બાપના મોહોત પછી શું થાએછે; તાંહાં જઈ વસીઆબાદ કુંગ[30] શોહેરને શીઆવખશે પોતાની રાજ-

ધાની કરી અને એ દેશોની હાલત સુધારવા પોતે મસગુલ થયો પણ તેની ફતેહને લીધે તાતારના ઘણાંક ઉમરાઓ તેની હસદ કરવા લાગા અને અફ્રાશીઆબનો ભાઈ ગરસીવજ તો મુખીય કરી પોતાના ભાઈને ઈરાનનો આ શાહાજાદો શીઆવખસ સવતંત્ર થવા માગેછે એવું ઉલટ પાલટ સમજાવી તેને નુકસાન પોંહોંચાડવાની વારેઘડીએ કોશેસ કરવા લાગો. મેહેમાનોની મદારા કરવાની ફરજ અફ્રાશીઆબ[31] સારીકાની સમજતો હતો તથા પોતે આબરૂથીબી બીહતો હતો તેથી જે સખશે પોતાનો આસરો પકડીઓ હોએ તેનાપર એકાએક હાથ ઊચકવો તે ઘણુંજ નામુનાસબ જાણતો હતો. તે ગુનેહગારછે એવી તેની એકબારગી ખાતરી થયા બાદબી તે પોતાને તાંહાંથી પાછો જો સહી સલામત નીકળી જાએ તો સારૂં એવી ઇચ્છા ધરાવતો હતો પણ ગરસીવજ (કસરેવજ) પાદશાહને એવું સમજાવવા લાગો કે એનાપર દયા કરવી તે ગોયા તાતારના પાદશાઈ કુટુંબપર જુલમ પાડવા જેવુંછે; કાંએજે આ શાહાજાદો આપણા મુલકના દરેક ભાગોથી માહીતગારછે એટલુંજ નહીં પણ લોકોનોબી માનીતોછે તેથી તે હવે પછી એક સખત હુમલો એક જબરદસત પાદશાહ માફક કરીઆ વીના રેહેશે નહી. આ તકરારથી આખરે અફ્રાશીઆબનું મન ફરીઊં અને બાહાદુર અને સખાવત ભરેલા શીઆવખસને તેણે ઠગાઈથી મારી નખાવીઓ. આ વખતે ફરહંગીજ હમેલદાર હતી તેનેબી તેના બાપે બીહને મારી નાખવા કાહાડી કે રખેને તેને પેટે તવલુદ થતુ ફરજંદ હવે પછી પોતાના બાપના ખુનનો તેનાથી કીનો લે, પણ દરબારના અમીરોએ આ દેહેસતનાક કામ ન કરાવા સારૂ પાદશાહને સમજાવી પાછો હઠાવી પીરાનવેસને તે છોકરી સોંપાવી જેને તેને પેટે જે બચુ જનમે તેને તરતજ મારી નાખવા હુકમ આપી રાખવામાં આવીઓ હતો. પણ પેલા વજીરનું દીલ એવું કરમ કરવાથી કમકમીઊં અને ફરહંગીજને પેટે જેવારે એક છોકરો અવતરીઓ તારે પીરાનવેશે તેને એક ભરવાડને શોંપીઓ અને અફ્રાશીઆબને એવી ખબર આપી જે મેં તેને એક બીઆબાનમાં ખુલલો નાખી આવવા હુકમ આપીઓછે. પેલા છોકરાનું નામ તેણે કેખુસરૂ[32] કરી પાડીઉં અને તેના ઊંચાં ખાનદાનને લાએકની કેળવણી તેને આપવા પોતે છુપી રીતે સંભાળ રાખી કે હવે પછી જે તેના નસીબમાં સરજીઊં હોએ તે ચાલાકીથી બજાલાવે. પોતાની છોકરીનો છોકરો જીવતોછે એવી અફ્વા અફ્રાશીઆબને કાને પડીઆથી તેણે એ બાબદની તેહેકીક પીરાનવેસથી કીધી. પેલા વજીરે કહું જે મેં એવું સાંભલીઊંછે જે એક ભરવાડને તે છોકરો જડીઓછે અને તેણે તેને ઉછોરીઓછે પણ તે બચચું મુરખં નીકલીઊંછે. પાદશાહે તેને જોવા પોતાની ખાહેસ દેખડાવી અને પીરાનવેશ તેને અફ્રાશીઆબ આગળ કેવી તરેહની સલુકાઈ રાખવી તે વીશે પેહેલેથી સઘળું ભણાવી કેખુસરૂને પછી તેની શોડે લઈ આવીઓ. તેણે પેલા રાજવંસી છોકરાને કહું જે "તું અફ્રાસીઆબ આગળ એક ગમાડ જેવો બની જજે અને તારા મોહોડાંમાંથી માત્ર બેવકુફીજ ભરેલા શબ્દો શીવાએ બીજું કાંઈ બોલતોના"[33] આ શીખામણ ઉપર આ જુવાન શાહાજાદાએ ઘણો વખાણવા લાએક અમલ કરીઓ. દરેક સવાલનો તેણે એવોતો બેહુદો અને હસવા જોગ જવાબ વાળીઆ કીધો કે તેથી દરબારના માણસોનું હસતાં હસતાં કલેજું દુખી આવીઊં. અફ્રાશીઆબની પણ ધાસ્તી મટી ગઈ. તે બોલઓ જે "એ ગરોબ બેવકુફ બચાંને તથા તેની માને શીઆવખસના મેહેલમાં અવે પછી અમન ચમનમાં રેહેવા દેઓ"![34]

શીઆવખશનાં ખુનથી ઈરાનમાં ઘણો ગુસ્સો ઉતપન થયો. પોતાના છોકરાનાં ખુનનો બદલો લેવા કેકાઉશે એક લશકર જમાંવ કરીઊં અને તે લશકરનો સરદાર થવા રૂસ્તમને ઘણી આજેજીથી કેહેવડાવી મોકલીઊં. આ અરજ બાહાલ રાખતાં રૂસ્તમે પાદશાહ શોડેથી એવું માંગી લીધું કે, સપર પહેલાં તો શોદાબેને મારી

નાખવી કાં કે તેનાં બદહવરોશોને લીધે બાહાદુર પણ અભાગીઆં નસીબના શીઆવખશ પર એ બધી જફા પડીછે. આ માંગણી ઘણી દલગીરીથી કેકાઉશને બાહાલ રાખવાની ફરજ પડી.[35] અને રૂસ્તમે પછી દુશમેનોતરફ કુચ કીધી. તેને રૂબરૂ થવા અફ્રાશીઆબે પોતાના સરદાર શુરખીને તીસ હજાર આદમીઓ સાથે રવાના કરીઓ. આ લશકરને રૂસ્તમના છોકરા ફ્રામરજની સરદારી હેઠલ આગમજથી ગીએલાં લશકરની એક ટુકડીએ હરાવીઊં. તાતારનાં લશકરનો એ સરદાર મારીઓ ગીઓ અને તેનું માંથું[36] કેકાઉશપર મોકલાવામાં આવીઊં. આ બીના સાંભળી અફ્રાશીઆબે પોતે લશકરની સરદારી લીધો અને પેહેલીજ લડાઈમાં રૂસ્તમ અને પીલશુમ નામનો એક પેહલવાન જેણે બે ઈરાની સરદારોને હરાવીઆ હતા[37], તેઓ વચ્ચે એક અજાએબ જેવી મારામારી થઈ. આ સરદાર જેને અફ્રાશીઆબ પોતાનો અરધો હરધમુલક જો ફતેહ પામે તો આપવા કબુલ થયોહતો તે બેહોરમત થઈ હારી ગયો અને રૂસ્તમના ભાળાની નોકથી પોતાનાં લશકરમાંજ ઉડી ગયો. એ ભાળો તેની કમરબંધમાંજ માત્ર રૂસ્તમે ભોકીઓ હતો કાંએજે આવા શેહેલાઈથી જીતેલા સખશને એજાન કરવા તેણે પોતે દુરૂસત વીચારીઊં નહી એમ જણાયલુંછે. આ લડાઈ થયાબાદ અફ્રાશીઆબે રૂસ્તમની સામે થવા અમીરોને ઘણુંએ કહીઊં પણ તે સઘળું ફોકટ ગયું. તેઓનાં નાપાડવાથી ગોસ્સે થઈ પોતે પોતાનું જોર અજમાવવા ઠહાવ કીધો પણ તેને ઘોડા પરથી તરતજ રૂસ્તમે ઊંચકી લીધો અને તેના જાનપર આવી ગયલા સીપાઈઓની કોશશેથીજ માત્ર એ વેળાએ તેની જીંદગી બચી હતી. આ હાથોહાથની લડાઈ થયાબાદ આમનશામન બંને લશકરોમાં યૂધ ચાલીઊં, જેમાં ઈરાનીઓ ફતેહ પામીઆ અને લડાઈનાં મથક આગલથી ૯ થી ૧૦ માઈલ સુધી દુશમનોને તેઓએ દુંબાલો પકડી મારી હઠાવીઆ. હારખાઈ પાછું હઠતી વેળાએ અફ્રાશીઆબે કેખુશરોને બોલાવી મંગાવીઓ અને એવું જણાયલુંછે જે તેને કતલ કરવાની પોતે ઈચ્છા દેખડાવી; પીરાનવેશે વળી તેને એ વીચારથી અટકાવીયો, કાંએજે તેને એવું સમજાવીઉં જે એવાં કામથી તારી બંધી મેળવેલી કીરતીને ઝાંખ પોંહોંચશે; માટે ચીન[38] જાંહાંથી તેને પાછો આવવાની આશા ખોટી તેવાં હાગા દેશના સમુદરની[39] દુર તેને દેશનીકાલ મોકલવાની વધારે નરમ સજા કરવા તેને પોતે ભલામણ કીધી. અફ્રાશીઆબને પોતાનો મુલક મુકી નાશી જવા ફરજ પડી. અંહીઆં સાત વરસ સુધી રૂસ્તમે પાદશાહી અખતીઆર ચલાવીઓ. એ મુદત બાદ પોતાના છોકરા ફ્રામરજના હાથમાં તે અખતીઆર શોંપી રૂસ્તમ પોતે કાઉશની દરબારમાં પાછો ગયો.

એમ કેહેછે જે કેખુશરોને શોધી લાવવા સારૂ દરેક તરેહનાં ઉપાયો કામે લાવવામાં આવીઆ હતા અને ઈરાનના ઘણા વખણાએલા સરદારોમાંનો એક સરદાર ગેવ આખુ ચીન ફરી આવીઓ હતો અને પોતાનાં આ માથે લીધેલાં કામની સમાપ્તી કરીઆ આગમજ તેણે ઘણાંએક લશકરો હરાવીઆં તથા હજારો અજાએબ જેવાં કામો કરીઆં હતાં. જારે આ જુવાન શાહજાદાને પોતાના જઈફ બપાવા આગળ લઈ આવીઆ તારે તે ઘણો હરખમાં આવી પોતાનાં તખતપરથી ઉઠી કેખુશરૂને તેના ઉપર બેસાડીઓ અને તેને માન આપવા સઘળા અમીર ઉમરાવોને હુકમ કરીઓ. આ હુકમને એક માત્ર "તુસ" શીવાએ બીજા બધાઓ તાબે થયા. પણ તે સખશે પોતે કેકાઉશનાં છોકરા ફરેબુરૂજ તરફ ફરી એવું જણાવીઊં જે એના બાપના રાજની સમાપ્તી પછી એ સખશ શીવાએ બીજા કોઈ સખશ આગળ હું મારૂં શીર નમાવનાર નથી. તે બોલીઓ જે અગર "તખત જો છોડવું હોએ તો તે એક નબીરા કરતાં પોતાના છોકરાને આપવું જોઈએ, કાંએકે આ ઈઆદ રાખવું જોઈએ જે તે નબીરાનું લોહી અફ્રાશીઆબ સાથે મળી બગડી ગએલુંછે." આ ભાષણથી

ગુદરેજ[40] અને તુસ વચ્ચે જોશમાં હોશાંતોશી થઈ અને જે કેકાઉશે વચમાં પડી માંડી વાલી જણાવીઊં જે મેં એવો ઠેહરાવ કરીઓછે જે મારા છોકરા અને મારા નબીરા એ બંનેને દેવ (અથવા જાદુગરો) સામે લડાઈ કરવા સારૂ મોકલવા ને તે લડાઈમાં જે નામીચું નીકળે તેને હું મારાં તખતનો વારસ કરીશ. એ પરીણામ[41] કેખુશરૂની તરફેણમાં ઉતરીઊં અને જે કામમાં ફ્રેબુરૂજ નીશફળ થયો તે કામ શરંજામ પોહોચાડી જારે એ પાછો ફરીઓ તારે એનાં માથાપર તાજ મેહેલવામાં આવીઊં.

કેખુશરૂ જો કે હવે ઈરાનનો પાદશાહ થયો તોબી તે પોતાના બપાવાપર એટલું બધું તો ધીઆન આપવા લાગો કે જાણે તે પાદશાહે પોતાનો ઓધો હજુર છોડીઓજ નહીં હોએ. ઈરાની ગરંથકારો એવું લખી ગયા-છે જે આ વખતે અને બીજી એવી વેળાએબી એની ચાલચલણ એવી તો હતી કે તેથી એની રઈઅતનું દીલ એનાપર બહુ ફીદા રેહેતું હતું. જાલ અને રૂસ્તમ જેઓ "શીસ્તાન" જઈ રેહેલા હતા તેઓ આ જ-વાન પાદશાહને માન આપવા તેને સારૂ કાંઈક હદીઆઓ[42] લઈ આવીઆ; એણે આ પેહલવાનોની મુ-લાકાત ઘણી ખુશીથી લીધી અને પોતાના બાપના ખુનનું અફ્રાશીઆબપર વેર લેવા એક મોહોટું લશકર તરતજ એકઠું કરીઊં. આ લડાઈમાં એ પાદશાહ જો કે ખુદ પોતે ગયો હતો તોબી મુખીઅ સરદારી રૂસ્તમને આપવામાં આવી હતી; અને આગળથી ગયલા લશકરની એક ટુકડીપર તુસને સરદાર ઠેરવીઓ હતો અને તેને કેખુશરૂનો[43] ભાઈ ફ્રરૂદ જે ખોરાશાનમાં[44] જઈ વસીઓ હતો તેના મુલકને કાંઈબી ઈજા નહી પોહો-ચાડવા સારૂ જાબ્તી તાકીદ કરવામાં આવી હતી. આ મુલક આગલ જેવો તુસ આવી પોહોચીઓ તેવુંજ ફ્રરૂદે તે પોતાં સાથે લડવા આવેછે એવું વીચારી તેની સામે થવા સારૂ તઈઆરી કરી. એથી ઈરાની સરદારે પોતે પોતાના છોકરા અને ભતરીજાની મારફતથી ફ્રરહુદને પોતાને મળવા કેહવડાવીઊં; આવા અપમાન ભરેલા પેગામથી તે શાહજાદો એટલો તો ખફા થઈ ગયો કે તેણે પેલા પેગામ લાવનારોને મારી નખાવીઆ. એ સાંભળી તુશે[45] તરતજ ફ્રરહુદ સામે થવા કુચ કીધી, ને જે પોતાના કીલ્લાની જાલવણી કરવા ગીઓ એટલામાં મારીઓ ગયો. ઈરાની લશકર આગળ વધીઊં પણ તેને પીરાનવેશની સરદારી હેઠલ કેટલાએક તાતારીઓએ આવી ઘેરી લીધું; તે મારામારીમાં ઈરાનીઓ પોતાના ઘણાં માણસો ખોઈ પોતાના બચાવ સારૂ બેઈજીત થઈ નાહાશીગયા અને તેઓના સરદારને નાફરમાની કરીઆ ઉપરથી તથા હારખાધાથી થોડુક સુધી બેઈજત અને બંધીખાનું શેહેવું પડીઉ હતું. આગળ વધેલી પેહલી ટુકડી જેનાપર ફ્રરીબુરૂજને સરદાર નેમીઆમાં આવીઓ હતો તેનેબી "પીરાનવેશે" ફરીથી હરાવીઓ અને આ કાબેલ સરદારે એક ઘણી ખુના મરકીવાળી લડાઈ કરી-આબાદ ગુદરેજની સરદારી હેઠલના ઈરાની લશકરપર ત્રીજી વારબી ફતેહ મેળવી હતી[46]. એવું જણાવવામાં આ-વેયુંછે જે આ સખત મારામારીમાં એ ઈરાની સરદારના છોકરા અને નબીરાઓ મળી ૭૦ જણા મારીઆ ગયા હતા. આ ફતેહથી અફ્રાશીઆબને બેહદ ખુશી ઉપજી. તેણે ઈરાનીઓનું જે મોહેટું લશકર રૂસ્તમ અને કેખુશરૂ એ બેઉ સરદારોના અમલ નીચે હતું, અને જેઓએ કે આ ખશબીને મટાડવા પોતા તરફથી સઘળી ગોઠવણો આગળથી કરી રાખી હતી તેઓપર હોમલો કરવા પોતે ઠેહરાવ કરીઓ. તુસને બંદીખાનામાંથી છોડી એક બીજા નવાં લશકરને માથે સરદાર કરી પીરાનવેશ સામે થવા તેને ઈરાનીઓએ મોકલાવીઓ: એ શખ્-શ સાથે તેને ૭ દીવસ સુધી લડાઈ ચાલીઆ કીધી અને જેમાંબી આખરે તુસની હાર થઈ અને હમાવેનાં પાહાડમાં પાછા જવાની તેને ફરજ પડી. તાંહાં તેના લશકરને ઘેરી લીધામાં આવીઆથી તે ઘણી દેહેશતમાં આવી પડીઓ, પણ રૂસ્તમે આવી તેઓનો છુટકારો કરીઓ અને ફતેહ ભરેલી કેટલીએક નાહાની આમન-

શામનની લડાઇ કરીઆબાદ અફ્રાશીઆબના મુખીઅ મદદગાર ચીનના[47] શેહેનશાહને એક મોહોટી લડાઈમાં તેણે કેદ પકડીઓ. આ બીના બનીઆથી ચીનાઈ લશકર[48] જલદીથી વીખરાઈ ગયું અને અફ્રાશીઆબ જે પોતાના પાએતખત શેહેર તરફ નાહાશી ગયો હતો તેનો રૂસ્તમે તરતજ દુમબાલો પકડીઓ, પણ એ શેહેર લેતાં થોડુંક વેર એને હરકત પડી હતી, કાંએજે "પુલવંદ" નામનો એક ખોતનનો સરદાર એની સામે ઘણી બાહાદુરીથી લડીઓ અને ઘણાએક વખણાએલા ઇરાનીઓને તેણે હરાવીઆ પણ આખરે રૂસ્તમને હાતે તેણે શીકસ્ત ખાધી. અફ્રાશીઆબને હવે મદદ નહીં મળવાથી તથા સઘળા તેના ઉપાયો ખુટી પડીઆથી પોતાનાં મુલકોમાંથી તે નાહસી ગયો અને તે મુલકોને રૂસ્તમે ઇરાની લશકરના સરદારોમાં વેહેંચી નાખીઆં. એ પેહેલવાન તીઆરબાદ ખુદ પોતે કેખુશરૂની દરબારમાં પાછો ફરીઓ! અફ્રાશીઆબે જલદીથી પોતાનો મુલક પાછો પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો હોએ એમ દીસેછે. એ પછી ગેવના છોકરા[49] બેજનને છોડાવવાનું માહાભારત કામ રૂસ્તમે પોતાને માથે લીધું. એ શખશ અફ્રાશીઆબની છોકરીપર આશક પડીઆથી કેદ પકડાઓ હતો અને તેની આ હુલડાઈની સજા દાખલ તેને એક કુવામાં ઊંધો લટકાવી દીધો હતો અને જાંહાં તેની જીંદગી તેની માશુકની છુપી ખબરદારીથીજ માતરે બચી હતી. લડાઈ થાને હીલાંબાહાંનાંથી એ કામ જલદી શરણજામ પોહોચી શકસે એવું જાણી આ ઇરાની પેહેલવાન અફ્રશીઆબનાં પાએતખત શેહેરમાં એક વેપારીને વેશે દાખલ થયો. બેજનને તેનાં આ ત્હેહેસ્તનાક બંદીખાનામાંથી તેણે છોડવીઓ; અને એ કામ કરવા જે ઈરાનીઓ આવીઆ હતા તેઓની પછવાડે અફ્રાશીઆબે જે લશકર મોકલીઊં હતું તેની હાર થઈ હતી. જુવાન બેજન[50] કેખુશરૂનો ઘણોજ માંનીતો હતો અને આ ચઢાઈનાં સારાં પરીણામથી એ પાદશાહ એટલો તો મધન થયો કે જારે તેની રૂસ્તમ સાથે મુલાકાત થઈ તારે પોતે જમીનપર પડી આ પેહેલવાનને જે ફતેહ મળી તે સારૂ પરમેશવરની સેતાએશ કરી[51] અને તીઆરબાદ રૂસ્તમનાં માથાં પર આ તેનાં મોહોટાં કામનાં બદલામાં વાજબીની રાહે તેણે એક પાદશાહી તાજ મેહેલીઊં!

એ પછી આપણે રૂસ્તમને તેના બેમાલુમ નબીરા બરજુ સાથે ઘણીએક મારામારીઓમાં ગુંથાયલો જોઈએછે. અફ્રાશીઆબનાં લશકરનો આ સરદાર સેનાપતી હતો અને પેલો અભાગીઆં નશીબનો શોહરાબ જે પોતાના બાપના હાથથી મારીઓ ગીઓ હતો તેનો એ છોકરો હતો. જો જલદીથી ખબર નહીં પડત તો બરજોરનો હાલબી તેના બાપ જેવોજ થાત. એનું તુખમ માલમ પડી આવીઆથી એની તથા એના મશહુર થએલા બપાવા વચે તરતજ મોહોબતની ગાંઠ બંધાઇ. આ બનાવથી તાતારના આ પાદશાહનાં લશકરનો ઘણો બળવાન સરદાર તેનોજ પોતાનો દુશમન થઈ પડીઆને લીધે નાઉમેદ થઈ તેણે રૂસ્તમને તથા ઇરાનનાં બીજા મુખીય સરદારોને ઠગાઈથી કેદ પકડવાની ગેરસલુકાઈ ભરેલી એક યુકતી શોધી કાહાડી. આ કામ સરણજામ પોહોચાડવા સારૂ એક નામચનીનાં મકર અને ખુબસુરતીને તેણે કામે લગાડીઆં પણ એ યુકતી માતરે થોડીજ ફતેહ પામી અને આખરે એ બંને બોરદુઓમાં એક શખત મારામારી થઈ અને તેમાં ઇરાનીઓ વળી ફરીને ફતેહ પામીઆ. આ લડાઈ બાદ પીરાનવેશે અફ્રાશીઆબને પાછું હઠવા ભલામણ કીધી પણ પોતાપર પડતા હાદેશાઓથી એ ખીજવાઈ રહેલો હતો તેથી એ પાદશાહે પોતાના આ ડાહ્યા વજીરની સલાહને બાહાલ રાખવા ના પાડી અને આમનશાંમન હાથોહાથની લડાઈ માંગવા કેખુશરૂને તેણે બાપોકારથી બોલાવીઓ. કેહેછે જે આ તેની માગણી કબુલ નહીં રાખવા ઇરાનના એ પાદશાહને તેના સરદારોએ એકઠા મળી ઘણીએ મીનતજારી કરી; કેમકે આ તુરકી પાદશાહ પોતાનાં કમતાલેને લીધે હવે જાનપર આવી ગયો

હતો તેથી તેની સાથે રૂબરૂ થઈ પોતાની મેળવેલી સઘળી ફતેહને ધોકો પોહોચાડવો એ નાદાનીએત ભરેલું કામ છે એમ તેઓએ તેને સમજાવીઊં. આ વેળાએ જે મશલહત થતી હતી એટલાંમાં બરજુ (બરજોદ) અફ્રાશીઆબને શામે થવા આગળ ધશીઓ, અને પોતાનું લશકર છોડી શામેનાં લશકરમાં ગુસી ગયો. તેને હવે પોતાનો હમનબરદ જોઈ ગોસ્સામાં આવી અફ્રાશીઆબ બોલેઓ, "નીચ આજકાળના પેહેલવાન તું તારા બાપને ઓળખેછે ? જે પાદશાહે તને રોટળો આપેઓ તેનીજ સામે થવા તું નીકલીઓછે ? કેખુશરૂને મારી સામે આવવા દે. પરમેશવરને ઘેર હંમેશ નીમકહરામોને સજા થાએછે તેવીજ સજા તે સાહેબના ગુસ્સાથી તને થયા વીના રેહેશે નહીં" આ ઠપકાથી એ જુવાન પેહેલવાનનો પીતો ઉછલી આવીઆથી તે તરત હુમલો કરવા તેનાં આંગપર ધસીઓ ; પણ બેહુ લશકરો આમનશામન આવી પોહોચીઆથી તેઓમાં જે યુધ ચાલીઊં તેથી એ બંને વચેની મારામારી તો અટકી પડી અને તેટલાંમાં રાતબી પડી ગઈ. અફ્રાશીઆબનું લશકર પાછું હઠીઊં; પણ તેઓનો દુંબાલો પકડવામાં નહી આવીઓ તેથી આપણને એવો ખીઆલ ઉપજેછે જે તે હારીઊં નહીં હશે ! આ લડાઈ શીસ્તાનમાં થઈ હતી અને રૂસ્તમે કેખુશરૂને પોતાનાં રેહેઠાણમાં આવી તેને ઇજત આપવા વીશે જે મીનતજારીથી અરજ કરી તે તેણે બાહાલ રાખી. આ સરદારે પોતાનાં પાદશાહને એક અઠવાડીઊં સુધી મોહોટી ધામધુમથી પોતાને તાંહાં ઉતારીઓ અને એ વેળાએ એ સરદારે પોતાની ઉમરની દશાજીને[૫૨] લીધે બાકીનાં દાહાડા હવે એકાંત ગુજારવા અરજ કરી અને એવું જણાવીઊં જે મારે ઠેકાણે મારો છોકરો ફ્રામરૂજ અને મારો નબીરો બરજુ હવેથી કામ ચલાવશે. એ વાત પાદશાએ બાહાલ રાખી અને ધુર તથા હીરીના[૫૩] રાજો તેને બરજુ (બરજોદ) ને સ્વાધીન કરીઆં અને ફ્રામરૂજને એવું કહી હીંદુસ્થાન પર મોકલીઓ જે તે દેશ હાથ કરીઆબાદ ગોદરેજનાં લશકરને તાતારપર હુમલો કરવા જે મોકલેલુંછે તેને તમારે મદદ થવું. એ લડાઈમાં ગોદરેજનો હમનબરદ "પીરાનવેસ" થયો અને નજીવી જેવી થોડીક મારામારી થયાબાદ એ તાતારી સરદારે ઇરાનના સરદાર[૫૪] પર નીચે જણાવીઆ પ્રમાણે એક કાશદ મોકલીઓ.—
"શીઆવખશનું ખુન જે વીશે આટલું બધું લોહી તો બરબાદ થઈ ચુકુંછે તે શું બીજું લશકર મારી નાખીઆથી વળી રેહેશે ? પેહેલવાનો વચે આમણુ શામણ મારામારી કરી એ લોહી લુહાન લડાઈનો આપણને હવે છેડો લાવવા દ્યો અને ખોદાને વાસતે શીપાઈઓનાં લોહીને વધારે પાએમાલ ના કરવા દો." એની આ ભલામણ કબુલ રાખવામાં આવી અને એ બે સરદારો તથા બીજા ૧૦ પેહેલવાનોને દરેક[૫૫] લશકરમાંથી ચુંટી કાહાડવામાં આવીઆ. એ સઘળી આમણુ શામણ થાએલી લડાઈઓમાં ઇરાની ઇતીહાશીનાં[૫૬] જણાવીઆ પ્રમાણે સઘળા ઇરાની સરદારોજ ફ્તેહ પામીઆ. ગોદરેજ અને પીરાનવેશ વચે તો ઘણી જોશ ભરેલી મારામારી ચાલી; જે બનાવ એ સરદારોની લશકર શંબંધી માહીતગારીને લીધે બની શકે એમ આપણે વીચારી શકીએછે. છેલ્લે સરવાલે પીરાનવેશનો ઘોડો મારીઓ ગીઓ અને તેપરથી પડી ગીઆને લીધે તેનો જમણો હાથ ભાંગી ગીઓ. લડાઈ ચાલુ રાખવાને અશકત થઈ પડીઆને લીધે તેણે આસપાસની કોઈ ટેકડીઓમાં નાહાસી ભરાઈ જવા કોશેશ કરી: પણ ગોદરેજે તેનો દુમબાલો પકડીઓ અને જેવો તેની આગળ જઇ પોહોચીઓ એટલે તેણે પોતાનાં હમનબરદને તાબે થવા કેહયું કે એથી તેનો જાન બચે. પણ એ પીરમરદે જવાબ આપીઓ કે "મારી આબરૂ ખોહી બેઇજત ભરેલું થોડાક કલાકોનું જીવવું હું બાહાલ રાખતો નથી;" એટલા શબ્દો બોલી તે ફરી ગયો ને પોતાને ડાબે હાથે ગોદરેજને ભાલો ભોકીઓ જેથી તે જરાક ઘાહેલ થયો તેટલામાંજ ગોદરેજે જલદીથી પીરાનવેશના દીલમાં પોતાનો ભાલો ભોકી દીધો. આ બનાવથી એ જઈફ

પેહલવાન મુરદુ થઈ જમીનપર પડીઓ. જેવું લોહી તેના ઘામાંથી વેહેવા લાગું તેવુંજ તેણે પોતાના હાથમાં જીલી લીધું અને પોતાનાં છોકરાં[૫૭] જે આ લાંબી અને દેહશતનાંક લડાઈમાં મારીઆ ગીઆં હતાં તેઓનાં તથા સીઆવખશના કીનાના બદલામાં રડતો અને આશમાન તરફ ભવા ઊંચકતો જઈ તે લોહી પોતે પીઈ ગીઓ. ગોદરેજે[૫૮] પોતાના ચેહેરાપર પીરાનવેશનું લોહી ચોપડીઊં અને તેના શરીરથી તેના સરને જુદું પાડવા પોતાની તલવાર જેવી ઊંચકી તેવીજ પેલા શીકશત ખાનાર પેહલવાનની નેકી અને દરજજો ઈઆદ આવીઆથી તે ફટકો મારતાં અટકી ગીઓ. જારે તે છાવણીમાં પાછો આવીઓ તારે તેને માન અને ખુશીના પોકારથી અંદર દાખલ કરવામાં આવીઓ અને તાંહાં તેણે બીજા બધા સરદારો ફતેહ મેળવી દરેક જણ પોતાના હમનબરદોનાં મુરદાં પોતાના ઘોડાની દુંબો સાથે બાંધી છાંવણીમાં જે ઘશડી લાવીઆ હતા તે સઘળાઓને પોતે જોયા હતા. ગોદરેજના છોકરાને પીરાનવેશનું શરીર લેવા મોકલીઓ, ને જે કેખુશરૂ આગળ લાવી મેલીઆમાં આવીઊં; પોતાના બાપ શીઆવખશના મોતના કીનાની વાત તાંહાં ભુલી જઈ પોતે પોતાના આ બચાવનાર તથા જવાનીના દાહાડાની રખેવાલી કરનારના રૂવાન ઉપર માહેતમ પોશીમાં મશગુલ થયો. તેણે[૫૯] તે શરીરને ખુશબોથી ભરવા હોકમ કરીઓ અને પછી એક તખત[૬૦] ભાલો, કુલાહ તથા તે સાથે મોહોટા પેહલવાનોના દરજજા લાએકની સઘળી નીશાંનો જે તે જમાનામાં અવલ મંજલ પોહોચાડવાની કીરીઆ કરતી વેળા કામે આવતી હતી તે સઘળાં માન અકરામ સહીત તે રૂવાનને એક દુખમાંમાં મેલાવીઊં.

કેખુશરૂને જે ફતેહ મળી તેનો સઘળો ફાઅદો તેને થયો; તેણે ઓકશસ (જહુન) નદી ઓલંગી શમરકંદ અને બોખારાના શેહેરો પોતાના અખતીઆરમાં કરી લીધાં. અફ્રાશીઆબે પોતાના છોકરા "શેદેહ"ને કેખુશરૂપર એલચી તરીકે શુલેહનો પેગામ આપી મોકલીઓ, પણ તે મેહેનત ફોકટ ગઈ; કાંએજે એ ધીરો જુવાન જે ઓધાપર ગીઓ તે ઓધાને તદન નાલાએક હતો એમ જણાએછે; કેમકે તેણે પોતાના બાપનો પેગામ ઘણી તુંદીથી કેખુશરૂને સ્વાધીન કરીઓ અને તે પેગામ આપી રહા પછી ઈરાનના પાદશાહને પોતા સાથે હાથોહાથની લડાઈમાં ઉતરવા બાપોકરથી બોલાવવા લાગો. તેની આ ગેરશલુકાઈ અને હઠને લીધે કેખુશરૂ એટલો તો ગુસ્સે થયો કે તેની આ જોશભરેલી માંગણી પોતે તરત કબુલ રાખી; તેઓ એકએક સાથે લડીઆ અને જેમાં શેદેહ મારીઓ ગીઓ. તેના મોતની આ દુ:ખકારક ખબર અફ્રાશીઆબને પોહોચી તેવીજ તેણે બીજી લડાઈ સારૂ તઈઆરી કરી. એ લડાઈમાં ઘણાં શુર અને જોશથી તેનું લશકર લડઊં; પણ શેવટે તે હારી ગયું અને અભાગીઆ નસીબનો અફ્રાશીઆબ પોતે સામે થયો[૬૧] ખરો પણ આખરે નાહાઠો અને પાહાડોમાંથી તેને પકડી કેખુશરૂની હજુર કેદ કરી લાવીઆ. એ પાદશાહે, જેવી તરેહથી નીરઅપરાધી શીઆવખશને અફ્રાશીઆબે મારીઓ હતો તેવીજ તરહેથી તેનેબી મારી નાખવા હોકમ આપીઓ: એ શીઆવખશના ખુનનો બદલો લેવા સારૂ આ લાંબી અને ખુનામરકી ભરેલી લડાઈ ચલાવવામાં આવી હતી.

આ બીના બનીઆબાદ તરતજ કેખુશરૂએ પોતાના બાકીનાં દાહાડા ધરમ સંબંધી ગોશેનશીનીમાં પુરા કરવા ઠરાવ કરીઓ. તેણે વંશપરંમપરા સુધી હાકમી ચલાવવા સારૂ રૂસ્તમને કાબુલ, જાબુલીસ્તાન અને નીમરૂજ[૬૨]ના પ્રાંતો આપીઆ અને કેકાઉશના જમાઈ તથા પોતાના કરી લીધેલા છોકરા અને માનીતા લોહોરાસ્પને તેણે પોતાનું તખત શોંપીઊં. તુસને ખોરાશાન બખશીઊં અને તેને તથા કેકાઉશનાં છોકરા ફરેબુરૂજને લોહેરાસ્પના અખતીઆર હેઠલ રેહેવા મજબુત ભલામણ કરી. આ ગોઠવણો કરીઆબાદ કેટલાક અમીરો[૬૩] સુધાં એ પાદશાહ એક ઝરરાહ[૬૪] તરફ રવાના થયો કે જાંહાં ગોશેનશીન થવા તેણે ઠેઠાવ

કરીઓ હતો. જે ગરંથકારના[૬૫] મત પ્રમાણે અતીઆર સુધી આ બાબદ હું લખતો આવીઓછું તેના જણાવીઆ પ્રમાણે એ પાદશાહ હવે અંહીઆ ગુમ થઈ ગીઓ અને જે લોકો એની સાથે એને મુકવા ગયા હતા તેઓ પાછા ફરતીવેળાએ એક જબરજસ્ત તોફાનથી સઘળા મરણ પામીઆ હતા. કેખુશરૂ ૯૦ વરસ જીવીઓ અને તેણે ૬૦ વરસ સુધી રાજ ચલાવીઉં. એ પાદશાહમાં ઘણાં સરશ ગુણ હતા અને એનું નામ એના દેશીઓ હજુર સુધી બાઈજતથી લેછે. કેટલાક ગરંથકારો[૬૬] કેહેછે જે એ પાદશાહ મરણ પામીઓ નથી પણ ગેબ[૬૭] થઈ ગએલોછે અને દંતકથાઓમાં એ પાદશાહને પેગંમબરને દરજજેબી ચહડાવી મેલેલો છે. કેખુશરૂના વારેશ લોહોરાસ્પને પેહલાં તો કાંઈક હરખતો નડીખરી. પણ તેની નેકી, તેનાં રઈઅતના માહોમાંહેના કારોબાર સંબંધી સરશ ધારા, અને લશકરમાં ક્વાએદ દાખલ કરી તેને લીધે તરતજ તેનો અખતીઆર મજબુત બેશી ગીઓ.

આ પાદશાહે તાતાર અને ચીન[૬૮] એ બે દેશોના પાદશાહોને પોતાને માન આપવા ફરજ પાડી. ઈરાકનો હાકેમ રામ ગુદરેજ જે તેના "બખતુલનસર"[૬૯] નામના ખેતાબથી વધારે સાધારણ રીતે જણાએલોછે તેને એ શેહનશાહતને આઠમણ દીશા તરફથી વધારતા જવા હોકમ ફરમાવવામાં આવીઓ; અને એક મુશલમાન ગરંથકાર[૭૦] આપણને એવું જણાવેછે જે એ સરદારે જેરૂસલમ જાંહાં તે વેળાએ દાઉદનાં વંશનો એક શખસ રાજ ચલાવતો હતો તેનાપર એક લશકર મોકલાવીઉં. એ પાદશાહ જેવું એ લશકર તેના મુલક તરફ જાઈ પોંહોંચીઉ કે પોતે તેવોજ તેને તાબે થઈ ગીઓ અને પોતાપર આ ફતેહ મેળવનારને ચોથાઈ આપવા કબુલ કીધું. તે ઈમાનદારીથી પાર પાડવા તેણે "ઈસરાએલના બચાંઓમાંના" એક મુખીઅ શખશને ઓલમાંબી આપીઓ. પાછું ફરતી વેલાએ ઈરાની લશકર થોડુંકજ આગળ ચાલીઉં એટલામાં તેના સરદારના સાંભળવામાં આવીઉં જે ઈઆહુદીઓએ હુલડ કરી પોતાના પાદશાહને તેના આવા અપમાન ભરેલા કોલ કરારો સારૂ મારી નાખીઓ છે. એ બનાવની જે હકીકત પોતે સાંભળી તે તેણે "બખતુલનસર" પર લખી મોકલાવી અને તરતજ ખુદ પોતે જેરૂસલમ તરફ રવાના થયો અને તે શેહર પોતે જીતી લુટી લીધું અને જે રેહવાશીઓ કતલમાંથી બચી ગીઆ તેઓને પોતે કેદ પકડી ગીઓ. એવું જણાયલુંછે[૭૧] જે એશીઆ ખંડના ઈતીહાસ લખનારો નો "બખતુલનસર" તેજ ઈઆહુદી ગરંથકારોનો "નેબોકદનાજર" છે અને જે મુશલમાન ગરંથકારમાંથી મેં અંહીઆં લખીઉંછે તેના જણાવામાં અને ઈશાઈ ધરમની પોથીઓમાં આપેલાં બીઆનો વચે નજદીકનો સંબંધ આ વાતમાં બેશક દીશેછે ખરો: પણ આ પ્રમાણે સારંશ બાહાલ રાખીએ તેની આગમજ ઘણીએક બાબદોની તપાસ આપણને કરવી જોઈએ. એ અને એવીજ બીજી બાબદો હવે પછીના એક બાબમાં તપાસવામાં આવશે.

કેકાઉશનાં છોકરાંઓને લોહોરાસપ વધારે પસંદ કરવા લાગો તેથી તેના છોકરા ગુસ્તાશપને દુઃખ લાગું અને પોતાનાં બાપની શામે જે ફીતુર ઉભું થયું તેમાં પોતે શામેલ થયો. પણ તે ફીતુરમાં ભંગ પડીઆથી તે આથમણ તરફનાં મુલકોમાં[૭૨] નાહાશી ગીઓ અને તાંહાં તે થોડુંક સુધી ભરાઈ બેઠો. ઈરાની લોકોમાં[૭૩] શાહરાવવાની ઘણી ટેવછે તેથી પોતાના પાદશાહી વંશના હરેક શખસની નાહાશભાગની વેળાએ તેઓ તેની સાથે કાંઈપણ જોખમ ભરેલાં કામો જોડી નાખેછે. સાધારણ રીતે જણાએલા હેવાલો પ્રમાણે એવું જણાએછે જે આથમણ તરફના શેહેનશાહની છોકરી ખુશનુમાં "કાટીઉન"[૭૪] ને ભરથાર શોધવાનો તે વેળાએ હુકમ થયો હતો અને તેની અગાશી હેઠલ તે દેશનાં સઘળા જુવાન અમીરો આવીને પોતાની શુરત તેને દેખાડવા અરજ

કરતા હતા જેથી તેને પોતાનો ખાવંદ શોધવા સવલ પડે; પેલીએ સઘળા ઉમરાવોને પડતા મેહેલી ગુસ્તાશપની ખુબશુરતીપર મોહીત થઈ તેનાંપર લીંબુ ફેંકીઉં જેથી તેણે આ ખુશનમાં પારકા દેશના જુવાનને પસંદ કરીઓ એમ મુકરર થયું. આવા હલકે દરજ્જાનાં માણસને તેણે ચુંટી કાહાડીઓ તેથી શેહેનશાહ પોતે તેનાં પર ઘણો ખફા થયો અને એ શેહેનશાહતના મુકરર થએલા ધારાઓની સરત પ્રમાણે એ લગન તેનાથી જોકે નાકબુલ રખાઈ શકાયું નહીં તોબી તેણે એ ધારો તીઆરબાદ રદ કરીઓ અને પોતાની છોકરીને તેનાં ખાવંદ સાથે ગરીબી હાલતમાં જઈ રેહેવા કાહાડી મેહેળી. એજ કહાણીમાં એવુંબી જણાવવામાં આવેલું છે જે,[૭૫] રાજમાં તે વેળાએ એક શીંહ અને એક અજદાહથી લોકોને ભારી હાંની પોહોંચતી હતી તેથી કંટાલી એ શેહેનશાહે એવો ઢંઢેરો ફેરવીઓ કે જેબી શખસો એ બંને પ્રાણીઓને મારી નાખશે તેઓ સાથે હું મારી બે બાકી રહેલી છોકરીઓને પરણાવીશ. જે બે શાહાજાદા પેલી શાહજાદીઓ ઉપર આશક હતા પણ આવા સખશશો સાથે મારામારી કરવા બીહતા હતા તેઓએ ગુસ્તાશપ જેની બાહાદુરીની તારીફનો ગુલબો લોકોમાં ઉડી રએલો હતો તેની પાસે આવી અરજ કરીને તે પેહેલવાન પાસે પેલાં શીંહ અને અજદાહને મારી નખાવીઆં; અને તે કામનું માન પોતે લઈ પોતાની પીઆરી માશુકો સાથે જઈ પરણી આવીઆ.[૭૬] શેહેનશાહને એ વાત પછી તરતજ માલુમ પડી આવી તેથી તેણે ગુસ્તાશપ પર ઘણી માયા દેખડાવી અને તેને પોતાનાં લશકરનો સરદાર બનાવીઓ. આ જુવાન શાહાજાદાની વખાણ ઈરાનમાં ફેલાઈ અને લોહોરાસ્પે પોતા પછી તખતપર બેશનારે શાહાજાદાની સરદારી હેઠલ પરદેશનું લશકર આવેછે તેથી બીહીને પોતાનાં લશકરની સરદારી તેણે પોતાનાં બીજા છોકરા જુરીરને શોંપી અને તેને પોતાનું તાજબી આપી રાખીઉં અને એવો હોકમ કરીઓ હતો જે તમો બે ભાઈ એકઠા થાઓ તારે એ તાજ તમારે ગુસ્તાશપનાં માથાંપર મુકવું. જારે લશકરો નજદીક આવી પોહોંચીઆં તારે ગુસ્તાશપે પોતાનાં દેશીઓની છાવણીમાં જવા કાંઈબી આનાકાની કરી નહીં. તરતજ તેઓએ બાપોકારથી તેને પોતાનો પાદશાહ કરી બેશાડીઓ અને જુરીરે તેને પોતાનાં બાપનાં ફરમાન વીશે સઘળું કહી સંભળાવીઉં. જે શેહનશાહની તે પોતે ચાકરીમાં હતો તેને પોતાની હજુરમાં આવવા તેણે લખી મોકલાવીઉં અને તેના આવ્યા પછી સઘળી ચીજો તેની મરજી મુઆફેક કરવામાં આવશે એવી તેની ખાતરી કરવામાં આવી હતી. તે શેહેનશાહ પોતે આવીઓ અને તેણે પોતાનાં જમાઈને તખતનશીન થએલો તથા ઈરાનની શેહેનશાહતનો પાદશાહ થએલો જોયો. આ મુલાકાતથી આ બે રાજો વચ્ચે શલાહ થઈને ગુસ્તાશપ પોતાની બાનુ શાથે તીઆરબાદ ઈરાન તરફ કુચ કરી ગયો અને પોતાનાં બાપનો ઈમાનદાર ખીદમતગાર થયો. તેણે (લોહોરાશપે) તેને પોતાનો વારેસ કબુલ રાખીઓ અને થોડુંકમાંજ પછી પોતાનાં દીવસો ગોશેનશીનીમાં કાહાડવાનું પસંદ કરી તેણે પોતાની શેહેનશાહતનો અખતીઆર તેને સોંપીઓ. ઈરાની ગરંથકારોના જણાવીઆ પ્રમાણે એ પાદશાહ તખત પર ૧૨૦ વરસ[૭૭] સુધી રહેઓ. એના છોકરા તથા વારેશ ગુસ્તાશપનાં[૭૮] રાજમાં ઈરાનીઓને આતશાતી (જરતોશતી) દીનમાં વટલાવીઆમાં આવીઆ હતા તેને લીધે એનું રાજ ઘણું મશાહુર થએલું છે. જરતોસ્ત (જોરોઆસટર)[૭૯] જેણે પોતાના દેશના ધરમમાં આ ફેરફાર કરીઓ હતો તેની જીંદગીની બાબદો જો પેહેલવી ગરંથોમાંથી લઈએ તો તેને પેગમબર કરી લખેલો અને મુશલમાની ગરંથોમાંથી ઉતારીએ તો તેને ઠગારો કરી લખેલો આપણે વાંચીએછે. આગળાઓ (પેહેલવી ગરંથકારો) પરેહજગારી તથા રોશન દીલી એનાંપર ખતમ છે એવો દાવો કરેછે અને પાછલાઓ[૮૦] (મુશલમાન ગરંથકારો) એવું કેહેછે જે એ માત્ર એક સારો ફળજોતીશી હતો અને આ નવા અને નાપાક ધરમના શી-

ક્ષાગુરૂ થતી વેળાએ તેને ખુદ પોતાને શેહેતાને ભમાવીઓ હતો. એ ગુસ્તાશપના જમાનામાં થઈ ગયોછે એવું સઘળાઓ એકમતથી કબુલ કરી જાએછે અને એણે તે પાદશાહને પોતાનો મજહબ ઘણી યુકતી અથવા મોજેજાઓ[૮૧] કરી મનાવીઓ હતો; અને એ મજહબ તેણે પછી લોકોમાં ઘણી આતુરતા તથા હીંમતથી પ્રસાર કરીઓ હતો. એ દીનપર બેહદ ચુસ્ત પાદશાહે પોતાનાં મુલકનાં દરેક ભાગમાં આતસકદેહો બંધાવીઆં એટલુંજ માત્ર નહીં પણ તાંહાં આવી પરસતેશ કરવા પોતાની રઈએતનેબી ફુરજ પાડી. એક પુસ્તકમાં[૮૨] એવું જણાવેલછે જે ગુસ્તાશપના છોકરા અશફંદીઆરને જરતોસ્તે સપર પેહેલો વટલાવીઓ હતો અને પોતાના બાપને પોતાનો દાખલો પકડવા ફુશાહત ભરેલી રીતે એ શાહાજાદાએ વારંવાર સમજાવીઆ કરીઉં હતું. આ મજહબ જે સપર પેહેલા "આજરબીજાન"[૮૩] પ્રાંતમાં શીખવવામાં આવીઓ હતો તે જલદીથી પછી એ આખી શેહેનશાહતમાં ફેલાઈ ગયો. કેહેછે જે એ પાદશાહે ૧૨ હજાર ગાએનાં ચામડાંઓને બારીક બનાવી તેઓપર આ નવા મજહબનાં ફુરમાનો લખવા હુકમ કરીઓ હતો. આ ચામડાંઓને પરશીપોલીશના ખડકમાંથી કોતરી કાહાડેલા એક તાકમાં[૮૪] મુકાવીઆં હતાં. તેઓની રખેવાલી શારૂ પરેહજગાર માણસોને મુકરર કરવામાં આવીઆં હતાં; અને એ ધરમનાં પાક પુસ્તકોથી બીજી બાબદોને લગતાં દફતરોને થોડાં ઈલાહીદાં રાખવા હોકમ કરેલો હતો! ઈરાનમાં ધરમ સંબંધી જે ફેરફાર થયો તેથી સપર પેહેલું પરીણામ એ નીપજઉં જે તાતારનાં[૮૫] પાદશાહ અરજાસ્પ સાથે લડાઈ ઉઠી: એ પાદશાહે ગુસ્તાશપ[૮૬] જે ગુનાહમાં આવી પડીઓ તેમાંથી તેને ચેતાવવા તથા તેના વડીલોના મજહબપર પાછો આવવા તેનાં પર એક કાગળ લખી મોકલીઓ અને અગરજો "એ શીખામણ તું કબુલ નહી રાખશે તો હું તારી સાથે લડાઈ કરીશ" એવી તેને ધમકી તે કાગળમાં આપી હતી. આ કાગળથી ઈરાની પાદશાહ ઘણો ખફા થયો અને તરતજ એક લડાઈ ઉઠી. પેહેલવેહેલી લડાઈ જે ઈરાનનાં મુલકોમાં થઈ તેમાં ગુસ્તાશપનો ભાઈ[૮૭] અરજાસ્પના છોકરાને[૮૮] હાથે મારીઓ ગયો; પણ તે ફુતેહ આ જુવાન શાહાજાદાએ કાંઈક ઘણું સુધી ભોગવી નહીં; કાંએજે તે પોતે ઈરાનનાં પાદશાહના છોકરા અશપંદીઆરની[૮૯] તલવારથી તીઆરબાદ મારીઓ ગયો. એ લડાઈનું પરીણામ એવું આવીઉં જે, અરજાસ્પે તદન હાર ખાધી અને પોતાનાં મુલકોમાં તે પાછો પછી નાહાશી ગયો! આ કામ પછી પોતાના બાપની દરબારની ખટપટને લીધે અશપંદીઆરે એક બંડ ઉઠાવીઉં. તરતજ તે તાબે થઈ ગયો હોય એવું જણાયછે. તેને બંદીખાનાંમાં નાખવામાં આવીઓ; પણ તેની કેદની ખબર જેવી તાતારમાં પુગી એટલે તે દેશના પાદશાહે ફરીને લડાઈ શરૂ કરી ઈરાનપર ચઢાઈ કરી ગુસ્તાશપને હરાવી તે પાદશાહની[૯૦] એક છોકરીને તેણે કેદ પકડી. એ ફુતેહબાદ તે તાતારમાં પોતા સાથે એ રાજવંશી બંદીવાનને તથા બીજી અતીઘણી લુટ લઈ પાછો ફરીઓ. નાચારીએ ગુસ્તાશપે અશપંદીઆરને માત્ર તેનાં બંદીખાનામાંથી છોડી મુકીઓ એટલુંજ નહીં પણ પોતાની બેહેનને છોડવવામાં જો તે ફુતેહ પામે તો પોતાનું તાજબી તેને છોડી આપવાની કબુલાત આપી. એ સરતો એ શાહાજાદાએ બાહાલ રાખી. તેણે એક લશકર જમાવ કરીઉં અને તેની મદદથી તેણે અરજાસ્પને હરાવીઓ અને તે પાદશાહના "રૂહીન દેહ"[૯૧] નામનાં પાએતખત શેહેર સુધી જો ગરજ પડે તો તેનો દુમબાલો પકડી તેને નશાડવાની સઘળી ગોઠવણો કરી રાખી હતી. બલખ આગળથી એ શેહેરમાં જવાના ત્રણ રસ્તા હતા એવું માલુમ પડેછે; એક ૪ માસની મુસાફરીનો; બીજો ૨ માશનો અને ત્રીજો છ કે શાત દીવશની મુસાફરીથી વધારે દુર નહતો; પણ કેહેછે જે[૯૨] એ છેલ્લો રસ્તો એક મોહોટાં બીઆબાનમાં આવેલો હતો અને તેમાં એટલાં તો વેહેશી જાનવરો અને જેહેરી શાપો હતા કે તે ઓલં-

ગી જવા અતીઆર સુધી કાંઈબી કોશેશ થઈ ન હતી. પોતા સાથે ૬૦ ચુનંદાં માણસો લઈ એ રસ્તો ઓળંગવાનો ઠેરાવ બાહાદુર અશપંદીઆરે કરીઓ. બે મહીનાની મુસાફરીનો જે રસ્તો હતો તેમાર્ગે તેણે એક "પુશાતંગ[૯૩]" નામના સરદારને લશકર તથા સામન સુધાં વીદાએ કીધો. દુશમનનાં પાએતખત શેહેર ભણી જારે તે જાઈ પોહોંચે તારે એક આતશની નીશાન સારૂ જોયા કરવાનો તેને હોકમ કરીઆમાં આવીઓ હતો; અને જે ઘડીએ તે નીશાન તેની નજરે પડે તેજ ઘડી તેણે પોતાનાં લશકરને હુમલો કરવાને વાસતે લઈ તરતજ મદદે આવવા ફરમાવીઊં હતું. અશપંદીઆર અને તેના ૬૦ સોબતીઓએ વેપારીઓનો વેશ લીધો અને પોતા સાથે ઘણી કીંમતી વસ્તુઓ પુશકળ લઈ રાખી. તેઓએ પેલું બીઆબાન સલામતી ભરેલી રીતે પસાર કરીઊં અને કાંઈબી શક ઉતપન કરીઆ વીના એ "રૂહીન દેહ" શેહેરમાં તેઓ દાખલ થયા. સંભાળથી તાંહાં એવી એક અફવા ઊડાડી કે એક મોહોટો અને માતબર વેહેપારી પોતાના કેટલાક દોસ્તો સુધાં ગુસ્તાશપનાં જુલમથી નાહાસી આવીઓછે. ધારીઆ પ્રમાણે જલદીથી એ વાત પાદશાહનાં કાન પર ગઈ અને તેણે અશપંદીઆરનો માલ જોવા પોતે બોલાવવા મોકલીઓ. આ છુપો વેશ લીધેલો શાહાજાદો તાંહાં ગયો અને કેટલાંક કીંમતી જહવાએશતો નજરાંણાં તરીકે પાદશાહ આગળ ધરીઆં કે જેણે તરતજ તેનાં પર મેહેરબાની રાખવામાં આવશે તથા તેની બરદાશત લીધામાં આવશે એવી તેની ખાતરતશલી કરી. કોઈબી તરેહનો કાંઈપણ શક ઉતપન થયો નહીં અને જે દાહાડે ઈરાની લશકર તે શેહેરની નજદીકીમાં આવી પુગું તેજ રાતનાં અશપંદીઆરે પેલી ઠેડવેલી નીશાન કરી. બાહેરથી લશકરે તેવોજ તરતજ શેહેર પર હોમલો કરીઓ અને એ શાહાજાદો તથા તેનાં રફીકોએ એ મેહેલપર મારો ચલાવીઓ. એ અચબુચ આફતથી દુશમનોમાં જે ઘભરાટ થઈ પડીઓ તેથી એ શાહાજાદાને શેહેલાઈથી ફતેહ મળી. જારે તે પાદશાહ આગળ તે જઈ પોહોંચીઓ તારે તે બોલીઓ જે "કાફર તુરકી;[૯૪] ઈરાનનો શાહાજાદો અશપંદીઆર તે હું છું"! એ નામ સાંભળતાંજ અરજાસ્પ બીધો અને નાહાઠો પણ તરતજ પછી તેને પકડી લાવી મારી નાખીઓ તથા તેના સઘળા ભાઈઓનેબી કતલજ કરવામાં આવીઆ. અશપંદીઆરે પછી પોતાની બેહેનને છોડવી પોતાનાં બાપ તરફ પાછી રવાના કરી આપી અને તેના પર આ ફતેહમંદ છોકરાએ અરજાસ્પનું તખત તથા બીજી ઘણીએક તરેહની લુટ પણ મોકલાવી હતી. તુરાનનું રાજ અગરેરશનાં વંશમાંના એક પરેહજગાર માણસને બખશાવામાં આવીઊં અને જે ગરંથકારની[૯૫] સતા હું અતરે વાપરૂંછું તેના જણાવીઆ પ્રમાણે તેના વારસોએ શીકંદરનાં વખત સુધી એ દેશમાં તારબાદ રાજ ચલાવીઆ કીધું હતું! અશફંદીઆરનાં પરાક્રમો વીશે તરેહ તરેહવાર બીઆનો આવેલાંછે. ફીરદોસીનાં જણાવીઆ પ્રમાણે અરજાસ્પ સાથેની એ શાહાજાદાની પેહેલવેહેલી લડાઈમાં એની બાહાદુરીથી જે ફતેહ મળી હતી તેના બદલામાં એને બલખનો હાકેમ બનાવીઓ હતો કે જાંહાં એણે પોતે એક દરબાર બનાવી હતી એટલુંજ નહીં પણ એ બધી શેહેનશાહત પરબી એનો અખતીઆર ચાલતો હતો. પણ આ પ્રમાણે એણે ઓધો ચલાવીઆથી એના દુશમનો વધારે પોતાની હુશીઆરીમાં રહયા. તેઓએ ગુસ્તાશપને એવું સમજાવીઊં જે તારો છોકરો તારી જીંદગી લેવાની પેરવી કરેછે, તેથી એ શાહાજાદાને એકાએક પરશીપોલીશમાં આવવાનો હુકમ થયો, જાંહાં જેવો તે આવી પોંહોંચીઓ એટલે તરતજ તેને આદરબીજાનનાં એક કીલ્લામાં હંમેશ સુધી કેદ રાખવા હુકમ થયો. આ બનાવથી એ વેળાએ ઈરાનમાં માંહોમાંહે રાજપાટ તથા ધરમ સંબંધી બાબદોની જે મારામારી ચાલતી હતી તેઓને વધારે ઉતેજન મળીઊં એટલુંજ માત્ર નહીં પણ એ શેહેનશાહતપર પાછો હોમલો કરવા તાતારનાં પાદશાહનેબી ઉલટ છુટી. તેણે મોટી

ફતેહ મેળવી—ખોરાસાન લુટીઊં; બલખ લઈ મુકીઊં અને જરતોસ્તના ધરમ પાલનારાઓ[૯૬] તથા તે ધરમના ઉપાધીઆઓ જે જે કતલ કરવામાં આવીઆ તેમાં જઈફ પાદશાહ લોહોરાશપ પણ કતલ થઈ ગયો. કાવાનાં ચણીઆમાંથી એ શેહેનશાહતનો ઘણાએક વરસો થયાં જે ઝુંડો બનાવી રાખીઆમાં આવીઓ હતો તે ઝુંડોબી દુશમનોનાં હાથમાં ગયો અને તેઓએ તેને એક ફતેહની નીશાની દાખલ તાતારનાં પાએતખત શેહેરમાં મોકળાવી દીધો. ગુસ્તાશપ જેનાંપર આ હુમલો અકશમાત થયો હતો તેણે એક મોટું લશકર એકઠું કરીઊં અને શપર પેહેલાં તો તેની મદદથી તે ફતેહ પાંમીઓ. તાતારના પાદશાહનો છોકરો જેણે બલખ લુટીઊં હતું તેને તેણે હરાવીઓ અને પાછો હટવા તેને ફરજ પાડી; પણ ઓકશશ (જહુન) નદી સુધી તેની પછવાડે લાગીઆથી એક બીજાં લશકરની ટુકડી સાથે તાંહાં તેને લડાઈ કરવી પડી જેમાં ઈરાની લશકર શીકશત ખાઈ બધું વીખરાઈ ગયું, ને તેમાંનો હરધો હરધ ભાગતો મારીઓ ગયો તથા બાકી રહેલો ભાગ મોહોટી મેહેનતથી ખોરાશાનમાં નાહાસી આવીઓ. આવી શીકશત હાલતમાં આવી પડીઆથી પોતાના નાહક દુખ આપેલા છોકરાની મદદ માગવા શીવાએ બીજો કોઇ પણ એલાજ તેની શોડે રેહેઓ નહીં: આ પેગામ લઈ જવા સારૂ તેણે પોતાનાં વખણાએલા વજીર "જાંમાસ્પ" ને કામે લગાડીઓ અને તેણે અશપંદીઆર પર જે જફા પડી તે ગઈ ગુજરેલી જાણી માફ કરવા તેની શોડેથી માંગી લીધું એટલુંજ માત્ર નહીં પણ પોતાના પાદશાહનો તથા પોતાના દેશનો બદલો દુશમેનો પર લેવા પણ તેને સમજાવી કબુલ કરાવીઊં. કેહેછે જે[૯૭] જરતોસ્તના મજહબ પર એ શાહાજાદો ઘણો ચુસ્ત હતો તેથી તેના બચાવ સારૂ અકશાર કરી બાહેર પડવા એ તઈઆર થતો હતો અને એ અજય જહનુન ઉપર મુસતકીમ રહી પોતાના દુશમનો સામે આ પાખ લડાઇમાં એ ગુથાયો હતો. એણે સમપુરણ ફતેહ મેળવી અને દરેક નવી નવી ફતેહ[૯૮] મળતી વેળાએ ફારશી કહાણીના આ પેહેલવાનને પોતાનું ડાહાપણ તથા બાહાદુરી કરતાં પોતાની દયા અને સખાવતપણું વધારે દેખડાવા નવી નવી તકો મળીહતી. લડાઇમાં તેણે પોતાના દુશમનોને માત્ર હરાવીઆ એટલુંજ નહીં પણ ઘણાં મોટાં મોટાં પરાકરમો[૯૯] કરી તેઓનાં પાએતખત શેહેરોબી તેણે જીતી લીધાં હતાં; એ પરાકરમો રૂસ્તમે જે માહાભારત કામો કરીઆં હતાં તેઓથી કશીબી પ્રકારે ઉતરતાં નહીં હતાં. તેણે રૂહીનદેહ હાથ કરી લીધું. તાંહાંનાં પાદશાહને તથા તાંહાંનાં ઘણાખરા રેહેવાશીઓને મારી નાખીઆ; અને પોતાની બેહેનો જેઓ બલખમાં કેદ પકડાઇ ગઇ હતી તેઓને છોડવી; અને એ સઘળાં કરતાં ઘણું અગતનું કામ તેણે એ કરીઊં જે શેહેનશાહતનો "દરફશે કાવાંની"[૧૦૦] નામનો પાખ ઝુંડો પણ દુશમનો સોડેથી ઝુટાવી લીધો. આ મોટી ફતેહ વીશે જે ગરંથકાર બીઆન આપેછે તે વીગતવારે અશપંદીઆરની હીંદુસ્થાન, અરબસ્થાન અને આથમણ તરફનાં દેશોમાં[૧૦૧] કરેલી લડાઇઓ વીશેનો ચોકશ હેવાલ આપતો નથી પણ માત્ર એટલુંજ જણાવી જાએછે જે તેણે એ સરવે દેશોબી જીતીઆં હતાં. પણ એ શાહાજાદાનાં[૧૦૨] પરાકરમો વીશે ફારશી ભાશામાં એક કહાણી આપણા જોવામાં આવેછે જેમાં એણે આથમણ તરફના દેશોમાં કરેલી સ્વારીઓનો એક લાંબો પણ ખોટો હેવાલ આપેલોછે.

અશપંદીઆરે પોતાનાં દેશનાં સઘળા પારકા શતરૂઓને જીતીઆ બાદ ઈરાનનું તાજ જે વીશે ઘણુંકરીને તેને અશા આપીઆમાં આવી હતી તે તાજ હવે પોતાને મળવાની તેને ઉમેદ હતી, પણ ફરેબબાજ ગુસ્તાશપ પોતે રાજ છોડવા નાખુશ હતો તેથી તેણે પોતાની કબુલાત પુરી પાડવા તેને ઉડાવીઆ કીધો. આ કુનેહબાજ જઈફ પાદશાહે તેને એવું કહ્યુંજે "મારૂં રાજ હાલ મુસતકીમ પાયાપર હજુર આવેલું નથી તે તુંને શપુરદ ક-

રવા હું શરમાઉછું. રૂસ્તમ અને તેનાં કુટુંબે આપણી ફરમાબરદારી કરવાનું મોકુફ કરીઉંછે અને શીસ્તાનમાં પોતે એક સવતંત્ર રાજ સ્થાપી બેઠાછે. તેઓને પાછા ફરમાબરદાર કરવા જોઈએ અને અગરજો "ઓ મારા છોકરા એ કામ તું કરે અને તે સરદારને બાંધી આપણી હજુર લઈ આવે તો તારી બેમીસાલ બાહાદુરીના બદલામાં તને આ મોટી અને સમાધાની ભરેલી શેહેનશાહતનું રાજ મળશે."[૧૦૩] આ દરખાસ્તથી એ શાહાજાદો ચોંકીઓ પણ આવાં ભએભરેલાં કામમાં હાથ ઘાલવા ઘણી ફુશાહત અને ઈઉકતી ભરેલી રીતે આખરે તેનાં બાપે તેને હારપર આણીઓ અને છેલ્લેસરવાલે નાચારીએ તેણે એ કામ માથે લેવા કબુલ કરીઉં; જેમાં તેણે પોતાની આબરૂ તથા જીંદગીબી એકદમ ખોઈ દીધી. રૂસ્તમ અને અશફંદીઆર વચ્ચે લડાઈ થઈ તેની આગમજ જે જે માહાભારત કામો બનીઆં તે સઘળાંઓનું બીઆન અત્રે આપવું કંટાલા ભરેલુંછે. એ સઘળાં પરાક્રમો એ બંને પેહેલવાનોની બાહાદુરી અને સખાવતને માન આપે એવાં છે. અશફંદીઆરે[૧૦૪] ઘણી મીનતજારીથી રૂસ્તમ સોડેથી માંગી લીધું કે મારા બાપનાં ફરમાન પ્રમાણે "તું તારો હાથ મને બાંધવા દે," પણ તે પેહેલવાને એ શીવાએ બીજી હરેક કબુલાતો જે તે કેહે તે બાહાલ રાખવા પોતે જણાવીઉં પણ આ કામથી મારા કુટુંબને બટ્ટો પોંહોંચેછે માટે એ વાત મારાથી બાહાલ રાખી શકાતી નથી એવો જવાબ વાળીઓ. એથી એક લડાઈ શરૂ થઈ, જેમાં બંને બાજુઓ પરના ઘણાએક મુખીઅ સરદારો મારીઆ ગયા. અશફંદીઆરે રૂસ્તમ સાથે જંગ કીધું તેમાં રૂસ્તમ ઘાએલ થયો અને લડાઈનાં મેદાનમાંથી પાછો હઠીઓ : પણ બીજે દીવસે તે પાછો લડાઇનાં મેદાનમાં[૧૦૫] આવીઓ અને કેહેછે જે એ વેળાએ તે પોતા સાથે બે અણીદાર તીર[૧૦૬], અશફંદીઆરનું શરીર બખતરથી[૧૦૭] ઘણું કરી જીતી ન શકાએ એવું બની રેહેલું હતું તેથી તેની આંખમાં તેવા તીર ભોકવા લાવીઓ. રૂસ્તમે બીજી લડાઈ એની સાથે શહરૂ કરી તેની આગમજ પોતે એ શાહાજાદાને પોતાની સઘળી દોલતબી આપવા કહી અને પોતે ઈરાનનાં પાદશાહી હોકમનો સદા મોહોટો ફરમાબરદારછે એવું પણ જણાવીઉં તોએ અશફંદીઆરે એ પેહેલવાન ખુદબખુદ બંધાઈ ગુસ્તાશપ શોડે આવે તે શીવાએ બીજી કોઈબી વાત તેણે પોતે સાંભળવા ના પાડી. લડાઈ શહરૂ થઈ અને રૂસ્તમે પેલો નાશકારક તીર કાહાડીઓ તાંહાંસુધી તે જોસ્સા ભરેલી રીતે ચાલુ રહી. ઘણી ચોકસ નીશાન માંડેલી હતી તેથી તે તીર એ બાહાદુર શાહાજાદાની આંખમાં વાગીઓ, જેથી એનું મોત નીપજીઉં અને એ ઘાહનાં દુખથી રીબતો રીબતો તે બોલીઓ જે "આ જોખમ અને બેવકુફી ભરેલાં કામમાં મારા ઘાતકી બાપની યુકતીઓથી હું જે ગુંથાયો તેનો વાજબી રીતે આ છેડો આવીઓછે."[૧૦૮] પોતે મરણ પામીઓ તેની આગમજ તેણે પોતાના છોકરા બહમનને રૂસ્તમના અખતીઆરમાં શોંપીઓ અને એ પેહેલવાનને તેને લશકરી કેલવણી આપવા માટે તેણે અરજ કરી. અશફંદીઆરના ભાઈ પુશતંગે એ શાહાજાદાનું શરીર ઉંચકાવી એક ઘેઆન પર મુકાવી પોતાનાં સઘળાં લશકરને કાળો પોશાક[૧૦૯] પેહેરાવી પોતે તેને બલખ તરફ લઈ ચાલેઓ. આ જઈફ પાદશાહને અશુરેથી પોતાની ચાલની બેવકુફી માલુમ પડી તેથી તેનાં મોત વીશે તેણે ઘણુંસુધી શોક કરીઆ કીધો અને પોતે મરણ પામીઓ તેની આગમજ તેણે પોતાના નબીરા બહમનને બોલાવવા મોકલીઓ અને તેને પોતાનો વારશ તથા પોતા પછી ગાદીનો માલેક નેમીઓ! આ પાદશાહના રાજની વેળાએ ચારે દીશા તરફ જરતોસ્તી દીન ચાલુ થઈ જેથી પુરાતનકાળની તવારીખમાં એનાં નામને જેબ મળીછે અને એ બીના નહીં બની હતે તો એટલી બધી કીરતી એને મળતે નહીં. ફારશી ગરંથકારો આપણને એમ જણાવેછે જે એ પાદશાહે ૬૦ વરસ[૧૧૦] સુધી રાજ કરીઉં હતું! ગુસ્તાશપ પછી તેનો

નબીરો બહમન તખતનશીન થયો, જે તવારીખનાં દફતરોમાં "અરદેશીર દરાજદસ્સત"[૧૧૧] (જેને યુનાની ગરંથકારો "આરતેકજરશીશ લોનજુમીનસ" કરી લખેછે તે) નામથી વધારે મશહુર છે. પોતાની શેહેનશાહતના માંહેલા કારોબારમાં એણે જે ડાહાપણ દેખડાઊં હતું તે સારૂ એ વખણાએલોછે. કેહેછે જે છુપા જાશુશોની મારફતથી પોતાની ચાકરીના સઘળા અમલદારોનાં દરેક અગતનાં અથવા નજીવાં કામોની એ પાદશાહ પોતે જાતે ખબર રાખતો હતો અને તેઓની ચાલ પ્રમાણે તેઓને તે શીક્ષા કરતો અથવા બખશીશ આપતો હતો. દરેક પ્રાંતના મુખીઅ બુરજીગરો (ખેડુતો) એ પાદશાહની મુલાકાત સારૂ દર વરસે આવતા હતા અને તેઓની સાથે ઘણી પુછપરછ કરી આખાં દેશની હાલતથી તે પોતે જાતે માહીતગાર થતો હતો! આ પાદશાહનાં રાજની શાહરૂઆતમાં વખણાએલો રૂસ્તમ પોતાનાં ભાઈની દગલબાજીથી મારીઓ ગયો[૧૧૨]; અને બહમને તરતજ એક મોહોટાં લશકર સહીત શીસ્તાન પર હોમલો કરીઓ. એક ગરંથમાં જણાવીઆ પ્રમાણે[૧૧૩] રૂસ્તમનો છોકરો ફ્રામરોજ તથા તેની દેહેશતનાક છોકરી "બાનુ કેએશબ" બી જોકે એની શામે થઈ હતી તોબી એ શીસ્તાનપર ફતેહ પામીઓ. ફરેબુરૂજનાં છોકરા આજરબુરજીને[૧૧૪] બહમન શામે એક હુલડ ઉઠાવીઊં અને શીસ્તાનનો પોતાનો બાપીકો મુલક તેણે પોતે પાછો જીતી લીધો. ફીરદોસી (જે રૂસ્તમ માફક એના નબીરાપરબી રાખરખાવત રાખતો આવીઓછે તે) નું કેહવું જો આપણે બાહાલ રાખીએ તો એ સરદારે અરદેશીરનેબી મારી નાખીઓ હતો. આ વાતને બીજા ગરંથકારો ટેકો આપતા નથી. એમ જણાવામાં આવેલુંછે જે પોતાના બાપના ખુનનો બદલો લેવા બહમને શીસ્તાનપર એ હુમલો કરીઓ હતો; પણ તે હોમલો કરીઓ તે આગમજ રૂસ્તમ તો મરણ પામેલો હતો એ વાત તો ચોકશ છે એટલુંજ નહીં[૧૧૫] પણ તેનાં મોતની ખબરથી ઈરાનના આ પાદશાહે એક અઠવાડીઊં સુધી પોતે શોકબી પાળીઓ હતો. કેહેછે[૧૧૬] જે બુઢો જાલ અજુર એ વેળાએ જીવતો હતો અને તેને આ ફતેહમંદ પાદશાહે એક લોહોડાંનાં પીંજરાંમાં કેદ કરીઓ હુતો.

એક ગરંથકારનાં જણાવીયા પ્રમાણે[૧૧૭] બહમને પોતાની ફતેહ છેક આથમણ દીશા ભણી વધારી મેહેલી હતી અને "બખતુલનશાર" નાં છોકરા[૧૧૮] સોડેથી તેના બાપના ગુનાહને લીધે "બાબેલોન" ની હકુમત પાછી છીનવી લીધી હતી. એજ ગરંથકાર લખેછે જે તેણે તેને બદલે "કોરેશ" ને રાજની ગાદીએ બેશાડીઓ અને તેની હાકેમીઅતની વેળાએ યાહુદી લોકોપર ઘણી પ્રીતી દેખાડવામાં આવી હતી અને તેઓનાંજ જાતભાઈને તેઓપર હાકેમીઅત ભોગવવાની પરવાનગી મળી હતી. એવું કેહેછે જે બહમનનાજ ખુદ હોકમથી આ પ્રીતી યાહુદીઓપર દેખડાવામાં આવી હતી, કાંએજે તેની એક પીઆરી બાનું યાહુધન[૧૧૯] હતી! જે ફારશી ગરંથકારોની સત્તા ઉપરથી આપણે આંહીંઆ લખીએછે તેઓની તવારીખ જેમ જેમ આગળ વધતી જાએછે તેમ તેમ તે વધારે ખોટી દેખાતી જાએછે. તેઓ આપણને એવું જણાવેછે જે બહમન[૧૨૦] પછી તેની છોકરી હુમાં તખતનશીન થઈ અને જેના વીશે તેઓ એમ બોલેછે જે જારે તે પોતે તખતનશીન થઈ તારે તે પોતાનાં બાપથીજ[૧૨૧] હમેલદાર થએલી હતી. શરમને લીધે પેલીએ એ વાત છુપાવી અને જે છોકરૂં તેને પેટે અવતરીઊં તેને મારી નાખવા તેણે એક દાઈને શોંપી દીધું. પણ એક મોજેજા જેવી રીતે તે છોકરાની જીંદગી બચી હતી[૧૨૨] અને પેલી ગેરશાલુકાઈ ભરેલી માનાં લશકરમાં પાછળથી તેનો છોકરો પોતાની બાહાદુરી અને બખતાવરીને લીધે એક ફતેહમંદ સરદારની પદવીએ ચહડીઓ તારેજ પેહેલીવાર તે ઓળખાઈ આવીઓ હતો. હુમાએ તરતજ તેને પોતાનું તાજ શોંપીઊં અને પોતે ગોશેનશીન થઈ. તેણે

૩૨ વરસ સુધી રાજ ચલાવીઊં હતું અને તેનામાં ઘણાએક સારા ગુણો હતા. આપણને એવું જણાવવામાં આવેલુંછે જે ઈસ્તખર અથવા પરસીપોલીસમાંનું વખણાએલું દીવાનખાનું જેને ચેહેલમીનાર[123] કરી કેહેછે તે આ રાણીએ બંધાવીઊં હતું! પેહેલા દારાબનું રાજ ઘણીએક લડાઈઓને વાસ્તે પ્રખ્યાતછે. એ લડાઈઓમાં મુખીઅ લડાઈ મેસીડોન દેશનો ફીલીપ જેને ફારશી ગરંથકારો રૂમનો "ફીલીકુસ" કરી લખેછે તેની સામે થઈ હતી. આ લડાઈમાં જો કે પેહેલવેહેલાં ઈરાનીઓ કાંઈ ફતેહ પામીઆ નહીં તોબી ઈરાનનાં ઈતીઆશ લખનારાઓ તેનો કીરતી ભરેલી રીતે અંત આવીઓ હતો એવું જણાવી જાએછે; અને એથીજ "ઈશકંદર"નાં[124] જનમારા વીશેની કહાણી પણ ઉતપન થએલી હશે; કેમકે ઈરાનીઓએ પોતાની સ્વદેશ પ્રીતીને લીધે તે જોડી કાહાડેલી હશે એમ દીસેછે. તેઓ ખાત્રીથી એમ કેહેછે જે છેલ્લેસરવાલે ફીલીપ એટલો બધો તો તંગ હાલતમાં આવી ગયો કે તેણે પોતાની છોકરી[125] દારાબને આપવા એકરાર કરીઓ તથા દરસાલ ચોખાં શુનાનાં ૧૦૦૦ ઇંડા ચોથાઈમાં આપવા કબુલાત કરી તે વીપત્તીમાંથી પોતે છુટો. દારાબ પેહેલાએ[126] માત્ર ૧૨ વરસ રાજ કરીઊં. એણે શીરાજની ઉગમણ દીશા ભણી આસરે ૧૫૦ માઈલને છેટે "દારાબજરદ" નામનું એક શેહેર વસાવીઊં જે પોતાની આગળી જાહોજલાલીમાંથી હાલ પડતી હાલતમાં આવી પડીઊંછે તોએ તાંહાં આદમીઓની સારી વસ્તી હજુર જોવામાં આવે છે. દારાબ બીજો (પેલો વખણાએલો યુનાની લોકોનો દરાએશ કોદોમાનસ) ઈરાની ગરંથકારોના જણાવીઆ પ્રમાણે પોતાના બાપથી ઉલટાજ ખવાસો ધરાવતો હતો. તેનું શરીર બેડોળ હતું તથા તે મનશકતીમાંબી કાચો હતો અને અગરજો આપણે તેઓનાં કેહેવાપર ભરોસો લાવીએ તો તેના અંધેર રાજકારભારને[127] લીધેજ શીકંદરની ફતેહનો રસ્તો મોકળો થયો હતો. પણ ઈરાની લોકોની હંમેશ એવીજ ટેવછે અને એ લોક ઘણાજ કુકરાજીખોરછે તેથી પોતાનાં દેશને પરકોમે જીતીઆથી જે શરમ લાગે તે મટાડવાને સારૂ એવી એક કથાને તેઓએ ઉતેજન આપીઊં હોએ તો તે માનવુ કાંઈ આશ્ચરચકારક નથી. એજ વીચારથી તેઓએ શીકંદરની નશલની કથા જોડી કાહાડેલી હોએ એમ આપણે કહી શકીએ. આ ફતેહમંદ પાદશાહ દારાબ પેહેલાનો છોકરો હતો એવું બીઆન તેઓ આપેછે; અને એને ઈરાનીઓએ ખુદ પોતે મદદ કરી હતી તેથી જે તાજ પર એનો હક હતો તે તાજ એને જલદીથી એનાં આ અમાનીતા તથા નાલાએક ભાઈ શોડેથી મળીઊં, પણ ઘણાએક આબરૂદાર ઈરાની ઈતીહાશી લખનારાઓ[128] આ કાહાણીને ધીકારી કાહાડે છે અને એવું ખાહાલ રાખેછે જે શીકંદર ફીલીપ (ફીલીકુશ)નો છોકરો હતો. શુનાનાં ઈંડાંની ચોથાઈ આપવા શીકંદરનાં બાપે જે કબુલાત આપી હતી તે તેણે નહીં આપવા કહયાથી આ બે રાજો વચે લડાઈ ઉઠી એવું આપણને જણાવામાં આવેછે. જે ઈરાની એલચી એ ચોથાઈ લેવા ગયો તેને "માશીડોન" દેશના આ પાદશાહે મુખતેશરમાં આ પ્રમાણે ઈરાની ઈતીહાશીઓના કહેઆ પ્રમાણે જવાબ આપીઓ, "જે પક્ષી ઇંડાં મેહેલતુ હતું તે બીજી જાહાનમાં હવે ઉડી ગયુંછે" એ પછી દારાબે યુનાનના પાદશાહની દરબારમાં એક બીજો એલચી[129] મોકલીઓ અને તેણે તેને દડો રમવાની એક લાકડી, એક દડો, અને ઘણાં નાહાનાં જેવાં "ગંજદ" નામનાં બીઆંની એક કોથલી આપવા હોકમ આપીઓ હતો. લાકડી અને દડાની મતલબ શીકંદર જે બચગી હાલતમાં હતો તેથી રમતીઆલછે એમ હશી કાહાડવાની હતી; બીઆંની કોથલીની મુરાદ એ જે ઈરાની લશકર બેહદછે. શીકંદરે પેલી લાકડી પોતાના હાથમાં લીધી અને કહયું જે "મારાં બળની આ એક નીશાન છે જેથી તારા પાદશાહના દેશનો દડો હું ફેંકીશ; અને તરતજ એક મુરગ પોતા શોડે લાવવા હોકમ કરીઓ અને તે મુરગ દેખડાવીને કહુંજે જેમ

આ દાણા એની આગળ છે તેજ પ્રમાણે તારૂં પુશાકળ લશકર મારાં લસકર આગળ એક લુકમો થઇ પડશે." પેલા દાણા જલદીથી પેલું મુરગ ખાઈ ગયું અને શીકંદરે પેલા એલચીને એક જંગલી ખરબુજ[૧૩૦] આપીઊં અને તેણે જે જોયું તથા સાંભળીઊં તે સઘળું પોતાના પાદશાહને કેહેવા જણાવીઊં તથા આ મેવો તેને ભેટ આપવા કહયો, જેનો સ્વાદ કડવો હતો તેથી હીન નસીબ તેનાંપર હવે આવી પડનારછે તેની તેને ખબર પડે.[૧૩૧] એશીઆ ખંડના પાદશાહોમાં એવી જાતના પેગામો ઘણું કરી સાધારણ હોએ એવું દીસેછે અને આપણી (ઇંગરેજ લોકોની) દંતકથાઓમાં એક[૧૩૨] કેહેવતછે જેને હમણા જણાવેલી વાતની સાથે અચરતી ભરેલો ઘણો અતલગનો સંબંધછે ! યુનાનનાં ઘણાં હઠીલાઈ ભરેલાં શેહેરો હાથ કરવા થોહુંક સુધી શીકંદર પોતે ગુંથાયો અને તારબાદ તેણે ઈરાનપર હુંમલો કરીઓ; પણ ઈરાની ગરંથકારો જે મોહોટી લડાઇમાં દારાબ પોતાની જીંદગી[૧૩૩] તથા તાજ ખોહી બેઠો તેની આગમજ થએલી લડાઈઓ વીશે કાંઇબી પુરતી રીતે બીઆન આપતા નથી. એ લડાઈનાં બીઆનમાં મુખીઅ કરી દારાબનું મોત અને તેની તરફ શીકંદરે તે વેળાએ જે ચાલચલણ ચલાવી તેજ બાબદો વીશે તેઓ માત્ર લખી જાએછે. એઓની સત્તા પ્રમાણે લડાઈના જોસ્સામાં દારાબના બે શીપાહીઓએ[૧૩૪] તેની રખેવાલી સારૂ કોઈ શીપાહી પાસે ઉભેલો નથી એવી તક જોઈને તેને ઠાર કરીઓ અને પછી તેઓ શીકંદર પાસે ગયા જેની સોડેથી તેઓ એ કામનાં બદલામાં એક મોટો હદીઓ મેળવવાની આશા રાખતા હતા, એ પાદશાહે જેવી આ બાબદ સાંભળી એટલે જે જગા પર પેલો ઈરાની બાદશાહ જમીનપર પડેયો હતો તાંહાં પોતે જલદીથી ગયો. તેણે તેને જમીનપર ચતોપાટ પડેલો લોહી અને ધુળથી ખરડાઈ ગએલો તથા મોતનાં બીછાંનાપર દુઃખથી તરફડતો જોયો. તરતજ શીકંદર પોતાના ઘોડાપરથી નીચે ઉતરીઓ અને પોતાના દુશમનનું માથું ઊંચકી પોતાના ગુઠણોપર મેહેલીઊં: આ દેખાવ જોયાથી આ ફતેહમંદ પાદશાહ ઘણો નાશીપાસ થઈ ગયો: પોતે જારબેજાર રડીઓ અને મરણ પામતા દારાબના ગાળપર બોશા દીધા કે જે પોતાની આંખ ઉઘાડી બોલીઓ—"દુનીઆને હજારો દરવાજાછે જેમાંથી નીત્ય તાંહાંનાં રેહેવાસીઓ અંદર દાખલ થાએછે અને બાહેર નીકળતાં જાએછે." શીકંદરે કહુંજે તારી આગળ હું કશમ લઈને કહુંછું જે "આવો દાહાડો મેં કબુ ધારીઓ નહીં હતો; અને તારાં પાદશાહી માથાંને ખાકમાં પડેલું જોવાને તથા આ ગાળોપર લોહીના ડાઘા પડેલા જોવાને મેં કદીબી ઈછીઊં નહોતું."[૧૩૫] દારાબે જારે પોતાપર જફ્રર પામેલા પાદશાહને પોતા સારૂ શોક કરતો જોયો તારે તે અતીશએ રડીઓ અને કહયું જે "હું આશા રાખુંછું જે મારા ખુન કરનારા ઘાતકી શખસો શીક્ષામાંથી બચી જશે નહીં. ઈરાનનાં તખતપર શીકંદર તું કોઈ પરાણાને બેસાડતો નહીં તથા મારા કુટુંબના માનને કાંઈ નુકશાન પોહોંચાડતો નહીં અને મારી છોકરી "રૂશનક"[૧૩૬] સાથે તું પરણજે." પોતાની એ ઇચ્છા જાહેર કરીઆબાદ તરતજ એ પાદશાહ મરણ પાંમીઓ. મુશક અને કેરબાથી તેનાં શરીરને જલદીથી ખુસબોદાર કરી એક સુનેરી ચાદરમાં વીંટાળી જહવાએરાતથી આરાસ્ત કરેલી એક ઘેહેનપર મેહેલીઊં અને તેજ હાલતમાં તેને બેહદ માનથી દુખમા તરફ લઇ ચાલીઆ. તે રૂવાનની હરોલમાં ૧૦ હજાર માણસો નાગી તલવાર સુધાં તથા તેની પછવાડે બીજાં દસ હજાર માણસો અને તેની દરેક બાજુએ તેટલાંજ બીજાં માણસોની સંખીઆ જોવામાં આવતી હતી. ઈરાનના અમીરો તથા પોતાનાં લશકરના મોટા સરદારો સહીત પેલાં રૂવાન સાથે શોક કરનાર માફક[૧૩૭] શીકંદરબી ખુદ પોતે ગયો હતો. જેવી રૂવાનની કીરીઆ પુરી થઇ તેવાજ દારાબના બે ખુનીઓને ફાંસી દીધામાં આવીઆ.[૧૩૮] તારબાદ થોહુએકે શીકંદર "રૂશનક" સાથે પરણીઓ અને એ માજી પાદશાહના ભા-

ઈને ઈરાનનો હાકેમ નેમીઓ; પણ શીકંદરની રાજકારભારની રીત પ્રમાણે એ શેહેનશાહતને જુદા જુદા નેવું પ્રાંતોમાં તેણે વેહેંચી નાખીઉં તેથી તેનો અખતીઆર મજબુત થઈ બેઠો નહીં! ઈરાની લોકોએ સ્વદેશ પ્રીતીને લીધે શીકંદરે વીશે જે કહાણીઓ જોડી કાહાડેલીછે તેઓને આપણે તદન બાતેલ ગણીએ છઈએ માટે આપણે એને કીઆંની વંશનો પાદશાહ એમ વીચારી શકતા નથી: એ વંશના ૯ પાદશાહો થઈ ગયાછે તેઓમાં દારાબ બીજો સઉથી છેલ્લો પાદશાહ હતો. આ વંશની તવારીખ વીશે જે સત્તા આપણી પાસેછે તે મનપતીજ ભરેલી નથી એતો દેખઈતુંજછે. ઘણાએક પાદશાહોનાં નામો તો બેશક ઉડાવેલાંછે; કેટલાએકોનાં રાજનાં વરસો અને કેટલાએકોના પરાકરમો અતીશે વધારી લખેલાંછે; પણ ઈરાનની આ પુરાતન તવારીખમાં જે કહાણીઓ આંમેજ થઈ ગઈઓ છે તેઓમાંથી ઘણીએક ખરી વાતો મળી આવેછે જેઓનો સંગ્રહ કરી રાખવો જોઈએછે. દુનીઆનાં પુરાતન લોકોની તવારીખો તથા દંતકથાઓના તરેહ તરેહવાર અને મુખતેલાહ હેવાલોને આસ્તે રહી સરખાવી જોયાથીજ માત્ર આપણે સચાઈપર આવવાની આશા રાખી શકીએછે અને એવી ખાણો જે આસપાસના કચરાઓ સાથે હંમેસ ગરક થઈ ગએલી હોએછે તેથી કંટાળી જઈ શોધ ચલાવવાનાં કામને આપણને પડતું મેહેળવું જોઈતું નથી.

બાબ ચોથાની નોટ.

[1]–ફીરદોસી.

[2]–આ ઈશારા વીશે સમજ આપવામાં આવેલી નથી. કેટલાક ફારસી ગરંથકારો એમ વીચારેછે જે બે બાજોની જાલ અને રૂસ્તમથી મુરાદ થાએછે.

[3]–ફારસી ગરંથકારોનો કેકોબાદ તે ઈઉનાનીઓનો "દેજોસીસ" છે એ વાતમાંતો કાંઈ સંદેહજ નથી; પણ એ વીશે અવે પછી બીઆન આપીઆમાં આવશે. [એ વીચાર પાછલી શોધોપરથી ખોટો ઠરી ચુકોછે. જુઓ દીબાચો. ત૦ ૬૦]

[4]–તારતારી અને તાતાર એવા ઈરાપીઅન શબ્દો મેં અહીંઆં વાપરેલા છે. ઉગમણ તરફના રેહેવાસીઓને એ શબ્દો માલુમ નથી અને આગળા વખતમાં તારતરી, તુરાન નામથી તેઓમાં જણાએલું હતું. અરવાચીનકાળમાં એને તુરકસ્થાન કરી કેહેછે.

[5]–ફીરદોસી. [6]–ફીરદોસી. [7]–ફીરદોસી. [8]–શાહનાંમેહ.

[9]–જાલ અને રૂસ્તમ જેઓ ફીરદોસીની તવારીખના આ ઘણા કહાણી કથાના ભાગના પેહેલવાનો ગણાએછે, તેઓ તેના જણાવીઆ પ્રમાણે મોહોટી નુહનાં રેલનાં તોફાનની આગમજ થઈ ગયલા હતા.

[10]–દેજોસીસના છોકરા ફરેઓરતીસનાં રાજનું બેઆન ફારસી ગરંથકારોએ ભુલથી મુકી દીધેલુંછે. કેકોબાદ વીશે આપણે નહીં માની શકીએ એટલાં બધાં વરસો તેઓ જે જણાવી જાએછે તેથી અકરાર કરી તેમાં એ વખત ગણત્રીમાં લીધામાં આવીઓ હશે. કેકાઉશ તેજ કાએકસરીસ છે; પણ તેના છોકરા અને વારસ એસતાએજીસનાં રાજના વરસોખી ભુલથી મેહેલી દેવામાં આવેલાછે. [આ સઘળો માલકમનો વીચાર પાછલી શોધોપરથી ખોટો ઠડી ચુકોછે. જુઓ દીબાચો. ત૦ ૬૦]

[11]–ફારસી ગરંથકરતાઓ તેઓને દેવ યાને રાક્ષશ કરી કેહેછે. [12]–ફીરદોસી.

[13]–ઘણું કરી આ કોઈ ઉતર તરફના મુલકનો શાહાજાદો હશે. એના પરાકરમ અને ચામડીનાં રંગ ઉપરથી એના ઈરાની દુશમેનોએ એ નામ એને આપીઉં હતું.

[14]–"કાએકસરીસ" અને "લીદીઅનો" વચે લડાઈ થઇ તે વેળાએ જે મોહોટું ગ્રહણ થવાનું હતું અને જેને વીશે માઈલીટરા શેહેરના થેલીસે અગમચેતી કરેલી હતી તે એજ ગ્રહણ હતું એવું હવે પછી દેખડાવી આપીઆમાં આવશે. [આ કલપના પાછલી શોધોથી ખોટી ઠડીછે. જુઓ દીબાચો. ત૦ ૬૦]

[15]–ફીરદોસી

૧૬–એજ વેળાએ રૂસ્તમનાં હફતખાનોનું ફીરદોસી બીઆન આપેછે. જેમાં રૂસ્તમે પોતાના ઘોડા (રખશ) ની મદદથી એક સીંહ, એક શાંપ, એક જાદુગર, એક દેવ તથા તેનું લશકર અને સઊથી છેલ્લે દીવે સફીદ યાને સફેદ દેવપરબી ફતેહ મેળવી હતી.

૧૭–એ પેહેલવાને એ લડાઈમાં સંખીઆબંદ હાથ્થીઓને મારી નાખીઆ હતા એમ કેહેછે. ઈરાનની પુરાતન તવારીખ અને તાંહાંનાં કોતરકામો પરથી આપણે એવું કહી શંકીએછે કે એ જાનવરો એક વખતે એ દેશમાં ઘણાં વસતાં હતાં. આબોહવા અને પુશકળ લીલોત્રીને લીધે એ શેહેનશાહતમાં તેઓનાં ગુજરાન સર માઝીનદરાનનાં પ્રાંત શીવાએ બીજો કોઈપણ પ્રાંત વધારે માફકસર આવેલો નથી.

૧૮–ઈરાનમાં કાંઈપણ અંધાધુંધી થતાંજ તાતારનાં લશકરો જે એ દેશપર ચઢી આવતાં હતાં તે વાત મુશલમીન લોકોની ફતેહ પછી તે અતીઆર સુધી વારેઘડીએ બનતી આવેલીછે તથા બનેછે; અને એ વાત નજદીક ૧૨ સદીઓ થઈ બનીઆ કરેછે તેની ખરેખરી તવારીખ આપણી શોડ મોજુદ છે. ઈરાનની પુરાતન તવારીખમાં પણ વારેઘડીએ તેઓના હલ્લાઓનું જે બીઆન આપેલું આપણે જોઈએછે તે ઉપરથી એ વખતની જે તવારીખ આપણી શોડ બચી રહેલી છે તેમાં ઘણુંકરી સચાઈ છે તે વાતની આપણને કાંઈક સાબેતી મળેછે.

૧૯–અફરાશ કરી એને અરબસ્થાનનો પાદશાહ કરીને કેહે છે; પણ ફરહંગે જાંહાંગીરી કરતા એમ બોલેછે જે એ શીરીઆ (શામ) નાં મુલકનો પાદશાહ હતો.

૨૦–ફીરદોસી.

૨૧–એ શાએર એ દાસ્તાન એક સુંદર બેતથી શરૂ કરેછે, જેથી જે વાતનું તે બીઆન આપેછે તેની ખરેખરી મજમુન આપણને માલુમ પડી આવેછે. એ લખેછે જે "એકી દાસ્તાન અસ્ત પુર આબે ચશ્મ" ઈઆને એ એક એવું દાસ્તાન છે કે જેથી આંખ પાણીથી ભરાઈ આવેછે. જુવાન શોહોરાબ રૂસ્તમની શપર પેહેલી ઓરતને પેટે જનમીઓ હતો. પોતાની માને મુકી અફરાસીઆબના ઝુંડા હેઠલ કીરતી મેળવવા એ છોકરો શામેલ થયો અને તેના લશકરનો સરદાર થઈ તેણે પોતાના માત્ર બાપ શીવાએ પોતાના જમાનાના સઘળા પેહેલવાનો પર કીરતી મેળવી. ઈરાનીઓનાં લશકરમાં તેણે અંધાધુંધી તથા ખુનરેજી કરી નાખી અને રૂસ્તમ છેલ્લે સરવાલે નામ બદલી એની સાથે લડીઓ તેની આગમજ તેનાં લશકરમાંના જબરદસ્ત પેહેલવાનોને તેણે ધુજાવી મેહેલીઆ હતા. એ બંને જણાઓએ ત્રણ વખત લડાઈ કીધી. પેહેલી વખત જો કે શોહોરાબ ફતેહ પામે એવું હતું તોબી અરસપરસ સમજુતી કરી તેઓ છુટા પડીઆ. બીજી વખતે એ જુવાન પેહેલવાને ફતેહ મેળવી પણ પોતાનાં બેમાલુમ બાપની જીંદગી તેણે બખશી. ત્રીજી વખતે શોહોરાબ મારીઓ ગયો. તે મોતનાં દુખથી તડફડતો પોતાપર ફતેહ પામનારને ચેતાવી ગયો:—જે જબરદસ્ત રૂસ્તમ હવે જલદી સાંભળશે કે "તેં તેના છોકરા શોહોરાબને મારી નાખીઓછે જેથી તે તારા પર કીનો લેશે." કેહેછે જે આ શબદો એ બુઢા પેહેલવાનને એક મોહોત જેવા થઈ પડીઆ અને જારે તે પોતાની સુધ્ધીમાં આવીઓ તારે નાંઉમેદ થઈ શોહોરાબના કેહેવાની પોતે તેની શોડથી શાબેતી માગી. પેલા દુઃખદાએક અને મોતનાં બીછાનાપર સુતેલા જુવાને પોતાનું બખતર છોડાવીઊં અને તેની બાજુપર જે તાવીજ તેની માએ બાંધેલું હતું તે પોતાનાં બાપને તેણે દેખડાવીઊં. એ તાવીજ રૂસ્તમે શોહોરાબની માએને જારે હમેલ રહા હતા તારે એક નીશાન દાખલ તેણીને આપીઉં હતું; અને એ ઉપરથી એ છોકરો હવે પછી પોતાના બાપને શોધી કાહાડી શકશે એવું તેણે જણાવીઊ હતું. પોતાનું તાવીજ જોઈ રૂસ્તમ તદન દીવાના જેવો બની ગયો. તેણે પોતાને બદઆશીરવાદ દીધા અને પોતાની જીંદગીનો અંત આણવા તેણે ઠરાવ કરીઓ પણ તેનાં મરતા છોકરાની મેહેનતથી એ કામ કરવાથી તેને અટકાવવામાં આવીઓ હતો. શોહોરાબના મરણ બાદ તેણે તેના તંબુઓ તથા તેનો સઘળો અસબાબ બાળી નાખીઓ અને પેલાં શરીરને શીસ્તાનમાં લઈ જઈ અવલમંજલ પોહોંચાડીઊં. શોહોરાબની મરતીવખતની વશીઅત મુજબ તુરાનના લશકરને હરખત વગર ઓકશશ (જહુન) નદી પસાર કરી જવા દીધું. તે લશકરનો હમાન હવે સરદાર થયો; અને રૂસ્તમે પોતા તરફથી જહવારેને તે લશકર સાથે મોકલીઓ કે ઈરાનીઓ તે લશકરને દુખ પોહોંચાડીઆ વીનાએ પશાર થવા દીએ. આ કથા બની શકે એવું રૂપ આપી તે સમજમાં ઉતારવા આપણને એવું જણાવામાં આવેલું છે જે પોતાને તાંહાં છોકરો અવતરીઓછે એવો રૂસ્તમને મુતલગ બીઆલખી ન હતો. શોહોરાબની માએ પોતાના જુવાન બાલકને પોતાથી જુદો નહીં પાડવા માટે

રૂસ્તમને એવું લખી જણાવીઉં જે મારે પેટેતો છોકરી અવતરેલી છે અને ઉપર જણાવીઆ મુજબ રૂસ્તમે નામ બદલી પોતે તેની સાથે લડાઇ કરી હતી. એ રશમ તે દાહાડાઓમાં લડાઇઓમાં વારેઘડીએ કામે આવતી હતી. એ લડાઇનાં બીઆનમાં ફીરદોસીએ એવી તો પોતાની કાબેલીઅત દેખડાવેલીછે કે તેવી કાબેલીઅત તેણે બીજે કેથે જણાવેલી નથી. એ આખાં દાસ્તાનમાં શોહોરાબની માએ પોતાનાં મેહેલને બાળી નાખી આગમાં પોતે બળી મરવા પેરવી કરી અને તેમાંથી તેના નોકરોએ તેણીને જે બચાવી, તે દુખદાએક બીઆન જેવી ખુબી બીજા કોઇ ભાગમાં જોવામાં આવતી નથી. એથી પણ તેણીને કાંઇ દીલાસો મળીઓ નહીં. તે તદન ઘેળી થઈ ગઈ. જે લોહીલુહાન જભામાં તે મરણ પામીઓ તે જભો પેહેરી, તેનાં પોઆરા ઘોડાનાં દીદારને બોશા દઇ તેની કમાન ખેંચી, તેનો ગુરૂજ, ભાળો અને તલવાલ ફેરવી પોતાને તે દીલાસો આપતી હતી અને છેલ્લે સરવાલે એ શાહેરના શબ્દોમાં બોલીએ તો "તે મરણ પામી અને તેનો આત્મા તેના બાહાદુર છોકરા શોડે ઉડી જઇ વશીઓ.

૨૨–ફીરદોસી. ૨૩–આ શાહાજાદી પોતાનાં વતનમાંથી નાહાસી ઈરાનમાં ભરાઇ બેઠી હતી.

૨૪–આ રસમ જે ઘણાએક જંગલી લોકોમાં હજુર સુધી ચાલુ છે તે એક વખતે આ તમામ દુનીઆના દરેક દેશમાં ફેલાએલી હતી એમ દીસેછે !

૨૫–જીનતુલ તવારીખ. જે ઈરાની મીરજાં (નવીશંદાએ) એ તરજુમો કરવા મને મદદ કરી હતી તેણે મારી ખાતરી કરી આપીછે જે એ જોશીઓ ખોટા હતા. તેનાં મત પ્રમાણે ઓરતોનાંજ શપનાઓની તાબીર માત્ર બરખેલાફ રીતે આપણે સમજવી જોઇએ.

૨૬–જેવાં કે બોખારા, સમરકંદ, ચાક અને શાનજામ.

૨૭–વેહેમી જમાનાઓમાં એમાં અચરતી ઉતપન થવા જેવું કાંઈ નથી; કેમકે સારાં અથવા માઠાં તાલે વીશે શપનાંથી કાંઇ અગમચેતી મળેછે એમ વારંવાર તે વેળાએ વીચારવામાં આવતું હતું.

૨૮–પીરાનવેસ. આ સરદારને વાજબી રાહે તાતાર લોકોનો "નેસતર" કરી કહી શકીએ. એ એટલો બધો તો નેક તથા ડાહેઓ હતો કે આખા એશીઆખંડમાં ડાહેઆ વજીરોને તાડપર ચહડાવનારાઓ હાલ જમાનામાં પણ તેઓને પીરાનવેસ સાથે સરખાવેછે!

૨૯–હું એમ ધારૂંછું જે જાંહાં જાંહાં આ લુગત આવેલો છે તાંહાં "ચાઈનીશ તારતરી" ની મતલબ ઉઠેછે અને આ દેખાઇતું છે કે, અંહીંઆં એ દેશ એક પ્રાંત તરીકે ગણવામાં આવેલોછે.

૩૦–એ શેહેરની હવાની ખુબી વીશે ફીરદોસી ઘણું સુંદર બીઆન આપી જાએછે.

"ન ગરમીસ્ત ગરમો ન સરદીસ્ત સરદ". એ ગરમીનાં દાહાડામાં ગરમ નથી અને થંડીનાં દીવસોમાં થંડો નથી. ૩૧–ફીરદોસી.

૩૨–ઇરાની ગરંથકારોનો કેખુશરૂ તે યુનાનીઓનો સાઈરસ છે તેનું કારણ હવે પછી જણાવામાં આવશે.

[એ વીચાર પાછલી શોધોપરથી હવે તદનજ ખોટો ઠડી ચુકેલોછે. જુઓ દીબાચો. ત૦ ક૦]

૩૩–ફીરદોસી. ૩૪ ફીરદોસી. ૩૫ ફીરદોસી.

૩૬–કાપી નાંખેલાં માણસોનાં શરીર સાથે આવી ગેરસલુકાઈ ભરેલી ચાલ અતીઆર સુધી ઈરાનમાં ચલાવીઆમાં આવેછે. ૩૭ ગીવ અને ફરાંમરોજ.

૩૮–એ ઉપરથી એવો સારાંસ નીકળેછે જે તુરાન અથવા સીથીઆ તેની ઘણી દુરની હદ સુધી અફરાશીઆબનાં તાલુકા હેઠલ હોવાં જોઈએ; પણ જુવાન કેખુશરૂને કીએ દેશ મોકલવામાં આવીઓ હતો તે વીશે જણાવવું ઘણુંજ મુશકેલ છે. ૩૯ ફીરદોસી.

૪૦–ગેવનો બાપ અને વખણાએલા લુહાર કાવાનો નબીરો.

૪૧–ફરેબુરૂજે દેવોને એક કીલ્લામાં ભરાએલા જોયા કે જે કીલ્લો હવામાં લટકતો હોએ એવો દીસતો હતો તેથી તે દેવોપર તે હુમલો કરી શકીઓ નહીં પણ એક તીર જેનાપર પરમેશવરનું નામ લખવામાં આવેલું હતું તે કેખુશરૂનાં કમાનમાંથી છુટી આ જાદુઇને તેણે દફે કરી અને તેથી તેઓ સ્વાધીન થયા—ફીરદોસી.

૪૨–બુજરગો આગળ નજરાંણાં સાથે જવાની રશમ એશીઆખંડમાં ઘણા કદીમ જમાનાથી ચાલતી આવેલીછે. એ લવાજમો જંગલી વખતમાં રાજાઓ પોતાનાં હાથ હેઠલનાં હાકેમો અને ખંડીઆ રાજાઓ સોડથી જોર જુલમથી લેતા હતા અને જાગીરદાર રાજોમાં એવાં નજરાંણાં પાદશાહનાં મેહેશુલ ખાતાંનો એક મુખીઅ ભાગ ગણાએછે.

૪૩–પીરાનવેશાની છોકરીને પેટે સીઆવક્ષથી એ પાદશાહ અવતરેલો હતો.

૪૪–એનું રેહેઠાણ "કીલાતે જે જરમ" કરી હતું. એ જગા ખોરાશાનમાં આવેલીછે અને હાલ જમાનામાં એને "કીલાતે નાદરી" કરી કેહેછે. એની પડોસનાં "અબુવર" નામનાં એક નાના ગામડાંમાં નાદીરશા જનમીઓ હતો તેથી તેણે કીલાતને પોતાનાં મુલકની રાજધાની નહીં બને તો તાંહાં એક કીલ્લોબી બાંધવા પોતાની ઈચ્છા જણાવી હતી. મુશાદની ઈશાન દીશા ભણી આસરે ૪૦ માઈલની વેગળાઈપર કીલાતનો એ કીલ્લો આવેલો છે. એ કીલ્લો ઘણી ઊંચી ટેકરીપર છે અને તેનાપર ચહડવા માતરે બે શાંકડા રસ્તાઓ આવેલાછે. છ કે સાત માઈલ ચહડીઆ પછી તેનાંપર આસરે ૧૨ માઈલ ઘેરાવનું એક મેદાન એક રસ્તા તરફથી આવેછે. એ મેદાનમાં ઘણાએક સુંદર ઝરાઓથી પાણી સીપાએછે અને તાંહાં લીલોત્રી તથા ખેડણી થઈ શકેછે. બીજા રસતા તરફથી ૧૦ કે ૧૧ માઈલ સુધી ચહડીઆ બાદ બીજું એક વધારે ઊંચું મેદાન નજરે પડેછે જેબી પેહેલાં મેદાન જેવુંજ ફળવંત છે. નાદીરનાં મોત બાદ એ જગાની કોઈબી દાદ કે ફરીઆદ લેતું નથી. ૪૫–ફીરદોસી.

૪૬–ફીરદોસી એમ કેહેછે જે આ લડાઈમાં તુરાનના ઘણા વખણાએલા પેહેલવાનો માંહેલા ૯૦૦ પેહેલવાનો મારીઆ ગયા; પણ ૯૦૦ દુશમનો મારીઆ ગયા હોએ એ બોલવું એ શાએરોનું અલંકાર રીતે બોલવાની ટેવ જેવું છે.

૪૭–એ વેળાએ એ પાદશાહ એક સફેદ હાથ્થીપર સવાર થયો હતો એમ દીસેછે.

૪૮–ફીરદોસી.

૪૯–શાહાનામાંમાં જે બાબદોથી તે કેદ પકડાઓ તેની વીગત આ મુજબ જણાવવામાં આવેલીછે:–એક દાહાડે કેટલાએક દેહેકાંનીઓ ખુસરૂ પાસે આવીઆ અને એવી ફરીઆદ કરી જે રાણી ભુંડો અમારાં ખેતરોને ઈજા પોહોચાડેછે તેથી અમો પાએમાલ થઈ જઈશું. બેજને તેઓનો નાશ કરી નાખવા પોતે ઝડપમાં બીડું ઝડપીઉં. પણ હજુર એ ઘણો નાદાન વએનો હતો તેથી એની સાથે ગુરગીન નામના એક વખણાએલા પેહેલવાનને શોંપી આપીઓ હતો.

થોડોકવાર સુધી તેઓનો શેકાર કરીઆબાદ તેઓએ જંગલની ઝાડીઓને શળગાવી મેહેલી અને તારબાદ તેઓએ પોતે એક ખુશનુમા જગોપર જઈ તાંહાં ઘણાંક દાહાડા મોજ શોકમાં ગુજારીઆ પણ ગુરગીને થોડાંક ભુંડો મારીઆ હતાં તેથી તેની શોડ જે થોડાક દાંતો હાથ આવીઆ હતા માટે બેજનને કોઈબી યુકતીથી ફાંદામાં લાવી તેને ઉશ્કેરવાની તેણે વેતરણ કીધી કે તેથી થોડાં ભુંડો મારીઆને લીધે પોતાને ખુશરૂની હજુર શરમીંદુ થવુ નહીં પડે; તે સાથે બેજને ગુરગીનને ઓર એવું કહું જે એ ભુંડોનાં દાંતોને સુનાંમાં જડાવી ફતેહની નીશાન દાખલ હું મારાં ઘોડાની ગરદનની આસપાસ હાર કરી ઘાળવા માંગુછું તેથી તેનો બેજનપર વધારે કીનો વધીઓ હતો.

બેજન ઘણો જબરજસ્ત પેહેલવાન છે એમ ગુરગીન હવે તેને શહેરાવવા લાગો અને એવું કહેઉં જે થોડેક છેટે એક ખુશનુમા બીણ આવેલીછે જાંહાં અફરાશીઆબની મુનીજા નામની એક છોકરી પોતાની શાહેલીઓ સાથે વસેછે. તેણે એવું સમજાવીઉં જે આપણે તાંહાં જઈ હવે તેને પકડવાની વેતરણ કરીએ. એથી એ જુવાન પુરૂશ લલચાયો અને તાંહાં ગયાથી તે કેદ પકડાયો. આ દુનીઆંપર એ જગા એક બેહેસ્ત જેવીછે એવું બીઆન ગુરગીને જે આપેલું છે તે ફારશી નજમની ઢપછપનો એક ઘણો સારો નમુનો દેખડાવેછે.

"તરેહ તરેહવાર રંગની ફુરની જગા તું જોએછે. હરેક બાહાદુર માણસનાં દીલને ખુશીથી ભરપુર કરી નાખવાનો આહ! હા! એ શું સુંદર દેખાવછે! એ મધુર માંડવા ખુશનુમા બાગો અને વેહેતા ઝરાઓપર તું નેગાહ કર: પેહેલવાનોનાં રેહેઠાણને લાએકની શું એ જગા નથી! એની ભુમી મખમલને મળતી આવેછે અને એની હવામાંથી સઘળી સુગંધીઓ નીકળેછે. તમો એવું કેહેશો જે જાણે ગોલાબે પોતાનું મધુરપણું એ નેહેરનાં પાણીને બખશીસ કરેલું છે. કમળનાં ફુલની ડાંખલી તેનાં ફુલોનાં ભારથી નમી ગએલી છે અને આઓ માંડવો ગોલાબની ઝાડીઓનાં સુગંધથી ગોયા બાગ બાગ થઈ ગએલોછે. જુઓ પેલો સુંદર રાણીમરઘો ફુલોમાં કેવો લટક મટક ચાલે હીલચાલ કરેછે અને બબુતરો તથા બુલબુલો શરોનાં ઝાડની ડાખલીઓપર બેસી કેવા મધુર રાગો કાહાડેછે! આ વખતથી તે જમાનાની આખરી સુધી ખોદા કરેને એ નેહેરનાં કીનારા

ઓની બાજુઓ બેહેસ્તનાં માંડવાઓને મળતી રેહે! દરેક ટેકરી અને મેદાનપર તમો તમારી નેગાહ પોંહોંચાડો અને તમો ખુશનુમા પરીઓ કરતાંબી વધારે સુંદર મુખની નારીઓને જોશો. જુઓ અફરાશીઆબની છોકરી મુનીજાને કે જે આફતાબ માફક આખા બાગમાં પોતાનાં ચળકાટનાં કીરણોથી પ્રકાશેછે! તાંહાં વળી તેની બેહેન સીતારાબી એક રાણી માફક બેઠેલી છે. બાંદીઓ તેની હજુરમાં છે અને તે પોતે કીરણોથી પરકાશેછે. આ ખુશનુમાં નારીઓ એ માંડવાનો શીણગારછે! એઓની ખુબસુરતી આગળ ગોલાબનું ફુલ અને ચમપેલી ગોયા હેરતમંદ છે. જુઓ વળી પેલી તુરકસ્થાનની કુમારી કનીઆઓને કે જેઓની ખુબસુરતી બુરખામાં ઢંકાઈ ગયલીછે. તેઓમાંની દરેક જણ કદમાં સરો જેવી અને તેઓનાં જુલફ મુશક જેવા બીરાજી રહેલાંછે. તેઓનાં ગાળ (રૂખસારા) ગોલાબ જેવા લાલ અને તેઓની આંખમાં ઊંઘની લેહેકી છે. તેઓનાં હોઠ દરાક્ષનાં રાતાં પાણીથી શુરખ થઈ ગયાછે અને અતરનાં સુગંધી પાણીથી મીઠાશ ભરેલા થઈ રહેલાછે. અગરજો આપણે એક દાહાડાની મુશાફરી આગળ કરીશું તો આપણે આ ખુશનુમા ખીન આગળ જઈ પોહોચશું; અને તેઓમાંની કેટલીએક ખુબસુરત પરીચેહેરે નારીઓને પકડી આપણે પાદશાહ ખુશરૂ આગળ હદીઆ તરીકે લઈ જઈશુ."

["યકે જશન ધા ઈસ્ત અઝી દર ન દૂર—બદુ રૂઝે રાહ અંદર આયદ બતુર.
યકે દશ્ત બીની હમે સુર્ખો ઝર્દ—કઝો શાદ ગરદદ દીલે શાદ મર્દ.
હમે બીશેઓ બાધો આબે રવાંન—યકે જાએગા અઝ દરે પેહેલવાંન.
ઝમીન પુરનેઆંનો હવા મુશ્ક બુ—ગુલાબસ્ત ગુઈ મગર આબે જુ.
ખુમ આવુર્દ અઝ બાર શાખે સમન—સનમ શુદ ગુલો ગશ્ત બુલબુલ શમન.
બરાંમાં બગીરદે ગુલાં બર તર્દ—બફશીદને બુલબુલ અઝ શાખે સર્વ.
અઝીન પસ કુનુન તા ન બસ રૂઝગાર—શવદ સું બહેશત આલબે જુએ બાર.
પરીચેહેરે બીની હમે દસ્તો કુહ—બહર સુ બશાદી નશીસ્તે ગીરૂહ.
મનીજે કુજા દુખ્તે અફરાસીઆબ—દરખશાન કુનદ બાગ્ર સું આફતાબ.
સેતારે ઝનદ બર ગુલે યાસમીન—બદો માંહ રૂયાંને બા આફરીન.
ઝનદ બામે ઝાનગા બદાં મરગઝાર—અબા સદ કનીઝક હમે સું નીગારે.
હમે દુખ્તે તુર્કાંને પુશીદે રૂહ—હમે સરરો કદદો હમે મુશક મુહ.
હમે રૂખ પુર અઝ ગુલ હમે ચશમે ખાબ—હમે લબ પુર અઝ મએ બબુએ ગુલાબ.
હમે દસ્ત બીના બયા રાસ્તે—ચું બુતખાંનેએ ચીન પુર અઝ ખાસ્તે.
અગર માં બનઝદીકે આં જશન ધાહ—શવીમો બતાઝીમ બયક રૂઝે રાહ.
બગીરીયેમ અઝીશાં પરી ચેહેરે ચંદ—બનઝદીકે ખુશરો શવીમ અરજમંદ."

[એવીજ બીજી ફારસી રંગીન બેતો ઘણાંએક ઇરાની શાએરોનાં પુસ્તકોમાં જાબજા આપણાં વાંચવામાં આવેછે. ફરેદુનઅતતારનાં મનતકુલતએર નામનાં પુસ્તકમાં શેખસનાનનો હશવા જેવો કીસ્સો જે ઘણી રંગીન ઈબારતથી લખાએલો છે તે હું આ ઠેકાંણે ફારસી ખાંહોને વાંચવાએલતેમાશ કરવા દુરૂશત વીચારૂચ્છું. એ પુસ્તકનો ફરેંચ ભાશામાં ગારશાન દ તાસેની કલમથી તરજુમો છપાઇને બે ત્રણ વરસ થયાં બાહેર પણ પડેલો છે. ત૦ ક૦]

૫૦–આ પેહેલવાન જારે શપર પેહેલો નાબુદ થઈ ગયો તારે કેખુશરૂ ઘણોજ ગમગીન થઇ ગયો હતો એવું આપણને જણાવવામાં આવેલુંછે અને કોઇબી તરેહથી તેની શોધ જારે હાથ લાગી શકી નહીં તારે તેણે જામે જાંહાનનુંમાં ઈઆને તમામ દુનીઆ દેખાડનારી આરશીની મદદ લીધી જે છેક જમશીદનાં જમાનામાં બની હતી અને તેમાં તેણે બેજનને અફરાશીઆબનાં પાએતખત શેહેરના એક કુવામાં લટકતો દીઠો.

૫૧–ફીરદોસી.

૫૨–રૂસ્તમ પાસે એ સાએર એમ બોલાવેછે જે હું ૪૦૦ વરસની ઉમરનો છું પણ આટલો બધો ઉમરે પોંહોંચી ગએલોછે તોબી તેનો પીછો એ શાએર હજુર પોતે છોડવા માગતો નથી અને ફરીથી પાછો તેને લડાઇનાં મેદાનમાં લાવેછે.

૫૩–હીરાતનું એ કદીમ નામછે.

૫૪–ફીરદોસી.

૫૫–તેઓનાં નામ નીચે મુજબછે.

ઈરાની.	તાતારી.
ગુદરેજ.	પીરાનવેશ.
ગીવ.	ગુરૂજ, શીઆવશને કતલ કરનાર.
ફરીબુરજ, કેખુશરૂનો કાકો.	ગુલબાદ, પીરાનવેશનો ભાઈ.
રોહાન, ગુદરેજનો બેટો.	બરમાન.
ગુરગીન.	અંદરીમાન.
ગુરાજેહ.	સીઆંમખ.
બેજન, ગીવનો બેટો.	સુબીન, પીરાનનો બેટો.
જંકેશાહવેશન.	ઓખાસ્ત.
ગેહરૂમ.	બાવતા
ફરૂહલ.	જનકુલા.
હુજીર, ગુદરેજનો બેટો.	સીહરૂન.

૫૬–ફીરદોસી.

૫૭–એવું જણાયલુંછે જે એકજ લડાઈમાં એણે પોતાના ૭૦ છોકરા અને નબીરા કરી ખોયા હતા. મનુસ જાતનાં જે ટોળાં જે વગર ધારાના રાજમાં વશેછે તેઓમાં ખુનનો બદલો ખુન લેવાની જે ટેવ પડેલી હોએછે તેઓનાં દુ:ખનું એ બીઆન ઘણું શાહરાવી કરેલુંછે એમ સમજવું નહીં. અંહીઆં જે દેખાવ વીશે બેઆન આપવામાં આવેલુંછે તેવો દેખાવ અકશાર કરી હમણાનાં વખતમાંબી બે દુશમન ટોળીઓ વચે મારામારીની વેળાએ હજુર ઈરાનમાં બનેછે.

૫૮–ફીરદોસી. ૫૯–ફીરદોસી.

૬૦–ફીરદોસીનાં અસલ પુસ્તકમાં એને તખત, ગુરૂજ, કુલાહ ઈતીઆદી ચીજો સાથે અવલમંજલ પોહોચાડીઓ હતો એમ બેઆન આવેલુંછે. પુરાતન લોકોને અવલમંજલ પોહોચાડવાની કરીઆ સાથે એ બેઆન સંબંધ રાખેછે તેથી એ શબદોનો બોલબોલ તરજુમો મેં અતરે આપેલોછે.

૬૧–એનાં પાએતખ્ત શેહેર બેહેશતગંગને ઘેરી લીધામાં આવીઉં હતું. એ ઘેરા વીશે ફીરદોસીએ બેઆન આપેલુંછે.

૬૨–અરવાચીન સીસ્તાનનો નીમરૂજ એક ભાગછે. ઈરાની લોકોમાં એક એવી દંતકથા છે કે આગળા વખતમાં એ દેશમાં એક સરોવર હતું જેમાંનુ પાંણી અરધા દાહાડામાં કેટલા એક દેવોએ ખાલી કરી નાખીઉં હતું તે ઉપરથી એને નીમરૂજ યાને અરધો દીવસ એવું નામ મળેલુંછે: પણ નીમરૂજનો અરથ બપોર કરીબી થાએછે તેથી અકશાર કરી જેમકે ફરેંચ, જરમન અને બીજી કેટલી એક ભાષાઓમાં છે તે માફક ઇશતેલાહી રીતે એ શબદ દક્ષણ દીશાની મતલબ દેખડાવેછે. અને ઇરાનનનાં પુરાતન પાએતખ્ત શેહેર બલખની બરોબર દક્ષણે એ પ્રાંત આવેલોછે.

૬૩–એની સાથે તુસ, ગીવ અને ગુસ્તેહમ નામનાં ઉમરાવો, મેહેલવા ગયા હતા.

૬૪–તીરથે જવું અથવા ઝરાઓ આગળ જઈ ગેરોનશીન થવું એ રીત હીંદુઓનાં ધરમને મળતી આવેછે. એ લોકોમાં હરેક શખશ ઝરા પાસે ગેરોનશીન થાએછે, કેમકે ઝરાહોને તેઓ પવીત્ર ચીજ ગણેછે.

૬૫–ફીરદોસી. ૬૬–જીનતુલ તવારીખ.

૬૭–ગેબ એ ફારશી શબદ છે. જે ઈરાનીઓ પોતાનાં કેટલાએક પેગમબરોને લાગુ પાડેછે ને જેઓ સારૂ તેઓનો એવો એતેકાદ છે જે તેઓ મરી ગએલા નથી પણ ફરીથી તેઓ પાછા આવશે (દેખાશે.)

૬૮–જે મુલકને આપણે ચાઇનીસ તારતરી કરી કહીએછે તે દેશ એ નામથી સમજવો.

૬૯–એ ખીતાબનો અરથ ફતેહનું નસીબ કરી થાએછે.

૭૦–તારીખે તબરી—તબરીજનાં રેહેવાસી અબુજાફરે દુનીઆની આ તવારીખ અરબી ભાષામાં લખી હતી. એ ગરંથ કરતા હીજરી સને ૨૨૪ માં જનમીઓ હતો. હીજરી સને ૩૧૦ માં એ પુસ્તકનો અબુઅલી મહમદ અલદાગમીએ ફારશી ભાષામાં તરજુમો કરીઓ હતો. ઉગમણુ તરફની તવારીખોમાં એ

એક ઘણું સરસ અને ભરોસો રાખવા જોગ પુસ્તક ગણાએછે. અરબી કરતાં એ ફારસી ગરંથ વધારે કીમતીછે, કાંએજે તેના ચંચલ તરજુમા કરનારે તેમાં ઘણો એક વધારો અને ફેરફાર કરેલોછે.

૭૧–રીચરડસન.

૭૨–ફારશી શબ્દ રૂમ છે. જે રોમન (રૂમી) લોકોની ઉગમણું તરફની શેહેનશાહતનો પાયો નખાયો તારથી કામે આવેલોછે. યુફ્રેતીશ (ફેરાટ) નદીની આથમણ તરફનાં પ્રાંતોથી તે યુકશાઇન અને ભુમધીઅ સમુદરના કીનારા સુધીના મુલકોને એ શબ્દ અકસર કરી એક સાધારણ નામ તરીકે ઇરાની ગરંથકારો કામે લગાડવામાં આવેછે. ૭૩–ફીરદોસી.

૭૪–અકરાર કરી એ લુગત ખાતુન શબ્દ જેનો અરથ અમીરની બઇરી કરી થાએછે તે ઉપરથી બગડીઓ (ભ્રષ્ટ થયો) હશે. ૭૫–ફીરદોસી. ૭૬–ફીરદોસી.

૭૭–આ પાદશાહનાં રાજમાં "કેમબાએશીશ અને સમરદીશ મેજાઈ" નાં રાજો ઘણુંકરી ગણત્રીમાં લીધાંમાં આવેઆંછે. [એ વીચાર પાછળથી ભુલ ભરેલો માલુમ પડેલોછે. જુઓ દીબાચો. ત૦ ક૦]

૭૮–યુનાનીઓનો "દરાએસ હીશતાશપીસ." [એ વીચાર પાછળી શોધો પ્રમાણે તદનજ ખોટો પડી ચુકેલોછે. જુઓ દીબાચો. ત૦ ક૦] ગ્રીક ગરંથકારોનાં લખીઆ મુજબ એ દરાયશ પાદશાહે સપર પેહેલાં ઈરાનમાં સુનેરી સીક્કાઓ પડાવીઆ હતા, અને એનાં નામ ઉપરથી એનાં સીક્કાઓને જે પ્રમાણે શીકંદરનાં બાપ ફીલીપ (ફીલકુસ)નાં સુનેરી શીક્કાઓને ફીલીપસ કરી કેહેવામાં આવતા હતા તે મુજબ તેઓને દેરીકસ કરી કેહેતા હતા.

૭૯–આ પેગમબરનું ફારસી નામ જરદુસ્તછે. હું એને હંમેશા જોરોએસ્તર કરી લખતો આવીઓછું. કાંએ જે હું ધારૂંછું જે ગમે એવોબી અશુધ એ શબ્દ છે તોંબી વેહેવારને લીધે એ એક ઇંગરેજી શબ્દ હવે થઇ પડેલોછે. [એ નામના અરથ વીશે વીદીઆરથીઓમાં તરેહવાર વીચારો ચાલેલાછે. બરનુંફ એનો અરથ જરથ એટલે પીળું અને ઉસતર ઇઆને ઊંઠ એટલે જે પીળાં ઉંટોનો સાહેબ કરીને કરેછે. વીન્ડીશમેન એનો માએનો જર–થુસતર ઇઆને સુનેરી તારો કરી બીહતાંબીહતાં કેહેછે. કેટલાએકો એ શબ્દ સીમેટીકછે, જેનો અરથ જેરૂ–ઇશતર ઇઆને ઇશતરનું બી કરી થાએછે એમ જણાવેછે. ખરૂં કોણ તે હજુર પુરવાર થઇ શકીઉં નથી. ત૦ ક૦]

૮૦–ફીરદોસી આપણને એમ જણાવેછે જે શેતાન જરતોસ્ત સાથે એક બળતાં અંદરથી બોલીઓ હતો.

૮૧–કેહેછે જે થોડુંકસુધી ગુસ્તાશપે જરતોસ્તનાં પેગમબરી દાવાની સચાઇ બાહાલ રાખી નહતી અને ૭ વરસ સુધી તેણે એક વખતે એ પેગમબરને કેદ પણ કરીઓ હતો. ૮૨–જીનતુલ તવારીખ.

૮૩–એ પ્રાંતનું પેહેલવી નામ આજરબીજાન યાને આતશનું ઘેર કરીછે અને એ પ્રાંતમાં જરતોસ્તનો જનમ થયો હતો અને આતસપરશ્તી ઇરાન સપર પેહેલાં અંહીઆં દાખલ થઈ હતી તે ઉપરથી અકરાર કરી એ પ્રાંતને એ નામ આપવામાં આવેલુંછે. ઉરૂમીઆનાં શેહેરમાં એ પેગમબરનો જનમ થયો હતો. [પાછળથી એ વીચાર ખોટો પડેલોછે. જુઓ દીબાચામાં જરતોસ્તની જનમભુમી વીશે. ત૦ ક૦]

૮૪–કેટલાએક એવા તાકો જેઓને પેહેલવી ભાષામાં દુખમાં કરી કેહેછે અને જેઓ આ બીઆન સાથે મળતાં આવેછે તેવાં પરશીપોલીશની તારાજ નીશાનોમાં હજુર સુધી જોવામાં આવેછે.

૮૫–એને વારેઘડીએ ચીનનો પાદશાહ કરીને કેહેવામાં આવેલોછે, પણ ખરી વાત તો એમ દીસેછે કે જે પાદશાહ સાથે ઈરાનીઓએ એ લડાઈ કરી તે જે દેશોને હમણાનાં વખતમાં આપણે ચીનાઇ તારતરી કરી કહીએછે તાંહાં અને ચીનના ઘણા ખરા ભાગોપર તે પાદશાહ રાજ ભોગવતો હતો.

૮૬–આ કાગળ અને ફીરદોસીનાં જણાવીઆ મુજબ તેનો જવાબનો તરજુમો ઈ. સ. ૧૭૮૬ માં કલકતા મધે છપાએલાં "એશીઆટીક મીશલીની" માં ઇંગરેજી વાંચનારોનાં જોવામાં આવશે.

ઇરાની લોકોનાં ધરમમાં ફેરફાર થયો તેથી તાતારની દરબારમાં જે ગડબડાટ મચી રહો તે શાહાનામાંમોનાં આ નીચે જણાવેલા ફકરાપરથી માલુમ પડી આવશે.

અરજાસપે પોતાનાં ભેગા થએલા સરદારોને કહેઉં જે "તમોને કાંઇ ખબરછે, ઈરાનમાંથી હાલ ફીરતી, ડાહાપણ અને પવીત્ર ધરમ ઉડી ગયાંછે. કોઈ એક જાદુગરે પોતે પેગમબરીનો દાવો કરી ઈરાનમાં હમણાં દેખાવ દીધોછે અને એ દેશનાં રેહેવાસીઓમાં તેણે જુદો મજહબ ચાલુ કીધોછે, અને તેઓને તેણે

એવું જણાવીઉંછે જે 'હું આશમાનપરથી ઉતરેલોછું. આ દુનીઆનાં પરમેશવર સોડથી હું આવેલોછું. મેં પરમેશવરને બેહેશતમાં જોએલોછે અને તેનાં લખીઆ મુજબ જુઓ અંહીઆં આ જંદ અને અવસતા પડેલાંછે. દોજખની વચમાં મેં વળી અેહેરેમનને પણ જોએલોછે, પણ જે ગોળ બીંડુંમાં તે આવેલોછે તેની માપની હું કરી શકીઓ નથી–અને નેગાહ કરો કે મને પરમેશવરે આ દુનીઆનાં પાદશાહને ખરો મજહબ સમજાવા મુકરર કરેલોછે'–ચીનનાં પાદશાહે કહેઉં જે હવે હમણાં ઇરાનનાં બધા વખાણાએલા પેહેલવાનો લોહોરાશપનાં છોકરા સુધાં તેની જાલમાં ફસી પડીઆછે. ગુસ્તાશપનો ભાઇ પેલો ઇરાનનો જબરદસ્ત અને હીંમતવાન પેહેલવાન જરીર તથા બીજા બધાઓએ તેનો ધરમ કબુલ રાખેલો છે. એ સઘળાઓએ એ*પીરજાદુગર જેનો દુષ્ટ મજહબ આખી દુનીઆમાં ફેલાઇ જવાની ધાસ્તી લાગેછે તે ધરમ પોતે કબુલ રાખી હંમેશાગી સુધીનું પોતાનું સુખ બધું ખોઈ દીધું છે. એ હાલ તરત તો ઇરાનમાં પેગમબર થઈ પડેલો છે" ફીરદોસી. ૮૭–જરીર. ૮૮–બીદરફશ.

૮૯–કેટલાએક ઇતીહાસ લખનારાઓ એમ જણાવેછે જે એ મારનાર કાંઈ તેનો છોકરો નહતો પણ માત્ર એક મોટો પેહેલવાન હતો અને પાદશાહી લોહીનો હતો. ૯૦–જીનતુલ તવારીખ.

૯૧–રૂઈન દેહ યાને કાંશાનું શેહેરઃ એ નામ અકસંરકરી એની મજબુતીને લીધે આપવામાં આવીઉ હશે.

૯૨–જીનતુલ તવારીખ. ૯૩–એનો ભાઇ અથવા પીતરાઈ ભાઈ.

૯૪–જીનતુલ તવારીખ–મજકુર ગરંથકારે "તુરક" એ લુગત અંહીઆં કામે લગાડેલો છે; પણ તાતારનાં એ ભાગમાં તુરક લોકોની એ જાત આવી તેની ઘણુંક આગમજ પર એ બીનાં અહીઆં બનેલી હતી.

૯૫–જીનતુલ તવારીખ.

૯૬–એ હુમલાની થોડાક માસ આગમજ જરતોસ્ત ગુજરી ગયો હતો. ૯૭–ફીરદોસી.

૯૮–ફીરદોસી એમ કેહેછે જે એની સપર પેહેલી વારની ફતેહની વેળાએ એનાં જે દુશમનો બચીઆ હતા તેઓએ પોતાનાં મોહોડાંમાં એક ઘાસનું તણખું પકડી પોતાપર દયા કરવા મીનતજારી કરી હતી. આ અજાએબ જેવી રસમ હજુર સુધી તાતાર અને હીંદુસ્થાનનાં ભાગોમાં પણ જોવામાં આવેછે.

૯૯–એ હફતખાનો ઓળંગાવી રૂઇન દેહમાં દાખેલ થયો તે વાત ફારશી કીશ્શાઓમાં બહુજ મશહુરછે. પેહેલાં ખાનની માહાફેજત સારૂ બે જંગલી વરૂઓ હતાં: બીજાં ખાનને બે મશ મોહોટા વાઘોએ બચાવીઓ હતો: ત્રીજાંની માંહાફેજત સારૂ એક શાત માથાંનો અજદા હતો; ચોથાં ખાનને એક ગોળ યાને જાદુગર ઓરતે બચાવેલો હતો; પાંચમાંની રખેવાલી સારૂ એક શીમુરગ અથવા પાંખદાર રાક્ષશ હતો; છઠો અતીશય ઊંચાઇનાં બરફથી અને સાતમો ખાન એક ચોતરફથી પાહાડ આવેલા મોહોટા સરોવરથી બચી રહેલો હતો. ૧૦૦–કાવાનો દરફશ યાને ઝુંડો. ૧૦૧–રૂમ અથવા એશીઆ માઇનર.

૧૦૨–એ પુસ્તકને અશફંદીઆરનામે કરી કેહેછે. ૧૦૩–ફીરદોસી. ૧૦૪–ફીરદોસી.

૧૦૫–ફીરદોસી આપણને એમ જણાવે છે જે સીમુરગે એને એક મોજેજા જેવી રીતે આરામ કીધો હતો અને તેનીજ મારફતથી પેલો ખુનખાર તીર એને મળીઓ હતો જેથી એણે બીજા દીવસની મારામારીમાં ફતેહ મેળવી હતી. ૧૦૬–એવા આકારના તીરો હજુર ઇરાનમાં સાધારણ રીતે વપરાએછે.

૧૦૭–એનું જોર દેખડાવા એને વારેઘડીએ "રોહીનતન" યાને કાંશાંની દેહનો કરી લખવામાં આવેલોછે. ૧૦૮–ફીરદોસી.

૧૦૯–ઘણાંજ પુરાતન કાળથી આ રંગ શોકની નીશાન દાખલ ઇરાનમાં જણાએલોછે એમ દીશેછે; પણ ઈરાનીઓના શીહા એ લુગતનો અરથ કદાચ ઘેરો કાળો રંગ કરી થઈ શકેછે; કાંએજે કાળો, ઘેરો બલુ તથા ઘેરો બરાંઉન એ સઘળા રંગોનબી એજ લુગત લાગુ પાડીઆમાં આવેછે.

૧૧૦–આગળ એવું જણાવામાં આવેલુંછે, જે યુનાનીઓનો દરાએશ હીસ્તાશપીશ તે એજ પાદશાહ છે અને અગરજો એમજ હોએ તો એનાં રાજના વરશોની ગણત્રીમાં એનાં તથા એનાં વારશ ઝરકસીસનાં રાજના દીવશોબી સાથે લાગા જણાવવામાં આવેલાછે. ઝરકસીસ તેજ ઉગમણ પ્રાંતના ગરંથ કરતાઓનો અશફંદીઆર છે એમ માનવા આપણી શોડે ઘણાએક કારણો છે જે હવે પછી જણાવીઆમાં આવશે. [એ તમામ વીચારો હાલની શોધો પ્રમાણે ખોટા ઠરી ચુકેલાછે. એ સઘળા પાદશાહો જુદા જુદા જમાનાઓમાં એક એકની શેંકડો વરસો બાદ જુદી જુદી ભુમીઓમાં થઈ ગયલાછે. જુઓ દીબાચો. ત૦ ક૦]

૧૧૧—એ યુનાનીઓનો પેલો વખણાએલો આરતાઝરકસીસ લૉનજુમેનરા છે. એ શાહાજાદાનું ફારશી નામ અરદેશીર છે. એ શબ્દ એક મીશ્રીત શબ્દ છે, જે ઊરદુશીર, જેનો ફારશી ભાશામાં છાવણીનો શીંહ કરી અરથ થાએછે તેમાંથી શેહેલથી આપણે શપર પેહેલાં તો ઉતપન કરી શકીએ છઈએ; પણ જે વખતમાં એ એતાબ આપવામાં આવીઓ હતો તે વખતની ભાષાથી જાંહાં સુધી આપણે સારીપેઠે માહીતગાર નહીં હોઇએ તાંહાં સુધી એ પ્રમાણે મુલતતવો શોધવાં એ રીત ઘણી ચુક ભરેલીછે. જંદ અને સંસકૃતને ઘણો અતલગનો સંબંધ છે અને સંસકરત ભાશામાં "ઊરદાસીરાસ" નો અરથ મોહોટાં માથાંનો કરી થાએછે. સઘળા ફારશી ગરંથ કરતા એને દરાજ દસ્ત યાને લાંબા હાથનો કરી લખેછે અને પોતાનાં એક બેતમાં ફીરદોસી એ ઓાડ બાપણ વીશે આ પ્રમાણે બોલેછે—

"સું બર પા બુદી સરઅંગુશતે ઉ;
"અજ જાનુ ફજુન તર બુદી મુશતે ઉ."

"જારે એ પોતે પગ ઉપર ઉભો રેહેતો હતો તારે એના હાથનાં આંગળાઓના છેડા એનાં ગુઠણની છેક હેઠલ શુધી લટકતા હતા."—એ હેવાલ યુનાની ગરંથ કરતાઓનાં હેવાલ સાથે પુરેપુરો મળતો આવેછે. એનું બહમન નામ એક સંસકરત મીશ્રીત શબ્દનું બનેલુંછે જેનો અરથ "બાજુ ધરાવનાર" એવો થાએછે.

૧૧૨—એનાં રાજ સુધી રૂસ્તમ જો જીવીઓ હોએ તો આગળનાં ચાર રાજો જેમાંથી એણે મોહોટી કીરતી મેળવી હતી તે રાજો ઘણાં ટુંક વખતનાં હોવાં જોઈએ; પણ એની સમજતો એ છે જે, કથા કેહેનાશાઓએ એનાં પરાક્રમોપર પોતાનાં દેશની તથા પોતીકી કીરતી દેખડાવા વેગણો કરેલીછે તેથી તેઓએ એ પેહેલવાનની જીંદગીનો વખત ઘણોએક વધારી મેહેલોછે.

૧૧૩—જીનતુલ તવારીખ.

૧૧૪—એ શબ્દનો અરથ "ઓગીરપર આતશ" કરી થાએછે અને એની તવારીખપરથી ઇરાનીઓનો "હોતશપર" એવું નામ આપણે એને આપી શકીએ.—

૧૧૫—જીનતુલ તવારીખ. દહરબીલો એથી ઉલટું જ લખી જાએછે; પણ તે વીશે તે પોતા તરફથી કાંઈ સત્તા જણાવી જતો નથી. ૧૧૬—ફીરદોસી. ૧૧૭—તારીખે તબરી.

૧૧૮—ઈશાઈ તથા યુશાઈ લોકોની પોથીઓમાંનો જણાવેલો બેલશાહજર.

૧૧૯—જોસીફસ એમ કેહેછે જે તોરાત અને ઇનજીલમાં જણાવેલો ઓહશુઉઅરશ તેજ આરતેઝરકસીસછે, જે "ઇસથર" સાથે પરણીઓ હતો. એ પાદશાહનાં રાજનાં ઘણાં વરશો જણાવેલાંછે તેથી એના બે અથવા ત્રણ વારશો જેઓ વીશે ઇરાની ગરંથ કરતાઓ જણાવી જતા નથી તેઓનાં રાજનાં વરશો પી એમાં સમાઈ જઈ શકેછે.

૧૨૦—એઓનાં જણાવીઆ મુજબ એ પાદશાહે ૧૧૨ વરસ સુધી ઇરાનમાં રાજ કરીઉં હતું.

૧૨૧—ઈરાનીઓની તવારીખનાં એ વખતના પાદશાહોની નીતી વીશે યુનાંની ગરંથકારોની સત્તા જો આપણે બાહાલ રખીએ તો એ વાત કાંઈ નહીં બને એવી નથી.

[અબુતાએર એબને હશન બીન અલી બીન મુસી અલતરશુશી નાંમનો એક ફારસી ગરંથકાર પોતાનાં બહમનનામાંમાં આ પ્રમાણે બોલેછે—"કેહેછે જે મીશર દેશમાં એક પાદશાહ હતો તેનું નામ "શામજારશ" કરી હતું તેને પેટે હુંમાંએ નામની એક ઘણી ખુબસુરત છોકરી હતી જે બહમન સાથે કુસતી માહારીઆ પછી પોતાની આપેલી કબુલાત મુજબ તેની સાથે પરણી હતી અને તે પાદશાહનાં મોતબાદ પોતે ઈરાનનાં તખતની માલેક થઈ હતી"—જુઓ એનું હા૦લ૦ ફારશી પુસતક. આખીઆન કેટલું ભરોસો રાખવા જોગછે તે વીશે હું મારું ચોકસ મત આપી શકતો નથી. શારેશતાને ચાહાર ચમનનો ચંચલ ફારશી ગરંથકાર ફરજાને બેહેરામ એવીશે જુદીજ દલીલો પોતાનાં ગરંથમા જણાવી જાએછે. જુઓ એનાં શીઆવખશ યજદાની નામનાં એક ઘણાં કાબેલ પારશી ઇરાની એ આપણાં ટાપુમાં છપાવી પ્રગટ કરેલાં ફારશી ભાશાનાં પુસ્તકમાં બહમન તથા હુંમાંએ વીશે આપેલાં બીઆનમાં. [બહમન તે આરતેઝરકસીસ લાંન જુમીનરા ઠડતો નથી. ફીરદોસીએ એબાબદમાં પણ ગોતું ખાધેલું હોય એમ લાગેછે. જુઓ દીબાચો–ત૦ક૦]

૧૨૨—એક આયાને મારી નાખવા સારૂ એ બચ્ચું સપુરદ કરવામાં આવીઉં હતું પણ તેણે તેને એક ટોપલીમાં મુકી એક નદીમાં તરતું મેહેલી દીધું. અંહીઆંથી તેને એક ભરવાડે ઉંચકી લીધું અને પોતાની

ગરીબ સંસારી હાલત પ્રમાણે તેને જુજ કેળવણી આપી હતી; પણ એ જુવાનના પાદશાહી લોહીએ જલદીથી પોતાનો દેખાવ દીધો અને માન અકરામ મેળવીઉં. દારાબ શીવાએ બીજાઓ વીશેબી એવી કહાણીઓ જણાવામાં આવેલી છે.

૧૨૩–એનો અરથ ૪૦ મીનારા કરી થાએછે. ઇરાનમાં ૪૦ એ લુગત મોટી સંખીઆ દેખડાવેછે અને ઘણા એવો તેનો અરથ થઈ શકેછે.

૧૨૪–બધા એશીઆખંડના ગરંથકારો એને શીકંદર કરી કેહેછે.

[આથમણ પ્રાંતનાં ઈતીહાશલખનારો એને એલેકજાનડર ધી ગરેટ ઈઆને માંહાતમાં એલેકજાનદર કરી લખેછે. પેહેલવીમાં એને "એલેકજીઅંદર" કરી કેહેછે. ત૦ ક૦]

૧૨૫–એજ ગરંથકાર કેહેછે જે એ છોકરીનાં પેટમાં જારે શીકંદર રેહો તારે તેનાં બાપ શોઉ તેને પાછી મોકલી દીધામાં આવી હતી. એનાં ઘણાએક કારણો જણાવામાં આવેલાંછે. જીનતુલ મીજાલેશનો બનાવનાર જે બીજાઓ કરતાં વધારે ચોકસ બાબદો જણાવાનો પોતે ફાંકો રાખેછે તે એવું કેહેછે જે એને ઘણો ખરાબ આધરનો મરજ હતો તેથી એમ એને પાછી મોકલી દેવામાં આવી હતી.

[યુનાનીઓની સત્તા પ્રમાણે એ વીચાર ખોટો કેહેવાએછે. ત૦ ક૦]

૧૨૬–એ પાદશાહ યુનાની ગરંથકારોનો દરાએશનોથરાછે ને તેનાં કારણો મેં આગળ જતાં કેથે જણાવેલાંછે.

૧૨૭–જીનતુલ તવારીખ. ૧૨૮–જીનતુલ તવારીખ. ૧૨૯–જીનતુલ તવારીખ.

૧૩૦–એનું ફારશી નામ હંજલ કરીછે અને એનો સ્વાદ ઘણો કડવો હોએછે.

૧૩૧–જીનતુલ તવારીખ.

૧૩૨–શેકશપીઅરનાં પુસ્તકમાં જણાવીઆ મુજબ હેનરી પાંચમો જારે પોતે પરીનશ આફ વેલશ હતો તારે તેને એવો પેગામ ફરાંશાના દોફીન (શાહાજાદા) પાસેથી મળીઓ હતો.

૧૩૩–શીકંદરની ઈરાનમાંની લડાઇઓ વીશે તફશીલવાર હેવાલ ફારશી ગરંથકારો આપી જતા નથી અને ચુકથી એમ જણાવેછે જે શપર પેહેલીજ લડાઈમાં દારા (દારાયસ) મારીઓ ગયો હતો.

૧૩૪–જીનતુલ તવારીખ કરતા એમ કેહેછે જે તેઓ હમદનનાં રેહેવાસી હતા—ફીરદોસી એમ લખેછે જે તે બંને જન વજીર હતા, તેઓનાં નામ મહીસીઆર તથા જમીસીઆર કરી હતાં. બીસસ નામ સાથે એ નામો કાંઈબી સંબંધ ધરાવતાં હોએ એવું આપણને માલુમ પડતું નથી.

૧૩૫–દારા (દારાયસ) નાં મોત વીશે ફારસી ગરંથકારો જે હેવાલ આપેછે તે જોકે ઘણો શાહરાવી જણાવેલોછે તોબી તે પલુતારક, દયોદોરસ સીકલસ, અને કુવીનતશ કરશીઅશનાં હેવાલોની મતલબથી કાંઈ ઘણો જુદો નથી.

૧૩૬–રોશાન તેનું નામ હશે–છેલ્લો (ક) અક્ષર નાહાનપણની નીશાની દેખડાવેછે અને પીઆરથી હાંક મારતી વેળાએ હરેક નામની પછવાડે એ અક્ષર વધારવામાં આવેછે. યુનાનીઓનાં રોકશાના નામ સાથે એ નામ મળતું આવેછે તે તરતજ એનાં ઉચ્ચારપરથી માલુમ પડી આવેછે.

૧૩૭–જીનતુલ તવારીખ.

૧૩૮–દારાયસ (દારા) ને મારી નાખનાર બીસસને ઘણો વવાંની વવાંનીને મારી નાખીઓ હતો. એનાં શરીરને જમીન સાથે મજબુત બાંધી, બે ઝાડોની ડાળીઓને મરડી તેઓ સાથે એનો એક એક પગ બાંધીઓ, પછી તે ડાળીઓને પાછી પોતાની અસલી જગાપર જવા છોડી દીધામાં આવી જેથી એ શખસ આખોને આખો ચીરાઇ ગયો. એ બીના પલુતારક જણાવી જાએછે. આ જાણવા લાએકછે કે બીસસને જેવી રીતે મારી નાખવામાં આવીઓ તેવી શીક્ષા ગુનેગારોને કતલ કરતી વેળાએ હજુર કોઈ કોઈવાર ઈરાનમાં કામે લગાડીઆમાં આવેછે.

બાબ પાંચમો.

ફારસી સત્તાઓ પ્રમાણે સીકંદર રૂમી અથવા એલેકજાનદર ધી ગ્રેટ. (માંહાંતમાં-એલેકજાનદર) અને તેના પછીના તરતના ઈરાનનાં તખતના વારસોની તવારીખ.

સીકંદરનો જનમ તથા જે દીને દારાએ પોતાનું તાજ અને જાન ખોયા તે દાહાડે તેની સાથે ચલાવેલી સીકંદરની ચાલ વીશે ફારસી ગરંથકારોએ જે જુદા જુદા હેવાલ આપેઆછે તે વીશે આગળા બાબમાં જણાવીઆમાં આવેલું છે. જે પાદશાહે તેઓનો દેશ જીતી લીધો અને જેણે તેના રાજકારભારમાં મોટો ફેરફાર કરી નાખીઓ તે વીશે તેઓની તવારીખમાંથી જે થોડીએક બચી રહી ગયલી વીગતો જો કદાચને અચરતી દાખલ હોય તોપણ ધેઆન આપવા જોગછે માટે તે અત્રે દાખલ કરીછે. આ ગરંથકારો જણાવેછે જે માસીદોન દેશના પાદશાહ ફીલીપ (ફીલકુસ) ને મારી નાખવામાં આવીઓ હતો અને એ કરમ તેના ખુનીએ[1] સીકંદરની મા[2] પરની પોતાની પ્રીતીને લીધે કરીઊં હતું એવું તેઓ જણાવેછે. આ શાહાજાદો તે વેળાએ ગેરહાજર હતો[3] તેથી તેને જેવી આ વાત ખબર પડી કે તેવોજ પોતે પાછો આવી પેલા ખુનીને તેણે કતલ કરાવીઓ. આ ગરંથકારનાં જણાવીઆ પ્રમાણે આ ઘાથી ફીલકુશ તરતજ કાંઈ મરણ પાંમીઓ નહતો પણ તેનો બદલો પોતાનાં છોકરાએ લીધો તે જાણીઊં તથા પોતાનાં વજીર અરસ્તા તાલીસ (એરીશ તોતલ) તથા પોતાના દરબારના માણસો અને પોતાના મુખીઅ સરદારોને બોલાવવા મોકલીઆ તાંહાંસુધી તે જીવીઓ હતો. એ સઘળા અમીર ઉમરાવોને તેણે સીકંદરની તાબેદારીમાં રેહેવા હોકમ કરીઓ અને એ શાહાજાદાએ પોતાનાં બાપને ભુમીદા કરી આવીઆ બાદ પોતાની રઈઅત આગળ આ નીચે જણાવેળા શબ્દોમાં એક ભાશાણ કરી સંભળાવીઊં. "અરે, ઓ મારી રઈઅત, તમારો બાદશાહ હવે મરણ પાંમીઓછે અને તમારાપર અખતીઆર ચલાવવાનો મારો કાંઈબી હક નથી. બેશક હું પોતાને તમારા જેવોજ એક શખશ માત્ર ગણુંછું અને જેબી કામ હું માથે લઊં તેમાં તમારી મદદ અને આશરો ઈચ્છુંછું. હવે મારી એક અરજ આ ઘડીએ સાંભળવાને હું તમોને નમંતાઈથી અરજ કરૂંછું. તમારાપર રાજ ચલાવાને તમો એક પાદશાહ ચુંટી કાહાડો, ખોદાથી[4] બીહતા રહો, અને તે શાહેબ પછી પોતાની રઈઅતનો નેગેહેબાન થશે." લોકો બોલી ઉઠીઆ [5]જે, "અમારી આગળ એ પ્રમાણે કોઈએબી આગળ ભાશાણો કરીઆં નહીં હતાં. અમો તમારી સલાહ બાહાલ રાખીએ છેઈએ. હમો તમારા શીવાએ રાજ ચલાવાને બીજાકોઈનેલાએક જોતા નથી." એ કહેઆ બાદ તે સઘળાઓએ ઉભા થઈ એને મુબારકબાદી આપી અને તેજ વેળાએ એના માથાંપર પેલું તાજ મેહેલીઊં! ઈરાની લોકો બોલેછે[6] અને તે વાત ખરીબી છે કે સીકંદર તખતનશીશ થયા પછી તેણે તરતજ યુનાનમાંનાં જુદાં જુદાં રાજો તેની સામે થયા તે ઉપરથી તેઓ સાથે લડાઈ કરી તેઓને તાબે કરીઆં અને તીઆર બાદ તેણે ઈરાનપર સ્વારી કરવા એક મોટું લશકર જમાવ કરીઊં. તેઓ જણાવેછે જે, આ રાજ જીતી લીધા પછી તેણે હીંદુસ્થાન તરફ કુંચ કરી. એ મુલકમાં શાપર પેહેલી ચઢાઈ "કેદ"[7] નામના એક

રાજાપર તેણે કરી અને એક એલચીને પોતે તેને શરણ થવા તથા ચોથાઈ આપવા કેહેવડાવી મોકલીઓ. આ કબુલાત કેદે પોતે બાહાલ રાખી એટલુંજ માત્ર નહીં પણ પોતાનો અખતીઆર તથા જાન માલબી જો શીકંદર માંગે તો તરતજ તેને હવાલે કરવા જણાવીઉં. પેલા યુનાની એલચીને તેણે કહેઉં જે "તારા ધણીપર હું મારી ખુબસુરત છોકરી[8], અમુલીઅ માણેકનો બનાવેલો એક કાંશીઓ[9], એક ઘણો પુરવીન ફીલશુફ અને એક હકીમ જે એટલી તો કાબેલીઅત ધરાવેછે કે તે ગોયા મુવેલાનેબી શજીવન કરેછે[10] તેઓને મોકલાવીશ." પેલો એલચી શીકંદર પાસે પાછો આવીઓ. એ પાદશાહ પોતાનાં મોકલેલા પેગામનો આવો ફતેહમંદીથી અંત આવીઓ તેથી ખુશ થયો અને તરતજ પેલી શાહાજાદી, પેલો કાંશીઓ, પેલા ફીલશુફ અને પેલા હકીમને બોલાવવા એક માણસ મોકલાવીઉં. "કેદે" તેઓને રવાંનાં કરીઆં એટલુંજ માત્ર નહીં પણ પોતાનાં ઘણાં કીંમતી જહવાએરતોબી તે સાથે એક હદીઆ તરીકે મોકલીઆં. કેહેછે જે એ આલમગીર પાદશાહ પેલી ખુશનુમાં ઓરતપર આશક પડીઓ અને તેની ગોદમાં તેનાં બાપનો મુલક મેળવવાની સઘળી ઈચ્છા પોતે ભુલી ગયો. તારબાદ એણે "પુર"[11] સાથે લડાઈ કરી જેને એણે હરાવી મારી નાખીઓ અને તે પછી એણે ચીનનાં[12] શેહેનશાહ તરફ કુંચ કીધી. તે પાદશાહે એની સામે લડાઈ કરવા પોતાને સામરથવાન નહીં વીચારીઓ તેથી વેશ બદલી યુનાનીઓની છાવણીમાં પેઠો, પણ તે પકડાઈ આવીઓ અને તેને શીકંદર સોડે લઇ આવીઆ જેણે તેને આવી હીંમત કેમ ચલાવી તે વીશે તેનાથી પુછપરછ કરી. પેલા શેહેનશાહે જવાબ આપીઓ જે "હું તમોને તથા તમારાં લશકરને જોવાને ઉમેદવાર હતો. મારાંમાં કંઈ એવું જહુર નથી કે તેથી તમો મારાથી બીહો માટે હું મારા જાન સારૂ કાંઈ પણ બીધો નહીં અને એ વતરોગે હું જાણું છું જે જો તમો મને અગર મારી નાંખશો તો મારી રઈઅત કોઈ બીજાને તરતજ તખતનશીન કરશે. પણ આ કામ જેથી હું માત્ર તમારી દોસ્તી મેળવવા આવીઓછું તેથી તમો મારાપર નારાજી નહીં થશો એવી મારી પુરણ ખાત્રી હોવાને લીધે મેં હીંમતથી એ કામ માથે લીધુંછે." આ વખાણથી પેલો ફતેહમંદ પાદશાહ ખુશ થયો અને એ શાહાનશાહ સાથે પોતે સલાહ કરી, જેમાં તેણે ચોથાઈ આપવા કબુલ કરીઆથી તેનો મુલક તેનાં સ્વાધીનમાં બચી રહ્યો. પોતાનાં આ મોટા દોસ્તને જીઆફત આપવાને બાહાને એ શેહેનશાહ પોતાને પાએતખત શેહેર ગયો અને યુનાંની છાવણી છોડીઆને ત્રીજે દીવસે તે એક લશકર કે જેની સંખીઆ ઘણી મોટી હશે એવું તેની ગીરદ ઉપરથી માલુમ પડતું હતું તે પોતા સાથે લઈ આવીઓ અને તેના આવા દગા સામે થવા શીકંદરને લડાઈ સારૂ પોતાનું લશકર ગોઠવવું પડીઉં. જારે બંને લશકર રૂબરૂ આવીઆં તારે ચીનનો શેહેનશાહ પોતાનાં વોજરાઓ અને ઉમરાવો સહીત પાંઉ પીઆદો થઈ યુનાનનાં પાદશાહ તરફ ચાલીઓ જેણે તેને શા સારૂ પોતાનો કોલ તોડી આટલું બધું લશકર એકઠું કરીઉં[13] તે વીશે પુછીઉં. પેલા શેહેનશાહે જવાબ આપીઓ જે "મેં મારાં લશકરની સંખીઆ તમોને દેખડાવા ધારીઉં કે મેં તમારી સાથે કમકુવતને લીધે નહીં પણ બીજાંજ કાંઈક શબબોથી શલાહ કરીછે એવી તમારી ખાત્રી થાએ. અજસામે ફલકી (ઈઆને આશમાંની ગ્રહો) જોયાથી મને તમોને તાબે થવું પડીઉંછે; તેઓ તમોને મદદ કરેછે તેથી હું તેઓ સાથે જંગ કરવા દુરૂશત ધારતો નથી."[14] શીકંદર પોતે મધન થયો અને આવા એક મોહોટા શીઆનાં અને પરેહજગાર પાદશાહ શોડેથી ખંડણી લેવી પોતાની લાએકી નહીં એવું સમજી તેની સાથે દોસ્તી થઈ તેથીજ માત્ર પોતે સંતોસ પામીઓ. એ સાંભળી શેહેનશાહે તેની શોડેથી રજા લીધી અને એ નામચીન ફતેહમંદ પાદશાહ સારૂ જહવાએરાતો, સુતું અને ખુશનુમાં ઓરતોનું[15] એક નજરાંણું ભેટ મોકલીઉં! ફળ જોતીશીઓએ એવી આગાઈ

આપી હતી જે જારે શીકંદરનું મોત નજદીક આવશે તારે તે પોતાનું તખ્ત એવી એક જગાપર મેહેલશે કે જાંહાંની જમીન લોહોડાંની અને આશમાન સુનાનું બનેલું હશે. ફતેહ મેળવતાં મેળવતાં જારે એ પેહેલવાન થાકી ગયો તારે એણે યુનાન તરફ પાછી કુંચ કરવાનો હોકમ કરીઓ. એક દાહાડે તેનાં નાકમાંથી લોહી વેહેતું શરૂ થયું[૧૬]. એક સરદાર જે હજુરમાં હતો તેણે પોતાનું બખ્તર કાહાડી એ પાદશાહને બેસાડવા સારૂ જમીનપર પાથરીઉં અને આફતાબનાં તાપમાંથી તેને છાયો કરવા તેના માથાપર એક શુનેરી ઢાલ ધરી. આવી હાલતમાં શીકંદરે જારે પોતાને જોયો તારે તે બોલી ઉઠીઓ જે, "ફળ જોતીશીઓની આગાહી ફળદરૂપ થઈછે. હું વધારે સુધી હવે મનુસ જાતમાં રેહેનાર નથી, અફશોશ કે, મારાં જવાનીનાં કામનો છેડો આવીઓ. અફ-શોશ કે, વશંતનાં છોડવાને શરતકાળનાં એક પાકી ગએલાં ઝાડ માફક કાપી નાખવામાં આવીઉં." તેણે પોતાની માંપર લખી મોકલીઉં કે, "હવે હું થોડુંકમાં આ જાંહાન છોડી રૂવાંનોની જાંહાનમાં જનાર છું અને તેમાં એવી અરજ પોતે કરી હતી જે મારાં મરણપર જેઓએ આ દુનીઆનું દુખ ન જોયું હોએ અથવા પોતાનાં પીઆરાં ખેશીઓને નહીં ખોયાં હોએ તેઓમાં તેણીએ ભીક્ષા વેહેંચી આપવી." એની ઈચ્છા મુજબ એની માંએ આવી તરેહનાં માણસો વીશે તલાસ કરી પણ તે બધી ફોકટ ગઈ. સઘળાઓએ આ જીંદગીનું દુખ અને સંતાપ ચાખીઓછે; બધાઓએ પોતાનાં પીઆરાંઓને ખોયાંછે એવું તેણીને માલુમ પડીઉં. હવે પો-તાના છોકરાની ઈચ્છા મુજબ આ સબબથી પોતાના પુત્રનાં મરણથી તેણીને દીલાશો મલીઓ. તેણીએ જોયું જે મારૂ નસીબબી તમામ આદમી જાતનાં જેવુંજ છે! ફારસી ગરંથકારોનાં[૧૭] જણાવીઆ મુજબ શીકંદર "જુર"[૧૮] શેહેરમાં મરણ પાંમીઓ. પણ બીજાઓ એવું કેહેછે જે એનાં દાહાડા બાબલ અથવા બાબેલોનમાં આ-ખર આવીઆ હતા. એ વેળાએ એની ઉમર ૩૬ વરસની હતી; અને એણે ૧૨ વરસ રાજ કરીઉં હતું. તેઓમાંનાં ૬ વરસ ઈરાનની ફતેહ આગમજ અને બાકીનાં ૬ વરસ એ બીના બનીઆ પછી. એના શરીરને સડો નહીં લાગે માટે ખુશબોદાર મશાલો ભરી ("એમબામ") કરી યુનાનમાં મોકલાવીઉં[૧૯]! ફારસી ગરંથકારો જે પાદશાહોનાં કામો વીશે બેઆન આપેછે તેઓનાં આચરણ વીશે કદાચજ જણાવે છે; પણ તેઓની અચરતી ઉતપનકારક કેહેવતોનું બેઆન આપવાની જે રીત તેઓએ અખતીઆર કરેલીછે તે યુરોપીઅન ગરંથકારોની વધારે મેહેનત અને ચોકશાઈથી લખાએલી બીનાઓ જેવીજ (કદાચ સહી) ઘણીખરી સારી અને વર્ણનરૂપી હોએછે. આ જાંહાંનગીર પાદશાહની ઘણીએક કેહેવતો તેઓએ સંગ્રહી રાખેલીછે. જે જે લોકોને એણે જીતી પોતાને તાબે કરી લીધા તે સઘળાઓ એના અંદાજાપણાં, ડાહાપણ તથા મોટાં મન વીશે શુંશું મત ધરાવતા હતા તે કેટલીએક બાબદોપરથી માલુમ પડેછે માટે તેઓ વીશે અત્રે બેઆન આપવા લાએક છે. તેઓ કેહેછે જે દુશમનના એક સરદારને હાથ બાંહાંધી એક દાહાડે જારે શીકંદરની આગળ લાવીઆ તારે તેણે તેને છોડી મેહેલવા હોકમ આપીઓ. તેની દરબારનાં એક માણસે કહેઉં જે "હું જો તારી જગાપર હોતે તો પેલાં માણસપર આવી દયા કરતે નહીં." શીકંદરે જવાબ આપીઓ જે, "કાંએજે હું તારા જેવો નથી તેથી મેં તેને માફ કીધોછે.[૨૦] હું મારા દુશમનોને સાફ ખોલ્લાં દીલથી માફ કરૂંછું, કાંએજે મને જુલમથી નહીં[૨૧] પણ દયા કરવાથી (ખુશી) ગમત ઉપજેછે." એણે એક વખતે એક આબરૂદાર અમલદારને તેના ઓધા કરતાં એક હલકે દરજજેનાં ઓધાપર ઉતારી મેહેલીયો. થોડુંક પછી શીકંદરે તેને પુછીઉં જે "તુંને તારો નવો ઓધો કેવો પસંદ પડેછે." પેલા અમલદારે જવાબ વાળીઓ જે, "ઓધાથી માણસને કાંઈ માન મળતું નથી, પણ માણસથી ઓધાને માન મળેછે. કોઈબી નજીવો જેવો ઓધો નહીં હશે કે જે બજાવા ડાહાપણ અને

નેકીની ગરજ પડતી નહીં હશે."[૨૨] આ સુંદર જવાબથી એ પાદશાહ એટલો તો ખુશ થયો કે એણે તેને પોતાનો આગળો ઓધો પાછો આપીઓ. જે ગરંથકારે એ ઉપલી બાબત જણાવીછે તેજ ગરંથકાર આપણને એવું જાહેર કરેછે જે કોઇએ શીકંદરને પુછીઉં જે, "તેં આટલી નાહાની વએ અને આટલા થોડા વખતમાં આટલો બધો મુલક તે કેમ જીતી લીધો તથા આવું મોહોટું નામ તે કેમ મેળવીઉં." તેણે જવાબ વાળીઓ જે, "હું મારા દુશમનો સાથે એવીતો સારી ચાલ ચલાવતો હતો કે તેથી મેં તેઓને મારા દોસતો થવા ફરજ પાડી અને હું મારા દોસતો સાથે એવીતો હંમેશ સલુકાઈ રાખતો હતો કે તેથી તેઓ મારાપર બેહદ પ્રીતી દેખડાવતા હતા." જારે આ મોટા પાદશાહને પુછવામાં આવીઉં જે "તું તારા ઉસ્તાદ અરસ્તાતાલીશને તારા બાપ કરતાં વધારે માન શા સારૂ આપેછે?" તેણે જવાબ વાળીઓ જે, "મારો બાપ મને આસમાનપરથી જમીન પર લાવીઓ પણ મારા ઉસતાદની મેહેનતની બરકતથી હું જમીનપરથી આસમાનપર ચહડુંછું." એજ ગરંથકાર બોલેછે જે એ પાદશાહમાં ગુસ્સો ઘણો હતો અને પાદશાહો ગોસ્સામાં હોએ તે ઘડી તેઓ સામે બોલવું ઘણું ભએ ભરેલું છે એવું તે પોતાનાં માનીતાઓને હંમેશ ચેતાવી હુશીઆર રાખતો હતો. એ તેઓને એવું જણાવતો હતો જે, "પાદશાહો દરીઆની મીશાલે હોયછે. તેઓ જારે સ્થીર હાલતમાં હોય તારેબી દેહેશતનાક રહેછે અને તુફાન નીકળે તારે તો ડરામણા થઈ પડેછે"! ઉગમણ પ્રાંતના ગરંથકારો શીકંદરની જીંદગી વીશે જે બેઆન આપેછે તેમાં ખરી વાતો તો થોડીકજ હશે; અને યુનાની ગરંથકારોનાં પુસ્તકોમાં એ વીશે જે ચોકશ બેઆનો જોવામાં આવેછે તેઓ સાથે એમાંની ઘણીખરી વાતો તો કાંઈ મળતી આવતી નથી. ઈરાની લોકો આ પાદશાહની જે બાબદોને ખરી તવારીખ દાખલ ગણેછે તે શીવાએ બીજી કોઈ બાબદો અત્રે જણાવવામાં આવેલી નથી. એની દરીઆઈ અને ખુસ્કીપરની લડાઈઓ વીશે તેઓમાં નજમ અને નસરમો બેહદ પુસ્તકો બનેલાંછે, પણ તેઓને તેઓબી પોતે દરોગ કરી સમજેછે અને આ કાળ વીશેની તેઓની તવારીખ એવી તો કઢંગી હાલતમાં છે કે તેઓની બાહાલ રાખેલી કથાઓપર આપણને કાંઈપણ ભરોસો લાવવો નહીં જોઈએ! ફારસી ગરંથકારો કેહેછે જે શીકંદરનો "અશકંદરૂશ" નામનો એક છોકરો હતો; પણ વખણાએલા અરસતાતાલીશનાં હાથ હેઠલ તે કેળવણી લેવામાં મશગુલ થયો તેથી તે પોતાના બાપના મુલકના કોઈબી ભાગનો માલેક થયો નહીં. એ ઈતીહાશીઓ[૨૩] આપણને એમ જણાવેછે જે શીકંદરે પોતાના મોતની થોડુંક આગમજ ઈરાન શરજમીનનાં જે શાહાજાદાઓને તેણે નાવારેસ કરીઆ તથા લુટી લીધા હતા તેઓમાંજ એ રાજનાં પ્રાંતો તેણે પછી ઈજારામાં વેહેંચી આપીઆ હતા અને તેઓ સાથે એવી સરત કરી હતી જે યુનાની લશકરને તેઓએ ગરજની વેળાએ મદદ કરવી અને દરેક જણે પોતા સાથે શીપાહીઓની ચોકશ સંખીઆ રાખવી.[૨૪] પણ આ ફતેહમંદ પાદશાહનાં મોત પછી આ શાહાજાદાઓ તેના વારસોનાં હોકમ નહીં માનવા લાગા અને પોત પોતામાં નાનાં નાનાં રાજો મળી એક પ્રજાસતાક રાજ સ્થાપીઉં. એ રાજો જો કે એક એકથી ઈલાહીદાં અને ઘણુંકરી એક એકથી સ્વતંત્ર ગણાતાં હતાં તોબી ચોકસ રાજ દરબારી બાબદો વેળાએ સઘળાઓ એક એક સાથે વારેઘડીએ હળીમળી રાજ ચલાવતા હતા. ઈરાનના ઈતીહાશ લખનારાઓના જણાવીઆ પ્રમાણે નાનાં નાનાં રાજોની આ જમાઅતે તરેહ તરેહવાર ફેરફારો સાથ શીકંદરનાં મોત પછી ત્રણથી વધારે સદીઓ સુધી રાજ ચલાવીઉં હતું! એ કરતાં વધારે સત્તા ભરેલા યુનાની ગરંથકારોનાં પુસ્તકોનાં શફાઓ પરથી આપણને એવું માલમ પડેછે જે, શીકંદરનાં મોત બાદ ઈરાન તેના શીલીઉકસ[૨૫] નામનાં એક મોટા બાહાદુર સરદારના હીસ્સામાં આવીઉં હતું, જેણે "નીકેતોર" યાને ફતેહમંદ એવો ખેતાબ લીધો હતો. આ

પાદશાહ જેનો અખતીઆર સીરીઆ (શામ) નાં મુલકમાં પણ ચાલતો હતો તેણે "સીલુશીદીસ" નામનો એક વંશ સ્થાપીઓ. એની પછી "એનતીઓકશ સોતર" રાજનો માલેક થયો જેના વારશ "એનીતીઓકસ થીઓસ"નાં રાજમાં "આરસેસીસ" નામનાં એક ખંડીઆ રાજા અથવા સરદારે એક બંડ ઉઠાવીઊ અને "એનતીઓકસે" ઈરાનમાં "આગા થોકલીસ" નામનો જે હાકેમ નેમીઓ હતો તેને કતલ કરી આથમણ તરફના ગરંથકારોનો કહેલો "પારથીઅન" અથવા આરસેસીસનો વંશ તેણે સ્થાપીઓ. ઉગમણ તરફના ગરંથકારોના જણાવીઆ પ્રમાણે એ વંશ "અશાક" નામના એક ઈરાનના આગળા પાદશાહોનાં વંશમાંથી ઉતરી આવેલા શખસે સ્થાપીઓ હતો. એમ જણાવામાં આવેલુંછે જે એ સરદારે પોતાનાં દેશીઓને એવું જણાવીઊં જે જારે દારા હારીઓ અને મારીએ ગયો[26] તારે મારા કાકાએ "દરફુશે કાવાની"નો પાક ઝુંડો બચાવીને સંતાડી રાખીઓ હતો, તે વીશે મારા અખતીઆરમાં આવેલોછે એમ કહી તેઓ પાસેથી મદદ મેળવી. શીલુશીદીસ વંશનાં ત્રીજા પાદશાહ "એનતીઓકસ" થીઓસે ઈરાનપર રાજ ચલાવવાસારૂ નેમેલા હાકેમને[27] કતલ કરીઆ બાદ, "અશકે" પોતાનું પાએતખત "રે" શેહેર ઠેરવીઊં; અને સઘળા પ્રાંતોનાં સરદારોને શીલુશીદીસ વંશ સાથે લડાઈ કરવા સારૂ પોતાને આવી મળવા બોલાવીઆ. એ વેળાએ તેઓ શોડેથી કાંઈબી ચોથાઈ લીધામાં આવશે નહીં એવો કબુલાત આપવામાં આવી હતી અને એટલુંજ માત્ર કેહેવડાવી મોકલીઊં કે પોતાનું દરેકનું સ્વતંત્રપણું જાલવવાને તથા પરજાતનાં જુલમમાંથી ઈરાનને પાછું છોડવવાને જે એક સંફી શાહાજાદાઓની મંડળી થઈછે તેનો મને માત્ર એક પ્રમુખ ગણવો. ઈરાનની તવારીખનો પેલો સને જેને ઉગમણ તરફના ગરંથકારો "મલુકે તવાએફ" યાને તાએફાઓનું પ્રજાસતાક રાજ કરી કેહેછે તેની આ પ્રમાણે શાહરૂઆત થએલીછે. સ્વતંત્ર રાજના કાએદા કાનુનોથી તેઓ હંમેસ અંજાણ્યા હતા તથા હજુર સુધીબી અજાણપણામાંજ રહેલાછે તેથી બેશક આ શબ્દ એ શેહેનશાહત હવે નાંના નાંના ખંડીઆ રાજોમાં વેહેંચાઈ ગઈ હતી[28] તેઓનો એકસંપ દેખડાવેછે. પણ આ વખત વીશે ઈરાની ગરંથકારોના પુસ્તકોમાં જે બેઆન આપણે વાંચીએછે તે ધરપુછડાં વગરનું તથા બરખેલાફ હોએછે. સત્તા ભરેલી તવારીખ લખવા તેઓ શોડે દેખાઈતી રીતે કાંઈબી ચીજો જણાતી નથી અને તેઓની ખરી તવારીખ હવે શરૂ થાએછે તેથી તેઓની કાંહાણી જણાવાની ટેવની તરફેણ આપણે કરી શકતા નથી માટે તેઓની અશકાનીઅન અથવા અશગાનીઅન વંશની જોડી કાહાડેલી તવારીખમાં નામોની ટીપ શીવાએ માત્ર બીજુ કાંઈ આપણા જોવામાં આવતું નથી; અને તેમાંબી જુદા જુદા પાદશાહોની તવારીખમાં કઠણાઈથીજ બે ગરંથકારો એક એક સાથે મળતા આવતા હશે. કેહેછે જે અસક પેહેલાએ ૧૫ વરસ રાજ કરીઊં હતું.[29] શામ (શીરીઆ) ના પાદશાહ "શીલુકસ કાલીનીકશ" ને એજ પાદશાહએ હરાવીઓ તથા કેદ પકડીઓ હતો એમ કેટલાએક ગરંથકારો લખેછે; પણ બીજાઓ કેહેછે જે એ કામ તેના છોકરા અશક બીજાના વખતમાં બનીઊં હતું. અશક બીજા પછી તેનો ભાઈ શાહપુર[30] તખતનશીન થયો જેણે ઘણુંક શુધી "એનતીઓકસ ધી ગરેટ"સાથે એક લાંબી લડાઈ ચલાવીઆ કીધી અને તેમાં તેણે ઘણોક માર ખાધા બાદ તે પાદશાહ સાથે છેલ્લે સરવાલે તેને સલાહ કરવી પડીહતી. આ બનાવથી પારથીઆ અને હીરકેનીઆપર તેનો હક બાહાલ રાખવામાં આવીઓ હતો ! એ પાદશાહનાં મોત પછી બે સદીની ખુટ ઈરાની લોકોની તવારીખમાં આપણા જોવામાં આવેછે; કાંએજે તેઓ આપણને એવું જણાવેછે જે તેનો વારશ બેહેરામ ગુદરેજ કરી હતો અને આથમણ તરફના ગરંથકારોનો લખેલો પાદશાહ "ગુતારજીસ" આપણી શોડે માનવાને દરેક કારણ છે તે પ્રમાણે જો એજ પાદશાહ હોએ તો આર-

સેસીસ, એવાં બીજાં વંશનો એ ત્રીજો પાદશાહ હતો એમ ખરી તવારીખપરથી આપણને માલુમ છે અને એજ પાદશાહે "જોન ધી બેપટીશટ" નાં ખુનનો બદલો ઈઝરેલાઈટ (યાહુદી) લોકોપર લીધો હતો ! ફારસી ગરંથકારો આપણને એવું જણાવેછે જે ગુદરેજ[31] પછી તેનો છોકરો વોલાસ[32] તખતપર આવીઓ. એના પછી તાજ હોરમજને[33] અને તીઆરબાદ તેના ભાઇ નારશીને મળીઉં હતું. તેના મોત પછી તેનો એક બીજો ફીરોજ[34] નામનો ભાઈ સીંહાસનપર બેઠો. એના વારસ ખુસરૂએ[35] રૂમના શેહેનશાહ "ત્રેજન" સાથે એક લડાઈ કીધી. એ લડાઈમાં ખુશરૂ હારી ગયો અને પોતાનું પાએતખત શેહેર "ટીસેફન" (ટીસફુન) ખોઈ બેઠો; પણ "ત્રેજન" નાં મરણ બાદ ખુશરૂએ તેના વારસ "એદરીઅન" સાથે સલાહ કરી પોતાનાં ગએલા મુલકો પાછા મેળવીઆ. ફારસી ગરંથકારોના જણાવીઆ પ્રમાણે ખોસરો પછી, વોલાશ અને વોલાશીન[36] એક પછી એક એક તખત નશીન થયા; અને "વોલાશીને" પોતાનું તાજ પોતાનાં છોકરા "અરદુઆન"[37] ને સવાધીન કરીઉં. એ પાદશાહ ઉપર વખણાએલા અરદેશીરે[38] હોમલો કરી તેને ઠાર કરીઓ તેની આગમજ તે રૂમીઓ સાથે લડાઈમાં રોકાયો હતો. કેકાઉશનાં[39] વંશમાંથી ઉતરેલા "અશગ" ના છોકરા અરદુઆને એ પાદશાહનો અખતીઆર તથા જાન લઈ મેહેલીઓ એમ કેટલાક ફારશી ગરંથકારો લખી જાએછે; અને એ વાત જે ઈતીહાશ લખનારા કબુલ રાખેછે તેઓના કહેઆ પ્રમાણે એ સખશે એક નવો વંશ સ્થાપીઓ હતો. એ નવા વંશના ૮ પાદશાહો સઘળું મલી ૧ા સદી સુધી એ દેશમાં રાજ ચલાવી ગયા હતા. પણ આ વંશની ઉતપતી વીશે જે ગરંથકાર બેઆન આપેછે તેજ શખસ[40] આપણને એવુંબી કેહેછે જે, "અશગ" જેને અરદવાનના મોત બાદ રાજ મળીઉં હતું તેના છોકરા અને રાજના વારશ ખુશરોના જમાનામાં ઈશાઈ લોકોનો પેગમબર પેદા થયો હતો. પણ આ વાત તો ચોકશ છે કે, અરદવાન તો ઈશાના જનમની બે સદીઓથીબી વધુ પછી છેક થઈ ગયોછે તેપરથી એવું શાબેત થાએ છે જે "અશગાનીઆન" વંશ કદી થઈ ગયોજ નથી અને અગરજો થયો હોએ તો તે અશકાનીઅન વંશનાં પાદશાહોના વખતમાંજ થયો હોએ. એક કાબેલ અને માન પામેલા ઉગમણુ તરફના ઈતીહાસ લખનારે આ મુખતેલાફ એહેવાલોને સમજુતીપર લાવવા કોશેશ કરીછે. તે એ જુદા જુદા ગરંથકારોના બરખેલાફ વીચારોથી તદનજ ગુચવારામાં પડી ગયોછે એવું ખુદ બખુદ પોતે કબુલ કરેછે અને પોતાના પુસ્તકમાં લખેછે જે એક ગરંથકાર[41] એમ કેહેછે જે અશગનો છોકરો "અરદવાન" જેણે અશકાનીઆન વંશનો નાશ કરી નાખીઓ તે કેકાઉશનાં વંશમાંથી ઉતરેલો હતો. બીજો ગરંથકાર[42] એવું જણાવેછે જે, જે વંશનો નાશ કરવામાં આવીઓ તેજ વંશનો એબી પાદશાહ હતો; અને બીજા ઘણાક ઈતીહાસ લખનારાઓ તો એ વંશ[43] વીશેનું બેઆન તદનજ પડતું મેહેલેછે તેથી નાશીપાશ થઈ જાઈ પોતે[44] જણાવેછે જે "ખરૂં શુંછે તે તો માત્ર પરમેશવરજ જાણે."

શીકંદરનાં મરણ પછી તે આરતાઝરકશીસ (અરદેશર) નાં રાજ સુધી નજદીક પાંચ સદી ગુજરી ગઈછે, તોપણ એ બધા વખણાએલા કાળ વીશે ઉગમણુ તરફની તવારીખમાં કાંઈજ જણાવામાં આવેલું નથી એમ આપણે કહી શકીએછે. હવે જારે આપણે રૂમી ગરંથકારોનાં પુસ્તકોના શફાઓપર નીધાહ કરીએછે તારે આપણે એવું જોઈએછે જે એ કાળમાં એટલી તો બીનાઓ બનેલીછે કે તેથી સઉથી ઘણાંજ નીચમાં નીચ લોકોબી મગરૂર થયા વીના રેહે નહીં; કાંએજે પારથીઅન વંશનાં પાદશાહો જેઓના નામો વટીક તેઓના પોતાના દેશની[45] તવારીખમાંથી આપણે શોધી કાહાડી શકતા નથી તેજ માત્ર પાદશાહો પર રૂમી લોકો પોતાની સઉથી ઘણીજ ચહડતી દીશાની વેળાએબી કોઈકાળે જાથુક ફાવી શકીઆતા નહીં. પણ બેશક ઈશ-

નીઓની હીકમત અને બાહાદુરી કરતાં બીજાં કારણોને લીધેજ એ બનાવો બનીઆ હશે. તેઓના પોતાના દેશની ખાશીઅત અને લડાઈ કરવાની તેઓની એક ચોકશ અજાએબ જેવી રીતનેજ લીધે વારેઘડીએ તેઓ-રૂમનાં કવાએદ લીધેલાં લશકરોપર પોતે ફાવીઆ કરતા હતા. પારથીઆનાં રાજની હદ રૂમની શેહેનશાહતની વેળાએ કેશપીઅન સરોવરથી તે ઇરાની અખાત સુધી આવેલી હતી. અંહીઆં ઉંચા અને લીલોત્રી વગરનાં પાહાડો, પોહોલા અને ઝડપથી વેહેતા ઝરા, અને મોટા વીસ્તારના બીઆબાનો આવેલાંછે. રૂમી લશકર જે જે દીશા ભણી જતું હતું તાંહાં એ દેશને પારથીઅનો પોતેજ વીરાન કરી નાખતા હતા અને તેઓનાં લશકરની રૂબરૂ તો નહીં પણ જે ખોરાકીથી તેઓનો બચાવ થતો હતો તેઓ સામે માત્ર તેઓ ગોયા લડાઈ કરીઆ કરતા હતા; અને પારથીઅન શીપાઈઓ [૬] આબાદ નીશાનો કરી પોતે પોતાના ઘોડાપરથી દુશમનો આગળથી નાહાશતી વેળાએ જે તીરો ફેંકતા હતા તે લડાઈની રીત એટલી તો વખણાએલી હતી કે તેથી તેઓએ પોતાનું સ્વતંત્રપણું એ વેળાએ જાલવી રાખીઉં હતું. એ લડાઈ કરવાની રીત, તાંહાંની જમીન, માણસ અને જે તેજ અને મજબુત ઘોડા પર તેઓ સવાર થતા હતા તે સઘળાંને માફક હતી અને તેથી તેઓ ફતેહજ મેળવશે એવી તેઓની એટલી તો પુર ખાતરજમા રેહેતી હતી કે રૂમના બાહાદુર અને કશાએલા શીપાહીઓ આગળ જારે તેઓના સરદારો પારથીઅન લડાઈ વીશે ગોફતેગો કરતા હતા તારે તેઓ બડબડીઆ વીના રેહેતા નહતા.

બાબ પાંચમાની નોટ.

૧-એ ખુનીનું નામ એઓના જણાવીઆ પ્રમાણે કુલુસ કરી હતું. * ૨-જીનતુલ તવારીખ.

૩-એક ફારસી ગરંથકાર કેહેછે જે, એ વખતે એક પાદશાહ જેને તેઓ કીલાલુસનો છોકરો કરી કેહે છે તેનાં ષુરાકુસ નામનાં શેહેરપર ઘેરો નાખવામાં શીકંદર પોતે રોકાયલો હતો. એજ બેઆનમાં જણાવીઆ પ્રમાણે એના બાપનો ખુની પનાહ મેળવવા સારૂ એ રાણી શોડે નાહાશી ભરાયો અને જારે તેણે તેની માનો જમો ઘેરેલો હતો તારે તેને એ જવાન શાહાજાદાએ (શીકંદરે) કતલ કરીઓ હતો.

૪-સઘળા મુરાલમાનોનું એવું મત છે જે, શીકંદર (જે નામથી તેઓ એલેકજાનદરને ઓળખેછે તે) એકજ બુજરગ અને કીરતીવાન પરમેશાવરને પુજતો હતો.

૫-ઇરાનની લડાઇની વખતે ગરીશ (યુનાન) નાં રાજોની મદદ અને એકદીલપણું મેળવવાની કોશેશ કરતી વેળાએ એણે તેઓને જે ભાશાણ કરી સંભળાવીઉં હતું અને એ કીરતી ભરેલી લડાઇમાં પોતે તેઓનો સરદાર થવા તેઓ, શોડેથી જે એકમતથી કબુલ કરાવીઉં હતું તે બાબેનું એ બેઆન ઇશારો દેખડાવતું હોએ એમ લાગેછે. ૬-જીનતુલ તવારીખ.

૭-કેદ હીંદી—એ કદાચ યુનાની (ગ્રીક) ઇતીહાશ લખનારાઓનો તેકશીલસ હશે.

૮-આ શાહાજાદીની ખુબસુરતી વીશે ઘણું અતીશયોકતી ભરેલું બેઆન એ ફારશી ગરંથકાર આપી જાએછે અને એને સારૂ તે એવું જણાવેછે જે, "એ એક એવું મધુર ખુશબોદાર ગોલાબનું ફુલ હતું કે જેને કદી પણ ખાક તરફ નીગાહબી કરેલી ન હતી અને એવી તો એ એક વસંત રૂતુ હતી કે જેમે કોઈ પણ ઘણા શરદ પવનથી રંજબી પોંહોંચી ન હતી."

૯-એ વખણાએલાં કાંશીઆમાં એવો ગુણ હતો કે, તે પોતાની મેળે હંમેશ ભરપુર રેહેતો હતો.

૧૦-જીનતુલ તવારીખ.

૧૧-બેશક પુર અથવા પોરસ; કાંએજે પેહેલવીમાં પ અને ફ એક એકને ઘણાજ મળતા આવેછે.

૧૨-ઘણુંકરી એ ચાઇનીસ તારતરી હશે જેને ફારસી ગરંથકારો ભુલથી હંમેશ ચીન સમજતા આવીઆછે. શીકંદરે શીથીઅનોપર જે ચઢાઇ કરી તે વીશે એ ઇશારો દેખડાવેછે એમ તો બેશક લાગેછે પણ એ બાબદો ઉલટપાલટ રીતે જણાવવામાં આવેલીછે.

૧૩–અંહીઆં જણાવેલી વાત તેકસીલસ જે તે વેળાએ સીથીઆનો પાદશાહ હતો તેની ચલાવેલી ચાલ ચલણ સાથે મળતી આવતી દીસેછે. ૧૪–જીનતુલ તવારીખ.

૧૫–ઘણા પુરાતન કાળથી તે હમણાંનાં વખત સુધી એશીઆખંડની ફતેહ કરનારાઓ જેવા કે, રાજ સ્વાધીન લેનાર મોટા પાદશાહોથી તે છેક ગામડાં જીતનાર સરદારો વટીકમાં પોતાની ફતેહના બદલામાં કેટલીએક ખુબસુરત કનીઆઓ માંગવાનો ધારો હતો; તેથી આ ખુદરતીછે કે ફારસી ગરંથકારોએ એવું ધારીઉં હોએ જે આ મુકરર થએલી રીત ભાતનો ફાએદો શીકંદરખી મેળવવા ચુકીઓ ન હોએ.

૧૬–જીનતુલ તવારીખ.

૧૭–ઘણાએક ગરંથકારો એવું ધારે છે જે કુરાનમાં જણાવેલો પેગમબર જુલકરનેન તે એજ છે અને યાજુજ તથા માંજુજને જે દેવાલથી અટકાવામાં આવીઆ હતા તે વખતની દેવાલ એણેજ બંધાવી આપી હતી. આ રાક્ષશો જેઓ આથમણ તરફનાં લોકોમાં ગાગ અને મેગાગનાં નામોથી જણાએલાછે તેઓ ફારસી કથા કહાણી જોડનારાઓના જણાવીઆ પ્રમાણે દુનીઆની વચોવચમાં કોહેકાફ નામનો જે પાહાડ આવેલોછે તાંહાં વસેછે અને તેઓની ઓલાદ જે સઘળી તરેહનાં કદ તથા સઘળી જાતના આકારો ધરાવેછે તેઓ આસપાસનાં દેશોને લુટતા તથા તારાજ કરતા હતા તેથી તાંહાંનાં રેહેવાસીઓ તેઓ વીશે ફરીઆદ શીકંદર આગળ લાવીઆથી તેણે એ દીવાલ બંધાવી તેઓને હદ બાંધી આપી હતી. દર રોજ પોતાનાં પંજાથી તે દેવાલને તેઓ કોતરતા જાએછે અને ખોદતાં જે થોડી જગા બાકી રેહેછે તેને કાલે શહવારે આવી ખોદી નાખીશું એવી આશામાં તેઓ પોતાને ઘેર પાછા ફરેછે પણ સહવારનાં જારે આવેછે તારે પેલી દેવાલને તેઓ બધી ફરીથી બંધાઈ ગએલી જોએછે. આ કામ તેઓ કરી શકતા નથી તેનું કારણ એ છે જે, તેઓ ઇનશાલા યાને ખોદાનું ચાહવું એવા શબદો કદી બોલતા નથી અને આપણને એવુંબી જણાવામાં આવેલું છે જે, તેઓ કદીબી એ બાંધકામનો નાશ કરનાર નથી શીવાએ કે જારે એવું બનશે કે તેઓના એક છોકરાનું નામ ઇનશાલા કરી રાખવામાં આવશે અને જારે તેઓ પાછા ફરશે તારે તેઓમાંથી કોઈએક પેલા છોકરાને આ પ્રમાણે હાંક મારી કેહેશે;—"ચાલ આવ, ચાલ આવ, ઇનશાલા! આપણે એ કામ કાલે પુરૂં કરીશું"! એ પવીત્રાઈ ભરેલા શબદો અકસમાત તેઓથી બોલાઈ જશે તેથી એ દીવાલ બંધાતી બંધ પડશે અનેએ દીવાલનો નાશ કરવામાં પછી તેઓ ફતેહ પામશે. દુનીઆંમાં બધે તેઓ વીખરાઇ જશે અને આ જગતનો આખરી હજારો આવી પોંહોચશે તેની આગમજ તેઓથી થતી પાએમાલી એ બીનાં વીશેની એક નીશાન દેખાડશે. કુરાનમાંહેની એક શરેહપરથી આ નોટ મેં ઉતારી લીધેલીછે અને કીઆશપીઅન સરોવર આગળની સમુદરપુની આગળ જે દેવાલ શીકંદરે શીથીઅનોને ઇરાનપર હોમલો કરવાથી અટકાવા બંધાવી હતી તે વીશે કદાચ એ કહાણી ઈશારો કરતી હોએ એવું લાગેછે.

૧૮–આ શેહેર કુરદીસ્તાનમાં આવેલુંછે. રૂમી લોકોનું શીઆજુરોસ તે એજ શેહેરછે.

૧૯–જીનતુલ તવારીખ કરતા એમ જણાવેછે જે, આ ફતેહમંદ પાદશાહના શરીરને સપર પેહેલાં તો એક સુનેરી મુરદાંની પેટીમાં મુકીઉં હતું પણ તેની માનાં હોકમથી પછી તેને તેમાંથી કાહાડી મીશર દેશના એક રાંગે મરમરના પથરમાં મેહેલવામાં આવીઉં હતું.

૨૦–આ વાતને કાંઈક નજીવા જેવા ફેરફાર સાથે યુનાની ગરંથકારોએ પણ જણાવેલીછે.

૨૧–જીનતુલ તવારીખ. ૨૨–જીનતુલ તવારીખ. ૨૩તારીખે મુનતખબ.

૨૪–અરસતાતાલીશની સલાહ ઉપરથી એ રીત કામે લગાડીઆમાં આવી હતી એમ કેહેવાએલુંછે. એ વજીરે ઇરાનનાં રેહેવાસીઓપરથી તાંહાંનાં શાહાજાદાઓનો વગ વશીલો નહીં નીકળી શકે એવો જોયો; તથા તેઓને કતલ કરવાનું કામ તો ઘણું ગેરવાજબી હતું તેથી તેઓને ઉપીઓગી રઈઅત જેવા કરવા તથા દુશમનીથી પાછા હઠાવવા સારૂ એ ઓધાઓ અપાવવા પોતે દુરૂસ્ત વીચારીઉં હતુ.

૨૫–એનટીઓક, શીલુસીઆ અને બીજા ઘણાએક શેહેરોનો એણે પાયો નાખીઓ હતો.

૨૬–જીનતુલ તવારીખ.

૨૭–આગથોકલીશ–જીનતુલ તવારીખ કરતા એને અબતાહેરા કરી લખેછે.

૨૮–બ્લીની પારથીઆની શેહેનશાહત (ઇરાનની શેહેનશાહતનું બેઆન કરવાને એ લુગત પોતે ખુલ્લી રીતે કામે લગાડીને તે રાજ) ને અઢાર રાજોમાં વેંહેચી નાખીઆમાં આવીઉં હતું એમ આપણને જણાવેછે. જુઓ

એની કદીમ તવારીખનાં ૧૧માં દફતરને ૪થે સફે. [ગ્રીક ગરંથકારો પ્રમાણે એ તબકકાના પાદશાહો વીશે તફ-શીલવાર ઈનતેખાબ દીબાચામાં વાંચનારાઓનાં જોવામાં આવશે. ત૦ ક૦]

૨૯–જીનતુલ તવારીખ. ખુનદમીર માત્ર દસજ વરશ એને વીશે ધારેછે.

૩૦–યુનાનીઓના આરતેબાનીશ તેજ શાહપુરછે એ વાત બેશક લાગેછે.

૩૧–એનો છોકરો વોનોનીસ જેણે થોડુંક સુધી રાજ ચલાવીઉં હતું તેનું રાજ તેઓ પડતું મેહેલેછે.

૩૨–એનું નામ પોલાસ કરી કોઈ વખતે લખવામાં આવેલુંછે. યુનાનીઓનો વોલાગીશીસતે એજ પાદ-શાહ છે; જેની "નીરો" શેહેનશાહ સાથ કરેલી લડાઈ અને વેસપીસીઅનપર મોકલેલા એલચી વીશેની વાત રૂમી તવારીખમાં જણાવવામાં આવેલીછે.

૩૩–રૂમી લોકોનો ૪થો આરટેબેનશ તે હોરમજ હશે એમ દીસેછે, પણ નારસી નામના એના ભાઈ તથા વારસ વીશે આથમણ તરફના ગરંથકારોમાં એવું નામ કાંઈ જોવામાં આવતું નથી.

૩૪–ઘણું કરી પેકોરેસ હશે.

૩૫–કેટલાએક ફારસી ગરંથકારો એ શાહાજાદાનેબી પડતો મેહેલેછે; પણ ખુનદમીર તો એના વીશે પોતે બેઆન આપેછે.

૩૬–વોલાસ અને વોલાસીન તે રૂમી તવારીખનો બીજો અને ત્રીજો વોલોગીશસ છે. એ બેઉમાંના છેલ્લા પાદશાહે શેહેનશાહ સીવીરસ સાથે એક મોહોટી લડાઈ ચલાવી હતી. ૩૭–આરતાબેનસ પાંચમો.

૩૮–આરતેઝરકશીસ.

૩૯–ખુનદમીર કેહેછે જે આશાગ કેકાઉસનાં વંસમાંથી પેહેડી દર પેહેડીએ ઉતરી આવેલો હતો. ઘણા-એક ગરંથકારો એ પાદશાહ તથા એનાં વારશો વીશે કાંઈ પણ જણાવી જતા નથી; અને બીજાઓ એવું ધારેછે જે અશકાનીઅન પાદશાહોનાં વખતમાંજ તેઓ થઈ ગયા હતા તથા ઈરાનના કેટલાક પ્રાંતોપર તેઓએ રાજ ચલાવીઉં હતું. ૪૦–જીનતુલ તવારીખ.

૪૧–તારીખે ગુજીદેહ. ૪૨તારીખે જલાલી.

૪૩–જીનતુલ તવારીખમાં જણાવીઆ પ્રમાણે અશાગાનીઅન તબકાનાં પાદશાહોનો હેવાલ નીચે મુજબછે.

	રાજ ચલાવાનાં વરશોની ગણત્રી.
અશાગનો છોકરો અરદવાન	૨૩
અરદવાનનો છોકરો ખુશરૂ	૧૯
અશારનો છોકરો પલલાસ	૧૨
પલલાસનો છોકરો ગુદરીજ	૩૦
ગુદરીજનો છોકરો નારસી	૩૦
નારસીનો છોકરો (બીજો) નારસી	૧૮

અરદવાન જેને અરદેશીરે કતલ કરીઓ તેનાં રાજનાં વરશો વીશે કાંઇબી જણાવવામાં આવેલું નથી.

૪૪–ખુનદમીર.

૪૫–"મીથરેદીતીસ" તથા "ઓરોદીસના" નામ જણાવામાં આવેલાં નથી. ઓરોદીસનાં રાજમાં "કરા-સસ" ને હરાવામાં આવીઓ હતો. "સુરીના" નામના જે સરદારે એ મોટી ફતેહ મેળવી હતી તેનું નામ વટીક પણ જણાવામાં આવેલું નથી.

૪૬–પારથીઅન સવારોની એ ચાલ ચલણને લીધે તારતરીનાં પેહેલવાનોની ઓલાદમાંથી તેઓ ઉત-રેલા હતા એમ જે કેટલાકો ધારેછે તે વાત ને એ બેઆનથી ટેકો મળેછે એમ "ફોસતર" વીચારેછે, પણ એ રવઈઓ ઈરાન તથા તાતારી ટોળાંઓમાં હજુર સાધારણછે તથા આગળ પણ હંમેશ સાધારણ હતો.

બાબ છઠો.

સાસાની વંશના મુળ પુરૂસ અરદેશીર બાબેગાનથી તે એ વંશનાં સઉથી છેલ્લા પાદશાહ યઝદેઝરદ સુધીની તવારીખ. (ઈ૦ સ૦ ૨૨૫ થી તે ઈ૦ સ૦ ૬૪૧ સુધી.)

સાસાની વંશના પાદશાહોથી ઇરાનની તવારીખમાં એક નવોજ સને ગણાએછે. આ પાદશાહો રૂમનાં શેહેનશાહો સાથે હંમેસ લડાઈમાં ગુંથાયલા રેહેતા હતા તેથી રૂમનાં ઈતીહાસ લખનારાઓએ જે જે બાબદો જાહેર કરેલીછે તેપરથી ઉગમણુ તરફના ગરંથકારોના આપેલા હેવાલો આપણે સુધારી શકીએ છઇએ અને એ જમાનાની આગમજ સચાઈ અને જુઠાઈ વચે આપણે જે તફાવત દેખડાવી શકીએ છઈએ તે કરતાં વધારે ચોકસાઈથી આ કાળની તવારીખમાં જણાવવા આપણે શકતીવાન થઈએ છઇએ. આગળ જણાવીઆ પ્રમાણે અહીઆં પણ હું ફારસી ગરંથકારોનાંજ પુસ્તકોપરથી લખતો રહીશ. પણ તેઓ કરતાં વધારે ચોકસ સનદવાળી તવારીખોનાં પુસ્તકોમાંથી તેઓના નહી સમજમાં આવે એવા એવા વાકીઓની સમજ આપીશ તથા જુદા જુદા પાદશાહોનાં રાજનાં કાળો તથા ઘણા અગતનાં બનેલા બનાવોનાં સનેઓ પણ હું મુકરર કરતો જઇશ.

કેહેછે જે, બાબકનો છોકરો અરદેશીર બાબેગાન[1], સાસાન[2] જે બહમનનો છોકરો અને અશફંદીઆરનો નબીરો હતો તેનાં વંશમાંથી પેદા થએલો હતો. એનો બાપ પાદશાહી ચાકરીમાં એક હલકે વાગેના અમલદારની પદવી ધરાવતો હતો. "પરી" નામનાં દારાબજરદના હાકેમને એવું માલુમ પડીઉં જે, બાબકને એક છોકરોછે, કે જે જારે નાહાની વયનો હતો તારથીજ પોતાની અકલ અને બાહાદુરી સારૂ વખણાતો ચાલીઓ છે. તેણે તેને બોલાવી મંગાવીઓ અને અરદેશીર પોતાની ચાલાકીને લીધે એટલો તો "પરી[3]"ને પસંદ પડીઓ કે, જારે તેને રાજ દરબારી કામોપર બીરાજવાને કાંઈ પણ શબબોને લીધે બની નહીં શકતું હતું તારે તે પોતાનો અખતીઆર પોતાનાં આ જવાન માનીતાને સોંપી જતો હતો. અરદેશીરે એ વેળાઓપર પોતાની ચાલને લીધે એટલું તો માન મેળવીઉં હતું કે જારે "પરી" મરણ પામીઓ તારે તેણે અરદેશીરને પોતાનો વારસ નેમીઓ હતો. અરદીશીર જેવો જવાન જે આ પ્રમાણે ઝડપથી હાવે મોટે દરજજે પુગીઓ માટે તેણે મોટાં શરફરાજી ભરેલા માહાભારત કામો ઉઠાવવા વીચારો કરીઆ હોય તો તેમાં ઘણું આશચરીઅ થવા જેવું કાંઇજ નથી. કેહેછે જે, જાગતી હાલતમાં જે કલ્પનાઓ એ પોતે બાંધતો હતો તેજ સ્વપનામાંબી એની નજરે પડતી હતી તેથી એનાં ખુશામતીઆઓ એ કીરતી ભરેલા સ્વપનાઓ[4] એની હવે પછીની વધવાની આગાહી આપેછે એવું એને જણાવતા હતા. સઘળા ઈતીહાસ લખનારા એકમતથી બાહાલ રાખેછે જે એવા સ્વપનાઓના એકીનથીજ એણે ઇરાનનું તખત લેવા સપર પેહેલી કોશેસ કરી હતી; અને એ સ્વપનાઓની મુબારકબાદી એણે તથા એના હમનશીનોએ જો ખરેખર સચાઈ તરીકેજ માની હોએ તો આવી મોટી કીરતી મેળવવા સારૂ તેઓથી એને ખરેખર મદદ મળવી જોઇએ! એ રાજ હાથ કરવાની અરદેશીરની પેહેલી

કોશેસને તેના બાપ બાબકે મદદ આપી, જેણે અરદવાને નેમણુક કરેલા હાકેમને મારી નાખી ફારસના પ્રાંતની હાકેમી પોતે લઈ મેહેલી હતી; પણ બાબકનો પીઆર પોતાના વડા છોકરા શાહાપુરપર ઘણો હતો તેથી જેવો ફારસનો પ્રાંત તેણે જીતી લીધો તેવોજ તેણે તે પ્રાંતનો હાકેમ તેને ઠેડવીઓ. એ જઈફ પુરૂશ તીઆરબાદ થોડુકમાંજ મરણ પામીઓ પણ મજકુર કામથી એનાં કુટુંબમાં એનાં મરણથી ઘણાંએક તડાં પડી ગયાં. જેવો પોતાનો બાપ મરણ પામેયો તેવોજ અરદેશીર પોતાનાં ભાઈના મુલકપર ચહડીઓ કે જેને તેનાં સગાંઓએ[5] પકડીને અરદેશીરને હવાલે કરીઓ. એ બીના બનીઆથી તે પોતે ફારશનો[6] હાકેમ થયો. શાહપુરને તેણે શું કીધું તે બાબદશાર આપણુને કાંઈ જણાવામાં આવેલું નથી; પણ પેલા લુચાઓ પોતાની ઠગાઈનાં બદલામાં અરદેશીર શોડેથી તેના ભાઈને પકડી આપવા વીશે કાંઈકિ ઈનામ મેળવવાની જે આશા રાખતા હતા તેઓને કતલ કરવામાં આવીઆ હતા! ફારસના પ્રાંતને સમાધાનીપર લાવીઆબાદ અરદેશીરે કીરમાનપર ચઢાઈ કરી ને તેબી પોતાને હાથ કરી લીધું. એની સપર પેહેલી સ્વારીમાં એની સામે કોઈ મજબુતાઈથી થયું ન હોય એવું માલુમ પડવાથી એ પોતે ઈશિફાનનો ધણી થઈ બેઠો એટલુંજ માત્ર નહીં, પણ તે વખતનો રાજ અધીકારી પાદશાહ અરદવાન એની સામે લડાઈના મેદાનમાં આવીઓ તે આગમજ તો એણે આખું "ઈરાક" પોતાને હાથ કરી લીધું હતું. કેહેછે કે એ પાદશાહ "હમદન અને કીરમાનશાહ આગળનાં પાહાડી મુલકોમાં[7] ભરાઈ રહેઓ હતો; પણ અરદેશીરે જારે એને ઘેરી લઈ પોતાનું તખત સ્વાધીન કરવા એને ફરજ પાડી તારે એણે એક જબરદસ્ત લડાઈ કરવા પોતે ઠહાવ કરીઓ.

હુરમજનાં[8] મેદાનમાં એ બંને લશકરો રૂબરૂ થયાં અને તાંહાં એક મોટી ખુના મરકી ભરેલી લડાઈ થઈ જેમાં અરદવાન પોતાનો જાન અને તાજ ખોહી બેઠો અને બાબકના છોકરાને લડાઈના મેદાનમાંજ[9] શાહાનશાહ ઈઆને પાદશાહોનો પાદશાહ[10] એવા મગરૂર એલકાબથી મુબારકબાદી આપવામાં આવી. એ ખીતાબ તારબાદ ઈરાનના પાદશાહો પોતે રાખતા આવીઆછે. આ મોટી ફીરોજી ઈઆને ફતેહથી એ શેહેનશાતમાંના બાકીરહેલાં મુલકોબી એણે જીતી લીધાં એટલુંજમાત્ર નહીં,પણ એની હદબી વધારવા એણે પોતાનો કાબુ ચલાવીઓ; અને અગરજો આપણે ફારસી ગરંથકારોનાં મત સ્વીકારીએ તો એણે એક તરફ ઇઉફ્રેતીસ (ફ્રોશત)[11] નદી સુધી અને બીજી બાજુએ ખારજમના મુલક સુધી એ શેહેનશાત વધારી મેહેલી હતી. તાઈગ્રીસ (દજલા)નદીનાં કીનારાપર એણે એક શેહેર બંધાવીઉં હતું એમ કેહેછે અને એજ ઈતીહાસ લખનાર[12] જણાવેછે જે "મદેન" શેહેરમાં એ પોતે રેહેતો હતો તેપરથી એ પાએતખત શેહેરબી એણેજ બંધાવીઉં હતું એમ વીચરાએલુંછે; પણ એનાં રાજનીબી ઘણુંક આગમજપર એ શેહેર હતું એવું માનવાને આપણી શોડે શાહદતો છે. પણ તારાજ થઈ પડેલી હાલતમાં જોઈ અરદેશીરે કદાચ એ શેહેરને નવેશરથી વખતે ફરી આગળી બુજરગી પર લાવી મેહેલીઉં હોયતો તેપરથી એ શેહેરનો પાયો નાખનાર તરીકે એનોબી હક પોંહોંચેછે એમ દીસેછે.

ચોતરફ અરદેશીરની કીરતી પથરાઈ ગઈ. એની શેહનશાહતની પડોસનાં સઘળાં નાંહાંનો રાજો એને તાબે થઈગયાં, અને ઉગમણ તથા આથમણ તરફનાં દેશોનાં સઉથી મોટા પાદશાહોએ એની દરબારમાં મોટા હદીઆ અને દબદબા ભરેલા એલચીઓ મોકલી એની સાથે દોસ્તીનું નાતું બાંધીઉં. ફતેહ અને અખતીઆરથી ધરાઈ જઈને એણે પોતાનું રાજ અરદવાનની હાર અને મોત પછી ઈરાનના એક મુખતીઆર પાદશાહ માફક ૧૪ વરસ[13] સુધી ચલાવીઆબાદ પોતાના છોકરા શાહપુરને સ્વાધીન કરેઉં. એ બીના (અરદવાન ઉપરની ફતેહ) બની તેની આગમજ એણે બીજા ૧૨ વરસો સુધી થોડા ઓછા અખતીઆરસાથેબી રાજ ચલાવેલું

હતું! અરદેશીર બાબગાન (જેને રૂમી ઈતીહાસ લખનારાઓ આરતેઝરકસીસ કરીકેહેછે) તે ઈરાન સરજમીનપર ઘણોજ ડાહયો અને બાહાદુર પાદશાહ થઈગયોછે. એની અજાએબ જેવી કારકીર્દીનો બેશક એની જીંદગી એક અછો નમુનો દેખડાવેછે. સઉથી ઘણીજ નીચ હાલતમાંથી એક મોટો ટોળો જે ઘણીએક સદીઓ થઈ અંધાધુંધી અને ધભશટ હાલતમાં પડી રહેલો હતો તેનો એ ચહડતાં ચહડતાં છેક પોતે પાદશાહ થઈ ગયો. પોતાના દેશની હાલતમાં જે ફેરફારો એણે કરીઆ તે ઘણા અચરતી ઉતપનકારક છે. આથમણ તરફના ગરંથકારોએ ઈરાનની શેહેનશાહતને શીકંદરના મોત પછી "પારથીઆ" એવું જે નામ આપીઊં હતું તે એના તખતનશીન થયા પછી ભાંગી પડીઊં; અને જે રાજ એણે સ્થાપીઊં તેને ઈરાનનું રાજ કરી લોકો કેહેવા લાગા. જે શેહેનશાહતનો પાયો સાઈરસે નાખેઓ અને દરાયસે (દારાએ) જે રાજ ખોઈ દીધું તે શેહેનશાતને ફરી નવેસરથી શજીવન કરનાર અરદેશીર હતો એમ એના દેશીઓ માનેછે. આ પાદશાહની જે કેહેવતો ઈરાની ગરંથકારોએ બચાવી રાખેલીછે તે ઉપરથી એની નેકી તથા એનું શીઆનપણ આપણને માલુમ પડી આવેછે. તેઓ એવું કેહેછે, જે એ એવું બોલતો હતો જે, "જારે એક પાદશાહ આદેલ હોએ તારે તેની રઈયત તેને ખરેખર ચાહેછે તથા તેની ફરમાનબરદારીમાં રેહેછે." પણ "સઉથી બુરો પાદશાહ તેને જાણવો કે, જેનાથી માતબરો ડરે અને ખરાબ માણસો બીહે નહીં." તે કેહેતો હતો જે "લશકર વગરે અખતીઆર રેહે નહીં; પઈશા વગર લશકર રેહે નહીં; ખેતીવાડી વગર પઈસો થાય નહીં અને અદલ ઈનસાફ શીવાએ ખેતીવાડી બને નહીં." એની આ એક કેહવાત હતી જે, "દેહશતકનાક સીંહ બેઅદલ પાદશાહ કરતા બેહતરછે; પણ એક બે અદલ પાદશાહ થાનેબી ઘણું સુધી લડાઈ ચાલુ રેહે તે બનાવને વધારે ખરાબ જાણવો." વારેઘડીએ આ પાદશાહ બોલતો હતો જે, "જે જગાપર એક નેતર કામ કરે તે જગાપર પાદશાહોને લાજેમછે કે, શમશીરને કામે લગાડવી નહીં. એ જાલેમ પાદશાહોને એક સારી શીખામણછે, અને જે જગારપર આદમીઓનાં ગુનાહો માટે થોડીક શીક્ષા થઈ શકે તાંહાં તેઓના જાન નહીં લઈ મેહલવા જોઈએ એમ તેઓને શીખાડવા સારૂ એ કેહેલુંછે! પોતાના દેશના માહોમાંહેના કારોબાર સલાહ સંપજ ભરેલી રીતે જાલવવા સારૂ જે કાએદા એણે કાહાડીઆ હતા તેવાજ સારા લશકરી ધારાઓબી એણે બાંધીઆ હતા માટે તે સારૂ પણ એ વખણાએલો છે. પોતાના પાએતખત શેહરમાં શું શું બનેછે તેજ માત્ર નહીં પણ પોતાની મોટી શેહનશાહતના બોહાલા મુલકના દરેક પ્રાંતમાં દર રોજ શું શું થાએછે તેની એને ખબર મળતી હતી તથા પોતાની રઈઅતના[૧૪] ખાનગી કામોનીબી એ માહીતગારી ધરાવતો હતો. તેઓ એની આ અજાએબ જેવી માહીતગારીને લીધે એને ચાહાતા તથા એનાથી બીહતા પણ હતા; અને એ સઘળી ખબરો રાખવાની એની મુળ મતલબ પણ તેઓમાં રોબ બેસાડવાનીજ હતી.[૧૫] પણ આપણને એવું જણાવામાં આવેલુંછે, જે આ બધા મોટા ગુણો છતાં પણ અરદેશીર પોતે ધરમપર ઘણોજ ચુસ્ત હતો. માજદીઅશાની ધરમ એણે પાછો તાજો કરવા કોશોસ કરી એટલુંજ નહીં, પણ પોતાના દેશના આ ધરમના ફરમાનોને જોર જુલમથી ધીઆન આપવાની બીજાઓને એ ફરજ પાડતો હતો. આગળ અંધાધુંધી હાલતમાં એ શેનહશાહત જે આવી પડી હતી તેથી જરતોસ્તે રચાવેલી ધરમની પરશતશપર લોકો પુરંતુ ધીઆન આપતા નહતા અને એ લોકો ધરમ વીશે હજારો જુદાજુદા ટોળાંઓમાં વેહેંચાઈ ગયા હતા. આપણે એકશ રીતે જાણીએ છઇએ જે પારથીઅન વંશનાં કેટલાએક પાદશાહોની નજર યુનાની લોકોના ધરમ તરફ વધારે હતી. ધરમ સંબંધી સ્વમતાભીમાનને લીધે નહીં પણ ઘણું કરી કુનેહ ભરેલી રીતે શજદુવારી દરેક બાબદો તથા ધરમમાં એકશાનપણું દાખલ કરવા સારૂ અરદેસરે ઈચ્છા કરી હોએ; પણ એ કામ કરવા માટે

જે કઠણ ઉપાયો એણે કામે લગાડીઆ હતા તે ઉપરથી જરતોસ્તી ધરમ પાળનારાઓએ જોકે એને એક પેગમબરી દરજજે ચહડાવી મુકીઓછે, તોબી જેઓ બીજો ધરમ પાળતા હતા તેઓની આંખમાં એ એક ઘાતકી અને વેહમી જાલેમ જેવો થઈ પડેલોછે. એ પાદશાહે પોતાના મોતની વેળાએ પોતાના છોકરાને જે જે વશીઅતો કરી હતી તે ફીરદોસીએ[૧૬] પોતાના ગરંથમાં આપેલીછે. એઉપરથી ધરમ અને રાજદુવારી બાબદોસર એ પાદશાહના વીચારો માલુમ પડી આવેછે માટે તે બાબદો અત્રે ધીઆન આપવા લાએકછે! અરદેશીરે કહયું જે "એક પાદશાહ તરીકે તું એકજ વખતે તારા ધરમનો અને તારા દેશનો બચાવનારોછે કે જે વાતને તારે કબુ ભુલી જવી જોઈએ નહીં. મજહબ અને તખ્ત એકએકથી છુટા નહીં થઈ શકે. તેઓ એકએકને મદદ કરેછે એ વાત તારે દરીઆફ્ત કરવી જોઈએછે. હરએક અધરમી પાદશાહને જાલેમ જેવો જાણવો અને જે લોકોમાં ધરમ અને રાજ એ બંને નહીં હોએ તે ટોળાંને મોટો દેવ ખશાક્ષતનો સમજવો. રાજ વગર મજહબ ટકી શકે, પણ હરેક પાદશાહત ધરમ વગર ટકી શકે નહી; અને હરેક રાજદુવારી મંડળી માત્ર પવીત્ર ધારાઓથીજ મજબુતાઈપર રહેછે. તારે તારી પોતાની રઈઅતને પરેહજગારી અને નેકીનો દાખલો આપવો જોઈએ પણ તે કરવામાં તારે તકોબરી અને અમસથો દમામ દેખડાવવો જોઈએ નહીં."[૧૭] એવીજ બીજી ઘણીએક નશીઅતો કરીઅબાદ આ નીચે કહેલા શબદોમાં તે પોતાનું બોલવું ખતમ કરેછે. "મારા બેટા, તું યાદ રાખજે કે, પાદશાહોની આબાદાની અથવા વીપતી ઉપર તેની રઈઅતનું સુખ અથવા દુખ આધાર રાખેછે; અને હરેક રઈઅતનું નસીબ જે સખશ તેઓના તખ્તનો માલેક હોએછે તેની ચાલચલણ ઉપર આધાર રાખેછે. દુનીઆમાં હંમેશ ફેરફારો થતા ચાલીઆ જાએછે તેથી તું નશીબના કેહરને હીંમત અને જવામરદીથી સામે થવા અને તેના હસવાને મીતહાર અને શીઆનપણાથી ભોગવવા શીખ. એ બધાનો સારાંશ એ જે—ખોદા કરેને તારી હકુમત એવી થાએ જે, તેથી કીઆમતને દાહાડે પરમેશવરે જે લોકોને તારા આશરા હેઠલ સોંપીઆ હોએ તેઓને તેં બાપ તરીકે જાલવીરાખીઆં હોએ તેથી તેઓ મને અને તને એ બંને જણોને યાદ કરી આપણને વાસ્તે આશીરવાદ માંગે." આ મોટા પાદશાહમાં પેલા ચાર અગતનાં ગુણો હતા, જે દરેક પાદશાહોમાં અગત કરીનેહોવા જોઈએ એમ એ બાદશાહ પોતે બોલતો હતો.[૧૮] "આતમાંનું ખરૂં અને જાતી મોટાપણું, સ્વભાવનું ખરેખરૂં સ્વભાવીકપણું—જેઓ પોતાના ઓધાની બાહેર જાએ તેઓને દાબી નાખવાની પુરતાકાત અને મુખીઅ કરી આપણી ચાલ ચલણો એવી રાખવી જોઈએ છે કે તેથી, જેઓ આપણા તાબેદાર હોએ તેઓ પોતાની મીલકત, પોતાની આબરૂ તથા પોતાની જીંદગી વીશે કદીપણ ધાસ્તીમાં રહે નહી"!

અરદેશીરનો છોકરો શાહાપુર[૧૯] ઘણો નામાંકીત પાદશાહ થઈ ગયોછે. એની સપર પેહેલી લડાઈ અરબસ્થાનનાં સરદાર "માનીજન" સાથે થઈ હતી; કાંએજે તેણે શાહાપુરને ખોરાશાનમાં ગએલો જોઇને જજીરા ઈઆને ફ્રોરાત અને દજલા વચેનો દેશ પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો અને પોતાની રાજધાની ખાદરને[૨૦] કીલ્લાઓથી ઘણી મજબુત કરી ઈરાનનાં લશકર સાથે પોતે લડાઈ ઉઠાવી. માનીજને પોતાની છોકરીનાં દગાથી પોતાનો અખતીઆર તથા પોતાની જીંદગી ખોહી દીધી. તે શાહાપુર પર મોહીત થઈ પડીઆથી યાતો લાલચને માટે એ પાદશાહની ઓરત થવાની કબુલાતપરથી પોતાનાં બાપને તેણીએ દેખડાવી દીધો પણ આવા તેનાં ખુદરતથી ઉલટા કરમથી કમકમી તેનાં પર પુરો વીશવાસ રાખી પોતાનાં તખ્તનો હમશરીક કરવાને બદલે જલાદને તેને સ્વાધીન કરવામાં આવી કે, જેણે વાજબીની રાહે જે સજા તેની ચાલ પ્રમાણે ઘટતી હતી તે સજાએ તેણીને પોંહોંચાડી.

જજીરાનો[૨૧] ઘણો ખરો ભાગ શાહાપુરે પોતાને હસ્તક કરી લીધા બાદ તેણે "નીસીબીસ[૨૨]" તરફ કુંચ કીધી. એ કીલ્લો ઘણુંક સુધી તેની સામે થયો હતો. ઈરાની ગરંથકારોના જણાવીઆ પ્રમાણે આ વખાણાએલો કીલ્લો છેલ્લે સરવાલે તેના લશકરના શીપાહીઓનાં[૨૩] હથીઆર કરતાં બંદગીનાં જોરથી વધારે જલદીથી તાબે થયો. ઘેરો નાખીઆથી થાકી ગયા ને લીધે શાહાપુરે એ કીલ્લો જીતવા ઈશવરની પ્રારથના કરવા પોતાના લશકરને એકંદર હોકમ કરીઓ અને ફારસી ગરંથકારો એવું જણાવેછે જે જારે તેઓ ફતેહ મેળવવા સારૂ પરમેશવરની પ્રારથના કરતા હતા તારે તેની દેવાલ ખરેખરી પડી ભાંગી હતી. નીસબીસ જીતીઆ પછી શાહાપુરે રૂમના મુલકોપર લડાઈઓ કીધી અને તે લોકોપર ઘણીએક અગત જોગ ફતેહો મેળવીઆબાદ તેઓનાં શેહેનશાહ "વેલીરીઅનને" એણે કેદ પકડીઓ અને એના નેમેલા એક શાહનશાહે[૨૪] થોડુંક સુધી કેસર (સીઝર)નું તાજ પોતાને માથે મેહેલી રાખીઉં હતું. એ પાદશાહે પોતાના આખરના દીવસોમાં જે જે હાર ખાધી હતી તે વીશે ઈરાની ઈતીહાસ લખનારાઓ કાંઈ જણાવી જતા નથી. એ ગરંથકારોના જણાવીઆ પ્રમાણે શાહાપુરે ૩૧ વરસ સુધી હંમેશ આબાદાની હાલતમાં રાજ ચલાવીઉં હતું. રૂમીઓ સાથની એની લડાઈ પુરી થયા બાદ એણે ઘણાંક શેહેરો બંધાવીઆં હતાં. એ શેહેરોમાંના બેનાં નામ એના નામ ઉપરથીજ આપવામાં આવીઆં હતાં. તેઓમાં એકતો ખોરાશાનમાંનુ નીશાપુર[૨૫] શેહેરછે, જે હજુર સુધી ઘણું વખણાએલું શેહેર ગણાએછે, અને બીજું તો શાહપુર શેહેર છે, જે ફારસના[૨૬] પ્રાંતમાં કાજીરૂનની નજદીકમાં આવેલુંછે. ખડક[૨૭] માંહેલાં કોતરકામો શીવાએ બીજી કાંઈ પણ નીશાનો શાહપુર શેહેરમાં બચી રહેલી નથી અને એ કોતર કામોપરથી એ પાદશાહે રૂમી લોકોપર જે ફતેહ મેળવી તથા એક કેસર(સીઝર[૨૮])ને કેદ પકડીઆપરથી જે મોટી કીરતી પોતે સંપાદન કરી ગયોછે તે જમાનાના જમાના સુધી કાએમ રાખવા એની ઘણી મરજી હોય એવું આપણને માલુમ પડેછે. એ પાદશાહના આચરણ વીશે ઉગમણ તરફના ગરંથકારો જે બેઆન આપેછે તેમાં તેઓ મુખીઅ કરી એની જાતી બાહાદુરી અને બેહદ સખાવત વીશે જણાવેછે. તેઓના કહ્યા પ્રમાણે એ દોલત એટલા સારૂ મેળવવા ચાહતો હતો કે, તેથી એ ખુદ પોતે તેને પોતાનાં સુભ અને મોટાં કામોમાં ઉપીયોગમાં લાવે! શાહાપુરનો છોકરો હોરમજ (જેને યુનાની ગરંથકારો હોરમીસદાસ કરી લખેછે) તેને વાસતે એવું કેહેવાએલુંછે જે, તે દેખાવ અને આચરણમાં પોતાનાં બપાવા અરદેશીરને ઘણો ખરો મળતો આવતો હતો. આ પાદશાહની મા તે "માહરક" નામનાં એક ટુંક ભંડોલીઆ રાજાની છોકરી હતી; એ રાજાને અરદેશીરે કતલ કરીઓ હતો તથા તેનાં કુટુંબપરબી શેતમ ગુજારીયો હતો; કારણ કે, ફળજોતીશીઓએ તેને એવી અગમચેતી કહેલી હતી જે, એ મેહેરકનો કોઈ વારસ ઈરાનના તખતનો માલેક થશે. પોતાના કુટુંબપર પડતી જફાને લીધે નાહાશી જઈ એ ઓરત એક ભરવાડના તંબુમાં ભરાઈ બેઠી કે, જાંહાં તે શેકારગાહમાં શાહાપુરની નજરે પડી. એ પાદશાહ તેપર આશક પડી તેની સાથે પરણીઓ; પણ એ વાત તેણે અરદેશીરથી[૨૯] ઘણી સંભાળ ભરેલી રીતે છુપી રાખી મેહેલી. એક દીવસે એકાએક પોતાના છોકરાના ઘરમાં એ પાદશાહ જારે ગયો તારે એણે જુવાન હોરમજને જોયો. એ છોકરાનાં દેખાવથી પોતે બેહદ ખુશ થયો અને તેના સારૂ પુછપરછ કરવા માંડી. એ પુછપરછથી શાહાપુરને સઘળી વાત તેની આગળ માનવાની ફરજ પડી. એ જઈફ પાદશાહને તેથી ઘણી ખુશી ઉતપન થઈ અને પોતે બોલીઓ જે, "ફળજોતીશીઓની અગાહીપરથી જે આવી દેહેસત મને ઉતપન થઈ હતી તે ખોદાની કુરપાથી આખરે પાર પડીછે અને મેહેશકના વંશામાંનો એક સખસ મારા તાજનો માલેક થશે." ઈરાનની ઘણી ભરોસો રાખવા લાએક તવારીખોમાં[૩૦] હુરમજ ત-

બતપર આવીઓ તેની આગમજ એ શાહાજાદાના એક અજાએબ જેવાં કામ વીશે બેઆન અપાએલુ જોવામાં આવેછે. એના બાપ શાહાપુરે એને બોરાશાનનો હાકેમ ઠેડવીઓ. તાંહાં એણે દુશમનોને હાંકીકાહાડી માન મેળવીઊં એટલુંજ માત્ર નહીં, પણ એ ફીતુરી અને બંદોબસત વગરના પ્રાંતમાં સમાધાની દાખલ કરી હતી. પણ પોતાના છોકરાની નીમબહલાલી સારૂ શાહાપુરનાં દીલમાં કેટલાક હશદખોરા અને આપમતલબીઆ પુરૂશોએ વસવસો ઉતપન કરીઓ. પોતાના દુશમનોના આ કાવત્રાંની હોરમજને જલદીથી ખબર પડી તેથી જે વીપતી પોતાપર આવી પડનારછે તે જોઈ તેણે પોતાનો એક હાથ કપાવી પોતાના બાપપર મોકલાવીઓ કે, જેથી તેને પોતાની ફરમાબરદારી વીશે સારૂં મત બેશે. કેહેછે જે, શાહાપુર પોતાના છોકરાના આવાં હુલડાઈ ભરેલા કામથી ઘણો કમકમીઓ. તેણે તેને દરબારમાં આવવા હુકમ કરીઓ અને તેનાપર ભરોસો રાખવા માંડીયો એટલુંજ માત્ર નહીં, પણ બેહદ પીઆરબી પોતે દેખડાવા લાગો. આ નેકી ભરેલા પાદશાહે માત્ર એકજ વરસ રાજ ચલાવીઊં. એણે રામહુરમજનું શેહેર બાંધીઊં કે, જાંહાં તાંહાંના રેહેવાસીઓ એક નારંગીનું ઝાડ[૩૧] આપણને દેખડાવેછે. એ ઝાડ હુરમજે પોતે રોપાવીઊં હતું એવું જે માનવામાં આવેલુછે તેથી તાંહાંના રેહેવાસીઓ તેને હજુર સુધી માન આપતા આવીઆછે! એ પાદશાહ પછે તેનો છોકરો બેહેરામ ગાદીનો માલેક થયો. એ પાદશાહ જાતે રાંક અને ઉદાર દીલનો તથા રઈઅતનો ઘણો માનીતો હતો. તેણે પોતાની રઈઅત પર ઈનશાફ અને અંદાજાપણાથી રાજ ચલાવીઊં હતું. એના રાજમાં નાંમાંકીત "માની" જેણે "માનીકીઅન" નામનો ધરમ ચલાવીઓ હતો તેને કતલ કરવામાં આવીઓ હતો. આ બનાવ ઘણો અગતનો બનીઓ હતો. એ સખસે ઉગમણુ તરફના ગરંથકારોનાં જણાવીઆ પ્રમાણે "અરતંગ" નામનું એક પુસ્તક પોતે રચીઊં હતું અને તે આસમાનપરથી ઉતરેલુંછે એવી ઠગાઈ તેણે કરી હતી. એ પુસ્તકમાં તેણે હીંદુ લોકોના અવતારની બાબદો, જરતોસ્તના ધરમના નેકી અને બદીના બે મુળતતવો તથા ઈશાઈ ધરમના કાનુનોને[૩૨] એકજ કરી નાખી સમજાવવા વેતરણ કરી હતી. ઈસાઈ ધરમ પાળનારાઓમાં ઘણાંએકોનું એવું ગુમાન હતું જે, ઈશુએ પોતા પછી એક તારનાર મોકલવા જે વચન આંપેઊંછે તે કોલ હવે જલદીથી પુરો પડવો જોઈએ. આ વીચારનો લાભ લઈ માનીએ ખુલી રીતે જણાવીઊં જે, ઈનજીલમાં જણાવેલો "પારાકલીત" તે "હુંજ પોતેછું." ચીત્રનાં હુંનરમાં એ પોતે ઉસ્તાદ હતો તેથી મુબીઅ કરી પોતાનો ધરમ ચલાવવામાં એને ઘણી ફતેહ મળી હતી એમ દીસેછે; અને તશવીર ચીતારવાનો હુંનર જે દેશમાં થોડો જણાએલો હોએ તે દેશમાં એની તશવીરો[૩૩] મોજેજા જેવી ગણાએતો તેમાં ઘણું અજાએબ થવા જેવુ કાંઈ નથી. આ હીંમતવાન ઠગારાએ ઘણાંએકોને પેહેલાં વટલાવીઆ ખરા, પણ આખરે ઈરાનમાંથી નાહાશવાની શાહાપુરે તેને ફરજ પાડી. તે તાંહાંથી તાતાર અને ચીન[૩૪] તરફ ગયો અને બેહેરામના રાજસુધી ઈરાનમાં પાછો આવીઓ નહીં. એ પાદશાહે એનો મજહબ કબુલ રાખવા પેહેલ વેહેલાં તો પોતાની ઘચુપચુ મરજી જણાવી; પણ ઘણાક ગરંથકારો એવું જણાવેછે જે, તેતો એણે માની અને તેના મજહબ પાળનારાઓને મારી નાખવા એક માત્ર ઢોંગ ભરેલી યુકતી કરી હતી; એ તેનાં ઉપજેલાં પરીણામ ઉપરથી પણ સાબેત થાયછે; કાંએજે બેહેરામના હોકમને તાબે થઈને તેનાં સઘળા ધરમ પાળનારાઓને મારી નાખવામાં આવીઆ અને એ ઠગારાનું ચામડું કાહાડી લઈ શાહાપુર[૩૫] શેહેરના દરવાજાપર લટકાવામાં આવીઊં હતું.[૩૬] બેહેરામે માત્ર ૩ વરસ અને ૩ મહીના સુધી રાજ ચલાવીઉ અને એના રાજનાં દીવસોમા ઈરાનમાં તદનજ પુરેપુરી સમાધાની ચાલુ રહી હતી. આ પાદશાહ પછી તેનો છોકરો બેહેરામ બીજો[૩૭] તખતનશીન થયો. એણે કેટલાંએક ઘણાં જુલમનાં કામો કરીઆં તેપરથી તેનાપર

એટલી બધી તો તેના અમીરોની ગેરઇતરાજી થઈ ગઈ કે, તેઓએ તેને પદભરજ કરવા તથા મારી નાખવા સંપ કરીઓ. મુખીઅ દસ્તુરના માગી લેવાપરથીજ માત્ર તેની જીંદગી બચી હતી. એ સખસે તેઓ પાસે એવું માગી લીધું જે, તમો એની ફુરમાબરદારીમાંથી નીકળી જાઓ તેની આગમજ મને એને સમજાવી ઠેકાણે લાવવા દેઓ. આ વાત તેઓએ બાહાલ રાખી અને એની સલાહ પ્રમાણે દરબારમાં તેઓ કોઈ આવીઆ નહીં. પોતાના મેહેલમાં પાદશાહ ખુદ પોતે એખલોજ ભમીઆ કીધો. તેણે તાંહાં કોઈને દીઠાં નહીં અને આસપાસ સઘળું શુમસામ થઈ રહેલું દીઠું તેથી પોતે ઘણો બીધો અને પજમુરદા થઈ ગયો.[૩૮] છેલ્લે સરવાલે પેલો મુખીઅ દસ્તુર તેની નજરે પડીઓ. દેખાઈતા દલગીરી જેવા ચેહેરાથી તેણે પોતાનું શીર નમાવીને એક હરફબી પોતાના તરફથી કાહાડીઓ નહીં. એ સઘળું જે બનીઉ તે કબુલ કરવા પાદશાહે જારે તેને ઘણી નમંતાઈથી પુછીઉં તારે હીંમતથી આ નેકી ભરેલા સખશે સઘળું ખુલેખુલું કહયું અને બેહેરામને પોતાનાં ઘણાં બુજરગી ભરેલા વડીળોની ચાલ પ્રમાણે ચાલવા તથા પોતાને પાએમાલીમાંથી બચાવવા શોગન આપીઆ. પાદશાહને ઘણું લાગી આવીઉં અને તેથી તેણે મોટો પસ્તાવો કરીઓ અને કહયું જે "મેં એવો ઠરાવ કરીઓછે જે, હવે પછી ઘણી સારી રીતે જીંદગી હું કાહાડીશ અને મારા આ વીચારપર હું મકમ રહેલોછું એ વાતની પુર સાબેતી આપીશ. પોતની યુકતીથી જે ફતેહ મળી તેથી આ દસ્તુરાન દસ્તુરે અતીશે મઘન થઈ જેવી નીશાન કરી કે તેવાજ સઘળા અમીર ઉમરાવો એક પળમાં (જાણે જાદુથી) પોત પોતાની જગાઓપર આવી બેસી ગયા. એ પરથી પાદશાહને તરતજ માલુમ પડીઉં જે, મારી આગળી ચાલ વીશે એ સઘળાઓ ખરેખર નારાજી છે તેથી દસ્તુરાન દસ્તુર આગળ જે જે પોતે સઘળું કહયું હતું તે પોતાના અમીર ઉમરાવો આગળબી ફરીથી તેણે કહી સંભળાવીઉં અને ત્યાર બાદ પોતાના રાજદરબારી કામોમાં તેણે જુલમ અથવા કોઈબી ઘાતકી કરમો કરીઆં નહીં. પણ એની નાતવાનીને લીધે એના દેશને જે હાની પુગી તે એની ચાલચલણમાં સુધારો થયાથી પણ એ પોતાના મુલકને બચાવી શકીઓ નહીં; કાંએજે એ પાદશાહનાજ રાજમાં રૂમના શેહેનાહ "કેરસે" મીશાપોતેમીઆં જીતી તાઈગરીશ (દજલા) નદી ઓળંગાવી તીશેફન પોતાને હાથ કરી લીધું અને એ વેળાએ ઈરાનની માંહોમાંહેની હાલત એટલીતો ખરાબ હતી કે, "કેરશ" ના માત્ર મરણનેજ લીધે એ મુલક રૂમીઓને તાબે થવાથી તદનજ બચી ગએઓ હતો. કેરસ જેવો લડાઈમાં પળોટાએલો પેહેલવાન જે પોતે ગાદીનો માલેક છતાંબી રૂમી શીપાહીઓની[૩૯] સઘળી ચાલચલણો ધરાવતો હતો તેની સામે થવા આલસુ અને મોજીલો બેહેરામ તદનજ અશકત હતો. સતર વરસ રાજ ચલાવીઆ બાદ[૪૦] બેહેરામ પછી તેનો છોકરો બેહેરામ ત્રીજો[૪૧] તખતનશીન થયો. એણે પોતાને આપવા કહેલાં તાજને કબુલ નહીં રાખવા પેહેલાં પોતાની જે હોંશ દેખડાવી તે સારૂજ માત્ર એ નામાંકીત થએલો છે. કેહેછે જે, એ શેહેનશાહતના અમીર ઉમરાવોએ જબરદશતીથી એ તાજ એની શોડે કબુલ કરાવીઉં હતું. ફારશી ગરંથકારો એનાં રાજ વીશે ઘણુંજ જુજ બેઆન આપેછે, કારણ એ જે તે વેળાએ એના રાજમાં કાંઈબી નોંધવા જોગ બનાવો બનીઆ ન હતા. એને જે મોટો ઓધો માત્ર જબરદશતીથી આપવામાં આવીઓ તે ચાર મહીનાની ટુંક મુદત સુધીજ માત્ર એણે પોતે ભોગવીઓ હતો. એનો ભાઈ નારશી[૪૨] (જેને યુનાનીઓ નારસીશ કરી કેહેછે) તે એની પછી તખતનશીન થયો. એના વીશે જે થોડુંક બેઆન આપણા દીઠામાં આવેછે તે ઉપરથી એવું માલુમ પડેછે જે, તે પોતાની આગમજના પાદશાહ કરતાં રાજદુવારી કામોપર વધારે સારૂં ધીઆન આપતો હતો; પણ ફારશી તવારીખના સફાઓમાં બેરામ ત્રીજાથી તેને વધારે સરસ જગા આપ-

વામાં આવેલી નથી. નવ વરસ[૪૩] રાજ ચલાવીઆ બાદ તેણે પોતાનું તખત પોતાના છોકરા હુરમજને શોંપીઊં અને તીઆર બાદ પોતે માત્ર થોડુંકજ સુધી જીવીઓ હતો. નારશીનાં[૪૪] રાજ વીશે આપણે આથમણ પ્રાંતના ગરંથકારોના શફાઓમાં વધારે તફશીલવાર બેઆન આપેલું જોઈએ છઈએ. એ પાદશાહે સઘળું આરમીનીઆ[૪૫] પોતાને સ્વાધીન કરી લીધું હતું તથા જે લડાઈના મેદાનમાં "કરાસસ"[૪૬] અને તેના બાહાદુર લશકરે આગળ હાર ખાધી હતી તેજ લડાઈના મેદાનમાં એણે શેહેનશાહ "ગેલીરીઅસ" ને હરાવીઓ હતો. આ જમાનામાં બનેલી બાબદો ફારશી ગરંથકારોનાં પુસ્તકોમાં જો કે ગુચપુચ અને ઉપર ટપકે જોવામાં આવેછે તોએ ઈરાનીઓની મગરૂરીને વધારનારી આવી ખુશી ઉતપનકારક ફતેહ વીશે કાંઈપણ બેઆન આપણા દીઠામાં આવતું નથી તે ઉપરથી એવું ગુમાન જાએછે જે, તેઓને કદાચ "નારશીશ" ની પછીની હારો વીશેબી લખવું પડે તે ઉપરથી તેની મેળવેલી આ ફતેહો વીશે તેઓએ કદાચ લખવા અખાડા કરીઆ હોય. પોતાની મેળવેલી આ ફતેહો નારસી ઘણું સુધી સુખચેનથી ભોગવી શકીઓ નહતો. બીજે વરસે રૂમીઓ ઈરાનમાં પેઠા, અને તેઓના શેહેનશાહને જે અજમાએશ મળી હતી તે ઉપરથી તેણે પોતાની જમણી બાજુએ "મીશાપોતેમીઆ" નું મેદાન પડતું મેહેલી પોતાનું લશકર[૪૭] અરમીનીઆનાં પાહાડોમાંથી રવાના કીધું. એ લશકરનું મુખીઅ જોર પાએદલ સીપાહીઓની ટુકડીમાં હતું તે ઉપરથી એ જગા તેઓને વધારે મદદગાર થાએ એવી હતી. એ બીજી વખતની લડાઈમાં એણે એકાએક ઈરાનીઓપર હુમલો કીધો અને તેઓને હરાવી તેઓમાં એક મોટી ખુનરેજી કરી નાખી. તેઓનો પાદશાહ ઘાએલ થયો, પણ પોતાનું કુટુંબ, પોતાના ઉમદા તંબુઓ, અને કીંમતી સામાન મુકી નાંહાંઠો તેથી તે બચી ગયો હતો. એ ચીજો તેના નાહાશવા પછી તેના દુશમનનાં સ્વાધીનમાં ગઈ હતી. ગેલીરીઅસે પાદશાહી વંશના કેદ પકડેલા પેલા બંદીવાનો તરફ મોટી માયા અને ઈનશાનીઅતપણું દેખડાવીઊં હતું. એ લડાઈની તરતજ પછી ઈરાન સાથે સલાહ થઈ જેમાં થએલા કોલ કરારોપરથી એ શેહેનશાહતની હદ ઘણી ઓછી થઈ ગઈ હતી એવું માલુમ પડેછે. મીસાપોતેમીઆ (અથવા જજીરા) નો મોટો પ્રાંત રૂમીઓને સ્વાધીન કીધો અને દજલા નદીની ઉગમણુ તરફના પાંચ મુલકોબી એ લોકોને સ્વાધીનમાં આપીઆ. આ છેલ્લા આપેલા મુલકોમાં "કારદુચીઆ" જેને અરવાચીન કાળમાં કુરદીસ્તાન કરી કેહેછે તેનો ઘણો એક ભાગ આવેલો હતો; એ મુલકમાં અનાજ કરતાં સીપાહીઓ વધારે પેદા થાએછે તેથીજ તે પોતાનાં બળ અને જગાના સ્થાનપરથી[૪૮] ઈરાનના સઘળા આથમણ ભાગમાં સરદારી ભોગવતો આવીઓછે. આ પાંચ મુલકો જે રૂમી શેહેનશાહને સ્વાધીન થયા તે આગળા વખતમાં અરમીનીઆના રાજમાં ગણાતા હતા અને એ દેશના પાદશાહ "તીરીદેતીસ"[૪૯] ના બચાવ સારૂ એ લડાંઈ ગેલીરીઅસે જે પોતાને માથે લીધી હતી તે ઉપરથી તેના બાપીકા દેશોનો થોડોક ભાગ જે રૂમીઓને સ્વાધીન થયો તેના બદલામાં આતરોપેતીન (જેને અરવાચીન કાળમાં આદરબીજાન કરી કેહેછે) તે સુંદર મુલક નારશીપાસેથી ખુંચી લઈ તેને આપવીઓ હતો. આ પ્રાંતને પોતાને સ્વધીનમાં "તીરીદતીસે" કરી લીધા પછી તેણે પોતાનું પાએતખત શેહેર તોરીસ કીધું જેને હાલ જમાનમાં તબરીજ કરી કેહેછે અને એ શેહેર તેણે અતીશે આરાશતા કરી મેહેલીઊં હતું. નારશીનાં છોકરા હોરમજ બીજાએ[૫૦] ઈરાનમાં સાત વરસ અને પાંચ મહીના સુધી રાજ ચાલાવીઊં હતું. એ બાદશાહના રાજમાં કાંઈ અગત જોગ બાબદો બનેલી નથી. જારે એ મરણ પામીઓ તારે એને કોઈ છોકરો થએલો નહતો તેથી રાજ અંધાધુંધી હાલતમાં આએ હવે આવી પડે એવું દીસતું હતું એટલામાં મુખીઅ મોબેદોએ યાને ધરમના ઉપાધીઆઓએ તથા રાજ દરબા-

રના મુખીઅ ઓધેદારોએ એવું જણાવીઉં જે, હરમ યાને જનાનખાનામાંની એક ઓરત હમલેદારછે અને તેને પેટે છોકરોજ[51] તવલુંદ થશે એવું તેની ચોકસ નીશાનોપરથી માલુમ પડી આવેછે. હવે પછી તવલુંદ થનાર પાદશાહને તાજ પેહેરાવવાની કીરીઆ પછી કરવામાં આવી અને એ કીરીઆ કરતી વેળાએ નહીં જનમેલા પાદશાહના નહી જોયલાં માથાં ઉપર પાદશાહીતાજ મેહેલવામાં આવીઉં અને એજ હાલતમાં દરરોજ દરબારના માણસો તેને તાજીમ તવાજો કરવા જતા હતા. જારે છોકરો અવતરીઓ તારે સઘળા અમીરોએ એક મતથી તેનું નામ શાહાપુર કરી રાખીઉં અને એ જુવાન પાદશાહને તેના મોટા ઓધા લાએક કેળવણી આપવા દરેક તરેહની કોશેશો કરવામાં આવી હતી. જેમજેમ એ પાદશાહ જુવાનીના બાહારપર આવતો ગયો તેમતેમ લોકો તેનાપર ઘણીજ પ્રીતી દેખાડવા લાગા હોએ એમ જણાએછે. ડાહાપણ તથા હીંમતની નીશાનીઓ નાહાનપણથીજ શાહાપુરે જે દેખાડવા માંડી તેથી એ દેશમાં[52] અતીશએ ખુશી સઘળાઓમાં ઉતપન થઈ હતી. એની બચગીને લીધે આસપાસના લોકોને જે તક મળી તે હાથથી ખોઈ નહીં દેવા તેઓને હોંશ થઈ અને એ શેહેનશાહત ઉપર એકજ વખતે યુનાની, તાતારી અને પડોશમાંના અરબ લોકોના "બીન અઈઆર" અને અબદુલ કીશના ટોળાંઓએ હોમલો કરીઓ અને આ અખાતના[53] દક્ષીણ તરફના ભાગ આગળના પોતાના સુકાઈ ગએલાં મેદાનો છોડી એ અરબના ટોળાંઓ ઈરાનની ફળવંત ખીણોમાં હથીઆરોસમેત લુટફાટ કરતાં પેઠાં. એ જુવાન પાદશાહની સપર પેહેલી લડાઈ એ અરબ ટોળાંઓ સાથે થઈ હતી અને જે જે સઘળી ખરાબી તેઓએ ઈરાનમાં કરી તેનો તેઓ પાસેથી ઘણો જબરદસ્ત બદલો લીધામાં આવીઓ હતો. એ ટોળાંઓને જે રીતે શીક્ષા કરવામાં આવી તેપરથી તો એણે જુલકતફ[54] ઈઆને ખભાઓનો સાહેબ એવો ખેતાબ મલેલોછે; કારણકે એણે પોતાના પકડેલા કેદીઓના ખભાઓમાં નાકાં પડાવી તેઓમાંથી દોરી પસાર કરાવી તેઓને ઉતારી મેહેલાવીઆ હતા. હાવી ઘાતકી શીક્ષા કરવાની શાહાપુરની મતલબ એ જે તેથી અરબોમાં ભએ ઉતપન થાએ અને જે જુલમ જાસ્તી ભરેલાં કરમો તેઓએ ઈરાનમાં કીધા હતાં તેનો તેઓ પાસેથી બદલો લીધામાં આવે. ઉગમણ પ્રાંતના ગરંથકારોએ શાહાપુરનાં વૃતાંતને કહાણીઓથી આશશતા કરેલુંછે; પણ તેથી તેની કીરતીને કોઈબી રીતે જેબ મળે એવું નથી, માટે તે વધારે ખરાબ જેવું દીસે છે. રૂમીઓપર એણે જે ફતેહ મેળવી તેટલા ભાગને એના લાંબા અને કીરતી ભરેલા રાજની ખરેખરી ચોકસ બાબદો જણાવીઆથી વધારે તકવીઅતપણું મળીઉં હતે. પણ એવી એવી વધારે અગતની બાબદો જો કે ખામોશી અખતીઆર કરી મુકી દેવામાં આવીછે યાતો જરા ઉપર ટપકે જણાવામાં આવીછે તોએ તેઓ એક અજાએબ જેવી ને નહીં બની શકે એવી કહાણી વીશે બયાન આપવા ઉતરી પડીઆછે જેમાં એવું દેખડાવામાં આવીઉંછે જે, એ મગરૂર અને જબરદસ્ત પાદશાહે પોતાનું રાજ છોડી એક ભેદુનો વેશ લીધો તથા કુસ્તનતુનીઆનાં શેહેનશાહ પાસેની તશવીરોમાંની કોઈ એક તશવીર સાથે એનો ચેહેરો મળતો આવીયાથી પાદશાહી એક જમવાની મીજલસમાંથી એને પકડી ગયા અને અંહીઆં જાંહાંસુધી એ કેદ રહો તાંહાંસુધી દરેક તરેહની હીનપસ્તી એનાપર પાડવામાં આવી તથા છેલ્લે સરવાલે એના રાજમાં[55] જે દેહેશતનાક ખરાબી અને નાશ કરવામાં આવીઓ હતો તે દેખડાવા સારૂ એના ગલાંમાં ઘોડા આફ્ક હાંશરી પેહેરાવી રૂમી લશકર સાથે ઘસડી બી લઈ ગયા હતા. એ હાલતમાંથી એક ખાનાની મીજલશમાં જારે એના પોહોરેગીરો મોજમજામાં ચકચુર હતા તારે તે નાહાસી ગયો એમ જણાવામાં આવેલુંછે અને પોતાપર પડેલી સઘળી બેહોરમતી તથા જફાનો બદલો એણે રૂમી શેહેનશાહપર પછી લીધો. કહાણીમાં જણાવીયા પ્રમાણે જારે તેનું લશકર હારીઉં તારે તે કેદ

પકડાયો અને તેને દસ વરસ સુધી બંદીખાનામાં રાખીઆબાદ છોડી મેહેલવામાં આવીઓ. એ અરશામાં પેલા કેદ પકડાએલા બંદીવાનો પાસે મેહેનત કરાવી જે જે નુકશાની ઈરાનમાં તેઓએ કરી હતી તે સઘળીઓને પાછી સારી હાલતમાં લાવી મેહેલાવી અને નાહાનામાં નાહાના ઝાડો જે તેઓએ નાશ કરી નાખીઆ હતા તેઓનેબી પાછાં તેઓ પાસેજ રોપાવીઆં.

શેહેનશાહ "કોનસ્તેનશીઅશ" ના રાજમાં ઘણીખરી ફતેહો ઈરાનીઓએ રૂમીઓપર જે મેળવી હતી તે સઘળીઓ વીશે આ કહાણીઓ પરથી ઈશારે માલુમ પડી આવેછે; અને તેઓના (ફારશી) ગરંથકારો આપણને એવું જણાવી જાએછે જે, રૂમનો શેહેનશાહ જારે પાછો પોતાનાં મુલકોમાં આવીઓ તારે મોટા કોનસ્તનતાઈનનાં વંશમાંના એક શખસે તેના તખતને પોતાના હસ્તકમાં લીધું અને ઈરાનપર ચઢાઈ કરવા સારૂ પોતે એક મોટું લશકર જમાવ કરીઊં. તેઓ એવું જણાવેછે જે, અરબ લોકો પોતાનું આગળું વેર લેવા ઘણાં આતુરમંદ હતા તેઓબી જલદીથી રૂમીઓ સાથે સામેલ થયા અને એ સઘળાં એકઠાં થએલાં લશકરની સંખીઆ એક લાખ સીતેર હજાર માણસોની થઈ.[૫૬] આ દેહેશતનાક લશકર સાથે મુલકની હદ આગળ લડાઈ કરવા શાહાપુરે ના પાડી; કાંજે તેણે જોયું જે, એઓથી અગરજો હું હારૂં કે જે, એ લશકરની મોટી સંખીઆને લીધે બની શકે એવું છે તો મારો નાશ થઈ જશે. આ કારણનેલીધે એ પોતાના દેશના માંહેલા એક પ્રાંત તરફ પાછો હઠીઓ અને તાંહાં જાઈ જેટલું બને એટલું લશકર એકઠું કરી લડાઈ કરવા પોતે બાહેર પડીઓ. એક દેહેશતનાક લડાઈ ઉઠી,[૫૭] જેમાં શાહાપુરે પોતાની અતીશે બાહાદુરી બતલાવી હતી એમ આપણને જણાવવામાં આવેલુંછે પણ મોટી ખુનરેજી થયા બાદ એ પાદશાહનું બધું લશકર વીખરાઇ ગયું અને થોડાક સીપાહીઓ સાથે નાહાસી જઈ શાહપુરે પોતાની જીંદગી માત્ર બચાવી. પણ તરતજ એણે પાછું પોતાનું લશકર નવેસરથી જમાવ કરીઊં અને ફરીથી લડાઇ શહરૂ કીધી. એ લડાઈમાં એના મુજફ્ફર દુશમનો જે પાછા હઠીઆ હતા તેથી એને વધારે હીંમત છુટી હતી. આ ઉપરથી તેઓનો દુમબાલો પકડી પોતે છેક રૂમીઓના મુલકમાં ઘુશી ગયો અને તાંહાં જઈ આ નીચે લખેલો પેગામ[૫૮] પોતાના એલચીઓ સાથે તેઓના શેહેનશાહ પર મોકલાવીઓ. "મેં મારૂં મોટું લશકર ફરીને જમાવ કરીઊંછે. મારી રઈઅતમાંના જે શખસોને લુટી લેવામાં આવીઆછે તથા કેદ પકડી મારી નાખીઆ છે તેઓનો કીનો લેવા મેં ઠરાવ કરીઓ છે. આ સબબને માટે મેં મારો કમરબંદ બાંધીઓછે તથા બાજુ ઉઘાડીછે. જે લોહી તમે બરબાદ કરીઊંછે તેની કીંમત[૫૯] તથા જે લુટ તમોએ મેળવીછે તે પાછી આપવા કબુલ થાઓ અને ઈરાક[૬૦] પ્રાંતમાંનું "નીશબીશ" શેહેર જે હાલ તમારા હાથમાં છે પણ વાજબી રાહે અમારી શેહેનશાહતને લગતું છે તે અમને પાછું આપો તોજ હું મારી લડાઈની શમશીર પાછી મીઆનમાં ખેંચી લઊં. પણ અગરજો આ કબુલાતો તમો બાહાલ નહીં રાખશો તો મારા ઘોડાની સુમો જે તીખાં લોહોડાં જેવી મજબુત છે તે દુનીઆમાંથી રૂમીઓનું[૬૧] નામ ગુમ કરી નાખશે અને મારૂં બુજરગ ખંજર જે આતસ જેવું નાશકારક છે તે તમારી શેહેનશાહતમાંના લોકોને નાબુદ કરી નાખશે." ફારસી તવારીખમાં જણાવીઆ પ્રમાણે આ મગરૂર અને અપમાન ભરેલા પેગામથી જે મતલબ ધારતા હતા તે પાર પડી હતી. આ કબુલાતો કુસ્તનતુનીઆ (કોનસ્તેનતીનોપલ) ના બીધેલા શેહેનશાહે બાહાલ રાખી અને નીશબીશનું વખણાએલું શેહેર[૬૨] શાહાપુરને પાછુ સ્વાધીન કરીઊં. એ શેહેર વસાવવા તથા તેની આસપાસની[૬૩] જમીન ખેડવા બાર હજાર માણસોનું એક સંસ્થાન એણે ફારસ અને ઈરાકમાંથી તાંહાં તરતજ મોકલાવીઊં. રૂમીઓના વખણાએલા શેહેનશાહ "જુલીઅન" ની લડાઈ વીશેનો આવો હેવાલ ફારસી ગરંથકારો આપેછે.

એ પાદશાહની મોટી ફતેહ વીશે જે તેઓ બેઆન આપેછે તે એણે દજલા નદી ઓલંગી તીશેફુનની દેવાલ આગળ જે લડાઈ કરી તે સારૂ એસારો દેખડાવેછે. શાહાપુરે જે ચાલચલણ ચલાવી તે વીશે તેઓ જે બેઆન આપેછે તે વાજબી અને સાચું છે; કેમજે એને ફતેહમંદીથી કાયદા પ્રમાણે તે મુલક તારાજ કરી નાખીઓ તથા લુટફાટના હુમલા કરી દુશમનોને સતાવીઆ કીધા હતા. લડાઈમાંથી "જુલીઅન" પાછો હઠીઓ તે વીશે તેઓ જણાવેછે ખરા, પણ તેના મોત વીશે કાંઈ તેઓ જણાવી જતા નથી, પણ એ ખાંમોશીનું કારણ આપણે સેહલાઈથી સમજી શકીએછે; સબબ એ જે, શાહાપુરે પોતાના ડાહાપણ તથા હીંમત શીવાએ બીજાં કોઈ કારણથી એ મોટી ફતેહ મેળવી નથી એમ નહી જણાવે તો એની કીરતીમાં જરાક ઘટાડો થાએ માટે તેઓએ તેથી કદાચ એ બાબદ પડતી મેહેલી હોએ. કેટલાક ફારસી ઈતીહાશ લખનારાઓના[૬૪] જણાવીઆ પ્રમાણે પોતાની જીંદગી કરતાં થોડાક મહીના વધારે સુધી શાહાપુરે રાજ ચલાવીઊં હતું; અને પોતે ૭૧ વરસની વએનો થઈ ગુજરી ગયો હતો. બીજાઓ કેહેછે જે, જાંહાં સુધી એ જનમીઓ નહી તાંહાં સુધી એને માથે તાજ મેહેલવામાં આવીઊં ન હતું અને જારે એ જનમીઓ તારેજ એ બાલકના માથાં ઉપર તાજ મુકવામાં આવીઊં હતું. આ તફાવત કાંઈ ઘણો જીવ જેવો નથી; કાંએજે એ બંનેમાંના ગમેતે હેવાલ બાહાલ રાખીઆથી કાંઈપણ મુશકેલીઅત આપણને નડતી નથી. ઈરાનના અમીર ઉમરાવોના રાજપાટ તરફ વફાદારી તથા નેકીભરેલા વીચારોથી એ દેશને વારેશ થતી વેળાએ.જે મારામારી થાએછે તેમાંથી તેઓએ જે તેને બચાવીઓ તેથીજ તેઓએ પોતાના કરેલા ઠરાવને ટેકો આપવા બાહારથી રાજમાં સારીપેઠે ચાલવાને પણ ઠેઠાવ ચોકશાજ કરીઓ હશે એમ લાગેછે. તેઓની ચાલચલણ તથા મોબેદોએ ખાતરતશલી કરી આપીઆ પ્રમાણે પેલું બચું છોકરો તવલુદ થશે માટે નહીં જનમેલા શાહાપુરની તેઓએ જે ફરમાબરદારી કરી તે વીશે જારે આપણે કીઆશ કરીએ છે તારે તેઓનું એ કામ આપણને તારીફ કરવા લાએક તથા ઈનશાનીઅતને જેબ આપનારૂં દીસેછે. જે ડાહાપણ ખરચી તેઓએ શાહાપુર સારૂ તાજ બચાવી રાખીઊં તેવુંજ ડાહાપણ દેખડાવી તેઓએ તેના આ મોટા ઓધા લાએક કેલવણીબી તેને આપી હતી. એ પાદશાહની જે બરદાસ્ત લેવામાં આવી તેનો જે સારો બદલો પાછળથી એણે આપીઓ તેથી વધારે સરસ દાખલો કોઈબી તવારીખમાં જોવામાં આવતો નથી. પોતાની રઈઅતને જેવો પાદશાહ જોઈએ તેવો પાદશાહ શાહાપુર હતો. એણે ઘણા લાંબા વરસો સુધી રાજ ચલાવીઊંછે. એ રાજને શાહાપુરે પોતાના દેશને બેહદ આબાદાની હાલતમાં લાવી મેહેલીઊં હતું; કાંએજે એણે સઘળા દુશમનોને હરાવી પોતાના રાજની હદ ચોતરફ વધારી મેહેલી. એનાં વૃતાંતમાં રૂમીઓપર એણે જે ફતેહ મેળવી તે સારૂ વાજબીની રાહે એના દેશીઓ અતીશે મગરૂર છે. નહીં જીતી શકાએ એવા "નીશબીશ" શેહેરને એ પાદશાહે પોતાના તાબામાં કરી લીધું તથા મીશાપોતેમીઆ અને ઈરાનની આથમણ હદ તરફના પાંચ મુલકો જે એના વડીળોએ ખોહી દીધા હતા તેબી એણે પાછા પોતે સ્વાધીન કરી લીધા એટલુંજ માત્ર નહીં, પણ "અરમીનીઆ"નું સ્વતંત્ર રાજ જેની પુષ્ટી હંમેશ રૂમી શેહેનશાહો કરતા આવીઆ હતા તે રાજને પણ એણે પોતાની શેહેનશાહતમાંનો એક પ્રાંત કરી મેહેલીઓ હતો. એ પ્રાંત પોતાને સ્વાધીન કરી લેતી વેળાએ એ પોતે દગો રમીઓ[૬૫] હતો એવું તોહોમત એની ઉપર મુકવામાં આવેલુંછે પણ તે અગર એક બારગી ખરૂંબી હોએ તો તેથી એની રઈઅત અથવા તેની ઓલાદ એની કીરતીમાં કાંઈબી ઘટાડો સમજનાર નથી. શાહાપુર શાહ પોતે પોતાના ડાહાપણ, હીંમત અને લડાઈના ગુણો વીશે એકશાન વખણાએલો માલુમ પડેછે. એના કેટલાએક વીચારો હજુર સુધી (તવારીખોના દફતરોમાં) સંગ્રી રાખવામાં આવેલાછે તે ઉપરથી આદમી જા-

તની મનશકતીનું ઘણું જ્ઞાન એમાં હતું એવું માલુમ પડેછે. આ પાદશાહ એવું કેહેતો હતો જે, "વસંત રૂ-રૂતુનાં ઝાપટાં ને નાશકારક શમશીર કરતાં શબ્દો વધારે ચાનક આપનાર તથા વધારે અસરકારક થઈ પડેછે. શરીરમાંથી એક ભાલાની નોક બાહેર કાહાડી શકાએછે પણ એક ઘાતકી શબ્દ જો એક વખતે દીલમાં જગા[66] કરેછે તો તેમાંથી તે કદી બાહાર નીકળી શકતો નથી." શાહપુર પછી અરદેશીર બીજો[67] ગાદીનો માલેક થયો. કેટલાએક ગરંથકારો આપણને એવું કેહેછે જે, આ શાહાજાદો હોરમજનો છોકરો હતો માટે તે એ મરનાર પાદશાહાનો ભાઈ લાગે. પણ શાહાપુરના તખતનશીન થવા વીશે સઘળા ઉગમણ તરફના ગરંથકારો જે એકમતથી પેલી અજાએબ જેવી ખરી વારતા લખી જાએછે તે ઉપરથી આ સગપણ[68] બરખેલાફ લાગે છે. અરદેશીર ઈરાનના તખત પર માત્ર ચાર વરસજ બેઠો. એ વખતમાં કાંઈબી નોંધવા લાએક બીનાઓ બનેલી નથી. શાહાપુર જુલકતફના છોકરા શાહાપુરે[69] તેને પદભ્રષ્ટ કરીયો યાને તખત ઉપરથી ઉઠાડી મેહેલીઓ. આ પાદશાહ નેકી તથા સખાવત ભરેલો હતો એવું બેઆન આપવામાં આવેલું છે અને એણે ઈરાનપર માત્ર પાંચજ વરસ પાદશાહી ભોગવી હતી. એના તંબુનું દોરડું જોશ ભરેલા તોફાનથી[70] તુટી ગયું તેથી જારે એ સુતેલો હતો તારે તેનું વચોવચમાંનું લાકડું એ પાદશાહ પર પડીઉં અને તેથી તે મરણ પામીઓ. શાહાપુર પછી તેનો ભાઈ બેહેરામ ચોથો[71] તખતનો માલેક થયો. એ પાદશાહા પોતાના જેવા નામ ધરાવનારા બીજા પાદશાહોથી કેરમાનશાહ એવા એલકાબથી ઓળખાએ છે. એનો ભાઈ જારે રાજ ચલાવતો હતો તારે એને કીરમાન[72] પ્રાંતનો હાકેમ કરવામાં આવીઓ હતો તેપરથી એ નામ એને મળેલું છે તથા "કીરમાનશાહ" નામનું શેહેરબી એણેજ બંધાવીઉં હતું. એ શેહેર હમણાં એક મોટું અને આબાદાની ભરેલું શેહેર ગણાએછે અને ઈરાનના હાલ જમાનાના એક વીભાગનું તે પાએતખત શેહેર પણ છે. આ શેહેરની પાંચ માઈલ અંદર "તાકે બુસ્તાન" નું સુંદર કોતરકામ આવેલું છે જે વીશે હવે પછી બેઆન આપવામાં આવશે. એ કોતરકામ ઉપરના લેખો[73] ઉપરથી તે બેહેરામના હોકમથીજ કોતરવામાં આવીઉં હતું એમાં કાંઈપણ સંદેહ રેહેતો નથી; કેમજે એ પાદશાહે પોતાનું[74] તથા પોતાના કીરતીવાન બાપનું નામ જાવેદાન સુધી કાયમ રાખવાને ઘણી હોંશ દેખાડેલીછે. કેટલીએક તવારીખોમાં[75] જણાવીઆ પ્રમાણે એણે ૧૧ વરસ તથા બીજાઓના[76] જણાવીઆ પ્રમાણે પંદર વરસ રાજ ચલાવીઉં હતું. પોતાના લશકરમાં જે બખેડો થઈ પડીઓ તે બેસાડી દેવામાં જારે એ ગુંથાએલો હતો તારે એક તીર લાગાથી એ પોતે મારીઓ ગયો. એ પછી ઈરાનનું તખત યઝદેઝરદ ઉલાથીમ યાને પાપીના હાથમાં આવીઉં. કેટલાએક ગરંથકારો એને એ આગળા બેહેરામનો ભાઈ તથા બીજાઓ છોકરો કરી લખેછે. ફારસી ગરંથકારો[77] એ પાદશાહ ઘાતકી, નેકી વગરનો, તથા હવશોનો તાબેદાર હતો એમ જણાવેછે. એણે ૧૬ વરસ સુધી રાજ ચલાવીઉ અને તારબાદ જારે એ પોતાના ઘોડાની લાતથી મારીઓ ગયો તારે લોકો ઘણા મઘન થયા હતા એમ આપણને જણાવવામાં આવેલુંછે. એને ઘણાએક છોકરાં થયાં હતાં, પણ એના છોકરાઓમાં એક માત્ર બેહેરામ શીવાએ બીજા કોઈ પાકી ઉમરે પુગીઆ ન હતા. એણે તેને ઈરાનના રાજના તાબા હેઠલના સઘળા અરબ ટોળાંના સરદાર "નોમન"[78] ની સંભાળ હેઠલ શોંપીઓ હતો.[79]

યઝદેઝરદ (જેને ગ્રીક ગરંથકારો "ઈસદીગરતીસ" કરી લખેછે) તેના આચરણવીશે ઉગમણ તથા આથમણ તરફના ગરંથકારો મુખતેલાફ હેવાલ જણાવેછે. ઉપર જણાવીઆ પ્રમાણે પેહેલાઓ એ રાક્ષસ જેવો જાલેમ હતો એવું એનું વરણન આપેછે અને એના મોતથી એની આખી રઈઅત ઘણી મઘન થઈ હતી એવું જ-

ણાવેછે. બીજાઓ (ઈઆને આથમણ પ્રાંતના ગરંથકારો) એવું જણાવેછે જે, એ પાદશાહ ઘણો દાનાવ તથા નીતીવાન હતો. એક ગરંથકાર[૯૦] આપણને એવું જણાવેછે જે, શેહેનશાહ આરકેદીઅશે મોટું ડાહાપણ ખરચી પોતાનાં નાહાના છોકરા "થીઓદોશીઅશ" ને યઝદેઝરદના સ્વાધીનમાં સોંપીઓ કે, જેવો દાખલો બીજે કેથે દીઠામાં આવતો નથી અને એ પાદશાહી રખેવાલે પોતાનાપર રાખેલો વીશવાશ બેહદ ઈમાનદારીથી પાળીઓ હતો. આ નોંધવા લાએક સત્યતા વીશે એક ખ્રીસ્તી ગરંથકરતાબી નામુકર જતો નથી; પણ આરકેદીઅસે પોતાના છોકરાને એક પારકા જુદદીન અને હમનબરદ પાદશાહની રખેવાલી હેઠલ સોંપીઓ તેથી તેણે મોટો અપરાધ કરીઓ હતો એવું તે ગણેછે. પણ પેલો કાબેલ ઈતીઆશ[૯૧] લખનાર જે પોતે બી એ અજાએબ જેવી દંતકથા વીશે લખી જાએછે તે એવું કેહેછે જે, બીજા ગરંથકારોથી એ બીનાને ટેકો મળતો નથી માટે એ વાત કાંઈ માનવા લાએક દીસતી નથી. તોબી એથી એવું સાબેત થાએછે જે, આથમણ તરફના લોકોમાં યઝદેઝરદની આબરૂ વીશે સારૂં મત હતું. સરવેને પોતાની મરજી પ્રમાણે ધરમ પાળવાની છુટ આપીઆથી પરકોમોમાં જે એણે કીરતી મેળવી તેથીજ કદાચ એના દેશના ધરમપર ચુસ્ત શખશોએ[૯૨] એનું નામ ધીકાર ભરેલી રીતે તવારીખનાં દફતરોમાં નોધીઉં હશે. પણ એઓએ કેટલીએક એની કેહેવાતો બચાવી રાખેલીછે તે ઉપરથી તેઓનો આપેલો આ હેવાલ ખુલ્લી રીતે ખોટો માલુમ પડેછે. તેઓ આપણને એવું કેહેછે જે, યઝદેઝરદ વારેઘડીએ એવું કેહેતો હતો જે, "સઉથી મોટો તથા ડાહાપણ ભરેલો પાદશાહ તેને જાણવો કે, જે જારે ગોસ્સામાં આવે તારે કોઈને શીક્ષા નહીં કરે અને લાએક પુરૂશોને વરતાવા જેવો વીચાર સપર પેહેલો પોતાના મનમાં આવે કે તેવોજ તેઓને વરતાવે." તે એમબી કેહેતો હતો જે, "જારે એક પાદશાહ સારાં કામો કરવા મોકુફ કરે તારે તેને ખરાબ કામો કરીઆવીના છુટકોજ નહીં, અને કીઆંમતનો વીચાર એક પળ ભરબી જેનાં મનમાંથી દુર રેહે તેનું મન પાપ તરફ માએલ થયાવીના રેહેજ નહીં." યઝદેઝરદ મરણ પામીઓ તારે બેરામને તખતનશીન થવા કેટલીએક હરકતો આડી આવી હતી. મદેનની દરબારનાં હવશાપરવર અમીરો એ પાદશાહે અરબોમાં જે કેળવણી લીધી હતી તેથી બીહવા લાગા અને પોતાના દેશની ચાલચલાણોથી ઉલટીજ રીત ભાતો એણે પોતે અખતીઆર કરી હશે એવું તેઓ વીચારવા લાગા, તથા એ વીચારથી તેઓએ ખરેખર એકબીજા પાદશાહી વંશનાં શાહાજાદાને[૯૩] તખતનશીનબી કરીઓ. પણ તેથી એ હકદાર વારસને પોતાની બાહદુરી[૯૪] અને મોટું મન દેખડાવાને તક મળી આવી જેથી કાંઈબી મારામરી કરીઆવીનાએ પોતાનો હક બેહેરામે પાછો મેળવીયો. બેહેરામ પાંચમો[૯૫] ઈરાનની તવારીખમાં બેહેરામગોરના નામથી મશાહુર થએલો છે. એ છેલ્લા શબદનો અરથ જંગલી ગધેડું એવો થાયછે કે, જે જાનવરનો શેકાર એ પાદશાહને બેહદ ગમતો હતો. નોમને એને જે કેળવણી આપી હતી તેથી તખતપરઆવતાંજ પોતે સપર પેહેલાં તો તેણે વરતાવીઓ. તારબાદ જેઓએ એને તાજ નહીં આપવા મેહેનત કરી હતી તેઓને પોતે માફી બક્ષી. આવા વફાદારી તથા દયા ભરેલા કામો કરવાથી સઘળા લોકોનાં દીલ એ પાદશાહે પોતા તરફ ખેંચી લીધા અને તેઓ એનાપર જે પ્રીતી દેખડાવા લાગા તેને એણે તારબાદ ચલાવેલા કારભારપરથી વધારે ટેકો મળતો ગયો. એની સખાવત, એની નેકી, તથા એની બાહાદુરી વીશે એના જમાનાના દરેક ઈતીહાશ લખનારા બેઆન આપી જાએછે. એની સખાવત એની દરબાર અથવા રાજધાનીમાંજ માત્ર અટકી રહેલી નોહોતી, પણ એના આખા મુલકમાં પથરાઈ ગઈ હતી. વળી લાએક પુરૂસોને તેઓના કામ પ્રમાણે હંમેશ બદલો મળતો હતો, અને એવું કેહેછે જે, એની સખાવત એટલી તો બેહદ હતી કે, અંદાજાથી તે બાહેર ગયો માટે બીહીને તેના વજીરોએ પાદશાહોને

પોતાનું માન તથા અખતીઆર જાલવવા દરવ કેટલું અગતનુંછે તે વીશે એક અરજી એની આગળ કીધી. બેરામે તેનો આવો ઉતર વાળીઓ—"આપઅખતીઆર માણસો, જે મારા ફરમાબ્દારછે તેઓના દીલ હું જો મેહેરબાનીની દેખડાવી તથા સારાસારા બદલા આપી હરણ નહીં કરી લઊં, તો આ અરજી જેઓએ ઘડીછે તેઓએ મને જણાવવા દેઓ જે, એવા સખશોને મારા રાજના[૮૬] તાબેદાર કરવા બીજા શું શું ઉપાયો મારે કામે લગાડવા જોઈએ." આ પાદશાહના રાજમાં ઈરાનમાં સઘળે ખુશીખુરમી પંથરાઈ ગઈ હતી અને એનાજ જમાનામાં સપર પેહેલીવાર એ દેશમાં ગવૈયા તથા રામસગરોને દાખલ કરવામાં આવીઆ હતા. આપણને એવું જણાવવામાં આવેલુંછે[૮૭] જે, પોતાની રઈઅત માંહેલા કેટલાએક શાખશોને ગાએન વગર નાચતાં જોયાથી પોતે તેનું કારણ શું તે પુછીઉ તારે તેઓમાંના કોઈએકે જણાવીઊં જે, "અમોએ સઘળી જગાએ માણસો મોકલી એક ગવઈઆ[૮૮]સારૂ એકસો સુનેરી દીરમ આપવા કહયા તોએ સઘળી મેહેનત ફોકટ ગઈછે." પાદશાહે તે ઉપરથી હીંદુસ્થાનમાંથી ગાનાર ગવઈઆઓને બોલાવીઆ અને એની સખાવતને લીધે તેવા બાર હજાર શખ્શો એના રાજમાં દાખલ થવા ઉસકેરાયા હતા.

પર કોમના રાજોમાં બેહેરામની આવી તથા એ વતરોગે બીજી કેટલીએક ચાલ ચલગતોપરથી એવો વીચાર ઉતપન થયો જે, માત્ર પાદશાહજ નહીં પણ એ દેશાની આખી રઈઅત પણ હવે મોજ મજાહમાંજ ગીરફતાર થઈ ગએલીછે અને જે લડાએક ગુણોથી થોડુંકની વાત ઉપરૂ આસપાસના લોકો ઈરાનથી થરથર કાંપતા હતા તેને બદલે તાંહાં ગાએન અને નાચનો શોક હવે વધીઓછે. આવા ખોટા ખીઆલપરથી સઉથી પેહેલાં "ત્રાનશોકશેનીઆ" નાં ટોળાના ખાને અમલ કરવા હીંમત કીધી અને પચીસ હજાર માણસો[૮૯] સહીત ઓકસસ (જહુન) નદી ઓળંગી આખું ખોરાસાન તેણે તારાજ કરી નાખીઊં. આ ચઢાઈથી અંધાધુંધી થઈ ગઈ તેવામાં બેહેરામ ગેબ થઈ ગયાપરથી ઘણો ઘભરાટ થઈ રેહેઓ અને લોકો એવું વીચારવા લાગા જે, આ તોફાનની સામે થવાની પોતામાં તાકાત નહીં હોવાથી તે નાહાશી ગયોછે. ઈરાની લોકો સઘળા એથી બીહીવા લાગા તથા તાતારીઓ મુશતકીમ થઈ બેઠા અને તેઓનો પાદશાહ પોતાના મનમાં એવોજ ખીઆલ કરવા લાગો જે, લડાઈ હવે સમાપ્ત થઈ અને ઈરાનના સરદારો જે મારા વાવટા હેઠલ મારી મેહેરબાની તથા આસરો મેળવવા દરરોજ એકઠા થાએછે તેઓ માત્ર હવે મને તાબે થવાનેજ બેઠી રહેલાછે. પણ ફતેહ વીશેનો તેનો સ્વપના જેવો ખીઆલ માત્ર થોડુંક સુધીજ ટકીઓ. તેની છાવણીપર એક અંધારી રાતના અકશમાત શબેખુન કરવામાં આવીઊં અને તે સઘળાઓને તેથી તદનજ વીશમય કરી નાખીઆમાં આવીઆ.[૯૦] ગુમ થઈ ગએલો બેહેરામ સાત હજાર[૯૧] ઘણા બાહાદુર ઈરાની શીપાહો સહીત દુશમનો સામે થયો. દરેક ઘોડાની ગરદનપર તેણે શુકાં ચામડામાં નાહાના પથરાઓ ભરાવેલા હતા જે કે, દરેક ઘોડેસ્વાર જારે જોસમાં લડાઈ કરતો તારે ખખડીઆ કરતા હતા: આ અજાએબ જેવા અને અચરતી ઉતપનકારક અવાજથી તાતારો માત્ર બીહીધા એટલુંજ નહીં, પણ તેઓના ઘોડાબી ચોંકવા લાગેઆ; અને ઘભરાટમાં ને ઘભરાટમાં તમામ છાવણી બીહીને ધાસ્તીથી નાહાશી ગઈ. પુશકળ ખુનરેજી થઈ પડી અને બેહેરામે પોતાના નાહાશી ગએલા દુશમનોએ જો કે જહુન નદી[૯૨] ઓળંગાવી તોએ તેઓનો પોતે દુંબાલો છોડીઓ નહીં તથા તેઓના મુખીઅ સરકારને પોતાની શમશીરથી કતલ કીધા. આ મોટી ફતેહથી તેને પોતાના સઘળા પડોસીઓ[૯૩] સાથ શુલેહ થઈને તારબાદ પોતે પોતાને પાએતખત શેહેર પાછો ફરીઓ.

ફારસી ઈતીહાશ લખનારાઓ બેહેરામની હીંદુસ્થાનમાંની દેવગતી વીશે એક મોટી કહાણી લખી ગયા

છે. તેઓ આપણને એવું કેહેછે જે, પોતાનું રાજ પોતાના ડાહયા વજીર મેહેરનારશીના અખતીઆરમાં શોંપી પોતે એ દેશમાં વેશ બદલી ફરી આવીઓ હતો પણ એવી ખોટી કહાણીઓનું બીઆન આપવા તદનજ લાએક નથી. હીંદુસ્થાનમાંથી પાછો આવીઆબાદ એજ શાહદતોમાં જણાવીઆ પ્રમાણે એણે અરબ તથા રૂમીઓના મુલકોપર હુમલો કીધો અને એજ ખુશામતીઆઓ એવું કેહેછે જે, એ પોતે છેક કુસ્તાનતુનીઆની લગભગ જઈ લાગેઓ હતો. પણ આપણને ચોકશ માલુમછે જે, બેહેરામ અને શેહેનશાહ "થીઓદોશીઅશ" ની લડાઈમાં કોઈપણ બાજુએ નોંધ કરવા જોગ ફતેહો થઈ નહતી. એ લડાઈનું શેવટ માત્રે એવું આવીઉ હતું જે, એ બંને રાજોમાં તેથી એકસો વરસ સુધી સમાધાની ચાલી હતી. રૂમની શેહેનશાહતનો ફશાહત ભરેલો ઈતીહાશ[૯૪]લખનાર આપણને એ લડાઈ વીશે આ પ્રમાણે જણાવેછે:— "એ લડાઈ જો કે માત્ર શીકશતો સારૂજ વખણાએલીછે અને રૂમી તથા ઈરાની લશકરોને કોઈપણ રીતે જેબ આપે તેવી નથી તોએ અમીદાનાં પાદરી અકાસીઅસની આલચલણપરથી તે તવારીખના દફતરમાં અમર થએલીછે. ઈસાઈ ધરમના તે ખરા વીરવાશુ ઉપાધીઆએ હીંમતથી એવું કહયું જે, દેવતાને કંઈ ખાવા તથા પીવાની હાજત નથી તેથી સુના અને રૂપાના વાસણો તેને કાંઈપણ ઉપીયોગના નથી માટે તેણે પોતાના દેવલમાંની રકાબીઓ વેચી નાખી અને તેના મળેલા નાંણાંમાંથી પોતે સાત હજાર ઈરાની બંદીવાનોને છોડવીઆ. તેઓની હાજતોને સખાવત ભરેલી રીતે પોતે પુરી પાડી તથા પછી તેઓને પોતાને દેશ રવાના કરીઆ. આથી કરીને બેહેરામ જે ધરમની પછવાડે લાગોછે તે ધરમની ખરી ખુબી આવીછે એવું તેને માલુમ પડે."

બેહેરામ પોતે શેકારનો ઘણોજ શોખી હતો. ક્ષુર અથવા જંગલી ગધેડું જે મજબુત તથા તે સાથે ઘણુંજ શેતાબ દોડનું હોએછે તેનો શેકાર એને ઘણોજ ભાવતો હતો. એજ જાનવરનાં શેકારમાં એણે પોતાની જીંદગીબી ખોહી દીધી. કાએજે એવાં એક જાનવરની પછવાડે લાગેઆથી એકાએક એ પોતે એક ઉંડા ખાડ કુવા આગળ આવી પોંહોચીઓ કે, જેમાં એના ઘોડાએ ડુબકી મારી અને તેમાંથી તે જાનવર તથા તેપરનો પાદશાહી સ્વાર પણ કદી પાછો કોઈના જોયામાં આવીઓ નહીં. આ અકશમાત બનાવ શીરાજ અને અશફાંહાન વચેની એક સુંદર ખીનમાં[૯૫] બનીઓ હતો જેને આજની ઘડી સુધી પેહેલવાનોની ખીન કરી કેહેછે; કેમજે તાંહાં ચારો સારો તથા શેકાર પુશકળ છે તેથી અસલી જમાનાથી ઈરાનના પાદશાહો અને અમીરો મોટી ખુશીથી તાંહાં હંમેશ આવજા કરતા હતા. એ આખી ખીનમાં પુશકળ ઝરાહો આવેલાછે જેઓ માનાં કેટલાએકો તો ઘણાજ મોટા અને ઘણાજ ઉંડા હોએછે અને જમીન અંદર તેઓના મુળો એક એક સાથે સંબંધ ધરાવેછે એવું વીચરાએલુંછે. આ ઉપરથી બેહેરામના શરીર વીશે તેની ગમગીનમાં એ ઘણીબી જુશતેજોઈ[૯૬] કીધી તોએ તે કોઈને હાથ આવીઉં નહી. આ બનાવ બની શકે એવોછે તેથી તેમાં કાંઈપણ અજાએબ થવા જેવું દીસતું નથી.

ઈરાનની સરજમીન પર જે સઉથી સરસ પાદશાહો રાજ ચલાવી ગયાછે તેઓમાં બેશક બેહેરામ ગોરબી એક સરસ પાદશાહ ગણાએછે. એના રાજનો સઘળો વખત પોતાની રઈઅતને સુખી રાખવામાં મુખીઅ કરી રોકવામાં આવીઓ હતો. એને વીશે એક વાત એવી કેહેવાએલીછે જે તે ઉપરથી મનુશ જાતની ખવાએશોથી એ કેવો પુરતી રીતે વાકેફગાર હતો તથા પોતાના રાજમાંના દરેક વરગના માણસોના વીચારોને પોતે કેવી રીતે માન આપતો હતો તે માલુમ પડી આવેછે. એનો એક છોકરો શાહવજ[૯૭] હતો એમ લોકો વીચારતા હતા. સઉથી સરસ ઉસ્તાદોએ ઘણીબી તેને શીખવવા મેહેનત લીધી પણ તે સઘળી ફોકટ ગઈ. તેઓ પાસેથી શા-

બકો શીખવા તે તદનજ અશકત દીસતો હતો અને તે સુધરે એવી કોઈપણ આશા રાખવું નોહતું. એક દાહાડે તે છોકરાના ઉસ્તાદે બેહેરામને કહેઊં જે, "હું ઘણો દલગીર છું જે, તમો સાહેબનો છોકરો જેવો બેવકુફ છે તેવોજ બદીનોથી તે ભરેલો મને માલુમ પડેછે; મેં તેને એક ગરીબ માણસ જે આપણા મેહેલ આગળ રેહેછે તેની ખુશનુમા છોકરીને લલચાવતાં જોયોછે." આ ખબરથી પાદશાહનો ચેહેરો ખુશીથી બાગ બાગ થવા લાગેઓ; અને તેણે પોતાના મનમાં કહેઊં જે, "પરમેશાવરનાં શુકર છે કે, હવે એ મીત્તીમાં આગનો શોહોલો ઉઠીઓછે." તરતજ તેણે પેલી છોકરીના બાપને બોલાવવા મોકલીઓ અને નીચે જણાવેલા શબદોમાં તેને કહી સંભળાવીઊં જે, "તમારી તથા મારા દેશના બીજા હર કોઈ માણસની આબરૂને હું બરબાદ કરવા માંગતો નથી; પણ તમારી છોકરી આ દેશાની રઈઅતને સુખ પોહોચાડવાનો શબબ થાએ એવું મને ભાસેછે. મારો છોકરો તેનાપર આશક પડેલોછે અને પેલીનો તેનાપર બેહદ કાબુ ચાલેછે, માટે તમો પેલીને એવું ફરમાવો જે, તે તેને કેહેજે," 'જો તું મને પસંદજ કરતો હોએતો પહેલાં તું તારામાં કમાલીઅતપણું મેળવવાની "ઇચ્છા ઉતપન કર;" "તમારી છોકરી પોતાને કાંઈપણ તરેહની ઈજા પોહોચાડીઆ વગરે તેમાં હંમેશ આશા તાજી રાખીઆ કરશે તો ઇશકને લીધે પાછળથી તેમાંથી સઘળા સરસ ગુણો નીકળી શકશે." આ જઈફ માણસે પોતાની છોકરીને એવો શબક આપવા કબુલાત આપી અને તારીફ લાએક રીતે પેલીએ પછી પોતાનું કામ બજાવીઊં. આશક પડેલો શાહાજાદો તારબાદ તેનો બાપ તથા તેની સઘળી રઈઅત જેવો તેને કરવા ચાહતા હતા તેવો થયો અને સઉથી પેહેલા જેવો તે પોતાની આલશાઈ તથા હેમાકત સારૂ[૯૮] મશહુર હતો તેવોજ હવે તે પોતાની હીમત અને ચંચલાઈ માટે પ્રખ્યાત થયો. બેહેરામે ઈરાનમાં ૧૮ વરસ સુધી રાજ ચલાવીઊં. જે અરબ સરદારે નાહાનપણમાં દાખલા દલીલોથી એને કેળવણી આપી[૯૯] અને જે કે એનાં કુમલાં મન ઉપર ઠશી ગઈ હતી તેવીજ ટેવ તથા નેકીની ખાશીઅતો એમાં પોતાની આખી જીંદગી સુધી ચાલુ રહી હતી એમ દીસેછે. એનું રાજ બીજા ઈરાની પાદશાહો કરતાં વધારે સારૂં અને માબાપના પીઆર જેવું હતું. એક ખરા અરબ માફક એ પોતે શેકારનો અતીઅંત શોખી હતો અને ભટકતી જીંદગીથી પોતે ઘણો મઘન થતો હતો. એના એજ ખવાશ ઉપરથી હીંદુસ્થાનમાંહેની એની મુશાફરીનો કીસ્સો જોડી કાહાડવામાં આવેલોછે કે, જે તદનજ નાહી બની શકે એવી કહાણીઓથી ભરપુર છે.[૧૦૦] બેહેરામ પછી તેનો છોકરો યઝદેઝરદ બીજો[૧૦૧] તખતનશીન થયો. એ પાદશાહ પોતે ડાહેઓ અને બાહાદુર હતો. એણે પોતાના બાપના માનીતા વજીરો તથા ઓધેદારો સાથે મોહોબત રાખીને પોતાની શેહેનશાહતની આબાદાની ચાલુ રાખવા ઘણા સારા ઉપાયો કામે લગાડીઆ હતા. એણે સઘળાં મળીને ૧૮ વરસ સુધી જે રાજ ચલાવીઊં તેમાં રૂમીઓ સાથે માત્ર એકજ વખત લડાઈ કરી હતી એમ ફારશી ઈતીહાશ લખનારાઓ બીઆન આપી જાએછે. તેઓ કેહેછે જે, કુસ્તનતુનીઆના શેહેનશાહે આગળ બેહેરામ સાથે મીતરાચારી કરી તેણે જે ખંડણી આપતી કરી હતી તે ખંડણી આપવાનું હવે બંધ કરીઆપરથી યઝદેઝરદે પોતાનાં કાબેલ વજીર મેહેરનારશીની સરદારી હેઠલ એક મોટું લશકર રૂમીઓના મુલકમાં મોકળીઊં અને જારે તે લશકરે એ મુલકોમાં થોડીએક મારફાર કરી તારે રૂમના શેહેનશાહે[૧૦૨] એ બંને રાજો વચે શુલેહના કોલ કરારો જે આગળા રાજમાં થયા હતા તે પાછા પોતે બાહાલ રાખીઆ. એ નામ ધરાવનાર બીજા પાદશાહોથી એ પાદશાહ પોતાના શીપાહદોસ્ત યાને શીપાહીઓનો દોસ્ત એવા એલકાબથી ઓળખાઈ આવેછે અને એની આબરૂ વીશે એ શબ્દ પરથી એ લોકોમાં શું વીચાર હશે તે પુરતી રીતે આપણને માલુમ પડી આવેછે.

યઝદેઝરદ પછી તેનો નાહાનો છોકરો હોરમજ જે તેનો હંમેશ ઘણો માનીતો હતો તે તખતનશીન થયો. યઝદેઝરદે પોતાનું રાજ હોરમજને શોંપવા જે વીચાર કરી રાખીઓ હતો તે શેહેલાઈથી પાર પાડવા સારૂ પોતાના વડા છોકરા ફીરોજને કોઈએક દુરના પ્રાંતનો હાકેમ નેમીઓ અને જારે એ પાદશાહ પોતે મરણ પામીઓ તારે એ શેહેનશાહતના મુખીઅ અમીરોએ હોરમજને મદદ કીધી તથા તેના ભાઈને સઉથી પેહેલા જો કે, જહુન નદી ઓળંગાવી નાહાસી જવા ફરજ પડી તોબી તે તરફનાં લડાએક ટોળાંનું એક મોટું લશકર જમાવ કરી પછી તે પોતે પોતાનો હક મેળવવા જલદીથી પાછો ફરીઓ. આ લડાઈ અને તેથી ઉપજેલા પરીણામો વીશે જણાવીઆ આગમજ ઓકસસ (જહુન) અને જકઝારતીશ નદી વચેના પેલા મોટા દેશમાં એ વખતે કીઆં કીઆં ટોળાંએ વસતાં હતાં તેઓના નામો અને તેઓની ચાલ ચલગતો વીશે થોડાએક શબદોમાં બેઆન આપવુ અત્રે અગતનું દીસેછે. પુરાતન લોકો એ ટોળાંઓને શીથીઅનના સાધારણ નામથી ઓળખતા હતા અને યુરોપીઅનો હાલ જમાનામાં તેઓને તાતારોનાં[૧૦૩] નામથી ઓળખેછે. જો કે એ દેશમાં એવાં ઘણાંએક લડાએક ટોળાંઓ એક એક પછી એક એક થઈ ગયાંછે તોએ તે સઘળાંઓ એકજ વંશમાંથી ઘણુંકરી ઉતપન થએલાં હશે એમ દીસેછે; કેમકે જે તરેહ તરેહવાર નામોથી તેઓ જણાએલાંછે તોબી તેઓની ચાલ ચલગતો અને રીતભાતો હંમેશ એકજ તરેહની જોવામાં આવેછે. યુનાની ગરંથકારોનાં સીથીઅનો અરવાચીન તવારીખના તાતારીઓથી કાંઈપણ અગતની બાબદોમાં જુદા જણાતા નથી. શીકંદરનાં જમાનાની પુરવે "ત્રાનસોકશીઆના" માં એક ટોળું વસતું હતું જે "સાકી" એવાં સાધારણ નામથી જણાએલું હતું અને તે લોકોમાં ગીતા અને માસાગીતા[૧૦૪] નામની બે ઘણી મજબુત જાતો હતી. ઓકશસ (જહુન) અને જકઝારતીસ વચેના દેશને ઈરાનની અસલી તવારીખમાં તુરાન એવું નામ આપેલુંછે. પણ ઉગમણ તરફના ગરંથકારો પોતાની તવારીખના આ જમાનામાં વસતાં જુદાં જુદાં ટોળાંઓના ચોકસ નામો આપણને જણાવી જતા નથી માટે તુરાનની ઉગમણ અને ઈશાન કોણ તરફના સઘળા રેહેવાશીઓને તેઓ ચીન અને ખતાઈનાં મુલકોમાં ગણી જાએછે. એ ગરંથકારના સફામાં જણાવેલાં દેશોને આપણે સાધારણ રીતે હાલના ભુગોળના પુસ્તકોમાં ચીનાઇ તારતરી એવો જે મોટો મુલક જણાએલોછે તે સમજી શકીએછે. દરેક તવારીખ પરથી આપણે જાણીએછે જે, ઘણાંજ પુરાતન કાળથી તે છેક હાલ જમાના સુધી એ દેશના ભટકતાં ટોળાંઓમાં વારેઘડીએ ફેરફારો થએલાછે. પોતાની વારીમાં દરેક ટોળકીએ બીજીઓને જીતી લીધીછે અને તારબાદ પોતેબી બીજીઓને તાબે થઈ ગઇઓછે. આપણે તેઓને કોઈ વેળાએ પોતાના મુલકને વધારતા તથા તેમાં સુધારો કરતા જોઈએછે. બીજી વેળાએ તેઓને વધારે ડરામણા અને વધારે સંખીઆ ધરાવનાર જંગલી ટોળાંઓની જબરદસ્તીને લીધે તેઓને હસતક પોતાની ખેડેલી જમીન સોંપી નાહાસી જતા જોઈએછે અને જેમ જેમ તેઓ દક્ષીણ એશીઆના અથવા યુરોપના ખેડેલા મેદાનોમાં વસતા ગયા તેમ તેમ તાંહાં તેઓ જુલમ અને લુટફાંટ[૧૦૫] કરતા ચાલીઆ કે, જેના નાશકારક મોજાઓ ઉતર તરફના બરફના માહાસમુદર આગળથી શરૂ થઈ નરમ પડીઆ તે આગમજ છેક હીંદુ માહાસાગરની સઉથી દુરની હદ તથા "આટલાનટીક" સમુદરનાં સઉથી આઘેના કીનારાઓ સુધી છેક જઈ પોહોંચીઆ હતા. પણ તાતારના થોડાક રેહેવાસીઓનો આ ચીતાર ગમે એવો વાજબી હોએ તોબી તે એ આખા મુલકને લાગુ પાડી શકાએ નહીં એમ જે મોટાં ટોળાંઓ એ મેદાનોમાં વસી ગયાછે તથા પોત પોતાની વાડીમાં આ મોટાં દેશમાં પાદશાહી ભોગવી ગયાછે તેઓની ગતીઓ ઉપરથી આપણને સાફ માલુમ પડેછે. પણ આ વાત તો બેશકછે જે,

આદમીઓના ઘણાએક ટોળાં જે હોમલા કરનારાઓની સામે થઈ પોતાના સપાટ દેશનો બચાવ કરવા અશકત હતાં તેઓએ તાતાર દેશ જે ઊંચા અને સેહેલાઈથી નહીં ચહડી શકાએ એવા પરવતોથી જે ભરાઈ ગએલોછે તે પરવતો પર જાઈ પછી પોતે પનાહ લીધી હતી અને તેઓમાંના કેટલાંએકોએ તો પેહેડી દર પેહેડી પોતાની અશલી ભાશા તથા રીતભાતો[૧૦૬] કાંઈપણ તરેહની નુકશાની પોહોચાડીઆ વગરે બચાવી રાખેલી હતી. આ બોહોલા દેશના બીજા રેહેવાશીઓ જે ખેતીવાડી તથા વેહેપાર વનજ જેવા સુલાહ સંપ ભરેલા હુંનરોમાં મશગુલ રેહેતા હતા તેઓ પોતાના ધંધાની રીતભાત પ્રમાણે પેલા મોહોટા ફેરફારો જે લડાએક ટોળાંઓમાં હંમેશ ચાલુ રેહેછે તેમાંથી બચી ગયા હતા અને હાલ જમાનામાં તુરકી અને તુજાક એવી ઓખશે જેની કે લોગવી માંએની લડાઈ અને સુલેહ સંપજનો પેશો પસંદ કરનાર લોકો એમ થાયછે તે ઉપરથી આપણે ખુલ્લી રીતે કહી શકીએછે જે, એ તફાવત આ મોટા દેશમાં ઘણા પુરાતન કાળથી જણાએલો હતો. યુરોપના ઈતીહાશ લખનારાઓ આપણને એમ જણાવી જાએછે જે, ગોરા હનો જેઓને હાએતીલા કરી કેહેતા હતા તેઓ તાતારી લોકોની એક જાત હતી અને ચીનની ઉતર તરફની દેવાલની પડોસના મેદાનમાંથી નીકળી જે જમાનાની આપણે અત્રે તવારીખ આપીએછે તે જમાનાની નજદીકીમાં ત્રાનશાકશેનીઆ દેશના તેઓ માલેક થઈ બેઠા હતા. આ અજાએબ જેવુંછે જે, કેટલાએક માનવંતા ઉગમણ તરફના ઈતીહાશ લખનારાઓ પોતાની તવારીખના આ કાળના બેઆનમાં એ દેશને તુરાન એવો શબ્દ વાપરવા કામે લગાડતા નથી. તેઓ હમણા તેને તુરકસ્તાન કરી લખેછે તથા તાંહાંના રેહેવાસીઓને તુરકી કરી કેહેછે અને એ ટોળો કોઈ વખતે જકઝારતીશ તરફથી અને કોઈ વખતે ચીન તરફથી આવતો હોએ એવું તેઓ બેઆન આપે છે. પણ કદીમ ઈરાનની તવારીખ લખનાર ઉગમણ તરફના ઈતીહાશ લખનારાઓ જો કે વારેઘડીએ સાધારણ બાબદોના ચોકશ રીતે બેઆન આપેછે તોબી જે પ્રમાણે તેઓ ભુગોળ વીદીઆથી અજાણયા હોએછે તેવાજ સનેની બારીકીથી પણ અજાણા રેહેછે; માટે હાએતીલા અથવા ગોરા હનોએ સાકી અથવા સીથીઅનો પાસેથી જે મુલક આગળ છીનવી લીધો હતો તે મુલક તુરકી ટોળાંએ બાહેર પડી થોડાક વરસો બાદ તેઓ સોડેથી જે પોતે લઈ મેહેલીઓ હતો તે વીશે દેખાઈતું છે જે, આગમજથી આ જગા ઉપર તેઓ બેઆન આપી જાએછે. બેહેરામ ગુરના વખતમાં ઈરાનપર જે લશકરે હોમલો કરીઓ હતો તે હાએતીલા ટોળાંનું લશકર હતું એ માનવા આપણી પાસે ઘણાએક કારણો છે; અને તેઓમાંનાજ એક પાદશાહની પુશતપનાહ હેઠળ ફીરોજને તખતથી બેવારસ કરવા તેના ભાઈ તથા મુખીઅ અમીરોએ જે શંપ કરીઓ હતો તેમાંથી બચવા તે પોતે નાહાશી ભરાયો હતો. કેટલાએક મુસલમાન ગરંથકારોના કેહા પ્રમાણે એ પાદશાહનું નામ "ખુશનોજ" કરી હતું અને એ નામનો અરથ "સખાવત ભરેલો પાદશાહ" કરી થાએછે માટે ઘણું કરી એ પાદશાહની સખી ચાલ દેખડાવવા સારૂજ એ નામ એને આપીઆમાં આવીઊં હશે. ફીરદોસી એનું નામ ફેગાંનીશ અને ખાકાન કરી લખેછે. ત્રાનશાકશીઆનામાંથી હવે પછીના જમાનામાં તુરકીઓના જે મોહોટાં ટોળાંઓએ હાઈતીલા અથવા હન લોકોને હાંકી કાહાડીઆ હતા તેઓના પાદશાહોએ ખાનનો એલકાબ રાખીઓ હતો. ખુશનુજ (કાંએજે તેની સખી ચાલને લીધે વાજબીની શહે જે નામ તેને આપીઆમાં આવીઊંછે તેજ નામ હુંબી તેને આપુછું તે) પોતે આ દેશનીકાળ થએલા પાદશાહના હકની તરફેણ થયો અને તેણે જે ત્રીસ હજાર માણસના લશકરની મદદ આપી તે તથા તેના ભાઈની નબળાઈ જોઈ ઘણાખરા ઈરાનીઓ જે આ લશકરમાં આવી મળીઆ હતા તેથી ફીરોજે ઘણી શેહેલાઈથી ફતેહ મેળવી અને કમબખત હોરમજ એક વરસની ટુંકી મુદત લગી રાજ ચલાવીઆ બાદ પોતે પદભ્રષ્ટ થયો તથા મારીઓ ગયો.

ફીરોજ[૧૦૭](યુનાનીઓનો પીરોસીસ) તરતજ પોતે એવો સ્વભાવ દેખડાવવા લાગો કે, તેથી તેની તરફેણમાં મેહેનત કરનારાઓ સઘળા પોતાની ફતેહથી ઘણા દલગીર થવા લાગેઆ અને એ તખતનશીન થયા બાદ જે દેહેશતનાક પાણીની ટીપણી સાત વરસ સુધી પડી હતી[૧૦૮] તેથી નેકી ભરેલા યઝદેઝરદનાં ફરમાનથી તેઓ ઉલટા ચાલીઆ માટે તેઓને પરમેશવરે સજા કીધી એમ તે વેહેમી જમાનાના લોકો માનવા લાગેઆ. બીજા, ફીરોજની તરફેણ ખેંચનાર ગરંથકારો એવું કેહેછે જે, હોરમજદને અને બીજા કેટલાએક ઊંચા ઓધેદારોને પોતાનું તાજ જાલવવા સારૂ કતલ કરીઆ બાદ તેણે પછી ઘણી માયા દેખડાવવા માંડી તથા ઇનશાફ કરવા માંડીઓ અને જે ભએ ભરેલો કેહેતશાલ યાને દુકાળ પડીઓ તેમાંથી રઇઅત પરની પોતાની બાપીકી સંભાળને લીધેજ માત્ર એની સઘળી રઇઅત તદનજ નાશ પામવાથી બચી ગઇ; કાંએજે એજ ગરંથકારોના જણાવીઆ મુજબ એની પરેહજગારી તથા હંમેશાની બંદગીને લીધે આખરે વરસાદ વરસીઓ જેથી એનો વીરાન થઇ ગએલો મુલક જલદીથી પાછો આબાદ થઇ ગયો. પણ એશીઆ ખંડના પાદશાહોના આચરણ વીશે મત બાંધતી વેળાએ તેઓના કામો તરફ આપણને નીગાહ કરવી જોઇએછે. ફીરોજના કામો કાંઇ એવાં ન હતાં કે જે ઉપરથી આવા એકતરફી હેવાલને આપણે માન આપી શકીએ. જે સખાવત ભરેલા પાદશાહની મદદથી એ તખતનો માલેક થયો તે પાદશાહનોજ અખતીઆર તારાજ કરવા એણે પછી મોટી હોંશ દેખડાવી હતી. કેટલાએક દેશનીકાળ થએલા તાતારેની મુખજુબાની પરથી તાંહાંનો પાદશાહ પોતાની રઇઅત પર જુલુમ કરેછે માટે ફીરૂજે તાતારપર હોમલો કરવા અને તાંહાંનાં લોકોને તે જુલમાતમાંથી મોકળા કરવાને બાહાને એક લશકર એકઠું કરીઊં.[૧૦૯] ઇરાની લશકર સામે થવા ખુશનુજ પોતે ઘણો અશકત હોવાથી જેવું તે લશકર આગળ વધતું ગયું તેવોજ તે પોતે પાછો હઠતો ચાલીઓ. પણ જલદીથી તેના એક મુખીઅ સરદારના સખાવત ભરેલા વીચારથી પોતાનો દેશ તે બચાવી શકીઓ એટલુંજ માત્ર નહીં, પણ પાએમાલ કરી નાખવાની જે ધાસ્તી તેના દુશમનોએ તેને દેખડાવી હતી તે ધાસ્તીનોબી તેણે તેઓપર સારો બદલો લીધો. એ સરદારે પોતે એક એવી યુકતી શોધી કાહાડી કે, જે તેણે પોતાના પાદશાહને દેખડાવી તેની શોડેથી એવું માંગી લીધું, જે "મારા કેટલાએક સાંધાઓ કાપી મારા શરીરને કાપકુપ કરી[૧૧૦] જે રસ્તાપરથી ઇરાની લશકર મને જુવે તે રસ્તાપર નાખવા મને હોકમ કરો." એ પ્રમાણે કરવામાં આવીઊં. રસ્તામાંથી ઊંચકી લઇ ફીરોજ શોડે તેને પછી લઇ ગયા. પાદશાહે પુછીઊં કે, "આવી બદ હાલતમાં તુંને કોણે લાવી મેહેલીઓ" ! તેણે જવાબ આપીઓ જે, "પેલા ઘાતકી જાલેમ ખુશનુજે." "અને શા સારૂ" ! "કાંએજે એક જુના અને ઇમાનદાર માણસને જે છુટ હોએ છે તે છુટ વાપરી મેં તેના બદ રાજથી ઉપજતાં પરીણામ વીશે તેને જણાવીઊં અને કહેઊં જે, ફીરોજ જેવા પેહેલવાનની સરદારી હેઠલનાં ઇરાની બાહાદુર લશકર સામે થવા તું ઘણો અશકત છે." દુખથી રીબાતાં રીબાતાં પછી તે બોલીઓ જે, "હું મારી માઠી હાલતનો હવે તેનાપર કીનો લેવા માગુંછું. એક ટુંક રસ્તો પાદશાહ હું તને દેખડાઊંછું કે, જાંહાંથી થોડાક દાહાડામાં દુશમનોને પાછા હઠતા તમો બંધ કરી શકશો અને તેના બેદીલ લશકરને હરાવી એવા રાક્ષસની આ દુનીઆમાંથી બુનબેખ ઉખેડી નાખશો." તેની હાલત, તેના શબદો, તથા તેનો આતમા દેખાઇતી રીતે દુખથી જે રીબાતો હતો તેથી એ તાતારના સરદારનાં બોલવાપર કાંઇપણ શક ઉતપન થયો નહીં. ઇરાની લશકરે કુચ કીધી અને ઘણાક દાહાડા સુધી પાણી તથા ખોરાકી વીનાં તે લશકર પડી રહેઊં તથા દુશમનોથી પછી એવીતો રીતે ઘેરાઇ ગયું કે, જેથી તેઓને તેમાંથી છુટવું મુશકેલ થઇ પડીઊં. હવે તેઓની સુદ્ધી ઠેકાણે આવી. એક દેશાહીતકારી પેહેલવાનની હીંમત

અને યુકતીથી તેઓ હારીઆ અને નાશની ચુંગાલમાં આવો રીતે ફશી પડીઆ. એ દેશહીતકારી પુરૂશે "પોતાના દેશને બચાવનારો" એવો કીરતીવાન ખેતાબ મેળવવા સારૂ ઘણી કમકમાટ ભરેલી રીતે પોતાપર મોતને ખેંચી લીધું હતું.

ફીરોજના લશકરનો મોટો ભાગ તો આ બીઆબાનમાંજ મરણ પામીઓ અને એ પાદશાહે તથા તેનાં બાકી રહેલાં માણસોએ શુલેહ[૧૧૧] કરવા સારૂ ખુશનુજપર પેગામ મોકલીઓ અને તેની દયાથીજ માત્ર તેઓને પાછા પોતાને દેશ જવા દેવામાં આવીઆ હતા. એના પેગામનો તાતારી પાદશાહે નીચે મુજબ જવાબ વાળીઓ:—"તુંને તારા બાપના તખ્ત પર બેસાડવા સારૂ પઈશા અને લશકરની મદદ કરી મેં જે તારાપર મેહેરબાની અને ઉપકાર કરીઓ તે મેહેરબાની તથા એહેશાનના બદલામાં એક ધીકારવા લાએક નીચ માણસના કેહેવાપરથી મારી સામે એક લશકર એકઠું કરી મારા દેશમાં તુંજ મને મારી નાખવાના મકશદથી આવીઓ! પણ તારી મરજીને એકબાલ મદદગાર થયું નહીં તેથી તું વળી હમણાં ઘણોજ હાદેશામાં આવી પડીઓછે તોબી મારી સાથે ફરીથી લડાઈ નહી કરવાને જો તું ઘણા હરરતા શોગંદ ખાએ તો હું તને બાઈજતથી ઇરાન ફરીથી મોકલાઊ અને તે દેશનાં તખ્તપર પગભર થવાને જો લશકરની મદદ તને જોઈએ તો તેબી હું તને આપું."[૧૧૨] ફીરોજ એવી હાલતમાં હતો કે તેનાથી એ કોળકરારો બાહાલ રાખીઆવીના રેહેવાઉજ નહીં માટે તેણે ઘણા હરરતા સોગંદ ખાધા કે જેથી તેને પાછો પોતાને દેશ જવા દીધો એટલુંજ માત્ર નહીં, પણ જેટલી બની શકી એટલી મેહેરબાનીબી તેના ભલા દુશમને તેની ઉપર દેખડાવી હતી. પણ જે અપમાન પોતે ખમીઊ તેની ઈઆદદાશતથી ફીરોજનું મન ઘણું કમકમવા લાગ્યું. પોતાના દુશમનની સખાવત અને ઈનશાનીઅતપણું તેને ધીકાર ભરેલું દેખાવવા લાગું; કાંએજે તેથી એને પોતાની ચાલચગત વધારે નીચ અને માફ નહીં થઈ શકે એવી દીસવા લાગી. એવા વીચારથી બળીઝળીને તેણે પોતાના મુરબ્બીને તારાજ કરવા યત્ન કરીઓ કે જેથી પોતાપર પડેલી બેહુરમતી લોકો વીશરી જાએ. પોતાની દરબારના સઘળા સારાં માણસોએ તથા મોબેદોએ એને પોતાનો કોલ તોડવાના ગુનાહ વીશે ધીઆન પોંહોંચાડવા ઘણુંબી કહેઊ તોપણ સઘળાની સામે થઈ એણે પોતે એક મોટું લશકર જમાવ કરીઊ અને પોતાનું રાજ "સખવાર" નામનાં એક અમીરના હસ્તકમાં સોંપી એક વખત ફરીથી ઓકસસ (જહુન) નદી ઓળંગી જીતવું અથવા નહીંતો મરવું એવો મુકરર ઠરાવ એણે કીધો. ખુશનુજ એના આવવાની પોતે રાહ જોતો બેઠો. પોતાના લસકરની સઉથી છેડે તેણે એક મોટી અને ઊંડી ખાહી ખોદવા હુકમ કરીઓ અને તેમાં બે અથવા ત્રણ છુપા રસ્તાઓ મુકી પેલી ખાહી પર બધે ભાંગેલી હલકી ઝાડની ડાળીઓ તથા મટોડી ઉપરથી ચણી લેવડાવી કે જેપરથી તે જગા ગોયા એક મોટાં મેદાન જેવી દીસે. જારે ફીરોજ આવી પોંહોંચીઓ તારે પેલા તાતારના પાદશાહે પોતાના ભાલાપર પેલા કોલકરારો તથા શોગંદો જે આગળ તેણે ખાધા હતા તે સઘળા તેને દેખડાવીઆ અને એ ઈરાની પાદશાહ પોતાની કીરતીને હંમેશ સુધી ઝાંખ લગાડે તેની આગમજ લડાઈથી હાથ ઉઠાવવા ઘણીબી અરજ કીધી. ફીરોજે જોયું જે, શુલેહ કરવા તે ઘણો ખંતી દીસેછે માટે તે બીધો હશે એવું ધારી જલદીથી તેનાપર હુમલો કીધો. ખુશનોજનું લશકર પોતાનાં દુશમનો આવી પોહોચીઆ તેની આગમજ પીઠ ફેરવી નાહાશવા લાગું અને એવી તો ઝડપથી તે નાહાસી ગયું કે તેથી ઈરાનીઓની હીંમત અને હોંશ અતીશએ વધી પડી. પણ નાહાસી જતાં લશકરની ટુકડીઓ ઘણી સંભાળથી પેલી ઊંડી ખાહી ઉપર જે રસ્તા રાખીઆ હતા તે ઉપરથી પસાર થઈ ગયું અને દુશમનોનું લશકર ઈઆહોમ જેવું આવેઊ કે અંદર પડી ગયું. તાતારીઓ તેવાજ તરત એકઠા થઈ આવી

હુમલો કીધો.[૧૧૩] અને બાકી રહેલા બેદીલ ઈરાનીઓને તેઓએ વીખરાવી નાંખીઆ. એ લડાઈમાંથી ઘણાંજ થોડા માણસો બચીઆ હતા તથા ઈરાનીઓનો બાહાદુર[૧૧૪] પણ બેઈમાનદાર પાદશાહ પોતેબી[૧૧૫] છવીસ વરસ રાજ ચલાવીઆ બાદ મારીઓ ગયો હતો. ખુશનુજનાં હાથમાં અતીશેં લુટ આવી અને ફીરૂજની એક છોકરી પણ કેદ પકડાઈ પણ *"ત્રાનશોકશીઆ" ના પ્રાંતના ટોળાંના આ સખી પાદશાહે દરેક બાબદમાં પોતાના દુશમન કરતાં વધારે મોટું દીલ દેખડાવીઊં અને ફીરોજનો છોકરો "પાલાસ" જારે તખતનસીન થયો તારે તેણે તેની બેહેનને પાછી બક્ષી એટલુંજ માત્ર નહીં, પણ જે જે કેદીઓ પકડાયા હતા તે સઘળાઓને એ પાદશાહનાજ સ્વાધીનમાં સોંપીઆ.

જારે પાલાસ[૧૧૬] અથવા પેલાશ પોતાના બાપ પછી ગાદીનો માલેક થયો તારે તેનો ભાઈ કોબાદ જેબી પોતે તખતપર આવવાનો દાવો લઈ બેઠો હતો તે ખાકાનના મુલકોમાં નાહાસી ગયો. કેહેછે જે, એ પાદશાહ જારે નીશાપુરમાંથી પસાર થયો તારે તે શેહેરની એક ખુશનુમા જુવાન ઓરત સાથે તેણે એક રાત ગુજારી હતી અને જારે એ શાહાજાદો ખાકાન[૧૧૭] સોડેથી એક મોટું લશકર લઈ ચાર વરસ બાદ પાછો ફરીઓ તારે તેઓ વચેનાં થોડીવારની પ્રીતથી જે એક બચ્ચું પેદા થયું હતું તે પેલીએ તેને સ્વાધીન કીધું. પેલાં બચાંના દીદાર જોઈ તે નેહાઅત ખુશ થયો અને જારે તેના વીશે એ પોતે વીચારમાં હતો તારે તેણે એવી ખબર સાંભળી જે, તેનો ભાઈ પાલાશ ગુજરી ગયો અને ઈરાનનું તાજ તેને સારૂ મુકરર થઈ ચુકુંછે. આવી વખતે એ ખબર પોતે સાંભળી તે ઉપરથી આ વેહેમી પાદશાહની એવી ખાત્રી થઈ જે, "મારો છોકરો ઘણો નશીબવાળોછે માટે તે દાહાડાથી તેની ઉપર પોતે ઘણો ચાહ તથા મમતા દેખડાવા લાગો. આ જુવાન શાહાજાદાનું નામ તેણે નોશેરવાન પાડીઊં અને એ તથા એવીજ બીજી ઘણીક બાબદોમાં આ ધારેલા સારા શગનથી શાશંજ પરીણામો ઉપજીઆં હતાં. પાલાસે ચાર વરસ સુધી જે રાજ ચલાવીઊં તેમાં કાંઈ અગત જોગ બાબદો બનેલી નથી. આ વંશની તવારીખ લખનાર કેટલાક ઈતીહાસ કરતાઓ એ પાદશાહનું નામબી મુતલગ જણાવી જતાબી નથી. જો કે કોબાદ[૧૧૮] તાજનો માલેક થયો તોબી રાજનો તમામ અધીકાર સુકરા[૧૧૯] (અથવા સુખવાર) નામનો તેનો વજીર ચલાવતો હતો. એ પરધાને આગળ પાલાશને માત્ર એક પુતલુંજ કરી બેસાડી મુકીઊં હતું. કોબાદનેબી તેમજ કરવા ચાહેઊં, પણ એ પાદશાહ તેના હાથમાં રહ્યાથી ઘણોજ કંટાલી ગયો અને પેલા વજીરે એક વખતે તેની તરફ ખુલ્લી રીતે જે બેપરવાહી દેખડાવી હતી તેથી પોતે ગોસ્સે થઈ પોતાના લશકરના શાહપુર નામનાં સેનાપતી સાથે છુપી મશલહત કરી સુકરાને પોતે મરાવી નખાવીઓ.

કોબાદનાં રાજના દસમા વરસમાં મજદક[૧૨૦] નામનો એક નવો ધરમ ઉપતન કરનાર ઠગારો પોતાની દીન ચલાવવા લાગો. આ નવા ધરમમાં ઓરતો ધણી કરવાની જે છુટ આપવામાં આવી તથા મીલકતના સરખા હીસ્સા જે કરવામાં આવીઆ તેથી ઘણાંએકો તેમાં લલચાઈને વટલી ગયા. મજદકના ધરમનો આ મુખીઅ પાયો ઘણો અચરતી ઉતપનકારક હતો. તે એવી તકરાર લાવતો હતો જે, સઘળી બેજાન અથવા જાનવાળી વસ્તુઓ પરમેશવરે જે પેદા કરેલીછે તેથી તે સરવે તે સાહેબની મીલકત છે અને તમામ આદમીઓના સાધારણ ઉપીઓગ શારૂ ખુદરતે ઠેડવેલીછે માટે તેઓને હરેક માણસ પોતાના એખલાનાજ ઉપયોગસર કામે લાવે તે કામ ઘણું ગુનાહ ભરેલું છે. ગોસ્ત ખાવાની મજદકે મનાઈ કીધી તથા ખુદ પોતે જાડાં ઉનનાં કપડાં પેહેરતો તથા બંદગીમાં મશગુલ રેહેતો તેથી પરેહજગારી તથા અંદાજાશર રેહેવાનો બીજાઓને તે પોતે દાખલો આપવા લાગેઓ. આ ઠગારો ઢોંગથી મોજેજાઓ કરી કોબાદની કમ અકલપર ફાવીઓ નહીં હતે તથા તેને

પોતાના ધરમમાં જો નહીં વટળાવીઓ હતે તો બીજા ઘણાએક ઠગારાઓ માફક તેનો હાલબી થયો હતે અને તવારીખના શફાઓમાં તેનું નામબી દીઠામાં આવીઊં નહી હતે. તેણે એ પાદશાહને એવું જણાવીઊં જે, "જાંહાં સુધી મારાથી તું કાંઈ મોજેજાઓ નહીં જોએ કે જેથી મારી સચાઈ વીશે તારી ખાત્રી થાએ તાંહાં સુધી મને પેગમબર તરીકે માનવા હું કાંઈ તુંને કેહેતો નથી." તેના આ કહેઆ મુજબ કોબાદ તેની સાથે એક આતશ કદેહમાં ગયો, અને પાખ આતસ સાથે મજદકને ગોફતેગો કરતાં ખુદ પોતે પોતાના કાને સાંભળીઓ; કાંએજે તેણે યુક્તીથી પેલા આતસ પછવાડે એક માણસને એવી રીતે ઉભું રાખીઊં હતું જે, તેના સવાલોનો જે જવાબ તે આપતો તે અવાજ ગોયા પેલા આતશમાંથી નીકળતો હોએ એવો જણાતો હતો. કોબાદની પુર ખાત્રી થઈ અને મજદકનાં ધરમની સચાઈ તે પોતે પોતાની આખી જીંદગી સુધી માનવા લાગો તેથી એ શખસનો ધરમ એ પાદશાહના વટળીઆથી પુશકળ વધી ગયો. કેહેછે જે[121] આ ઠગારાએ કોબાદને શોખીથી એવું કહેઊં જે, "મારો ધરમ તેં જે દીલશોજીથીજ અખતીઆર કરીઓછે તેની સાબેતીમાં મારી પાશે નોશેરવાનની માંએને એક વખત મોકલ અને એ માગણી એ પાદશાહે બાહાલ રાખી હતે; પણ આ જુવાન શાહાજાદાએ પોતાની માની આબરૂ બચાવવા સારૂ આંખમાં આંસું લાવી પોતાના બાપ તથા મજદક શોડેથી એ કામ નહીં કરવા ઘણી મીનતજારીથી માગી લીધું. આ નવો ધરમ પસાર થયાથી એ દેશમાં પુરેપુરી અંધાધુંધી દાખલ થઈ. હર જગોએ મજદકના ચેલાઓ બીજાઓની બઈરી, છોકરીઓ, તથા તેઓની મીલકત જબરદસ્તીથી લઈ જવા લાગા. પાદશાહ પોતેબી તેજ ધરમ પાળતો તેથી તેનાથી તેઓને કાંઈ સજા થઈ શકતીતી નહીં પણ તેના અમીરો તેથી ઉલટુંજ મત ધરાવતા હતા તેથી પોતાના બચાવ સારૂ એકસંપની ઘણી જરૂરછે એવું તેઓ ધારવા લાગેઆ. તેઓએ એકઠા થઈ કોબાદને પકડી બંદીખાનામાં નાખીઓ અને તેના ભાઈ જામાસ્પને તખત ઉપર બેસાડીઓ. તારબાદ મજદકને પકડવા તેઓએ ચુકતી કીધી, પણ તેના ચેલાઓ પુશકળ થઈ પડીઆ હતા તેથી તેઓએ જેટલું કીધું તેટલાંથીજ માત્રે પોતે સંતોશ પામીઆ. પણ કોબાદ ઘણું સુધી તેઓના બંદીખાનામાં રહેઓ નહીં. તેની એક ખુશનુમા બેહેન[122] જે મજદકના ધરમની રશમ પ્રમાણે પોતાના ચાર ભાઈઓ સાથે લાગેલી હતી તેના મકર અને ફન ફરેબથી તે પોતે છુટો થયો. બંદીખાનામાંથી છુટા બાદ ઓકસસ (જહુન) નદી ઓળંગી પોતે નાહાશી ગયો અને તાતારના પાદશાહની પનાહ માગી કે, જેણે એનો હક પાછો મેળવવા એક મોટાં લશકર સહીત એને પાછો મોકલીઓ તેથી એની બલવાખોર રઈઅતે ચાતો પસ્તાવો કરી ચાતો બીહીને એને શરણ થઈ માફી માગી. આ નબળા પણ સખી પાદશાહે સઘળાઓને માફી બક્ષી તથા પોતાના ભાઈ જામાસ્પને પણ માફ કીધો. આ બીના બાદ એણે પોતાનો તમામ અખતીઆર સુકરાના છોકરા "જરમેહેર" ના સ્વાધીનમાં સોંપીઓ. સુકરા પર એનો હંમેશ ઘણો ચાહ હતો, કારણ કે તે એની પેહેલી નાહાસ ભાગની વેળાએ એની સાથે છેક ખુશનોજની દરબાર સુધી ગયો હતો.

કોબાદે રૂમના શેહેનશાહ "એનાસતેશીઅશ" સાથે જે લડાઈ કરી હતી તેમાં તે ફતેહ પામીઓ હતો અને પોતે ત્રેતાલીસ વરસ સુધી લાંબું તરેહતરેહવાર ફેરફારો સાથે રાજ કરીઆ બાદ મરણ પામીઓ. એણે "બરદાહ" અને "ગનજાહ" તથા તે શીવાએ બીજા ઘણાંએક શેહેરો બંધાવીઆં હતાં. ગનજા હજુર સુધી એક વખણાએલું શેહેર ગણાએછે અને તે જીઆરજીઆના પ્રાંતની સરહદ આગળ આવેલુંછે તથા તે હાલ જમાનામાં રૂશીઅનોના તાબા હેઠળ છે. અરે! ઓ જમાના! તેં કેવા કેવા ફેરફારો કરી નાખીઆછે!! ઈરાનની શેહેનશાહત જે એક વખતે રૂમની શેહેનશાહતની મોટી હમનબરદ ગણાતી હતી તે સુધારો અને ફતેહની રેલ જે નહીં કે ઉગમણ તરફના

સપર પેહેલા એલમના ઝરાહમાંથી આવી કે, નહી પેલાં કાબેલ આથમણ પ્રાંતમાંથી નીકળી પણ ઉત્તર તરફના બરફથી બંધાઈ ગએલાં મુલકોમાંથી પેદા થઈછે તેની સામે હાલ થવા કેવી અશકત થઈ પડીછે ! ! ! એ મુલકોની જમીન વટીક પણ એ દેશના આગળા ઈતીહાશ લખનારોને માલુમ નથી. તાંહાં જે કમબખત જંગલી ટોળાંઓ ઘણું થયું વસતાં આવીઆંછે તેઓએ હાલ પોતાના કેટલાએક પાદશાહોની બુદ્ધીથી, યુરોપખંડની દખણ તરફના રાજોના દાખલાઓ પરથી તથા ઈશાઈ ધરમની ખુબી જેથી દરેક દેશમાં આદમીઓની હાલત સુધરતી આવીછે તે સઘળાં મજબુત કારણો એકઠાં થયાં પરથી જે ખુદરતી હરકતોને લીધે આટલું સુધી તેઓ વધી શકીઆ નહી તેની સામે થઈ હાલ જમાનામાં (રૂશીઆની) એક મોટી શેહેનશાહત પોતે સ્થાપેલીછે. કોબાદના રાજના છેલ્લા દીવસોમાં રૂમના શેહેનશાહ "એનાશતેશીઅસે" ઈરાનીઓને મજબુતીથી અટકાવી રાખવા સારૂ [123] કોટ અને કીલ્લાઓથી મજબુત કરેલું પેલું વખણાએલું "દારા" શેહેર બંધાવીઊં હતું. આ કોટ અને કીલ્લાઓથી મજબુત થએલાં શેહેરથી એક શેહેનશાહતને વારંવાર ચટાપટ થતી તથા બીજીને પોતાની શકતી પર હંમેશ ભરોશો રેહેતો હતો. એવું કેહેવાએલુંછે કે, [124] જે કારણસર એ શેહેર બાંધવામાં આવીઊં હતું તે કામ એ શેહેરે ૬૦ વરસ સુધી ખાતરીથી બજાવીઊં હતું; પણ એ મત આપણે શવીકારીએ તેની આગમજ આપણને જાણવું જોઈએ જે, એ બંધાવીઆથી કેટલાએક ગુસ્સાને મારે હોમલા થયા હતા, જેની સામે એ શેહેર ઘણું શુધી ટકી રહઊં હતું, પણ આખરે તેથી એજ માત્ર નહીં પણ એની પડોશના સઘળા રૂમી શેહેરો તથા મુલકો-નેબી તારાજ કરી નાખવામાં આવીઆ હતા. કોબાદ ઘણાએક છોકરાઓ મેહેલી મરણ પામીઓ. પણ એવું જણાએછે જે, તેનો અસલથીજ નોસરવાન પર ઘણોજ પીઆર હતો; અને પેહેલે ઘરથીજ એ પાદશાહનો તેના વીશે જેસારો વીચાર બેઠો હતો તેને એ શાહાજાદાના અજાએબ જેવાં ડાહાપણ તથા નેકી ભરેલી ખશલતો જોયાથી દરરોજ ટેકો મળતો ગયો. એ પોતે મરણ પામીઓ તારે એણે પોતાનું રાજ પોતાના આ માનીતા છોકરાને સ્વાધીન કીધું. [125] જે વશીહતનામુ મુબેદાને મુબેદને સ્વાધીન કીધું હતું તે તેણે શેહેનશાહતના એકઠા થએલા સઘળા અમીર ઉમરાઓ આગળ વાંચી સંભળાવીઊં અને તેઓએ બાખુશીથી પોતાના ગુજરેલા પાદ-શાહની મરજી કબુલ રાખી; પણ રાજમા ચાલેલી તમામ ખરાબીઓ સુધારવા પોતે અશકતછે એવું જણાવી નોશેરવાને તાજ લેવા નાપાડી. એ શાહાજાદાએ કહેઊં જે, "સઘળા મુખીઅ ઓધાઓ ઘણા હીના અને ધીકારવા લાએક માણસોએ ભરી નાખેલાછે માટે હાલ જમાનામાં ડાહાપણ અને ઈનશાફની રાહે રાજ ચલા-વવા કોણ ફોકટની મેહેનત લેએ. અગરજો હું મારો ઓધો બજાવવા માંગુતો, મને મોટા મોટા ફેરફારો કરવા જોઈએ જેથી લોહીલુવાની થશે; મારા વીચારો તમારા ઘણાએકો સારૂ કદાચ બદલાઈ જશે અને જે કુટુંબોને હાલ હું માન આપુંછું તે સઘળા કદાચ તારાજ થઈ જાશે. આવાં કામો કરવા મારી મરજી થતી નથી. તેઓ મારી ઈચ્છા તથા મારી આબરૂને લાએક નથી માટે મને તે કરવા પડતાં મુકવા જોઈએ." [126] એના બોલ-વાની સચાઈ અમીરોથી કાંઈ ખોટી પાડી શકાઈ નહીં; અને સુધારો કરવાની ઘણી અગતછે એવી તેઓની તેજ ઘડી ખાત્રી થઈ માટે એના સઘળા કામોમાં એને મદદ કરવા, એના સઘળા હોકમોને દીલોજાનથી બજા લાવવા તથા પોતાની ચાકરી એની તથા પોતાના દેશની શેવામાં ધરવા તેઓએ સોગંદ લીધા. આવી કબુલા-તોથી પોતાની ખાતરજમે કરીઆ બાદ નોશરવાન પોતે તખતનશીન થયો અને પોતાની સઘળી દરબાર એકઠી કરીઆ પછી તેઓ આગળ આ નીચે મુજબ પોતે ભાષણ કરીઊં એમ આપણને જણાવવામાં આવેલુંછે. "જે અધીકાર મારા ઓધાને રૂપે મને મળવો જોઈએ તે તમારા શરીર ઉપર અને નહીં કે તમારા જીગર ઉપર મુકરર

થઈ ચુકોછે. આદમી જાતના છુપા વીચારો માત્ર પરમેશવરજ જોઈ શકેછે. આ વીચારથી મારી એવી ખાહેશછે જે, તમો સમજી શકો જે મારી નેગેહબાની અને અખતીઆર માત્ર તમારા કામોપરજ અને નહીંકિ તમારાં અહીડાંઓપર[૧૨૭] કાબુ ચલાવી શકે. ઈનશાફનાં મજબુત મુળતતવોપરજ હું હંમેશ અમલ કરીઓ જઈશ અને મારી ખુદ પોતાની મરજી તથા કીંઠ પ્રમાણે હું ઈનસાફ કરનાર નથી અને એ ઉપાયોથી રાજમાં દાખલ થએલી સઘળી ખરાબીઓ હું જડ મુળથી જારે ઉખેડી નાખીશ તારે એ શેહેનશાહત મજબુતાઈપર આવશે અને મને હવે પછીની ઓલાદથી માન મલશે.[૧૨૮]"

પોતાની આ કબુલાતો મુજબ નોશેરવાન પેહેલવેહેલાં તો ચાલવા લાગેઓ; પણ જે ઘડીએ તેને માલુમ પડીઉ કે, "હું પગભર થઈ ચુકોછું તેવોજ તેણે મજદકના નાસકારક ધરમને બુન બેખથી ઉખેડી નાખવા ઠરાવ કીધો. આ ઠગારાના ધરમના મુળતતવો હમણાંજ આગળ સમજાવવામાં આવેલાંછે. મજદકનો ધરમ એ શેહેનશાહતમાં સ્થાપેલા ધરમથી તદનજ બરખેલાફ હતો અને એ ધરમના મુળતતવોથી બધી માલ મીલકતોનો નાશ થવો જોઈએ જેનું કે સેવટ અંધાધુંધી શીવાએ બીજું કાંઈ આવેજ નહીં તેથી નોશેરવાન જેવા પાદશાહે પોતાના બાપની જીંદગી વેળાએ જે અપમાન પોતે ખમીઉં હતું તેથીજ આવા દેહેશતનાએક ધરમનો જેમ બને તેમ જલદીથી નાશ કરવા તેણે ખુદ પોતે ઠરાવ કરીયો હોએતો તેમાં કાંઈ ઘણું નવાઈ જેવું નથી. પણ મજદકના ધરમ પાળનારાઓની સંખીઆ મોટી હોવાને લીધે નોશેરવાનને કાંઈક બાજી રમવા ફરજ પડી હતી. એક બીઆન એવી રીતે આપવામાં આવીઉછે જે, નોશેરવાન અદલે પોતાના દેશના બચાવ સારૂ એ ઠગારાપર ફતેહ પામવા એક અઘટીત યુક્તી કરી હતી; કેમજે તેણે મજદકને તથા તેના ધરમ પાળનારા ઘણાએક સખસોને પોતાના મેહેલ આગળ એકઠા થવા કહેઉં; પછી તાંહાં પોતાના આપેલા કોલ પ્રમાણે મેરબાની ભરેલી ચાલ ચલાવવાને બદલે તેઓને કતલ કરાવીઆ[૧૨૯]; આ વાત તદન આપણે ઈનકાર કરતા નથી પણ આ નીચલી વાત વધારે ધીઆન આપવા લાએકછે; કેમજે તે એ પાદશાહની ચાલ ચલગત સાથે વધારે મળતી આવેછે તેથી બની શકે એવી દીસેછે. કોઈએક શખસે આવી પાદશાહ રોડે એવી ફરીઆદ કીધી જે મારી ઓરતને મજદકનો એક શાગરેદ જબરદસ્તીથી લઈ ગયોછે. પાદશાહે એ ઠગારા પેગમબરને એવું કેહેવડાવીઉં જે તું તારા શાગરદને કેહે જે પેલી ઓરત પેલા ફરીઆદ કરનારને સ્વાધીન કરવામાં આવે. પણ એ વાત પોતાનાં ધરમથી ઉલટી હતી તેથી મજદકે આ દુનીઆના પાદશાહનાં એ ફરમાનને ધીકારી કાહાડીઉં. પોતાની સત્તા સામે હાવી તેણે હીંમત ચલાવી તેથી નોશેરવાન ઘણોજ ચીરડાયો અને મજદકને તરતજ કતલ કરવા પોતે હુકમ કીધો. તારબાદ તેના ઘણાએક ધરમ પાળનારાઓનેબી મારી નાખી આ ધીકાર તથા ભુલાવા ભરેલા ધરમનો તેણે નાશ કરી નાખીઓ[૧૩૦].

પોતાના રાજની આબાદાની વધારવા "નોશેરવાન" પોતે અતીશે મેહેનત લેતો હતો. જે જે સઘળા પુલો ભાંગી પડીઆ હતા તેઓને સમરાવવાને તથા ઘણીએક નવી ઈમારતો ઉઠાવવાને પોતે હુકમ કીધો હતો અને એને શાહરાવનાર ઈતીહાશ લખનારાઓ આપણને એવું જણાવેછે જે દરેક ગામડાં અને શેહેરો જે તારાજ થઈ ગયાં હતાં તેઓનેબી એણે પાછાં આબાદાની હાલતમાં લાવી મેહેલીઆં તથા વસાવીઆં હતાં. એણે નીશાળો[૧૩૧] અને મદરેશાઓ પણ બંધાવી અને કાબેલ શખસોને પોતે એટલું તો ઉતેજન આપતો હતો જે યુનાનના ફીલશુફોબી એની દરબારમાં જઈ રહેઆ હતા[૧૩૨]. પોતાની શેહેનશાહતને એણે ચાર મોટા વીભાગમાં વેહેંચી નાંખી હતી. પેહેલા વીભાગમાં ખોરાશાન, સીસ્તાન અને કીરમાન આવેલા હતા. બીજામાં

ઇશિફ્રાન અને રૂમ શેહેરના તાલુકામાંના પ્રાંતો જેવા કે, ગીલાન, આદરબીજાન અને અરૂમીનીઆ હતા. ત્રીજામાં ફ્રારસ અને એહવજ તથા ચોથામાં ઇરાક પ્રાંત આવીઓ હતો, જે ઠેઠ રૂમની શેહેનશાહતની હદવેર પોહોચીઓ હતો[133]. આ જુદી જુદી હકુમતો ચલાવવા ઘણા સુંદર ધારાઓ દાખલ કરવામાં આવીઆ હતા; અને તેઓમાં નેમણુક કરેલા ઓધેદારો કાંઇપિણ ખરાબ રીતે પોતાનો ઓધો વાપરે નહીં તે સારૂ દરેક તરેહની સંભાળ રાખવામાં આવી હતી. પણ એ પાદશાહની ખુદ પોતાની ખબરદારી તથા ઇનશાફ્રને લીધે અકશર કરી એનાં સઘળા મુલકો ઘણા આબાદ હાલતમાં ચાલતા હતા અને ઈતીહાશ કરતાઓ જારે એવું જણાવેછે જે, એની રાજ ચલાવવાની કીરતી અને ફ્રતેહ એના માનીતા વજીર "અબુજરગ જમેહેર"[134] ના અચરતી ભરેલા ડાહાપણ ઉપર કેટલેક દરજજે આધાર રાખતી હતી તારે તેથી વળી એની વધારે કીરતી માલુમ પડેછે. એ શખ્શને ઘણીજ નીચ[135] હાલતમાંથી સઉથી પેહેલે દરજજે જે ચહડાવી મેહેલીઓ હતો તેથી એ શખ્સની નેકી તથા ડાહાપણને લીધે એ પાદશાહનેબી વધારે માન મળેછે. તેણે પોતે એવા શખ્શને બારીકીથી શોધી કાહાડી તેના નેક ગુણોને આ પ્રમાણે ઉપીઓગમાં આણીઆ. રૂમની શેહેનશાહતપર હુમલા કરી નોશેરવાને મેળવેલી ફ્રતેહના હેવાલોમાં ઉગમણ તથા આથમણ તરફ્રના ગરંથકારોમાં જાજો ફ્રરક પરતો નથી. કેટલાકએક ઉગમણ તરફ્રના ઈતીહાશ કરતાઓએ ખોટી રીતે એવું જણાવેલુંછે જે, એણે એક રૂમના શેહેનશાહને કેદ પકડીઓ હતો[136]; અને એક સ્વદેશ ઈતીહાશ લખનારા તરીકે એ પાદશાહના લશકરે જે થોડીક માર ખાધી હતી તે વીશે કાંઇપિણ તેઓએ જે જણાવેલું નથી તે આપણાથી માફ્ર થઇ શકે એવુંછે. પણ શેહેનશાહ જસતીનીઅનને નોશેરવાનના રાજની શરૂઆતમાં પોતાને રૂશવા લાગે એવા કોલકરારો બાહાલ રાખીઆ હતા; તીઆરબાદ એ પાદશાહની ચાલુ લડાઇઓ; તમામ શીરીઆ (શામ) ના મુલકને તાબે કરવું; એનતીઓક[137]ને જીતી લેવું; ભુમધીઅ સમુદર (રૂમના દરીઆ) સુધી કાઇપિણ અંટકાવ મળીઆ વીનાં એ ઇરાની પાહશાહના લશકરનું આગળ વધવું; એની આઇબીરીઆ અને કોલચીસપરની ફ્રતેહ તથા "ફ્રાશીશ" નદીના તથા યુકઝાઇનના કીનારાપરના મુલકોપર થોડુંક સુધી એનો અખતીઆર જે ચાલીઓ હતો તે સઘળી ખરી બીનાઓ એના દુશમનોબી ઇનકાર કરી જતા નથી. પણ તેઓ (એના દુશમનો) વળી એવું જણાવેછે જે, જારે એનો શેતારો ઘણીજ ચહડતી કળાએ પોંહોંચીઓ તારે લશકરી સરદાર તરીકેની એની કળાકૌવશળને "બેલીસેરીઅસે" અટકાવી હતી કે જેને એને આગળ વધવાથી અટકાવા બે બે વેળાએ એની સામે મોકલવામાં આવીઓ હતો અને જારે આપણે તેના ખુટ ભરેલા ઉપાયો તથા જે દરબારની તે પોતે ચાકરીમાં દાખલ થયો હતો તેની ચાલ ચલણ તરફ્ર નીગાહ પોહોચાડીએછે તારે તેની ફ્રતેહ બેશક આપણને ઘણીજ આશચરીકારક લાગેછે. શેહેનશાહ જસ્તીનીઅન અને નોશેરવાન વચે જે જે કોલકરારો થયા તે સઘળાઓમાં નોશેરવાને મોહોટાઇનું ડોળ ઘાળીઉં હતું. તેનાં હલકે દરજજેનાં નોકરોપરથી[138] એ શેહેનશાહની દરબારમાં એવી તો રીતે મેહેરબાની દેખડાવામાં આવી હતી કે, તેથી હરએક કુકરાજખોર ટોળાંની મગરૂરીમાં વધારો થયાવીના રેહે નહીં અને એ ચાલ ચલણપરથી જે વીચાર ઉતપન થાએ તેને આ રૂમી શેહેનશાહે નોશેરવાનને જે ત્રીસ હજાર સુનેરી દેરમો આપવા કબુલાત આપી તેથી ટેકો મળીઆ વીનાં રેહેતો નથી. એ રકમ જોકે નોશેરવાનને કાંઇ ઘણી ઉપીઓગી થાએ એવી ન હતી તોએ તેથી આથમણ તરફ્રનો શેહેનશાહ એક તેને ચોથાઇ આપનારાઓની સંખીઆમાં દાખલ થયો હોએ એવું તે ઉપરથી જણાએછે. રૂમી શેહેનશાહ જસ્તીનીઅન અને તાઇબીરીઅસ સાથે નોશેરવાન કે, જેણે પોતે હવે છેક ૮૦ વરસની ઉમરે પોંહોંચીઆ છતાંબી લશકરની સરદારી

લઈ બીજીવાર જે લડાઇ કીધી તેમાં તેણે કાંઈક જુજ હાર ખાધી ખરી; પણ એ જઈફ પાદશાહની બાહાદુરી તથા હરેક કામને સરંજામ પોહોચાડવાની ટેવને લીધે આખરે તેણે પોતે દારાનો કીલ્લો સ્વાધીન કીધો તથા શામ (શીરીઆ) નો મુલક લુટી લીધો. રૂમીઓપર આ જે મોટી ફતેહો તેણે જારે મેળવી તારે બીજા ભાગો તરફ પણ તેનાં સરદારો નોશેરવાનની શેહેનશાહતની હદ તેજ પ્રમાંણે વધારતા ચાલીઆ હતા. ઓકશશ (જહુન)ની છેક દુરના "ફરધાહના"[૧૩૯] સુધીના મુલકો, સીંધુ નદી સુધીના તમામ દેશો, કેટલાએક હીંદુસ્થાનના પ્રાંતો અને અરબસ્થાનનાં દવીપકલપના ફળવંત મુલકોએબી ઈરાનનાં આ જબરદસ્ત પાદશાહની તાબેદારી કબુલ રાખી હતી.

નોશેરવાનનાં રાજમાં એકજ હુલડ થયું હતું અને તે તેના છોકરા નોશીજાદે ઉઠાવીઊં હતું. આ શાહજાદાની મા ઘણી ખુશનુમા હતી તેથી તેના પર પાદશાહ પોતે ઘણોજ મોહીત પડેલો હતો; પણ તે ઈશાઈ ધરમ પાળતી હતી તેથી પોતાના ખાવંદનો ધરમ પાળવા તેણીને ઘણીએ સમજાવામાં આવી તોબી તેણીએ પોતાનો બાપીકો ધરમ છોડીઓ નહીં અને તેણીનાં નાહનપણના શીખવેલા ધડાથી પેલા છોકરાએ માજદીઅશનાન ધરમ પાખ નથી એવો ધીકાર કરવા માંડીઓ તથા જાહેરાંત રીતે ઈશાનો ધરમ પોતે પાળવા લાગેઓ. એ ચુસ્ત પણ ગાફેલ શાહાજાદાએ પોતાના દેશના ધરમ વીશે જે ધીકાર દેખડાવીઓ તેથી તેના બાપને ગુસ્શો ચહડીઓ અને તેના વીચાર પ્રમાણે પોતાનો છોકરો જે ગુમરાહ થયો હતો તેને સજા કરવાને તેને બંદીખાને નાખીઓ.

આ બીના બનીઆની થોડુંક પછી જારે નોશેરવાન શીરીઆ (શામ) નાં મુલકમાં હતો તારે તેનાપર કોઈ એક મરજે ગલબો કરીયો તેથી તેના ગુજરવા વીશે એક અફવા લોકોમાં ફેલાઈ રહી. આ અફવાથી ઠગાઈ નોશીજાદ બંદીખાનામાંથી નાહાઠો તથા બીજા કેદીઓનેબી તેણે છોડી મેહેલીઆ તથા ઘણાંએક ઈશાઈ ધરમ પાળનારાઓને એકઠા કરી તેણે ફારસ તથા આહવજમાં પોતે પગભર થવા કોશેશ કીધી. જેવું આ હુલડ વીશે નોશેરવાને સાંભળીઊં તેવોજ રામબુરજીન નામના પોતાના એક સરદારને તેણે તેની સામે થવા મોકલાવીઓ. એ સરદારપર જે હોકમનામાનું કાગજ એ પાદશાહે આ વેળાએ મોકલીઊં હતું તે કાગજ ફારસી ગરંથકારો[૧૪૦] આપી જાએછે અને તેમાં એ પાદશાહે એવું લખીઊં હતું જે, "મારા છોકરા નોશીજાદે મારા મરણની લોકોમાં પથરાએલી અફવાહ સાંભળી તે ખરીછે કે નહીં તે વીશે તેહેકીક કરીઆ વગર હુલડ ઉઠાવીઊં તથા ઘણાએક કેદીઓને છોડી મેહેલીઆછે. રાજના દુશમનો સામે ખરચવા મેં જે ખજાનો રાખીઓછે તે તેણે ખરચી નાખીઓછે; અને થોડાએક કીરીશચીઅનો રાજના માલેક થાએ તેથી નીપજતા પરીણામો વીશે કાંઈપણ વીચાર કરીઆ વગરે પોતે લડાઈના મેદાનમાં નીકળી પડીઓછે. અગર જો નોશીજાદ પાછો પોતે તાબે થઈ જાએ તો તેણે છોડવેલા કેદીઓને તેઓના પોતપોતાના બંદીખાનામાં પાછા મોકલાવી દેજો: જે ચોકશ અમીરો અને અમલદારોએ તેની તરફેણ ખેંચીછે તેઓને કતલ કરજો તથા બાકીના તેના હમશરીકો જાંહાં જાંહાં જવા માગે તાંહાંતાંહાં તેઓને જવા દેજો. હું નોશીજાદને માફી બક્ષવાનું વચન આપુંછું. પણ અગર જો તે હુલડ ઉઠાવીઓજ જાએ અને આવું ખાત્રી ભરેલું માફી પત્ર તેને મળે તોબી તે પોતે તાબે નહીંજ થાએ તો તેનાપર હુમલો કરવા રામબુરજીનને એક પળ ભરબી થોબવા હું હોકમ આપતો નથી. એક બુજરગ ખાનદાનમાંથી પેદા થએલો શખશ જેની તબીઅત બદી તરફ માંએલ હોએછે તેની તરફ તેની ચાલ પ્રમાણે અને નહીં કે તેના ખાનદાન મુજબ આપણને ચાલ ચલાવવી જોઈએછે. એક બદ માણસ દુનીઆના પાદશાહ સામે હથીઆરબંદ થાએ તેને મારી નાખવાનું કામ સારૂંછે માટે તેની જીંદગાનીની દોરી કાપી નાખવા તમારે કાંઈપણ બીહીવું નહી. એ ખુન તેની પોતાની ચાલથી થએલું અને નહીં કે તમોએ કરેલુ કેહેવાશે. હોંસથી તેને કેશર (સીઝર) નો ધરમ પસંદ કીધોછે અને પોતાનું માથું આપણાં રાજ તરફથી ફેરવેલુંછે."

"પણ લડાઈનાં દરમીઆનમાં અગર જો નોશીજાદ પકડાઈ જાએ તો તેના માથાના એક બાળનેબી તમારે ઇજા પોહોચાડવી નહીં. તેને તેના ખીદમતગાર ગોલામો શહીત જે મેહેલમાં આગળ કેદ રાખવામાં આવીઓ હતો તાંહાંજ પાછો કેદ કરજો. જે જે ચીજો તેને જોઈએ તે સઘળી તેને પુરી પાડજો અને એ છોકરો જેનાપર હજુર અમારો પીઆરછે તેને કોઈપણ આપણો લશકરી અમલદાર કાંઈ માઠા શબ્દો ઓચરી તેની લાગણીને દુખ લગાડે તેવું થવા ના દેજો. અગરજો કોઈપણ નોશીજાદને માઠા બોલો બોલે તો તેને ભાળા દેખડાવજો. સપર પેહેલાં તેની જબાન કાપી નાખજો ને પછી તેનો જાન લેજો; કાંએજે એ શાહાજાદાએ પોતાના ખાનદાનને આ ચાલથી નામોશી પોહોચાડેલીછે તોબી તે અમારાથી પોતાની જીંદગી ભોગવેછે અને અમારાજ પીઆરથી તેની સલામતી રહેલીછે". આ હુકમનામાપરથીએ પાદશાહના મોહોબત તથા નેકીના ગુણો જણાએછે એવું જે ઉગમણ તરફના ગરંથકારો જણાવી મઘન થાએછે તેને બદલે એ હુકમોપરથી આપણને કદાચ વધારે કરડો ઇનિશાફ અને વધારે સખ્ત રાજદુઆરી કારોબાર માલુમ પડેછે. પોતાના છોકરાને મારી નાખવાની ઇચ્છાને[૧૪૧] તે કેદ પકડાએ તો તેની સાથે ઘણી સારી ચાલ ચલાવવાની બાહેરથી જે હોંશ દેખડાવીછે તેથી જે ઢાંકપીછોડો થાએછે તે ઘણો નજીવો જેવો દીસેછે. એ પાદશાહનો હુકમ સારી પઠે બજાવવામાં આવીઓ. રામબુરજીને તે સાહજાદા સાથે લડાઈ કીધી. નોશેરવાનના આ જબરદશત સરદારે આ બીનમાહીતગાર જુવાન શાહજાદાની થોડીક વગર કવાએદવાલી ટુકડીઓપર તરતજ ફતેહ મેળવી. નોશીજાદ મારીઓ ગયો; [૧૪૨] અને તેનાપર આ ફતેહ મેળવનારે સાસાની વંશના એક પાદશાહી ખાનદાનના શખસપર તેની માઠી ચાલથી જે મુશીબત આવી પડી તે વીશે ફરીઆદ ઉઠાવી પોતાની બાહાદુરીથી તેનાપર જે ફતેહ મળી તેથી પોતાને હાથે તેનું ખુન થયું તે વીશે પોતાના હીન નશીબપર ઘણો શોખ કરવાનો અમશાથો દમામ કીધો. જે જે પાદશાહોએ નોશીરવાનની દોસ્તીની ખાહેશ દેખડાવી હતી તેઓની દરબારની બુજરગી વીશે ઇતીહાશ લખનારાઓએ ઘણું સરખું બેઆન આપેલું છે; તેમાં હીંદુસ્થાન અને ચીનના શેહેનશાહો તો ઘણાજ મશહુર છે. ઇરાનના પાદશાહપર તેઓએ જે નજરાણું મોકલાવીઉં તેથી વધારે અજાએબ જેવું અને કીંમતી નજરાણું કોઈકાળે પણ એ દેશમાં જોવામાં આવીઉં ન હતું એમ તેઓએ જણાવેલુંછે.[૧૪૩] પોતાના એલચીઓની જાહોજલાલી દેખડાવીઆથી ઉગમણ તરફના પાદશાહો પોતાનું દરવ્ય તથા દમામ દેખડાવેછે અને એ વાતથી પોતે મગન થાએછે; પણ એવી ચાલચલણો કુકરાજીને લીધે નહીં, પણ બીજા સારા હેતુઓથી ચલાવામાં આવેછે. એલચીઓના ખીદમતગારોના દમામથી, તેઓના નજરાણાની અતી કીંમતી વસ્તુઓથી તથા તેઓના ખુદ પોતાના ભપકાથી જે પાદશાહ તરફથી તેઓ આવીઆ હોએ તેઓની શક્તી તથા આચરણ વીશે અણઘડ લોકો પોતે કીઆશ બાંધેછે અને એજ કારણસર જુદા જુદા એલચીઓના બેઆન આપતી વેળાએ તેઓના કરેલા દેખાવ તથા તેઓના કરેલા દરબારી દમામ વીશે જણાવવા દરેક ઉગમણ તરફના ગરંથકારો જેમ બને તેમ જરાકે જરા બેઆન આપવા પોતાની ફરજ સમજેછે.

દેશની અંદરની હાલત સારૂ નોશેરવાને ઘણાં સરસ ધારા બાંધીઆ હતા. પોતાના સઘળાં રાજપર તેણે એક મધીઅમ અને મુકરર ભોંએભાડાંનો[૧૪૪] કર નાખીઓ હતો. દર યાહુદી તથા કરીશચીઅન દીઠ તેણે કાંઈક જજીઓ લેતો કરીઓ હતો. વીશની અંદર અને પચાસની ઉપરની વએના સઘળા પુરૂશોને નોકરીમાંથી ઇલાહીદા રાખીઆ હતા. એ ખાતાં કરતાંબી લશકરી ખાતાંનાં બંદોબસ્તનાં રક્ષણ સારૂ એના ધારા વધારે કઠણ હતા અને આ મોટા અને જ્ઞાની પાદશાહને પોતાનો એક સરદાર જેનો ઓધો ઘણો મોટો હતો તેણે એક

મોહોટી લશકરી કવાએદની વેળાએ નોશેરવાન પોતાની કમાનનું ઘેર લાવવા ભુલી ગયો[૧૪૫] તેટલી ચુક ઉપરથી ધારા પ્રમાણે ઈરાની શીપાહ એવો ખીતાબ જે મેળવવા એ પાદશાહ ઘણો મગરૂર રેહેતો હતો તે-ખેતાબ આપવા પોતે શાફ ના પાડીઊં. આથી તેની આવી હીંમતને લીધે પોતે ઘણો મગન થયો હતો. પણ ગમે એવો એનો સ્વભાવ હોએ અને ગમે એવી ચંચલ બુદ્ધીનો એ પોતે હોએ, તોબી એક માણસ તે કેટલું કરી શકે અને જે દેશમાં પાદશાહની મરજી મુજબ ધારા ચાલતા હોએ તાંહાં એના હુકમોના અખાડા તથા એના રખેલા એતબાર વીશે આડા કાન થાએ તો તેમાં કાંઈ ઘણું નવાઈ જેવું નથી. એની આટલી બધી ચંચલાઇ તથા અદલ ઈનશાફ હોયાં છતાંબી એનાં રાજના અમલદારો જુલમગાર તથા લાંચ રૂશવતખોર થવાથી અટકીઆ નહીં હતા. એવું કેહેછે[૧૪૬] કે, એના રાજના આખરના દીવસોપર તાતારના જંગલોમાંથી ઈરાનના પ્રાંતોમાં પુશકળ કોહોલાં નાહાશી આવીઆં હતાં તથા એ નવાં જાનવરોના પોકાર તથા ચીચારીઓથી[૧૪૭] તાંહાંના રેહેવાસીઓ ઘણાં બીહી તથા કંટાલી ગયા હતા. એ બાબેની ખબર દરબારમાં મોકળવામાં આવી અને એ જમાનાના ચાલુ વેહેમમાં સામેલ થઈ એનાં શગન વીશે પાદશાહે મુખીઅ મોબેદ પાસેથી તે વીશે તેહેકીક કીધી. આ અમલદારે જે જવાબ આપીઓ તેપરથી એ પોતે નેકી ભરેલો રાજ અધીકારી હતો[૧૪૮] એવું એક હાથપર આપણને માલુમ પડેછે તેમજ બીજા હાથ ઉપર તેથી આપણી એવી ખાત્રી પણ થાએછે જે, નોશેરવાનમાં બીજા સઘળા સરસ ગુણો હોઆ છતાંબી તે પોતે જાલેમ હોવો જોઈએ; કારણ કે જેના કાન આગળ સચાઈ માત્ર તદબીરથીજ બોલવામાં આવે તે જાલેમ શખસ હોવો જોઈએ. પેલા મોબેદે કહીઊં જે, "અસલી જમાનાની તવારીખ જોયાપરથી મને એવું માલુમ પડેછે જે હરેક દેશમાં જારે બેદાદી ચાલેછે તારે એવાં શીકારી જાનવરો તે તમામ દેશમાં પથરાઈ જાએછે." નોશીરવાન એનો અરથ પોતે તરત સમજી ગયો અને જલદીથી તેણે તેર પુરૂશોની એક છુપી મંડળી (કમીટી) મુકરર કીધી અને તેઓપર તદન વીસવાસ રાખી પોતાની આખી શેહેનશાહતમાનાં દરેક પ્રાંતમાં ફરી તમામ દેશના હલકે દરજજેના અમલદારોની ચાલચલણો વીશે પોતાને ચોકશ રીતે વાકેફગાર કરવા તેઓને હુકમ કરીઓ. આ કમીટીની પુછપરછ પરથી દેશમાં ઘણી બેદાદી ચાલે છે એવું માલુમ પડી આવીઊં અને ચોવીસ નાહાના હાકેમોપર બેઈનસાફી તથા જુલમ સાબેત થયો તેથી તેઓને કતલ કરવાની શીક્ષા થઈ હતી.[૧૪૯]

ઈનસાફખાતું મુકરર થયાથી પોતાની રઈઅતનું સાધારણ સુખ વધારવા નોશાવાનની કોશેશથી ગમે તેટલો ફાએદો થયો હોએ તોબી આ પાદશાહ પોતે દીલોજાનથી ઈનસાફને ચાહતો હતો તેમાં તો કાંઈ શકજ નથી. એક રૂમી એલચી જેને કીંમતી હદીઓ આપી "તીશેફૂન" માં મોકલવામાં આવીઓ હતો તે શખસ જારે પાદશાહી મેહેલની બારીઓમાંથી આસપાસના ઉમદા દેખાવોની તારીફ કરતો હતો તારે તેણે ઊંચીનીચી જગાનો એક કકડો જોયો અને પુછીઊં જે, શા સારૂ એ જગાને એક સપાટીપર લાવી મેહેલતા નથી?[૧૫૦] એક ઈરાની ઉમરાવે કહીઊં જે, "એ મીલકત એક બુઢી ઓરતનીછે કે જેને વારેઘડીએ આપણા પાદશાહે વેચવા અરજ કરી, તોબી કાંઈ વાંધાને લીધે તે વેચવા ચાહતી નથી અને પાદશાહ પોતે જબરદસ્તી ચાલાવે[૧૫૧] તે કરતાં પોતાના આસપાસના દેખાવનો ભંગ થાએ તે પોતે વાધારે પસંદ કરેછે." પેલા રૂમીએ જવાબ વાળીઓ જે, "પેલી ઊંચી નીચી જગા ઈનશાફથી કરી જે પવીત્ર થયલીછે તેથી આસપાસના બધા દેખાવો કરતાં તે વધારે ખુશનુમા લાગેછે." હવે ઉગમણ તરફના ઈતીહાશ લખનારાઓએ નોશેરવાનની એવી એવી વારતાઓ[૧૫૨] જે પોતાના દફતરોમાં બચાવી રાખેલી છે તે વીશે ફરીથી અત્રે બેઆન આપવાથી ઘણું લંબાણ થઈ પડેછે

પણ બેશક નોશીરવાન એશીઆ ખંડનાં પાદશાહોમાં સઉથી મોટો પાદશાહ થઈ ગયોછે એવું આપણે વીચારી શકીએ છઈએ. એવી હાલતમાં અને એવા જમાનામાં પેદા થએલા કોઈબી આદમજાતને કદાચ નેક તથા અદલનો[૧૫૩] એલકાબ આપી શકાએજ નહીં; કાંએજે ગમે એવો તેનો સ્વભાવ હોએ, તોબી એક પાદશાહ જેની મરજી કે સઘળા દેશનો ધારો ગણાએછે તથા જેને પોતાના દેશમાં સમાધાની રાખવા ઘણાંએક હુલડો બેસાડી મેહેલવા તથા હુમલાઓ સામે થવા અને બીજાં ટોળાંઓપર ફતેહ મેળવવા ઘણાંએક એવા ઉપાયો લેવા પડેછે કે જે એ સઘળું ઈનશાફ અને ઈનશાનીઅતના ખીઆલથી એલાહીદુ હોએછે પણ ઉગમણ તરફના ઈતીઆશ રચનારે જે જે ખુબીઓ નોશેરવાન વીશે જણાવી જાએછે તે વીશે ઈનકાર જતી વેળાએ આપણને આટલું તો બાહાલ રાખવું જોઈએ જે, એના દેશના લાભ વીશે એનું રાજ ઘણું કીરતી ભરેલું થઈ ગયુંછે અને હેંસી વરસ ઉપરની ઉમર તથા ઉડતાલીસ વરસ ઉપર જે એણે રાજ ચલાવીઉં તે સઘળી મુદતમાં એણે એવા મોટા ગુણો દેખડાવીઆ હતા કે, જેવા ગુણો ધરાવનારા પુરૂસોને એકમતથી તમામ આદમજાત માન આપેછે. પણ એથી વધારે એછે જે, એની જીંદગીનાં સઉથી છેલ્લા દીવસો સુધી પોતાની આબાદાની ભરેલી હાલતથી એ કોઈબી રીતે છાકી ગયો ન હતો. જે મોજ મજાહ એની પાસે ભમતી હતી તેમાંથી પોતાના મજબુત વીચાર અને ભલમણશાઈ ભરેલા ગુણોને લીધે એ બચી રહેયો હતો. એ પોતે ઘણી મોજમજાહ ભોગવતો ન હતો તથા બીજાઓનેબી તે પ્રમાણે કરવા દેતો નહીં. એ જઈફ પાદશાહે પોતાની પુર જુવાનીમાં થયલી લડાઈની વખતે જેવી હોંશ અને ચંચલાઈ દેખાડવી હતી તેવીજ હોંશ અને ચંચલાઈ પોતાના મોતની થોડુંક આગમજપર દારાના કીલ્લા ઉપર હુમલો કરવા પોતાના લશકરની આગેવાની કરતી વેળાએબી દેખડાવી હતી.

હરેક મોટાં અને જબરદસ્ત પાદશાહી વંશની આખરની અગમજના કીરતી ભરેલાં રાજો વીશે દુનીઆની તવારીખમાં ઘણાંએક દાખલા જોવામાં આવેછે અને જાહોજલાલીના પેલા ચમકાટો જેને કે રાજનાં એકબાળનો બાહાર કરી ગણવામાં આવેલોછે તે ઘણીએક વખતે તેની આખરના સઉથી છેલ્લા કીરણોછે એવું ખુલી રીતે તેઓએ પાછળથી સાબેત કરી આપેલુંછે. એનું કારણ ખુલ્લું માલુમ પડેછે. હરએક બળવાન પણ મરજી મુજબ રાજ ચલાવનાર જે રાજમાં પોતે હાકમીઅત ભોગવતો હોએછે તાંહાં પડતી દીશા વધતી જોઈને એવા ઈલાજો કરવાને ડરેછે કે જેથીજ માત્ર પેલી ખરાબીઓનો અટકાવ થઈ શકે; કાંએજે તેની પોતાની ચાલ ચલણો માઠા ભાએગે જે કારણોથી એવા પરીણામો ઉપજેછે તેઓ સાથે અતી ઘણો અતલગનો સંબંધ ધરાવેછે. પણ તોએ કાંઈબી પોતા તરફથી કોશેશ કરવા જે તે ખંતી હોએછે તો પોતાના દેશની અંદરની માઠી આવસ્થામાંથી લોકોનાં મન ફેરવવા બીજા દેશોપર તે લડાઈઓ ઉઠાવેછે અને તેમાં જેમજેમ પોતે ફતેહ મેળવતો જાએછે તેમતેમ એ ખરાબીમાંથી પોતાના દેશને કાહાડવા જાએછે તેમાં તે ઓર તેને વધારે ફસાવતો ને ફસાવતો ચાલીઓ જાએછે. તે જારે મરણ પામેછે તારે પોતાના દેશને બાહેરથી તો મોટું નામવાલું પણ અંદરથી તો પોકળ કરી નાખી જાએછે. જે ખરાબીઓએ પોતાનો પગ પેસારો કરીઓ હોએછે તે વધારે ખુલાસેથી પોતાનું કામ ચલાવતી જાએ એવું તે કરી મેહેલેછે તથા ઉલટા બીજા લોકોને જીતી લઈ પોતાના દુશમનોની સંફમાં તેને ઓરબી વધારો કરીયો હોએછે કે, જેઓ તેના વારસોની નબળાઈ તથા તેના સરદારોમાં પડેલી ફાટફુટ જોતાંજ તરતજ પોતાની હાલતથી અધીરા થઈ જઈ કીનો લેવાની જે તક જોતા બેઠા હોએછે તેઓ તરતજ તે તકનો લાભ લેછે. નોશેરવાનની સઘળી કીરતીનું પરીણામબી એજ પ્રમાણે આવીઉં હતું. એ

પાદશાહે ઈરાનને પડતી દીશામાં આવેલું જોઈ તેનું જોર પાછું લાવવા મજકુર ઉપાયો કામે લગાડીઆ. એની ફતેહો બેમીશાલ હતી અને એની મોટી ચંચલાઈને લીધે જે મોટી શેહેનશાહત એણે સ્થાપી તે એ પાદશાહની આખી જીંદગીવેર ટકી રહી હતી. ઈરાની ભુગોળ વીદીઆરથીઓએ પોતાની હલકાઇને લીધે પોતાના દેશની એ પાદશાહના રાજની વેળાએ જે હદ જણાવેલીછે તે કરતાંબી એનો મુલક વધારે બોહોલો હતો. એક વખતે ભુમધીઅ શમુદરના કીનારાથીતે છેક સીંધુ (અટક) નદીના કીનારા શુધી; રાતા શમુદરથી તે કેઆશપીઅન શરોવર વેર; અને ઈઉકશાઈનના દરીઆથી તે જકઝારતીશ નદીના દુર દુરના કીનારાઓ સુધી એ પાદશાહનાં હોકમોની ફરમાબરદારી કરવામાં આવતી હતી.

હોરમજદ ત્રીજાને[૧૫૪] નોશેરવાનનો વારેશ નેમવામાં આવીઓ; કાંએજે મા તરફથી તે તાતારના ખાકાનની છોકરીના બુજરગ તોખમથી અવતરેલો હતો માટે તેનો હક બીજા શાહાજાદાઓ કરતાં વધારે ગણવામાં આવીઓ હતો. એ ઊંચા તોખમને લીધે તેનો જે હક રાજ તરફ પોંહોંચતો હતો તેની સાથે તેની બુદ્ધી અને નેકીથી તેને વધારે પુષ્ટી મળી. હોરમજદની કેળવણી તરફ તેના બાપે ઘણી સંભાળ લીધી હતી. એનો ઉસ્તાદ નોશેરવાનનો વજીર "અબુજરગ જમેર"[૧૫૫] હતો. કહેછે જે, એ જુવાન શાહાજાદો પોતાના બાળપણના આ ઉસ્તાદને ઘણું આદરમાન આપતો હતો અને જાંહાં સુધી એ વજીર દરબારમાં રહેઓ તાંહાં સુધી એ દેશ ઘણું આબાદ હાલતમાં રહેઊ. જઈફી અને નાકઉતીને લીધે જારે આ નેક વજીરે ગોશેનશીની એખતીઆર કીધી તારે તેના સાગેરદે પોતાની ચાલચલણમાં એકેદમ ફેરફાર કરી નાખીઓ. પોતાના બાપના દાખલાથી તથા પોતાના ઉસ્તાદના શબ્કોથી પોતાના હવશોને મારવાનું મુશકેલ કામ જે તેણે થોડુંકસુધી અખતીઆર કરીઊં હતું તેમાંથી છુટો થયાથી પછી તે દરેક તરેહની અતીશએ મોજમાં ફશી પડીઓ. દરબારના દરેક આબરૂદાર ઓધેદારોને પોતાની હજુરમાંથી કાહાડી મેહેલીઆ તથા કતલ કીધા અને રાજ ચલાવવાનું કામ નીચ તથા ખરાબ માણસોને સ્વાધીન કીધું કે જેઓ સારીપેઠે જાણતા હતા કે, જાંહાં સુધી આપણે આપણા નબળા તથા બદીમાં ફસેલા પાદશાહની મેહેરબાનીમાં રહીશું તાંહાં સુધી હરેક તરેહના જુલમ જાશતી ભરેલાં કામો કરશું તોએ શીક્ષામાંથી બચી શકીશું. આવો મોટો ફેરફાર એ પ્રમાણે રાજના કારોબારમાં થયાથી તરતજ દુશમનો દેશપર ચહડી આવેઆ. તેથી તેઓ સાથે લડાઈ ઉઠી અને એક હુલડ દેશમાં પણ થયું. હીંદુસ્થાન તથા અરબસ્થાનના મુલકોએ નોશેરવાનના રાજનું શ્રેષ્ટપણું જે પોતે બાહાલ રાખીઊં હતું તે તેઓએ તેના આવા નલાએક વારશને ખંડણી આપવા તથા તેના તાબામાં રેહેવા ધીકારથી નાપાડીઊં. રૂમના શેહેનશાહનું લશકર મીસાપોટેમીઆમાં દાખલ થયું અને તાતારના મોટા ખાકાનના લશકરે ઓકશશ (જહુન) નદી ઓળંગી કુસ્તનતુનીઆનાં શેહેનશાહ સામે લડાઈ કરવાને બાહાને ઈરાનમાંથી બેધડક પસાર થવાની પોતે પરવાનગી માંગી. ઘભરાઈ ગયલા હોરમજદે એ પરવાનગી પેહેલવેહેલાં તો આપી પણ પછી તેઓની ચાલ તથાં જે કાબેલ પુરૂસો હજુર દરબારમાં રહેલા હતા તેઓનાં વીચારથી જલદીથી તેની ખાત્રી થઈ જે, આપણે આપણા દેશમાં આપણા ઘણા હરરતા શત્રુઓને[૧૫૬] દાખલ થવા પરવાનગી આપીછે; માટે તેણે પોતે તેઓને હાંકી કાહાડવા કોશેશ કરવા ઠેડાવ કીધો. સારાં ભાએગે તેને એક સરદાર પણ મળી ગયો. કેહેછે જે, એ સરદાર વીશે આગાહી પણ[૧૫૭] આપવામાં આવી હતી. એક ફળજોતીશીએ એવી અગમચેતી કરી હતી જે, ખાકાનને મારી નાખીઆમાં આવશે અને તેનું લશકર થોડાક લશકરથી પેરાગંદે થઈ જાશે. એ થોડાંક લશકરનો સરદાર ઊંચા કદનો, ખુલ્લા ચેહેરાવાલો, ગુચ્છાદાર બાલવાલો, સામલા રંગનો, જાડા અને

એકએક સાથે જોડાઈ ગએલા ભવાંવાલો, મુરડાલ શરીરનો અને કઢંગા ચેહેરાનો પુરૂશ હશે. આ બેઆન એવીતો ખુલ્લી રીતે બેહેરામ નામના લશકરમાંના એક ઈરાની સરદારને લાગુ પડતું હતું કે, પાદશાહથી તેને આ કામસર મુકરર કરીઆવીના રેહેવાઊંજ નહીં. જે દેશમાં પોતે લડાઈ કરવાનો હતો તે દેશથી બેહેરામ[158] પોતે સારીપેઠે માહીતગાર હતો તેથી તથા ઉપલી આગાહી જે તેણે પોતા સારૂ સાંભળી હતી તે ઉપરથી વેહમથી ઉસ્કેરાઈ તેણે માત્ર બાર હજાર માણસોનોજ સંખીઆ પોતાની સાથે લીધી. પણ એ સીપાહીઓ તેણે સંભાળ ભરેલી રીતે ઈરાનના સઉથી ચુંદા અને લડાઈ દીઠેલા શખસોમાંથી પસંદ કરીઆ હતા. તેના લશકરમાં ચાલીસની હેઠલ અને પચાસ વરસની ઉપરનો કોઈપણ શખસ નહતો. તાજુબ થએલા હોરમજદે પોતાના સરદારને પોતાના લશકરમાં માણસો વધારવા[159] અરજ કીધી પણ બેહેરામે એવો જવાબ વાળીઓ જે, મારી અજમાએસ ઉપરથી મને એવું માલુમ પડેલુંછે જે, શીપાહીઓની સંખીયાપરથી નહીં પણ તેઓના ગુણોથી ફતેહ મળેછે અને તે વીચારમાં તે પોતે કાંઈ ઠગાયો ન હતો. જે મફ્રમ પાહાડી દેશમાં[160] તે તાતારીઓની સામે થયો તાંહાં તેના લશ્કરમાં પળોટાએલા ઘણાં મેહેનતુ શીપાહોએ પોતાના ઘણા સરખા પણ બેતંગ આવી ગએલા હરીફો ઉપર ફતેહ મેળવી. ખાકાન પોતે કતલ થયો અને તેના છોકરાએ પોતાના શીકશત ખાધેલાં લશકરને ફરીથી બીજીવાર લડાઈ કરવા જે પાછું એકઠું કરીઊં તેનોબી પોતાના બાપના જેવોજ હાલ થયો. કેટલાએક ગરંથકારો એમ જણાવી ગયાછે[161] જે, એ શાહાજાદો કાંઈ મારીઓ ગયો ન હતો, પણ તાતારીઓ શોડેથી જે લુટ અને દોલત મળી હતી તે સાથે તેને "મદેન" માં કેદ મોકલાવીઓ હતો. જોકે એ લુટ પુશકલ હતી તોબી દરબારનાં એક મતલબીઆએ હોરમજદને એવું સમજાવીઊં કે, જે લુટ મેળવવામાં આવી હતી[162] તેમાંનો એતો માત્ર એક થોડોજ ભાગછે. એ ઠગાઈ ભરેલાં કેહેવાં ઉપર પાદશાહે ધીઆન આપીઊં અને બેહેરામની એ મોટી ફતેહથી બીહીને અદેખાઈનો મારીઓ તારબાદ એ સરદારને રૂમીઓ સાથે કરેલી લડાઈમાં જે શીકશત[163] મળી હતી તે પોતે થંડે અહીએસાંભળીઆ કીધી. એક સરદાર જેને ઈજત મેળવી તે તેણે ગોયા ગુનાહ કીધો માટે આ ઉપલી બાબદથી તેને તારાજ તથા બેઈજત કરવા હવે સારી તક મળીછે એવું જોઈ પોતે તેને વાસતે ઓરતનો એક પોશાક,[164] એક ચાતદી અને કટેલી (યાતી) મોકળી. આ બેઅદબ શીપાહે પોતે જલદીથી પેલો પોશાક પેહેરી લીધો અને તે પેહેરી પોતાના લશકરમાં જઈ બોલીઓ જે, "જુઓ, જે પાદશાહની મેં નોકરી બજાવી તેણે મારી ચાકરીના બદલામાં આ સારો હદીઓ આપીઓછે"! બધાઓ ઘણા ગુસ્સે થયા. સીપાહીઓએ બાપોકારથી બેહેરામને પોતાનો પાદશાહ કીધો અને તેને એવું જણાવીઊં જે, જે ધીકારવાલાએક ચંડાળે પોતાના એશઅશરતના મેહેલમાંથી પોતાના દેશના બાહાદુર બચાવનારને નહીં ખમી શકાએ એવું જે આ અપમાન પોહોચાડીઊંછે તેનીસામે અમોને લડાઈ કરવા લઈ જાઓ. દરબારની આવી ચાલથી બેહેરામને જે રીશ ચહડી હતી તેથી તેણે પોતાના લશકરને જુસ્સો દબાવાનો વીચાર મુતલગ કીધોજ નહીં; અને ગમે એવી આશા પોતે બાંધી હોએ તોબી સાસાનના વંશનો એકેદમ તરત નાશ કરવા પોતે ડાહાપણને મારે ઠીક વીચારીઊં નહીં; પણ માત્ર હોરમજના છોકરા ખુશરૂ પરવીજના નામનો શીક્કો પાડવા પોતે હુકમ આપીઓ. આ યુકતી કરવાની તેની મતલબ એ જે પોતે રાજનો માલેક થવા માગેછે તે વીશે લોકો તરત ચેતી જાએ નહીં તથા પાદશાહી કુટુંબમાં આપશ આપશમાંજ ફાટફુટ ચાલે. બેહેરામના કામથી પોતાના બાપના મનમાં જે શક ઉતપન થયો તેથી ખુશરૂએ જોયું જે, હું અવે જોખમમાં આવી પડીશ માટે પોતે તેમાંથી બચવા સારૂ નાહાશી ગયો. પોતાના છોકરાના નાહાસવાબાદ પાદશાહે તેના બે

મામાઓને કેદ કીધા;[૧૬૫] પણ તેથી તો તેનો ખુદ પોતાનોજ નાશ થયો. કાંએજે એ બે ઉમરાવોના દોસ્તોએ તેઓને બંદીખાનામાંથી છોડવીઆ એટલુંજ માત્ર નહીં, પણ હોરમજનેબી કેદ કરવા તેઓ પોતે પુરતા શકતીવાન થયા અને ફરીથી તે તખતનશીન નહીં થાએ[૧૬૬] તે સારૂ તેની આંખો પણ કાહાડી લીધી. પોતાના બાપના હાલ વીશે જેવું ખુશરૂએ સાંભળીઉં તેવોજ તે પોતે પોતાના પાએતખત શેહેર તરફ ચાલીઓ અને હજુરતો તે તાંહાં આવી પોહોચીઓ નથી એટલામાંજ તેને એવું માલુમ પડીઉં જે, રાજ પોતાના સ્વાધીનમાં કરી લેવાની ધારણાથી બેહેરામ "મદેન" તરફ દરમંજલ પોતે ચાલીઓ જાએછે. તેની સામે થવા ખુશરૂએ એક લશકર એકઠું કીધું અને "નાહરવન" નદીને કીનારે એક લડાઇ ઉઠી. એ લડાઈમાં પાએતખત શેહેરના મોજી સીપાહીઓ જેઓની સરદારી એક બીનમાહીતગાર શાહાજાદાના હાથમાં હતી તેઓ લડાઈ જોએલા તથા માહીતગાર લશકર સામે થવા બરોબર ઉતરી શકીઆ નહીં અને ખુશરૂનો પરાજય થયો. તે પછી ઘણી મુશકેલાઈથી તે પોતે રૂમીઓના મુલકમાં નાહાઠો. રોમના શેહેનશાહ "મોરીસે" તેને ઘણી મીત્રાચારી તથા મેહેમાનદારીની રીતભાત પ્રમાણે પોતાના મુલકમાં આશ્રો આપીઓ. જેવો એ શાહાજાદો નાહાઠો તેવોજ તેનો એક મામો[૧૬૭] પોતાના ભાણેજના હકને હોરમજથી કાંઈ અવે પછી ખતા નહી પુગે તે સારૂ પોતે તે ધીકાર ભરેલા અને હીના નશીબના પાદશાહના બંદીખાનામાં દાખલ થઇ કમાનની દોરીથી તેની જીંદગીનો પોતે અંત લાવી મેહેલીઓ.

બેહેરામ ચોબીને પેલું ખાલી પડેલું રાજ પોતાના સ્વાધીનમાં લીધું; પણ તે ઘણું સુધી ચાલીઉં નહીં અને ઈરાનના પાદશાહોની ટીપમાં થોડાજ ઈતીહાશ લખનારાઓ તેનું નામ દાખલ કરી જાએછે. કુસ્તનતુનીઆમાં છેક[૧૬૮] આવવા ખુશરૂને કાંઈ પરવાનગી આપવામાં આવી ન હતી પણ તેના ઓદ્ધા પ્રમાણે દરેક તરેહના માનથી તેને ઉતારો આપીઓ હતો[૧૬૯] અને "મોરીસે" તેને પાછો પોતાના તખત ઉપર બેસાડવા એક ચુંનંદાં લશકરની મદદબી કરી હતી. ધારવા કરતાં એ લડાઇનું પરીણામ સેહેલથી આવી ગયું હતું. હોરમજના ધીકાર ભરેલા જુલમથી ઈરાનીઓએ જો કે હુલડ ઉઠાવીઉં તોબી તેઓ પોતાના પાદશાહી વંશ તરફ મોહોબત દેખડાવતા હતા માટે સઘળે વાગેના શખસોનો ખુશરૂ ઘણો માનીતો થઈ પડીઓ. જે અખતીઆર પોતે જબરદશતીથી લઈ મેહેલીઓ હતો તે જાલવી રાખવા બેહેરામની હીંમત તથા તેની ચાલ ચલણથીબી તેને કાંઈ ટેકો મળીઓ નહીં. મદેન લીધાને હજુર આઠ માસ થયા નહીં એટલામાં તો ખુશરૂની સરદારી હેઠલના એક રૂમી[૧૭૦] અને ઈરાની લશકરથી તેણે શીકશત ખાધી અને પછી પોતે તાતારમાં નાહાસી ગયો. એ દેશના ખાકાને પોતાના વડીળના વખતમાં એ સરદારની બાહાદુરીથી જે શીકશત પોતાના લોકોને મળી હતી તે ધીઆનમાં ન લેતાં તેને બાઈજતથી પોતાના દેશમાં લઈ પોતાની ચાકરીમાં દાખલ કીધો અને પોતાના આ નવા પાદશાહની મેહેરબાનીથી બેહેરામ જલદીથી મોટે દરજજે વધી પડીઓ પણ તેની જીંદગીના દાહાડા ઝેરથી ટુંકા કરી નાખીઆમાં આવીઆ.[૧૭૧] ઈરાનના પેદા થએલા શીપાહોમાંનો આવો એક જબરદસ્ત શીપાહ દેશનીકાળ થઈ આ પ્રમાણે પોતાના આગળા હરીફોના દેશમાં મરણ પામીઓ. મરનારે એ દેશનાં લશકરને આગળ પોતેજ શીકશત આપી હતી અને એની બાહાદુરી તથા લશકરી કવાએદની ચંચલાઈને લીધે એનું નશીબ જારે બરગશતે થયું તારે તેજ દુશમનોએ ખુદ પોતે એને આશરો આપીઓ હતો.

ખુશરૂ પરવીજ જેવો પોતે તખતપર પગભર થયો તેવીજ તેણે પોતાને મદદ કરનાર શેહેનશાહ સાથે જે જે કબુલાતો કરી હતી તે ઈમાનદારીથી સઘળી પુરી પાડી અને ખુલ્લી રીતે શેહેનશાહ "મોરીશ" ને પો-

તાનો બાપ કરી કેહેવા લાગીઓ. દારા અને એવાજ બીજા પોતાના મુલકોની હદ આગળ આવેલા મજબુત કીલ્લાઓ તેણે રૂમી શેહેનશાહને સ્વાધીન કીધા અને તેનાપર ઘણું બેકીંમતી અને તોહોફો નજરાણું પણ ભેટ મોકલાવીઊં. ખુશરૂને તખતપર લાવવા જે જે રૂમીઓએ મદદ કીધી હતી તેઓપર ઘણી માયા ને મેહેરબાની તેણે દેખાડાવી હતી. જેઓએ એ પાદશાહને મદદ કીધી તેઓપર જો કે એણે ઘણી નવાજેશ કરી પોતાના દોસ્તો જેવા કરી લીધા તોએ જેઓ તેને તખત ઉપર બેસાડવાની વીરૂધ હતા તેઓ ઉપર તેણે ઘણો કરડો ડોળો રાખીઓ હતો અને પોતાનો રોબ તેઓપર બેસાડીઓ હતો. પોતાના જે બે મામાઓએ તેની જીંદગી બચાવી હતી તથા તખત મેળવી આપીઊં હતું તેઓએ તેના પાદશાહી બાપના પાખ શરીરપર પોતાના હાથ ઊંચકવા જે હીંમત કીધી હતી તેનાં બદલામાં તેઓને જે પોતે કતલ કરાવીઆ હતા[૧૭૨] *તે જાણીઆથી આપણને ઘણો ફંટાળો ઉપજેછે. મારીસ સાથે જે દોસ્તીની ગાંઠ બંધાઈ હતી તે દોસ્તીને ઇરાનના પાદશાહે કાંઇ પણ ખલલ પોહોચાડી નહતી પણ જારે એ શેહેનશાહ મારીઓ ગયો તારે પોતાના બાપ તથા મુરબ્બીનો કીનો લેવાના બાહાનાથી તરતજ તેણે લડાઈ ઉઠાવી. તેના સરદારોએ રૂમના મુલકોપર હુમલા કીધા[૧૭૩] અને તેના એક સરદાર સાથે મારીસનો છોકરો[૧૭૪] પણ સામેલ થયો હતો. એક સો ટુકડીના અમલદાર "ફોકશને" શેહેનશાહત માંહેલી એક ધીકારવા લાએક ટોળકીએ જે તેને તખતનશીન કરીઓ અને જેનો હુકમ તેના પાએતખત શેહેરની દેવાલોથીબી જરા એ આધે ચાલતો નહતો તેના રાજથી એ શેહેનશાહત જે ઘણી ખરાબી હાલતમાં આવી પડી તેથી ઇરાનીઓના એકાએક અને જોસ ભરેલા હુમલા સામે કોઇબી થઇ શકીઊં નહીં. જલદીથી દારા, ઇડીસા, અને બીજા એ હદ આગળનાં મજબુત કીલ્લાઓ તેને તાબે થયા. શીરીઆ (શામ) તદનજ લુટવામાં આવીઊં.[૧૭૫] પેલેસ્તાઇનમાં તમામ લશકર પથરાઈ ગયું અને જેરૂશલમ જીતી લેવામાં આવીઊં તથા જે કુરૂશ (કરાશ) પર ઇસાને ફાંશી દીધામાં આવીઓ હતો તેને એક સુનેરી દાબડામાં બંધ કરી જમીનની છેક અંદર[૧૭૬] જાંહાં દાટવામાં આવીઓ હતો તાંહાંથી શોધી કાહાડવામાં આવીઓ અને તેને ઇરાનમાં એક ફતેહની નીશાન દાખલ મોકલાવી આપીઓ. રૂમી ઇતીહાશ લખનારાઓ, જેઓ એનાવીશે જરાકે જરાક હેવાલ આપી જાએછે તેઓ એવું કેહેછે જે, આ પાખ તારાજ નીશાન સાથે ઇશાઈ ધરમનાં કેટલાએક કેદ પકડાએલા ઉપાધીઆઓ તથા પાદરીઓબી ગયા હતા.

* જારે એના સરદારો રૂમી શેહેનશાહતને લગતા મુલકોપર ફતેહ મેળવતા ચાલીઆ જતા હતા તારે ખુશરૂ પોતે જાહોજલાલી તથા એશઅશરતમાં તદન ગરક થઈ ગયો હતો. એના ભપકાદાર મેહેલો જે દર રૂતુ રૂતુએ એકએક બંધાતા હતા તે, એનાં બે કીમત તખતો તેમાં અકસર કરી પેલું "તાખેદીશ" નામનું તખત જે લગન મંડળની બારે રાશીઓ તથા દાહાડાનાં કલાકો જણાવવા બનાવામાં આવીઊં હતું તે, એનો ખજાનો,[૧૭૭] એની બાર હજાર બાનુઓ જેઓમાંની દરેક જણ ગંભીર ઇરાની ઇતીહાસ લખનારાઓના કહેઆ પ્રમાણે માહાંતાબ જેવી ચળકાટ ભરેલી તથા ખુબસુરત હતી તે, એના પાદશાહી તબેલામાં રાખેલા પચાસ હજાર ઘોડા, એના બારસો હાથી, પવન કરતાંબી શેતાબ ચાલનો શબદીજ નામનો એનો એક અરબી લડાઈનો ઘોડો, બારબુદ નામનો એનો જીવને બાગબાગ કરનાર ગવઈઓ અને એ શઉથીબી ઉતમ એની બે મીશાલ શીરીન જેનાપર તે પોતે બેહદ આશક હતો, એવીએવી એનીસઘળી બાબદોપર એનાં દેશીઓએ હજારો દફતરો ભરી નાખેલાંછે. એ પાદશાહની જાહોજલાલી વીશે જોકે ઘણું વધારી જણાવેલુંછે તોબી આપણે એવું વીચારીએછે જે, એથી વધારે મોજ અને એશઅશરતમાં કોઇબી બીજા પાદશાહે પોતાનો વખત ગુજારીઓ નહીં હશે. એના રાજ-

માં ત્રીસ થી વધારે વરસો સુધી એવી તો મોટી મોટી ફતેહો થતી ગઈ કે તેથી વધારે મોટી ફતેહ તેના કોઈબી મોટા વખણાએલા નીઆએગાનનાં વખતમાંબી થઈ નહતી. પણ રૂમની શેહેનશાહતમાં થએલી અંધાધુંધી તથા નબળાઈને લીધેજ એ કુકરાજખોરા પાદશાહને આ સઘળી શાખવાખી મળી હતી. એ પાદશાહના સરદારો જારે શામ (સીરીઆ), નીઉબીઆ, મીશર અને કોલચીશના મુલકો ફતેહ કરીઆ જતા હતા અને પોતાના ફતેહમંદ લશકરની "કાલસીદન" આગળ એક છાવણી કરી પડીઆ હતા જેથી બાર વરસ સુધી ઈસ્તમબોલને તેના પડી ભાગેલા દીવસોમાં અપમાન પોહોચાડવામાં આવીઉં હતું તારે એ ફતેહોથી પોતાની એશઅશારતમાં ઉમેરો થાએછે એવુંજ માત્ર એ પાદશાહ પોતે સમજતો હતો. તવારીખનાં દફતરોમાં પાદશાહી જાહોજલાલી વીશે જેબી લખવામાં આવીઉંછે તેથી સરસ થવા એણે પોતાનાં મેહેલો તથા પોતાનું પાદશાહી શરીર એવી તો રીતે આરાસ્તા કરીઉં કે તેથી જે જે મોટાં મુલકો તેના લશકરોએ ફતેહ કરીઆ તે સઘળા એના ખરચ આગળ નીચવાઈ ગયા હતા. પણ મોજમજાહમાં ખુશરૂ પોતે જારે ચકચુર થઈ ગયો હતો તારે મનુશ જાતનું સુખ તથા જાહોજલાલી કેવી નાપાએદારછે તેનો તે એક અછી રીતે યાદ રાખવા લાએક દાખલો પોતે થઈ પડીઓ હતો. જે મુસલમાન ગરંથકારોનાં પુસ્તકોમાંથી હું અત્રે બેઆન આપુંછું તેઓ એની જીંદગીના આખરના દીવસોપર એનાપર જે વીપત્તીઓ આવી પડી તેનું કારણ એવું બતલાવેછે જે, અદલ પરમેશવરનો એનાપર વાજબી રાહે કોપ ઉતરી પડીઓ હતો; કાંએજે એણે તેઓના પેગમબર મહમદનાં[૧૭૮] કાગજને પોતાના અપવીતર તથા દુષ્ટ હાથે ફાડી નાખવા જે હીંમત કીધી તેથી એ પાદશાહ જે તકશીરવાન થયો તેને માટે પરમેશવરે પોતાનો સઘળો ગુસ્સો એનાપર કાહાડીઓ ને એ ગરંથકારો કરતાં ખ્રીસ્તી ગરંથકારો વધારે વાજબી રાહે એવું ધારેછે જે, રૂમનાં મુલકોપર એના લશકરે હદથી જીઆદે જે જુલમાત તથા અતેરૂ કીધું તેથી એવી રીતે એના આખરના દીવસોપર વાજબીની રાહે એને સજા મળી હતી પણ એના જલદી પડી ભાંગવના કારણો એના એકાએક વધી જવાનાં કારણો સરખાંજ આપણને ખુલ્લાં દીસેછે. શેહેનશાહ હીરાકલીએસ જેવો પોતાના મેહેલમાં નબળાઈ અને બેહદ મોજ સારૂ વખણાએલો હતો, તેવોજ લડાઈના મેદાનમાં પોતાની અજાએબ જેવી બાહાદુરી તથા લસકરી હીકમત સારૂ વખણાયલો છે. તેણે જોયું જે, યાતો મને મારૂં તખત છોડવા યાતો મારા ઘણા સરખા અને જબરદસ્ત દુશમનોને હરાવવા એક મોટી કોશેશ કરવાની ફરજ પડશે; માટે લડાઈ કરવા સારૂ પોતે જે બીહીતો હતો તેથી આપણને એવું જણાવવામાં આવેલુંછે જે એ વીશે વીચાર કરતાંજ પેહેલવેહેલાં તો તેણે પોતે નાહાસવા વેત્રણ કીધી પણ જેવો તે નાહાસતો હતો તેવોજ તેના પાએતખત શેહેરના મોટા ધરમગુરૂ[૧૭૯] એ તેને પકડીઓ અને પોતાના દેશના બચાવમાં જીવવા યા નહીં તો[૧૮૦] મરવા, દેવસ્થાનની પવીત્ર જગા આગળ તેને સોગંદ જબરદસ્તીથી આપીઆ. પોતે કરેલા મજબુત ઠેડાવપરથી અજાએબ જેવી રીતે તેને જે ફતેહો મળી તે વીશે આથમણ તરફનાં ઈતીહાસ લખનારાઓ ચોકસ રીતે બેઆન આપી જાએછે અને તે બેઆન સામે ઉગમણ તરફના ગરંથકારો પણ થતા નથી. એક લડાએક શેહેનશાહની સરદારી હેઠલ એક રૂમી લશકરે[૧૮૧] ઈરાનપર જે એકાએક હોમલો કીધો તેથી પોતાની મોજની ઉંઘમાંથી ખુશરૂ જાગૃત થયો. છ વરસની મુદતમાં તો પોતાના આગળ જીતેલા સઘળા મુલકો તેણે ખોહી દીધેલાં તથા ફતેહમંદ દુશમેનોને ઈરાનમાં દાખલ થએલા જોવાનું દુખ ખમીઉં. એ રૂમીઓએ જાંહાં જાંહાં ઈરાનીઓ તેઓની સામે થયા, તાંહાંતાંહાં તેઓને હરાવીઆ અને પોતે એક બાજુએ કસ્પીઅન સરોવર સુધી તથા બીજી બાજુએ ઈશફાન સુધી ઠેઠ ઘુશી ગયા અને જેમ જેમ આગળ વધતા ગયા તેમ

તેમ ખુશરૂના મોટા મોટા મેહેલો તારાજ કરતા તથા એનું એકઠું કરેલું સઘળું ધન તેઓ લુટતા ગયા તથા એના બેસુમાર ગોલામોને ચોતરફ તેઓએ વીખરાવી નાખીઆ. આવા મોટા નાશકારક કામો ખુશરૂપરવીજે પોતા તરફથી સામે થઈ કાંઈબી મેહેનત કરીઆવીનાએ જોયાં કીધાં. હીરાકલીએસના[૧૮૨] માત્र
ઈ. સ. ૬૨૮ આગળ વધવાથીજતે પોતે "દસ્તજરદ" માં પોતાનાજ રખેવાલ સીપાહીઓના પોહોરામાંથી નાહાઠો પણ પોતાના એકબાળ તથા ચાલચલણથી જે વીપત્તીમાં, હાલ એ પાદશાહ પોતે આવી પડીઓ તેવી હાલતમાંથી એને શખીતખેનાં દઆ ભરેલા ફતેહમંદ હીરાકલીઅસપર સલાહ સંપજના જે કોલકરારો મોકળીઆ તે તેણે પોતે કબુલ રાખીઆ. પણ એ પાદશાહની આખી રઈઅતે પોતાનાં દેશને તારાજ કરવાનો સબબ એજછે એવું ધારી એને ઈજીત આપવાનું હવે મોકુફ કરીઊં. એની વીરૂધમાં એક છુપી મશલહત થઈ અને એના વીપત્તીના દાહાડાબી ઘણા વધી પડીઆ તેથી ખુશરૂને તેના વડા છોકરા શીરોઆએ[૧૮૩] પકડી એક બંદીખાનામાં નાખીઓ અને તારબાદ તે મુજી શાહાજાદાએ એને કતલ કરાવીઓ[૧૮૪] અને પોતે એવો ઢોંગ કીધો જે, લોકોના પોકારથી તથા શેહેનશાહત માંહેલા અમીર ઉમરાવોના શોરથી મને મારા બાપનું આ ખુન[૧૮૫] કરવાની ફરજ પડી.

ખુશરૂપરવીજે ઈરાનમાં આડત્રીસ વરસ સુધી રાજ ચલાવીઊં હતું, અને અગર જો બીજા છ વરસ વધુ એ પાદશાહ જીવીઓ નહીં હતે તો ઉગમણ તરફના પાદશાહોમાં તે સઉથી ઘણોજ બુલંદ એકબાલનો પાદશાહ ગણાતે. એની તવારીખ ઉપરથી એવું જોવામાં આવેછે જે, એણે પોતાની જુવાનીના અઈઆમમાં ઘણી બાહાદુરી દેખડાવી હતી. તખતપર નહીં આવવા દેનાર[૧૮૬] ઘણા વખણાએલા હુલડખોર સરદારો સાથે ઈરાનના ઈતીહાસ કરતાઓના જણાવીઆ પ્રમાણે એણે ખુદ પોતે ઘણી સરખી લડાઈઓ કરી હતી, પણ અતીશએ મોજ તથા એશઅશરતથી એનું શરીર નબળું થઈ ગયાને લીધે જે દુખે એનાપર છેલ્લે ગલબો કરીઓ તેનો એ ખુદ પોતે પછી ભોગ થઈ પડીઓ અને એના આખેરીના વરસોમાં, એની ખુશનુમા શીરીનપર આશક પડવાની વારતા તથા આગળી એની જાવજલાલીની યાદદાસ્તની બીનાઓ શીવાએ બીજું સઘળું પોતે ત્યાગ કરી બેઠો હોએ એવું એની ચાલચલણ ઉપરથી માલુમ પડેછે. એ ખુબસુરત ઓરતે "ફરહાદ"[૧૮૭] નામનો એક હલકે દરજજેનો પુરૂશ જેની છાતીમાં તેની ખુબસુરતથી આશકીનો શોલો ઉતપન થયો હતો તથા દીવાનો જેવો તે પોતે બની જઈને પોતાનો જાનબી પછી બરબાદ કીધો હતો તેનાપર જે પીઆર તેણીએ પોતાના આ પાદશાહનેજ દેખડાવવો જોઈએ તે આ ફરહાદપરબી દેખડાવીઓ હતો એવું તોહોમત એ ઓરતપર મુકવામાં આવેલુંછે. ખુશરૂપરવીજના છોકરાએ મોહીત પાડે એવી આ ખુબસુરતી[૧૮૮] સાથે પરણવા પોતાનો વીચાર જારે જણાવીઓ તારે પેલીએ કહયું જે, અગર "જો તું મને એકવાર તારા બાપનું મુરદાર શરીર જરાક દેખડાવે તો તારી વાત હું કબુલ રાખીશ" એવું તેણીએ પોતે ડોળ ઘાલીઊં. પોતાના આગળા આશકનું કતલ કરેલું શરીર જેવું તેણીને દેખડાવવામાં આવીઊં તેવુંજ તરતજ જેહેર પી[૧૮૯] પોતાનો જાન તતકાળ પેલીએ બરબાદ કીધો. શીરૂએ શગપનમાં આવાં ગુનાહ ભરેલા લગન કરવા ચાહેઊં તેના કમકમાટ ભરેલા વીચારથી ઈઆ તો પોતાના કતલ થએલા પાદશાહ પરના પીઆરથી અથવા તો માન મેળવવાની ઈચ્છા અથવા નહીતો બીજા ગમે તે વીચારથી ખુશરૂના દુખમાં પેલીએ પોતાનો જાન બરબાદ કરીઓ હોએ તોબી એ કામ કરવાથી તેનું નામ અમર થઈ ગયલુંછે. ઓરત જાતની ખુબસુરતી અથવા તેઓની બીજી ખુશી ઉતપનકારક ખાશીઅતો વીશે બીઆન આપતી વેળાએ ઈરાનમાં હાલ જમાનામાંબી એ બાનુનું નામ જોડાએલું આપણાં દીઠામાં આવે છે. છ કીરતી ભરેલી લડાઈઓ મારીઆ બાદ પોતાની મેહેનતનો સાબથ(આતવાર)ઈસિતમબોલમાં[૧૯૦] ખુશી ખુરમીથી ગુજારવા શેહેનશાહ હીરાકલી-

અસ જારે પાછો ફ્રીઓ તારે ઈરાનનું રાજ બદીથી ઉતપન થએલા એક ભએ ભરેલા દુકાળમાં, મગરૂર અને એશઅશરતવારા ઉમરાવોની માંહોમાંહેની મારામારીમાં, એકએક પછી એકએક નબળા પાદશાહોના અખતીઆરમાં તથા એક દેહેશતનાક દુશમનના હોમલા હેઠલ આવી પડીઉં; કાંએજે જે આતશનો શોહોલો મહમદે અરબસ્થાનમાં રોશન કરીઓ તે ચોતરફ હવે પથરાવવા લાગો અને રૂમ તથા ઈરાનની બંને જઈફ તથા નાતવાન થઈ ગએલી શેહેનશાહતોનો નાશ કરવા તે ધાસ્તી આપવા લાગેઓ. ખુશરૂપરવીજના છોકરા શીરોએ માત્ર આઠ માસ સુધીજ રાજ ચલાવીઉં હતું. જે ગરંથકાર[૧૯૧] આપણને એવું જણાવેછે જે, એણે પોતાના ઈ. સ. ૬૨૮
બાપ તથા પોતાના પંદર ભાઈઓને કતલ કીધા તેજ શખસ આપણને એવુંબી કેહેછે જે, એ પાદશાહ ઈનશાફ તથા ધારાને માન આપતો હતો અને એની બેહેનોએ એના આ કરમો સારૂ જે ઠપકા આપીયા હતા તેથી એ અતીશએ ઉદાશી થયો અને તે ગમમાંને ગમમાં આવી ભરજુવાનીમાં એની જીંદગીનો પછી છેડો આવી ગયો.

શીરોએના[૧૯૨] મરણ પછી એક લાલચુ ઉમરાવે તે પાદશાહના એક નાહાના છોકરા અરદેશીરને તખતપર બેસાડીઓ. શેહેરીઆર નામના એક બીજા ઉમરાવે એ વાત બાહાલ રાખી નહી અને જે પ્રાંતમાં પોતે રાજ ચલાવતો હતો તાંહાંથી કુચ કરી આવી મદેન લઈ મેહેલી અરદેશીરને[૧૯૩] મારી નાખી તાજનો માલેક પોતે થઈ બેઠો જે તેણે માત્ર થોડાજ દાહાડા[૧૯૪] સુધી ચલાવીઉં હતું; કાંએજે પાદશાહી વંશના[૧૯૫] કોઈક મળતા વીશેકોએ તેનોબી પછી જાન લીધો હતો. શાશાનનાં વંશનો કોઈ મરદ વારસ માલુમ નહીં પડીઆથી ખુશરૂપરવીજની છોકરી પુરાનદોખ્તને તેઓએ તીઆમ્બાદ ગાદી ઉપર બેસાડી. ઈરાનના ઈતીહાસ લખનારાઓ આપણને એવું જણાવેછે જે, પેલો પવીત્ર કરાશ (કુરૂશ) જે જેરૂશલમમાંથી લઈ મેહેલવામાં આવીઓ હતો તે પાછો તાંહાં આ રાણીએ મોકલાવીઓ. આ બનાવથી રૂમના શેહેનશાહની તે ઘણી માનીતી થઈ પડી. પણ એ વાત ખોટીછે એ દેખાઈતું છે; કાંએજે બેશક શેહેનશાહ હીરાકલીઅશ જારે ઈરાનથી પાછો ફ્રીઓ તારે તે એ કીમતી જનશ પોતાની શાથે કુસ્તનતુનીઆ લઈ આવીઓ હતો ને જે તેની સઘળી લુટો અને ફતેહની નીશાનોમાં સઉથી ઘણી કીંમતી વસ્તુ ગણાતી હતી. પુરાનદુખ્તે[૧૯૬] એક વરસ અને ચાર મહીના સુધી માત્ર ઈરાનમાં રાજ ચલાવીઉં. એના પછી એના કાકાનો છોકરો અને ખાવંદ જેનું નામ "શાહશનનદેહ" કરી હતું તે તખત ઉપર આવીઓ. તેણે માત્ર એકજ મહીનો રાજ કરીઉં અને તેના વીશે કાંઈબી જ- ઈ. સ. ૬૩૧
ણાવવામાં આવેલું નથી. એ પાદશાહનું માથું ઘણું મોટું હતું તેથી તેને માથે જારે તાજ મેહેલવામાં આવીઉં તારે તે ઘણું નાહાનુછે એવી ફ્રીઆદ તેણે કરી હતી અને જે શબદો ઉપરથી આપણો ઈતીહાસ લખનાર[૧૯૭] એવું જણાવેછે જે, તેના જલદીથી પડી ભાંગવાની નીશાની જણાતી હતી; કાંએજે જે પાદશાહી માથાંને દરદ ઉપજે તે ઉપરથી દેખાઈતુંછે કે તાજ જલદીથી પાછુ કાહાડી લેવામાં આવીઉં હતું. "શનનદેહ"ને જારે પદભરષ્ટ કરીઓ (કાંએજે તેને મારી નાખવું નજીવું જેવું હતું) તારે ખુશરૂપરવીજની અરજમદોખ્ત[૧૯૮] નામની બીજી છોકરીને તખતનશીન કરવામાં આવી. આ શાહાજાદી જે પોતાની બુદ્ધી તથા ખુબસુરતી સારૂ ઈ. સ. ૬૩૨
એક સરખી રીતે વખણાએલી હતી તેણે રાજદ્વારી તમામ કરભાર પોતાને હાથે ચલવવા ઈરાદો કીધો. કોઈ વજીરબી પોતે મુકરર કરવા ચાહીઉં નહીં. પણ એક ઈરાની ઉમરાવના ખરાબ હવશોથી તેણીના સઘળાં ધારેલાં કામો ભાંગી પડીઆં. ખોરાશાનનો હાકેમ "ફ્રૂખહોરમજ" તેનાપર અને બરાબર રીતે કદાચ બોલીએ તો તેના આખા મુલકો પર અતીશએ આશક થઈ પડીઓ. પોતાના પ્રાંતની હાકમી પોતાના છોકરા રૂસ્તમને સ્વાધીન કરી દરબાર તરફ પોતે રવાના થયો અને તાંહાં પોતાનો પીઆર પોતાની પાદશાહી શેઠાણી આગળ તરતજ

જાહેર કરવા તેણે વેત્રણ કીધી જેથી પેલીને ઘણો ગુસ્સો ચહડીઓ પણ તેની સાથે પરણવા ના કહી, ફ્રુરોખના હવસોને કદાચ પુરા પાડવાને બાહાણે ઢોંગથી પોતાને તાંહાં બોલાવી તાંહાં એ કારણસર રાખેલાં માણસોથી તેને કતલ કરાવીઓ. આ દુખદાએક ખબર જેવી તેના છોકરા રૂસ્તમને માલુમ પડી તેવુંજ તેણે એક મોહોટું લશકર એકઠું કરી ખોરાશાનથી[199] મદેન તરફ કુંચ કીધી. તેની સામે થવા એ રાણી તદન અશકત હતી; અને એ જુવાન સરદારે પોતાના બાપનો કીનો લેવા સારૂ ઘણી ઘાતકી રીતે તેને મારી નાખી હતી.

અરજમેદોખ્તને કતલ કરીઆબાદ શાશાન તોખમના કોઈબી વારસને શોધી કાહાડવા માટે દીલસોજીથી ઘણી મેહેનત લીધામાં આવી હતી અને ઈરાની ગરંથકારો આપણને એવું જણાવી ગયાછે જે, એ પાદશાહી વંશના લોહી વીશે એટલું તો ઉચુંમત લોકો ધરાવતા હતા જે અરદેશીર બાબકના તોખમમાંથી “આહવજ” નો “કશરા” નામનો એક રેહેવાસી ઉતરી આવેલોછે એવી વાત ફેલાયાપરથી તેને તરતજ તખતનશીન કરીઓ હતો. પણ રાજ ચલાવવા “કશરા” કાંઈ લાએક માણસ માલુમ નહી પડીઓ તેથી તેને તરતજ કતલ કરવામાં આવીઓ હતો.[200] તારબાદ એવી અફ્વાહ ફેલાઈ જે ઈશિફ્રાનની[201] એક નામચનીને પેટે ખુશરૂપરવીજના ખુનથી ફ્રુરોખજાદ નામનો એક શાહજાદો જે જનમીઓ હતો તે શીરોએનાં જુલમથી નાહાસી “નીસબીસ” મા હાલ જઈ વશેલો છે. તેને બોલાવી મંગાવીઓ અને તે તખતનશીન થયાથી મોટી આશા બાંધવામાં આવી હતી. પણ એક મહીનો તેણે રાજ ચલાવીઉં નહી એટલામાંજ જેહેરપાઈ તેને મારી નાખીઆમાં આવીઓ. યઝદઝરદના રાજની તરત આગમજ તથા ઈરાનની પાદશાહતની સમાપતી પુરવે આ પ્રમાણે બીનાઓ બની રહેલી હતી. રાજમાં ઘણી અંધાધુંધી ચાલતી હતી એવું એ ઉપરથી સાફ માલુમ પડી આવેછે અને આટલા બધા શખશોને એક પુતળાં દાખલ ગાદીઉપર બેસાડવામાં આવીઆ તે ઉપરથી એવું માલુમ પડેછે જે, એ વેળાએ રાજદુવારી કારભાર વીશે ઉમરાઓમાં માંહોમાંહે ફાટફુટ ચાલી જતી હતી અને તેઓ શાશાનનાં પાદશાહી વંશ તરફ વફાદારી તથા મોહોબત બતલાવવાને બાહાને પોતાના રાજ્યલોભપર ઢાંકપીછોડો કરતા હતા અને પોતે પોતાની મોટાઈ વધારવાના ખેખલપેટા વીચારથી પોતાની મરજીવાળા શખસોને ગાદીપર લાવી એક પુતળાં માફક બેસાડતા હતા. ઘણાં એક ઈરાનના ઈતીહાસ લખનારા[202] આ છેલ્લા જણાવેલા કેટલાએક પાદશાહો વીશે કાંઈબી દરકાર કરતા નથી પણ ખુશરૂપરવીજની છોકરી પુરાનદોખ્તના રાજ પછી શેહેરીઆરના
ઈ. સ. ૬૩૨ છોકરા યઝદેઝરદનું નામ જણાવેછે. તે બાપ તરફથી એ પાદશાહાનાજ ખાનદાનમાંથી ઉતરી આવેલો હતો એમ તેઓ કેહેછે. કેટલાએકો[203] એવું જણાવેછે જે, એ ખુશરૂનો નબીરો તથા શેહેરીઆરનો છોકરો થાએ, પણ નાહાનપણથી[204] દરબારમાંથી એને દુર મોકળાવી દીધો હતો તેથીં એક સાધારણ માણસ દાખલ એ પોતે ઈસ્તેખરમાં ઘણું સુધી જઈ વશીઓ હતો. જે બીજા પાદશાહો વીશે હમણાજ ઉપર જણાવવામાં આવીઉંછે તેવોજ એબી પાદશાહ હતો. રાજ ચલાવવાની એમાં કાંઈબી હીકમત ન હતી અને જારથી પોતે તખતનશીન થયો તારથી તે મરણ પામીઓ તાંહાંસુધી પોતાના લોભી ઉમરાવોના હાથમાં એક પુતળાં જેવો પોતે થઈ પડેલો હતો. ઈરાનની પુરાતન શેહેનશાહતની એક નાગા ગલોરીખોર અરબ ટોળાંએ યઝદેઝરદના[205] રાજમાં જે સમાપ્તી આણી તેથી એ પાદશાહાનું નામ તવારીખના દફ્તરમાં નોંહોધાઈ રહેલુંછે. અરબસ્થાનના ટોળાંઓને તેઓના આ કુકરાજખોર અશલી પડોસીઓએ એ મજકુર (ગલોરીખોર) નામ ધીકારથી આપેલુંછે. કોઈબી સાધારણ કારણોથી આવો ફેરફાર થઈ શકે નહીં માટે સઘળા ઈરાની ઈતીહાશ કરતાઓ વેહેમ અને સ્વદેશાપ્રીતીને લીધે એકમતથી એમજણાવેછે જે, મુસલમાન મજહબની સચાઈ દેખડાવવા સારૂ પરમેશવરે

આવો માંજેજો કરી દેખડાવીઓ હતો. જેઓ આ મોહોટા બનાવ વીશે દુનીઆદારીની રીતે વીચાર કરેછે તેઓને તરત એવું માલુમ પડેછે જે, ઈરાન જેવી એશઅશરતને લીધે નાકઉઅત થઈ ગએલી એક પાદશાહત કે, જે માંહોમાંહેની મારામારી તથા પારકાં દેશો સાથે થએલી લડાઈઓથી હવે થાકી કમજોર થઈ હતી તથા ઘણી ઉમર પોહોચવાના સબબથી તથા નબળાઈને લીધે જે નમી પડીહતી તેથી અરબસ્થાનના જોશમાં આવેલા ચોરો સામે થવા તે તદન અશકત થઈ પડવી જોઈએ. એ ચોરો આ તથા હવે પછીની દુનીઆ એવી બંને જાંહાંનની એશ અશરતો ભોગવવાના હેતુથી ઉસકેરાઈ પોતાની આસપાસની રઈઅતો ઉપર ઘણી બલતવારીથી તુટી પડીઆ હતા. પણ આ મોટી પાએમાલી કેમ થઈ તે વીશે આપણે અત્રે બીઆન આપીએ તેની આગમજ જે અજાએબ જેવાં ટોળાંથી તે સઘળી ખરાબી થઈ તે લોકોના દેશ, આચરણ અને ધરમ વીશે થોડાક શબદો આપણને અંહીઆં જણાવવા જરૂર દીશેછે.

અરબસ્થાનના દવીપકલપમાં જો કે ઘણાએક મોટા મોટા પરવતોની હારો લાગેલીછે તોબી એ વખણાએલા દેશનો ઘણોખરો ભાગ સપાટ, રેતી અને સુકાં મેદાનોથી સઘળો ભરાઈ ગએલોછે તેથી તાંહાં માત્ર થોડાજ રેહેવાશીઓ પોતાનું ગુજરાન ચલાવી શકેછે. એ બોહોલા દેશ વીશે આપણાથી યમન અથવા "સુખી અરબસ્થાન" એવે નામના પ્રાંત ઉપરથી ચોકશ રીતે ખરેખરો કીઆશ બાંધી શકાએછે. એ પ્રાંતમાં થોડીએક ખેડેલી જગા, અંહી તંહી પથરાઈ ગએલા માંડવા તથા નાહાની પણ નીરમળ પાણીની નેહેરો જે આવીછે તેથી જે શખસોએ ઝાડપાનો જોયાં નહીં હોએ તથા બળતા આફતાબનાં કીરણોથી પોતાનો બચાવ કરવા કાંઈપણ છાંયો ભોગવીઓ નહીં હોએ તથા જેઓની તરસ જંગલના ખારાં પાણીથી અકશર કરી મટાડવામાં આવી નહીં હોએ તેઓનેજ માત્ર એ પ્રાંતથી ખુશી ઉપજી શકેછે. એ દવીપકલપના રેહેવાસીઓનું ટોળું અસલી છે તથા કોઈ ટોળાં સાથે તે ભેળસેળ થએલું નથી. તેઓ એવો ગરવ દેખડાવેછે જે, અમારો દેશ કોઈ કાળેબી જીતવામાં આવીઓ નથી અને એ આખો દેશ કોઈ પારકાં રાજના તાબામાં ગયો હોએ એવી કોઈબી સત્તા આપણી પાસે નથી, પણ એક વખતે રૂમીઓના હાથમાં અરબસ્થાનનો[૨૦૬] થોડોએક ભાગ હતો અને યમન તથા તેની આસપાસના કેટલાએક પ્રાંતોમાં ઈરાનીઓએ વારેઘડીએ પોતાનો પગપેસારો કરીઓ હતો તથા કેટલીએક વેળા તેઓને તેઓ ચોથાઈબી આપતા હતા તે વાત તો ચોકસ માલુમ પડેલીછે. ઈરાનના પાદશાહ તથા રૂમના શેહેનશાઓએ અરબસ્થાનના બીઆબાંનો જીતીલીધા બાદ પોતાની ફતેહ આગળ વધારી નહીં તેની મતલબ આ ભટકતા લોકોની હીંમત અને દેહેશતને લીધે નહીં પણ કોઈક બીજા સબબોથી ઉતપન થવી જોઈએ. જેઓ મેહેનત અને મધમપણાથી પોતાની જીંદગી ગુજારવા માગતા હોએ તેઓ વાજબીની રાહે સ્વતંત્ર રેહેવાજ જોઈએ; કેમજે આપએખતીઆર અને બાહાદુર લોકો હંમેશ જંગલો અને પાહાડોજ પસંદ કરતા આવેછે અને તાંહાં વસવામાં સંતોશ માનેછે. તેઓ ઉપર કદાચજ હુમલા થાએછે; કારણ એજે લોભ જે દોલત અને મોટાઈનીજ માત્ર અદેખાઈ કરેછે તે હરેક દેશ જેના મેદાનો કોઈ તરેહની મેહેનતથી ફળવંત થઈ શકે નહીં અને જાંહાંના રેહેવાસીઓ કોઈબી કાળે ગોલામગીરીમાં[૨૦૭] આવી શકે નહીં તેવા દેશ જીતીઆથી પોતાની મોજ કોઈબી તરેહથી પુરી પાડી શકતી નથી. અરબસ્થાનના રેહેવાસીઓ કાંઈ ઘણાં શોહેજોર રેહેતા નથી પણ તેઓ ઉદ્યોગી અને સારી બાંધણીના હોએછે અને ટેવ અને કેળવણીએ બંનેથી કરી તેઓ દેહેશતની કાંઈ દરકાર કરતા નથી તથા થાકને કુચ વીસાત કરી ગણતા નથી. બુદ્ધી કરતાં તેઓનું મન વધારે ચપલ હોએછે અને તેઓમાં ધરમનો બેહદ જુસ્સો તથા જે કેહે તે કબુલ રાખવાની અતીશએ ટેવ

હોએછે તેથી તેઓની ચાલચલણ તરત માલુમ પડી આવેછે. બધી પોતાની મોજ અને થાકમાં તેઓ પોતાના જંગલના ઘોડા અને ઊંટોને પોતાના મળતા વીશેશ કરી રાખેછે અને એ દેશના આ જાનવરો[૨૦૮] પોતાના ધણીઓની ઘણી નજદીકીમાં રેહેછે તેથી પોતાની જાતના સરવે જાનવરોમાં તેઓ ખરેખર ઘણી બુજરગી ભોગવેછે.

આગળા જમાનામાં અરબો આફતાબ તથા ગ્રહોને પુંજતા હતા પણ પાછળા વખતમાં તેઓ ઘણા મજહબોમાં વેહેંચાઈ ગયા હતા. કેટલાએકો પોતાના બાપદાદાઓની રસમ પકડી બેઠા હતા; કેટલાએકે યાહુદી તથા કેટલાએકો ઈશાઈ ધરમ પાળતા હતા. આવા જુદાજુદા મજહબો તથા તે સાથે બીજા કેટલાએક કારણોથી તેઓનો દેશ ઘણું સુધી માંહોમાંહે પોતપોતામાં જે મારામારી ચાલતી હતી તેને લીધે નબળી હાલતમાં પડી રહેઓ હતો. પણ મહમદનો ધરમ જેવો નીકળીઓ એટલે તે તરત તાંહાં સઘળે ફેલાઈ ગયો અને એ અજાએબ જેવો માણસ આખા અરબસ્થાનમાં તેનો મજહબ બાહાલ રખાયો તાંહાં સુધી જીવીઓ હતો. જે ધરમ એણે શીખવીઓ તેમાં કેટલીએક ઘણી ઉમદા અને બુલંદ બાબદો આવેલીછે અને એ વાત જે પ્રમાણે તે સઘળી સઉથી શોજા મુળોમાંથી લીધીછે તેજ માફક ખરી પણ છે. પણ શરૂઆતથીજ એ મજહબ ચલાવનારોએ ઘણી જુલમ જાસ્તી ચલાવી હતી અને એમાં જો કે એક મોટા સરવ શકતીવાન અને દયાલુ પરમેશવર વીશે શીખવવામાં આવેલુંછે અને બુતપરસ્ત અરબોને ઘણા દેવતાઓ માનવાનું છોડી દેવાડી વધારે સારો મજહબ કબુલ કરવા બોલાવવામાં આવીઆ હતા તોબી એ મજહબમાં વટલવા તથા તેના ફરમાનોને તાબે રેહેવાના બદલામાં તેઓના મનના સઘળા હવશો પુરા પાડવાની છુટ આપવામાં આવેલીછે. એ ધરમ પાળનાર જે શીપાહીઓ પોતાની તલવારો કાફરો સામે મીઆનમાંથી બાહેર કાહાડે તેઓને તેઓની બાહાદુરીના બદલામાં આ દુનીઆની માલમીલકતો તથા આ જાહાનની સઘળી મોજમજાહો લુટમાં વાજબીને રાહે પાખ રીતે મળશે એવું જણાવીઊછે અને એ લડાઈમાં જો તેઓ મારીઆ જાએ તો તેઓને બેહેસ્ત મળશે એવી આશા આપેલીછે કે, જાંહાં તેઓ હંમેસ સુધી જુવાન ને જુવાન રેહેશે તથા હંમેશ સુધી તેઓને મોજ આપવા સુનેરી અને યાકુતના મેહેલો તથા નહીં કરમાઈ જાએ એવી ખુબસુરત કનીઆઓ, નીરમળ ઝરાઓ તથા માડવાઓની મીઠી શુરમો મળીઆ કરશે.

આ ધરમ જેઓ બાહાલ નહીં રાખે તેઓની માલ મીલકતો ઉપર હોમલો કરવા એણે પોકાર ઉઠાવીઓ; અને જે શાખશોને તે પેહેલ વેહેલો સમજાવવામાં આવીઓ હતો તેઓની રાહા રસમ તથા આદતને તે ઘણોજ મળતો આવતો હતો. એ ધરમમાં ઘણો અગતનો મુખીઅ દેખાવ એછે જે, આદમીઓના સઉથી જબરદસ્ત હવશને પુરો પાડવા, હદથી જીઆદા છુટ આપવામાં આવેલીછે. આ છુટથી હરેક રાજ અથવા ગામડાંનો જાલેમ હાકેમ વધુને વધુ અધીકાર મેળવવા ખંતી રેહેછે જેની નાશકારક અસર દરેક દેશમાં જાંહાં મુશલમીન ધરમ રેવાજ પામેલો હોએછે તાંહાં માલુમ પડવી જોઈએ. આદમી જાતના અરધા ભાગને ગોલામગીરીમાં રાખી બાકી રહેલા અરધા ભાગને એ ધરમે જે જાલેમ કરેલાછે તેથી તે સુધારો અને સુધરાઈના વધવાને એક મોટી જબરદસ્ત હરકત થઈ પડેલીછે. જે ધરમથી જહનુની અરબો ઉસ્કેરાયા હતા તે ધરમના મુખીય ગુણો તો આવા જણાએછે. એ લોકોએ જે ધરમથી આત્માને બુલંદી મળે, હવશો પુરા પડે અને મન ઉસ્કેરાએ તે ધરમને મોહોટી ખુશીથી બાહાલ રાખીઓ. એ આતુર અને દીલશોજ વટળેલોએ જે ધરમ પોતે બાહાલ રાખીઓ હતો તે પરમેશવરથીજ ઉતરેલોછે એવું જે ધારતા હતા તેથી તેઓના લશકરને જે ફતેહ મળેછે તે તેથીજ મળેછે અને બીજાં કોઈ કારણોથી મળતી નથી એમ તેઓ વીચારવા લાગેઆ અને

મહમદના ધરમથી તે ધરમ પાળનારાઓને ફતેહજ છે એમ તેઓ માનવા લાગેઆ. બાહાદુરી સારૂ વખણાએલા પુરૂશોને ઊંચી જાતની પરેહજગારી જેવો સારો બદલો મળવામાં આવશે એવી આશા આપીઆમાં આવી હતી તથા એ ધરમના સપર પેહેલા દીવસોમાં પેહેરૂવાનોજ માત્ર બેહેસ્તને લાએક ગણાએલાછે એમ જણાવવામાં આવેલું હતું.

ઇરાનની શેહેનશાહત ઉપર સપર પેહેલો હુમલો અરબોએ ખલીફ ઉમરનાં રાજમાં કીધો. એ ખલીફે અબુઓબીદ નામના પોતાના એક સરદારને યુફરેતીશ નદી પસાર કરી જવા હુકમ કીધો. એ વખતે જે લશકર કામે લગાડવામાં આવીઊં હતું તે થોડું હશે; કાંએજે આપણે જોઈએછે જે, તે સામે બે હજાર માણસોની બે ટુકડીઓ થઈ હતી. એક ટુકડીની સરદારી "જેઆંન" અને બીજીની "રૂસ્તમ ફરોખજાદ" ના હસ્તકમાં આપવામાં આવી હતી. તારબાદ "જાલીનુશ" નામના એક સરદારની સરદારી હેઠલ ઈરાનીઓને બીજી એક લશકરની ટુકડીની મદદ મળી અને તે લશકરે યુફરેતીસની ઉગમણ બાજુએ પોતાની સફ સમારી, જાંહાં તેઓપર અબુઓબીદે હુમલો કીધો. એ લડાઈ ઘણી જોસથી ચાલી; પણ પેલા અરબ સરદારે પોતાની બેવકુફીથી તેમાં પોતે હાર ખાધી. કહેછે જે, તેણે ઈરાની લશકરની વચોવચમાં એક સફેદ હાથી[૨૦૯] જોયો અને તે ઇરાનીઓના વેહેમની કાંઈકે નીશાન હોશે એમ ધારી પોતે ઘણી બાહાદુરીથી ઠેઠ તાંહાં સુધી ગુશી ગયો અને પોતાની તલવાલના એકજ ફટકાથી તેની શુંઢ[૨૧૦] કાપી નાખી. પેલું જોશ ભરેલું જાનવર દુઃખથી ઘેળું થઈ પેલા ઘાતકી હુમલા કરનાર તરફ પોતે ધસારો કીધો અને પોતાને પગે કરી તેને કચડી તેનો છુંદે છુંદો કરી નાખીઓ. પોતાના સરદારનો આવો માઠો હાલ જોઈ અરબો નાહીંમત થઈ ઘભરાટને ઘભરાટમાં નાહાઠા. નાહાસ્તા નાહાસ્તા ઘણાએકો મારીઆ ગયા અને ઘણાએકો યુફરેતીસનો પુલ જેવો વટાવવા ગયા તેવોજ તે પુલ ભાંગી નાખવામાં આવીઓ તેથી નદીમાં પડી ડુબી મુવા. થોડાએકો જે બચી ગયા તેઓ તે નદીની આથમણ તરફની "શલાબેહ" નામની જગા તરફ પાછા હઠીઆ; અને જે બીના બની તે વીશે ઓમરને સઘળી ખબર આપી. એ ખલીફે તેઓ સારૂ બીજી વધારે માણસોની મદદ મોકલી અને તે લશકર "જરીર બીન અબદુલા" ની સરદારી હેઠલ ઇરાકમાં પેઠું; પણ તેઓ સામે પુરાનદોખ્તનો સરદાર મેહેરાન થયો અને અરબોને વળી ફરીથી બીજીવાર હરાવવામાં આવીઆ. વખણાએલો દરફસે કાવીઆની અથવા કાવા નામના લુહારના ચણીઆમાંથી બનાવેલો ઇરાનનો ઘણા જમાનાઓથી ચાલતો આવેલો પાદશાહી ઝુંડો એ બંને લડાઈઓમાં દેખડાવામાં આવીઓ હતો અને સઉથી છેલ્લી વાર એ ઝુંડો ઇરાનને હમણાં ફળદરૂપ થયો હતો. ફતેહ મળીઆથી વધારે હીંમત ધરી મેહેરાને એક બીજી લડાઈ કીધી પણ તેમાં તે હારીઓ તથા મારીઓ ગયો અને તેનું નાહીંમત થઈ ગએલું લશકર તેથી મદેન તરફ નાહાસી ગયું. ઇરાનીઓ પોતાની આ હાર પોતાના નબળા પાદશાહોની ગેરકમાલીઅતને લીધે થએલીછે એમ જણાવવા લાગેઆ માટે પોતાના એક એક પછી એક એક પાહશાહોને પદભરષ્ટ કરી મારી નાખતા ચાલીઆ અને છેલ્લે સરવાલે યઝદેઝરદને તખતનશીન કીધો. એ પાદશાહના ગાદી ઉપર આવીઆથી એ પડતી હાલતમાં આવતા ટોળાંને થોડુંક સુધી જરાક ઉમેદ આવી હતી. એ પાદશાહે સપર પેહેલાં તો "શાદ એબને વકાજ" જેને ઇરાનની સામે લડાઈ કરવા માટે મુકરર થએલા લશકરનો શપેહેશાલાર ખલીફે નેમીઓ હતો તેનાપર એક પેગામ મોકલીઓ અને એ પેગામની ખાહેશ મુજબ "શાદે" ત્રણ બુઢા અરબ સરદારોને મદેનમાં વકીલ તરીકે મોકલીઆ. જારે આ શખસો યઝદેઝરદની હજુરમાં આવી બેઠા તારે કહેછે જે, આ પાદશાહે તેઓમાંના એક મુખીઅ પુરૂસ નામે "શેખ મગુરા"[૨૧૧] આગળ આ નીચલા શબદોમાં એક ભાશાણ કરી સંભળાવીઊં.

એ પાદશાહે કહયું જે, "અમો તમો લોકોને હંમેશ ઘણાજ નીચે વાગેના ગણતા આવીઆ છઇએ. અતીઆર સુધી આરબો બે તરેહથી ઇરાનમાં માત્ર જણાએલાછે. એક તો વેહેપારી તરીકે અને બીજું તો ભીખારી તરીકે. તમારો ખોરાક લીલી ગલોડીછે. તમારૂં પીવું ખારૂં પાણીનુંછે અને તમારા બદન ઢાંકવાના વસ્ત્રો જાડા બાળોના બનાવેલાં હોએછે. પણ થોડુંક થયું તમો ટોળાં બંધ ઇરાનમાં આવવા લાગીઆછો અને તાંહાં આવી તમો સારો ખોરાક ચાખીઓછે તથા મીઠું પાણી પીવા અને નરમ પોશાકોની મજાહ ભોગવવા લાગેઆછો. આ મોજ મજાહ તમોએ તમારા ભાઇબંધોને કહી સંભળાવીછે તેથી તેઓબી તમારી સાથે એ મોજ ભોગવવા અંહીઆં આવવા લાગેઆછે. પણ સઘળી સારી વસ્તુઓ તમોને અંહીઆંથી જડીછે તેથી સંતોસ ન પામતાં તમો અમો લોકોને એક નવા મજહબમાં વટળાવવા માગોછો, જે બાહાલ રાખવા અમો નાખુશ છઇએ." તારબાદ બીજું ઘણુંએક લંબાવીને એ પાદશાહ પછી બોલીઓ જે, "તમો અમોને અમારા લોકોની કહાણીમાં જણાવેલાં પેલા એક કોહોલા જેવા લાગોછો કે, જે એક એવા બાગમાં જાઈ પોંહોંચીઊ કે, જાંહાંથી તેને ઘણી ખરી દરક્ષો મળી આવી. સખી માળીએ તેને દુખ દેવા અગત જેવું કાંઈ વીચારીઊ નહીં. પોતાના ફળવંત દરાક્ષના માંડવાની ઉપજ એક ભુખાં કોહોલાંના ખાધાથી કાંઈ ઓછી થવાની નથી એમ તેણે ધારીઊ; પણ પોતાના સારાં નશીબથી પેલું જાનવર સંતોસ પાંમીઆને બદલે ઓર જઇને તેણે પોતાના આખાં ટોળાંને એ દરાક્ષોની ખુબીની તથા માળીના સારા સ્વભાવની તારીફ કરી. તે બાગ કોહોલાઓથી પછી સઘળો ઉભાઈ ગયો અને તેના સખી માલેકને પોતાને પાએમાલીમાંથી બચાવવા માટે દરવાજા બંધ કરી તે સઘળા ધાઇખોરાઓને મારી નાખવા ફરજ પડી." યઝદેઝરદે કહીઊ કે "તોબી હું સારીપેઠે સમજાુછું જે, તમોને આ ચાલ ચલાવવા બેહદ તંગીને લીધેજ ફરજ પડીછે માટે હું તમોને માત્ર માફ કરૂંછું એટલુંજ નહીં; પણ તમારાં ઊંટોને ખજુર અને ઘંઉથી લાધવા માંગુંછું કે જેથી જારે તમો તમારે દેશ જઈ પોહોચો તારે તમો તમારા દેશીઓને જીઆફત આપી શકો. પણ યાદ રાખજો જે, આ મારી સખાવતપર જો તમો ધીઆન નહીં આપશો અને ઇરાનમાંજ રેહેશો તો અમારા વાજબી ગુસ્સામાંથી તમો કદી બચી શકવાના નથી."[૨૧૨]

પેલા મજબુત અહીંડાંના અને પરેહજગાર એલચીએ કાંઇબી દીલમાં માઠું લાવીઆ વીનાએ એ ભાશણ સાંભળીઆ કીધું. આથી જે પાદશાહે તે ભાશાણ કરીઊં તેની બેહદ મગરૂરી અને નબળાઈ માલુમ પડી આવી. શોખમગુરાએ જવાબ વાળીઓ જે, "તમોએ અરબોની આગળી હાલત વીશે જેબી જણાવીઊં તે ખરૂં છે. તેઓનો ખોરાક લીલી ગલોડી હતી. તેઓ પોતાની કુમળી વએની છોકરીઓને જીવતાં જીવત[૨૧૩] જમીનની અંદર ગાળતા હતા. નહીં, કેટલાએકો તો હરેક જાનવરોનાં મુરદાર જીશમોબી ખાતા તથા લોહી પણ પીતા હતા અને બીજાઓ પોતાના સગાંઓને મારી નાખી એવાં કરમોથી જારે પોતે વધારે દોલત જમાવ કરતા તારે તેઓ પોતાને મોટા તથા બાહાદુર કરી સમજતા હતા. બાળના બનાવેલા પોશાક તેઓ પેહેરતા હતા. સારાં ને માઠાંથી ઓળખી શકતા નહીં હતા અને સરીઅત પ્રમાણે શું છે તથા ગેરસરીઅત મુજબ શું છે તથા એ બે વચેનો તફાવતબી પોતે સમજી શકતા નહીં હતા. એવી હમારી હાલત હતી ખરી. પણ પરમેશવરે પોતાની દયાથી એક પાખ પેગમબરની મારફતે અમારા ઉપર એક પવીત્ર પુસ્તક મોકલાવીઊછે કે, જે અમોને ખરો મજહબ શીખવેછે. તેમાં અમોને કાફરો સાથે લડાઈ કરવા તથા અમારી ગરીબ અને દુખદાએક હાલતને બદલે દોલત અને રાજ મેળવવા હુકમ ફરમાવવામાં આવેલોછે. અમો તમોને હમણા નમંતાઈથી અમારો મજહબ કબુલ કરવા ભલામણ કરીએછે. અગરજો તમો અમારી આ માગણી બાહાલ રખોતો

તમારી રજા વગરે કોઈબી અરબ ઈરાન શરજમીનમાં દાખલ થનાર નથી અને અમારા સરદારે મુકરર કરેલો જજીઓ કે,[૨૧૪] જે દરેક મોમેન યાને મહમદી ધરમ ઉપર ઈમાન લાવનાર શખસ આપવાને બંધાએલોછે તેજ માત્ર તમારી પાસેથીબી લેશે. અગર તમો અમારો મજહબ બાહાલ નહીં રાખશો, તો કાફરો શોડેથી જે જજીઓ[૨૧૫] લેવા મુકરર કરવામાં આવેલોછે તે તમોને આપવા અમો અરજ કરીએછે; અને અગરજો આ બંનેમાંતી એકે માંગણી તમો બાહાલ રાખવા નહીં માગતા હોઓ તો તમારે લડાઈની તઈઆરી કરવી જોઇએ."[૨૧૬] યઝદેઝરદ હજુર એટલો તો મગરૂર હતો જે, તેણે આવા રૂશવાઈ ભરેલા શુલેહના કોલકરારો તરફ મુતલગ ધીઆન આપીઉં નહીં. એલચીને રૂખસત આપવામાં આવી અને આ ગુરૂબ થતી શેહેનશાહતમાં જે કંઈ શકતી કે બાકી રહી હતી તે સઘળી શકતીને એકઠી કરી ફરીને લડાઈ શહરૂ કરવામાં આવી; તથા ઈરાનીલશકરની સરદારી "રૂસ્તમ ફરોખજાદ" ના હાથમાં સોંપવામાં આવી. એ સરદારે એક આમણ સામણ લડાઈ કરવાથી[૨૧૭] છટકીજવા પોતે યુક્તી કરી પણ આખરે જારે તેને લડાઈ કરવાની ફરજ પડી તારે તેણે એક મોટી શીકશત ખાધી: કહેછે જે, ઈરાનીઓના લશકરમાં એક લાખ લડાએક સીપાહીઓ હતા ને તેઓમાંનો ઘણોખરો સઘળો ભાગ "કુદસીહ" ની આ વખણાએલી લડાઈમાં મારીઓ ગયો અને એ લડાઈમાં મુસલમાન ગરંથકારો એવું જણાવે છે જે, અરબ લોકોના ત્રણ હજાર માણસોજ[૨૧૮] માત્ર મારીઆં ગયાં હતાં. લુટ ઘણી મોટી મળી હતી; પણ જંગલના આ રેહેવાસીઓ તેની કીંમતથી હજુર બેખબર હતા. લડાઈ પુરી થયા બાદ એક અરબ શીપાહી જે રૂપાંની કીંમત પોતે આગળ કરતાં શીખીઓ હતો મગ શુનાને તેણે કદીબી પોતાના બાપના જનમમાં આગળ જોયું હતું નહીં તે વટાવતી વેળાએ તેણે એવું કહ્યું જે, "હું એક થોડા રૂપાંના કટકા[૨૧૯] સારૂ આ પીળી ધાતુ (શુવરણ) ના જેટલા જોઈએ એટલા કકડા આપવા હાજર છું"! પણ આ લડાઈ જે ઘણી અગતની ગણવામાં આવીછે તેનું કારણ એ જે, "દરફસે કાવાની"[૨૨૦] યાને ઈરાનની શેહેનશાહતનો એ બુલંદ વખણાએલો પાદશાહી ઝુંડો અરબોના હાથમાં ગયો જેથી એ લડાઈનું પરીણામ શું ઉપજશે તે વીશે ચોકશ રીતે ઈરાની તથા અરબોને અગમચેતી જેવું માલુમ પડી આવીઉં હતું: આ મોટી શીકશતની ખબર જેવી યઝદેઝરદને પડી તેવોજ તે જેટલું પોતાની સાથે લઈ જવાએ એટલું બધું દ્રવ્ય લઈ "હલવાન" તરફ નાહાઠો. મદેન પોતાના હસ્તકમાં લીધા બાદ "શાદ બીન વકકાજ" તેની પછવાડે લાગેઓ અને "શરવાન" તથા "આદરબીજાન" ના પ્રાંતોમાંથી જે ઘોડેસ્વાર થોડુંક લશકર[૨૨૧] આવીઉં હતું તેપર હોમલો કરવા તેણે પોતાના ભત્રીજા હશમને મોકલાવીઓ. "જલવલાહ" ના કીલ્લામાં આ લશકરેં પનાંહ લીધી અને અંહીઆં તેઓ ઉપર હોમલો કરવામાં આવીઓ તથા એજ કીલ્લા આગળ તેઓને કેદ પણ કરીઆ હતા. આ બીના સાંભળી પોતાનું લશકર છોડી યઝદેઝરદ "રેએ" તરફ નાહાઠો. હશમ હલવાન તરફ વધીઓ અને જલદીથી તેણે તે જગા પોતાના હસ્તકમાં કરી લીધી. આહવજનું શેહેર જે, એ વેળાએ ઘણું અગતનું મથક ગણાતું હતું તેબી ઈ. સ. ૬૩૮
અરબ લોકોએ લઈ મેહેલીઉં અને એ જગા આગળથી ખલીફનાં હુકમથી "શાદે" "અગબર" તરફ કુંચ કીધી; પણ તે જગા તનદુરૈસ્ત નહીં જોઈ માટે તેણે પોતાના લશકરની કુફા આગળ છાવણી કીધી. એ જગા તારબાદ જલદીથી વખણાઈ પડી. અરબ સરદાર "અલબાહે ઘજવાને" બસરાનો પાયો પણ એજ વરસમાં નાખીઓ હતો.

"શાદ બીન વકકાજે" ઈરાનનો જેટલો ભાગ પોતે ફતેહ કરીઓ તે સઘળા ઉપર પોતાની કુફાની છાવણી ઈ. સ. ૬૪૦
યાતો એ નવાં સ્થાપેલાં શેહેરમાંથી પોતે હોકમ કરીઓ જતો હતો; પણ તેના આશરા હેઠલનાં માણસોએ તેને

વીશે ઉમરને ફરીઆદ લખીઆ પરથી તેને પાછો બોલાવી લેવામાં આવીઓ અને તેને બદલે "ઓમર ઈઉશીર" નામના એક સરદારને નેમવામાં આવીઓ. યઝદેઝરદ એ સરદારથી પોતે જે ઘણો બીહીતો હતો માટે તેને હવે પાછો બોલાવી લીધોછે એવો મામલો જોઈ તેણે ખોરાશાન, રેએ, અને હમદનનાં મુલકોમાંથી દોહોઢ લાખ આદમીનું એક લશકર એકઠું કરીઉં અને ઈરાનના સઉથી બાહાદુર "ફીરૂજન" નામના એક સરદારને તેની સરદારી આપી એક મોટી લડાઈમાં પોતાની શેહેનશાહતનો નશીબો ફરીને અજમાવવા તેણે પોતે ઠેરાવ કરીઓ.

ખલીફે જારે આવી લડાઈની તઈઆરી વીશે સાંભળીઉં તારે તેણે ઈરાન માંહેલાં પોતાના લશકરની મદદ સારૂ પોતાના મુલકના સઘળા ભાગોમાંથી લશકર મોકલાવવા હોકમ કરીઓ અને તે સઘળા લશકરનો શીપેહશાલાર "નોમન" ને[૨૨૨] ઠેરવીઓ. નોમને એવો હુકમ કરીઓ જે, બને એટલી મેહેનત કરી આતસ પરસ્તીની અપવીત્ર રશમને હંમેસ સુધી તમારે નાબુદ કરી નાખવી. અરબી લશકર સઘળું કુફામાં જમાવ
ઈ. સ. ૬૪૧ થયું અને તાંહાંથી તે "નાહવંદ"ના[૨૨૩] મેદાન ભણી ચાલીઉં. નાહવંદ આગળ ઈરાની લશકર આસપાસ ઊંડી ખાહીઓ ખોદી વચોવચમાં છાવણી કરી પડીઉં હતું. બે માસ સુધી આ મોટાં લશકરો આમણ સામણ પડી રહયાં અને કાંઈક નજીવી જેવી ઘણીક મારામારીઓબી તેઓએ કરીઆ કીધી. ઈરાની સરદારે પોતાની જગા નહીં છોડવાનો મજબુત ઠરાવ કરીઓ હોએ એવું દીસવા લાગેઆથી મુસલમાન લોકોનો આ જોશ ભરેલો સરદાર એવી ઢીલથી પોતે ઘણો અધીરો થઈ ગયો. તેણે પોતાના લશકરની લડાઈ સારૂ શફ ખેંચી અને નીચે મુજબ તેઓ આગળ તેણે ભાશાણ કરી સંભળાવીઉં. તે બોલીઓ,—"મારા મીત્રો, ફતેહ મેળવવા સારૂ અથવા નહી તો ધરમપર જાન આપી મીઠું શરબત[૨૨૪] પીવા તમો તઈઆર થાઓ. હું હમણાં ત્રણ વખત તકબીર પોકારીશ. પેહેલી વખતે તમો તમારા કમરબંદો તંગ કરજો. બીજી વખતે લડાઈના ઘોડાઓ ઉપર સ્વાર થજો; અને ત્રીજી તકબીરની વેળાએ તમારા ભાળા ઈરીનીઓ તરફ કરી ફતેહ સારૂ યા નહીં તો બેહેસ્ત મેળવવા માટે જોશથી આગળ ધશજો." "નોમને" બુલંદ આવાજથી પછી પોતે બાગબાગ થઈ જઈ કહયું જે, મારૂં મત પુછો તો હું તો ધરમ ઉપર જાન આપનાર થવા માગુછું. જારે હું મારીઓ જાઉં તારે "હજીફેહ એબને અલઓમનના હોકમના તમો તાબેદાર થજો."[૨૨૫] જેવુંએ બોલવું તેણે સમાપ્ત કરીઉ તેવોજ "અલલાહવ અકબર" યાને પરમેશવર બુજરગછે એવો તકબીરનો સપર પેહેલો અવાજ આખી છાવણીમાંથી સંભળાયો. તકબીરનો બીજો આવાજ સાંભળી સઘળાઓ પોતપોતાના ઘોડાઓ ઉપર સ્વાર થયા અને ત્રીજીનો અવાજ જેનો કે તમામ લશકરેબી પ્રતીઉતર આપીઓ તેં સાંભળતાંનેવાર મુશલમાનો નહીં અટકાવી શકાએ એવા જોસાથી લડાઈની દરમીઆનમાં પડીઆ. "નોમન" તો પોતે પોતા સારૂ અગમજયેતી કરીઆ પ્રમાણે મારીઓ ગયો ખરો, પણ તેના લશકરે એક મોટી અને કીરતી ભરેલી ફતેહ મેળવી. ત્રીશ હજાર ઈરાનીઓ અરબોના ભાળાઓથી વીંધાઈ ગયા અને એંસી હજાર પોતાની છાવણીની આસપાસની ઊંડી ખાઈમાંજ ડુબી મરણ પામીઆ. તેઓનો સરદાર ફીરૂજન ચાર હજાર માણસો સહીત પાહાડો તરફ નાહાઠો, પણ એક બાજુએ દેહેશત અને બીજી બાજુ તરફ ખાતરજમાને લીધે એવું પરીણામ ઉપજીઉં કે આ સરદાર પુઠે માત્ર જે એક હજાર માણ-
ઈ. સ. ૬૪૧ સો લાગીઆ હતા તેઓએજ તેને હરાવીઓ અને તારબાદ તેને કતલ કરીઓ.

નાહવંદની લડાઈથી ઈરાનના નશીબાનો ચુકાદો થયો. એ મુલક એ લડાઈની તેરીખ બાદ અરબ ખલીફોના હાથમાં જઈ પડીઓ. યજદેઝરદે ઘણાએક વરસો સુધી પછી હીન નશીબની તથા તાબેદારી ભરેલી જીંદગી ભોગવી!! સપર પેહેલા તો એ પાદશાહ પોતે શીસ્તાનમાં, તારબાદ ખોરાશાનમાં તથા સઉથી છેલ્લો

મરવમાં નાહાઠો. એ શેહેર (મરવ) ના હાકેમે[૨૧૬] તાતારના ખાકાનને[૨૧૭] એ નાહાશ ભાગમાં પડેલા પાદશાહના શરીરને પોતાના તાબામાં કરી લેવા બોલાવીઓ. તે પાદશાહે એ વાત બાહાલ રાખી; તેનું લશકર મરવમાં પેઠું; એ શેહેરના દરવાજા આ વીસવાસઘાત કરનાર હાકેમે તેઓને અંદર દાખલ કરવા માટે ઉઘાડી મેહેલીઆ જેથી એ વીશમીત થએલા પણ બાહાદુર અને ચીડમાં આવેલા રેહેવાસીઓએ ઘણીબી મેહેનત કીધી તોબી એ શેહેર દુશમનોના હાથમાં ગયું. લડાઈની ગીરદીમાં યજદેઝરદ પાઉપીઆદો શેહેરમાંથી નાહાસી ગયો. મરવ આગળથી આઠ માઈલ છેટે એક ઘંટી આગળ તે જઈ પોહોચીઓ અને પોતાને સંતાડવાને તે ઘંટીવાળાને ઘણી મીનતજારીથી પોતે અરજ કીધી. તે માણસે ઉતર વાળીઓ જે, "હું એ ઘંટીના માલેકનો એટલો બધો તો દેવાદાર છું કે તું અગરજો એ મારૂં કરજ અદા કરે તો સઘળા તારી શોધ પછવાડે લાગેલાં માણસોથી હું તુંને બચાઊ." એ વાત પાદશાહે કબુલ રાખી અને પોતાના આપેલા કોળના બદલામાં પોતાનો કીંમતી કમરબંદ તથા તલવાલ તેને સ્વાધીન કરી પોતે તેનાપર પોતાની સલામતીનો પુર ભરોસો રાખી જરા આરાએશ લેવા ગયો. પણ એ હીન નશીબના પાદશાહ સોડે જે કીંમતી બાજુબંદો તથા પોશાકો હતા તે ઈ. સ. ૬૫૧
ખુંચી લેવાના હેતુથી તે ઘંટીવાળાએ પોતે તેની શોડેથી જે તલવાલ મળી હતી તેથીજ તેના શરીરથી તેનું શીર જુદું પાડીઊં અને જે પાણીથી તેની ઘંટી[૨૧૮] ચાલતી હતી તે પાણીના તલાવમાં તે શરીરને નાખી દીધું! મરવનો હાકેમ તથા તેના મળતીઆઓ થોડાજ દીવસોમાં પેલા ખાકાનનાં જુલમથી પછી કંટાળવા લાગેઆ તથા પોતાના કામોનો પસ્તાવો કરવા લાગેઆ. તાતારીઓની સામે થવા શેહેરનાં તમામ રેહેવાશીઓને તેઓએ ઉસ્કેરીઆ અને તે શેહેર પોતે પાછું લઈ મેહેલીઊં એટલુંજ માત્ર નહીં, પણ ખાકાનનેબી ઘણી મોટી શીક્ષા આપી તેને બોખારામાં નાહાસી જવા ફરજ પાડી. યઝદેઝરદ વીશે ઘણી ઈનતેજારીથી શોધ કરવામાં આવી પણ તેના આવા બનેલા બનાવ વીશે જલદીથી લોકોને માલુમ પડી આવીઊં. ગુસ્સે થઈ લોકોએ પેલા ઘંટીવાળાને કતલ કીધો અને એ પાદશાહનાં શરીરને ખુશબોદાર મસાલો ભરી ઈશતેખરમાં પોતાનાં નીઆએગાંનોનાં દુખમામાં મેહેલવા રવાના કરી આપીઊં. એ પાદશાહ જેવો પોતે અભાગીઆં નશીબનો હતો તેવોજ પોતે કમકુવત પણ હતો; અને એ ગાદી ઉપર બીરાજીઓ તારથી તે નાહવંદની[૨૧૯] લડાઈ વેર ફક્ત નવ વરસ સુધીજ પોતે તખત ઉપર બેઠો હતો. સાસાની વંશનો સઉથી છેલ્લો પાદશાહ એ ગણાએછે. એ વંશે ઈરાનમાં ચાહારસો પંદર વરસ સુધી રાજ ભોગવીઊં હતું અને એક ટોળું જે પોતાની અસલી જાહોજલાલી એ વંશનાં અરદેશીર, શાહપુર તથા નોશેરવાન જેવા પાદશાહોની કીરતી સાથે જે ઘણો અતલગનો સંબંધ ધરાવતું આવેલુંછે તેથી તેઓની યાદદાસ્ત ઉપરથી હજુર તે ટોળાં (યાને પારસીઓ) એ પોતાની આગળી મગરૂરીને પોતાની છાતીમાં યાદ રાખી પોતાને અહીંડે ધરી રાખેલીછે.

બાબ છઠાની નોટ.

૧–યુનાની ગરંથકારોનો પેહેલો આરતેઝરકસીસ

૨–જીનતુલ તવારીખમાં જણાવીયા પ્રમાણે એની મા બાબકની છોકરી હતી, જેનો બાપ શાસાન અશાફંદીઆરના છોકરા બહમનના છોકરા સાસાનનો છોકરો થતો હતો. બીજા ગરંથકારો એથી ઉતરતી અમીરી યુનીયાદ એને વીશે જણાવી જાએછે. જીનતુલ તવારીખ વાળાનું આ બીયાન ખરૂં નહીં હોવું જોઇએ; કારણ કે અશાપંદીઆરના મોત પછી તે એના રાજસુધી તેમાં માત્ર છ સદીઓનોજ તફાવત જણાવવામાં આવેલોછે.

૩–અરદેશીર રાજનો મલેક કેવી રીતે થયો તે વીશે તરેહ તરેહ વાર અને ઉલટ પાલટ બીયાન ઇતીહાસ લખનારાઓ જણાવી જાએછે. મેં અતરે અકશર કરી તારીખે તબરી, રોજતુલસફાહ અને જીનતુલ તવારીખની સત્તા મુજબ જણાવેલુંછે.

૪–બાબક અને અરદેશીર એ બંનેના સપનાઓ વીશે ફારસી ઇતીહાસ રચનારાઓએ જણાવેલુંછે. એના શત્રુ અરદવાનનાં એથી ઉલટી મતલબ ધરાવનાર સપનાઓ વીશેબી એ ગરંથકારો જણાવી જાએછે.

૫–કેટલાક ગરંથકારોના જણાવીયા મુજબ એના બે નાહાના ભાઇઓ આ છુપી મસલત કરવામાં આગેવાન હતા.

૬–એ જમાનામાં ફારસનું પાએતખત શેહેર ઇશતખર હતું એમ જણાએછે.

૭–એ મુલકોને જબલ યાને પાહાડી એવું નામ આપવામાં આવેલુંછે—તારીખે તબરી.

૮–અકશર કરી એ પેલી રામ હોરમજની ખુશનુમા બીણ હશે જે "સુસ્તર" અને "બીબેહાન" શેહેરો વચે આવેલી છે અને જાંહાં જીરાબ નદી પાણી પોહોચતું કરેછે. એ મુલક બીબેહાનની પડોશનાં પાહાડો આગળ આવેલોછે. દરીઆ આગળથી એ બીન આસરે ૩૦ માઇલ છેટે છે; અને ઇરાનમાં એ એક સઉથી ઘણી ખુશનુમા બીન ગણાએછે. કેહેછે કે, એ મેદાનપર રામ હોરમજનું શેહેર અરદીશીરના નબીરા હોરમજે બંધાવીઉં હતું, અને એ પાદશાહ અકશર કરી અંહીયાં આરામ લેતો હતો જે ઉપરથી એને રામ હોરમજ યાને હોરમજદની આરામની જગા એવું નામ આપવામાં આવેલુંછે. ફારસીમાં આરામનો જે અરથ થાયછે તેજ પ્રમાણે પેહેલવી ભાશામાં પણ "રામ"નો અરથ આસાએસ કરી થાયછે.

૯–જીનતુલ તવારીખ.

૧૦–આપણને વળી એમબી જણાવવામાં આવેલુંછે જે, એણે ખુશરૂ એવો મોહોટો ખેતાબ પણ પોતે લીધો હતો. જે બુલંદ નામ વીશે ફીરદોસી આપણને એવું કેહેછે કે, દારાબ પછી કોઈ પણ પાદશાહે એ નામ ધરાવવા કદીબી પોતે હીંમત કીધી ન હતી. પણ ખરી વાતતો એથી ઉલટીજ દીસેછે; કેમકે પારથીઅન વંશનો એક પાદશાહ ખુશરૂ એવાજ નામથી માત્ર જણાએલોછે અને એ તબકાના ઘણાંએક પાદશાહો પોતાના શીક્કાઓ પર પાદશાહોનાં પાદશાહ એવા ઊંચા ખેતાબો કોતરાવતા હતા.

૧૧–અરદેશીરનાં રાજ વીશે ફારશી ગરંથકારોનાં આપેલાં ઘણાં ખરાં બીઆનો સાથે યુનાની ગરંથકારો જોકે એક મળતા આવેછે અને શેહેનશાહ અલેકઝાનદર શીવરરા સાથે જે લડાઇ એણે ઉઠાવી તેમાં ફતેહ ઇરાની લશકર તરફ હતી તોબી એણે પોતાની શેહેનશાહત યુફરેતીસ (ફોરાત) નદી સુધી વધારી હતી કે નહીં તે વીશે ઇનકાર કરવામાં આવેલોછે. (જુઓ ગીબનના દફતર પેહેલાંને શફે ૩૩૮ મે). શાફ ખુલ્લી રીતે તેમાં જણાવવામાં આવેલુંછે જે મીશાપોતેમીઆનો મુલકબી રૂમીઓ પાસેથી એ પાછો લઈ શકીઓ તો નહીં.

૧૨–રોજતુલ શફા. અગરજો મદન, તીશે ફનજ હોએ તો એ શેહેર બેશક ઘણુંજ આગમજ બાંધવામાં આવીઉં હતું. તાઈગરીસ (દજલા) નદીના પુરવ કીનારા ભણી યુનાનીઓના સીલુસીઆના શેહેરની સપર પેહેલાં તો ઇરાનીઓની એક છાવણી તરીકે એ જગા મુકરર થએલી હતી; પણ પાછળથી તો તે શેહેરની બરોબરી કરી તેની સઘળી કીરતી એણે ઢાંકી નાખી હતી. વારંવાર એ તીશેફન શેહેરને તારાજ કરવામાં આવીઉં હતું અને ફરીફરી તેને બાંધવામાં પણ આવીઉં હતું, જે ઉપરથી એ પાએતખત શેહેર વીશે પુરાતન ગરંથકરતાઓ જે જુદુંજુદું બીઆન આપી જાએછે તેની આપણને ચોકસ સમજણ ઉતરી શકેછે. એ શેહેરની આગળી ખુજરગીની તારાજ નીશાનો દાખલ એક મોહોટો મેહેરાબ અને કેટલીક બી-

શમાર ડુંગરીઓ માત્ર હાલ જમાનામાં બચી રહેલીછે. સીલુસીઆની તો કોઈ પણ તારાજ નીશાન હાલ જમાનામાં મુતલગ આપણા દીઠામાં આવતી નથી.

૧૩–જીનતુલ તવારીખ. ૧૪–જીનતુલ તવારીખ.

૧૫–કેહેછે જે, અરદીશીર જેવો ડાહ્યો તેવોજ શીખેલો પણ હતો. એણે બે વખણાએલા પુસ્તકો રચીઆં હતાં એમ જણાવવામાં આવેલુંછે. પેહેલા પુસ્તકનું નામ "કારનામે" કરીછે. એ પુસ્તકમાં તેની મુસાફરી અને મહતકરમો વીશે બીઆન આપેલુંછે. બીજું પુસ્તક પોતાની માહીતગારી તથા ખરૂં ખોટું તપાસવાના કઉમ્મતપરથી જીંદગી સઉથી સરસ રીતે કેમ ગુજારવી તે વીશે નીયમો મુકરર કરી રચવામાં આવેલું હતું અને તેમાં લખીઆ મુજબ સઘળે વાંગેના માણસોને ચાલવા એલતેમાસ કરવામાં આવીછે. આ ચોપડીની એના દેશીઓ ઘણી તારીફ કરેછે અને એના વારસોમાંના એક ઘણાજ વખણાએલા પાદશાહ નોશારેવાને એની ઘણીએક નકલો કરાવી પોતાની શેહેનશાહતમાં સમાધાની અને નીતી પ્રશાર ફરવાનાં હેતુથી ઠેકાણે ઠેકાણે વેંહેચાવી હતી. પેલો ચંચળ ઉગમણ પ્રાંતનો વીદીઆરથી મી૦ રીચરદસન આપણને એવું જણાવેછે જે, એ પુસ્તક દરી ભાશામાં લખાએું હતું અને તેમાં એની ખાનગી તથા રાજદુવારી જીંદેગાંનીનો દર રોજનો હેવાલ તથા નીતીશાસ્ત્ર વીશે ઘણોએક બોધ કરવામાં આવેલોછે. જુઓ રીચરદશનના "દીઝરતેશન" ને શફે ૧૯ મે.

૧૬–ફીરદોસીએ પેહેલવી સત્તા ઉપરથી પોતાનો ગરંથ રચેલોછે અને તે ઘણીએક ચોપડીઓમાં અરદેશીરની જીંદગીનો ચોકશ હેવાલ જણાવવામાં આવીઓ હતો એમાં તો કાંઈજ શક નથી. એ શાહેરે જે સત્તા ઉપરથી પોતે ઉતારો કરેલોછે તે ઉપરથી બરોબરજ રીતે અસલ પ્રમાણે એ વેળાની તવારીખમાં એણે નકલ કરેલીછે તે માનવાને આપણી પાસે ઘણાંએક કારણો છે.

૧૭–ફીરદોસી. ૧૮–રોજતુલ સફા.

૧૯–શાહપુરના જનમ તથા કેળવણી વીશે સેંકડો વારતાઓ કેહેવામાં આવેલીછે; એની માં અરદવાનની એક છોકરી હતી. એક પુસ્તક (રોજતુલ સફા)માં જણાવીઆ મુજબ આ રાણીએ પોતાના વંશનો કીનો લેવા અરદેશીરને ઝેર દેવા ધારીઉં; પણ એ કામ કરતાં તે પકડાઈ ગઈ અને તેને કતલ કરવા સારૂ એક વજીરને સ્વાધીન કરવામાં આવી જેની આગળ પેલીએ માનીઉ જે હું હમેલદાર છું તેથી પેલા વજીરે તેને છુપી રીતે બચાવી રાખી. તેના બાલેક શાહપુરને ઘણી સંભાળથી ઉછેરવામાં આવીઓ હતો. આ પાદશાહ જારે એક વખતે પોતાનો વારસ કોઈ નથી તેથી વીલાપ કરતો હતો તારે એ વજીરે જે નાફરમાની ભરેલું કામ કરીઉં હતું તે વીશે પાદશાહ આગળ માની દેવા પોતે હીંમત કીધી. અરદેશીર તેથી બેહદ ખુશ થયો; પણ પોતાના બચ્ચાં જેટલીજ ઉમરના બીજા બાલકોમાંથી પોતે જોઈએ તેને ઓળખી કાહાડેછે કે નહીં એવી ઈનતેજારી દેખાડીઆપરથી કેટલાએક છોકરાઓની સાથ એ જુવાન શાહાજાદાને પાદશાહ આગળ ચોગાન રમવા હુકમ કરવામાં આવીઓ. રમતી વખતે તખતની છેક નજદીક પેલો દડો એક છોકરાએ ફેંકીઓ જેથી સઘળા છોકરાઓ બીહીને ઉભા રહ્યા; પણ શાહપુર તો હીંમતથી તે તરફ જઈ પેલો દડો પોતે ઉંચકી લાવીઓ. પાદશાહ આતુરતાથી પોતાના વજીર તરફ જોયા કરતો હતો. એ પાદશાહે પેલાં બચ્ચાંમાં આવી હીંમત જોઈ બેહદ ખુશી થઈ પોતે પોતાના એ છોકરાને ગલે લગાડવા હુકમ કરીઓ. આ વાત જે મેં અત્રે જીનતુલ તવારીખમાંથી ઉતારી લીધેલીછે તે વીશે સઘળા ફારસી ઈતીહાસ કરતાઓ જણાવી જાએછે.

૨૦–એ કીલ્લાને બાજમ કરી પણ કેહેછે.

૨૧–જંજીરાનો અરથ ટાપુ કરી થાએછે અને અંહીઆં એ લુગત ઇઉફરેતીસ (ફોરાત) અને ટાઈગ્રીસ (દજલા) નદીની વચેનાં મુલકોને લગાડવામાં આવેલોછે. એ મુલકને કદીમ લોકો મીશાપોતેમીઆ કરી કેહેતા હતા.

૨૨–પેલો વખણાએલો "નીસબીસ" નો કીલ્લો દજલા અને ફોરાત નદી વચે આવેલોછે. એ કીલ્લાને પોતાના તાબામાં રાખવા રૂમી અને ઈરાનીઓએ વારંવાર મારામારી કરીઆ કીધી હતી. અરમીનીઆ જીતી લીધા બાદ શાહાપુરે એ કીલ્લો બી પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો હતો. ફારસી ગરંથકારો એ કીલ્લાને નીસીબીન અથવા નીસીબી કરી લખેછે. ૨૩–જીનતુલ તવારીખ.

૨૪–એ પુતલાં માફક બેશાડેલા શેહેનશાહનું નાંમ "સીરીઆદીસ" કરી હતું. એ શખસ અસલમાં એનટીઓકમાંથી નાહાશી આવેલો હતો અને કાંઈ પ્રસીદ્ધ પુરૂષ નહીં હતો. આ મગરૂરી ભરેલા ફતેહમંદ પાદશાહે જે શેહેનશાહ પોતે નેમીઓ તેને હુરરેના બાહારથી ખુસી ભરેલા પોકારથી એક કેદ પકડેલા રૂમી લશકરને પોતાનો શેહેનશાહ કબુલ રાખવા ફરજ પાડી હતી. એ પુતલાં માફક બેસાડેલા શેહેનશાહે પેહેલાં વેહેલાંજ ઝડપમાં કુંચ કરી શાહાપુરને એનટીઓકમાં દાખલ કીધો જે તે જમાનામાં ઉગમણ તરફ (એશીઆ ખંડમાં) રૂમની શેહેનશાહતનું પાએતખત શેહેર ગણાતું હતું; એ શેહેર શાહાપુરે પોતાને સ્વાધીન કરી લુટી લીધું. એ ઈરાની પાદશાહે જે સઘળા રૂમી પ્રાંતો અને શેહેરો પોતાને સ્વાધીન કીધા તે સરવે સાથે ઉગમણ તરફના ફતેહમંદ પાદશાહો જેવી ચાલચલણ ચાલાવી અને જે ચીજો પોતે બચાવી શકીઓ નહીં તે સઘળીઓનો તેને પાએમાલ કરી નાખીઓ. પણ બેહદ લુટ અને બંદીવાનો લઈ પાછા ફરતાં એના લશકરને "પેલમાએરા" ના રાજા "ઓદીનેથસની" બાહાદુરીથી ઘણું ખમવું પડીઉં; કાંએજે શાહાપુરે પોતાની ફતેહના વખતમાં મગરૂરી પકડી એ પાદશાહની દોસ્તી તથા હદીઆને ધીકારી કાહાડીઆં હતાં.

૨૫–"ની" (નએ) એવો શહરૂઆતમાં જે અક્ષર મુકેલોછે તેનો અરથ બરૂં કરી થાએછે અને જે ભીણી જગાપર એ શેહેર અસલ બાંધવામાં આવીઉં હતું તે ઉપર ઉગતા બરાંઓનો ઈસારો એ શબ્દ દેખડાવેછે એમ કેહેવામાં આવેલુછે. કેટલાક ગરંથકારો એવું જણાવેછે જે, સપર પેહેલાં "નીશાપુર" તેહમુરસે બંધાવીઉં હતું. એ શેહેરને શીકંદરે પછી પાએમાલ કરી નાખીઉં હતું પણ શાહાપુરે તેને ફરીથી નવેસરથી બંધાવીઉં હતું. ૨૬–જીનતુલ તવારીખ.

૨૭–હવે પછીના બાબમાં આ કોતર કામોનો હેવાલ આપવામાં આવશે.

૨૮–રૂમના શેહેનશાહોને ઈરાનમાં હંમેશ સીઝર વાને કેસર કરી કેહેવામાં આવેલાછે.

૨૯–જીનતુલ તવારીખ. ૩૦–રોજતુલસફા અને જીનતુલ તવારીખ.

૩૧–હા૦ લ૦ મુલ્લાં સાદકની ચોપડી.

૩૨–ગફલતથી સર વીલીઅમ જોનશ એવું કેહેછે જે, "તે સાથે કુરાનની કેટલીએક રીતીઓ" પણ મહમદના ઘણાક વરસો આગમજ "માની" થઈ ગયોછે માટે તેણે એ પુસ્તકમાંથી કાંઈપણ ઉતારી લીધું ન હોએ–જુઓ સર વીલીઅમ જોનશના પુસ્તકના દફતર પાંચમાને સફે ૬૦૧ મે [એ માનીના ધરમનો અછો ચીતાર વીગતે "મીલલુલનેહલ" તથા બેસુબેરની "હીસતોઆર દ માનીકીઅન" માં જોવામાં આવેછે. ત૦ ક૦]

૩૩–પોતાના ધરમનાં તત્વો તથા પોતાના ચીત્રોને વજન આપવા માટે દુનીઆમાંથી થોડુંકસુધી એ ગોશેનશીન થયો અને જાંહાંસુધી એ કામો પોતે શરણજામ પોહોચાડીઆં તાંહાંસુધી એક ખોહોમાં પોતે ભરાઈ રેહેઓ અને જારે પાછો જાહેરાતમાં આવીઓ તારે તેણે લોકોને એવું સમજાવીઉં જે બેહેસ્તમાંથી એ પુસ્તકો મારાં ઉપર નાજેલ થએલાં (ઉતરેલાં) છે.

૩૪–કેટલાએક ગરંથકારોના જણાવીયા મુજબ હીંદુસ્થાનમાંથી એ ફરી આવીઓ હતો.

૩૫–ફારસમાં કાજીરૂનની પડોશમાં તે જમાનામાં એ શેહેર આ શેહેનશાહતનું પાએતખ્ત શેહેર હતું એમ જણાએછે. ૩૬–જીનતુલ તવારીખ.

૩૭–કેટલાક ગરંથકારો એ નામનો એ ચોથો પુરૂશ હતો એમ કહી જાયછે.

૩૮–જીનતુલ તવારીખ.

૩૯–કેહેછે જે, બેહેરામે "કેરસ" પર જે એલચીઓ મોકલીઆ તેઓ આસરે સુરીઅ અસ્ત પામતી વળાએ જારે રૂમનું લશકર પોતાની ભુખ કરકશરથી ભાંગતું હતું તારે તેઓની છાવણીમાં દાખલ થયા; અને શેહેનશાહની હજુર પોતાને લઈ જવા પોતાની ખાહેશ દેખડાવી. છેલે શરવાલે તેઓને એક સીપાઈ પાસે લઈ ગયા. તે ઘાશ ઉપર પોતે બેઠેલો હતો. ડુક્કરના માસનો ખારો કરેલો એક વાશી કકડો અને થોડાક કઠણ વટાણાં તેની શોડ પોતાના રાતના નાસતા સારૂ મુકેલા હતા. એક જાડો જાંબુરી રંગનો ઊનનો પોશાકજ માત્ર તેનો મરતબો દેખડાવતો હતો. વાતચીત કરવાની દરબારી સભ્યતા વગરજ તાંહાંજ તેઓ વચે મશલહત ચાલી. કેરસે પોતાનું બોડકું માથું ઢાંકવા જે ટોપી પેહેરેલી હતી તે ટોપી ઊંચકી પેલા એલચીઓને ખાત્રીથી જણાવીઉં જે, તમારો ધણી રૂમની બુજરગી જો કબુલ નહીં રાખશે તો હું જે પ્રમાણે

મારા માથાં ઉપર બાળો નથી તેવુંજ ઈરાનને પણ ઝાડ પાન વગરનું જરાકમાં કરી નાખીશ. આ મોહોટા પાદશાહના એલચીઓ બીહીને તેથી પાછા ફરીઆ. જુઓ ગીબનના દફતર બીજાને સફે ૯૫ મે.

૪૦–કેટલાક ગરંથકારો કેહેછે જે, એણે ત્રીસ વરસ સુધી રાજ ચલાવીઉં હતું.

૪૧–રૂમી ઈતીહાસનો ત્રીજો પેશાનીસ શેહેનશાહ "દાઓકલીશીઅન" ના રાજમાં પાદશાહ થઈ ગયોછે.

૪૨–જીનતુલ તવારીખમાં જણાવીઆ મુજબ આ શાહાજાદો પોતાના બાપ બેહેરામ બીજા પછી ગાદીનો માલેક થયો હતો. એના ભાઇના ટુંક રાજ વીશે એ પુસ્તકમાં કાંઈ જણાવવામાં આવેલું નથી.

૪૩–તારીખે માજમ. જીનતુલ તવારીખમાં એમ જણાવેલુંછે જે, એ પાદશાહે ચઉદ વરસ સુધી રાજ ચલાવીઉં હતું. તારીખે માજમમાં જે સને એ વીશે જણાવેલોછે તે આથમણ તરફના ઈતીહાસ બનાવનારો સાથે એક મળતો આવેછે.

૪૪–મુસલમાન ગરંથકારો એ પાદશાહ વીશે જો કે થોડીક બાબદો જણાવી જાએછે તોબી મને મુલાં ફીરૂજે એવું કહયું હતું જે, પારસી અથવા ગબર લોકો એને ઘણો કીરતીવાન પાદશાહ ગણેછે; પણ તે કદાચ એની પરેહેજગારી તથા જરતોસ્તી ધરમને દીલોજાનથી પોતે આધીન રેહેવાના સબબથી હશે.

૪૫–તારીખે માજમ. ૪૬–ગીબનના દફતર બીજાને સફે ૧૪૫ મે.

૪૭–ગીબનની રૂમની રોહેનશાહત.

૪૮–ઈ૦ સ૦ ૧૮૧૦ માં હું એ મુલકમા મુસાફરી કરી આવીઓ હતો અને એના રેહેવાસીઓ વીશે જે જે મેં વાંચીઉંછે તથા જે જે મેં નજરે જોયુંછે તે ઉપરથી હું એમ કહી શકુંછું જે, તેઓ વીસથીબી વધારે સદી ગુજરી તોબી પોતાની ચાલચલણો તથા દેખાવમાં કાંઈ પણ બદલાએલા નથી.

૪૯–ઘણુંકરી "તીરદાદ" હશે. એ શબદની લોગવી માએની તીરનો બખશીશ કરેલો અને અલંકાર રૂપે બુધ ગરેહનો બખશીશ કરેલો એવો અરથ થાએછે. એ ગરેહને તીર યાને બાણ કરી કેહેછે અને પુરાતન કાળમાં ઈરાનના એક ફરેસ્તાનુંબી એવું નામ હતું.

૫૦–રૂમના ઇતીહાસીઓનો હારેમીસદાસ બીજો.

૫૧–જીનતુલ તવારીખ કરતા એમ કેહેછે જે, એ ઓરતે પણ પેલાં બચાંની અચરતી ઉતપન કરે એવી બેહદ ઝડપ અને જમણા પેહેલું તરફ તે રેહેલું હતું તે ઉપરથી પોતે પણ એવોજ કીઆસ કરીઓ હતો. જેઓ એ બાબદમાં હુશીઆર ગણાએછે તેઓએજ ફેસલો કરવો જોઈએ જે, એવી નીશાનો ઉપરથી પેલીને ખાત્રીથી જણાવવાનો શું હક છે? ૫૨–જીનતુલ તવારીખ.

૫૩–લાસા અને બેહેરીનનાં આ ટોળાંઓ રેહેવાશી હતાં એમ જણાવવામાં આવેલુંછે. તવારીખમાં બેહરીન એ નામ એ અખાતમાં જે ટાપુ આવેલુંછે તેનેજ માત્ર લગાડવામાં આવતું નથી પણ તેની શોડના એજ અખાત માંહેલા મુલકોનો ઘણોક ભાગબી એજ નામથી ઓળખાએછે.

૫૪–એને "જુલેચતાફ" કરી પણ લખેછે. આ એતાબની ઉતપતી વીશે ઉગમણ તરફના ગરંથકારો એક મત થાએછે. "જજીરેહે" ના એક સરદાર "તાએરે" જે હુમલો કરેઓ તે સાથે ગીબન અરબ ટોળાંનાં કરેલા હુમલા સાથે ભુલાવો ખાએછે. એ સરદારે શાહપુરની એક બેહેન યા કોઈ સગીને કેદ પકડી અને જારે પછી એ પાદશાહે એ સરદારને જીતી લીધો તારે તેની સાથે એવીતો પોતે રેહેમ નજર દેખડાવી હતી કે, તેથી એને "ઘુલેકનાફ" યાને અરબ લોકોનો બચાવનાર એવો એતાબ અપાએલોછે. આ ચુકછે એતો દેખાઈતુંજ છે; કાંએજે, શાહપુરને જે એ ખીતાબ આપવામાં આવીઓ હતો તેની ઉતપતી વીશે ઉગમણ તરફના સઘળા ગરંથકારો એકમત થાએછે. ૫૫–જીનતુલ તવારીખ.

૫૬–જે મોટાં લશકર વીશે આંહીઆં ઇશારો જણાવવામાં આવીઓછે તેનો શપેહેશાલાર પેલો વખણાએલો શેહેનશાહ જુલીઅન હતો. જુલીઅનની ફતેહ અને મોત વીશેનો તફશીલવાર હેવાલ ફારશી ઇતીહાશ કરતાઓએ જણાવેલો નથી. તેઓ "શીગારા"ની પેલી વખણાએલી લડાઈ કે, જેમાં શાહપુરે સઉથી મોટી મોટી ફતેહ શેહેનશાહ કોનસ્તેનસીઅસ ઉપર મેળવી હતી તે વીશેબી કાંઇપણ પોતે જણાવી ગયા નથી.

૫૭–રોજતુલસફા કરતા એમ કેહેછે જે, કીઆમતના દાહાડા સુધી એ લડાઇનો તફશીલવાર હેવાલ જમાનાના સફાઓપર કોતરાએલો રેહેશે. એ હારનું બીઆન આપી તેની સઘળી વીગતવાર બાબદો વીશે એ સફો વાંચવા પોતાનાં વાંચનારાઓને એ ગરંથકાર ઈશારો કરી જાએછે.

૫૮–જીનતુલ તવારીખ.

૫૯–જે લોકો મારીઆ ગયા હોય તેઓના ખુનની કીંમત આપવાની રશમ જંગલી ટોળાંની ઘણી પુરાતન દંત કથાઓ સાથે જોડાએલી આપણા દીઠામાં આવેછે અને બીહી ગએલા દુશમન શેહેથી હરેક જબરદસ્ત અને હઠીલો પાદશાહ એવી માગણી કરેછે.

૬૦–ઈરાક બે મોહોટાં પ્રાંતોમાં વેહેચાઈ ગએલુંછે. એકતો ઇરાકઅજમ યાને ઈરાનનું ઇરાક અને બીજુંતો ઇરાક અરબ યાને અરબસ્થાનમાંહેનું ઈરાક. નીસબીસ તો અલબત ઈરાક અરબના તાલુકામાં આવેલુંછે. ૬૧–કોઇ વખતે યુનાનીઓ (ગ્રીકો) કરી કહેલાછે.

૬૨–દુરા નામની જગા આગળ થએલા પેલા નામોશી ભરેલા કોલકરારો ઉપરથી ફારસી ગરંથકારો જે અત્રે ઈશારો કરી ગયાછે તે એ મજકુર કોલકરારો વીશેના છે. તે કરારો જુલીઅનનાં મોત બાદ શેહેનશાહ જોવીઅને ઇરાનીઓ સાથે કરીઆ હતા. દજલા નદીની પુરવેનાં પાંચ પ્રાંતો જે નારસીએ રૂમીઓને સ્વાધીન કરીઆ હતા તે પાછા આપવામાં આવીઆ હતા. નીસબીસ જે હંમેશ એ પાદશાહની સામે બલતવારીથી થતું હતું તેબી એ શલાહના કોલકરારોથી એને આપવામાં આવીઉં અને તાંહાંના રેહેવાશીઓને જબરદસ્તીથી એ શેહેર અને તેની પડોસના મુલકોમાંથી બીજી જગાપર મોકલવામાં આવીઆ હતા; જેથી ઇરાનીઓને એ શેહેર પાછું પોતાને વસાવવા બની આવે. મીસોપોતેમીઆનો ઘણો ખરો ભાગ ઇરાનના તાબામાં આવીઓ હતો. અરમીનીઆના પાદશાહને છોડી દેવામાં આવીઓ અને ગેલીરીઅસની ફતેહ તથા શેહેનશાહ દાઓકલીસીઅને કરેલા સલાહ ભરેલા સઘળા કોલકરારોથી જે જે લાભો આગળ રૂમીઓને મળીઆ હતા તે સઘળા પાછા ત્યાગ કરવામાં આવીઆ હતા.

૬૩–રોજતુલ સફા. ૬૪–જીનતુલ તવારીખ.

૬૫–અરમીનીઆના પાદશાહ તીરેનસને પોતાની દરબારમાં આવવા એને અસતમ પસતમ સમજાવીઉં હતું એમ કેહેછે; અને તેને એક ખાનાની મીજલસમાં કેદ પકડી બંદીખાનામાં નાખીઓ કે જાંહાં તેની જીંદગીનો જલદીથી અંત આવી રહેઓ હતો. જુઓ ગીબનના ચોથા દફતરને સફે ૩૧૨ મે.

૬૬–જીનતુલ તવારીખ.

૬૭–આરતેઝરકસીસ બીજો. શેહેનશાહ "થીઓદોસીઅસ" ના જમાનામાં ઇરાનના તખત ઉપર એ પાદશાહ બીરાજીઓ હતો.

૬૮–અરદેશીરની એ વંશાવળીને તારીખે તબરી કરતા ટેકો આપેછે; પણ શાહપુર જેવી રીતે તખતનશીન થયો તે વાત તો ચોકશાજ છે તેથી તે સાથે એ વાત એક મળતી દેખાડવા પોતે એવું કેહેછે જે, હોરમજદે અરદશીર જે પોતાનો વડો પુત્ર હતો તેને પોતાના વારસામાંથી બાતલ કરીઓ અને શાહપુર કે જે હજુર જનમીઓ નહી હતો તેને પોતાનું તખત તેણે સ્વાધીન કીધું અને એની એ મરજી એના અમીર ઉમરાવોએબી કબુલ રાખી હતી. પણ એ કથા નહીં બની શકે એવી છે. બીજા ગરંથકારો કેહેછે જે, શાહપુર બીજાનો અરદેશીર ભાઈ હતો; પણ તેઓની મા એક અને બાપ જુદા જુદા હતા. તેને ઇરાનના તખત ઉપર કદી બેસાડવામાં આવીઓ નહી હતો; પણ જાંહાં સુધી તેનો ભત્રીજો ઉમરે પોહોચે તાંહાં સુધી તેના નામથી તે પોતે રાજ ચલાવતો હતો.

૬૯–રૂમી ઇતીહાસ કરતાઓનો શાહપુર ત્રીજો. એબી થીઓદોસીઅસના રાજમાં તખતનસીન થયો હતો.

૭૦–આવો જોશ ભરેલો પવન ઇરાનમાં ઘણો વારંવાર ફુંકેછે. એઓના જોસથી મેં તંબુઓની એક હારનેહાર જમીનદોસ્ત થઈ ગએલી જોએલીછે અને કેટલાએક તંબુઓને તો જે જગા ઉપર ઠોકવામાં આવીઆ હતા તાંહાંથી ઘણાજ દુર ઘસડાઇ ગએલાબી મેં જોએલાછે.

૭૧–એ પાદશાહ શાહપુર જુલકતફનો પુત્ર થાએછે. રૂમી ઇતીહાસ બનાવનારો એને વેરાનીસ ચોથો કરી લખેછે. ૭૨–પુરાતન ફીરમાનીઆ.

૭૩–પેલા ચંચલ ઉગમણ પ્રાંતના વીદીઆરથી સીલવેસતરદ સાસીએ એ લેખોનો તરજુ કરેલોછે.

૭૪–એ કોતરકામો ઉપર એ પાદશાહનું નામ વારેશામ અથવા વરેહામ કરી લખવામાં આવેલુંછે. જે રૂમી ગરંથકારોના "વારાનીસ" નામ સાથે મળતું આવેછે. એ કદીમ નામ ઉપરથી ફારસીમાં બગરી બેહેરામ નામ ઉતપન થએલુંછે. ગ્રીક અને રૂમી ગરંથકારોએ ઉગમણ તરફના નામોને બગાડી લખેલાં

છે એમ સઘળાઓને મોહોડેથી બોલતાં વારંવાર આપણે સાંભળીએ છઈએ, પણ તેઓની ગલતી વીશે ખાતરીથી આપણે પોતાનું મત આપીએ તે આગમજ જે જમાનામાં એ ગરંથકારો લખીગયાછે તે જમાનાની ચાલુ ભાષાની પુરતી માહીતગારી આપણને વધારે ધરાવવી જોઈએછે. ૭૫–રોજતુલ સફા.

૭૬–જીનતુલ તવારીખ. ૭૭–જીનતુલ તવારીખ, ઈતીઆદી. ૭૮–ઉમરૂલકેસનો પુત્ર.

૭૯–જોસીઓની સલાહથી એમ કરવાને એને ઉસ્કેરણી મળી હતી. એ જોસીઓએ એને એવું જણાવીઉં હતું જે, એ જુવાન શાહાજાદાની જીંદગી માત્ર એજ રીતથી બચી શકશે.

૮૦–પ્રોકોપીઅસ. ૮૧–જુઓ ગીબનના દફતર પાંચમાને સફે ૪૧૩ મે.

૮૨–મેં વારંવાર એમ કહેલુંછે જે, પુરાતન ઈરાનમાંના સપર પેહેલા ઈતીહાસ કરતા અથવા બરોબર બોલીએ તો દંત કથા બચાવનારાઓ જેમ બીજા સઘળા જંગલી દેશોમાં હોએછે તેજ પ્રમાણે એ દેશમાં પણ ધરમના ઉપાધીઆઓ હતા; અને તેઓના ધંધાને લીધે કેટલીએક બાબદો વીશે આપેલા તેઓના અંતરા ભરેલાં બીઆનો વાંચતી વેળાએ આપણને તે ઉપર કાંઈક છુટ મેહેલવી જોઈએછે.

૮૩– એનું નામ ખુશરૂ કરીને હતું.

૮૪–ફારસી ઈતીહાસ બનાવનારો અથવા બરોબર રીતે બોલીએ તો કહાણી લખનારાઓના જણાવીઆ મુજબ અરબોનું એક મોહોટું લશકર લઈ એ પાદશાહ ઈરાનમાં પેઠો; પણ પોતાના દેશીઓનું લોહી બચાવવા તેણે એવી ભલામણ કરી કે, ઈરાનના તાજને બે જબરદસ્ત સીંહુઓ વચે મેહેલવું અને જે તે પોહેરેગીરોમાંથી હીંમત ચલાવી પેલું તાજ ઉંચકી લે તેને તે તાજ પછી સપુરદ કરવું. એ ભલામણ બાહાલ રાખવામાં આવી અને જે શાહાજાદા ખુશરૂને અમીરોએ તખતનશીન કરીઓ હતો તેને એ રીત પ્રમાણે અમલ કરવા બોલાવવામાં આવીઓ; પણ જે હાલતમાં તેણે પેલું તાજ મેહેલેલું જોયું તેથી તેનું દીલ તે ઉપરથી ઉઠી ગયું અને એ હીંમત ચલાવવા તેણે પોતે ના પાડી. બેહેરામ તરતજ પેલા સીંહુઓ તરફ ધસીઓ અને જો કે તેની સોડ ઘણું કરી હથીઆરો ન હતાં તોબી તેણે તરતજ પેલા બે સીંહુઓને મારી નાખીઆ અને રઈઅતના હુરેરેના આવાજથી પેલું તાજ તેણે પોતાને સ્વાધીન કરી લીધું.

૮૫–રૂમી ઈતીહાસનો વેરેનીસ પાંચમો. કેટલાએક ગરંથકારો એને છઠો કરી કેહેછે.

૮૬–જીનતુલ તવારીખ. ૮૭–જીનતુલ તવારીખ.

૮૮–બેશક ઈરાનમાં હંમેશ એ વરગના થોડાક શખસો તો હશેજ; પણ બેહરામના જમાના પછી તેઓ તાંહાં ઘણાં ઉભાઈ જવા લાગેઆ. આ એક અજાએબ જેવી વાતછે કે, ઈરાનની નામચની તથા ગાનારીઓને કાબુલી કરી કેહેછે. એ શબ્દ કાબુલી એટલે કાબુલની એ લુગતપરથી ભ્રષ્ટ થઈ ઉતપન થએલોછે અને એ ઉપરથી અસલમાં તેઓ જે મુલકમાંથી આવી હતી તે મુલકની આપણને શોધ હાથ લાગેછે.

૮૯–રોજતુલ સફા. જીનંતુલ તવારીખમાં એના લશકરની સંખીઆ બે લાખ ને પચાસ હજાર આદમીની જણાવેછે. મેં ઘણી મધમ અને બની શકે એવી સંખીઆ બાહાલ રાખેલીછે.

૯૦–જીનતુલ તવારીખ.

૯૧–કેટલાએક ગરંથ કરતાઓ એ પાદશાહ સાથે ગએલા લશકરની સંખીઆ ઘણી થોડી જણાવેછે. ઘણુંકરી બની શકે એ હેવાલ પ્રમાણે હું અત્રે ચાલેલોછું.

૯૨–બેહેરામની આ કીરતી ભરેલી લડાઈનો હેવાલ ઉગમણ તરફના ઈતીહાસ કરતાઓએ જુદી જુદી રીતે જણાવેલોછે. એક ગરંથકારના જણાવીઆ મુજબ એણે કાંઈ પોતાને છુપાવીઓ નહી હતો પણ પોતાના ભાઈ નારસીને પોતાનો મુલક સ્વાધીન કરી થોડાક લશકર સમેત પોતે આજરબીજાન તરફ કુંચ કરી ગયો, કે જે ઉપરથી તાતારના લોકો અને એની પોતાની રઈઅતને એવો ભરમ ગયો જે, એ નાહાસી ગયો હશે. છુપા રસ્તાઓમાં થઈ તે પોતે તીઆરબાદ પાછો આવીઓ અને દુશમનોને એકાએક પોતે આવી ઘભરાવી નાખીઆ. અગર જો બીજા કેટલાએક ગરંથકારોનું મત આપણે બાહાલ રાખીએ તો એ લડાઈ કાંઈ ખોરાસાનમાં નહીં પણ "રએ"માં થઈ હતી. એ બાબદ નજીવી જેવી છે. જે બાબદો ઉપર જણાવવામાં આવીછે તેનો સારાંશ દરેક ફારસી ગરંથકારો એક મતથી બાહાલ રાખેછે.

૯૩–કેહેછે જે, ઈરાનની શેહેનશાહતની હદ ધીઆનમાં રાખવા કોઈએક ચોકસ નદીને કીનારે એણે એક સ્થંભ ઉભો કરીઓ હતો. ૯૪–ગીબન.

૯૫–ઈ. સ. ૧૮૧૦માં એ ખીનમાં જારે અમો છાવણી નાખી પડીઆ હતા તારે એ પાદશાહની શીકારગાહની તારાજ થઈ ગએલી એક બેઠક હું જઈ પોતે જોઇ આવીઓ હતો; અને તાંહાં એ પાદશાહની તીરંદાજીની માહીતગારી તથા જે કારણથી એ મેહેલ બાંધવામાં આવીઓ હતો તે વીશે આ નીચે જણાવેલી કહાણી પણ મેં સાંભળી હતી.

તીરંદાજીમાં બેહેરામે પોતાની કાબેલીઅતનો ગરવ પકડી પોતાની એક વાહાલી બાનુ આગળ તેણે પોતીકી ચાલાકી દેખડાવવા ચાહ્યું. પેલીને પોતે એક મેદાનમાં લઈ ગયો. તાંહાં એક હરણ સુતેલું હતું. પાદશાહે એક તીર એવી તો નીશાનથી ફેંકીઉં કે, તે તેના કાનને લાગીજ માત્ર પસાર થઈ ગયું. પેલું જાનવર સજાગરૂ થયું અને એવું સમજીઉં જે, મને માખે ઉપદ્રવ કીધો હશે માટે તેને ઉડાડી મેહેલવા પોતે પોતાના પાછળા પગની ખરી પોતાના કાન સાથે અડકાવી. પાદશાહે એક બીજું તીર એવી તો આબાદ નીશાન કરી ફેંકીઉ કે, તેથી તેની ખરી તેનાં શીંગડાંની સાથે જોડાઇ ગઈ. બેહેરામે મનમાં મગન થઈને પોતાનું મોહોડું તારીફના શબ્દો સાંભળવા પોતાની માશુક તરફ ફેરવીઉં; પણ પેલીએ ઘણાં ધીમા સ્વભાવથી જવાબ વાળીઓ જે, "નીકો કરદન જે પુરકદન અસ્ત" યાને માહવરાથી કમાલીઅતપણું હાંસલ થાએછે. આવા ગેરસલુકાઈ ભરેલા શબ્દો સાંભળી પાદશાહે તેણીને એક પાહાડમાં કતલ કરવા તરતજ હુકમ કરીઓ. પણ એક વજીરની દયાથી તેણીની જીંદગી બચી. તે વજીરે તેણીને એક ટેકરી સોડના નાહાના ગામડાંમાં ભરાઇ બેસવા પરવાનગી આપી. તાંહાં તે એક માળ ઉપર રેહેવા લાગી. એ માળ ઉપર ચહડવાના વીસ પગથીઆં હતાં અને તાંહાં આવી રહેઆ બાદ તરતજ પેલીએ એક નાહાનું વાછરડું પોતે વેચાતું લીધું જેને દરરોજ એક વખત ઉંચકી ઉપર નીચે લઈ જવાનો પોતે માહવરો રાખીઓ. ચાર વરસ વેર તેણીએ એ માહવરો જારી રાખીઓ અને જેમ જેમ પેલા જાનવરનું કદ વધતું ગયું તેમ તેમ પેલીના શરીરનું કઉઅત પણ વધુ ને વધુ ચાલુજ રહેઉં. બેહેરામે ધારીઉં જે મારી બાનુને મારી નાખી હશે. એક દાહાડે એવો એત્તેફાક બનીઓ જે, શીકારગાહમાંથી થાકી ગયા બાદ સાંજના એજ ગામડામાં બેહેરામે છાવણી કીધી. તેણે એક જુવાન ઓરતને વીસ ફાંગીઆંસુધી એક મોહોટી ગાએ ઉંચકીને ચહડી જતાં જોઈ. પોતે તેથી બેહદ તાજુબ થયો અને માણસને પુછવા મોકલીઉં કે, દેખાઇતાં આવાં નાજુક શરીરની નારીએ શી તરેહથી આવું અજાએબ જેવું જોર મેળવીઉંછે? પેલી બાનુએ જવાબ વાળીઓ જે એ મારી છુપી વાત બેહેરામ શીવાએ કોઈ બીજા આગળ હું કેહેનાર નથી; અને અગર જો તે મારે ઘેર પોતે એખલોજ આવશે તોજ હું તેને એ વાત કહીશ. એ પાદશાહ તરતજ તાંહાં ગયો અને પોતે જે જોયું તેથી તેની પોતે જેવી ઘણી તારીફ કરવા માંડી તેવું પેલીએ કહેઉં જે, "હું એટલી બધી તારીફને લાએક નથી." માહવરાથી કમાલીઅતપણું હાંસલ થાએછે એવું પોતાનાં ખુદરતીજ અવાજથી બોલી પોતાનો બુરખો પોતાના મોહોડાં ઉપરથી તરત ઉંચકી નાખીઓ. પાદશાહે તેણીને ઓળખી અને તેવાજ તેને પોતે ગળે વળગી પડીઓ. જે શીખામણ પેલીએ તેને આપી તેથી પોતે ખુશી થયો અને તેનો પીઆર પાછો મેળવવા ચાર વરસ સુધી જે જેહેમત પેલીએ ખેંચી તેથી મગન થઈ એ જગાપર પોતે એ બાબદની યાદગીરી કાએમ રાખવા નખચીર ગાહની એક બેઠક શારૂ એક મેહેલ બનાવવા હોકમ આપીઓ.

૯૬–ઈ૦ સ૦ ૧૮૧૦માં જે ઝરામાંના એક ઝરામાં બેહેરામ ડુબી મુવો હતો તે આગળ જારે અમો છાવણી કરી પડીઆ હતા તારે તેઓના ભય ભરેલા ખવાસથી વાકેફ હોવાથી મેં મારા રીશાલામાંના કોઈ પણ માણસને અંદર નહીં નાહાવા તથા નહીં ઉતરવા સારૂ હોકમ આપીઓ હતો. માઠાં ભાએગે સતરમી દરેગુનના એક જુવાન શીપાઈએ નાફરમાની કરી પેલા એક ઝરામાં નાહાવા ઉતરીઓ અને જોકે તે એક ઘણો સારો તરનાર હતો એમ જણાવવામાં આવીઉં હતું તોબી તે અંદર ડુબી મુઓ અને તેનું શરીર તે ઝરાને કીનારેથી પછી હાથ લાગેઉં. કેહેછે જે, જે ઝરામાં એ શીપાઈએ પોતાનો જાન ખોયો હતો તેજ ઝરામાં બેહેરામ પણ ડુબી મુવો હતો.

૯૭–જીનતુલ તવારીખ.

૯૮–ઇંગરેજ લોકોના મોહોટા શાએર ડરાઈડને "સાઈમન" અને "ઈફીજીનીઆ" વીશે જે કથા કહેલીછે તે કથા સાથે એ વાત ઘણીખરી મળતી આવેછે.

૯૯–જીનતુલ તવારીખ.

૧૦૦–બેહેરામના વૃતાંતમાં કદીમ તવારીખ લખનારાઓએ આ કથા વીશે જણાવેલુંછે.

૧૦૧–રૂમીઓનો ઈસદીગરતીસ બીજો. એ નાહાના થીઓદોસીઅસના રાજમાં સીંહાસન ઉપર આવીઓ હતો.

૧૦૨–આથમણુ તરફના ગરંથકારો એ બાબદ વીશે કાંઇ જણાવી જતા નથી અને એ વાત ખરી નહીં હોએ એમ લાગેછે.

૧૦૩–તાતાર એવાં એક ટોળાંના નામ ઉપરથી આ શબ્દ નીકળેલોછે અને અબદુલ ગાજી આપણને એવું જણાવી જાએછે જે, એ ટોળાંમાં સીતેર હજાર કુટુંબો હતાં.

૧૦૪–પેલો વખણાએલો અફરાશીઆબખી ઘણું કરી એજ ટોળાંઓનો પાદશાહ હતો.

૧૦૫–ઈસાઈ લોકોની પોથીમાં છેલે તાતારના ટોળાંઓના વધવા વીશે બીઆન આપવામાં આવેલુંછે. ગોગ અને તેના લોકો વીશે ઇજીકીઅલ અગમચેતી કરતી વેળાએ નીચે મુજબ બોલેછે:—

"તું ઉંચે ચહડશે અને એક તોફાનની પેઠે આવી પોંહોંચશે. જમીનને એક વાદળાં માફક તું અને તારૂં ટોળું અને તારી સાથના બીજા ઘણાંક માણસો ઢાંકી નાખશે.

"અને તું એવું કેહેશે જે, વગર દેવાલના ગામડાંઓ સુધી હું જઇશ. જેઓ આસાએસથી રેહેછે અને સલામતી ભરેલી રીતે પોતાનો અઇઆમ ગુજારેછે તે સઘળાઓ દેવાલ, દરવાજા, અને ટટી વીગેરે જે વસેછે તેઓ પાસે હું જઇશ.

"અને તું તારી ઉતર તરફની જગા ઉપરથી આવશે અને તારી સાથે ઘણાંક લોકો ટોળાંબંદ એક મોહોટાં લશકર સમેત ઘોડા ઉપર સ્વાર થઇને આવશે."

૧૦૬–રૂશીઅન મુશાફરોની શોધથી ઘણાંએક ટોળાંઓની શોધ હાથ લાગેલીછે. તે અરવાચીન તાતારો તથા તુરકીઓની ચાલ ચાલણોથી તદનજ જુદાં છે અને તે સઘળાં વળી જુદીજ ભાષાઓ બોલેછે. ઉપર ટપકેના સાધારણ બીઆનોથી અસાન પુરૂષોજમાત્ર મગન થાએછે પણ એવાં બીઆનોને જારે એક મોહોટી શેહેનશાહતને લાગુ પાડવામાં આવેછે તારે તે કદીબી ખરાં પડતાં નથી. ઈતીહાસ કરતાઓની આ એક સાધારણ ખામી હોયછે કે, સઘળી વેળાએ જે લોકો વીશે તેઓ પોતે બીઆન આપેછે તેઓને ઘણા ચઢાવીને તેઓ જણાવેછે; પણ એ હેવાલો ક્ષણીક બાબદોમાં નહીં તપાશેલાં મુલકોના બાહેરના ભપકાદાર નકશા જેવા હોએછે કે જેથી ઓર ઉલટી માત્ર વારંવાર ભુલો પડેછે.

૧૦૭–પેહેલવીમાં એ નામનો ઉચ્ચાર પીરોજ કરી કરવામાં આવેછે.

૧૦૮–આ ટીપણી એવીતો શખત પડી હતી કે, "તબરી" ના બનાવનારના જણાવીઆ મુજબ ઓકસસ (જહુન) અને જકજારટીશ નદીને તલીએ પાણીનો કાંઇપણ શેજારપણુ રેહેઓ નહીં હતો.

૧૦૯–રોજતુલસફા કરતાએ એજ કારણ જણાવેલુંછે.

૧૧૦–એનો એક હાથ, એક પગ, નાક, અને કાન કરી કાપી નાખીઆ હતા.—રોજતુલ સફા.

૧૧૧–જીનતુલ તવારીખ. ૧૧૨–રોજતુલ સફા.

૧૧૩–ગીબનના જણાવીઆ મુજબ એ બીનાં ઈ૦ સ૦ ૪૮૮માં બની હતી.

૧૧૪–ફીરોજ પોતાની બાહાદુરી સારૂ વખણાએલો હશે; કાંએજે તેને ફારસી તવારીખમાં ફીરૂજે-મરદાને યાને જબરદસ્ત અથવા હીંમતવાન ફીરૂજ કરી કેહેવામાં આવેલોછે.

૧૧૫–કેટલાક ગરંથકારો માત્ર એને સારૂ એકવીસ વરસજ જણાવી જાએછે.

૧૧૬–રૂમની તવારીખનો વેલનસ. પારથીઅન વંશમાં જેવા નામ જોવામાં આવેછે તેવુંજ એબી નામ છે અને રૂમી ઈતીહાસકરતાઓ એને વોલોગીસીસ કરી કેહેછે. શેહેનશાહ જીનોના જમાનામાં આ પાદશાહ થઈ ગયો હતો. >

૧૧૭–આ ખાકાન તેજ પેલો ખુશનોજ હતો જેની પનાહમાં ફીરોજ નાહાસીને ભરાઓ હતો. ફીરદોસી એવું કેહેછે જે, જે લડાઇમાં કોબાદના બાપે પોતાની જીંદગી ખોઈ તેજ લડાઇમાં કોબાદબી પોતે કેદ પકડાઓ હતો અને જાબુલીસ્તાનના હાકેમ સુફરેએ એક મોહોટું લશકર જમાવ કરી ખુશનોજ ઉપર સ્વારી કરી અને એ લડાઇનો નીવેડો સલાહસંપજથી આવીઓ અને ખુશનોજે કોબાદને પાછો છોડી દીધો. સફરાએ એ શાહાજાદાને તખત ઉપર બેસાડીઓ અને પાલાસને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મેહેલીઓ. એ પાલાસે ચાર વરસસુધી રાજ ચલાવીઉં હતું. પણ ગ્રીક ગરંથકારો એવું જણાવેછે જે, પાલાસ ફીરૂજનો ભાઈ હતો અને તેની ગેરહાજરીમાં તેને રાજકારભાર સોંપવામાં આવીઓ હતો તે કદાચ ખરૂંછે એમ લાગેછે.

૧૧૮–યુનાનીઓનો કાબાદીસ. ૧૧૯–જીનતુલ તવારીખ.

૧૨૦–ઇસતખર અથવા પરસીપોલીસનો એ એક રેહેવાસી હતો. કોઇક વખત એને મોજદક કરી પણ કહેલોછે. ૧૨૧–જીનતુલ તવારીખ.

૧૨૨–આ કામ કાહાડી લેવા સારૂ એવું જણાવવામાં આવેલુંછે જે, એ પોતે વેસીઆ બની ગઈ હતી પણ બીજા ગરંથકરતાઓ એ બાઇની નેકી વીશે જણાવવા ખંતી હોયાથી કાબેલીઅતથી એ વાત યાતો ઉડાવે છે યા નહીંતો તેનો ઇનકાર જાએછે.

૧૨૩–જુઓ ગીબનના દફતર સાતમાને શફે ૧૩૯ મેં. એ ગરંથકાર કેહેછે જે, નીસબીસથી ચઉદ માઇલની વેગલાઇ ઉપર મીસાપોતેમીઆમાં તાઇગ્રીસથી ચાર દીવસની મુસાફરીની છેટે દારાનું શેહેર આવેલું હતું. એને બે દેવાલો હતી જેઓ વચે લશકરના ઢોરો સારૂ પચાસ દગલાંનો વીસતાર રાખવામાં આવીઓ હતો. હાલ જમાનામા જેમછે તેજ પ્રમાણે એ કીલ્લાઓને દેવાલો અથવા પડદાઓ કરી લેવામાં આવેલા હોએ એમ દીસેછે. એવી દેવાલો બચાવવા મીનારાઓ કરી લીધામાં આવીઆ હતા. એ મીનારા તથા દેવાલોમાં ઘેરો નખાએલા અંદરનાં માણસો સારૂ ઘણા સરખા નાંકાં તથા ગેલેરીઓ રાખવામાં આવેલી હતી. અંહીઆં ચરો બનેલી હતી. એ ચરોમાં એક નદીનું પાણી જારે મરજીમાં આવે તારે ભરતા હતા.

૧૨૪–ગીબન.

૧૨૫–એમ કેહેછે જે, કોબાદે નીચે જણાવેલી માયા ભરેલી શીખામણ નોશેરવાનની માત્ર એકજ ખામી જોઇને પોતે તેને આપી હતી. તેણે કહેઉં જે, "હું તારામાં સઘળી તારીફ લાએક ચાલો જોઉંછું તે છતાં પણ તારામાં એક ખામીછે. તે એ છે જે; બીજાઓ વીશે ઘણી કરડી રીતે તું ઇનશાફ કરેછે. તારા ખુદ પોતાના મત પ્રમાણે ચાલવા મારા બેટા હું તુંને ભલામણ કરુંછું; પણ બીજાઓના વીચાર તથા આબરૂ ઉપર જેમ તું હાલ કરેછે તે કરતાં જરા વધારે રેહેમ નજરથી વીચાર કરવા હું તુંને ભલામણ કરુંછું. આ તું ચોકશ જાણજે જે, ઘણા માહાભારત કામો ઇતબાર મેહેલવા કરતાં નહીં ઇતબાર રાખીઆથી પાએમાલ થએલા છે." નોશેરવાને પોતાના બાપનો આભાર માનીઓ અને પોતામાં ફેરફાર કરવા કબુલાત આપીને તીઆરબાદ એ કબુલાત મુજબ તે પોતે ચાલીઓ હતો—જીનતુલ તવારીખ. ૧૨૬–જીનતુલ તવારીખ.

૧૨૭–એ શેહેનશાહતમાં એ વેળાએ જે જુદાજુદા મજહબો ફેલાયા હતા તેઓ તરફ રેહેમ નજર રાખવાની એની મરજી હતી એમ એ ઉપરથી બેશક માલુમ પડેછે અને પોતાના રાજની શરૂઆતમાં એ પોતે મજદકના ધરમ પાળનારાઓ સાથે ઘણી સલુકાઇથી ચાલીઓ હતો એ મતનેબી એથી ટેકો મળેછે.

૧૨૮–જીનતુલ તવારીખ.

૧૨૯–જે જગા આગળ તેઓને ભેગા થવા હોકમ કરવામાં આવીઓ હતો તાંહાં એ બીઆનમાં જણાવીઆ મુજબ સપર પેહેલાં ઊંડા કુવા અને ખાઇઓ ખોદી રાખવામાં આવી હતી કે, જેઓમાં તેઓને પછી હોમી દેવામાં આવીઆ હતા.

૧૩૦–આ બીના વીશે તબરીનો બનાવનાર એક બીજુંજ વરણન આપેછે. કોબાદે જારે મજદકનો ધરમ કબુલ રાખીઓ તારે મનજર નામના અરબસ્થાનના એક રાજાએ તેની સામે બંડ ઉઠાવીઉં હતું. તે રાજા એ પાદશાહના છોકરાની દરબારમાં પોતે પાછો આવીઓ. એ બાબદ ઉપરથી નોશરવાને ઘણા મધન થઇ જારે એ અરબ રાજા અને મજદક એ બંને જણ હાજર હતા તારે પોતે ખુલ્લી રીતે કહયું જે, "મારા દીલમાં માત્ર બે ઇચ્છા હતી. તે બેમાંની એકતો એ હતી જે, તું મારી બપના હેઠલ પાછો આવીઆથી હવે તે પુરી પડીછે અને બીજીતો એ છે જે, હું આ નવા મજહબનો નાશ કરી નાખું." મજદક ગોસ્સામાં આવી બોલી ઉઠઓ જે, "આટલા બધા હજારો લોકોએ જે એ મજહબ કબુલ રાખીઓછે તેનો નાશ કરવા તું કેમ હીંમતથી વીચાર કરી શકેછે."? એવા એના સખ્ત શબદોથી નોશેરવાનને ચીડ ચહડી અને તેણે તેને કતલ કરવા પોતે હોકમ આપીઓ. એ કામ થયા બાદ તેના ધરમ પાળનારાઓનેબી તેણે કતલ કરાવીઆ અને જે ઓરતો, બચાં અને માલ મીલકતો તેઓએ ખુંચી લીધાં હતાં તે તેઓના અસલી માલેકોના સ્વાધીનમાં પાછાં આપવામાં આવીઆં. તારીખે તબરી.

૧૩૧–એના રાજમા ઇરાનમાં હીંદુસ્થાનમાંથી "પીલપે" ની કહાણી (પંચુ પાખીઆન) બી દાખલ કરવામાં આવી હતી. ૧૩૨–જીનતુલ તવારીખ.

૧૩૩–ઈસફાન અને કુમજે ઈરાકના તાલુકા હેઠલ જે આવેલાંછે તેઓને આ વીભાગમાં એ પ્રાંતથી છુટાં પાડેલાંછે. માઝીનદરાન વીશે તો ખીઆન આપવામાં આવીઊંજ નથી તે ઉપરથી એ રાજની સહરઆ-તમાં કદાચ એ પ્રાંત તાતાર લોકોના સ્વાધીનમાં હશે. આ વીભાગમાં તથા તે સાથે કદીમ તવારીખની બીજી ઘણીખરી બાબદોમાં જણાવીઆ મુજબ ઈરાકમાં ઈરાકઅજમ અને ઈરાકઅરબ એ બંને અરવાચીન ભુગોળનાં પ્રાંતો ગણવામાં આવેલાછે. ૧૩૪–અરબ લોકોનો બુજરગ મેહેર.

૧૩૫–હરએક કોઈ મોહોટો અને સારો માણસ કોઈ ઊંચે દરજજે ઈરાનીઓમાં સાધારણ રીતે તો ચ્હડી શકેજ નહીં માટે તેઓમાં અજાએબ જેવાં દાસ્તાનો તે વીશે ઉતપન કરવાની બહુ ટેવ પડેલીછે. તેઓના જણાવીઆ મુજબ અબુજરગજમેહેર જેવારે કોઈએક કાબેલ ઉસ્તાદની મરવ અથવા મીરૂમાં પોતે સાગરીદી કરતો હતો તારે એક અમલદાર જે નોશેરવાનના એક ખાબની તાબીર મેળવવાની શોધમાં પોતે ફરતો હતો તેણે તેને શોધી કાહાડીઓ. આ મોહોટો દરજજો મેળવવાની જીગ્નાશા ધરાવનાર જુવાને પેલા ખાબની તાબીર કેહેવા પોતે માથે લીધું; અને ઈરાનના પાદશાહની સોડ જારે તેને લઈ ગયા તારે તેણે પાદશાહને જણાવીઉ જે, તું એ તારા ખાબમાં જે ભુંડને તારા હાથમાંથી વાઇનનું પીઆલું પોતે પીવાસારૂ લેતું જોઉંછે તે એક જુવાન પુરૂશ વીશે ઈશારો દેખડાવેછે કે, જે તારા જનાનખાનામાં પેધો પડેલોછે. એ બીનાની સચાઈ પાદશાહે પોતાના જનાનખાનામાંની સઘળી બાનુઓને માત્ર પોતા આગળથી નાગી થઈને પસાર થઇ જવા ફરજ પાડીઆથી મેળવી. એ જુવાન તથા તેની માસુક એ બંનેને કતલ કરવામાં આવીઆં અને અબુજરગજમેહેરને પાએરીએ વધારીઓ.

૧૩૬–એના કામોને શાહાપુરના કામો સાથે ભેળી મુકવાથી અકરાર કરી એ ભુલાવો ઉતપન થએલોછે.

૧૩૭–સઘળા જમાનામાં જંગલી તથા જાલેમ પાદશાહોની ટેવ ઘણું કરી એકસાન હોએછે. આદેલ નોશીરવાનેબી "એનટીઓક" ના રેહેવાશીઓને દજલા નદીને કીનારે રેહેવા ફરજ પાડી હતી. આ બીના ફેરવી તોલવા એના ઈતીહાસ બનાવનારાએ આપણને એવું સમજાવવા વેત્રણ કરેલીછે જે, એનટીઓક જેનો બરોબર નકશો લેવા એ પાદશાહે પોતે હોકમ આપીઓ હતો તેના જેવુંજ આબેહુબ "તીશેફુન" શોહે એક બીજું શેહેર પોતે બંધાવીઊં હતું. જાંહાં એ શેહેરના દરેક રેહેવાસી જારે જઈ પોહોચીઆ તારે જાણેકે તેઓએ કદી પોતાનું શેહેર છોડીઊંજ નથી તે પ્રમાણે પેલા પોતાના ઘેરો જેવી આબેહુબ બનાવેલી ઈમારતોમાં તેઓ દાખલ થયા. જીનતુલ તવારીખ.

૧૩૮–રૂમના ફોજદારથીબી હલકો દરજજો ધરાવનાર નોસીરવાનના એક નોકરને જસ્તીનીઅનની ટેબલપર બેશાડવામાં આવીઓ હતો. અગરજો ઈરાનીઓની ચાલચલણમાં ફેરફાર નહીં પડીઓ હોએ અને હું ધારૂંછું જે, તેમજછે તો એ લોકો જે એવી નજીવી નજીવી બાબદો ઉપરથી મોહોટો કીઆશ બાંધેછે તેઓને રૂમના જોર વીરો એથી ઘણું હલકું મત બેસવું જોઇએછે.

૧૩૯–બાબરનો બાપીકો મુલક. ઉગમણ તરફના પાદશાહોમાં એ પાદશાહ ઘણો વખાણાએલો થઈ ગયો છે. એણે દીલીના શેહેનશાહી (મોગલ) વંશનો પાઓબી નાખીઓ હતો. ૧૪૦–મીરખુંદ.

૧૪૧–નોસેરવાને પોતાના બે ભાઈઓનેબી મારી નાખીઆ હતા એમ કેહેવાએલુંછે. એશીઆખંડના મુખત્યાર પાદશાહોના કામોની યાદદાસ્ત તરફ આપણે ધીકારથી જોઇએ તે આગમજ આપણને તેઓની હાલત તથા ફરજો તરફ પુરતું ધીઆન આપવું જોઇએછે. આપણને વીચારવું જોઇએછે જે, જે લોકોપર તેઓ રાજ ચલાવતા આવીઆછે તેઓ ઉપર તેઓની મરજી તે ગોયા સુધરેલાં દેશોના ધારા જેવોજ દરજજો ધરાવેછે. આ કારણને લીધે ઘણીએક બાબદોમાં મેહેર નજર તથા ઢીલી દોરી મેહેલી હોએ તો તે ઘણી નબળાઈ, રાખ રખાવત અને બે ઈનસાફી ગણાએછે.

૧૪૨–એને કારીઘાહ લાગેઆ પછીબી ઘણોકવાર સુધી એ પોતે જીવીઓ હતો અને એવી અરજ કરી હતી જે, મારાં શરીરને ઈરાદ્દ ધરમની કીરીઆ મુજબ ભુમીદા કરવા માટે મારી મા પાસે મોકલજો.

૧૪૩–ચીનના શેહેનશાહે ઘણોએક મોટો હદીઓ મોકલીઓ હતો. એ હદીઆમાં એક ચીત્તાની મુરતી હતી. એ મુરતીનું શરીર મોતીઓથી આરાસતા કરીઉ હતું અને એની આંખો માણેકની બનાવેલી હતી. એક ખંજરનો જમરૂદનો બનાવેલો હાથો જેનાપર પણ ઘણાંએક કીંમતી જહવાએરાતો જડેલાં હતાં તથા એક રેશમી શરપાવ જેના ઉપર ઈરાનના દરબારી પોશાક પેહેરેલા એક પાદશાહનો ચીતાર હતો. એ પા-

દરાહાના માથાં ઉપર એક તાજ મુકીઉં હતું અને તેની આસપાસ નોકરો ઉભા હતા. એ નોકરોમાંનો દરેક પોતાના હાથમાં એક સુનેરી કપડું ધરી ઉભેલો હતો. આ સઘળું તેને નજર કરીઉં હતું. આ અજાએબ જેવા સરપાવની કીનારી આસમાની બલુ રંગની હતી. એક શુનેરી પેંટીમાં તેને બંધ કરેલું હતું ને તેમાં એક ઓરતની મુરતીબી હતી. એ મુરતીનો ચેહેરો જોકે તેના લાંબા બાળોથી ઢંકાઇ ગએલો હતો તોબી તેવા પડદામાંથીબી તેની ખુબસુરતી એક અંધારી રાતની રોશની જેમ પ્રકાશી નીકળે તેવી રીતે દીપતી હતી એમ આપણને જણાવવામાં આવેલુંછે.

હીંદુસ્થાનના શેહેનશાહનો હદીઓબી હેવોજ ઉંચી કીંમતનો હતો. એક હજાર રતલ અગર, એક આખા કીંમતી પથ્થરમાંથી બનાવેલી એક બરણી કે જે મોતીઓથી ભરપુર કરેલી હતી. એ બરણીની એક બાજુએ એક સીંહનો ચીતાર ચીત્રેલો હતો અને બીજી બાજુએ એક જુવાન ઓરતનો ચીતાર પાડેલો હતો. એની ઉંચાઈ સાત હાથ હતી. આ ખુબસુરત નારીના આંખના પળકોનો તેના ગાળ ઉપર ઓળો પડી તેના ગોરા ચેહેરાને લીધે તેની આંખોનો ચળકાટ ગોયા વીજલી માફક પ્રકાસતો હતો. રેશમ કરતાં પણ બારીક શરપના એક ચામડાંની સેત્રંજી હતી કે જેના ઉપર ખુદરતની કલમથી ખુબસુરત ટીપકાં પાડવામાં આવેલાં હતાં અને જેનો હુંનર મુતલગ નકલ કરી નહીં શકે એવું હતું તેવી સંત્રજી હીંદુસ્થાનના પાદશાહે નોશેરવાન સારૂ ભેટ મોકલી હતી.

ઇરાનના આ સઉથી મોહોટા પાદશાહ સારૂ જે જે મોહોટા હદીઆ મોકલવામાં આવીઆ હતા તેઓનું અતીશયોક્તીથી બીઆન આપતાં મુરખુનદ અને બીજા ફારસી ઇતીહાસ કરતાઓ જાણે બાગબાગ થઇ જાયછે.

૧૪૪–જારે એ પાદશાહ તખ્તનશીન થયો તારે સપર પેહેલાં તો એણે મેહેશુલ ખાતું અને વેરો એ બંને ચીજોના મુકરર નીયમો પોતે બાંધી આપીઆ. દર ગાડાં દીઠ એણે ખેડુલી જમીન ઉપર ભોંએ ભાડું મુકરર કીધું. આ ઉપરથી એક બળદની જોડ જમીનનો કેટલો કકડો ખેડી શકે તે માલુમ પડી આવે. દર જોડી દીઠ એક દરામ અને ૬૪ રતલ ભાર અનાજ એવું ચોકસ ભોંએ ભાડું એણે મુકરર કીધું. એ છાપાનો સુકાદો નોંધ રાખીઆથી તથા ભરત કરીઆથી મુકરર કરવામાં આવતો હતો. દરેક માણસ દીઠ એણે વેરો લેવો જે મુકરર કરીઉં હતું તેથી ગરીબમાં ગરીબ મરદ છ દીરમ અને સઉથી ઘણો તાલેવાન પુરૂશ ૪૮ દીરમ આપતો હતો. એ વેરામાંથી ઓરતોને વેગળી રાખવામાં આવી હતી. મેવાના ઝાડો ઉપરબી છાપો મુકરર કરીઓ હતો. એ છાપો ઉઘરાવવા માટે દરેક ગામ તથા દરેક શેહેરમાં અમલદારો મુકરર કરવામાં આવેલા હતા અને દર ચાર મહીને યાને વરસમાં ત્રણ વખત બરોબર હફતે એ છાપો ઉઘરાવવા તેઓને પરવાનગી આપવામાં આવેલી હતી. જે મેહેશુલ ખાતું નોશેરવાને સ્થાપીઉં તેજ તેના વારસોએ પણ બાહાલ રાખીઉં હતું, અને તારીએ તબરી કરતાના જણાવીઆ મુજબ છેક તેનાં જમાના સુધી યાને ઈી. સ. ૩૦૨ સુધી એજ કાએદા ચાલુ હતા. આ ઉપર ટપકેનાં હેવાલ ઉપરથી આપણને ઘણીજ થોડી ખબર મળેછે; કારણ એજે તેથી માત્ર એટલુંજ આપણને માલુમ પડેછે જે, મેહેશુલ એકઠું કરવાની રીતભાતમાં નોશેરવાને કાંઇક સુધારો કરીઓ હતો.

૧૪૫–જીનતુલ તવારીખ. ૧૪૬–રોજતુલ સફા અને જીનતુલ તવારીખ.

૧૪૭–કોહોલાંઓની ચીચીયારી માત્ર રાતનાજ સાંભળવામાં આવેછે. આ ઉપરથી જેઓને તે અવાજ સાંભળવાની ટેવ ન હોએ તેઓને તે ચીચીયારી ઘણીજ ડરામણી લાગેછે.

૧૪૮–સઘળી ઉગમણ તરફની તવારીખોમાં આપણે એમ જોઇએછે જે, સારા અને ચંચલ વજીરો હરેક અકરામાત બનાવની જોગવાઈ લઇ જે પાદશાહની નોકરીમાં તેઓ હોએછે તેઓ આગળ પોતાની સલાહ બીજાઓના દાખલાઓ આપી જણાવેછે. એથી ખરાબી શીવાએ બીજું કાંઈ ઉતપન થતુ નથી. પાદશાહની ખાનગી ચાલ કરતાં તેની હાલત ઉપર એનું કારણ વધારે આધાર રાખેછે. હરેક મુખત્યાર રાજાને રાજ ચલાવવાને પુરતો સામરથવાન કરવા માટે ચોકસ દરજજા સુધી ભુલ ચુક વગરનો તેઓ ગણતા નહીં હતા એવું આપણને એ ઉપરથી માલુમ પડેછે.

૧૪૯–જીનતુલ તવારીખ. ૧૫૦–રોજતુલ સફા.

૧૫૧–અદલ વીશે સપર પેહેલી જે બુદ્ધી નોશેરવાનને આવી ગઈ તે વીશે તે પોતે આવી રીતે જણાવી ગયોછે. "જારે હું જુવાન હતો તારે મેં એક દાહાડે એક પાંઉપીઆદા માણસને એક કુત્રા તરફ પ-

સ્થર ફેંકી તેનો પગ ભાંગી નાખતાં જોયો. એક પળકારામાં તારબાદ તેની આગળથી એક ઘોડો પસાર થઈ ગયો કે, જેણે પોતાની લાતથી તે માણસનો પગ ભાંગી નાખીઓ અને થોડે સુધી હજુર તે જાનવર તો ચાલીઉં નથી એટલામાંજ તેનો પગ એક ખાડામાં ભરાઇ ગયો અને ભાંગી ગયો. મેં એ સઘળું દેહેશત અને વીશામીત થઇ ધીઆન ધરી જોયા કીધું અને તારબાદ ગેરઇનસાફી કરવાથી મને ખીહીક ભરાઇ ગએલીછે." એક ફારસી હા° બ° ચોપડીમાંથી.

૧૫૨–તે કેહેતો હતો જે, "જે માણસ પોતાના સુખ માટે આ દુનીઆ ઉપર ઘણોજ થોડો ભરોશો રાખેછે તે જેવો સઉથી મોહોટો માણસ કોઇ નથી."

૧૫૩–નોશેરવાન જેવા અદલ પાદશાહના રાજમાં મહમદે પોતે જનમ લીધો માટે તે પોતાના નશીબા વીશે તેથી ઘણો મગરૂર રેહેતો હતો. આ મોહોટી વખાણ છે અને તે એવી જગા ઉપરથી ઉતપન થએલીછે કે તે ઉપરથી તાડપર ચહડાવવા વીશેનો કાંઇ પણ શક આપણને ઉતપન થાએજ નહીં.

૧૫૪–ગ્રીક ગરંથકારોનો હારમીસદાસ ત્રીજો.

૧૫૫–આ વજીર જેને આગમજ જણાવીઆ પ્રમાણે કોઇ વખતે "બુજરગ મીહીર" કરીબી કેહેછે તેને "ગીબને" ઉગમણ તરફનો "સેનીકા" એવો એલકાબ આપેલોછે. સેત્રંજની રમત એણે શોધી કાહાડી હતી એમ કેહેવાએલુંછે અને એની કીરતી તથા બુદ્ધી એટલી બધીતો હતી કે એના જમાનાના ખ્રીસ્તી લોકોએ એ પોતે ઇશાઈ ધરમ પાળતો હતો એવું સાબેત કરવા કોશેશ કરીછે અને કુરાન જાહેરાતમાં આવીઉં તેની જોકે અગાઉ એ થઈ ગયોછે તોબી મુસલમીનો એ મુસલમીન ધરમ પાળતો હતો એવો દાવો કરેછે.

૧૫૬–તારતરીના ખાકાનનું એ વખતે સેશાહ કરી નામ હતું; અને તે હોરમજનો મામોબી હતો.

૧૫૭–મીરખુંદ. એ નબળા અને વેહેમી પાદશાહ સારૂ પોતાના લશકરની સરદારી માટે એક બાહાદુર અને માહીતગાર સરદાર ચુંટી કાહાડવા એ અગમચેતી ઘણું કરી કરવામાં આવી હશે.

૧૫૮–એને અકસર કરી બેહેરામ ચોબીન યાને લાકડી જેવો બેહેરામ ઘણું કરી એના દેખાવ ઉપરથી કેહેવામાં આવેલોછે. એનું કુળ ઘણું ઉંચુ હતું, અને કેટલાએક ગરંથકારો એવું કેહેછે જે, એ પાદશાહી તોખમનો હતો. ગ્રીક ગરંથકારો એને વેરાનીસ કરી કેહેછે; પણ ફારશી ઇતીહાશ કરતાઓ એને બેહેરામ, વેહેરાંનીસ, વેરાનસ, અને વરેરાંનીસ કરી લખેછે. વરેરાંનીસ એ લુગત ઘણું કરી વરેરામ એવા આગળ જણાવેલા પેહેલવી નામને મળતો આવેછે.

૧૫૯–કેટલાક ગરંથકારો કેહેછે જે, એથી વધારે લશકર એકઠું થઇ શકીઉં નહીં અને બાર હજાર આદમીનીજ સંખીઆ અગમચેતીમાં જણાવીઆ મુજબ બસછે એવો ઢોંગ એણે કરીઓ; કારણકે તેથી લોકોમાં ખોટો વીચાર ઉતપ્તન થાએ નહીં પણ એ વાત બનવી માહાલ દીસેછે.

૧૬૦–કેટલાક ગરંથકારોના કહેઆ મુજબ બેહેરામ માઝીનદરાનમાં તારતારો સાથે લડીઓ હતો; પણ બીજાઓ એ ખોરાશાનમાં લડીઓ હતો એમ જણાવેછે. જે પાહાડ આગળ એ બંને પ્રાંતો એક એક સાથે જોડાઈ જાએછે તાંહાં આગળ ઘણું કરી એ લડાઈ થઇ હશે.

૧૬૧–મીરખુંદ ઇતીઆદી.

૧૬૨–એ કપટ ભરેલી ઉસ્કેરણી હોરમજના માનીતા યજદાનબખશે કરી હતી એવું જણાવવામાં આવેલુંછે. એ દરબારી માણસના મોહોડામાં જે શબદો ઇરાની ગરંથકારો મુકેછે તે અજાએબ જેવા છે. યઝદાનબખશે કહેઉં જે, "તમારે સારૂ જે લુટ મોકલવામાં આવીછે તે તો માત્ર ગાએના કાંન છે."

૧૬૩–આ શીકશા વીશે ફારસી ઇતીહાસ લખનારા કાંઈબી જણાવી જતા નથી.

૧૬૪–કેટલાએક ગરંથકારોના જણાવીઆ મુજબ સાંકળ અને એક ચાટડી કરી મોકલાવી હતી. રોજ તુલ સફા ઇતીઆદી.

૧૬૫–તેઓનાં નામો બનદાવી અને બોસતામ કરી હતાં.

૧૬૬–આ કમકમાટ ભરેલાં કામ વીશે ઉગમણ તરફ આ કારણ જણાવવામાં આવેલુંછે અને ઘણાં પુરાતન જમાનાથી એશીઆ ખંડના દેશોમાં એ રીત ચાલુ છે માટે તેઓને મોહોટી એથી નામોશી પુગેછે

૧૬૭–બુનદાવી.

૧૬૮–ફારશી ગરંથકારો ભુલથી એમ કેહેછે જે, એ કુસ્તનતુનીઆ ગયો અને તાંહાં રોહેનશાહ મોરી-

સની છોકરી સાથે પોતે પરણીયો હતો. કેટલાએકોના જણાવીયા મુજબ એ રાણી તે ખરેખર પેલી વખણાએલી શીરીન હતી. આ બાબદ સર આથમણ તરફના ગરંથકારોની સત્તા મેં નકલ કરેલીછે; કારણ એ જે, તેઓ ઘણાં વધારે ચોકસ હોવા જોઇએ. ૧૬૯–ગીબનકૃત વાલમ આઠમાને સફે ૧૮૯ મે.

૧૭૦–ફારસી ગરંથકારો જણાવેછે તે માફક રૂમી લશકરની સરદારી "મોરીસ"ના એક છોકરાના હાતમાં કાંઇ હતી નહી; પણ નારસીસ નામના પેલા ઘણા વખણાએલા સરદારના હાતમાં હતી. જનમથી એ પોતે એક ઈરાની હતો અને બેલીસેરીઅસ પછી તેની જગાપર નારસીસ નામનો પેલો હીજડો જે થયો તેના જમાનામાંજ એ પોતે થઈ ગયો હતો.

૧૭૧–ખાકાનની રાણી જે ખુશરૂની સગી હતી અને બેહેરામના ભવીશ મનશુબાઓથી પોતે બીહીતી હતી તેથી તેણે ફારસી ગરંથકારોના જણાવીઆ મુજબ તેણીને વીખ દીધું હતું. ૧૭૨–મીરખુંદ.

૧૭૩–રોજતુલ સફા. આ પુસ્તકમાં જણાવીઆ મુજબ એનું લશકર ત્રણ વીભાગોમાં વેહેચાઇ જઈ રૂમના દેશો ઉપર હોમલો કરવા રવાના થયું હતું.

૧૭૪–આથમણુ તરફના ગરંથકારોનું મત જો આપણે બાહાલ રાખીએ તો આ છોકરો તો માત્ર એક ઠગારો હતો એમ દીસેછે.

૧૭૫–રૂમની શેહેનસાહતની તવારીખ લખનાર આપણને એમ જણાવેછે જે, "જરૂસલમ જીતી લેવા વીશે નોશેરવાને પોતે જે કલપના બાંધી હતી તે તેના નબીરાની હોંશ અને લોભથી આખરે શરૂ જામ પોહોચી હતી. ખ્રીસ્તીઅનના ધરમને લગતી મોહોટી મોહોટી ગંજાવર ઈમારતો મેજાઇ (માજદીઅશનાન) લોકોની બીજા ધરમવાળાઓ તરફ કરડી નજરને લીધે તારાજ કરવામાં આવી હતી; અને આ પવીત્ર લડાઇ માટે એણે (ખુશરૂએ) છવીસ હજાર યાહુદીઓનું એક લશકર એકઠું કરીઉં હતું. એ લશકરમાં કવાએદ અને હીંમતની જો કે ખામી હતી તોબી તેના બદલામાં કેટલેએક દરજજે તેઓની ધરમસંબંધી છીટથી જોશ બેહદ ઉપજશે એવું એણે વીચારીઉં હતું. ગેલીલી તથા જોરદન નદીની પેલી તરફના મુલકો જેઓએ ઘણું સુધી સામે થઈને જેરૂશલમને બચાવીઆ કીધું હતું તેઓ તાબે થયા બાદ એ પાએતખત શેહેર ઉપરબી મોહોટો હલો કરી જીતી લેવામાં આવીઉં હતું.— ઈશાની કબર અને હેલીના તથા કોનસ્તનતાઈનના બંધાવેલાં ભપકાદાર દેવલોનો નાશ કરી નાખવામાં આવીઓ યાતો આગથી તેઓને પાએમાળ કરી નાખવામાં આવીઆં હતાં. ત્રણસો વરસની દીનદાર સખશોની કરેલી ભેટોને એક ગુનાહ ભરેલા દીવસમાં તમામ લુટી લેવામાં આવી હતી. મોહોટા પાદરી જકરીઆ અને જે કરાસ (કરૂશ)પર ઇશુને મારી નાખવામાં આવીઓ હતો તે કરૂસનેબી ઇરાનમાં મોકલાવી દીધો અને ઈરાની લશકરમાં યાહુદી તથા અરબો જે ઉભાઈ જતા હતા તેઓએ નેવું હજાર ખ્રીસ્તીઅનોને મારી નાખીઆ હતા એવું જણાવવામાં આવેલુંછે"–ગીબનકૃત દફતર આઠમાને સફે ૨૨૧ મે.

૧૭૬–રોજતુલ સફા.

૧૭૭–આ ખજાનામાંના એક ખજાનાને "બાદઆવરદ" યાને પવન લાવનાર એવું નામ આપવામાં આવીઉં હતું; કાંએજે જારે તે ધનને રૂમનાં શેહેનશાહ આગળ લઈ જતા હતા તારે એ પાદશાહના મુલકમાં તે આવી પડી ગયું હતું.

૧૭૮–મહમદનો કાગળ ખુશરૂ પરવીજને જે વેળા મળીઓ તે વેળાએ "કારાસુ" નદીના કીનારા આગળ તે પોતે છાવણી નાખી પડેલો હતો. એક અરબ જેનું નામ વઠીકબી એને કદી આગમજ સાંભળીઉં નહીં હતું તેણે એને પોતીકો બાપીકો મજહબ છોડવા કાહાવી મોકલાવીઆ ઉપરથી ગુસ્સે થઇ એણે પેલાં કાગળને ફાડી નાખીને "કારાસુ" નદીમાં નાખી દીધો. એ કામ માટે મધમ જનુન ધરાવનાર જીનતુલ તવારીખ કરતાબી એને કમબખ્ત કરી લખેછે અને તીઆરબાદ એનાપર પડેલી સઘળી જફા વીશે પોતે ઘણો મગન થાયછે. આ વીચારો હાલ જમાનામાંબી ચાલુ છે. ઇ. સ. ૧૮૦૦ માં જારે હું કારાસુ નદી પાસે છાવણી કરી પડીયો હતો તારે એક ઈરાનીને મેં કહીઉં જે, એ નદીનો કીનારો ઘણોજ ઊંચે આવેલોછે તેથી જમીન ફળવંત કરવાના કામસર એનું પાણી કામે લગાડવા ઘણું બીકટ પડે એવુંછે. પેલા જનુની મુસલમાને જવાબ વાળીઓ જે "એક વખત એનું પાણી આખાં દેશને ફળવંત કરતું હતું પણ જે દીવસે પેલા દીવાના ખુશરૂએ અમારા પાક પેગમબરના ફરમાનને એના ઝરામાં ફેંકી દીધો તે દીવસથી

એનું પાણી કમકમીને કીનારાથી ઘણું નીચે ઉતરી ગયુંછે અને તીઆરબાદ બીન ઉપયોગી તથા લીઆનત જેવું થઈ પડીઊછે."

૧૭૯–ફારસી ગરંથકારો ખરેખરા પોતાના પરજા સંબંધી વેહેમોને લીધે એમ કેહેછે જે, ખુઆબો થયાથી ઈરાનપર હુમલો કરવા એ પોતે ઉસ્કેરાયો હતો.

૧૮૦–ગીબનનાં જીલદ આઠમાને સફે ૨૨૮ મે.

૧૮૧–ઈરાનના પાદશાહે પોતાની ઘણીખરી ફતેહ તાતારોનાં "આવરસ" નામના એક ટોળાંની મદદથી મેળવી હતી. એ તાતારોને તેઓના દેશમાંથી કેટલાક તુરકી ટોળાંઓએ જારે હાંકી મેહેલીયા તારે તેઓએ શેહેનશાહ જસ્તીનીઅનની નબળાઈ જોઈ તેની સાથે એ શેહેનશાહતને કાંઠે પોતાનાં ગાદરાં ચરાવવા રજા માંગી લીધી હતી. એ જંગલીઓની લુટફાટ સામે થવા હીશકલીઅસે તેઓ ઉપર આગળ ફતેહ મેળવનાર ટોળકી તથા તુરકીઓની ઓજારસ નામની બીજી એક ટોળકી સાથે એકસંપી કીધી અને વોલગાના મેદાનમાંથી જુબીલ નામના એક સરદારના હોકમ અંદર એ ઓજારસ ટોળકીપછી બાહેર પડી, શેહેનશાહ સાથે જીઓરજીઆમાં આવી મળી ગઈ. ઈરાનની અંદર તુરકી લોકોની એ એક ટોળકી એ સપર પેહેલોજ દેખાવ દીધો હતો એમ આપણે જણાવી શકીએછે.

૧૮૨–કેટલાએક ગરંથકારો એવું જણાવેછે જે, શીરીનનેબી એ પોતાની સાથે લઈ ગયો હતો. હીસકલીઅસ આવી પોહોચીઓ તેની નવ દાહાડા આગમજ એ પોતે નાહાસી ગએલો હતો.

૧૮૩–ગીબન આપણને દફતર ૮ માંને સફે ૨૫૪ મે એવું જણાવેછે જે, ખુશરૂએ પોતાના ઘણા વાહાલા પુત્ર "મરવાજા"ના માથાં ઉપર તાજ મેહેલવા ઠેડાવ કરીઓ હતો. જનમ કાળનો પોતાનો વાજબી હક પોતાનો બાપ બાતેલ કરવા માંગેછે એવી ખબર સીરોજં (શીરૂહા)ને પડી તેથી તેણે કેટલાક બદવમાશીઓ સાથે મળી એને પદભ્રષ્ટ યાને તખ્તપરથી ઉઠાડી મેહેલવા બંદોબસ્ત કરીઓ અને તેને કેદ પકડીઆને પાંચમે દીવશે પોતાના બંદીખાનામાં પછી તે મરણ પામીઓ હતો. ગ્રીક અને ફારસી બંને ગરંથ કરતાઓ એકમતથી એવું લખી જાયછે જે, એને અપમાન કરી ભુખમારો પાડી તથા વવાની વવાનીને એ કમબખ્ત અને નીરદય છોકરાએ મારી નખાવીઓ હતો અને પોતાના ગુનાનો લાભ માત્ર આઠ મહીનાજ સુધી તેણે પોતે ભોગવીઓ હતો. આ ચોકરા બાબદોમાંની ખુબીઅ બાબદો શેહેનશાહ હીરાકલીઅસનાં કાગળની સત્તા ઉપરથી અત્રે જણાવવામાં આવેલી છે— પાસકાલ કરોનીકલને સફે ૩૯૮ મે.

૧૮૪–ખુશરૂને મારી નાખે એવો શખસ મળી આવવો ઘણો વાર સુધી મુશકેલ થઈ પડીઓ હતો. છેલે સરવાલે "મરદુશાહ" જેને ખુશરૂએ કતલ કરાવીઓ હતો તેના છોકરા હોરમજે એ કામ કરવા પોતે માથે લીધું. ખુશરૂ શોડે જારે હોરમજ આવી પોહોચીઓ તારે તે શું મતલબથી આવીઓછે તે મતલબ એ પાદશાહ પોતે પામી ગયો અને બોલીઓ જે "પોતાના બાપના ખુન કરનારને તેનો બેટો કતલ કરે તો તે વાજબી અને બરોબર કેહેવાએ." પાદશાહને કતલ કરીઆબાદ હોરમજ શીરોએ સોડે ગયો અને જે સઘળો બનાવ બનીઓ તેની તેને ખબર કીધી. આ ઘાતકી શાહજાદાએ તેને આ કામ સારૂ પોતે જે કામે લગાડીઓ હતો તેને "પોતાનાં બાપનાં ખુન કરનારને તેનો બેટો કતલ કરે તો તે વાજબી અને બરોબર કેહેવાએ" એવા તેજ તેના શબદો ફરીથી પોતેબી બોલી પેલા જલાદને તેજ ઘડી તેજ જગા ઉપર એણે મારી નાખીઓ.—જીનતુલ તવારીખ.

૧૮૫–ખુશરૂના મરણને શેનાચરીબનાં મોહત સાથે સરખાવવામાં આવેલુંછે. એણે પણ એની તેર સદીઓ આગમજ જુદીઆની ભુમીને તારાજ કરી નાખી હતી અને એ પાદશાહ માફક તેબી પોતાના એક છોકરાનાજ હાથથી મારીઓ ગયો હતો.

૧૮૬–મીરખુનદ.—

૧૮૭–બેહેસ્તુનનું સઘળું કોતર કામ એ ફરહાદના વીધણાંથી બનીઊં છે એમ કેહેવામાં આવેલુંછે. ફારસી કથાઓમાં આપણને એવું જણાવવામાં આવેલું છે જે, અગર જો એ પોતે એ ખડક કાપી કાહાડી એ ટેકડીની બીજી બાજુએ જે ઝરો વેહેતો હતો તેને એ બીનમાં લાવે તો તેનાં બદલામાં પીઆરી શીરીનને તેને બખશવામાં આવશે. એજ વારતામાં એમબી જણાવવામાં આવેલુંછે જે, જારે એ પોતાનું કામ સરંજામ પોહોચાડવા પર આવીઓ તારે પોતાની બાનુને ખોવાની ધાસ્તી ખાઈ ખુશરૂએ ફરહાદને એવું જણાવવા એક બુઢી ઓરતને મોકલી જે તારી ખાહેશ જે નારીપર દોડેછે તે તો મરણ પામીછે. આ શોકકારક વાત જારે એણે

સાંભળી તારે એ ખડકના એક ઘણાજ ઊંચા ભાગ ઉપર એ પોતે કામે લાગેલો હતો. તરતજ પોતે તે ઉપરથી નીચે નખાવી દીધું અને તેના કકડે કકડા થઈ તે મરણ પામીઓ.* ૧૮૮–રોજતુલ સફા.

૧૮૯–કેટલાએક ગરંથકારો કેહેછે જે, એણે પોતે પોતાની મેળે પોતાનું ખુન કરીઊં હતું, પણ સઘળાઓ એકમત થઈ ખાહાલ રાખેછે જે, શીરોઆની બદ નજરમાંથી બચવા એણે પોતાની જીંદગીનો એવી રીતે અંત આણી મેહેલીઓ હતો— ૧૯૦–ગીબનનાં દફતર આઠમાંને શફે ૨૫૬ મે.

૧૯૧–રોજતુલ શફા. એના ભાઈઓના ખુન વીશેની બાબદ આ ગરંથકારને કાંઈક શક ભરેલી લાગેછે.

૧૯૨–ગ્રીક ગરંથકારોનો સીરોજ.

૧૯૩–આ બાળક શાહાજાદો સાત વરસની વએનો હતો. એણે પાંચ મહીનાસુધી નામનું રાજ ચલાવીઊં હતું.

૧૯૪–જીનતુલ તવારીખ કરતા શેહેરીઆરને પાદશાહોની ટીપમાં પોતે દાખલ કરતો નથી. એક વરસ સુધી એણે રાજ ચલાવીઊં હતું એવું એક ગરંથકાર જણાવેછે, પણ બીજાઓ માત્ર ચાલીસ દીવસોજ કેહેછે અને એક તો ખરેખર એથીબી અરધા દીવસો જણાવેછે. ૧૯૫–મીરખુંદ.

૧૯૬–એને ગ્રીક ગરંથકારો તુરાન દાખત કરી લખેછે અને ઘણુંકરી એ એનું નામ પણ હશે. ૧૯૭–મીરખુંદ.

૧૯૮–આ શાહજાદીને અજરમદોખત, અજાદમી દોખત, અરજીમન દોખત, અને જાદીમી દોખત, કરીબી કેહેછે.

૧૯૯–ખોરાશાન નામનો અરથ ઉગમણ તરફનો પ્રાંત કરી થાએછે. પેહેલવી ભાષામાં ખુરનો અરથ ઉગમણ એવો થાએછે, ઈરાનની પુરાતન રાજધાની ઈસ્તખરની ઉગમણ તરફ આ પ્રાંત આવેલોછે.

૨૦૦–જીનતુલ તવારીખ કરતા ઈરાનના પાદશાહોની ટીપમાં એને દાખલ કરતો નથી.

૨૦૧ જીનતુલ તવારીખ. ૨૦૨–જીનતુલ તવારીખ ૨૦૩–રોજતુલ સફા.

૨૦૪–આ ગરંથ કરતાઓ એમ જણાવેછે જે, શેહેરીઆરના એક વારસના હાથમાં ઈરાનની શેહેનશાહતનો નાશ થશે એવી જે અગમચેતી કરવામાં આવી હતી તેથી એને દેશનીકાળ કીધો હતો.

૨૦૫–ગ્રીક લોકોનો હેસદીગરતીસ ત્રીજો.

૨૦૬–તરેજનના એક લફતનંટ પાલમાએ રૂમીઓનો અરબસ્થાનમાંહેલો મુલક જીતી લીધો હતો. તેનું પાએતખત શેહર પેત્રા કરી હતું. પણ તરેજન તથા તેના કોઈ પણ વારસે આ મુલક વધારવા કાંઈ પણ આગળ જતાં જાણવા જોગ ધસારા કરીઆ નહીં હતા.

૨૦૭–અરબસ્થાનની તવારીખ વીશે આગમજથી અટકલ કરવામાં આવેલીછે અને તાંહાંનાં સ્વતંત્ર અને બાહાદુર પણ જંગલી રેહેવાશીઓની તવારીખ ઈનજીલમાં એબરામ અને હાગરના છોકરા ઈશમાઈલ જેણે એ દેશ વશાવીયો હતો તેની તવારીખમાં આ નીચે કહેલી ઓવીમાં જણાવેલીછે.

"અને તે એક જંગલી માણસ થશે. તેના હાથ દરેક માણસની શામે થશે અને દરેક માણસના હાથ તેની શામે થશે અને તે પોતાના સઘળા ભાઈબંધોની હજુરમાં રેહેશે." જુઓ જેનીસીસના છઠા અધ્યાયની બારમી ઓવીમાં.

૨૦૮–આરબી ઘોડાઓની ઝડપ, સ્વભાવ તથા થાક ખમવાની શક્તીની કોઈબી ઘોડાઓ બરોબરી કરી શકતા નથી અને ખુદરતી તવારીખમાં આ એક ઘણી અચરતી જેવી વાત છે જે આખા એશીઆ, આફ્રીકા, અને યુરોપખંડમાં એ અશરાફ જાનવરની ઘણી કીમતી જાત અરબી ખુનમાંથી પેદા થાએ છે. જંગલના ઊંટો તથા સાંઢણીઓને અરબો ઘણી કડણાઈથીજ પોતાનાં ઘોડાઓથી ઉતરતા ગણેછે. આ જબરદસ્ત અને સબુરી ભરેલું જાનવર (ઊંટ) અરબોનું પોતાનાં દુધમાંથી પાળણ કરેછે. જંગલના એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં તેની માલમીલકત તથા તેના કુટુંબને લઈ જાએછે અને જારે ગરજ પડેછે તારે તેનાં દુશમનોથી હરેક છેટે નાહાસવા અથવા તે દુશમનોને પકડવા બેહદ ઝડપથી દોડવા તેને શકતીવાન કરેછે.

૨૦૯–જીનતુલ તવારીખ કરતાની સત્તા મુજબ હું ચાલેલોછું. હાથીઓને ધરમ સંબંધી ફરમાનો તરીકે ઈરાનીઓ કાંઈ માન આપતા નથી, પણ એ જાનવરોપર તેઓના સરદારો સ્વાર થતા હતા તેથી બીનવાકેફ શીપાહીઓ કદાચ તેઓને માનતા હોએતો તે કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. ૨૧૦–મીરખુંદ.

૨૧૧–આ મુલાકાત વીશે બીઆન આપતાં ફારશી ગરંથકારો તેની આગમજ થએલી કાંઈક નજીવી ગોફતેગોનું બોલેબોલ પોતે વરણન આપેછે જેમાં અરબી ભાષામાં જે જે ઉતારા કરવામાં આવીઆ

હતા તેના પેહેલવીમાં ઊઠતા બરએલાફ અરથોને લીધે વેહેમી અને બીહીકણા યઝદેઝરદને ઘણાં અપસગન જેવા અરથો લાગતા હતા.　　　૨૧૨—જીનતુલ તવારીખ.

૨૧૩—ઘણા એક લોકોમાં બાળક છોકરીઓને મારી નાખવાની કમકમાટ ભરેલી રશમ શાધારણછે. હાલ જમાનામાં રજપુત લોકોમાં જેમછે તેજ મુજબ પુરાતન અરબોમાંથી એ રસમ ભુખમરાને લીધે નહીં પણ માન અને મોહોટાઈ જાલવી રાખવાના અદેખા વીચારથી પડી ગએલી હતી.

૨૧૪—જાકાત યાને ગરીબો માટે ધરમાઉ સારૂ મીલકતમાંથી શેંકડે ૨॥ ટકા લેખે કર લેવામાં આવતો હતો. શાઈએદ યાને એ પેગમબરની ઓલાદના ગુજરાન માટે ખુમસ યાને પાંચમો હીસ્સો લોકો પાશેથી ઉઘરાવવામાં આવતો હતો.

૨૧૫—કાફરો પાસેથી શેંકડે ૩૫ ટકા તેઓની મીલકતમાંથી ઉઘરાવવામાં આવતા હતા.

૨૧૬—જીનતુલ તવારીખ.

૨૧૭— ફારશી ગરંથકારો જણાવેછે જે, વેહેમથી એણે એ પ્રમાણે રીત પકડી હતી.

૨૧૮—મુસલમીન ઈતીહાશ લખાનારાઓ આ પ્રમાણે જણાવેછે. મોમેન લોકો (મુશલમાનો) નાં સપર પેહેલાં કામો ઘણાં અજાએબ જેવાં હતાં એવું જણાવવા તેઓ ઘણાં ખંતી દીસેછે.

૨૧૯—જીનતુલ તવારીખ.

૨૨૦—"દહરબીલો" આપણને એમ જણાવેછે જે, આ વખણાએલો ઝુંડો એવો તો કીંમતી રીતે સણગારેલો હતો જે, એનાં ઘણાંએક હીસ્સાઓ કરવામાં આવીઆ હતા અને જેઓને તેમાંથી ભાગ મળીઓ તે સઘળાઓ તેથી તવંગર થઈ ગયા હતા. મેજર પરાઈશે પોતાની લખેલી મુશલમીન લોકોની ઘણી કીંમતી તવારીખમાં વધારે ચોકશાઈથી લખેલુંછે અને હબીબુલ શેઅર તથા રોજતુલ સફા એવાં બંને ઘણીમોહોટી સત્તા ધરાવનાર પુસ્તકો ઉપરથી તેણે પોતે પોતાનો ગરંથ રચીઓછે તેમાં એવું જણાવેલુંછે જે, "બનીત મીઅમનાં ટોળાંનાં હાથમાં સારાં ભાગ્યેગે ઈરાનની શેહેનશાહતનોઆ ઝુંડાબી લુટમાં આવીઓ હતો; જે એક લુહારનાં કપડાંમાંથી તથા પોતાના અશલી કદથી એ વેળાએ ૨૨ ફીટ લંબાઈમાં અને આસરે પંદર ફીટ જાડાઈમાં વધી ગયો હતો અને તેના ઉપર ઘણાં કીંમતી જહવાએરાતોનો શીનગાર કરવામાં આવેલો હતો." જુઓ પરાઈસની તવારીખના દફતર પેહેલાને સફે ૧૧૬ મે.

૨૨૧—બેહેરામના છોકરા મેહરાનની સરદારી હેઠલ.

૨૨૨—એને "નોમાન બીન મકરાન મજુની" કરી કેહેતા હતા. એમાંનો સઉથી છેલ્લો લુગત એની ટોળીનું નામ હતું.

૨૨૩—"નાહાવંદ" એક નાહાનું જેવું ગામડુંછે તે હમદનની દખણ દીશા ભણી ૪૫ માઈલને છેટે આવેલુંછે.

૨૨૪—ગરમ દેશોમાં તથા જે લોકોમાં દારૂ પીવાની ધરમથી મનાઈ હોએછે તાંહાંના રેહેવાશીઓ સરબત અથવા લીંબુનો રસ પીવાથી આનંદ પામેછે.　　　૨૨૫—જીનતુલ તવારીખ.

૨૨૬—એ હાકેમનું નામ "માહુઈઆ" કરી હતું.

૨૨૭—બુંદમીર જે નીજામુલ તવારીખની શાહદત ટાંકેછે તે એવું લખી જાયછે જે, એણે હાએતીલા (ગોરા હનસ) લોકોના પાદશાહને બોલાવીઓ હતો. બીજા હાથ ઉપર ફીરદોસી એવું જણાવેછે જે, સમરકંદમાં "બીજુંન" નામનો જે તુરાનનો હાકેમ હતો તેને એણે બોલાવીઓ હતો.

૨૨૮—જીનતુલ તવારીખ ઉપરથી યઝદેઝરદના મોત વીશેનું આ બીઆન લખવામાં આવેલુંછે. પણ ફીરદોસી એ ઘંટીવાળાની ચાલપર પોતે ઘણો મોહોટો ઠપકો મુકતો નથી અને કેહેછે જે, એ કમબખ્ત પાદશાહને મરવના હાકેમના ભેદુઓએ જાંહાંસુધી શોધી કાહાડીઓ નહીં તાંહાંસુધી એને તેણે બચાવી રાખીઓ હતો; પણ પછી એને કતલ કરવા એ પાદશાહના ફરમાનથી તેને ફરજ પડી હતી. આ હેવાલ જેવો ઉપલો હેવાલ બની શકે એવો લાગેછે તેવો ઘણું કરી એ બની શકે એવો દીસતો નથી.

૨૨૯—નાહાવંદની લડાઈથી તે યઝદેઝરદના મોત સુધી દસ વરસ ગુજરી ગયાં હતા. આ પાદશાહ તારબાદ દેશદેશ નાહાસતો ફરતો હતો અને એની શોડ કાંઈબી અખતીઆર રહ્યો નહતો.

બાબ સાતમો.

મુસલમાનોની ફતેહ આગમજ ઇરાનના રેહેવાસીઓના ધરમ, તવારીખ, પુરાતનપણા અને આચરણ વીશે સાધારણ વીચાર.

ઈરાનની પુરાતન તવારીખ વીશે આગળા ભાગમાં જે સત્તાઓ ઉપરથી જણાવવામાં આવેલુંછે તે સત્તાઓ કેવી ખાશીઅત તથા સચાઈ ધરાવેછે તે બાબદ સર આ વખતે જરા ગોર કરવો એ અગતનું દીશેછે. એ બાબદસર વીચાર કરતાં આપણને એ રાજના અસલી રેહેવાશીઓનો ધરમ, તવારીખ, પુરાતનપણું અને શીઆન સોકત વીશે જણાવવા ફરજ પડીઆ વીના રેહેતી નથી.

અસલી જમાનાની તવારીખની શોધ કરતાં જે સપર પેહેલી બાબદો ઉપર આપણું લક્ષ ખેંચાએછે તે એ છે જે, આ દુનીઆના લોકો પોતાના પરમેશવરની તે વેળાએ કેવી રીતે ભકતી કરતા હતા તથા હરેક લોકો કઈ ચીજોની કેવી તરેહથી પરેશતેશ કરતા હતા તે બાબદ સર આપણે તવારીખમાં જે સત્તા ભરેલા દાખલાઓથી સપર પેહેલીવાર બીઆન આપેલું જોઈએછે તે કરતાંબી ઘણીએક સદીઓ આગમજ તે રસમો ચાલુ હતી તે વીશેની શોધ પણ આપણને તેથી ઘણુંકરી મળીશકેછે. એ બાબદ ઘણી ઊંચે દરજજેની છે માટે ઘણુંકરી એ શોધ આપણને તેથી હાથ લાગેછે; કાંએકે, માણસ જાત પોતાના પેદા કરનારને ગમે એવા આકારમાં પોતાના અજ્ઞાનપણા અથવા વેહેમને લીધે પુંજતા હોએ તોબી પરશતેશ કરતી વેળાંએ તેથી આદમી જાતના મન ઉપર ડર તથા આદરમાન આપવાનો જે વીચાર ઉતપન થાએછે તે પછી બહુજ મજબુતીથી તે ઉપર ચોંહોટી રેહેછે. હરેક જંગલી લોકોની સપર પેહેલી કોશેશ હંમેશ પોતાના ધરમની કીરીઆઓને આશકારા કરવાની તથા જારી રાખવાની હોએછે. શહરૂઆતથીજ ચીતારાની કલમ, ફરશી અને લખવાની કલમે એ પવીત્ર બાબદસર પોતાનું ધીઆન પોહોચાડેલું હોએછે; અને હરેક ધરમની પાક કીરીઆઓને બચાવી રાખવા તે ધરમના ઉપાધીઆઓ પોતાના પેશાને લીધે જે માહીતગારી પોતે ધરાવેછે તથા તે ધરમને આશકાંરા કરવા પોતે જે હોંશ દેખડાવેછે તેઓમાં એલમે જઈ પોતાની બચગી હાલતમાંથીજ અકશાર કરી આશ્રો પકડેલો હોએછે. આ કારણને લીધે હરેક લોકોની પુરાતન તવારીખની શોધ કરતાં ધરમની બાબદ આપણી નજર આગળ સપર પેહેલે આવી ઉભી રેહેછે.

પેસદાદીઅન તબકાના સપર પેહેલા પાદશાહ કઇઓમરસના રાજની આગમજનું ઈરાનની તવારીખને લગતું વળગતું આપણું જ્ઞાન દબેસ્તાન[1] નામના એક ફારસી પુસ્તકની સત્તા ઉપર આધાર રાખેછે. એ પુસ્તક આશરે દોહોડ સદીની વાત ઉપર કશમીર શેહેરના એક રેહેવાસી શેખમહમદ મોહશન લકબે ફાની યાને ફના થનારાએ બનાવીઊં હતું. એ પુસ્તક મધે જુદા જુદા બાર ધરમો વીશે બીઆન આપવામાં આવેલુંછે. કેહેછે જે, એ પુસ્તક કદીમ પેહેલવી હા. લ. પુસ્તકો ઉપરથી તથા એ ગરંથકારના જણાવીઆ મુજબ જરતોસ્તની આગમજ ઈરાનીઓ જે ધરમ પાળતા હતા તે મજહબ જે લોકો કે બાતનીમાં હજુર એના જમાના

સુધી કબુલ રાખતા આવીઆ હતા તેવા શખસોની સાથે મોહોડે મોહોડ થએલી ગોફ્તેગો ઉપરથી રચવામાં આવેલુંછે. મેહાબાદ, જીઅફ્રામ, શાહકુલીવ, અને ઈઆસાને આજામના વંશોનો હેવાલ એમાં જણાવવામાં આવેલોછે; પણ એ વંશો વીશે ઘણાં વરસો જે જણાવવામાં આવીઆંછે તથા થોડીએક બાબદો જે બની હતી તેઓનું બીઆન જે ઢપથી આપવામાં આવીઊછે તે ઢપછપ ઉપરથી આપણને એવો શક જાએછે જે, આદમી જાતની પુરાતન હાલત[2] કેવી હતી તે વીશેનો તવારીખ દાખલ જે હેવાલ એ પુસ્તકમાં આવેલોછે તે એક માત્ર કહાણી જેવો લાગેછે. જે મુળતત્વો ઉપરથી મોહસને પોતાનું પુસ્તક બનાવીઊછે તે મુળતત્વો ઉપરથી તેણે એ કહાણીઓ લીધી હોએ એ વાત બની શકે એમ દીસેછે; પણ એ વીશેની જણાવેલી સઘળી બાબદો ઉપરથી તો એવું જણાએછે જે, ઈરાની તથા હીંદુ લોકોની પુરાતન તવારીખોને ગોયા એકજ રૂપ આપવા એ ગરંથકાર જાણે ઘણો ખંતી હોએ એવું લાગેછે. ચઉદ મેહાબાદો તે દેખાઈતી રીતે હીંદુ લોકોના પેલા ચઉદ મનુઓ સાથે મળતા આવેછે અને એ ટોળાંમાંના સપર પેહેલાં ટોળાંએ ઈરાનના રેહેવાસીઓને જે ચાર વરગોમાં[3] વેંહેંચી નાખીઆ હતા તે હીંદુ લોકોની દંત કથા પ્રમાણે મનુએ પેલો વખણાએલો ધારો જે બાંધીઓ હતો તેની તથા તેમાં જણાવેલાં નામોનીબી ગોયા જાણે નકલ કરી લીધેલી હોએ એમ દીસેછે. એ અને એવીજ બીજી બાબદો ઉપરથી દબેસ્તાનના એ ભાગની સચાઈ વીશે આપણને શક ઉતપન થાએછે તથા એ ગરંથકારની ખુદ પોતાની આબરૂ ઉપરથી આપણા શકને ઓર ઉલટો ટેકો મળેછે; કાંએજે તે જો કે પોતે મુશલમીન ધરમ પાળતો હતો તોબી અંદરથી તે પોતે શુફી ટોળાંનો હતો અને બ્રાહમણ લોકોના વેહેમો ઉપર ચુસ્ત એતેકાદ પોતે રાખતો હતો. એના સ્વભાવ ઉપરથી એ પોતે એ ટોળાંના ઘણાએક જોગી તથા વેહેમી લોકો સાથે જઈ પોતેબી સામેલ થયો હશે અને એવા એક પુરૂસે પોતાની કાબેલીઅત તથા શાએરી[4] કલ્પનાને લીધે પોતાના પુસ્તકમાં આટલું બધું છુટાપણું પછી વાપરીઊં હશે. પણ એ બંને ટોળાંઓની વાંધા ભરેલી રીત ભાતોને એકશાન કરી નાખી હોએ તો તે જાણીઆથી આપણને કાંઈ પણ ઘણી તાજુબી ઉતપન થતી નથી. જે સત્તાઓ મોહશનફાની વાપરેછે તેમાં તે દસાતીર[5] જેને કોઈક વેળાએ "તમરવાતસીર" કરીબી કેહેછે તે વીશે પણ તે પોતે જણાવી જાએછે. આ ચોપડી જે વીશે બુરહાન કાતેનો[6] બનાવનાર પણ પોતાના પુસ્તકમાં જણાવી જાએછે તે થોડુંકની વાત ઉપર શોધી કાહાડવામાં આવેલીછે અને હાલમાં તે પારસી[7] અથવા ગબર (કબર) લોકોના પેલા ઘણા માનવંતા તથા કાબેલ દસ્તુર મુલાં ફીરૂજના અસ્તકમાંછે. એવું વીચરાયુંછે જે, એ દશાતીર પોથી પંદર પેગમબરો કે જેઓમાં શપર પેહેલો મેહાબાદ અને સઉથી છેલ્લો શાશાન[8] હતો તેઓએ લખેલીછે. એ શાશાન જે પોતે ખુશરૂપરવીઝના જમાનામાં થઈ ગયો હતો તેણે એ અસલી પુસ્તકનો[9] ફારશીમાં તરજુમો કરીઓ હતો અને પોતાની આગમજના પેગમબરોના મતો તથા આગાહીઓ[10] સાથે પોતાની આગાહી તથા વીચારો પણ તેમાં દાખલ કરીઆ હતા. આ પુસ્તકને[11] ધરમ સંબંધી એક પાક પુસ્તક[12] કરી ગણવામાં આવેલુંછે અને એમાં પરમેશવર, આફતાબ, માહાતાબ તથા ગરેહોની સેતાએસ આવેલીછે. એના સાંકલીઆં ઉપરથી સાફ જણાએછે જે, એમાં એક એવા વખતનું બીઆન આવેલુંછે કે જે વેળાએ ઈરાનના લોકો પરમેશવર તથા ગરેહો[13] અને આકાશની વસ્તુઓને પુંજતા હતા. દશાતીર શીવાએ દબેસ્તાનના બનાવનારે બીજી જે સત્તાઓ એ પુસ્તક રચવા સારૂ વાપરીછે તે વીશે પણ તે પોતે આપણને જણાવી જાએછે. પણ અગરજો આપણે એકબારગી એવુંબી વીચારીએ કે, જે પુસ્તકોની શોધ વીશે ઘણાએક જમાના થયા ફોકટ રીતે જુશતેજો કરવામાં આવી હતી તે એની ખુદ પોતાની મેહેનતથી આખરે

ફતેહબી પામીને તે હા.લ. પુસ્તકો એ શોધી પણ કાહાડી શકીયો હોય તો જે જે ગરંથોનીસત્તા વીશે એ જણાવી જાએછે તે ગરંથો જાંહાં સુધી આપણને હાથ નહી આવે તાંહાં સુધી આવો એક લખનાર જે પોતાની વાતોના બીઆનમાં આટલી બધી છુટ વાપરેછે તેના ઉપર પુર ભરોસો આપણાથી રાખી શકાતો નથી.* પણ આ તો ચોકશજ છે જે, દબેસ્તાનમાં જરતોસ્તનો ધરમ ઈરાનમાં દાખલ થયો તેની આગમજ એ દેશમાં જે ધરમ ચાલતો હતો તેની કીરીઆ અને કાનુનો વીશે જે બીઆન આવેલું છે તે આપણને ઘણુંજ અજાએબ જેવું તથા ઘણુંજ દીલપશંદ લાગેછે

મોહશન ફાનીના જણાવીઆ મુજબ ઈરાનીઓનો સપર પેહેલો મજહબ એ હતો કે, એકજ પરમેશવર જેણે પોતાની શક્તીથી આ દુનીઆને પેદા કરીછે તથા પોતાના દુર અંદેસાથી આ જાહનમા જે રાજ ચલાવેછે તેનેજ પુંજવો તથા તેનાથી બીહીને ચાલવું તથા તેને ચાહવો અને તેનીજ સેતાએસ કરતા રેહેવી. એ ધરમમાં પોતાના માબાપો તથા જઈફ શખસોને માન આપવાનું તથા ભાઈબંધો તરીકે સઘળાં આદમીનાં ટોળાં ઉપર પ્રીતી દેખડાવાનું અને જાનવરો ઉપરબી દયાથી જોવાનું ફરમાન કરવામાં આવેલું હતું. એ ધરમ પછી આકાશના ગરેહો તથા અજશામે ફલકી યાને આશમાનની વસ્તુઓને પુંજવાનું શહરૂ થયું કે, જેમાં શેબીઅન ધરમ (દીનેશાબા)ની કીરીઆઓ મુજબ પરશતેશ કરવાનું હશે એમ ધારવામાં આવેલુંછે. તીઆરબાદ આતસપરસ્તી શહરૂ થઈ કે, જે વીશે આપણે અગરજો ફીરદોસીનું કેહેવું માનીએતો એ રસમ કઈઓમુરૂસના નબીરા હોસંગનાં[૧૪] વખતમાં સપર પેહેલ વેહેલી દાખલ કરવામાં આવી હતી; પણ એ ગરંથકારના (દબેસ્તાન બનાવનારના) પુસ્તકમાં એવું જણાવીઉંછે જે, હુસંગે ફતેહ ભરેલી રીતે દેવો અથવા જાદુગરો સાથે લડાઈ ચલાવી હતી તથા તેણે પરશતેશ કરવાની જે નવી રીતભાતોબી દાખલ કરી હતી તે ઉપરથી એવું જણાએછે જે, તેણે કેટલીએક પુરાની કીરીઆઓ કાહાડી નાખી હશે અને મોહશન જે બુતપરસ્તી વીશે જણાવેછે તે વીશે કદાચ એ બીના એસારો કરતી હશે. પણ અગરજો એવુંજ હોએ તો હીંદુ તથા પુરાતન ઈરાનીઓના ધરમમાં કલપનાથી જે સંબંધ બતલાવવામાં આવેલોછે તે કલપનાનો તદનજ નાશ થઈ જાએછે; કાંએજે, ઈરાનીઓ એ શખસના જણાવીઆ મુજબ જે મુરતીઓ પુંજતા હતા તથા તેઓની જે કીરીઆઓથી પરશતેશ કરતા હતા તે સઘળી રીત ભાતો હીંદુઓથી તદનજ જુદીજ તરેહની હતી. દબેસ્તાનમાં આપણને એવું જણાવવામાં આવેલુંછે જે, મેહાબાદના ધરમ પાળનારાઓ ગરેહોની ઘણી અજાએબ જેવી શીકલોની મુરતીઓ બનાવી તેઓને પુંજતા હતા. સનીશ્ચરની મુરતી જે કાળા પથ્થરની બનાવવામાં આવતી હતી તેનું વાંદર

* દબેસ્તાનવાળાએ જે જે કમઈઆબ પુસતકોની સત્તા પોતે ટાંકી છે તે પુસતકો ઘણાં ખરાં હાલ ગુમ થઈ ગીઆંછે તો શું મુજાકોછે? પણ તે પુસતકો ખરેખર એ બુંધી મુસાફરના જમાના સુધી બચેલાં તેના જોવામાં આવેલાં હોએ તે વાતમાં તો કાંઈ પણ શક આપણા મનમાં રેહેતો નથી. તેણે ટાંકેલી શાહાદતો માહેલા કેટલાએક રીશાલા તથા પુસતકો હજુરબી બચી રહેલા આપણા જોવામાં આવેછે અને તેઓના તરજુમા ગુજરાતી ભારામાં થઈ છપાઈને બાહેર પણ પડલાછે. એકતો નામે કેખુશરૂ જેનો તરજુમો મારા મુનશી કામેલ અસરફઅલીની કલમથી થએલોછે. બીજી તો બીસતાબ, જરેહદસત અફસાર તથા જીનદેરૂદ જેનો તરજુમો શેઠ ડોશાભાઈ મુનશીએ કરીને છપાવેલોછે અને ત્રીજી તો દસાતીર ફીતાબ જેનો તરજુમો ઈંગરેજી, ગુજરાતી તથા હાલની ફારશી એવી ત્રણ ભારાઓમાં થએલોછે એ વાત ઘણા ખરા સાહેબોને કદાચ રોશન હશે; માટે આશાછે જે, માલકમે ઉપર નાખેલો શક આ ખુલાશાથી દુર થઈ શકે એવોછે. ત૦ ક૦

હબેસતાનમાંનાં એક ચીતારપરથી ઉતારેલી સુરતો.

Vincent Brooks, Photo-litho London.

જેવું માથું, આદમી જેવું શરીર અને એક ડુક્કર જેવી પુંછડી કરવામાં આવતી હતી. ભરેસપતીની મુરતી ખાક જેવા રંગની હતી. તેનું બદન માણસ જેવું અને તેનું માથું એક ગીદ જેવું બનાવતા હતા અને તેના ઉપર એક તાજ મેહેલી તે તાજ ઉપર એક મરઘાનું તથા એક અજદાનું સર મુકતા હતા. એ મુરતીના જમણા હાથમાં એક પાઘડી અથવા વીટાળેલું કપડું તથા ડાબા હાથમાં એક બીલોરી કળશીઓ રાખવામાં આવતો હતો. મંગલની મુરતી રાતા રંગની બનાવતા હતા. તેની સુરત એક માણસ જેવી હતી. તેની જમણી બાજુએ લટકતા તેના જમણા હાથ મધે એક લોહી લુવાન ખંજર રેહેતું હતું. તેના ઊંચા કરેલા ડાબા હાથમાં એક લોહોડાંનો ચાપકો તેણે ધરેઓ હતો. આફતાબની મુરતી સુવરણ યાને શુનાની બનાવતા હતા. તેની સુરત બે માથાં વાળા એક ઘોડેસ્વાર જેવી હતી અને તે દરેક માથાં ઉપર સાત અણીદાર પાનાંના જડાવદાર તાજ મેહેલેલાં હતાં. આ મુરતીઓની સુરત જોકે મનુસ જેવી હતી ખરી તોએ તેઓને અજદાહ જેવી પુંછડી રાખી હતી. તેણે પોતાના જમણા હાથમાં એક પાતલી જેવી શુનેરી લાકડી ધરેલી હતી અને તેની ગરદનની આસપાસ કીંમતી જહવાએરાતોનો એક હાર પેહેરાવેઓ હતો. સુકરની મુરતી આદમી રૂપે હતી અને તેના માથાં ઉપર સાત અણીવાળું એક તાજ મેહેલેલું હતું. તેણે પોતાના જમણા હાથમાં તેલની એક બાટલી તથા ડાબા હાથમાં એક કાંસકી પકડેલી હતી. બુધની મુરતીનું શરીર માહી (માંછલી) જેવું હતું અને તેને વળી એક પુંછડી પણ હતી. તેનું મોહોડું એક ડુક્કર જેવું હતું. તેના માથાં ઉપર એક તાજ મેહેલેલુ હતું. તેના જમણા હાથમાં એક કલમ તથા ડાબામાં એક શીહાહીનો ખડીઓ ધરેલો હતો. માહાતાબ યાને ચંદરમાહની મુરત એક શફેદ ગાય ઉપર બેઠેલા માણસની સુરત જેવી હતી. આ મુરતીના જમણા હાથમાં પાનાંનું એક તાવીજ તથા ડાબામાં મીઠી તુલસીની એક ડાંખલી હતી. એ મુરતીઓના દેહેરાં વીશે તથા તેઓમાં જે ખુશબુઈઓ મેહેલવામાં આવતી હતી તથા તેઓને કઈ રૂતુમાં કેવી તરેહથી પુંજવામાં આવતી હતી તથા કેઈ તરેહના માણસો તેઓની પરેશતેશ કરતા હતા તે સઘળા વીશે એ ગરંથકાર[૧૫] પછી ઘણું લંબાંણથી બીઆન આપેછે. એ ગરંથકાર એમ જણાવેછે જે, એ ગરેહોની આકરૂતી ગોળછે તથા તેઓની આવી મુરતીઓ પોતે જે દેખડાવીછે તેનું કારણ એજે, એવી મુરતોથી એ તારાઓના આતમાં ઘણાએક પીરો, પેગમબરો અને ફીલશુફોને સપનામાં દેખાયા હતા. આ આતમા અથવા અરવાહોના જુદા જુદા ચીતારોબી આપેલાંછે તેનું કારણ એ પોતે એવું જણાવેછે જે, તેવા જુદા જુદા આકારોમાં વારંવાર તેઓ લોકોની નજરે પડેલાછે.

આગળ જણાવવામાં આવેલુંછે જે, પુરાતન ઈરાનીઓના મોહશન ફાનીના જણાવેલા બુતપરસ્તી ધરમને હીંદુ લોકોના ધરમ સાથે કાંઈ પણ સંબંધ નથી. જે શેબીઅન ધરમ (દીનેશાબા) પાળનારાઓ વીશે એવું જણાવામાં આવેલુંછે જે, તેઓ પરમેશવરને તથા ગ્રહોને પુંજતા હતા તેઓમાંના એક ટોળાંના ધરમને એ ઘણો ખરો મળતો આવેછે. એ શેબીઅન મજહબ પાળનારાઓ ગ્રહોને પરમેશવરના આશ્રા હેઠલના દેવતાઓ કરી માનતા હતા કે, જેઓ તેઓના એતેકાદ પ્રમાણે આ દુનીઆની સઘળી પેદા કરેલી ચીજો ઉપર સરદારી ભોગવેછે. શેબીઅન મજહબવાળાઓ આગળ પુરાતન "ખેઆલદીઅનો"નો ધરમ પાળતા હતા એમ જણાવવામાં આવેલુંછે અને ખગોળ વીદીઆમાં[૧૬] તેઓ ઘણા કાબેલ હતા કે જે વીદીઆ ગ્રહોની પરશતેશ કરવાના પાયા ઉપરજ બાંધવામાં આવેલી હતી. આ સઘળા ઉપરથી આપણને એવો વીચાર જણાવવાને બની આવેછે જે મોહશન ફાની જે કીતાબ ઉપરથી આ ધરમ વીશે આપણને બીઆન આપેછે તે કીતાબના ખુદ નામ ઉપરથી ધરમ કરતાં નજુમના એલમ વીશે તેમાં ઓર ઉલટું ઘણું સરખું બીઆન આપવામાં આવેલું હશે. એ ગરં-

થકાર તે પુસ્તકનું અખતરઅસ્તાન[૧૭] યાને તારાઓનો મુલક એવું નામ જણાવેછે. ઘણાં પુરાતન ઈરાનીઓના મજહબ વીશે એ ગરંથકાર જે બીઆન આપેછે તેને શેબીઅન લોકોના મજકુર ટોળાંના ધરમ સાથે બારીકીથી સરખાવવું નહીં બની શકે એવુંછે; કાંએજે શેબીઅનોના મજહબની કીરીઆઓ વીશે તો આપણે માત્ર ઉપર ટપકે જાણીએછે[૧૮]; પણ આટલુંતો ચોકસછે જે, મહમદનો ધરમ ચાલુ થયો તેની ઘણુંક પછીબી એશીઆ ખંડમાં ઘણાએક કાબેલ પુરૂશો પણ તે ધરમ પાળતા હતા અને આપણને એવુંબી જણાવવામાં આવેલુંછે જે, શેબીઅનોના ધરમની કીરીઆ તથા રસમો વીશેની સમજવીશે હીજરીની ત્રીજી સદીમાં એક પુસ્તકબી[૧૯] લખવામાં આવીઉં હતું. ખગોળ અને ધરમને એક કરી મુકેલો ધરમ આથમણ કરતાં ઉગમણ પ્રાંતમાં વધારે શુધી રહી શકે એ વાત નહીં બની શકે એવી નથી. જોતીશીઓનો આદમીઓને ભુલાવામાં નાખે એવો એલમ જે થોડુંક થયું ઈરોપખંડમાથી નાબુદ કરી નાખવામાં આવીઓછે[૨૦] તે હજુર શુધી આખા એશીઆ ખંડમાં ચાલુછે. હીંદુસ્થાન અથવા ઈરાનમાં કોઈ પણ કાબેલ મુસલમાન એવો નહીં હશે કે, જે પોતે જોતીશીબીન હશે. એ એલમ વીશે લખાએલાં અછત પુસ્તકો બીજાં હરેક પુસ્તકો કરતાં વધારે કીંમતી ગણવામાં આવેછે અને આ અજાએબ જેવુંછે જે, ટપકાઓ જોતી વેળાએ તથા અગમચેતી કરતી વેળાએ તેઓ એવા શબદો[૨૧] ગરેહો વીશે કામે લગાડેછે કે, જે દબેસ્તાનવાળાએ એ દેવતાઓનો જે હેવાલ આપીઓછે તેને ઘણા ખરા મળતા આવેછે.

આ સઘળી બાબદો ઉપરથી આ બની શકે એવું મને લાગેછે કે, જરતોસ્તની આગમજ ઈરાનીઓના ધરમનો હેવાલ દબેસ્તાનમાં જે આપવામાં આવેલોછે તે યાતો હુસંગની આગમજના વખતને લાગુ પડી શકેછે અને જે દેવોની[૨૨] બુતપરસ્તી રસમોનો તેણે નાશ કીધો હતો તે બાબદનો તે ઈશારો જણાવેછે યાતો તે કોઈએક શેબીઅન ટોળાંના ધરમની કીરીઆઓ તથા પુંજાઓના હેવાલ ઉપરથી લેવામાં આવીઓ હશે એમ દીશેછે. અગરજો એ બેમાંના કોઈબી મતને આપણે બાહાલ નહી રાખીએ તો આપણને એવો સારંસ લાવવો જોઈએ જે, એ હેવાલ તારે તો જોડી કાહાડેલો હશે, પણ તે વાત કદી પણ બની શકે એવી દીસતી નથી; કાંએજે મુરતી પુંજકના વેહેમો વીશે આવી ચંચલાઈથી સમપુરણ હેવાલ ઉતપન કરવો તેનું કારણ શું તે આપણને માલુમ પડી શકતું નથી. હુસંગની આગમજ એ ધરમ મોહેલીઆથી તે ઈરાનમાં કદી આગળ ચાલુ હતો કે નહીં તેની સામેના આપણા બે મુખીઅ શકો દુર થાએછે. પેહેલો એજે પરસીપોલીસ અથવા ઈરાન દેશમાંની કોઈ પણ બીજી તારાજ નીશાનો ઉપર મુરતીના આકારોની કાંઈબી નીશાનો આપણા જોવામાં આવતી નથી. કારણ કે, હાલ જમાનામાં તાંહાં જે નીશાનો જોવામાં આવેછે તે એ વખતની પછી સઘળી બનાવવામા આવીહતી. બીજું એજે હીરાદોતસ[૨૩] એવું જણાવેછે જે, ઈરાનીઓ ઊંચા ઊંચા પરવતોના શીખરો ઉપર "જોવ" (પરમેશવર) ને ભોગ આપતા હતા; આસમાનના આખા ઘેરાવાને તે નામથી તેઓ ઓળખતા હતા તથા આફતાબ, માહાતાબ, ખાક, આતસ, આબ અને બાદને જોકે તેઓ બુજરગ કરી ગણતા હતા તોબી તેઓ કોઈબી તરેહની મુરતીઓ, દેહેરાં અથવા બુતો પોતે બનાવી રાખતા નહીં હતા.

કેટલીએક બાબદો એવીછે જે, તે ઉપરથી આપણે એવું માની શકીએ કે, હીંદુ તથા ઈરાનીઓના કદીમ મજહબો અસલમાં એક એક સાથે જોડાએલા હતા. આ કલ્પનાની તરફેણમાં એક દાખલો એછે જે એ બંને દેશોમાં ગોશ ખાવાની મનાઈ હતી. એ રસમ હીંદુસ્થાનમાં કેટલીએકઘણી ઊંચે દરજજેની તથા અતીશ માનવંતી વરણોમાં હજુર શુધી ચાલુછે. કહેછે જે, ઈરાનમાં સપર પેહેલા શખશો જે એ રસમથી પોતે પો-

તાનો હાથ ઉઠાવીઓ તે પેલો જાલેમ જોહાક હતો[૨૪] કે જેનું નામ હજુર સુધી ઘણા ધીકાર સાથે યાદ રહેલુંછે.[૨૫] આપણે એમ વીચારી શકીએછે જે, આ રસમ સાધારણ રીતે સઘળાઓ જોકે હવે પાળવા લાગ્યા તોબી પછીના જમાના સુધી તેની છીટ તેઓમાં રહી ગઈ હતી અને ઘણાએક દયાવાન તથા પરેહજગાર સખશો પોતાની આગમજ થઈ ગયલા ઘણા નીરઅપરાધી જમાનાની બુજરગી તરફ મોટા માનથી ગોર કરતા હતા. એજ કારણને લીધે આપણે એમબી કહી શકીએછે જે, પાખ જરતોસ્તના ઇતીહાસ લખનારાઓ જે એવું દેખડાવવા કોશેશ કરેછે કે, અમારો પેગમબર માત્ર પાપવીનાએ જનમીઓ હતો એટલુંજ માત્ર નહીં, પણ તેથી જાનવર તથા ઝાડપાનોનેબી કાંઈપણ ઈજા પોહોચી નહીં હતી; કાંએજે, કદીમ ઇરાનીઓ એવું ધારતા હતા જે, ઝાડ પાનોને જોકે દુખ તથા મોજ કાંઈ માલુમ પડતાં નથી તોબી તેઓને જીવ છે અને જાનવરો માફક તેઓમાંબી પેલો હંમેશ રેહેનાર આતમા વસેછે. એક ઇરાની ગરંથકાર એવું કહેછે જે, જરતોસ્તી ધરમ પાળનાર ઘણા પરેહજગાર શખસો એવું વીચારેછે જે, યઝદતાલાએ પાખ જરતોસ્તના આતમાને[૨૬] પેદા કરી એક ઝાડ સાથે લટકાવીયો હતો કે જેમાંથી પછી સઘળી આકાશી વસ્તુઓ ઉતપન થએલીછે. ઝાડ એ શબ્દ ભેદમાં અંહીઆં પેહેલી અક્કલ (બહમન) સારૂ વાપરવામાં આવેલોછે કે જેમાંની સઘળી પેદાએસ નેક હોયછે અને જારે પેલો ગરંથકાર એવું કેહેછે જે, જરતોસ્તનો આતમા એક ઝાડ ઉપર લટકાવવામાં આવીઓ હતો તારે તે શખસ માત્ર એવું જણાવવા માગેછે જે, એ પેગમબરનો આતમા પેહેલી અક્કલમાંનું એક કીરણછે; અને એ શખસ પછી બોલેછે જે, જરતોસ્તનું સમપુરણપણું તે એ એલમના ઝાડની એક ભપકાદાર રોશણી તરીકે વીચારવામાં આવેલું છે. એ ગરંથકાર કહેછે જે, "મેં ડાહયા અને પરેહજગાર મોબેદ "શરોશ" થી એવું સાંભળેલુંછે[૨૭] જે, જરતોસ્તના બાપ પાસે એક ગાએ[૨૮] હતી કે, જે એક ઝાડ ઉપરથી ખરી ગએલાં પાત્રાં સીવાએ બીજું કાંઈ પણ ખાતી નહીં હતી ને તેનો માત્ર ખોરાક એવાં પાત્રાંઓનોજ હતો માટે જે સઘળું દુધ તે આપતી હતી તે તેમાંથીજ પેદા થતું હતું." જરતોસ્તનો બાપ[૨૯] (જેનું નામ પોરોશસ્પ કરી હતું) તેનો બધો ખોરાક એજ દુધનો હતો અને તેથી તેઓ એવું જણાવેછે જે, એની મા કે જેનું નામ દોગદો[૩૦] કરી હતું તેને હમેસ રહેયા હતા. આ બીઆનની ખુલ્લી મતલબ એવુંજ સાબેત કરવાની જણાએછે જે, જરતોસ્તનો જનમ નીરઅપરાધ રીતે થએલો હતો, અને તેને જનમ આપવા સારૂ ઝાડપાનના જીવનોબી નાસ કરવામાં આવીઓ નહીં હતો.[૩૧]

જરતોસ્તના ધરમનો જે હેવાલ ઘણોજ પુરતી રીતે કેટલાએક ઇરોપીઅન ગરંથકારોએ[૩૨] આપેલોછે તેનો એક ટુંક ઈનતેખાબ આપતી વેળાએ હું દોગદોએનો સપનો જેથી હજુરતો જરતોસ્ત ગરભસ્થાનમાં હતો તેટલાંમાથીજ તેની બુજરગીની આગાહી મળી આવી હતી તે વીશે તથા એ પેગમબરની આસમાન ઉપરની મુસાફરી કે જાંહાં તેને હોરમજદ પાસેથી ઝંદ અવસ્તાનું પાખ પુસ્તક તથા પવીત્ર આતસ મળીઓ હતો તે વીશે તથા તે પોતે દોજખ જોવા ગયો હતો તાંહાં તેણે એહેરમન યાને ખરાબ આતમાને જોયો હતો તથા એક માણસ જેમાં તેણે કાંઈક નેકી જોઈ હતી તેને છોડવી સેતાનને પોતાનાજ રેહેઠાણમાં સરમીંદો અને બેઆબરૂ કરી નાખીઓ હતો તે વીશે પણ કાંઈબી હું જણાવવા માગતો નથી તથા તે સાથે તે અલબુરૂઝના[૩૩] પાહાડમાં જે ગોશેનશીન થયો હતો તથા એક ઊંડો ખોહો જેને કે તતવો, રૂતુઓ અને અજસામે ફલકી યાને આસમાનના ગરેહોના કલપીત આકારોથી સણગારી તેમાં એખલોજ પોતે પરમેશવરની ભકતીમાં મસગુલ થયો હતો તે વીશે તથા પોતાના ધરમની સચાઈ બેસાડવા માટે તરેહ તરેહવાર મોજેજાઓ કરી બતલાવીઆ હતા; જેઓમાંના મુખીઅ મોજેજાઓ એ હતા જે, તેણે આતસને પોતાના હાથમાં પકડીઓ હતો તથા પો-

તાના શરીર ઉપર કકડતી ધાતુ રેડવા દીધી હતી તથા ગુસ્તાસ્પના પ્યારા ઘોડાના પગો તેના પેટમાં જે ગુસી ગયા હતા તેઓને પાછા તેઓનાં ખુદરતી આકારમાં લાવી મેહેલી તેને તંદરોસ્તી પાછી જે બક્ષી હતી તે સઘળી બાબદો વીશે હું કાંઈપણ અત્રે બોલવા ધારતો નથી. ધરમના જે જે મુખીઅ ફુરમાનો તેણે જાહેર કીધાં તથા જે જે કાએદા તેણે મુકરર કીધા તથા પોતાના દેશના પુરાતન ધરમમાં જે જે અગત જોગ સુધારા તેણે કરીઆ તેઓનું સાધારણ રીતે ઉપર ટપકે બીઆન આપવાનું અત્રે અગત જેવું દીસેછે. તેણે એવું શીખવીઊં હતું જે, પરમેશવર હંમેશગીથીજ જીવ્તો છે તથા તે ખુદ પોતે જમાનો અને જગા જેમ અપારછે તેમજ તે પણ પોતે છે. દુનીઆમાં સારૂં અને માઠું એવાં બે મુળ તત્વોછે એવું તેણે ખાત્રીથી જણાવીઊં. તેઓમાના એકને તેણે હોરમજદ એવું નામ આપેલુંછે કે જે સઘળાં સારાંનો ઉપરીછે અને બીજાનું નામ તેણે આહેરેમન કરી રાખીઊંછે કે,જે માઠાંનો સાહેબછે. એઓમાંના દરેકને પેદા કરવાની શકતીછે પણ એ શકતી તેઓ એક એકથી બરખેલાફ રીતે વાપરેછે અને તે બંનેના સાથ સાથના કામોને લીધેજ દરેક જીવજંત વસ્તુઓમાં સારૂં અને માઠું એ બંને ભેલશેલ થાએછે. હોરમજદ યાને સારાં મુળોનો ફરેસતો તત્વો, રૂતુઓ અને આદમીજાતને બચાવવા વેત્રણ કરેછે કે, જેઓનો દોજખી અહેરેમન નાશ કરવા માંગેછે; પણ માત્ર સારાંનુજ મુળતત્વ બુજરગ હોરમજદ હંમેસગી સુધી સજીવન છે અને તેથી છેલ્લે સરવાલે તેજ પોતે ફતેહમંદ થશે.[૩૪] સારાંની નીશાન રોશનીછે અને માઠાંની નીશાન અંધારૂંછે અને પરમેશવરે જરતોસ્તને કહેલુંછે કે, "જે ચીજો પ્રકાશેછે તેઓમાં મારૂં નુર છુપું હોએછે."[૩૫] આ ઉપરથી એ પેગમબરના ધરમ પાળનારા હરેક ઈબાદતગાહમાં પોતાની ફરજીઆત અદા કરતી વેળાએ પવીત્ર આતસ જે પાત્રાં ઉપર રોશન બળતો હોએછે તે તરફ પોતાનું મોહોડું કરેછે અને જારે તેઓ ખુલ્લી હવામાં બંદગી કરેછે તારે આફતાબ જે કે પોતે સઘળી રોસનીઓમાં શ્રેષ્ટ ગણાએછે અને જેનાથી પરમેશવરે પોતાની ઈશવરી મેહેરબાનો ફેલાવી નાખી પોતાની પેદાએશના સરવે કામોને ચાલુ રાખેલાંછે તે તરફ પોતાનું મોહોડું કરેછે. જરતોસ્તે પોતાના ધરમ પાળનારાઓને એમ કહેલુંછે જે,જાનવરો અને તત્વોની સંભાળ રાખનાર ફરેસ્તાઓએ મને આ પ્રમાણે ફરમાવેલુંછે.

અશો બહમને કહયું જે, "અરે, ઓ પરમેશવરના માણસ! મારાં ગાએ ઢોરોનાં ટોળાં અથવા ગોવારાંની તું નીગેહેબાની રાખજે. એ ટોળાંઓ જે મને સરવ શકતીવાન પરમેશવર સોડેથી મળેલાંછે તેઓને હું તુંને સોંપુંછું. જુવાન ગોશપંદો અથવા જે ગાએ ઢોરો હજુર કામમાં આવતાં હોએ તેઓને તું કાપવા દેતો ના." ઝલકાટ ભરેલા અરદીબેસ્તે કહયું જે, "સઉથી શ્રેષ્ટ સાહેબના નોકર, મારી તરફથી પાદશાહ ગુસ્તાસ્પને તું એવું કેહેજે જે, મેં તુંને સઘળી તરેહના આતસો સોંપેલાછે તેઓને બચાવી રાખવા તથા તેઓને પાણી અથવા ખાકથી નહીં બુજાવી નાખવા માટે મોબેદો, દસ્તુરો અને હેરબદોને[૩૬] તું હોકમ કરજે અને તેઓને ફરમાવજે જે, દરેક શેહેરમાં એક એક આતસકદેહ બંધાવે અને એ ધરમના ફરમાન મુજબ તે તત્વ સારૂ મુકરર થએલાં જશનો તેઓ કરીયા કરે. આતસની રોશની પરમેશવર શોડેથી છે અને એ તત્વ સીવાએ બીજી કઈ ચીજ વધારે ખુશનુમા છે? તે માત્ર લાકડાં અને ખુસબોઇની આશા કરેછે. જુવાન અને બુઢાઓને એ ચીજો તેને ચહડાવા દેઓ અને તેઓની બંદગી પછી સાંભળવામાં આવશે. એ તત્વ પરમેશવર શોડેથી જેમ મને મળેલુંછે તેમજ હું તુંને તે સોંપુંછું. જે લોકો મારા શબદો પ્રમાણે અમલ નહીં કરશે તેઓ દોજખમાં જશે."

તારબાદ સરેહવર ફરેસ્તો બોલીઓ:—"અરે, ઓ તું પરેહજગાર માણસ જારે તું જમીનપર જઇ પોહોચે તારે મારા આ શબદો સઘળા માણશોને કેહેજે;અને ભાળા, તળવાલ, ખંજર અને ગુરૂજો જેઓ વાપરતા હોય તે-

ઓને એવો હોકમ ફરમાવજે જે, તે જનશોને તેઓ દર વરસે વરસ સાફ સુફ રાખે કે જે જોયાથી જેઓ કે બદ મનસની ધરાવતા હોએ તેઓ સઘળા નાહાસી જાએ. તેઓને તું એવો હોકમ આપજે, જે તમારે ખરાબ માણસો તથા તમારા સત્રુઓપર કદી પણ બીસવાસ રાખવો નહીં."[૩૭] અસપંદારમદ બોલીઓ;—"તું જે મનુશ જાતપર એક આશીરવાદ જેવોછે તેથી તું આ દુનીઆને લોહી, નજાસત અને મુરદાંઓથી નીગાહ રાખજે અને જાંહાં જાંહાં જમીન નહી પેદાએલી હોએ અને જાંહાંથી માણસ અથવા પાણીબી પસાર થતું નહીં હોએ તાંહાં તાંહાં તું એવી ચીજોને લઈ જઈ નાખવા ફરમાવજે. મેહેનતના બદલામાં પુષકળ ફળ મળશે અને જે પાદશાહ જમીનને ઘણીજ ફળવંત કરે તે જેવો સઉથી સરસ પાદશાહ બીજો કોઈ નહી ગણાશે. મારી તરફથી એ સઘળું તું આદમીજાતને કેહેજે."[૩૮] ખોરદાદ ફરેસ્તાએ કહયું જે, "અરે, ઓ જરતોસ્ત વેહેતાં પાણી, બંધ પાણી, નદીના પાણી, દુરથી અને પાહાડોમાંથી આવતાં પાણી, વરસાદ અને ઝરાહોના પાણીને હું તને શોંપુંછું. આદમીઓને સમજાવજે જે, પાણીથી સઘળી જીવંત વસ્તુઓને જોર આવેછે, અને સઘળી ચીજોને તે લીલોત્રી જેવી કરેછે માટે તેને મુવેલી અથવા નજીશ ચીજોથી નાપાક થવા ના દેશો કે, જેથી ચોખાં પાણીમાં પકાવેલો તમારો ખોરાક સોજો રેહે. પરમેશવરના શબ્દો એ મુજબ અમલમાં લાવજે."

ખોરદાદે બોલવું તમામ પુરૂં કરીઆ બાદ અમરદાદે કહયું:—"અરે, ઓ જરતોસ્ત આદમીઓને એવું ફરમાવજે, જે તમારે કમોશમમાં ઝાડોને તથા જમીનપરના મેવાઓને ઉખેડી નહીં કાહાડવા તથા તેઓનો નાશ નહીં કરી નાખવો; કાંએજે તેઓને આદમી અને હેવાનો સારૂ એક આશીરવાદ અને ગુજરાન તરીકે બનાવેલાછે."[૩૯] દરેક જગાપર એક મોબેદ અવસતા અથવા પાખ પુસ્તક વાંચી જાણતો હોએ તેને મુકરર કરી રાખવા સારૂ પણ જરતોસ્તને હોકમ મળીઓ હતો અને ખાક, બાદ, આબ અને આતસ એ ચાર તત્વોથી ઈનશાનનું શરીર જે બનેલુંછે તે ચારેને બચાવી રાખવા તે મોબેદોને ફરમાનો આપવામાં આવેલાં હતાં.[૪૦] જરતોસ્તના ધરમના આ પ્રમાણે મુખીઅ મુળતત્વોછે. એના મોટાં પુસ્તક ઝંદ અવસ્તામાં જે ઘણી ખરી વાતો લખેલીછે તે ઘણી ઉમદા અને નીતી ભરેલીછે અને તે એવીતોછે કે, જેથી ઉદીઓગ અને નેકીમા ઉમેરો થાયેછે. એનાપર એવા જે ઠપકા મેહેલવામાં આવેલાછે, જે એણે પોતાના દેશીઓના વેહેમો પ્રમાણે ઘણી ચંચલાઈથી પોતાનો ધરમ બેસતો લાવી મેહેલીઓ હતો તે વાત જેવી ખરીછે તેજ પ્રમાણે આબી ખરૂંછે જે, જે મજહબ એણે શીખવીઓ હતો તેના મુખીઅ ફરમાનો પવીત્ર અને ઈશવરી હતાં અને એના ધરમમાં એક અમર અને સખાવત ભરેલા પરમેશવરનેજ પુંજવાનું આવેલુંછે અને ગમેતેવા એના હેતુ હોએ પણ આતસને આ દુનીઆઈ ચીજમાંથી પરમેશવરની નીશાન દાખલ એણે જે દાખલ કરી તેથી વેહેમનો દરવાજો ઘણોજ મોકળો થયો હતો. આ વાત ખરીછે જે, જરતોસ્તે પોતાના પરમેશવરની બંદગી સારૂ જે પરેશતશ કહેલીછે તે પરેશતશ તેના ઘણા ખરા ચેલાઓ પછી આ નીશાન (આતસ) નેજ કરવા લાગ્યા ને જે ઉપરથી તેઓને એ ચાલને લીધે આતસપરસ્ત એવું ઠપકા ભરેલું નામ મળેલુંછે. જરતોસ્તના જમાનાની આગમજ ઈરાનીઓ જોકે આતસને એક તતવ કરી માન આપતા હતા તોબી તેઓ તેને દેહેરાંઓમાં[૪૧] બચાવી રાખતા હોએ અથવા પોતાની ભગતી તેની સનમુખ ઉભા રહી કરતા હોએ એવું માનવાને આપણી પાસે કાંઈ પણ કારણો નથી. આ પેગંબરે જે આ રેવાજ દાખલ કરીઓ તે એક સઉથી મોટો ફેરફાર તેણે તેઓના મજહબમાં દાખલ કરીઓ એમ આપણે ધારી શકીએછે. બંદગી કરતી વેળાએ પોતાના મજહબ પાળનારાઓને આફતાબની સનમુખ ફરવા જે હોકમ તેણે ફરમાવેલોછે તે તેણે એ લોકોના વીચાર મુજબજ કરેલુંછે અને ચારે તતવોને જે બુજરગી

આપેલીછે તેબી તેઓના વીચાર પ્રમાણેજ એણે કરેલુંછે. પણ અસપંદારમદ ફરેસ્તાએ જમીનને મુરદાંઓથી ખરાબ નહીં કરવા જે એને ફરમાન આપીઉં હતું તે ફરમાનને માન આપી એને રૂવાનોને દાટવાની બાબદમાં અસલી ઈરાનીઓના મજહબના રેવાજોમાં કાંઈકે ફેરફારો કરવા ફરજ પડી હતી. હીરાદોતસના જણાવીઆ મુજબ ઈરાનીઓ પોતાના રૂવાનોને દાટતા હતા,[42] પણ તે રૂવાનોના શરીરપરનું માસ કુત્રા અને પક્ષીઓ ભક્ષ કરી રહયા બાદ તેઓને પછી દાટવામાં આવતાં હતાં. જરતોસ્તના ધરમ પાળનારાઓમાં પોતાના રૂવાંનોનાં શરીરોને એવી જાતની બાંધણીના મથાંલાં ઉપર નાખવાની ટેવછે કે, "જાંહાંથી માણસ અથવા પ્રાણી પણ પસાર થઈ શકે નહીં." અને જારે પક્ષીઓ તેઓપરનું ગોસ્ત ખાઈ જાએછે અથવા હવામાં રહયાથી તેઓનો સઘળો નાશ થઈ જાએછે તારે પુરાતન કાળમાં હાડકાંઓને એલાએદાં એલાએદાં દાટવાની જે રસમ હતી તેને બદલે હાલ જમાનામાં તેઓ તેઓને એકજ દુખમા માહેલા અધવચના ખાડામાં એકઠાંજ નાખી દેછે.

કેહેછે જે, જરતોસ્ત એક મોટો ફૂળ જોતીશ હતો અને આકાશી વસ્તુઓ વીશે એની પોતાની માહીતગારીને લીધે એ જનમપત્રીઓની ગણત્રી કરી શકતો તથા અગમચેતી પોતે કહી શકતો હતો અને એ એલમ એ ધરમ પાળનારાઓના મોબેદોમાં હજુર ઉતરતો આવેલોછે પણ જે બાંધણી એણે રચી તે મધેના દરેક પથરાનું જો બીઆન આપવા માંગીએ તો તેથી એક આખું દફતર ભરાઈ જાએછે. હર મહીના અને હર દાહાડા ઉપર એણે ફરેસ્તાઓને મવકલ કરીઆ હતા. એ ફરેસ્તાઓના નામો તથા તેઓની ફરજો તથા દેવોના ટોળાં વીશે ચોકશવાર હેવાલ એના પુસ્તકોમાં જણાવ્વામાં આવેલોછે. જે ધરમ એણે દાખલ કરીઓ તેમાં એના મરણ બાદ હજારો તડાં પડી ગયાં હતાં. માની અને મજદકના તડાંઓ વીશે આગળ જણાવવામાં આવેલુંછે. સઉથી છેલ્લો મોટો સુધારો અથવાં બરોબર રીતે બોલીએ તો જરતોસ્તના અસલી મજહબ પ્રમાણેજ ચાલવાનું પાછું કામ સાસાની વંશનાં મુળ પુરૂશ અરદેશર બાબગાનના રાજમાં જારી થયું અને એના રાજમાં મુખીઅ મોબેદોએ[43] ધરમની કીરીઆઓ જે મુકરર કરી હતી તેજ પ્રમાણે હજુર સુધી એ ધરમ પાળનારાઓ ચાલેછે. પુરાતન ઈરાનની તવારીખ સાથે સંબંધ રાખનારી બાબદો કઈ સત્તાઓ ઉપર આધાર રાખેછે તેઓની તપાસ હવે ચાલો આપણે કરવા માંડીએ. દબીસ્તાનની સત્તા મુજબ કઈઓમુરસ ઈરાનના પાદશાહોના પાંચમા વંશનો માત્ર સપર પેહેલો પાદશાહ હતો. તેને જરતોસ્તના ધરમ પાળનારાઓ બાવા આદમ કરી વીચારેછે[44] અને યાહુદી તવારીખ ઉપર ચાલનાર મુશલમાન ગરંથકારો છેક નુંહ (નોહ) સુધી તેની ઓલાદ લઈ જાએછે પણ ઈરાન દેશનો સપર પેહેલો પાદશાહ એ હતો એમ તેઓ કેહેછે. દરેક આગળા જમાનાના ઈતીહાસ લખનારાઓના પુસ્તકોની અંદર આપણે એવું વાંચીએ છે જે, અરબસ્થાનના પેગમબરનાં ધરમ પાળનારાઓની સામે ઈરાનીઓ પોતાનો ધરમ અને સ્વતંત્રપણું બચાવવા સારૂ જે ઘણી બલતવારી તથા હઠીલાઈથી લડીઆ તેથી તેઓ એટલા તો ગોસ્સે થયા હતા કે, આવી એક હીંમતને જીતવાને આટલી બધી જે મેહેનત તેઓને પડી હતી તે હીંમત સજીવન નહીં રેહે તે સારૂ સઘળી ચીજોનો તેઓએ નાશ કરી નાખીઓ હતો. શેહેરોના શેહેરો તેઓએ જમીનદોસ્ત કરી નાખીઆં. એબાદતગાહોને બાળી નાખી તેઓમાં ઉપરીપણું ચલાવનાર પરેહજગાર દસતુરોને તેઓએ કાપી નાખીઆ અને એ ટોળાંના શીખેલા પુરૂષો સઘળી જાતના એલમો અથવા ખુદ પોતાની તવારીખ અને ધરમ વીશે જે જે જાણતા હતા તે વીશેના પુસ્તકોનો તેઓના માલેકો સાથે એ લોકોએ નાશ કરી નાખીઓ હતો. એ વખતના જનુની અરબો કુરાન શીવાએ કોઈબી પુસ્તક જાણતા નહીં હતા અથવા તે જાણવાની પોતે ઈચ્છા પણ દેખડાવતા નહીં હતા.

ઈરાનીઓના ધરમના ઉપાધીઆઓ જેઓને મજુસ[45] અથવા મેજાઈ કરી કેહેતા હતા તે સઘળાઓને જાદુગરો કરી તેઓ વીચારતા હતા અને તેઓ પાસેના આ ખરાબ હુંનર વીશે તેઓના ધરમના પુસ્તકો ગોયા હથીઆરો જેવાં છે એવું તેઓ ધારતા હતા. એ બાબદની સચાઈ વીશે માત્ર આપણને અરબસ્થાનની ચાલુ કથાઓની શાહદત દેખડાવવી જોઈએછે; કાંએજે એ દેશમાં ખરાબી અથવા જાદુનું દરેક કામ તે કોઈ ગબર અથવા ગવર[46] શીવાએ બીજાં કોઈનું નહીં હોએ એવો જે વીચાર ચાલુછે તે વાત આપણને માલુમ છે અને ગબર (કબર) એ શબદનો અરથ જરથોસ્તના ધરમ પાળનાર શીવાએ બીજો કાંઈપણ થતો નથી. તેણે મુસલમાની ધરમની શાહરૂઆતમાં જે વીચાર પોતાને સારૂ એ લોકોમાં બેસાડીઓ હતો તે ઉપરથી સઘળા મુસલમાનોની વસ્તીમાં તેને કાફૂર એવા ઠપકા ભરેલા નામ સરખોજ હમણાના વખતમાં ગણવામાં આવેછે.

ઈરાનીઓ જેવા એક ધીકરાએલા તથા જીતાએલા લોકો ઉપર જે ગજબ આવી પડીઓ તેમાંથી કેટલાંક થોડાં પુસ્તકો બચી શકે, તે વીશેની મુનસફી આપણે યુનાન તથા રૂમના એકંદર રહી ગએલાં હા૦ લ૦ પુસ્તકોની સ્થીતી ઉપરથી કરી શકીએછે. પુરાતન ઈરાનીઓના પુસ્તકોનો જે નાશ થઈ ગયો તેમાંથી જે જે પુસ્તકો બાકી રહયાં તેઓને બચાવવા માટે છેક ચાર સદીઓ બાદ કાંઈકે કોશેશો કરવામાં આવી હતી. એવી સપર પેહેલવેહેલી કોશેસ સામાન વંશનાં એક પાદશાહે કરી હતી એવું જણાવવામાં આવેલુંછે અને એ વંશ બેહેરામ ચોબીનની ઓલાદ માંહેથી ઉતરી આવીઓ હતો એવી જે બડાઈ કરતો હતો તે ઉપરથી બેશક એલમની ખાહેસ થાને એવી કુકરાજી ભરેલી ઈચ્છાથીજ તેઓએ એ કોશેશ કરી હશે કે તેથી પોતાના નીઆએગાનોની ખુબી હંમેશાગી સુધી રહી જાએ. ઈસાઈ લોકોની પવીત્ર તવારીખ ઉપરથી આપણે એવું જાણીએછે જે, એ દેશના પાદશાહોના મહત કરમો "ઈરાનનો બખર" એવે નામના એક પુસ્તકમાં લખીઆમાં આવીઆં હતાં; અને "આરતાઝરકસીસ નીમન" ની દરબારમાં એક યુનાની ગરંથકાર[47] જે હતો તે આપણને એવું જણાવી જાએછે જે, પાદશાહી સંગ્રસ્થાનમાં જે બેહદ પુસ્તકો બચાવી રાખીઆમાં આવીઆં હતાં તે જોવાની મને પરવાનગી મળેલી હતી. મુસલમાન ગરંથકારો કેહેછે જે, એ પુસ્તકનાં છુટા છવાઆ જુઝો ગબર (કબર) લોકોનાં મોબેદોએ જે બચાવી રાખીઆં હતાં તે સઘળાને એકઠા કરી[48] દકીકી નામના એક શાહેરને સપુરદ કરવામાં આવીઆં હતાં અને કઈઓમુરસથી તે કમનશીબ યઝદેઝરદના મરણ સુધી ઈરાનના પાદશાહોની તવારીખ શલોકમાં બનાવવા તેને હોકમ કરવામાં આવીઓ હતો. આ મોટાં પુસ્તકના એક હજાર શલોક લખીઆ બાદ એ દકીકીને તેનાજ એક ગોલામે કતલ કરીઓ; અને એના દેશની કીરતીના સારાં ભાએગે એ કામ તીઆરબાદ ફીરદોસી ઉપર આવી પડીઉં. ગીઝનીના વખણાએલા પાદશાહ મહમુદના આશ્રા હેઠલ ફીરદુસીએ આગમજ એકઠી કરેલી તથા તે સાથે પોતાની મેહેનતથી બીજી વધારે મેળવેલી ચીજો ઉપરથી શાહાનામે અથવા પાદશાહોનું નામું એવે નામનું નજમમાં પેલું વખણાએલું પુસ્તક બનાવીઉં અને એના સફાઓ જોકે કેટળીએક કહાણીઓથી ઢંકાઈ ગએલા તથા શાહેરી કલપનાઓથી સણગાર પામેલાછે તોબી તેઓમાં એશીઆ ખંડના સઘળા લોકો ઈરાન તથા તુરાનની પુરાતન તવારીખ વીશે જેટલું જાણેછે તે સઘળું આપણને મળી આવેછે. જે જુઝો[49] ઉપરથી એ નજમનું પુસ્તક બનાવવામાં આવેલુંછે તે જુઝો પેહેલવી ભાષામાં લખાએલા હતા. એ પેહેલવી ભાષામાં મુસલમીન લોકોની ફતેહના વખતમાં ઈરાની લોકોના એક માત્ર ધરમના પુસ્તકો શીવાએ બીજાં સઘળી તરેહનાં પુસ્તકો લખાવામાં આવેલાં હતાં[50] એમ જણાએછે; અને આ જાણવું પણ ઘણુંજ અગતનું છે જે, શાહનામામાં એટલા બધાતો પેહેલવી લુગતો આવેલાછે કે તે હાલ જમા-

નામાં કોઈબી ઈરાની હરેક ફરહંગ શીવાએ સમજી શકેજ નહીં અને તેમાં અરબી શબદો અને અરબી ઢપો જે ફીરદોસીના જમાનાની ઘણુંક આગમજથીજ ફારસી ભાષામાં સઘળા લોકો આમેજ કરતા હતા તેઓને ઘણી મેહેનતથી બાતેલ રાખવામાં આવેલાછે. એ શાહેર પણ પોતાની મગરૂરી એ વીશે દેખડાવેછે અને કેહેછે જે, "મેં મારા પુસ્તકોમાંથી એ લુગતો બાતેલ કરેલાછે" અને એજ એની મગરૂરી ઉપરથી આપણી પુરતી રીતે ખાત્રી થાએછે જે, ગમે તેવા સણગારથી એણે કલ્પનાઓથી એ વારતાઓનેસણગારી હોએ તોપણ એ પુસ્તક માહેલી ચોકસ બાબદો પેહેલવીમાં રહી ગયલાં પુસ્તકોમાંથીજ માત્ર એણે લીધેલીછે.

યુનાનીઓ પેસદાદી વંશના પાદશાહો વીશે કાંઈપણ બોલી જતા નથી તેથી એ વંશ વીશે ફીરદોસીનો આપેલો હેવાલ આપણું ચોકસ ધીઆન પોહોચાડવા લાએકછે. કઈઓમુરૂસનાં રાજ વીશે જે જેબીઆન એ આપેછે તેમાં જંગળી હાલત માહેથી મનુશજાતની સુધરતી હાલતની તવારીખ શીવાએ બીજું કાંઈ આપણે જોઈ શકતા નથી અને એના રાજમાં સંસારના કાંઈકિ હુંનરો આદમીઓને શીખવવામાં આવીઆ હતા. હુસંગે પોતાના દેશના ધરમમાં સુધારો કરીઓ હતો અને આતસ પરસ્તી રસમ એણે દાખલ કરી હતી એમ ફીરદોસી જણાવેછે. હવે દેવો અથવા જાદુગરોનું જે નામ એ વંશના સઘળા દુશમનોને એ શાહેરે જે આપેલુંછે તેઓ સાથે એનો છોકરો તેહમુરૂસ હંમેસ લડાઈમાંજ પોતે ગુઠાયલો રેહેતો હતો. એ ત્રણમાંના દરેક પાદશાહોએ માફકસર વરસો સુધી રાજ ચલાવીઆં હતાં એમ જણાવવામાં આવેલુંછે. ફીરદોસી કઇઓમુરૂસના તખતનશીન થયા પછી તે ઠેઠ તેહેમુરસનો પેલો વખણાએલો ભત્રીજો અને વારસ જમશીદ તખતનશીન થયો તાંહાં સુધી માત્ર ૧૧૦ વરસ ગુજરીઆં હતાં એવું જણાવેછે. ફીરદોસીના જણાવીઆ મુજબ એ (જમશીદ) પાદશાહે ૭૦૦ વરસ સુધી રાજ ચલાવીઊં હતું.[૫૧] પણ બીજા ગરંથકારો એના રાજના વરસોની લંબાઈ વીશે બરખેલાફ વીચારો આપેછે, અને જમશીદ વીશે જે સઘણું જણાવવામાં આવેલુંછે તે ખોટું હોએ એ દેખાઈતુંછે. તે એક એવા વખતની તવારીખ દેખડાવેછે કે જે વેળાયે આદમી જાતની સંસારી હાલતમાં મોટા મોટા ફેરફારો થયા હતા. પેહેલવેહેલું આપણને એવું કેહેવામાં આવેલુંછે જે, એ પાદશાએ પોતાની રઈએતને[૫૨] ચાર ભાગોમાં વેહેંચી નાખી હતી અને તે દરેકને જુદા જુદા મુકરર ધંધાઓ સોંપી આપીઆ હતા જે ઉપરથી જાણે એવું માલુમ પડેછે જે પુરાતન ઈરાનીઓની હાલત અરવાચીન કાળના હીંદુઓ જેવીજ હતી અને જાત અથવા જ્ઞાતની પેલી અજાએબ જેવી રસમ જે હીંદુસથાનમાં હજુર સુધી જોવામાં આવેછે તે એક વખતે ઈરાનમાંબી જણાએલી હતી. આ કલ્પના શોધ કરવા લાએક છે અને ઘણીએક બુરહાનો (તકરારો) થી તેને ટેકો મળી શકેછે, પણ એ શીદ્ધાંતની ઘેરતરફેણમાંબી કેટલીએક દલીલો છે કે જે ઘણી માયાકુલછે એવું દીસેછે. યુનાની[૫૩] અથવા ઈરાની ઈતીહાશ કરતાઓ એકબી એવી ચોકસ વાત ઈરાનની કદીમ તવારીખમાં આપણને જણાવી જતા નથી કે જે ઉપરથી જાત જ્ઞાત એ શબદ હીંદુઓ વીશે જેમ હાલ આપણે વાપરીએછે તેજ પ્રમાણે ઈરાનીઓમાંબી એમ નાતજાતો હતી એવું સાબેત થઈ શકે. જમશીદે ઈરાનીઓને જે વરગોમાં વેહેંચી નાખીઆ તેઓના નામો શીવાએ કાંઈપણ બીજું આપણને માલુમ નથી અને ફીરદોસી જે એ દેશ તથા તાંહાંના રેહેવાસીઓની ચાલચલણો જણાવતી વખતે ઘણોજ બારીક જાએછે તે ફકટ એકજ વખત એ લોકોને જે આ વરગોમાં વેહેંચી નાખવામાંઆવીઆ હતા તે વીશે બીઆન આપી ફરીથી તે બાબદસર કાંઈબી પોતે જણાવતો નથી. હરેક હીંદુ ટોળાંની તવારીખ લખતી વેળાએ નાતજાતની અજાએબ જેવી રસમ વીશે ઘણાંએક ફકરાઓ લખીઆ વીનાં એ ટોળાંની તવારીખ લખવી કદાચ અશકીય તો નહીજ પણ તે કામ ઘણું

મુશકેલ લાગીઆ વીનાએ તો રેહેશેજ નહીં. આ ખરૂંછે જે, કેટલાએક મુસલમીન ગરંથકારો આ વરગો વીશે બીઆન આપતી વેળાએ ફીરદોસી[૫૪] કરતાં પણ વધારે બીઆન આપેછે અને એવું જાહેર કરેછે જે, જમશીદે જેઓને ટોળાંઓમાં વેહેંચી નાખીઆ હતા તેઓને પોત પોતાના ધંધા ઉપરજ માત્ર મજબુત રેહેવાને ફરમાન કરીઊં હતું. પણ ન્યાતજાતના વીભાગ જેવી આવી અગતની બાબદ હરેક ટોળાંની તવારીખ લખતી વેળાએ એવાં ઉપર ટપકેનાં બીઆનથી બીજી શાહાદતો વગર એક દલીલ તરીકે આપણને બાહાલ રાખવી નહી જોઈએ. જમશીદના રાજ વીશે જેટલાં વરસો જણાવેલાંછે તેટલી સઘળી મુદતમાં ઈરાનીઓ ફીરદોસીના જણાવીઆ મુજબ જે ચાર તડાંઓમાં વેહેંચાઈ ગયા હતા તે બાબદ બની શકે એવી દીસેછે. પણ આ બીના ઉપરથી તો માત્ર એટલુંજ માલુમ પડેછે જે તેઓ એક જંગલી હાલતમાંથી નીકળી વધારે સુધરેલી હાલતમાં જે આવીઆ તે લાએકની મંડળીઓને છાજે એવા ખુદરતી વીભાગોમાંજ તેઓ વેહેંચાઈ ગયા હતા અને એ પાદશાહના રાજના ઘણા લાંબા વરસોની જે ખોટી તવારીખ તેઓ જણાવી જાએછે તેમાં તેઓના જણાવીઆ મુજબ જે હજારો સુધારા થયા હતા તેમાંનો ઉપલો સુધારો તો માત્ર એકજ ગણવામાં આવેલોછે. એણે શેહેરો બંધાવીઆં, હથીઆરો શોધી કાહાડીઆં, વાહાણો બંધાવીઆં, મનુશજાતનું ખેતીવાડી ઉપર ધીઆન લગાડયું, પંચાગ સુધારીઊં તથા આદમી જાતને ખગોલ વીદીઆ જેવો ઉમદા એલમ પણ શીખવીઓ. વાઈન બનાવનાર, રેશમ વણનાર તથા ગાયેન દાખલ કરનારબી સપર પેહેલો એજ પાદશાહ હતો. આ સઘળું શરંજામ પોહોચાડીઆ બાદ એ પોતાના કમાલીઅતપણા વીશે એટલો તો ફાટી ગયો અને પોતાના ઓધાથી એટલો તો મસ્ત થઈ ગયો કે પોતાને દેવતા કરી ગણવા લાગ્યો અને પોતાના શરીરની મુરતીઓ બનાવી તેઓને જે નમીને પુંજે નહી તેવા સઘળા મનુસ ઉપર પોતે જુલમ જાસ્તી ચલાવવા લાગ્યો. આવા ગુનાહ ભરેલા અહંકારથી કેહેછે જે એના ઉપર માત્ર કમબખતી આવી પડી એટલુંજ નહીં, પણ એના દેશ ઉપરબી તેની માઠી અસર થઈ હતી. બેહદ આબાદાની થોડુંક સુધી ભોગવીઆ બાદ[૫૫] ઈરાન ઉપર એક પારકા મુલકના જંગલી પાદશાહ નામે જોહાકે હુમલો કરી તે દેશ પોતે જીતી લીધો અને તાંહાં એટલો તો પોતે જુલમ અને ઘાતકીપણું ચલાવવા માડીઊં કે એ આખાં રાજમાં તેથી સઘળે પાએમાલી અને દેહેસ્ત પથરાઈ ગઈ. શું કાંઈ પણ ફાકો શખીઆ વીના એ આપણે એવો સારાંસ નહીં લાવી શકીએ કે એ એક ચોકસ વખત સુધી એક ટોળાંની તવારીખનો એક સાધારણ હેવાલછે? જંગલી હાલતમાં મનુસ જાતોને થોડીક હાજતો હોએછે તેથી ઓધા અથવા ધંધામાં કાંઈબી તફાવત જાહાજે ગણવામાં આવતો નથી. એ જંગલી હાલતમાંથી સુધરવાની નીશાનોનો એ એક હેવાલ જણાવેછે. તે સાથે વધારે સુધરેલા ટોળાંઓમાં જેમ વીભાગો હોએછે તેવા વીભાગો એ લોકોમાં થયા તથા તેઓ જે ઉદીઓગી, દરવીઅવાન, અને આબાદાની ભરેલા થયા તેથી મોજ અને ગુનાહામાં જે ફસી પડેછે તેથી તેઓ પારકાં દેશના એક દુશમનના હાથથી જલદીથી હારી જાયછે તે સઘળું એ બીના ઉપરથી માલુમ પડેછે. ફારસી ગરંથકારો જમશીદની જે તવારીખ આપેછે તેની સમજતો આ પ્રમાણે છે. ઉગમણ તરફના ગરંથકારો પોતાની તવારીખના આ અંધારા જમાનામાં એ પાદશાહ પર ફતેહ પામનાર જોહાક વીશે જે જણાવી જાએછે તેને બીજી બાબદોથી જો અજવાલું નહીં મળત તો એ બાબદ વીશે રસ્તો મળવો આપણને ઘણો વધારે બીકટ પડત. તેઓ એવું જણાવેછે જે, સામના એક પાદશાહ શેદાદના[૫૬] વંશમાંથી જોહાક ઉતરેલો હતો; અને તેને આસરે એક હજાર વરસો સુધી રાજ ચલાવીઊં હતું.[૫૭] થોડીક ખોટી બાબદો શીવાએ આ વખત વીશે કાંઈ પણ બીજું વધારે તેઓ જણાવી જતા નથી; ,પણ આથમણ

તરફના ગરંથકારોની સત્તાઉપરથી આ માનવાને આપણી પાસે કારણો છે જે, જોહાક તો પેલો એસીરીઆનો પાદશાહ હતો જેને ઇરાન જીતી લીધું હતું અને એ મુલક એશીરીઆના આસરા હેઠલ પુરાતન કાળમાં જે આવી પડીઓ હતો તે વીશેની તવારીખ એના ઘણાક વરસોસુધી ચલાવેલાં રાજમાં આવી જાયછે.

જેટલાં વરસો જોહાકના[૫૮] રાજ વીશે ઉગમણ તરફના ગરંથકારો જણાવી જાએછે તેટલાં વરસો સુધી ઇરાન મધે આશીરીઅન લોકોની પાદશાહત એ દેશમાં ચાલી હતી એવું યુનાની ગરંથકારોબી જણાવેછે. ઇરાનીઓ એકરાર કરેછે જે, અમારો દેશ એ સઘળા વખત સુધી એક પારકાં દેશના પાદશાહના અખતીઆરમાં હતો. ઇરાન માહેલાં કેટલાંએક ઘણાં ખુશનુમા બાંધકામો એસીરીઅન સેહેનશાહાતના પાદશાહો અને અકશર કરી તેઓની રાણી સેમીરામીસના જમાનામાં બાંધવામાં આવીઆં હતાં એવું કેહેવામાં આવેલુંછે; પણ એક રાણી જેની, હઇઆતી વીશે કેટલાએક ગરંથકારો શક લઇ જાએછે અને જેના રાજના સને વીશે ઘણાએક કાબેલ સને ગણનારાઓ પંદર સદીનો છેક[૫૯] તફાવત પોતે જણાવેછે તેને એ કામો બંધાવીઆં હતાં કે નહીં તે વીશે કલપનાઓ કરવાથી આપણને અત્રે પરહેજ રેહેવું જોઇએછે.

અગરજો આપણે એવું ખાહાલ રાખીએ જે જોહાકના રાજના વરષો તે એસીરીઅન લોકોની ઇરાન ઉપર થઇ ગએલી પાદશાહતનો કાળ દેખાડવેછે તો આપણને ખરેખર વીચારવું જોઇએ જે ઇરાનના ઇતીહાસ લખનારોનો ફરેદુન તેજ યુનાની ઇતીહાશ કરતાઓનોઅરબાશીસ છે*. આ બાબદને કેટલીક મુખીએ બાબદોમાં ઉગમણ તથા આથમણ તરફના ગરંથકારો જે સંબંધો જણાવી જાએછે તે ઉપરથી મોટો ટેકો મળેછે. મીદસ લોકોના એ અરબાશીસે સારદનાપલસની ધીકાર ભરેલી પ્રતીજ્ઞાને લીધે ઉસ્કેરાઇ "નીનીવી" ઉપર પોતે હુમલો કરીઓ અને તે શેહેરને પોતે જીતી લઇ એસીરીઅન લોકોની પાદશાહતને તેને ઉંધી વાળી નાખી. કેટલાએક ફારસી ગરંથકારો એવું જણાવેછે જે, ફરેદુને જોહાકને જેરૂસલમમાં કેદ પકડીઓ હતો પણ એ પાદશાહે "નીનીવી" જીતી લીધું હતું એવું જે એક બેતમાં ફીરદોસી જણાવેછે તે ઉપરથી એ ચુકછે એમ ખુલ્લી રીતે આપણને માલુમ પડી આવેછે. બીજો એક ફારસી ગરંથકાર એ બીનાને ટેકો આપેછે અને એ પાએતખત શેહેરનું નામબી તે જણાવી એવું લખી જાયછે જે, એ એસીરીઅન પાદશાહ કોઇ વખતે અંહીઆં અને કોઇ વખતે બાબેલાનમાં પણ રેહેતો હતો. મોજેસ ખોરેનસીસ એ પાદશાહને "વરબાસીસ"[૬૦] કરી લખેછે; અને તેની જુવાનીની જે તવારીખ તે આપી જાએછે તે કેટલીએક બાબદોમાં ફારસી ગરંથકારોના આપેલાં બીઆનો સાથે મળતી આવેછે; પણ એસીરીઅન લોકોની પાદસાહતમાંથી એને પોતાના દેશીઓને જે છોડવીઆ તે મુખીઅ બાબદ ઉપરથીજ અરબાસીસ તેજ ફરેદુન હતો એવો સારાંશ નીકળેછે.* ઇસાઇ લોકોના પવીત્ર પુસ્તકોમાં યાહુદી લોકો સીવાએ બીજા કોઇબી લોકોની તવારીખનો ચુનોચરા હેવાલ કદાચજ આપેલો જોવામાં આવેછે; પણ આ અજાએબ જેવું દીસેછે જે, યુનાનીઓ ફરેદુનના જનમ તથા કેળવણી વીશેની કહાણીઓનો કાંઇપણ હેવાલ જણાવી જતા નથી અને તે સીવાએ કીઆં કારણોને લીધે મીદસ લોકો એસીરીઅન લોકોની જુસરીમાંથી નીકળી ગયા તે વીશેનો પુરતો હેવાલ પણ તેઓમાંના કોઇબી ગરંથકારના પુસ્તક પરથી આપણને મળી આવતો નથી અને અત્રે આ જણાવવાનું ઘણું અગત જેવુંછે, જે ઇરાનની તમામ પુરાતન તવારીખમાં કાવા નામના લુહારે હુલડ ઉઠાવી ફરેદુનને એ દેશની ગાદી ઉપર જે બેસાડીઓ હતો તે વાત જેવી ઉગમણ તરફનાજ ગરંથકારોની સત્તા ઉપરથી સાબેત થાએછે તેવી બીજી કોઇ પણ બાબદો તેથી વધુ રીતેસાબેત

* એ વીચાર તદન ગલત માલુમ પડેલોછે. જુઓ દીબાચો.

થાએ એવી આપણને દીસતી નથી. જે નીમબહલાલીને લીધે એના ચણીઆમાંથી એ શેહેનશાહતનો ઝુંડો બનાવવામાં આવીઓ હતો તથા સદીઓની સદીઓ સુધી એક પવીત્ર નીશાન દાખલ તેને જે માન આપવામાં આવેલું હતું તે એની બજાવેલી ચાકરીનો બદલો આપવા જેવુંછે ને જે બુજરગ કામની યાદદાસ્ત ઘણી માન ભરેલી રીતે પેહેડી દર પેહેડી બચાવી રાખવામાં આવી હતી; અને એ દરફશે કાવીઆની યાને કાવાના ઝુંડાને[61] ખલીફ ઓમરના સરદારે હીજરી સને ૧૪ માં ખુદ પોતાના સ્વાધીનમાં જે લીધો હતો તેથી ઈરાનની આ અસલી તવારીખની સચાઈ ઘણા વેહેમી પુરૂસોનીબી મ્નપતીજ કરે એવીછે. ફરેદુનના[62] કુટુંબમાં જે તડાંઓ પડી ગયાં હતાં તેથી ઈરાન[63] નબળી તથા અંધાધુંધી હાલતમાં આવી પડીઉં[64] ને શીથીઅનો સાથની લડાઈથી તો તેમાં ઓર ઉલટો વધારો થઈ પડીઓ; કાંએજે તેઓએ એક મોટી લડાઈ કરીઆ બાદ ઈરાનના પોતેજ ધણી થઈ બેઠા અને ફારસી ગરંથકારોના જણાવીયા મુજબ બાર વરસ[65] સુધી તાંહાંના પોતે માલેક થઈ રહ્યા હતા. આ ફતેહની આગમજ થયલી લડાઈનો કાળ તથા ઘણાએક ઈરાની ઉમરાવોએ પોતા ઉપર ફતેહ પામનાર પાદશાહો સામે પોતાના મુલકોના કરેલા બાહાદુરી ભરેલા બચાવો તથા પોતાના દેશના શત્રુઓ ઉપર છેલ્લે સરવાલે તેઓની મેળવેલી ફતેહને લગતી બાબદો ચુંટી કાહાડી ફીરદોસીએ પોતાના દફતરનો આ ભાગ ઘણી કલ્પનાથી સણગારેલોછે અને જે ભાગને આપણે ઘણો કહાણીકથા ભરેલો ભાગ કરી કહી શકીએ. એજ કાળમાં એના સઉથી મોહોટા પેહેલવાનો થઈ ગયાછે અને તેઓએ શીથીઅનો જેને કે એ શાહેર તુરાની કરી લખેછે તેઓના પેહેલવાનો સાથે લડાઈઓ કરી કેટલાંએક મોહોટાં મોહોટાં અજાએબ જેવાં શાહાશકરમો પોતે કરીઆં હતાં. આ ખરેખર અજાએબ જેવુંછે જે, ઈરાન ને તુરાન જે બંને હાલ જમાનાના અજમ (ઈરાન) અને તાતારના મુલકોને મળતા આવેછે તે દેશો શીવાએ એસીરીઆ, યુનાન તથા બીજા કોઈબી પારકા રાજના એકબી પાદશાહ અથવા પેહેલવાનનું નામ ફીરદોસી પોતે ઘણીજ કઠણાઈથી જણાવી જાએછે, ને એ સઘળી લડાઈઓ આ બેઉ જગા ઉપર થઈ હતી એવું જે એ જણાવી જાયછે તે વીશેની પુરતી સમજણ આપણે આપી શકીએ છઈએ. એની સોડે થોડીક બાબદો હતી તેથી એને પોતાના દેશની મારૂકસર કાબેલીઅત[66] તથા વેહેમોને ખુશ લાગે તે પ્રમાણે પોતાની વારતા તે ઉપરથી ઉઠાવવાની એને ફરજ પડી હશે અને એના દેશીઓ જે દેશો વીશે માત્ર માહીતગાર હતા તે દેશોમાં પોતાના નામામાંના મુખીઅ પેહેલવાનોની લડાઈઓ ગોયા થઈ હોએ એવું એણે બીઆન આપેલુંછે. એજ કારણને લીધે જે બીનાઓ ફ્રોરત (ઈઉફરેતીસ) નદીના કીનારા ઉપર બની હોએ તેઓ જાણે ઓકસસ (જહુન) નદી આગળ બની હોએ એવી રીતે વારે ઘડીએ એણે ઉલટાવી લખેલુંછે* અને યુનાનપરની એક મોટી ચહડાઈ વીશે બીયાન આપતાં જો એક બેત એ પોતે કામે લગાડેછે તો તાતારના મેદાનોમાંથી થોડા સરખા ચોરોના ઈરાન ઉપર કરેલા હુમલાઓ માટે સેંકડોના સેંકડો સફાઓ એણે પોતે ભરી નાખેલાંછે. જો કે રૂસ્તમ અને તેના કુટુંબની વારતા કહાણી સાથે લપટાઈ ગએલીછે તોબી તેઓમાં કેટલીએક એવી ખરી વાતો આવેલીછે કે જે ઉપર કાંઇપણ શક આપણાથી લઈ જવાતો નથી. પેહેલું એ જે તેઓ શીસ્તાન અથવા "નીમરોજ" નાં પેહેડી દર પેહેડી ઉતરી આવેલા સરદારો યાતો શાહાજાદાઓ હતા. બીજું એ જે તેઓ કાબુલ તથા ઈરાનના[67] પાદશાહી વંશો સાથે સગપણ ધરાવતા હતા અને ત્રીજું એ જે તેઓએ કદીપણ જો કે પાદશાહી એલકાબ પોતે બાહાલ રાખીઓ ન હતો અને હંમેશ પાદશાહી વંશના માણસોને તખત ઉપર પોતે બેશાડતા હતા તોબી તેઓને એક મોહોટાં

* માલકમના એ વીચારો ગલતછે. જુઓ દીબાચો.

પ્રાંતના રાજા માફક તથા મીનુચેહેર જેને યુનાનીઓ "મેનદુશીશ" કરી કેહેછે તેના મરણ પછી તે ઠેઠ કીઆંની વંશનો સપર પેહેલો પાદશાહ કૈકોબાદ[૬૮] કે જે યુનાની ગરંથકારોનો "દેજોસીસ" છે એવું માનવા આપણી પાસે મજબુત કારણોછે તે તખતનશીન થયો તાંહાં સુધી ઇરાની લશકરના સરદારો મુજબ તેઓને ગણવામાં આવતા હતા તથા તેઓના હુકમોની ફરમાબરદારી પણ કરવામાં આવતી હતી.

હીરાદોતસ આપણને એવું જણાવેછે જે, જારે ઇરાન ઘણી નબળી તથા અંધાધુંધી હાલતમાં આવી પડીઉં તારે "દેજોશીશ" ને તેના ઇનશાફ તથા ડાહાપણને લીધે પાદશાહ કરવામાં આવીઓ હતો. પરજા સંબંધી બાબદોપર વીચાર કરવા એ ગરંથકાર આપણને એવું જણાવેછે જે, તેઓએ એક મંડળી બોલાવી જાંહાં જેઓ દેજોશીશના મળતીઆઓ હતા તેઓએ આ પ્રમાણે પોતાના વીચારો જાહેર કરીઆ:—"આપણી હાલની હાલત તદનજ નહીં ખમી શકાએ એવી છે માટે આપણને એક પાદશાહ ચુંટી કાહાડવો જોઈએ કે, જેથી આપણને એક સારાં રાજનો ફાએદો મળે અને કોઈની લુટી લેવાની ધાસ્તી વીનાએ આપણે આપણો ધંધો રોજગાર બેધડક ચલાવતા રહીએ."[૬૯] આ સુચના જણાવીઆબાદ, "દેજોશીશ" સારૂ તેઓએ દરખાસ્ત કીધી. એ દરખાસ્ત સઘળાઓએ પસંદ કરી એકમતથી તેને રાજા ચુંટી કાહાડીઓ. એજ ગરંથકાર એવુંબી જણાવેછે જે, એ પાદશાહે એક ઘણો મોટો મેહેલ બંધાવીઓ; પોતાની રાજધાનીને ઉસ્તવાર કીધી અને ઘણો ભપકો તથા દમામ રાખી લોકો સાથે જાજી મુલાકાત ન લઈ પોતાની રઈઅતમાં પોતાને વીશે માન તથા રોબ બેસાડીઓ. આ સઘળું એણે એવા વીચારથી કરીઉં જે, મારા રાજને તેથી ઉસ્તવારી મળે. કૈકોબાદને કેવી રીતે તખતનશીન કરીઓ તે બીઆન આપતી વેળાએ ફીરદોસી કેહેછે જે રૂસ્તમનો બાપ અને સીસ્તાનનો રાજા "જાલ" જે કે ઇરાની લશકરનો સરદાર હતો તેણે પોતાના લોકોનાં સઘળા શરદારોને એકઠા કરી તેઓ આગળ આ નીચે મુજબ એક ભાષાણ કરી સંભળાવીઉં.—"માહીતગારીથી કશાએલા અને ભએથી કરી ચંચલ થએલા બાહાદુર શીપાહો; મેં આ લશકર એકઠું કરી તેને જબરદસ્ત કરવા કોશેસ કરીછે પણ એક સંપી રાખવા તેઓને માથે કોઈ પણ પાદશાહ નથીતેથીસઘળાંઓના દીલ ઘણાં નાહીંમત થઈ ગયલાંછે. પરજા સંબંધી કામો ચલાવનાર કોઈબી ઉપરી નથી. લશકર, સરદાર, વીનાએ કુંચ કરેછે. જારે "જુ" તખત ઉપર હતો તારે હમણાં કરતાં કેવી સારી હાલત આપણાં લોકોની હતી માટે પાદશાહી લોહીનાં કોઈબી શખસને પસંદ કરી પાદશાહી કારોબાર તેના હાથમાં આપણને સોંપવો જોઈએ જેથી કરી રાજમાં સમાધાની રેહેશે કાંએકે, હરેક રાજ ઉપરીવીનાંચાલી શકે નહીં. આ મોહોટા ઓધા સારૂ મોબેદોએ ફરેદુનની તોખમનાં એક પાદશાહની ભલામણ કરેલીછે કે જે શખશ પોતાના ઉદાર મન તથા ઇનસાફપરના પીઆર સારૂ વખણાએલોછે." આ ભાષણ કરીઆ બાદ કૈકોબાદનું નામ જાહેર કરવામાં આવીઉં કે જેને એકમતથી સઘળાઓએ બાહાલ રાખીઓ.

દેજોશીસ અથવા કૈકોબાબાદને ઇરાનની ગાદી ઉપર જે શબબોને લીધે બેસાડવામાં આવીઓ હતો તે વીશે ફીરદોસી અને હીરોદોતસ જે અચરત જેવી રીતે એક એક સાથે મળતા આવેછે તેથી એ બંને ગરંથકારો જે બાબદ જણાવી જાએછે તે ખરીજ છે એવી આપણી મજબુત ખાત્રી થાએછે. એ ગરંથકારો એ પાદશાહને જે જુદાં જુદાં નામો આપી જાએછે તે બાબદ માત્ર નજીવી જેવીછે. ઇરાનના પાદશાહોના બેશક જેમ હાલ જમાનામાં નામો છે તેમજ પુરાતન કાળમાંબી ઘણાંએક નામો અથવા એલકાબો હતા કે જેઓને તેઓની જીંદગીની વેળાએ અથવા તેઓના મોત બાદ વાપરવામાં આવતાં હતાં અને જારે આપણે જોઈએ છે જે, આપણને તેઓની તવારીખ આવી મળી તે આગમજ તે ઘણી ઘણી ભાષાઓમાંથી પસાર થઈ આવે-

લીછે તેથી જે જે ફેરફારો તેમાં પડવા જોઈએ તેને લીધે યુનાની અને ઈરાની ઈતીહાશ કરતાઓ એ બાબદસર જે એકમત થતા નથી તારે તેમાં આપણને ઘણું અચરત થવા જેવું કાંઈ દીસતું નથી. આ અંધારા તથા ગુચવણ ભરેલા જમાનામાં આ ઈતીહાશ બનાવનારોની જણાવેલી બાબદોમાં એકશાનપણું જે મળતું આવે તેવીજ રોશનાઈથી થોડી ઘણી સલામતીથી આપણને માત્ર રસ્તો મળી શકે એવી આપણે આશા રાખી શકીએછે અને મુસલમીન લોકોની ફતેહ આગમજની ઈરાનની તવારીખ માહેલાં વીશેષ નામો અથવા પાદશાહોએ ધારણ કરેલા એલકાબોના બરખેલાફ ઉચ્ચારો[૭૦] ઉપર સનેહ થાને આપણે વધારે ભરોસો રાખી શકીએછે તે થાનેબી ઉપર જણાવેલું હરેક બાબદોનું એકએક સાથે મળતું આવવું આપણું વધારે ધીયાન પોહોચાડવા જોગ છે; અને એ સઘળી બાબદો ધીયાનમાં લેતાં કૈકોબાદ અને દેજોશીસ એકજ પુરૂષો હતા એમ માનવા આપણી પાસે મજબુત કારણોછે.* એક મુસલમાન ગરંથકાર[૭૧] આ પાદશાહને "આરસ"નું નામ આપેછે અને "તીસીઅસ" જે ઈરાની તવારીખોની સાહદતો પરથી લખી જાયછે તે એ પાદશાહને "અરસાસીસ" કરી લખેછે કે જેબી એજ નામ હોયએમ ખુલ્લું દીસેછે. હીરોદોતસ આપણને એવું જણાવી જાયછે જે, દેજોસીસ પછી "ફરેઓરતીસ" નામનો તેનો છોકરો તખતનશીન થયો અને મીદીઆનાતે પાદશાહે ઈરાન જીતી લીધું હતું એવું એ ગરંથકાર લખી જાયછે. એ પાદશાહ વીશે ફીરદોસી બીઆન આપી જતો નથી. તેનું રાજ એના બાપના રાજમાં ઘણું કરી એ ગરંથકારે ગણીઉં હોએ એવું દીસેછે; કારણ કે, કૈકોબાદ વીશે એ આપણને એવું જાહેર કરેછે જે, તે એક સદી ઉપર ગાદી ઉપર બેઠો હતો.[૭૨] એક મુસલમાન ગરંથકાર[૭૩] ફરેઆરતીસ બીજા વીશે એવું જણાવી જાએછે કે, કૈકાઉસ જે ફીરદોસીના જણાવીઆ મુજબ કૈકોબાદનો છોકરો અને વારસ થાય તે વીશે બોલતી વેળાએ તે ગરંથકાર એવું જણાવેછે જે, "કેટલાએક ઈતીહાસ કરતાઓ ખાત્રીથી એવું જણાવેછે જે, કૈકાઉસ "અફરા" નો છોકરો અને કૈકોબાદનો નબીરો હતો; પણ એ કૈકોબાદનોજ છોકરો હતો એવું મારૂં મતછે." આ "મીદ" પાદશાહનું નામ ઉગમણ તરફના ગરંથકારોમાં જણાએલુંછે એમ એ ઉપરથી સાફ માલમ પડેછે; પણ ઘણાખરા ઈરાની ગરંથકારો (જેઓ કે અકસર કરી ફીરદોસીની નકલ કરી જાએછે તેઓ) ફરેદુનને અને કેખુસરૂ વચ્ચે થઇ ગયલા પાદશાહોની ટીપમાંથી એનું નામ બાહેર કાહાડી મુકેછે.

ફીરદોસીનાં પુસ્તકમાં વાંચીઆ મુજબ કૈકાઉસની તવારીખ તે "કાએકસરીસ" અને "એસ્તાએજીશ" એ બંનેની તવારીખછે એવો સારાંસ લાવવા આપણી પાસે ઘણાક કારણોછે.† હીરાદોતસ આપણને એવું જણાવી જાએછે જે, "કાએકસરીસે" "લીદીઅનો" સાથે લડાઈ કરી હતી અને આથમણ તરફ છેક "હેલીસ"[૭૪] નદી સુધી તેણે પોતાનો મુલક વધારી મેહેલીઓહતો. એજ ગરંથકાર આપણને વળી એમબી જણાવેછે જે, મીદસ અને લીદીઅનો વચ્ચે જે વેળાએ લડાઈ ચાલતી હતી તેવામાં "માઈલીતસના થેલીસ" (નામના જોતીશ) ની અગમચેતી મુજબ એક મોહોટું સુર્ય ગ્રહણબી થયું હતું. એ ઈતીહાસ કરતાના જણાવીઆ મુજબ "કાએકસરીસે" પછી પોતાના બાપના મોતનો બદલો લેવા "નીનીવી" ઉપર હોમલો કરીઓ પણ પોતાના દેશ ઉપર હવે સીથીઅનોએ જે હોમલો કરીઓ તેમાંથી તેને બચાવવા માટે પાછો એને તાંહાં બોલાવી લીધામાં આવીઓ હતો. લીદીઆના પાદશાહ "એલાઈતીશ" સાથે એસતાએજીસના બાપે જારે સુલેહ કરી તારે તેની છોકરી "એરાઈનીસ" સાથે તે પરણીઓ હતો. એ શીવાએ ગ્રીક (યુનાની) ગરંથકારો એસ્તાઈજીસ વીશે બીજું કાંઈ પણ વધારે જણાવી ગયા નથી.

---

* એ વીચાર ગલત છે. જુવો દીબાચો. † એ વીચાર ગલત છે. જુવો દીબાચો.

મેં આગળ એવું જણાવીગીછે જે પોતાની તવારીખના આ ભાગમાં ફીરદોસી ઘણીખરી કહાણી કથાઓનું બીઆન આપી જાયછે ખરો તોપણ એના શફાઓમાંથી ઘણીએક સચાઈઓ માલુમ પડી આવેછે કે જે હીરાદોતસની જણાવેલી ઘણીખરી બીનાઓને તદનજ મળતી આવેછે. કેકાઉસે માઝીનદરાન ઉપર જે હોમલો કરીઓ તે બીનામાં એક ઘણોજ અજાએબ જેવો સંબંધ આપણને માલુમ પડેછે. એ ફારસી શાહેર આપણને એવું જણાવેછે જે, એ પ્રાંતમાં થએલી લડાઈમાં એ પાદશાહ તથા તેનું લશકર એકાએક આંધલું[૭૫] થઈ ગયું હતું કે, જે બાબદની અગમચેતી એક જાદુગરે જણાવેલી હતી. આ દેખાઈતું છે કે, જે ગ્રહણ વીશે "થેલીસે" અગમચેતી કરી હતી તે વીશેનો એ ઈસારો જણાવેછે*. આ ખરૂંછે જે ફીરદોસી આપણને એવું જણાવેછે જે, એ બીનાથી કેકાઉસ અને તેના હમસરીકો કેદ પકડાયા હતા; પણ એ કથા તો પોતાના પેહેલવાન રૂસ્તમના અજાએબ જેવાં મહત કરમોનું બીઆન આપવા શાએરી કલપનાથી એણે માત્ર ઉઠાવી ઉભી કરેલીછે, અને જેને માત્ર પોતાનીજ બાહાદુરીથી ઘણાખરા દેવોને તથા જે આખાં લશકરે પોતાના પાદશાહને હરાવીઓ હતો તે સઘળાં લશકરનેબી તાબે કરી લીધું એવું જણાવવામાં આવેલુંછે અને પછી પોતાના પાદશાહને તેણે છોડવીઓ એટલુંજ માત્ર નહીં, પણ જે દેશ ઉપર તેણે હોમલો કરીઓ હતો તે દેશ પણ જીતી લેવા તે પોતે શકતીવાન થયો હતો, અને એ લડાઈનાં પરીણામમાં "હેલીશ" નદી સુધી એ શેહેનશાહતનો વીસ્તાર જે વધીઓ હતો તે હીરાદોતસની "કાએકશારીર" ની જણાવેલી ફતેહને મળતો આવેછે[૭૬]. શાહનામામાં "હમાવર"[૭૭] ઉપરની લડાઇનું જે બીઆન આવેલુંછે તે યુનાની ગરંથકારોના નીનીવી ઉપર કરેલા હોમલાને મળતું આવેછે અને જેઓ ફીરદોસી માફકજ એક મતથી એવું જણાવેછે જે, એ લડાઈમાં સીથીઅનો† ની કરેલી ચઢાઈથી ઘણી હરખત પોહોચી હતી અને લીદીઆના પાદશાહની છોકરી સાથે એસતાએજીસના કરેલા લગન વીશે હીરાદોતસ જે બીઆન આપેછે તે એ ફારસી ગરંથકારના કેકાઉશનાં હમાવરનાં પાદશાહની છોકરી સાથે કરેલાં લગન વીશેના બીઆન સાથે મળતું આવેછે. મેં ઉપર એવું કહેલુંછે જે, ફીરદોસી "કાએકસીરીસ" અને "એસ્તાએજીસ"ના બે શઝો એકજ મથાલાં હેઠલ આપી જાએછે એ વાત ખુલ્લી દીસેછે. "મોજીસખોરેની" ના જણાવીઆ મુજબ એસ્તાઇજીસનો અરથ[૭૮] અજદાહ કરી થાએછે જે વીશે કોઈબી ઉગમણ તરફનો ગરંથકાર આપણને જણાવી જતો નથી પણ જે વંશનો એ પાદશાહ હતો તે વંશને એ એલકાબ ઝંદ અવસ્તામાં આપવામાં આવેલોછે તે ઘણું અજાએબ જેવુંછે. સાએરસ ધી ગરેટ (માહાટમા સાઈરસ) ની આગમજ રાજ ચલાવી ગએલા પાદશાહો[૭૯] વીશે ટુંકાંમાં આ પ્રમાણે બીઆન આપીઆ બાદ હવે આપણે એ પાદશાહની તવારીખ વીશે વીચાર કરવા આગળ વધીએછે. હીરાદોતસ આપણને એવું જણાવેછે જે, મીદીઆનો પાદશાહ એસ્તાએજીસની છોકરી કેમબાએસીસ નામના એક ઈરાની સરદાર સાથે પરણી હતી તેની છોકરીનો છોકરો એ સાઈરસ થાએછે. એસ્તાએજીસે એક શપનું જોયું જેથી તેને એવું ગુમાન ગયું જે મારી ઓલાદનોજ કોઈ શખસ મને પદભ્રષ્ટ કરશે માટે તેમ નહીં બને એમ કરવા તેણે સાઈરસને મારી નાખવા ઠરાવ કીધો અને એ કારણ માટે પોતાના વજીર હારપેગશાના સવાધીનમાં તેને પોતે સોંપી આપીઓ. એ વજીરે એક ભરવાડને તે છોકરો શોંપીઓ એવા હોકમથી જે તેને તે પોતે મારી નાખી આવે પણ તેની ખુદ પોતાની માયા ભરેલી ઓરતની મીનતજારીથી તે ભરવાડે તે જવાન શાહાજાદાને બચાવીઓ એટલુંજ માત્ર

* એ બીનાં ગળતછે. એ બંને જુદા જુદા બનાવોને માલકમ ભુલથી એક ગણેછે. જુઓ દીબાચો.
† સકુથી લોકો જે ઉપરથી હાલમાં કાઠીઆવાડ શબ્દ ઉતપન થએલોછે. ત૦ ક૦

નહીં, પણ તેનાં ખાનદાન લાયકની તેને કેળવણી આપવા પણ પોતે સંભાળ લીધી. કેટલાંક વરશો ગુજરીઆં બાદ આ ઠગાઇ "એસ્તાઈજીશ" ને માલુમ પડી આવી; અને તેણે પોતાની છોકરીના છોકરાને કતલ કરાવાનો ખીઆલ જોકે હવે છોડી દીધો તોબી હારપેગશની ગફલતીની શજામાં તે વજીરના છોકરાને તેણે કતલ કરાવીઓ. જુવાન સાઈરસ પછી ઈરાન ગયો; પણ ઘાતકી એસ્તાઈજીસ શામણે પોતાનો કીનો છુપો ચાલુ રખી પીરાનવેશે હવે તે પાદશાહને તખતપરથી ઉઠાડી મેહેલી તેની છોકરીનાં આ છોકરાને ગાદી ઉપર બેશાડવા એક ફીતુર પોતે ઉઠાવીઊં. સાઈરસને એ વાતની ખબર પડતાંજ તેણે ઈરાનીઓને ઉસકેરી મેહેલીઆ અને અકબતાના તરફ પોતે દરમંજલ ચાલીઓ ગયો. મીદના પાદશાહે પોતાના આ દગલબાજ વજીરને પોતાના લશકરની સરદારી સોંપી. એ લશકરનો ઘણોખરો ભાગ જેવો સાઈરસ પોતે સપર પેહેલો તેઓની નજરે પડીઓ તેવોજ પોતાના સરદાર સુધાં તેના લશકરમાં જઈ મળી ગયો અને એથી કરી એ પાએતખત શેહેર જલદીથી તેઓના તાબામાં આવી ગયું અને મીદીઆની સેહેનશાહતની તેથી સમાપ્તી થઈ. એજ ગરંથકારની સત્તા ઉપરથી આપણને એવું માલુમ પડેછે જે, એસ્તાઈજીસ પોતાની છોકરીના છોકરા તથા પોતા ઉપર ફતેહ પામનાર પાદશાહની દરબારમાંજ પછી પોતે જઈ રહયો હતો. તીસીઅસ એસ્તાઈજીસને અશાપદાન[૮૦] એવું નામ આપેછે અને આપણને એવું જણાવેછે જે, સાઈરસ કાંઈ તેના વંશમાંથી ઉતપન થયો નથી પણ તેને પદભ્રષ્ટ કરીઆ બાદ તેની છોકરી "એમાઈતીસ" સાથે તે પોતે પછી પરણીઓ હતો. એજ ગરંથકાર એવું જણાવેછે જે, અસપંદાનને તખત ઉપરથી ઉઠાડી મેહેલીઆબાદ થોડું-એકે સાઈરસ અને તેની ઓરતની તે પાદશાહને જોવાની હોંશ થઈ અને તેને દરબારમાં બોલાવી લાવવા એક હીજડાને "બારકેરીઆ" મોકલીઓ. જારે તેઓ એક જંગલમાંથી પસાર થતાં હતાં તારે તે હીજડાએ તેને ભુખમરાથી મરણ પામવા દીધો. ઝેનોફનના જણાવવા મુજબ સાઈરસ, કમબાએસીસનો છોકરો થાયછે અને તે પરશીદા અથવા પરસુસના વંશમાંથી પેદા થએલો એક ઈરાની શાહજાદો હતો એમ તે જણાવી જાએછે. એજ ગરંથકાર આપણને એવું કેહેછે જે, એની મા મેનદેન તે મીદના પાદશાહ એસ્તાએજીસની છોકરી થતી હતી અને સાઈરસ હજુર તો જુવાન હતો એટલામાંજ પોતાના મામા કાએકસરીસ બીજાએ એસીરીઆના પાદશાહ સામે જે લડાઈ ઉઠાવી હતી તેને મદદ કરવા પોતે ઈરાની લશકર લાવીઓ અને પોતાના મામાના રાજ-માં મોટી મોટી જે ફતેઓ સાઈરસે મેળવી તેથી તેને તેણે પોતાનો વારશ જલદીથી નેમીઓ તથા તેની પોતાની છોકરી સાથે તેની સાદી પણ કરી આપી. એ સખસ એવું લખેછે જે, એ પાદશાહ પોતાના દાહાડા હવે આખર આવીઆછે એવું સ્વપનું પોતે જોયા બાદ બેબેલોનમાં[૮૧] મરણ પામીઓ. હીરાદોતસ એવું જાહેર કરેછે જે, "સાઈરસના મરણ વીશેના ઘણાખરા હેવાલો મેં જે પોતે સાંભળીઆછે તેઓ મધે એક બીઆનમાં એવું જણાવવામાં આવેલુંછે જે, તે "મેસાગીતા"[૮૨] સાથે કરેલી લડાઈમાં મારીઓ ગયો હતો કે જે બીઆન મને વધારે ચોકસ જેવું લાગેછે." તીસીઅસ એવું લખેછે જે, હીંદુસ્થાનના દરવીસ નામના એક ટોળાં સાથે લડાઈ કરતાં કોઈ હીંદુનાં ભાલાથી તે મારીઓ ગયો હતો અને એ બાબદ વીશે આથમણ તરફના ગરંથકારો[૮૩] ના બરખેલાફ વીચારોને એકશાન કરવા લુશીઅન એવું જાહેર કરેછે જે, મીદીઆની સેહેનસાહતની હદ દેખડાવવા કેટલાએક સ્થંભો જે ઉભા કરવામાં આવેલાછે તેઓ ઉપર એક લેખ હાથ લાગેલોછે ને જેમાં એવું લખેલુંછે કે સાઈરસ ૧૦૦ વરસની ઉમરે પોહોચી પોતાના છોકરાએ જે જુલમ જાસતી કરી હતી તે સાંભળી તેના ગમ-માંજ તે પોતે પછી મરણ પામીઓ હતો.

મીદીઆના દરાએસનો[૯૪] સાઇરસ એક વારસ હતો એવું ઈશાઈ લોકોના ધરમ પુસ્તકોમાં જણાવવામાં આવેલુંછે અને બાબેલાન[૯૫] નો નાસ કરી યાહુદીઓનો બંદીખાનામાંથી છુટકો એજ પાદશાહે કરીઓ હતો એવુંબી તેમાં જણાવેલુંછે. નેબોકદનાઝરના છોકરા બેલશાહજર ઉપર એ ફતેહ પામનારછે એવી આગાહી બેલશાહજરને દાનીઆલ (દનીઅલ) પેગમબરે આપી હતી અને એ પેગમબર પછીના જમાનામાં મીદીઆનાં આ દરાએશ તથા સાઇરસ એ બંનેનો વજીરબી પોતે થયો હતો અને આ છેલ્લા પાદશાહની મારફતથી દાનીઆલના દેશીઓ બંદીખાનામાંથી છુટા થયા એટલુંજ માત્ર નહીં પણ જેરૂસલમના દેવલમાંથી ઘણીખરી પાક ધરમને લગતી ચીજો નેબોકદનાજર જે પોતા સાથે લઈ ગયો હતો તેનો ઘણોખરો ભાગબી એણે તેઓને પાછો અપાવીઓ હતો તથા તે ઈમારતનો બધો સણગાર તેઓને સ્વાધીન કરી તેને ફરીથી નવેસરથી બાંધવા માટે સાઈરસે તેઓને હોકમ પણ આપીઓ હતો. સાઇરસ વીશે ઈશાઈ લોકોની ધરમની પોથીઓમાં કાંઈ જાહાજું જણાવવામાં આવેલું નથી; પણ જે જે જગાઓ ઉપર તેનું નામ જોવામાં આવેછે તાંહાં તાંહાં તે પોતાના ડાહાપણ તથા નેકી સારૂ ઘણો વખણાએલો હતો તથા પોતે આ પરથવી ઉપર બેહદ આબરૂ ધરાવતો હતો તથા બોહોલા મુલકનો તે રાજા હતો એવું જણાવવામાં આવેલુંછે.

ઉગમણ તરફના ગરંથકારોની કેખુસરૂ વીશેની તવારીખ કેટલીએક બાબદોમાં હીરાદોતસે આપેલી તવારીખ સાથે મળતી આવેછે. એ ગરંથકારો એવું જણાવેછે જે, શીઆવખસ[૯૬] કેકાઉશનો છોકરો હતો પણ તેને રૂસ્તમે કેળવણી આપી હતી. તેઓ એવું જણાવેછે જે, ઈરાનની દરબારના ફીતુરથી તુરાનના પાદશાહ અફ્રાસીઆબ પાસે તેને નાહાસી જવા ફરજ પડી હતી ને તેની છોકરી સાથે એ પછી તાંહાં પરણીઓ હતો તથા તે પાદશાહનાજ હુકમથી પછી તેને કતલ પણ કરવામાં આવીઓ હતો. તેણે પેટે કેખુશરૂ નામનો એક છોકરો અવતરીઓ હતો. એ છોકરાનેબી કતલ કરવા અફ્રાસીઆબે ઠેડાવ કરીઓ હતો તે એવી ધાસ્તીથી કે જારે તે જુવાનીની વયે પોહોચે તારે પોતાના બાપનો કીનો પોતાની ઉપર લે નહી. એ પાદશાહનો આ ઘાતકી વીચાર તેના વજીર પીરાનવેશના માયા ભરેલા હેતુથી પાર પડી શકીઓ નહી; કાંએકે જે બાળકને તેને કતલ કરવા સારૂ હવાલે કરવામાં આવીઉં હતું તે તેણે બચાવી રાખીઉં અને એ પાદશાહી બચાંને છુપાવવા માટે એક ભરવાડને તેણે સપુરદ કીધું. તે ભરવાડને તેના ઊંચાં કુળને લાયક કેળવણી આપવા પોતે હોકમ કરીઓ હતો. અફ્રાસીઆબને પછી જલદીથી માલુમ પડીઉં જે, મારી છોકરીનો છોકરો તો જીવતોછે પણ તે મુરખ જેવોછે એ પ્રમાણે તેને સમજાવીઆ ઉપરથી તેને કતલ કરવાના ઈરાદાથી પોતે હવે હાથ ઉઠાવીઓ. પોતાના બપાવા કેકાઉસની દરબારમાં એ જુંવાન શાહાજાદો તારબાદ જલદીથી નાહાશી ભરાયો અને તે પાદશાહની જીંદગીનાજ વખતમાં તેને ઈરાનના તખ્ત ઉપરબી બેસાડવામાં આવીઓ. પોતાના મમાવા તુરાનના પાદશાહ સાથેજ સપર પેહેલાં તેણે તારબાદ લડાઈ ઉઠાવી કે જેના લશકરનો સરદાર તેનો જાન બચાવનાર પેલો કેખુશરૂનો વજીરજ હતો. આ નેકી ભરેલો પીરાનવેશ, પોતાના બાપના લોહીનો કીનો લેવાના હેતુથી ઉસકેરાએલા આ જબરદસ્ત શાહાજાદા સામે થવા પોતે અશકત હતો તેથી તેને હાર ખાધી અને લડાઇમાં પોતે મારીઓ ગયો અને તેના મોતથી તેના પાદશાહના મુલકનો નાશ થયો; કાંએજે તેના આ ફતેહમંદી ભરેલા જુવાન છોકરીના છોકરાના હાથમાં તે આખો મુલક પછી આવી પડીઓ. એ અને એવાંજ બીજાં ઘણાએક મહતકરમો[૯૭] કરીઆ બાદ ગોસેનસીની અખતીઆર કરી પોતાની જીંદગીના બાકીના દીવસો પરેહજગારીથી ગુજારવા કેખુશરૂએ ઠેડાવ કીધો. એક મુકરર કરેલી જગા ઉપર તે જઈ પોહોચીઓ કે જાંહાં પછી તે ગેબ

થઈ ગયો હતો એવું આપણને જણાવવામાં આવેલુંછે અને તેની સાથે ગયલા શખસો જેઓમાં કેટલાએક ઘણા વખણાએલા સરદારો હતા તે સઘળા એક ભયંકાર તોફાનથી મરણ પામીઆ હતા.*

ફીરદોસીના જણાવીઆ મુજબ મજકુર હેવાલ એ પાદશાહના રાજનો એક ટુંક ઈનતેખાબ છે. એમાં ઘણીખરી કહાણી આવેલીછે અને થોડીકજ તવારીખને લગતી ચોકશ બાબદો આપણે એમાંથી શોધી કાહાડી શકીએછે. પોતાના પેહેલવાનોના કામોની કીરતી ગાવા આવા નામાંકીત જમાનાને પોતે ઘણું ડાહાપણ ખરચી એ સાહેરે ચુંટી કાહાડેલોછે અને એ કવી તથા તેની કીતાબ વાંચનારાઓબી સામ અને રૂમ એટલે જે શીરીઆ અને એસીઆમાઈનર એવાં સાધારણ નામો શીવાએ મીદીઆ, બેબેલોનીઆ, એશીરીઆ, અને મીશર (ઈજીપ્ત) ની શેહેનશાહતોથી પોતે વાકેફગાર ન હતા તેથી પોતાના સઘળાં દાસ્તાનો ગોયા ઈરાન અને તુરાનની ભુમી ઉપરજ થયાં હતાં એવું એ જણાવી જાએછે. કેખુસરૂની જીંદગીનો આ પ્રમાણે જો આપણે અવલોકન કરીએ તો આપણે એવું કહી શકીએછે જે, અકબટાનાની દરબારમાં બનેલી બાબદોને અફરાસીઆબના પાએતખત શેહેરમાં બદલી કરવી; અને એ પાદશાહને મીદીઆના પાદશાહને ઠેકાણે મુકવો એવી છુટ એ શાહેર એ પાદશાહની તવારીખ લખતી વેળાએ જે લેએછે તે માફ થઈ શકે એવીછે અને એથી એ પાદશાહના જનમ તથા કેળવણી વીશે ફીરદોસી અને હીરાદોતસે આપેલી બાબદો વચે જે અજાએબ જેવો સંબંધ જણાએછે તેને કોઈપણ તરેહથી ધોકકો પોહોચી શકતો નથી એમ આપણે બાહાલ રાખી શકીએછે. એક પાદશાહની છોકરીને પેટે છોકરો અવતરીઓછે. આથી પોતાની સલામતી વીશે તેને ભએપેઠાથી તે બાળકને મારી નાખવા પોતે ઉપાયો શોધવામાટે પોતાના વજીરને તેને સ્વાધીન કરેછે. જે માણસને પેલું બાળક મારી નાખવા હુકમ આપીઓ હતો તે પેલાં બચાંને બચાવનાર છે. એ વાત પછી પેલા પાદશાહને માલુમ થઈછે અને તેને જીવતો રાખવા પોતે કબુલ થયોછે. પેલો જુવાન શાહજાદો પછી પોતાના મમાવા સાથે લડાઈ કરેછે ને તેના લશકરનો સરદાર જે વજીરથી[૯૮] તેની જીંદગી બચી હતી તેજ જોવામાં આવેછે. જે દેશપર તેણે હુમલો કરીઓ તે દેશ તે જીતી લેછે અને તાંહાં રાજ કરી તે ઉપર પોતે પછી એક મોહોટી શેહેનશાહત રચે છે. એ ફતેહ મેળવીઆબાદ આ ખરૂંછે જે, પોતાના બાપ સીઆવખ્સની કતલના કીનામાં પોતાના મમાવા અફરાબશીઆબને કેખુશરૂ પોતે પછી કતલ કરેછે. પણ આ યાદ રાખવું જોઈએ જે, એના સઘળા પેહલવાનો પોતાના સગાંવાહાલાંઓના લોહીનો કીનો લેવા ઘણાજ સખ્ત દીલના દીસતા હતા એવું જે તેઓ વીશે એ બીઆન આપેછે[૯૯] તેથી ફીરદોસી એ પ્રમાણે કેખુશરૂ વીશેબી જણાવી જાય તો તેમાં અજાએબ થવા જેવું કાંઈ નથી અને એ બાબદ વળી એના પોતાના દેશીઓની લાગણી તથા રીતભાતોને પણ મળતી આવે એવી છે; પણ જોકે એ બાબદમાં હીરાદોતસ અને ફીરદોસી વચે ફરક પડેછે તોબી શાએરશાની દરબારમાં એસ્તાએજીસ આવી રહયો હતો એવું જે ચોક્કસ બીઆન હીરાદોતસ આપી જાએછે તેને એ શાએર જરા પોતેબી મળતો આવેછે. કેખુશરૂના બપાવા કેકાઉશ વીશે એ એવું જણાવેછે જે, તેણે પોતાની હઈઆતીમાંજ પોતાની ગાદી કેખુશરૂને સ્વાધીન કરી હતી અને પોતે મરણ પામીઓ તાંહાંસુધી પોતાના એ વારશ સોડેથી બેહદમાન અકરામ તે પોતે ભોગવતો હતો. 'આ ખરેખર અજાએબ જેવુંછે જે, ફારસી દંતકથામાં જણાવીઆ

---

* એ આખો ફકરો ભુલ ભરેલોછે. હીરાદોતશનો સાઈરસ તે ફીરદોસીનો કેખુશરૂ નહીં. એ બંને પાદશાહોની પેદાએશનો હેવાલ એક એકને મળતો આવીઆથીજ શાહાનામામાં ગુંચવારો થએલોછે. જુઓ દીબાચો. ત૦ ક૦

પ્રમાણે કેખુશરૂ પોતાની જુવાનીમાં જે જે બાબદો સારૂ વખણાએલો હતો તે અજાએબ જેવા દાસ્તાનો વીશે ઝેનોફન પોતે કાંઈપણ બીઆન આપી જતો નથી પણ એનો શાએરેપીદાઆ (સાઈરસનો વૃતાંત) એવે નામનું પુસ્તક બીજા પાદશાહોને એનો દાખલો પકડવાના[૬૦] હેતુંથી ઘણું કરી રચવામાં આવેલુંછે એવું જે વીચારાએલુંછે તેથી એની જીંદગીનો ચુનોચરા હેવાલ બરોબર રીતે તેમાં જણાવવામાં આવેલો નથી. આ પાદશાહની જીંદગાનીના સપર પેહેલા અઈઆંમ વીશેના જે જે હેવાલો જણાવવામાં આવીઆછે તેમાં ઘણીખરી કહાણી જે આવીછે તેમાં કાંઈપણ નવાઈ જેવું નથી. પણ ગમે તેમ હોએ તોએ આટલું તો ચોકસજછે જે, ફારસી ઈતીહાસ કરતાઓનો કેખુશરૂ તે યુનાની ગરંથકારોનો સાએરસજ થડેછે;* માટે એની બચગીની સઘળી બાબદોની સચાઈ સાબેત કરવી કાંઈ અગત જેવી જણાતી નથી; એ છતાંપણ આટલુંતો જણાવવાનું અગતનુંછે જે, એકજ પુરૂષ વીશે એ સઘળી બાબદો જણાવવામાં આવેલીછે અને હીરાદોતસ જે દંતકથા આપણને જણાવી ગએલોછે તેજ તેની પછી ફીરદોસીપણ આપણને જણાવી જાએછે. આવા દુરના વખતોની તવારીખની શોધ કરતાં જુદાજુદા મુળોમાંથી મેળવેલી એકશાન બાબદો શક ભરેલી શબદોની જોડણી થાને જો કે વધારે કીંમતી જણાએછે તોબી નામોના સંબંધ ઉપરથી આપણને શોધ કરવામાં વારે ઘડીએ ઘણી મદદ મળી આવેછે. કેહેછે જે, ઈરાની ભાષામાં સાએરસનો અરથ આફતાબ કરી થાએછે અને ઈશાઈ ધરમ પુસ્તકોમાં "કોરેશ" એવું હીબરૂ નામ જે એને આપવામાં આવેલુંછે તેનો પણ અરથ એજ ઉઠેછે. આ દેખાઈતુંછે જે પેહેલવી ભાષામાં "ખુર" નો અરથ સુરીઅ કરી થાએછે અને સાએરસ પોતે તખતનશીન થયો તેની આગમજ "એગરેદેતીશ"[૬૧] કરી પોતે કેહેવાતો હતો. એ લુગત ખોરદાદ યાને આફતાબનો આપેલો એવા શબદનો તરજુમો છે એમ જણાએછે. ઈરાનીઓના અસલી મજહબમાં ખુરદાદ એ એક ફરેસ્તાનું નામછે અને તે દેશના એક પાદશાહનુંબી ઘણુંકરીએ નામ[૬૨] હોએ તો તે બીના બની શકે એવી દીસેછે. કેખુશરો એવા એલકાબથી અકશર કરી એને જે લખવામાં આવેલોછે તે ખીતાબ તો ઈરાનના ઘણાખરા પાદશાહોને આપવામાં આવેલોછે અને રૂમીઓની તવારીખમાં સાસાની વંશને હંમેસ "કોશરોશ" અથવા વધારે ચોકસ રીતે બોલીએ તો ઈરાનના (ખુસરૂસ) ખુશરૂઓ કરી લખવામાં આવેલુંછે. એક માન પામેલો ઉગમણ પ્રાંતનો વીદીઆરથી[૬૩] યુનાની ગરંથકારો પુરાતન ઈરાન વીશે જે જણાવી જાએછે તે સઘળાં ઉપર કાંઈપણ ભરોસો નહીં લાવવા આપણને સમજાવવા કોશેશ કરેછે. તે આપણને એવું જણાવેછે જે[૬૪] દરએક શોધ જે મેં કીધીછે તે ઉપરથી મને એવું માલુમ પડેછે જે, તેઓ જે આ દેશ વીશે બીઆન આપી જાએછે તેમાં અને એ દેશના તવારીખના લખનારાઓ જે બીઆન આપી ગયાછે તેમાં જે પ્રમાણે "વેલાત અને જેપાનની તવારીખોમાં" કાંઈ સંબંધ જોવામાં આવતો નથી તેમજ તેઓમાં પણ કાંઈબીસંબંધ દીસતો નથી.† આ હું ખાત્રીથી જણાવુંછું જે, કાંઈ ખરૂં નથી; એ બંન્ને લોકોના ગરંથકારો સચાઈ અને જુઠાઈને એકએક સાથે મેળવી નાખેછે અને પોતાના ટોળાંની મગરૂરી દેખડાવવા તેઓ કદાચ કેટલીક બાબદો જણાવતાજ નથી અને બીજીઓ અતીશેઈઓકતી કરીજણાવી જાએછે. એવા એવા હેતુઓને લીધે એકજ બીનાના તેઓના આપેલા હેવાલોમાં કદાચ બરખેલાફી માલુમ પડેછે અને એ બાબદ સાથે જારે આપણે તે બાબદોનું પુરાતનપણું જોઈએછે તથા તેઓએ તે સાથે જે સનેઓ

---

* એ વીચાર ભુલ ભરેલો જાણવો. માલકમ વધારે ગુંચવારો હવે એ બાબદોમાં કરી નાખેછે માટે વાંચનારાઓએ પોતાનું મત બાંધતાં સંભાળ રાખવી. ત૦ ક૦

† આ વીચાર સાથે માલકમ જોકે એકમત થતો નથી તોપણ તે હવે હાલની શોધો ઉપરથી ખરો ભાશેછે; કેમકે યુનાનીઓ જે વંશ વીશે બીઆન આપેછે તે વીશે ફારસીવાળાઓ કાંઈ જણાવી ગયા નથી. જુઓ દીબાચો.

જણાવેલા નથી તથા દરેક પાદશાહ અને પેહેલવાનોને જુદાજુદા નામો અને ખેતાબો આપેલાંછે તે વીશે જારે આપણે વીચાર કરીએછે તારે તેથી એવી બાબદો વીશે તેઓ જે બીઆન આપી જાએછે તેમાં વારેઘડીએ જે ફરક પડેછે તથા કેટલીએક ઘણી અજાએબ જેવી બાબદો જે એક દેશનો ઈતીહાશ બનાવનાર જાણવાજોગ નહી ધારે અને બીજો તે જણાવી જાએ તેવા તફાવતો છતાં વારેઘડીએ એતેફાકથી તે હેવલો એક એક સાથે જે મળતા આવેછે તેથી કદાચ આપણને વધારે તાજુબ થવું જોઈએછે. જે ગરંથકાર વીશે મેં ઉપર જણાવીઉં છે તે એવું જણાવેછે જે, ઈશાઈ લોકોના ધરમ પુસ્તકોમાં જણાવેલા સનેઓને તાણી તોડી યુનાનીઓના કલપીત સનેઓ સાથે એકશાન કરી મેહેલવા કોશેશ કરવામાં આવેલીછે અને તારબાદ પોતે એવું લખી જણાવેછે જે, કેટલીએક ઈશાઈ લોકોના ધરમ પુસ્તકોમાં જણાવેલી તવારીખને લગતી ચોકસ બાબદોને તેઓને મળતી આવતી ફારસી તવારીખમાં જણાવેલી ખરી બાબદો સાથે સરખાવીઆથી ઓર તેઓને વધારે ટેકો મળેછે. સાઈરશના રાજના સને વીશે યાહુદી અને યુનાનીઓની તવારીખ વચે નજદીક બે સદીઓનો ફરકછે એવું જણાવીઆ બાદ તે એવું દેખડાવા માંગેછે જે, બખતુલનશર નામનો એક ઈરાની સરદાર જેને એક માનવંતા મુસલમાન ગરંથકારના જણાવીઆ મુજબ કેખુશરૂના વારસ લોહોરાસ્પે પોતાના એક સરદાર તરીકે પોતાની શેહેનશાહતના આથમણ તરફના ભાગ ઉપર હાકમી ભોગવવા મોકલીઓ હતો તે ઈનજીલમાં જણાવેલો પેલો "નેબોકેદનાજર" છે અને એના એ હેવાલને તેજ ફારસી ગરંથકાર આવું જણાવી ટેકો આપેછે જે એ બખતુલનશરે જેરૂસલમ લીધું હતું અને ઈશરાએલના બચાંઓ ઉપર તેણે ઘણી જુલમજાસ્તી પાડી હતી. એજ ગરંથકરતા વળી એવુંબી જણાવેછે જે, એનો છોકરો જેને તોરાત અને ઈનજીલમાં "બેલશાહજર" કરી લખેલોછે તેના જુલમને લીધે તેના ઉપર અરદેસર દરાજદસ્ત (જેને યુનાનીઓ "આરતેઝરકસીસ લોનજીઉમેનસ" કરી કેહેછે તે) નો કોપ થયો અને તેણે તેને બદલે લોહોરાસ્પનો નબીરો "કોરેશ" જેની મા યાહુદન હતી તેને નેમીઓ અને જે સગાઈ ઉપરથી એ મુસલમાન ગરંથકાર જણાવેછે જે, એ કોરેસે પછી યાહુદીઓ ઉપર અજાએબ જેવી પ્રીતી દેખડાવી હતી અને તેઓને કેદખાનામાંથી પોતે છોડવીઆ એટલુંજ માત્ર નહી, પણ જેરૂશલમનું પવીત્ર દેહેરૂં બંધાવવામાં પણ તેઓને તેણે મદદ કરી હતી. ઈરાનની તવારીખના સનેઓને એ બનાવના સને સાથે ઘણો ખરો નજદીક કરવામાં આવેલોછે અને જારે એ દેહેરૂં બાંધવા હોકમ આપવામાં આવીઓ હતો તારે એ સને હતો એવુંબી મુકરર કરવામાં આવેલુંછે. એ કલપનાના બચાવમાં એવું જણાવવામાં આવેલુંછે, જે ઈનજીલ આપણને એવું જણાવેછે જે, બેબેલોન ઉપર ઘેરો નાખતી વેળાએ કોરેસ યાને સાઈરિસ મીદ દેશના દરાએસના આશરા હેઠલ કામ ચલાવતો હતો અને એવો ખીઆલ કરવામાં આવેલોછે જે દરાએસ નામ જે ફારસી શબદ દારાને મળતું આવેછે તે અરદેશીર તથા ઈરાનના બીજા ઘણાંએક પાદશાહોને એક ખીતાબ તરીકેબી આપવામાં આવેલુ હતું. એ ગરંથકાર નામો તથા સનેઓના એકશાનપણાને લીધે પછી એવો સારાંસ કાઢેછે જે, આ મુસલમાન ઈતીહાસ રચનારનો કોરેસ તે તોરાત અને ઈનજીલ માંહેલો પેલો ખરેખરો સાઐરસજ છે.

મેં હમણાજ આગળ જણાવીઉંછે જે, મહમદની આગમજની ઈરાનની તવારીખમાં સનેઓ જણાવીઆ નથી તેથી દરએક રાજના વરસો તેઓમાં જે જણાવીઆંછે તે ઉપરથી આપણે માત્ર તેની ગણત્રી કરી શકીએછે. એ ગણત્રી જેમ જેમ તે જમાનો ઘણો દુર દુર જતો ગયો હોએછે તેમ તેમ તેના પ્રમાણ પ્રમાણે ખોટી થવી જોઈએ એ તો દેખઈતું છે; અને જે જમાના વીશે આપણે લખીએછે તે વીશે સઘળા ઉગમણ તરફના

ગરંથકારોના પુસ્તકોમાં જે ઘણો તફાવત માલુમ પડેછે તે ઉપરથી કોઈ ઉપર ભરોસો રાખવા આપણું મન જાજું થતું નથી. વારેઘડીએ તેઓ વીસથી તે ત્રીસ અને કોઈ કોઈ વેળાએ તો પચાસ વરસોનો ફરક પણ દરેક પાદશાહના રાજનાં વરસોમાં જણાવી જાએછે અને જારે આપણે એ સાથે જોઈએછે જે ઇશાઈ લોકોની પવીત્ર તવારીખમાં જણાવેલા સનેઓ કેટલેક દરજજે હજુર કલપીતછે[95] અને ઈરાનના પાદશાહોના બીઆનો અકશમાત રીતે તેમાં માત્રે જણાવવમાં આવેલાંછે તારે એવા અપતીજ ભરેલા સારાંસ ઉપરથી જે ખરી બાબદોને ટેકો મળેછે તે ઉપર આપણને એકદમ ભરોસો મેહેલી દેવો નહીં જોઈએ. એ ઈરાની સરદાર રામ ગુદરજ ને બખતુલનસર[96] એવું નામ આપવામાં આવીઉ હતું એવું જે કેહેવાએલુંછે તે નામ નેબોકેદનેઝર નામ સાથે મળતું આવેછે એવું વીચારી તે ઉપરથી તકરારનો જે પાયો રચવામાં આવીઓછે તે વીશે મેં આગળ એવું જણાવીઊંછે જે,ઈરાનની સઘળી પુરાતન તવારીખમાં આપણી સોડે એવો કોઈ પણ દાખલો નથી કે એ દેશના સરદારને એક અરબી[97] ખીતાબ આપવામાં આવીઓ હોએ અને આ સરદાર જે ઈરાનના પાદશાહનો એક લફતેનંટનો દરજજો ધરાવતો હતો તે એસીરીઆ દેશનો પેલો જબરદસ્ત પાદશાહ હોએ એ વાત જેમકે "કોરેશ" ને પેલો મુશલમીન ગરંથકરતા બેલશાહઝરનો વારસ લખેછે તેજ માહતમા સાઈરસ હોએ એ વાત બનવી જેમ માહાલછે તેમજ તે પણ બનવી મુશકેલ દીસેછે. તારીખે તબરી[98] ઉપરથી બખતુલનશાર અને કોરેશના હેવાલો બીજા કેટલાએક ગરંથકારોએ નકલ કરેલાછે. પણ એવા કોઈ નામોની ફીરદોસી કાંઈ પણ ખબર અંતર પોતે લેતો નથી અને આપણે ખાત્રીથી જારે એવું જાણીએછે જે, એ શાહેર પેહેલવી ગરંથકારો ઉપરથીજ માત્ર પોતે લખી જાએછે તારે એ બાબદ વીશે એને જે ચુપકીદી અખતીઆર કરેલીછે તે ઉપરથીજ એક મજબુત દાખલો મળી આવેછે જે, એવાં નામો ઈરાનની પુરાતન તવારીખોમાં જોવામાં આવતાં નથી. આગળ એવી કલપના જણાવવામાં આવેલીછે જે, તબરીના એ ચંચલ બનાવનારે પોતાની સરવે દુનીઆ વીશે લખેલી તવારીખમાં ઈરાનની બરખેલાફ તવારીખને પોતે યાહુદીઓની તવારીખમાં જે જે જોયું તે સાથે એકશાન કરવા કોશેશ કરી હશે. પણ કલપનાઓથી સને ગોઠવવા તથા નામોની અચોકશ જોડણીના સંબંધો દેખડાવવા ખોટી કોશેશ કરવી તેથી ઓરબી ઉલટો મુકરર થએલી ખરી વાતો ઉપર શક ઉતપન થાએછે અને જેઓ સચાઈને મદદ કરવા માગતાં હોએ[99] તેઓ ઓર તેને ઉલટો તેથી ધોકો પોહોચાડેછે એ વાત પણ મેં આગળ વાંચનારની ખાતર તસલી થાએ એવી રીતે સાબેત કરી આપેલીછે હેવી હું આશા રાખુંછું.

કેખુસરૂના વારસ લોહોશરપના રાજમાં બનેલી બાબદો વીશે દરેક મુસલમાન ગરંથકાર જુદી જુદી રીતે બીઆન આપી જાએછે. એઓ એની વંશાવળી અથવા સ્વભાવ અથવા એની તવારીખ એવી ત્રણે માહેલી હરેક બાબદમાં એકમત થતા નથી અને એ પાદશાહ તથા તેની પછીના પાદશાહોના રાજમાં આગળા જમાનાથાને તવારીખને લગતી વધારે ચોકસ બાબદો આવેલીછે તે વીશે ફીરદોસીના સફાઓમાં માત્ર થોડીકજ બાબદો જણાવવમાં અવેલીછે તે ઘણું અજાએબ જેવું છે. એ બીના કદાચ સ્વદેશ પ્રીતીને લીધે ઘણું કરી ઉતપન થઈ હશે જેથી એ દેશની કીરતી તથા આબાદાનીને લગતીજ તવારીખ માત્ર બચાવી રાખેલીછે અને એની ઉપર પડેલી મુશીબત અથવા શરમને લગતી દંતકથાઓનો તો ગોયા તદનજ હાથે કરી કાંતોજ કાહાડી નાખવામાં આવેલોછે યા તો કથાઓથી તેઓને ઢાંકી નાખવામાં આવેલીછે અને એટલાજ ઉપરથી આપણે એવું કહી શકીએછે જે, જેટલે દરજજે ઈરાની ગરંથકારોની સત્તા આપણી આગળ તેથી નબળી થઈ પડેછે તેટલે દરજજે યુનાની ગરંથકારોની સત્તા ઓર ઉલટી વધારે માનવા લાએક થઈ પડેછે. જે વખતમાં હીરાદોતસ થઈ ગયોછે

તે વખતની તવારીખ ઉપર આપણે હવે ખરેખર આવી પોહોચીઆ છઈએ અને એ ઉપરથી એના સફાઓ આપણને વધારે ધીઆન આપવા લાએક થઈ પડેછે. ફીરદોસી આપણને એવું જણાવેછે જે, લોહોરાસપને તખતનશીન કરવાની વાત સઘળા ઈરાની ઉમરાવોને પસંદ પડી નહીં પણ એની સારી ચાલચલણને લીધે આખરે તેઓએ એને બાહાલ રાખીઓ અને એકસો વરસ સુધી રાજ ચલાવીઆ બાદ એણે પોતાનું તખત પોતાના છોકરા ગુસ્તાસ્પને સ્વાધીન કરી પોતે બલખમાં જઈ ગોશેનશીન થયો કે, જાંહાં જરતોસ્તનો ધરમ એણે કબુલ રાખીઓ હતો. આ બનાવથી જારે એ ધરમ પાળનારાઓને તાંહાં કતલ કરવામાં આવીઆ હતા તારે તેમાં એનેબી કતલ કરીઓ હતો. લોહોરાસ્પના રાજમાં "કેમબાઈસીસ" અને "સમરદીશમેજાઇ" એ બંને પાદશાહોના રાજો એકઠાં કરી જણાવવામાં આવેલાંછે એવું માનવા આપણી પાસે પુરતાં કારણોછે.* એઓનો સને એક એક સાથે મળતો કરી બેસાડવો સેહેલથી બની શકતું નથી, પણ એઓના રાજમાં બનેલી બાબદો જેઓ કે વધારે અગતનીછે તેઓને એક એક સાથે મળતી લાવી શકાએછે. આથમણ તરફ એના લશકરે ફતેહ મેળવી એ દેખાઈતુંજછે ને જે કેમબાઇસીસની મીશર તરફની ફતેહ દેખડાવે છે અને જે વખતે તથા જે પ્રકારથી એને પોતાની જીંદગી ખોહી હતી તે બાબદ મેજાઈ લોકોને જે કતલ કરવામાં આવીઆ હતા તે સાથે દેખાઈતી રીતે મળતી આવેછે. ઈરાની ઈતીહાશ કરતાઓ ગુસ્તાસ્પને લોહોરાસ્પનો છોકરો કરી લખેછે પણ સાધારણ રીતે જેમ વીચરાએલુંછે તે પ્રમાણે યુનાનીઓનો દરાએસ હીસ્તાસ્પીસ જો એજ પાદશાહ હોએ તો હીરદોતસની આપેલી એની વંશાવળી લોહોરાસ્પ વીશે ઈરાનીઓ જે બીઆન આપી જાએછે તેને વધારે મળતી આવેછે.* પણ એ પાદશાહની જીંદગી આગમજ તથા પાછળ જે જે બનાવો બનીઆ તે ઉપરથી ઉગમણ તરફના ગરંથકારોના જણાવીઆ મુજબ જે ૬૦ વરસ સુધી એણે રાજ ચલાવીઊં હતું તે અઈઆંમમાં દરાએસ હીસ્તાસ્પીસ અને તેના વખણાએલા છોકરા ઝરકસીસ એ બંનેનાં વરસો સામટાં કરી જણાવવામાં આવેલાંછે એવી કલપના જણાવીઆ શીવાએ બીજું કાંઈ આપણે કહી શકતા નથી અને એ કલપના આપણે જો બાહાલ રાખીએ તો તે ઉપરથી આપણે એવું કહી શકીએછે જે, યુનાન ઉપર હુમલો કરનાર તો ગુસ્તાસ્પનો પેલો વખણાએલો છોકરો અસફંદીઆરજ હતો કે, જે હંમેસ પોતાના બાપના લશકર ઉપર સરદારી ભોગવતો હતો અને જેણે સઘળાં મહત કરમો કરીઆં હતાં તેઓમાં ફીરદોસીના જણાવીઆ મુજબ એશીઆમાઈનરમાં બી[100] પોતે એક મોટી લડાઈ ચલાવી હતી. એ બાબદ વીશે ઈરાની ગરંથકારો કહાણી શીવાએ બીજું કાંઈબી આપણને જણાવતા નથી અને યુનાની ગરંથકારોએ પોતાના દુશમનોની સંખીઆ વીશે ફુકરાજીથી બેહદ વધારી જે બીઆન જણાવીઊંછે[101] તે ઉપરથી આ અગતની બાબદ વીશે તેઓ જે સઘળું જણાવી જાએછે તે વીશે પણ આપણને શક ઉતપન થાએછે: શીવાએ જે તેઓના દેશ ઉપર એક ઈરાની પાદશાહની સરદારી હેઠલ એક જબરદસ્ત લશકરે ચઢાઈ કરી પણ તે લશકરે આખરે હાર ખાધી હતી. યુનાનીઓ દરાએસ હીસ્તાસ્પીસના રાજ વીશે ૩૬ વરસ અને ઝરકસીસના રાજ વીશે ૨૧ વરસ જણાવેછે જે બંને મળીને ઈરાની ગરંથકારો ગુસ્તાસ્પના રાજના જે વરસો જણાવી જાએછે તેમાં ત્રણ વરસોનોજ માત્ર ફરક પડેછે.

---

* આ બંને જુદા જુદા પાદશાહોને એક કરવા માલકમ ઘણો ગુંચવારો કરી નાખેછે. એ સઘળા એના મજકુર વીચાર હવે ખોટા માલુમ પડેલાછે. જુઓ દીબાચો. ત० ૬०

પણ જાંહાં સુધી વધારે મોતેબર સાહદત આપણને નહીં મળે તાંહાં સુધી એવા વરસોના અકશમાત સંબંધ ઉપરથી આપણને એ બીનાને એક મજબુત બુરહાન તરીકે બાહાલ રાખવી નહી જોઈએ.*

યુનાની (ગરીક) ગરંથકારોના જણાવીઆ મુજબ ઝરકસીસનો છોકરો "આરતેઝરકસીસ લોનજીમીનસ" પોતાના બાપના મરણ બાદ ઈરાનની ગાદી ઉપર બેઠો હતો. ઉગમણ તરફના ગરંથકારો જણાવી જાએ છે જે, ગુસ્તાસ્પના મોત બાદ તેનો છોકરો અસફંદીઆર કાંઈ તખતનશીન થયો ન હતો પણ તેનો નબીરો બહમન જે કે, "અરદેશીર દરાજદસ્ત"[૧૦૨] યાને લાંબા હાથનો અરદેશીર એવા નામથી જે જણાએલો હતો તે ગાદીનો માલેક થયો હતો. આ એકશાન નામો તથા ખોડખાપણ દેખાડનાર એકશાન ખેતાબો ઉપરથી આરતેઝરકસીસ અને અરદેશીર તે એકજ શખસો હતા એ વાતમાં કાંઈપણ શક રેહેતો નથી. ગ્રીક (યુનાની) ગરંથકારો આપણને એવું જણાવી જાએછે જે, ઝરકસીસને તેના એક સગા આરતબેનસે કતલ કરીઓ હતો. એ આરતબેનસ એક જબરદસ્ત અને લોભી સરદાર હતો અને પોતે માલેક થવાના વીચારથી આરતેઝરકસીસને તેણે તખત ઉપર બેસાડીઓ હતો. એજ ગરંથકારો જણાવેછે જે, એના હાથ હેઠલ ઘણાએક શખસો હતા અને એના છોકરાઓ પોતાની બાહાદુરી તથા હીંમતને લીધે ઈરાનના પેહેલવાનોમાં ઘણાજ ચુંદા પેહેલવાનો ગણાતા હતા. એના એવા હેતુની આરતઝરકસીસને ખબર પડીઆથી તેણે તેને કતલ કરાવીઓ. આથી એક લડાઈ ઉભી થઈ ને તેમધે ઈરાનના કેટલાએક પેહેલવાનો મારીઆ ગયા હતા. પણ એ પાદશાહ પોતાની ધારણામાં આખરે ફાવીઓ અને તેણે આરતેબેનસના, કુટંબનું નામ તથા તેના અધીકારનો તદન પોતે નાશ કરી નાખી પોતાના બાપના ખુનમાં જેઓ સામેલ થયા હતા તેઓમાંના દરેક જણ ઉપર પોતે કીનો બી લીધો હતો. આ બાબદ વીશે ફારસી ગરંથકારો જે હેવાલ આપી જાએછે તેમાંની સઘળી કહાણીઓ ઉપર ધીઆન નહી આપી માત્ર ખરી વાતોનેજ જો આપણે સરખાવી જોઈએ તો યુનાની અને ફારસી ગરંથકારો પોતાની પુરાતન તવારીખના એ ભાગમાં એકજ બાબદ વીશે બીઆન આપી જાએછે એવી આપણી પુરતીખાત્રી થાએછે. ઈરાનનો પેહેલવાન રૂસ્તમ શીસ્તાનના પાદશાહોમાંથી પેહેડી દર પેહેડી ઉતરી આવેલો હતો અને એ દેશના પાદશાહી કુટુંબ સાથે તે પોતે સગપણ બી ધરાવતો હતો. ઉગમણ તરફના ગરંથકારો આપણને એવું જણાવેછે જે, એ સરદાર પોતાના મુલકોથીજ માત્ર નહી પણ પોતાના હાથ હેઠલના પુરૂશો તથા સગાંઓની સંખીઆ તથા ગુણોને લીધે પણ ઘણોજ જબરદસ્ત થઈ પડેલો હતો અને એના છોકરાઓ પોતાની હીંમત અને જુરઅત (બળ) ને લીધે ઈરાનના પેહેલવાનોમાં ઘણાજ વખણાએલા ગણાતા હતા. આ સરદારે અસફંદીઆરને મારી નાખીઓ પણ તે શાહજાદાના છોકરા અરદેશીરને તેને બચાવી રાખીઓ હતો ને એ અસ્પંદીઆરના વંશમાંનો આ પુરૂષ તખત નશીન પણ થયો હતો. પણ અરદેસીર જલદીથી રૂસ્તમની અદેખાઈ કરવા લાગ્યો અને તે સરદારને તેણે મરાવી નાખીઓ એટલુંજ માત્ર નહીં, પણ તેના પેહેડી દર પેહેડી ઉતરી આવેલા મુલક ઉપર બી હુમલો કરી તે દેશ તેણે પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો અને પોતાના બાપના કીનાને હીચકારે બાહાને તેના આખાં કુટુંબને પણ મારી નાખીઊં હતું. એ બાબદ વીશે ફારસી ગરંથકારો જે જણાવી જાએછે તેનો મજકુર હેવાલ એક માત્ર ઈનતેખાબ જેવોછે અને યુનાની ગરંથકારો[૧૦૩] જે જણાવી જાએછે તેને એ હેવાલ બરોબર રીતે મળતો આવેછે તેથી તથા ઈરાનનો પાદશાહ અરદેશીર દરાજદસ્ત જે છે તે આરતેઝરકસીસ લોનજીઉમેનસછે એ વા-

* દરાએસ હીસ્તાસ્પીસ તે ગુસ્તાસ્પ નથી, અસફંદીઆર તે ઝરકશીસ નથી. આ સઘળો માલકમનો તરક હવે ખોટો પડી ચુકોછે. જુઓ દીબાચો. ત૦ ૬૦

તબી ચોકસછે. આ ઉપરથી બેશક એવું સાબેત થાએછે જે યુનાનીઓનો વખણાએલો ઝરકસીસ તેજ ઉગમણ તરફવાળાઓનો અસફંદીઆર છે.[૧૦૪]

ઉગમણ તરફની તવારીખોમાં, આપણને અરદેશીર વીશે એવું જણાવવામાં આવેલુંછે જે, તે પોતે નીતીવાન તથા મોટો પાદશાહ થઈ ગયોછે તથા તેણે રૂસ્તમના વંશનો પેહેડી દર પેહેડી ઉતરી આવેલો મુલક શીસ્તાન પોતે જીતી લીધો એટલુંજ માત્ર નહીં, પણ આથમણ તરફની કેટલીએક લડાઇઓમાંબી તેને ઘણી કીરતી ભરેલી ફતેહો મેળવી હતી. આપણને વળી એવું પણ જણાવવામાં આવેલુંછે જે, તેને યાહુદી લોકો ઉપર ઘણી માયા દેખડાવી હતી અને પોતાના રાજના માંહોમાંહેના કારોબારમાં જે સુધારા તેણે કરીઆ હતા તે વીશે સઘળા ગરંથકારો એકમતથી જણાવી જાએછે. અરદેશીરની આ તવારીખ અકસર કરી "આરતેઝરકસીસ લોનજીઉમીનસ"[૧૦૫] વીશે યુનાની ગરંથકારો જે જણાવી જાએછે તેને મળતી આવેછે. યુનાનીઓ એણે આરતેબેનસના વંશને જે રાજા પોહોચાડી તથા તેઓના મુલકો પોતે જે જપ્ત કરી લીધા તથા પોતાના ભાઈ સામે બાકત્રીઆ ઉપર એણે જે ચઢાઈ કરી પોતાના દેશના માંહોમાંહેના કારોબારમાં જે મોટા સુધારા એણે દાખલ કરીઆ હતા તે સઘળા વીશે તેઓબી પોતે જણાવી જાએછે. ફારસી ઈતીહાસ કરતાઓ એવું જણાવેછે જે, એ પાદશાહ ૧૧૨ વરસ સુધી તખ્ત ઉપર બેઠો હતો; પણયુનાનીઓ એ કાળના બીઆનમાં ઘણાં માન આપવા જોગ દીસેછે. તેઓ એવું કેહેછે જે, એણે ૪૧ વરસ સુધી રાજ ચલાવીઉં હતું. અત્રે આ બીના જણાવવા લાએકછે જે, ઉગમણ તરફના ગરંથકારો અરદેશીર અથવા આરતેઝરકસીસ નામના બીજા કોઇપણ પાદશાહ વીશે બીઆન આપી જતા નથી તેથી આ બની શકે એવુંછે જે, આ પાદશાહ અને એનો નબીરો આરતેઝરકસીસ નીમન તથા તેનો વારસ યુનાની ગરંથકારોનો "ઓકશ" જેનેબી "આરતેઝરકસીસ" કરી કેહેતા હતા તેઓના એકસરખાં નામો જોઈ તેઓની તવારીખ અરદેશીર દરાજદસ્ત સાથે તેઓએ કદાચ જોડી નાખેલી હોએ.[૧૦૬]

ઝરકસીસ બીજો અને શોગદીઆનસ જેઓ બંનેએ મળી માત્ર ૮ મહીનાજ રાજ ચલાવીઉં હતું તેઓ વીશે ફારસી ગરંથકારો કાંઈપણ જણાવી જતા નથી અને એઓની દંતકથાની રીતભાત ઉપરથી એટલું થોડુંક સુધી રાજ ચલાવી ગયલા પાદશાહોના બીઆનો તેઓ શોડેથી મેળવવા આપણે કાંઈપણ આશા રાખી શકતા નથી. પણ એ પાદશાહોને જે ઠગાઈને બાહાનેથી તખ્ત ઉપર બેસાડવા તથા તે ઉપરથી ઉઠાડી મુકવામાં આવીઆ હતા તે ઉપરથી હુમાએ[૧૦૭] વીશે તેઓ જે જણાવી જાએછે જે, તેણે ઇરાનમાં ૩૨ વરસ સુધી રાજ ચલાવીઉં હતું તથા તારબાદ પોતાનું તાજ પોતાના છોકરા દારાબ પેહેલાને સ્વાધીન કરીઉં હતું તે વાત કદાચ આપણે માની શકીએ એવી છે. ઉગમણ તરફના ગરંથકારોનાં જણાવીઆ મુજબ આ શાહાજાદી અરદેશરની છોકરી હતી. તેઓ એવું જણાવેછે જે, જારે એ પાદશાહ મરણ પામીઓ તારે તેને પેટથીજ તેણીને હમેલ રહેલા હતા. પણ એવાં શરમ ભરેલાં કામને લીધે તેણીએ પેલાં બચાંના જનમની વાત પોતે છુપાવી રાખી એટલુંજ માત્ર નહીં, પણ પેલાં બચાંને મારી નાખવાનોબી પોતે હુકમ આપીઓ હતો. પણ તે બચું મોજેજા જેવી રીતે બચાવવામાં આવીઉં હતું અને જુદાંજ નામથી પોતે એક લડાએક સરદાર માફક પાછળથી આસકારા થયું હતું. જે બાળકને પેલી માએ નાખી દેવડાવીઉં હતું તે બાળક પોતાનું માલુમ પડી આવીઆથી તેણીએ પોતાનું તાજ તેને સ્વાધીન કરીઉં અને એ જુવાન શાહાજાદાએ તખ્તનશીન થતી વેળાએ દારાબ એવો પોતે એલકાબ ધારણ કરીઓ હતો. એના આગળાં નામ વીશે તેઓ કાંઈબી જણાવી જતા નથી.

આ જમાનાના ઈરાનના પાદશાહોની નીતી વીશે યુનાની ગરંથકારો જે જણાવી જાએછે તે જે કોઈ શખસો ધીઆનથી વાંચશે તેઓની ખાત્રી થવા માટે ખરેખરી બીનાઓ તેમાંથી મળી આવશે. અરદેશીર અને તેની છોકરી ઉપર જે આ ખરાબ કરમનો વાંક ઉગમણ તરફના ગરંથકારો તરફથી મેહેલવામાં આવીઓછે તે આ દંતકથાની સચાઈમાં આપણે વાજબીની રાહે બાહલ રાખી શકીએ અને એ પાદશાહના મરણ બાદ જે અંધાધુંધી ચાલી હતી તેમાં એની છોકરીને તખતનશીન કરવામાં આવી હશે. એ પછી જારે એજ ધરમ અને રીતભાત ચાલતી હતી તે વખતની ઈરાનની તવારીખ ઉપરથી આપણી પાસે દાખલાઓછે જે, એવી રીતભાત[૧૦૮] એ લોકોની ચાલચલણોથી કાંઈ ઉલટી ન હતી અને બીજી સત્તાઓ ઉપરથી આપણને એવુંબી માલુમ પડેલુંછે જે, એ વખતની રાણીઓ ઘણો અખતીઆર પોતે ધરાવતી હતી. આરતેઝરકસીસની છોકરી જેને યુનાનીઓ પેરીશાઈતીસ[૧૦૯] એવું નામ આપેછે તે પોતાના ભાઇ દરાએસ નોથસ સાથે પરણી હતી અને તેને વીશે એવું જણાવવામાં આવેલુંછે જે, રાજપાટમાં તે પોતે ઘણોએક અખતીઆર ધરાવતી હતી. આ ઉપરથી ફારસી ગરંથકારોની હુમાએ સાથે આપણે તેનો મુકાબલો કરી શકીએ છઈએ. ઈરાનીઓની તવારીખના પેહેલા દારાબ અને યુનાનીઓના દરાએસ નોથસ[૧૧૦] યાને હરામજાદા દરાએસની તવારીખ વચ્ચે જે સંબંધ આપણે જોઈએછે તે ઉપલા સારાંસ સામે એક મુખીઅ તકરાર થઈ પડેછે અને જારે આપણે એવું વીચારીએછે જે, ફીરદોસી અને બીજા ઉગમણ તરફના ગરંથકારોએ પોતાના દેશના પુરાતન કાળના પાદશાહોની ટીપમાંથી જો કે ઘણાંએક પાદશાહોના નામો કાહાડી નાખેલાંછે તોબી તેઓએ કોઈ પણ પાદશાહને અમસ્થો પોતા તરફથી ગુશાડી મેહેલીઓ હોએ એવા ઠપકામાં તેઓ આવી પડતા નથી તેથી હુમાએ રાણી ચોકસ તખત ઉપર આવી હતી એવું જે બીઆન તેઓ આપી જાએછે તે વીશે સરતાપા નામુકર જવું કાંઈ સેહેલું જેવું નથી. પણ આગળ આપણે એવું જણાવેલુંછે જે, તેઓની તવારીખનો આ કાળ ઘણોજ અંધારાંમાંછે. આ વખતની તેઓની વારતાઓમાંથી આ ખરૂંછે જે, ઘણીજ કઠણાઈથી એવી એક પણ બાબદ મળી આવશે[૧૧૧] કે, જેને પરગનીઆત વાળાઓ સોડે બચી રહેલી એઓની ખરી બાબદો સાથે આપણે સરખાવી શકીએ.

અગરજો ઈરાની ગરંથકારોનો પેહેલો દારાબ[૧૧૨] અને યુનાનીઓનો દરાએસ નોથસ તે એકજ શખસ હતા એ કલપના પાયા વગરની થાએ તો હુમાએના રાજને આપણને તરતજ ઈનકાર કરવું જોઇએછે. રાણી પેરીસાઈતીસના દમામ તથા અખતીઆર વીશેની કેટલીએક ગુંચવણ ભરેલી દંતકથાઓ વીશે આ વીચાર એ બાબદ વીશે માત્ર ઇસારોજ જણાવેછે અને તે સાથે આરતેઝરકસીસ નીમન તથા તેની છોકરી એતોશા વચેના ખરાબ કરમની વારતા કદાચ મેહેલી દેવામાં આવી હોએ અને એવા વીચાર ઉપરથી આપણે અગરજો એવું ધારીએ જે, અરદેશીરના રાજમાંજ ફારસી ગરંથકારોએ દરાએસ નોથસ અને આરતાઝરકસીસ નીમનના રાજો ભેળી નાખેલાં હોય તો આ સનેઓમાં ઘણોખરો સંબંધ માલુમ પડી આવશે[૧૧૩] અને યુનાનીઓનો ઓકસ તેજ ઈરાનીઓનો પેહેલો દારાબ ઠડસે. બીજા દારાબ વીશે કાંઈ તકરાર કરવા જેવું નથી. યુનાની ગરંથકરતાઓનો દરાએસ કોદોમોનસ તે એજ છે એ વાત શીકંદરે ઈરાન જે એના વખતમાં જીતી લીધું હતું તે ઉપરથી પુરતી રીતે સાબેત થાએછે.

ઉગમણ તરફના ગરંથકારોએ આ મેશીદોન દેશના પેહેલવાન વીશે જે દંતકથા બચાવી રાખીછે તે ઘણીજ અધુરીછે અને થોડીએક તવારીખને લગતી ચોકસ બાબદો ઉપરથી તેઓએ હદથી જીઆદા એ કથાનો પાયો

રચેલોછે. શીકંદર વીશે જે તવારીખ તેઓ આપી જાએછે તેને યુનાનીઓની તવારીખ સાથે સરખાવવી ઘટારત છે. મુખીઅ મુખીઅ બાબદો જેવી કે, ઇરાન ઉપર તેની ચઢાઈ, દારા (દરાએસ) ની હાર અને તેનું મરણ તથા એ ફ્તેહમંદ પાદશાહની સખાવત અને એના મરતા શત્રુ ઉપર એને દેખડાવેલી દયા તથા ભલમનશાઈ ભરેલી ચાલથી થએલી મજબુત અસર અને એવી એવી બાબદોમાં તેઓ એક એક સાથે મળતા આવેછે. દરાએસ (દારા) વીશે ઇરાનીઓ જે બીઆન આપેછે તેમાં તેઓ યુનાનીઓ સાથે એક મળતા આવતા નથી. તેઓ એવું જણાવેછે જે, એ પાદશાહ શરીરે ખોડખાપણવાળો તથા બદ મનશાનીનો હતો; પણ હાર ખાઈ જે એ તાબે થયો તે વાત ચોકસ હોવાથી પોતાનું અભીમાન દેખાડવા જે એને વીશે એ પ્રમાણે હાથે કરી તેઓએ આવું બીઆન આપેલુંછે એ તો દેખઈતુંછે. એઓના સફાઓમાં આપણે શીકંદરે "તેફશીહા" અથવા "ઓમફ્રીસ" સાથે જે મીત્રાચારી કરી તથા પોરસ સાથે જે લડાઈ ઉઠાવી હતી અને સીથીઅનો (તાતારીઓ) ઉપર જે ચઢાઈ તેણે કરી તે વીશેનો જરાક ઈસારોબી જણાવેલો જોઈએ છઈએ પણ એઓમાંની એકે બાબદના હેવાલ પર આપણે ભરોસો લાવી શકતા નથી. એ શીવાએ બાકીની બીજી સઘળી બાબદો તથા એના મોત વીશેનો હેવાલ પણ સઘળો કહાણીઓથી ભરપુરછે. કલપનાથી ગમે એવી વારતા જે ઉતપન થઈ શકેછે તે એના મોટાં નામને લીધેજ તેઓ માની દેછે પણ આ સઘળું અતીશેયોકતી ભરેલું દાસ્તાન માત્ર તેની તારીફ દેખડાવવા માટેનું છે. ફારસી ગરંથકારો કેહેછે જે શીકંદર એ નેકી તથા દરેક મોટા ગુણોનો એક નમુનો હતો. એના જેવા ગુણો ધરાવીઆથી હરેક આદમી પોતાના જાતભાઈઓ ઉપર બુજરગી મેળવીઆ વીના રેહે નહી; અને એના અખતીઆર તથા દમામ વીશે વારેઘડીએ તેઓ એવું જણાવેછે જે, આ દુનીઆ ઉપર તેથી કોઈ પણ બીજો પાદશાહ સરસ દરજજે પોહોચેલો નથી.

સીકંદરના મરણ બાદ ઈરાનમાં જે અંધાધુંધી થઈ તે ઉપરથી એ લોકોની તવારીખમાં એક મોટો ભાગ ખાલી રહી ગએલોછે, કાંએજે આગળ જણાવવામાં આવીઊંછે જે, એ ઇરાની ઈતીહાશ બનાવનારાઓ શીકંદર પછીના તરતના વારસોની કાંઇબી ખબર લેતા નથી. આરસેસીસ[૧૧૪] વંશની બે શાખાઓએ નજદીક પાંચ સદીઓ સુધી ઇરાન ઉપર જે રાજ ભોગવીઊં હતું તેની ઇરાની ગરંથ કરતાઓએ માત્ર ત્રણ કરતાંબી ઓછી શદી કરી નાખેલીછે; અને તેઓના બરખેલાફ તથા અધુરા હેવાલોને લીધે આપણે એવું મત આપી શકીએછે જે, એ વખત વીશે તેઓ નામોની એક અસુધ ટીપ શીવાએ બીજું કાંઇપણ ધરાવતા નથી. ફીરદોસીતો એ વખતની તવારીખ બચાવી રાખવામાં આવેલી નથી એવું કહી એ કાળની તવારીખ ખરેખર પોતે પડતીજ મેહેલેછે. તે એવું જણાવેછે જે, શીકંદરના મોત બાદ ઇરાન ઘભરાટ ભરેલી હાલતમાં આવી પડીઊં હતું ને એ હાલતમાં તે બે સદીઓ સુધી ચાલુ રહયું હતું; અને તાંહાં ખંડીઆ રાજાઓ[૧૧૫] માત્ર રાજ ચલાવતા હતા તથા આપસ આપસમાં લડાઇઓ કરતા હતા અને એ મારામારી કરનાર સરદારોનો અખતીઆર એટલો બધો તો વગર પાયાનો હતો જે, એ સઘળા વખતમાં ઇરાનીઓને માથે કોઈ પાદશાહજ હતો નહી એવું આપણે કહી શકીએછે. આ ટુંક અને ઉપર ટપકેનું બીઆન આપીઆ બાદ તે પોતે સાસાની વંશના મુળ પુરૂષ અરદેસરની જીંદગીનો હેવાલ આપવા શરૂ કરેછે.

એ વખતની આખી તવારીખ ફીરદોસીએ તદનજ પોતાના પુસ્તકમાંથી કાહાડી નાખેલીછે તે ઉપરથી એ ગરંથકરતા ઉપર આપણો વીસવાસ વધેછે; કાંએજે તે ઉપરથી એવું સાબેત થાએછે જે, પોતાની કલપનાથી એણે પોતાના નામાને આરાસ્તા કરવા ગમે તેવી છુટ પોતે લીધી હોએ તોબી પેહેલવી પુસ્તકો ઉપરથીજ પોતાનો

ગરંથ રચવા બારીકીથી તપાસ એણે કરેલીછે. વળી એની ખામોંશી ઉપરથી આપણે એવું કહી શકીએછે જે પારથીઅન વંશ વીશે એ પેહેલની ગરંથોમાં કાંઈબી જણાવવામાં આવીઊં ન હશે. ઈરાનની તવારીખમાં આ ભાગ જે મેહેલી દેવામાં આવેલોછે તેનું કારણ દેખાઈતું છે. એ અને એવીજ હાલત ધરાવનાર બીજા લોકોમાં ધરમના ઉપાધીઓજ માત્ર પઢેલા શખસો હોએછે અને એ ઉપાધીઆઓજ માત્ર એલમ ઉપર શુગલ રાખેછે તેથી આરશેશીશના વંશના રાજમાં જરતોસ્તનો ધરમ જે માઠી અવસ્થામાં આવી પડીઓ[116] માટે જે ગરંથકરતાઓએ આરતેઝરકસીસ[117] અને તેના વારશોની કીરતી મોટેથી ગાઈ હોએ તેઓએજ જેમ બનીઊં તેમ તેઓની આગમજ થઈ ગએલા પાદશાહી વંશો વીશે પોતે કાંઈબી જણાવીઊં નહી હોય અને એ વીશેનું મુખીઅ કારણ એમજ હોએ એવું આપણને દીસેછે.

આશક અથવા આરશેસીસ ઈરાનના પુરાતન પાદશાહોના તોખમથી પેદા થએલો હતો એવું જે ઉગમણ તરફના ગરંથકારો જણાવેછે, તે વીશે જો કે આથમણ તરફના ગરંથકારો ઈનકાર જતા નથી તોબી પારથીઅન લોકો[118] વીશે બીઆન આપતી વેળાએ એકમતથી તેઓ એવું બાહાલ રાખેછે જે, એ લોકો અસલમાં સીથીઅનો યાને તાતારો હતા અને તેઓના જણાવીઆ મુજબ તેઓ ઘણીએક સદીઓ સુધી ઈરાન ઉપર રાજ ભોગવી ગયાછે. પણ કેટલાંએક કારણો ઉપરથી આ ચોકસ બાબદ વીશે આપણને શક ઉતપન થાએછે અને પુરાતન ગરંથ કરતાઓમાંનો એક ઘણોજ સઉથી અછી માહીતગારી ધરાવનાર ગરંથકાર[119] ખુલ્લી રીતે આપણને એવું જાહેર કરેછે જે "પારથીઅનો જેઓનો મુલક દજલા (તાઈગિરીસ) નદીને કીનારે આવેલો હતો તેઓને અસલમાં કારદુચીઆ કરી કેહેતા હતા." કારદુચીઆ જેને અરવાચીન કાળમાં કુરદીસ્તાન કરી કેહેછે તેની ભુગોળ વીદીઆમાં જણાવેલી જગા, તાંહાંના જંગલી અને નહીં તાબે થએલા રેહેવાસીઓની રીત ભાત તથા ઈરાનના પાદશાહો સાથેની તેઓની હંમેશાની લડાઈને લીધે[120] આ ઘણું કરીને બની શકે એવું લાગેછે. શીકંદરના વારસોમાં જે તડાંઓ પડીઆં હતાં તેથી એ દેશ જે અંધાધુંધી હાલતમાં આવી પડીઓ તેને કરીને એ ભાંગી પડેલી શેહેનશાહતની લુટમાં સામેલ થવા એ કારદુચી લોકો પોતાના પાહાડોમાંથી નીચે ઉતરી આવીઆ હતા. પણ અસલી પારથીઅનો[121] અથવા બીજા શબદોમાં બોલીએ તો સપર પેહેલાં જે ટોળાંઓ કે, જેઓને એ નામ આપવામાં આવીઆં હતાં તેઓ ઓકસ (જહુન) કે તાઈગિરીસ (દજલા) નદીના કીનારા આગળથી આવીઆ હતા તે વાત જેવી જાણવા લાએક નથી તેવીજ તે વીશેની શોધ પણ દીકટછે; કાંએજે આ દેખાઈતું છે જે, જ્યારે એ નામ ઈરાનના આખાં રાજમાં સાધારણ રીતે આપવામાં આવીઊં તારે જેઓ એ નામ અસલમાં ધરાવતા હતા તેઓ સાથે તેમાં બીજાં સેંકડો ટોળાંઓના નામોબી દાખલ થવાં જોઈએ. આપણે નીરભએ રીતે એ સારાંસ કાહાડી શકીએછે જે, જે વેળાએ ફ્રંહગસ્તાનના ઘણાખરા ભાગના રેહેવાસીઓને ઈરાનનું રાજ પારથીઆ જેવા નામથી જણાએલું હતું તે વેળાએ એ દેશ પોતાના પાદશાહો અને સ્વતંત્ર સરદારોની હંમેસની ચાલુ મારામારીથી ખરાબ હાલતમાં આવી પડેલો હતો. સઘળાઓ ઉપર આવી પડતી ધાસ્તીને લીધે ઘણાએક પારથીઅન પાદશાહો મોટાં લશકરો સાથ પારકા દેશના પોતાના દુશમનો સામે થતા હતા એ વાત બેશક ખરીછે, પણ આપણને એવુંબી માલુમછે જે, એ વેળાએ પોતાની સરસ આબરૂને લીધે જે પાદશાહો એવી ઊંચી પાહેરીએ ચહડી બેસ્તા હતા તેઓ પોતે ભારી દમામ અને મોટા મોટા ખેતાબો પણ ધારણ કરતા હતા. પણ એ ઉપરથી એવું કાંઇ સાબેત થતું નથી જે, આરશેસીસ વંશાંના પાદશાહો પોતાની આગમજ તથા પોતા પછી થઈ ગએલા વંશોના પાદશાહો બરોબરનો અખતીઆર

પોતે ધરાવતા હતા. એ પાદશાહોને કદાચ આપણે એક એક પર આધાર રાખનાર સરદારો જેઓમાનાં દરેક પાદશાહી અખતીઆર મેળવવા આરજુ ધરાવતા હતા[122] તેઓના માત્ર પ્રમુખો માફક ગની શકીએ; અને અપટાઈતથા ઝનુનને લીધે જે કે એ લોકોની તવારીખનો આ એક મોટો વખત અંધારામાં ઢંકાઈ ગએલો છે તોબી એ જંગલી વખત હતો એવા ઠપકામાંથી તે કોઈપણ તરેહથી મોકળો થઈ શકતો નથી અને એ જમાનામાં રાજ ચલાવી ગયલા પાદશાહોની યાતો જે દેશ ઉપર તેઓ હાકમી ભોગવી ગયાછે તે દેશની કીરતીહંમેસગી સુધી તાજી રાખવા તેઓની બનાવેલી થોડીકજ ઈમારતો યા નીશાનો હાલ આપણે શોધી કાહાડી શકીએ છઈએ.

સાસાની વંશની શહરૂઆતથી ઈરાનની તવારીખ એક જુદોજ દેખાવ લીએછે. ઉગમણ તથા આથમણ તરફની જુદી જુદી કોમો સોડેથી આપણે જેવી આશા રાખી શકીએ તે માફક એ બેઉ તરફના ગરંથકારો એક એક સાથે હવે સારીપઠે મળતા આવેછે. એ વખતની તવારીખ વીશે પણ ફારસી ગરંથકારો કાંઈ સને જણાવી જતા નથી પણ દરેક પાદશાહના રાજ વીશે જે વરસો તેઓ જણાવી જાએછે તે અકસર કરી આથમણ તરફના ગરંથકારોના ઘણા ચોકસ રીતે જણાવેલા સનેઓને મળતા આવેછે અને એ બાબદને લીધે જાંહાં સુધી અરબસ્થાનના ખલીફો ઈરાનની ગાદીના માલેક થયા તાંહાં સુધી સાસાની વંશના પાદશાહોએ ઈરાનમાં રાજ ચલાવીઉંછે અને તેઓની જણાવેલી તવારીખ અકસર કરી ખરીછે એવી આપણી ખાત્રી થાએછે.

ઈરાનના ગરંથકારો ઇરાન વીશે જે પ્રાચીન ઈતીહાસ લખી ગયાછે તેને આપણે ત્રણ જુદા જુદા કાળોમાં વેહેંચી શકીએછે.[123] એકતો "કહાણી કથા ભરેલો કાળ" જેમાં કેઓબાદ જેને ગ્રીકો દેજોસીસ કરી કેહેછે તેની આગમજની સઘળી ગુજરી ગએલી બાબદો આવેલીછે. બીજો "કવીતા કાળ" જેમાં થોડીક ખરી બાબદો સાથે ઘણી ખરી કથાઓ આમેજ થઈ ગએલીછે અને જેમાં કેઆની વંશની શહરૂઆતથી તે અરદેશીર બાબગાન રાજ ચલાવવા લાગ્યો તાંહાં સુધીનો સઘળો વખત આપણે ગણીએછે. ત્રીજો "ઈતીહાશી કાળ" જે કે એ (અરદેશીર) પાદશાહથી શરૂ થાએછે અને જે વંશ એણે સ્થાપીઓ તેની આખરી સાથે એ કાળબી પછી સમાપ્ત થાએછે.

પેહેલા[124] યાને કહાણીકથા ભરેલા કાળ વીશે ચોકસ સનેઓ મુકરર કરવા કોશેશ કરવી વીઅરથ છે. બીજા વીશે આપણને યુનાની ગરંથકારોથી મદદ મળેછે ખરી પણ દેજોસીસના વખતથી તે એલેકજાનદર (શીકંદર) ની સ્વારી સુધી યુનાની તથા ફારસી ગરંથકારો વચે નજદીક ત્રણ સદીઓનો ફરક પડેછે. જારે આપણે એવું વીચારીએછે જે, એ વખત વીશે જણાવેલા ઈરાનીઓના સનેઓ પાયા વગરના તથા દરેક પાદશાહના રાજના વરસોનો ઈતીહાસ ઠેકાણા વગરની દંતકથા ઉપરથી લખાએલાછે તારે એ તફાવત કાંઈ ઘણો અગત જેવો દીસતો નથી. પોતાના કેટલાએક પાદશાહોના રાજ વીશે એક સદી કરતાંબી વધારે વરસ તેઓ જણાવેછે અને આવા અચોકસ અને થોડાનું ઘણું કરી જણાવેલા વખત વીશે પણ ઘણી કઠણાઈથી હરેક બે ગરંથકારોબી એકમળતા થતા હશે. સનેના આવા સંબંધોને લીધે તે ઉપર વીચાર કરવો ઓર ઉલટો વખત અમસ્થો રોકાએ એવોછે માટે ઉગમણ તરફના ગરંથકરતાઓના આપેલા હેવાલોને યુનાનીઓ સાથે સરખાવતાં એક એક સાથે મળતી આવતી વધારે ચોકશ અને ખાત્રી કરે એવી બાબદો શીવાએ સનેના અકશમાત સંબંધ અથવા ઘેરસંબંધો ઉપરથી તેઓને બુરહાન તરીકે અથવા સારાંસ લાવવા મદદ તરીકે ગણવા મેં કદીપણ વેત્રણ કરી નથી.

શીકંદરના મરણ પછી તે ઠેઠ અરદેશર બાબગાન જે યુનાની ગરંથકરતાઓનો બીજો આરતેઝરફસીસ

થાંએછે તેના રાજ સુધી ઈરાનીઓના સનેને યુનાની તથા રૂમી ઈતીહાશ લખનારાઓ સાથે એકમળતા કરવાનું કામ ઓર ઉલટું વધારે અઘરૂં છે તેનું કારણ એ જે, એશીઆ ખંડના ગરંથકારો એ વખત વીશે એવું કાંઈબી જણાવી જતા નથી કે, જેને આપણે ઈતીહાસ એવું નામ આપી શકીએ. આગળ કહ્યા મુજબ તેઓ આપણને પાદશાહોના નામની માત્ર એક ટીપ આપી જાએછે અને એ કાળમાં જેટલો વખત આવવો જોઈએ તે જે પાદશાહો વીશે એઓ જણાવી જાએછે તેઓના રાજની ગણત્રી સાથે સરખાવતાં ઓર કેટલીએક સદીઓનો આપણને ફરક માલુમ પડેછે; કાંએજે પારથીઅન પાદશાહો જે રૂમની તવારીખના ઘણા વખણાએલા જમાનામાં થઈ ગયાછે તેઓના રાજના વખત વીશે ચોકસ રીતે ગણત્રી આપવા આપણને આથમણ તરફના ગરંથકારોની સત્તા ઉપરથી કાંઈબી રીતે અધરાઈ નડી શકતી નથી.

અરદેશીર બાબગાનના રાજની શહરૂઆતથી તે યઝદેઝરદની શીકસ્ત સુધી ફારસી ગરંથકારો જે સને તથા જે જે મુખીઅ બાબદો વીશે જણાવી ગયાછે તે આથમણ તરફના લખનારાઓ સાથે એટલી બધી તો રીતે મળતાં આવેછે કે, તે ઉપરથી આપણે એ વખતને ઈતીહાશી કાળ કરી કેહેવા શકતીવાન થયા છઈએ. સાસાની વંશના પાદશાહો વીશે જે હેવાલ આપણી પાસે મોજુદ છે તે કેટલીએક કથાઓથી આમેજ થઈ ગયલો તથા કલપીત શરેહ જેહેવાં બીઆનોથી વારેઘડીએ સણગારવામાં આવેલોછે ખરો; પણ એ ખામીઓથી કોઈપણ ઉગમણ તરફનું પુસ્તક તદનજ ખાલી દીસતું નથી માટે એ વંશની ઉતપતી સુધી જે જમાના વીશે બીઆન વચમાં ફારશી ગરંથોમાં મુકી દેવામાં આવેલુંછે તે તથા મુસલમીન લોકોની ફતેહથી એ રાજ જે તદનજ તારાજ થઈ ગયું હતું તે વીશે આપણે જારે વીચાર કરીએછે તારે ઈરાનની કદીમ તવારીખના એ ભાગમાંબી આપણે જે ખામી અને અધુરાપણું જોઈએછે તેથી દલગીર થવાને બદલે અકસર કરી જે ચોકસવાર બીઆન અપાએલું જોઈએછે તેથી ઓર ઉલટું આપણને વધારે ખુશી થવું જોઈએછે.

હરેક જબરદસ્ત ટોળાંની આગળી જાહોજલાલી વીશે તેઓના પુરાતન મેહેલોની ભપકાદાર રહી ગએલી નીશાનો શીવાએ બીજી કોઈપણ નીશાનીઓ ઉપર આપણું મન વધારે ગંભીરાઈથી વીચાર કરી શકતું નથી. એક ઈમારત કે જેની બાંધણી ઉપર એક પાદશાહતની આખી દોલત ખપી ગઈ હતી અને જેને દુનીઆના તરેહ તરેહવાર હુનરોથી સણગારવામાં આવી હતી તથા નહી નાબુદ થઈ શકે એવા ખડકોથી તે બાંધી તેના ઉપર જે તેની તવારીખ કોતરવામાં આવેલી હતી તે આખી ઈમારતનો હવે નાશ થઈ ગયોછે એટલુંજ માત્ર નહીં, પણ તેનો પાયો નાખનાર (બંધાવનાર) કોણ હતો તેબી આપણને હાલ જમાનામાં માલુમ પડતું નથી અને જે ભાષામાં તેની તવારીખ કોતરવામાં આવી હતી તે ભાષા અરવાચીન કાળમાં આદમી જાતની ભાષાઓમાં કાંઈ ગણાતી નથી એવું જારે આપણને કેહેવામાં આવેછે, તારે આપણી (આદમી જાતની) હાલત વીશે કેવો જોશ ભરેલો વીચાર આપણા મનમાં ઉતપન થાએછે! આવા ભુલાઈ ગએલા દબદબાની તારાજ નીશાનો હાલ ઈરાન દેશમાં ઠેકાણે ઠેકાણે મળી આવેછે અને એ વીશે એ ટોળાંનાં એક સાહેરના ખુશનુમા અને જોસ ભરેલા શબદોમાં બોલીએ તો "સીઝર (કેસરે રૂમી) નાં મેહેલમાં કરાડીઆઓ હવે પોતાના જાલાં વણેછે તથા અફ્રાસીઆબના ગુંબજો ઉપર ઘુવડો હવે પોહોરેગીર તરીકે ઉભાં રેહેછે!"[૧૨૫]

પરસીપોલીસના મેહેલની તારાજ નીશાનો અતીઆર સુધી રહી ગએલી નીશાનોમાં સઉથી સરસ ભપકાદાર નીશાન ગણાએછે અને આ ગંજાવર ઈમારતનો જે ભાગ બચી રહેલોછે તે ઉપરથી આપણે એવું કહી શકીએછે જે, તે ગ્રીસ અથવા રૂમના સઉથી સરસ કામોની એક વખતે બરોબરી કરી શકતી હતી. એની

ખુબસુરતી વીશે ચુનોચરા હેવાલ આપવાની આ કાંઈ જગા નથી.* એ કામ વીશે કેટલાએક વખણાએલા મુસાફરો તથા ચીતારાઓનો વખત રોકાએલોછે અને ઈરાની લોકોના હુંનર તથા દબદબાની આ મોટી ઈમારતના પાયા નાખનાર વીશે જે ઘણા ખરાં મતો આપવામાં આવેલાંછે તેઓમાં હું મારૂં મત જણાવી કાંઈ વધારો કરવા માગતો નથી તથા તેના કીંમતી અને તરેહ તરેહવાર લેખોની માએની વીશે પણ હું મારી તરફથી કાંઈબી કલપના જણાવવા દુરૂસ્ત જોતો નથી, જાંહાં સુધી એની દીવાલો ઉપરના લેખો ઉકલાવવામાં આવશે નહી તાંહાં સુધી અક્સર કરી એ ખરી બાબદો બેમાલુમ રેહેશે. ફારસી ગરંથકારો[૧૨૬] એ મેહેલ જમશીદનો બનાવેલોછે એમ જણાવેછે અને તેથી તેઓ એને તેનું તખત અથવા ગાદી એવું નામ આપેછે. તેઓ એવું જણાવેછે જે, અરદેશીરની છોકરી હુમાએ આ પાદશાહી મેહેલને ઘણો આરાસ્તા કરીઓ હતો અને તાંહાં તે પોતે વારંવાર આવ જા કરીઆબી કરતી હતી પણ તેને શીકંદરે[૧૨૭] આખરે તારાજ કરી નાખીઓ હતો. ઈસ્તખરના શેહેરની પડોસમાં એ મેહેલ આવેલોછે અને તખતેજમશીદનો નાશ થઈ ગયા બાદ પણ ઘણુંક સુધી તે બચી રહયો હતો. જે ઈતીહાસ કરતાઓ ઉપર આપણે ભરોસો મેળી શકીએ તેઓ શોડેથી આપણે એવું પણ જાણીએછે જે, એ શેહેરના રેહેવાસીઓ પોતાના દેશ જીતનાર (મુશલમાનો) ના હરરતા શત્રુઓ તરીકે ઘણુંક સુધી જણાએલા હતા અને ગોયા પોતાની આસપાસ બીસમાર પડેલી ઈમારતોની આગળી કીરતીથી ઉસ્કેરાઈ તેઓએ પોતાની હીંમત અને મગરૂરી રાખી મેહેલી હતી કે, જે અરબ લોકો ઈરાનના સપર પેહેલા માલેક થયા[૧૨૮] તેની ઘણીક સદીઓ સુધી તદન તાબે થઈ ન હતી.

પરસીપોલીસનો માત્ર મેહેલજ નહીં પણ જે પાહાડની હેઠલ તે આવેલોછે તેનો સઘળો ભાગ અને તે સાથે તેની પડોસના ઘણાએક ખડકો કોતરકામોથી સણગારવામાં આવેલાંછે કે, જેઓમાં અને ફીરદોસીના સફાઓમાં જણાવેલા હેવાલોમાં આપણે કેટલોએક સંબંધ શોધી કાહાડી શકીએ છઈએ અને ઈરાનીઓમાં પોતાના ધરમની કીરીઆ તથા પોતાની તવારોખની મુખીઅ બાબદો કોત્રી રાખવાની રસમ હતી એ વાત પુરતી રીતે તે ઉપરથી સાબેત થઈ શકેછે. પરસીપોલીસના કેટલાએક ચીત્રો આતસની ગોયા પરશતેશ કરતા હોય એ પ્રમાણે ચીતરવામાં આવેલાંછે અને સીરાઝની આસરે આથમણ બાજુએ આઠ માઈલ ઉપર શાહપુર નામનું જે શેહેર આવેલુંછે તાંહાં શાહપુર (અથવા પેહેલા શાપોર) નું જાંહાં પાએતખત હતું તેની પડોસમાં એક ખડક ઉપર આપણે એ પાદશાહનો ચીતાર કોત્રેલો જોઈએ છઈએ ને તેણે રૂમના શેહેનશાહ વેલીરીઅનને કેદ પકડેલોછે અને એ પાદશાહી બંદીવાનને છોડવવા માટે કેટલાએક એલચીઓ તેની પાસે જાણે ઓઝરખાઈ કરતા હોએ એવી રીતે કોતરવામાં આવેલાછે. ફતેહની ધામધુમ દેખડાવનાર આ યાદગારીની નીશાન સાંમે કેટલાંએક બીજાં તવારીખને લગતાં કોતરકામો આવેલાંછે કે જેઓમાં એક ઓરડો આવેલોછે ને જેની અંદર પોતાની આસપાસ ઉભા રહેલા ચીત્રો વચે પાદશાહી દમામથી બેઠેલા એક રાજાનો ચીતાર જોવામાં આવેછે. એ ચીતારની નજર આગળ એક ચીતાર બે માથાંઓ લાવી હાજર કરતો હોએ એવો પાડવામાં આવેલોછે, જે લોકો પોતાની કીરતી આવાં જંગલી ચીતારોથી હંમેશ તાજી રાખવા માગે તે લોકો કેવી સુધરેલી હાલતમાં પોતે આવી પોહોચેલા હોએ તે વીશે આપણને બીજી કાંઈ સત્તા જોઈતી હોએ તો તેમાંની માત્ર આ એકજ સત્તા બસ છે.

---

* હવે પછી સર વીલીઅમ ઉઅલીનાં બે દફતરોનો તરજુમો હું પીકચરો સુધાં જે બાહેર પડનાર છું તેમાં એ વીશે વીગતે વાચવામાં આવશે માટે દીબાચામાં ઈરાનની તારાજ નીશાનો વીશે લંબાણ થઈ જાએછે તેથી મુતલગ મેં બીઆન આપવા આ દફતરમાં દુરૂસ્ત વીચારીઊં નથી. ત૦ ક૦

શુસ્તરનું અરવાચીન શેહેર જે કારૂન નદી ઉપર શુશ અથવા શુશાની[૧૨૯] પુરાતન રાજધાનીથી લગભગ ત્રીસ માઇલ પુરવે આવેલુંછે તે શેહેરબી શાહપુરે બંધાવીઊં હતું એમ ફારસી ગરંથકરતાઓ જણાવેછે. એ ગરંથકારો કેહેછે જે, સુસ એ એક પેહેલવી લુગતછે કે જેનો અરથ સારૂ કરી થાએછે અને શુસ્તર તે શબ્દનો વધારે અહડતો દરજજો દેખડાવેછે કે જેનો અરથ વધારે સારૂં કરી થાએછે. એજ દંત કથાઓમાં એવુંબી જણાવવામાં આવેલુંછે જે, શાહપુરે પોતાના રૂમી બંદીવાનો પાસેથી એ શેહેર બાંધતી વેળાએ મદદ લીધી હતી અને કેમનશીબ વેલીરીઅનને જે કીલ્લામાં કેદ કરેલો હતો તે કીલ્લોબી ઈરાનીઓ મુસાફરોને દેખડાવેછે; પણ ઈરાનની જાહોજલાલી દેખડાવનારી પુરાતન નીશાનોમાં એ શેહેરની પાસે જે બંદ આવેલા છે તે ઉપરથી તે ઘણુંજ વખણાએલુંછે. એ બંદ એ શેહેર બંધાવનારે ખેતીવાડી સારૂ કારૂન નદીનો રસ્તો ફેરવી તેણે એક નેહેર જેવી કરી નાખી તેની આરપાર પછી બંધાવીઓ હતો. ચુનાથી ચોહોડેલા કાપી કાહાડેલા પથરો કે જેઓને લોહોડાંના કકડાઓથી શીકરી લીધેલાછે તેનો એ બંદ બાંધવામાં આવેલોછે. એની પોહોલાઈ વીસ ફીટ અને એની લંબાઈ ૧૨૦૦ ફીટથી કાંઈ ઓછી નથી. અધવચમાં પેલા ઝરાના થોડાંક પાણીને પાછાં પોતાના અસલી તલીઆં સુધી વેહેવા દેવા સારૂ બે નાહાના મેહેરાબો જે બનાવવામાં આવેલાછે તાંહાં આગળ એને જે પોકળ રાખેલોછે તે શીવાએ એ સઘળો બંદ આખો બટ્ટ બાંધવામાં આવેલોછે. આ મોહોટું કામ વધારે ધીઆન આપવા લાએકછે; કાંએજે પેલી સઘળી તારાજ નીશાનો જેઓ ઈરાનના આગળા પાદશાહોની જાહોજલાલી તથા દમામ દેખડાવેછે તેઓમાં આવી ઉપીઓગી નીશાન માત્ર આપણે એજ શોધી કાહાડી શકીએ છઈએ અને તેજ જમાનાના ભપકાદાર મેહેલો તથા ગંજાવર ઈમારતોનો જો કે હવે નાશ થઈ ગએલોછે તોએ આવાં એના ઉપીઓગી કામને એ નીશાન હજુ સુધી બચી રહેલીછે. જમાનાની ચુંગાલ તથા કારૂન નદીના ઝડપમાં વેહેતા ઝરાથી કરી થોડી ઘણી નુકશાની એ બાંધકામને જે પોંહોંચી હતી તેથી થોડાંક વરસોની વાત ઉપર એને સમરાવામાં આવીઊં હતું અને જે હેતુથી અસલમાં એ બંદ બાંધવામાં આવીઓ હતો તે હેતુ મુજબ ફરીથી "દીશફૂલના" ખુશનુમા મેદાનોને એ બંદ હમણાના વખતમાંબી ફળવંત કરેછે.

શુસ્તરનું શેહેર જો કે કદમાં ઘણુંજ ઘટી ગએલુંછે તોબી તે એક પ્રાંતનું પાએતખત શેહેર હજુર ગણાએ છે. એક સલગ પાહાડોની હારને તલીએ એ શેહેર આવેલુંછે અને કારૂન નદીનો ઝડપમાં વેહેતો ઝરો એની હેઠલથી ચાલીઓ જાએછે. એક મેહેરાબદાર પુલ જે ઊંચાઈમાં ૮૦ ફીટથી પણ વધારેછે તે સામેના કીનારા[૧૩૦] આગળના મુલકો સાથે એને જોડી નાખેછે. શુસ્તરની ૩૬ માઈલ આથમણુ તરફ પુરાતન શુસ[૧૩૧] અથવા શુસાની તારાજ નીશાનોની શોધ આપણને માલુમ પડતી જાયછે. એ સઘળી તારાજ નીશાનો હાલ જમાનાના "દીસફૂલ"ના શેહેર અને કારાસુ નદીના ઉગમણ તરફના કીનારાની વચોવચમાં નજદીક ૧૨ માઈલની વેગલાઈ સુધી આવેલીછે. બાબેલોનની તારાજ નીશાનો માફક એ તારાજ નીશાનો આગળ ઈંટરડી અને રંગીન નળીઆંના[૧૩૨] ઢગને ઢગ પડેલા[૧૩૩] (ટેકરાના ટેકરા) નજરે પડેછે. એવા એક ઢગની હેઠલ દેનીઆલ પેગમબરની[૧૩૪] કબર આવેલીછે. એની બાંધણી નાહાની સરખીછે પણ તેમાં કેટલાએક દરવીશો (ફકીરો) નો સમાવ થઈ શકેછે. એ દરવીસોનું ખુદ એ કબરની જીઆરત સારૂ આવનાર હાજીઓ જે ભીક્ષા આપી જાએછે તેમાંથી ચાલીઊં જાએછે. હાલ જમાનામાં એ દરવીશોજ માત્ર સુસામાં વસેછે અને જે જગા ઉપર એક વખતે આદમીઓએ પોતાની કારીગીરીથી ઘણા મોહોટા મેહેલો બાંધીઆ હતા[૧૩૫] તાંહાં હાલના વખતમાં દરેક જાતના જંગલી ફાડી ખાનારાં જાનવરો છુટથી વાસો કરેછે!

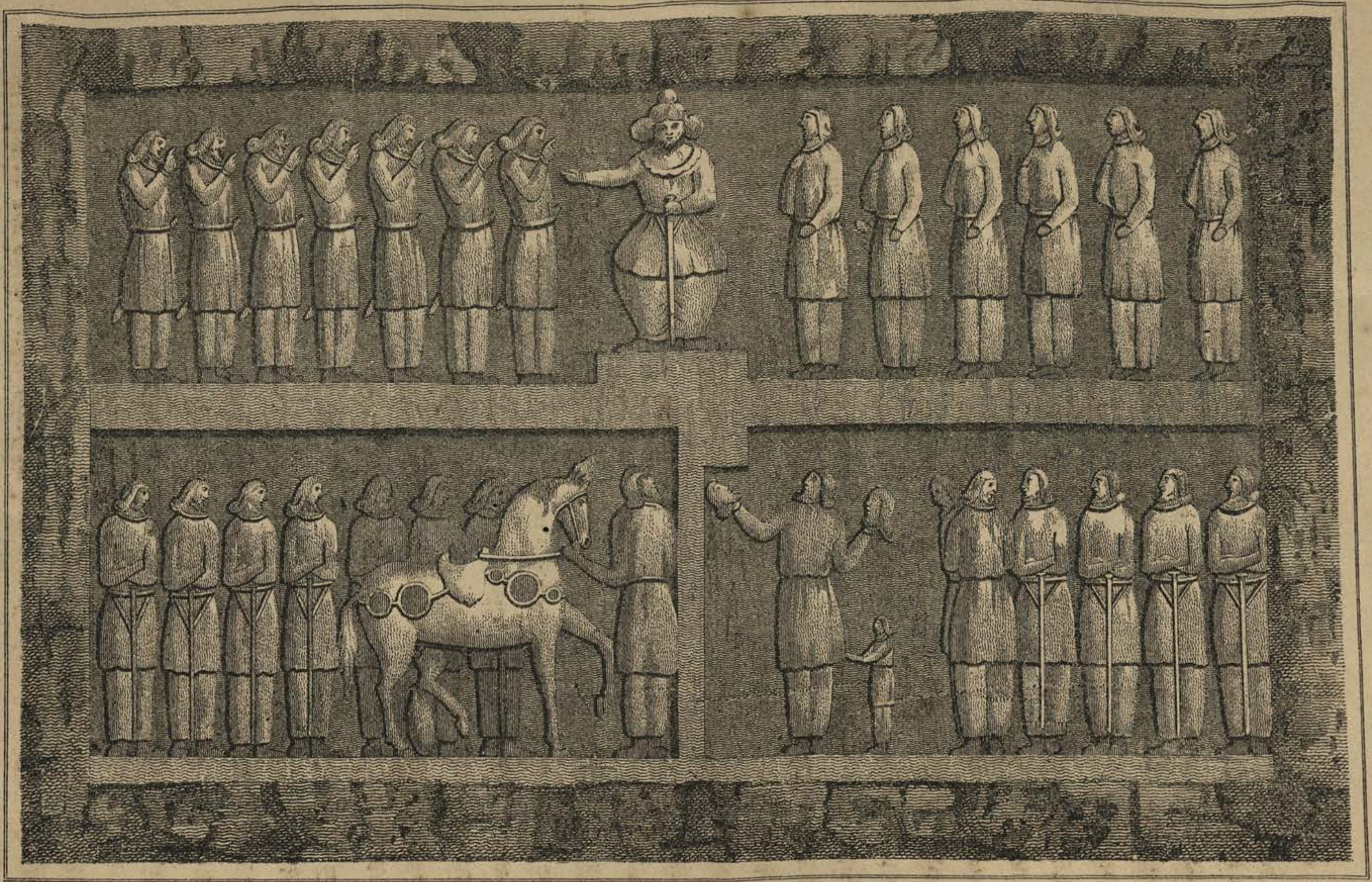

Vincent Brooks, Photo-litho. London.

શાહપુરની તારાજ નીશાંનો આગળનાં એક પાહાડ ઉપરનાં કોતરકાંમો.

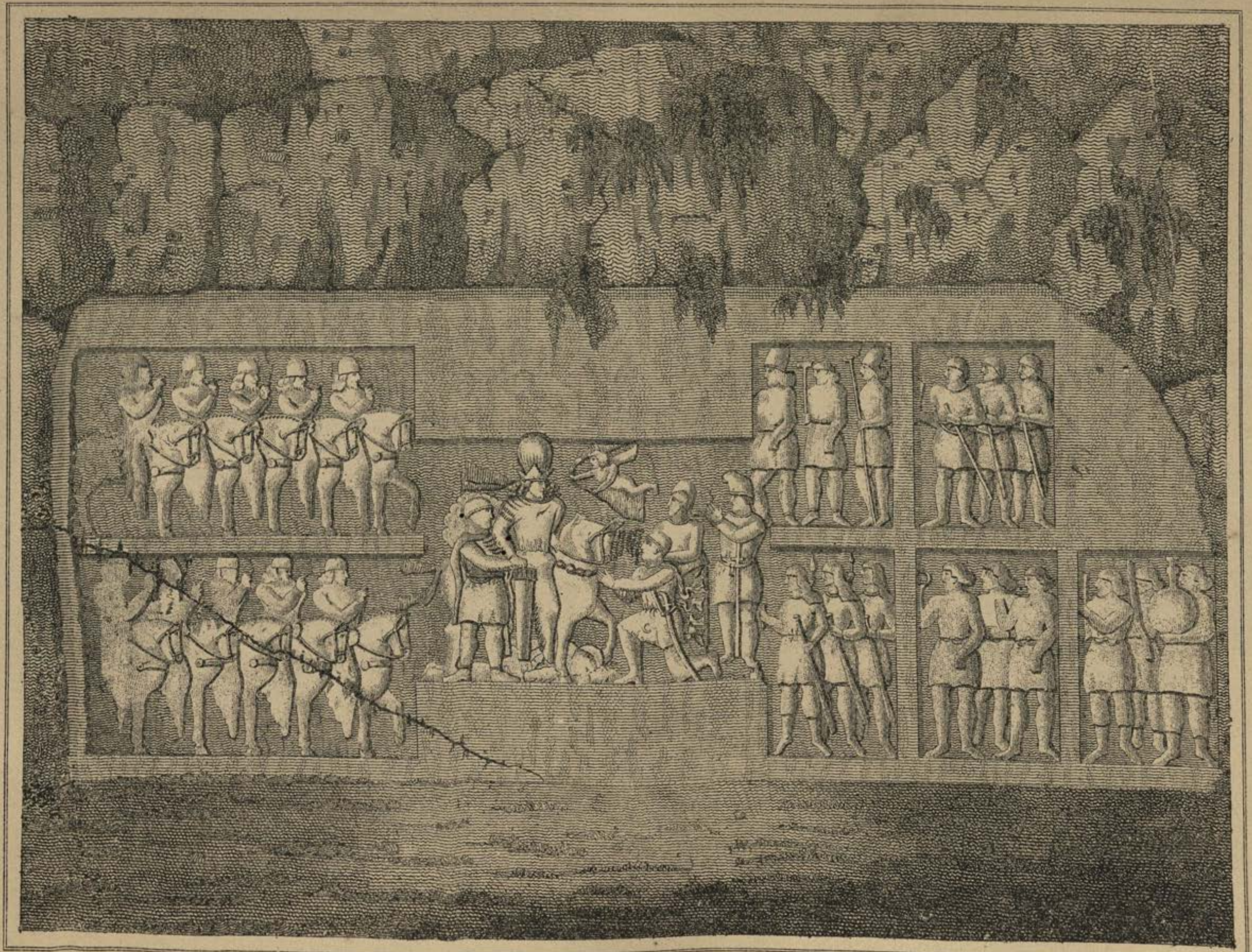

Vincent Brooks, Photo-litho London.

શાહપુરની તારાજ નીશાંનો આગળનાં એક પાહાડ ઉપરનાં કોતરકાંમો.

Vincent Brooks, Photo-litho. London.

તકિ-ઓસતાનનાં કોતરકામોનો આગળનો દેખાવ.

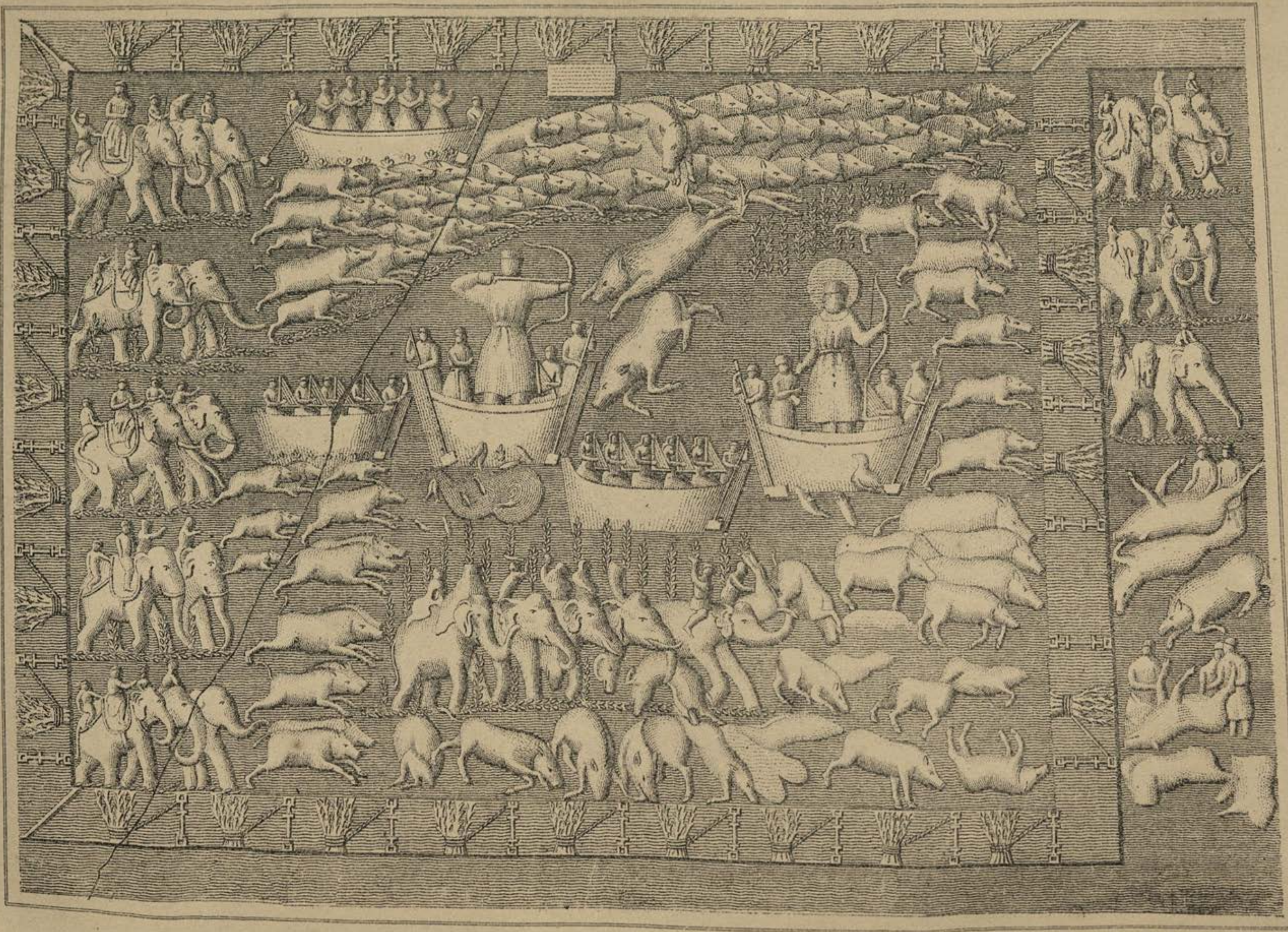

Vincent Brooks, Photo-litho London.

તાકે-બોસતાનની અંદરનાં ગુંબજની ઉતર બાજુ તરફનાં કોતરકામો.

Vincent Brooks, Photo-litho. London.

તાક્રે-બોસતાનની અંદરનાં ગુંબજની દખ્ખણ બાજુ તરફનાં કોતરકામો.

Vincent Brooks, Photo-litho. London.

તાકે–બોસતાન આગળનાં એક નાંહાંનાં મેહેરાબ અંદરનાં કોતરકામો.

Vincent Brooks, Photo-litho. London.

તાકે-બોસતાનની પહાડાનાં ખડક ઉપરનાં કોતરકામો.

મોઝીલા ખુશરૂ પરવીઝના મોહોટા મોહોટા મેહેલોની તારાજ નીશાનો વીશે એ પાદશાહની જીંદગીના હેવાલમાં મેં આગળ બીઆન આપેલુંછે; પણ ઈરાનનો એ ભાગ યાને ઈરાક[૧૩૬] પ્રાંત કે જાંહાં એ મેહેલો આગળ આવેલા હતા તાંહાં હાલ આપણે કેટલાંએક બીજાં કોતરકામો જોઈએ છઈએ કે જેઓ આ મેહેલોમાંના હરેક સઉથી સારાં કોતરકામોથી ઘણાં સરસછે એટલુંજ માત્ર નહી પણ બેહદ વખણાએલાં પરસીપોલીસના કોતરકામો થાને પણ તેઓ વધારે સરસ હોએ એવાં દીસેછે.

હાલ જમાનાના કીરમાનશાહ શેહેરની છ માઈલની વેગળાઈ ઉપર ખડકમાં કોત્રી કાહાડેલાં જે કોતરકામો આવેલાંછે અને જેને કે "તાકે બોસ્તાન"[૧૩૭] કરી કેહેછે તાંહાં કેટલીએક આકૃતીઓ એવી તો ઉસતાદી કારીગીરીથી કોત્રી કાહાડેલી આપણી નજરે પડેછે કે, જે ઉપરથી આપણને એવું માનવા ફરજ પડેછે જે, ગમે તે ઈરાનના પાદશાહના વખતમાં તે કોતરકામો બનાવવામાં આવીઆં હોએ તોબી તેને યુનાની અથવા રૂમી કારીગરોની મદદ લેવી જોઈએ. જે પાહાડોમાં આ કોતરકામો કોત્રેલાંછે તે પાહાડો કીરમાનશાહના મેદાનની ઉતર દીશાભણીની હદ ગણાએછે. તે ખડકમાંથી એક મેહેરાબ જે કાપી કાહાડેલોછે તે એક સઉથી મોહોટું કોતરકામ ગણાએછે કે જે ૫૦ થી તે ૬૦ ફુટ ઊંચાઈમાં, ૨૦ ફુટ ઊંડાઈમાં, અને ૨૪ ફુટ પોહોડાઈમાંછે. તે મેહેરાબની અધવચમાં અરધા ચાંદને મળતો એક ચોકસ નીશાન દેખાડનાર આકાર પાડેલોછે જેની દરેક બાજુપર એક એક ફરેસ્તો[૧૩૮] જોવામાં આવેછે અને જેના એક હાથમાં એક હાર યાતો એક તાજ અને બીજા હાથમાં એક પીઆલું આપેલુંછે. આ મેહેરાબદાર કોતરકામને છેડે ઘોડેસ્વાર માણસનો એક અતી મોહોટો ચીતાર નજરે પડેછે જેને સઘળો બખ્તરથી શીકરી મેહેલવામાં આવેલોછે. એની ઉપર ત્રણ બીજી આકૃતીઓ આવેલી છે[૧૩૯] અને એ ખોહોની બાજુઓ ઘણાં સુંદર કોતરકામોથી સણગારેલીછે. એ બાજુઓના એક ભાગમાં હાથી ઉપર સ્વાર થએલા તથા એક નદીને કીનારે બોટમાં બેઠેલાં માણસો શણીલુંડોનો શીકાર કરતા અને તેની સામેની બાજુએ તેજ આકારો ઘોડા અને હાથીઓ ઉપર સ્વાર થઈ હરણો પછવાડે લાગેલા ચીતરવામાં આવેલાછે. એ શીવાએ બીજા તરેહ તરેહવાર ચીતારો "તાકે બુસ્તાન" માં જોવામાં આવેછે અને એક ફરાંસીસ વીદીઆરથીની મેહેનત તથા એલમના બળથી એક પેહેલવી લેખ[૧૪૦] જે ઉકલાવવામાં આવેલોછે તે ઉપરથી તે ખડકના મોહોડાં તરફની બાજુ આગળ જે બે ચીતારો પાડેલાછે તે શાહપુર જુલકતફ અને તેના છોકરા બેહેરામનાં થડેછે એમ આપણે કહી શકીએ છઈએ. એ કોતરકામના બીજા ભાગમાં આપણે એક વીંટી અથવા જમણા હાથમાં કરાં પકડેલા બે પાદશાહોનાં ચીતાર જોઈએ છઈએ કે જેઓને એક ચતાપાટ પડેલા રૂમી શીપાહ ઉપર ઉભા રાખવામાં આવેલાછે. તેઓની બાજુએ એક તશવીર કોતરી કાહાડેલીછે કે, જે જરતોસ્ત (જોરોએશતર) ની હોએ એવું વીચારવામાં આવેલુંછે. તેણે એક તારા ઉપર ઉભો રાખવામાં આવેલો છે અને તેના માથાં ઉપર કીરણોનું એક તાજ મેહેલેલુંછે યાતો બુજરગીની નીશાન[૧૪૧] પાડેલીછે. કીરમાનશાહ શેહેરનો પાયો નાખનાર બેહેરામના રાજમાં આ કોતરકામો બનાવવામાં આવીઆં હશે તેમાં કાંઈ પણ સંદેહ રેહેતો નથી અને પેલી આકૃતીઓ તે પાદશાહ અને તેના બાપ શાહપુરની તશવીરો દેખડાવેછે. જે વીંટી તેઓએ ધરેલીછે તે અકસર કરી આ દુનીઆની નીશાન દેખડાવવાના હેતુથી પાડેલી હોએ અને એક રૂમી શીપાહી જે ચતોપાટ પડેલો પાડીઓછે તે ઉપરથી તે શેહેનશાહત જે પડી ભાંગવાની હાલતમાં આવી હતી તેની તે ગોયા નીશાન જણાએછે.

બેબેલોનની તારાજ નીશાનો વીશે વારેઘડીએ બીઆન આપવામાં આવેલુંછે. તાંહાં મોહોટા બેડોળ ઢગોના

ઢગ આપણી નજરે પડેછે[૧૪૨] અને એક વખતનું આ મગરૂર શેહેર પોતાના મોહોટા મેહેલોના એકશાનપણાને લીધેજે વખણાએલું હતું તાંહાં કાંઇપણ એકશાનપણુ હાલ જમાનામાં આપણે શોધી કાહાડી શકતા નથી. ટીસફૂનમાં ૧૬૦ ફીટ ઊંચાઇનો અને ૮૫ ફીટ દલદાર મેહેરાબ હજુર સુધી ઉભેલો જોવામાં આવેછે. સીલીસીઆ માહેલી તારાજ નીશાનોનો એક કકડો પણ બચી રહેલો નથી. પણ તાઇગરીસ (દજલા) નદીને જે શેહેરો અને પુલો એક વખતે આરાસતા કરતાં હતાં તેઓમાંના બીસમાર થઇ ગએલાં શેહેરોની ટીપ આપવી તે અત્રે એક બહુ જગા રોકે એવુંછે. આ વખણાએલી નદીના કીનારા ઉપર આપણે અરવાચીન કાળમાં આગળી સઘળી જાહોજલાલીની જગાપર અરબસ્થાનના ચોરોના અંહી તહીં પડેલા તંબુઓ માત્ર જોઇએ છઇએ કે જેઓ પોતાની આસપાસ જે બીઆબાન જંગલો આવેલાંછે તેઓની હદ વધારતાજ રેહેવું એવી ગોયા ઇચ્છા પોતે ધરાવતા હોએ એવા દીસેછે.

ઇરાનના વાઅવીઅકોણ તરફ એ દેશની પુરાતન જાહોજલાલીની થોડીકજ નીશાનો મળી આવેછે. આજરબીજાન માહેલું ઉરૂમીઆં નામનું શેહેર જે જરતોસ્તની જનમ ભુમી તરીકે તથા તાંહાંના આતસ કદેહો સારૂ વખણાએલું હતું તાંહાં તેની પુરાતન કીરતીની કોઇપણ નીશાનો હાલ જમાનામાં રહી ગએલી નથી. મીદીઆનું પાએતખત શેહેર તબરીઝ[૧૪૩] (જેને તીરીદેતીસ નામનાં એક અરમાની પાદશાહે પોતાના રાજમાં અકબતાનાની કીરતીની બરોબર કરવા તજવીજ કરી હતી તથા તે શેહેરનું નામ પણ પોતે રાખીઉં હતું) તાંહાં તેની આગળી બુજરગીની કોઇબી નીશાન આપણે શોધી કાહાડી શકતા નથી પણ એ શેહેર સામે માણસો સાથે ખુદરતેબી પોતાની ચુંગાલ નાખેલીછે અને લડાઇઓ થાને ધરતીકંપોથી એનો વારંવાર નાશ થવામાં આવેલોછે. અકબતાના જેને હાલ જમાનામાં હમદન[૧૪૪] કરી કેહેછે તાંહાંપણ મોરદીસી અને ઇસ્થરની કબરો શીવાએ બીજું કાંઇ અચરતી જેવું રહયું નથી અને રેએનું મેદાન જેને પુરાતન જમાનામાં રાધીસ કરી કેહેતા હતા તે કાંહાં આવેલુંછે તેની જગાપણ હાલ જમાનામાં માલુમ પડી શકતી નથી. માજીનદરાનના પાએતખત શેહેર "સારી" વીશે ઇરાનની તવારીખના શાહરૂઆતના જમાનામાં જણાવવામાં આવેલુંછે અને તેજ નામથી હજુર સુધી પણ તે એક અગતનું શેહેર ગણાએછે. ગઇ સદી સુધી પુરાતન ઇરાનીઓના ચાર આતસકદેહો[૧૪૫] એ શેહેરમાં બરકરાર રહેલાં હજુર જોવામાં આવતાં હતાં અને એ જાતની એજ ઇમારતો માત્ર વખતની ચુંગાલ તથા મુશલમીન ધરમનાં જુલમાતથી બચી ગઇ હતી. એ શીવાએ માજીનદરાનમાં બાકુની પડોસમાં આતસના તતવ સારૂ પાખ કરેલી પુરાતન બંદગી કરવાની ઘણી અસલી કેટલીએક ઇમારતો હજુર સુધી રહી ગએલી આપણા જોવામાં આવેછે. એ ઇમારતો પથ્થરની બાંધેલીછે અને તેઓમાંની સઉથી ઊંચી ઇમારતની ઊંચાઇ ૧૫ ફીટ કરતાં વધારે નથી તેથી આપણે તેઓને મેહેરાબદારઘુંબજો કરી કહી શકીએછે. એઓમાંની એક સઉથી ઘણીજ નાહાની ઇમારતની જાત્રા સારૂ હીંદુ લોકો હજુર સુધી જાએછે. આતસનાં પાત્રાંની પડોસમાં એક નળી જમીનમાં મજબુત રીતે દાટેલીછે કે જેમાંથી જેમ બેવડો દારૂ જારે બળતો હોયછે તારે બલુ રંગનું જે બળતું નીકળેછે તેવુંજ એક બળતું નીકળેછે; પણ તે પેલાં બળતાં કરતાં વધારે સાફ હોએછે. બાકુની પડોસમાંની બીજી ઘણીએક જમીનોમાં ખાડા ખોદીઆથી એવા દેખાવો આપણી નજરે પડી શકેછે; કાંએજે તાંહાં આતસ ઘણોછે તોબી ઠેઠ ગંગા નદીનાં દુરના કીનારા ભણીથીજે પરેહજગાર શખસો અંહીઆં જાત્રા કરવા આવેછે તેઓ આ દેહેરાં માહેલા આતસને પવીત્ર અને મોજેજા જેવો ગણેછે. બેશક ખોરાશાન[૧૪૬] ઘણીએક તારાજ નીશાનો માટે ગરવ કરી શકેછે અને બલખ જે એક શેહેનશાહતની

ઘણું સુધી રાજધાની ગણાતી હતી તે કદાચ એથી પણ વધારે નીશાનો વીશે પોતાનો ગરવ દેખડાવી શકે તે-વું છે. એ દેશોની અતીઆર સુધી ઘણી થોડીજ શોધો થએલીછે અને કોઈ હવે પછીનો મુસાફર તે ઉપર ધીઆન આપે તો તે ધીઆન આપવા લાએક છે. રૂસ્તમના કુટુંબનો પેહેડી દર પેહેડી ઉતરી આવેલો મુલક સીસ્તાન હમણાના વખતમાં એક મોહોટાં બીઆબાન જેવો થઈ પડેલોછે પણ હેલમંદ[૧૪૭] નદીના ફળવંત કીનારાઓ ઉપર મોટાં મોટાં શેહેરોની[૧૪૮] જે તારાજ નીશાનો હાલ આવેલીછે તે ઉપરથી આપણને એની આ-ગળી જાહોજલાલી તથા આબાદાનીની બેહદ સાહદતો મળેછે તથા તાંહાંની દરેક જગા તથા દરેક કુટુંબના નામો ઉપરથી જે દંતકથા ચાલુછે તે ઉપરથી આપણને એવું જણાએછે જે, એ દેશ હાલ જમાનામાં થોડાંક ચીથરે હાલ ટોળાંઓ જેઓનો મુખીઅ પેશો લુટફાટ કરવાનોછે તેઓથી જોકે વસાએલોછે તોબી તે એક વખતે પા-દશાહ અને પેહલવાનોના રેહેઠાણો સારૂ મગરૂર હતો તે વાતને ઓર ઉલટો મોટો ટેકો મળેછે. એના કોનારા આગળ આવેલા મકરાન અને બલોચીસ્તાનના પ્રાંતો જે ખુદરતથીજ ઉજડ અને સુકાં રહેલાંછે તેઓ એવી હાલતમાંથી કદી પણ સારી હાલતમાં આવીઆં હોએ તેવી કોઈબી નીશાનો મળી આવતી નથી.

ઈરાનનો પુરાતન નીશાનો વીશે આ ટુંકમાં ઉપર ટપકે જે બીઆન આપીઊંછે તે ઉપરથી હવે તાંહાંના અસલી રેહેવાસીઓની રીતભાત તથા ચાલચલણ વીશે વીચાર કરવા આપણને બની આવેછે; અને જે પુરતી નીશાનો રહી ગએલીછે તે ઉપરથી આપણે એવું બાહાલ રાખી શકીએછે જે, તેઓ સુધરેલી જીંદગીના સઘળા હુંનરોમાં ઘણા આગળ વધેલા હતા તથા પોતાના કેટલાએક કદીમ પાદશાહોના રાજમાં એવીતો આબાદાની અને ખુશી ખુરમી ભોગવતા હતા કે તેવી ખુશી ખુરમી અતીઆર સુધી તેઓએ કદી પણ ભોગવેલી નથી. આ વીચાર એવો તો એક મતથી બાહાલ રાખવામાં આવેલોછે જે તેની સચાઈ વીશે શક નાખવો તે ગોયા અભીમાન કરવા જેવુંછે. પણ તપાસ અને તકરારથી સચાઈને કદીપણ ઝાંખ લાગી શકતી નથી અને જે ટોળાં વીશે બીઆન આપવામાં આવેલુંછે તે ટોળાંની સ્થીતી અને રાજપાટ વીશે જે બાબદો સંબંધ ધરાવેછે તે બાબદોની તવારીખ બીજી હરેક બાબદોની તવારીખ કરતાં વધારે ઉપીઓગી ગણાએછે.

ઇરાનની આગળી આબાદાની તથા સુધારાની તરફેણમાં જે જે ઘણી તકરારો થએલીછે તે એ દેશની ઈ-મારતોના વીસ્તાર તથા ભપકાપર સઘળો આધાર રાખેછે; પણ આપણને આતો યાદ રાખવું જોઈએછે જે, જે તારાજ નીશાનોથી એ દેશ સઘળો ઢંકાઈ ગએલોછે તેમાંથી થોડીકજ[૧૪૯] એવી તારાજ નીશાનો આપણને મળી આવેશે કે જે ઉપરથી તે કામો આમ લોકોનાં ખરેખરા ફાએદા સારૂ બંધાવેલાં હોએ એવું આપણને માલુમ પડી આવે. મોટા મોટા મેહેલોના પાલીશ કરેલા કકડાઓ તથા મોભાદાર કોતર કામોની તારાજ ની-શાનો ઉપરથી માત્ર એવું સાબેત થાએછે જે તેઓ દોલતમંદ તથા જબરદસ્ત પાદશાહ તો હતા, નહી કે તેઓની રઈઅત સુધરેલી તથા ખુશી ખુરમીથી આબાદાની ભરેલી હતી. સઘળા ઉગમણ તરફના પાદશાહો પોતે જાહોજલાલી ભોગવવી તથા મોટું નામ મેહેલીજવું એમાં પોતાની મગરૂરી સમજેછે. પોતાના બાહેરના દમામ તથા પોતાના ભપકાદાર મેહેલોમાં તેઓ પોતાની જાહોજલાલી મેળવવા જેવું તથા ફતેહો મેળવવી તે ગોયા કી-રતી મેળવવા જેવું તેઓ ગણેછે. આવા આવા જોસ્સાથી કેખુસરૂ તથા અરદેશર, નુસરેવાન, ચંગીશ, તાઈમુર અને નાદીરશાહ જેવાઓની છાતીઓમાં હીંમતનો આતસ સળગીઓ હતો; અને એ મકસદો પાર પાડવા હરેક પાદશાહનો ગમે તેવો ખાનગી સ્વભાવ હોએ તોબી તેને પોતાની મરજી મુજબ ચાલવુંજ જોઈએ જેથી તેની રઈઅતને પછી છુટાપણું મળી શકતું નથી. એવી તરેહની હાકેમીઅત હેઠલ છેક પુરાતન કાળથી તે

અતીઆર સુધી ઈરાન આવેલુંછે તેમાં કાંઈ પણ શક નથી. કોઈ કોઈ વેળાએ પરગણાઓના સુબા અને મોટા મોટા ઉમરાવ ખાનદાનના બુજરગવારોએ પાદશાહોથી પોતાનું સ્વતંત્રપણું ભોગવવાનું ડોળ ઘાલેલુંછે અને આવા ઘણુંકની વાત ઉપર ગુજરી ગએલા અઈઆમમાંથી આવા આવા મુદ્દા જે માત્ર આપણે શોધી કાહાડી શકીએછે તે ઉપરથી એવું ગુમાન આપણને જાએછે જે, તેઓની હાલત ઉપર સઘળી રઈઅતની હાલત આધાર રાખત્રી જોઈએછે. પણ વીચાર કરીઆ ઉપરથી આ ખુલ્લી રીતે માલુમ પડી આવશે જે, તેઓની કુકરાજી તથા તેઓના અખતીઆરને લીધે ઓર તેઓમાં વધારે મુખતીઆર ખંડીઆ રાજા થવા જોઈએ કે જેઓની માંહો માંહેની મારામારીને લીધે રઈઅતને ઘણો ઉપદ્રવ ખમવો પડવો જોઇએ.

પણ આપણને વળી યુનાનીતવારીખોમાં એવું જણાવવામાં આવેલુંછે જે પુરાતન ઈરાનમાં સીઆંનાં તથા મનુશજાતના સુધરેલાં ટોળાં વસતાં હતાં ને જેઓની ઉપર અદલ, રાજ ચાલતું હતું. ઈશાઈ લોકોનાં ધરમ પુસ્તકોમાંથી આપણે એવું વાંચીએ છઇએ જે, મીદીઅન તથા ઈરાનીઓના ધારા નહી ફેરફાર થઈ શકે તેવા હતા. ઈરાનની કદીમ હાલત વીશે જે હેવાલ યુનાની ગરંથકારો આપી ગયાછે તેઓમાં થોડીક તવારીખને લગતી બાબદો જે તેઓ જણાવ્રી ગયાછે તે ઉપર જે દરેક વાંચનાર ધીઆન પોહોચાડશે તેને એવું માલુમ પડશે કે મેં જે ઉપર મત આપીઊંછે તેની તેઓ કાંઈ પણ વીરૂધ જતા નથી. પણ જે ચોકસ બાબદો તેઓ જણાવી ગયાછે તેમાંથી ઘણી સંભાળ લઈ આપણને ખોટી બાબદોને જુદી પાડવી જોઈએછે; કાંએજે યુનાની ગરંથકારો[૧૫૦] હરેક દેશના પુરાતન પાદશાહ અને રેહેવાસીઓની ખરેખરી તવારીખથી જે થોડીક માહીતગારી પોતે ધરાવતા હતા તેથી જેમ બને તેમ પોતાની કલપનાને ઉતેજન આપી આદમી જાતને આરાસ્તા કરનાર સઘળા ગુણો તેઓ ધરાવતા હતા એમ દેખડાવી પોતાના દેશના પાદશાહોને તથા સરવે દેશીઓને તેઓનો દાખલો લેવા તેઓ ભલામણ કરતા હતા.

ઈરાનના પુરાતન રાજની બરોબર સ્થીતી વીશે જે પુરતી બાબદ રહી ગઈછે તે ઉપરથી આપણે માત્ર એટલુંજ જાણીએછે જે, તે એક પેહેડી દર પેહેડીની પાદશાહત હતી; અને પાદશાહો ચાહે તે કરે એવો અખતીઆર પોતે ભોગવતા હતા તથા તેઓને જેમકે પવીત્ર ચીજોને માન આપવામાં આવેછે તે મુજબ ઘણુંકરી ઈજત આપવામાં આવતી હતી. ઈરાનના પાદશાહો ઘણા કદીમ અઈઆમથી મોટા મોટા ખેતાબો ધારણ કરતા હતા તથા મોહોટી જાહોજલાલીથી પોતે રેહેતા હતા પણ હંમેશ તેઓ એક લશકરી ઉમરાવોની ટોળીના અટકાવ હેઠલ તથા કોઈ વખતે તેઓની સત્તા હેઠલબી રેહેલાછે. એ ઉમરાવોની ટોળીના ઘણાંએક શખશો પાદશાહી વંશનીજ ઓલાદ તથા એ દેશના ઘણાંક કીમતી પ્રાંતોના જાગીરદારો જેવા હતા. એવું માલુમ પડેછે જે, ઘણાજ પુરાતન વખતમાં હરેક પાદશાહને તખતનશીન કરવા આગમજ એ સઘળા ઉમારાવો હંમેશ પોતે એકઠા ગળતા હતા અને જનમથીજ તેઓ એ દેશના લશકરના સરદારો ગણાતા તેથી તેઓના મત અગત જોગ થઈ પડતાં હતાં તથા પોતાના ફાળા પ્રમાણે એ દરેક સરદાર જે લશકરની ટુકડીઓ પાદશાહને પુરી પાડતા હતા તેથી એ દેશનું લશકર પછી આરાસ્તા થતું હતું. પાદશાહતના હમનશીન વજીરો હાલ જમાનામાં જેમ છે તેજ માફક અકસર કરી કાબેલ અને માહીતગાર[*] પણ નીચ બુનીઆદના શખસોમાંથી ચુંટી કાહાડવામાં આવતા હતા. મોટાં કુટુંબોના ઉપરીઓ વોઝારતનો અખતીઆર કોઈના આપીઆ વગરે પોતે વારે ઘડીએ લઈ બેસતા હતા અને એવાં રાજમાં જબરદસ્ત લશકર રાખનારા ઉમરાવોના હાથમાં પાદશાહ માત્ર એક પુતલું યાતો બંદીવાન તરીકે થઈ પડતો હતો. ઈરાની પાદશાહો મોજ મજાહમાં હંમેશ જે ચકચુર રેહેતા હતા તે પ્રમાણે અમીર

ઉમરાવો પણ ચાલતા હતા અને એ દેશના આબાદ વખતમાં આખી શેહેનશાહતમાં એ રીત અકસર કરી સઘળે વાંધેના લોકોમાં પસરાઈ ગએલી હતી. સલાહ સંપજના ઘણાએક હુંનરો માલુમ પડીઆ વતરોગે તથા સુધારામાં ચોકશ દરજજા સુધી વધારો થયા વગરે એવી મોજ મજાહ કદી પણ ઉનપન થતી નથી એ વાત દેખાઈતી છે ખરી, પણ રાજદરબારી સ્થીતીને લીધે તથા લડાએક જંગલી ટોળાંઓ જેઓ એક તરફથી યુકસાઈન અને કેસ્પીઅન સરોવરના કીનેરાઓ આગળથી તથા બીજી તરફ ઓકસસ (જહુન) અને જકઝારતીસ નદીઓના કીનારાઓની પડોસમાંથી જે નીકળી આવતા હતા તેથી તથા એ લોકોમાં ખુદ પોત પોતામાં માહોમાહે લડાઈઓ જે ચાલીઆ કરતી હતી તેથી એ સુધારામાં વારે ઘડીએ હરકતો આડે આવી પડતી હતી.

સઘળા જંગલી રાજોની સ્થીતીનો પાયો લશકરી બળ ઉપર ઘણો આધાર રાખેછે તે મુજબ અકસર કરી ઈરાનના પુરાતન રાજનીબી સ્થીતી હોએ એવું માનવા આપણી પાસે ઘણાંએક કારણો દીસેછે; પણ પોતાના તાબા હેઠલના રેહેવાસીઓ પાસેથી પાદશાહો જે તરેહથી મેહેશુલ એકઠું કરેછે તે તરફ નેગાહ પોહોંચાડીઆથી હરેક લોકોની સ્થીતી વીશે વોચાર બાંધવાનો જે રસ્તો આપણને સુજ પડેછે તેથી વધારે સારો રસ્તો બીજી કોઈબી બાબદો ઉપરથી માલુમ પડતો નથી. કહેછે જે,[૧૫૧] દરાએસ હીસ્તાસ્પીસે[૧૫૨] જારે પોતાના રાજને વીસ છત્રપી[૧૫૩] (શેત્રપી) ઓમાં વેહેંચી નાખીઉં તારે સપર પેહેલા ઈરાનમાં મેહેશુલ ખાનાંને લગતા બંદોબસ્તો દાખલ કરવામાં આવીઆ હતા. દરેક તાબા હેઠલના રાજો સોડેથી ચોકસ ખંડણી એ પાદશાહે લેતી કરી હતી. એજ ગરંથકાર કહેછે જે, એતો એને માત્ર ફેરફાર કીધો હતો; કાંએજે સાઈરસ નજરાણા તરીકે એ પ્રમાણે ખંડણી આગળ લેતો હતો અને આ નવી રીતને લીધે દારાએસને એના દેશીઓ વેહેપારી તથા સાઈરસને પીતા તરીકે ગણેછે.[૧૫૪] આ ઈલકાબો જે પાદશાહોને આપવામાં આવીઆ હતા તે તેઓએ મેહેસુલ જમાવ કરવા જે ગોઠવણો કરી હતી તેને નહી પણ તેઓના ખુદ પોતાના આચરણોને લાગુ પડે તેવા છે; કાંએ જે, બેશક જે રીત સાઈરસે મુકરર કરી તે ઘણી કઢંગી, ભરોસા વગરની તથા ઘણીજ જુલમજાસ્તી વાળી હતી. એ પાદશાહના રાજની પુરવે પણ એ રીત ચાલુ હતી એવું આપણને જણાવવામાં આવેલુંછે અને હાલ જમાનામાં પણ એ રીત ચાલુછે કે, જે કોઈ દાહાડે એ રાજની ખરાબીની નીશાનછે. નોરોજ[૧૫૫] યાને નવાં વરસના વારસીક જસનને દાહાડે અને છોકરાનો જનમ અથવા પાદશાહી કુટુંબમાં કોઈની સાદીની ખુશખબરી જેવી વખતે પાદશાહો જારે તખત ઉપર બેસેછે તારે રાજના જબરદસ્ત ઉમરાવો અને સરદારો સોડેથી નજરાણાની તે પોતે આશા રાખેછે અથવા વધારે વાજબી રીતે બોલીએ તો તેઓ સોડેથી તે જોર જુલમથી નજરાણું લેછે અને એવી રીતભાત અમીર ઉમરાવો પોતાના હાથ હેઠલના માણસો તથા તાબેદારો સાથે ચલાવેછે. એવાં નજરાણાની રકમ પાદશાહની મરજી ઉપર આધાર રાખેછે. લાલચ, દોલત, ને જુલમજાસ્તી કરવાનો અખતીઆર તથા તેની સામે થનારની શકતી પ્રમાણે એ નજરાણું લેવામાં આવેછે અને આવા બરખેલાફ કારણોના ભેળસેળ થવાથી હરેક ટોળાંના સુખ વીશે જેવો ખરાબ વીચાર આપણે બાંધી શકીએ તેવો ખરાબ વીચાર પાર પડે તો તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું દીસશે નહી.

ઈરાની લોકોના ધારા એ શબદથી આપણને તેઓના ગામખાંતાંને લગતા વળગતા ધારા કરી સમજવા જોઈએ. ચોકસ કાએદા માફક ગુનેહગારોને સજા કરવા તથા ગેરઈનસાફ તથા જુલમજાસ્તીથી આદમીઓના જાનમાલને બચાવવામાં આવેછે તેવા ધારા વીશે તો આપણે સલામતીથી કહી શકીએછે કે, જે ટોળું હંમેશ જાલેમ પાદશાહોના આશરા હેઠલ વસતું આવીઉં હોએ તાંહાં તેવા કાએદા કદી પણ ચાલુ રહી શકેજ નહીં. પણ ઈશાઈ લોકોની પવીત્ર પોથીઓમાં મીદ તથા ઈરાની લોકોના ધારા વીશે જે બીઆનો આપવામાં આવેલાંછે

તે ફકરાઓની તપાસ કરીઆ ઉપરથી આપણને એવું માલુમ પડેછે જે, હાલ જમાનામાં જેમ છે તેમ ઘણા પુરાતન કાળમાંબી ઈરાનમાં પાદશાહના શબદો ગોયા મુકરર અને નહી ફેરવાઈ શકાએ તેવા ધારા માફકજ ગણાતા હતા અને પાદશાહે એક વખતે જે હોકમ આપીઓ હોએ તે ગમે એવો ગેરઈનસાફી ભરેલો હોએ તોબી જે પોતે એક વખતે બોલી ચુકીયો[૧૫૬] તેથી તે કદી પણ પોતે ફરનાર નહી એવું આપણે એ શબદોથી સમજીએ છઈએ.

પુરાતન ઈરાનના રેહેવાસીઓનો ઘણો ખરો ભાગ શેહેરો અને કસબાઓમાં વસતો હતો એ વાત તવારીખ અને કેટલીએક મોટી તારાજ નીશાનો જે એ દેશમાં શોધી કાહાડવામાં આવીઓછે તેઓના પુરાતનપણા ઉપરથી માલુમ પડી આવેછે અને આપણે એવો સારાંસ કહાડીએ છઈએ જે ઘણા કદીમ જમાનામાં ઈરાનીઓ પોતાના ગુજરાન સારૂ પોતાના ગોશપંદો થાને ખેતીવાડી ઉપર ઘણોક આધાર રાખતા હતા; કાંએ જે, આપણને એવું જણાવવામાં આવેલુંછે જે, જેઓ માંસ ભક્ષ કરતા હતા તેઓને લાંબો વખત સુધી ધીકારની રાહે તેઓ જોતા આવીઆ[૧૫૭] હતા; અને એજ સત્તાઓ ઉપરથી આપણને એવુંબી માલુમ પડેછે જે, એ જમાનામાંબી કેટલાંએક ટોળાંઓની સંખીઆ તંબુઓમાં રેહેતી હતી. ઈરાનની આબોહવા તથા જમીનની તાશીરને લીધે એવી રીતે જીંદગી ગુજારવી ઓર વધારે મુનાશેબ જેવું દીસેછે અને એ દેશની રાજનીતીને લીધે એવી રીતે જીંદગી ગુજારવાને ઉલટું વધારે ઉત્તેજન હંમેશા મળતું હતું. એ ભટકતાં ટોળાંઓને ઊંચા મેદાનો ઉપરથી તે નીચલાં મેદાનો ઉપર વારે ઘડીએ પોતાના તંબુઓ લઈ ગયાથી હંમેશ વસંત રૂતુની મોસમ હાથ આવતી હતી તોપણ ઊંચા અને નહી ચહડાઈ શકાએ તેવા પાહાડો ઉપર પોતાના રેહેઠાણ કરવા તેઓને હંમેશ બહુજ પસંદ પડતું હતું. આદતને લીધે તેઓને એવી તો તંગી હાલતમાં રેહેવાની પછી ખાશીઅત પડી ગઈ હતી કે, તેવી તંગી કોઈપણ જુલમજાસ્તીથી વધી શકેજ નહીં અને તેઓની રેહેવાની ઢપછપને લીધે તેઓને જંગલી છુટાપણુંજ ભાવેછે કે જેથી તેઓ ઉપર માત્ર દયા ભરેલી હકુમત ચાલી શકેછે. પોતાના સરદારોના હોકમને તેઓ બાપના હોકમ માફક સમજેછે અને તેઓની પ્રીતીના બદલામાં પોતે તેઓ સાથે ઘણી વફાદારીથી ચાલેછે; પણ જુલમ અને અપમાન મળીઆથી તેઓ નાફરમાની કરવાને તથા બંડ ઉઠાવવાને તાબરતોબ બાહેર પડેછે. એલમના દુશમન તથા ધરમ વીશે પોતે બેપરવાઈ રાખેછે તેથી સુધારાનો તેઓ ધીક્કાર કરેછે; અને પોતાના ઉજડ પાહાડોના મથાલાં ઉપરથી જાહોજલાલી ભરેલાં શેહેરોના શોખી પણ ગોલામગીરી હાલતમાં રહેલા રેહેવાસીઓ તરફ દયા અને તે સાથે ધીક્કારની નજરથી તેઓ જોએછે. આવા લોકોની ચાલચલણમાં કદી પણ ફેરફાર થઇ શકનાર નથી અને અકસર કરી પુરાતન અને હાલ જમાનાના ઈલીઆત યાને ઈરાનના ભટકતાં ટોળાંઓમાં કાંઈબી ફરક પડેલો નથી શીવાએ જે પેલાં પુરાતન ભટકતાં ટોળાંઓ આફતાબને બુજરગ કરી ગણતી વેળાએ હરેક પાહાડ ઉપર ચહડતા હતા યાતો આતસકદેહની અંદર જરતોસ્તનું નામ લેતા હતા અને હાલ જમાનાના ટોળાંઓ મહમદનું નામ લેછે અને એક ભાષા[૧૫૮] જેથી તેઓ તદનજ અજાણ્યાછે તે ભાષામાં એક ટુંક બંદગી જલદીથી પોતે બડબડી (બોલી) જાએછે.

ઈરાનના પુરાતન રેહેવાસીઓની ચાલચલણમાં કાંઈક નરમાસપણું તથા શરૂઆતથી તે કીઆની વંશની આખરી સુધી નબળાઓને બચાવવાની જે હીંમત તેઓમાં ચાલુ હતી તેથી કેટલેએક દરજજે તેઓમાં સભ્યતાબી જોવામાં આવતી હતી. સખાવત અને દયાના ગુણો સાથે હીંમતના ગુણો પણ એકજ પાયાપર ગણવામાં આવતા હતા અને આપણે જોઈએછે જે, સપર પેહેલા જમાનાના પેહેલવાનોના દયા અને સખાવતના ગુણોની જોઈએ તે કરતાં કાંઈ વધારે તારીફ કરવામાં આવેલી નથી. ફીરદોસીના બોલવાને કાંઈબી વજન

આપણે આપતા હોઈએ તો હાલ જમાનાની તવાજો અકરામના ઘણાએક કાએદા માત્ર એક કાએદા શીવાએ પુરાતન ઈરાનીઓ જાણતા હતા તથા તે પ્રમાણે પોતે અમલબી કરતા હતા એમ આપણને માલુમ પડશે.* હંમેશ એક એક સાથે બે જણાઓ આમણસામણ જે મારામારી કરેછે તેવી હાલ જમાનાથી ઉલટી રીત આગળા ઈરાનીઓ પોતાના શત્રુઓમાંના અથવા મણસજાતના ઘણા જબરદસ્ત શખસો સાથે મારામારી કરવામાં કામે લાવતા હતા. સુધારામાં તેઓએ જે ઘણો વધારો કરીઓ હતો તેનું મુખીઅ કારણ એજે, ઓરત જાતને તેઓ ઘણું માન અકરામ આપતા હતા ને તેથી કરી તેઓ સખાવત ભરેલાં મહન કરમો કરી શકતા હતા કે જેનો બદલો સારોજ* મળતો હતો. એવું માલુમ પડેછે જે, પુરાતન જમાનામાં ઈરાનની ઓરતો મનુસ જાતની મંડળીઓમાં એક માન ભરેલો દરજજો ભોગવતી હતી[૧૫૯] અને જરતોસ્તના ધરમના ફરમાનોમાં તો મરદ જેવાજ હકો ઓરતોનેબી જે આપવામાં આવેલાછે તે ઉપરથી આપણે એવો સાર કાઢીએછે જે, આ ધરમગુરૂએ પોતાના દેશીઓની રીતભાત તથા છીટો ઉપર એટલું બધું તો ધીઆન આપીઉં હતું કે તેથી આવા અગતજોગ ધારામાં તેણે કાંઈ-પણ ફેરફાર કરીઓ નહી હતો. તેના જમાનાની પુરવે પણ એ રસમ ઈરાનીઓમાં ચાલુ હતી.

જે જે સઘળું આગળ જણાવવામાં આવીઉંછે, તે ઉપરથી આ માનવાને આપણી સોડે કારણ એ છે જે, ઈરાનના કદીમ રેહેવાસીઓએ સુધારામાં કાંઈક વધારો કરીઓ હતો તથા એ દેશના ઉપલે દરજજેના લડા-એક વરગોમાં સખાવત ભરેલી હીંમત હતી તોબી એ આખાં ટોળાંને કદી પણ સારાં રાજ તથા અપક્ષપાત ધારાઓનો ફાયદો મળીઓ હોએ એવું વીચારવાને આપણી પાસે કાંઈપણ આધાર નથી. ઘણાંજ અસલી જમાનામાં મોટા મોટા ઉમરાવો જેઓ લશકરની મદદ પુરી પાડવા બંધાએલા હતા તેઓ આખરે જમીનના પોતેજ પેહેડી દર પેહેડી જાગીરદાર થતા હતા અને પાદશાહી અખતીઆર પોતે દારમદાર કબુલ રાખતા હતા. દુનીઆની દરેક પાદશાહતની સપર પેહેલી એવીજ કઢંગી સ્થીતી હોએછે અને જેમ જેમ હરેક મોટો સરદાર અથવા પાદશાહ જબરદસ્ત થતો જાએછે તેમ તેમ તેમાં તે ફેરફારો કરીઓ જાએછે. પણ જેવારે ઘણાખરા બંડીઆ રાજાઓ અથવા પ્રાંતો અને ટોળાંઓના સરદારોને તે તાબે કરી લેછે તારે તેવા દેશનો મરજી મુજબ ચાલનાર પાદશાહ જે રાજ પોતે સ્થાપી શકેછે તે ખુદરતી કાએદાને લીધે જાંહાંથી શહરૂ થયું હોએછે તાંહાંજ પાછું આવી અટકીઆ કરેછે અથવા એક સીધી લીટીમાં વધીઉ જતુ નથી પણ એક ગોળ કુંડાળાંની મા-ફક જાંહાંથી શહરૂ થયું હોએછે તાંહાંજ આવી પાછુ તે અટકેછે. આગળ જણાવીઆ મુજબ ઇરાનના ઘણા જબરદસ્ત અને બુધીવાન પાદશાહોબી પોતાની રોહેનશાહતને નાના નાના સુબાઓમાં વેહેંચી નાખી રા-જમાં બંદોબસ્ત કરવાની બીજી કોઈપણ યુક્તી જાણતા નહી હતા. એ દરેક સુબાઓમાં એક એક અમ-લદાર રાજ ચલાવતો હતો. જેને આથમણ તરફના ગરંથકારો છત્રપ (સેત્રપ)[૧૬૦] કરી કહેછે અને જે પોતાના ઓધાના બદલામાં ચોકસ મેહેસુલ અને લશકરની ચોકસ સંખીઆ દેશને પુરી પાડવાની કબુલાત આપતો હતો. પાદશાહી અખતીઆર જેમ જેમ નબળો પડતો જતો તેમ તેમ આ દેખાઈતુંછે જે, પેલા નેમ-ણુક કરેલા સુબાઓ સ્વતંત્ર થતા જતા હતા કે જેનું પરીણામ એ નીપજતું હતું જે, જુદાં જુદાં દોલત અને વગવશીલાથી પગભર થએલાં કુટુંબો સ્થાપાતાં હતાં અને આગળા વખતના પેલા નાના નાના સુબાઓનો પેહેલા નાશ કરી નાખી બીજા નવેસરથી જે સુબાઓ થતા હતા તેઓ બંડ અને ફીતુર ઉઠાવી આખરે પેલી પાદશાહતનો પાછો નાશ કરી નાખતા હતા. દુનીઆના હરેક જંગલી રાજની સ્થીતી વીશે આ માત્ર એક ઉપર ટપકેનું બીઆન જણાવેલુંછે; પણ આ દેખાઈતુંછે કે, જે લોકોને એ બીઆન લાગુ પડતું હોએ તેઓ સારા ધારા અને સારા રાજમાં રહેછે એવું આપણે કદીબી તેઓ વીશે કહી શકીએ નહી.

પુરાતન ઈરાનના રેહેવાસીઓની નીતી વીશે આપણને તદનજ અંધારાંમાં રાખવામાં આવેલાછે. એ દેશના ઈતીહાશ રચનારાઓ સાધારણ માણસો વીશે કદી પણ લખી જતા નથી અને આપણે પાદશાહ અને પેહેલવાનો વીશે જે બીઆન વાંચીએ છઈએ તે ઉપરથી આખાં ટોળાં વીશે મત બાંધવું તે કદાચ અઘટીત તથા ગેરવાજબી ગણાએ, પણ અગરજે આપણે એ ઉપરથી કદાચ મત બાંધીએ તો તેનો ચુકાદો અનુકુળ ઉતરનાર નથી; કાંએજે એવા નામીચા પુરૂષો સઘળા દેશો અને સઘળા જમાનાઓમાં જે સાધારણ લોકોથી ઈલાહીદાજ ગણવામાં આવેછે તેઓનો દાખલો અકસર કરી જો એ તમામ લોકોએ પકડીઓ હોએ તો ઈરાનીઓની નીતી તેઓના રાજ અને તેઓના ધારાઓથી કાંઈ સરસ માલુમ પડનાર નથી. પુરાતન ઈરાનીઓમાં એલમનો કેટલેક દરજજે સુધો શુગલ રાખવામાં આવીઓ હતો તે વીશે કેહેવું મુસકેલ છે. ઈરાનના પાદશાહોઓમાં સપર પેહેલાં પાદશાહ નોશેરવાને એક મદરેશા સ્થાપી હતી એવું ઈતીહાસ કરતાઓ જણાવી ગયાછે. પણ મોબેદો અથવા ધરમના ઉપાધીઆઓ પાસે પોતાના દીન ધરમને લગતાં પુસ્તકો હતાં અને ઈરાનના પાદશાહોની તવારીખ ઘણી સંભાળથી તેમાં બચાવી રાખવામાં આવી હતી. એ દેશના કાબેલ પુરૂષો અસલથીજ ફળજોતીશના એલમ વીશે વખણાએલા હતા કે જે ઉપરથી તેઓ ખગોળ વીદીઆના મોતેબર એલમ વીશે થોડા ઘણા માહીતગાર હશે એમ દીસેછે; પણ એ તથા એને લગતા વળગતા સઘળા એલમોનો તેઓના મોબેદો અથવા ધરમના ઉપાધીઆઓજ માત્ર અભીઆસ કરતા હતા અને આ દેખાઈતુંછે જે, સાસાની વંસના સઉથી મોટા બુજરગવાર પાદશાહના રાજ હેઠલ તેઓની કુકરાજી ભરેલી કેળવણી તેઓના આથમણ તરફના પડોસીઓ કરતાં ઘણીજ નીચલે દરજજેની હતી; કાંએજે આપણને એવું જણાવેલામાં આવેલુંછે જે, રૂમની શેહેનશાહતના ફીલસુફો નોશેરવાનની[૧૧] દરબારમાંથી નાઉમેદ થઈ પાછા ફરીઆ હતા.* પુરાતન ઈરાનીઓ પાસે એલમનો ગમે તેટલો ભડોળ હોએ તે સઘળું હાલતો નાશ થઈ ગયુંછે[૧૨] યાતો ખોવાઈ ગયુંછે અને નાશથીજ એ દેશની કીરતી જલવાઈ રહેલીછે કે, જેથી દલગીરી ઉતપન થઈ જે ચીજ આપણે ફરીથી નહી મેળવી શકીએ તેની કીંમત વધારી મેહેલી હોએ તો તેમ બોલવું અત્રે અઘટીત દીસશે નહી.

પુરાતન ઈરાનીઓ તેઓના ખોરાક અને આબોહવાથી તાલીમબાજ, મજબુત અને શોહામણા દેખાવના હોવા જોઈએ. જરતોશ્તના કેટલાએક પરેશાની અને હાંદેસાના મારેલા લોકો જેઓની ઓલાદ હજુર સુધી એ દેશમાં બચી રહેલીછે અને જેઓ ઉપર પડતા જુલમથી તેઓના દેખાવોમાં ફેરફાર થઈ ગએલાછે તેઓ ઉપરથી અકસર કરી એક વખણાએલો ગરંથકાર[૧૩] મુકાબલો કરી એવું જણાવેછે જે, એ દેશના અસલી રેહેવાસીઓ થાને શરીરની ખુબસુરતીમાં જીઓરજીઆ તથા સરકાસીઆ તથા બીજાં ટોળાંના લોહીઓ સાથે આમેજ થયાથી હાલમાં ઘણોએક સુધારો થએલોછે; પણ પુરાતન ઈરાનીઓની ઓલાદમાંથી ઉતરી આવેલા શખસો જેઓ ગુજરાત અને મુંબઈમાં આવી વસીઆછે અને જેઓ કે બીજાં ટોળાંઓ સાથે પરણતા નથી તેથી તેઓના લોહીના ચોખાંપણાં વીશે આપણને કાંઈબી શક રેહેતો નથી તે ઉપરથી આપણે જો વીચાર કરવા માંગીએ તો આપણે એ ટોળાંના શરીરના હાલ જમાનાના દેખાવો કે જેમાં બાર સદીનાં રેહેઠાણથી એ ગરમ દેશમાં ફેરફાર થવા જોઈએ તે ઉપરથી આપણને એવો ચુકાદો કરવો જોઈએછે જે, ઈરાનના અસલી રેહેવાસીઓ હમણાંના કરતાં ખુબસુરતી અને દેખાવમાં કાંઈ ઉતરતા નહીં પણ સરસહતા; કાંએજે હાલ જમાનાના રેહેવાસીઓ તો ઓર ઉલટા સેંકડો મીશ્રીત ટોળાંઓ કે જેઓ યઝદેઝરદના પડી ભાંગવા બાદ એ દેશપર ચહડી આવેલ છે તેઓના લોહીમાંથી ઉતપન થએલા છે.

---

* એ મતની વીરૂધ આપણી સોડ એક મોતેબર દાખલો એ છે જે, પેગમબર મહમદે ખુદ પોતે કહેલું છે જે, મારા જમાનાના ઈરાનીઓ એટલા તો કાબેલ છે કે સુરઈઆના તારાના જુંમખામાં શું શું થાએછે, તેબી તેઓ કહી શકેછે. ત૦ક૦

બાબ સાતમાની નોટ.

[૧]–સર વીલીઅમ જોન્સ જેવા નામચીન ઉગમણ પ્રાંતના વીદીઆરથીએ એ પુસ્તકને જાહેરાતમાં આણીઉંછે માટે તે વધારે ધીઆન આપવા જોગછે. એ વીશે નીચે મુજબ એ કાબેલ વીદવાન બીઆન લખી જાયછે.

"બાર મુખતેલાફ ધરમો વીશે બનેલું પેહલું અછત અને ખુશી ઉતપન કરનારૂં દબેસ્તાન નામનું પુસ્તક મોહોસન લકબે ફાની યાને ફના થનાર નામના કાશમીર શેહેરના એક મુસલમાન રેહેવાસીએ રચીઉંછે. તે હોસંગના ધરમ વીશે એક અજાએબ જેવા બાબના દાસ્તાનથી શરૂ થાએછે ને જે મજહબ કે જરતોસ્તની ઘણુંએક પુરવે ફેલાએલો હતો અને ઘણાએક કાબેલ ઈરાનીઓ એ ગરંથકારના જમાના સુધી છુપી રીતે તે મજહબ પોતે પાલતાખી હતા અને તેઓમાના ઘણાએક ચંચલ પુરસો ગબર લોકોથી ઘણીએક બાબદોમા બરખેલાફ વીચારો ધરાવતા હતા તેથી તે વખતના હાકેમોના ધરમ સંબંધી જુલમાતને લીધે તેઓ હીંદુસ્થાનમાં આવી વસીઆ હતા કે, જાંહાં તેઓએ ઘણાએક પુસ્તકો રચીઆં હતાં. એ પુસ્તકો હાલ તદનજ કમઈઆબ થઈ પડેલાંછે. તેઓને મોહસને પોતે વાંચીઆં હતાં અને તેઓના બનાવનારાઓ અથવા તેઓમાંના બીજા ઘણાએકો સાથે તેણે દીલોજાનની દોસ્તી પણ કરી હતી અને તેઓ પાસેથી એ એવું શીખીઓ હતો જે, જમાનાના જમાના સુધી કઈઓમુરસ તખતનશીન થયો તેની અગમજ એક જબરદસ્ત પાદશાહત ઈરાનમાં સ્થાપવામાં આવી હતી અને તેને એક કારણ કે જેની સમજ હવે પછી આપવામાં આવશે તે ઉપરથી મેહાબાદીઆન વંશ કરી કેહેતા હતા અને તે વંશના ઘણાએક પાદશાહો જે થઇ ગયા હતા તેઓમાના માત્ર સાત કે આઠ દબેસ્તાનમા જે જણાવેલાછે તેઓમાં એક મહાબળ અથવા મહાબળી કરીને પણ હતો. એ મહાબળીએ એ શેહનશાહતને ઘણી મોટી કીરતીએ પોહોચાડી મેહેલી હતી. આ સત્તા જે કે, મને કાંઇબી વાંધો લેવાજેવી દીસતી નથી તે ઉપર અગરજો આપણે ભરોશો લાવીએ તો ઈરાનની પાદશાહત આખી દુનીઆમાં સઉથી ઘણીજ પુરાતન હોવી જોઇએ; પણ ઈરાનનો સપર પેહેલો પાદશાહ હીંદુ, અરબ, કે તારતર એવા ત્રણ ટોળાંઓમાંના કીઆ ટોળાંમાંનો હતો યાતો તેઓથી ઈલાહીદાં કોઈ બીજા ટોળાંમાંથી પેદા થયો હતો તે બાબદસર જે સવાલો ઉઠેછે તેના જવાબ જારે આપણે પુરાતન ઇરાનીઓની ભાષા, એલમ, ધરમ અને ફીલસુફી તથા કલાકૌશલ વીશે ઘણી સંભાળથી માહીતગારી મેળવીશું તારે હું ધાઇછું જે, ઘણી ચોકસાઈથી મત આપણે આપી શકીશું." જુઓ સર વીલીઅમ જોન્સના દફતર ૧ લાને સફે ૭૮ મેં.–પાછલી શોધો ઉપરથી એ પુસ્તકનો રચનાર મોહશન ફાની ઠડતો નથી. જુઓ દીબાચો ત૦ ક૦

[૨]–આ બીઆનના કેટલાએક ભાગો ઉપરથી આપણે ગોયા એમ માનવા તૈયાર થઇએછે જે, મોટી (નુહની) રેલની આગમજ થઈ ગએલા પાદશાહો વીશે એમાં કદાચ કાંઈ કાંઈ ઇસારા જણાવવામાં આવેલા હસે અને "સર વીલીઅમ જોન્સ" આપણને એમ જણાવેછે જે, અરવાચીન જમાનાના પારસી યાને ગબર લોકોમાં પણ એ મોટી રેલ વીશેની દંતકથા ચાલતી આવેલીછે. એ બીના ઓલ કરવા લાએકછે. એ ધરમ પાળનારાઓની એ બાબદસર મેં સલાહ પુછેલીછે; પણ તેઓ આ ચંચલ ઉગમણ પ્રાંતના વીદીઆરથીની આ વાતને કાંઇ ટેકો આપતા નથી.

[૩]–હીંદુ લોકોમાં સપર પેહેલા નાતજાત વીશે તડાં પડવાના બીઆન વીશે જુઓ મનુના ધારા સર વીલીઅમ જોન્સના દફતર ત્રીજાને સફે ૭૭ મે,

[૪]–ઈરાન અને હીંસ્થાનમાં જેઓ બેતો જોડવાની કાબેલીઅત ધરાવેછે તેઓ પોતે શાહેર યાને બેતો બનાવનાર એવો એલકાબ લેછે અને એ બેતાબને લીધે મંડળીઓમાં તેઓ સારો દરજજો ધરાવેછે. તેઓ પોતાના બેતબાજીના પુસ્તકોમાં ચોકસ "તખલલુસ" યાને સાએરી નામો રાખેછે. મહમદ મોહશનનો તખલલુશ યાને બેતાબ ફાની યાને ફના થનાર કરી હતો અને અકશાર કરી એને મોહશન ફાની કરીને પણ કેહેછે.

[૫]–આ લુગત દસ્તુર લુગતનો જમાં યાને અનેકવચન છે. એનો અરથ ધારા કરી થાએછે અને સર વીલીઅમ જોન્સ એ વીશે એવું કેહેછે જે, એ નામ અરવાચીન તરજુમા કરનારાઓનું આપેલુંછે.

૬–બુર હાનકાતે એ ઘણું કીંમતી તથા સત્તાભરેલું ફારસી પુસ્તક ગણાએછે.

૭–મુલ્લાં ફીરૂજ મુંબઈનો રેહેવાસીછે. એ શેહેરમાં ઘણાએક આ ટોળાંના શખસો વસેછે. એ શખસ બેહદ કાબેલછે અને પેહેલવી તથા ફારસી બાંહાંછે એટલુંજ માત્ર નહી પણ પોતે અરબીમાંબી ઉસ્તાદછે અને એ અરબી ભાષામાં તેની અતી ઘણી માહીતગારીને લીધે તેને મુલ્લાંનો ખેતાબ મળેલોછે.

૮–એને સાસાને પંજુમ (પાંચમા) કરી કેહેછે; કાંએજે એ પેગમબરોની આ ટીપમાં એ નામના એની આગમજ બીજા ચાર જણા થઈ ગયલાછે.

૯–મુલ્લાં ફીરૂજ એમ જણાવેછે જે, એની અસલી ભાષા નહી ઉકલી શકે એવીછે તેથી મને એનો તરજુમો કરવો ઘણો મુશકેલ થઈ પડીઓ હતો; પણ એની ભાષા અકસર કરી પેહેલવી ભાષાને લગતી વળગતી હશે નહીતો એમાંનો કોઇબી ભાગ એ પોતે વાંચી શકતે નહીં.

૧૦–એઓમાંની એક આગાહી એ હતી જે, મુસલમાનો હુમલો કરી ઇરાનને જીતી લેશે. એ વીશે ખુશરૂપરવીજ જેવા પાદશાહના રાજમાં અગમચેતી કરવી કાંઇ દીકત જેવું દીસતું નથી.

૧૧–એ પુસ્તક મુલ્લાં ફીરૂજના સ્વાધીનમાંછે કે, જેણે મને એવું જણાવીઉં હતું જે, "જારે હું ઇશફાનમાં કાંઇક પુરાના દફતરોની શોધ કરતો હતો તારે મને એ હાથ લાગું હતું." એના દીબાચાનો ઝડપમા મેં એક ટુંક ઇન્તેખાબ ઉતારી લીવેલોછે, ને તે ઉપરથી એના અસલીપણા વીશે સઘળો મારો શક દુર થયોછે. આવાં એક પુસ્તકને કોઈ હમણાં ઊઠી ઉભું કરે તેને એમ કરવાનો શું સબબ હોએ તે વીશે મને કાંઇબી સમજ પડતી નથી. એક આશ્ચરયકારક પુસ્તક માફક એનો લોગવી તરજુમો ખરેખર કરવા લાએકછે; પણ મને ભએ લાગેછે જે, એમાંથી થોડુંકજ બીઆન મળી આવશે કે, જેને આપણે તવારીખને લગતું કરી કહી શકીએ.

૧૨–હા૦ લ૦ મુલ્લાં ફીરૂજનું પુસ્તક૦

૧૩–આફતાબપરસ્તી દુનીઆમાં એ એક સઉથી ઘણીજ પુરાતન રસમછે એમ લાગેછે. એક મારા વીદવાન દોસ્તે મને એવું જણાવેલુંછે જે, હીબરૂમાં ઉગમણ દીશા વીશે જે શબ્દછે તેનો અરથ "આગળ" એવો થાએછે. આથમણનો અરથ "પાછળ," દખણનો અરથ જમણા હાત તરફ, ને ઉત્તરનો અરથ છુપો યાછાનો થાએછે. એઓમાંના સપર પેહેલા ત્રણ લુગતો આફતાબની પરસતશ કરનાર શખસની ઉભો રેહેવાની સ્થીતી દેખડાવેછે અને સઉથી છેલ્લો લુગત અંધારૂં દેખડાવેછે કે, જે વીશે આ પૃથ્વી ઉપરના સપર પેહેલાં રેહેવાસીઓ દુનીઆના તે તરફના ભાગ વીશે એવું ધારતા હતા જે અંધારામાં તે સઘળો ભાગ ગરક થઈ ગએલોછે.

૧૪–આ પરસ્તેશ કરવાની રીત કેમ ઊતપન થઇ તે વીશે ફીરદોસીના પુસ્તક માહેલા આ નીચલા તરજુમા ઉપરથી માલુમ પડી આવશે. "એક દીવસે પાદશાહ હુસંગ પોતાના કેટલાએક નોકરો સાથે પાહાડોમાં ગયો હતો. તાંહાંથી થોડેક દુરે મોટા કદનું, શીહારંગનું, અતી મોટું તથા ચળકાટ ભરેલું કાંઇક તેઓની નજરે પડીઉં. તેની બે આંખો લોહીના ફુવારા જેવી દીસતી હતી અને તેનાં મોહોડાંમાંથી જે ધુમાડો નીકળતો હતો તેથી હવા સઘળી અંધારી થઇ ગએલી હતી. કાબેલ હુસંગે ઘણાં ધીઆનથી વીચાર કરી એક પથ્થર ઊંચકી પેલાં જાનવર ઉપર હોમલો કરવાની પોતે તઇઆરી કીધી. એક પેહેલવાની જોરથી તેને તે પથ્થર પછી ફેંકીઓ અને પેલો સાપ દુનીઆમાંથી તારબાદ નાબુદજ ગોયા થઈ ગયો. એક ખડક ઉપર જઈ પેલો પથ્થર અઠડાયો અને જોરમાં અઠડાયાથી પેલા બંને પથરાઓના કકડે કકડા થઈ ગયા. આ અઠડાટથી પલકવારમાં આતસનો શોલો તેમાંથી નીકલીઓ અને એ પ્રમાણે પથ્થરમાંથી આવી રીતે એ આતસ પેદા થયો. પરમેશાવર આગળ પાદશાહ પોતે તરત પગે પડીઓ અને પવીત્ર આતસની આવી રીતે જે શોધ હાથ લાગી તેથી ઇશાવરનો પોતે મોટો ઉપકાર માનીઓ અને તે જગાઉપર એક આતસકદેહ બંધાવીઉં. તે બોલીઓ જે, આ આતસ યઝદછે તેથી સઘળાઓને એને પુંજવા દેઓ. રાત પડી; પાહાડ આખો આતસથી ઢંકાઈ ગયો અને તેની આસપાસ પાદશાહ તથા તેનાખીદમતગારો જઈ ઉભા રહા. આ બાબદસર એક જશન કરવામાં આવીઉં કે જેનું મુબારક નામ જશાને–શુદે કરી રાખવામાં આવીઉં હતું."

૧૫–પુરાતન ઇરાનીઓના દેહેરાં, મુરતી તથા પુંજવાની રીતભાત વીશે મોહશન ફાનીએ જે જરા કે જરાક બીઆન આપેલું છે તે ઘણું આસચરીઅ કારકછે. દબેસ્તાનના એ ભાગનો તરજુમો "મી૰ ગલાદવીને" કરેલોછે અને તે "નીઉ એશીઆટીક મીસેલની" માં છપાવવામાંબી આવેલોછે. દબેસ્તા-

નની એક નકલ જે થોડુંક સુધી મારા સ્વાધીનમાં હતી તેમાં એ મુરતીઓના ચીતારો પાડેલા મેં જોયા હતા અને એ ગરંથકારના તેઓ વીશે આપેલા બીઆન મુજબ પેલા ચીતારાએ આબેહુબ એ મુરતીઓને ચીતારેલી હતી.—

૧૬–જુઓ પાઈકારતની "રીલીજીઅસ સેરીમની" નામની ચોપડી.

૧૭–એ ગરંથકાર આપણને એમ જણાવેછે જે, આ બાબદ ઉપર મેં એક બીજાં પુસ્તકની પણ શાહાદત લીધેલી છે. એ ચોપડીને એ "તમરવાતસીર" કરી કેહેછે કે, જે દસાતીર કીતાબનું પેહેલવી નામછે એમ કેહેવાએલુંછે. સેતારાઓની આદમીઓના કામો ઉપર થતી અસર વીશે ડાહ્યા અને ચંચલ પુરૂષો કેવી તરેહથી પુરતું ગ્નાન મેળવેછે તે રીત વીશે બીઆન આપીઆબાદ એ ગરંથકાર પોતે પોતા વીશે એક વાત જણાવેછે કે, જે ઉપરથી એ પોતે ઘણોજ વેહેમી તથા બ્રાહમણો ઉપર મોટો ઈતબાર રાખતો હતો એવું તરતજ સાબેત થાયછે. "હીજરી સને ૧૦૬૧ (અથવા ઈ૦ સ૦ ૧૬૫૦)માં મહમદ મોહસેન કેહેછે જે, મારા માથાંમાં દરદ થવા લાગ્યું કે, જેનો કોઇ પણ ઉપાએ મને મળી શકીઓ નહીં. જોશીઓએ કહ્યું જે, મંગલ ગરેહના આસેબથી એ દરદ ઉતપન થએલુંછે માટે તે વરસનાં જીલકાદહ મહીનાની ૪ થી (યાને અકટોબર માસની ૯ મી) તારીખે કેટલા એક કાબેલ બ્રાહમણો એકઠા થયા અને પોતાના શાથે મંગલ ગરેહની મુરતી, કોઈ એક ચોકસ જાતની ખુશબો અને બીજી એ વખતે ઉપીઓગમાં આવે એવી વસ્તુઓ લાવીઆ. સપરપેહેલાં તેઓએ મંતર ભણાવા માડીઉં અને નામોની આરાધના કરવા માંડી. પછી તેઓમાંના એક મુખીઅ માણસે મંગલની મુરતી ઉંચકી અને ઘણાં તાજેમતવાજેથી તેને કહ્યું જે, "અરે ઓ વખણાએલા ફરેસ્તા અને આકાશના સરદાર, તું તારો ગોસ્સો છોડ અને મારી તરફ આંગળી દેખડાવી કહ્યું જે, ફલાણા ફલાણા ઉપર તું દયા કર. તારબાદ સુગંધી પાણીમાં તેઓએ પેલી મુરતીને બોળી અને જેવી તેણે પેલાં પાણીમાંથી બાહાર ખેંચી કાહાડી એટલે મારૂં દરદ તરતજ બંધ થઈ ગયું."—એસીઆતીક મીસલેની. હીંદુ લોકોની ખગોળ વીદીઆમાં મારસ ગ્રહને મંગલ કરી કેહેછે. ગ્રેહોના આતમા અથવા અરવાહોને હીંદુ લોકો દબેસ્તાનમાં જે જે મુરતીઓ જણાવીછે તેઓથી તદનજ જુદી તરેહની મુરતીઓ બનાવી પુંજેછે. પુરાતન ઈરાનીઓ ગ્રેહોને જેવી તરેહેથી પુંજતા હતા તે રીતભાત તથા મુસલમીન ધરમ અરબસ્થાનમાં દાખલ થયો તેની આગમજ અરબ લોકો જેવી તરેહથી ગ્રેહોને પુંજતા હતા તેઓમાં પણ બેહદ તફાવત નજર આવેછે.

૧૮–જુઓ પાઈકારતની "રીલીજીઅસ શેરીમનીશ" (ધરમોની ક્રીઆ) એવે નામની ચોપડીનાં દફતર છઠાને સફે ૧૪૭ ને ૧૫૩–૧૫૫ મે.

૧૯–થીબીત નામનો એક વખણાએલો સેબીઅન ધરમ (દીનેશાબા) પાળનાર જે હીજરી સનેની ત્રીજી સદીમાં મરણ પામીઓ હતો તેને એક પુસ્તક લખીઉં હતું કે જે ખોવાઇ ગએલુંછે એમ હાલ વીચરાએલુંછે. પાઇકારત "રીલીજીઅસ સેરીમની"નાં દફતર છઠાને સફે ૧૫૬ મે.

૨૦–જાંહાં જાંહાં ખરા એલમે પોતાનો પગ પેસારો કરેલોછે તાંહાં તાંહાં જોસીઓ ઉપરનો ઈતબાર કમતી થતો ગએલોછે. વોલતેર આપણને એવું જણાવેછે જે, ૧૭ મી સદીમાં આ વીદીઆ ફરાંસમાં કીંમતી ગણાતી હતી. એ ગરંથકાર જણાવેછે જે, "ફરેંચ લોકો જોશીઓથી ભેદ પુછતા હતા તથા તેઓના બોલવા ઉપર પોતે ભરોસો પણ રાખતા હતા. પરેસીદેન્ત "દથું"ની તવારીખની શાહરૂઆતથી એ જમાનાની સઘળી બાબદે અગમચેતીઓના બીઆનોથી ભરાઇ ગએલી છે. હેનરી ચોથા વીશે ગંભીર અને રાખત "દીઉક દ સલી" ગોયા પોતે માનતો હોએ એવી રીતે તેને વીશે જણાવેલી આગાહીઓનું પોતે બીઆન આપેછે. આવા ભોળાપણા ઉપરથી જંગલી હાલત ખરેખર જે રીતે માલુમ પડી આવેછે તે તે વેળાએ એટલી બધી તો ફેલાઈ ગએલી હતી કે, આસ્ત્રીઆની રાણીએ લુઇ ચઉદમાંને જારે જનમ આપીઓ તારે તેના ઓરડામાં એક જોશીને છુપો રાખવાની આગમજથી વેત્રણ કરી રાખવામાં આવી હતી." વળી એ ગરંથકાર લખેછે જે, જે વાત માનીઆમાં નહીં આવે તે વીશે પાદરી વીતોરીઓશીરી નામનો તેજ જમાનાનો એક અછી માહેતગારી ધરાવનાર ગરંથકાર આપણને એવું જણાવી જાએછે જે, "લુઈતેરમા" ને તેના બાળપણમાંથીજ "આદેલ"નો ઈલકાબ આપેલો હતો; કાંએજે તે ટોળા યાને તરાજુની રાશીમાં પેદા થયો હતો."

૨૧—ઇ૦ સ૦ ૧૮૦૦ માં પાદશાહના જોશીએ મને માઇ નસીબ કેહવા શીરાજમાં પોતે જે એક મેજર (લખ) કરી આપીઓ હતો તેના દીબાચાનો મેં લાગવી તરજુમો નીચે આપેલોછે.

"બુજરગ પરમેશ્વર કે, જેણે આ જમીન, આસમાન, ને આકારાપરની વસ્તુઓ પેદા કરીછે તેની સેતાએશ હોજો. તે સાહેબના ઇશાવરી કામોમાં માણસજાત માત્ર એક નાના ઢાભા જેવું માલુમ પડછે. શીહા રંગનો સનીસચર ધરેહ એક પેહેરેગીર દાખલ સાતમા આસમાન ઉપર તે સાહેબની મરજી બજાલાવવા ચોકી કરેછે. તેજ ભરેલો બ્રેરામો એક કાબેલ નીઆએધીસ માફક છઠા આસમાન ઉપર તખત કરી બેઠેલોછે અને તે સાહેબની મરજી માફક કામ બજા લાવવા પોતે રાહ જોએછે. લોહીલુવાની દેખાવનો મંગલ ખુંનથી પોતાના ખંજરને લાલ લાલ કરી પરમેશ્વરના ગુસ્સા ભરેલા હોકમો બજા લાવવાની રાહ જોતો પાંચમાં આસમાન ઉપરપોતે બેઠેલોછે. ચલકાટ ભરેલો આંફતાબ પોતાની આસપાસ રોશનીનું તાજ લપેટી પરમેશ્વરે જે નુર તેને બખશીઉંછે તે નુરથી ચોથા આસમાન ઉપરથી પોતે પ્રકાશેછે. ખુબસુરતી ભરેલો સુકર એક મધુર સરોડ કાહાડનારી માસુક જેવો પોતાની સાહેલીઓ સહીત ત્રીજા આસમાન ઉપર એક ખુબસુરત ઓરડામાં પોતે બીરાજેલોછે. પાંખદાર બુધ પરમેશ્વરનો હુકમ લખવા એક દાનાવ નવીસંદા દાખલ બીજા આસમાન ઉપર બેઠેલોછે. પરમેશ્વરની શક્તીની એક નોશાન દેખડાવવા પેહેલા આસમાન ઉપર માહાતાબ વાદળાં વગર તખતનશીન થએલોછે."

૨૨—લોગવી તરજુમો કરીએ તો જાદુગરો કરી થાએછે. પણ એ ટોળાંના પાદશાહોના દુશમનો તથા તેઓના ધરમને આડે આવનારાઓને એ લુગત કામે લગાડવામાં આવેલાછે.

૨૩—આબીઆન ઉપરથી દેખાઇતુંછે જે, હીરાદોતસે જરતોસ્તના ધરમના પુરવેના જમાના વીશે મેળવેલા હેવાલો ઉપરથી પોતાનું એ પુસ્તક રચેલુંછે; કાએજે જરતોસ્ત પછી એ લોકોમાં આતસકદેહો હતાં એ વાત તો ચોકસજ છે. આ ધરમ ગુસ્તાસ્પ અથવા દરાએશ હીસ્તાસ્પીસના જમાનામાં દાખલ કરવામાં આવીઓ હતો અને અરદેશીર–દરાજદસ્ત કે, જેને યુનાનીઓ આરતેઝરકસીસ–લોનજીમીનસ કરી લખેછે તેના બાપ અસફંદીઆરે પછીએ જરતોસ્તનો ધરમ ઘણો ફેલાવી મેહેલીઓ હતો અને ઘણાએક આતસકદેઓ તેણે પોતે બધાવીઆંખી હતાં. પણ આ ઘણું કરી બની શકે એવું છે જે હીરાદોતસ ઇશુની ૪૪૪ વરસ પુરવે જનમીઓ હતો તેની જીંદગીના વખતમાંબી ઇરાનમાં સઘળે ઠેકાણે જરતોસ્તનો ધરમ કાંઇ ફેલાઇ ગએલો નહી હશે અને ઘણું કરીને એવા લોકો પાસેથી એણે પોતે ખબર મેળવી હશે કે જેઓના મજહબનો પછી જરતોસ્તનો મજહબ ચાલુ થયાથી તદનજ પાછળથી નારા થઇ ગયો હશે.

એ કલપના હાલ જમાનામાં નવી શોધો થયાથી ખોટી પડલીછે. ત. ક.

૨૪—આગળ એમ દેખડાવવામાં આવેલુંછે જે, જોહાકે ઇરાન જે જીતો લીધું તે એશીરીઅન લોકોએ પોતાના ચાલતાં ચલણમાં એ શેહેનશાહત તાબે કરી લીધી હતી તેનો એ ઇસારો દેખડાવેછે અને એજ વખતમાં રાજ અને ધરમ એ બંનેનો અંત આવીઓ હતો એ વાત ઘણું કરી બની શકે એવી છે.

૨૫—ફીરદોસી.

૨૬—એની જીંદગીનો આ હેવાલ દબેસ્તાનમાંથી મેં ઉતારેલોછે. એ પુસ્તક બનાવનાર એવું જણાવેછે જે, ફરહાદ ઇસ્ફંજદાનીના છોકરા ફરજાંને બેહેરામના શારેસ્તાન નામના પેહેલવી પુસ્તકની સત્તા ઉપરથી એણે પોતે એ હેવાલ લખેલોછે.

૨૭—દબેસ્તાનનો બનાવનાર અંહીઆં પોતે પોતાની તરફથી બોલેછે કે, પેલા પેહેલવી પુસ્તકની સત્તા ઉપરથી બોલેછે તે કાંઇ ઘણું ચોકસ રીતે જણાતું નથી પણ ઘણુંકરી તે પેલાં પેહેલવી પુસ્તકની સત્તા ઉપરથીજ પોતે બોલતો હશે.

૨૮—બીજા હેવાલમાં એમ જણાવવામાં આવેલુંછે જે, જરતોસ્તનો આત્મા જારે પેલાં ઝાડ ઉપર લટકી રહેલો હતો તારે એ ગાએ તેને ખાઇ ગઇ હતી અને તે ગાએના દુધમાં થઇ તે આત્મા પછી એ પેગમબરના બાપમાં ભરાઓ હતો. હા. લ. એક ફારસી ચોપડીમાંથી.

૨૯—જરતોસ્તની વંશાવળી પારસીઓ ઠેઠ મીનોચેહેર સુધી પોહોચાડેછે. એઓના પેગમબરની જીંદગીનો આ હેવાલ એઓના મોટા ફાજેલ દસ્તુર મુલ્લાં ફીરૂજ આગળ મેં વાંચી સંભળાવીઓ હતો. એ મુલ્લાં ફીરૂજે મને એવું કહ્યુંછે કે, જે પ્રમાણે અમે લોકો માનીએછે તેજ પ્રમાણે આ હેવાલ મેં જણાવેલોછે.

૩૦–સંસકૃતમાં એ શબદનો અરથ દુધ એવો થાએછે.

૩૧–નેકરોમેનસરના પાદશાહ મરલીન માફક જારે જરતોસ્ત જનમ પામીઓ તારે તે બુલંદ અવાજથી હસી પડીઓ હતો અને તેનાં શરીરમાંથી એટલી બધી તો રોશની પ્રકાશી નીકલી હતી કે તેથી તમામ ઓરડો ગોયા રોશન થઈ ગયો હતો. જરતોસ્ત વીશેની આ કદીમ દંતકથા જે ફારસી પુસ્તકોમાં આપણા જોવામાં આવેછે તે "પલીની"એ પણ પોતાના પુસ્તકમાં જણાવેલીછે.

૩૨–જંદ અવસ્તાનો "આંકીટલ ડુ પેરો" એ તરજુમો કરેલોછે કે જે, ઉપરથીજ ઘણો સત્ત ભરેલો એ બાબદસર હેવાલ આપણે મેળવી શકીએછે.

૩૩–એની ગોશેનશીની વીશે પલીની પણ બીઆન આપેછે અને કેહેછે જે, એવું કેહેવાએલુંછે જે, વીસ વરસ સુધી જરતોસ્ત જંગલોમાં રહ્યો હતો.

૩૪–જંદ અવસ્તા.

૩૫–જંદ અવસ્તા.

૩૬–મોબેદોના જુદા જુદા વરગોના નામો.

૩૭–જંદ અવસ્તા.

૩૮–જંદ અવસ્તા.

૩૯–જંદ અવસ્તા.

૪૦–જંદ અવસ્તા.

૪૧–હીરાદોતસ જે જમાનામાં થઈ ગયોછે તેની થોડુંક પુરવે ઈરાનના ધરમમાં જે મોટો ફેરફાર થયો હતો તે વીશે એ ગરંથકાર જે ખામોશી અખતીઆર કરેછે તેનું કારણ આગમજ જણાવવામાં આવેલુંછે. એ ઉપરથી એવું સાબેત થાયછે જે, જરતોસ્તે જે ફેરફાર કરીઓ તે આસ્તે આસ્તે પગપેસારો કરતો ગયો હતો, પણ હીરાદોતસ જે ફકરો આપણને આપી જાએછે તે ઉપર બારીકીથી નીગાહ પોંહોચાડતાં આપણને એવુંબી માલુમ પડેછે જે, એ ગરંથકાર ઈરાનના ધરમની ચાલુ રીતભાત કરતાં પોતાની આગમજના જમાનાનું વધારે બીઆન આપેછે. "જારે એ પોતે એમ બોલેછે જે, ઈરાનીઓમાં દેહેરાં પુતલાં તથા દેવસ્થાંનો ઈતાઆદી નહી હતાં તારે આ ખરૂંછે જે, એ પોતે પોતાની અજમાએસ ઉપરથી બોલેછે" (જુઓ બેલોના હીરાદોતસનાં કરેલા તરજુમાના દફતર પેહેલાને સફે ૧૯૩ મે). પણ એજ પ્રમાણે પછી ખાત્રીથી વરતમાન કાળમાં જારે એ એમ બોલેછે જે, "તેઓ આફતાબ, માહાતાબ, ખાક, બાદ, આબો, આતસની પણ સીતાએશ કરેછે" તારે તેટલું કહી તે પોતે એમ આગળ લખી જાયછે જે, "પણ તેઓ અસલી અથવા પુરાતન રીત પ્રમાણેજ માત્ર તેઓને ભોગ આપેછે. અરબ અને એશીરીઅનોનો દાખલો પકડી પાછળા જમાનામાં તેઓએ ઈઉરેનીઆને પણ પુંજવા માંડીછે." જે ચોકસ જમાનામાં હીરાદોતસે પોતાનો ગરંથ રચીઓછે તે કરતાં ઘણા આગળા વખતની રીતભાત વીશે આ ફકરો ઈશારો દેખડાવેછે એવું મને માલુમ પડેછે. આ ઉપરથી ખુલ્લી રીતે સાબેત થાએછે જે, જરતોસ્તના જમાનાની તરત આગમજ ઈરાનીઓ આકાશના ગ્રહોને પુંજતા હતા અને નહીં કે, તેઓની મુરતીઓને. આ ઉપરથી દબેસ્તાનમાં આ મુરતીઓ વીશે જે બીઆન આપેલુંછે તે યાતો તદનજ ખોટું હોએ યાતો જે જમાના વીશે ગ્રીક (યુનાની) લખનારાઓ બીઆન આપી ગયાછે તે જમાંનાનીબી ઘણુંક આગમજના જમાનાંને તે લગતું વળગતું હોએ.

૪૨–થોડુંકની વાત ઉપર આદમીઓના હાડકાંથી ભરપુર થએલા ઘણાં એક ચંબુઓની શોધ હાથ લાગેલીછે. અબુશેહેરમાં જારે હું રેહેતો હતો તારે તાંહાંના એક ઉકરડામાંથી કેટલા એક ચંબુઓ ખોદી કાહાડવામાં આવીઆ હતા અને એવી જાતના ચંબુઓ ઈરાનના જુદા જુદા ભાગોમાંથી પણ ઘણા મળી આવેછે એવું મને જણાવવામાં આવેલું હતું. જે ચંબુઓ મારા જોવામાં આવીઆ હતા તેઓનું કદ એટલું તો નાનુ હતું કે, તેઓમાં પુખ્ત વએના માણસોના હાડકાંતો સમાઈ શકેજ નહીં; પણ પેલાં ખોખાંઓ સમપુરણ હાલતમાં જે હતાં તે ઉપરથી તેઓ સાથેનું ગોસ્ત યાતો ખવાઈ ગયું હોએ યાતો કાપી કાહાડવામાં આવીઉં હોએ એમ મને ભાશેછે અને હીરાદોતસના પુસ્તક માંહેલા આ નીચલા અગત જેવા ફકરા ઉપરથી એ રસમ વીશેની આપણને ચોકસ સમજણ પણ ઉતરી શકેછે.

એ ગરંથકાર જણાવેછે જે, "તેઓમાં બીજી છુપી જાતની રસમો છે તેથી હું ખાત્રીથી તેઓ વીશે જણાવવાનો જુઠો દમામ કરનાર નથી. તેઓ પોતાના રવાંનોને પક્ષી અથવા કુત્રા ભક્ષ નહી કરે તાંહાં સુધી તેઓને દાટતા નથી એવું જે કેહેવાએલુંછે તે વીશે હું ખાત્રીથી કહી શકતો નથી કે તે ખરૂંજછે. પણ મેજાઈ લોકો તો જાહેરાત રીતે એ રસમ પાળેછે તેથી તેઓ વીશે તો એ વાત ચોકસજછે. ઈરાનીઓ મુવેલાં શરીરોને સપર પેહેલાં તો મીણથી લપેટી લેછે અને તારબાદ તેઓને ભુમીદા કરેછે."

આ જણાવવું જોઇએછે જે, આ ફકરામાં હીરોદોતસ જો કે એમ બોલેછે જે, દાટવા આગમજ મુવેલાં શરીરોની આસપાસ મીણ ચોપડવામાં આવતું હતું તોબી એ રસમ ઘણુંકરી માત્રે મોટાઓમાંજ ચાલુ હતી એમ દીસેછે. ખરચમાંથી બચવા હલકે દરજજેના લોકો મીણને ઠેકાણે મટોડી કામે લગાડતા હતા અને એ કારણમાટે મટોડીના વાસણો બનાવવામાં આવતાં હતાં. જે ચંબુઓની શોધ હાથ લાગેલીછે તેઓમાં હાડકાં શીવાએ બીજું કાંઈ વધારે રેહેતું નહી હોય એવું લાગેછે ને આ ઉપરથી એ સઘળું ઉપરનું ગોસ્ત મજકુર રીત મુજબ યાતો કુતરાઓ યાતો પક્ષીઓએ ભક્ષ કરીઊં હોએ યાતો દાટવા આગમજ જેમ તેમ કરી તેને પાએમાલ કરી નાખવામાં આવીઊં હોએ.

૪૩–ધરમના ઉપાધીઆને મુબેદ એવું અસલી ફારસી નામ આપવામાં આવેલુંછે. દસ્તુર નામ જે હાલ ઘણું સાધારણ રીતે વપરાએછે તે અરબીમાંથી નીકળેલુંછે.

૪૪–"આંકીટલ દુ પેરો" ના જંદ અવસ્તાના કરેલા તરજુમાની સત્તા ઉપરથી આ જણાવવામાં આવેલું છે. એ ગરંથકારના લખીઆ મુજબ કઇઓમુરસ એ નામ સંસકૃત દીશેછે ને એનો અરથ "મટોડીનું શરીર" એવો થાએછે. સઘળા ફારસી ગ્રંથકારો એને ગીલશાહ યાને મટોડીનો પાદશાહ કરી કહેછે. એ નામ જંદ અવસ્તામાં જે શબ્દ જણાવેલોછે તેનો તરજુમોછે એમ ખુલ્લી રીતે માલુમ પડી આવેછે.

૪૫–ફારસી શબ્દ મુગમાંથી આ લોગત નીકળેલોછે કે જેનો અરથ કાફરોના ધરમનો ઉપાધીઓ કરી થાયછે અને અકસર કરી ગબરોનાં મોબેદાને તે આપવામાં આવેલોછે; પણ કોઈ કોઇ વેળાએ ઇશાઇ ધરમના ઉપાધીઆઓને પણ એ લાગુ પાડવામાં આવેછે. ભઠીઆરખાના રાખનારાઓને પણ ફારસી બેતોમાં એ લોગત કોઈ કોઇ વેળાએ લાગુ પાડેલો દીશેછે. પણ એ શબ્દ જારે ઇસતેલાહી રીતે વપરાયછે તારે માત્રે એનો એજ અર્થ સમજવો જોઈએ.

૪૬–જે પ્રમાણે મોગલનું જાવતમા મોઅલ કરી બોલવામાં આવેછે તેમજ ગબરનું જાવતમા બગારી ગવર કરી પણ બોલવામાં આવેછે. ૪૭–તીસીઅસ.

૪૮–જે સમાની પાદશાહે આ કામ પોતાને માથે લીધું તેના નામ વીશે ગરંથકારોમાં ફેરફાર પડેછે. દોસન એ ગરંથ રચવાનું કામ મનસુર પેહેલાએ સપર પેહેલું માથે લીધું હતું અને એ જાતના બીજા પાદશાહે એ કામ પછી સમપુરણ કરીઊં હતું એમ જણાવેછે. તહીર મહમદ લખેછે જે, સમાની વંશાનાં મુળ પુરૂસ ઈશમાએલના આશરા હેઠલ દકીકીએ એ પુસ્તક શેરોમાં બનાવવા પોતાને માથે લીધું હતું, પણ વધારે ખાત્રીથી શાહેર જામી એમ જણાવેછે જે, એ વંશાનાં ચોથા પાદશાહ "નુહ" ના જમાનામાં એ દકીકી થઈ ગયો હતો.

૪૯–એઓમાંનાં કોઈબી જુંઝો બચી રહી ગએલા નથી. જે કારણ સર તેઓને એકઠા કરવામાં આવીઆ હતા તે કારણો પાર પડીઆં અને શાહનામું જારે રચાઈ રહ્યું તથા લોકોમાં તે ઘણું મુખીઅ પુસ્તક થઈ પડ્યું તારે આ ખરૂંછે કે જે કમઇઆબ તથા અફરા તફરી થએલા જુંઝો ઉપરથી તે બનીઉ હતું તે જુંઝોની કીંમત પછી ઘટવી જોઈએ. આવો જાહોજલાલી ભરેલો હેવાલ ફીરદોસી જણાવી ચુક્યો તેથી હવે પેલા જુંઝો જોવાનું કામ પછી મોકુફ થતું આલીઊં; પણ તે તદનજ કાંઈ ઢંકાઇ ગયું નહોએ. પોતાના ટોળાં તરફનો પેલો ગરવ જેથી આ બીયાન સઘળું એકઠું કરવામાં આવીઊં હતું તે હવે પારપડીઉ માટે પેલા જુંઝો બચાવી રાખવા લોકોને હવે હોંસ રહી ન હોય ને આ પણ બની શકે એવુંછે કે, અગરજો એ હા. લ. જુંઝો ગીઝનીના પાદશાહી કીતાબખાનામાં વખતે બચાવી રાખવામાંબી આવીઆં હોએ તોએ ઘુરનાં અફઘાનોએ જારે આ મગરૂર રાજધાનીને લુટીને બાળી નાખી એ શેહેર તમામ પાએમાલ કરી નાખીઊં તારે તેઓનો પણ નાશ થઇ જવો જોઈએ.

૫૦–સઉથી મોટો ભરોસો રાખવા જોગ ફારસી સત્તાઓ ઉપરથી આપણને એવું જણાવવામાં આવેલુંછે જે, અરબોએ જારે એ દેશ ઉપર હોમલો કરીઓ તારે તેઓને ફારસી, દરી અને પેહેલવી એવી ત્રણ ભાષાઓ એ દેશમાં બોલાતી માલુમ પડી હતી અને હાલ જમાનામાં ઇરાનમાં જે સઘળી ભાષા બોલાએછે તે એઓમાંની હરેક કોઈમાંથી ઉતપન થએલીછે (જુઓ ફરહગે જહાંગીરીના દીબાચામાં). કેટલાએક ગરંથકારોનાં જણાવીઆ મુજબ ઈરાનમાં સાત ભાષા બોલાતી હતી; પણ હરવી, સુકજી, જવુલી, અને સુઉદી (જે ભાષા હાલ જમાનામાં ગુમ થઇ ગએલીછે તે) માત્ર દેહેકાંની બોલી હતી એમ જણાએછે અને કદીબી લખવામાં આવતી નહી હતી; અને મુલ્લાં મહમદશાદક જેણે કે પુરાતન ફારસ વીશે એક કોશ બનાવેલોછે તે

ના દીબાચામાં ઈરાનની કદીમ ભાષાઓ વીશે જે બીઆન તે પોતે આપી જાએછે તેમાં તે એવું જણાવેછે જે, "આ બોલીઓમાંની હરેક કોઇ જુબાનમાંનો એકપણ બોલ બેતના મીસરાને તોડી નાંખે તેવો હતો." પારસી અથવા ફારસી જે કે મુસલમીન લોકોની ફતેહબાદ અરબી સાથે ઘણી મીશ્રીત થઈ ગએલીછે તે હજુર સુધી ઈરાનની ચાલુ ભાષા છે. આપણને એવું જણાવવામાં આવેલુંછે જે દરી ઘણી સુધરેલી ભાષા હતી કે જે એ શેહેનશાહતના કેટલાક સુબીઆ શેહેરોમાં બોલાતી હતી અને (મુલ્લાં મહમદશાદકના હા. લ. પુસ્તકમાં જણાવીઆ મુજબ) કેટલાએક કીઆની વંશના વખતમાં દરબારી બોલી તરીકે એ ભાષા વપરાતી હતી એવુંપણ બાહાલ રાખે છે. દરીનો અરથ ફરાહત એમ થાએછે કે જેમાં કાંઈબી તરેહની ખાંમી નહી હોએ એવો એનો માએનો ઉઠેછે. એ જબાનની શુગીની તથા મીઠાસ વીશે મુસલમીન ગરંથકારો ઉપરથી એવી એક દંતકથા આપણને જણાવવામાં આવેલીછે કે, તેઓના પેગંબરે એવું જણાવીઉ હતું જે, જારે ઇશ્વર પોતાની નેકી તથા દયા દેખડાવવા કોઈપણ હોકમ કરેછે તારે તે સાહેબ ઘણા નરમ અવાજથી પોતે દરી ભાષામાં બોલેછે; પણ જારે તે સાહેબ ગોસે થઇ બોલેછે તારે પોતે અરબી ભાષા બોલવા કામે લગાડેછે એવું મહમદે કહેલુંછે. એજ પેગમબરની સત્તા ઉપરથી એ ગરંથકારો જણાવેછે જે, બેહેસ્તની અંદર માંત્ર દરી અને અરબી ભાષા બોલવામાં આવેછે. ત્રીજી ભાષા પેહેલવીછે કે, જે શબ્દના ઘણાક અરથો કરવામાં આવેલાછે; પણ ઘણો ઈતબાર રાખવા જોગ અરથ એ છે જે, પેહેલું એવું ઈરાકાન, રેએ અને દીનાવર પ્રાંતોનું જે પુરાતન નામછે તે ઉપરથી એ લોગત નીકળેલોછે (જુઓ ફરહગે જાહાગીરનો દીબાચો). જંદતો એક પાક ભાષાછે કે જેમાં જરતોસ્તના જંદ અવસ્તા લખાએલાછે અને એ ધરમ પાળનારાઓ એવું જણાવેછે જે એના માએના માત્ર ઈશ્વર, ફરેસ્તા, પેગમબરો અને રોશન મગજના દસ્તુરોનેજ માત્ર માલુમ પડી શકેછે (જુઓ હા. લ. મુલ્લાં ફીરૂજની ચોપડી). એ ભાષામાં એઓનું પવીત્ર પુસ્તક લખાએલુંછે પણ તે સાથે તેનો પેહેલવીમાં પણ તરજુમો કરવામાં આવેલોછે.

ઉગમણુ તરફના ગ્રંથકારોના જણાવીઆ ઉપરથી ઈરાનની પુરાતન ભાષાઓ વીશેનું એ મજકુર બીઆન મેં આપેલુંછે. પણ અગરજો આપણે મુકાબલો કરી તથા બીજા લોકોની તવારીખ જોઇ તે ઉપરથી વીચાર બાંધીએ તો આપણે એવો સારાંસ કાહાડી શકીએછે જે એઓમાંની ઘણીખરી ભાષાઓ તો માત્ર એકજ ભાષા જુદી જુદી ઢપથી બોલાતી હતી કે જેમાં જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ મોહોટા મોહોટા ફેરફારો પછી થતા ગયા હતા. એ ભાષાઓમાં જંદ કે જેને સંસકૃત સાથે ઘણોજ અતલગનો સંબંધ છે તેને સઉથી ઘણીજ પુરાતન ભાષા આપણે ગણી શકીએછે કેમ કે ઘણાંજ પુરાતન કાળમાં ધરમના દફતરોની તથા પઢેલા શખસોની એજ ભાષા હતી એવું કેટલાએક સત્તા ભરેલા લેખો ઉપરથી આપણને માલુમ પડેછે. જરતોસ્તના કેટલાએક ધરમ પાળનારાઓ એની શોધ તેઓના પેગમબરે કરી હતી એવું જણાવેછે પણ તે નહી બની શકે એવુંછે અને એ મતથી કાંઇ સાબેત થઈ શકતું નથી શીવાએ જે એની જીંદગીના વખતમાં સાધારણ લોકોમાં એ ભાષા વખતે જણાએલી ન હતી.

ફીરદેસીના જણાવીઆ મુજબ કીઆની વંશના વખતમાં અને તેનીબી ઘણુંક પછી પણ દરબારી બોલી પેહેલવી હતી અને આ જાણવું જોઇએ જે મુસલમીન લોકોની ફતેહ આગમજ જરતોસ્ત તથા બીજા શખસોના ધરમ પુસ્તકો શીવાએ ઈરાનમાં બીજા સઘળી જાતના પુસ્તકો પેહેલવી ભાષામાં લખાએલાં હતાં; પણ દરીમાં લખાએલાં પુસ્તકો વીશે આપણે કદી પણ સાંભળતા નથી. તે ઉપરથી એવું માલુમ પડેછે જે, એ દેશમાં બોલાતી ભાષાઓમાંની સઉથી સુધરેલી ભાષાનેજ માત્ર એ શબ્દ લાગુ પાડવામાં આવતો હતો અને એવેજ અરથે એ લુગત પારસી અથવા ફારસી તથા પેહેલવીને પણ લાગુ પડી શકેછે. મુસલમીન લોકોની ફતેહ આગમજ પારસી શબ્દ જે ભાષા અકરાર કરી એ દેશમાં બોલાતી હતી તેને લાગુ પાડવામાં આવેલોછે અને એ વખતમાં પણ સઘળા પુસ્તકો પેહેલવીમાંજ લખાએલાં હતાં એવું દીસેછે. ફારસી યાને હાલની ઈરાની ભાષા પાછળથી ઘણી વધારી મેહેળેલીછે અને હાલ જમાનામાં જેવી હાલતમાં તે જોવામાં આવેછે તે હાલતમા પેહેલવી તથા અરબી એટલી બધી તો એની સાથે મીશ્રીત કરી નાખેલીછે કે, જે જુદી જુદી ભાષાઓમાંથી એ બનેલીછે તેના શબ્દો જુદા જુદા પાડવાનું કામ હાલમાં કાંઈ સેહલ જેવું નથી.

મજકુર પેહેલવી (હુજવરસ) બોલી હાખીઆમની પાદશાહોના રાજની પુરવે એસીરીઅન લોકોના દોરમાં પારસીઓના વડીલોએ સંપાદન કરી હોએ એવું દસ્તુર હોસંગજીનું મત છે. ત૦ ક૦

1

૫૧–કેટલાએક ગરંથકારો જમશીદના રાજના વરસો ઓછાં કરી માત્ર દોહોડસોજ જણાવેછે. 'દાસન કોણજાણે કઇ સત્તા ઉપરથી ૩૫૦ વરસો જણાવેછે. શાહનામાની ચાર નકલો સરખાવીઆ ઉપરથી હું ૭૦૦ વરસ મુકરર કરૂંછું અને ઘણાએક પુસ્તકોનો મુકાબલો કરી કલકત્તામાં જે એ પુસ્તક છપાવવામાં આવીઉંછે તેમાં જણાવેલાં વરસો સાથે એ વરસો મળતાં આવેછે.

૫૨–એક માત્ર મોહરાન ફાની શીવાએ બીજા સઘળા મુસલમીન ગરંથકારો આદમી જાતને વરગોમાં જમશીદે સપર પેહેલાં વેહેચી નાખીઆં હતાં એવું જણાવેછે. એ ગરંથકાર (મોહરાન) એ કામ મેહાબાદે કરીઉં હતું એમ જે જણાવેછે તે વીશે આગળ બીઆન આપવામાં આવેલુંછે.

૫૩–આઈબીરીઆ વીશે બોલતી વેળાએ સ્ત્રાબો આપણને એમ જણાવેછે જે, એ દેશમાં ચાર વરગના રેહેવાસીઓ વસતા હતા. તે જણાવેછે જે, "જેને કે તેઓ સપર પેહેલો વરગ કરી ગણેછે તેમાંથી અતલગની સગાઈ તથા ઉમરની બુજરગી પ્રમાણે તેઓ પોતાના પાદશાહો મુકરર કરેછે કે જે પોતે ઇનસાફ કરેછે તથા લશકરોની સરદારી ભોગવેછે. બીજો વરગ મોબેદોનો છે કે જેઓ પડોશીઓ સંબંધી રાજદ્વારી હકો વીશે સંભાળ રાખેછે. ત્રીજો વરગ શીપાહી તથા ખુરજીગર લોકોનો છે. ચોથો વરગ સાધારણ મનુશોનો હોએછે જેઓ પાદશાહના ગોલામો હોએછે તથા હરેક નીચને વાગેનાં કામો કરેછે." પણ આ જાહેર છે જે આયમણ પ્રાંતોમાં ઉમરાવો, ધરમના ઉપાધીઆઓ, સ્વતંત્ર દેહેકાંનીઓ તથા હમીદાર એવા જે વરગોછે તેમજ માત્ર જાગીરદાર માફક એ રશમ હજુર લગણ સરૂકાશીઆમાં પણ ચાલુછે.

૫૪–ફોરદોસીના પુસ્તકની દરેક નકલ મેં જે જોએલીછે તેમાં જમસીદે પોતાની રઈઅતને જે ચાર ભાગોમાં વેહેંચી નાખી હતી તેઓના નામો જુદી જુદી રીતે લખેલા મારા જોવામાં આવેલાંછે. આ વરગો વીશે જે હેવાલ એ આપી જાએછે તેઓના કલકતામાં છપાએલા શાહનામાંની એક નકલ ઉપરથી આ લોગવી તરજુમો મેં નીચે જણાવેલોછે.

"એક વરગને કાતુજીઆન કરીને કેહેતા હતાઃ તેઓ પરશતેશ કરવાનું પ્રવીત્ર કામ કરતા હતા.
"ને બીજા વરગોથી એ વરગ એણે જુદો કરીઓ હતો; ને તેઓને એબાદત માટે એક પાહાડ સોંપીયો હતોઃ
"જાણ જે તેઓનો પેશો પરશતશ કરવાનો હતો; અનેપરમેશરાવરના નુર સોડે તેઓ પઢતા હતા.
"સામેના હાથપરએક બીજું ટોળું હતુંઃ કે જેને નીસારીઅન કરી કેહેતા હતા.
"જારે શીહું જેવા શખશો લડાઈ કરતા હતાઃ તારે રાજનું જબરદસ્ત લશકર એમાંથી ઉભું થતું હતું.
"એઓથી પાદશાહી તખ્તને મજબુતાઇ મળતી હતી; અને મરદી એ નામ તેઓથી મસહુર થએલું હતું.
"જાણજે નસુદી એ ત્રીજો વરગ હતો; કોઇ એવી જગા નથી કે જાંહાં તેઓની તારીફ ગવાઈ નહી હોય.
"તેઓ વાવેછે, તેઓ જેહેમત ખેંચેછે ને કાપણી કરેછે; અને પોતાને ઘેર તેઓ કોઇનો ઠપકો સાંભળતા નથી.
"ફરમાબરદારી કોઇની તેઓ કરતા નથી અને જાડો પોશાક પોતે પેહેરેછેઃ તેઓના કાન ઉપર ઠપકાના ગોઘા કોઈના આવતા નથીઃ
"મારામારી ને સરદારીથી તેઓ દુર રેહેછેઃ તેઓના શરીરને શાંતી હોયછે ને જમીનને તંદુરસ્તી તેઓથી હોયછે.
"દાનાવ સખશ તું મને કેહે જે, 'સ્વતંત્ર પુરૂશને આળસાઈ ગોલામ કરેછે' એ બુરાનુમાં વાત વારે કોણે કહીછે."!
"ચોથાને આહનોખુશી કરી કેહેછેઃ તેઓ હુંનરના કામો ઘણી જેહેમતથી કરેછેઃ
"જાંહાં કામ હોયછે તાંહાં હંમેશ તેઓ ચંચલ રેહેછેઃ અને તેઓના મન ઉપર તે સરંજામ પોહોચાડવાના બીઆલો રેહેછે."

'બીનીદાદ નામના એક પેહેલવી પુસ્તકમાં જમશીદના કરેલા વરગોના નામો જણાવેલાછે અને એ પુસ્તકમાં જણાવીઆ પ્રમાણે મુલ્લાં ફીરૂજ તેઓના નામો નીચે મુજબ આપેછે. અસુરીનાન યાને મોબેદો, અરતીસતરાન યાને પાદશાહ અને શીપાહો, વસતરજુશાન યાને ખુરજીગરો, અને હતોકશાન યાને કારીગરો. સપર પેહેલાં બે નામોના અરથ વીશે ખાત્રી ભરેલો હેવાલ મને કાંઇ મળી શકીઓ નથી; પણ મને એવું જણાવવામાં આવેલુંછે જે તે લોગતો જંદ અને પાજંદના છે. પેહેલવીમાં વાસતરનો અરથ અનાજ અથવા ઘાસ એવો થાએછે અને એજ ભાષામાં "હુ" નો અરથ સારો, અને તોખશાનો અરથ મેહનત, જેહેમત એવો થાએછે કે જે ઉપરથી એ બે છેલ્લા શબ્દના મુળોની પુરતી રીતે આપણને સમજણ પડેછે.

બુરહાનકાતેમાં પણ એ વરગો વીશે જણાવેલુંછે અને એ ગરંથકારની મોટી પ્રવીણતાને લીધે તથા ચુક અને ગફલત સુધારવા માટે ફરહંગ અથવા કોશની ગોઠવણ ઉપરથી જે મદદ મળી શકેછે તેને લીધે એ પુસ્તક ઘણો ભરોશો રાખવા જોગછે. કાતુજી લોગતનાં બીઆનમાં એ સઘળા વરગોના નામોના અરથ એ પુસ્તકમાં જણાવેલાછે. એ ગ્રંથકાર લખેછે જે, "કાતુજીનો અરથ એક પરેજહગાર માણસ યા ધરમનો ઊપાધીઓ કરી થાએછે. આ જાણવું જોઈએછે જે, જમશેદે આદમી જાતનાં ટોળાંને ચાર ભાગોમાં વેહેચી નાખીઆં હતાં; એકને તેણે "કાતુજી" એવું નામ આપીઊં હતું અને તેઓને ટેકડીઓ તથા ગોફાઓમાં વસવા તથા એલમનો અભીઆસ કરવા તથા પરમેશ્વરની ભક્તીમાં મશગુલ રેહેવા હોકમ ફરમાવવામાં આવીઓ હતો. બીજાને તેણે નીસારી એવું નામ આપીઊં હતું અને લડાઈ કરવાનો પેસો તેઓને સોંપી આપીઓ હતો. ત્રીજાને તેણે નાસુદી એવું નામ આપીઊં હતું અને જમીનની ખેડણી તથા કાપણી કરવા તેઓને હોકમ ફરમાવીઓ હતો. છેલ્લા વરગને "અનુખુશી" એવું નામ આપીઊં હતું અને હુંનરનાં સઘળાં કામો કરવા તેઓને હોકમ કરીઓ હતો."

જમશીદે ઈરાનના રેહેવાશીઓને જે વરગોમાં વેહેચી નાખીઆ હતા તે વરગોને ગુરૂ એવું નામ તારીખે-તબરીનો કરતા આપી પોતે તેઓનું બીઆન આપેછે. પેહેલા વરગને તે ધરમી અને ડાહ્યા પુરૂસો કરી નામ આપેછે. બીજાને લડાએક, ત્રીજાને વેહેપારી તથા કારીગરો અને ચોથાને ખુરજીગરો તથા મજુરો કરી કેહેછે. એ લખનાર વળી બોલેછે જે, દરેક માણસને પોતાના ધંધાનેજ વળગી રેહેવા જમશીદે હોકમ આપીઓ હતો. ખોનદમીર પણ એજ માફક કેહેછે જે, એ દરેક વરગને એક બીજા વરગના ધંધાથી દુર રેહેવા ફરમાવેલું હતું અને મીરખુંદશાહ પણ એજ પ્રમાણે પોતે લખી જાએછે.

૫૫–એની આબાદાનીની તારીફ કરવા માટે ફારશી ગરંથકારો એમ બોલેછે જે, એના રાજની પેહેલી પાંચ સદીઓ સુધી દુઃખ અને મોત દુનીયામાંથી ગોયા નાબુદજ થઈ ગયાં હતાં.

૫૬–ઈશાઈ લોકોની ધરમની પોથીઓમાં "બેનેહેદાદ" વીશે જે જણાવેલુંછે તે વીશે એઓ કદાચ ઈસારો કરતા હોએ. કેહેછે જે, એ શખસ શીરીઆ (શામ)નો ઘણો વખણાએલો પાદશાહ થઈ ગયોછે અને એની પ્રજા એને પુંજતી પણ હતી. ઉગમણ તરફના ગરંથકારો જણાવેછે જે, શેદાદે એવી ડાંડી પીટાવી હતી જે મને એક દેવતા કરી ગણે.

૫૭–જીનતુલ તવારીખ.　　　　૫૮–૮૦૦ થી તે ૧૦૦૦ વરસ સુધી.

૫૯–કાપ્તેલ "બરાએનટે" સેમીરામીસના રાજના વરસો વીશે જુદા જુદા જણાવેલા સનેઓની નીચે મુજબ એક ટીપ આપેલીછે.

શીનસેલસના	જણાવીઆ મુજબ	એ રાણી	ઈશુની	૨૧૭૭	વરસ પુરવે	થઈ ગઈ હતી.
પીતેવીઅસનાં	,,	,,	,,	૨૦૬૦	,,	,,
હેલવીકસના	,,	,,	,,	૨૨૪૮	,,	,,
સુસીબીઅસના	,,	,,	,,	૧૯૮૪	,,	,,
મી. જાકસનના	,,	,,	,,	૧૯૬૪	,,	,,
આરચ બીશપ ઉસરના,,		,,	,,	૧૨૧૫	,,	,,
ફીલોબીબલીઅસ-સાનચોનીઆથન આસરે			,,	૧૨૦૦	,,	,,
હીરાદોતસના જણાવીઆ મુજબ આસરે			,,	૭૧૩	,,	,,

એ ગરંથકાર બોલેછે જે "જેની જીંદગીના વખત સારૂ આવો ૧૫૩૫ વરસનો તફાવત જુદા જુદા ગરંથકારોમાં દીસે તેની તવારીખ ઉપર તે પછી કેટલો ભરોસો આપણે રાખી શકીએ."

૬૦–એને એ ઓદારનીસ કરી પણ કેહેછે.

૬૧–હીરાદોતસ કેથે પણ ઈરાનના ઝુંડા વીશે બીઆન આપી જતો નથી. ઝેનોફન એમ જણાવેછે જે, પાદશાહી ઝુંડાઉપર એક સુનેરી ગરૂદ પક્ષીની નીશાન હતી કે, જેની પાંખોનો આધાર એક ભાલા ઉપર રાખવામાં આવેલો હતો અને એજ પ્રમાણે શીકંદરના વખતમાંબી ઝુંડા ઉપર નીશાન હતી એમ કુવીનતસ-કરશીઅસ પણ જણાવી જાએછે. પણ ઈરાનીઓના ઝુંડાઉપર ગરૂદ પક્ષીની નીશાન હતી તે ઉપરથી કાંઈ એવું સાબેત થતું નથી કે, કાવાનો ઝુંડો હતોજ નહી. કાવાએ મોટી નોકરી બજાવી તે ઉપરથી

તેના પાએજામાને ઝુંડા માફક કામે લગાડવામાં આવીઓ તેની આગમજ કોઈ બીજી તરેહનો પાદશાહી વાવટો હશે અને તે અકસર કરી એ મજકુર ગરૂડ પક્ષીની નીશાનવાલો હશે. ફારસી ગરંથકારો આપણને એવું જણાવી જાએછે જે, કાવાનો પવીત્ર ઝુંડો કદાચજ ખુલ્લો કરવામાં આવતો હતો. તેથી વધારે સાધારણ કામો માટે બીજી તરેહની નીશાનવાલા પાદશાહી ઝુંડાઓ હોવા જોઈએ એવું એ ઉપરથી દીસેછે.

૬૨–એના છોકરા સલમ, તુર અને એરચની તવારીખ આગળ જણાવવામાં આવેલીછે.

૬૩–ઈસાઈ ધરમની પોથીઓ તથા યુનાની ગરંથકારો એ વખતમાં મીદીઆનું રાજ ઈરાનથી છુટું હતું એમ જણાવી જાએછે. પણ ઉગમણુ તરફના ગરંથકારો ઈરાન વીશેજ માત્ર બોલી જાએછે કે, જેનો પરસીઆ એવો હું તરજુમો કરૂંછું. ખુદ ફારસ (ફારશીસ્તાન) બેશક ફરેદુન અને સઘળા જબરદસ્ત પાદશાહોના વખતમાં એ શેહેનશાહતનો એક પ્રાંત હતો; અને આથમણ તરફના ગરંથકારો જે દેશોને મીદીઆ તથા પરસીઆ કરીને લખેછે તે બંને મુલકોની હદ સુધી તે પ્રાંત આવેલો હતો.

આ બાબદ કેટલીએક દરજજે ગલત માલુમ પડેછે. જુઓ દીબાચો. ત૦ ક૦

૬૪–ફીરદોસીના જણાવીઆ મુજબ ફરેદુન પછી તેના છોકરાનો નબીરો મીનોચેહેર તખતનશીન થયો હતો. મીરખુંદ તેને એનો છોકરો કરી લખેછે. ગ્રીક ગરંથકારોનો મેનદુસીસ તે આજ પાદશાહ છે. એનો છોકરો નોજર તે સોસારમીસ છે. ઇરાનના ઘણાખરા ભાગના સીથીઅનો જારે માલેક થઈ બેઠા તારે જાણે એ દેશના તખત ઉપર જુને જે બેસાડીઓ હતો તેને ગ્રીકો (યુનાનીઓ) આરતીઆ કરી કેહેતા; અને એમ જણાવેછે જે, મેનદુસીસનો એ નબીરો હતો. ઈરાનીઓના કેરશાસપને તેઓ "અરબીઆનીસ" કરી કહેછે. એઓમાંના દરેક પાદશાહ વીશે ઘણી જુજ બાબદો જણાવવામાં આવેલીછે અને પુરાતન તવારીખના આ ભાગમાં ગ્રીક (યુનાનીઓ) અને ઈરાનીઓમાં મુખીઅ સંબંધ એ દીસેછે જે એશીરીઅન લોકોની શેહેનશાહતના ગુરૂબ થવા બાદ તે દેજોસીસ યાને કેકોબાદની નેમણુક થઈ તાંહાંસુધી એઓ માત્ર પાંચજ પાદશાહોની ગણત્રી આપી જાએછે.

આ મુકાબલા હાલ જમાનાની શોધો ઉપરથી ચુક ભરેલા માલુમ પડેલાછે. જુઓ દીબાચો. ત૦ ક૦

૬૫–ફીરદોસી કેહેછે જે, તુરાનના પાદશાહ અફરાશીઆબે બાર વરસ સુધી ઇરાન ઉપર રાજ ચલાવીઉં હતું. આગળ વારંવાર જણાવીઆ પ્રમાણે અરવાચીન ભુગોળમાં જે આખા મુલકને હાલ જમાનામાં તાંહાં તાતારી લોકો વસેછે તે ઉપરથી તારતરી કરી જે કેહેછે તેને મુસલમીન ગરંથકારોએ તુરાન એવું નામ આપેલુંછે. હીરોદોતસના જમાનામાં અને શીકંદરના રાજમાં તરાંનશોકશીઆના અને તેની પડોસના દેશોમાં સાકી કે જે સઘળા સીથીઅનોનું એક સાધારણ નામ છે તે અને મેસાગીતા નામનું એક બીજું ચોકશ ટોળું તાંહાં વસ્તું હતું. ગ્રીકો (યુનાનીઓ) જે ટોળાંને સાકી કરી કેહેછે તેની આજ જાતે ઈરાન ઉપર તેના સપર પેહેલા પાદશાહોના રાજમાં હુમલા કરીઆ હતા એવું ચોકસ દીસેછે અને તુરાનીઓનો ઇરાન ઉપર રાજ ચલાવનારો આ પાદશાહ અફરાશીઆબ તો તારે બેશક એક સીથીઅન પાદશાહજ હોવો જોઈએ. હીરોદોતસ જે એવું કેહેછે જે, સીથીઅનોએ "કાએકસરીસ"નાં રાજમાં ઇરાન ઉપર હોમલો કરી એ દેશને પોતાના સ્વાધીનમાં ૨૮ વરસ સુધી જે લઈ મેહેલીઓ હતો તેને આ હુમલા સાથે મુકાબલો કરવાનું કામ કાંઈ સેહેલ નથી. ફારસી ગરંથકારોએ જણાવેલા વખતની એક સદી પછીના જમાનાને એ બીઆન લાગુ પડેછે. પણ ગ્રીક (યુનાની) ઇતીહાસ કરતાઓના સફાઓમાં એ બાબદ ગુંચવારામાં આવેલીછે અને ફારસી ગરંથકારો તો ગોયા સનેઓને તો જાણે ધીકારીજ કાહાડેછે; તેથી દરેકજણના હેવાલો જે એક એક સાથે સરખા ઉતરેછે તે ઉપરજ આપણે માત્ર ભરોસો રાખી શકીએ છઈએ.

૬૬–ઇરાનીઓની આથમણ તરફની લડાઇઓનો તફશીલવાર હેવાલ ઘણો ખરો ફીરદોસીને મળીઓ નથી એવું દીસેછે; પણ અગર જો તે એને મળીઓબી હોએ તોબી યુનાની પેહેલવાનોના મહત કરમો એના દેશીઓની મગરૂરી તથા ફુકરાઈ ને જેબ નહી આપે તેથી એણે તે પડતોબી મેહેલીઓ હશે. યુફરેતીસ (ફોરાત) નદીની પેલી તરફના દેશોની ભુગોળ વીશે તદનજ નાવાકેફ હોવાથી પોતાના પેહેલવાનોના મહત કરમો તાંહાં આગળ થયાં હોએ તોબી તે એણે જે જણાવીઆં નથી તેનું મુખીઅ કારણ પણ એજ દીસેછે. એમાંથી આપણે શીકંદરનીજ તવારીખ માત્ર ઈલાહેદી પાડી શકીએ છઈએ. પણ એ પેહેલવાનબી જારે ઇરાન અથવા હીંદુસ્થાનમાં આવીઓ તારનુંજ માત્ર એના વીશે બીઆન આપવામાં આવેલુંછે.

૬૭–બાપ તરફથી જમસીદના ખાનદાનમાંથી તેઓ ઉતરી આવેલા હતા એવો ગરવ પોતે કરતા હતા અને તારબાદ પાદશાહી વંશની માહોમાએ તેઓ પરણતા પણ હતા.

૬૮–કેકોબાદનો બાપ કોણ હતો તે વીશે ફીરદોસી કાંઈ જણાવી જતો નથી, પણ માત્રે એટલુંજ લખી જાએછે જે તે પાદશાહી લોહીમાંનો હતો અને મીનોચેહરના વંશમાંથી ઉતરી આવેલો હતો. પણ ગ્રીકો (યુનાનીયો)નો દેજોસીસ અને હીરાદોતસના જણાવીઆ મુજબ ફ્રેઆરતીસનો છોકરો એજ હોએતો એ સાહેરને ઈરાનની તવારીખમાંથી મીદના એ પાદશાહે જે તેઓનો દેશ જીતી લીધો હતો તેનું નામ કદાચ મળીઉં ન હોએ. ફીરદોસીએ જે મુળતતવોમાંથી પોતાનું પુસ્તક બનાવીઉં હતું તેજ મુળતતવોમાંથી તીશીઅસનાના જણાવીઆ પ્રમાણે તેણે પોતે પણ પોતાનું પુસ્તક રચીઉં હતું. હવે એ ગરંથકારબી ફ્રેઓરટીસ વીશે કાંઈ પણ જણાવી જતો નથી. આ ઉપરથી ઈરાનના આગળા લેખોમાંથી એ નામ નહીજ મળીઉં હશે તે વાતની આ એક સાબેતી મળેછે.

એ પાદશાહો જુદા જુદા હતા જે વીશે વીગતવાર ખુલાસો દીબાચામાં જોવામાં આવશે. ત૦ ક૦

૬૯–જુઓ બેલોફ્ટ હીરાદોતસના પુસ્તકના તરજુમાના દફતર પેહેલાને સફે ૧૫૯ મે.

૭૦–જુદીથની પોથીમાં "આરફેકજાદ" વીશે જે જણાવેલુંછે તેજ ગ્રીકો (યુનાનીઓ)નો દેજોસીસ છે એવું કેહેવામાં આવેલુંછે; કાંએજે અકબતાના શેહેર એણે બંધાવીઉં હતું એમ કેહેવાએલુંછે અને શબદોના મુળોપરથી આપણે જો કીઆશ બાંધી શકીએ તો આપણને એવો સારાંશ કાહાડવો જોઈએછે જે, એ પાદશાહ દેજોસીસજ હોવો જોઈએ. આરફા અથવા આરફરા તેજ ફ્રેઓરતીસ છે અને ક્ષાદ અથવા જાદનો કદીમ તથા હાલ જમાનાની ફારશી ભાષામાંબી છોકરો એવો અરથ થાએછે કે જે ઉપરથી આરફેકજાદનો અરથ ફ્રેઓરટીસનો છોકરો એવો આપણે કરી શકીએ. ફીરદોસી કેહેછે જે, એવું વીચરાએલું છે જે, કેકોબાદ ફરેદુનની ઓલાદનો હતો કે જેને પેહેલવીમાં પહરીદુન તથા દરીમાં અફરીદુન કરી કહેછે અને જે નામ અફરાથી કાંઈ જુદું લાગતું નથી; અને એ પ્રમાણે જો વીચારીએ તો જુદીથની પોથીમાંનો આરેફકજાદ તે ઈરાનીઓનો કેકોબાદ આપણને માલુમ પડી આવશે; પણ શબદોનાજ આવા મુકાબલા ઉપરથી સારાંશ આણવો ભુલ ભરેલો લાગેછે.

આરફેકજાદ તે કેકોબાદ મુતલગ છેજ નહી. માલકમની આ રીત આપણા ગુંચવારામાં વધારો કરે એવીછે. બાઈબલની તવારીખ એરીઅન ટોળાંને નહીં પણ ઘણું કરી માત્ર સીમેટીક ટોળાંઓનેજ લાગુ પડેછે. જુઓ દીબાચો ત૦ ક૦

૭૧–મજમુલ તવારીખ કરતા.

૭૨–ફીરદોસીનું પુસ્તક કલકતામાં જે છપાએલુંછે તેમાં કેકોબાદે ૧૨૦ વરસ સુધી રાજ ચલાવીઉં હતું એમ જણાવવામાં આવેલુંછે.

૭૩–મજમુલ તવારીખ કરતા. મીરખુંદ પણ એમ કેહેછે જે, કેટલાક ગરંથકારો એમ ધારેછે જે, કેકાઉશ કેકોબાદનો કાંઈ છોકરો નહી પણ નબીરો હતો.

૭૪–અરમીનીઆના પાહાડોમાંથી એ નદી ઉતપન થાએછે એવું બીઆન આપવામાં આવેલુંછે.

૭૫–મારો કાબેલ મીત્ર મી૦ હેમીલટન જે હર્તફર્દ કાલેજ (મદરેસા)માં એક પ્રોફેસર (શીક્ષાગુરૂ) છે તેની એક હા. લ. યાદદાસ્તમાં એ ગ્રહણ વીશે હીરાદોતસ અને ફીરદોસી વચે જે ઘણો બારીકીથી સંબંધ શોધી કાહાડેલોછે તે ઉપરથી આ મેં જણાવીઉંછે માટે હું તેનો ઉપકાર માનુંછું.

એ કલંપના હાલ ખોટી થયલી દીસેછે. ત૦ ક૦

૭૬–પોતાના દેશની ભુગોળ શીવાએ બીજા કોઈબી દેશની ભુગોળથી ફારસી ગ્રંથકારો માહીતગાર હોતા નથી તેથી તેઓને જે હદ માલુમ હોએછે તેથી આગળ વધી જે ફતેહો તેઓના પાદશાહોએ મેળવી હોએછે તે વીશેનું બીઆન તેઓ સોડથી મેળવવા આપણને કદી પણ આશા રાખવી જોઈએ નહીં.

૭૭–ફીરદોસીનું હમાવર તેજ એશીરીઆનું પાએતખત શેહેરછે તેમાં કાંઈ પણ શક રેહેતો નથી.

૭૮–ફારસી શબદ અજદેહાક કરીછે.

૭૯–મીદ લોકોએ એશીરીઅન લોકોની જુસરી હેઠલથી જે વેળાએ નીકળી જઈ રાજ ચલાવવા માંડીઉં અથવા ઉગમણ તરફના ગ્રંથકારોના શબદોમાં બોલીએ તો જોહાકની પાદશાહતમાંથી જે વેળાએ તેઓનો દેશ છુટો થયો તીઆરથી તે છેક કેખુશરૂ અથવા મહાતમાં–સાઅેરસ પેદા થયો તાંહાં સુધીના

ફારસી, યુનાની, અરમાની તથા યાહુદી ગ્રંથકારોની સત્તા પ્રમાણે થઈ ગએલા જુદા જુદા પાદશાહો આ નીચલી ટીપમાં જોયાથી તરતજ માલુમ પડી આવશે.

ગ્રીક. હીરાદોતસ.	અરમાની. મોજીસ ખોરેની.	ગ્રીક. તીસીઅસ.	યાહુદી.	ઈરાનીઓ.	અકસરકરી રાજનો વખત.	સત્તા.
અરબાસીસ	વહરબાસીસ તથા રેહોદાનશ ..	અરબાસીસ ..	ઓશીઉઅરસ† (તોબીત)....	ફરેદુન‡	૧૮ વરશ ઈ.સ.પુરવે ૭૪૮ થી ૭૩૦	તીશીઅસ.
	મેનદુસીસ	મેનદુસીસ ..		મીનોચેહેર	૧૫ ,, ,, ૭૩૦-૭૧૫	
	સોસારમસ	સોસારમસ ..		નોજર	૭ ,, ,, ૭૧૫-૭૦૮	ફીરદોસી.
અંધાધુંધીનો કાળ. {	આરતુકાસ .... કારદીસીએશ ..	આરટીઆ .. અરબીઆનીશ.		જુ ૫ વરસ .... કેરસાસ્પ ૯ વરસ.	} ૧૨ ,, ,, ૭૦૮-૬૯૬	ફીરદોસી.
દેજોસીસ	દેજોસીસ*	આરસેઉસ ..	આરફેકજાદ (જુદીથ)........	કેકોબાદ અથવા અરશ	૪૦ ,, ,, ૬૯૬-૬૫૬	તીસીઅસ.
ફ્રેઅરાટીસ	આરતુનીસ	આરતીનીસ ..		અફ્રરા	૨૨ ,, ,, ૬૫૬-૬૩૪	હીરાદોતસ.
કાએકસરીશ.....	કાએકસરીસ....	આરટીબારશ.		કેકાઉસ	૪૦ ,, ,, ૬૩૪-૫૯૪	હીરાદોતસ.
એસતાએજીસ ..	એશતાએજીસ ..	અસપદાન ..	દરાએશ લકબેમીદ (દાનીઅલ) ૮૦.	અજદીહાક	૩૫ ,, ,, ૫૯૪-૫૫૯	
				" "	૧૮૯ વરસો.	

એ ટીપ આપણી અડચણમાં વધારો કરે એવી છે. એ પાદશાહો માલકમ જણાવેછે તેમ એકજ નથી પણ જુદા જુદા વંશના પાછલી શોધો ઉપરથી માલુમ પડેલાછે. અરબાસીસ તે ફરેદુન નહી, મેનદુસીસ તે મીનોચેર નહી, સોસારમીસ તે નોજર નહી, આરટીઆ તે જુ નહી, દેજોસીસ તે કેકોબાદ નહી, ઈતીઆદી પ્રતીઆદી. એ વીશે વીગતવાર ખુલાસો જુઓ દીબાચામાં. ત૦ ક૦

૮૦–અસપદાન ફારસી લુગતોનો બનેલોછે. મોજેસખોરોની આગળ જણાવીઆ મુજબ આપણને ખાત્રીથી એવું જણાવેછે જે અસ્તાએજીનીસ અજદેહાક યાને અજદાહ એ લુગતમાંથી બગડેલોછે; અને એ ખેતાબ એ વંશને આપવામાં આવેલોછે.

૮૧–સાઈરસ પોતાના બીછાનામાં મરણ પામીઓ હતો એવું જે ઝેનોફન જણાવેછે તે વીશે એવો કીઆસ કરવામાં આવેલોછે જે મોત વીશે ફીલસુફી ભરેલી તકરાર એણે જે આપેલીછે તે તકરાર લખવા એ ગ્રંથકારને તેથી બની આવે.

૮૨–હીરાદોતસ આપણને એવું જણાવેછે જે, સાઈરસે તેઓ સારૂ દારૂ મેહેલી જવાની યુકતી કીધી કે જે પીને તેઓ એટલા તો છાકટા બની ગયા કે મીસાગીતાના લશકરને પછી એને હરાવવા બની આવીઉં અને એ ટોળાં ઉપર તે વેળાએ રાણી "તોમાઈરીસ" જે રાજ ચલાવીતી હતી તેના છોકરાને પણ એણે કેદ પકડીઓ. પોતાના લશકરની હાર તથા પોતાના છોકરાના કેદ પકડાવવા વીશે "તોમાઈરીસ"ને જારે ખબર પડી તારે તેણે આ ફતેહમંદ પાદશાહ ઉપર આ નીચલો પેગામ મોકલાવીઓ. "લોહીના પીઆસા સાઈરસ, હમણા મેળવેલી તારી ફતેહથી તું કાંઈ ઘણો મગન થતો ના. દારૂ પોધાથી જારે તારા હાથમાં તારી પોતાની લગામ રેહેતી નથી તારે તું કેવી બેવકુફીઓ પોતે શું કરતો નથી? તારા શરીરમાં

* દેજોસીસે ૫૩ વરસસુધી રાજ ચલાવીઉં હતું એમ હીરાદોતસ જણાવેછે. એનાં વડીળ નોજર અથવા સોસારમીસના મોત પછી એ પાદશાહના રાજનો કાળ ગણવામાં આવેલોછે.

† "ઓશીઉઅરસ" એ ખેતાબ છે અને મીદીઆ તથા ઈરાનના ઘણાએક પાદશાહોને તે આપવામા આવેલોછે.

‡ ફીરદોશી એમ બોલેછે જે, ફરીદુને એક હજાર વરસ સુધી રાજ ચલાવીઉં હતું.

તે ચીજ દાખલ થયાથી તારી સોડ બીજાઓને દરદ લાગે એવી ભાષા તે બોલાવેછે. આ જેહેરથી અને નહીં કે તારી બાહાદુરી તથા શીઆનપણથી તેં મારા છોકરા ઉપર ફતેહ મેળવેલીછે. બીજી વેળાએ હું તને સલાહ આપવા હીંમત કરૂંછું અને તે મુજબ ચાલીઆથી બેશક તુંને ફાએદોજ થશે. મારા છોકરાને પાછું તું છુટાપણું બખસ અને મીશાગીતાના એકતૃતીયાંશ ભાગને જે નામોશી તેં લગાડીછે તેથીજ ધરાઈ આ દેશમાંથી હવે હું તને કાંઈ છેડતી નથી તેથી તું પાછો ફર. અગર જો તું એ મુજબ ચાલશે નહી તો મેશાગીતાના લોકોના મોટા દેવતા આફતાબના હું કશમ લઈ કહુંછું જે, જેવો લોહીનો તરસ્યો તું છે તેવાજ અમોબી તારા લોહીના તરશીઆ થઈશું."

થોડુંએક એના છોકરાને પછી છોડી મેહેલવામાં આવીઓ; પણ શરમને મારીઆ તેણે પોતાનું ખુન કીધું. 'એ રાણીએ પછી પોતાનું સઘળું લશકર જમા કરી સાઈરસ સાથે લડાઈ કરી તેને હરાવીઓ અને તેનું માથું કાપી લઈ આદમીના લોહીથી ભરેલા એક વાસણમાં તે નાખી દઈ પોતે બોલી જે, મારા છોકરા સાથે ઠગબાજી રમી તેનાપર ફતેહ મેળવી મારી ખુશી ખુરમીમાં તેં જે ભંગ કરી નાખીઓછે તેથી તારા ઉપર જે હું હવે ફતેહમંદ થઈછું તથા તે સાથે વળી હું જીવતી પણ છું તેથી મારા કોલ પ્રમાણે હું તને તારા લોહીનો ગોત પીવા દઊંછું." હીરાદોતસ કેહેછે જે, "સાઈરસના મોત વીશે જે ઘણા સરખા બરખેલાફ હેવાલો મેં જે સાંભળેલાછે તેઓમાં આ હેવાલ મને ઘણું કરી બની શકે એવો ભાસેછે." (જુઓ બેલોફ્ટ હીરાદોતસ.) હીરાદોતસની એક મોટી ખામી દાખલ તેના ઉપર જે ઠપકો મેહેલવામાં આવેલોછે તે ઓર ઉલટો એક ઈતીહાસ લખનાર તરીકે તેને જેબ આપે એવો દીસેછે. ઈરાનીઓ જે કહાણી પોતે માનેછે તે વીશે એ આ તફશીલવાર હેવાલ જણાવેછે અને તે વીશે પોતાની સત્તા પણ ટાંકી દેખાડેછે. સાઈરસની જીંદગી સાથે લગતી વળગતી એવી એવી કથાઓ વીશે એ જે જણાવી જાએછે તે ઉપરથી તો એ પાદશાહ ઉગમણ તરફના ગ્રંથકારોનો કેખુશરૂછે એ શોધી કાહાડવા આપણે શકતીવાન થઈએ છઈએ. મેસાગીતા લોકો સાથે લડાઈમાં એ પોતે મારીઓ ગયો તે હેવાલ ઈરાનીઓના સાઈરસની આખરી વીશે આપેલા હેવાલથી મને કાંઈ ઘણો ફેરફાર જેવો દીસતો નથી. ઈરાનીઓનો આ મોટો પાદશાહ તથા પેગમબર લડાઈમાં હાર ખાહી મારીઓ જાએ એ પ્રમાણે તેઓ કદી પણ લખવા પોતા તરફથી છુટ લઈ શકે નહી માટે તેઓ એમ જણાવેછે જે, તે પોતે અજાણી એક જગા ઉપર જઈ પછી તાંહાં ગુમ થઈ ગયો અથવા તો કોઈ દુર દેશમાં મારીઓ ગયો અને એના રફીકો જેવો ઈરાનના પેહેલે વાગેના પેહેલવાનો ગણાતા હતા તેઓ પાછા ફરતી વેળાએ એક તોફાનથી મારીઆ ગયા હતા. લડાઈમાંથી પાછા હઠતી વેળાએ તેઓ કદાચ મારીઆ ગયા હોશે એવો એ ઉપરથી કદાચ ઈસારો લાગેછે.

કેખુશરૂ તે સાઈરસ નથી. એ બંને જુદા જુદા પાદશાહોના હેવાલમાં માલકમ અતીઅંત ગોટું ખાએછે તે વાંચનારાઓએ હવે યાદ રાખવું. ત૦ ક૦

૮૩—શીકંદરના સઘળા ઈતીહાસ લખનારાઓના જણાવ્યા મુજબ સાઈરસને પસારગદામાં દફન કરવામાં આવીઓ હતો અને આપણને એમબી જણાવવામાં આવેલુંછે જે, એ પાદશાહે એનું દોખમું જે ખરાબ હાલતમાં આવી ગયું હતું તેને સમરાવવા પોતે હોકમ પણ કરીઓ હતો. આ મોટા ફતેમંદ પાદશાહની થોડીક મીટીપર અદેખાઈ નહી કરવા મુસાફરો સારૂ ઈરાની ભાષામાં જે લેખ કોત્રાવેલો હતો તેનો ગ્રીક (યુનાની) ભાષામાં પણ તરજુમો કરાવી પેલા અસલી લેખની તખતી હેઠલ કોત્રાવવામાં આવીઓ હતો. એરીસ્તાબ્યુલસ જે એ દુખમું પોતે જઈ જોઈ આવીઓ હતો તેનું બીયાન સ્ત્રાબોમાંથી નીચે જણાવ્યામાં આવેલુંછે. "તાંહાં (પસારગદામાં) તેણે એક બાગમાં સાઈરસનું દુખમું જોયું. તે મકરબો કાંઈ ઘણાં મોટા નહોતો પણ ઝાડોના ગીચોગીચ એક માંડવાથી ઢંકાઈ ગએલો હતો અને નીચેથી તે બટ પણ ઉપરથી તે છજીઆંવાલો હતો; અને તેમાં એક સાંકડા જેવા અંદર પેશવાનો દરવાજો હતો. શીકંદરના હુકમથી એરીસ્તાબ્યુલસ તેમાં દાખલ થયો અને દુખમાંને પછી અંદરથી કાંઈક જેબદાર વસ્તુઓથી તેણે સણગારીઊં ને તાંહાં એક સુનેરી કોચ, એક તેબલ કે જેના ઉપર પાણી પીવાના પેઆલાં મેહેલેલાં હતાં અને એક નાહાવાનો સુનેરી હાંડો તથા થોડાએક પેહેરવાશ અને જહવાએરાત પણ પડેલું તેણે પોતે જોયું હતું."

૮૪—હીરાદોતસની સત્તા મુજબ આપણે ચાલીએ તો તેથી દરાએસ એસ્તાએજીસ ઠડશે અને ઝેનોફનની સત્તા બાહાલ રાખીએ તો તે એસ્તાઈજીસનો છોકરો બીજો—કાએકસરીસ ઠડશે. દારા અથવા દરાએસ

એ એક પાદશાહી એલકાબછે અને એ મીદ હતો એમ જે જણાવવામાં આવેલુંછે તે ઉપરથી ગ્રીક (યુનાની) લોકોનો હેવાલ અકસર કરી સાચો છે તે વાતને મોટો ટેકો મળેછે.

૮૫–આ પાએતખ્ત શેહેર ઉપર ઘેરો નાખી તેને જીતી લેવા વીશે જે બીઆન આપવામાં આવેલુંછે તે વીશે ઝેનોફન તથા હીરાદોતસમાં કાંઈ અગત જોગ ફેરફાર પડતો નથી અથવા એ ગરંથકારો તથા ઈરાઈ લોકોની પોથીમાં જણાવેલા બીઆન વચે પણ કાંઈ મોટો તફાવત દીસતો નથી.

૮૬–એવું ધારવામાં આવેલુંછે જે, શીઆવખશ ગ્રીક (યુનાની) લોકોનો પેહેલોકેમબાઈશીસ છે. તે રૂસ્તમનો છોકરો હતો અને કેમબાઈસીસના કુટુંબ વીશે જે બીઆન આપવામાં આવેલુંછે તે એ ઈરાની પેહેલવાનના જોર તથા વંશાવળી સાથે તદનજ મળતું આવેછે. એ કેમબાઈશીસ વીશે એવું જણાવવામાં આવેલુંછે જે, તે શાહજાદો આકામીનીસના વંશમાંથી પેદા થયો હતો અને એ આકામીસનીસને શીમુરગે* પાળીઓ હતો તે ઉપરથી મેં આગળ મારૂં એવું મત જણાવેલુંછે જે, ઈરાનીઓનો જાળ તે એજ સખસ હતો. શીઆવખશ વીશે જે સેધણું દાસ્તાન ફીરદોસી જણાવી જાએછે તે ઉપરથી કેકાઉસ થાને તે રૂસ્તમનો છોકરો હોએ એવો ખીઆલ આપણને વધારે દોડેછે.

સીઆવખશ તે કેમબાઈસીસ મુતલગજ નથી. એ બંને સખસો એક એકની હજારો વરસ પછી થઈ ગએલાછે. ત૦ ક૦

૮૭–ઉગમણુ તથા આથમણુ એ બંને ભણી કેખુશરૂએ ઘણીએક ફતેહો મેળવી હતી એમ કેહેવાએલું છે; પણ ફારસી ગ્રંથકારો એની અફ્રાશીઆબ સાથે ઉઠાવેલી લડાઈ શીવાએ બીજી કોઈ પણ લડાઈ વીશે ચોકસવાર બીઆન આપી જતા નથી.

૮૮–ગ્રીક (યુનાની) તથા ફારસી પુસ્તકોમાં પીરાનવેશ અને હારપેગસની કજા વીશે બરએલાફ હેવાલો જણાવેલાછે; પણ તાતારના આ સપર પેહેલો દરજ્જો ધરાવનાર ઘણા નેકી ભરેલા પેહેલવાનની કીરતી ઉપર પોતાના પાદશાહ તરફ એ ઈમાનદારી બતલાવવાનો વાંક એ ફારશી શાહેરથી મુકાય નહી. પણ તોએ એના મોતથી કેખુશરૂએ જાણે માહેતમપોશી કરી હતી અને તેને ઘણાં માનથી અવલ મંજલ પોહોંચાડવા પોતે હોકમ કરીઓ હતો એવું એ બીઆન આપેછે.

૮૯–ફરેદુન અને મીનોચેહરની તવારીખ એ વીશે એક મજબુત સાદત આપેછે અને શીઆવખશ જારે છેક એતની ઘડી ઉપર આવી રેહેછે તારે ફીરદોસી તેની સોડ આ પ્રમાણે અરજ કરાવેછે. "અરે ઓ ખોદા, જે છોકરો મારી ઓરતના ગરભસ્થાનમાંછે તે મારા લોહીનો કીનો લેએ તેમ કર." ઘણાંજ અતલગનાં સગાં સોડેજ ફીરદોસી હરેક બાબદનો કીનો લેવડાવવા જે પેત્રણ કરેછે તે બાબદ ઘણુંજ ધીઆન આપી જોવા લાએકછે. પીરાનવેશ જારે અફ્રાશીઆબ સાથે વાદવીવાદ કરી તેને એવો ઠપકો આપેછે જે, "તારી રઈઅત ઉપર જુલમ જાસ્તી પડવાનો સબબ તુંજ પોતેછે તારે તે એવી રીતે બોલેછે કે જેથી રૂસ્તમ શીઆવશનો બાપજ હોએ એવા વીચારને ટેકો મળેછે."

"મકુશ ગુફતામત પુરે કાવુશ રા—કે દુશમન કુની રૂસ્તમો તુશ રા."

"કાઉશનાં છોકરાને નહીં કતલ કરવા મેં તુંને કહ્યું હતું; કેમકે તે કરીઆથી તું રૂસ્તમ અને તુશને તારા દુશમનો કરશે." તુસ કાઉસનો ભાઈ થાએ કે જેથી શીઆવખશ સાથે તે અતલગની સગાઈ ધરાવતો હતો. પણ જાંહાંસુધી રૂસ્તમ એનો સગોજ નહી હોએ તાંહાંસુધી એના લોહીનો તેને કીનો લેવાની જરૂર તે શું હોએ અને પીરાનવેશ તો જાહેરાંત રીતે બીઆન આપેછે જે, એ ખુનથી એ પેહેલવાન ખુદ પોતે અફ્રાશીઆબનો દુશમન થશે.

૯૦–'ફેનીલાન'ની 'તેલીમેકસ' સાથ એ "શાએરોપીદાઆ" (સાઈરસના–વૃત્તાંત)ને સરખાવવામાં આવેલોછે.

૯૧–આબોની ચુક સુધારતી વેળાએ પેલમીરીઅસ પોતે એ વીશે બોલી જાએછે. જીઓરજીઆ માંહેલી કુર અથવા સાઈરસ નદીને એગરેદતીસ કરી પણ કેહેતા હતા એમ તોલોમી કેહેછે.

* ગ્રીકો એને ગરૂડ પક્ષી કરી કહેછે અને એનો અરથ ફારશીમાં ત્રીશમુરગી કરી થાએછે. એ લોકોની કહાણીમાં એ એક કલપીત પણ ઘણું જોરાવર પક્ષી ગણાએછે. એરેબીઅન નાઈટની ચોપડીમાં રૉક પક્ષી વીશે જે બીઆન આવેલું છે તે એનાજ વીશેછ એવું વીચરાએલું છે.

૯૨–મીશ્રીદાત અથવા મીશ્રદાદ (મેહેરદાદ)નો પણ એજ અરથ હોયછે. એવાં નામો ઉગમણ તરફ હંમેશ ચાલુ રેહેતાં આવીઆંછે અને આજદીન સુધી પણ ચાલુ રહેલાંછે. ઈરાનમાં હવે ખુરદાદને બદલે હરેક મુસલમાનનેજ ફકત અલ્લાહદાદ અથવા ખુદાદાદ યાને ખોદાનો બખશેલો કરી કેહેવામાં આવેછે.

૯૩–રીચરદસન. ૯૪–જુઓ રીચરદસનના દીઝરતેસનને સફે ૫૧ મે.

૯૫–ઈશાઈ ધરમના પુસ્તકોમાં જણાવેલી બાબદોના સનેઓ વીશે કાળમાન વીદીઆરથીઓ હજુરસુધી એકમત થતા નથી. પાદશાહ જેમસે જે સાત પાદરીઓને કેદ કરીઆ હતા તેઓમાંના એક પાદરી નામે લોઅદ બાઈબલ (ઈનજીલ)ના હાશીઆ ઉપર સનેઓ જણાવવા સપર પેહેલીવાર વેત્રણ કરી હતી. આરચબીશપ ઉસરની સત્તા ઉપર એ સનેઓ આધાર રાખેછે અને એ ચંચલ પાદરીના જણાવેલા સને ઘણા ચોકશ ગણાએલાછે. ઓલ્ડ–તેસ્તેમેનટ (તોરાટ)ની હીબરૂ નકલ ઉપરથી એનો પાયો રચવામાં આવેલોછે તેથી કરી એ સનેઓ ઘણો વીશવાસ રાખવા જોગ દરજજો ધરાવેછે; પણ એ પુસ્તકના જેનીશીસના પાંચમાં બાબમાં નુંહની રેલ આગમજનાં પુરૂશોનું જે વૃત્તાંત આવેલુંછે તેમાં અને સેમેરીતનની નકલ તથા શેપતુજીનતના તરજુમામાંથી અકસર કરી ફરક આવેલોછે. એ શેપતુજીનતનો ગ્રીક (યુનાની) ભાષામાં તરજુમો આસરે ઈ. સ. પુર્વે ૨૮૮ વરસ ઉપર થયો હતો અને એમાં તથા સમેરીતનની નકલમાંથી ફેર પડેછે.

૯૬–"શીવાલીએ દોસન" એમ જણાવેછે જે, રામગુદરેજની મેળવેલી ફતેહો ઉપરથી તેને "નબોબેલ આજર" એવો એલકાબ મળીઓ હતો કે જેનો અરથ એ ગ્રંથકારના જણાવીઆ મુજબ શુદ્ધ, ભેપતી, અને મંગલ કરી થાયછે.

૯૭–એ નામનો માત્ર છેલ્લોજ ભાગ અલનસર યાને ફતેહમંદ એ અરબી શબદ છે; બખત એ ફારસી શબદ છે જે ઉપરથી એ મીશ્રીત શબદ ઘણું કરી નહીં બની શકે એમ દીસેછે.

૯૮–તારીખે તબરીમાં જણાવેલો "કોરેશ" કદી તખતનો માલેક થયો નહતો.

૯૯–ઈશાઈ લોકોની પોથીઓમાં અશીરીઆ તથા ઈરાનના કદીમ પાદશાહોની તવારીખને લગતી વાતો કાંઈ ઘણી આવેલી નથી; પણ કેટલીએક જુજ બાબદો જણાવવામાં આવીછે તે માત્ર અકસમાત રીતે દાખલ થઈ ગએલીછે એમ આપણે કહી શકીએછે. એ પાદશાહો તથા જે ટોળાંઓ ઉપર તેઓ રાજ ચલાવી ગયાછે તેઓ વીશે વારંવાર આગાહીઓ જણાવવામાં આવેલીછે, અને એ બંને બાબદોને પછી એક એક સાથે મેળવી નાખી દુનીઆની પુરાતન તવારીખના આ ભાગની સમજ આપવા સરેહ કરનારાઓએ પછી દફતરોના દફતરો પોતે ભરી નાખીઆછે. પણ એ પવીત્ર તવારીખમાં જણાવેલા સને વીશે હજુર સુધી કાબેલ પુરૂષો એક મત થતા નથી અને અગર જો એક બારગી ચોકશ રીતે એ સનેઓને મુકરર કરવામાં આવે તોબી ગ્રીક (યુનાની) અને ફારશી તવારીખો સાથે એઓના ઘેરસરખાપણા ઉપરથી જાંહાં સુધી આપણે એવું સાબેત નહી કરી આપીએ કે એ ફારસી અને ગ્રીક (યુનાની) તવારીખોબી એજ પ્રમાણે ભરોસો રાખીએ એવી છે તાંહાંસુધી હરેક પરીણામ કાહાડવું માહાલ દીસેછે; માટે ઉગમણ તરફની તવારીખના આ કદીમ ભાગની બીના તથા સનેહોને જે કાળમાન વીદીઆરથી સમજ આપવા કોશેસ કરે તેના જેવી મહાભારત કોશેસ કોઈ બીજી હોએ એવું મને દીસતું નથી. ઈસાઈ ધરમની પોથીઓમાં જણાવેલી અધુરી વારતા, સનેઓની ગુંચવણ, જુદી જુદી ભાષાઓમાં વીશેષ નામોને લખીઆથી થતી ભુલચુકો તથા એકજ સખસને જુદાં જુદાં નામોથી વારેઘડીએ જે લખવામાં આવેલાંછે તેથી એ પોથીઓમાં જણાવેલા સનેઓ આપણી ખાતરજમા કરે તેવા નથી. સંસારીક (પ્રોફેન) ગરંથકારોની એ વખતની તવારીખ જે વધારે ચોકશાઈપણાનો દાવો કરેછે અને જેમાંથી આપણને પાદશાહોના નામોની એક લાંબી ટીપ તથા તેઓનાં કરેલાં કામોની બાબદો મળી આવેછે તે જારે ગમત વાસ્તે આપણે વાંચીએ છઇએ તારે તે આપણને ખુશી ઉતપન કરેછે તો પણ બારીકીથી જારે આપણે તેઓની તપાસ કરીએછે તારે તેઓમાં એટલી બધી લો કથા તથા એક એકથી બરએલાફ બાબદો માલુમ પડેછે કે તેથી થોડીક અગતની બાબદો જેથી ચોકશ પાદશાહોની જીંદગી તથા અશીરીઆ અને ઈરાનની પાદશાહતમાં થએલા થોડાક મોટા ફેરફારો વીશેની સાબેતી જે મળી આવેછે તે શીવાએ બીજી બાબદોના ખરાંપણાં વીશે આપણી મનપતીજ થઇ શકતી નથી. ૧૦૦–એ મુલક ઈરાનીઓને અકસર કરી રૂમ અથવા મુલકેમગરબ યાને પરાચીમ તરફનો મુલક એવા નામથી જણાએલોછે.

૧૦૧–હીરાદોતસના જણાવીઆ પ્રમાણે ઝરકસીસ સાથે ૫૨,૮૩,૨૨૦ માણસોનું લશકર હતું. આઇસોક્રેટીસ પોતાની "પેનાથીનાઈક્રાસ"માં ખુશકીનું ૫૦ લાખ આદમીઓનું લશકર હતું એવું જણાવી જાએછે અને એઓ સાથે પલુતારક પણ અકસર કરી મળતો આવેછે. પણ દાઓદોરસ, પલીની, એલીઅન અને બીજા ગરંથકારો એ સંખીઆ માનીઆમાં નહીં આવે એવી ગણેછે માટે માનવામાં આવે એવી ગણત્રી આપવા તેઓ એમાંથી $\frac{4}{5}$ ભાગ કાહાડી નાખેછે.

૧૦૨–ખુનદમીર એમ જણાવેછે જે, એ પાદશાહનું નામ અરદેસીર કરી હતું અને દરાજદસ્ત એવો એલકાબ એના લાંબાં હાથ ઉપરથી એને આપવામાં આવીઓ હતો અને એના સારા સ્વભાવને લીધે એને બહમન એવું નામ આપવામાં આવીઉં હતું કે, જે શબ્દનો એ પ્રમાણે અરથ શીરીઅન (સુરીઆની) ભાષામાં થાયછે. આગળ જણાવીઆ મુજબ સંસકૃતમાં બહમનનો અરથ "હાથ ધરાવનાર" એવો થાયછે. અને ફીરદોસીની તાંહાં બેતખી ટાંકી દેખડાવીછે કે જેમાં એવું જણાવીઉછે જે, એ પાદશાહ જારે સીધો ઉભો રેહેતો હતો તારે એના આંગળા છેક એના ગુંટણની નીચે સુધી આવતાં હતાં. આ સઘળી દલીલો ઉપરથી એવું ચોકસ થાયછે જે, અરદેશીર અને આરતેઝરકસીસ તે એકજ સખસો હતા અને કાંઈપણ સંદેહ વગર એ વીચાર બાહાલ રાખીએ તો તેથી સાઇરસ અને ઝરકસીસનાં જમાનાનો કાળ પણ ચોકસ કરવા એ બાબદ ઘણી ઉપીઓગી થઈ પડેછે.

૧૦૩–ઝરકસીસ ઈરાનનો પાદશાહ હતો એમ ગ્રીકો (યુનાનીઓ) વારંવાર બોલેછે. પણ અસફંદીઆર જારે બલખનો હાકેમ થયો તારે પાદસાહી અખતીઆર પણ થોડોકવાર સુધી તેણેજ ચલાવીઓ હતો. તે શીવાએ તે કદી પણ પછી પાદશાહ થયો નહી હતો એવું ફારસી ગ્રંથકારો જણાવેછે. એમાં કાંઈ જાજો જેવો ફરક લાગતો નથી અને એના રાજસ્થાન તરફથી આટલે દુર પ્રજા સંબંધી ગરવને લીધે ગ્રીકો (યુનાનીઓ) એ જે એનું લશકર અતીશેયોકતીથી ૫૦ લાખ આદમીઓનું જે કરી મેહેલીઉંછે તેથી એવો શક જાયછે જે, આટલાં મોટાં લશકરના સરદારને માથે તેઓ તાજખી અડાવવા કાંઈ આચકો ખાએ એવું લાગતું નથી. અસફંદીઆરના બાપે પોતાના લશકરની સરદારી તથા પોતાની શેહેનશાહતના થોડાક ભાગની હાકમી એને હંમેસ સુધી જે આપી હતી એવું જે, જણાવવામા આવેલુંછે તેથી પોતાની સાથે રાજમાં એનેબી સામેલ કરીઓ હોએ એ બીના નહી બની શકે એવી લાગેછે.

યુનાનીઓનો પાદશાહ ઝરકસીસ તે ફારસી ગરંથકારોનો અસફંદીઆર શાહાજાદો હાલ જમાનાની શોધો ઉપરથી ઠરતો નથી માટે ઉપલું મત ખોટું સમજવું. જુઓ દીબાચો. ત૦ ક૦

૧૦૪–એ શાહજાદાની તવારીખ ફીરદોસી જે આપેછે તે કીસ્સા કહાણી જેવી દીસેછે; અને એ સાહેર પોતાના પુસ્તકના પેહેલવાન રૂસ્તમને એક સદીની વાત ઉપર પાદસાહ કેખુશરૂએ તે વખતે તેની ૪૦૦ વરસની વએ હતી તેથી ગોશેનશીન થવા જે હોકમ કરીઓ હતો તેને ફરી એની સાથે લડાઈ સારૂ પાછો મેદાનમાં લાવેછે; કાંએજે ઘાતકી તથા અદેખા ગુસ્તાસ્પે અસફંદીઆરની કીરતી ઉપર હશદ લઈ જઈ એ શાહાજાદો જેને કે એ સાહેર ચાહેછે તથા ઇજત આપેછે તેને રૂસ્તમ સાથે લડાઇ કરી તેને બાંધી પોતાની હજુરમાં લઇ આવવાનું દેહેસ્ત ભરેલું કામ પોતે સોંપીઉં હતું. આ બેહદ નામોશી ભરેલાં કામને સહન થવા એ પેહેલવાને નાપાડઆ ઉપરથી અશફંદીઆર સાથે એક યૂદ્ધ થયું ને જેમાં અસફંદીઆર મારીઓ ગયો અને એ કામ કરવાની ઘાતકી ફરજને લીધે રૂસ્તમે તેથી માહેતમપોશી કીધી તથા એ મરનાર શાહાજાદાના છોકરા બહમન અથવા અરદેશીર દરાજદસ્ત જે પછી ગાદીનો માલેક થયો તેને પોતાના સ્વાધીનમાં લીધો. રૂસ્તમને મારી નાખીઓ અને એ પાદશાહે (બેહેમને) પોતાના બાપના ખુનનો કીનો લેવા સારૂ એના કુટુંબ સાથે લડાઇ ઉઠાવી. પોતાના નામાના આ પેહેલવાનને એ શાહેર બાતલ કરવા માગતો નથી તેથી પોતાના દેશની તવારીખ સાથ રૂસ્તમના કામોને એકસાન કરી નાખવા એને એ પેહેલવાનની બેહદ જીંદગી વધારી મેહેલવા ફરજ પડીછે અને જે જમાના વીશે એ લખી જાએછે તે જમાનામાં થઇ ગએલા સઘળા પેહેલવાનોના કામોને એકજ પેહેલવાનના કામોમાં એને ગુસાડી મેહેલલાં છે; પણ આ ધીઆનમાં રાખવું જોઈએછે જે, ફીરદોસી પોતાની આટલી બધી અતીશેયોકતી છતાં જે જે તવારીખને લગતી બાબદો તેને મળી આવીછે તે કદી પણ જણાવવા પોતે પાછળ રેહેતો નથી અને રૂસ્તમ તથા અસપંદીઆર વીશે એના આપેલા દાસ્તાનમાં ખુલી રીતે આપણે એવું જોઈ શકીએ છે જે,

ઈરાનનો એક શાહાજાદો એ દેશના એક જબરદસ્ત સરદારને હાથે મારીઓ ગયો અને તે સરદારે જે શાહાજાદાને પોતે મારી નાખીઓ તેના છોકરાને તખતનશીન કરવા પોતે મેહેનત લીધી; તારબાદ થોડુંકે જે પાદશાહને એ સરદારે તખતનશીન કરીઓ તેનેજ તે સરદારના વંશને કતલ કરાવીઓ હતો. એ સઘળી સચાઈઓને જારે આપણે અરદેશીર તેજ આરતેઝરકશીસ હતો તે સાથે મેળવીએછે તારે તેઉપરથી એવું સાબેત થાએછે જે, એ નામાનો આ ભાગ ગમે એટલી કાહાણીઓથી સણગારવામાં આવેલો હોએ તોબી એ શાહજાદાના વખતમાં થએલી મુખીઅ તવારીખને લગતી બાબદો એ ગ્રંથકારે પોતાના પુસ્તકમાં બચાવી રાખેલીછે કે, જે ઉપરથી એવું સાબેત થઈ શકેછે જે, અશફંદીઆર કોઈ નહી પણ ઝરકશીસજ હતો. અસફંદીઆર તે ઝરકસીસ નથી એવું પાછળી શોધો ઉપરથી સાબેત થએલુંછે. જુઓ દીબાચો. ત૦ ક૦

૧૦૫–ઈરાઈ પોથીમાં આરતેઝરકસીસને ઓસુઅરસ એવાં નામથી જણાવવામાં આવેલોછે અને એ નામ ઘણાંએક ઈરાની પાદશાહોને આપવામાં આવેલુંછે તે ઉપરથી તે ખુરાફ માફક એક એલકાબ હશે એવું દીસેછે. ઇસથર સાથે જે પાદશાહ પરણીઓ હતો તે એજ પાદશાહ હતો એવું ધારવામાં આવેલુંછે અને એ રાણી ઉપર એનો અતીશએ પીઆર હતો તથા એના કાકા "મોરદીસી"એ એ પાદશાહની ઘણી નોકરી બજાવી હતી તે ઉપરથી યાહુદીઓનો એ એક જબરદસ્ત દોસ્ત તથા પનાહ આપનાર થઈ પડીઓ હતો. ઘણાંએક મુસલમીન ગરંથકારો એ વાતને ટેકો આપેછે અને ઇઆહુદીઓ તરફ એને દેખડાવેલી માયા વીશેનું કારણ તેઓં એવું જણાવેછે જે, એની એક પીઆરી બાનું એ ટોળાંની હતી. એ ખરી વાતની સચાઈ જોવી હોએ તો હમદન જેને પુરાતન કાળમાં અકબતાના કરી કેહેતા હતા તેની વચોવચમાં એ ઇસથર તથા મોરદીસીની કબરો અતીઆરસુધી જોવામાં આવેછે. એ કબર ઘણી મોટી નથી; પણ આપણને આ યાદ રાખવું જોઈએછે જે, ઓશીઉઅરસ અથવા તેના વારશોએ કદીપણ એ કબર બંધાવી ન હોએ; કાંએજે એવી તરેહથી ભુમીદા કરવાની તેઓના ધરમમાં મનાઈ હતી. પણ અકબતાનાની સઉથી મોટી જગાઉપર યાહુદીઓને એની કબર બાંધવા જે હુકમ આપો હતો તે ઉપરથી એ લોકો તરફ એઓનો અતીશએ પીઆર માલુમ પડી આવેછે અને તેઓની યાદદાસ્ત તાજી રાખવા એ મુકરબો એઓએ બાંધવા દીધો હતો.

૧૦૬–આ વંશના આ ત્રણ રાજાઓ જેઓની તવારીખ આરતેઝરકશીસ એ નામથી ગ્રીક (યુનાની) ગરંથકારો આપી જાએછે તેઓના રાજનો એકંદર સરવાળો અરદેશીર દરાજદસ્ત અથવા આરતેઝરકશીસ લોનજીમીનસના ઈરાનીઓના જણાવેલા રાજના વરસો સાથે અકસર કરી મળતો આવેછે.

૧૦૭–આ નામનો અરથ બેહેસ્તનું પક્ષી કરી થાએછે.

૧૦૮–ખુરાફ પરવીજની બે છોકરીઓને એક એક પછી એક એક તખતનશીન કરવામાં આવી હતી.

૧૦૯–પરીજાદ એ ફારસી શબદ છે કે, જેનો અરથ પરીની બુનીઆદનો કરી થાએછે. તેમાંથી આ શબદ કદાચ નીકળીઓ હશે અને ઓરતોને એ નામ સાધારણ રીતે ઈરાનમાં આપવામાં આવેછે.

૧૧૦–ઇરાની તથા યુનાની એ બંને ગ્રંથકારો એ પાદશાહ હરામજાદો હતો એવું જણાવેછે અને એ બંને તરફના ઇતીહાસ કરતા આપણને એવું કેહેછે જે, તખતનશીન થતી વેળાએ દરાએસ એવું નામ એણે ધારણ કીધું હતું.

૧૧૧–ઈરાનીઓએ પોતાની એ વખતની દંતકથા ઘણી અધુરી રીતે જે સંગ્રહી રાખેલીછે તે ઉપરથી તેઓના જણાવેલાં બીઆનોને તીશીઅસ અથવા ઝેનોફન જે બીઆનો આપી જાએછે તેઓ સાથે સરખાવવાં ઘણાંજ મુશકેલ થઈ પડેછે. કીઆ (ઈરાની) પાદશાહની દરબારમાં તીશીઅસ જાઈવસીઓ હતો તે વીશે બરોબર પુછો તો આપણને ચોકસ રીતે કાંઈ જણાએલું નથી. ઉગમણ તરફના ગ્રંથકારો નાના સાઇરસ વીશે કાંઈપણ બીઆન આપી ગયા નથી; અને પેલી વખણાએલી લડાઇ કે જેથી તેનો સરદાર અમર થએલોછે તે વીશે જરાબી ઈશારો તેઓ જણાવી જતા નથી.

૧૧૨–દારા પેહેલો તથા માસીદોનના ફીલીપ વચે થએલા વેહેવાર તથા સગાઈ વીશે ઈરાની ગ્રંથકારો જે બીઆન આપી જાએછે તે દેખાઈતું કીસ્સા કાહાણી જેવું છે; અને ઇરાનના તખત ઉપર શીકંદરનો હક હતો એવું એ હાર ખાધેલા લોકોએ પોતાની શરમ છુપાવવા તથા નામોશી ઢાંકી રાખવા સારૂ આ પ્રમાણે બોલવાચેત્રણ કરેલીછે એમ એ ઉપરથી ભાશેછે; અને એ કાહાણી જેમાં ઈરાનીઓનો પેહેલો દારાબ તથા ફીલીપ એકજ વખતમાં થઇ ગયા હતા એવું જે જણાવેલુંછે તે ઉપરથી દરાએસનોથસ તે એજ પાદશાહ હતો

એવું જે વીચરાએલુંછે તે વાતને કોઇ પણ તરેહથી હરખત પોહોચતી નથી. વળી આબી જણાવવું જોઇએ જે, શીકંદરની નશલની એ તવારીખનો કેટલાએક ઘણા માનવંતા ફારશી ઇતીહાસ રચનારોઓ ઇનકાર કરેછે અને શાએર નીજામી પણ પોતાના શીકંદરનામામાં કહાણી માફક એ વાતને ધીકારી કાહાડેછે. પણ આબી જાણવા લાએકછે જે, કેટલીએક આથમણ તરફની તથા ઉગમણ તરફની કાહાણીઓમાં આવું પણ ખીઆન આપવામાં આવેલુંછે જે, ફીલીપ (ફીલકુશ)નો શીકંદર કાંઇ છોકરો નહતો અને તેનું કારણ તેઓ એવું જણાવેછે જે, ઓલીમપીયસે ખતકરમ કરાવીઊં તે ઉપરથી તેણીને એ પાદશાહે તલાક કરી હતી પણ તે છુટા છેડા શીકંદરના જનમની થોડુંક પછી કરવામાં આવીઆ હતા.

[૧૧૩]–ફારસી ગ્રંથકારોના જણાવીઆ પ્રમાણે અરદેશીરે ૧૧૨ વરસ સુધી રાજ કરીઊં હતું. ગ્રીક (યુનાની) સત્તા પ્રમાણે એ પાદશાહ, દરાએસનોથશ તથા આરતેઝરકસીસ નીમન એ સઘળાઓએ મળી ૧૬૦ વરસ સુધી રાજ ચલાવીઊં હતું.

[૧૧૪]–આથમણ તરફના ગ્રંથકારો આપણને એમ જણાવેછે જે, આરસેસીસનાં વંશના સપર પેહેલા તબકાના ૨૦ પાદશાહોએ પારથીઆ ઉપર ૨૭૦ વરસ સુધી રાજ ભોગવીઊં હતું અને બીજા તબકાના જે ૧૧ પાદશાહો થયા હતા તેઓએ ૨૨૧ વરસ સુધો રાજ ચલાવીઊં હતું. [૧૧૫]–મલેકુતવાએફ.

[૧૧૬]–પારથીઅન વંશના પાદશાહોનાં વખતમાં જરતોસ્તી ધરમ જે ઘણો પડતી હાલતમાં આવી ગયો હતો તે વીશે "સીલવેસ્તર દ સાસી" પોતાના ઇરાનની કદીમ ચીજો વીશે બનાવેલાં ઘણા કીંમતી પુસ્તકમાં બેહદ દાખલાઓ આપી જાએછે. ગ્રીક (યુનાની) ગ્રંથકારોની સત્તા ઉપરથી તે આપણને એમ જણાવેછે જે, અરદેશીર (આરતેઝરકસીસ)ની ઘણુંક પુરવે મેજાઈ (માજદીઅશનાન) લોકો એક ટોળાં માફક જોકે ટકી રહેલા હતા તોબી તેઓને કાંઇ ઇજત હતી નહીં અને સીવીલ માજીસ્ટ્રેટોબી તેઓને ધીકારની શહે ગણતા હતા. આ ઉપરથી આપણે એવો સારાંસ કાહાડી શકીએછે જે, જે લોકો એક ધરમના ઉપાધીઆઓને જારે આવી રીતે ધીકારી કાહાડે તારે તેઓના ધરમ ઉપર તેઓએ કદાચજ ધીઆન આપીઊં હશે. પારથીઅન તથા સાસાની વંશના પાદશાહોના જે શીક્કાઓ બચી ગએલાછે તેઓ ઉપરથી એ ફેરફાર વીશે આપણને વધારે ખાત્રી ભરેલી સત્તા મળી આવેછે. જરતોસ્તી ધરમને લગતી કોઇપણ નીશાનો પારથીઅન વંશના શીક્કાઓ ઉપર જોવામાં આવતી નથી અને તેઓ ઉપર જે લેખો કોત્રેલાછે તે ગ્રીક (યુનાની) ભાષામાં લખાએલાછે; પણ સાસાની શીક્કાઓ ઉપર "એક આતસનું પાત્રું તથા પવીત્ર આતસની એ ધરમને લગતી નીશાનો કોત્રેલીછે અને તેઓ ઉપરના સઘળા લેખો ઇરાનની પુરાતન ભાષામાં લખાએલાછે". જુઓ એની એનટીકુવીતે દલા પેર્સને સફે ૪૩ થી ૪૫ સુધી. [૧૧૭]–અરદેશીર.

[૧૧૮]–જસ્તીન અને દીઓકાસની સત્તા ઉપરથી પોતાની રૂમ શેહેરની તવારીખમાં ફરગુસન એ વીશે ખાત્રીથી જણાવેછે. પેલી "યુનીવરશલ હીસતરી" નો બનાવનાર પણ એમજ બોલેછે જે, તેઓ શીથીઅનો હતા. [૧૧૯]–સ્વાબો.

[૧૨૦]–ઝેનોફનને એવું જણાવવામાં આવેલું હતું જે, કારદુચીઆન નામે એક લડાએક ટોળું હતું અને કોઈ પણ પાદશાહના તાબા હેઠલ તે હતું નહી. જુઓ સપેલમેનનાં સાઇરસને સફે ૧૧૧ મે.

[૧૨૧]–પારથીઆ એ શબદ એશીઆ ખંડનાં ગ્રંથકારોને માલુમ નથી. આથમણ તરફના ગ્રંથકારો આપણને એવું જણાવેછે જે, પુરાતન સીથીઅન ભાષામાં એનો અરથ દેશનીકાળો એવો થાએછે કે, જેઓના ખાનદાનમાંથી તેઓ પેદા થએલા હતા માટે તે ઉપરથી તેઓને એ એલકાબ આપવામાં આવીઓ હતો. આ મુળ શોધી કાહાડવા સઘળી મારી મેહેનત બરબાદ ગએલીછે અને એની શોધ કદાચ હાથ લાગે તોબી તે ઉપરથી એમ કાંઇ સાબેત થઈ શકનાર નથી એવું હું ધારૂંછું.

[૧૨૨]–આગળ એવું જણાવવામાં આવેલુંછે જે, પલીની એવું લખી ગયોછે જે, પારથીઆનું રાજ ૧૮ ભાગોમાં વેહેચાઇ ગયું હતું. પારથીઅન વંશના પાદશાહોના વખતમાં ઇરાનની હાલત કેવી હતી તે વીશે આપણો (ઇંગ્રેજોનો) ફશાહત ભરેલો ઇતીહાસ લખનાર આ પ્રમાણે સુંદર રીતે લખી જાએછે:—"આરસેસીસ વંશના પાદશાહોએ પોતાની નબળાઇને લીધે પોતાના છોકરા તથા ભાઈઓને વંશપરંપરા મુખીઅ પ્રાંતો અને રાજના મોટા મોટા ઓધાઓ સ્વાધીન કરીઆ હતા. વીટાકક્ષા નામના ઘણા જબરદસ્ત ૧૮ શેત્રપો (છત્રપો)ને પાદશાહી એલકાબો ધારણ કરવાનો હોકમ કરવામાં આવેલો હતો; અને આટલા બધા ખંડીઆ

રાજાઓ ઉપર તેઓ પોતે રાજ ભોગવેછે એવું ધારી એ પાદશાહો ફકત પોતાની નામની ફુકરાજી દેખડાવવા મથન રેહેતા હતાં. એઓના પાહાડોમાંના જંગલી ટોળાંઓ વતીક તથા એઓના આશરા હેઠલના ઉતર એશીઆ તરફના ગ્રીક (યુનાની) શેહેરોબી એ પાદશાહોનો અખતીઆર પોતે કબુલ રાખતા ન હતા અને જાગીરદારી કાનુનો (ફીઊદલ સીસ્તમ) જે પછીના જમાનામાં યુરોપ ખંડમાં પથરાઈ ગયા તેનો પારથીઅન લોકોની શેહનશાહત બીજા નામોથી ગોયા એક જીવતો જેવો નમુનો જણાતો હતો." જુઓ ગીબનના દફતર ૧ લાને સફે ૩૨૯ મે.

૧૨૩–સર વીલીઅમ જોનસ પોતાનું એવું મત જણાવેછે જે, "પેશદાદી અથવા એસીરીઅન લોકોની તવારીખને અંધારી તથા કીસ્સા કહાણી જેવી આપણે વીચારી શકીએ છઇએ. કીઆની વંશાની તવારીખને પેહેલવાની તથા નજમી અને સાસાની વંશાની તવારીખને ઇતીહાશી કરી કહી શકીએછે." જુઓ સર વીલીઅમ જોનસના દફતર પેહેલાને સફે ૭૬ મે.

૧૨૪–ફારસી તથા યુનાની ગ્રંથકારોની સત્તા પ્રમાણે શીકંદરની ફતેહ આગમજના પાદશાહોની આ એક ટીપ નીચે જણાવેલીછે.

દબેસ્તાનમાં જણાવેલા કીસ્સા કાહાણી જેવા પાદશાહોના નામો આ પ્રમાણેછે—

મેહાબાદ તથા એજ નામના તેના ૧૩ વારસો જેઓ હીંદુ લોકોના ૧૪ મનુઓછે એવું વીચરાએલુંછે.

જીઅફરામ જેને કે જીઆની વંશ સ્થાપીઓ હતો. એના વારસોની સંખીઆ માલુમ નથી. એ વંશના સઉથી છેલ્લા પાદશાહનું નામ જીઆબાદ કરી હતું.

શાહકલીવ જેણે બીજો વંશ સ્થાપીઓ હતો અને જેનો છેલ્લો પાદશાહ શાહમાહાબુલ કરી હતો કે, જે હીંદુઓનો માહાબલી તથા એશીરીઅનોનો બીલસ હતો એવું વીચરાએલુંછે.

યાસાન જેને યાસાંની વંશ સ્થાપીઓ હતો ને જેનો છેડા યાસાને આજામથી આવીઓ હતો.*

ફીરદોસીના જણાવેઆ મુજબ

પેશદાદી વંશના પાદશાહો તથા તેઓના રાજના વરસો.

	વરસ.	
કઉઓમુરશ	૩૦	
હોસંગ	૪૦	
તેહમુરસ	૩૦	
જમશીદ	૭૦૦	
જોહાક	૮૦૦ અથવા ૧૦૦૦	એશીરીઅન લોકોની ફતેહનો એ કાળ દેખડાવેછે એમ વીચરાએલુંછે.
ફરેદુન	૧૦૦૦	
મીનોચેહર	૧૨૦	
નોજર	૭	
અફરાશીઆબ	૧૨	શીથીઅનોની ફતેહનો એ કાળછે એમ વીચરાએલુંછે.
જુ		એ બંને પાદશાહો અફરાશીઆબના જમાનામાં થયા હતા અને ઈરાનના થોડાક ભાગ ઉપર રાજ ચલાવી ગયા હતા.
કેરશાસ્પ		

---

* એ સઘળા પાદશાહોએ જુમલે અબજોના અબજ વરસો સુધી રાજ ચલાવીઉં હતું એમ જણાવવામાં આવેલું છે.

કીઆની વંશના પાદશાહો.

ફીરદોસીનાં જણાવીઆ મુજબ પાદશાહોના નામો તથા દરએક પાદશાહના રાજનો કાળ.

	વરસ.
કેકોબાદ	૧૨૦
કેકાઉસ	૧૫૦
કેખુશરૂ	૬૦
લોહોરાસ્પ	૧૨૦
ગુસ્તાસ્પ	૬૦
બહમન	૧૧૨
હુમાએ	૩૨
દારાબ પેહેલો	૧૨
દારાબ બીજો	૧૨
જુમલે	૬૭૮

ગ્રીક ગ્રંથકારોના જણાવીઆ મુજબ પાદશાહોના નામો તથા દરેક પાદશાહના રાજનો કાળ.

	દુનીઆની શાહરૂઆત પછીનાં વરસો.	વરસ.
દેજોશીરા	૩૨૯૪ થી ૩૩૪૭	૫૩
ફરેઓરટીરા	૩૩૬૯	૨૨
કામ્બેકશારીશ પેહેલો	૩૪૦૯	૪૦
એસ્તાએજીસ	૩૪૪૪	૩૫
કામ્બેકશારીશ બીજો	૩૪૬૮	૨૪
સાઆરસ	૩૪૭૫	૭
કેમબાઈસીસ	૩૪૮૨	૭
સમરદીસ મેગસ	૩૪૮૩	૧
દરાએસ હીસ્તાસ્પીસ	૩૫૧૮	૩૫
ઝરકસીસ પેહેલો	૩૫૩૯	૨૧
આરતેઝરકસીસ લોનજુમીનસ.	૩૫૮૧	૪૨
ઝરકસીસ બીજો	૩૫૮૧	૧ (બંનેનો)
સોગદીઆન	૩૫૮૨	
દરાએસ નોથસ	૩૫૯૯	૧૭
આરતેઝરકસીસ નીમન	૩૬૪૬	૪૭
ઓકસ	૩૬૬૬	૨૦
આરસીસ	૩૬૬૮	૨
દરાએસ કોદોમેનસ	૩૬૭૪	૬
જુમલે વરસ		૩૮૦

૧૨૫—"પરદે દારી મીકુનદ દર કસરે કીસર અનકબુત
બુમી નુબત મીઝનદ દર ગુમબદે અફરાસીઆબ."—ફીરદોસી.

એવીજ એક બેત નીચે મુજબ શાએર અનવરી પણ પોતાની દીવાનમાં કહી જાએછે. ત૦ ક૦

"મુગડે નશીસ્તે દીદમ બર બારેએ તુસ !—દર પીશ ઉ નીહાડે કુલેએ કેકાઉસ;
બા કુલે હમી ગુફત કે અફસુસ અફસુસ!—કેએ બાંગે જરસ વ કેએ બાંગે કુસ."

"મેં તુશ શેહરના કીલ્લા ઉપર એક ધુવડને બેઠેલું દીઠું. તેની સામે પાદશાહ કેકાઉસનું મોહોડું પડેલું હતું. પેલું ધુવડ પેલાં મોહોડાં તરફ જોઈ બોલતું હતું જે, અરે ઓ અફસોસ! અફસોસ! કાંહાં ગયાં હવે તારાં ઘાંટના અને નકારાના આવાજો!!."

મી૦ બીનીંગ નામનો એક મધરાજી સીવીલીઅન કેહેછે જે, બુજરગ પરસીપોલીસના એક તાક ઉપર "મેં આ હેઠલ જણાવેલી બેતો કોઈએક મુસાફરની કલમથી હાલ લખાએલી જોઈછે". તે બેતો મજકુર બેતો સાથે એક મળતી હોવાથી મેં નીચે ઉતારવા દુરસ્ત વીચારીઉંછે.

"આં કાખ કે બર ચરખ હમી ઝદ પેહેલુ—શાહાન હમે [illegible]દરશ નીહાદંદ રૂહ;
દીદમ કે બર કુંગરેઅશ ફાખ્તે,—નશેસ્તો મી ગુફત કે કુ કુ કુ."

યાને આ મેહેલ જે એક વખતે આસમાન સુધી ઉંચો અહડીઓ હતો અને જેના દરવાજા આગળ મોટા મોટા પાદશાહો એક વેળાએ બીરાજતા હતા તાંહાં તેના એક કંગુરાઉપર મેં એક રાની મોરને બેઠેલો જોયો કે તે કુ, કુ, કુ કરી બોલતો હતો યાને (અરે ઓ! પાદશાહો હવે તમો કયાં ગયા!!)* ત૦ ક૦

* "હરકેરા બાબ ગહે આબ બેહુ મુસ્તીએ ખાકસ્ત—ગુ ચે હાજત કે તુ બર અફ્લાક કશી અએવાંરા—હાફીઝ.
યાને "અરે ઓ માણસ! જારે તારી આરામની જગા તો આખરે એક કે બે મુઠ્ઠીભર ખાકમાં છે, તારે તું જ દરીઆફત કર કે, આકાશની બુલંદી વેર છેક મેહેલો ઉઠાવીઆમાં તે ફાએદો શોછે?" ત૦ ક૦

૧૨૬–પરસીપોલીસ વીશે આ એક ટુંક હેવાલ જીનતુલ મજાલેસવાલો જે આપી જાએછે તે વીશે હું મારી ખુદ પોતાની અજમાએસ ઉપરથી કહી શકુંછું જે, તે કાંઈ ઘણો અતીશેઓકતીથી જણાવેલો નથી અને આ વખણાએલી તારાજ ઇમારત વીશે ઈરાનીઓમાં શું ખીઆલછે તે એ ઉપરથી માલુમ પડછે માટે એ હેવાલ ઘણો અચરતી ઉતપન કરે એવોછે.

એ ગ્રંથકાર કેહેછે જે, "એક ટેકડીની હેઠલ જમસીદે એક મજબુત મેહેલ બાંધીઓ હતો. એ ટેકડી મરવદસ્તના સુંદર મેદાનની વાવીઅ દીશા ભણીની હદ ગણાએછે. જે મોરચાઉપર એ ઈમારત બાંધવામાં આવેલીછે તેની ત્રણ બાજુઓ એ મેદાન તરફ અને એક બાજુ એ પાહાડ ભણી આવેલીછે. કાળા મક્રમ ગ્રાનાઈટ (સખત ચુનાના) પથરોની એ ઈમારત બંધાએલીછે અને એ મેદાનની સપાટીથી એની ઊંચાઈ ૯૦ ફીટ તથા એ ઇમારતમાં દરેક પથ્થર જે કામે લગાડવામાં આવેલોછે તે લંબાઈમાં ૯ થી તે ૧૨ ફીટ તથા તેના પ્રમાણ પ્રમાણે પોહોલાઈમાંખી આવેલોછે. એ મેહેલ ઉપર ચહડવાસારૂ બે મોટી શીહીદીઓ આપેલીછે જેઓ ઉપર એટલું તો શેહેલાઈથી ચડાઈ શકાએછે કે ઘોડા ઉપર સ્વાર થઇ હરેક માણસ તેના ઉપર જઈ શકેછે અને તે મોરચા ઉપર પછી એક મેહેલ બાંધવામાં આવેલોછે કે જેનો થોડાક ભાગ હજુર સુધી સારી હાલતમાં અને બીજો થોડાક ભાગ ભાંગી પડુલી હાલતમાં આપણા જોવામાં આવેછે. હમણાં ચેહેલસતુન યાને ૪૦ થાંભ કરી જે જગાને કેહેછે તે જમશીદનો મેહેલછે અને તે ખીરામાર જગામાંથી સઘળા ફારસી ગરંથકારોના કહયા પ્રમાણે સુરમો મળી આવેછે. દરેક સ્થંભ એક એક બટ પથ્થરમાંથી કોત્રી કાહાડવામાં આવેલોછે. તેઓની ઊંચાઇ ૬૦ ફીટ* અને તેઓને એવી તો બારીકીથી સણગારવામાં આવેલા હોએછે કે, કઠણ ગ્રાનાઇટ† પર બલકે ઘણા નરમ લાકડાંપરબી એ કોતરકામની બરોબરી કરવી ઘણી દીકત માલુમ પડી આવેછે. જે ગરેનાઈતના આ સ્થંભો‡ બનાવવામાં આવેલાછે તેવા પથ્થરો ઇરાનમાં હાલ જમાનામાં કેઠે મળી આવતા નથી અને કાંહાંથી તેઓને લાવવામાં આવેલાછે તે વાત કાંઇ ચોકસ જણાતી નથી. આ મેહલને કેટલાએક ઘણા ખુબસુરત તથા અજાએબ જેવા આકારોથી સણગારવામાં આવેલાછે; અને એ સઘળા સ્થંભો ઉપર એક વેળાએ છાજ પણ આવેલું હતું કે જે હાલ જમાંનામાં પડી ગએલુંછે. એ સ્થંભો ત્રણ પથ્થરના કકડાઓના બનેલાછે ને જેઓને એટલી તો ચંચલાઇથી એક એક સાથે ચોંટાડવામાં આવેલાછે કે તે જોયાથી જોનારો ગોયા એવુંજ સમજેછે જે એ આખો સ્થંભ એકજ કકડાનો બનેલોછે. એ કોતરકામોમાં જમશીદની ઘણીએક મુરતો આવેલીછે. તેની એક મુરતીના હાથમા એક વાસણ આપેલું ચીતારેલુંછે કે જેમાં તે સુરજની સનમુખ ઉભો રહી બંદગી કરતી વેળાએ લોબાન બાળેછે. બીજી મુરતીમાં એક સીંહની ચોટલી એક હાથમાં પકડી બીજે હાથે તેને કતલ કરતો હોએ એવી રીતે તેને પાડી દેખડાવેલોછે."

હાલ જમાનાની શોધો ઉપરથી એ મેહેલ દરાએસ હીસ્તાસ્પોસ તથા તેના છોકરા ઝરકશીસનો બનાવેલો દીસેછે અને તેમાં જે જે મુરતો સુરજ સનમુખ ઉભેલી દીસેછે તે એ પાદશાહોની માલુમ પડેછે. ત૦ ક૦

૧૨૭–જીનતુલ તવારીખ.

૧૨૮–નેકી ભરેલા અજદુદવલાના નામ ડુબાઉ છોકરા શુમીઆનહુ દવલાએ પરસીપોલીસને સઉથી છેલીવાર તારાજ કરી નાખીઊં હતું. એ શુમીઆનહુ દવલાએ હી. સ. ૩૭૨ અથવા ઇ. સ. ૯૮૨ ની પુરવે કાંઇ પણ અખતીઆર ચલાવીઓ નહોએ એમ દીસેછે.

* એ ગ્રંથકારે એમાપ કરતી વેળાએ ગજ એવો શબ્દ કામે લગાડેલોછે જેનો અરથ ગજેશાહા યાને પાદશાહી ગજ એવો મેં કરેલોછે કે જે ૩ ફીટનો હોએછે અને બીજા ગજો એથી ટુંકા હોએછે.

† ફારસ નામાના બનાવનારની શત્તા અંહીઆં ટાંકેલીછે કે જે એવું જણાવેછે જે, એ ગરેનાઇટને ભાંગવો તદનજ મુશકેલ પડેછે અને એને ભાંજી એની ભુકી કરી રાખી ઘાહ ઉપર મુકી હોએ તો તેથી લોહી બંધ થઇ જાએછે.

‡ અરધા સમાપ્ત થએલા બીજા ઘણા એક સ્થંભો જે એ પાહાડ ઊપર આવેલાછે તેથી જે ખડક હેઠલ આ અમે જણાવેલા સ્થંભો આવેલાછે તે એ ખડકમાંથીજ કોત્રી કાહાડેલાછે એવું દીસેછે.

૧૨૯–જુઓ કીનરની "જીઓગ્રાફીકલ મેમોયર ઓફ પરશીઆ"

૧૩૦–જુઓ કીનરની "જીઓગ્રાફી ઓફ પરશીઆ" (યાને ઇરાનની ભુગોળ)

૧૩૧–કોઇ વેળાએ એને સુસ કરી લખેછે. હાલ જમાનામાં એનો શુસ એવો ઉચ્ચાર થાએછે.

૧૩૨–એ તારાજ નીશાનોનાં કેટલાંએક કોતર કામોમાં હાઇરોગલીફીક અક્ષરો કોત્રેલા મળી આવેછે. તેઓ મીશરના કોતરકામોને મળતા હોએ એવા દેખાએછે અને ઇરાનના બીજા કોઇપણ ભાગમાં એવા કોતરકામોની શોધ કદી હાથ લાગતી નથી તે ઉપરથી હું એવું ધારૂંછું જે, એ દેશના ફતેહમંદ પાદશાહોએ નાઇલ નદી ઉપર પોતાની મેળવેલી ફતેહોની નીશાન દાખલ એઓને સુસામાં લાવી મેહેલીઆં હશે.

૧૩૩–કાળાસુ નદીને થોડેક છેટે એક મોટો જેવો ઊંચો ટેકડો આવેલોછે કે જે એક માઇલ ઘેરાવમાં તથા સલગ ઊંચાઇમાં નજદીક ૧૦૦ ફીટનોછે. એથી દુર એક બીજો ટેકડો આવેલોછે કે, જે એટલો બધો કાંઇ ઊંચાઇમાં નથી; પણ તેનો ઘેરાવો એ કરતાં બમણાઇથી પણ વધારેછે. એ બે ટેકડાઓ બેબીલોન માહેલા "પીરામીદો" ને કાંઇક મળતા આવેછે અને તેઓમાં તથા એમાં તફાવત માત્ર એટલોજછે જે, આખાં ઇંતરડીના બાંધકામને બદલે એ ટેકડાઓ મટોડી તથા નળીઆંનાં બનાવેલાછે અને તેઓ વચે કઢંગી રીતે ખરચીચુનો તથા ઇંતરડીઓના અસ્તરો કરી લેવામાં આવેલાંછે અને એ ટેકડાઓને મજબુતાઇ તથા આધાર આપવા સારૂ એ દરેકને પાંચ અથવા છ ફીટ જાડાઇમાં બનાવવામાં આવેલાછે.

૧૩૪–દેનીઅલની કબર ઉપરની ઇમારત જો કે પાછળથી બનાવેલી હોએ એવી લાગેછે તોબી એ પેગમબરની કબર અંહીઆંજ આવેલી હતી એવું ધારીઆથી એ ઇમારત જાંહાં હાલ જોવામાં આવેછે તાંહાંજ પછી બાંધવામાં આવી હશે.

૧૩૫–આ તારાજ નીશાનો "સુસા"નીછે તેમાં તો કાંઇપણ શક રેહેતો નથી. તેઓનો વીસ્તાર, ખાશીઅત તથા જે વસ્તુઓથી એ શેહેર બંધાવવામાં આવેલું હતું તે સાથે દેનીઅલની કબર અને એ દેશની દંતકથાઓ ઉપરથી એ વાતને ઓર ઉલટો મજબુત ટેકો મળેછે.

૧૩૬–મીદીઆના પુરાતન રાજનો ઘણોએક ભાગ એ પ્રાંતમાં આવેલોછે.

૧૩૭–એ નામનો લોગવી અરથ બાગનો મેહેરાબ કરી થાએછે.

૧૩૮–જમણા હાથ તરફની આકૃતી ઘણું કરી સારી હાલતમાં રહેલીછે; પણ ડાબા હાથ તરફની આકૃતી જે ખડકમાં કોત્રી કાહાડવામાં આવી હતી તે ખડકનો ઘણોખરો ભાગ પડી ગયાને લીધે તેનો એક હાથ અને બાજુજ માત્ર હાલ આપણા દીઠામાં આવેછે. જમણી તરફના ફરેસ્તાનું કદ પ્રમાણ પ્રમાણેજ રાખેલુંછે અને તેને લટકતો એક ઢીલો જેવો ઝભો પેહેરાવેલોછે. ખડકના આકાર ઉપરથી એવું જણાએછે જે, એઓની તરતજ ઉપર બીજાં કોતરકામો તથા લેખો આવવા જોઇએ કે જેઓને વખત તથા હવાની નીરદઆલુ ચુંગાલે બેડાળ કરી તારાજ કરી નાખેલાંછે.

૧૩૯–આ ત્રણ મોટી આકૃતીઓ સીધોને સીધી ઊભી રાખવામાં આવેલીછે; પણ તેઓ એટલી બધી તો બેડાળ થઇ ગએલીછે કે, તેઓના ઉપર ટપકેના બીઆન શીવાએ બીજું કાંઇ આપણે જણાવી શકતા નથી. જમણી બાજુએ એક ઓરતની આકૃતી દીસેછે ને તેના જમણા હાથમાં એક તાજ અથવા કડું આપેલુંછે. તે ઓરત વચોવચમાં મરદની જે મુખીઅ આકૃતી આવેલીછે તેના માથાં ઉપર પેલું તાજ મેહેલવા જાએછે ને તેણીના ડાબા હાથમાં એક પીઆલું આપેલુંછે. એ પ્યાલાંમાંથી આશીરવાદ દેતી વેળાએ પેલી ઓરત ગોયા સરાબની ધાર નામતી હોએ એવી ઢપથી પાડેલીછે. પેલી વચોવચમાંની આકૃતી જે બીજી આકૃતીઓ કરતાં વધારે મોટીછે તેના માથાં ઉપર એક અર્ધગોળ ચાંદ પાડેલોછે અને એ આકૃતી પોતાની ડાબી બાજુએ મરદની જે બીજી આકૃતી પાડેલીછે તેના હાથમાં જે કડું પકડાવેલુંછે તે પોતે આમન સામન ખેંચેછે. એના ડાબા હાથમાં એક સીધી તલવારછે કે જે એના પગો વચ્ચે જમીન ઉપર ઉભી મુકી રાખવામાં આવેલીછે. ડાબી બાજુ ઉપરની આકૃતીને એક લાંબો ઝભો પેહેરાવેલોછે. તેણે પોતાના ડાબા હાથમાં શું ધરેલુંછે તે માલુમ પડી શકતું નથી. આ આકૃતીનો ચેહેરો હજુર સુધી સારી હાલતમાં બચી રહેલોછે. એને એક મોટી દાહાડીછે તથા એના માથાં ઉપર એક કુલાહ પેહેરાવેલીછે કે જેને મથાલે એક દડો પાડેલોછે.

૧૪૦–પારીસની ઈનસ્ટીટયુટના એક સભાસદ શીલવેસતર દ સાસીએ આ લેખ કે, જે બે ભાગોમાં વેંહચાએલોછે તેનો નીચે મુજબ તરજુમો આપેલોછે.

પેહેલું–"હોરમજદ યાને પરમેશ્વરને પુંજનારનો આ આકારછે. બુજરગ શાહાપુર ઈરાન તથા અનેરાનના પાદશાહોનો પાદશાહ (મલકાને મલકા), ખોદાઈ બુનીઆદનું એક આકાશી બચ્ચું તથા પરમેશ્વરને પુંજનાર બુજરગ હોરમજદનો છોકરો અને ઇરાન તથા અનેરાનના પાદશાહોનો પાદશાહ (મલકાને મલકા), ખોદાઈ બુનીઆદનું એક આકાશી બચ્ચું તથા પાદશાહોના પાદશાહ બુજરગી ભરેલા નારસીનો નબીરો છે."

બીજું–"આ આકાર હોરમજદ યાને પરમેશ્વરને પુંજનાર ઇરાન તથા અનેરાનના પાદશાહ અને પાદશાહોના પાદશાહ (મલકાને મલકા) બુજરગી ભરેલા વરેહરાનનો છે કે, જે ઇશાવરી બુનીઆદનું એક બચ્ચુંછે તથા યઝદાંપરસ્ત બુજરગ શાહપુરનો છોકરોછે અને ઈરાન તથા અનેરાનના પાદશાહોનો પાદશાહ, ખોદાઈ બુનીઆદનું એક આકાશી બચ્ચું તથા પાદશાહોના પાદશાહ બુજરગી ભરેલા હોરમજદનો નબીરો છે."

મુંબઇનાં પારસીઓના એક દાનાવ દસ્તુર મુલ્લાંફીરૂજને મેં આ લેખ આપીઓ હતો અને તેને મારી એવી ખાત્રી કરી આપી હતી જે, "દ સાસી" નો કરેલો આ તરજુમો દુરૂસ્તછે. ફીરૂજે મને એવી સમજ પાડી હતી જે અનેરાનનો અરથ કાફર એવો થાએછે. તેના કહ્યા પ્રમાણે "ઇર" એક પેહેલવી લુગતછે કે જેનો અરથ વીસવાસ રાખનાર એવો થાયછે અને ઇરાન તેનું અનેક વચનછે. ગ્રીક અને સંસકૃત માફક અ અથવા અન આ પ્રમાણે હરેક શબ્દ આગળ પેહેલવીમાંબી જો મેહેલવામાં આવેછે તો તેનો અરથ નહીં એવો થાયછે માટે અનઈરાનનો અરથ નહીં વીસવાસ રાખનાર એવો થાયછે. ઇરાન અને અનેરાનનો પાદશાહ એનો અરથ એ જે વીસવાસ રાખનાર તથા નહીં વીસવાસ રાખનાર યાને ઇરાન તથા બીજાં પારકાં ટોળાંઓનો પાદશાહ એમ એણે મને સંમજાવીઉં હતું અને એવું કહ્યું હતું જે, જેમ "દુનીઆનો પાદશાહ" એ એક એલકાબછે તેમજ એબી એક બીતાબછે પણ શબ્દોની જોડણી ઉપર આધાર રાખનાર સઘળી કલપનાઓ માફક આ કલપનાબી ઘણી ભરોસા વગરની લાગેછે.

૧૪૧–પારસી અથવા ગબરો (કબરો)એ મને એવું જણાવેલુંછે કે, જે જે ચીતારો અથવા કોતરકામોમાં જરતોસ્તનો ચીતાર આપવામાં આવેલોછે તાંહાં તાંહાં મેં જે ચીતાર આપેલોછે તે મુજબ કીરણોના તાજ સાથે તેને પાડવામાં આવેલોછે કે જે ઉપરથી તે તરત ઓળખાઈ આવેછે.

૧૪૨–અગરજો બીલારોકા હરફોને ઉકેળવામાં આવે તો બેબેલોન તથા પરસીપોલીસની તવારીખોને લગતી આપણને ઘણીએક ચીજો મળી આવવાની આશાછે; કાંએજે તરેહ તરેહવાર આકારોની બેબેલાનમાં આપણને બેહદ ઇંટેરડીઓ મળી આવેછે. એ ઇંટરડીઓ ઉપર એ જાતના હરફો કોતરવામાં આવેલાછે. પેલા વખણાએલા ઉગમણ પ્રાંતના વીદીઆરથી ડાકતર વીલકીનસે એવી શોધ કરેલીછે કે, જે લેખો યુરોપખંડમાં લાવવામાં આવેલાછે તે બે જુદી જુદી જાતનાછે; અને એની શોધ ઉપરથી એવો સારાંસ નીકળીઓછે જે, એ ભાષા ડાબા હાથ તરફથી જમણા હાથ તરફ લખાતી હતી.

એ વીશેની શોધ પાછળથી હાથ લાગેલીછે. જુઓ દીબાચો. ત० ફ० ૧૪૩–પુરાતન લોકોનું તારીસ.

૧૪૪–મોરદીસી તથા ઈસ્થરની કબર હમદન શેહેરની વચોવચમાં આવેલીછે. એ કબરો ઉપરના મેહેરાબનો ચીતાર દફતર બીજાને સફે ૨૪ મે આપવામાં આવેલોછે. ઈરાનની દરબારના માજી એલચી સર ગોર ઉઝલીએ મોટી મેહેરબાનીની રાહે એ ગુંબજ ઉપરનો હીબરૂ લેખ જે તેને મળીઓ હતો તેનો આ મુજબ મને તરજુમો કરી આપાઆ હતો. "દુનીઆની પેદાએસ પછી ૪૪૭૪ ના સાલમાં આદર મહીનાને ૧૫ મે રોજેને ભેસપવારે મોરદીસી તથા ઈસ્થરની કબરો ઉપર મરનાર ઈસમાએલ કાસાનીના છોકરા ઈલીઆસ તથા સેમીઉઅલ નામના બે નીખાલેસ દીલવાળા ભાઈઓએ પોતાને હાથે જે એ મુકરબો બાંધીઓછે તે પુરો થયોછે." આ સને જે આંકડાઓથી લખાએલોછે અને યાહુદીઓના સનેને મળતો આવેછે તે ઉપરથી અગીઆરસો વરસ થયાં એ ગુંબજ બાંધવામાં આવીઓ હશે. એ કબરો કાળા રંગના લાકડાંની બંધાવેલીછે તે ઘણા કદીમ વખતનીછે એવું દેખાઈતુંછે. પણ એ લાકડું હજુર સડી ગએલું નથી અને તેના ઉપર જે હીબરૂ લેખોછે તે હજુર સુધી સાફ રીતે વંચાઈ શકાએછે. જુજ ફેરફાર કરી ઈસ્થરની પોથીમાંથી મેં આ નીચલી ઓવીઓ એ વીશે ઉતારી જણાવેલીછે. "હવે સુશાન, મેહેલમા એક યાહુદી

વસતો હતો જેનું નામ મોરદીસી કરી હતું. તે એક "કીશ" નામનાં "બેનજમાઇટ"ના છોકરા સીમાઇનાં છોકરા જએરનો છોકરો થતો હતો." જુઓ બાબ બીજાની ઓવી પાંચમી.

"પાદશાહ ઓશીઉઅરસથીજ માત્ર યાહુદી મોરદીસી ઉતરતો ગણાતો હતો અને યાહુદી લોકોમાં તે ઘણો મોટો દરજજો ધરાવતો હતો તથા તેના ભાઇબંધો તેને ઘણા ચાહતા હતા. તે પોતાના ભાઇબંધો દોલતમંદ થાએ એવું ચાહતો હતો અને આખા એશીઆને સલાહ સંપમાં રાખવા પોતે આતુરમંદ રેહેતો હતો." જુઓ બાબ દસમાની ઓવી ત્રીજી.

"પોતાની કુનીઆદના સઘળા આદમીઓને સલાહ સંપમાં રાખવા પોતે આતુર મંદ રેહેતો હતો" એવો ઉપરની ઓવીનો છેલો ફકરો ઇનજીલમાં તો ફકત આવેલો દીસેછે ને એ લેખ કોતરનારે પોતાની ફુકરાજી દેખડાવવા એશીઆ એવો સાધારણ શબ્દ ઘણું કરી પછી પોતાના તરફથી વધારી મેહેલીઓ હશે યાતો તેનો તરજુમો ગલત કરીઓ હોએ તો તે પણ ઘણું કરી બની શકે એવું લાગેછે. ઇસ્થર અને તેના કાકાને હમદનમાં શા સારૂ દાટીઆ તે વીશે એ શેહેરનાં યાહુદીઓમાં કાંઇ પણ દંતકથા ચાલુ નથી. આરતેઝરકસીસ (ઓસુઅરસ)ના મોત પછી અકસર કરી તેઓ સુસામાંથી નીકળી ગયા હશે. પુરીમનું યાહુદીઓનું જશાન જે કે આ દર મહીનાની ૧૩ મી તથા ૧૪ મી તારીખે એ લોકોએ પોતાના દુશમનો ઉપર ફતેહ મેળવી તેઓને જે કતલ કરીઆ તેની યાદાસતમાં જે કરેછે તે હજુર સુધી ચાલુ રાખવામાં આવેલુંછે, અને એ જસનને દાહાડે યાહુદી હાજીઓ સઘળી જગાઓ ઉપરથી મોરદીસી તથા ઇસ્થરની કબરની જીઆરત સારૂ જાએછે ને એ રસમ ઘણી એક સદીઓ થઇ હજુર સુધી તેઓમાં ચાલતી આવેલીછે.

૧૪૫—ઓટલાશેકા આકારના તેઓ બાંધવામાં આવેલાછે. તેઓનો વીઆસ આસરે ૩૦ ફીટ અને તેઓની ઊંચાઇ ૧૨૦ ફીટછે. જુઓ હાનવીના દફતર ૧ લાને સફે ૧૯૯ મે.

૧૪૬—ઇરાનના કદીમ પાએતખત શેહેર ઇસ્તેખરની ઉગમણ દીશા તરફ એ પ્રાંત આવેલોછે અને તેથી કરી એને ખુરઆસાન યાને ઉગમણ તરફનો મુલક કરી કેહેછે. ખુરનો પેહેલવીમાં આફતાબ કરી અરથ થાએછે અને ઇસ્તેલાહ રીતે પુરવ એવો એ શબદનો અરથ ઉઠેછે.

૧૪૭—અથવા હેરમંદ.

૧૪૮—કપતાન કરીસ્તી નામનો હમણા થોડુંક ઉપર ગુજરી ગએલો એક ઘણો હીંમતવાન તથા ચંચલ ઓફીસર ઇ. સ. ૧૮૧૦ માં એ પ્રાંતમાં મુસાફરી કરી આવીઓ હતો. ઘણીએક વખણાએલી તારાજ નીશાનો વીશે તે બીઆન આપી જાએછે. તેમાં અકસર કરી પુલખા અને દુશાક અથવા સીસ્તાન શેહેરો માહેલી તારાજ નીશાનો વીશે એ જણાવેછે. ઇસફાન જેટલા મોટા ઘેરાવો સીસ્તાન શેહેર માહેલી તારાજ નીશાનોએ એક વખતે રોકીઓ હોએ એવું એ જણાવેછે. એ શેહેરના ઘેરા સુરજમાં પકવેલી ઇંતરડીઓ તથા મેહેરાબદાર છજીઆઓના બંધાવવામાં આવેલાં હતાં અને અકસર કરી તેઓ ઉપર બે માળાઓ બાંધવામાં આવીઆ હોએ એવું દીસેછે. એ તારાજ નીશાનો વચે જલાલાબાદનું અરવાચીન શેહેર હાલ આવેલુંછે. તેમાં આસરે ૨૦૦૦ આદમીઓ વસેછે. તેઓનો પાદશાહ બેહેરામખાન પોતાને કીઆની કરી કેહેછે અને ઇરાનના પુરાતન પાદશાહોના વંશમાંથી પોતે ઉતરી આવેલોછે એવો તે પોતે દાવો કરેછે. નોશેરવાન નામની એક ટોલકી સાથે થએલા જંગમાં કપતાન કરીસ્તી મારીઓ ગયો હતો. શેહેરાબ નામની એક સુંદર ખીનમાંથી તેને મુસાફરી કરી હતી અને કેકોબાદ નામનું એક શેહેર પોતે તે પસાર કરી ગયો હતો.

૧૪૯—સુરતરમાં કારૂનની આરપાર ઓદાવેલી ચર માત્ર એથી ઇલાહીદી ગણાએછે.

૧૫૦—આ વીચાર ઘણુંકરી ઝેનોફનનેજ લાગુ પડેછે તેમાં તો કાંઇ શક રેહેતો નથી.

૧૫૧—હીરાદોતસ. ૧૫૨—ઉગમણ તરફના ગ્રંથકરતાઓનો એ ગુસ્તાસ્પછે. પાછળથી થયલી શોધો ઉપરથી એ બંને પાદશાહો જુદાજ માલુમ પડેલાછે. ત૦ ક૦

૧૫૩—દરાએસ હીસ્તાસ્પીસે ઇરાનને ૨૦ સત્રપી (છત્રપી) યાને શજોમાં વેહેંચી નાખીઉં હતું. હીરાદોતસની સત્તા ઉપર ભરોસો લાવીએ તો એને તેની ઉપજ રૂ ૨૮૦૭૪૩૭૦ મુકરર કરી હતી કે જે રકમ દાકતર રોબરતસનને બેહદ ઓછી લાગેછે; કાંએજે ઉગમણ તરફની ખાણો, જાહોજલાલી તથા એશઆરા-

મની વાતો સાથે સરખાવતાં એ રકમ નહી મનાઈ શકાએ એટલી બધી ઓછી દીસેછે. એ કાબેલ તવારીખ લખનારને જો એવું જણાશે જે, એ રકમ હમણની ઇરાનની ઉપજ સાથે સરખાવતાં બરોબર મળતી આવેછે તો તે ઘણો આશ્ચર્ય થયા વીના રેહેશે નહીં અને બેશક હાલ જમાનામાં એ દેશ ઘણોજ આબાદ હાલતમાં છે.

૧૫૪–કેમબાઈસીસ જેને પણ નજરાણું લીધું હતું તેને એજ ફકરામાં એક જાલેમ કરી લખેલોછે.

૧૫૫–આગળ જણાવીઆ મુજબ આ જસન સપર પેહેલું જમશીદે સ્થાપીઊં હતું એવું વીચરાએલુંછે.

૧૫૬–ઈનજીલમાંથી એની સચાઈ વીશેની સાબેતીની સમજ આપવા સારૂ ઘણાંએક ફકરાઓ આપણે ટાંકી શકીઅછે. દાનીઆલને એક સીંહના ગોફામાં ફેંકી દેવામાં આવીઓ હતો તે વાત એઓમાંનો એક ઘણોજ વખણાએલો દાખલો દેખડાવેછે. ઈરાનના પાદશાહના અખતીઆરની ઢપછપમાં કાંઇ ફેરફારો થએલા નથી. માજી શાહ આગામહમદખાન જારે પોતે શીરાઝ પાસે છાવણી કરી પડીઓ હતો તારે તેણે એવું કહ્યું હતું જે, "મારા તંબુની પાસેના પાહાડ આગળથી જારે બરફ નાબુદ થશે તારેજ હું કુંચ કરી જઈશ." એ રૂતુમાં થંડી તો ઘણીજ કકડતી પડવા માંડી અને ધારવા થાનેબી બરફ જાહાજા દાહાડા જમીન ઉપર પડી રહ્યો તેથી લશકર ઘણો ઉપદરવ ખમવા લાગ્યું તથા રોગ તેઓમાં પ્રવેશ થયો; પણ પાહાડો ઉપર જાંહાંવેર બરફ પડી રેહે તાંહાંલગી કુચ કરવી નહી એવું જે તેનાથી બોલાઈ ગયું હતું તેથી તેનો શબ્દ એક ધારા માફક કોઈથી તોડી શકાયો નહીં. બેગારીઓની એક મોટી સંખીઆ એકઠી કરી પેલા પાહાડો ઉપરનો બરફ ખીસાડવા તાંહાં મોકલવામાં આવી કે, જેઓની મેહેનત તથા થોડાએક દાહાડા સુકા ગયાને લીધે પાહાડ ઉપરનો બરફ પછી નીકળી ગયો અને રસતો મોકળો થયો તેથી આગામહમદખાન પછી આગળ કુંચ કરી ગયો. એ વાત એના એક મુખીઅ સરદાર જે તે વેળાએ તાંહાં હાજર હતો તેણે મને એવા હેતુથી જણાવી હતી જે, ઈરાનના પાદશાહ પોતાનું બોલેલું જે પાળેછે તે વાત આગામહમદખાન સારીપેઠે સમજતો હતો કે તેથી મને તેના વીશે એક મોટો વીચાર પેદા થાએ.

૧૫૭–આગળ જણાવીઆ મુજબ જોહાક પાદશાહે સપર પેહેલીવાર એ રસમ દાખલ કરી હતી. પણ કેટલાએક ઉંચે વાગેના પુરૂષો અથવા ધરમના ઉપાધીઆઓજ માત્ર (જેવા કે, હીંદુઓમાં છે તેવા) દુધ અને ભાજીપાલા ઉપર પોતાનું ગુજરાન કરતા હતા એવુ દીસેછે. પણ મોબેદોનું એ ટોળુંજ એવી બાબદોની તવારીખ લખી ગયુંછે તેથી તેઓએ કદાચ પોતાની છીટને આખારોળાંની છીટ કરી દેખડાવી હશે. ૧૫૮–અરબી.

૧૫૯–કુવીનતસ કરશીઅસ આપણને એવું જણાવેછે જે, શીશીગેમબીસની હજુરમાં જાંહાંસુધી એ બાઇએ બેસવા કહ્યું નહી તાંહાંસુધી શીકંદર પોતે બેસી શકીઓ નહી; કાએજે માની હજુરમાં છોકરાઓને બેસવાની ઈરાનમાં રસમ હતી નહી. એ પાદશાહે જારે ઇરાન ઉપર હુમલો કરીઓ તે વેળાએ ઓરત જાતને ઘણું આદરમાન આપવામાં આવતું હતું તે આ વાત ઉપરથી સાબેત થાએછે અને એનાથી બીજો વધારે મોતબર દાખલો કોઈ આપણને મળી શકનાર નથી.

*૧૬૦–છત્રપ યાને પાદશાહી છત્રનો સાહેબ એ લુગત ઉપરથી એ શબ્દ અપભ્રંશ થઈને બનીઓ હશે એવું દીસેછે અને રાજનાં સુબાઓનેજ માત્ર એ છત્ર વાપરવાનો હુકમ હતો એવું એ ઉપરથી માલુમ પડેછે. છત્ર ધરાવવાનું માન એશીઆ ખંડના ઘણાંએક દેશોમાં હજુરસુધી ચાલુછે અને એ રસમ ઈરાનમાં પણ ચાલુ હતી એ વાતમાં "પરશીપોલીસ"ના કોતરકામો જોયાથી કાંઈ પણ શક રેહેતો નથી; કાંએજે તાંહાંની ઘણીખરી મુરતીઓમાંથી પાદશાહની મુરતી તેના ઉપર ધરેલાં છત્ર ઉપરથી તરત માલુમ પડી આવેછે. ચત્ર (છત્ર) કે જેનો અરથ છત્રી થાએછે તે શબ્દ ફારસી તથા સંસકૃત ભાષામાંબી ચાલુ રેવાજમાં વપરાએછે. પા જે કે પટી (યાને સાહેબ) એ શબ્દનો જાવતછે તે જો કે ફારસી ભાષામાં હમણાં જોવામાં આવતો નથી તો પણ સંસકૃત ભાષામાં તે હજુર સુધી ચાલુછે. મરાઠા રાજના ઊંચા ઓધેદારો ચત્રપતી (છત્રપતી) યાને છત્ર ધરાવનાર એ નામ અથવા એલકાબથી ઓળખાઈ આવેછે.

૧૬૧–ગીબન.   ફારસીમાં સત્રપને શાહતરાબ કરી કેહેછે. તુ૦ ક૦

૧૬૨–કદીમ પેહેલવી ભાષાનું કોઇબી પુસ્તક હાલ હઈઆતીમાં હોએ એવું મેં કદી સાંભળીઊં નથી કે, જેને તવારીખને લગતું દફતર કરી આપણે કહી શકીએ. સર જોન મારદેન આપણને એમ જણાવેછે જે, મહાતમાં–શાહઅબબાશે એ ભાષાના પુસ્તકો શોધી કાહાડવા પોતાની તરફથી બનતી ઘણીએક

મેહેનત લીધી હતી અને તેમાં નીશફળ થયાથી તેણે પોતે ગબરોના એક દસ્તુરને કતલ પણ કરાવીઓ હતો. એ પાદશાહે જે સંગ્રહ એકઠો કરીઓ તેમાં ૨૬ દફતરો હાથ લાગ્યાં હતાં અને સારદેન આપણને એવું જણાવેછે જે, તેઓને ઈશફાન શેહેરમાં પાદશાહી કીતાબખાનામાં બચાવી રાખવામાં આવીઆં હતાં. એ આબરૂદાર મુસાફર પોતાના દફતરમાં એક પ્લેટ આપી જાએછે કે, જે એ પુસ્તકોમાંથી ઉતારી લીધી હતી એવું એ પોતે જણાવેછે. એ પ્લેટમાં માત્ર કુફી તથા ખીલારોકા હરફોનો એક નમુનો આપણા જોવામાં આવેછે. એ એવું પણ જણાવેછે જે, ત્રણ મહીના સુધી મારી આગળ એક ગબરે પોતાના ધરમ તથા કાનુનોને લગતી એક ચોપડી વાંચી સંભળાવી હતી કે, જે યઝદેઝરદના જમાનામાં લખાએલી હતી એવું કેહેવાએલું હતું. બેશક એ ચોપડી રવાએતોમાંની કોઈએક ચોપડી હશે કે જેઓની ઘણીએક નકલો યઝદ તથા મુંબાઈના ગબરોના મોબેદોમાં હજુર સુધી મળી આવેછે.

[૧૬૩]–સર જોન સારદેન (શીવાલીએ શારદં).

આ નામચીન ફરેંચ મુસાફર જે વેપારને અરથે હીંદુસ્થાન તથા ઈરાન સરજમીન ઉપર ઈ. સ. ૧૬૬૫ થી તે ૧૬૭૫ સુધીમાં બે વાર મુસાફરી કરી ગયો હતો તે પોતાના જમાવાના ઈશફાનના પારસીઓની હાલત વીશે આ પ્રમાણે જણાવી જાએછે:– ઈરાનનો પાદશાહ સુલેમાન ત્રીજો આ મુસાફર જારે ઇસફાન આવી પુગો તારે તખતનશીન થયો તે વેળાએ તેનેસારૂ જે જે નજરાણા લેવામાં આવીઆં હતાં તેમાંથી, "ગબર જેઓ કે કદીમ ઇરાનીઓ યાને આતસપરસ્તો છે અને જેઓ એ શેહેરને છેક ઘણે દુરને નાકે વસેછે, તેઓએ પોતાની મુફલેસી જણાવીઆથી તેઓને એ નજરાણામાંથી મોકલા કરવામાં આવીઆ હતા; કારણકે આ વાત તો રોશન હતી જે, તેઓ ઘણાં મુફલેશ તથા ઘણી પરેશાન હાલતમાં હતા."–જુઓ એના ઇ. સ. ૧૬૮૬ માં છપાઇ પ્રગટ થયલા ઈરાનનાં પ્રવાસનાં પેહેલા ભાગના વધારાને સફે ૯૮ મે. ત. ક.

LIBRARY OF THE BOMBAY BRANCH OF THE ASIATIC SOCIETY

00050673

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 18 July, 2018